VU VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM

VU Research Portal

‘Veilig’ achter water

Buise, Marc Alphons

2026

DOI (link to publisher)
10.5463/thesis.1744

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Link to publication in VU Research Portal

citation for published version (APA)
Buise, M. A. (2026). ‘Veilig’ achter water: De interactie tussen getijprocessen en militaire aanwezigheid in de vorming van een landschap: de geschiedenis van militaire inundaties in Noord-Vlaanderen (circa 1300 – 1945). [, Vrije Universiteit Amsterdam]. https://doi.org/10.5463/thesis.1744

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

Download date: 24. sep.. 2026

‘Veilig’ achter water

De interactie tussen getijprocessen
en militaire aanwezigheid in de
vorming van een landschap:
de geschiedenis van militaire inundaties
in Noord-Vlaanderen (circa 1300 – 1945).

Marc A. Buise

Voorzijde van de kaft:
Het doorgraven van de zeedijk ter plaatse van een suatiesluis tot het stellen van een militaire inundatie. Ontwerp maquette A. de Kraker, aanwezig in Bezoekerscentrum Saeftinghe Nieuw-Namen. Foto auteur.

‘Veilig’ achter water: Marc A. Buise – Amsterdam.
Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. Met referenties en samenvattingen in Nederlands, Engels en Frans.
DOI: https://doi.org/10.5463/thesis.1744
Bij dit proefschrift hoort een digitaal bestand met kaarten en figuren downloadbaar in DANS:
https://ssh.datastations.nl/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.17026/SS/5REURR
© 2026 Marc Buise, Amsterdam/Hulst, the Netherlands

VRIJE UNIVERSITEIT

‘Veilig’ achter water

De interactie tussen getijprocessen en militaire aanwezigheid in de vorming van een landschap: de geschiedenis van militaire inundaties in Noord-Vlaanderen (circa 1300 – 1945).

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor of Philosophy
aan de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. J.J.G. Geurts,
volgens besluit van de decaan
van de Faculteit der Sociale en Geesteswetenschappen
in het openbaar te verdedigen
op dinsdag 22 september 2026 om 15.45 uur
in de universiteit

door

Marc Alphons Buise

geboren te Hulst

promotor:	prof.dr. P.J.E.M. van Dam
copromotor:	dr. A.M.J. de Kraker
promotiecommissie:	prof.dr. G.L.M. Burgers prof.dr. M.C. 't Hart dr. C.W. van der Spek prof.dr. T. Soens dr. P. van Cruyningen

Inhoudsopgave

Voorwoord **11**

1. Algemene inleiding **13**
1.1. Inleiding 13
1.2. Begrenzing in ruimte en tijd 15
1.3. Probleemstelling en definities 18
1.4. Stand van het onderzoek 22
1.5. Methode 24
1.6. De bronnen 25
1.6.1. Teksten en tekeningen 25
1.6.2. Kaartmateriaal 27
1.7. Hoofdstukken en kaarten 30

2. Militair Landschap **35**
2.1. Inleiding 35
2.2. Het concept Landschap 35
2.3. Het concept Militair Landschap 38
2.4. Het Militair Landschap in de Lage Landen 46
2.4.1. De Limes en de kustforten 47
2.4.2. Ringwalburgen en mottes 48
2.4.3. Steden en kastelen 48
2.4.4. Aarden vestingwerken en linies 50
2.4.5. Waterlinies en fortenlinies 50
2.4.6. Waterlinies en reduites 51
2.5. Samenvatting en conclusies 51

3. Het landschap van Noord-Vlaanderen **54**
3.1. Inleiding 55
3.2. Geologie, geomorfologie, bodem en hydrologie 56
3.2.1. Geologie, geomorfologie en bodem 56
3.2.2. Getijprocessen 62
3.3. Landschap en bewoning 66
3.3.1. De bewoning en exploitatie van de schorren: 650-1200 67
3.3.2. Ontginningen: 1100-1375 68
3.3.3. Stormvloeden, oorlog en landverlies: 1370-1570 70
3.3.4. De invloed van de Tachtigjarige Oorlog op het landschap: 1568-1648 73
3.3.5. Landschapsontwikkeling in de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden: 1645-1794 74
3.3.6. De landschapsontwikkeling tijdens de moderne tijd: 1794-1945 75
3.4. Besluit 76

4. De Militaire geschiedenis in Noord-Vlaanderen: circa 1300-1568 ..... **79**
4.1. Inleiding 79
4.2. De eerste vermeldingen 80
4.3. Een Gentse opstand: 1337-1349 81
4.4. Een Gentse oorlog: 1379-1385 81
4.5. Jan zonder Vrees en Philips de Goede: 1404-1445 82
4.6. Het Gentse oproer (1449-1453) tegen de centralisatiepolitiek 83
4.7. De burgeroorlog: 1483-1494 84
4.8. De zestiende eeuw voorafgaand aan de Tachtigjarige Oorlog 86
4.9. Samenvatting en conclusies 86

5. De Tachtigjarige Oorlog: 1568-1609 89
5.1. Inleiding 89
5.2. Politiek-militair kader 90
5.3. De staat van verdediging vóór 1583 91
5.4. Het westen van Noord-Vlaanderen tot 1609 94
5.4.1. Inleiding 94
5.4.2. Inundaties 1583-84 94
5.4.3. De verovering van Sluis door Farnese 97
5.4.4. Maurits verovert Sluis en het Oost-Vrije van Brugge 100
5.4.5. Biervliet 103
5.5. Het oosten van Noord-Vlaanderen tot 1609 104
5.5.1. Inleiding 104
5.5.2. De overgave van Gent, de Vier Ambachten en het Waasland 104
5.5.3. Het Waasland 105
5.5.4. De inundaties in Saeftinghe en het Hulsterambacht 109
5.5.5. De belegeringen van Hulst (1591 en 1596) en consolidatie 111
5.5.6. De landing op Terneuzen en inundaties: 1583-1587 114
5.5.7. Consolidatie van het Committimus: 1587-1612 117
5.5.8. Het Overkwartier van Axel en Terneuzen 120
5.6. Samenvatting en conclusies: 1568-1609 122

6. De Tachtigjarige Oorlog: 1609-1648 129
6.1. Inleiding 129
6.2. Politiek-militair kader 129
6.3. Het Twaalfjarig Bestand 131
6.3.1. Inleiding 131
6.3.2. De ontwikkelingen tijdens het Bestand 131
6.4. Het Vrije van Brugge en het Vrije van Sluis: 1621-1648 136
6.4.1. Inleiding 136
6.4.2. De Spaanse aanval van 1621 op Sluis 137
6.4.3. De Spaanse verdediging na 1621 139
6.4.4. De Staatse verdediging na 1621 143
6.4.5. Spaanse en Staatse aanvallen in het Vrije van Sluis na 1621 144
6.5. De Vier Ambachten 145
6.5.1. Inleiding 145
6.5.2. Philippine 146
6.5.3. Het Overkwartier van Axel en Terneuzen 147
6.5.4. Het Committimus 151
6.5.5. Hulst en het Hulsterambacht 152
6.6. Het Waasland 156
6.7. Samenvatting en conclusies: 1568-1648 159

7. De Vrede van Munster tot de Vrede van Nijmegen: 1648-1679 165
7.1. Inleiding 165
7.2. Politiek-militair kader 167
7.3. De Zwinstreek en het Meetjesland 169
7.4. Het Vrije van Sluis 173
7.4.1. Inleiding 173
7.4.2. Landaanwinning en fortificaties: 1648-1671 173
7.4.3. De Hollandse Oorlog: 1672-1678 176
7.5. Het Committimus 180

7.6. Het Overkwartier van Axel en Terneuzen ... 181
7.6.1. Inleiding ... 181
7.6.2. Landaanwinning en fortificaties: 1648-1671 ... 181
7.6.3. De Hollandse Oorlog: 1672-1678 ... 183
7.7. Hulst en het Hulsterambacht ... 187
7.7.1. Inleiding ... 187
7.7.2. Landaanwinning, haven en fortificaties ... 187
7.7.3. De Hollandse Oorlog 1672-1678 ... 189
7.8. Het Waasland ... 194
7.9. Samenvatting en conclusies ... 196

8. Militaire inundaties 1678-1714: de gebieden ten westen van de Braakman ... 205
8.1. Inleiding ... 205
8.2. Politiek-militair kader ... 206
8.3. Het Plan Menno van Coehoorn, 1699 ... 209
8.4. De Zwinstreek en het Meetjesland ... 213
8.4.1. Inleiding ... 213
8.4.2. Twee oorlogen ... 213
8.4.3. Gevolgen van het Plan Van Coehoorn ... 215
8.4.4. De Spaanse Successieoorlog: 1700-1714 ... 215
8.5. Het Vrije van Sluis ... 219
8.5.1. Inleiding ... 219
8.5.2. Het Land van Cadzand ... 220
8.5.3. Sluis en omgeving ... 220
8.5.4. Aardenburg en omgeving ... 222
8.5.5. Oostburg, IJzendijke en Biervliet ... 224
8.5.6. De Waterlanden ... 228
8.6. Samenvatting en conclusies ... 230

9. Militaire inundaties 1678-1714: de gebieden ten oosten van de Braakman ... 235
9.1. Inleiding ... 235
9.2. De Vier Ambachten, westelijk deel ... 235
9.2.2. Het Committimus ... 235
9.2.3. Philippine ... 237
9.2.4. Sas van Gent en omgeving ... 239
9.2.5. Het fort Moerspui en omgeving ... 243
9.3. Hulst en het Hulsterambacht ... 245
9.3.1. Inleiding ... 245
9.3.2. Hulst en het Hulsterambacht tot en met de stormvloed van 1682 ... 246
9.3.3. Herstel en bedijkingen in Hulst en het Hulsterambacht na 1682 ... 247
9.3.4. De militaire werken van Hulst en het Hulsterambacht ... 251
9.3.5. De Spaanse Successieoorlog: 1700-1714 ... 252
9.4. Het Waasland ... 253
9.4.1. Inleiding ... 253
9.4.2. De stormvloed van 1682 en het herstel ... 254
9.4.3. De Bedmarlinie ... 255
9.4.4. De Spaanse successieoorlog in het Waasland: 1700-1714 ... 256
9.5. Samenvatting en conclusies ... 259

10. De gebieden ten westen van de Braakman: 1713-1748 271
10.1. Inleiding 271
10.2. Politiek-militair kader 272
10.3. Pieter Wiltschut en zijn projecten 276
10.4. De Zwinstreek en het Meetjesland 279
10.4.1. Inleiding 279
10.4.2. De Barrière 279
10.4.3. Militaire en waterstaatswerken 279
10.4.4. De Oostenrijkse Successieoorlog: 1740-1748 282
10.5. Het Vrije van Sluis 283
10.5.1. Inleiding 283
10.5.2. Het Land van Cadzand 284
10.5.3. De vesting Sluis 284
10.5.4. Inundatiewerken Sluis-Aardenburg 285
10.5.5. Militaire werken IJzendijke en Biervliet 289
10.5.6. Omgeving Oostburg 289
10.5.7. De Grote Jonkvrouwpolder 290
10.5.8. De Waterlanden 291
10.5.9. De Passegeulelinie 293
10.5.10. Plan Wiltschut 295
10.5.11. De uitvoering van het Plan Wiltschut 296
10.5.12. Plan De Wee en vervolg 298
10.5.13. De Oostenrijkse Successieoorlog: 1740-1748 300
10.6. Samenvatting en conclusies 302

11. De gebieden ten oosten van de Braakman: 1713-1748 305
11.1. Inleiding 305
11.2. De Vier Ambachten 305
11.2.1. Inleiding 305
11.2.2. Het Committimus 306
11.2.3. Philippine 308
11.2.4. Sas van Gent en het Moerspui 310
11.2.5. Hulst en het Hulsterambacht 314
11.2.6. Schorren ten westen van Hulst 317
11.2.7. Schorren ten oosten van Hulst 320
11.2.8. De Oostenrijkse Successieoorlog: 1740-1748 324
11.3. Het Waasland 326
11.3.1. Inleiding 326
11.3.2. De Barrière in het Waasland 326
11.3.3. Militaire en waterstaatswerken 327
11.3.4. De eerste oorlogsperikelen 328
11.3.5. De aanval van 1747 329
11.4. Samenvatting en conclusies 330

12. Ontwikkeling militaire inundaties: 1748-1794 339
12.1. Inleiding 339
12.2. Politiek-militair kader 340
12.3. Charles Dumoulin's kruistocht 341
12.4. Het Plan Dumoulin, 1775 343
12.5. De Zwinstreek en het Meetjesland 345
12.6. Het Vrije van Sluis 347

12.6.1. Inleiding 347
12.6.2. Het Paswater en omgeving Sluis 348
12.6.3. Omgeving Oostburg 352
12.6.4. IJzendijke en de Passegeuleprojecten 353
12.7. De Vier Ambachten 356
12.7.1. Inleiding 356
12.7.2. Philippine - Sas van Gent 357
12.7.3. Canisvliet en Sas van Gent 359
12.7.4. Het Moerspui en de Axelsevlakte 362
12.7.5. Schorren ten westen van Hulst 365
12.7.6. Schorren ten oosten van Hulst 368
12.8. Het Waasland 371
12.9. Keteloorlog: 1784-1785 373
12.9.1 De context 373
12.9.2. Het verloop van de Keteloorlog 374
12.9.3. Sas van Gent 377
12.9.4. Afloop van de Keteloorlog 378
12.10. Samenvatting en conclusies 381

13. Militaire bedijkingen en de Franse invasie 387
13.1. Inleiding 387
13.2. Wat is een militaire bedijking? 388
13.3. De Nieuw-Passegeulepolder 390
13.4. De Nieuw-Kieldrechtpolder 395
13.5. De ‘generale bedijking’ Sas van Gent - Hulst, besluitvorming 398
13.6. De ‘generale bedijking’ Sas van Gent - Hulst, uitvoering vanaf 1787 405
13.7. De fortificaties achter de waterlinies 408
13.8. De Franse aanval 1792-94, context 410
13.9. De verovering van Noord-Vlaanderen in 1794 412
13.10. Samenvatting en conclusies 416

14. De Franse tijd tot en met de Belgische afscheiding: 1794-1839 421
14.1. Inleiding 421
14.2. Politiek-militair kader 422
14.3. De Franse tijd: 1794-1814 423
14.3.1. Militair en politiek kader 423
14.3.2. Militaire en waterstaatswerken vóór 1800 426
14.3.3. Militaire werken onder Napoleon 426
14.3.4. Waterstaatswerken onder Napoleon 429
14.4. Het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden: 1814-1830 432
14.4.1. Militair en politiek kader 432
14.4.2. Militaire werken 433
14.4.3. Waterstaatswerken 434
14.5. De Belgische Afscheiding: 1830-1839 437
14.5.1. Militair en politiek kader 437
14.5.2. West- en Oost-Vlaanderen 438
14.5.3. Zeeuws-Vlaanderen gedurende de eerste maanden van de opstand 442
14.5.4. De consolidatie van Zeeuws-Vlaanderen voor Nederland 444
14.5.5. Inundatielinies in het Vijfde District 447
14.5.6. Inundatielinies in het Vierde District 449
14.6. Samenvatting en conclusies 451

15. Militaire geschiedenis 1839-1945 455
15.1. Inleiding 455
15.2. Politiek-militair kader 455
15.3. De Zwinstreek en het Meetjesland 457
15.4. Het Vrije van Sluis 458
15.5. De Vier Ambachten 460
15.5.1. De Vier Ambachten, westelijk deel 461
15.5.2. Het Hulsterambacht 463
15.6. Het Waasland 463
15.7. De Eerste Wereldoorlog 464
15.8. De Tweede Wereldoorlog 467
15.8.1. Politiek-militair kader 467
15.8.2. Inundaties ten noorden van Brugge 469
15.8.3. Inundaties tussen Maldegem en het Kanaal van Gent naar Terneuzen 469
15.8.4. Inundaties door West-Zeeuws-Vlaanderen 470
15.8.5. Inundaties in Oost-Zeeuws-Vlaanderen 471
15.8.6. Inundaties in het Waasland 472
15.8.7. De bevrijding van Noord-Vlaanderen 473
15.9. Samenvatting en conclusies 474

16. Synthese en conclusies 479
16.1. Inleiding 479
16.2. Het stellen van een militaire inundatie 480
16.3. De infrastructuur in het militair inundatielandschap 484
16.4. Het realiseren van militaire inundaties en de aanleg van infrastructurele werken: belangen, belanghebbenden 492
16.5. De relatie tussen militaire inundaties en het landschap 509
16.6. Positionering van de Noord-Vlaamse waterlinies in de Lage Landen 516

Samenvatting 520

Summary 525

Resumé 530

Bronnen 535
Afkortingen 535
Archieven 535
Bronnenpublicaties 544
Contemporaine bronnen 545
Secundaire literatuur 547

Bijlagen 583
1. Verklarende woordenlijst 583
2. Kaartenlijst en tabel kaarten per paragraaf 590
3. Lijsten van figuren en tabellen 593
4. Geïnundeerde oppervlaktes en inundatietypen in Noord-Vlaanderen: 1583-1945 595
5. Bijzonderheden van waterstaatswerken die (ook) voor de defensie werden toegepast 597
6. Plan Wiltschut 604
7. Kosten ‘generale bedijking’ tussen Hulst en Sas van Gent 606
8. De tijdsduur benodigd tot het stellen van militaire inundaties 608

Voorwoord

Drie mensen hebben sedert 1960 mijn belangstelling gewekt en verder aangewakkerd voor natuur, landschap en verleden. Dat is allereerst mijn grootvader A. van Giesen met zijn verhalen over 'vroeger' als hij me meenam naar zijn wilgengriend aan het Groot Eiland. Daarna mocht ik kennis maken met oud-politieman F. van der Zande die me de kennis en liefde voor het Verdronken Land van Saeftinghe bijbracht. Tenslotte was G. Sponselee, van huis uit bioloog maar een mens met een veelzijdige interesse, grote eruditie en vlotte pen, mijn gids en mentor bij veel onderzoeks- en schrijfwerk. Een academische studie zat er niet in. Het werd een nautische carrière, met een korte onderbreking als officier in dienst bij de Koninklijke Marine, die echter veel theoretische en praktische kennis over kaarten, getijleer en meteorologie opleverde.

Sedert 1997 zetten vrijwilligers zich in voor het behoud van de Zwartenhoekse Zeesluis, een kapitale suatie- en inundatiesluis uit 1789 bij Westdorpe in Zeeuws-Vlaanderen. Dat leidde in 2007 tot omvangrijke consolidatie- en restauratiewerken die in 2013 werden afgesloten met een publicatie waarin de geschiedenis van de sluis en bijbehorende fortificatie, de werkzaamheden en de inpassing in een natuurcompensatielandschap centraal stonden. In 2011 raakte ik hierbij betrokken. Tijdens het onderzoek voor het boek bleek dat de sluis deel uitmaakte van een ensemble, een inundatielinie die zich uitstrekte van Sas van Gent tot bij Saeftinghe. Op zijn beurt was deze inundatielinie een schakel in een groter geheel en een voorbeeld van het voortschrijdend inzicht binnen een traditie van militair watermanagement op nationaal niveau.

Als militaire inundatielinie is de Nieuwe Hollandse Waterlinie bekend en goed onderzocht. Minder bekend is de militair-strategische toepassing van water elders in de Lage Landen, zoals in het noorden van Vlaanderen. Bij oorlogsdreiging werden hier op grote schaal inundaties toegepast, waarbij menigmaal de zeedijken werden doorgestoken, een ruïneuze handelswijze. Tijdens een onderzoek naar de cartografenfamilie Hattinga trok Jan Wormerus Raven, gehuwd met de laatste Hattinga, de aandacht. Deze persoon was nauw betrokken geweest bij het tot stand komen van een militaire verdedigingslinie gebaseerd op onderwaterzettingen in Staats-Vlaanderen op het eind van de achttiende eeuw. In het proefschrift zullen we die *militaire bedijkingen* noemen. De informatie over deze man bracht me weer terug bij die Zwartenhoekse Zeesluis, het Groot Eiland en het Verdronken Land van Saeftinghe. Hoe zat dat nu? Het liet me niet meer los en vroeg om nader onderzoek. De eerste resultaten daarvan vormden in 2015 de aanleiding om de militaire inundaties in een bredere context te bestuderen.

Aanvankelijk was het doel meer inzicht te krijgen over deze vorm van verdediging in Zeeuws-Vlaanderen als basis voor een uitgebreid artikel. Tijdens het archiefonderzoek en een aantal veldverkenningen bleek dat het inundatieverhaal in het onderzoeksgebied veel gecompliceerder en omvangrijker was, zowel in tijd als in ruimte, dan werd aangenomen. Het leverde zulke verrassende inzichten op, met name over de rol van het getij, dat een artikel te kort zou doen aan het onderwerp. Volgens mijn echtgenote drs. J. Buise-Rogiers en vriend dr. J. de Kort, was het een proefschrift waardig. Gesprekken met de copromotor dr. A. de Kraker en de eerste promotor prof.dr. J. Renes vanaf juli 2018 leidden onder andere tot de uitbreiding van het onderzoek waardoor het tevens grensoverschrijdend werd. Doordat in België en Nederland zeer verschillend wordt gekeken naar dezelfde gebeurtenissen – doordat ze op een geheel verschillende wijze zijn beleefd of ondergaan – bracht dit een eigen problematiek mee. Niet alle conflicten die de geschiedenis van wat nu België is, beroerden de Republiek der Nederlanden, maar een grensgebied als het huidige Zeeuws-Vlaanderen kreeg er meestal een staartje van mee.

Gedurende het onderzoek volgden prof. Renes en dr. De Kraker mijn vorderingen met belangstelling, gaven adviezen en stuurden bij waar nodig. Helaas mocht prof. Renes de afsluiting van het onderzoek niet meemaken daar hij in september 2023 na een ziekbed van ruim een jaar kwam te overlijden. Gelukkig kon ik altijd een beroep doen op dr. De Kraker, wiens begeleiding zich niet alleen tot de inhoud van het werkstuk beperkte maar die ook een grote inbreng

had op de uitwerking en in het bijzonder op de schriftelijke weerslag ervan. Hij was een onmisbaar baken en dito aanloophaven. Een ander geluk was dat al spoedig mevrouw prof.dr. P. van Dam zo bereidwillig was in juli 2024 het stokje van prof. Renes over te nemen. Onder haar supervisie en door haar inbreng werden de teksten gesmeed tot een proefschrift. Mijn grote erkentelijkheid gaat in de eerste plaats naar hen uit.

Bij het archiefbezoek ben ik veel dank verschuldigd aan de medewerkers van de Rijksarchieven in Antwerpen, Brugge, Brussel, Gent en Kortrijk voor hun bereidwilligheid me steeds van dienst te zijn, met name tijdens de Covid-19 pandemie. Dat geldt niet minder voor de medewerkers van het Nationaal Archief in Den Haag, het Zeeuws Archief in Middelburg, het Gemeentearchief van Sluis in Oostburg, de stadsarchieven van Antwerpen, Brugge, Gent en Sint-Niklaas. Mijn erkentelijkheid gaat uit naar de medewerkers van de *National Archives* in London (Kew). Insgelijk een woord van erkentelijkheid jegens de medewerkers van het *Kriegsarchiv* te Wenen, *Archivo general* in Simancas en aan de heer R. Buijs voor zijn goede tips tot het digitaal raadplegen van gepubliceerd archiefmateriaal van de *Archives nationales* en de *Bibliothèque nationale* in Parijs. Veel dank is verschuldigd aan mevrouw V. van Rijsbergen, toentertijd de verantwoordelijke voor het archief van het Waterschap Scheldestromen (nu berustend in het Zeeuws Archief) in Terneuzen. De heer dr. A. de Kraker dank ik voor het ter beschikking stellen van het bronnenmateriaal dat hij met vrijwilligers heeft gedigitaliseerd in Brussel, Rijssel en het Chateau Vincennes waar het *Service Historique de l'Armée de Terre* is gevestigd. Ik betuig mijn dank aan de heer S. ter Wal, toenmalig gemeentesecretaris van Hulst, die het mogelijk maakte tijdens de Coronaperiode, op een afgeschermde manier, onderzoek te doen in het gemeentearchief van Hulst. Ook de medewerkers van dit archief dank ik zeer.

Een bijzonder woord van dank richt ik aan mevrouw drs. N. de Visser en de heren drs. E. van Hecke en drs. W. Verschraegen voor hun adviezen tijdens het schrijven van de meer theoretische hoofdstukken. Mevrouw E. Coppens MA en de heren drs. J. Wattenberge en drs. F. D'hondt van Artefact Zaamslag dank ik voor hun hulp en waardevolle inlichtingen. Veel dank ben ik verschuldigd aan de heer J. Steijaert die de enorme klus op zich nam het kaartmateriaal te vervaardigen. De heer M. Vermandel van de gemeente Hulst ben ik zeer erkentelijk voor het verlenen van faciliteiten daartoe, de heer dr. S. Heijnen voor de hulp met DANS. Dank ook aan de heer A. de Smet voor het fatsoeneren van de grafieken, de heer B. Chamuleau voor het beschikbaar stellen van zijn hoogwatercalculaties, mevrouw dr. N. van den Heuvel van de Vrije Universiteit Amsterdam en dr. J. de Kort voor de steun die ik mocht ontvangen tijdens dit, niet van hobbels gespeende, promotietraject. Verder bedank ik mijn medebestuurders van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten', de Stichting Vrienden Zwartenhoekse Zeesluis, het Cultuurfonds Afdeling Zeeland, mederedactieleden van het tijdschrift Zeeland van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, de collega's van het expertteam van Geopark Scheldedelta en van het Grenspark Groot-Saeftinghe, enkele collega's Saeftinghegidsen en vele bekenden voor de interesse waarmee ze mijn onderzoek hebben gevolgd en voor de morele steun. Mevrouw V. van Rijsbergen was ook zo bereidwillig de eindtekst van dit proefschrift te toetsen op een correct gebruik van de Nederlandse taal. Mevrouw mr. H. Waem wil ik danken voor het corrigeren van de Franse samenvatting. Als belangrijkste van allen die ik wens te bedanken, noem ik mijn echtgenote drs. J. Buise-Rogiers voor alle begrip, geduld en het jarenlang aanvaarden van mijn persoonlijke of mentale afwezigheid en verwaarlozing van heel wat zaken. Daarnaast wil ik haar bedanken voor het corrigeren van de Engelse samenvatting en het kritisch doorlezen en becommentariëren van alle eindteksten.

Het schrijven van dit proefschrift als buitenpromovendus was een langdurige en intensieve onderneming. Anders dan bij de meeste (jongere) promovendi, vormt dit proefschrift geen opmaat maar een voorlopig sluitstuk. Het was een zeer interessante, leerzame zoektocht in archieven, boeken- en kaartcollecties in binnen- en buitenland. Veel vragen zijn beantwoord, maar velen dienen nog uitgezocht te worden, mocht dat zijn gegund.

Hoofdstuk 1

Algemene inleiding

1.1. Inleiding

Deze studie richt zich op de ontwikkeling van het landschap in het noorden van Vlaanderen vanaf circa 1300 tot 1945. In die periode deed zich een aantal gebeurtenissen voor die een vergaande invloed op het landschap hadden. We doelen daarbij vooral op de overstromingen die het gevolg waren van de vele, vaak gewelddadige conflicten op de grens van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Die overstromingen en de militaire aanwezigheid vormden een *militair landschap* gekenmerkt door *inundatielinies*. Het gebied betreft niet alleen de Republiek van de Verenigde Provincies en de Spaanse of Oostenrijkse Nederlanden, met hun wisselende grenzen, maar ook de verschillende districten en gewesten die als hun historische voorgangers beschouwd kunnen worden. Het onderzoeksgebied van dit proefschrift, het noorden van Vlaanderen, is een belangrijk deel daarvan. Het omvat nu globaal Zeeuws-Vlaanderen en het aangrenzende Vlaamse gebied in België. We noemen dit gebied Noord-Vlaanderen (kaart 01).

Volgens het traditionele geschiedbeeld vormden overstromingen een belangrijke natuurlijke factor in de vorming van het landschap. Deze overstromingen werden overwegend toegeschreven aan stormen. Daarnaast waren er overstromingen die louter door menselijk handelen werden veroorzaakt, de zogenoemde militaire inundaties, maar die werden minder belangrijk geacht.

Het onderzoek gedurende de laatste decennia heeft dit geschiedbeeld drastisch veranderd.[1] Het onderstreept meer en meer de diepgaande menselijke invloed op de landschapsvorming in dit gebied, daarmee ook de invloed van de militaire inundaties en dus het belang van de mens als geologische factor. Diverse studies geven een goed beeld van de vaak vroege start en grote omvang van veel interventies en de stapeling van bedoelde en onbedoelde effecten van menselijk ingrijpen. Het blijkt een complex samenspel te zijn geweest van zowel menselijke als natuurlijke factoren. Een belangrijke factor was de moernering, dat was brandstof- en zoutwinning uit veengronden waarbij grote oppervlakten afgegraven werden. Ook belangrijk was het op grote schaal bedijken van buitendijkse gronden, die een door ontwatering veroorzaakte bodemdaling in gang zette. Deze interventies brachten relatief verhoogde waterniveaus ten opzichte van het bodemoppervlak met zich mee tijdens hoogwater springtij en stormen. Dit droeg na een dijkdoorbraak sterk bij aan overstromingsrampen. Van de hand van De Kraker, die meerdere publicaties heeft gewijd aan de Westerschelde en het landschap van de zuidoever ervan, is er een analyse van de overstro-

KAART 01: SITUERING ONDERZOEKSGEBIED BINNEN DE BENELUX

[1] Thoen *et al*., *Landscapes or seascapes?*; Jongepier, *Drowned but not deserted*; Borger, 'Draining digging dredging'; Vos & Zeiler, 'Overstromingsgeschiedenis van Zuidwest-Nederland'; Soens, 'The origins'; De Kraker, *Landschap uit balans*.

mingen vanaf de vijftiende eeuw in dit gebied met de vraag of er een natuurlijke oorzaak aan ten grondslag lag of menselijk handelen.[2] In ons onderzoek ligt de focus vooral op de inundaties die opzettelijk door militair ingrijpen werden veroorzaakt. Dit leidde tot het ontstaan van wat we het *militair inundatielandschap* noemen en waarvan waterlinies een bijzonder aspect vormen.

De waterlinies in Noord-Vlaanderen zijn interessante grootschalige ensembles en hebben een speciale betekenis en positie binnen het verhaal over de Nederlandse waterlinies. Het bekendst is de Hollandse waterlinie, vanaf 1814 gemoderniseerd tot Nieuw-Hollandse Waterlinie, die met de Stelling van Amsterdam het 'hartland' Holland moest beschermen tegen een vijandelijke aanval.[3] Daaromheen, nabij de *frontieren*, lagen behalve de Linie door Staats-Vlaanderen, ook de Zuidwaterlinie in Noord-Brabant met de Stelling van 's-Hertogenbosch, de Grebbelinie, de IJssellinie en de Linie door de moerassen in het noordoosten. In de Zuidelijke Nederlanden kende men, grenzend aan Staats-Vlaanderen, de waterlinies ten noorden en westen van Antwerpen en die in de Vlaamse kustvlakte vanaf Duinkerke tot Brugge. In feite vormen al deze waterlinies tezamen een lineair verdedigingsconcept of ensemble dat karakteristiek mag heten voor de Lage Landen.

De linies in Noord-Vlaanderen vallen binnen de Nederlanden op vanwege hun hoge ouderdom en grote gelaagdheid. Zij behoren evenals die bij 's-Hertogenbosch en de Grebbelinie tot de oudste binnen de Lage Landen en zijn opgebouwd uit een combinatie van verdedigingslijnen en inundatiesystemen. Ze zijn gedifferentieerd naar tijd en ruimte: meermaals gebruikt gedurende militaire conflicten, telkens aangevuld en aangepast, soms van functie veranderd en daardoor zeer divers van opzet. In het landschap waarin deze linies liggen, is een fasering zichtbaar over een lange periode van tijd. Zo onderscheidden McCarthy en Van Ee in de Grebbelinie tussen de zestiende eeuw en 1945 acht fasen, waarbij ze de in 2005-2006 ontwikkelde gebiedsvisie 'De Grebbelinie boven water' als een negende fase zagen.[4] Door deze grote gelaagdheid onderscheiden deze oude linies zich van bijvoorbeeld de Nieuwe Hollandse Waterlinie die in een relatief kort tijdsbestek tot stand kwam en minder gelaagd is.[5]

Als ensemble behoren de Nederlandse waterlinies tot de grote Europese militaire verdedigingswerken zoals de Romeinse linie (Limes), de *Atlantikwall* en het IJzeren Gordijn. Maar buiten de Lage Landen kwam het gebruik van waterlinies nauwelijks voor.[6] De Britten legden begin negentiende eeuw, tussen Folkstone en Hastings, het ongeveer 35 kilometer lange *Royal Military Canal* aan als derde verdedigingslinie tegen de verwachte invasie van Napoleon.[7] Denemarken kende geplande onderwaterzettingen in de Stelling van Kopenhagen en in Sleeswijk gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw om zich te verdedigen tegen Pruisen: de

---

[2] De Kraker, 'Flood events'.

[3] Die nota bene sterk overeenkwam met het plan van Van Coehoorn, gelanceerd in februari 1701, om in het gebied tussen Gorinchem, de stad Utrecht en de Zuiderzee een enorme inundatie aan te leggen. NA, *1.01.19*, nr. 136, fol. 215-219 (res. 15-2-1701).

[4] McCarthy & van Ee, 'De Grebbelinie, een gelaagde geschiedenis'; Van Ingen, *et al*. *De Spies*; Fähnrich, *Beeldkwaliteitsplan Grebbelinie*. De Grebbelinie is een waterlinie in de Gelderse Vallei op de grens van Gelderland en Utrecht, ontworpen door directeur der fortificatiën Bernard de Roij jr, die vanaf 1744 werd aangelegd en waaraan later nieuwe structuren zijn toegevoegd. Eind 16e eeuw was hier een linie voorzien maar daar was weinig van terecht gekomen. In 2011 kreeg de Grebbelinie de status van rijksmonument vanwege de 'unieke staalkaart van verdedigingswerken'.

[5] Bekius, 'Ruimtelijke karakteristieken', 89.

[6] Argumentatie plaatsing Stelling van Amsterdam op Werelderfgoedlijst (https://whc.unesco.org/en/list/759) (laatst bezocht 20-8-2023).

[7] Glover, *Britain at Bay*; Philp, *Resisting Napoleon*. Het was al tijdens de bouw overbodig na het verslaan van de Franse vloot bij Trafalgar in 1805. Aan de landzijde werd een bedekte weg gemaakt. Elke 500 m was er een knik in het kanaal om kanonvuur erlangs mogelijk te maken. Het kanaal werd verkozen boven het inunderen van de *Marshes*.

Denenwerkstelling, ook wel *Schlei- en Treene-linie*.[8] Noordelijk van die laatste ligt nog een tweede, oorspronkelijk uit de Vikingtijd daterende, 30 kilometer lange linie met wallen, muren, forten en een met dammen en *staustufen* gecompartimenteerde waterweg, de *Danevirke*, over de volle breedte van Jutland.[9] Verder konden een klein stukje van de Franse Maginotlinie en een deel van de oostelijk van Berlijn gebouwde (thans in Polen liggende) *Festungsfront Oder-Warthe-Bogen* (ook *Ostwall* genoemd), beide uit de jaren dertig van de twintigste eeuw, ter defensie worden geïnundeerd.[10] Het *ad hoc* gebruik van water als defensiemiddel kennen we uit Zuid-Vietnam in 1972 en onlangs, in juni 2023, uit Oekraïne.

In tegenstelling tot de buitenlandse voorbeelden, waar inundaties een ondergeschikte rol speelden, mede omdat het landschap er niet of nauwelijks geschikt voor was, steunde in de Lage Landen de hoofddefensie op dit gebruik van water, met name in de vorm van waterlinies. Deze waterlinies hebben daardoor een vergaande invloed gehad op de ontwikkeling van het landschap en wellicht nergens zo ingrijpend als op het landschap in Noord-Vlaanderen.

In het volgende stel ik aan de orde: begrenzing in tijd en ruimte, probleemstelling en definities, stand van het onderzoek, methode, de bronnen, hoofdstukken en kaarten.

1.2. Begrenzing in ruimte en tijd

De ruimtelijke begrenzing van het onderzoeksgebied wordt in eerste instantie bepaald door natuurlijke factoren en in tweede instantie door menselijk, meer bepaald militair handelen. In dit onderzoek worden bestudeerd de door mensenhanden veroorzaakte inundaties en aangelegde inundatielinies in het 1.200 vierkante kilometer grote zeekleigebied in het noorden van het voormalig graafschap Vlaanderen, dat we het inundatiegebied van Noord-Vlaanderen noemen (zie kaart 03). Dit gebied wordt thans grotendeels ingenomen door Zeeuws-Vlaanderen, waarvan de grenzen in grote lijnen overeenkomen met die van het voormalige Staats-Vlaanderen. De Braakman(polder) scheidt het gebied in West-Zeeuws-Vlaanderen en Oost-Zeeuws-Vlaanderen.

De inundatiegebieden hielden in de praktijk niet bij de rijksgrens op. De zogenaamde Scheldepolders op de Antwerpse Linkeroever, die deel uitmaken van het Waasland worden er ook toe gerekend, dus exclusief de hoger gelegen zand(leem)gronden. Deze polders, die aansluiten op die van Staats-Vlaanderen, hebben een identieke ontstaansgeschiedenis. De Republiek had daar ook militaire belangen: de Doelpolder, de Sint-Anna- en Ketenissepolder en het fort Liefkenshoek.[11] Dit poldergebied was in de loop van de geschiedenis vaak betrokken bij dezelfde conflicten als die in Staats-Vlaanderen plaatsvonden. Buiten het onderzoeksgebied vallen de inundatiegebieden en -linies van de rechter Scheldeoever, hoewel die lange tijd door de Republiek vanuit hetzelfde centrum Middelburg (Zeeland) werden beheerst. Deze sloten aan op de zogenoemde Zuidwaterlinie die zich uitstrekte van Bergen op Zoom tot Grave.

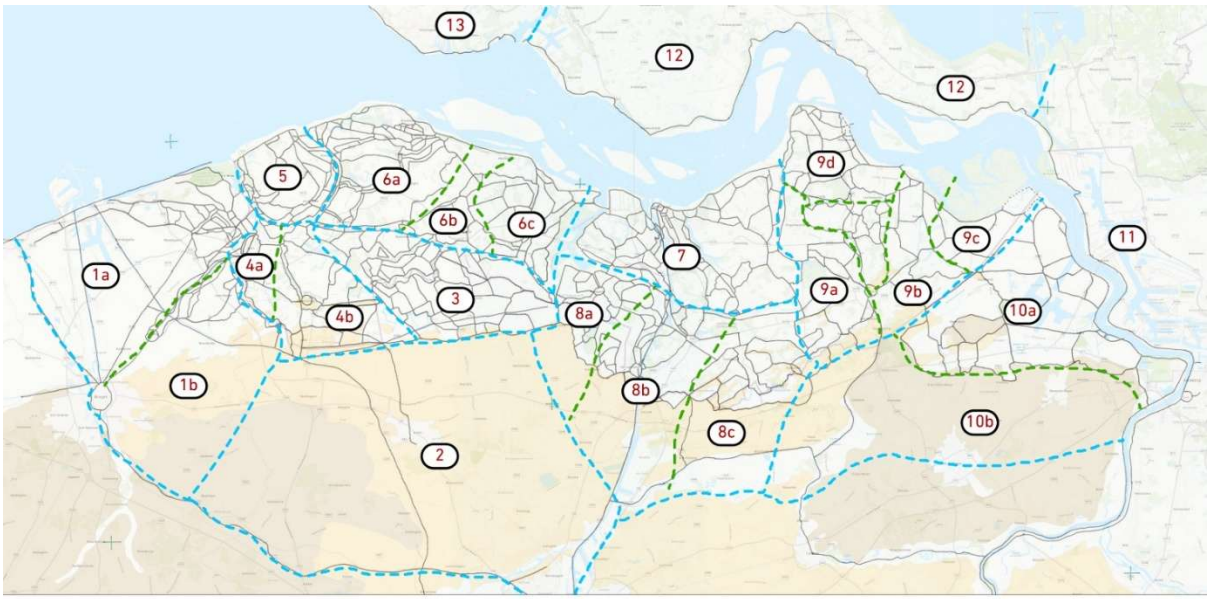
---

[8] Will, *Sterk water*, 10; Vestvolden *The western defense line*. http://www.vestvolden.info/Eng/Eng_Princippet.htm (laatst bezocht 18-6-2023); Weber, *Der Wiener Frieden von 1864*; Anoniem, 'De weerbaarheid van Denemarken'. Sleeswijk en Holstein (dat tevens tot de Duitse Bond behoorde) waren twee sterk verduitste Deense hertogdommen.

[9] Goldman, 'Flußwege und ihre Vernetzung'; https://nl.wikipedia.org/wiki/Danevirke en https://nl.wikipedia.org/wiki/Schlei (laatst bezocht 10-1-2021). Sinds 2018 is de *Danevirke* (samen met Hedeby) UNESCO-werelderfgoed. Een *Staustufe* is een, niet in de Benelux voorkomende, combinatie van een stuw met een of meer sluizen, waarmee men zowel boven- als benedenstrooms van het waterwerk het rivierpeil naar behoefte kan verhogen of verlagen. Restanten zijn als relicten in het landschap aanwezig.

[10] Will, *Sterk water*, 10; http://www.ostwallinfo.de/ (laatst bezocht 18-6-2023).

[11] Zie Leune, *Lillo en Liefkenshoek*.

KAART 02: ONDERZOEKSGEBIED MET 'GEOGRAFISCHE SUB-GEBIEDEN'

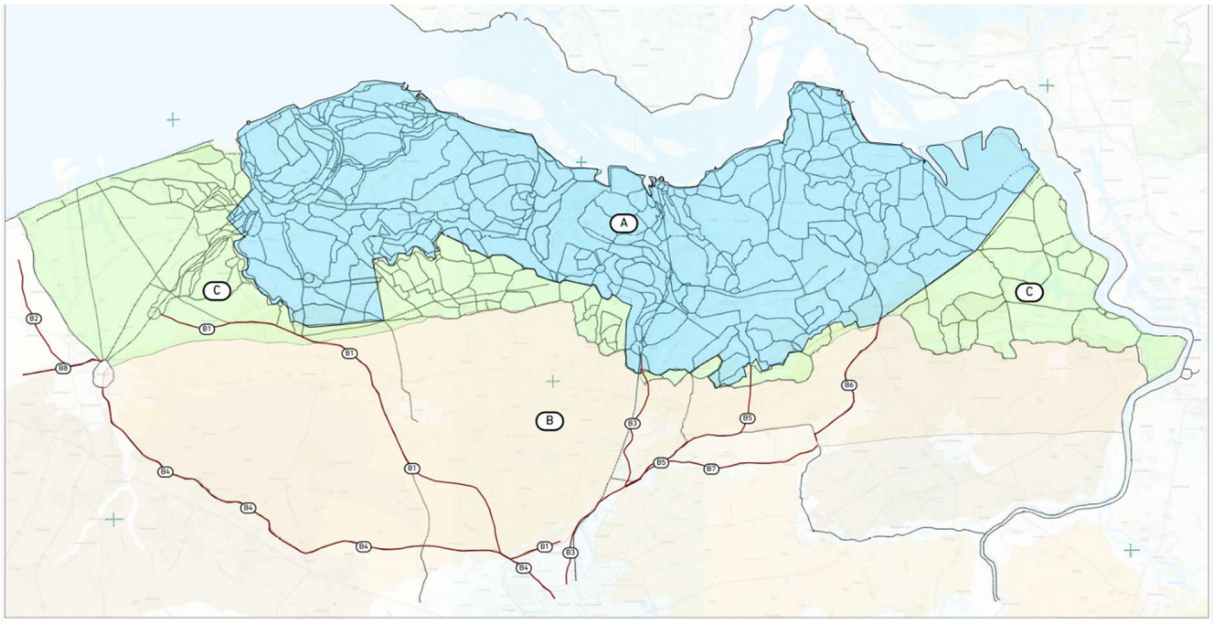
Nummer	Naam	Nummer	Naam	Nummer	Naam
1	**Zwinstreek**	**8**	**Overkwartier**	**3+4+5+6**	**Vrije van Sluis**
1a	Zwinstreek west	8a	Philippine	**7+8+9**	**Vier Ambachten**
1b	Zwinstreek oost	8b	Sas van Gent en Canisvliet	**7+8**	**westdeel Vier Ambachten**
2	**Meetjesland**	8c	Moerspui en omgeving	**12+13**	**Zeeland**
3	**Waterland**	**9**	**Hulsterambacht en Saeftinghe**	**8c+9a**	**Moncado, Sint-Anna en Absdale**
4	**Aardenburg en Sluis**	9a	west van Hulst		
4a	Sluis	9b	oost van Hulst		
4b	Aardenburg	9c	Saeftinghe		
5	**(Ei)land van Cadzand**	9d	Kop van Ossenisse		
6	**Oostburg, IJzendijke en Biervliet**	**10**	**Waasland**		
6a	Oostburg	10a	Scheldepolders		
6b	IJzendijke	10b	de Zandstreek		
6c	Biervliet	**11**	**Rechterscheldeoever**		
7	**Kwartier Axel & Neuzen (Committimus)**	**12**	**Zuid-Beveland**		
		13	**Walcheren**		

De polders en voormalige moeren binnen de ambachten van Assenede en Boekhoute, beide behorende tot 'De Vier Ambachten', zijn ook deel van het inundatiegebied.[12] De ambachten strekten zich uit aan weerszijden van de huidige landsgrens. Met name het zuidelijke deel was vaak (onvrijwillig) betrokken bij de Staatse inundatieplannen en -werken. Dat gold evenzo voor de polders en de voormalige moeren (Aardenburg-Eeklose moer) langs de huidige rijksgrens tussen de Braakman en de Noordzeekust. Ook daar hielden de inundatiegebieden niet op bij de staatkundige grens maar liepen door tot aan de zandgronden. Het poldergebied aan weerszijde van de rijksgrens dat we de Waterlanden noemen, ressorteerde onder het Oost-Vrije van Brugge. Het gebied omvatte de drie heerlijkheden Waterdijk (ter plaatse van Boekhouterhaven), Watervliet en Waterland.[13] Om praktische redenen, vanuit inundatieoogpunt bezien, behandelen we de Waterlanden onder het Vrije van Sluis. Dat doen we om dezelfde reden ook met Biervliet, het Staats gebied ten westen van de Braakman, dat voorheen als vrije stad in het Boekhouterambacht lag.

[12] Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 96. Situatie: NA, *4.OSK*, nr. Z1. Het Waasland of Land van Waas (met de heerlijkheid Beveren) en De Vier Ambachten – de ambachten Boekhoute, Assenede, Axel en Hulst – waren afzonderlijke bestuurseenheden, eerst onder toezicht van de kasselrij Gent, later meer onafhankelijk. Nog steeds vormen ze min of meer historisch-geografische eenheden. De Vier Ambachten zouden pas in de eerste helft van de elfde eeuw opgenomen zijn in het graafschap Vlaanderen. Voordien was het waarschijnlijk een Fries grensgouw (Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 98).

[13] De heerlijkheid Watervliet maakte oorspronkelijk deel uit van het ambacht Ysendic.

Het westelijke deel van het grensoverschrijdende polder- en moerengebied, dat we de Zwinstreek noemen, behoorde evenals de rest van West-Zeeuws-Vlaanderen en de Waterlanden voorheen tot het Vrije van Brugge.[14] De Zwinstreek verdelen we in een westelijke en oostelijke Zwinstreek, respectievelijk ten westen en ten oosten van het Zwin (of Zoute). Na de definitieve inname in 1604 van Sluis en het onderhorig deel van het Oost-Vrije van Brugge hanteren we voor dat Staatse territoir de aanduiding het Vrije van Sluis.

KAART 03: BEGRENZING 'INUNDATIEGEBIED' EN DE LIGGING VAN 'KANALENLINIES'

Nummer	Naam
A	**Inundatiegebied in Zeeuws-Vlaanderen**
B	**De kanalenlinies in de pleistocene en tertiaire gronden**
b1	Gentse Lieve
b2	Blankenbergsevaart
b3	Sassevaart
b4	Kanaal Gent-Brugge
b5	Nieuwevaart-Moervaart
b6	Stekensevaart
b7	Moervaart-Zuidlede
b8	Oostendsevaart
C	**Inundatiegebied in Vlaanderen**

De streek zuidelijk van de rijksgrens tussen de Damsevaart (die in de bedding van het vroegere Zwin ligt) in het westen en het Kanaal van Gent naar Terneuzen in het oosten, maakt samen met een deel van de Oudburg van Gent, thans deel uit van het Meetjesland.[15] Wij hanteren een andere, minder omvattende, omschrijving van het Meetjesland, dat is exclusief de Waterlanden en de oostelijke Zwinstreek. Voor de deelgebieden zie kaart 02.

De geografische afbakening van het inundatiegebied omvat *grosso modo* de poldergebieden ten noorden van de zandgronden tussen Antwerpen en Brugge. Een enkele maal wordt hiervan afgeweken zoals in het geval van het kanaal Gent-Brugge, de Gentse Lieve en de Moer-

[14] Het Vrije van Brugge, begrensd door Noordzee, Westerschelde en de IJzer, was de grootste kasselrij of burggraafschap in Vlaanderen. In 1330 was het een tijdlang in drie administratieve kwartieren verdeeld - West-, Noord- en Oost-Vrije. Begin 15e eeuw werd het opgenomen als vierde lid in de Staten van Vlaanderen. De oorsprong zoekt men in het samennemen in de 11e eeuw van de Frankische bestuurseenheden *pagus Flandrensis*, de *Pagus Rodanensis* en de *Pagus Menpiscus*. Het deel van de schepenen dat in 1584 was toegetreden tot de Unie van Utrecht werd datzelfde jaar door de Staten-Generaal beëdigd als het College 's Lands van den Vrijen te Sluis, gemakshalve het Vrije van Sluis genoemd. Als Hof van Appél werd in 1599 de Raad van Vlaanderen in Middelburg opgericht ter vervanging van de Raad van Vlaanderen te Gent.

[15] Tieleman, 'De naam Meetjesland'; Augustyn & Thoen, 'Van veen tot bos', 97-102. Meet of maat zou samenhangen met moer dat werd ontgonnen: meetjesland = *matenland*. Het vormt een geografische entiteit als de zandstreek, een *Reliktlandshaft*, met het aangrenzend Vlaamse polderland, ter plaatse van het verdwenen veengebied dat zich uitstrekte tot over de noordelijke 'helling' van de grote zandrug; het noorden van het sinds 1998 onderscheiden Regionaal Landschap Meetjesland met centrum Eeklo, dat deels tot de Oudburg van Gent behoorde.

vaart (onder andere bij het tot stand komen van de Bedmarlinie). Deze uitbreiding (met ruim 2.000 km^2) tot een gebied van grofweg 80 x 40 kilometer wordt niet meegenomen in de tabellen daar die zuiver het alluviale inundatiegebied beslaan. Het inundatiegebied en deze uitbreiding samen vormen Noord-Vlaanderen (zie kaart 03). Omdat het voor de zandgronden liggend poldergebied – de Vlaamse kustvlakte – zich vanaf Brugge in zuidwestelijke richting uitstrekt tot voorbij Duinkerke is in het westen een 'kunstmatige' grens getrokken langs de voormalige Gentele tussen Brugge en Blankenberge, grofweg ter plaatse van de prehistorische monding van de Reie in de Noordzee. Het polderlandschap wordt verder begrensd door de Noordzee, de Westerschelde en de Zeeschelde. Onder de Zeeschelde wordt het brakwater gedeelte van de Schelde verstaan dat ligt tussen de rijksgrens en Antwerpen.

De chronologische afbakening van deze studie omvat de periode vanaf de eerste gedocumenteerde militaire inundaties en inundatiewerken omstreeks 1300 tot en met de meest recente, die plaatsvonden op het eind van de Tweede Wereldoorlog, dus tot 1945.

1.3. Probleemstelling en definities

Aan de hand van een paar begrippen en fasen in de geschiedenis van de vestingbouw, kan het ontstaan van de concepten militaire landschap, militaire inundatie, waterlinie of inundatielinie, kanalenlinie, militaire bedijking en militair inundatielandschap geschetst worden.

Tijdens het *Ancien Régime* namen de vestingen in de oorlogvoering een sleutelpositie in. Die berustte op de overheersende invloed van de terreingesteldheid op de gevechtsoperaties. Door het uitgestrekte areaal aan woeste gronden en onbegaanbare terreinen hadden de legers een vrij beperkte manoeuvreerruimte. In de praktijk speelde de strijd zich af bij de accessen, doorgangen in het terrein, waarlangs de aanvaller kon doordringen. Was in de hoge middeleeuwen een kasteel of een omwalde nederzetting voldoende om zo'n acces af te sluiten, in de vroegmoderne tijd werden dit vestingen en aarden forten. Met alle sterkten in een bepaalde streek vast in handen, beheerste men het gehele gebied. Deze machtspositie kon alleen teniet worden gedaan door systematisch alle steunpunten te veroveren en vervolgens met troepen te bezetten. De oorlogvoering draaide om het innemen en vasthouden van deze versterkte punten.[16]

Was het aanvankelijk dus elke stad of vesting voor zich, op het einde van de middeleeuwen toen er meer centraal gezag kwam, veranderde de belangstelling van de militaire strategen, van het beschermen van punten naar het beschermen en beheersen van grote gebieden. Dat begon in Italië. Reeds in 1520 behandelde Niccolò Machiavelli in 'De kunst van het oorlogvoeren' (*Dell'arte della guerra*) de verhouding tussen politieke en militaire zaken. Naast de vestingsteden verrezen forten, schansen en batterijen, die met open water of met geïnundeerde gebieden verdedigingsstelsels vormden, veelal *waterlinies* genoemd. Door de uitvinding van buskruitwapens sloeg de balans van kracht en logistiek nu duidelijk door in het voordeel van de aanvaller, die op grotere afstand moest worden gehouden. De verdediging verplaatste zich naar het platteland rond en tussen de steden. Kamps *et al*. geven als definitie van een linie een *ongeveer lineair stelsel van doorgaande, aaneengeschakelde of anderszins samenhangende verdedigingswerken, veelal voorzien van hindernissen, zoals inundaties, grachten, prikkeldraadversperringen, mijnenvelden en tankhindernissen*.[17] Het meest tot de verbeelding sprekend historisch voorbeeld is de Chinese Muur. Een stelling wordt in het zelfde werk gedefinieerd als een *min of meer zelfstandig stelsel van verdedigende opstellingen, al dan niet gebaseerd op permanente verdedigingswerken*, zoals bijvoorbeeld de Stelling Den Helder. In militaire termen wordt onder 'stelling' ook een geheel van versterkingen bedoeld onder één com-

[16] Van Hoof, 'Nieuwe manieren', 548.
[17] Kamps *et al*. (red.), Terminologie verdedigingswerken, 28.

mando. In de praktijk worden de termen vaak door elkaar gebruikt. Vergelijkbare verdedigingswerken heten nu eens *stelling*, dan weer *linie*. De overeenkomst was dat het statische verdedigingssystemen waren waarachter men zich terugtrok.

Hierin zou pas in de twintigste eeuw verandering komen ofschoon de mobiele oorlogsvoering, van zich snel verplaatsende legers, geperfectioneerd onder Napoleon Bonaparte, toen al bijna honderd jaar oud was. Ondanks de veranderingen in de tactiek door technologische veranderingen, bleef een voorheen succesvolle strategie vaak lang populair en waren het militaire apparaat en de politiek niet snel genegen die opzij te zetten. Een voorbeeld hiervan is het tot 1940 vasthouden van het Franse leger aan een defensieve opstelling, uitgewerkt in de Maginotlinie, die overrompeld werd tijdens de Duitse Blitzkrieg in de Slag om Frankrijk.

Een landschap dat gevormd is door verdedigingsstelsels noemen we een *militair landschap*. In hoofdstuk 3 gaan we daar verder op in.

In de waterrijke Lage Landen gold het water als een belangrijk verdedigingsmiddel. Het fenomeen van de *militaire inundatie*, de bewust geplande overstroming van landstreken om de tegenstander te beletten op te rukken, werd een onderdeel van de linies en stellingen, dus van het *militair landschap*. De militaire *inundatielinie* of *waterlinie* is een belangrijk concept voor deze studie. Het is een linie bestaande uit een aaneengesloten geheel van onder water te zetten terreinen, een aantal natuurlijke en kunstmatige elementen (hoogten, dijken, waterlopen), versterkingen erachter en versterkingen op de tussenliggende accessen. *Militaire bedijkingen*, dat zijn bedijkingen die om militaire redenen zijn uitgevoerd, maakten deel uit van zo'n inundatielinie.

Voor Noord-Vlaanderen dienen we de definitie van inundatielinie enigszins te verruimen. *Ook de buitendijkse gebieden – de schorren, slikken en getijgeulen – tussen de twee strijdende partijen werden door de toen opererende militairen als een inundatielinie gezien*. Ten slotte kennen we in Noord-Vlaanderen enkele lijnvormige waterlinies, die werden gevormd door scheepvaart- en afwateringskanalen. We noemen deze *kanalenlinies* (kaart 03). In militair opzicht hadden die kanalen de functie van een brede natte gracht voor een verdedigingswal al dan niet met forten. Incidenteel werd vanuit kanalen het aangrenzende land geïnundeerd.

Plaatsen die niet onderwater konden worden gezet en andere zwakke plekken in de natuurlijke defensiegordel noopten tot andere verdedigingsmiddelen dan de inundatielinie. Daar werden forten gebouwd. Ze lagen op strategisch gunstige en militair verantwoorde plaatsen: om de stroom te controleren, bij sluizen, dijkbressen en op dijken in verband met het stellen of juist voorkomen van inundaties en bij kunstwerken als bruggen en kanalen.

Door de aanwezigheid van een overvloed aan kreken en getijgeulen was de zuidelijke Westerscheldeoever in Noord-Vlaanderen ten tijde van de Republiek zeer geschikt om als inundatielinie te worden ingezet. Een groot deel was Generaliteitsland, een door de Staatsen veroverd gebied dat geen vertegenwoordiging in de Staten-Generaal had, maar feitelijk als wingewest fungeerde en als buffer. Samen met enkele frontiersteden vormde de inundatielinie een eerste lijn van verdediging tegen een, vanuit het zuiden op de provincie Zeeland, naderende vijand.[18] De Republiek waande zich er 'veilig achter water'. De meeste van deze werken liggen thans ver verwijderd van de zee, hier de Westerschelde. Dat heeft te maken met het voortschrijdend proces van bedijken van de zeegaten, met name van die tussen de oost-west lopende inundatielinie en de Schelde, de Honte, de Westerschelde en de Noordzee. De Belgische strategen zagen op een soortgelijke manier beide Scheldeoevers in functie van de verdediging van de stad Antwerpen.

Voor dit proefschrift beperken we ons, binnen de verschillende militaire landschappen, overwegend tot de inundatiegebieden, de aardenwerken en de kunstwerken, in hout of steen, die gerelateerd kunnen worden aan de inundaties. Daarvoor introduceren we het begrip *militair*

[18] De Westerschelde werd gezien als een tweede verdedigingslinie. In de Tachtigjarige Oorlog was die vijand Spanje, daarna was het tot 1814 Frankrijk.

inundatielandschap. De nadruk ligt dus op het gebied tussen en rond de vestingen van de inundatielinie.

In de *probleemstelling* van deze studie staat het landschap als drager van de defensieve en offensieve systemen centraal. Bij het aanleggen van militaire werken, zowel alleenstaand als in linies, probeerde men een optimaal gebruik te maken van de mogelijkheden die het bestaande landschap bood. Dat landschap stelde grenzen aan wat wel en niet mogelijk was. In de loop der tijd nam de invloed van het landschap af en die van de menselijke factoren toe. De militaire werken werden vooral daar opgetrokken waar het bestaande landschap in strategisch opzicht niet voldeed en dienden dus als aanvulling hierop. De locatie van die aanvullingen werd mede bepaald door opvattingen over oorlogsvoering en strategie enerzijds en technische ontwikkelingen op het gebied van wapens, zoals schootsveld en waarnemingsmogelijkheden, anderzijds.[19] In Noord-Vlaanderen ging men zover dat om de militaire doelen te dienen bestaande landschappen geheel of gedeeltelijk werden vernietigd of op een andere wijze ingrijpend veranderd. Zo ontstond het *militaire landschap* in Noord-Vlaanderen.

Dit proefschrift geeft een beeld van de interactie tussen de mens (met name de militair, maar ook de stedeling en de waterschapsbestuurder) en de natuur (met name het kustlandschap, met zijn karakteristieken zoals de geomorfologie, het getij en verwante processen) als de twee hoofdfactoren in het gebruik van water als verdedigingsmiddel gedurende de ruim 600 jaar van de vorming van het militaire landschap van Noord-Vlaanderen, gekenmerkt door inundatielinies. Daarbij gaat de meeste aandacht uit naar het gebruik van de buitendijkse gebieden als onderdeel van de inundatielinies: schorren, slikken, getijgeulen en polders waarvan de zeedijken zijn doorgestoken. Dat buitendijkse gebied werd zo lang mogelijk als een zich van west naar oost uitstrekkende waterlinie in stand gehouden. Dit is een uniek gegeven met een dynamische ontwikkeling die nauwelijks is bestudeerd. Daarnaast waren er inundatiegebieden die overeenkomsten vertoonden met inundatiegebieden elders in de Lage Landen. Ook in die gebieden is een eigen dynamische ontwikkeling aantoonbaar en de buitendijkse situatie, de getijslag, de sedimentatie en de erosie, speelden daarbij een sturende rol. Het lijdt dan ook geen twijfel dat de ontwikkeling van het inundatielandschap in Noord-Vlaanderen als operationeel militair landschap een langdurig en complex proces is geweest. De complexiteit van het ontwikkelingsproces, een proces dat bepaald werd door zowel menselijke als natuurlijke factoren waarbij de samenstelling van de factoren steeds wijzigde en een proces dat op lange termijn een eigen dynamiek ging vormen, is bijzonder. De onderzoeksvraag van dit proefschrift is:

Hoe speelde de dynamiek van natuurlijke factoren en het menselijk handelen een rol in het ontstaan en de ontwikkeling van het militaire landschap en in het aanleggen en gebruik van de inundatielinies, in het bijzonder in en van de buitendijkse gebieden, als wapen in zowel vredes- als oorlogstijd in Noord-Vlaanderen van circa 1300 tot 1945?

Om deze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, is een aantal deelvragen geformuleerd die we in vijf clusters onderbrengen.

Het stellen van de militaire inundatie.
Het is van belang om het kader te kennen waarbinnen inundaties hebben plaatsgevonden, dus hun functie nader te omschrijven binnen het geheel van de krijgsverrichtingen per conflict. Hoe werden militaire inundaties gesteld? Aanvankelijk werden bij een militaire inundatie de dijken doorgestoken en het gebied buitendijks gebracht, maar na verloop van tijd werd ook zeewater en of zoetwater ingelaten. Wanneer vond die omslag plaats en waarom gebeurde dit? Wat waren de strategische overwegingen die aan die keuzes ten grondslag lagen?

[19] Van Dijk, *Het Onzichtbare Gordijn*, 9.

De infrastructuur in het militaire landschap.
Aanvankelijk liet men de natuur, lees het water, min of meer zijn gang gaan. Maar al spoedig begon men actief binnen- en buitendijks door de aanleg van infrastructurele werken in te grijpen in het landschap om het ten dienste te stellen van de landsverdediging. Wanneer vond die omslag plaats en waarom? Waaruit bestonden die infrastructurele werken, wat was hun functie en hoe ontwikkelden ze zich? Een ervan was de *militaire bedijking*. Waarin verschilden deze van gewone bedijkingen en wat was de aanleiding om de verschillende vormen aan te leggen? Welke functies hadden de fortificaties en de linies in het inundatielandschap en was er een ontwikkeling in de aanleg, de uitvoering en het gebruik of hergebruik ervan? Waren die uniek of volgde men de algemene ontwikkelingen?

Het realiseren van militaire inundaties en de aanleg van infrastructurele werken: belangen en belanghebbenden.
Bij het stellen van inundaties en de aanleg van de infrastructuur kunnen we ons afvragen hoe de besluitvorming voorafgaand hieraan verliep en of daarin een ontwikkeling aantoonbaar is. Waren het *ad-hoc* beslissingen op lokaal niveau, lag er een bepaalde planvorming vanuit een centrale overheid aan ten grondslag of was het gecompliceerder? Wie participeerden in de besluitvorming? Het is van belang om kennis te nemen van de vele inundatieplannen die er in de loop der jaren in het onderzoeksgebied of delen van het onderzoeksgebied zijn gemaakt. Alleen op die manier is het mogelijk zich een beeld te vormen van de ontwikkelingen in de gedachtewereld van de betrokkenen en van de kennis die op een gegeven moment beschikbaar was. Wie voerde daadwerkelijk de aanleg van de gewenste infrastructurele werken uit en wie deden het handwerk bij het stellen van militaire inundaties? Bij de militaire inundaties en faciliterende infrastructurele werken waren diverse groepen mensen betrokken, de belanghebbenden met inbegrip van de gedupeerden. Wie waren dat, hoe waren de onderlinge relaties en manifesteerde zich doorheen de tijd een patroon? De militaire inundaties werden gesteld met een bepaald doel, dat zowel offensief als defensief kon zijn. Wat was het doel en wat waren de ingrediënten of voorwaarden voor een succesvol verloop? Oorlogsvoering was immers traditioneel gebonden aan de zomer of het warme seizoen dat vanaf april tot eind oktober liep; terwijl het getij tijdens die maanden nauwelijks springtijen van enig belang had. In dit verband is het interessant om te onderzoeken hoe gebonden de militaire inundaties waren aan de tijd van oorlogsvoering, dus de relatie tussen effectiviteit en het seizoen, en hoe effectief ze desondanks konden zijn. Hoe verhield zich een militaire inundatie tot de factor tijd? Waren er verschillende fasen tot het stellen van inundaties, hoe lang duurde het vullen van de inundatiebekkens en hoe lang hield men gebieden onder water? Is er een relatie met de effectiviteit?

Relatie militaire inundaties en landschap.
In de relatie tussen militaire inundaties en het landschap is het van belang om te weten om wat voor oppervlakten aan geïnundeerd gebied het gaat en of hierin een ontwikkeling is te herkennen? Is er daarnaast een patroon te herkennen qua oppervlak en of qua verdeling tussen de verschillende typen van inundaties die werden toegepast? Het kan niet anders zijn dan dat het stellen van militaire inundaties en de aanleg van ondersteunende militaire infrastructuur een enorme impact had op het landschap en met name op het cultuurlandschap. De handelswijze van het doorsteken van zeedijken werkte vernietigend op het cultuurlandschap met zijn landbouwgewassen, infrastructuur en gebouwen. Anderzijds ontstond er een buitendijks getijdenlandschap. Hoe was die impact van het stellen van militaire inundaties en de aanleg van faciliterende infrastructurele werken op het landschap, zowel op de korte als de langere termijn en was hierin een ontwikkeling aanwezig? Omgekeerd beïnvloedde of dicteerde het landschap ook de militaire activiteiten, zoals het stellen van inundaties en de aanleg van infrastructurele werken, zodat we het landschap een sturende invloed kunnen toebedelen. Hoe en wat was die invloed en is ook hierin een ontwikkeling aantoonbaar.

Positionering van de Noord-Vlaamse waterlinies.
Bij de laatste deelvragen verruimen we onze blik en maken een vergelijking met militaire inundaties elders in de Lage Landen. Welke rol speelden de Noord-Vlaamse waterlinies in de Lage Landen, wat zijn de overeenkomsten met andere waterlinies en in welk opzicht weken ze af?

Bij al deze vragen dienen we ons te realiseren dat zich ontwikkelingen voordeden en dat de verschillende factoren elkaar beïnvloedden, kortom dat er verbanden waren.

Er zijn vele onderwerpen die met ons hoofdthema verband houden, maar we zullen die slechts behandelen waar ze nader licht kunnen werpen op de onderzoeksvragen. Zaken zoals de gelegerde garnizoenen met hun kampen, barakken, schietbanen, functionele beplantingen (doornhagen), waterputten, molens, hospitalen, arsenalen, kruitmagazijnen, wegen, ponten, wachthuisjes, barrières, palissadering komen niet of slechts summier aan bod. Dat geldt ook voor de burgerwachten en het wapentuig met bijbehorend materieel. Aan de verschillende veldslagen en belegeringen wordt eveneens nauwelijks aandacht besteed. In deze studie gaan we slechts terloops in op de financiering van de projecten, het onderhoud in vredestijd en het opmaken der bestaande werken in tijden van conflict. Deze onderwerpen rechtvaardigen bovendien aparte studies gezien de complexiteit en het overvloedig beschikbaar archiefmateriaal. In het onderzoek wordt de aandacht ook slechts zijdelings gericht op de militair-strategische ontwikkeling van de vestingsteden in het gebied.

1.4. Stand van het onderzoek

Er zijn overzichtsstudies van de militair-geografische aspecten, van de vestingbouw en de waterlinies in Zeeland die echter niet altijd wetenschappelijk-historisch opgezet zijn. Een tamelijk volledig grensoverschrijdend overzicht van de vestingen, linies en fortificaties binnen het onderzoeksgebied geeft Kuipers.[20] Als uitgangspunt neemt hij de verdedigingswerken, niet de waterlinies die hen verbonden en beschermden. Voor de Vlaamse zijde van de grens is veel aandacht in de studies van H+N+S Landschapsarchitecten, De Backer, De Vos, Termote en Zwaenepoel.[21] In Nederland zijn dat die van Brand en van Stockman en Everaers.[22] Een algemene samenvatting van de militair-geografische aspecten van de ontwikkelingsgeschiedenis van Zeeland, met aandacht voor het water als bondgenoot in de verdediging in de bijdrage door Beenhakker, is opgenomen in de Zeeuwse *Atlas van historische vestingwerken in Nederland* (2004). De Kruijf wijdt hierin een bijdrage aan de verdedigingslinies met enige aandacht voor de rol van het water, met de nadruk op de Tachtigjarige Oorlog.[23] Mijn streven is om een totaaloverzicht te geven, op wetenschappelijke basis, met verantwoording van onderzoeksmethode en bronnen.

Er is een aantal wetenschappelijke studies dat mij op weg hielp en die bijdroeg tot het ontwikkelen van mijn methode.

Ten eerste zijn dat de studies over militaire inundaties in Noord-Vlaanderen. Vanuit het perspectief van de beschrijvende landschapshistorie of -evolutie zijn de studies opgezet door Brand, Gottschalk en Rottier van belang, terwijl Jongepier en De Kraker ook de landschapsontwikkeling grondig hebben geanalyseerd.[24] De laatste verrichtte tevens onderzoek met betrek-

[20] Kuipers, *De Staats-Spaanse Linies*.
[21] De Vos (red.), *Burchten en forten*; H+N+S Landschapsarchitecten, *Staats-Spaanse Linies*; De Backer, *Historisch - Landschapsekologisch onderzoek*; Termote & Zwaenepoel, *Forten en verdedigingswerken*.
[22] O.a. Stockman & Everaers, *"Frontier Steden"*; Brand, 'Over de ontwikkeling van de vestingsteden'.
[23] Beenhakker, 'Het water als bondgenoot'; De Kruijf *et al*. (red.), *Atlas* en 'De linies'.
[24] Brand, 'De ontwikkeling van het polderlandschap in de Vier Ambachten'; Gottschalk, *Historische geografie 1-2*, *Stormvloeden 1-3*, *De 'Vier Ambachten'*; Rottier, *La Flandre Zélandais*; Jongepier, *Drowned but not deserted*; De Kraker, *Landschap uit balans* en 'Zeeuws-Vlaanderen'.

king tot de gebeurtenissen gedurende de Tachtigjarige Oorlog en heeft door archiefonderzoek nieuwe feiten en gezichtspunten aangedragen over het landverlies en de landaanwinning.[25] De militaire invloed op het landverlies wordt niet gemeden maar die bij het herdijken wordt in hun studies nauwelijks of niet belicht. De Kraker, Soens en Thoen zijn vooral geïnteresseerd in het bestaan van een verband tussen de structuur van de maatschappij in de regio en de evolutie van het landschap, dus op de relatie tussen mens en natuur, waaronder met name de rol van de waterschappen, de economie en de politiek belangrijk zijn.[26] Deze studies hebben mij geïnspireerd om juist naar het landverlies en de landaanwinning ten gevolge van of als aanleiding tot militaire inundaties te kijken en daarbij de rol van de maatschappelijke factoren en die van de getijprocessen te onderzoeken.[27]

Ten tweede zijn dit de wetenschappelijke militair-historische werken gericht op de militaire verdedigingswerken en de vestingen.[28] Inundaties worden genoemd maar zelden diepgaand behandeld. Er zijn drie uitzonderingen. De dissertatie van De Leper uit 1957 geeft voor het eerst een overzicht van alle militaire inundaties binnen de gehele Vlaamse kuststrook – Maritiem Vlaanderen – over de landsgrenzen heen.[29] Deze studie is inmiddels op een aantal punten zoals de transgressietheorie verouderd en behoeft aanvulling, bovendien worden de militaire bedijkingen uit de achttiende eeuw nauwelijks benoemd. De tweede is een bijdrage van De Kraker uit 2002 waarin het militair grijpen naar het inundatiewapen als landschapsvormer in Zeeuws-Vlaanderen centraal staat.[30] De derde is het in 2017 verschenen boek *Landschap en bewoning van Zeeuws-Vlaanderen* van De Kraker, een overzichtswerk waarin de meest recente inzichten en ontwikkelingen in de geschiedkundige en historisch-geografische benadering zijn verwerkt. Hierin wordt ruim aandacht besteed aan het inundatiewapen en de gevolgen ervan voor de ontwikkeling van het landschap. Binnen de beschikbare ruimte vormen de inundaties slechts een der raderen, maar een zeer belangrijke, in het veel grotere verhaal. Beide laatste werken beperken zich overwegend tot Nederlands grondgebied.

Ten derde zijn er vrij recente detailstudies over de inundatielinies in Noord-Vlaanderen: deelstudies door Van Pul over de waterlinies rondom Antwerpen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, van De Kraker over de periode 1400-1600 en van Stuij over het functioneren van de Passegeulelinie en van de inundatielinie ten zuiden van Axel in 1794.[31] Deze studies zijn beperkt in ruimte of tijd of beide, maar nuttig.

Samenvattend, hoewel er al enkele degelijke studies over de militair-geografische geschiedenis van Zeeland zijn gepubliceerd, daarin begrepen de vestingbouw en de inundatielinies, ontbreekt een historisch-wetenschappelijk totaaloverzicht van de militaire inundaties in Noord-Vlaanderen in de beschouwde periode met een analyse van de dynamiek van menselijke en natuurlijke factoren in het ontstaan en de ontwikkeling van het militaire landschap en in het aanleggen en gebruik van de inundatielinie, in het bijzonder in en van de buitendijkse gebieden. Hierin wil dit proefschrift voorzien.

---

[25] O.a. De Kraker, 'De Woelingen', 'De Tachtigjarige oorlog', 'De overgang van Axel', 'De verovering van Sas van Gent', 'Flooded'.

[26] O.a. Thoen & Soens, 'Waterbeheer'; Soens, *Spade in de dijk*, 'Het waterschap'; De Kraker, *Landschap uit balans*.

[27] Voor een aantal casestudies over de impact op landschap en bewoners elders, zie ook Kreike, *Scorched Earth*.

[28] Bauwens, 'Het Hulsterambacht'; Brand, 'Over het ontstaan van vestingsteden', 'Over het ontstaan van de fortificaties'; Brand, 'De Franse invallen'; Brand, 'De belegeringen'; Coornaert, 'De verdediging', 'De forten'; De Keyser, 'Verdedigingswerken'; De Kraker, 'Bestek', 'De forten', 'De woelingen', 'De overgang van Axel', 'De verovering van Sas van Gent', 'Philippine, strategisch punt'; De Kruijf, 'Grensgebied'; Dewulf, 'De Verdedigingswerken'; Goossens, West-Zeeuws-Vlaanderen 1-2; Groenveld, 'In de frontlinie' en 'Een doore geopent'; Lombaerde (red.), *Vesting Antwerpen: de Brialmontforten*; Smits, 'Zeeuwsch-Vlaanderen'; Stuij, 'Het Staats bruggenhoofd'; Van Amerongen, 'Het beleid van'; Van Gerven, 'Forten en schansen'; Van Waesberghe, 'De oorlog'.

[29] De Leper, *Kunstmatige inundaties*.

[30] De Kraker, 'Zeeuws-Vlaanderen als strategisch'.

[31] De Kraker, 'Flood events', *Landschap uit balans*; Stuij, 'De Passegeule linie', 'De verdediging', 'De Freijtag'.

1.5. Methode

Om op de gestelde centrale onderzoeksvraag een antwoord te krijgen is het nodig kennis van en inzicht in het dynamische proces rondom de inundaties in het militaire landschap te verwerven en daarvoor is een inventarisatie nodig van alle militaire inundaties, de inundatiewerken en de verdedigingslinies die in de beschouwde periode in Noord-Vlaanderen zijn geweest. Een en ander geschiedt per tijdsperiode of deelgebied of beide, waarvan de resultaten vervolgens worden samengevat in een serie reconstructiekaarten.

We proberen, voor zover de bronnen dit toelaten, de diverse inundatielandschappen te reconstrueren. Daarvoor verdiepen we ons in de ontstaansgeschiedenis van het landschap waarbinnen de linies liggen. Een aantal aspecten, factoren en variabelen spelen in elke periode een rol van belang. Zo proberen we na te gaan met welk doel de linies en inundaties tot stand zijn gekomen en hoe dat gebeurde. Derhalve bestuderen we in elk tijdvak, al dan niet per deelgebied, wat door deskundigen, het lokaal militair gezag en direct betrokkenen, zoals de ingelanden van de polders, noodzakelijk werd geacht, naar aanleiding van bepaalde ontwikkelingen of gebeurtenissen, naast wat de politiek toeliet of toe kon laten. Daarbij waren sturende factoren de mate van dreiging, acuut of latent én de financiën. We staan uitgebreid stil bij het door mij geïntroduceerde concept *militaire bedijking*. De omvangrijkste van deze bedijkingen wordt er als een *case study* uitgelicht. Verder willen we aantonen dat een inundatie in zeekleipolders, die ruim boven NAP liggen, wezenlijk anders is dan een inundatie in een laagveen poldergebied dat ruim onder NAP ligt of een rivierengebied.

In Noord-Vlaanderen kunnen we niet spreken van één specifieke waterlinie. Zowel in tijd als in ruimte kunnen we verschillende waterlinies onderscheiden. Binnen eenzelfde periode waren er dus meerdere linies in gebruik. Deels sloten die op elkaar aan als de geografisch georiënteerde onderdelen van een groter geheel, maar nooit op de wijze zoals dat bijvoorbeeld bij de Grebbelinie het geval was. Ondanks het streven van Menno van Coehoorn en de pogingen van Charles Dumoulin om binnen Staats-Vlaanderen tot een doorlopende waterlinie te komen van Saeftinghe tot het Zwin is dat project nooit ten volle ten uitvoer gebracht. Een van de bijzonderheden is dat in Noord-Vlaanderen meerdere malen, tijdens de Tachtigjarige Oorlog en de Spaanse Successieoorlog, twee linies tegenover elkaar lagen én dat enkele linies in de loop der geschiedenis van partij veranderden. Dat heeft binnen sommige kringen geleid tot de historisch incorrecte term van Staats-Spaanse Linies.

De manier waarop het onderzoek is uitgevoerd is als volgt. Aan de hand van de beschikbare literatuur is een overzicht gegeven van de militaire geschiedenis en de bedijkingsgeschiedenis van het onderzoeksgebied. Daarmee is een chronologische indeling gemaakt en een indeling naar deelgebieden. Van al die perioden en deelgebieden is zoveel mogelijk (lokale) literatuur doorgenomen op zoek naar informatie en of verwijzingen naar inundaties en andere militaire werken. Gezien de vele hiaten in de informatie, met name met betrekking tot de militaire inundaties, werd een uitgebreid archiefonderzoek onmisbaar geacht en opgezet. Dat leidde ertoe dat steeds nieuwe bronnen werden geraadpleegd en die leverden veel extra informatie op. Daarnaast werden topografische kaarten, bodemkaarten, hoogtekaarten, bestaande reconstructiekaarten[32] en een aantal historische kaarten met elkaar vergeleken om de ligging van de verdedigingswerken te kunnen bepalen. Daarmee en aan de hand van literatuurgegevens en archiefteksten werden per conflict (soms verschillende) klad- of veldkaarten samengesteld. In het veld werden die gebruikt om zichtbare resten op te sporen en om ter plaatse een indruk te krijgen van de militaire werken en van het voormalig buitendijks landschap. Bij de interpretatie van dat buitendijkse landschap werd vooral gebruik gemaakt van vijftig jaren persoonlijke ervaringen

[32] O.a. Brand, 'De ontwikkeling van het polderlandschap'; Coornaert, *Knokke en het Zwin*; De Kraker, *Reconstructie*.

opgedaan in het Verdronken Land van Saeftinghe. Aan de hand van de kladkaarten konden reconstructiekaarten en inundatiekaarten worden samengesteld.

Samenvattend, gepoogd is door een systematisch gebruik van verschillende documenten, zowel teksten als kaartmateriaal, van de huidige topografie en van de eigen waarnemingen van de getijprocessen als landschapsvormende factor in het Verdronken Land van Saeftinghe, tot een geschiedbeeld te komen, bestaande uit de ontwikkelingen van het landschap en de diverse factoren die relevant waren in de dynamiek die eraan ten grondslag lag.

1.6. De bronnen

Het onderzoek dat aan de basis van dit proefschrift ligt, steunt op literatuur en op authentieke bronnen, zowel teksten als tekeningen en kaarten. Grofweg overheerst in de periode vóór 1672 en in de thematische hoofdstukken het literatuuronderzoek. Daarna is dat het onderzoek in tekstuele archiefbronnen. Kaarten worden in alle hoofdstukken gebruikt. In deze paragraaf geven we eerst een overzicht van de primaire bronnen: als eerste de geschreven en getekende documenten, daarna het kaartmateriaal.

1.6.1. Teksten en tekeningen

Het onderzoeksgebied was door de eeuwen heen onderdeel van diverse staten en territoria en dat heeft grote invloed gehad op de archiefvorming, die gekenmerkt wordt door een grote versnippering. De strategie is geweest uit te gaan van de voornaamste, centraal gelegen collecties en op belangrijke onderdelen of aanvullend kleinere collecties te raadplegen. Zo is het mogelijk gebleken om een geschiedbeeld te vormen op basis van representatieve bronnen.

Tot het uitbreken van de opstand tegen koning Filips II was Noord-Vlaanderen een deel van het graafschap Vlaanderen, deels leengoed van de Franse koning en deels leengoed van de Rooms-Duitse keizer. Als onderdeel van de Bourgondische erflanden hoorde het sinds de abductie van Karel V in 1556 toe aan de Spaanse kroon. Gedurende de Tachtigjarige Oorlog waren er diverse wisselingen van de macht die niet overal synchroon verliepen. Van 1645 tot 1794 ressorteerde het Nederlandse deel van Noord-Vlaanderen, Staats-Vlaanderen, als een van de Generaliteitslanden direct onder de Staten-Generaal in Den Haag. Het centrale deel van deze streek viel, samen met de forten Lillo en Liefkenshoek, sedert 1583 bestuurlijk onder de Staten van Zeeland die het dagelijks bestuur overliet aan de Gecommitteerde Raden van Zeeland, het Committimus, een unieke situatie.[33] Daarna viel Staats-Vlaanderen – na enkele decennia als Frans departement onder Gent en Parijs te hebben geressorteerd – als Zeeuws-Vlaanderen onder de provincie Zeeland. De aangrenzende, thans Belgische, gebieden werden bestuurd door een gouverneur en een regering in Brussel, die rapporteerden aan Madrid en later aan Wenen. Na een tijd deel te hebben uitgemaakt van Frankrijk en het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden, werd in 1830 *de facto* onafhankelijkheid verkregen. Het uiterste westen ging deel uitmaken van de provincie West-Vlaanderen en de rest – tot tegen de Schelde – van de provincie Oost-Vlaanderen. Vanaf 21 maart 1923 maakte het meeste oostelijke deel, dat zijn de oude gemeenten Zwijndrecht en Burcht, deel uit van de provincie Antwerpen. De Borgerweertpolder en de Sint-Annaparochie op het Vlaams Hoofd (Sint-Anneke) werden van Zwijndrecht losgemaakt en toegevoegd als Linkeroever aan de stad Antwerpen. Op 1 januari 2025 kwamen Zwijndrecht en Burcht, exclusief de door de stad Antwerpen geannexeerde delen, terug bij Oost-Vlaanderen en vormen sindsdien samen met de drie deelgemeenten van Kruibeke en de acht deelgemeenten van Beveren een nieuwe overkoepelende gemeente.

Dit alles maakt dat het archiefmateriaal dat betrekking heeft op Noord-Vlaanderen verspreid is geraakt over meerdere archieven in België (rijksarchieven in Antwerpen, Brugge,

[33] Zie: De Kraker, 'De scheiding van de Vier Ambachten' en 'De Zeeuwse invloed in Zeeuws-Vlaanderen'; Stuij, 'Het Staats bruggenhoofd' en 'Lotgevallen'. Het begrip *committimus* betekent in het juridisch jargon: wij bevelen.

Brussel, Gent en Kortrijk), Nederland (Nationaal Archief in Den Haag, Zeeuws Archief in Middelburg, archief Waterschap Scheldestromen in Terneuzen), Groot-Brittannië (*National Archives* te Kew bij Londen), Frankrijk (*Archives Départementales du Nord* in Lille en *Service Historique de la Défence* te Vincennes), die alle zijn bezocht. Met Spanje (*Archivo general* in Simancas) en Oostenrijk (*Kriegsarchiv* te Wenen) is correspondentie gevoerd. Uit de gehele periode tot ongeveer 1850 bevindt zich materiaal in de (immense) collecties van de *Bibliothèque Nationale de France* en de *Archives Nationales* beide in Parijs. Hiervan werd de *Collection de documents inédits sur l'histoire de France*, een belangwekkende serie bronnenpublicaties, geraadpleegd.[34] Daarnaast zijn er diverse gemeente- en stadsarchieven in Nederland en Vlaanderen waar interessant materiaal aanwezig is: Antwerpen, Brugge, Eeklo, Gent, Hulst, Sint-Niklaas, Sluis (in Oostburg), Terneuzen (in 2017 overgebracht naar Middelburg) en Zwijndrecht.

De belangrijkste bronnen bij het Nederlandse archiefonderzoek waren de archieven van de Raad van State, dat van de Genie van het Ministerie van Oorlog en de Collectie J.C. van der Hoop, alle in het Nationaal Archief. Van onschatbare waarde bleken de verbalen van de gecommitteerden van de Raad van State die vanaf 1628 tot en met 1794, één tot twee maal per jaar Staats-Vlaanderen bezochten, de resoluties met indices, de bestekken en tekeningen, de memories, en de verslagen van commissies, landmeters, directeuren en commandanten. Samen met de stukken in de rekenkamers, de oude polderarchieven in het archief van Waterschap Scheldestromen, de bestekken en rapporten in de archieven van Rijkswaterstaat, alle aanwezig in het Zeeuws Archief, vormen ze de belangrijkste pijler waarop dit onderzoek steunt. Het archief van het Hulsterambacht in Hulst is eveneens van groot belang.

Ondanks de veelheid aan materiaal waren er toch hiaten, zoals het ontbreken van het kaartmateriaal waar bepaalde stukken naar verwezen. De binding tussen archiefstukken zoals brieven, memories en rapporten met hun bijbehorende kaarten is in veel gevallen verloren gegaan. Door de wijze van archivering, met name gedurende de negentiende eeuw, kwamen die in aparte collecties terecht zonder enige kruisreferentie. Verificatie met de correspondentie van de Raad van State, Raad van Vlaanderen, Staten van Zeeland en de Gecommitteerde Raden leverde, in de collecties van het Nationaal en Zeeuws Archief, soms uitsluitsel maar vaker ook niet. Het was een puzzel om zekerheid te verkrijgen of bepaalde werken nu wel of niet waren uitgevoerd en hoe dan wel. In veel gevallen was volstaan met een summiere of dermate cryptische beschrijving dat die nauwelijks houvast bood. Zeer waarschijnlijk zal het doornemen van de in- en uitgaande correspondentie van de Raad van State, de Staten-Generaal en mogelijk ook die van de Staten van Zeeland en Gecommitteerde Raden, hoewel die een minder militaire inslag heeft, hieraan nog veel kunnen toevoegen. De correspondentie is echter zo omvangrijk dat volstaan moest worden die steekproefsgewijs te raadplegen, bijvoorbeeld na een interessante verwijzing in een verbaal. Bijzonder veel informatie kon worden onttrokken aan de oude polderarchieven: uit de everingboeken of ommelopers, bestekken, correspondentie, verslagen en rekeningen.[35]

Voor het Belgische gedeelte van Noord-Vlaanderen spitste het onderzoek zich toe op de oude polderarchieven en die van enkele heerlijkheden (zoals die van Watervliet, Sint-Albertus en Assenede), het archief van de Oudburg van Gent en dat van het Hoofdcollege van het Land van Waas, alle in het Rijksarchief te Gent. Daarnaast bleken de Registers van het Vrije van Brugge in het Rijksarchief Brugge, de omvangrijke collecties vijftiende- en zestiende-eeuwse everingboeken of ommelopers aldaar en de series rekeningen, al dan niet met acquitten, aan-

[34] Met dank aan de heer R. Buijs te Parijs.

[35] Een everingboek (of ommeloper) is ontstaan uit de noodzaak om, vanuit een samenwerking, de kosten van het dijkonderhoud en andere kosten die betrekking hebben op de waterstaatszorg evenredig en/of naar draagkracht te verdelen. In de term zit het woord *ebene*, dat vrij vertaald gladstrijken of (gelijkmatig) verdelen betekent (De Kraker, 'Vlaamse everingboeken', 20.

gaande de fortificaties in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, de *Archives Départementales du Nord* in Lille en het Rijksarchief in Brugge veel en verhelderende informatie op te leveren. De stads- en gemeentearchieven leverden overwegend aanvullingen op. De geheel andere opzet van de toegangen tot de Belgische archieven en het feit dat de aan Zeeuws-Vlaanderen grenzende delen als vanouds een meer autonome, lokale bestuurslaag hadden (vergelijkbaar met het Committimus) en niet direct vanuit Brussel werden bestuurd, maken dat het archiefmateriaal ook in het Belgische gedeelte van het onderzoeksgebied erg versnipperd is. Het onderzoek richtte zich vooral op rekeningen met bijbehorende acquitten, verslagen, memo's, correspondentie, bestekken en tekeningen. Er werd specifiek gezocht op (mogelijke) verwijzingen naar inundaties, inundatiewerken, bedijkingen, fortificaties en waterstaatswerken. Die gegevens konden betrekking hebben op een vermelding, de aanleg, sloop, onderhoud of het gebruik ervan. Uit de periode van voor 1500 is het archiefmateriaal schaars. Wat er is, bevindt zich grotendeels in Belgische en Franse instellingen en is tot op heden onvolledig geraadpleegd en beschreven door onderzoekers.[36]

Zeer interessant bleek de correspondentie van koningin Elizabeth I (1533-1603) in Kew (G.B.) die globaal is doorgenomen. Dat geldt ook voor de *Collection de documents inédits sur l'histoire de France*.

Van bronnenpublicaties, waarin een archiefstuk of meerdere archiefstukken volledig zijn weergegeven, getranscribeerd en toegelicht, is beperkt gebruik gemaakt. Dat geldt ook voor contemporaine publicaties zoals kronieken, plakkaatboeken, reisverslagen en verweerschriften.

1.6.2. Kaartmateriaal

Kaarten zijn een belangrijk gereedschap in het bestuderen van de landschapsveranderingen. In wezen biedt een kaart een cartesiaanse, euclidische voorstelling van het territorium en de werkelijkheid om ons heen. Ze stelt ons in staat om van het ene punt naar het andere punt te reizen, om te navigeren, oorlog te voeren, belastingen te innen, te procederen, beslissingen te nemen en in ons geval terug te kijken in het verleden.[37] Kaarten waren en zijn (re)constructies. De kaart brengt dingen bijeen die nooit vanuit het standpunt van een enkele waarnemer zichtbaar zouden zijn. Een kaart geeft een synthetische, synoptische en tegelijk ook selectieve blik op de werkelijkheid. Ze biedt een specifieke vorm van een aandachtselectie en filtert tussen de werkelijkheid en wat daarin voor de kaartmaker van belang is. Een kaart is dus verre van objectief.[38]

Evenals de tekstuele documenten zijn de kaarten zeer verspreid geraakt. In het Nationaal Archief in Den Haag zijn enkele grote kaartencollecties met Noord-Vlaams materiaal uit vooral de achttiende, negentiende en in mindere mater uit de zeventiende eeuw ondergebracht. In het Zeeuws Archief berust een flink aantal kaarten betreffende het studiegebied ondanks dat een belangrijk deel van de 'Vlaamse' collectie bij de brand na het bombardement van Middelburg op 17 mei 1940 verloren is gegaan. Veel kaartmateriaal, dat op de polders betrekking heeft, bevindt zich in de collectie van het Waterschap Scheldestromen die berust in het Zeeuws Archief. In de Rijksarchieven van Brugge, Brussel en Gent liggen honderden kaarten uit het grensgebied van Oost- en West-Vlaanderen en van Zeeuws-Vlaanderen, waaronder veel zestiende-eeuws en vroeg-zeventiende-eeuws materiaal. Verder bezitten de Universiteitsbibliotheek Leiden en de *Service Historique de la Défence* te Vincennes aanzienlijke verzamelingen.[39] Elders

[36] Door A. de Kraker en vrijwilligers is een belangrijk deel van de archieven uit de oude Rekenkamer van Vlaanderen die te Rijsel was gevestigd gedigitaliseerd. Deze archivalia worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief (Brussel) en in de *Archives Départementales du Nord* (Lille). De digitale versie wordt beschikbaar gesteld in het Zeeuws Archief (Middelburg) en is inmiddels deels raadpleegbaar onder toegang 6900 in de studiezaal van het Zeeuws Archief.

[37] Dehaene *et al.*, 'De kaart', 110.

[38] Dehaene *et al.*, 'De kaart', 107-111.

[39] Met dank aan A. de Kraker en W. Bauwens (†), die in Vincennes het nodige kaartmateriaal hebben verzameld.

gaat het om kleine, doch niet minder waardevolle, collecties. Drie privécollecties, die anoniem wensten te blijven, mochten worden geraadpleegd. Daarnaast zijn in digitale vorm luchtfoto's, topografische-, geologische-, bodem- en hoogtekaarten[40] bestudeerd.

Het onderzoeksgebied is goed bedeeld met historisch kaartmateriaal dankzij de vele bedijkingen en herdijkingen[41], door de ligging aan een strategisch belangrijke riviermonding én aan weerszijde van een menigmaal betwiste staatsgrens, met de veelheid aan militaire werken en de plannen daartoe. Een belangrijke factor in de archiefvorming van het kaartenmateriaal vormen de activiteiten van de leden van de cartografenfamilie Hattinga die enige decennia hun thuisbasis in Hulst hadden. Veel oud kaartmateriaal, dat inmiddels verloren is gegaan, hebben zij gedurende de achttiende eeuw gekopieerd.[42] Bovendien zijn door David Hattinga zeer gedetailleerde kaarten gemaakt van de belegeringen gedurende de Oostenrijkse Successieoorlog. Van het generaliteitsgebied in Staats-Vlaanderen zijn veel militaire kaarten aanwezig in het Nationaal Archief doordat van alle projecten kopieën werden gestuurd naar de Raad van State die daar veelal bewaard zijn gebleven.[43] Hiertussen bevinden zich de ontwerpen van de doorlopende waterlinies door Staats-Vlaanderen van Menno van Coehoorn en Charles Dumoulin. Al dit kaartmateriaal levert aanknopingspunten tot het maken van een overzicht van de diverse inundaties en het maken van landschapsreconstructies.

Tijdens het onderzoek bleek dat zich ook onbeschreven kaartmateriaal bevindt in de 653, veelal twintig centimeter en meer, dikke pakken met ingekomen correspondentie van de Raad van State. Het zou jaren vergen die door te werken zodat hiervan is afgezien.

Van het Committimus is vergeleken met de rest van het studiegebied relatief weinig kaartmateriaal. Niet alleen waren er minder militaire werken in dat gebied, dat lang uit twee eilanden bestond, maar belangrijker is dat het kaartmateriaal dat naar Middelburg werd gezonden, in 1940 grotendeels verloren is gegaan.[44]

Van de Zwinpolder, de Scheldepolders en de Waterlanden wordt veel kaartmateriaal bewaard in de rijksarchieven van Brugge, Gent en Brussel.[45] Veel handschriftkaarten zijn nog niet beschreven of zijn weinig overzichtelijk verspreid in deelverzamelingen terecht gekomen, of beide.

Vergelijkbaar met de Hattingakaarten zijn de kaarten van graaf De Ferraris van de Oostenrijkse Nederlanden, die een haast topografische nauwkeurigheid lijken te hebben.[46] Samen met de eerste topografische kaarten die vanaf 1842 in België (de Popp-kaarten) en vanaf 1837 in Nederland beschikbaar komen, vormen deze een belangrijke hulpmiddel bij het opsporen van de militaire werken uit het verleden.[47]

Tenslotte, een heel ander type kaart betreft de nieuwskaarten van de belegeringen gedurende de Tachtigjarige Oorlog. Hier speelde een natuurgetrouwe presentatie van de topografie een ondergeschikte rol. Het verslag van de gebeurtenissen en de troepenbewegingen stond

---

[40] Actueel Hoogtebestand Nederland, https://www.ahn.nl/ahn-viewe; Databank Ondergrond Vlaanderen, htpps://www. dov.vlaanderen.be/page/bodemkaarten; Geopunt Vlaanderen, htpps://www.geopunt.be/kaart.

[41] Bij octrooiaanvragen dienden veelal kaarten te worden overlegd.

[42] Buise (red.), *De Hattinga's*. Dat waren Willem Tiberius (1700-1764), David Willem Coutry (1720-1789) en Anthony (1721-1787). Hun kopieerwerk is, voor zover kan worden nagegaan bij bewaard gebleven originele kaarten, zeer nauwkeurig en in atlassen samengebracht.

[43] Toegangen: *4.OPV*, *4.OPG*, *4.OSK* en *4.OGT* en de collectie Hingman: *4.VTH*.

[44] Dankzij de inventaris van C. de Waard is bekend welke kaarten dat zijn geweest. De Waard, *Rijksarchief van Zeeland*.

[45] Toegangen: ARA, *V107, V109*, *T237*, *T580*, *T459*, *T298*, *I003, I012*; RAG, *VZ1*, *VZ2*; RAB, *INV113*, *TBO89*.

[46] De Ferraris, *De Grote Atlas*. De grote diversiteit aan weergegeven landgebruiksvormen bemoeilijkt vaak de interpretatie en de voorkomende toponiemen vertonen soms fouten in locatie en spelling.

[47] Philippe Christian Popp (1805-1879) was oprichter van de liberale Belgische krant *Journal de Bruges* maar vooral bekend als uitgever van kadasterplannen van 1800 Belgische steden en gemeenten op schaal 1:5.000: de *Atlas Cadastral Parcellaire de la Belgique, publié avec l'autorisation du Gouvernement sous les auspices de Monsieur le Ministre des Finances* (gerealiseerd 1842-1879).

voorop. Ondanks dat het merendeel van de historieprenten een artistieke weergave is van de werkelijkheid, kunnen ze nadere informatie verschaffen over onderdelen van of gebeurtenissen rond de vestingsteden. Deze nieuwskaarten zijn vooral gevonden in de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam, de collectie van de *Atlas van Stolk* te Rotterdam, de *Zeelandia Illustrata* te Middelburg en het Arenbergarchief in het Rijksarchief te Brussel.

Een prettige bijkomstigheid was dat een aanzienlijk aantal kaarten inmiddels is gedigitaliseerd en gemakkelijk op internet te raadplegen is op de websites van de betreffende archieven. Dit geldt in het bijzonder voor die van het Nationale Archief, het Rijksmuseum in Amsterdam, het Zeeuws Archief, de Rijksarchieven van Antwerpen, Brugge, Gent, Kortrijk en Brussel.

Doch het kaartmateriaal heeft zijn beperkingen. Het mag niet uit het oog worden verloren wat de reden was om een bepaalde kaart te tekenen. Lang niet alles wat aan verdedigingswerken is getekend, is daadwerkelijk aangelegd. Het blijkt niet altijd uit de legenda of titel of het een ontwerp of getrouwe weergave is. Anderzijds kunnen werken zijn ingetekend die op dat moment reeds waren verdwenen. De landmeter kan een oude kaart als basis hebben gebruikt óf het werd door de opdrachtgever, bijvoorbeeld vanwege een proces, van belang geacht. Zaken die niet bij de opdracht hoorden of van minder belang waren, werden weggelaten of minder accuraat ingetekend. Zo ontbreken op menig kaart in een everingboek of ommeloper de sluizen, daar die niet van belang waren voor de verkaveling c.q. de eigendommen. Soms werd bewust een verkeerde gang van zaken weergegeven, gunstig voor de opdrachtgever, zoals op de kaart van François Horenbault voor Filips II van 1575 van Hulsterambacht. Of er werd een oude kaart gebruikt om nieuwe plannen op uit te zetten. Dat gebeurde vaak in een periode waarin men minder geïnteresseerd was in een nauwkeurige *up to date* kaart of aan een globale situering genoeg had.

Een ander punt is de raadpleging van bodem- en hoogtekaarten. Zij moeten met de nodige voorzichtigheid worden gebruikt. Ze geven immers de huidige toestand weer en door allerlei grondverplaatsingen in het verleden ten behoeve van bouwactiviteiten, infrastructurele werken, ruilverkavelingen, vuilstort en egalisatie van akkerbouwpercelen, zijn die niet meer direct toepasbaar op een situatie van zo'n 100 tot 300 jaar geleden. Rekening moet worden gehouden met de klink van de schorren in overstromingsgebieden. De zandige bedijkte slikken liggen thans relatief hoog ten opzichte van de bedijkte schorren binnen de militaire bedijkingen. Toch bleken veel verdedigingswerken, dijken, inundatiekaden, tragels, kreken en watergangen zichtbaar aanwezig als landschapselementen, perceelsgrenzen, kleine hoogteverschillen en verkleuringen in de bodem of gewassen (de zogenaamde *crop marks*). Ook de zogenaamde *oral history* kwam van pas in deze.[48] Onder de hoogbejaarden van agrarische origine is zeer veel kennis over het (verdwenen) landschap aanwezig maar deze groep slinkt snel.

Bij het bestuderen van ouder kaartmateriaal, dat wil zeggen van voor 1850, zijn er beperkingen als gevolg van onnauwkeurigheden met betrekking tot de topografie, de chronometrie en de geometrie.[49] Vooral de gedrukte zeventiende-eeuwse kaarten zoals die van Verbiest, Visscher, Covens, Blaeu laten een vertekende weergave van het landschap zien en er staan veel fouten op met betrekking tot de ligging van toponiemen. Berucht zijn de 'verplaatste toponiemen', toponiemen waarvan de naam reeds op oudere kaarten is verschenen maar waarvan de positie gewijzigd is op één of meerdere kaarten. In dit verband moet er op gewezen worden dat ook van moderne(re) topografische kaarten de interpreteerbaarheid, met betrekking tot de zone waarnaar een bepaald toponiem verwijst, niet zonder moeilijkheden is. Maar ook de Hattinga- en Ferrariskaarten zijn niet steeds even betrouwbaar vanwege het ontbreken van een geodetische basis bij de kartering. Naast deze globale vervorming vertonen de Ferrariskaarten ook lokale vertekeningen en foutief gekarteerd landgebruik. Uit de cartografie is bekend dat fouten op kleine schaalkaarten vaak veel groter en ingrijpender zijn dan die in kaarten op grote schaal.

[48] De auteur beschikt over interviews die zich uitstrekken over de periode 1970 tot en met 2020.
[49] Zie: Storms, 'Aan de Bibliotheecq der Universiteit te Leyden overgebragt',218-220.

Een kleiner oppervlak benadert immers meer de ellipsoïde. Er is daarom zoveel mogelijk gebruik gemaakt van grote schaalkaarten en plans in relatie tot de oudere topografische kaarten.

1.7. Hoofstukken en kaarten

Het proefschrift bestaat uit zestien hoofdstukken en hanteert een gecombineerd ordeningsprincipe van tijd en ruimte. De vrij lange tijdsperiode die is bestudeerd, vraagt om een chronologische behandeling van de stof. Echter wanneer de gebeurtenissen elkaar snel opvolgen dan wel erg complex zijn, worden de hoofdstukken regionaal opgesplitst.

De studie opent met een paar thematische hoofdstukken die nodig zijn om de daaropvolgende hoofdstukken beter te begrijpen en om herhalingen te voorkomen. In die hoofdstukken worden de laatste inzichten verwerkt voor zowel het Vlaamse als het Nederlandse deel van het studiegebied. Het bleek in de praktijk niet altijd even eenvoudig om uit de verkregen informatie uit beide landen het gemeenschappelijke te destilleren en tot één geheel te smeden. De rijksgrens is en wordt bij onderzoeken en publicaties veelal strikt als begrenzing gehandhaafd. Zelden wordt grensoverschrijdend gedacht, gewerkt of geschreven.

Hoofdstuk 2 is een theoretische behandeling van de concepten *Landschap* en *Militair Landschap*. Het steunt vooral op buitenlandse literatuur en minder op die van de Lage Landen. Getracht is om de materie te vertalen naar de Nederlandse en Vlaamse situatie, specifiek die van Noord-Vlaanderen. Om structuur te geven aan de militaire inundatiegeschiedenis, wordt een aantal militaire landschappen uitgelicht voor zover ze een raakvlak hebben met de situatie in het onderzoeksgebied. Aan bod komen de ontwikkeling van de militaire techniek, vestingsteden, fortificaties en linies.

Hoofdstuk 3 besteedt aandacht aan het landschap van het onderzoeksgebied: de morfologie en de geografie, daar die bepalend zijn of een gebied al dan niet voldeed als inundatiegebied. Er wordt ingegaan op een aantal processen dat zich in de landschapsvorming heeft voorgedaan, zowel vóór als tijdens het inundatietijdperk. Veel informatie over de getijprocessen is ontleend aan meer dan vijftig jaar persoonlijke observaties en onderzoek in het getijdenlandschap van het Verdronken Land van Saeftinghe en 35 jaar nautische ervaring. Om de militaire geschiedenis te kunnen plaatsen, is aan dit hoofdstuk een korte bewoningsgeschiedenis toegevoegd.

Binnen de Lage Landen heeft het onderzoeksgebied, als grensgebied, in militair opzicht een belangrijke rol gespeeld, waarin we vier perioden onderscheiden. De eerste periode vormen de middeleeuwen, toen het onderzoeksgebied aan de noordgrens lag van het graafschap Vlaanderen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog, de tweede periode, lag de frontlinie dwars door Noord-Vlaanderen. Als derde periode nemen we het tijdvak van het bestaan van de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden, met Staats-Vlaanderen als Generaliteitsland en de rest van Noord-Vlaanderen deel uitmakend van achtereenvolgens het Spaanse en Oostenrijkse Rijk. Tenslotte komen we in de Moderne Tijd, vanaf de inname door de Fransen, waarin de streek enkele decennia is verenigd om daarna weer opgesplitst te worden over twee landen: België en Nederland. In twaalf hoofdstukken bespreken we van elke van deze vier perioden in grote lijnen de rol die Noord-Vlaanderen binnen het kader van de Lage Landen speelde.

Uit de periode vóór 1500 is het bronnenmateriaal schaars. Toch is deze periode van groot belang voor het onderzoek, met name wat betreft het gebruik van buitendijkse gebieden als waterbarrière. Ondanks de schaarsheid aan gegevens is besloten de presentatie van dit deel van het onderzoek in een apart hoofdstuk 4 op te nemen ten einde de aanvankelijk gekozen chronologie te handhaven.

De hoofdstukken 5 en 6 behandelen de militaire geschiedenis van Noord-Vlaanderen tijdens de Tachtigjarige Oorlog. In hoofdstuk 5 laten we ons leiden door de chronologie waarin deelgebieden ten tonele verschijnen binnen de opeenvolgende gebeurtenissen als gevolg van

het optreden van landvoogd Alexander Farnese, de latere hertog van Parma.[50] Gedurende deze periode geven we de voorkeur aan de term opstand boven de term oorlog. Tijdens het Twaalfjarig Bestand en de periode daarna, tot en met de Vrede van Munster in 1648, werd de Republiek als een staat erkend door andere mogendheden (waaronder Spanje) en gebruiken we wel de term oorlog. Vandaar dat gekozen is de Tachtigjarige Oorlog te verdelen over twee hoofdstukken.

Daarna volgen negen hoofdstukken die in chronologische volgorde de militaire geschiedenis vanaf circa 1648 tot en met 1944 beschrijven. In deze hoofdstukken is de opzet meer geografisch bepaald. Elk hoofdstuk begint met een kort overzicht van de gebeurtenissen gedurende de betreffende periode op internationaal, nationaal en lokaal niveau. Op lokaal niveau wordt dit vertaald naar de inundatiewerken en bijbehorende verdedigingswerken als geheel voor zover mogelijk. Tevens wordt aangegeven welke punten nader zullen worden belicht. Daarna volgt de bespreking van de afzonderlijke deelgebieden. Deze deelgebieden kunnen, als gevolg van de doorlopende ontwikkelingen op landschappelijk en militair gebied, per hoofdstuk verschillend zijn. Het inundatielandschap was immers een dynamisch geheel en liet zich daarom ook niet strak inkaderen. Ook vangt elk deelhoofdstuk aan met een overzicht van gebeurtenissen die bepalend zijn geweest binnen de betrokken periode voor zover die op het deelgebied betrekking hebben. Waar dat relevant werd geacht, staan in tekstblokken de gegevens vermeld die zijn verzameld over inundaties en inundatiewerken als aanvulling of ter verduidelijking van de kaarten.

De hoofdstukken 9 tot en met 13 omvatten elk in principe de periode vanaf het eind van een conflict met de daarbij behorende naweeën, de tussenperiode tot en met de opbouw van spanning en uiteindelijke ontlading in het volgende conflict, waarbij het inundatiewapen werd ingezet. Aan kleinere tussenliggende conflicten zijn geen aparte hoofdstukken gewijd ten einde het aantal te beperken. Bijzonder zijn de militaire bedijkingen die op het eind van de achttiende eeuw zijn uitgevoerd in Staats-Vlaanderen. Hieraan besteedt hoofdstuk 13 uitgebreid aandacht, voorafgaand aan de Franse invasie van 1794.

Afsluitend volgt hoofdstuk 16 dat de synthese met de conclusies en een samenvatting presenteert van het onderzoek aan de hand van de onderzoeksvragen.

Een belangrijk aspect van het onderzoek is de vervaardiging van de kaarten. Gezien het grote formaat van de meeste kaarten zijn deze geplaatst in DANS.[51] Naast enkele algemene kaarten zijn een aantal overzichtskaarten samengesteld. Deze kaarten dienen als ondersteuning bij de presentatie van de gegevens en gebruikte toponiemen binnen bepaalde tijdvakken van een deelgebied. In deze kaarten zijn alle elementen getekend die in de tekst worden genoemd. De annotatie omvat polders, nederzettingen, toponiemen, kastelen, vestingwerken, aarden forten, linies, dijken, kaden (tragels), verkortingen, sluizen, duikers, stuwen, wegen, kreken, getijgeulen, kunstmatige waterlopen, *et cetera*. Ze vormen de basis van de overige hoofdstukken. Voor elk hoofdstuk, dat een periode in de militaire historie behandelt, met nadruk op inundaties en waterlinies, is minimaal één overzichtskaart toegevoegd met daarop ter oriëntering, bij benadering, voornoemde elementen van de betreffende periode. Daarnaast bevat elk hoofdstuk minimaal één kaart waarop in grote lijnen staat aangegeven hoe de situatie aan het begin en aan het eind van de bewuste periode was, welke polders verloren gingen en welke werden bedijkt. Bij alle hoofdstukken horen vereenvoudigde overzichtskaarten (inundatiekaarten) waarop per inundatie de geïnundeerde gebieden met de bekadingen en inlaatmogelijkheden (sluizen of coupures), indien bekend, zijn ingetekend. Op de inundatiekaarten worden vijf verschillende manieren van moedwillig inunderen onderscheiden. Er zijn polders die buitendijks werden gebracht na het doorsteken van de dijken en die (tijdelijk) verloren gingen of die door sluizen werden gevuld met zeewater, polders die onder getij-invloed werden gebracht op een beheerste

[50] Biografie: Pietromarchi, *Alessandro Farnese.*
[51] Downloaden: https://ssh.datastations.nl/dataset.xhtml?persistentId= doi:10.17026/SS/5REURR.

manier (veelal door gebruik te maken van plasbermen) zoals bij een potpolder, polders die buitendijks werden gebracht maar waarvan de dijken zoveel mogelijk werden behouden, dus tot op zekere hoogte beheerst waren, polders die met zoetwater werden geïnundeerd door het ophouden van afstromend oppervlaktewater en gecombineerde zoet-zeewaterinundaties waar zeewater door sluizen werd ingelaten bovenop opgehouden zoetwater. De verantwoording van deze kaarten is deels terug te vinden in de legenda's en deels in het notenapparaat bij de hoofdstukken.

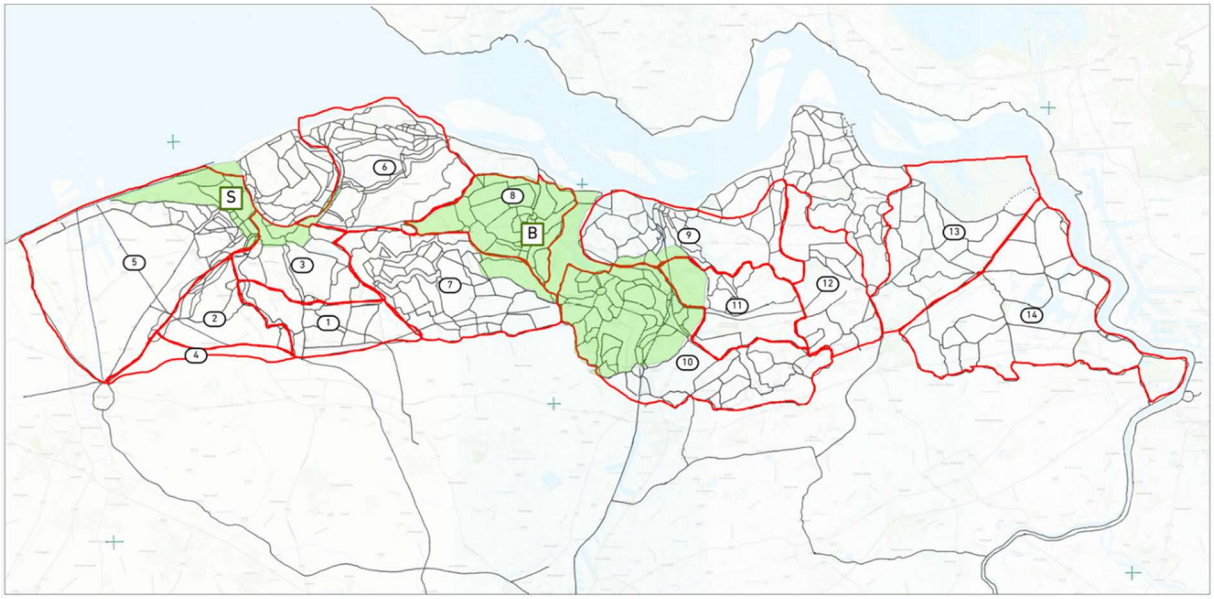
De zeven overzichtskaarten (08 tot en met 14) bij hoofdstuk 3, de zes achtergrondkaarten met waterlopen en de 32 basiskaarten bij de diverse hoofdstukken zijn handmatig getekend aan de hand van vier op A0-formaat geprinte reconstructiekaarten – van de situatie omstreeks 1570, 1621, 1649 en 1984 – die zijn ontleend aan Brand met de huidige topografie er half doorschijnend onder geprojecteerd.[52] Op aparte kaartvellen zijn daarna voor de zeven overzichtskaarten alle nummers en stippen aangebracht die corresponderen met meer dan 1.300 records onder een aantal excelbestanden. Vanuit de excelbestanden is later, indien van toepassing op de periode, de topografie op de vijftien basiskaarten bij elk hoofdstuk geprojecteerd. Dat is niet gedaan op de winst- en verlieskaarten en de inundatiekaarten daar die een globale indruk moeten geven. Elke kaart werd voorzien van zes referentiepunten. Dit om de georeferering toe te kunnen passen in het GIS-programma ArcGIS Pro en om kaartlagen over elkaar te kunnen projecteren. Bovendien werden op de originele hoogte- en geomorfologische kaart en op de getekende kaart met de situatie van 2024 een dertigtal punten gegeorefereerd. Op die manier kon al het getekende en gebruikte kaartmateriaal in ArcGIS Pro met elkaar en aan de huidige topografie worden gekoppeld. Het toegepaste coördinatenstelsel voor het kaartmateriaal is: WGS 1984 Web Mercator (*Auxiliary Sphere*). Door het telkens handmatig overtekenen van het uitgangsmateriaal zijn er onherroepelijk afwijkingen en onnauwkeurigheden ingeslopen. Bovendien bleek tijdens het plaatsen van de zes referentiepunten dat de vier kaarten, die als uitgangsmateriaal waren gebruikt, onderling afwijkingen vertoonden. Ondanks dat al te storende afwijkingen zoveel mogelijk zijn gecorrigeerd, betekent dit dat de kaarten een benadering zijn. Dat geldt met name voor de locaties van de forten en sluizen.

Op het eind van elk van deze hoofdstukken zijn enkele tabellen opgenomen met informatie betreffende de diverse deelgebieden. De in deze tabellen gehanteerde deelgebieden zijn weergegeven op kaart 04. Het betreft twee soorten tabellen. Het eerste tabeltype is gerelateerd aan de kaarten waarop bedijkte, verloren gegane en bedijkte en binnen diezelfde periode terug verloren gegane polders zijn aangegeven. De tabel toont chronologisch per deelgebied de totalen van geïnundeerd oppervlak in hectaren in bepaalde ijkjaren (totaal). Daartussen staan perioden waarin werd bedijkt binnen de inundatie (het moedwillig geïnundeerd oppervlak binnen het oorspronkelijke buitendijkse inundatiegebied van 1586 dat als uitgangspunt is genomen voor de landschapsreconstructies daarna), de Braakman en het Zwin met Sluissegat. Die laatste twee lagen reeds voor de Tachtigjarige Oorlog buitendijks. Onderaan staat de totalisering van die drie buitendijkse gebieden. Het tweede tabeltype geeft de oppervlaktes in hectaren die in de vermelde jaren werden geïnundeerd per deelgebied. Daarbij worden vijf soorten van inundatie onderscheiden. Een soortgelijk onderscheid vinden we ook terug op de vereenvoudigde inundatiekaarten. Het betreft polders die buitendijks zijn gebracht na het doorsteken van de dijken (getij/bu) en (tijdelijk) verloren gingen, de polders die onder getij-invloed werden gebracht op een beheerste manier zoals bij een potpolder (getij/bi), polders die via een sluis met zeewater werden gevuld (zee), polders die met zoetwater werden geïnundeerd door het ophouden van afstromend oppervlaktewater (zoet) en gecombineerde zoet-zeewaterinundaties met zeewaterinlaat door sluizen bovenop opgehouden zoetwater (combi). [53]

[52] Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden'.
[53] Een potpolder is een polder met bressen in de dijk zodat onder invloed van het getij water in- en uit kan stromen.

Tenslotte volgt nog een praktische punt. In de annotatie worden voor de archieven en de toegangen afkortingen gebruikt. Deze afkortingen zijn terug te vinden in de lijst van geraadpleegde archivalia. De andere afkortingen worden verklaard aan het begin van het bronnenoverzicht. Met betrekking tot het inundatielandschap worden in de bronnen vaak termen gebruikt, die nagenoeg in onbruik zijn geraakt, zoals tragel, suatie, meersen. Zij worden in bijlage 1 omschreven.

.

KAART 04: INUNDATIEDEELGEBIEDEN GEHANTEERD IN DE TABELLEN

Nummer	omschrijving in tabel	Naam	Nummer	omschrijving in tabel	Naam
1	St.Piet-Laps	Sint-Pietersdijk - Lapschuersegat	9	Tern-Zslag	Kwartier van Neuzen
2	Laps-Lieve	Lapschuersegat – Gentse Lieve	10	Overkwartier	Overkwartier
3	Slgat-St.Piet	Sluissegat – Sint-Pietersdijk	11	Axel-Blij	Kwartier van Axel en Beoostenblij
4	tzv Lieve	ten zuiden van Gentse Lieve	12	twv Hulst	Hulsterambacht west van Hulst
5	twv Zwin	Westelijke Zwinstreek	13	tov Hulst	Hulsterambacht oost van Hulst
6	tnv Oostburg	Oostburg - Breskens	14	Waasland	Waaslandpolders
7	Waterland	Waterland	**B**	**Braakman**	**Braakman**
8	Biervliet	Biervliet en IJzendijke	**S**	**Sluissegat**	**Sluissegat**

Hoofdstuk 2

Het Militair Landschap

2.1. Inleiding

In dit hoofdstuk bespreken we diverse methodieken en benaderingen van landschap en militair landschap en gaan we na in hoeverre we die zouden kunnen toepassen in het onderzoek naar de militaire inundaties. Er blijken namelijk meerdere zienswijzen te bestaan over wat men onder een landschap in het algemeen verstaat en daarop voortbordurend een militair landschap in het bijzonder.

Het hoofdstuk is opgebouwd uit drie delen. In de eerste twee delen worden concepten gepresenteerd ten aanzien van landschapsonderzoek en gaan we dieper in op de begrippen *landschap* en *militair landschap*. Daarbij laten we ons in belangrijke mate leiden door het werk van Rachel Woodward, die belangrijk onderzoek verricht heeft naar de militaire invloed in de samenleving.[1] De vraag is of de bekende landschapsconcepten en modellen toereikend zijn voor het onderzoek dat object is van dit proefschrift of dat gezocht moet worden naar een nieuw concept.

In het derde deel wenden we ons tot de context van het onderwerp van onderzoek, de Lage Landen. Daar onderscheiden we binnen de militaire landschappen een aantal lagen waarbinnen de onderdelen een onderlinge samenhang vertonen. We laten die lagen samenvallen met perioden waarin een bepaalde wijze van verdediging prevaleerde. Dit is in overeenstemming met de manier waarop de Militaire Landschapskaart van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is vervaardigd. Dit wordt gedaan om daarna het militaire inundatielandschap van Noord-Vlaanderen beter te kunnen plaatsen.

2.2. Het concept landschap

Landschap is een bepalend concept binnen de sociale geografie. Maar in plaats van vast en uniek te zijn, was en blijft het een rekbaar, bediscussieerd en betwist verzamelbegrip, waarbij binnen een aantal stromingen binnen en buiten de geografie wordt gedebatteerd over de constitutie en analytische perspectieven.[2] Het is een term die de grenzen van de afzonderlijke disciplines van het academische onderzoek overschrijdt. Juristen, sociologen, criminologen, omgevingspsychologen, antropologen, economen, planologen en geografen vinden het allemaal een flexibel en waardevol kader om daarin de bespreking van hun onderzoek te situeren.[3] Daarnaast is er een emotionele benadering. In veel samenlevingen hebben landschappen waarde als heilige ruimte die fundamenteel is voor de legitimering van sociale hiërarchieën en de culturele organisatie, die de moeite is om te verdedigen. Het symboliseert een groep of een manier van leven.[4]

Het middeleeuwse Duitse woord *Landschaft* verwees naar een beperkt of administratief begrensd stuk grond. Het kan aldus, zoals de kunsthistoricus Martin Warnke betoogt, worden geassocieerd met verdediging, veiligheid en bescherming.[5] Het afgeleide Nederlandse woord 'landschap' zou zijn oorsprong hebben in de late zestiende eeuw als een technische term die door kunstschilders werd gebruikt om de weergave van natuurlijke landschappen in het binnen-

[1] Rachel Woodward is professor *Human geography* aan de universiteit van Newcastle.
[2] Naar Wylie, *Landscape*.
[3] Gold & Revill, *Landscapes of defence*, xii; Bosma & Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp*.
[4] Gold & Revill, 'Landscape, defence', 8.
[5] Warnke, *Political Landscape*, 11. Die oorspronkelijke betekenis vinden we terug in het *Landschap Drenthe*, een voormalig graafschap dat onder die naam in handen was gekomen van de bisschop van Utrecht en in 1529 van Karel V (https://www.geheugenvandrenthe.nl/landschap-drenthe).

land te beschrijven.[6] Sindsdien is de term landschap zowel een intellectuele constructie als een fysieke en meetbare entiteit. Snel kreeg het bredere betekenissen en connotaties. Toch werd een landschap lang vooral gezien als een uitgestrekt stuk land dat zich als een zelfstandig geheel onderscheidde van aangrenzende gebieden met een patroon dat het resultaat was van een bepaalde landschapsgenese. Dat laatste kon dan zowel natuurlijk als door mensenhanden gemaakt zijn. De Europese Landschapsconventie opgesteld in 2000, ook Conventie van Florence genoemd, definieert het landschap als volgt: '"Landschap" vormt de aanduiding voor een deel van het grondgebied, zoals dat door de bevolking wordt waargenomen en waarvan het karakter bepaald wordt door natuurlijke en/of menselijke factoren en de wisselwerking daartussen'. En zo zijn er tientallen definities van wat we onder een landschap kunnen of willen verstaan.[7] Het is maar net vanuit welke achtergrond en met welke perceptie naar een landschap wordt gekeken. Legt men de nadruk op de daarin optredende materiaal- en energiehuishouding, dan is de beschouwingswijze geocentrisch. Ziet men het landschap als leefmilieu van levensgemeenschappen, dan is deze biocentrisch. Ze is antropocentrisch als men het landschap beziet als leefmilieu van de mens.[8] In bovenstaande definities gaat het om de zichtbare elementen van de omgeving (het totaalbeeld), een bepaalde regio (het gebied), processen (fysische, biologische en menselijke activiteiten) en de relaties tussen deze elementen (het systeem) en de resultante hiervan (het patroon). Tegenwoordig hanteert men ook termen als virtuele landschappen, ervaringslandschappen, klankenlandschappen, talenlandschappen, beeldenlandschappen, studielandschappen, psychologische landschappen, mentale landschappen, spirituele landschappen, sacrale landschappen en administratieve landschappen.[9] Gold & Reville onderscheiden zelfs landschappen van angst.[10] De meeste van deze landschappen wijzen op een beleving en niet op de traditionele manier van zien zoals doorgaans in de historische of culturele geografie het geval is.[11] Het is dus niet eenvoudig een alomvattende beschrijving te geven. Woodward schrijft dan ook terecht '"Landscape" suggests multiple conceptualizations which, within and beyond human geography, have informed and enriched our collective understandings of the world'.[12] Zij ziet een landschap als een paraplubegrip en neemt zelf drie opvattingen als uitgangspunt voor haar onderzoek.[13] De eerste hiervan is traditioneel, in morfologische en geografische termen. Het landschap wordt gezien als een aantal materiële patronen die tot stand zijn gebracht door processen die zowel natuurlijk als menselijk van aard zijn. Bestudeerd worden de manieren waarop kenmerken en objecten in de ruimte verschijnen, én de verspreiding en rangschikking ervan.[14] De tweede manier ziet het landschap als een tekst. Deze opvatting, die in de culturele geografie al lang gemeengoed is, leest het landschap als een zichtbare uiting van sociale, economische en politieke relaties, die dat landschap hebben doen ontstaan. Men bestudeert het representatieve vermogen van een landschap.[15] Het derde idee betreft landschappen als ervaringsplaatsen (herinneringslandschappen) – locaties waarin subjectiviteiten worden geconstrueerd en gearticuleerd die (gestuurde) emotionele en affectieve reacties oproepen – die op hun

[6] Schama, *Landscape and Memory*, 10.
[7] Voor een onvolledig overzicht: Gold & Revill, 'Landscape, defence', 5 e.v.
[8] Piket, *et al*., *Landschap; deel 16 van de Atlas van Nederland*, 3.
[9] Price, *De Vikingen*, 17, 41, 187, 212, 238, 240, 436.
[10] Gold & Revill, 'Exploring landscapes of fear', 27-28, 31-32, 45. Sinds mensenheugenis zijn angst en landschap in de westerse fantasiewereld met elkaar verbonden in volksverhalen etc. Thans wordt angst geassocieerd met urbane gebieden die overladen zijn met veiligheidsobjecten en -apparatuur. Het versterkt eenzelfde angstinstinct en kan onderdeel zijn van een militair landschap in een gemilitariseerde samenleving.
[11] Bender, *Stonehenge: Making Space*; Cosgrove & Daniels, *The Iconography of Landscapes*.
[12] Woodward, 'Military landscapes', 41 met een verwijzing naar Wylie, *Landscape*.
[13] Woodward, 'Looking at Military Landscapes', 142.
[14] Voorbeeld hiervan: Muir, *Approaches to Landscape*.
[15] Voorbeelden hiervan: Cosgrove & Daniels, *The Iconography of Landscapes*; Woodward & Jenkings, 'This Place Isn't Worth', 495; Woodward, Winter & Jenkings, 'Heroic Anxieties', 211; Tivers, 'The home of the British Army', 303, 308.

beurt worden gelezen op manieren gevormd door de opgeroepen reacties.[16] De derde benadering speelt vooral binnen de waardering van erfgoed. Alle drie de benaderingen kunnen naast elkaar worden gebruikt om landschappen te doorgronden. Tezamen leveren deze benaderingen een landschapsbiografie op, wat door Hidding *et al.* wordt omschreven als 'een levensloopbeschrijving van een steeds veranderend cultuurlandschap'.[17] Zo'n landschapsbiografie kan een nuttig gereedschap vormen om een beeld te krijgen van de wording van een landschap en om de processen die het hebben gevormd in kaart te brengen en te begrijpen.[18]

Lange tijd hadden historici en erfgoedspecialisten voornamelijk oog voor de afzonderlijke monumenten of restanten die herinneren aan een verleden; die moesten worden gekoesterd, behouden en bestudeerd. Op het eind van de twintigste eeuw vond een omslag plaats, niet alleen in West-Europa maar ook elders in de wereld, naarmate meer belangstelling ontstond voor de grotere gehelen, landschappen, waarvan deze monumenten deel uitmaken. De Bélvedèrenota van 1999, met als ondertitel *Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, is hiervan een vroeg voorbeeld.[19] Hierin werd onder andere de Nieuwe Hollandse Waterlinie als een van de 'Bélvedère-gebieden' voorgedragen.

In de historische geografie en onder andere ook de landschapsarchitectuur wordt het landschap, zoals we dat nu kennen, gezien als een systeem dat is opgebouwd uit een groot aantal lagen of niveaus.[20] In dit lagenmodel wordt het landschap geanalyseerd aan de hand van verticaal gestapelde lagen: een grondlaag (aardkundige eigenschappen, geomorfologie, hydrologie en ecologie), een netwerklaag (infrastructuur) en een occupatielaag (wonen, werken, recreatie en landbouw).[21] Daarbinnen kunnen nog meer niveaus worden onderscheiden die bijvoorbeeld corresponderen met tijdsperioden. Ze zijn met elkaar verbonden, doordat elementen in meerdere lagen een rol kunnen spelen. Er bestaat in dit lagenmodel dan ook geen strak objectief onderscheid tussen de lagen. Niet alle lagen zijn even goed zichtbaar. Delen ervan kunnen zich onder de grond bevinden en onttrekken zich daardoor aan onze waarneming. Naast lagen die de werkelijkheid min of meer objectief lijken te beschrijven, zoals sedimentatie en infrastructuur, kan men ook uitgesproken interpretatieve lagen benoemen. In de zogenaamde archeologische methode, zoals geïntroduceerd in het kader van de culturele planologie, differentiëren De Graaf en LUST bijvoorbeeld tussen zeven lagen waarin deze twee ogenschijnlijk diametraal andersoortige geledingen bijeen zijn gebracht.[22] Doordat tijdens het onderzoek vooral gebruik is gemaakt van archivalia (zowel teksten als kaarten) en literatuur, is als uitgangspunt een lagenmodel genomen waarvan de lagen corresponderen met opeenvolgende tijdsperioden.

In dit onderzoek concentreren we ons op de bijdrage door de militaire inundaties aan de vorming van het landschap in Noord-Vlaanderen en in het bijzonder de werken die daarmee verband hielden. Dit moet in verband gezien worden met de invloed van bedijkingen, stormvloeden met overstromingen en bepaalde vormen van exploitatie zoals de turfwinning en de schapenhouderij. Bij het bestuderen van de menselijke (re)acties laten we ons deels leiden door de tweede bovenbeschreven meer tekstuele benadering. Aan de beleving van het militaire landschap wordt slechts terloops aandacht besteed.

---

[16] Voorbeeld hiervan: Wylie, *Landscape*. bv Waterloo, de Watersnoodmemorabilia en virtuele werelden.
[17] Hidding, Kolen & Spek, 'De biografie van het landschap'.
[18] Meiles & Spek, *Het maken van een landschapsbiografie*.
[19] Belvedere, *Beleidsnota*.
[20] Kolen., *De biografie van het landschap*.
[21] Bosma, 'Ontwerpdisciplines', 183-184.
[22] Dehaene *et al*., 'De kaart', 104; De Graaf en LUST, 'Scherp zien'. Met landschappen van de 1. sedimentatie (abiotische processen), 2. cultures (cultivatie), 3. kunstgrepen (infrastructuur, netwerken), 4. nederzettingen (bezettingsdynamiek), 5. geest (mentale, intellectuele en symbolische landschappen), 6. kansen (richtinggevende aanknopingspunten voor nieuwe concepten gehaald uit de lagen 1-5), 7. interpretatie (geldigheid van de lagen 1-6, die ingegeven zijn door de wens tot interventie).

2.3. Het concept Militair Landschap

Over wat onder een militair landschap wordt verstaan, bestaat weinig consensus en ook dit begrip staat derhalve open voor discussie, net als landschap. Definities worden gebezigd afhankelijk van het soort van onderzoek.[23] Een alomvattende definitie is niet voorhanden hoewel een enkele omschrijving die dicht benadert. In de Britse literatuur zijn er meerdere begrippen en of nuances die in het Nederlands allemaal als militair landschap kunnen worden vertaald en waarvan we er enkele de revue laten passeren. Grotendeels geënt op de drie in de vorige paragraaf genoemde conceptualisaties van Woodward, wordt een overzicht gegeven van een aantal benaderingen in het onderzoek naar militaire landschappen.[24] Tot slot gaan we kort in op de zichtbaarheid van de militaire aanwezigheid in de samenleving en de zich evoluerende relatie tussen de krijgsmacht en het milieu.

In 1994 omschreef Koenders een militair landschap als 'een gebied of zone waarin een samenhangend geheel van verdedigingswerken in belangrijke mate bepalend is voor de aard en gebruik van de ruimte' om vervolgens verder te gaan met dat men 'daarbij moet denken aan defensiegordels of linies, opgebouwd uit een reeks van onderling samenhangende en elkaar ondersteunende militaire objecten met elk een eigen vorm, functie en plaats' en voegt toe: 'In niet onbelangrijke mate danken militaire landschappen hun bestaan aan (voormalig) secundair ruimtegebruik, dat wil zeggen een vorm van medegebruik van reeds bestaande elementen en structuren met oorspronkelijk een andere, niet militaire functie'. Niet zelden was en is het militair ruimtegebruik strijdig met het civiele belang waardoor veelvuldig overlap plaatsvindt met andere landschappen.[25] Deze benadering is vrij statisch en traditioneel, in morfologische en geografische termen, én eenzijdig daar alleen gerept wordt over een defensief karakter. We kunnen immers ook agressieve militaire landschappen onderscheiden. Dat zijn landschappen die zijn aangepast om aan te vallen en zijn meestal van korte duur. Het kunnen bijvoorbeeld de toenaderingswerken zijn tot een stad of een circumvallatielinie om een stad uit te hongeren en zo tot overgave te dwingen zoals door Julius Caesar toegepast bij het Beleg van Alesia. Het zou nog even duren voordat het begrip militair landschap ingeburgerd raakte maar toen was er al een scala aan definities.

De meer kritische interesse vanuit de wetenschap voor het gebruik, de vorming en de beïnvloeding van het landschap met zijn bewoners door de krijgsmacht is geëntameerd door Woodward met haar geruchtmakende publicatie over de *Otterburn Training Area Public Inquiry* van 1997. Dit in 1911 opgericht militair terrein is circa 242 vierkante kilometer groot en omvat 23 procent van het Northumberland National Park. Zij toont aan hoe de presentatie van de militaire activiteiten als verenigbaar met natuurbescherming diende om die te rechtvaardigen en een bredere discussie over de meer onverkwikkelijke aspecten het zwijgen op te leggen.[26] Na Woodwards publicatie kwam een stroom van publicaties op gang. In 2004 spreekt ze over *military geographies* (militaire regio's), voortbouwend op het werk van Westing in de jaren zeventig van de vorige eeuw over de uitwerking die oorlog op de omgeving had.[27] Die term was de samensmelting van twee andere begrippen, namelijk *geographies of military activities* (geografische locaties van militaire activiteiten) en *geographies of militarism* (regio's van militarisme), in die studie over hoe het effect van het militarisme op ruimte, locaties, milieu, landschappen en economie benaderd is door de geografische wetenschap.

---

[23] Een nuttige inleiding is: Pearson, Coates & Cole (red.), *Militarised Landscapes*.
[24] Woodward, 'Military landscapes: Agendas'.
[25] Koenders, *Militaire landschappen*, 69, 78, 80. In de meeste nota's en rapporten aangaande monumentenzorg, natuur- en landschapsbehoud uit die tijd kwam de term niet voor.
[26] Woodward, *Defended Territory*.
[27] Woodward, *Military Geographies*, 3, 8, 38-39; Westing, *Ecological Consequences*. *Military geographies* zijn te omschrijven als geografische zones met een eigen of tijdsgebonden historiek, identiteit en symboliek.

Militaire geografie wordt ook in de Lage Landen als begrip gebruikt. Vanouds betrof geografie de toepassing van geografische informatie, middelen en technieken voor overwegend militaire problemen naast handelsbelangen, zoals de scheepvaart, en eigendomskwesties. Het is dan ook niet toevallig dat de eerste gedetailleerde en correcte topografische kaart van Nederland in veel bladen de Militair Topografische Kaart van rond 1859-1870 is geworden. Tegen het eind van de negentiende eeuw, als geografie in het kader van kolonialisme maar ook onder invloed van de Verlichting ruimer wordt gekaderd, verschijnt er een sub-discipline militaire geografie (*military geography*) die zuiver dient ter ondersteuning van de strijdkrachten.[28] In de Verenigde Staten bestaat die nog steeds.[29] Het maken en produceren van militaire (topografische) kaarten is er een mooi voorbeeld van.

Lange tijd was de militaire geografie een stiefkind binnen de geografische wetenschappen. Dat was vooral in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw toen er overal politieke en sociale onrust was en een gebrek aan vertrouwen in de overheid, met als dieptepunt de oorlog in Vietnam.[30] Hierdoor keerde de wetenschap zich af van de strijdkrachten. De oorlogen in het begin van de 21ste eeuw in Irak en Afghanistan, in combinatie met de toenemende bewijzen voor de effecten van de wereldwijde militaire ambities, in de eerste plaats (maar niet uitsluitend) door de Verenigde Staten, hadden echter het tegenovergestelde effect.[31] De onderlinge beïnvloeding van strijdkrachten en omgeving is echter niets nieuws en zeker niet exclusief voor de laatste tijd. De relatie tussen oorlog en landschap gaat al ver terug in de tijd. Een bekend voorbeeld is de volgende. In 515-514 v.C. ondernam de Perzische koning Darius met een overmacht een expeditie tegen de Scythen. Die mislukte doordat de Scythen als verdediging op eigen gebied een verbrande-aarde-strategie toepasten om de opmars van de Perzen te vertragen.[32] Thans staat de historische relatie tussen oorlog en omgeving volop in de belangstelling in de historische geografie. De relatie tussen oorlog, militarisme, militarisering en landschap is zeer complex en meer dan een zwart-witte karikatuur van militaire dominantie en landschapsvernietiging. Ook zijn de grenzen tussen vrede en oorlog erg diffuus en arbitrair, hetgeen zich ook naar het landschap toe vertaalt.

In Groot Brittannië heeft met name Woodward baanbrekend werk verricht met haar streven de militaire historische geografie tot een zelfstandig onderdeel te maken van het wetenschappelijk onderzoek. Thans is het werkveld zeer breed en verstaat men er meestal de studie onder van hoe oorlogen en andere gewapende conflicten en de manieren waarop militarisme, militarisering, militaire activiteiten, capaciteiten, organisaties en instellingen, geografisch zijn vastgelegd en tot uitdrukking komen.[33] Ook dat wordt soms nog als te beperkt ervaren, te beperkt tot de

[28] De strijdkrachten, krijgsmacht of militaire macht is te omschrijven als een zwaar bewapende, hooglijk georganiseerde entiteit die vooraleerst bedoeld is om oorlog te voeren. Kenmerkend is dat het bestaan en optreden officieel wordt gesanctioneerd door een soevereine staat, waarbij de leden – de militairen – te herkennen zijn aan hun uniform. In dat opzicht zijn de groene mannen die in 2014 de Krim in bezit namen interessant. Waren ze in uniform? Of wilde Poetin het doen voorkomen dat de etnische Russen in opstand waren gekomen, maar die vanwege het oorlogsrecht op de een of andere manier toch herkenbaar moesten zijn.

[29] De *Military Geography Speciality Group* binnen de *Association of America Geographers*. Palka & Galgano (red.), *The scope of military geography*.

[30] Palka & Galgano (red.), *The scope of military geography*, 3-4. Alleen te West Point in de VS was het een eigen studierichting hetgeen de vakgroep elders op de wereld stigmatiseerde, vooral na het bombarderen van de dijken langs de Rode Rivier in Vietnam, waarbij door hen verkregen kennis werd gebruikt.

[31] Rech *et al.*, 'Geography, military geography', 49. Het bombarderen van de Zhawar Kili grotten in Afghanistan in 2001 bij Amerikaanse acties, waarbij geografische informatie een grote rol speelde, maakte veel los (*Trouw*, 5-1-2002; *Los Angeles Times*, 15-1-2002).

[32] Westing, *Warfare in a Fragile World*. Door de Russen in Wereldoorlog II ook toegepast tegen de Duitse opmars.

[33] Rech *et al*., 'Geography, military geography', 48; Woodward, 'Military geography', 1; Palka & Galgano (red.), *The scope of military geography*. Geografie en hydrografie hebben altijd al in dienst gestaan van de krijgsmacht.

(historische) geografie en het sluit takken van wetenschap uit. Rech *et al.* vatten het samen als volgt: 'Military geography, for us, is about attempts to capture the range of social practices through which armed conflict comes into being, and all the things which surround, support, and sustain the pursuit of war. It follows that critical military studies too should be about much more than war itself. Whilst we recognize the importance of acts of armed conflict as a focus, critical military studies, for us, has a much wider reach'.[34]

Om tot een ruime en dekkende omschrijving te komen van wat onder een militair landschap kan worden verstaan, heeft Woodward een poging ondernomen al die alternatieven samen te vatten. Haar werk met betrekking tot militaire landschappen is, zoals ze zelf aangeeft op de website Heritage@Newcastle van de Newcastle University, een lange-termijn-project en maakt deel uit van een breder oeuvre, dat in de loop der jaren is ontwikkeld, aangaande de geografische constitutie en expressie van militarisme en militarisering.[35] De achterliggende redenen om het militaire landschap te bestuderen, komen voort uit enkele punten van zorg binnen het landschapsonderzoek: om de militaire activiteiten niet onder de radar te laten verdwijnen (zichtbaarheid), vanuit de verantwoordelijkheid van de militairen (*accountability*) en om het militarisme kritisch te beoordelen.[36] Militaire landschappen stellen ons in staat om militairen en hun activiteiten te lokaliseren, te plaatsen en te situeren, en om te informeren naar de vaker wel dan niet schadelijke effecten van (soms anachronistische) militaire aanwezigheid in landschappen. De landschapstraditie stelt geografen in staat om het gemilitariseerde verleden van de geografie, de huidige manifestaties en de manier waarop de ruimtes en plaatsen waarin strijdkrachten opereren, te conceptualiseren.[37]

In 2014 definieert Woodward militaire landschappen kortweg als 'landscapes which reflect in their constitution and expression the imprint of military activities, militarism and militarization' hetgeen slechts een van de benaderingen is, maar wel zowel het defensief als offensief gebruik van het landschap omvat.[38] In haar daaropvolgende verkenning van studies van militaire landschappen, over het hele scala van mogelijkheden voorgesteld door de bestaande benaderingen, komen de in de vorige paragraaf beschreven conceptualisaties naar voren. Ze geeft nog datzelfde jaar een meer omvattende definitie van militaire landschappen: 'landscapes which are produced, read and responded to as an outcome of the organized activities of those institutions (armies, navies, air forces, defence agencies) which have been vested by the state with the authority to exercise potentially lethal force and violence'.[39] Expliciet wordt gesteld dat de term militair landschap niet slaat op landschappen met een voetafdruk van de security-agenda's van *non-state actors* of paramilitaire troepen.[40] Het dekt dus niet een breder functioneel alternatief als het *landscape of defence* van Gold en Revill in 2000 dat ook de veiligheidsvoorzieningen in het stedelijke gebied omvat.[41] Uit haar definitie kunnen we afleiden dat van een militair landschap niet alleen sprake is als de bestaande vorm volledig is aangepast (bijvoorbeeld de Maginotlinie), of een zone waar het gebruik door derden onmogelijk dan wel beperkt is geworden (bijvoorbeeld de grens tussen Zuid- en Noord-Korea), maar ook als het

---

De eerste geografische genootschappen, die in de 19e eeuw ontstonden, adviseerden beleidsmakers en maakten militaire kaarten.

[34] Rech *et al*., 'Geography, military geography', 57.

[35] Research.ncl.ac.uk/heritage-newcastle/heritagenewcastleprojects/militaryandpost-militarylandscapes/ (laatst bezocht 12-1-2021).

[36] Rech *et al*., 'Geography, military geography', 50; Woodward, 'Military landscapes: Agendas'.

[37] Rech *et al*., 'Geography, military geography,', 50-51.

[38] Woodward, 'Military landscapes: Agendas', 41. D.w.z.: landschappen die in hun constitutie en uitdrukking de afdruk weerspiegelen van militaire activiteiten, militarisme en militarisering.

[39] Woodward, 'Looking at military landscapes', 142.

[40] Woodward, 'Looking at military landscapes', 143, 149. Door de neoliberale wind die in veel kapitalistische staten sinds de jaren 1980 waait, worden in toenemende mate militaire functies uitbesteed aan de private sector, waardoor het onderscheid tussen de militaire en civiele ruimte vervaagt: Cowan & Smith, 'After geopolitics?'

[41] Gold & Revill, 'Landscape, defence', 5-15.

voor militaire doeleinden wordt gebruikt. Een grote rivier als de Rijn, een hooggebergte als de Pyreneeën maar ook moerassen, schorren en slikken die een landsgrens vormen, kunnen aldus redenerend een militair landschap worden genoemd. In de praktijk waren er altijd (lichte) aanpassingen nodig om die grens veilig te stellen, wat deze redenatie rechtvaardigt. Het beantwoordt tot op zekere hoogte de vraag hoe militair een landschap moet zijn om militair landschap te worden genoemd.

De door Woodward gebezigde sleuteltermen militair en militaire activiteiten verwijzen naar materiële en andere middelen tot de uitvoering van mogelijk dodelijke militaire kracht georganiseerd en uitgevoerd op gezag van een staat voor zijn politieke doeleinden. Daarnaast maakt zij in navolging van Merje Kuus onderscheid tussen militarisme als een ideologie die prioriteit geeft aan militaire kracht als een noodzakelijke oplosser van conflicten, en militarisering als een veelzijdige set van sociale, culturele, economische en politieke processen waarbij de samenleving zich organiseert rond de militaire benaderingen van sociale vraagstukken en problemen en dit accepteert.[42] Over wat militarisme is, bestaan overigens meerdere zienswijzen. Doorgaans wordt er de invloed van het leger onder verstaan op de burgerlijke samenleving, die zich aan parlementaire controle onttrekt, en minder de ideologie die de voorrang geeft aan een militaire oplossing bij conflicten.

Woodward benadert militaire landschappen op vijf manieren: 1. als slagveld, 2. als politiek en milieutechnisch landschap, 3. als dagelijks landschap van militairen en burgers, 4. als monumenten van militaire activiteiten en 5. als monumenten van herinnering en rouw.[43] Van deze vijf benaderingen zijn de eerste drie relevant voor ons onderzoek, waarop we nader willen ingaan.

De eerste benadering, dat wil zeggen de gevestigde traditionele manier van bestudering van militaire landschappen, die van de interactie tussen militaire strategie en landschappen ofwel de *terrain and tactics*-benadering, heeft aan belangstelling nog niets ingeboet.[44] De *battlefield archaeology* of *conflict archaeologie* zoals dit onderzoeksveld wordt genoemd, leent zich bij uitstek voor een thematische benadering, met een rangschikking in tijd en ruimte, en door het lezen van een landschap als een tekst, geschreven vanuit relaties. De neiging bestaat zich te concentreren op de schaal van het slagveld en, net als in de traditionele militaire geografie, minder op politieke geweldskwesties en de effecten en ruimtelijkheid ervan. In deze landschaps- en of erfgoedstudies wordt de krijgsmacht als een gegeven feit gepresenteerd. Dat gaat dikwijls om historisch-geografische studies rondom een veldslag of ander onderdeel binnen een conflict[45], een conflict of een serie van conflicten[46], rondom de voorbereidingen tot een potentieel conflict dat niet verder is geëscaleerd[47], maar bijvoorbeeld ook tot het verkrijgen van een beschermende- of erfgoedstatus. Nogal wat Engelse publicaties gaan over de selectiecriteria voor militair erfgoed in militaire landschappen.[48] Meer kritische benaderingen onderzoeken hoe een bredere politiek rondom gewapende conflicten is geschreven op slagvelden in de nasleep van de oorlog.

---

[42] Woodward, 'From Military Geography', 720; 'Military Landscapes: Agendas', 41; Kuus, 'Civic Militarism?', 625.

[43] Naar Woodward, 'Military landscapes: Agendas', 41-45.

[44] Carman & Carman, *Bloody Meadows*.

[45] Palka, Galgano & Corson, 'Operation Iraqi Freedom'; Pearson, 'A 'Watery Desert' in Vichy France'; Underwood, & Guth (red.), *Military geology in war and peace*. (Amerikaanse publicatie waarin de interactie van de geologie en oorlogsvoering aan bod komt).

[46] Keller, 'The mountains roar' (Alpen Tweede Wereldoorlog); Clayton, 'Militant tropicality' (Vietnam in de jaren '60).

[47] Koude Oorlog: Havlick, 'Disarming nature'; Kuijl, 'Warmlopen voor de Koude Oorlog' biedt onbedoeld veel historisch-geografische informatie.

[48] Swart, *Land(schap)sbelang*, 20, 69-73. Er is tegenwoordig een hechte samenwerking tussen Historic England en de Britse Krijgsmacht: https://historicengland.org.uk/listing/selection-criteria/ (laatst bezocht 15-1-2021).

Ten tweede bestaat tussen de krijgsmacht, landschap en leefmilieu al eeuwen lang een complexe relatie en een spanningsveld.[49] Of zoals Warnke het opmerkte: 'wars are fought in and against the landscape'.[50] De beelden van de inundaties en de loopgravenmiserie op het slagveld van Wereldoorlog I in de Vlaamse Westhoek zoals weergegeven in documentaires en in tentoonstellingen spreken nog steeds tot de verbeelding.[51] Deze relatie kan zowel positief als negatief worden beoordeeld als we het omstreden gedrag van de militair als vernietiger van bestaande landschappen en ecosystemen, zeer recent omschreven als ecocide, plaatsen versus de militair als beschermer van de biodiversiteit binnen militaire landschappen.[52] Een groot deel van de huidige discussie over het militaire landschap draait om dit spanningsveld.[53] De beelden van de effecten van het ontbladeren met het beruchte *Agent Orange* in de Vietnamese, Cambodjaanse en Laotiaanse jungle, gingen de hele wereld over en dat gold ook voor de brandende olievelden in Koeweit en Irak in 1991 en het bombarderen in 1972 van de dijken langs de Rode Rivier in Vietnam. Zulke beelden gaven voeding aan de negatieve beeldvorming, zeker als verbanden werden gelegd met de klimaatverandering zoals Borger deed bij het Darfurconflict in Soedan.[54] Landschapszaken zijn onvermijdelijk verbonden met praktijken van legitimatie, in het bijzonder wanneer militaire landschapsaanpassingen negatieve milieueffecten en geomorfologische gevolgen hebben. Militaire landschappen kunnen veranderen van functie en betekenis. Ze kunnen in zogenaamde post-militaire landschappen veranderen als ze geen nut meer hebben en door de militairen worden verlaten. Soms lossen ze min of meer op in het zich verder evoluerende landschap en laten steeds minder sporen na. In sommige gevallen zijn het probleemgebieden in verband met toekomstig gebruik en territoriale ontwikkeling, zoals bepaalde testlocaties, dump- en fabricageplaatsen van munitie, springstoffen en andere chemicaliën.[55] Daardoor kan een post-militair landschap volledig worden uitgewist, wat gebeurde bij militaire sites op Guam en Puerto Rico door de U.S. Department of Defence (DOD) in het kader van *weapons for wildlife*.[56] Mede daardoor wordt in toenemende mate wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de huidige activiteiten, processen en vraagstukken, de voortschrijdende militaire invloed op het sociale en culturele leven. Dit en vooral het onzichtbare ervan rechtvaardigt in de ogen van Woodward kritische studies naar de raak- en snijvlakken tussen de krijgsmacht en het landschap, met het oog op toekomstige ontwikkelingen.[57]

De derde benadering van het militaire landschap, die de relatie tussen de strijdkrachten en de leefomgeving van burgers bestudeert, stond tot de eeuwwisseling weinig in de belangstelling van wetenschappelijke kringen. De afgelopen jaren zijn er echter veel studies verschenen over de militaire impact op landschap en bewoners en het militair effect op de constructie

[49] Een samenvatting: Pearson, 'Researching Militarizes Landcapes'.
[50] Warnke, *Political Landscape*, 61.
[51] Een bekend filmpje over oorlog en leefmilieu is *Scarred Lands & Wounded Lives: The Environmental Footprint of War* (Alice & Lincoln Day, 2008, https://www.youtube.com/watch?v=LkOCIx6JAd8).
[52] Kreike, *Scorched earth*, 4. Ecocide, *a heinous act against nature with an ambiguous legal status in international law. Environcide highlights how mass violence simultaneously effects environment and society*.
[53] Woodward, *Defended Territory* en *Military Geographies*; Coates *et al*., 'Defending nation, defending nature?'. In Nederland presenteert Defensie zich als de op drie na grootste natuurterreinbeheerder met thans over 28.000 ha (ca. 1985 nog 50.000 ha) grond waarvan het aangeeft 27.000 ha als natuurterrein te beheren en dat tevens dienst doet als oefenterrein.
[54] Borger, 'Darfur conflict heralds era of wars'.
[55] De voormalige testsites van atoomwapens zoals Bikini, maar ook locaties die zwaar zijn of waren verontreinigd door chemicaliën, zoals de in 1984 gesloten Royal Dockyard in Chatham en de Rocky Mountain Arsenal site in de VS, waar 40 jaar chemische wapens werden geproduceerd, of die bezaaid zijn of waren met onontploft oorlogstuig, in Cambodja, Zimbabwe maar ook in Nederland na Wereldoorlog II; die grote menselijk en financiële offers vergen of hebben gevergd. Coates *et al*., 'defending nation, defending nature?', 459; Woodward, *Military Geographies*, 62-66, 76-83.
[56] Davis, 'Military Natures', 131; Davis, Hayes-Conroy & Jones, 'Military Pollution', 165, 169 & 173.
[57] Woodward, *Military Geographies*, 12-13; 'Military Landscapes: Agendas', 45; Rech *et al*., 'Geography, military geography, and critical military studies', 47.

van civiele leefomgevingen, ofwel de militaire landschaps- en stadsarchitectuur zoals we die vinden op Cyprus, in Israël en Palestina en op Okinawa.[58] In dergelijke militaire (stads)landschappen zijn de militaire aanwezigheid en de prioriteiten genormaliseerd.[59] Geleidelijk zien we een versmelting van sociale overheersing en controle in grensgebieden, vervoersnetwerken, openbare ruimten en gebouwen die niet direct geassocieerd worden met het leger maar er wel deel van (kunnen) uitmaken. Het roept de vraag op of dit geen militair landschap is. Het wordt echter meestal onderzocht als een manifestatie van veiligheid. Enige overdrijving daargelaten, schuilt er veel waarheid in Woodward's bewering dat 'military geographies are everywhere; every corner of every place in every land in every part of this world of ours is touched, shaped, viewed and represented in some way by military forces and activities'. En dat is zeker zo in het landschap van Noord-Vlaanderen waar de militaire inbreng alom aanwezig is.[60]

Het merendeel van de in de voorgaande drie benaderingen verkende landschapsstudies betreft interpretaties en praktijken in het heden, van landschappen die door militaire activiteiten in het verleden zijn gevormd.

Interessant is het gebruik door de onderzoeksgroep van Peter Coates, Tim Cole, Marianna Dudley en Chris Pearson tussen 2007 en 2010 van de projectnaam *militarized landscapes*, letterlijk gemilitariseerd landschap, een landschap dat (geheel of gedeeltelijk) door de militairen is gevormd, wordt gedomineerd en in stand gehouden ten behoeve van de strijdkracht (en haar doelen).[61] Hun belangstelling gaat vooral uit naar de relatie tussen milieu en militaire organisaties, met name de wisselwerking tussen de imperatieven van het verdedigen van de natie en het verdedigen van de natuur. Voor Woodward is dit slechts een deel van het onderzoeksveld.

Zowel *military landscapes* als *militarized landscapes* kunnen in het Nederlands als militaire landschappen worden vertaald. Nielsen en Sveningsen betogen dat een militair landschap het concept van een begrensde Euclidische ruimte overstijgt en in duidelijke begrippen moet worden vastgelegd, bij voorkeur als een complex systeem van sociale interacties die voortdurend veranderen door ruimtelijke activiteiten van de krijgsmacht en van de burgermaatschappij.[62] Daarbij zou men zich volgens hen moeten laten inspireren door de ideeën van de Franse socioloog, intellectueel en filosoof Lefebvre en andere belangrijke denkers op het gebied van de geografie.[63] Het gaat hen niet zuiver om een fysieke ruimte of plaats, die uitsluitend kan worden afgemeten en begrepen aan de hand van fysieke structuren.

Dat is het weer wel bij Brunn *et al*. die in navolging van Gold & Revill het begrip *landscapes of defence* hanteren.[64] Zij doelen daarmee op de verschillende verdedigingslandschappen die door de geschiedenis heen door individuen, gemeenschappen en de staat zijn gebouwd. Ook die term kunnen we als militair landschap vertalen, zij het dat zij een ensemble van structuren van niet-militaire oorsprong ook als een *landscape of defence* zien.

---

[58] Kreike, *Scorched Earth*; Woodward, 'Military landscapes: Agendas", 43 (waarbij ze verwijst naar diverse studies).

[59] Tivers, 'The home of the British Army' (een analyse van het civiele Aldershot, VK); Boyd & Linehan (red.), *Ordnance: War + Architecture & Space*. (een bredere discussie over oorlogvoering en de gebouwde omgeving).

[60] Woodward, *Military Geographies*, 3; 'From Military Geography', 718-720.

[61] Coates *et al*., 'defending nation, defending nature?'; Pearson, 'Researching Militarized Landscapes', 115. https://www.bristol.ac.uk/history/militarylandscapes/project/ (laatst bezocht 7-2-2025). Coates , Cole en Dudley zijn verbonden aan de Universiteit van Bristol, Pearson aan die van Warwick.

[62] Nielsen & Sveningsen, *Looking beyond the fence*. Samenvatting van hun bijdrage, die ingaat op het vastleggen van het militaire landschap over de laatste 150 jaar in Denemarken, op een conventie over militaire en post-militaire landschappen in Praag op 14 en 15-2-2018. In een Euclidische ruimte wordt ieder punt door drie coördinaten bepaald.

[63] Het werk van de vaak als neomarxist beschouwde Henri Lefebvre (1901-1991) was tijdens zijn lange carrière meerdere keren in en uit de mode, en hij beïnvloedde niet enkel de ontwikkeling van de filosofie maar ook die van de sociologie, geografie, politieke wetenschappen en literaire kritiek.

[64] Brunn, Andersson & Dahlman, 'Landscaping for power and defence', 74, 77-80.

Een groot deel van de meer theoretische, systematische en morele discussie over de krijgsmacht en het landschap speelt zich af in Groot-Brittannië. Men richt zich op de eigentijdse discussie en problematiek over de militaire landschappen zoals bijvoorbeeld de actuele relatie tussen militaire oefengebieden en omgeving.[65] De nuances liggen vaak toch anders dan in België en Nederland. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en ook Frankrijk, waar de krijgsmacht de laatste decennia zich een groter oppervlak heeft toegeëigend en vaak zeer nadrukkelijk aanwezig is, is dat bijvoorbeeld in België en Nederland juist het omgekeerde. Vooral na 1990 zijn veel terreinen afgestoten. Weliswaar wordt er sinds de inval in 2022 van Rusland in Oekraïne weer gepleit voor meer en grotere terreinen. Bovendien houden de drie genoemde landen ook land bezet op buitenlands soeverein grondgebied.[66]

De krijgsmacht zelf, verantwoordelijk voor het ontstaan van militaire landschappen, kijkt met heel andere ogen naar het landschap en hun rol daarin dan de civiele wereld. Dat komt in het onderzoek naar de militaire inundaties terug bij de militaire bedijkingen. Traditioneel staan in de militaire perceptie en studies het optimaal militair gebruik centraal, zowel voor training, tactische als strategische doeleinden.[67] Dit is gebaseerd op de kunst van het overleven op het slagveld en alles wat ermee samenhangt, de zogenaamde *Fieldcraft*.[68] Een goed strateeg zal in elk type landschap mogelijkheden zien tot aanval of verdediging, en zelfs in het type weer op bepaalde dagen. Vandaar dat voor de militairen de analyse van het terrein een bijzonder belangrijk element is bij het opstellen van plannen voor zowel aanvallende als verdedigende operaties. Hindernissen, beheersende terreindelen, zicht- en vuurdekking en dergelijke zijn daarbij belangrijke elementen om te komen tot een 'eigen mogelijke wijze van optreden' om uiteindelijk te kiezen voor een optreden.[69] Het terrein is daarbij veelal bepalend.

Overigens waren het niet alleen mensen die acteerden. Militairen mobiliseerden ook dieren in de strijd, zoals paarden, honden en duiven, hetgeen invloed had op de vorming van het militaire landschap. Anderzijds dicteerde het landschap ook de mogelijkheden. Zo konden de Spanjaarden met ruiterij in Holland weinig of niets aanvangen. Van de aanwezigheid van sommige dieren, zoals de malariamug, die in sommige oorlogen meer slachtoffers maakte dan de strijd zelf, werd bewust gebruik gemaakt. Napoleon voorzag het nut van muggen om in 1809 de Engelse inval op Zeeland te keren vandaar zijn afwachtende houding na de landing. Mc Neill laat vergelijkbare voorbeelden zien voor oorlogen op de Caribische eilanden.[70] Het natte (militaire) landschap met stilstaand water vormde de natuurlijke habitat voor de mug.

Steeds belangrijker wordt de presentatie naar de burger toe in verband met de legitimatie van de militaire aanwezigheid, de militaire ruimtelijke expansie en het militaire handelen.[71] In het verleden speelde die presentatie een minder grote rol maar ontbrak toch nooit. Daarom stippen we de zichtbaarheid van de militaire aanwezigheid in de samenleving en de zich evoluerende relatie tussen de krijgsmacht en het milieu kort aan.

Het gebruik van de ruimte door militairen kan weerstand oproepen, vooral als deze hermetisch wordt afgesloten en met geheimzinnigheid omgeven. Naar schatting wordt ruim 6% van het landoppervlakte op aarde door de krijgsmacht ingenomen.[72] We krijgen lang niet alles te zien. Vroeger waren er witte vlekken op de kaart, thans zijn de beelden van *google earth*

[65] Meerdere publicaties van Woodward en Pearson; Basham, *War, Identity and the Liberal State*.
[66] Pearson, 'Researching Militarized Landscapes', 118-119; Woodward, 'From Military Geography', 728; Swart, *Land(schaps)sbelang*, 4, 52.
[67] Bv: Palka & Galgano (red.), *The scope of military geography*; Swart, *Land(schaps)sbelang*, 8-9, 16, 19.
[68] Woodward, *Military Geographies*, 105.
[69] Med. W.M. Verschraegen, brigade-generaal b.d.
[70] McNeill, *Mosquito empires*.
[71] Gilissen, *Missie Natuur*.
[72] Sveningsen *et al*., 'Military land use and the impact on landscape'.

bewerkt.[73] Woodward is daar erg kritisch over.[74] Anderzijds zijn veel technologieën, waarmee we ons voordeel doen, afgeleid van de militaire wereld zoals satellieten, bodemradar, sonar, magnetometer, drones, LIDAR, GIS. Er is ook onbedoelde ecologische winst op militaire terreinen doordat die onttrokken zijn aan intensieve landbouw, industrie, verstedelijking en toerisme.[75] Die winst is er ook voor archeologische sites en historische landschapsstructuren. Kortom, zoals Davis betoogt, 'the relationship between the military and the environment is a much more complex story than merely one of destruction'.[76] In België en Nederland staat het operationeel militair gebruik van terreinen voorop maar bij het beheer en onderhoud wordt een afweging gemaakt tussen de militaire functie en de aanwezige natuur-, landschappelijke en cultuurhistorische waarden.[77] Vanuit de overheid en door sommige onderzoekers wordt dit verheerlijkt maar Pearson is kritisch: 'Just as scientific studies can enrich social science and humanities research into militarized landscapes, I would encourage warfare ecologists to consider the implications of Woodward's critical approach for their own research'.[78] Coates *et al.* pleiten voor een meer subtiele analyse van de zich evoluerende relatie tussen de krijgsmacht en het milieu.[79] De *longue durée* van de oorlog-leefmilieu relatie en de groter geworden publieke en politieke interesse van de laatste tijd heeft het militaire landschap meer in de kijker geplaatst.

In al de behandelde omschrijvingen van het militair landschap vinden we niets terug over de gelaagdheid van het landschap. Dit geldt ook voor het concept militair landschap dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hanteert op haar website voor militair landschap met de omschrijving: 'Met een militair landschap worden alle ingrepen in het landschap voor militaire doeleinden bedoeld. Denk aan verdedigingswerken rondom steden, forten, bunkers en landschappelijke structuren zoals linies. Deze elementen staan nooit op zich zelf, maar maken deel uit van een ruimtelijk ensemble'.[80]

Ons inziens kent elke periode in de geschiedenis ook een eigen militair landschap dat we als een laag kunnen bestuderen. De som van al die lagen – en dat is inclusief de huidige militaire aanwezigheid – vormen het militaire landschap van vandaag. In onze benadering kiezen we ervoor om een *militair landschap te definiëren als een ensemble dat alle uitingen van de wisselwerking tussen omgeving en de militaire macht omvat, zowel de hedendaagse als die uit het verleden, zowel defensief als offensief, die een dynamische samenhang vertonen in ruimte en in tijd, en waarin meerdere complexe lagen kunnen worden onderscheiden*. Ook het militair land-

[73] Perkins & Dodge, 'Satellite imagery'.
[74] Pearson, 'Researching Militarized Landscapes', 117; Woodward, *Military Geographies*, 'From military geography', *Defended Territory*.
[75] Havlick, 'Logics of Change'; Sveningsen *et al*., 'Military land use and the impact on landscape'; Coates *et al*., 'defending nation, defending nature?'; Thomas, 'The Exquisite Corpses of nature and History'. Ongeveer 2/3 van het Nederlandse Defensieterrein heeft de status van beschermd natuurgebied. M.u.v. de schietterreinen zijn de meeste oefenterreinen opengesteld voor het publiek, tezamen ±23.000 ha.
[76] Davis, 'Military natures', 131.
[77] In Nederland werd in 1981 de Structuurschema Militaire Terreinen uitgebracht en in 1985 vastgesteld. Sinds 2015 is het in de Erfgoedwet en vanaf 2017 in de Wet Natuurbescherming geregeld en valt onder het Rijksvastgoedbedrijf. In België zijn vanaf 1999 overeenkomsten opgesteld en binnen de krijgsmacht kunnen waardevolle zones de status van *beschermde militaire site* krijgen.
[78] Cohn, 'New defenders of wildlife'; Swart, *In Land(schaps)belang*; Haveman, Gilissen & de Ronde, *De bijdrage van Defensie aan de Nederlandse natuur*, 8-9, 33-34; https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/defensieterreinen/natuur-op-schietterreinen-en-oefenterreinen-defensie (laatst bezocht 11-1-2021); http://www. waddenzeeschool.nl/uploads/ encyclopediedata/content-waddenbieb.php?id=4425&language=0 (laatst bezocht 11-1-2021); Pearson, 'Researching Militarized Landscapes', 121. Van Woodward komt de enigszins beladen term *khaki conservation* voor het militair milieubewustzijn: Woodward, '"Khaki Conservation"' en *Military Geographies*, 89-96, 158.
[79] Coates *at al*., 'defending nation, defending nature?', 256.
[80] https://www.landschapinnederland.nl/over-landschap/militair-landschap (laatst bezocht 12-1-2021).

schap is dus gelaagd, dynamisch en complex. Die complexiteit zit niet alleen in de vele factoren die van invloed zijn en steeds veranderen, maar ook in het feit dat in een landschap delen of relicten van vroegere landschappen blijven bestaan en andere functies krijgen.

2.4. Het Militair Landschap in de Lage Landen

Verdediging in de breedste zin is onlosmakelijk verbonden met de vroegste beschavingen. Reeds 6.000 jaar geleden werden dijken en andere werken opgeworpen in de overstromingsgebieden van de Tigris-, Eufraat-, Nijl-, Indus- en Yangtze-valleien om gemeenschappen te beschermen tegen overstromingen. Diezelfde werken dienden tegelijkertijd als militair verdedigingsmiddel. Verdediging tegen het water en tegen de medemens als vijand gingen vanouds hand in hand.[81] Dat was in de Lage Landen niet anders.

In de Lage Landen zijn in het verleden diverse militaire elementen en structuren in het landschap aangelegd zoals de limes, kastelen, wachttorens, omwallingen, forten, schansen, batterijen, bunkers, inundatiesluizen, linies maar ook antenneparken, vliegvelden, kazernes, memorabilia. Deze ingrepen in het natuurlijke landschap – gebouwen, infrastructuur, reliëf en open ruimte – staan niet op zich zelf maar vertonen een ruimtelijke samenhang en een samenhang in tijd. Zo'n ensemble, dat beleidsmatig als een landschappelijk geheel wordt beschouwd, kunnen we zoals we hiervoor hebben gezien als een militair landschap benoemen. Het betreft meestal historische militaire landschappen zoals beschreven in de Indicatieve Kaart Militair Erfgoed (IKME).[82] Daarnaast zijn er overzichten gemaakt van de huidige en voormalige militaire kampementen, legerplaatsen en kazernes.[83] Ook naar de geschiedenis en het ontstaan van de voormalige en huidige militaire oefen- en schietterreinen is enig onderzoek gedaan.[84] Aangespoord door een grote publieke belangstelling in België en Nederland vindt het laatste decennium veel multidisciplinair onderzoek plaats, met name naar de resten van de Tweede Wereldoorlog. Een fraai voorbeeld vormen de studies van Passmore & Harrison over het relict militaire landschap van het Ardennenoffensief.[85] Volgens Van Doesburg bestaat het gevaar dat men zich door deze focus te veel op die periode gaat richten.[86]

Het militaire landschap is geïntegreerd in een ouder, reeds bestaand, landschap. Het is er in een bepaalde periode als het ware over heen gelegd en ermee geïntegreerd. Een fraai voorbeeld daarvan is de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die nog steeds duidelijk zichtbaar is. De aanleg van militaire structuren kan zelfs hebben bijgedragen aan de opbouw van het landschap als zodanig. Dat is gebeurd met de aanleg van de waterlinies door Noord-Vlaanderen, waar bedijkingen achterwege zijn gelaten of juist vanuit een militair oogpunt zijn uitgevoerd. In dit kader werden paradoxaal polders bedijkt die militaire bedijkingen worden genoemd (paragraaf **1.3.**), om in geval van dreiging zo snel en doeltreffend mogelijk onder water te worden gezet. In het buitendijkse werden vanuit militair strategische overwegingen structuren aangelegd die bepaalde ontwikkelingen in de landschapsvorming moesten verhinderen, verminderen of juist stimuleren. Zowel de Nieuwe Hollandse Waterlinie als het systeem van waterlinies door Noord-Vlaanderen hebben we benoemd als militaire inundatielandschappen (paragraaf **1.3.**).

Elke periode in de geschiedenis kende zijn eigen militaire landschap, gedomineerd door militaire structuren, dat in geval van oorlog geheel ten dienste stond van het leger. Een hedendaags militair landschap vinden we bijvoorbeeld om de militaire bases van Leopoldburg (B) en

[81] Gold & Revill, *'Landscape, defence'*, 4.
[82] htpps://www.ikme.nl (laatst bezocht) 13-8-2021. Dit initiatief van Stichting RAAP geeft een landelijk overzicht op kleine schaal van de (verwachte) ligging van resten van ondergronds en bovengronds militair erfgoed.
[83] htpps:/www.legerplaats.nl en htpps://www.jeoudekazernenu.nl, laatst bezocht 13-8-2021.
[84] Swart, *Land(schap)sbelang*, 15.
[85] Passmore & Harrison, 'Landscapes of the Battle of the Bulge'.
[86] Van Doesburg, 'Op het spoor van de opstand', 68-69. Sinds 2007 is door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in verband met deze problematiek het project Militair Erfgoed gestart.

Den Helder (N). Binnen het zeer complexe cultuurlandschap, waarvan het militaire landschap deel uitmaakt, vertoont het militaire landschap zelf ook een gelaagdheid, complexiteit en dynamiek. Vaak werden onderdelen uit een vorige periode in een latere periode hergebruikt en gemoderniseerd. Op die manier zijn er objecten die in achtereenvolgende militaire landschappen een rol hebben gespeeld. Als voorbeeld nemen we de stad Aardenburg. De prehistorie buiten beschouwing latend, begint de oorsprong van deze plaats met een Romeins *castellum* (fort) en *vicus* (kampdorp). Tussen de zesde en de negende eeuw was het voormalige *castellum* het centrum van een *pagus* of gouw, een Frankisch administratief district. Tijdens de late negende eeuw of vroege tiende eeuw bouwden de eerste graven van Vlaanderen dat centrum om tot een burcht. Bij deze burcht ontstond een nederzetting met marktplaats die vanaf circa 1300 fors werd uitgebreid met wallen, muren en grachten. Binnen die middeleeuwse stad werd tijdens de Tachtigjarige Oorlog na de verovering door prins Maurits van Oranje (1567-1625) een kleinere vesting aangelegd volgens het Oud-Nederlandse Stelsel. Daarna werden de werken grotendeels geslecht en weer opgemaakt en speelde de stad vanwege zijn hoogteligging tot in de negentiende eeuw, tijdens de Belgische Opstand, een rol als centrum van waaruit inundaties werden gesteld. Van de oudste militaire landschappen zoals het Romeinse en het vroegmiddeleeuwse zijn slechts fragmentarische resten bewaard gebleven zodat die landschappen tegenwoordig moeilijk herkenbaar zijn. Met moderne technieken zoals *virtual reality*, *augmented reality* en QR-codes is het echter mogelijk objecten uit die landschappen te visualiseren en met elkaar te verbinden tot een ensemble.[87]

Binnen de militaire landschappen vallen vooral de linies en stellingen op, daar die een aantal verdedigingswerken omvatten die een onderlinge samenhang vertonen. Zo'n linie of stelling kan bestaan uit vestingsteden, forten, schansen, redoutes, posten, batterijen, linies van communicatie, versterkte dijken, bunkers, kazematten *et cetera*. In de loop der geschiedenis van de Lage Landen is een aantal perioden aan te wijzen waarin een bepaalde wijze van verdediging prevaleerde en de werken tezamen een militair landschap vormden. Deze perioden nemen we door waarbij we ons laten leiden door de Militaire Landschapskaart van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.[88] Van elk landschap gaan we kort in op de achtergronden, de bouwstenen en het totaalbeeld. We stellen onder andere de vraag hoe lagen begrensd zijn in tijd en hoe de overgang was van de periode met overwegend stenen verdedigingswerken naar die met overwegend aarden werken. Tegelijkertijd volgen we de ontwikkeling van de militaire techniek. Waar mogelijk wordt daarbij de rol van het water als verdedigingsmiddel aangestipt.

2.4.1. De Limes en de kustforten

De Limes, die dwars door de Lage Landen snijdt, is het oudste grootschalige Nederlandse verdedigingswerk.[89] Deze Romeinse grens, grofweg gebouwd tussen 40 en 250, liep van de Atlantische kust in Noord-Engeland via de Noordzee langs de (Oude) Rijn en Donau naar de Zwarte Zee en verder. De Romeinen grepen op grote schaal in het landschap in om het voor militaire doeleinden naar hun hand te zetten. Vanaf de Duitse grens tot aan Katwijk bouwden ze forten en wachttorens die verbonden waren door een weg. De Limes had een tweeledig doel: het beschermen van de noordgrens tegen invallen, met de Rijn als waterlinie, én het controleren van de Rijn als verkeersader. Verder construeerden de Romeinen langs de Noordzeekust tussen

[87] Bij *augmented reality* projecteert men een oude foto over de bestaande situatie heen. Die oude foto 'schaalt' zichzelf zodat die precies op het bestaande beeld past. Ook het weergeven van informatie op het scherm van de smartphone valt hieronder. Bij *virtual reality* kan worden gedacht aan het projecteren van een nieuwe situatie in een bestaande omgeving, vaak met bewegende beelden. QR-codes kunnen worden aangebracht bij een voorwerp, kunstwerk of landschap. Door het scannen van de code met een smartphone krijgt men vanaf een website de bijbehorende informatie te zien.

[88] https://www.landschapinnederland.nl/militaire-landschapskaart (laatst bezocht 12-1-2021).

[89] https://www.limeswerelderfgoed.nl/ (laatst bezocht 23-11-2021). De Neder-Germaanse Limes staan sinds 27-7-2021 op de Werelderfgoedlijst.

Katwijk en Boulogne, op de oude duinen en de dekzandrug achter de Vlaamse kustvlakte, een militaire kustverdediging, de *Litus Saxonicum*, waarbij bestaande forten op de zandgronden werden ingeschakeld. Vermoedelijk werd hij omstreeks 40-50 opgeworpen en zou tot het eind van de tweede eeuw in gebruik zijn, het laatst tegen de invallen van de Chauken.[90]

2.4.2. Ringwalburgen en mottes

Na de Romeinse tijd, zo wordt aangenomen, was er lange tijd geen gestructureerde verdediging. De enige gecoördineerde actie vanuit de centrale overheid, de vorst, was de opdracht aan de lokale vazallen zich te verdedigen tegen de invallen van de Vikingen vanaf circa 850. In de kuststreek van de Lage Landen zouden toen op strategische plekken ringwalburgen of volksburchten zijn opgeworpen.[91] Tys schrijft de ringwalburgen echter toe aan het streven van de Vlaamse graven naar het verwerven van een machtspositie: militaire- en administratieve centra vergelijkbaar met de *burhs* in Wessex en Mercia (GB).[92] Aan de noordzijde van de Wase zandstreek situeerde Van Gerven eveneens soortgelijke verdedigingswerken.[93] In Aardenburg voelden de inwoners zich tot circa 950 beschermd achter de castellummuren waarna die werden afgebroken.[94] De handelsplaats Brugge had al vroeg enige bescherming, zeker nadat de graaf er zich vestigde en een eigen feodale versterking bouwde.[95] In de tiende eeuw was de stad rondom versterkt.[96] Antwerpen en Gent waren toen halfcirkelvormig versterkte plaatsen.[97] De rivaliteit tussen de lokale heersers (ambachtsheren) en ridders leidde tot het opwerpen van hoge steile heuvels met een (natte) ringgracht. Zo'n vluchtberg of motte werd voorzien van een houten, later stenen, ronde borstwering en toren als veilig toevluchtsoord én als machtssymbool. Te Beveren verrees een mottekasteel bij een kleine ringwalburg.[98]

2.4.3. Steden en kastelen

In de middeleeuwen organiseerden steden en gewesten hun eigen verdediging. Dit leidde tot de aanleg van stadsmuren, kastelen, wallen en landweren.[99] Een samenhang was er niet, daar het

---

[90] Trimpe Burger, *De Romeinen*, 27-28. Dit zijn o.a. de *castella* van Walcheren, Aardenburg, Oudenburg en Kortrijk. Meer informatie: Hillewaert *et al*., *Op het raakvlak*, 36-72; De Clercq & Van Dierendonck, 'Extrema Galliarum'; Lehoucke & Thoen, 'De oude bewoning', 165; Baeteman & Thoen, *De Romeinen*, 90-96; Van Dierendonck & Vos, *De Romeinse agglomeratie*, 338-339; Thoen, *De Belgische kustvlakte*, 201-202.

[91] Van Heeringen, 'Kolonisatie en bewoning', 51, 68-69. Den Burg, Rijnsburg in Holland, Burgh, Souburg, Domburg, Middelburg, Kloetinge (?) in Zeeland en in het Vlaamse gouw: Veurne, St.-Winoksbergen, Broekburg, Sijsele (?), Oostburg (*castrum Osborch*). Boudewijn II was met de verdediging van dit gouw belast.

[92] Tys, 'The medieval embankment', 211-212.

[93] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 106-109 (Burcht, *Aguwette* (Kallo), Singelberg Beveren, *Bardemara* (Salegem) en *Forolta* (Voorhoute), waaruit kastelen voortkwamen. Het blijft een hypothese wegens gebrek aan bewijs); Vanden Bavière, 'De "verwoesting"', 200, 203. Er zijn vikingvondsten uit de Schelde, Rupel, Leie, Dijle, Zenne, Dender en de Durme opgevist die op verschillende activiteiten (handel/verzet?) wijzen.

[94] De Ruisscher, *Rodenburg.*

[95] Hillewaert *et al.* (red.), *Op het raakvlak*, 107, 117; Van Heeringen, 'Kolonisatie en bewoning', 52. Dat zou omstreeks 850 onder Boudewijn I zijn gebeurd na de vereniging van de *pagi Flandrensis*, *Rodanensis* en *Mempiscus*, met Brugge als politiek en economisch centrum van een nieuwe territoriale entiteit, het graafschap Vlaanderen. In 1990 is het bestaan aangetoond van een halfcirkelvormige omwalling.

[96] Coornaert, *Brugge en het Zwin*, 213; Hillewaert *et al*. (red.), *Op het raakvlak*, 12, 122-123.

[97] Henderikx, 'De ringwalburgen', 87-88; Hillewaert, *et al*. (red.), *Op het raakvlak*, 129; De Meulemeester, 'Karolingische *castra* en stadsontwikkeling'. Mogelijk tweede helft 9e-eeuws, toen de Scheldestreek meermaals werd geplunderd.

[98] Poschet, 'De kastelen' dl 1, 175. De ringwalburg dateerde waarschijnlijk uit het eerste kwartaal van de 12e eeuw, de motte uit de eerste helft.

[99] Rijksdienst voor Cultuur Erfgoed: https://www.landschapinnederland.nl/militaire-landschapskaart (laatst bezocht 12-1-2021); Baalbergen *et al*., *Atlas van historische vestingwerken*, 147; Barends, 'Landweren in de Achterhoek', 9. Landweren zijn ca. 2m hoge aarden met doornstruiken, bomen of palissaden beplante wallen met aan weerszijden een droge gracht of sloot van 4-10m breed. De bomen werden op 1m hoogte gesnoeid, de nieuwe

eigenbelang prevaleerde. Naarmate de nederzettingen groter en belangrijker werden, verkregen ze van de hertogen en graven, die *de facto* de vorst vertegenwoordigden, privileges zichzelf met een verdediging te omringen. Lokale ambachtsheren versteenden hun mottes zodat ze wat luxere kastelen werden als centra van hun landgoederen.[100] De meeste kastelen wisten hun bestaan te rekken tot in de Tachtigjarige Oorlog. Heel wat kastelen waren ridderhofsteden, ofwel versterkte boerenhoven, vaak op een omwalde lage terp met een 'steen' of stenen huis.[101] Van het begin van de veertiende tot het midden van de zestiende eeuw leunde de Vlaamse grenscontrole sterk op de aanwezigheid van burchtvoogden (met als titel kastelein of kapitein) aan het hoofd van grafelijke versterkingen.[102] Tot grafelijke kastelen verbouwde mottes waren die te Saeftinghe, Beveren en wellicht dat van Biervliet.[103] Ze lagen op strategische plaatsen aan de grens van Vlaanderen en waren verbonden met het buitenwater. De Bourgondiërs hadden een defensie-strategie voor ogen met nieuwbouw op maaiveldhoogte en omringd door een waterhoudende gracht: het Groot- en Klein Kasteel van Sluis.[104] De bezetting van deze kastelen verzekerde de politieke en militaire dominantie over de aangrenzende of omringende ambachten, vrijheden of heerlijkheden. De Schelde, de Honte en de Westerschelde vormden niet enkel een fysieke grens met Brabant en Zeeland, maar was tevens een belangrijke economische verkeersas waarover de laatmiddeleeuwse vorsten regelmatig strijd voerden.[105]

De steden bakenden hun grenzen af met natte grachten, aarden wallen, muren, houten palissades en poorten. Dat symboliseerde ook hun autonomie en economische macht. Naast Brugge en Gent waren Damme, Sluis, Middelburg (Vlaanderen, verder Vl.), Hulst, Aardenburg, Biervliet en mogelijk Kallo versterkte stadjes.[106] De andere nederzettingen zoals Sint-Anna ter Muiden, Monnikerede, Hoeke, Beveren, Hughersluis, Saeftinghe, Axel en Oostburg lagen geheel of gedeeltelijk 'open'.[107] Antwerpen, dat een grote rol speelde in de militaire geschiedenis

takken naar beneden gebogen, waarna die wortel schoten. Met de doornstruiken ontstond een niet te ontwarren ondoordringbare kluwen. Er zijn overblijfselen in Limburg, Gelderland en Overijssel.

[100] O.a. De Keyser, 'Het kasteel van Oostkerke'; Van den Broecke, *middeleeuwse kastelen*; RAB, *TBO169*, nrs. 1052 & 1255; Verstraete, 'Watervliet', 253; Sanderus, *Verheerlykt Vlaandre*, 150; De Brant & Hofman, 'Stekene in de oude cartografie', 45-46; RAG, *VZ1*, nr. 3572; Van Gerven, 'Kallo II', 75. Te Oostkerke, Moerkerke, Middelburg (Vl.), (Oud)Lapschuere, Cadzand, Coxyde, Roeselaere, Watervliet, Zaamslag, Axel, Zuiddorpe (Rommerswaal), Eksaarde, Moerbeke, Stekene, Hulst, Beveren en Kallo.

[101] De Kraker, *Landschap en bewoning*, 74-81. O.a. noordoost van Oostburg 'het hof Beiderwaan' en t.p.v. het huidige Heille (Van den Broecke, *middeleeuwse kastelen*, 305). Te Ossenisse het 'steen' van Raas Mulart (Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 302-303).

[102] Poschet & Verwerft, 'De Vlaamse burchtvoogd', 941.

[103] De Kraker, *Landschap en bewoning*, 76; ZA, *293*, nr. 405; Van den Broecke, *Middeleeuwse kastelen*, 292; Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek 2*, 405. Het lag ten zuiden van de oude stad en bezweek in 1552. Begin 17e eeuw restte de 'gevangentoren'. Dat van Saeftinghe werd in 1567 gesloopt: 'Quant a l'estat de capitaine du chasteau de Chaeftin(ghe) aux gaiges de cincquante livres par an / ce dicte chasteau est demoly, pour ce: néant' (ARA, *CCRK 05*, nr. 2738, fol. 197v).

[104] De Meulemeester & Bartholomieux, 'Archeologie van het Singelberg-Kasteel'; Bartholomieux, *Een archeohistorische benadering*; Poschet, *Pour la garde* en 'De kastelen'; Gottschalk, *Historische geografie 1*, 55, 197; Willeboordse & Hutsebaut, 'Sluis', 197-198; SAA, 12#2473. Het Groot kasteel dateert van na 1386, het Klein kasteel van 1394-1396.

[105] Voor de discussie over middeleeuwse grenzen en de ontwikkeling van een intergewestelijke adel in de Bourgondische Nederlanden zie: Buylaert, 'La noblesse et l'unification des Pays-Bas.

[106] Sluis was waarschijnlijk vanaf de eerste helft van de 14e eeuw omwald (Coornaert, 'De forten van', 95). Om Hulst lag in 1341 een eenvoudige aarden wal en dito gracht. In 1413 verleende Jan zonder Vrees octrooi tot de versterking, waarmee in 1460 een begin werd gemaakt. Archivalia uit begin 16e eeuw vermelden de 1.500m lange zware 'muer van de oude stad van callo', 'stadsmuer van calloo' of 'steenen dyck' langs de Melkader, mogelijk een stenen zeewering, tevens kaaimuur. Hij is ondergronds nog aanwezig (Van Gerven, 'Kallo I', 50 & 'Van "Caloedam" tot Kallo', 43, 48-49).

[107] Rutte & Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*.

van Noord-Vlaanderen, lag in het hertogdom Brabant. Veel werken kwamen tot stand tijdens de conflicten tussen Gent en Brugge met de Vlaamse graaf.[108]

Het laatmiddeleeuws militaire landschap had als belangrijkste bouwstenen: uit steen opgetrokken, van een gracht voorziene, kastelen en met muren of aarden wallen omgeven steden met stenen poorten en een natte gracht. Voor kwetsbare punten in de stadsverdediging lagen aarden bolwerken.[109] Minder in het oog springend waren de omwalde en omgrachte versterkte (ridder-) hofsteden en uithoven van kloosters.[110] Toen het gebruik van geschut in zwang kwam, werden de stenen werken aangepast of gesloopt.

2.4.4. Aarden vestingwerken en linies

De introductie van buskruit luidde een nieuw tijdperk in. De stenen muren waren niet opgewassen tegen een bombardement van kanonskogels. In Italië zette in de vijftiende eeuw de vervanging van muren door aarden wallen in. Een nieuwe vorm van vestingbouw, het *tracé-italienne* of gebastioneerd stelsel, ontstond.[111] Karel V probeerde meer eenheid te smeden in de landsverdediging. Vanaf 1540 stelde hij Italiaanse ingenieurs te werk bij de oorlogsvoering en vestingbouw in de Lage Landen: het Spaans kasteel te Gent.[112] Door de lage, vaak natte ligging konden de Italiaanse ideeën niet een op een worden toegepast in de Lage Landen. Tijdens de Opstand tegen Philips II arriveerde in het gevolg van de hertog van Alva een nieuwe lichting Italiaanse ingenieurs. Een aantal stapte over naar de opstandelingen.[113] Om belegeringen te weerstaan, kwamen omwalde met bastions versterkte vestingsteden, grote veldfortificaties op strategische plaatsen en kleine versterkingen als redoutes in zwang. De belegeraar kon putten uit een assortiment van tijdelijke veldschansen en andere werken; het toepassen door prins Maurits van de circumvallatie.[114] De opstandelingen pasten menigmaal het inundatiewapen toe. In Noord-Vlaanderen had dit grote invloed op de verdere fortificatie – het ontstaan van fortenlinies.

2.4.5. Waterlinies en fortenlinies

Gezien de effectiviteit van de inundaties gaf prins Maurits de aanzet tot de aanleg van linies zoals die van Bergen op Zoom naar Steenbergen en de Waal-IJssellinie. De Hollandse Waterlinie kwam tot stand door het aaneensmeden van wat versnipperde inundatielinies. Aan de achterkant lagen fortificaties en vestingen. Hij bewees zijn waarde tijdens de Hollandse Oorlog in 1672 en 1673. Daarna kreeg Holland oog voor linies aan de *frontieren*. Menno van Coehoorn presenteerde in 1698 een meer dan 1 miljoen gulden kostend verdedigingsplan dat zich uitstrekte van de Dollard tot het Zwin.[115] Gestoeld op stadsversterkingen en uitgestrekte waterlinies, deed dit qua efficiëntie niet onder voor de Franse *Pré-Carré*.[116] Het plan werd maar deels

---

[108] Decavele & Vanacker, '1350 jaar Gentenaars', 107. Tussen 1300 en 1580 kwam Vlaanderen gemiddeld elke zeven jaar in opstand, met de Gentenaren veelal als leidende partij.

[109] Lockefeer, 'De haven van Hulst', 237, 240-241; GAH, *SA*, nr. 18, fol. 44v. Hulst had in 1482 twee bolwerken van hout en aarde aan weerszijden van de haveningang.

[110] Kastelen: Ter Nesse bij Ossenisse, Monnichove bij Zuiddorpe, Ter Weele tussen Aardenburg en Lapschuere. Uithoven o.a. bij Othene, Terhole, Kloosterzande, St.-Margriete.

[111] Het Italiaanse vestingstelsel heeft als belangrijkste kenmerken lange *courtines* met kleine bastions die sterk teruggetrokken flanken met kazematten hebben.

[112] Van den Heuvel, 'De verspreiding van' en *'Papiere Bolwercken'*; RAG, *VZ1*, nr. 173.

[113] Westra, *Nederlandse ingenieurs* en *Bouwers*.

[114] Een circumvallatielinie is een werk, gebouwd door belegeraars rondom een stad. Het doel is het voorkomen dat er versterking van buitenaf komt en het verhinderen van bevoorrading. Tevens diende de linie om ontzet te voorkomen. Julius Caesar paste het reeds toe in 52 v.C. bij het beleg van Alesia.

[115] Merkes, *Memorie, behelzende eenige der belangrijkste krijgsgebeurtenissen*, 121-131; NA, *3.20.04.01*, nr. 39 (rap. 18-4-1698); *1.01.19*, nr. 127 (res. 28-12-1697).

[116] Duffy, *The fortress in the age of Vauban and Frederick the Great*, 85-90. Vauban's *pré carré* was een dubbele linie van Franse vestingsteden die de grens met de Nederlanden bewaakten.

uitgevoerd, een gevolg van het particularisme van de gewesten.[117] Gedurende de achttiende eeuw kregen de vestingen en fortificaties in de randgewesten en Generaliteitslanden het grondplan, zoals vastgelegd door de Hattinga's in hun atlassen.[118] Door de mobieler wordende manier van oorlogsvoering en de ontwikkeling van krachtiger geschut, verloren de vestingen gaandeweg aan betekenis. In Noord-Vlaanderen ging veel aandacht uit naar de inundatiewerken.

2.4.6. Waterlinies en reduites

Nieuwe ontwikkelingen in de wetenschap hadden een grote invloed op het militair landschap. In de oude wijze van oorlogsvoering had de vijand vrij spel op het platteland, maar kon geen territorium veroveren zonder de belegering van alle versterkingen. Napoleon veranderde deze strategie door eerst de vijand verpletterend te verslaan in het veld zodat de versterkingen automatisch naar hem overgingen. Ze konden niets anders. De oude statische militaire verdedigingswerken waren in de mobieler wordende oorlogsvoering ongeschikt. Het luidde een periode in van tijdelijke (aarden-) werken en zogenaamde korte stellingen.[119] Een nieuw militair landschap ontstond met reduites, dat waren tot het uiterst toe verdedigde vluchtplekken zoals Breskens en Terneuzen, met bijbehorende inundaties en veldwerken.[120] Aan Belgische zijde waren de militairen vooral actief in het Zwin en rond Antwerpen. De waterliniegedachte loslaten was nog een stap te ver zodat, tegen de technologische vooruitgang in, omstreeks 1870 toch de, al bij de aanleg verouderde, Nieuwe Hollandse Waterlinie gereed kwam. Het klimaat van onveiligheid vanaf circa 1860 gaf de impuls aan nieuwe fortificatiebouw (Amsterdam, Antwerpen, Namen en Luik) in gewapend beton.[121] De andere vestingsteden, die tot dan als een spin in het netwerk van de militaire inundaties hadden gezeten, zagen hun omwalling als een sta in de weg in hun expansie zodat, na het vervallen van de militaire functie, die volop werden gesloopt.[122]

2.5. Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk hebben we diverse methodieken en benaderingen van landschapsonderzoek besproken. We zijn nagegaan in hoeverre we die zouden kunnen toepassen in het onderzoek naar de militaire inundaties. Er blijken namelijk meerdere zienswijzen te bestaan over wat men onder een landschap in het algemeen verstaat en daarop voortbordurend een militair landschap in het bijzonder. Binnen die militaire landschappen hanteren we diverse andere begrippen (**1.3.**).

De definities over wat onder een landschap wordt verstaan, blijken afhankelijk te zijn van het perspectief op het landschap. Landschap is een zeer rekbaar begrip. Het kan gaan om de zichtbare en onzichtbare elementen (het *totaalbeeld*), een bepaalde regio (het *gebied*), processen (fysische, biologische en menselijke activiteiten) en de relaties tussen deze elementen (het *systeem* en *patroon*). Ook over het definiëren van het begrip militair landschap bestaat weinig consensus. Gebaseerd op een aantal definities zien we een *militair landschap als een ensemble dat alle uitingen van de wisselwerking tussen omgeving en de militaire macht omvat, zowel de hedendaagse als die uit het verleden, zowel defensief als offensief, die een dynamische samenhang vertonen in ruimte en in tijd, en waarin meerdere complexe lagen kunnen worden onderscheiden*.

---

[117] Van Hoof, 'Nieuwe manieren', 565.
[118] ZA, *293*, nr. 237 t/m 510; Buise, 'Sulke werken'.
[119] NA, *4.OMM*, nr. 104 sub N115, fol. 12-14. Een uitkomst van de in 1816 gehouden conferentie van Kraijenhoff met zijn directeuren.
[120] NA, *3.20.04.01*, nr. 32.
[121] De Stelling van Amsterdam, een 135km lange cirkel met forten, dammen en sluizen, onderling verbonden door dijken en liniewallen, die het omliggende terrein binnen 48 uur kon inunderen. België zette na 1859 in op een verdedigingsgordel rondom Antwerpen als Nationaal Reduit. Namen en Luik waren opnamevestingen, waarin het leger zich kon terugtrekken.
[122] Dat begon al met de eerste vestingwet van 1816.

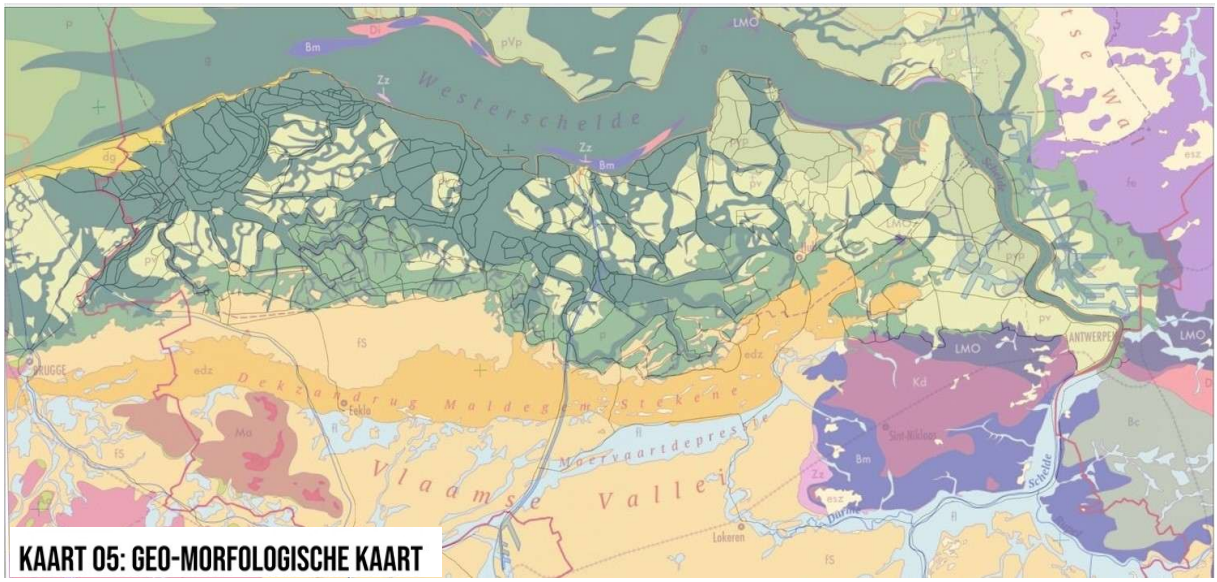
We hebben gezien dat er meerdere conceptualisaties van landschappen zijn: morfologisch en geografisch, als een tekst vanuit de historie en als een ervaring. Ons onderzoek is grotendeels een historisch bronnenonderzoek naar gebeurtenissen, vooral door de mens (lees militair) geïnstigeerd maar ook door de natuur. De uitkomsten proberen we te vertalen naar de impact op het landschap, het leefmilieu en de intermenselijke relaties. Er zijn meerdere benaderingen om militaire landschappen te bestuderen waarvan we er drie van de vijf, die door Woodward zijn onderscheiden, gebruiken. Tijdens het onderzoek laten we ons leiden door de eerste twee benaderingen, die als slagveld en die als politiek en milieutechnisch landschap. Beide methoden blijken in het onderzoek goed naast elkaar bruikbaar, de eerste overwegend tijdens de conflicten. De derde benadering, die als dagelijks landschap van militairen en burgers, had aanvankelijk niet de focus van het onderzoek. Gaandeweg is hier toch aandacht aan besteed vanwege de veranderende houding van de gedupeerden bij militaire inundaties.

De nog steeds evoluerende relatie tussen krijgsmacht en landschap en milieu staat de laatste decennia volop in de belangstelling. De discussie is thans veelal dualistisch. De relatie is echter zeer complex met zowel positieve als negatieve kanten en kan alleen doeltreffend vanuit een zo breed mogelijke optiek worden benaderd en bestudeerd. Dit komt enigszins terug in de deelvraag die ingaat op de korte- en langetermijngevolgen van militaire inundaties.

Het ontleden van het landschap, en dus ook het militaire landschap, in meerdere lagen geeft in het onderzoeksgebied het meeste houvast. Dat is ontleend aan de werkwijze om tot een landschapsbiografie te komen. Het heeft geleid tot het kiezen van een opdeling in perioden of tijdlagen als basis voor de hoofdstukken met een enigszins flexibele begrenzingen. Het gebruik van het landschap voor zowel defensieve als offensieve doeleinden presenteren we binnen een bepaalde periode als één tijdlaag.

In de afgelopen 2.000 jaar zijn de landschappen van de Lage Landen voortdurend aan verandering onderhevig geweest. Zeer ingrijpend in de landschapsvorming gedurende die periode was de menselijke invloed. Die is vooral vanaf circa 1300 bestudeerd, als er geschreven bronnen zijn waarin de invloed van de militairen zichtbaar wordt. In de loop van de tijd zijn daardoor militaire landschappen ontstaan die per periode specifieke kenmerken hebben, overeenkomstig de definitie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Telkens ontstonden nieuwe militaire landschappen, met restanten van het vorige geïntegreerd. Die landschappen of lagen zijn zelden scherp begrensd in tijd. Dat zien we in de geleidelijke overgang van de periode met overwegend stenen verdedigingswerken naar die met overwegend aarden werken. Die overgang strekte zich over een zeer groot gebied uit en verliep niet overal synchroon. Uit alle perioden van de krijgsgeschiedenis zijn werken als erfgoed bewaard gebleven. De samenhang van de militaire werken uit bepaalde periodes is vanuit de lucht vaak goed zichtbaar.

In de volgende hoofdstukken wordt de ontwikkeling van het militaire landschap in Noord-Vlaanderen beschreven.

KAART 05: GEO-MORFOLOGISCHE KAART

HOLOCEEN (tot 11.700 jaar geleden)

- ds — Duinafzettingen op strandafzettingen
- dg — Duinafzettingen op jonge getijdeafzettingen
- s — Strandafzettingen
- g — Jonge getijdegeulafzettingen
- p — Jonge getijdeplaatafzettingen
- pv — Jonge getijdeplaatafzettingen op veen
- pvp — Jonge getijdeplaatafzettingen op veen op oude getijdeafzettingen
- pp — Jonge getijdeplaatafzettingen op oude getijdeplaatafzettingen
- op — Oude getijdeplaatafzettingen
- fl — Rivier-, beek- en meerafzettingen (deels Laat-Pleistoceen)

PLEISTOCEEN (11.700 tot 2,58 miljoen jaar geleden)

- esz — Rivierduin- en stuifzandafzettingen (Laat-Pleistoceen en Holoceen)
- edz — Dekzandrug Maldegem-Stekene (Laat-Pleistoceen)
- fS — Afzettingen van de Schelde en zijrivieren (Midden- en Laat-Pleistoceen)
- fRM — Rijn-Maasafzettingen (Formatie van Kreftenheye)
- mEe — Mariene afzettingen (Eem Formatie)
- fSd — Rivierterrasafzettingen (grof zand en grind)
- fu — Fluviatiele en estuariene afzettingen (F. v. Stramproy, Waalre, Weelde, Malle, Merksplas; Vroeg-Pleistoceen en Laat-Pliocene)

NEOGEEN - PALEOGEEN (2,58 tot 66 miljoen jaar geleden; hoofdzakelijk mariene afzettingen)

- LMO — F. v. Lillo, Maassluis en Oosterhout (bovenste deel) (zand en klei)
- Kd — F. v. Kattendijk en Oosterhout (onderste deel) (zand)
- Di — F. v. Diest en Breda (bovenste deel) (zand en kleiig zand)
- Bc — F. v. Berchem en Breda (onderste deel) (zand)
- Bm — F. v. Boom (klei) (NL: Rupel F.)
- Zz — F. v. Zelzate (zand en klei) (NL: F. v. Tongeren)
- Ma — F. v. Maldegem (zand en klei)
- LB — F. v. Lede en Brussel (zand en kalkzandsteen)
- Aa — F. v. Aalter (zand en klei)
- Ge — F. v. Gentbrugge (zand en klei)
- TK — F. v. Tielt en Kortrijk (klei, silt en zand)

Grens Geopark — Landsgrens
Kustlijn — Provinciegrens
Waterloop — Spoorlijn

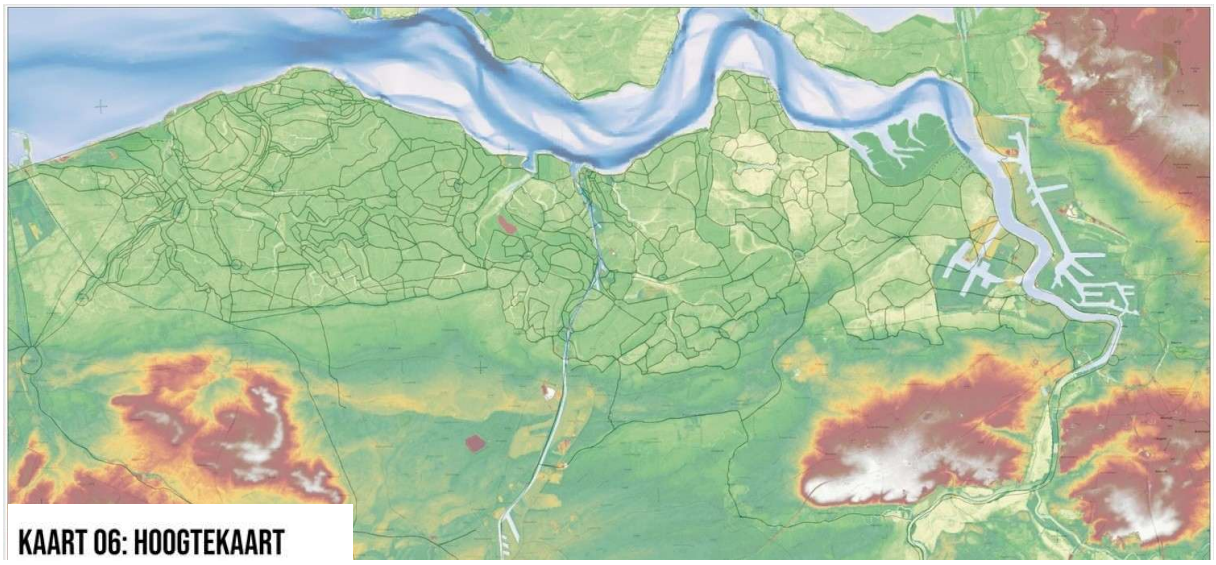
De kaarteenheden zijn (combinaties van) formaties, laagpakketten en profieltypes. Waar de bovenste eenheid dunner is dan 2 m (vnl. dekzand, zandleem) wordt de ondertiggende eenheid getoond.

COLOFON **BRONDATA TOPOGRAFIE** ©Kadaster, ©Informatie Vlaanderen
GEOLOGIE ©TNO-GDN, ©DOV, Vakgroep Archeologie Ugent

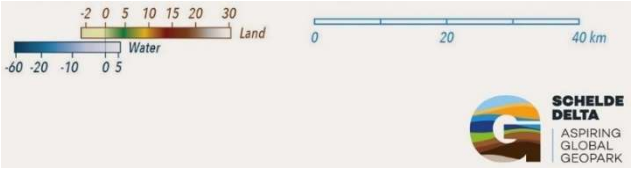
KARTERING P. Kiden, J. Schokker
CARTOGRAFIE J. Hettelaar, R.N. Reindersma, N.N. Trabucho Alexandre
REDACTIE EN PRODUCTIE P. Kiden

SCHELDE DELTA UNESCO GLOBAL GEOPARK

TNO innovation for life

KAART 06: HOOGTEKAART

SCHELDE DELTA ASPIRING GLOBAL GEOPARK

Hoofdstuk 3

Het landschap van Noord-Vlaanderen

3.1. Inleiding

Het landschap in het onderzoeksgebied is een *palimpsest* van sporen, patronen en structuren die samenhangen met de landbouw, de turfwinning, de scheepvaart, de groeiende stedelijke invloed en – daar gaat het hier vooral om – de aanleg van verdedigingswerken en -stelsels. Deze en andere ontwikkelingen hebben dat landschap, of beter gezegd de verschillende landschappen, laag voor laag opgebouwd. Een van de methodieken om de ontwikkelingen in het landschap te bestuderen, de zogenoemde landschapskunde, gaat namelijk uit van het ontleden ervan in een aantal lagen. Hans Renes laat dat bijvoorbeeld zien in 2013 voor het veengebied ten oosten van de Utrechtse Vecht.[1] In het vorige hoofdstuk is dieper ingegaan op de theorieën hierachter. In het studiegebied kunnen we aldus, zoals omarmd en verder uitgewerkt door Renes, drie hoofdlagen onderscheiden.[2] Elk van die hoofdlagen kan op zijn beurt verder worden onderverdeeld.

Een van de belangrijkste hoofdlagen is de grondlaag of ondergrond, die bestudeerd wordt in de geologie, de geomorfologie, de bodem, de hydrologie en de ecologie. Deze ondergrond is het onderwerp van het eerste deel van dit hoofdstuk. Die ondergrond is een belangrijk gegeven met betrekking tot het fenomeen inundaties, zowel voor natuurlijke als door mensenhanden veroorzaakte. De ondergrond bepaalde in belangrijke mate het grondgebruik, de ligging van de overstromingsgebieden, de voedingsmogelijkheden ervan, de loop van de grote stroomgeulen en de inplant van militaire werken en sommige infrastructurele werken. Op die manier vormde de ondergrond telkens de sleutel tot het ontstaan van de landschappen in het onderzoeksgebied. Zo zijn de dekzandruggen in de ondergrond het skelet waarop zich een holoceen landschap vormde met klei, veen en zand. Dat alluviale landschap is het potentiële inundatiegebied. Wisselende economische veerkracht en militaire belangen bepaalden uiteindelijk hoe zich die landschappen verder zouden ontwikkelen. We kunnen ons afvragen hoe die ontwikkeling nu precies is verlopen en welke factoren in die processen een rol speelden. Dit rechtvaardigt een uitgebreide behandeling van de bodemvorming in het studiegebied en met name van de bodemvorming die het gevolg was en is van de getijbeweging. Belangrijke facetten van het getij zijn de getijslag (het verschil tussen hoogwater en laagwater op enig punt), de hoogwaters, de stroming alsmede de daaraan gerelateerde processen zoals de sedimentatie en erosie. Sedimentatie en erosie waren bepalende factoren bij het inunderen, de keuze van de te inunderen gebieden, de aanleg van de infrastructuur en de effectiviteit van militaire inundaties.

De twee andere hoofdlagen die worden onderscheiden, zijn het directe resultaat van het menselijk handelen. De mens wordt dan de landschapsvormende factor.[3] Een van die twee hoofdlagen, de tweede laag in dit hoofdstuk, omvat de netwerken van infrastructuur: wegen, waterwegen, linies en dijken. De derde hoofdlaag is de zogenaamde occupatielaag: wonen, werken, recreatie, landbouw en de fysieke weerslag daarvan. Dit duiden we onder de noemer 'landschap en bewoning' wat tevens de titel is van het tweede deel van dit hoofdstuk. Dit deel biedt een kort overzicht van de bewoningsgeschiedenis van het onderzoeksgebied en de weerslag daarvan op het landschap. Dat overzicht beperkt zich overwegend tot de maatschappelijke component en laten we ruim voor het begin van de jaartelling beginnen. De aanwezigheid van

[1] Renes, 'Geschiedenis van het landschap'.
[2] O.a. Renes, 'Landschap als erfgoed'. Zie ook Bosma, 'Ontwerpdisciplines', 183-184.
[3] Over de vraag in hoeverre de mens onderdeel van de natuur is, is een groot debat gaande in de aardwetenschappen. Dat spitst zich toe op het concept anthropoceen. De vraag is of het holoceen ergens na de industriële revolutie is opgevolgd door het anthropoceen, waarin de mens de aardkorst beïnvloed (door o.a. lagen met nucleaire straling te veroorzaken). Maar dit vond echter al veel eerder plaats zoals bij de moernering en eigenlijk bij alle vormen van mijnbouw.

de mens was namelijk toen al een landschapsvormende en bodemvormende factor en de gevolgen waren mede, direct en indirect, van invloed op een aantal aspecten van de latere militaire inundaties, wat in de volgende hoofdstukken uitgebreid zal terug komen.

Het ontwikkelingsproces van het inundatielandschap in Noord-Vlaanderen was langdurig en complex waarbij de verschillende factoren, waarvan de samenstelling steeds wijzigde, elkaar beïnvloedden. Deze dynamiek, waarin het getij en de mens de meest actieve factoren zijn, loopt door de hiervoor onderscheiden lagenstructuur heen. Ook dat komt in de volgende hoofdstukken terug.

3.2. Geologie, geomorfologie, bodem en hydrologie

3.2.1. Geologie, geomorfologie en bodem

Bepalend voor de latere landschapsvorming in het studiegebied is de aanwezigheid van een aantal brede, thans afgevlakte, lage pleistocene dekzandruggen die grofweg van het zuidwesten naar het noordoosten lopen.[4] Deze ruggen stuurden in belangrijke mate het ontstaan van het holoceen landschap dat is opgebouwd uit de andere belangrijkste grondsoorten van het landschap: klei, veen en zand. Grofweg wordt het potentieel inundatiegebied begrensd door enerzijds het buitenwater (de Schelde, de Zeeschelde, de Westerschelde en de Noordzee) en anderzijds door relatief hooggelegen pleistocene zandgronden en oudere zand-leemgronden uit het paleogeen (66.000.000-23.000.000 BP) in het zuiden, die zich uitstrekken tussen Burcht in het oosten en Brugge in het westen. Zowel het buitenwater als de beken en riviertjes, die van dit meer dan 100 kilometer lange complex van zand- en zand-leemruggen in noordelijke, oostelijke en westelijke richting afstromen, zijn bepalend geweest bij het onder water zetten van het alluviale landschap tussen die noordelijke en zuidelijke begrenzing. Hoe dat in zijn werk ging, is een van de punten van onderzoek in de volgende hoofdstukken.

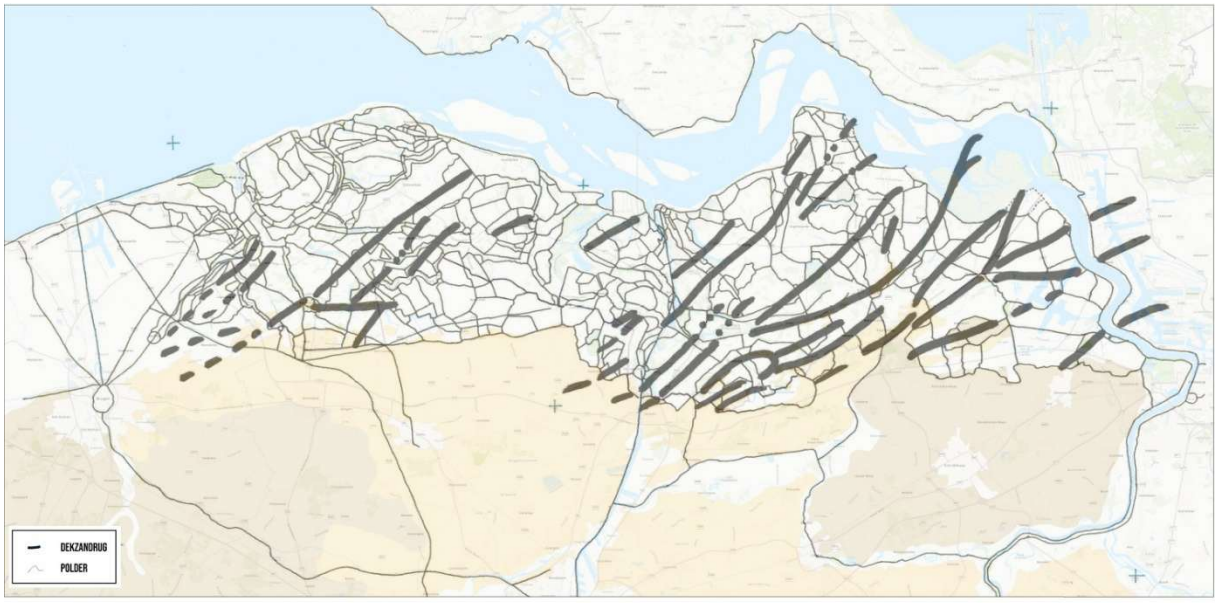
Na de voorlaatste ijstijd, het Saalien (238.000-126.000 BP), smolten de ijskappen en steeg het peil van de zee. De zee drong toen de Vlaamse vallei binnen, een thans grotendeels opgevuld rivierdal dat zich uitstrekt ten noorden van Gent tussen Zomergem en Stekene en diepe uitlopers heeft in de huidige rivierdalen van het Scheldebekken (zie kaarten 05 en 06).[5] De Schelde maakte deel uit van een vervlechtend rivierensysteem dat door deze Vlaamse Vallei naar het westen en noorden afwaterde. Het stadiaal (koudeperiode) tussen 22.000 en 18.000 BP op het eind van het laatste glaciaal, het Weichselien (116.00-12.000 BP), was bijzonder koud waardoor op de breedtegraden rond de Noordzee nauwelijks vegetatie kon groeien. De wind kreeg vat op de bodem en stormen verstoven zand vanuit het Noordzeebekken zuidoostwaarts waar het zich als een dik pakket afzette. Aan de oppervlakte bestaat dit dekzandpakket uit lage ongeveer 500 meter brede megaribbels, de dekzandruggen, waarvan de toppen naar het noordwesten toe afnemen in hoogte. De ruggen liggen ongeveer parallel aan elkaar en zijn loodrecht op de overheersende windrichting gevormd (kaart 07).[6] Het laatste van de stadialen, het jonge dryas (omstreeks 12.000 BP) kenmerkte zich door extreme koude en lokale herverstuivingen van dekzand onder invloed van de toen overheersende westenwinden waardoor heuveltjes wer-

[4] Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Van Rummelen, *Toelichting*; Vos *et al*., *Atlas van Nederland*; Stiboka, *Bodemkaart*; Brus, *Geomorfologische kaart van Nederland.*; Vos & Van Heeringen, 'Holocene geology'; Missiaen *at al*., 'Holocene landscape'.

[5] De vallei vindt zijn oorsprong tijdens het Elsterien (470.000-420.000 BP) toen het rivierensysteem zich kon insnijden in het paleogeen en neogeen substraat. Tijdens het Holstein-interglaciaal steeg het zeeniveau en vulden fluviatiele sedimenten de vallei op. Het Saalien bracht opnieuw een zeespiegeldaling en dito insnijding. Tijdens het Eem-interglaciaal werd die wederom grotendeels opgevuld met fluviatiele, mariene en estuariene sedimenten. Goossens, *Inleiding tot de geologie en geomorfologie*, 147-148; Sevenant *et al*., *Ecodistricten. Ruimtelijke eenheden*, 38; Kiden & Verbruggen, 'Het verhaal'.

[6] In de Gelderse vallei komen vergelijkbare, identiek georiënteerde, even oude zandruggen voor: Van der Sluys & Maarleveld, 'Dekzandruggen uit de Jonge Dryastijd', 21-23.

den gevormd, kopjes genoemd.[7] Dit landschap zet zich oostelijk van de Schelde voort.[8] De laagste zandruggen zijn tijdens latere overstromingen doorbroken of deels weg geërodeerd.[9] Neerslag deed tussen de zandruggen beken ontstaan, die een uitweg zochten naar zee en naar de Schelde. Plaatselijk brak zo'n afvoer met een smal beekdal door een zandrug naar de dieper gelegen delen.[10] Hun rol in de sturing van de inundaties wordt onderzocht.

KAART 07: DE LIGGING VAN DE DEKZANDRUGGEN

Het meest zuidelijke, thans dagzomend, dekzandcomplex strekt zich uit van Gistel via Maldegem, dwars door de Vlaamse Vallei oostwaarts tot voorbij Verrebroek en sluit aan op de Waasland cuesta. Deze hoogte is meer dan 100 kilometer lang, lokaal tot twee kilometer breed en ligt drie tot vier meter hoger dan de alluviale vlakte ten noorden ervan. De dekzandrug vormde een natuurlijke barrière tegen overstromingen vanuit zee en hij dwong de Schelde naar het oosten af te buigen langs de Waasland cuesta met een doorbraak bij Hoboken.[11] Bij Stekene splitst de zogenoemde Rillandrug zich in noordoostelijke richting af, die de Schelde tot in de late middeleeuwen in noordelijke richting stuurde.[12] Het ligt voor de hand dat de van dit dekzandcomplex afstromende riviertjes en beken van invloed zijn geweest op de militaire inundatiestrategie.

Aan de zuidzijde van het zandcomplex ligt de vallei van de Durme, een oorspronkelijk vanuit het westen (Beernem) afstromende zijrivier van de Schelde.[13] In de vallei van de Durme,

[7] Kopjes zijn er nog in het Kloosterbos bij Zelzate en tussen Driehoefijzers en Sint-Andries bij Koewacht.
[8] De zandrug van Kieldrecht-Nieuw-Namen vinden we terug bij Berendrecht, die van Meerdonk-Verrebroek bij Oud-Lillo-Stabroek, die van St.-Gillis-Vrasene-Kallo bij Wilmarsdonk en die van Beveren-Zwijndrecht bij Merksem. Snacken, 'De ontwikkeling van het Scheldepolderlandschap', 485-486.
[9] Brijker *et al.*, *Tunnel door verdronken landschappen*. Zie fig. 11 in Van Rummelen, *Toelichting*, 30.
[10] Een mooi voorbeeld is het dal van de Ee dat vanaf de bron op de cuesta van Oedelem-Zomergem in noordelijke richting is uitgesleten doorheen de zandruggen in Maldegem en bij Aardenburg. Andere doorbraken zijn de Nassaukreek bij Hulst, Boschkreek en Moerspui bij Koewacht, Braakman, Passegeule en de Aardenburgsehaven.
[11] Kiden & Verbruggen, 'Het verhaal'; Missiaen *et al*., 'Holocene Landscape', 37. Deze cuesta loopt van Waasmunster tot in de Rupelstreek.
[12] Missiaen *et al*., 'Holocene Landscape', 37.
[13] De Vos, 'De middeleeuwse loop', 31-46; Ranson, *Historisch-geografisch onderzoek*, 14; Br. Leopold, 'De Langelede', 35-37; De Schepper, 'Van Moerlee tot Moervaert', 4-5. Er zijn sterke aanwijzingen dat de Durme, Zuidlede, Moervaart en Hoge Kale, oorspronkelijk de oer-Durme uitmaakten, die zijn oorsprong vond op het Bulskampveld nabij Beernem. Anderen laten hem ontspringen bij Tielt: de Poekebeek, die bij Vlinderhoute in de Kale uitmondt. Al deze waterlopen werden in de middeleeuwen gekanaliseerd tot moervaarten.

waarvan de Moervaartdepressie deel uitmaakt, en de depressie van Beernem ten westen ervan werden kanalen gegraven.[14] Hun relatie tot de kanalenlinies wordt onderzocht.

Gedurende het holoceen, dat men ongeveer 12.000 BP laat ingaan, wisselden perioden van veenvorming, afbraak en opslibbing zich af. Omstreeks 8.500 BP naderde de zee de huidige kustlijn. Vanuit het westen vond, bij een stijgend grondwaterpeil, veenvorming plaats in de depressies tussen de ruggen.[15] Dat grondwaterpeil werd gestuurd door drie factoren: zeespiegelrijzing, bodemdaling en sedimentatie.[16] Overheerste de sedimentatie dan vond veengroei plaats in een verzoetend wadmilieu. Bleef die achter bij de andere twee dan was er landverlies. Omstreeks 7.400-6.300 BP verkreeg de Schelde een nieuwe monding door de huidige Oosterschelde. Tot bij Antwerpen heerste nu een getijdenregime met lichtbrak water. Een groot deel van Zeeland, de Vlaamse kustvlakte en de paleovallei van de Schelde overstroomde. De veenmoerassen (basisveen) erodeerden of werden bedekt met klei en zand (Laagpakket van Wormer, voorheen afzetting van Calais) in een wadmilieu.[17] Omstreeks 4.750 BP sloten de, tot dan toe weinig stabiele, strandwallen zich aaneen tot een schoorwal, de oude duinen. De mariene invloed in de Schelde nam sterk af. Opnieuw vond veenvorming plaats (Hollandveen).[18] De strandwal, het zuidelijke dekzandcomplex en de hoogte van Nieuw-Namen bleven vrij van veenvorming.[19] De Schelde evolueerde tot een stroom in een uitgestrekt veenmoeras met een kleine opening in de strandwal.[20] Ook ter hoogte van de latere Zwinstreek en Westerscheldemond was zo'n opening.[21] Verondersteld wordt dat de vlakte bedekt raakte met metershoge, van regenwater afhankelijke, hoogveenkoepels. Daartussen lagen mesotrofe tot eutrofe venen met beekjes en riviertjes die deze koepels ontwaterden.[22]

---

[14] De depressie van Beernem is de afwatering van de cuesta van Lotenhulle-Hertsberge naar Brugge toe. Van Wonterghem *et al.*, *Een kanaal*. Met dank aan P. Plinke.

[15] Deforce, Bastiaens & Ameels, 'Archeobotanisch bewijs voor ontginning', 141-142. C-14 dateringen geven de basis van het veencomplex aan de zuidoever van de Westerschelde een ouderdom vanaf ca. 7.000 jaar.

[16] Voor het mechanisme: Vos *et al*., *Atlas van Nederland*, 16-17. De laatste inzichten gaan uit van relatieve niveaus, nauwelijks van absolute transgressies en regressies. De zeespiegelrijzing bedroeg aanvankelijk meer dan 0,75m per eeuw, verminderde tot 0,30m per eeuw tussen 6.000 en 4.500 BP en tot 1 à 2cm per eeuw de laatste twee millennia. Zie ook Borger, 'De bedreiger bedreigd', 525; Zagwijn, *Nederland*, 11-12.

[17] Missiaen *et al.*, 'Holocene landscape', 38-39, 44, 47, 48; Van Roeyen *et al.*, 'Het Deurganckdok', 447-448; Van Roeyen *et al.,* 'De natuurcompensatiezones', 364; Van Roeyen, & Crombé (red.), 'Archeologisch en paleolandschappelijk onderzoek', 442; Zagwijn, *Nederland*, 17-22.

[18] Van Rummelen, *Toelichting*, 42-44; Stiboka, *Bodemkaart*, 14-15; Van Roeyen *et al.*, 'Het Deurganckdok', 449. Westelijk van de Rillandrug rust het veen direct op Pleistoceen met als basis een amorfe massa die overgaat in mesotroof zeggenveen met houtresten, via sphagnumveen naar heideveen met lokaal rietdoorgroeiïng. Ten oosten van de Rillandrug rust het veen ook op Pleistoceen maar de basis is kleiig of zandig en de veenmassa overwegend oligotroof bosveen (als in de Scheldemeanders) dat overgaat in sphagnumveen. In het lagunair-estuariene gebied in de 'Kop van Ossenisse' en om het Deurganckdok begon de veenafzetting met rietveen op klei.

[19] Menig auteur betwijfelt of de top van de grote zandrug tussen Stekene en Maldegem met veen was bedekt o.a. vanwege de blokverkaveling en het ontbreken van strokenverkaveling die als kenmerkend wordt gezien voor de voormalige veengebieden (Vos & Van Heeringen, 'Holocene'; Augustyn, 'De turfwinnersdorpen', 242). De hoogte van Nieuw-Namen is een tot 5m (NAP +5,50m) boven de omgeving uitstekende geïsoleerde erosierest van de pliocene mariene afzetting van Oosterhout. In het Land van Beveren liggen meer van deze rest-heuvels. Zie Jansen, 'Het geologische reservaat'.

[20] Missiaen, *et al.,* 'Holocene landscape', 48 (fig. 8D).

[21] De Boer, 'Het fysisch-geografisch onderzoek', 52, noot 20; Buntinx, 'Waterdunen', 155; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 21. Hierover is geen eenduidigheid. Mogelijk identiek aan de *Hedensee* (tussen Koezand en Wulpen) vanaf 1167 de grens tussen Zeeland en Vlaanderen. Of de *Sincfala* als de tot zeearm (Zwin) verbrede monding van de Reie en zuidgrens was van het Friese rechtsgebied. Of de *Sincfala* als monding van het Waardamme-Leiesysteem.

[22] Vos & Van Heeringen, 'Holocene', 28; Gysseling, *Toponymisch woordenboek*; Leenders, *Verdwenen Venen*, 36; Buise, 'Op de turfbanken'.

Na 2.500 BP ondervond de schoorwal een sedimenttekort en brak hij op enkele plaatsen door.[23] De zee kon via bestaande en nieuwe inhammen, zoals de pre-Westerschelde en het Zwake, diep landinwaarts doordringen maar ook tot in oudere grondwaterhoudende lagen waardoor zout achterbleef in pockets. Pons veronderstelt dat deze geulen de loop volgden van de oorspronkelijke veenriviertjes.[24] Opnieuw verdronk een groot deel van het veenlandschap en opnieuw werd na verloop van tijd in de getijgeulen en op het veen wadsediment afgezet. Menselijke activiteiten versnelden nu dit proces. Ontwatering voor agrarisch gebruik en turfwinning (zout en brandstof) door de Romeinen en eerdere bewoners, veroorzaakten vanaf de eerste of tweede eeuw een drastische maaiveldverlaging.[25] Dat ontblootte de pleistocene zandrug van Meetkerke over Koolkerke naar Aardenburg, Sint-Margriete en Watervliet. De rol van deze zandrug tijdens de latere inundaties zal nader worden belicht.

Tijdens de vroege middeleeuwen was de Vlaamse kustvlakte een stabiel vlak schorrenlandschap geworden. De getijgeulen, die zich met zand en zandige klei vulden, evolueerden tot kreekruggen.[26] Die kreekruggen of reliëfinversies zien we nog steeds als lichte welvingen in het alluviale landschap terug.[27] Ook zij zullen een rol spelen in de militaire inundatiegeschiedenis, die nader moet worden onderzocht. De reliëfinversies en de oeverwallen trokken vanaf de achtste eeuw, maar mogelijk eerder, langs de Noordzeekust bewoning aan op werven (lage woonterpjes) als bewoningspunten. Dit impliceert dat de schorren nog regelmatig overstroomden vanuit de overgebleven getijgeulen, zoals bijvoorbeeld het Zwin.[28]

De grofweg vijftien kilometer brede strook venen of moeren, die zich *grosso modo* uitstrekte van Brugge tot Antwerpen, tussen de voornoemde schorren en de grote zandrug, zou men in de middeleeuwen op grootschalige wijze voor brandstof-en zoutwinning exploiteren.[29] De ontginningen veroorzaakten een grootschalige, soms drastische, bodemverlaging in de moeren. Veelal lage, natte *wastinen* bleven over. Wat dit voor gevolgen had op het verloop en de gevolgen van de militaire inundaties is een deel van het onderzoek. In de eeuwen na de militaire inundaties van de Tachtigjarige Oorlog zette zich hier een dik pakket mariene sedimenten af.

In de venen oostelijk van de Rillandrug, die van Saeftinghe en Beveren, kon de veengroei zich tot omstreeks 500 of 700 in metersdikke veenkussens, die op de Schelde afwaterden, ongestoord voortzetten.[30] Plaatselijk staken opgewaaide kopjes of donken boven de veenmoeras-

---

[23] Baeteman & Declercque, 'A synthesis'; Vos *et al., Atlas*; Soens, 'The origins', 287; Missiaen, *et al.*, 'Holocene landscape', 49 (fig. 8E).

[24] Pons, 'Holocene peat formation'.

[25] Vos & Van Heeringen, 'Holocene', 32-33; Kiden, 'De evolutie'; Brijker *et al., Terneuzen, Sluiskil*; Sier, *Ellewoutsdijk*. Ontwatering van het veen t.b.v. landbouw, brandstof- en zoutwinning veroorzaakte inklinking en oxidatie.

[26] Baeteman, 'History and research', 23-24; Tys, 'The medieval embankment', 205. Kreekrugpatronen op Romeinse ontwateringsystemen zijn te vinden op Walcheren, Zuid-Beveland en in West-Vlaanderen.

[27] De locatie van de uithof Zande op zo'n brede inversie is geen toeval. Omstreeks 1200 was deze kreek nog herkenbaar daar de westoever de parochiegrens vormt tussen Ossenisse en Hontenisse.

[28] Vos & Van Heeringen, 'Holocene', 68-69, 96-97; Tys, 'The medieval embankment', 207; Gottschalk, *Historische geografie 1*, 16; Wintein, 'Het ontstaan van Dudzele', 11-12. Getuige de *Flachsiedlungen* onder de werven op oeverwallen en kreekruggen ten noorden van Brugge.

[29] Augustyn, *De veenontginning* en 'Integratie van', 140-141; Leenders,'Peat in the Tidal Areas of Zeeland' en *Verdwenen Venen*. Van akkerbouw op veen, dat vanwege de oxidatie eveneens (een forse) verlaging van de hoogteligging veroorzaakt (Borger, *De Veenhoop*, 197, 221) zijn vooralsnog weinig aanwijzingen.

[30]Kiden & Verbruggen, 'Het verhaal'; Missiaen *et al.*, 'Holocene landscape', 44 (fig. 5); Jongepier, *Drowned but not deserted*, 47-48; Jongepier *et al.*, 'The brown gold'; Augustyn, *Zeespiegelrijzing*; Van Roeyen *et al.,* 'De natuurcompensatiezones', 402. Valleien van beken als de Verre, Tonnekin, Holekene, Liefkene, Laarbeek, Burchtsebeek zijn zichtbaar op de hoogtekaart van het pleistocene landschap en vormen de basis voor latere doorbraakgeulen zoals de Deurgank en de Melkader. De begrenzing en hoogte van het veenpakket zijn een punt van discussie. Augustyn kwam aan de hand van historische teksten op een zuidgrens gebaseerd op de strokenverkaveling, grofweg TAW +5m (NAP +2,70). Booronderzoek door Van Roeyen kwam tot TAW +1,25 (NAP -1,08) maar dat had

sen uit.[31] Over wanneer en waarom deze veengroei stopte, bestaat geen consensus: was het door ontginning of door overstroming, of wellicht door een combinatie van beide?[32] Direct langs de Schelde stopte de veengroei kort voor het begin van de jaartelling, vrijwel parallel met die in de kustvlakte. Dit impliceert enige mariene- en getij-invloed.[33] Door een combinatie van factoren, zoals het geleidelijk verdrinken van de Rillandrug, slecht dijkonderhoud en agressieve bedijkingspraktijken, ontstond na 700 via de Honte een verbinding tussen de pre-Westerschelde en de Schelde.[34] Nu kon de zilte invloed oostelijk van de Rillandrug doordringen.[35] In de vroege fase was de doorbraak een ondiep meergeulenstelsel in een overstromingsvlakte. Evenals de nog aanwezige eilanden in het mondingsgebied had dit een remmende werking op het getij waardoor de invloed ervan tot in de vijftiende eeuw beperkt was.[36] Omstreeks 800 was een deel van de inmiddels afgestorven venen vanuit het noordwesten en langs de Schelde bedekt met klei. Dat maakte er bewoning mogelijk naast de dekzandruggen. Na drie tot vier eeuwen van intensieve bewoning en exploitatie was dit gebied omstreeks 1400 extreem overstromingsgevoelig geworden. Stormvloeden verplaatsten het wantij, waar de vloed vanuit de Oosterschelde en die vanuit de Westerschelde elkaar in de Honte ontmoetten, steeds meer oostwaarts. Na de overstromingsramp van 1530, waarbij een groot deel van Zuid-Beveland verloren ging, lag het wantij tussen Zuid-Beveland en de Brabantse Wal. De Honte nam steeds meer water op, werd de hoofdafvoer en de afvoer via de Oosterschelde slibde dicht.[37]

Mogelijk begon de Vlaamse graaf reeds in de tiende eeuw in de Vlaamse kustvlakte met het bekaden van zijn domeinen waardoor de eerste ringdijken ontstonden. In de twaalfde eeuw volgde afdamming van de dichtgeslibde hoofdgeulen, zoals bijvoorbeeld het Zwin bij Damme.[38] Deze ingrepen gingen in de voormalige schorgebieden de landschapsvorming bepalen. Dijkbreuken en overstromingen waren schering en inslag, slecht dijkonderhoud was hieraan debet evenals het wonen op het veen, met name in de randgebieden van het veen aan de kust. Evenals de exploitatie gedurende de Romeinse tijd hadden de middeleeuwse bedijkingsactiviteiten milieutechnisch op de langere termijn rampzalige gevolgen. Binnen een bedijking stopte immers de sedimentatie en door ontwatering zette bodemklink in.

Ook de moernering en de daarvoor nodige ontwatering veroorzaakten een bodemdaling die meters kon bedragen. In grote delen was dat tot ruim onder de hoogwaterstand van het buitenwater. Hoger gelegen uitgeturfde gronden konden omgevormd worden tot akkerland of bos. De lager gelegen, waterzieke, gronden veranderden in grasland of moerassen. Die lage gronden hebben een belangrijke rol gespeeld in de militaire inundatiegeschiedenis.

---

een lage resolutie. Patronen van turfwinning zijn bij Verrebroek en Meerdonk vanuit de lucht, op Digital Elevation Model (DEM) en Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) te onderscheiden.

[31] Hillewaert *et al.* (red.), *Op het raakvlak*, 80; Gysseling, *Toponymisch Woordenboek*; Augustyn, 'Bijdrage', 26.

[32] Zie Leenders, 'De verdieping van', 68. De aanwezigheid van roggenpollen in de top(?) van het veen wijst op exploitatie.

[33] Minnaert. & Verbruggen, 'Palynologisch onderzoek', 205-206.

[34] Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 16; Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 99-101, 111-113; Soens, 'The origins', 305. Het Verdrag van Verdun (843) hield er bij het vaststellen van de grenzen geen rekening mee. Het eiland *Stuvezande* was een der laatste barrières in het middeldeel van het estuarium. Het liep er fout vijf jaar na de afdamming van de er omheen liggende *Dieric*k in 1525.

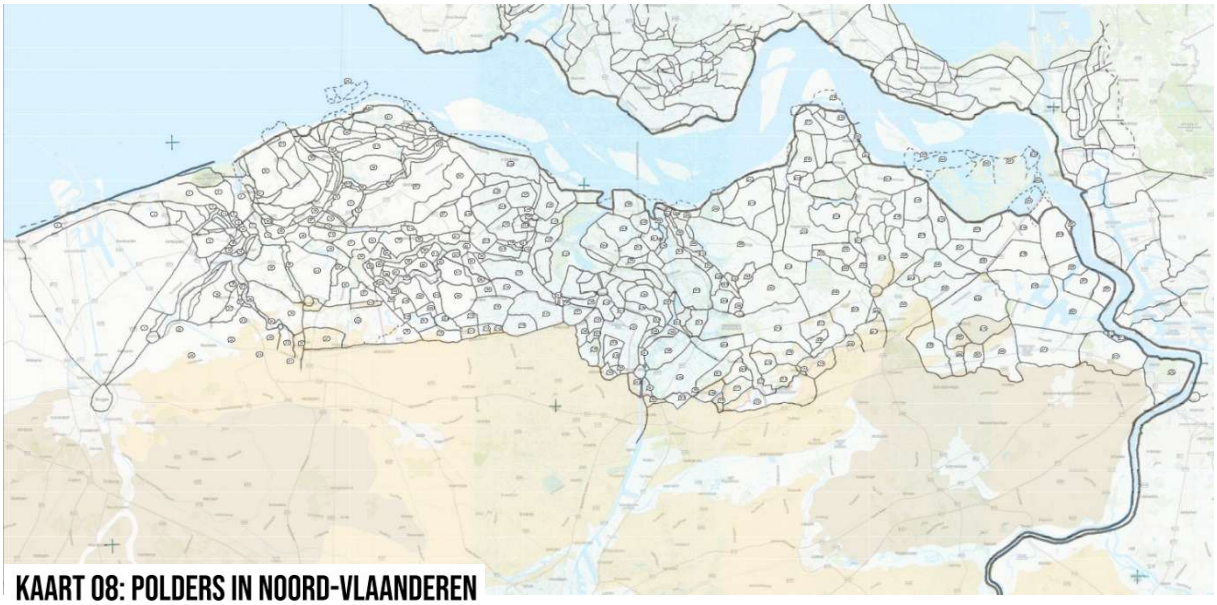
[35] Vos & van Heeringen, 'Holocene', 14, 41; Verbruggen, 'Venen en moeren', 63; Kiden, 'The evolutie'. Omstreeks 1400 werd volop *zelle* (met zout verzadigde as van verbrande turf) uit Saeftinghe in Steenbergen tot zout verwerkt. (Leenders, 'De verdieping van', 68).

[36] Toch was er op het laatst van de 13e eeuw reeds scheepvaart (platbodems?) mogelijk gezien de stichting van het kasteel van Saeftinghe om tol te heffen van schepen die de Yerseketol probeerden te vermijden.

[37] Soens, 'The origins', 307-308; De Visser & Emaus, *Terneuzen Leemte in kennis*, 28.

[38] Tys, 'The medieval embankment', 215-221.

Door al dat bedijken verminderde de buitendijkse komberging wat het dagelijkse getij rivieropwaarts toe vooral na circa 1100 versterkte: grotere getijslag en hogere hoogwaters.[39] Bij stormweer kon de vloedgolf minder over de schorren uitvloeien en werd deze tussen de dijken opgestuwd. Voorheen was de invloed van de vloedgolf door dit uitvloeien, de zogenaamde binnen-schordemping en geuldemping, verder landinwaarts juist minder met een lagere vloedpiek.[40] Daardoor was de gemiddelde schorhoogte nabij de Westerscheldemonding meer dan verder oostwaarts. In de elfde eeuw werd de Moervaartvallei (de meersen) door de opstuwing geconfronteerd met een sterker wordende getijdenwerking.[41] Een ander gevolg was dat de Westerschelde veranderde van een bekken met een vertakt geulenstelsel, waarin eilanden en zandbanken lagen, in een lang en smal trechtervormig estuarium met een beperkt aantal zich nauwelijks vertakkende geulen. Na de doorbraak bij Saeftinghe kwam dit in een stroomversnelling.[42] En *last but not least* werden dijkbreuken en overstromingen onvermijdelijk. Het menselijk ingrijpen in de bodemvorming in de middeleeuwen hield dus vooral in: bodemverlaging binnendijks in de moeren en de bedijkingen en het verkleinen van de komberging buitendijks.

Verdeling van de polders over de alluviale kustvlakte

Een gevolg was dat het reliëf in een groot gebied werd omgekeerd. Lagen de meeste moeren aanvankelijk hoger dan de inklinkende bedijkte schorren, nu was dat omgekeerd. De oude kleipolders lagen stukken hoger dan de tot op het dekzand uitgeturfde moeren ten noorden van de grote zandrug. Gelet op deze wijze van bodemexploitatie, kunnen we ons afvragen wat dit betekende voor met name de militaire inundaties van 1583-1586 en die in de eeuwen daarna.

De chronologie in het herdijken zorgde voor enige complexiteit. De eerste polders werden bedijkt in zich vergrotende eilanden langs de Westerscheldeoever. Door het veen in de onder-

[39] Een vergelijkbare situatie doet zich de laatste decennia in de Westerschelde voor door de opeenvolgende verdiepingen waarbij drempels, die tot dan de vloedgolf dempten, zijn doorgraven en met hetzelfde gevolg.

[40] Dit wordt ook wel het 'vloedkomeffect' genoemd (Van de Plaache, 'Sea-level change'. Metingen in 2023 in Saeftinghe lieten daar bij springtijhoogwater (NAP + 4,2m) een demping zien van 0,2m. Bij een stormtij van 4,9m was er dan weer nauwelijks verschil doch dat kon ook door de langere duur van het stormtij zijn veroorzaakt (med. J. Stark, Universiteit Antwerpen). Zie ook: Stark *et al*., 'Coastal flood protection'; Sheng, Lapetina & Ma, 'The reduction of storm surge by vegetation canopies'; Chamuleau, 'De stormvloed van 1134', 131-133.

[41] Van Acker, 'De Moervaartvallei', 43 & 46. In de 14e en 15e eeuw leidde dit tot grote wateroverlast zodat Gent rabatten aanlegde. De invloed van de getijden was voelbaar tot in Langerbrugge.

[42] Kaarten van 1494 (kopie SAA, *12#*, nr. 2473-2482) en ca. 1501 (Groeningemuseum Brugge, nr. 1382) geven een idee van het oude gefragmenteerde landschap.

grond waren die aan verdere klink onderhevig. Tegen de hogere zandgronden werden polders bedijkt op, met een dunne kleilaag bedekt, licht geërodeerd dekzand. Soms was nog wat veen in de ondergrond aanwezig. Deze polders lagen gemiddeld wat hoger dan de noordelijke polders. De laatste bedijkingen vonden plaats in de grote getijgeulen. Binnen deze geulen was alle veen opgeruimd en de onderliggende dekzandlaag aanzienlijk ingesneden. Ze zijn gevuld met een (zeer) dik zandpakket dat dagzoomt of onder een dunne kleilaag ligt. De voormalige schorren binnen die geulen, die stukken hoger liggen dan de oude polders, bestaan uit dikke kleilagen op zand. Deze bedijkingsgeschiedenis stelde de militaire strategen menigmaal voor hydrografische problemen. Ook dat zullen we in de volgende hoofdstukken onder de loep nemen.

Het hoogteverschil tussen de hogere zandgronden en de op de alluviale vlakte bedijkte polders was weinig substantieel. Maar doordat het afstromend zoetwater eerst door lager gelegen polders moest stromen, alvorens het op het buitenwater kon worden geloosd, was het toch van nut voor het stellen van inundaties. Door het afstoppen van de suatiesluizen kreeg een steeds groter wordend, naar het zuiden toe uitstrekkend, gebied wateroverlast. De belangrijkste waterlopen, zowel natuurlijk als gegraven, waren de Ee, de Eeklosevaart, de Blide, de Sassevaart, het Zoute (restant Zwin, ook wel Soute of Zoutevaart), Versevaart (ook Verschevaart, Zoetevaart), Gentsevaart, Vrasenebeek en Melkader.[43] Naast het zoetwater afkomstig van de zandgronden en de lokale regenval, werd in het verleden veel met zeewater geïnundeerd. Van west naar oost neemt de saliniteit, onder invloed van de zoetwaterafvoer van de Schelde, af van die van zeewater tot zeer licht-brak te Antwerpen. Dit betekende kort door de bocht dat bij een militaire inundatie de schade aan de landbouwgronden als gevolg van bederf door zout in het westen vaak aanzienlijk groter was dan in het oosten.

Tot in de twaalfde en dertiende eeuw beschermde een hoog, breed en bebost duingebied het laagland. Door overexploitatie kreeg de Noordzee er vat op. Pas na 1350, ten dele wellicht zelfs na 1600, ontstond als een windafzetting vanuit zee het huidige smalle duincomplex (met een maximale hoogte van NAP + 15 m) aan de kust tussen Blankenberge en Nieuwvliet.

3.2.2. Getijprocessen

Sinds Noord-Vlaanderen tijdens de Laat-Romeinse periode binnen de mariene invloedssfeer is gekomen, zijn er naast de beschikbaarheid van voldoende sediment, twee natuurlijke factoren mede bepalend voor de bodemvorming. Dat is de invloed van de getijdenwerking en die van de wind. We gaan hier in op de getijbeweging die sedert het ontstaan van een doorlopende Westerschelde aanzienlijk is toegenomen. In het Schelde-estuarium is sprake van een wisselwerking tussen het getij en de morfologie. Wanneer de morfologie van het estuarium verandert, heeft dit invloed op het getij waardoor de verandering van het getij op zijn beurt weer invloed heeft op de morfologie.[44] De getijbeweging en de lineaire zeespiegelrijzing, zijn factoren die een rol hebben gespeeld in de ontwikkeling en met name op de doeltreffendheid van de militaire inundaties. Deze twee bewegingen zijn per locatie verschillend. Voor Vlissingen bedraagt de lineaire zeespiegelrijzing gemiddeld 2,1 millimeter per jaar (waarvan 1,9 mm/jaar absoluut).[45]

De hoogwaterstand is een maat om te bepalen wat wel en wat niet overstroomde. Binnen de cyclus van een jaar zijn de hoogwaters tijdens de zomer (het inundatieseizoen) gemiddeld lager dan die in het winterhalfjaar.[46] Enigszins betrouwbare meetgegevens zijn er pas sinds de

[43] De Blide werd tussen Terneuzen en Axel ook wel Westvaart genoemd en tussen Axel en Overslag Oostvaart. Ten zuiden van Overslag naar de Moervaart toe lag de Axelsevaart. Na de inundaties kreeg de Oostvaart de namen Moerspui en Zoutevaart waarvan de eerste de meest gangbare is geworden.

[44] Van Dam, *Morfologie en hydrodynamica*.

[45] Van de Moortel *et al., Eindrapport Analyse van waterstanden*, 31 (tabel 9, naar Baart *et al., Zeespiegelmonitor 2018*).

[46] Het astronomisch getij op de Westerschelde kent pieken in de hoogwaters in het begin van de astronomische lente tussen 18 en 21 maart en gedurende een langere periode na het herfstpunt van 22 september. Deze twee punten geven het moment aan dat zon loodrecht op de equator staat, de zogenaamde equinox. Op een geocentrische

negentiende eeuw zodat we ons bij de calculaties met de nodige slagen om de arm moeten behelpen.[47] Op het eind van de zestiende eeuw bedroeg de gemiddelde hoogwaterstand in de monding van de Westerschelde ongeveer NAP + 1,45 meter en bij Antwerpen grofweg NAP + 1,5 meter bij een getijslag van ongeveer 3 meter op beide plaatsen.[48] Van stuwing was nauwelijks sprake doordat het oosten van Zuid-Beveland (vanaf 1530) en een groot deel van de zuidoever van de Westerschelde (sinds 1583-1586) overstroomd lagen. Sinds vanaf 1877 (Vlissingen) en 1888 (Antwerpen) systematisch metingen worden verricht, heeft het verschil tussen de gemiddelde hoogwaters van doodtij en springtij zich nauwelijks gewijzigd en bedraagt ongeveer 0,8 meter. Vandaar dat we voor de inundaties op het einde van de zestiende eeuw tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de zandgronden de hoogtelijn van ruwweg NAP + 1,90 meter hanteren als begrenzing. Overigens zijn die ruggen gedurende de afgelopen 450 jaar enigszins gedaald als gevolg van tektonische daling en afvlakking door menselijk handelen zodat ze thans wat lager zijn dan op het eind van de zestiende eeuw.

Het ontstaan van uitgestrekte inundatievlaktes met belangrijke zijgeulen zoals die van de Braakman in 1375 en later tijdens de periode 1583-1586 (Hellegat, Saeftinghergat en Axelsegat), was van grote betekenis voor de verruiming van de Westerscheldemond en de Honte in de omgeving van Saeftinghe.

Door het bedijken gedurende de eeuwen daarna van vrijwel al het overstroomde land, enige stormvloeden, de zandwinning en met name door de baggeractiviteiten sinds 1900 waarbij de drempels metersdiep doorgraven worden, is de bedding van het estuarium drastisch verruimd. De weerstand die de vloedgolf aan de onderzijde ondervindt, is daardoor navenant verminderd maar tegelijkertijd kan die vloedgolf steeds minder zjjwaarts uitvloeien naar zijkreken en overstromingsvelden. Tel daarbij de optredende interferentie op van de inkomende en uitgaande getijgolven, die een staande golf doen ontstaan. Al deze factoren zijn er samen met de zeespiegelrijzing en tektonische daling de oorzaak van dat sedert 1600 over de gehele rivierlengte de hoogwaters zijn gestegen, grotere watersnelheden tijdens de eb zijn ontstaan en op de lange termijn ook de laagwaters zijn gedaald, kortom de getijslag aanzienlijk groter is geworden. Dat wil zeggen dat er, mede door de bodemklink van het bedijkte land, een aanzienlijke relatieve zeespiegelrijzing heeft plaatsvonden. In hoeverre dit de inundatiestrategie heeft beïnvloed, wordt onderzocht. Sinds het eind van de negentiende eeuw blijkt die toename in de hoogwaterstanden en getijslag van afwaarts naar opwaarts, steeds sneller te verlopen, wat vooral aan de baggerwerken wordt toegeschreven.[49] Naast deze geleidelijke toename kunnen ook bruuske overgangen worden geïdentificeerd zoals bijvoorbeeld na de recente stormvloeden van 1953 en 1975, die overigens buiten de onderzoeksperiode vallen.[50] Maar ook in het verleden zullen zich dergelijke overgangen hebben voorgedaan als in een kort tijdsbestek grote veranderingen in de bedding van de Westerschelde optraden zoals bijvoorbeeld na een stormvloed of na een militaire inundatie. De grootste stijging heeft zich echter na 1945 voorgedaan en valt dus buiten de onderzoeksperiode. Tussen 1900 en 1945 nam het gemiddeld hoogwater bij Vlissingen met

---

hemelbol zijn lentepunt (het punt Ariës) en herfstpunt de twee snijpunten van de baan van de zon (ecliptica) met de hemelequator. Het is de oorsprong van zowel het equatoriale coördinatenstelsel als het ecliptische coördinatenstelsel. De genoemde punten markeren het begin van de lente en de herfst op het noordelijk halfrond. Het zijn de enige dagen binnen het tropisch jaar dat de zon precies in het oosten opkomt en in het westen ondergaat.

[47] De hoogwatercalculaties zijn welwillende beschikbaar gesteld door B. Chamuleau. Daarvoor is een groot aantal bronnen geraadpleegd en met elkaar vergeleken. Het vertrekpunt om door interpolatie de ontbrekende data aan te vullen, was de gemiddelde zeespiegelstijging in de Noordzee. Een bijkomende factor voor de zeearmen was de invloed op de getijbeweging tijdens de ontwikkeling ervan zoals het dichtslibben van zijarmen, dieper uitschuren, verbreden, dijkaanleg, krommingen, dijkdoorbraken-overstromingen *etc*.

[48] Getijslag naar Coen, *De eeuwige Schelde?*, 71 (figuur 46).

[49] Levy *et al.*, *Het getij in de Zeeschelde*, 20. Met name na 1945 verliep die sneller om de laatste jaren enigszins af te remmen.

[50] Die van 1953 bracht op termijn belangrijke veranderingen teweeg ter hoogte van het Gat van Ossenisse en de Overloop van Hansweert.

ongeveer 0,1 meter toe en bij Antwerpen met circa 0,15 meter. De gemiddelde hoogwaterstanden in 1945 in de monding en bij Antwerpen bedroegen respectievelijk NAP + 1,85 en + 2,75 meter. De gemiddelde getijslag gedurende die periode nam toe met hooguit enkele centimeters bij Vlissingen tot ongeveer 0,2 meter bij Bath en 0,3 meter bij Antwerpen. Te Vlissingen bedroeg de getijslag in 1945 ongeveer 3,6 meter, bij Bath 4,8 meter en te Antwerpen ongeveer 5 meter. In tegenstelling tot in de zestiende eeuw is de getijslag bij Antwerpen thans stukken groter dan in de monding. Een ander gevolg van de verruiming van de bedding is dat dankzij de verminderde weerstand het getij sneller tot Antwerpen kan doordringen, tussen circa 1580 en 1945 ruim 2 uur sneller.[51] De hoogwatertop bij Vlissingen deed er in 1945 ongeveer 2 uur en 7 minuten over om bij Antwerpen te zijn, circa 18 minuten korter dan in 1900.

Tabel 3.1.
Benaderde gemiddelden van hoogwater, laagwater en de getijslag in 1900 en 1945 te Liefkenshoek in meters ten opzichte van NAP bij springtij, gemiddeld tij en dood tij, en de vertraging in minuten tussen Vlissingen en Antwerpen.[52]

Jaar	1900				1945			
Getij	spring	gemid.	dood	vertraging	spring	gemid.	Dood	vertraging
HW	2,6	2,2	1,6	145	2,8	2,4	1,9	127
LW	-2,5	-2,3	-2,1	165	-2,5	-2,3	-2,2	162
Getijslag	5	4,4	3,8		5,2	4,7	4,0	

Het proces van eb en vloed heeft ook een belangrijke invloed op de vorming van het landschap. Eb en vloed komen tot uiting in het periodiek onderlopen en droogvallen van platen, slikken en schorren, maar veroorzaken ook de verplaatsing van watermassa's. Dit gaat gepaard met wisselende stroomsnelheden. Deze variabelen zijn niet alleen belangrijk voor de scheepvaart en het stellen van inundaties, maar zijn ook van belang voor de natuurlijke estuariene dynamiek in de vorm van morfologische en ecologische processen. Als gevolg van die variabelen en processen, waarin de stroomsnelheid een grote rol speelt en telkens grenzen worden overschreden, is er opbouw door sedimentatie (gemiddeld 0,5 tot 2 centimeter per jaar in het Westerscheldebekken)[53] en afbraak door erosie.[54] Onderzoek toont aan dat in theorie de verticale groei wordt gekarakteriseerd door een asymmetrische groeicurve met een snelle ophoging in het begin, die zodra het gemiddelde hoogwaterniveau wordt bereikt, drastisch afneemt, waarna de opslibbing gelijke tred houdt met de zeespiegelrijzing en de inklinking van de bodem, dus een evenwichtssituatie bereikt.[55] In de praktijk wordt dit proces sterk bepaald door lokale omstandigheden zodat een zekere evenwichtssituatie kan bestaan uit een slikvlakte maar ook uit een schor. Dit is voor Saeftinghe onderzocht en beschreven door Wang en Temmerman.[56]

Deze processen, met name het bereiken van een evenwichtssituatie, werden verstoord door menselijke ingrepen. Bovendien werden de schorren al in een vroeg stadium geëxploiteerd

[51] Coen, *De eeuwige Schelde?*, 62 en 73 (tabel). Bepaald aan de hand van de zogenaamde haventijden, d.w.z. het tijdsverschil tussen de meridiaandoorgang van de maan bij volle of nieuwe maan en het erop volgende hoogwater in de betreffende plaats.
[52] Geïnterpoleerd aan de hand van de gegevens in Levy *et al.*, *Het getij in de Zeeschelde*, 17-19, B2, B9, B16.
[53] Dijkema *et al*., *Kwelders en schorren*, 33; Vos & Van Heeringen, *De Holocene evolutie*,13, 32.
[54] Als de stroomsterkte gedurende een tijcyclus beneden een bepaalde snelheid komt, kan zich het relatief zware zand afzetten in en naast de stroomgeulen. Als de waterbeweging tot een minimum is gereduceerd, kort voor en na het omslaan van de stroomrichting, kunnen ook de fijne kleideeltjes zich neer zetten in de kommen.
[55] Temmerman *et al*., 'Modelling estuarine variations'. De inklinking betreft niet alleen de schorklei maar ook de eventueel aanwezige veenlagen in de ondergrond.
[56] Wang & Temmerman, 'Does biogeomorphic feedback lead to abrupt shifts'.

door begrazing toe te passen wat een remmende werking had op de successie in de vegetatie en soms erosie veroorzaakte.[57] Om die exploitatie te optimaliseren, werden schorren begreppeld om te ontwateren en betrageld (bekaad), werden geultjes afgedamd, stellen (verhogingen om het vee te bergen bij hoogwater) opgeworpen en schapendammen aangelegd.[58] Ten behoeve van de scheepvaart en van militaire doeleinden kwamen als maatregel tegen de verzanding in de getijgeulen tragels en andere werken tot stand. Zij hebben het sedimentatieproces diepgaand beïnvloed.

Wat binnen een intergetijdengebied plaatsvond, nadat een deel ervan was bedijkt, was tot de studie van Jongepier nauwelijks bestudeerd.[59] Bedijkingen droegen er toe bij dat de geulen in het overgebleven getijdengebied gingen verzanden. De dijkaanleg had invloed op het patroon van de geulenstelsels. De stroomsnelheid en het transporterend vermogen van de vloedstroom nam toe, waardoor er meer zand binnen kwam. Door de vervorming van de getijgolf vertraagde de uitstroming op de eb. Werd de uitstroming zwakker dan de instroming op de vloed dan bleef een deel van het meegevoerde zand liggen. De langdurige eb ten opzichte van de vloed veroorzaakt dus de bezinking van sediment. Er ontstonden zandbanken en de diepe geulen werden op den duur onbruikbaar voor de scheepvaart. Ook zou dit zijn weerslag hebben op het stellen en de effectiviteit van de militaire inundaties.

Los van het voorgaande hoogt een schor vooral gedurende de winterperiode op, als er meer slib in het water zit en als er door stormen ook zand in het water kan worden meegenomen uit het voorliggende slik en de grote geulen. 's Zomers gebeurt er qua sedimentimport niet zo veel behalve een veel beperkter aanvoer van slib. Bovendien vindt op de schorren inklinking plaats van eerder afgezette lagen. De mate van klink hangt nauw samen met aard van het sediment, klei of zand of een mengsel, en het vochtgehalte. Hoe kleirijker hoe sterker de klink en hoe beter de uitdroging hoe sterker de klink. Omdat de oeverwallen langs de geulen zandiger zijn dan de ertussen liggende kommen blijven deze hoger, ondanks dat ze droger worden door een betere ontwatering naar de kreken toe. Begrijpelijkerwijs vormden ze in het verleden een ideale basis voor het aanleggen van dijkjes, bewoning, het opwerpen van aarden verdedigingswerken en tot het plaatsen van veldgeschut.

Door het bedijken in eilanden ontstonden wantijen. Het wantij is de plaats, gelegen tussen een eiland en de kust, waar de beide vloedgolven, die zich via de zeegaten aan weerszijden van het eiland naar het gebied tussen eiland en kust bewegen, samenkomen. De volle verticale getijbeweging is aanwezig maar de horizontale component (stroom) ontbreekt nagenoeg. Hier vindt de meeste opslibbing plaats waardoor een ondiepte ontstaat in de vorm van een schuine lijn tussen kust en eiland. In de Westerschelde lag en ligt een wantij altijd meer oostwaarts achter een eiland. Dit komt doordat het tijdstip van opkomend water van west naar oost verloopt: het wordt in het Zwin eerder hoogwater dan in de Braakman. Als gevolg daarvan komt de vloedgolf langs de westkant van een eiland eerder binnen dan die langs de oostkant en ontmoeten ze elkaar dus ook oostelijk van het midden.[60] Deze wantijen stelden de militairen in het verleden meermaals voor grote problemen. Hoe dat kwam, welke rol de wantijen bij de militaire inundaties speelden en hoe de militairen hiermee omgingen, zijn punten van onderzoek in de volgende hoofdstukken.

Overstromingen zijn in het buitendijkse een normaal terugkerend natuurverschijnsel. Gestuurd door astronomische factoren is de waterbeweging binnen een getijgolf aan variatie onderhevig en veroorzaakt binnen cyclussen van ongeveer 12 uur, 24 uur, 28 dagen, 376 dagen,

[57] De Jong, 'De natuurlijke waarden'.
[58] Buise, *Schapers en schapen*, 37 e.v. De ontwatering schiep optimale condities voor gewoon kweldergras (*Puccinellia maritima*), een mariene plant die geen zout accumuleert, 'zoet' smaakt en daardoor dorstlessend is. Een dergelijke exploitatie vonden we tot in de jaren '70 in Saeftinghe. Zie ook NA, *4.OSK*, nr. V45.
[59] Jongepier, *Drowned but nut deserted*. Ook Buise, *Schapers en schapen* gaat hier op in.
[60] Te observeren in Saeftinghe: Spauwer, Schelpkreek en Tweede Platte Plaat.

440 dagen, 18,6 jaar, 26.000 jaar *et cetera* verschillende hoogwaters.[61] De som daarvan is hetgeen we waarnemen. Extreem weer, waarbij een storm (Beaufort 9 en hoger) en een maximaal hoogwater (springtij) elkaar versterken, was vaak het hoofdingrediënt voor overstromingen. Zo'n stormvloed ontstaat op volle zee door een stijging van het waterniveau onder een lagedrukgebied met een grote drukgradiënt, het stormveld. Dat wordt versterkt door naar het centrum gerichte winden. Indien een dergelijke watermassa een geleidelijk oplopende kust nadert, neemt de hoogte, als gevolg van wrijving, toe hetgeen aan land gekomen een overstroming kan veroorzaken. De tijdsduur die een storm doorstaat, is cruciaal. Als het water tijdens de eb gedurende een doorstaande storm onvoldoende afloopt, komt de volgende getijgolf daar bovenop en vindt een accumulatie plaats van water. De meest desastreuze stormvloeden, zoals die in 1953, waren het gevolg van langdurige stormen tijdens springtij waarbij de vulling van het Westerscheldebekken zich over meerdere getijden uitstrekte. Het staat buiten kijf dat de meeste overstromingen door de eeuwen heen een dergelijke natuurlijke externe oorzaak hadden. Menselijke handelen zoals dijkenaanleg, wat het stormeffect verhoogde, maar ook een falend beheer van de waterschappen, in de estuariene leefomgeving maakte mogelijk dat deze externe krachten hun verwoestende werking kregen met als bekend voorbeeld het ontstaan van de Braakman.[62]

Verreweg de krachtigste invloed op het landschap en dus ook op de ondergrond komt echter op disconto van de overstromingen veroorzaakt door militair ingrijpen op het eind van de zestiende eeuw. De naar deze nieuwe buitendijkse gebieden toestromende getijdebieten via brede en diepe geulen, waren soms van dien aard dat ze een niet onbelangrijk deel uitmaakten van de Scheldedebieten ter plaatse. Delen van deze buitendijks gekomen gebieden zijn vergelijkbaar met de huidige potpolders.[63] Andere delen verschilden nauwelijks van de ontpolderingen van na 2010 zoals die van de Hertogin Hedwige- en Prosperpolder. Dit project bood tevens de gelegenheid, ditmaal op veel grotere schaal dan in 1991 bij het ontstaan van het Sieperdaschor, om van nabij te bestuderen hoe het getij vanuit enkele doorstekingen in de zeedijk bezit nam van een poldergebied.

Samenvattend en zeer schematisch kan men stellen dat het gemiddelde getij de werkelijke maatstaf is geweest voor de landschapsvorming in het alluviale deel, het inundatiegebied, van Noord-Vlaanderen. Door de relatieve zeespiegelrijzing, geholpen door stormvloeden, die we als forcerende impulsen zien, kwam dit gebied onder invloed van het getij. Na het doorbreken van de Rillandrug kon dat getij ook via de Westerschelde de Schelde binnendringen. De gemiddelde riviersnelheden vergrootten hierdoor. Een toename van de erosie kwam op gang, wat geleidelijk de bedding verruimde. Dat veroorzaakte op zijn beurt een vergroting van getijdebieten en getijverschillen. De opslibbing, de bedijkingen van schorren en slikken, de inundaties (en sinds circa 1900 ook de baggerwerken), hebben de natuurlijke tendens versterkt en versneld.

3.3. Landschap en bewoning

Vanaf ongeveer het jaar 1000 zijn de landschaps- en bewoningsgeschiedenis onlosmakelijk met elkaar verbonden. Bovendien zijn ze verweven met de dynamiek van de getijprocessen, waarbij de stormvloeden en vooral de militaire inundaties met hun overstromingen als ankerpunten kunnen worden beschouwd. De interactie tussen menselijk handelen en de natuurlijke proces-

[61] Voor de theorie zie: Rijksinstituut voor Kust en Zee, *Het getij*; Bowditch, *The America Practical Navigator*, chapter 2. Behalve de directe aantrekkingskracht van de maan spelen meer factoren een rol zoals de stand van het maanbaanvlak t.o.v. de equator (nutatie), de knopenlijn, de precessie t.g.v. de helling van de aardas, zelfs de (geringe) aantrekkingskracht van de planeten etc. De getijslag voor de Westerscheldemond is relatief groot doordat de getijgolven door het Kanaal en om Schotland niet in fase zijn en de ondiepe zuidelijke Noordzee weinig ruimte biedt. Zuiver astronomisch bepaald kunnen verschillen optreden tot 2m tussen de hoogwaters.

[62] Voor het falend beheer van de waterschappen zie Thoen & Soens, 'Waterbeheer', 18-19.

[63] Zoals sinds september 2012 bij Lillo.

sen was niet overal hetzelfde, zowel in de tijd als in de ruimte. Over de geschiedenis van het landschap en haar bewoners in het studiegebied zijn meerdere belangrijke publicaties verschenen van Augustyn, Coornaert, Gottschalk en De Kraker.[64] Hun resultaten worden hier samengevat en waar nodig aangevuld.

In deze paragraaf wordt chronologisch de bewoningsgeschiedenis van Noord-Vlaanderen behandeld. De nadruk daarbij ligt op de wijze waarop en door wie het onderzoeksgebied werd bewoond en geëxploiteerd en de rampzalige gevolgen die natuurextremen hadden. Dit dient als achtergrondinformatie bij het bestuderen van de militaire inundaties.

De kaarten 08 tot en met 14 zijn de basiskaarten die in deze paragraaf en in de hoofdstukken 4 tot en met 16 kunnen worden geraadpleegd ten behoeve van de verschillende topografische elementen. Zij vormen de basis van de in elk hoofdstuk gepresenteerde overzichtskaarten.

3.3.1. De bewoning en exploitatie van de schorren: 650 – 1100

Na een periode zo goed als onbewoond te zijn geweest, was de kustvlakte achter de strandwal van Vlaanderen en Zeeland gedurende de zevende eeuw alweer volop in exploitatie.[65] Op de nieuw aangegroeide schorren werd overwegend aan schapenteelt gedaan vanuit omwalde kavels en of vanaf werven.[66] De zoutwinning bleef van betekenis.[67] Langs de Schelde en de Durme waren de moeren en schorren aanvankelijk mogelijk nog te nat voor bewoning maar met de komst van de Friezen begon ook hier goed de exploitatie.[68] De zandgronden en het pleistocene randgebied langs de kust waren steeds bewoond gebleven.[69]

Vanaf circa 870 verwierven de eerste graven van Vlaanderen grote stukken rijp schor. Dat leverde voldoende middelen en rijkdom op om een netwerk van gefortificeerde machtscentra met collegiale kerken en administratieve centra op te bouwen.[70] Woonkernen ontstonden op de hoogste punten, vaak de oude werven, in de buitendijkse kustvlakte en op de zandgronden langs de Ee en de Durme.[71]

---

[64] De Kraker, *Landschap en bewoning*, 'Flood events', 'Waterschapsorganisatie', 'Flooded', 'Reconstruction of Storm', 'Storminess', 'Zes eeuwen I', 'Flooding events as man-made disasters'; Augustyn, 'Bijdrage', *Zeespiegelrijzing*; Augustyn & Thoens, 'Van veen tot bos'.

[65] Voor de eerdere bewoningsgeschiedenis, tijdens de Romeinse periode en die ervoor, die voor het onderzoek weinig relevant is, verwijzen we naar Thoen, *De Belgische kustvlakte*; Hillewaert, *et al.*, *Op het Raakvlak*; Vos & Van Heeringen, 'Holocene'; Ovaa, 'Het landschap van Zeeland'; Baeteman & Thoen, *De Romeinen*; Dekoninck, *Romeinse zoutproductie*; De Clercq & van Dierendonck, 'Extrema Galliarum'; Bakels, 'Akkerbouw in het moeras?'.

[66] Tys, 'The medieval embankment', 207-208, 229; Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, noot 57; Americkx, 'De ontstaansgeschiedenis', 386. Omstreeks 800 waren er honderden van die hoogtes. Coornaert ('Bijdrage tot', 4) duidde een tiental noordelijk van Brugge, in landboeken 'hooghe wal' genoemd, waarvan diverse uitgroeiden tot terpdorpen.

[67] Van Heeringen & de Bruin, *Karolingische burchten*, 17, 33; Tys, 'The medieval embankment', 209.

[68] Gottschalk, *Historische geografie 1*, 17; Lehouck & Thoen, 'De oude bewoning', 169; Augustyn, 'Bijdrage', 9, 95; Van Bogaert (red.), *Verrebroek. Broek aan de Verre*, 25.

[68] Augustyn, 'Bijdrage', 95. Zij vestigden zich op de zandruggen en weidden van daaruit vee op de venen en schorren. De achtervoegsels -drecht en -nesse wijzen op de Friese invloed. Zie ook: De Maesschalck, 'Over moeren', 23.

[69] De Clercq & van Dierendonck, 'Extrema Galliarum', 32-34; Vanden Bavière, 'De "verwoesting"', 201; Bernaert, 'De heerlijkheid' II, 133. Op kouters en *accra's*. Kouter is de *cultura* (gemeenschappelijk akkercomplex) van de Gallo-Romeinse bevolking voordat de Franken in de 4e eeuw arriveerden. *accra* of *accara* duidt op het centrale akkerland van een nederzetting dat in afzonderlijke blokken lag, ook op de blokken zelf. Het woord akker stamt er van af.

[70] Tys, 'The medieval embankment', 211-212.

[71] Gysseling, *Toponymisch Woordenboek*; Vanden Bavière, 'De oudste vermeldingen van Daknam, Eksaarde en Lokeren', 24. Kerkwerve, Hannekenswerve. Thans eindigend op -gem (van *ingaheim*, ofwel de woning van), -sele (*zele*, van *sala* = erfpachthoeve), Germaanse namen ontstaan in de koloniaal-Frankische (Merovingische) periode. Maar ook Eksaarde (eksterweide), Eeklo (eikenbos), Boekhoute (beukenbos) en Beveren. De toponiemen Axel en Hulst wijzen op beboste zandige hoogtes.

De Vlaamse graven, de benedictijner abdijen, de adel maar ook de vrije boeren speelden een grote rol in de vroegste fase van de cultivatie van de woeste gronden.[72] Dat betrof de schorren, de zandgronden vanaf de Heirweg Antwerpen-Brugge en het duinmassief langs de Noordzee.[73]

Om de beweide schorren veilig te stellen tegen het overstromen in het zomerhalfjaar wierpen de kustbewoners bescheiden dijk- en kadenstelsels op die eind negende eeuw waren uitgegroeid tot ringdijken. Het Eiland van Cadzand is zo'n kern waaromheen telkens smalle reepjes nieuw schor werden bekaad. Kort daarna ontstonden defensieve dijksystemen langs de resterende getijgeulen.[74] Het vlakke alluviale land werd omstreeks 1100 doorbroken door ringdijken, enkele brede ondiepe getijgeulen, mottes, omkade nederzettingen en kerken, vaak op werven.[75] In het oosten en langs de Schelde was dat wat later maar ook hier woonden in de elfde eeuw reeds mensen.[76]

3.3.2. Ontginningen: 1100-1375

Omstreeks 1100 hadden de bedijkingen een grote vlucht genomen. Dat was mogelijk door de wisselwerking van enkele belangrijke factoren. Als eerste waren de schorren relatief hoog opgeslibd en overstroomden ze minder vaak. De sterke bevolkingsgroei stimuleerde de vraag naar meer voedsel en brandstof. De volgende factor is de economische en centralisatiepolitiek van de Vlaamse graven.[77] De economische bloei was voor een belangrijk deel gebaseerd op de lakenindustrie en in het noorden van het graafschap was dit de zoutwinning. Tenslotte kwamen de Vlaamse abdijen op, eerst de benedictijnen en vanaf de dertiende eeuw de cisterciënzers, met politieke invloed, kapitaal en organisatievermogen om grote gebieden te kunnen ontginnen.

Verondersteld wordt dat de kustvlakte kort voor 1200 geheel van dijken en afwateringswerken was voorzien.[78] Om het water vanuit het binnenland af te voeren, waren met zidelingen (ook zidelingsdijken of silinghen) bekade leeden (kanalen) nodig. De Gentele van Brugge naar de duinen, die we als westgrens van het onderzoeksgebied hebben genomen, was zo'n zidelinge.[79] In die tijd waren de meeste grote getijgeulen, zoals het Zwin bij Damme, afgedamd. Grofweg waren er nu drie landschappen. Langs de Schelde, in het noorden en langs de Noordzeekust lagen, grotendeels met dijken of zomerkaden omringde, kleigebieden (op veen), waar akkerbouw en veeteelt floreerden. Hieraan grensde een strook veenmoerassen, hier en daar bebost, waar turf werd gestoken, met een netwerk van dammen, dijken en vaarten ten behoeve

[72] Soens, 'Het waterschap', 41-42, 47-51.
[73] Augustyn, 'De evolutie van het', 9, 11, 12, 15. Gysseling (*Toponymisch Woordenboek*) vermeldt Merovingische-Karolingische (5e - 9e eeuw) nederzettingsnamen uit die vlakte, oostwaarts langs de Honte tot IJzendijke (Pelechem) en Biervliet (Pakenge).
[74] Tys, 'The medieval embankment', 216-219, 230. Ringdijken omsloten seizoensgebonden droge hooilanden. Longitudinale dijken lagen bv. aan weerszijden van het Zwin.
[75] Van Heeringen & de Bruin, *Karolingische burchten*, 28. Oostburg (St.-Eloykerk 1037).
[76] Vos & Van Heeringen, 'Holocene', 68-70; Augustyn, 'Bijdrage', 63; Van Heeringen, 'Archeologische kroniek van Zeeland', 194-196.
[77] Diederik (±1100-1168) en Filips (1142-1191) van den Elzas stichtten ter bevordering van het economische leven langs de Noordzeekust en Noord-Vlaanderen havensteden wat door Johanna en Margaretha van Constantinopel in de 13e eeuw werd voortgezet.
[78] Coornaert, De delta van de', 56; *Westkapelle en Ramskapelle*, 30, 44, 51-56; *Knokke en het Zwin*, 21-22 en 'Het land achter de Evendijk', 137-138; De Kraker, *Landschap en bewoning*, 71; Van der Linden, 'De Nederlandse waterhuishouding', 537; Gottschalk, *Historische geografie 1*, 4, 20; Smitz, 'Van Antwerpen', 203; Americkx, 'De ontstaansgeschiedenis', 386.
[79] Tys, 'The medieval embankment', 224. Tot voor kort werd aangenomen dat deze dijken uit de eerste bedijkingsfase waren.

van het turftransport.[80] Zuidelijk daarvan strekte de bosrijkere zandstreek zich uit met daarin enkele depressies.

In de twaalfde en dertiende eeuw ontstonden overal parochiedorpen en steden. Die met een getijgeul met het buitenwater in verbinding stonden, hadden eenvoudige kaaiwerken.[81] De belangrijkste smalle (kleine) steden waren Waterdunen, Mude (Sint-Anna ter Muiden), Sluis, Damme, Eeklo, Kaprijke, Aardenburg, Oostburg, (Oud-)IJzendijke, Biervliet, Axel, Hulst en Beveren.[82] Kleine veeteeltnederzettingen ontstonden op de met klei bedekte oevers van de Honte en Schelde en veenkoloniën in de moeren.[83] De verveningscentra waren door vaarten met de omgeving verbonden.[84] Aardenburg, Oostburg, Mude en IJzendijke waren lid van de Londense Hanze, met Brugge in de hoofdrol. De economische pijlers waren de lakenhandel, landbouw (schapenhouderij en akkerbouw), visserij, moer- en selnering.

Van de twaalfde tot de veertiende eeuw overheerste in de Vlaamse polders langs de Noordzeekust het klein grondbezit. Opeenvolgende overstromingen werkten echter het grootgrondbezit in de hand. Grote instellingen en rijke particulieren waren financieel veerkrachtiger dan de eigengeërfde boeren die nu pachter werden.[85] In het onderzoeksgebied waren daarnaast vooral de benedictijner abdijen Sint-Baaf en Sint-Pieter uit Gent de grootste grondeigenaars. Investeren in nieuwe bedijkingen werd als lucratief ervaren, dijkonderhoud daarentegen als een kostenpost. Dit laatste kan gezien worden als een uitwas van het op (grote) afstand exploiteren van grootgrondbezit.[86] Op het eind van de dertiende eeuw bereikte het omdijkte land zijn maximale omvang. Mede daardoor stond het in toenemende mate bloot aan overstromingen. De eerste echte zeedijken versterkten de verzwakte duinen: de Evendijken bij Knokke en mogelijk de Yevendick onder Groede.[87] De hoge kosten voor dijkonderhoud en dijkherstel brachten beide benedictijner instellingen en de kleine grondbezitters in financiële problemen. De gronden vielen terug aan de graaf. Dat schiep ruimte voor nieuwkomers zoals de cisterciënzers die gespecialiseerd waren in ontginningen.[88] Zij stichtten uithoven die centra werden van landontginning en -exploitatie.[89]

Tijdens de middeleeuwen was Noord-Vlaanderen een belangrijk win- en exploitatiegebied en van grote economische waarde.[90] De moernering met in zijn kielzog de selnering nam in de elfde en twaalfde eeuw een hoge vlucht.[91] De exploitatie was gericht op export naar de Vlaamse en Brabantse steden voor de huisverwarming en de brandstofvoorziening van de nij-

[80] Dammen en vaarten zijn nog steeds fysiek of als toponiem aanwezig in de Moervaartvallei, in de omgeving van St.-Laureins en bij Meerdonk.
[81] Zie De Kraker, *Landschap en bewoning*, 67.
[82] Smalle steden hadden geen directe invloed op het landsbestuur maar konden door lobbyen via een der Vier Leden van Vlaanderen (Brugge, Gent, Ieper, Brugse Vrije) invloed uitoefenen of gunsten verkrijgen.
[83] Veeteeltnederzettingen waren o.a. Ketenisse, (Oud)Doel, Hontenisse, Ossenisse, Othene, Heernisse, Gaternisse. Veenkoloniën: o.a. Casuele, Sint-Laureins (Nl.), Verrebroek, Clinge (Dorpe), Vrasene, Westdorpe, Zuiddorpe (Moere), Moerbeke, Ter Piet, Bentille, St.-Jan-in-Eremo, St.-Laureins (Vl.).
[84] De Kraker, *Landschap en bewoning*, 121-148; Brand, *De geschiedenis*; Van Dale & Noesting, *Een blik op de vorming der stad Sluis*.
[85] Soens, *Spade in de dijk?,* 'Het waterschap' en 'The origins'; De Kraker, *Landschap en bewoning*, 82-91. Een aantal hovelingen van het Bourgondische hof ontpopten zich in de 15e eeuw als bedijkers.
[86] Zie Soens, 'The origins', 301-303.
[87] Tys, 'The medieval embankment', 226. Ze verschijnen vanaf 1281 in geschreven bronnen.
[88] Na Ten Duinen (Koksijde) volgden Boudelo (Sinaai), Vaucelles, Cambron (Ath) en Ter Doest (Lissewege).
[89] Met derden bedijkten ze het overstroomde land. Landinwaarts waren ze actief op de zandgronden en in de meersen. Andere geestelijke instellingen die inkomsten uit de streek haalden waren o.a. de kapittels van O.L.V. Kortrijk en Antwerpen, de hospitalen van Sint-Jan uit Brugge, De Bijloke uit Gent, de Tempeliers en de norbertijnen van Drongen.
[90] De Kraker, *Landschap en bewoning*, 95-120; Augustyn, 'Bijdrage', 71-88; Gottschalk, *Historische geografie 1* en *De Vier Ambachten*; Declercq, *Ganda & Blandium*.
[91] Zie Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 125; Leenders, *Verdwenen Venen* en 'Peat in the tidal areas'.

verheid.[92] Zout was het belangrijkste conserveringsmiddel in die tijd. Omstreeks 1300 vertoonden veel moeren tekenen van uitputting. 100 jaar later waren de reserves in het westen en zuiden uitgeput. Door de *veenrush* verdween een uitgestrekt natuurlandschap.[93] In het uiterste oosten zouden de moeren tot in de zestiende eeuw de grafelijke schatkist vullen.[94] De veroorzaakte maaivelddaling van drie of meer meter maakte de toekomst van veel moeren uiterst onzeker. Moerdijken beschermden de moeren en een zomerkade langs de Schelde liet beweiding van de tussenliggende gebieden toe.[95] De Borgerweert was tot in de negentiende eeuw een laaggelegen weidegebied.[96]

Na eeuwen van dichtslibbing brak het Zwin na de grote stormvloed van 1134 vanuit de Noordzee diep landinwaarts in tot bij Brugge. Na de afdamming bij Damme tussen 1163 en 1180 bleef het Zwin tot daar bevaarbaar. Mede door allerlei kleine bedijkingen in het stroomgebied van de zeearm ontstonden op het eind van de veertiende eeuw opslibbingproblemen.[97]

Omstreeks 1370 was het landschap ten opzichte van rond 1100 ingrijpend veranderd. Achter de Noordzeekust en langs de zuidoever van de Westerschelde lag een polderlandschap. De dijken waren zwaarder en hoger uitgevoerd. Naast houten suatiesluizen waren paal- en rijshoofden aanwezig als oeververdediging. Getijmolens maakten een wezenlijk onderdeel uit van de economie.[98] Grote delen van de uitgeputte moeren waren vervallen tot *wastina*. Op de hogere zandgronden werden die in akkerland omgezet.[99] Tientallen kerkdorpen, stadjes, gehuchten en uithoven lagen verspreid in het landschap evenals een waterwegennet, met kunstwerken als windsluizen, klepduikers, rabatten en overtomen, tot stand gekomen bij de turfwinning.

3.3.3. Stormvloeden, oorlog en landverlies: 1370-1570

Na ruwweg 1370 keerde het economisch tij en ging het landverlies overheersen. De neergang van de turfwinning, rampzalige stormvloeden, dichtslibbende havengeulen, de afnemende zeewerende functie van het duinmassief en oorlogen zijn hieraan debet.[100] Een aantal stadjes verdween, andere krompen in tot een buurtschap.[101] De kusterosie nam serieuze vormen aan, met als gevolg meer hoofden en kostbare paalconstructies gevuld met zoden en rijshout. Het be-

---

[92] Zie Van Schaik, 'De economische betekenis'.

[93] Gottschalk, *Historische geografie 1*, 61-88, 129; De Reu, 'Historisch-geografisch onderzoek'. Vergelijkbaar met de situatie in Noord-Brabant (Leenders, *Verdwenen venen*).

[94] Augustyn, *De Veenontginning*, 25-26; ARA, *T120*, nr. 11 (moerbrief Clays Vijt 1369). Sinds de aankoop van de heerlijkheid Beveren in 1334 bezat de Vlaamse graaf daar uitgestrekte moeren.

[95] Augustyn, 'Bijdrage', 37-38, 55-63, 95-96. Pas in de tweede helft van de 14e eeuw is sprake van waterkerende dijken om de moerinkomsten van de graaf veilig te stellen. Na de schor- en moerverkopen in de 15e en 16e eeuw werden moerdijken opgehoogd tot winterdijk; rond de Borgerweert waarschijnlijk niet eerder dan eind 15e eeuw (Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 1*, 71).

[96] Zie ARA, *I012*, nr. 2640 voor een 16e-eeuwse impressie.

[97] De Clercq, Trachet & Poulain. *Verdwenen Zwinhavens*; De Clercq, Bradt & Trachet. 'Terug naar de 'portus de Letraswerf''.

[98] De Kraker & Weemaes, *Malen in moeilijke tijden*, 134.

[99]Augustyn & Thoen, 'Van veen tot bos', 107-108; Verhulst, 'Oud en nieuw in het 'kouter'-debat'; Augustyn, *De veenontginning*, 92, *Zeespiegelrijzing*, 442 en 'De turfwinningsdorpen', 244. De strokenverkaveling verwacht men op waterzieke gronden, niet op droge grond. Deze bleef tot in de tweede helft van de 20ste eeuw gehandhaafd als een relictlandschap. Ook in het bos bleef de verkaveling gehandhaafd.

.[100] De neergang van de turfwinning bemoeilijkte het overleven van vooral de kleinere bedrijven (Augustyn, *Zeespiegelrijzing*). De samenleving werd minder veerkrachtig om klappen als stormvloeden op te vangen en polders bleven langer drijven. Klink, moernering en het weggraven van binnendijken maakten de polders kwetsbaar. Havenaanleg, verstedelijking en beweiding gingen gepaard met ontbossing en afplatting van de duinen. In 1302 was bij Heist al een inlaagdijk achter de duinen nodig. Guy van Dampierre eiste voor zijn oorlogen bij herhaling leveranties en forse geldleningen van de abdijen wat hun bedrijfsvoering ontwrichtte en een financiële crisis veroorzaakte, met zijn neerslag op dijkonderhoud *etc*.

[101] Gottschalk, *Historische geografie 1*, 69-70, 124, 163, 192; Buntinx, 'Waterdunen', 146, 149-153. Mislukte stadjes zijn Middelburg (Vl.), Monnikerede, Hoeke, Waterdunen, Hughevliet, Langaardenburg (Sint-Nicolaas in Vaarne), (Oud-)Philippine, Roeselare, Watervliet, Hughersluys en Mude.

zwijken van de dijken langs de Breckeme bij Biervlietermude in 1375/6 luidde een catastrofe in.[102] Over een uitgestrekt gebied liepen de polders en uitgeturfde moeren vol.[103] De Heerst en de Ware wisten het water te keren.[104] De voortvarende aanpak van het herstel verhinderde niet dat een grote inham, Zuutzee (de Braakman), ontstond. De landinwaarts gelegen plaatsen Assenede en Boekhoute kregen er een havenfunctie door. Een belangrijk zeewerk was de Dijk van Artois, vanaf de versterkte zidelinge (later Graaf-Jansdijk) langs de rand van de Heerst bij Boekhoute noordwaarts naar Vremdijke met bij Nieuwersluis een grote suatiesluis.[105]

Door de Sint-Elisabethsvloed van 1404 bereikte het landverlies een maximale omvang en menig parochie verdronk.[106] Het zeewater liep over wat nog van de oude duinen resteerde heen en het land overstroomde tot circa vijftien kilometer landinwaarts.[107] De nieuwe kustlijn lag nu achter die oude duinen. Het westen van het eiland Wulpen spoelde weg en het Zwartegat baande zich een weg tussen Cadzand en het Oostburgambacht tot in het Zwin met tussen Slepeldamme en Coxyde het Sluissegat.[108] Doordat waarschijnlijk de Ware bezweek, schuurde zich tussen die dijk en de resten van (Oud) IJzendijke de (Oude) Passegeule uit.[109] Biervliet bleef als eiland gespaard. Begonnen werd aan een dijkenketting tussen Grevelingen (Gravelines) tot Knokke, vandaar naar het Zwin, de westzijde van de Braakman en langs het Land van Beveren.[110] De mondingstrechter van de Westerschelde verruimde en werd bevaarbaar voor de dieper stekende scheepvaart op en van Antwerpen.[111]

Tijdens de burgeroorlog tussen 1488 en 1492 kon de Braakman zich opnieuw vergroten waarna de Landdijk van de Vier Ambachten werd aangelegd. Tussen 1499 en 1570 volgden drie bedijkingsgolven met landaanwinst rondom de Braakman, in de monding van de Westerschelde en in het Land van Beveren.[112] De dijken en de oeververdediging oost en west van Terneuzen bleven ondanks de landsbemoeienis zorgenkinderen.

---

[102] Lehouck, 'Het verzwolgen cultuurlandschap', 63; Gottschalk, *Historische geografie 1*, 163-166. *Biervlietermude* was de monding van de Biervliet.

[103] Het *Morum de Rodenborch, Watervliet et Eclo* (Meetjesland): ARA, *T120*, nr. 534 (aº 1294).

[104] Vanslembrouck, 'Het reconstrueren', 75; Daels & Verhoeve, 'De Vier Ambachten', 36. De Heerst is de dekzandrug tussen Boekhoute en Eede. De Ware was een zidelinge t.p.v. een natuurlijke verhoging tussen de wateringen IJzendijke en Beoosteree (RAB, *INV114*, nr. 1452). Ook tussen Aardenburg en Eeklo lag zo'n zidelinge. Voor transport sloten er moerdijken of dammen op aan (Brand, 'De ontwikkeling', 47-48; Stockman, 'De Generalen', 184; Augustyn & Thoen, 'Van veen tot bos', 102).

[105] Gottschalk, *Historische geografie 1*, 205; De Kraker, 'De Grote Landdijk', 187. Graaf Jan zonder Vrees liet hem in 1405 grondig versterken zodat hij sindsdien bekend stond als de dijk 'die hertooghe Jan ghemaect heeft'.

[106] Gottschalk, *Historische geografie 1*, 163, 187-188; Gottschalk, *Stormvloeden 1*, 429, 501-517 *& 2*, 8, 12; Vanslembrouck, 'Het reconstrueren', 77; ARA, *CCRK02*, nr. 1244. De naamdag van de *Heilige Elisabeth van Thüringen*, ook wel *van Hongarije*.

[107] Augustyn, 'De evolutie van het', 12 & 15.

[108] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 67; Wolters, *Recueil des Lois 2*, nr. 6, 10. Wulpen maakte voorheen deel uit van het vasteland. Slepeldamme was een nederzetting aan de monding van de Ee waar in de 13e of 14e eeuw een sas was gebouwd ter vervanging van een overtoom in de 'zeedam'.

[109] Gottschalk, *Historische geografie 1*, 73. Niet te verwarren met de latere geul die zijn naam gaf aan de Passegeulelinie. De geul die in 1538 nog als scheepvaartweg fungeerde, liep door tot voorbij IJzendijke (Bierkreek). Hij werd deels in 1523 bedijkt als 'Hals' in de Passegeulepolder, later Oud-Passegeulepolder genoemd.

[110] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 40-41; Ameryckx, 'De ontstaansgeschiedenis', 389-390; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 40; Augustyn, *Zeespiegelrijzing*; Wolters, *Recueil des lois 2*, nr. 8, 16-26 (octrooi 1-10-1414) en nr. 9, 27-38; Soens, 'Dijkenbouwers of rustverstoorders?', 334-335. Na de 16e eeuw de Graafjansdijk genoemd naar hertog Jan zonder Vrees.

[111] Gottschalk, *Stormvloeden 2*, 18.

[112] Cornelis & van de Vijver, 'Hofsteden van IJzendijke', 7; Verstraete, 'Watervliet', 250-252; Dewitte, 'De Laureins', 167-171; Gottschalk, *Historische geografie 1*, 123-124, 147-150 en *2*, 43, 87, 163-164; Wilderom, *Tussen afsluitdammen*, 89-100, 173; De Kraker, *Reconstructie*, 53, *Landschap uit balans*, 53-54, 71-75 en 'Philippine, strategisch punt', 98; SAB, *B522*, Cartularium Watervliet, fol. 117 e.v.; ADN, *RK*, nr. 1612, fol. 274v-276v; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 265; Guns, *Historische evolutie*, 11-13.

De stormvloeden van 1509, 1511, 1530 en 1532 veroorzaakten blijvend landverlies aan de Noordzeekust (Wulpen, Koezand), de Westerscheldemond (Gaternisse, Biervliet) en in Hontenisse. De stormvloeden van 1552 waren rampzalig voor de Borgerweert.[113] Na die van Allerheiligen 1570 was er dankzij kordaat optreden van de landvoogd, de hertog van Alva geen blijvend landverlies.[114] Ondanks het herwonnen land, vooral in de Braakman, was er sinds 1370 netto een substantieel landverlies.

Brugge begon als een nederzetting aan de naar Blankenberge lopende Reie en groeide uit tot een haven- en handelsstad.[115] Spoedig was Brugge aangewezen op een bedding door de laagvlakte van het Scuere of Swin naar de Sincfala (het Zwin). Pogingen om een vaarweg naar het noorden te behouden, waren het Oude Zwin en een Nieuwe Reie.[116] Toen die niet hielpen, verkoos Brugge in 1470 het in 1422 afgedamde Zwartegat door te steken. Daar dit ook niet het gewenste resultaat opleverde, werd besloten het weer te dichten, maar dit mislukte.[117] Het aanvechten van bedijkingsoctrooien, om de verzanding tegen te gaan, hielp evenmin, net zo min als het graven van de Brugsevaart (het 'ghedelf') vanuit de Braakman naar Coxyde ten zuidwesten van Oostburg na de opening van de westelijke dijk in 1516.[118] Het tijdverschil in de hoogwaters oost en west van de doorgraving zou schuring in het Zwin veroorzaken. Vergeten werd dat er een wantij zou ontstaan met veel sedimentatie. In 1548-1550 dolven de Bruggelingen de bekade Zoetevaart of Versevaart met een sas bij Mude.[119] Evenwijdig hieraan groeven ze een buitendijks kanaal tot voor de Sluisse Westpoort, het Zoute. De sluisvliet van de watering Reigaarsvliet moesten ze hiertoe omleiden langs de Versevaart tot Mude, waar in 1551 een sluis kwam. In 1565 sloten ze het Oude Zwin op de Versevaart aan met een tweede sas bij Mude.[120] Ondanks dit alles, was de toegang via het Zwin gedoemd.

Gedurende de tweede helft van de dertiende eeuw streefde Gent naar aansluiting bij de Londense Hanze. Het zocht een directe uitweg naar zee daar die via de Schelde onvoordelig was. De Burggravenstroom naar Biervliet en de route via de Moervaart en Blide via Axel en Terneuzen (ter Nose) stelden weinig voor.[121] In 1251 verkreeg Gent toestemming om een kanaal met rabatten te graven naar Aardenburg met een sas bij Slepeldamme, de Ghentsche Leye (of Gentse Lieve). Nabij Aardenburg gekomen, trok men het kanaal door tot het Zwin bij Damme (1262).[122] Het ontstaan van de oostelijke Braakman en (na 1488) de Papegeule (later het Sassegat genoemd) bracht de oplossing, het graven van de Sassevaart tussen 1547 en 1549

[113] Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 1*, 365-366, 377; SAA, *Tresorij*, nr. 1082. Het jaar daarna was de polder herdijkt met het Geusenweel als blijvend litteken.
[114] Gottschalk, *Stormvloeden 2*, 627-636.
[115] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, hoofdstuk 1 en 3; 'Waar en wanneer'; De delta van'.
[116] De Keyser, 'De "Municareda"', en 'Over het Oude Zwin'; Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 30, 41-42, *Brugge en het Zwin*, 24-26 en 'De delta', 56-57.
[117] De totale kosten beliepen ruim £1.857. ADN, *RK*, nr. 5623.
[118] Een door dijken begrensde 5,5km lange strook van 385m breed die 200ha polderland kostte. De vaart was boven 62m en op de bodem 15m breed. De aanbesteding vond plaats op 5-3-1500. De Kraker, 'Laatmiddeleeuwse waterstaatkundigen in Vlaanderen'; De Keyser, 'De Dam in het Zwarte Gat 1515', 64-65; RAB, *INV113*, nr. 19; RAG, *VZ1*, nr. 617.
[119] GAS, *ASA*, nr. 1667; RAB, *INV15/16*, nr. 291, fol. 179v. De 'nieuwe sluuze gheleit by die van Brugghe' bevond zich 'jeghens overe St. Jansdam, west van der stede van Sluus'.
[120] Coornaert, 'De forten', 91; *Westkapelle en Ramskapelle*, 52, 78-84; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 90; SAB, *D107*, nr. 13; Vandamme, 'Sluis en Brugge', 18; RAG, *VZ1*, nr. 97.
[121] De Maesschalck, 'Over moeren', 68 en 'De Moervaart', 9; De Smet, 'Bijdrage tot de toponymie van Wachtebeke', 10; ARA, *CCRK05*, nr. 2710, fol. 29v ('l'Overslach en la paroisse de Wachtebeque ou mestier d' Assenede qui parcidevant souloit estre en la paroiche de Zuudorpe ou metier d'Axelles'); RAG, *VZ1*, nr. 686.
[122] Nowé, 'Het streven', 22-23; Stockman, 'De watering van Eeklo', 178; Van Belle, *Het Zwin. Deel I*, 154-155; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 68; RAG, *VZ1*, nr. 103; Bossu, *Vlaanderen in oude kaarten*, 29,79 en 83. Men wenste 'quod habeant aquaeductum a sclusa citra Siepeldam usque Gandavum'; Terryn, 'De Gentse Lieve-atlas'.

door Assenederambacht tot aan de Landdijk van de Vier Ambachten.[123] Pas in 1563 kon het sluizencomplex, het latere Sas van Gent, worden opengesteld.[124]

Aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog lag aan de zuidoever van de Westerschelde een grote binnenzee, de Braakman. Die Braakman was sinds zijn ontstaan al aanzienlijk kleiner geworden door het bedijken van polders aan de randen. Elders lagen kleinere inhammen zoals bij Ossenisse, Hontenisse, Saeftinghe, Coxyde en Wulpen. De Wase polders, met de Doelpolder als een der laatste, waren bedijkt en met een zware dijk beschermd tegen de Schelde.[125] De Brugsevaart verbond de Braakman met het Zwartegat en het Zwin. Gent had een vaarweg naar het noorden. Van de vaarwegen naar Hulst, Axel, Aardenburg en Brugge was door verzanding weinig over.[126] De brede strook moeren was goeddeels verdwenen; afhankelijk van de hoogte verdronken of in *wastina*, akkerland en bos veranderd.[127] Alleen in Saeftinghe en het Land van Beveren vond op grote schaal moernering plaats. Windmolens waren een karakteristiek landschapselement geworden.

3.3.4. De invloed van de Tachtigjarige Oorlog op het landschap: 1568-1648

De Tachtigjarige Oorlog had grote invloed op het landschap, het bestuur, de economie, de religie en de bevolking.[128] In de volgende paragrafen wordt als context voor de ontwikkeling van het landschap en de militaire inundaties, een korte beschrijving gegeven van de politieke, sociaaleconomische en religieuze effecten van de oorlog op de ontwikkelingen van het landschap.

Gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw was de economische toestand in Noord-Vlaanderen weinig florissant. De opstand en godsdiensttwisten verbeterden daar niets aan. De Pacificatie van Gent in 1576 zou ook rust moeten brengen op religieus front.[129] Het werd in de kiem gesmoord door de machtsgreep van radicale calvinisten in Gent op 28 oktober 1578.[130] Binnen een jaar tijd slaagden ze erin met geweld en intimidatie 'de andere steeden van Vlaenderen aen hun snoer te krygen'. Waalse (katholieke) patrouilles, de 'paternosterdragers', teisterden eveneens het platteland.[131] Het noorden van het Oost-Vrije van Brugge bleef sedertdien, met een korte onderbreking tussen 1587 en 1604, onder Staats-calvinistische invloed. Veel katholieke Vlamingen trokken geleidelijk naar het zuiden en protestantse Vlamingen naar het noorden.[132] Biervliet, het kwartier van Terneuzen en Axel, met de forten Lillo en Liefkenshoek, die sinds 1588 het Committimus vormden, bleven na de inname door het Staatse kamp Staats-calvinistisch. Toen hier opnieuw werd bedijkt, was er veel, doch niet uitsluitend, herbevolking vanuit Zeeland. Voor de oostelijke grensstrook, Hulst en Hulsterambacht lag het ingewikkelder. Hier was een groot gebied droog gebleven en een minderheid van de bevolking vertrokken. Na

---

[123] Nowé, 'Het streven', 24-25; Decavele, *Honderdvijftig jaar*, 11-12; De Kraker, *Landschap uit balans*, 74-79; De Vos, 'De middeleeuwse loop'; RAG, *VZ1*, nrs. 103 & 613.

[124] Smitz, 'Van Antwerpen', 222; Decavele, *Honderdvijftig jaar*, 12-14; Nowé, 'Het streven', 28-31; SAG, *OA_A_10_6_092bis*, nr. 3, fol. 277v e.v. & nr. 4, fol. 104, 331 e.v. Op 8-11-1561 kwamen het kanaal en Sas onder de rechtstreekse jurisdictie van de Magistraat van Gent en werd het Sas tot leen verheven. In 1569 waren er al 44 huizen (SAG, *OA_B_01_094*, nr. 1210; *OA_A_10_6_092bis*, nr. 6, fol. 28 e.v.).

[125] RAG, *P7*, nr. 1; *VZ1*, nr. 442, 447, 450, 451; Wolters, *Recueil de Lois 2*, nr. 17, 59-67; ADN, *RK*, nr. 5625; ARA, *I012*, nr. 2641; Vierling, *Tractaet.* Dat was een veel grotere Doelpolder dan die van nu.

[126] GAS, *ASA*, nr. 906 (5-9-1651). De Ee tussen Slependamme en Aardenburg was eind 16e eeuw een zoetwatervaart van 2,8-3,4m breed. Dergelijke vaarten bleven in gebruik tot de militaire inundaties na 1580.

[127] Augustyn, 'Integratie van', 138-140. Dit slagenlandschap is zichtbaar op de oostelijke slikken in Saeftinghe.

[128] Woltjer, *Op weg naar*; Van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden*.

[129] De Kraker, 'De woelingen'; Bauwens, 'De Tweede opstand'. De Pacificatie van Gent (Bevrediging van Gent) van 8-11-1575 is een overeenkomst tussen de gewesten om zich te verenigen in een Generale Unie.

[130] Decavele, 'Genève van Vlaanderen', 32-37, 43, 52-60, 'Willem van Oranje', 69; De Poorter, & Top (red.), *Opstand en pacificatie in de Lage Landen*.

[131] De Smet, 'Overstromingen', 42-43; Piceu, *Over vrybuters*, 17, 38-39. Deze *malcontenten* bestonden uit muitende Waalse officieren met hun soldaten.

[132] Vermeir, 'De grens verlegd'; De Kraker, 'Flooding in river mouths'.

de overname door Farnese werd de katholieke kerk in ere hersteld. Van 1591 tot 1596 viel de streek bestuurlijk kort onder Zeeland, werden predikanten geïnstalleerd en geestelijke eigendommen geconfisqueerd. Na 1596 viel dit gebied onder het nieuwe bisdom Gent. Pas in 1644 en 1645 kwam het definitief onder Staats-calvinistische hoede maar door reorganisaties binnen de kerk was het katholicisme er nu diep geworteld.[133] De Zwinstreek, het Meetjesland en het Waasland bleven na de verovering door Farnese Spaans én katholiek uitgezonderd de enclaves fort Liefkenshoek en Doel. Aanhangers van het 'verkeerde' geloof werden aan weerszijden van de grens behandeld als tweederangs burgers.

Op het eind van de oorlog waren door de overstromingen nieuwe vaarroutes ontstaan zonder dat dit veel profijt opleverde wegens gebrek aan achterland. Landschappelijk kenmerkte het noorden zich door een aantal eilanden, opgebouwd uit vruchtbare kleipolders. Verder overheersten diepe stroomgaten, slikken en schorren. Aan de zuidzijde van dat buitendijkse landschap wigden nieuwe polders uit tegen de zandgronden. Het veen was er vervangen door een dunne kleilaag. Toch was in de eerste bedijkingen na de inundaties daar de oude topografie vaak nog herkenbaar. De eigenaren van de Staatse polders waren, in tegenstelling tot de Spaanse, niet meer de graaf en religieuze instellingen maar vooral rijke (Zeeuwse) particulieren, de staat, hoge militairen en leden uit de magistraat. Een uitvloeisel van de oorlog en de voornoemde ontwikkelingen op religieus, demografisch en bestuurlijk gebied is dat binnen Noord-Vlaanderen diverse, zeer verschillende, cultuurgebieden zijn ontstaan. Om de soms zeer grote bedijkingen mogelijk te maken, werd gewerkt met compartimentering door verkortingen (of zomerkaden) op te werpen. Die verkortingen werden veelal de basis voor de polderwegen.

3.3.5. Landschapsontwikkeling in de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden: 1645-1794

Op het eind van de Tachtigjarige Oorlog waren de verdronken polders, afgezien van de stroomgeulen, aanzienlijk opgeslibd en rijp voor bedijking. Zeeland, de Staten-Generaal en particuliere beleggers zagen mogelijkheden om uit het bezette gebied inkomsten te genereren. Het aandeel van de Vlaamse abdijen nam overeenkomstig af. Het Waasland en het Meetjesland trokken investeerders uit de grote steden maar ook noorderlingen aan, veelal uitgeweken Zuid-Nederlanders.[134] Tussen 1650 en 1800 ontwikkelde Staats-Vlaanderen zich tot een belangrijke graanproducent voor de Republiek. De Scheldepolders werden dat voor Antwerpen. De graanprijzen stuurden de landaanwinning.[135] Om de hoge bedijkingskosten te drukken, werden bij de octrooiaanvraag kortingen en vrijdommen op belastingen bedongen. In de Republiek droeg de Tachtigjarige Oorlog bij aan de vooral Hollandse Gouden Eeuw. De grote rijkdom bereikte maar een beperkte groep in de steden van maritiem Holland met Amsterdam voorop. De glorie kende vele schaduwzijden.[136] Katholieken, boeren, vissers, de lagere en middenklasse in de steden gingen er op achteruit. Overzee en in de wingewesten zoals Staats-Vlaanderen werd de bevolking uitgebuit. Opmerkelijk was dat Staats-Vlaanderen, evenals Staats-Brabant en Staats-Limburg, geen vertegenwoordiging in de Staten-Generaal had.

Het bedijken trok arbeiders en neringdoenden aan, terwijl in de nieuwe polders vooral boeren op verspreid liggende kavels een nieuw bestaan opbouwden. Bij enkele bedijkingen hoorde de stichting van een nieuw dorp zoals Schoondijke in de Generale Prins Willempolder II en Hoofdplaat, Zaamslag en Doel in de gelijknamige polders, alle vier met een planmatige aanleg. In Staats-Vlaanderen kon het protestantisme zich volledig uitbouwen wat zich onder meer uitte in de kerkenbouw. De katholieken moesten zich behelpen met kerken over de grens

[133] De Kort & Lockefeer (red.), *Cornelius Jansenius van Hulst.*
[134] Over het tot stand komen en de financiering: De Kraker, *Landschap en bewoning*, 236-245 en 'Zeeuwse zekerheid', 73-87. Over de investeerders: Soens *et al.*, 'Boerenrepubliek', 26-28.
[135] Soens *et al.*, 'Boerenrepubliek', 31-34; Priester, *Geschiedenis*, 80 (grafiek).
[136] 't Hart, *Oorlog en ongelijkheid*.

en na 1672, met schuilkerken. In de Zuidelijke Nederlanden was het rooms-katholicisme de enige toegestane godsdienst.

Met de voortgang van de bedijkingen manifesteerden zich na verloop van tijd dezelfde problemen als voorheen. De ebstroom in de, tot een volumineus estuarium uitgegroeide, Westerschelde ondermijnde de kust. De investeringen in de kustverdediging waren onvoldoende dus vergeefs zoals Wulpen, Polder van Namen, Nieuwhof-, Jong Breskens- en Hoofdplaatpolders laten zien. Er werd vooral ingezet op inlagen in plaats van op veel efficiëntere hoofden. Onvoorspelbaar bleef de dreiging van dijkdoorbraken door natuurgeweld. Dat bleek bij overstromingen in 1682 en 1715 hoewel een groot landverlies uitbleef. Nadien oefenden stormvloeden nauwelijks nog invloed uit op de verhouding land-zee. Afgezien van dijkvallen (instortende dijken doordat het zeewater de voet ondermijnt) was er weinig landverlies. De eerste decennia na de Tachtigjarige Oorlog was de landaanwinning aanzienlijk, waarna het tempo zakte, om tussen 1775 en 1791 opnieuw een vlucht te nemen.

Op het eind van achttiende eeuw was het overgrote deel van de alluviale gronden bedijkt. De nieuwe polders kenden een rationele verkaveling met grote, rechthoekige, gemakkelijk te bewerken kavels. Lage percelen werden aangehouden als hooiland. Een ander kenmerk was lange kaarsrechte wegen die haaks op elkaar stonden.

Bestuurlijk was Staats-Vlaanderen tamelijk geïsoleerd. Een kleine calvinistische bovenlaag maakte de dienst uit. De binding met het historisch achterland was vanwege de grenspolitiek vervallen. De economie had zich tot de landbouw verengd. In de Scheldepolders en de Waterlanden was dat niet anders. Op de zandgronden was de versnippering van de grond toegenomen en de huisnijverheid aanzienlijk.

3.3.6. De landschapsontwikkeling tijdens de moderne tijd: 1794-1945

Het Frans bestuur tussen 1794 en 1813 betekende een grote omwenteling, met name ten aanzien van de administratieve indeling, en er vond opnieuw kanalenbouw plaats. Het onderzoek oriënteert zich in deze periode op Brugge en Gent als districtshoofdsteden. Elk district was opgedeeld in communes of gemeenten. De scheiding tussen Noord en Zuid had echter nagenoeg elke verbinding te water en over land verbroken. Dat werd als een groot probleem onderkend door de departementale besturen. De georganiseerde plundering en hoge belastingdruk daarna leidde tot verpaupering van de plattelandsbevolking.

In 1808 teisterde een stormvloed de streek. Een direct gevolg was het instellen van de zogenoemde calamiteuze polders waarbij andere polders bijstand dienden te verlenen, een stelsel van wederkerige bijstand.[137] De waterschappen werden ondergeschikt gemaakt aan het districtsbestuur en na de Franse Tijd aan het provinciebestuur. Dijkonderhoud, afwatering en oeververdediging bleven bij de afzonderlijke waterschappen doch men diende verantwoording af te leggen aan een hogere bestuurslaag. Pas in 1906 deed zich weer een stormvloed voor waarbij flinke oppervlakten voor korte duur overstroomden.

Na 1813 begon onder koning Willem I een periode van modernisering. Vanaf 20 juli 1814 viel het voormalig Staats-Vlaanderen als Vierde en Vijfde District onder Zeeland.[138] Een grote ingreep was de aanleg van het Kanaal van Gent naar Terneuzen tussen 1825 en 1827. Noordelijk van Sas van Gent doorsneed het kanaal polders, schorren en getijgeulen. Langs dit kanaal vestigden zich de eerste industrieën. Dit en de bijbehorende infrastructuur heeft de Kanaalzone onherkenbaar veranderd.

---

[137] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 520, 530-532; De Kraker & Bauwens, *Polders en waterschappen*, 47-51; De Vleesschauwer, *Het Vrije*, 90-95; NA, *4.VTH*, nr. 2896. Dit werd een onderdeel van het keizerlijke decreet van 28-12-1811 n.a.v. de stormvloed van 1808.

[138] Soeverein besluit 20-7-1814. *Staatsblad* nr. 83. Na vanaf 29-3-1814 met Staats-Brabant een provincie te hebben gevormd.

In de bijna 150 jaar die deze periode omvat, werden de laatste delen van de grote getijgeulen bedijkt en lag er tussen Antwerpen en Blankenberge een nagenoeg gesloten kustlijn. Alleen de Braakman en het Verdronken Land van Saeftinghe bleven buitendijks. Na 1900 verschenen de eerste nieuwbouwwijken buiten de historische gevormde bewoningscentra zoals bij Hulst en Terneuzen. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou dit een vlucht nemen.

3.4. Besluit

In het studiegebied hebben we drie hoofdlagen onderscheiden: de grondlaag of ondergrond, de netwerklaag en de occupatielaag. Die laatste twee zijn het directe resultaat van menselijk handelen. Een belangrijke factor in de landschapsontwikkeling in het alluviale deel van Noord-Vlaanderen is het getij, met de getijkarakteristieken zoals getijslag, getijstromen en hoogwaterstanden, en de daaraan gerelateerde processen zoals erosie en sedimentatie. Deze processen bepaalden ook in sterke mate het militair gebruik van het landschap. Op die militaire invloed is in dit hoofdstuk niet ingegaan want dat komt in de volgende hoofdstukken aan bod. In het Schelde-estuarium is sprake van een wisselwerking tussen het getij, de morfologie, de infrastructuur en de bewoning. Wanneer een van deze factoren binnen het estuarium verandert, heeft dit invloed op de andere factoren en de veranderingen van elk daarvan zullen op hun beurt doorwerken op de anderen.

De ondergrond van Noord-Vlaanderen is het resultaat van een ontwikkeling die we ongeveer 100.000 jaar geleden hebben laten beginnen. Het dekzandpakket met aan de bovenkant brede platte ribbels of ruggen, dat tussen 22.000 en 18.000 BP werd opgestoven, noemen we de ruggengraat van het landschap. Het stuurde in belangrijke mate de bodemvorming, zoals de groei van een veenlaag, en speelde een rol in het ontstaan van de Westerschelde.

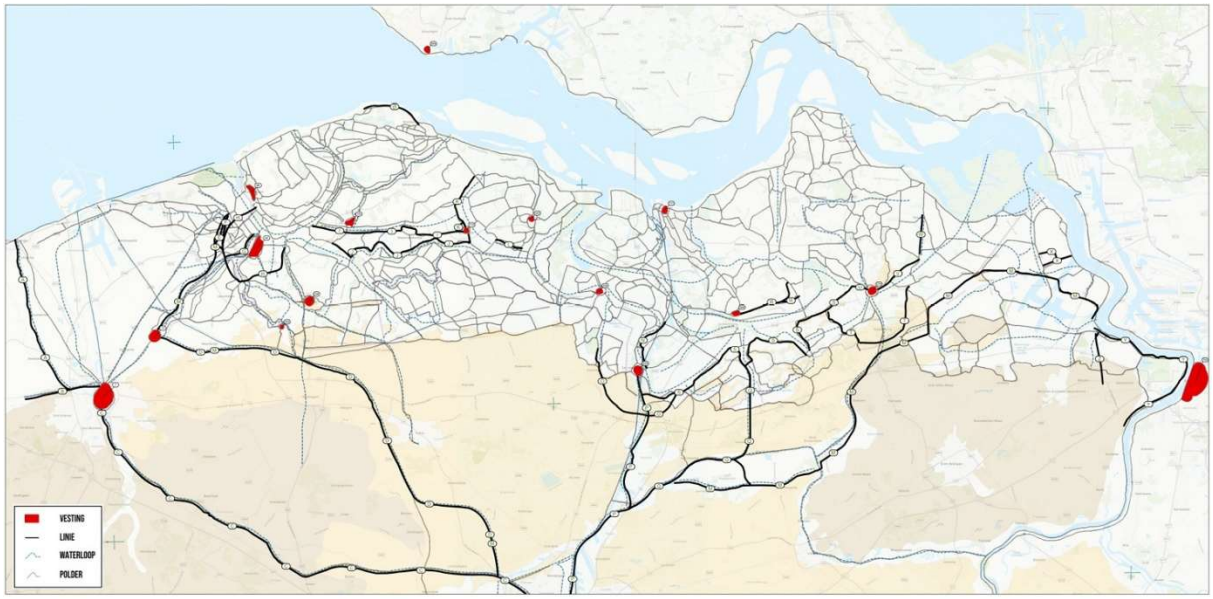
Wisselende perioden van veenvorming, erosie en sedimentatie traden op in een brede strook tussen de hoge zandrug in het zuiden en de Honte of Westerschelde in het noorden van het onderzoeksgebied. Die afwisseling in perioden van landschapsvorming werd gestuurd door het grondwaterpeil. Deze brede strook, die zich over meer dan 100 kilometer vanaf west naar oost uitstrekte, werd het potentieel inundatiegebied dat ons onderzoeksgebied is. Door de aanwezigheid van een relatief hoge zandrug en zand-leemgebieden aan de zuidzijde was de toevoer van zoetwater verzekerd. De Noordzee, de Westerschelde en de Zeeschelde vormden een onuitputtelijke bron voor zee- en brakwater. Reeds voor het begin van de jaartelling begon ook de mens zijn invloed te doen gelden als landschaps- en bodemvormer, zowel door de aanleg van infrastructuur als door bewoning. Daarmee ontstonden de netwerklaag en de occupatielaag.

Het veengebied kwam mede door de menselijke activiteiten zoals bewoning, moernering en ontwatering in toenemende mate onder invloed van de zee met zijn getij en verzilte. Dat getij zorgde voor erosie maar ook voor sedimentatie, wat zich uitte als reliëf in de vorm van kreekruggen, oeverwallen en kommen. De kreekruggen en de dekzandruggen vormden het geraamte van het militair inundatiegebied waarop de rest van de benodigde infrastructuur op aan moest sluiten, zoals we in de komende hoofdstukken zullen zien. Belangrijk is het ontstaan van de verbinding tussen de Schelde en de pre-Westerschelde bij Saeftinghe. Die zou zich in de loop der eeuwen geleidelijk aan verruimen waardoor de getijinvloed in het oosten groter werd en ook de getijkarakteristieken veranderden, namelijk hogere hoogwaters en een groter wordende getijslag.

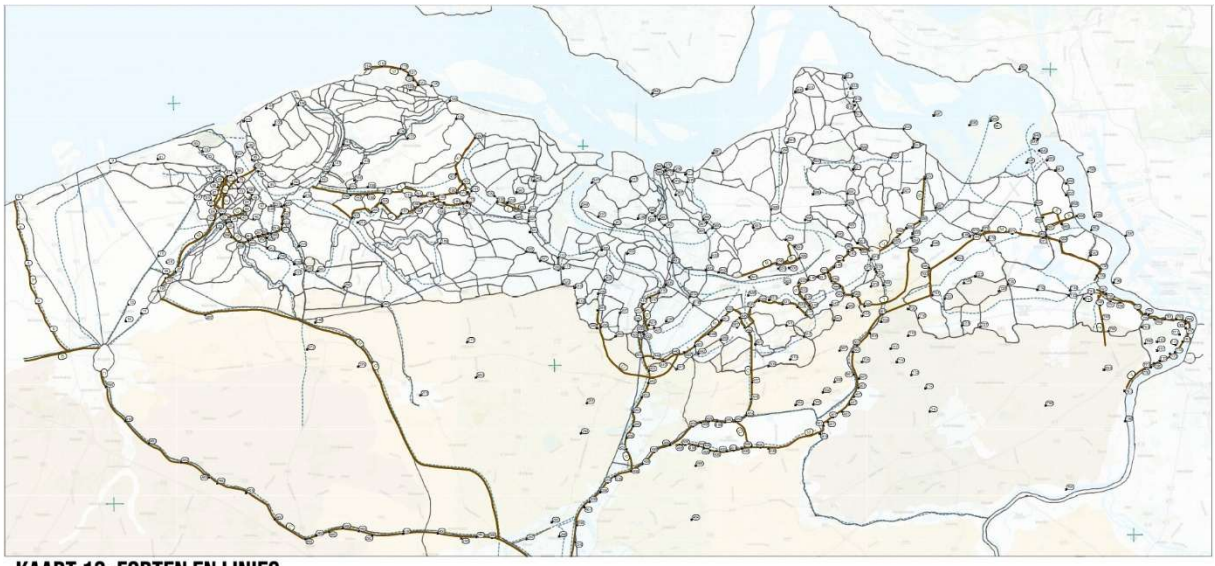
Waar getijgeulen aansloten op voormalige veenriviertjes konden nederzettingen ontstaan evenals op lage woonterpen op de wat hoger liggende kreekruggen. De kleibodem van de schorren bood gelegenheid tot veeteelt en soms ook akkerbouw wat tot het omkaden en later bedijken ervan leidde. Dat gebeurde aanvankelijk ongecoördineerd zonder een centrale overheid maar dat veranderde na verloop van tijd toen een aantal kloosterorden de ontginning opnieuw oppakten. Doordat als gevolg van de bedijkingen de buitendijkse komberging verminderde, was de ontginning van invloed op de getijkarakteristieken met als resultaat grotere getijslag, grotere

stroomsnelheden en hogere hoogwaters, maar ook minder binnenschordemping en geuldemping. Op de zandgronden werd naast akkerbouw ook bosbouw en proto-industrie een middel van bestaan. Waterstaatswerken werden aangelegd om de afwatering, de turfwinning en de scheepvaart te verzekeren. Wederom vond bodemdaling plaats als gevolg van de ontwatering van de kleipolders en de exploitatie van de veengebieden, de moeren. De bodemdaling, evenals het hiervoor aangestipte iets extremer geworden getij, werd een belangrijke factor die bijdroeg aan de ravage en het enorme landverlies in het Braakmangebied sinds 1375, en elders na de inundaties van 1583-1586.

Voortbouwend op de traditie van het wonen op terpen buitendijks werden de nieuwe schorren al spoedig geëxploiteerd vanaf stellen met de bijbehorende infrastructuur alvorens te worden bedijkt. In dat licht is het niet verwonderlijk dat het buitendijkse vanaf ongeveer 1600 zou worden gemilitariseerd hetgeen in de komende hoofdstukken wordt uitgewerkt.

KAART 12: (VERDWENEN) WATERLOPEN, VESTINGEN EN LINIES

KAART 13: FORTEN EN LINIES

Twee overzichtskaartjes (nummers 12 en 13) met alle besproken fortificatiewerken.

Hoofdstuk 4

De Militaire geschiedenis in Noord-Vlaanderen: circa 1300- 1568

4.1. Inleiding

In dit hoofdstuk geven we een overzicht van de militaire inundatiestrategieën in de periode lopende van circa 1300 tot 1568, het jaar waarin de Tachtigjarige oorlog begint. Deze periode kenmerkt zich door vele conflicten tussen de opkomende grote Vlaamse steden, die steeds welvarender en machtiger werden, en hun heer, de Vlaamse graaf. Het overzicht steunt vooral op literatuuronderzoek. Behalve ter inleiding van de volgende hoofdstukken, dient dit hoofdstuk tevens om een antwoord te zoeken op de achterliggende vraag waarom steeds die terugkerende militaire inundaties in het onderzoeksgebied plaatsvonden en niet bijvoorbeeld op Walcheren.

Tijdens de late middeleeuwen en de eerste decennia erna lag het volledige onderzoeksgebied aan de noordgrens van het graafschap Vlaanderen. Na 1323 (Vrede van Parijs) liet de Vlaamse graaf zijn aanspraken op het rechtsgebied Zeeland-Bewestenschelde varen en lag de grens met Holland in de Westerschelde. Dat was het eind van een 300 jaar lange twist waarvan dit deel van Zeeland bijna 200 jaar lang bestuurd werd door de Vlaamse graven maar hun invloed taande ten voordele van Holland.[1] Om het opstandige Gent na de oproer van 1379-1385 in toom te houden, begon Filips de Stoute met het versterken van de middelgrote steden langs de belangrijkste waterwegen.[2] Waar geen grote steden lagen, zoals in Noord-Vlaanderen, liet hij de grafelijke kastelen versterken. Op die manier betrok hij de streek in de Bourgondische defensiestrategie om de belangrijkste waterwegen te controleren.

Een aantal conflicten, waarvan vier tijdens de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) tussen het Huis Valois en het Huis Plantagent (Anjou) om de Franse troon, leidde tot inundaties in Noord-Vlaanderen.[3] In die tijd lagen de Vlaamse graven regelmatig overhoop met de steden Brugge, Gent en Ieper. Menig conflict werd (deels) uitgevochten in Noord-Vlaanderen, waarbij elke partij de nodige bondgenoten had. De graaf en de adel waren doorgaans op Frankrijk georiënteerd. De Engelsen waren, vanwege de handelsbelangen, een bondgenoot van de Vlaamse steden. Voor de plattelandsbevolking maakte het weinig uit. Engelse en Franse troepen voerden bij herhaling landingen uit in het Oost-Vrije van Brugge gevolgd door plunderingen, vernielingen, brandstichting.[4] Maar dat dijken bewust zijn doorgestoken, blijkt niet duidelijk uit de bronnen. Voor zover uit de fragmentarische gegevens is na te gaan, gebeurden de onderwaterzettingen niet volgens een vooropgezet plan maar was het telkens een volgende stap binnen het geheel van de krijgsverrichtingen. Men was uit op het verwoesten van vijandelijk gebied of het geven van een afstraffing en binnen die strategie was onderwaterzetting een prima hulpmiddel. Door de woelige tijd had het dijkonderhoud geen prioriteit en waren dijken bij stormvloeden nauwelijks partij voor het watergeweld. Dit duurde tot in de tweede helft van de zestiende eeuw. In

[1] Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, hoofdstuk 3, 151-289. Betreft: Walcheren, Noord-Beveland, Zuid-Beveland en de eilanden Wolphaertsdijk, Borssele, Baarland en Rilland. Deze vrede, waarin de Vlaamse graaf afstand deed van de leenhoogheid over Zeeland bewesten Schelde, wordt door sommige wetenschappers gezien als het ontstaan van het Graafschap Zeeland als bestuurlijke eenheid vandaar in 2023 de herdenking van 700 jaar Zeeland. Anderen trekken dit in twijfel daar die eenheid al in de periode 1167-1256 aanwijsbaar was. Pas in de 15e eeuw ontstonden aparte statencolleges voor Holland en Zeeland en kon gesproken worden van twee graafschappen. *Contourplan Vrede van Parijs/Zeeland 700*. Middelburg 2020 (digitale uitgave https://700.nl); Henderikx, 'De graven van Vlaanderen en Holland'.

[2] Filips de Stoute van Bourgondië (1342-1404), de jongste zoon van de Franse koning Jan II, huwde met de erfdochter Margaretha van Male (1349-1405) wat moet worden gezien als een poging om Vlaanderen aan Frankrijk te binden. Graddesz Hellinga, *Graven van Vlaanderen*, 114-118.

[3] Voor Honderdjarige Oorlog zie: Tuchman, *A distant mirror*.

[4] Coornaert, *Knokke en het Z*win, 213 e.v.

1552 nog, achtte de gouverneur, de graaf van Roeulx, versterking van het Eiland van Cadzand hoogst noodzakelijk met een 'bollewerck ieghens d'invasie van den vianden'. Die vijanden waren nog steeds de Engelsen.[5] Daarnaast bleef de kust- en oeververdediging tegen het buitenwater een bron van zorg.

Bij de militaire inundaties in de veertiende en vijftiende eeuw hield het militair gezag op geen enkele wijze rekening met de gedupeerden. De ingezetenen verloren alles en de landeigenaren moesten een flinke (financiële) veer laten. Bij de kleine ingelanden en de andere ingezetenen leidden de inundaties en andere oorlogshandelingen tot grote armoede. Afgezien van pachtkwijtschelding was er nauwelijks sprake van compensaties.[6]

De meeste militaire inundaties vonden plaats in het Vrije van Brugge. Het best worden we hierover door Gottschalk en Coornaert geïnformeerd.[7] Het volgende overzicht is grotendeels aan hun studies ontleend met aanvullingen uit die van De Leper. Een reconstructie van de inundatiegebieden bleek niet mogelijk. Voor de topografie gedurende de behandelde periode kan kaart 15 worden gebruikt ter oriëntering. Voor de landschapsontwikkeling gedurende de periode 1498 tot en met 1568 kan kaart 16 worden geraadpleegd.

4.2. De eerste vermeldingen

De oudste vermelding van een verschansing op de linkeroever van het Zwin dateert uit de zomer van 1304. Vlaanderen was in een oorlog tegen Frankrijk en Zeeland verwikkeld. Beducht dat de Franse vloot het Zwin zou binnenvaren om de oevers te plunderen, liet Brugge een schipbrug bouwen over de Reigaarsvliet. Dit moest de Fransen beletten de sluizen van de gelijknamige watering te vernielen, waarlangs ook de Reie (via het Oud Zwin) sueerde en een groot deel van de Zwinstreek geïnundeerd kon worden.[8]

In 1287 liet Gwijde van Dampiere de Westsluis bouwen op de aansluiting van de IJzer en de Oude Veurnevaart, om zeewater in de vestinggrachten te brengen.[9] Om dezelfde reden volgde in 1293 de sluis van Nieuwendamme bij Nieuwpoort.[10] Beide liggen buiten het onderzoeksgebied maar maken ook deel uit van de Vlaamse Kustvlakte. Het geeft aan dat toen al strategisch over het gebruik van water werd gedacht in Vlaanderen.

In 1314 werd gevochten langs de Schelde. De graaf van Holland en Henegouwen, Willem III van Avesne, die aanspraak maakte op Rijks-Vlaanderen en het Waasland, had met de Franse koning Lodewijk X een overeenkomst gesloten om Vlaanderen langs twee kanten binnen te vallen.[11] Het Franse 'modderleger', verliet na enkele weken van ononderbroken regenval en onderlinge twisten Vlaanderen waarna Willem met een vloot de Schelde op voer en Kallo, Kieldrecht, Burcht en Zwijndrecht liet plunderen. Tijdens het beleg van het kasteel van Rupel-

---

[5] RAB, *INV15/16*, nr. 291, fol. 179, 181; SAB, *A216*, rek. 1551-1553, fol. 60.

[6] Dit staat in contrast staat tot de grote overstromingsrampen waar de Vlaamse graaf een actieve rol speelde in de financiering van het dijkherstel en -aanleg na overstromingen tussen 1430 en 1437 te Saeftinghe en Kieldrecht, in 1494-1497 bij de Landdijk en in 1509-1511 en 1530-1532. Van streken waarin een grote armoede heerste, werd het aandeel in de bede geheel of gedeeltelijk kwijtgescholden. De Kraker, 'De financiering van dijkaanleg en dijkherstel in Vlaanderen', 25, 29 & 31.

[7] Gottschalk, *Historische geografie 1-2*, *De Vier Ambachten*, *Stormvloeden 1&2*; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, *Westkapelle en Ramskapelle*, 'De verdediging van'.

[8] Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 42; SAB, *A216*, rek. juli-okt 1304, fol. 29v, 49, 50.

[9] Gwijde (Guy) van Dampierre (±1226 – 1305) was, na de dood van zijn broer Willem, graaf van Vlaanderen van 1278 tot 1305. Hij was de 2e zoon van Margaretha van Constantinopel en Willem II van Dampierre. Zie: Graddesz Hellinga, *Graven van Vlaanderen*, 87-96.

[10] Cornilly, *Monumentaal West-Vlaanderen*, 16; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 102. Ontleend aan de *Chronyck der Duinen*.

[11] Willem III van Avesne (±1285-1337), een zoon van Jan II en diens tweede echtgenote Philippine van Luxemburg, gehuwd met Johanna van Valois, een dochter van de toenmalige Franse koning. Zie: De Boer & Cordfunke, *Graven van Holland*, 101-105. Voor de kwestie Avesne en Dampierre zie: Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 173-253.

monde, werden de Hollanders aangevallen door de Vlamingen.[12] Tijdens het terugtrekken werd Kallo door Willem's troepen platgebrand en uitgemoord. De dag daarna staken ze de Scheldedijk door en een uitgestrekt gebied liep onder water.[13] Gebeurde dit om zijn aftocht te dekken of was het pure vernielzucht? Daarover bestaat geen uitsluitsel.

De Opstand van Kust-Vlaanderen brak in november 1323 uit als een reeks van rellen die zich als een olievlek uitbreidde na een belastingverhoging door graaf Lodewijk II van Nevers. Tijdens het beleg van Aardenburg in 1325 werd de sluis van Slepeldamme uitdrukkelijk geviseerd door de opstandelingen.[14] De opstand eindigde op 23 augustus 1328 met de Slag bij Kassel, waarin een Frans leger de rebellen beslissend versloeg. Brugge moest daarna zijn vestingwerken afbreken.

4.3. Een Gentse opstand: 1337-1349

Een eerste Gentse opstand deed zich voor onder Jacob van Artevelde met als inzet de wolexport uit Engeland naar Vlaanderen. Door de zwakke houding van de Vlaamse graaf Lodewijk van Nevers, schaarden Gent en Brugge zich in het Engelse kamp. De Engelsen voerden landingen uit in het Vrije van Brugge maar hierover is weinig bekend. In dit kader is het interessant wat De Leper opmerkt over maatregelen tot strategische overstromingen ter verdediging van Nieuwpoort in 1135.[15] Daar hij ze onder Filips de Stoute (die twee eeuwen later leefde) ten uitvoer laat brengen, zal 1335 bedoeld worden. Dit sluit beter aan bij de versterking in 1383-1385 van Nieuwpoort onder Filips de Stoute. Toen werd de om militaire redenen gebouwde Westsluis uit 1287 verbouwd tot Kattesas.[16] Of er daadwerkelijk inundaties zijn uitgevoerd, is onbekend. Beide sluizen betreft militaire inundatiewerken meer dan 300 jaar voor Simon Stevins' publicatie daarover.

4.4. Een Gentse oorlog: 1379-1385

In deze oorlog stonden wederom de handelsbelangen centraal, met als onderliggende oorzaak de centralisatiepolitiek en het wanbeleid van Lodewijk II van Male.[17] De aanleiding was het verlenen van een octrooi aan Brugge om een verbinding vanuit die stad te graven naar de Leie, wat niet door Gent, dat op de samenvloeiing van de Leie en de Schelde lag, werd geaccepteerd. Er zijn enkele inundaties gedocumenteerd die we nu de revue laten passeren.

In 1383 voerden de Engelsen een landing uit op Calais. Nadat de troepen via de kuststrook waren opgerukt tot bij Blankenberge, moesten ze zich verschansen tegen toegesnelde Franse en Bourgondische troepen. Met het doorsteken van de dijken bij Duinkerke liepen grote delen van de kasselrijen Sint-Winoksbergen, Veurne en Broekburg (Bourbourg) onder water.[18] Hoewel deze gebieden op enige afstand van het onderzoeksgebied liggen, laten ze zien op welke wijze het buitenwater in soortgelijke gebieden door de militairen werd ingezet.

Na de inname van Brugge door Gentse milities met hulp van de Engelsen in 1382, trokken de Engelsen zich terug en lieten de Gentenaren aan zichzelf over. In naam van de graaf bezette

---

[12] Voor de verhoudingen zie: Graddesz Hellinga, *Graven van Vlaanderen*, 101-103.

[13] De Potter & Broeckaert, *Geschiedenis,* 3e reeks, dl I, 29; Kervijn de Lettenhove, *Histoire 3*, 78; Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 2*, 41-42; Van Naemen, 'Chronique', dl 9, 300.

[14] Sabbe, *Vlaanderen in opstand 1323-1328*, 46.

[15] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 102. Met matige bronvermelding.

[16] Cornilly, *Monumentaal West-Vlaanderen*, 16. De hardstenen sluiswanden zijn nog aanwezig en hij speelde een rol bij het inunderen van de IJzervlakte in 1914.

[17] Lodewijk van Male (1330-1384) is de zoon van Lodewijk van Nevers en Margaretha (dochter Franse koning Filips V), gehuwd met Margaretha van Brabant (1323-1380). Net als zijn vader was hij pro-Frans. De opstand waarin hij in zijn laatste regeringsjaren was verwikkeld, is door zijn schoonzoon Philips van Bourgondië, de Stoute (1342-1404), beëindigd. Philips was gehuwd met Margaretha van Male (1350-1405). Zie: Graddesz Hellinga, *Graven van Vlaanderen*, 109-113; Rogghe, 'De politiek van graaf Lodewijk van Male'.

[18] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 103; Tuchman, *A distant mirror*, 451-452.

het Franse leger grote delen van Noord-Vlaanderen. Gent bleef de omringende gebieden dwingen om leveranties te doen. Om dat vanuit Zeeland te voorkomen, bewaakten lokale machthebbers de Hontekust. De grafelijke vloot zeilde ter ondersteuning op de Honte.[19] Ter bewaking van het Zwin gelaste Lodewijk de stad Sluis zich te versterken met een halfcirkelvormige ommuring en torens.[20] In mei en oktober 1383 vaardigde Lodewijk noodmaatregelen uit voor het waterbeheer in het Vrije van Brugge. De sluizen en dijken werden onder militair toezicht geplaatst en mensen voor de bediening aangesteld. Hij wenste een overstroming van het gebied rondom het heroverde Brugge te vermijden, daar dit de militaire operaties zou belemmeren.[21] De naar Gent overgelopen Arnoud Janszn resideerde te Ossenisse in het 'steen' van ridder Raas (Erasmus) Mulart die daar in september 1383 was verjaagd. Om zijn post te versterken, liet hij in 1384 de dijken doorsteken waarna het water tot aan Hengstdijk en Zande (nu Kloosterzande) stroomde en grote delen van Ossenisse ongeveer een eeuw lang vloeiende bleven.[22] Gent trok aan het kortste eind waarna Franse en Engelse troepen in 1385 een verwoestende strafexpeditie in Noord-Vlaanderen ondernamen vanwege de (onvrijwillige) leveranties. Hier en daar, zoals ten zuidwesten van Biervliet, zijn toen door de bevolking ter verdediging de dijken doorgestoken.[23] Volgens de *Chronyck van Vlaenderen* waren de Engelsen de schuldigen en die openden tevens de sluizen in de nabijheid van Hughevliet en (Oud)IJzendijk. Tirion, een weinig betrouwbare bron voor deze periode, laat dan weer de ingezetenen van Oostburg, na een Gentse plundertocht in 1384, een dijk doorsteken.[24] Tot dan was het inundatiewapen, voor zover bekend, nog niet op zo'n grote schaal in Noord-Vlaanderen gebruikt. Het was niet alleen een verdedigingsmaatregel, maar ook een onderdeel van een plunder- en vernielingstocht.

4.5. Jan zonder Vrees en Philips de Goede: 1404-1445

Na de dood van Filips de Stoute eindigde een decennium van relatieve rust tijdens een Engels-Frans bestand. Er volgden wel drie decennia (1404-1435) met invallen van Engelse benden.

Kort voor de stormvloed van 1404 werd Biervliet voortdurend door Engelsen bedreigd.[25] Na de stormvloed zeilde de Engelse vloot naar Sluis en voer in mei 1405 het Zwin op. Engelse troepen staken Mude (Sint-Anna ter Muiden) in brand en bestookten van daaruit Sluis. Ter verdediging gooide Sluis de suatiesluis van Bewesteree dicht. Die lag in de Riole (de Watergang van Bewesteree) aan de Vismarkt en veroorzaakte een zoete inundatie in het achterliggende gebied.[26] Een Brugs interventieleger verjoeg de Engelsen. In 1406 gaf hertog Jan zonder Vrees het Vrije van Brugge de opdracht tot een verhoogde kustbewaking uit vrees dat de Engelsen de dijken zouden doorsteken.[27] De invallen verplichtten de bewoners tot samenwerking in het opwerpen van verdedigingswerken zoals in 1411 een bolwerk te Slepeldamme ter bescherming van de sluis en de haven van Beoosteree.[28] Sluis werkte in 1415 aan enkele bolwerken aan de

[19] Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 302.
[20] Van Belle, *Het Zwin. Deel II*, 127.
[21] Soens, 'Dijkenbouwers of rustverstoorders?', 339-340. Daarnaast kwam hij mogelijk tegemoet aan de wensen der bewoners. Daar hij een beroep deed op de kapiteins van Brugge en het Vrije was die controle vooral militair van aard.
[22] Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 302-303. Er zijn meerdere versies. Een kreekje in de Hooglandpolder (1610) heet Arnoud Jansgat.
[23] Gottschalk, *Historische geografie 1*, 174-175. De Hamerpolder, de polder van Onghervliet en het poldertje ter Vellen vielen weg uit de rekeningen van de Gentse St.-Pietersabdij.
[24] *Chronyck van Vlaenderen 2*, 108; Tirion, *Tegenwoordige Staat*, 49.
[25] ARA, *CCRK67,* nr. 32061 (rek. Biervliet 1404/05).
[26] Gottschalk, *Historische geografie 1*, 206. Sluis is kort na 1250 gesticht rondom deze afwateringssluis.
[27] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 217 ('dinghelsche meeninghe hadden de zeedycken van Vlaendren in te stekene'). Hertog Jan I van Bourgondië zonder Vrees (1371-1419) was graaf van Vlaanderen en van Artois en gehuwd met Margaretha van Beieren (1363-1423). Hij was een van de spelers in de Honderdjarige Oorlog. Zie: Graddesz Hellinga, *Graven van Vlaanderen*, 119-121.
[28] RAB, *INV15/16,* nr. 148, fol. 29.

waterkant en een borstwering nodig als beschutting tegen Engelse beschietingen.[29] Wederom zien we dat inundaties ter verdediging werden gebruikt of dat werd gevreesd dat de aanvaller die zou toepassen. De vijandelijkheden stopten nadat de Engels gezinde Philips de Goede in 1419 graaf van Vlaanderen werd.[30]

Toen Philips zich in 1435 met de Franse koning verzoende, leidde dat in Engeland tot zeer hevige reacties. De mislukte aanval van Philips op het Engelse Calais in 1436 had op 5 augustus een Engelse landing tot gevolg. Om de Engelse opmars in noordelijke richting te stuiten, inundeerde men met behulp van de sluis van Nieuwendamme de IJzervlakte.[31] Tot veiligstelling van de Zwinmond, stuurden Brugge en het Vrije van Brugge afgevaardigden naar het Hazegras om te kijken waar enkele werken moesten komen om zich tegen de Engelsen te verdedigen. Coornaert betwijfelt of ze ooit zijn aangelegd.[32] De Engelse oorlogsvloot was intussen naar het Zwin gezeild waar de aan land gezette troepen het onfortuinlijke Mude plunderden. Ditmaal staken die van Sluis de dijk van Bewesteree tussen de stad en Slepeldamme door en liep het achterliggende land onder water. Andere troepen werden aan de Hontekust bij Ten Oerde (aan de sluis van Nieuwerhaven) ontscheept.[33] Het vernielen van de sluis van de Proostpolder (Zwartegat) door de Engelsen wist men te verhinderen. De Engelsen bleven het land westelijk van de Zuutzee (zoals de Braakman toen nog werd genoemd) terroriseren waarbij dijken werden beschadigd en sluizen verwoest, zoals die van Nieuwersluis (vermoedelijk die bij het dorp Nieuwkerken en niet die in de Dijk van Artois) aan de westzijde van Oostburgambacht. Jarenlang brachten de 'bezouten' landerijen niets op. Over de omvang zijn we niet geïnformeerd. De troepen die Brugge en Gent zonden, hielden op eenzelfde wijze huis.[34] Eind augustus vertrok de Engelse vloot richting Calais. In juni 1437 stonden troepen uit Brugge wederom voor Sluis. Tijdens deze oprisping werd tijdens de belegering van Sluis een dijk ten westen van Sluis doorgestoken. Daarbij kwamen minimaal de Kempspolder, de oude Robepolder en de Moreelpolder (samen later Robbemoreelpolder) geïnundeerd te liggen.[35] Daar Mude als sterkte had dienstgedaan bij een belegering van Sluis verbood Filips in 1445 er de dijken te herstellen. Een gebied van 62 hectaren van Nieuw-Muide (Sint-Anna ter Muiden) tot aan de Toren van Bourgondië (het Klein Kasteel) mocht met een lage zomerdijk worden beschermd.[36]

4.6. Het Gentse oproer (1449-1453) tegen de centralisatiepolitiek

In 1450 lagen er kapers van Dieppe voor het Zwin en een jaar lang maakten Bretoense zeerovers de Wielingen onveilig die de toegang tot de Westerschelde vormde. De inzet van burgerwachten door het Vrije van Brugge verhinderde niet dat landingen plaatsvonden.

In 1451 brak in Gent een oproer tegen Filips de Goede uit wegens de invoer van een belasting (*cueillote*) in 1448. Gentse milities trokken plunderend en brandstichtend door het land. De Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdijen scholden pachtschulden kwijt vanwege de opgelopen oorlog-, brand- en waterschade. Dat laatste betekende dat er inundaties waren geweest. Sint-Baafs ontbeerde inkomsten in de wateringen Bewester- en Beoosteree door de 'quade tijt'

---

[29] SAB, *A216*, rek. 1414/15, fol. 76v; RAB, *INV15/16*, nr. 152, fol. 13.

[30] Philips de Goede (1396-1467), zoon van Jan zonder Vrees en Margaretha van Beieren. Hij volgde in 1419 zijn vader op als hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen en Artesië. Zie: Graddesz Hellinga, *Graven van Vlaanderen*, 122-126.

[31] Veurne Ambacht. De Leper*, Kunstmatige inundaties*, 104.

[32] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 218, 'De verdediging van', 133; RAB, *INV15/16*, nr. 171, fol. 59; SAB, *A216*, rek 1435/1436, fol. 54v. 'omme te oversien de plaetse, of men daer zoude moghen maken zekere bollewerken, omme de bewaernesse vanden lande ieghen dinghelsche'.

[33] Gottschalk, *Historische geografie 2*, 46; RAG, *K97*, nr. 1515 (rek. 1435/36).

[34] Gottschalk, *Historische geografie 2*, 46-50.

[35] ADN, *Série B*, nr. 17.659 (brief 12-8-1439 waterbaljuw Josse Honin van Sluis: 'des polres vielle robe nouvel polre et kempspolre'); *RK (Série B*, nr. 4425, fol. 4-5 (domeinrekening Sluis).

[36] Soens, 'Dijkenbouwers of rustverstoorders?', 339. Oorkonde 6-4-1445.

en ‘mids de besoutheden’, ontstaan na het doorsteken van de dijken. Ook de polders van het ambacht van IJzendijke en die ten zuiden ervan moesten het ontgelden.[37] Gezien het voorgaande moet een aanzienlijk oppervlakte tussen Sluis en de Braakman zijn overstroomd.

Direct na een Gentse uitval in mei 1453 vatte de inwoners van Oostburgambacht het plan op om uit voorzorg bij de sluis aan de haven de dijk door te steken om in geval van nood de vijand tegen te houden. Ze waren al met het graafwerk begonnen toen, op verzoek van Aardenburg- en Moerkerke-ambacht die overstroming van hun landen vreesden, het Vrije van Brugge verbood het plan verder uit te voeren.[38] Ruim na de oproer, in het voorjaar van 1471, beschadigden zeerovers de dijk en de sluis bij Slepeldamme maar die konden tijdig gerepareerd worden.[39]

In het Waasland, dat eveneens onder de kasselrij van Gent viel, konden inundaties net zuidelijk van het studiegebied tijdens de Slag om Bazel van 16 juni 1452 maar nipt voorkomen worden. De Gentenaren hadden zich op de Hanewijkkouter te Bazel verschanst tegen Filips’ leger dat vanuit Rupelmonde naderde. Het doorgraven van enkele dijken kon verhinderd worden door de achterhoede. Deze overviel de werklieden en liet de bressen stoppen.[40]

4.7. De burgeroorlog: 1483-1494

Na het overlijden van Maria van Bourgondië wierp haar man Maximiliaan van Habsburg zich op als voogd van hun nog minderjarige zoon Philips.[41] De Raad van Vlaanderen stemde hiermee niet in en de grote Vlaamse steden kwamen in opstand onder leiding van Gent.[42] Evenals honderd jaar eerder werden vorstelijke commissarissen aangesteld met bevoegdheid over de waterstaatswerken in het Vrije van Brugge.[43] Wie er het water beheerste, hield een belangrijke militaire troefkaart achter de hand. Ook lieten de Vier Leden van Vlaanderen (Staten van Vlaanderen) een versterking (blokhuis) bouwen bij Kallo aan de Blokkersdijk om de schepen op de Schelde te kunnen onderscheppen en zich hun lading toe te eigenen. Ter bescherming ervan staken de opstandelingen ook de dijken rondom het blokhuis door waardoor het omringende land een tijdlang geïnundeerd lag, De daarvan niet gecharmeerde Antwerpenaren veroverden tezamen met troepen van Maximiliaan op 23 april 1485 de schans en braken hem af.[44] Na in 1485 te zijn verslagen, erkenden de Gentenaren in de Vrede van Sluis het regentschap van Maximiliaan. De door oorlogen en belastingen veroorzaakte economische crisis deed de opstand in 1487 herleven. Brugge wist Maximiliaan in 1488 gevangen te nemen. Na zijn vrijlating hield hij zich niet aan de afgedwongen voorwaarden en begon een wraaktocht. De edelman Filips van Kleef, die borg voor hem had gestaan, schaarde zich bij de opstandelingen.[45] Tijdens

---

[37] Gottschalk, *Historische geografie 2*, 69-70.

[38] ‘t oostbuerch bi der sluus an de havene, den dyc duere te delvene en de ‘t water in te latene, up dat noot ware, omme de vianden van onsen gheduchten heere daermede te verdrynckene’. Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 219, 329; Soens, ‘Dijkenbouwers of rustverstoorders?’, 339; RAB, *INV15/16*, nr. 185, fol. 26.

[39] RAB, *INV15/16*, nr. 207, fol. 16v.

[40] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 154 schrijft dit stoppen toe aan Filips van St.-Pol, de latere hertog van Brabant. Hoornaert, ‘De Slag bij Rupelmonde 1452’, 110 wordt vermeld dat het mannen waren van Jan van Bourgondië, graaf van Etampes, een neef van Filips.

[41] Maximiliaan van Habsburg (Oostenrijk) (1459-1519) was de zoon van Frederik II en gehuwd met Maria van Bourgondië (1457-1482), de erfdochter van Karel de Stoute en Catharina van Valois (1428-1446). Hij was van 1482 tot 1493 regent voor Philips de Schone (1478-1506) en vanaf diens dood tot 1515 regent voor kleinzoon Karel V (1500-1558).

[42] Zie: Haemers, *“Ende hevet tvolc goede cause jeghens hemlieden te rysene"*; Blockmans, ‘Autocratie’.

[43] Nu door de Leden van Vlaanderen gedomineerde Regentschapsraad die het graafschap bestuurde namens Philips en waarvan het Vrije van Brugge sinds 1477 geen deel meer van uitmaakte.

[44] ZA, *2750*, nrs. 319 & 332; Afbeelding Heidelberg University Library, Kaiser Maximilians Weisskunig, fol. 287bis; Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 2*, 45.

[45] Filips van Kleef (1459-1528) was een vooraanstaand edelman en veldheer uit de kring van raadslieden rond Maximiliaan van Habsburg en kapitein van Sluis.

herstelwerken aan de sluis in de Dijk van Artois bij Nieuwersluis lieten de aannemers vanwege de oorlogstoestand hun werk in de steek waarna de dijk in augustus 1488 bezweek. Op diverse plaatsen braken de binnendijken en dat bracht in 1493 het zeewater tot bij Axel (kaart 16). Gottschalk schreef dit aanvankelijk toe aan een militaire actie in de buurt doch rectificeerde dit in een latere studie.[46] Zonder het oorlogsgewoel en het politieke machtsvacuüm zou het landverlies echter nooit zo groot zijn geweest.[47] Na de Vrede van Cadzand (19 juli 1492) werd in 1494 op kosten van het graafschap de zware, 25 kilometer lange Landdijk van de Vier Ambachten aangelegd vanaf Boekhoute, via Assenede, dwars door (Oud)Westdorpe, langs Axel tot Terneuzen. Ongeveer 10.000 hectaren land met negen moerdorpen werd buitengedijkt.[48]

Om het Zwin voor alle handelsverkeer af te sluiten, liet Maximiliaan Aardenburg en Middelburg (Vl.) innemen.[49] Een maatregel van het Vrije van Brugge bestond uit het doorsteken van de Zeuge bij Damme begin juli wat de omgeving van die plaats inundeerde. Het kasteel Lembeke voorzag het van een bezetting ter verdediging van het Zwin. Bij Monnikerede, waar de vaargeul smal en ondiep was, wierp het Vrije van Brugge in juli een verschansing op.[50] Na een wekenlang beleg heroverde de Sluisse bezetting op 28 september Middelburg (Vl.).[51] Het voorjaar daarna verscheen Maximiliaan met een vloot voor de kust waarbij Biervliet als steunpunt diende. Toen de Franse troepen, die Brugge en het Vrije van Brugge hadden gesteund, zich terugtrokken wist Maximiliaans leger in augustus Damme in te nemen.[52] Vanuit Brugge werd een uitval ondernomen om voorraden te halen in Sluis. Om Damme te omzeilen stak Van Kleef in oktober bij de Hoekesluis de dijk door wat niet mocht baten, waarna Brugge in 1490 capituleerde.[53] Van Kleef zette de strijd vanuit Sluis voort. Om de bevoorrading over de Honte te verzekeren, zouden de Gentenaars in augustus 1491 een fortificatie bij Terneuzen hebben gebouwd, 'rondomme zeer wel beschranst ende bedolven' aldus tijdgenoot Nicolas Despars in zijn kroniek.[54] Bij het kasteel van Saeftinghe kwam een aarden bolwerk te liggen waarin een flinke bezetting werd gelegerd.[55] In 1491 nam Maximiliaans kamp het Eiland van Cadzand in om de stad Sluis te isoleren. Van Kleef liet 600 meter oostelijk van het gehucht Vijfhuizen (bij de vroegere monding van de Reigaarsvliet) de Graafjansdijk van de Noordpolder doorsteken waardoor vanuit de Reigaarsvliet een aantal polders volliep met zeewater.[56] Het Oostburgambacht kreeg te kampen met dijkbreuken, stellig het gevolg van verwaarlozing. Zolang de streek een frontzone was, was herstel onmogelijk.[57] In 1492 liet van Kleef de dijken doorsteken bij Mude, van Bewesteree (bij de sluizen van Brugheers) en Beoosteree (bij Slepeldamme). De

[46] Gottschalk, *Stormvloeden 2*, 263-264.
[47] Zie: De Kraker, *Landschap uit balans*, 26-27.
[48] De Kraker, 'De grote Landdijk' & *Landschap uit balans*, hoofdstuk 1; RAG, *VZ1*, nr. 613 (Fr. Van den Velde, 1549). Ook aan het onderhoud moest een groot achterliggend gebied meebetalen (RAG, *AR7*, nr. 2118-2120).
[49] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 223; Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 521.
[50] RAB, *INV15/16*, nr. 226, fol. 18v (6-7-1488), 21 & 23. Laatste vermelding van dit kasteel. Het werd in de opstand vernield.
[51] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 223; RAB, *INV15/16*, nr. 227, fol. 105. Door 'mynheere van Peenen'.
[52] Gottschalk, *Historische geografie 2*, 114; RAB, *INV15/16*, nr. 227, fol. 188.
[53] Coornaert, *Knokke en het Zw*in, 223-224; *Westkapelle en Ramskapelle*, 63-65; Gottschalk, *Historische geografie 2*, 102. De dijk zou in november 1493 worden gesloten.
[54] Brand, 'De stad Hulst in de strijd', 153-154. Brand ontleent dit aan Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre dl 4 1453-1500*, 255 en Despars, *Cronycke van den Lande*, 503. Dit is (nog?) niet met archiefstukken bevestigd.
[55] Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 526.
[56] Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 63.
[57] Gottschalk, *Historische geografie 2*, 105; RAB, *INV15/16*, nr. 231, fol. 11. In september 1491 trachtten afgevaardigden van het Vrije in Damme en Sluis 'de sauvegarden van den Oostvryen van te moghen dycken ende vermaken de sluusen int Oostvrye [...] de sauvegarde van Oostburch ambacht ende van den dyckers ieghens de zee' te krijgen.

poldergebieden zouden drie tot vier jaar vloeien.[58] De Vrede van Cadzand beëindigde de troebelen. Opmerkelijk is dat, wellicht vanwege het relatief vlotte herstel en de relatieve hoogteligging (minder klink), de doorstekingen veel minder catastrofaal waren dan die bijna 100 jaar later zouden plaatsvinden op dezelfde plaatsen.

4.8. De zestiende eeuw voorafgaand aan de Tachtigjarige Oorlog

De oorlogen op het eind van de vijftiende eeuw waren een grote aanslag geweest op de economie en daardoor ook op het functioneren van de kustverdediging door het ontbreken van hoognodig onderhoud.[59] Het eerste kwart van de zestiende eeuw was buitengewoon turbulent en kenmerkte zich vooral door overstromingen van delen van Noord-Vlaanderen en Zeeland na het doorbreken van de slecht onderhouden dijken. Na een korte periode van relatieve rust waren er in 1530 en 1532 wederom twee catastrofale stormvloeden. Daarna bleef men tot 1552 gevrijwaard van stormvloeden wat echter niet betekende dat het altijd even rustig was.[60] Deze opvolging van natuurrampen kwam de veerkracht van de bevolking en het bestuur niet ten goede. In de komvormige Braakman deden zich, dankzij de opslibbing daar, enkele bedijkingsgolven voor, met name langs de zuidelijke en oostelijke oevers. Elders overheerste echter landverlies zoals Hontenisse dat na de stormvloed van 1509 definitief verloren ging en waarvan ook nu nog een groot gedeelte drijvende is. Militaire inundaties deden zich voor zover bekend gedurende deze periode niet voor. Bij het uitbreken van de oorlog was van de welvaart in Noord-Vlaanderen door voornoemde oorzaken niet veel meer over.

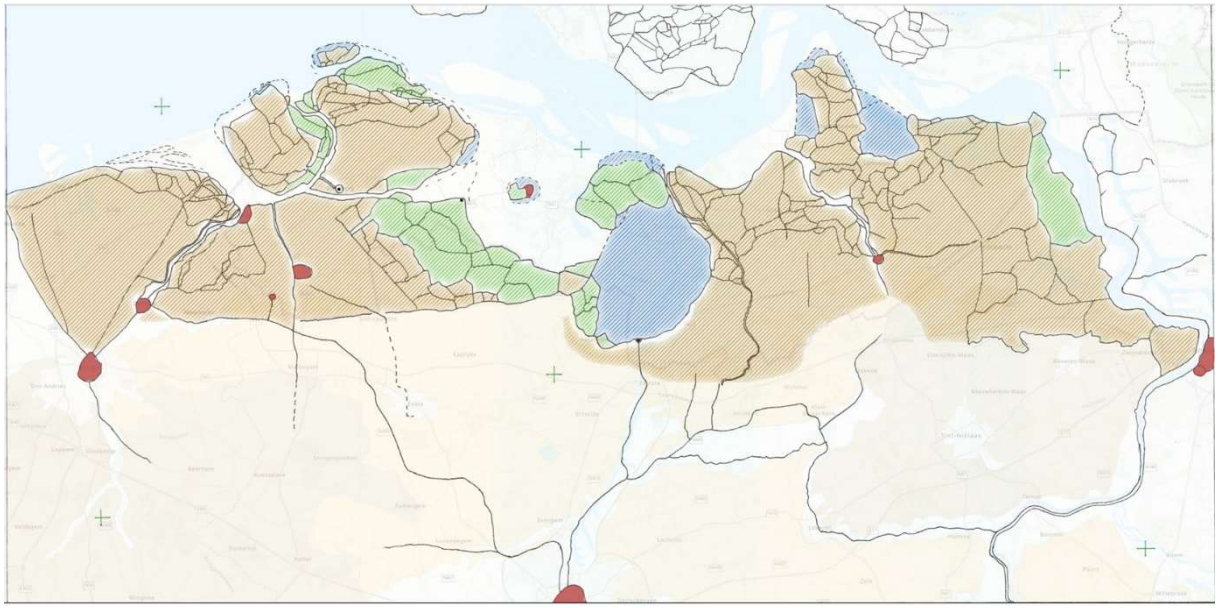
4.9. Samenvatting

Vanaf de veertiende eeuw is er informatie over militaire inundaties. Meestal was de Vlaamse kustvlakte (tussen de Braakman en Duinkerke) het slachtoffer. Het betrof altijd doorstekingen van zeedijken. In dit gebied speelde de invloed van Frankrijk en Engeland een grote rol. Het gebied was een Frans leen maar de steden onderhielden nauwe handelscontacten met Engeland. Als die landen een geschil kregen, moest gekozen worden, waarbij de standen, de adel en de burgerij in de steden, verschillende belangen hadden. Over de inundaties zelf, hun omvang en de motieven zijn we summier geïnformeerd. Het betrof aanvankelijk lokale gebeurtenissen die niet centraal werden aangestuurd. Op het laatst lijkt er meer coördinatie te zijn. Het kon om grote gebieden gaan zoals in 1384 bij Ossenisse, in 1451 in de watering Beooster- en Bewesteree en het ambacht van IJzendijke en in 1491/92 ten westen van Sluis en wederom in de watering Beooster- en Bewesteree. Meestal vond vrij vlot herstel plaats. We kunnen ons afvragen waarom het toen niet volledig uit de hand liep zoals 100 jaar later het geval was. De relatieve hoogteligging kan een van de redenen zijn daar de binnendijkse gebieden minder waren ingeklonken, alhoewel toen wel veel turf werd gestoken in binnendijkse putten. Tijdig herstel kan een andere reden zijn. De ontvolking was immers stukken minder en de conflicten duurden korter. De strijdende partijen waren ook niet gebaat bij een definitief landverlies. Slechts na de doorstekingen bij Ossenisse in 1384 was er langdurig landverlies. Een belangrijke oorzaak was het moeizaam op gang komen van het herstel als gevolg van de financiële situatie bij de abdij van ten Duinen. Enkele inundaties, zoals die bij Ossenisse, waren verdedigingsmaatregelen waarbij het water een hindernis moest vormen. Daaronder vallen ook die inundaties of pogingen daartoe die werden gesteld om de bevoorrading veilig te stellen. Soms waren inundaties onderdeel van een strafexpeditie (wraakneming) vanwege (vermeende of onvrijwillige) medewerking aan de vijand. Een substantieel deel van de inundaties was een gevolg van pure vernielzucht,

[58] Gottschalk, *Stormvloeden 2*, 267 en *Historische geografie 2*, 102-103; Meesters, *Mislukte aanslag op Sluis*, 105, 121, 124-125, 128. Op de westelijke Zwinoever moesten gaten worden gedicht in de dijk van de Zeuge (bij Damme), in de Greveningedijk bij de Hoekesluis en te Mude bij Vijfhuizen.
[59] Voor meer zie o.a. Soens, 'Flood security'.
[60] Stormvloeden o.a. in 1509, 1511, 1514, 1516, 1521, 1530, 1532, 1552 (Gottschalk, *Stormvloeden 2*).

als aanvallers en met name de Engelse benden, door hun drieste optreden, overstromingen veroorzaakten. Dit zijn geen militaire inundaties *sensu stricto* maar ze zijn wel een indirect gevolg van militaire acties. Dat geldt ook voor de inundaties die in 1488 plaatsvonden in de oostelijke Braakman na het bezwijken van de Dijk van Artois ter plaatse van de Nieuwersluis. De zestiende eeuw bood weinig soelaas. Stormvloeden bleven het onderzoeksgebied teisteren in de opmaat tot de destructie door mensenhanden tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Kortom, in de veertiende en vijftiende eeuw viel Noord-Vlaanderen gedurende conflicten, veelal tussen de Vlaamse graaf en de grote steden Brugge en Gent, menigmaal ten prooi aan militaire inundaties door het doorsteken van zee- of rivierdijken. In tegenstelling tot die daarna waren de militaire inundaties zelden van te voren gepland maar waren het veelal spontane acties. Ze maakten deel uit van de krijgsoperaties als het te pas kwam of van een strafoperatie. Vaak waren ze van korte duur en was het landverlies niet blijvend. Waar langdurig landverlies op trad, zoals bij Ossenisse, was een van de hoofdredenen het uitblijven van een vlot herstel waardoor de gaten niet meer tegen acceptabele kosten gedicht konden worden.

KAART 16: LANDAANWINST EN -VERLIES 1488-1583

BEDIJKT POLDERLAND EN MOEREN

LANDVERLIES GEDURENDE DE AANGEGEVEN PERIODE

LANDAANWINST GEDURENDE DE AANGEGEVEN PERIODE

GEWONNEN EN TERUG VERLOREN OF VERLOREN EN HERWONNEN

Hoofdstuk 5

De Tachtigjarige Oorlog: 1568-1609

5.1. Inleiding

In de zestiende eeuw raakten de Nederlanden in conflict met hun landsheer, de Habsburgse vorst Phillips II. Het mondde uit in een groot en diepgaand conflict waarin diverse politieke, economische en religieuze motieven speelden en dat tachtig jaar duurde. De Tachtigjarige Oorlog leidde tot de splitsing van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Als beginjaar wordt meestal 1568 gekozen, het jaar van de Slag van Heiligerlee. Dit hoofdstuk loopt tot 1609, het jaar waarin een wapenstilstand tot stand kwam, het zogenaamde Twaalfjarige Bestand, en Spanje het Noorden soeverein verklaarde.

Met het overgaan in april 1572 van Vlissingen naar de opstandelingen maakte Noord-Vlaanderen kennis met het militaire optreden van zowel de Hollandse geuzen als de Spaanse troepen en begon de eerste militarisering. Noord-Vlaanderen kwam onder invloed van de Gentse calvinistische Republiek. Om die invloed te breken, stuurde Phillips II als landvoogd Alexander Farnese. Gedurende diens veldtocht en aanwezigheid in Noord-Vlaanderen (1583-1587) zou het landschap fysiek, politiek en militair ingrijpend veranderen.

De militaire inundaties in Noord-Vlaanderen tijdens de jaren 1583-1586 hebben een diepgaande invloed gehad op de verdere geschiedenis van het gebied. Aan deze inundaties zitten tal van aspecten. De Kraker behandelde in zijn proefschrift de landschappelijke implicaties ervan binnen de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe.[1] Zij maakten een eind aan 90% van het laatmiddeleeuwse landschap oostelijk van de Braakman en noordelijk van de zandgronden. Het gebied werd grotendeels ontvolkt en diende voornamelijk als buitendijkse militaire waterhindernis. Daarna ontstond door be- en herdijkingen een nieuw landschap. Omdat ons proefschrift geheel Noord-Vlaanderen bestrijkt, zal moeten worden onderzocht of die impact en die gevolgen ook voor dit grotere gebied golden. Daarom gaan we in dit hoofdstuk in op de landschappelijke ontwikkelingen en op de militaire campagnes die relevant zijn voor de militaire inundaties in geheel Noord-Vlaanderen. Andere onderwerpen zoals garnizoenen, troepenverplaatsingen en kampementen laten we in principe buiten beschouwing. We behandelen het kader waarbinnen de inundaties hebben plaatsgevonden, dus de functie binnen de krijgsverrichtingen. Wat waren de beweegredenen, hoe was de besluitvorming, hoe zijn ze uitgevoerd en door wie, beantwoordden ze aan het doel en wat was de impact van de inundaties? Daarbij gaan we na of er een relatie was tussen de diverse inundaties en zo ja welke. Gedurende de periode voorafgaand aan de Tachtigjarige Oorlog vonden militaire inundaties incidenteel en vrij willekeurig plaats. Tijdens die oorlog is er een omslag in het gebruik door de militairen van het buitenwater. Dat vraagt om nader onderzoek. Ook onderzoeken we de houding van de gedupeerden en de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende betrokkenen. Wat betreft de omvang van het geïnundeerde gebied laten we ons leiden door de uitgangspunten bij de reconstructies van De Kraker.[2] De immense langetermijngevolgen, van hetgeen in de twintig jaren tussen 1583 en 1604 plaatsvond, rechtvaardigen de uitgebreide aandacht voor deze periode. Daaronder rekenen we ook de uitgevoerde bedijkingen, de fortificaties en andere militaire ingrepen in het landschap zoals de eerste infrastructurele werken buitendijks die een hindernis voor de militairen bleken. Men zou verwachten dat het bedijken weer op de oude voet verder zou gaan maar het verliep anders. Reeds bij de eerste herdijkingen begonnen de militaire strategen zich met het ontwerp en de uitvoering ervan te bemoeien. Ook hierin vond gedurende de oorlog blijkbaar een omslag plaats. Het bedijken en herdijken gebeurde niet meer als vanouds om zuiver economische mo-

[1] De Kraker, *Landschap uit Balans*.

[2] De Kraker, *Reconstructie*; *Landschap en bewoning*. Wat betreft de zuidgrens nemen we grofweg de hoogtelijn van het toenmalig gemiddelde springtijhoogwater tegen het 'Hoge Land' (zie hoofdstuk 3).

tieven. Deze processen waren duidelijk onderworpen aan een zich evoluerende verdedigingsstrategie waarin inundaties een belangrijke rol speelden. Zoveel mogelijk worden de hiervoor genoemde facetten belicht voor zover ze van belang kunnen zijn voor de synthese.

Na een samenvatting van de staat van verdediging in Noord-Vlaanderen voorafgaand aan oktober 1583, gaan we in op de gebeurtenissen in twee deelgebieden, het westen en het oosten. Het westelijke deelgebied bestaat uit het Noord- en Oost-Vrije van Brugge met het eiland Biervliet.[3] Het oostelijke deelgebied omvat de Vier Ambachten met het Waasland. Binnen elk van deze deelgebieden hanteren we een chronologische opbouw aan de hand van een aantal ijkmomenten.

5.2. Politiek-militair kader

De Tachtigjarige Oorlog begon als een opstand van de adel in de Lage Landen tegen hun vorst. Daardoorheen liep de opkomst van de reformatie. Als reactie op de Beeldenstorm en het politiek gemanoeuvreer van de edelen, stuurde koning Philips II in 1566 de hertog van Alva als landvoogd om rust te brengen. De maatregelen die deze man na zijn aankomst in 1567 invoerde, vergrootten de vervreemding en leidden tot een verzet met als aanvoerder Willem van Oranje, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. Door het omarmen van een groep zeerovers, de watergeuzen, wist de opstand zich uit te breiden. Op 13 april 1572 bezetten de watergeuzen onder Lodewijk van Nassau, na een volksopstand, Vlissingen.[4] In mei begonnen ze met aanvallen op Noord-Vlaanderen.

Alva verloor zijn grip op de situatie en werd teruggeroepen. Na de Spaanse furie in 1576 kwam het tot een kortstondige vrede, de Pacificatie van Gent. Landvoogd Don Juan begon een nieuw offensief, dat na zijn plotselinge dood op 1 oktober 1578 werd overgenomen door Alexander Farnese. Diens veldtocht door de Lage Landen veranderde de situatie.[5] Zijn strategie bestond eruit om na een snelle verovering van het platteland de grote steden Brugge, Gent en Antwerpen te omsingelen en een economische blokkade in te stellen. In 1583 startte hij met Spaanse elitetroepen (*tercios*) zijn opmars langs de Vlaamse kust. In juli maakte hij zich meester van het vlootsteunpunt Duinkerke. Zeeland wilde de steden te hulp komen maar beschikte nauwelijks over een leger. Om de Spanjaarden weg te houden van de Westerschelde en te voorkomen dat de grote steden in zijn handen zouden vallen, grepen de opstandelingen naar het waterwapen. Alleen dat weghouden lukte. De Val van Antwerpen in 1585 had grote economische en sociale consequenties. Het was het begin van de scheiding tussen Noord en Zuid.[6] Het grondgebied van de Generaliteit was gekrompen tot Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht. Engeland verleende steun maar niet vrijblijvend. Men diende de graaf van Leicester als gouverneur-generaal te accepteren. Holland ging liever in zee met de jonge Maurits van Oranje. Na een mislukte staatsgreep vertrok Leicester in 1587 naar Engeland, waarna de Staten-Generaal in 1588 besloten zelf de regering in handen te nemen.

[3] Gottschalk, *Historische geografie 1*, 86. Biervliet lag oorspronkelijk als vrije stad in het Boekhouterambacht.
[4] Lodewijk van Nassau (1538-1574), een jongere broer van Willem van Oranje, diens vertrouwensman en secretaris. Hij sneuvelde op de Mookerhei.
[5] Hij maakte gebruik van de wanorde ontstaan na het afzweren van Philips II door SG: *Placcaet van Verlatinghe* van 26-7-1581.
[6] Van Waesberghe, 'De oorlog', 60; Decavele, 'Willem van Oranje', 79-80. Dat Holland en Zeeland Vlaanderen slechts als een buffer beschouwden, was al tijdens de belegeringen van de Vlaamse steden een doorn in het oog van de Vlaamse edelen.

Het wegroepen van Farnese in 1590 door Filips II speelde de Republiek in de kaart.[7] Maurits begon een offensief maar ontmoette Ambrogio Spinola als geducht tegenstander.[8] Maurits wist echter in de periode 1583 tot 1609 de frontiers van de Republiek danig te verleggen. Daartoe behoorde het consolideren van aanzienlijke delen van Noord-Vlaanderen. Het overgrote deel van die Noord-Vlaamse winst bood echter, evenals de rest van Noord-Vlaanderen, omstreeks 1600 een ravage. Als gevolg van de overstromingen en de oorlogshandelingen was het een desolaat landschap waar legereenheden, benden, ontheemden en zelfs wolven rondzwierven.[9]

5.3. De staat van verdediging vóór 1583

Voor deze paragraaf kunnen de kaarten 15 en 16 worden geraadpleegd ter oriëntering.

Met het oog op een mogelijke invasie van geuzen vanuit Engeland kregen alle parochies in het Vrije van Brugge die langs de Noordzee lagen, het bevel in 1568 en 1569 de torenwacht in te richten op 's Lands kosten.[10] De situatie in april 1572 in Vlissingen verhoogde de staat van alertheid.[11] Het Waasland maakte kennis met de Watergeuzen op 23 februari 1572 toen ze, na een beschieting op Antwerpen, Kallo plunderden.[12] Tot 1576 teisterden bendes, soms met de steun van plaatselijke sympathisanten, Noord-Vlaanderen. Ze blokkeerden de riviermondingen en verhinderden de vissers hun bedrijf uit te oefenen.[13] Op 18 mei 1572 werd melding gemaakt van een 'zeker entreprise van die van Vlissijnghe op de Nieuwerhaven ende Breskinssant'.[14] Na een strooptocht over Assenede bezetten de geuzen op 8 juli 1572 Aardenburg en richtten het als basiskamp in om van daaruit een grote stad in te nemen.[15] In de hoop dat de bevolking zich zou aansluiten, beval Willem van Oranje om het Land van Cadzand en het Noord- en Oost-Vrije van Brugge enigszins te ontzien. Dat mislukte waarna van de verovering van Noord-Vlaanderen werd afgezien.[16] Enkele dagen later landden de geuzen bij het Vlaams Hoofd dat toen nog Het Veer werd genoemd.[17] Andere wapenfeiten waren de vernieling van de sluizen van het Gentse sas (Sas van Gent) en Terneuzen zonder dat het tot inundaties kwam.[18] Afgezien van de pogingen van het Vrije van Brugge en het Wase hoofdcollege kwamen de Spaanse tegenmaatregelen moeizaam op gang. De troepenversterkingen leverden weinig op, door het wangedrag van de soldaten eerder het tegendeel.[19] Om alle contacten van de bevolking met de opstandelingen te verbreken, beraamde Alva het plan om de bevolking te verplaatsen en de kuststrook (Land van Cadzand en Oostburgambacht) onder water te zetten. Het Vrije van Brugge

---

[7] Filips II zond Farnese naar Frankrijk, waar een burgeroorlog woedde, waardoor er minder troepen en geld beschikbaar waren voor de *Reconquista* van de Nederlanden.

[8] Ambrogio Espínola, Marqués de los Balbases (1569–1630), een militair strateeg, afkomstig uit Genua. Hij werd in 1601 door Filips III gezonden om Albrecht van Oostenrijk militair bij te staan. Veroverde Oostende in 1604. Zijn broers Frederigo en Aurelio waren ook militaire bevelhebbers in de Nederlanden.

[9] RAG, *AR7*, nr. 595 (rek. 1589).

[10] RAB, *INV15/16*, nr. 25, fol. 229v, 264; Coornaert, *Heist en de Eiesluis*, 129.

[11] RAB, *INV15/16*, nr. 311, fol. 54v, 55v; nr. 25, fol. 229v, 276, 285, 294v, 300v.

[12] ARA, *Familie Arenberg*, nr. 1, fol. 35v-36v.

[13] Coornaert, *Heist en de Eiesluis*, 132.

[14] RAB, *INV15/16*, nr. 311, fol. 55v.

[15] ZA, *474*, nr. 37 (12/7); Janssen & van Dale, *Bijdragen,* 3e deel, 302; Bauwens 'De Tweede opstand', 15-19.

[16] Bauwens, 'De tweede opstand'; De Kraker, 'De woelingen'; Willeboordse, 'Oorlogh ende beroerte', 14-15. Oranje had in 1572 een algehele opstand voor ogen. Toen in augustus de steun van de Franse Hugenoten en de Engelsen wegviel, verviel die optie. De geuzen kozen toen voor een psychologische oorlogsvoering door terreur om de bevolking tot aansluiten te bewegen. Dat hield een mythe levendig van de verovering van Vlaanderen.

[17] Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 2*, 49; Piot, *Correspondence 4*, nr. 62 (28-4-1572). Het Vlaams Hoofd lag op een kleine dekzandheuvel.

[18] SAG, *OA_A_10_6_092bis*, nr. 6, fol. 221-233v, 239, 403v. 21-5-1572.

[19] Vlietinck, *Het oude Oostende*, 197-198; Bauwens, 'De Tweede Opstand'; ARA, *I425*, nr. 1711/2; *CCRK34*, nr. 24301; ZA, *474*, nr. 37; RAB, *INV15/16*, nr. 312, fol. 43, 44.

stelde versterkingen voor, wat door Alva werd overgenomen.[20] Soortgelijke inundatieplannen voor de streek rond Antwerpen gingen evenmin door. Daar Noord-Vlaanderen nauwelijks versterkte plaatsen kende, noopte de brandschatting de Spanjaarden tot het versterken van de kleine steden.[21] Het afbranden van het Gentse sas leidde ertoe dat hier een aarden fort met vier bastions omheen werd gelegd, waarmee Sas van Gent als een versterkte plaats ten tonele verscheen en steeds belangrijker zou worden.[22] Kerken werden gefortificeerd en er verrezen overal kleine aarden versterkingen.[23] Om de vaart op de Braakman te controleren, bouwden de Spanjaarden in mei 1573 tegenover het kapersnest Biervliet een wachthuis binnen een aarden fortificatie (spoedig IJzendijke genoemd) nabij de sluis van de Jonkvrouwpolder die net het jaar tevoren was herdijkt.[24] De kustverdediging zag er als volgt uit: op de duinen en de dijken en de Zwinarmen stonden uitkijkposten. Deze konden een landingspoging niet weerhouden maar wel tijdig waarschuwen voor aankomend gevaar. Ter verdediging was een tweede linie ingericht met de sterkte IJzendijke, een nieuw bolwerk bij Breskens en enkele verschanste kerken. Daarachter lag de versterkte stad Sluis met een kleine afweervloot.[25] Vanwege de ligging ten opzichte van Vlissingen en de bescherming van de scheepvaart op de Honte en het rabat in de Axelsevaart viel in 1572 het besluit tot de aanleg van fort Aldana bij Neusen, het huidige Terneuzen.[26] Het kwam in 1575 gereed evenals de bij suatiesluizen gelegen forten Campen, Saeftinghe en Haeften.[27] Bovendien bestond het kasteel van Saeftinghe nog als sterkte.[28] Axel, Hulst en het fort Sint-Margriet ten zuiden van Axel aan de Axelsevaart droegen zorg voor de verdediging in de diepte evenals kastelen zoals die van Zwijndrecht, Beveren, Moerbeke, Assenede, Eksaarde, Moere (Zuiddorpe).[29] Alva had meer forten voorzien zoals bij Biervliet, Lillo en Liefkenshoek, maar die gingen vanwege de te hoge kosten niet door. Biervliet, zeer strategisch gelegen in de Braakman, kwam daardoor al snel onder de geuzeninvloed. In 1576 ging de plaats over naar Oranje en werd er een Walchers garnizoen geïnstalleerd.[30] Willem van Oranje maakte zich in 1577 meester van Sluis waarna de muren langs het Zwin onder ingenieur Abraham Andriessen werden vervangen door aarden bastions volgens het Oud-Nederlandse stelsel.[31] Aan de overzijde werden de Noord- of Tonnenschans (Klein Pasfort) en de Grote Schans (Groot Pasfort)

[20] ARA, *I425*, nr. 1712/1 (18-7-1572), nr. 1725/1, fol. 69 (2-11-1572), 268 (1-7-1573) &, 273; Van Zuylen van Nyevelt, 'Voorstel tot overstroming'; SAB, *B4*, resolutieboek 1573-1599, fol. 128v-134 (30-6-1573); Bauwens, 'De tweede opstand', 42-43, 70-73.

[21] RAB, *INV15/16*, nr. 25, fol. 282 (19-5-1572); Dieleman, *De verovering*, 21; ZA, *6060*, nrs. 609 & 610. De vestingen van Damme, Sluis, Aardenburg, Biervliet en Hulst werden aangepast en Axel kwam er nieuw bij. Die van Axel is na de plundering door de watergeuzen in 1574 niet afgemaakt.

[22] SAG, *OA_A_10_6_092bis*, nr. 6, fol. 323-327, 421 e.v.; Decavele, *Honderdvijftig jaar*, 14.

[23] RAB, *INV15/16*, nr. 314, fol. 29v; ARA, *CCRK68*, nr. 42327 (rek 1572/74); Bauwens, 'De tweede opstand', 70-71; De Kraker, 'De Woelingen', 39. De kerken van Cadzand, Oostburg, Boekhoute, Assenede, Axel, Triniteit.

[24] RAB, *INV15/16*, nr. 25, fol. 292v; nr. 314, fol. 52v; RAG, *VZ1*, nr. 569; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 249. 'een waekhuus in 't bollewerck staende'.

[25] Coornaert, 'De forten van', 98. De kerken van Cadzand en Oostburg; Bauwens, 'De tweede opstand', 20. Na twee mislukte pogingen tot inname van Sluis.

[26] ARA, *I425*, nr. 1725 (minuut 23-3-1575 Requesens aan Roeulx); *CCRK51*, nr. 25726; Stuij, 'Een Spaans en een Staats', 91-95; Hamelink, 'Oude vestingkaart van Terneuzen'; ZA, *292*, nrs. 1999 & 2000; RAG, *AR7*, nr. 1822 (17-6-1575). Genoemd naar Francisco de Aldana (1537-1578), de eerste gouverneur van het fort.

[27] Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 786; Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 18; RAG, *VZ1*, nr. 2455; RAK, *902/6*, nr. 559. Vóór 1577.

[28] De Kraker, 'De woelingen', 138; ARA, *CCRK68*, nr. 43545, fol. 5, 14v-15.

[29] RAG, *AR7*, nr. 659, nrs. 1832 & 2032; ARA, *I425*, nr. 1725/2, fol. 239, 242, 254. Ook na de inname door Farnese bleven deze kastelen van een bezetting voorzien.

[30] De Kraker, 'De woelingen', 167-168.

[31] Westra, *Nederlandse ingenieurs*, 24. Een metselaar die het tot militair ingenieur schopte. In 1572 was hij betrokken bij de bouw van de citadel van Antwerpen. Na de Spaanse Furie trad hij in dienst bij de Staatsen.

aangelegd.[32] In diezelfde tijd was Andriessen betrokken bij de werkzaamheden aan Antwerpen.[33] Op 24 september 1576 bezetten muitende Spaanse soldaten vanuit de Antwerpse citadel het Vlaams Hoofd, staken de dijk door nabij de sluis en wierpen er een fortificatie op als bruggenhoofd. Met deze sterkte probeerden de muiters de aanvoer van victualiën uit Vlaanderen naar Antwerpen te beletten.[34] Om Spaanse strooptochten te verhinderen, liet het Wase hoofdcollege met toestemming van de Staten-Generaal in Brussel begin oktober bressen maken in de dijk bij Burcht en Kallo en er versterkingen bij opwerpen.[35] Nadat de Spaanse furie was bedwongen, konden de stroomgaten in de loop van 1579 worden gedicht met materiaal afkomstig van de ontmantelde versterkingen bij het Vlaams Hoofd en Burcht.[36]

Gent versterkte zich vanaf 1571 met een doorlopende muur.[37] Na de Pacificatie van Gent in 1576 en het Eeuwig Edict van 12 februari 1577, die slechts enkele maanden stand hielden, trokken de Spanjaarden hun troepen (tijdelijk) terug.[38] Een voorwaarde was de afbraak van de citadellen zodat op 19 en 21 augustus 1577 aan Antwerpen respectievelijk Gent toestemming werd verleend de stadzijde ervan af te breken.[39] Drie maanden na de calvinistische overname van beide steden, vestigde Willem van Oranje op 31 januari 1578 zijn hoofdkwartier in Antwerpen. Om een Spaanse aanval te voorkomen, liet hij in de Scheldedijk de forten Lillo en Kruisschans aanleggen en de kuststrook onder water zetten. Aan de overzijde verrezen forten bij het Kerckegat en Liefkenshoek (Liefkins Houck). Het inmiddels onder calvinistisch bestuur staande Vlaams Hoofd veranderde in een kroonwerk en westelijk van Burcht verrees de schans Ferdinand.[40] Het nieuwe Gentse bestuur met Jan Hembyze voorop wilde van de stad een onneembare vesting maken: een gesloten driehoek volgens de regels van de Italiaanse krijgskunst.[41] Om de haventoegang zeker te stellen, begonnen de Gentenaren aan nieuwe versterkingen rondom het 'Sas van Gent'.[42] In het Meetjesland verenigden dorpen zich, aangespoord door Gent, om versterkingen aan te leggen.[43] Om verzekerd te zijn van een goede scheepvaartverbinding met Zeeland werden naast de Sassevaart alternatieve vaarten zoals de Moervaart aangepakt.[44] In 1579 sloten Brugge, het Vrije van Brugge, Gent en Antwerpen zich aan bij de Unie

[32] Decavele, 'Frans van der Kethulle,', 272; Van der Bauwhede, 'De Reconquista', 98, 112. De Grote Schans, d.m.v. een schipbrug met de stad verbonden en het Klein Pasfort op de grondvesten van Toren van Bourgondië. Ten zuidwesten van de Westpoort de schans St.-Anna of Beckaf ('C. Bechof. The sconse taken by the ennemy').
[33] Lombaerde, 'Antwerpen versterkt 1', 17.
[34] SAA, *Tresorij*, nr. 925 (1576-1578), fol. 99 & *RK*, nr. 18, fol. 99; SAB, *B514*, nr. 35 (indijking Borgerweert 1577-1582), fol. 69; SAG, *OA_A_10_089*, nr. 1 (verslag 30-4-1577); Gils, 'De vesting Antwerpen', 96, noot 34; Despretz, 'Stadsversterkingen', 5. De stad had een Calvinistisch bestuur, de citadel een Spaans garnizoen dat op 1 en 2-8-1577 werd verjaagd.
[35] ARA, *I425*, nr. 1725/4 (Jan de Croy 7 & 12-10, 14-12-1576); SAG, *OA_A_10_089*, nr. 1 (A. de Chistelles aan SG 22-4-1577); SAA, *Tresorij*, nr. 1095 (ongedateerde tekst) & *Reeks 28*, 11/47 (kohier 6-6-1578); SAB, *B4*, resolutieboek 1573-1599 (21-2-1577); SSN, *Oud Archief*, nr. 452, fol. 8-9v.
[36] ARA, *I425*, nr. 1725/5 (brieven 25 & 26-4-1577); SAG, *OA_A_10_089*, nr. 1 (A. de Ghistelles aan SG na 22-4-1577); Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 1*, 368-371.
[37] RAG, *VZ1*, nr. 253.
[38] De Pacificatie van Gent, een politiek succes van Oranje was mogelijk door de Spaanse Furie, de plundering op 4-11-1576 van Antwerpen door Spaanse soldaten ter aanvulling van hun achterstallige soldij. Het Eeuwig Edict was een overeenkomst van 12-2-1577 tussen de Don Juan van Oostenrijk en de SG in Marche-en-Famenne.
[39] Despretz, 'Stadsversterkingen', 4.
[40] Stockman & Everaers, *"Frontier Steden"*, 109; ZA, *293*, nr. 506; .Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 17-19; British Museum, *Manuscript Department*, add. 21527, fol. 12; ARA, *T580*, nr. 596; Lombaerde, 'Antwerpen Versterkt 1', 17; Dewulf, 'De verdedigingswerken', 113. Het fort Liefkenshoek bij de Liefkene had een nagenoeg identiek grondplan als het fort Aldana.
[41] Decavele, 'Gent, het Genève', 37; Despretz, 'Stadsversterkingen'; RAG, *VZ1*, nr. 253. Wallen voorzien van bastions en omgeven door brede grachten. Alle inwoners moesten er aan meewerken.
[42] Decavele, *Honderdvijftig jaar*, 14; De Roo, 'Alle huizen hebben namen', 2244.
[43] Ryserhove, 'De geuzenberoerten', 81-82; Verstraete, 'Parochiaal leven', 94; De Vos, 'Godsdienstberoerten te Eeklo', 92; ARA, *CCRK67*, nr. 34505, fol. 28v, 29; SAE, nr. 563; RAG, *AR3*, nr. 843.
[44] Puimège & De Schrijver, 'Ten Rosen', 10-11.

van Utrecht. Onder druk van de strooptochten van de malcontenten liet het calvinistische bewind een versterkte (kanalen)linie aanleggen van Oostende tot bij Gent.

We kunnen vaststellen dat op het eind van 1583 geheel Noord-Vlaanderen onder invloed stond van calvinistische besturen, met Brugge, Gent en Antwerpen als centra. Die hielden nauwe contacten met Zeeland. Verspreid door de streek lagen, zonder al te veel samenhang, versterkingen opgeworpen tijdens het Spaanse bewind om zich teweer te stellen tegen de geuzenaanvallen. De grote steden en hun scheepvaartwegen waren opnieuw versterkt. Van Oostende tot Gent had de 'Calvinistische Republiek' een linie aangelegd gebruik makend van de bestaande kanalen. De mogelijke inzet van het inundatiewapen, maakte deel uit van de verdedigingsstrategie zonder dat hiervoor speciale voorzieningen waren getroffen.

5.4. Het westen van Noord-Vlaanderen tot 1609

5.4.1. Inleiding

Van het Noord- en Oost-Vrije van Brugge geven we een overzicht van de gestelde inundaties bij de nadering van Farnese in 1583, hoe ze werden gesteld en wat de korte termijn gevolgen waren. We volgen daarna de ontwikkelingen tot aan het Twaalfjarig Bestand. Aandacht wordt besteed aan de organisatie van de verdediging in het terrein tijdens en na de inname van Sluis in 1587 door Farnese. Daarbij hoort een reconstructie, in grote lijnen, van het toenmalige landschap met de verdedigingssystemen. Dezelfde werkwijze wordt gehanteerd tijdens en na de verovering van Sluis met het onderhorig deel van het Vrije van Brugge door prins Maurits in 1604. Er zijn nu duidelijk twee invloedssferen, Staats en Spaans, die elk een soortgelijke militarisering laten zien. Het op een strategische plek in de Braakman gelegen Biervliet speelde in het besproken tijdvak een eigen rol. Met het oog op de latere ontwikkelingen is het wedervaren van die plaats in dit hoofdstuk ondergebracht.

Voor de topografie gedurende de periode 1583 tot en met 1587 kan kaart 17 en voor de periode 1587 tot 1609 kaart 19 worden geraadpleegd ter oriëntering. De inundaties gedurende de periode 1583-1586 zijn samengebracht op kaart 18.

5.4.2. Inundaties 1583-84

Vanaf 1579 verbleef Willem van Oranje in Brugge om daar de verdediging te organiseren. Er werden linies ingericht vanuit Oostende langs de Ieperleet, Brugge, de Reie, de Gentse Lieve, de Brugse Leie en de Hoge Kale.[45] Naast het opwerpen van (geïmproviseerde) versterkingen begon men met het ophogen en in profiel brengen van de kaden, het afbreken van de bruggen en het bouwen van wachthuizen. De middeleeuwse omwalling van Damme werd aangepast met enige aardwerken.[46] Het geplande inlaten van zeewater door de sluis van Reigaarsvliet in maart 1580 ter beveiliging van Sluis vond geen doorgang.[47] Om het gebruik als steunpunt door de Spanjaarden te voorkomen, viel het besluit om de vestingwerken van Aardenburg te slechten.[48] De opstandelingen verhuisden hun hoofdkwartier naar Middelburg in Zeeland. Op 25 juli 1583 ontving Brugge brieven van de naderende Farnese met een voorstel om tot een 'goede vrede' te komen.[49] Op 13 oktober ontving de Engelse bezetting van het kasteel van Middelburg (Vl.)

[45] Vandermaessen, Ryckaeet & Coornaert, *De Witte Kaproenen*, 66-68; Coornaert, 'De forten van', 99; Lombaerde, 'De stad Oostende', 52; RAB, *INV15/16*, nr. 319, fol. 32v (''t upzetten ende bewaeren van der Lieve', 11-7-1581), nr. 320, 321 & 322; Ryserhove, 'De geuzenberoerten', 81-82. Van Damme tot Eeklo.
[46] KBB, Ms. II2245/2, fol. 56; RAB, *INV113*, nr. 628; SAB, *B126*; Terryn & Pillen, *Damme*, 132-133.
[47] RAB, *INV15/16*, nr. 26, fol. 24v; *INV44/1*, nr. 402 (rek. 1579-80), fol. 22; Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 81-82.
[48] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 231-232; GAS, *ASA*, nr. 6, regestnr. 100 (20-8-1581: 'Laeten demolieren ende afworpen heure poorten ende slechten heure wallen ende alzo de selve sladt ontsluijten').
[49] Slos, 'Karel van Croÿ', 150.

order om de stad plat te branden opdat die niet in handen van de Spanjaarden zou vallen.[50] Vijf dagen later arriveerde Farnese's voorhoede in Eeklo, Middelburg (Vl.), Kaprijke, Bassevelde en Assenede, kennelijk met de bedoeling de verbinding tussen Gent en Brugge te verbreken. Doordat weerstand werd geboden, legden zijn troepen een groot deel van het Meetjesland in as.[51] Zodra de calvinistische leiders inzagen dat hun linie de opmars niet kon stuiten, besloten ze alle middelen in te zetten om de havensteden Oostende en Sluis in handen te houden. Daarbij greep men naar het inundatiewapen, volgens Gottschalk een wanhoopsactie.[52] Het volgende is gedocumenteerd:

Ten eerste beval de commandant van Damme de dam te Lembeke van 't Verloren Rek door te steken om het water van het Zoute te laten binnenstromen, hetgeen gebeurde.[53]

Vervolgens staken de Sluizenaars, aangestuurd door Zeeland, al omstreeks 1 augustus 1583 op twee plaatsen de dijk door van de watering Reigaarsvliet nabij Mude.[54]

In de loop van het najaar vernielden de Sluizenaars de sluizen bij Slepeldamme, Brugheers en Coxyde. In hoeverre toen ook polders in Waterland zijn geïnundeerd is onduidelijk.

Aangenomen wordt dat de bewoners van Groede, alvorens naar Vlissingen uit te wijken, de sluis bij Nieuwerhaven vernielden. Mogelijk is toen ook de dijk bij de sluis van de Osemanpolder op de Brugsevaart doorgestoken.[55]

Tenslotte waren op enkele plaatsen ook doorstekingen gemaakt door de Sluizenaars in de kaden langs de Gentse Lieve.[56]

Achter Nieuwerhaven schuurde zich snel een omvangrijk geulenstelsel uit dwars door het oudland van Oostburgambacht, Groede en Breskens. Schoondijke en Nieuwerkerke verdronken. Bijna 7.700 hectaren land gingen verloren. Oostburg, dat in 1583 door de inwoners in brand was gestoken en werd verlaten, bleef met de 120 hectaren grote Veerhoek op een eilandje liggen. Alleen het ruim 3.800 hectaren grote Eiland van Cadzand ontsprong grotendeels de dans.[57] De magistraat van het Vrije van Brugge trachtte tevergeefs de dijken bij Sluis te doen herstellen.[58] Waarschijnlijk konden enkele polders aan de noordzijde van de Brugsevaart snel worden herdijkt.[59] Wat betreft het Waterland is de situatie onduidelijk. Het lijkt er op dat een gering aantal polders inundeerde maar dat de dijken spoedig waren hersteld. Wellicht ging het hier om zo'n 1.000 hectaren.[60] Rondom Damme kreeg men de situatie onder controle. De watering Reigaarsvliet slaagde erin om een van de gaten bij Mude te dichten. De buiten gebruik zijnde oude sluis bij het plaatsje Hoeke werd hersteld en hield voorlopig het zeewater tegen. Toen de Sluizenaren in maart 1584 ook die sluis vernielden, had het zeewater vrij spel en drong

[50] RAG, *AR115*, nr. 15 (rek. 1583).
[51] ZA, *2*, nr. 1623, fol. 99 v (21-10-1583 SZ aan Antwerpen: Bij Breskens was een Spaanse ruiter gevangen, die was verhoord); Ryserhove, 'De geuzenberoerten', 83 e.v.; Kerckhaert, 'De heresie in het Meetjesland', 5-6 & 'De inval', 177 e.v. Het Meetjesland bleef, mede door de acties van de vrijbuiters tot zeker 1600 praktisch verlaten.
[52] Gottschalk, *Stormvloeden 2*, 219 & 764.
[53] SAB, *A216*, rek. 1583/84, fol. 34-36.
[54] Coornaert, 'De forten van', 99; *Westkapelle en Ramskapelle*, 96-99; SAB, *B118*, secreet resolutieboek 1545-1552, fol. 240/2; *A216*, rek. 1583-84, fol. 34.
[55] Gottschalk, *Historische geografie 2*, 219; De Kraker, 'War, climatic stress', 80; RAG, *VZ1*, nrs. 570 & 594. Het doorsteken van de Osemanpolder wordt gesitueerd in 1622 maar de Oranjepolder uit 1618 omvatte toen deze landen al. Kaartmateriaal uit die tijd maakt aannemelijk dat de (wellicht herdijkte) polder tussen 1606 en 1618 zou zijn verdwenen. Mogelijk hebben de stormvloeden van 1606-1609 zijn lot beslecht.
[56] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 232.
[57] ZA, 474, nr. 99, 'Oostburg'; GAS, ASO, nr. 1142 (octrooi 21-3-1615); Cau, Groot Plackaet-Boeck, dl 2, 1905; SAB, *D107*, nr. 19; ZA, *292*, nr. 1920.37; Wintein, 'Het Land van Groede', 202-203.
[58] Gottschalk, *Stormvloeden 2*, 764; GAS, *ASA*, nr. 906 (getuigenis 5-9-1651). Een gedeeltelijke herdijking in 1588/89 nabij Aardenburg schijnt enig of kort effect te hebben gehad. Een sluis bij Aardenburg verving de oude sluis en het sas van Slepeldamme.
[59] RAG, *VZ1*, nrs. 570 & 594. Die zijn mogelijk bij de stormvloed van 1609 alsnog verdronken.
[60] RAG, *VZ1*, nrs. 570 & 594.

het diep de Zwinstreek binnen.[61] Het nakende winterseizoen belemmerde echter het herstel. De streek ten zuiden van de Zwinmonding en het oostelijk van Sluis gelegen Coxyschegat, inclusief het hele Aardenburgambacht, stond tot bij Blankenberge en Damme onder water, circa 23.000 hectaren.[62] Door het leggen van kaden probeerden de ingelanden de inundatie in te dammen.

Door de uitgestrekte inundaties verliep de Spaanse herovering van het Vrije van Brugge moeizaam. Op 20 mei 1584 gaf Karel van Croÿ na een maandenlange blokkade, Brugge en het Vrije van Brugge, met uitzondering van Oostende en Sluis, over aan Farnese.[63] De Brugse legers plunderden daarna het Land van Cadzand om zich te bevoorraden. Als represaille vernielden de Sluizenaren het sas op het Paswater in de Versevaart, zodat de Bruggelingen van hun vaarweg waren beroofd.[64] Op 4 juni verklaarden de Staten-Generaal Brugge en het Vrije van Brugge tot vijand.[65] Daarna maakten ook de Sluizenaars, naast de Oostendenaren en de Zeeuwen, zich schuldig aan strooptochten tot diep in Vlaanderen. Dit leidde tot uitwassen als het doorsteken in december 1586 van de zeedijken aan de sluis van Blankenberge'.[66] Vandaar dat er al in oktober 1585 een verzoek was uitgegaan van het Vrije van Brugge naar Farnese om Sluis en Oostende te heroveren.[67]

Direct na de inname van Brugge begonnen de Spanjaarden, ter afscherming van de Staatse *raids*, op bevel van Farnese de Gentse Lieve en de Hoge Kale uit te diepen en de bermen op te werpen. Mogelijk zijn er toen ook diverse schansen opgeworpen.[68] De doorstekingen in de Gentse Lieve en het Gentse Speie te Damme werden hersteld. Door die ingrepen was het kanalenstelsel weer bevaarbaar en kon het, na de verovering van Gent op 17 september 1584, als aanvoerweg worden gebruikt.[69] Op 28 augustus 1584 kreeg Brugge toestemming alsnog de verbinding van Brugge met de Leie te realiseren. De Gentenaren, die beducht waren voor het aftappen van de Leie, wisten dit te verhinderen.[70] Langs de Blankenbergsevaart werden stellingen opgeworpen. Overal wapende men zich met het opwerpen van kleine versterkingen waarmee een acces kon worden afgesloten, de zogenoemde sperfortjes, zoals een schansje op de dam en de dijk bij het oude kasteel Lembeke.[71] In oktober 1584 namen eenheden van Farnese Aardenburg in bezit en werd de plaats opnieuw versterkt.[72] De sterkte in de Jonkvrouwpolder werd van 1585 tot 1587 verbouwd tot het fort IJzendijke.[73] Nochtans kreeg men geen grip op de Staatse invallen wat leidde tot een verdere ontvolking. Een ander gevolg was dat in het Oost-Vrije van Brugge nauwelijks aan dijkonderhoud, laat staan aan herdijken kon worden gedacht. De uitschuring door het getij vergrootte de stroomgaten totdat herstel schier onmogelijk werd.[74]

---

[61] Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 98-103.
[62] RAG, *AR12*, nr. 15 (rek. 1583-1585).
[63] Slos, 'Karel van Croÿ', 147-148; Nijs, *Karel III de Croy*. Karel van Croÿ was een zoon van Filips III van Croÿ, hertog van Aarschot en prins van Chimay. Hij schaarde zich in het Staatse kamp en was sinds 5-7-1583 gouverneur van Brugge en het Vrije van Brugge.
[64] Coornaert, 'De forten van', 94, 144. De overzeese handel verplaatste zich via de Ieperleet.
[65] De Keyser, 'Verdedigingswerken', 32.
[66] RAB, *INV15/16*, nr. 326, fol. 65 ('by laste van den collegie, ghevacchiert hebben jn 't schauwen ende stoppen van de dycken van den Sluus van Blanckeberghe, by den vyandt onlancx deurghesteken'); SAB, *A216*, rek. 1586-1587, fol. 49v.
[67] RAB, *INV15/16*, nr. 324, fol. 60v.
[68] RAG, *AR3*, nr. 617 (farde 1580); *VZ1*, nr. 571.
[69] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 232.
[70] SAB, *A2*, correspondentie 1575-1599 (extract rek. 1587); Vandermaersen *et al*., *De Witte Kaproenen*, 68-102.
[71] SAB, *A216*, rek. 1583-84, fol. 36. 'de scranse te Lembeke up den Kysdam ende dyck'.
[72] Willeboordse, 'Oorlogh ende beroerten', 27. Grotendorst en Kijkuit.
[73] RAG, *AR3*, nr. 617 (27-6 & 4-7-1585): 'omme den generalen vijant te wederstaene ende belettene alzulcke quade voornemen ende entreprysen als hij up dese ende Brugsche quartieren zouden willen attempteren'; RAB, *INV15/16*, nr. 1859, fol. 10v, nr. 1841, fol. 15v-16, nr. 1843, fol. 15-25v.
[74] M.b.t. het Coxysegat stelt De Keyser ('Verdedigingswerken', 40-42), n.a.v. de kaarten van J. Horenbault (1605, 1624), dat dit aanvankelijk niet zo breed was als Gottschalk (*Historische geografie 2*, 219) had aangenomen. In

5.4.3. De verovering van Sluis door Farnese

Juist op het moment dat de situatie voor Farnese gunstig was om met succes de Nederlanden te veroveren, moest hij de directe oorlogsvoering stopzetten vanwege de internationale politieke belangen. Filips II had de Armada uitgezonden naar Engeland en Farnese diende met zijn troepen aan die aanval mee te doen. De haven van Sluis kwam voor de inscheping op die vloot aanvankelijk het eerst in aanmerking.[75] Vandaar dat hij op 8 juni 1587 in Brugge was. De modernisering van de vestingwerken was nog niet gereed maar Sluis lag goed beschermd te midden van het geïnundeerde land.[76] Tijdens de belegering waren in de omsingeling zes schipbruggen opgenomen, onder andere een met twee fortjes aan weerszijden over het Zwin die eind juni 1587 was voltooid.[77] Na twee maanden gaven de verdedigers zich op 5 augustus over. Na de inname legde de Zeeuwse admiraliteit direct een blokkade voor de haven.[78] De nieuwe gouverneur Juan de Rivas begon de stad uit te bouwen tot een steunpunt van de Spaanse vloot. De fortificatiewerken werden hervat en pogingen ondernomen tot herstel van de dijken bij de stad. Het Noord- en Oost-Vrije van Brugge waren echter maar spaarzaam meer bewoond en op sommige plaatsen totaal verlaten en in desolate toestand.[79] Pas in 1589 wist het Vrije van Brugge een dam te leggen voor het gat bij Hoeke met daarin een nieuwe sluis.[80] In Aardenburg was de situatie niet veel beter, 'datter niet een mensche meer ghebleuen en was'.[81] Hoe slecht de situatie was, blijkt onder andere uit de mislukte tocht van 25 op 26 november 1593 door Maurits door het krekengebied naar Brugge.[82] In het noorden van het Meetjesland was de situatie desastreus doordat het boven proporties leed van de excursies, over de resterende dijken, van vrijbuiters. Om dat tij te keren, ontwikkelde het Vrije van Brugge plannen voor drie ketens van forten en schansen. De voorstellen aangaande het ontvolkte Oost-Vrije van Brugge werden meestendeel door de Vier Leden geweigerd. Vijandelijke invallen in de kiem smoren kon alleen als op elke plaats langs de grillige kust de wacht werd gehouden wat ondoenlijk was.[83] De dorpen in het Meetjesland legden fortjes aan, die de kasselrijen bemanden en de parochies onderhielden. In 1594 probeerde een aantal parochies de toegang te bemoeilijken door het opdelven van de Gentse Lieve tussen Eeklo en Kluizen.[84] De sterkte bij Terhofstede die de schipbrug over het Zwin had beveiligd, diende nu om het verkeer op dat water te controleren en als basis voor de vloot. Het dekte tevens de sluis van Cadzand.[85] In augustus 1595 probeerde de magistraat van het Vrije van Brugge bij commandant Lespino extra fortjes te bewerkstelligen om de bevolking en hun vee te beschermen.[86] In de westelijke Zwinstreek kwamen vier forten tot stand op de schorren van het Hazegras even ten westen van Sluis.[87] Tussen 1587 en 1590 verrees, om

---

1595 was het gat 400 voet (ca. 110m) breed (SAB, *B126*, 511-1559). In het verlengde van het Coxysegat lag langs de Waardijk de tot Haantjesgat uitgeschuurde 'Waterganc Beooster Ee'.

[75] Verslag en synthese over de verovering: Van der Bauwhede, 'De Reconquista, 102-103 (argumentatie); Coornaert, 'De forten van', 100-110, 141-143.

[76] Westra, 'Twee kaarten', 10; NAK, *Public Record Office*, SP84/17, 19-6-1587; Van der Bauwhede, 'De Reconquista', 97-99.

[77] Van der Bauwhede, 'De Reconquista', 85-140; Westra, 'Twee kaarten', 13-14; De Vries, 'Roem en ellende', 68-69; KBB, *Hs 19611*, nr. 76; Coornaert, 'De forten van', 104-107.

[78] Van der Bauwhede, 'De Reconquista', 87; NA, *1.01.19*, nr. 6 (1 & 21-7-1587) & nr. 516, fol. 561 (15 & 27-8-1587); ZA, *33.1*, nr. 704, nr. 1474 (Adrian Mollenes aan PvO 2-8-1587).

[79] Gottschalk, *Stormvloeden 2*, 764; Maddens, 'De ontvolking van de Zwinstreek', 134; Kerckhaert, 'De inval', 179. '*mal habité et en quelques endroicts totalement desert et desolé*'.

[80] Coornaert, & Tilleman, 'De sluizen', 100-101.

[81] GAS, *ASA*, nr. 19, regestnr. 102 (januari 1584).

[82] Piceu, *Over vrybuters*, 127. Waarbij tientallen mannen verdronken.

[83] ARA, *I425*, nr. 1477/4 (A. Nieulandt aan Brugge 30-11-1589); Piceu, *Over vrybuters*, 89; RAB, *INV15/16*, nr. 335, fol. 19, 27v. In de jaren 1570 was dit met snelle cavalerie ook niet gelukt.

[84] RAB, *INV15/16*, nr. 1837, fol. 35.

[85] Coornaert, 'De forten van', 144-146; ARA, *CCRK51*, nr. 25898, fol. 55.

[86] RAB, *INV15/16*, nr. 335, fol. 143.

[87] Rau, 'De juiste ligging van het eerste Hazegrasfort'; Chappuis, *Histoire générale 2*, 1611-23.

tegenstand te bieden aan Oostende, een reeks forten langs de Blankenbergsevaart naar Brugge.[88] Aan de Vlaamse kust werden allerlei verschansingen opgeworpen zoals een om de kerk van Heist.[89] Een derde linie, net buiten het onderzoeksgebied, strekte zich uit van Brugge tot aan Nieuwpoort langs de Ieperleet.[90] Tegen de Staatse guerrillatactieken vanuit Oostende en Walcheren viel zich nauwelijks te wapenen. De acties putten de middelen uit die konden worden gebruikt voor het economisch herstel, dat derhalve uitbleef.[91]

Tot overmaat van ramp brak in 1589, mogelijk bij een storm, de westelijke dijk van het Zoute op vier plaatsen door.[92] Twee jaar later gebeurde hetzelfde, door het uitblijven van herstelwerken, met de Zanddijk bij Heille. Daardoor bezweek de op de zandrug gelegen Bruggeweg en kon het Lapschuersegat doordringen tot ruim voorbij Middelburg (Vl.). Ten zuidoosten van Sint-Kruis schuurde het water vanuit het Haantjesgat een gat bij het gehucht Holland uit (Hollandersgat) waardoor het zeewater tot in de uitgeturfde moeren bij Sint-Laureins reikte.[93] Het verwijderen van enkele rabatten, zoals dat in de Versevaart bij Sluis en dat in de Reie, moesten het verkeer via de binnenwateren vergemakkelijken. De verre omgeving rondom Damme inundeerde hierdoor met zoet water.[94]

Na de inname van Sluis begonnen de ingelanden ten zuiden van Sluis en Aardenburg het herstel door de aanleg van kraag- en kadijken. Gaten werden gedicht zoals dat in de Zanddijk in 1596. Met provisorisch aangelegde sluisjes probeerde men suatie te verkrijgen, zoals bij Middelburg (Vl.), Heille en in de herstelde dijk tussen Damme en Aardenburg.[95] Westelijk van Sluis sloegen de besturen van de wateringen van Reigaarsvliet en Greveningen de handen ineen om in 1596 een nieuwe dijk aan te leggen langs het Zwin. De watering van de Eiesluis sueerde vanaf 1601 via de sluis van fort Blankenberge.[96] Restanten van dijken en enkele hoger gelegen delen maakten enig verkeer over land mogelijk. Die vormden de basis voor een nieuwe keten van verdedigingswerken rondom het Eiland van Cadzand en langs de zuidzijde van het Sluissegat en de Brugsevaart. De Brugsevaart werd hiermee een onderdeel van de verdediging. Het Zwartegat slibde dermate dicht dat de bewaard gebleven oude dijken van Groede vastgroeiden aan het Eiland van Cadzand.[97] De werken dienden om de invallen van Staatse troepen op te vangen en de bevolking te beschermen tegen strooptochten. Sluis, Aardenburg en Middelburg (Vl.) werden aanzienlijk versterkt. Ten zuiden van het overstromingsgebied lag de omwalde stad Damme en ook hier werden forten gebouwd.[98] Inmiddels was een kentering opgetreden en was de vrijbuiterij grotendeels verdwenen doordat bijna het hele Noord- en Oost-Vrije van Brugge Staats contributiegebied waren geworden. Het Vrije van Brugge kocht vanaf 1591 de rooftochten door de vrijbuiters af. De dorpen die betaalden, ontvingen van Den Haag een sauve-

[88] Piceu, *Over vrybuters*, 89; RAB, *INV15/16*, nr. 27, fol. 23, nr. 328, fol. 29.
[89] Coornaert, *Heist en de*, 67-68; RAB, *INV15/16*, nr. 27, fol. 140.
[90] Piceu, *Over vrybuters*, 87-89.
[91] Kerkckhaert, 'De inval', 179-180; Ryckaert, 'Zomergem', 106-108; De Vos, 'De Strijd tegen de vrijbuiters'; RAG, *AR3*, nr. 165-182; *GW8*, nr. 179; Piceu, *Over vrybuters*', 82.
[92] RAB, *INV113*, nr. 747. De Kraker, 'Storminess', 16 toont in grafiek 2 een zware storm.
[93] De Smet, 'Overstromingen', 47; RAB, *TBO171*, nr. 102, fol. 1; Martens, 'Landschap en natuur', 13 & 23. De Zanddijk vormde met de Branddijk de begrenzing van het oude land tegen de zandgronden van Damme tot bij Aardenburg. Aan de noordzijde lagen jongere offensieve bedijkingen.
[94] De Smet, 'Overstromingen', 44; RAB, *INV15/16*, nr. 17063, fol. 107 (verklaring 17-9-1589).
[95] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 239; Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 3; Chappuis, *Histoire générale 2*.
[96] RAB, *INV44/1*, nr. 336 (rek. de Ryckere); *INV49/1*, nr. 300.
[97] RAG, *VZ1*, nrs. 570 & 594. In 1610 werd met het leggen van twee dammen het Zwartegat bedijkt als Grote St.-Annapolder (De Kraker, *Reconstructie*, 50). Van der Doe en De Vries noemen (zonder bron) in hun archiefinventaris van de gemeente Nieuwvliet het jaartal 1602.
[98] RAB, *INV15/16*, nr. 340, fol. 30v (om 'te wederstaene het acces van den vyandt'); Termote & Swaenepoel, *Forten en verdedigingswerken*; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 236.

garde.[99] De redenering in Brugge was dat de rust, die zou ontstaan, opnieuw economische bloei zou brengen.

We kunnen de verdediging van het gebied als volgt schetsen.[100] Vanaf de Braakman lag aan de zuidzijde van de Brugsevaart tussen de forten IJzendijke en het Zwartegat een aantal redoutes en schansen. Ten zuiden ervan lagen, gedurende de vijftiende en zestiende eeuw op de Braakman bedijkte, relatief hoge polders tegen de Waardijk en de Heerst. Om infiltratie van de Staatse troepen tegen te gaan, lag een fort tegen de Waardijk. Aan de oostzijde van de Brugsevaart lag een brug die de forten IJzendijke en Rodenhoek met elkaar verbond. Het gebied ten noorden van de Brugsevaart was grotendeels overstroomd. Bij Breskens en Nieuwerhaven lagen forten. Ook rondom het droog gebleven Cadzand lagen versterkingen. Fortificaties bij de doorstekingen en de Ee dekten het overstromingsgebied zuidelijk van het Sluissegat. In 1597 diende het kasteel ter Weelde ten westen van Aardenburg als schans, wellicht voor de Spaanse cavalerie. In de Hazegrasschorren beschermden drie forten de zuidoever van het Zwin aansluitend op de Noordzeekustverdediging tot de Blankenbergsesluis.

Dankzij de verovering van Sluis konden de Spanjaarden het Zwin als basis gebruiken voor oorlogsschepen, ondanks de hinder van de Nederlandse vloot buitengaats. Vanaf 1599 kwam er meer eenheid in het verzet tegen de vrijbuiters en de contributieregeling in het Vrije van Brugge. Men wenste met Oostende af te rekenen en er kwamen middelen beschikbaar om die plaats met een fortengordel te omsluiten, de binnenring. Het functioneren van de troepen en de landwacht verbeterde, waardoor de contributies terugliepen en de oorlogskosten voor de Republiek opliepen.[101] Door de meer agressieve maritieme politiek van Filips III groeiden Nieuwpoort en Duinkerke uit tot kapersnesten. Deze drie redenen deed de Staten-Generaal op 4 januari 1600 besluiten tot een grote militaire operatie om Oostende te ontzetten en van daaruit naar Nieuwpoort en Duinkerke op te rukken om een eind te maken aan de kaperij. Maurits en Willem Lodewijk van Nassau vonden de operatie te riskant en wilden op Sluis inzetten.[102] De Staten-Generaal wensten niet te tornen aan de campagne en besloten tot een landing bij Philippine. Na een tocht over Assenede, Eeklo, Maldegem, Male en Brugge verscheen het leger pas op 1 juli bij Nieuwpoort.[103] Geen enkel doel werd bereikt en op 1 augustus vertrokken de laatste eenheden van Maurits vanuit Oostende. Daarna begonnen de Spaanse voorbereidingen voor het beleg dat drie jaar zou duren en – ter voorkoming van gezichtsverlies – een enorme wissel zou trekken op de financiën van beide partijen.

---

[99] Piceu, *Over Vrybuters*, 98 e.v.; De Kraker, 'Een staatse strategie'.

[100] De Keyser, 'Verdedigingswerken', 32, 37-40, 42-46, 48-49; Bossu, *Vlaanderen in*, 29, 31; RAG, *VZ1*, nrs. 570, 594 & 639; Jaspikse & Rijperman (red.) *Resolutiën XIII*, 263; SAB, *B126*, 1511-1559, 1550-1599; *K&Pl Schouteet 1972*, nrs. 94, 103, 119, 120, 121 & 142; *D107*, nr. 95; Van Dierendonck, 'Van Boterzande tot Wevelswaele', 101; RAB, *INV15/16*, nr. 1838, fol. 10-10v ('maecken een brugghe over den droochten by Isendycke om 't passeren van de soldaten die by nachte den wacht hauden an den Rooden Houc'), nr. 28, fol. 63v & 220v, nr. 171, fol. 59, nr. 327, fol. 24; *TBO 171*, ommeloper Greveninge uit 1602; Kingsford & Shaw (red.), *De l'Isle Mss II*, 490 (29-11 & 9-12-1600), 509 (7 & 17-3-1601), 618 (11 & 21-12-1602); *De l'Isle Mss III*, 28 (12 & 22-5-1603); ZA, *292*, nr. 1920.37; De Kruijf, *Atlas*, 175; UBL, *CBN*, P 37 N 78; Ten Raa, *Het Staatsche Leger*, II, 400-401; Coornaert, 'De forten van', 146, 150-151, *Knokke en het Zwin*, 251-254; Chappuis, *Histoire générale 2*, 104 ('une retaicte appelee Saincte Anne, assise entre le fort de sainct George et l'Ecluse, au milieu"); Archief Groot Seminarie Brugge, Charter nrs. 1265 & 1288.

[101] Piceu, *Over vrybuters*, 195.

[102] Cox, *Vanden Tocht in Vlaenderen*; Groenveld, 'Een doore geopent', 15-16; Van Meteren, *Historie*, fol. 451v; RGP, *GS OR*, nr. 92 (1602-1603), 29 (3-6-1600).

[103] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 105; Kerckhaert, 'De inval', 187-188; RAG, *AR7*, nr. 384; Bossu, *Vlaanderen in*, 31 (route). De bevelhebber van Nieuwpoort had de omgeving onder water gezet door het openen van de sluizen.

5.4.4. Maurits verovert Sluis en het Oost-Vrije van Brugge

Na zijn ervaringen tijdens de slag bij Nieuwpoort van 4 juli 1600 was Maurits voorlopig niet genegen een veldtocht te ondernemen tot in Vlaanderen. Al helemaal niet toen er door Spanje galeien (*las galeras de Flandes*) werden gestationeerd. Hierdoor dreigden de Staatsen hun maritiem overwicht te verliezen.[104] Onder druk van de Staten-Generaal en de Engelsen voerde hij op 25 april 1604 een landing uit in de Zwartegatsekreek om van daar langs de kust op te rukken naar Oostende.[105] Die plaats was sinds 1576 in handen van de opstandelingen. Op 5 juli 1601 waren Spaanse troepen hier een belegering begonnen onder bevel van Albertus van Oostenrijk en later Ambrogio Spinola.[106] Vanwege het hardnekkige verzet vanuit fort Sint-Clara lukte het niet om het Zwin over te steken. Maurits hield het plan voor gezien en besloot naar IJzendijke op te trekken en daar tevens een landing uit te voeren. In de daaropvolgende, één maand durende, expeditie over de dijken van het geïnundeerde Oost-Vrije van Brugge nam Maurits alle defensiewerken in en bracht een verbinding tot stand met het Committimus (Biervliet).[107] Inmiddels had Spinola afgerekend met de landing bij Blokkersdijk en was met zijn leger dwars door het Waasland naar het westen getrokken. Hij vatte een aantal maanden post in het Meetjesland en de Zwinstreek.[108] Maurits sloeg een beleg om Sluis op met als rugdekking een circumvallatie bestaande uit schipbruggen, blokkadeschepen, bestaande en nieuwe forten. In het vrijwel open liggende Aardenburg richtte hij zijn basiskamp in. Een drie maanden durend beleg en een mislukte Spaanse poging tot ontzet, dwong de Spaanse bezetting op 19 augustus tot de overgave.[109] Prins Maurits maakte de Staten-Generaal duidelijk dat hij meer belang hechte aan het consolideren van het Oost-Vrije van Brugge dan aan het ontzet van Oostende. Binnen enkele dagen begon de sloop van de circumvallatie en het verbeteren van de vestingwerken van Sluis en die bij Cadzand. Met Sluis in handen had de Republiek 'middel ende stoffe […] om de Oorloghe in Vlaenderen te brengen ende uyt haer Landen te weeren'.[110] Daarnaast beheerste de Republiek nu alle waterwegen naar Antwerpen, Gent en Brugge ten voordele van de Hollandse en Zeeuwse handel. Het zwaartepunt van de strijd verplaatste zich naar het noordoosten van Nederlanden, Oldenzaal, Lingen, Groenlo.

Na de verovering botsten de visies van Maurits en de Staten-Generaal opnieuw maar nu over de wijze van consolidatie. Het voorstel van Maurits werd geaccepteerd, geen groot fort ter plaatse van de resterende hoogte van Oostburg maar een linie van kleinere werken langs de randen van het veroverde gebied: vanaf de Zwinmonding tot aan de Braakman. Ingenieur David van Orliens werd de primair verantwoordelijke.[111] Voortdurend was er overleg met betrekking

---

[104] Zie: Verhoef, *Nieuwpoort*; Groenveld, 'Een doore geopent', 18-19; De Brock, *Sluis*, 174-178.

[105] UBL, *CBN*, P 37 N 50; Wintijn, 'Land van Groede', 190; ZA, *292*, nr. 1920.37. Voor strijdverloop: De Hullu, *De verovering*; Groenveld, 'Een doore geopent'.

[106] Albertus (of Albrecht VII) van Oostenrijk (1559-1621) was de zoon van keizer Maximiliaan III en Maria van Spanje, de zus van Philips II. In 1595 werd hij landvoogd. Bij zijn huwelijk in 1598 met Isabella Clara Eugenia (1566-1633), dochter van Philips II en Elizabeth van Valois, kreeg het echtpaar de Nederlanden cadeau. Onder hun bewind werd de Zuid-Nederlandse staat een succes.

[107] Parker, *The army of Flanders*, appendix J; ARA, *CCRK51*, nr, 25915, fol. 37v-38; RGP, *GS OR*, nr. 101 (1604-1606), 29 (Aardenburg); NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V30 (IJzendijke); Willeboordse, 'Oorlogh en beroerte', 17 (Middelburg (Vl.)).

[108] ARA, *CCRK51*, nr. 25915, fol. 46-46v, nr. 25916, fol. 56v; RAG, *AR7*, nrs. 621 & 622.

[109] Coornaert, 'De forten van', 148-149; Westra, *Nederlandse ingenieurs*, 62; van den Heuvel, *De verspreiding van*, 29-31; NA, *1.01.02*, nr. 12548.126; *1.01.19*, nr. 22, fol. 203 (28-4-1604); *4.OMM*, nr. 79 sub A81; ZA, *292*, nrs. 673 & 1585; RAG, *VZ1*, nr. 1336; British Library, Cotton, August I, vol. 2, fol. 109; UBL, *CBN*, P37 N78; De Vries, 'Roem en ellende', 107, 122; Van Vooren, 'Aardenburg na de afscheiding', 261-262; De Hullu, *De verovering*, 74-78, 85; RGP, *GS OR*, nr. 101 (1604-1606), 66-74. Maurits werd tijdens het beleg bijgestaan door de ingenieurs Salomon Anthoni en Simon Stevin.

[110] Van den Bauwhede, 'De Reconquista', 134.

[111] Piceu, *Over vrybuters*, 220: De Kruijff, 'Grensgebied en buffer', 153; Westra, Nederlandse ingenieurs, 66-67; RGP, GS OR, nr. 101 (1604-1606), 72-74 (res. 20-9-1604); De Keyser, 'verdedigingswerken', 46-47; Westra, *Nederlandse ingenieurs*, 65-66.

tot nieuwe inundaties in strategische polders en de volgorde van aanbesteding. Zoveel mogelijk werden de Spaanse fortificaties gebruikt zij het dan dat de defensie nu diende te worden ingericht op een aanval vanuit het zuiden. Zeeland, dat het meeste baat had bij de werken, was pas onder zware druk bereid om financieel en anderszins bij te dragen.

De Staten-Generaal verleenden Maurits toestemming het fort IJzendijke na de inname op 10 mei 1604 uit te breiden.[112] Tevens verkreeg hij toestemming om de dijken van de Jonkvrouwpolder door te steken om de noordelijke polders en fort IJzendijke veilig te stellen.[113] Hiermee werd een 3.000 hectaren groot overstromingsgebied ten zuiden van de Linie van de Brugsevaart verkregen (zie hiervoor kaart 20). Ter dekking werd aan de noordzijde van de doorsteek bij de suatiesluis voor het Watervlietsegat in 1605 een redoute gebouwd, het begin van de Jonkvrouwschans.[114] Op de schorren aan de noordwestzijde van IJzendijke achtte Maurits een retranchement noodzakelijk langs een kreek aldaar.[115] In de, mogelijk deels, geïnundeerde Waterlanden bleven de dijken voor een belangrijk deel in stand. Mede vanwege de tamelijk geïsoleerde ligging werden hier nauwelijks nieuwe fortificaties aangelegd.

In het verlaten Oostburg arriveerden nieuwe bewoners. De Spaanse fortificaties aan de zuidzijde van de Brugsevaart en het Sluissegat, die in feite nu een waterbarrière in de rug hadden, werden opgeknapt en er kwamen nieuwe werken bij.[116] Deze ietwat vreemde situatie werd geaccepteerd daar het land ten zuiden van de linie grotendeels geïnundeerd lag en de diepe kreken er een afdoende hindernis vormden. Op de Havendijk werd in 1605 het Spaans fort, dat de haventoegang bewaakte, verbouwd tot de Hans Vrieseschans ter beheersing van de scheepvaart op het Zwartegat.[117] De overbodige Spaanse forten aan de noordzijde van Cadzand werden geslecht. Aan de zuidzijde verscheen, ter controle van het Zwin, een redoute naast Terhofstede.[118]

Zuidelijk van Sluis en Aardenburg liet Maurits een stelsel aanleggen van loopgraven, dijkjes en schansen. Kreken en killen werden met sloepen versperd. De door de ingelanden provisorisch aangelegde sluizen, dijken en bekadingen werden vernield. Het overstromingsgebied verkreeg een forse uitbreiding waardoor het zeewater tijdens de stormvloed van 18 februari 1609 kon doordringen tot tegen de bermen van de Gentse Lieve, Sint-Laureins, Eeklo en Moerkerke.[119] Maurits wenste Aardenburg als grensvesting te behouden maar dan in een veel kleinere vorm met enkele opgeknapte en nieuwe forten in het overstromingsgebied.[120] De vesting vervulde van 1604 tot 1688 de functie van een vooruitgeschoven post op de rechterflank van

---

[112] NA, *1.01.19*, nr. 1567; *1.01.02*, nr. 4901-I-II; ZA *2*, nr. 1219 (8 & 25-11-1604); Westra, *Nederlandse ingenieurs*, 66-68, 'Simon Stevin', 85); Jaspikse & Rijperman (red.) *Resolutiën*, XIII, 263.

[113] RGP, *GS OR*, nr. 101 (1604-1606), 29; Dewitte, 'De Laurijns', 172; RAB, *TBO171*, nr. 83. De 530 ha metende polder was bedijkt in 1547, vloeide in 1570 en was in 1572 terug herdijkt.

[114] RGP, *GS OR*, nr. 101 (1604-1606), 257; NA, *1.01.19*, nr. 575 (27-8-1608), nr. 26, fol. 150v; RAG, *VZ1*, nr. 570. Kaartmateriaal uit de tijd van het beleg van Sluis toont nog geen versterking.

[115] NA, *1.01.02*, nr. 4910 (brief aan SG 21-6-1605).

[116] GAS, *ASO*, nr. 1 (3-10-1615); Ten Raa, *Het Staatsche Leger*, II, 1588-1609, 401; Westra, *Bouwers*, 28 en noot 8; RAG, *VZ1*, nr. 621; RGP, *GS OR*, nr. 101 (1604-1606), 72-74; ZA, *292*, nr. 1920.37.

[117] RGP, *GS OR*, nr. 101 (1604-1606), 29, 244, 257); UBL, *CBN*, P 37, N 142; De Hullu, *De verovering van het Land van Cadzand*, 77. Waarschijnlijk vernoemd naar de bevelhebber van een Fries vendel die daar in 1604 de Spaanse troepen wist terug te drijven.

[118] RGP, *GS OR*, nr. 101 (1604-1606), 246-247. De aanbesteding in 1605 betrof waarschijnlijk een redoute t.p.v. het latere fort Nassau.

[119] Gottschalk, *Historische geografie 2*, 220; Martens, Landschap en natuur', 26; RAB, *INV15/16*, nr. 17063, fol. 151v.

[120] Willeboordse, 'Oorlogh ende beroerten', 23, 29; Westra, 'Bestaan er getekende militair-topografische kaarten', 85-86; UBL, *BN*, P 37 N 78 & 125; NA, *3.01.04.01*, nr. 38, fol. 248 (16-10-1604); *1.01.02*, nr. 4910-I (6-1-1605), nr. 30 (18-9-1604), nr. 12565.1; Van Immerseel, 'De Elderschans', 10; Willeboordse & Hutsebaut, 'Sluis', 205-206; Bauwens, 'de Olieschans', 10-11; RMA, RP-P-OB-00.664; ZA, *292*, nr. 1302; De Kruijf *et al*., *Atlas*, 172; GAS, *ASA*, nr. 1411 (7-1-1632). Samuel Crop kreeg in 1608 de supervisie over de 'wercken in Vlaenderen': NA, *1.01.19*, nr. 26, fol. 63; Westra, 'Samuel Crop'.

de 'waterlinie' rondom Sluis en bewaakte met de onderhorige forten de strategische sluizen van drie afwateringen: de Beoostereepolder, de Eeklosevaart en de Ee. Het lozingspunt op de haven lag aan de westzijde van de stad en moest tevens tot schuring dienen.[121] De stad had de sleutel in handen voor de inundatie van het achterliggende land tot ver in het Spaanse gebied. Het zou tot het eind van het bestand duren voordat de verdediging op orde was als gevolg van discussies over de financiering, prioriteiten, de stormvloeden van Pasen 1606 en in 1609 en de interne politieke strijd tijdens het Bestand.

Ook de fortificaties van Sluis werden fors uitgebreid waaronder die aan de overzijde van het Paswater.[122] Ter beveiliging van de Blauwe Heul (ter plaatse van het huidige Rondute) die een functie had bij de inundaties, werd zuidoostelijk van de stad een redoute opgeworpen. De kosten liepen uit de hand en in maart 1606 greep de Generaliteit in. David en zijn collega's kregen opdracht geen nieuwe werken meer aan te besteden zonder toestemming van de Staten-Generaal of de Raad van State. Dat stopte de werken niet want in 1608 werden er alsnog voor Sluis aanbesteed.[123] Verzuimd werd om zuidelijk en westelijk van het Zwin versterkingen aan te leggen. Het Vrije van Brugge maakte van die lacune gebruik door er in 1604 en 1605 drie nieuwe schansen bouwen.[124] Van het fort Sint-Donaas, op de zeesluizen van de Versevaart, bestreek het geschut de wallen van Sluis. Het aan getij onderhevige Zoute bleef open. Met de forten Sint-Job en Sint-Frederik vormde Sint-Donaas een driehoek ter verdediging van Damme, de vaarwegen naar Damme en Brugge, de suatiesluizen van de Sint-Jobspolder en de Hoekevaart op het Zoute.[125] Naast het verhinderen van contributieheffing dienden de forten een nieuwe inundatie van het achterland te voorkomen. Damme werd zwaar versterkt, onder andere met een zwaar werk aan de noordzijde dat naar Sluis was gekeerd.[126] Doordat de forten Sint-Joris en Sint-Clara na 1604 in de golven verdwenen, ontstond een opening in de linie bij Sint-Anna ter Muiden. Het daar geplande fort zou er niet komen.[127] Op die manier was er van de door Brussel gewenste omknelling, zoals bij Oostende, geen sprake.[128]

De geïnundeerde gebieden vormden onvoldoende beletsel voor de vrijbuiters en aan de zuidzijde ervan bleven grote gebieden gebukt gaan onder hun strooptochten.[129] Opnieuw probeerde Brussel de contributie binnen de perken te houden door, in samenspraak met de lokale besturen en de kasselrijen, over te gaan tot de aanleg van sperforten. Na een onderzoek naar de defensieve mogelijkheden van de Zuidleie (of Brugse Leie) in 1605, werd het voorstel gedaan de zuidoever van forten en redoutes te voorzien om de doorwaadbare plaatsen te bewaken. Dammen moesten de waterstand opgehouden. De Vier Leden wensten geen geld te reserveren. In de loop van 1608 viel het besluit het plan uit te voeren maar lang niet alle forten zijn er

[121] ZA, *293*, nr. 290-291.
[122] De stad behield vier poorten en werd cf. het Oud-Nederlands stelsel versterkt met acht bastions. De schans Beckaf voor de Westpoort werd aangepast tot bastion. Aan de voet van de hoofdwal kwam een onderwal. De gracht om de vesting was met een contrescarp afgesloten. Zie: RAB, *INV113*, nr. 29.
[123] NA, *1.01.19*, nr. 26, fol. 150v, 157v.
[124] De Kruyff, 'Grensgebied en buffer', 153; RAB, *INV.15/16*, nr. 28, fol. 315, 316v, nr. 29, fol. 132, 147; *TBO169*, nr. 1194; Stuij, 'De Republiek botst', 68. Reeds in 1610 besloot het Brugse Vrije tot de ontmanteling van fort St.-Frederik. De bouw van de drie tegenforten gebeurde in opdracht van Ambrogio Spinola.
[125] De Smet, 'Afwateringsprobleem', 111-112; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 74-75; Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 113-117. Vanaf 1605 was er een nieuwe sluis voor de wateringen Lapschuere, Noord- en Zuid-over-de-Leie (Lieve) in de St.-Jobspolder. De Gentse Lieve werd gekruist met een houten conduit. De tijdelijk sluis van 1590 bij Hoeke werd in 1617 vervangen door de Zwarte Sluis tegen het gesloopte fort St.-Frederik.
[126] KBB, Ms. II 2245/2, fol. 25; ARA, *CCRK67*, nrs. 33733 & 33735; RAB, *TBO169*, nr. 1204/4.
[127] RAB, *INV15/16*, nr. 28, fol. 315v (9-1-1605: 'ome den vyant naer dien te besluuten ende te beletten de contributie van 't noortquartier'). Na 1620 kwam hier verder landinwaarts achter de Linie van Fontaine een fort St.-Anna, doorgaans Sterrefort genoemd.
[128] Lombaerde, 'De stad Oostende', 56. Tijdens het beleg van Oostende werden in 1599-1600 18 forten, alle aan bevaarbare kreken gebouwd om de stad te isoleren.
[129] NA, *1.01.02*, nr. 4911 (Van der Noot, Magnus & Meynertszoon aan SG 4, 6 & 10-10-1605).

gekomen.[130] Vanuit Gent waren er soortgelijk projecten langs de Gentse Lieve, de rivier de Kale en de zuidwaarts gaande Poekebeek of Oude Kale. Deze werken vielen na 1609, toen de urgentie verdween, deels stil.[131]

Meermaals, zoals in 1605 en 1606, ondernam het Zuiden pogingen om Sluis en het Vrije van Sluis terug in handen te krijgen.[132] Hierbij werden geen inundaties uitgevoerd. Het resultaat was dat aan de Staatse zijde nog meer verdedigingswerken werden aangelegd.[133]

Reeds voor het Bestand begon men met de voorbereiding van enkele kleine bedijkingen in de omgeving van Groede en Breskens, dus op grote afstand van het frontgebied. In het uiterste zuiden werd de Biezenpolder, in feite een afgevlakte zandrug, drooggelegd.

5.4.5. Biervliet

De stad Biervliet speelde in de Tachtigjarige Oorlog een eigen rol. De strategische ligging, als eiland midden in de Braakman, maakte het de ideale plaats om het scheepvaartverkeer op Gent te controleren. Om die reden werd het niet verlaten, ondanks de zeer hoge kosten tot het behoud ervan. Ook de Spanjaarden bleven aanvallen uitoefenen. Desondanks weekte Biervliet vanaf de eerste landing in 1572 zich geleidelijk los uit de Spaanse invloedsfeer.

Op 26 augustus 1586, kort na de inname van Axel, vond een Spaanse aanval plaats op Biervliet. Daarna volgden vaker Spaanse strooptochten tot bij de stad. Naast het leggen van Staatse troepen vanuit Vlissingen werd inderhaast begonnen met de aanleg van fortificaties in het noordoosten van de oude stad, het begin van fort Biervliet.[134] De bouw van dit vijf-bastions tellende fort naar een plan van Van Ryswyck duurde van 1592 tot 1603.[135] Voor het bouwmateriaal gingen de Staatsen over tot de volledige afbraak van de middeleeuwse stad, een ongekende transformatie van een stad binnen slechts enkele decennia. Vanuit Biervliet werden verkenners uitgezonden om in de Spaanse landen te spioneren, hetgeen omgekeerd ook plaatsvond. In 1583 legde Zeeland in de Braakman een wachtschip waarna de Spanjaarden diverse fortjes bouwden op de overliggende schorren en dijken ten westen van de schans Sint-Philip.[136] Mogelijk als reactie op beschietingen op het wachtschip verscheen in 1598 op de zeedijk van de Geertruidapolder de versterking Clapmutse.[137] Dit fort werd ettelijke malen door de Spanjaarden aangevallen en vernield. Dat is waarschijnlijk de reden dat Biervlietenaren het nabijgelegen Spaanse fort Patiëntie vanaf eind 1595 tot in 1603 bezet hielden. Tegelijkertijd hielden ze de nabijgelegen dorpen in bescherming. In 1603 kreeg Van Ryswyck opdracht de omgeving te inspecteren om te kijken welke plaatsen onder water konden worden gezet en wat daarvoor

---

[130] RAG, *AR3*, nr. 169, fol. 2-3, 18-19, 20-21, 37-37v, 121-121v, nr. 1422; *VZ1*, nr. 594; Stockman, 'De kerk van Eeklo', 65; ARA, *I425*, nr. 1191/9 (*Projet pour garantir toute la West Flandre contre les incursions de l'ennemy*); RAB, *INV15/16*, nr. 348, fol. 29, 84, 87v; nr. 349, fol. 31v, 90v; Coornaert, 'De forten van', 152; Piceu, *Over vrybuters*, 229-230.

[131] RAB, *INV15/16*, nr. 28, fol. 335, nr. 1847, fol. 23-24, 41-41v, 43v-44, nr. 1849, fol. 31-36, nr. 1848, fol. 41-49. Zo kwam er bv een halve maan bij Wesbeke nabij de huidige gelijknamige schutsluis zuidelijk van Evergem.

[132] Van Vooren, 'Aardenburg na de afscheiding', 263; RAB, *INV15/16*, nr. 1849, fol. 35v; Meesters, *Mislukte aanslag*; Louant, *Correspondance*, 600 (Frangipani aan Borghese, 17-6-1606).

[133] Tegen 1648 versterkt volgens oud-Nederlands stelsel: De Kruijf *et al.*, *Atlas*, 164; KUB, *TF-HS 147*, nr. 72.

[134] Van den Bossche & Willemsen, *Biervliet*, 92. ZA, *2*, nr. 1203-I (18 & 23-6-1589), nr. 1318 (13-3-1602), nr. 3307, fol. 120, nr. 3309, fol. 56, 78, 88, nr. 1625, fol. 169 (15-12-1587), nr. 1202; *505*, nr. 35660, fol. 15, nr. 36550, fol. 155, nr. 36551 (acquit B ongefol.), nr. 36590, fol. 29; *508*, nr. 24480, fol. 77; *292*, nr. 1862; NA, *1.01.19*, nr. 514 (29-11 & 21-12-1589).

[135] Johan van Ryswyck. Zie: Westra, *Nederlandse ingenieurs*, 49-53.

[136] Van den Bossche & Willemsen, *Biervliet*, 94; RAG, *VZ1*, nr. 21, 624, 630, 1829; *Sint-Pieter, 2e reeks*, nr. 1308; Verstraete, 'Watervliet', 248; ZA, *2*, nr. 1203 (13-10-1589); *361.3*, nr. 1360.

[137] Van den Bossche & Willemsen, *Biervliet*, 95; ZA, *2*, nr. 473, fol. 240; *292*, nr. 1545; RAG, *VZ1*, nrs. 1829 & 2645.

diende te worden gedaan.[138] Na het overgaan van het Oost-Vrije van Brugge in Staatse handen in 1604 keerde de rust in deze hoek enigszins terug.

5.5. Het oosten van Noord-Vlaanderen tot 1609

5.5.1. Inleiding

In de volgende paragrafen volgen we de verrichtingen van Farnese in het oostelijke deel van Noord-Vlaanderen en de periode daarna tot het begin van het Twaalfjarig Bestand in 1609. We beginnen bij de overgave van de Vier Ambachten, het Waasland en de stad Gent aan Farnese. Vervolgens wordt ingegaan op het strijdverloop, de organisatie van de wederzijdse verdediging, met inbegrip van de fortificatiewerken en de militaire inundaties, tijdens en na het beleg van Antwerpen. We beperken ons in deze tot de westelijke Scheldeoever. Dat doen we ook met betrekking tot de periode daarna. Vervolgens komen de Staatse reacties in Hulsterambacht en Axelambacht aan bod waarbij we wederom de krijgsverrichtingen en de verdediging en met name de inundaties belichten. Vooraleerst doen we dat voor het Hulsterambacht en de heerlijkheid Saeftinghe. De veroveringen van Hulst in 1591 door Maurits én de werken die daarna plaatsvonden passeren daarna de revue. Hetzelfde doen we bij de verovering van Hulst in 1596 door Albertus van Oostenrijk, waarna de consolidatie van dit deel aan bod komt. De krijgsverrichtingen tijdens en na de landing op Terneuzen en de consolidatie van het gelijknamige kwartier vormen het vervolg. Een belangrijk punt van aandacht is de organisatie van de verdediging in het terrein voor en na de inname van Terneuzen door de Staatsen binnen het Kwartier van Terneuzen en door de Spanjaarden in het Overkwartier en het Waasland. Geprobeerd wordt in grote lijnen een reconstructie te geven van de ontwikkelingen in het toenmalige landschap.[139]

Voor de topografie gedurende de periode 1583 tot en met 1587 kan kaart 17 en voor de periode 1587 tot 1609 kaart 19 worden geraadpleegd ter oriëntering. De inundaties gedurende de periode 1583-1586 zijn samengebracht op kaart 18.

5.5.2. De overgave van Gent, de Vier Ambachten en het Waasland

Enkele dagen na de aankomst te Eeklo, veroverden De Melun en Van Lalaing op 22 oktober 1583 Sas van Gent voor Farnese en sloten daarmee de bevoorrading van Gent over zee af.[140] Onmiddellijk begonnen ze de plaats te versterken en Gent verder in te sluiten; onder andere met de aanleg van de schans Sint-Philip, het latere Philippine, op de zuidoever van de Braakman.[141] De Zeeuwen besloten uit voorzorg enkele schepen op de Westerschelde te laten kruisen ter verdediging van Zuid-Beveland en Goes.[142] Aan Antwerpen werd gevraagd 'in alle stillichheit, eert den vijand can vernemen' pioniers en krijgsvolk bijeen te brengen om bij Terneuzen een fort te bouwen. Zeeland zou dit faciliteren.[143]

Vanwege de snelle overrompeling van het Meetjesland en Sas van Gent besloten de magistraten van het Waasland, de Vier Ambachten, de heerlijkheden Saeftinghe, Sint-Jansteen en Beveren te onderhandelen met Farnese over capitulatievoorwaarden. Op het ingesloten Gent

---

[138] Stuij, 'Het Staatse bruggenhoofd', 42; Van den Bossche & Willemsen, *Biervliet*, 94; ZA, *2*, nrs. 1218 (sub 64, De Vos aan GR 20-4-1603) & 476 (23-1-1601).

[139] ARA, *T459*, nr. 176 behorende bij een proces op 4-8-1594 voorgelegd in de Grote Raad van Mechelen geeft een indruk van de door de inundaties aangerichte ravage in Noord-Vlaanderen.

[140] Robert de Melun (±1550-1585) Burggraaf van Gent, markies van Roubaix en Richebourg (Rysburg). Een Staats legeraanvoerder die in 1578 partij koos voor de Spaanse zaak. Emanuel Filibert van Lalaing (1557-1590), baron van Montigny en markies van Renty. Een Staats legeraanvoerder die zich bij de Unie van Atrecht verzoende met Filips II en Farnese.

[141] NAK/PRO, *SP70*, nr. 18, 140.

[142] Van Waesberghe, 'De oorlog', 63.

[143] ZA, *2*, nr. 1197 sub 194, fol. 104.

hoefden ze niet te rekenen.[144] Tijdens de onderhandelingen gingen diverse grafelijke kastelen over in handen van Farnese.[145] De Melun nam tegelijkertijd zonder slag of stoot Axel en Hulst in. Op 1 november 1583 was met de ondertekening te Eeklo van het reconciliatieverdrag de overgave van de oostelijke helft van Noord-Vlaanderen een feit.[146] Met uitzondering van het Antwerpse Veer (Vlaams Hoofd) onderwierp Servaes van Steelandt daarna de overige Wase kastelen.[147] Farnese had, naast een aanzienlijk bedrag als oorlogsschatting, een landstreek in handen gekregen die weinig van de oorlog had geleden. Daardoor waren er voldoende voorraden om de soldaten de naderende winter te onderhouden in hun winterkwartieren.[148] Onmiddellijk begon Farnese zijn winst te consolideren door het afbouwen van de door de opstandelingen begonnen fortificatiewerken en de aanleg van een reeks nieuwe werken. Voorzien met voldoende voorraden kon het Spaanse leger de strijd gedurende de winter voortzetten en de steden Brugge, Gent, Ieper, Mechelen, Brussel en Antwerpen in de tang nemen. Op de Zeeuwen hadden al deze gebeurtenissen een enorm psychologisch effect.[149] De besluitvorming om als steunpunt een fort bij Terneuzen – dat aan de vaargeul naar Antwerpen lag – te bouwen, raakte in een stroomversnelling. De redenatie was dat het van daaruit tevens mogelijk zou zijn om Gent te ontzetten. Reeds in de eerste dagen na de Staatse landing claimde Von Hohenlohe het maken van drie doorgravingen in de kade van de Sassevaart bij Zelzate waardoor het water tot aan Gent reikte zonder dat Axel- en Hulsterambacht er van te lijden hadden.[150] Gezien de hoogteligging van de gebieden zuidelijk van Sas van Gent wordt betwijfeld of dit enig effect heeft gehad op het strijdverloop. Door de inname van Ieper (7 april 1584), Brugge (20 mei 1584) maar vooral het aan de Schelde gelegen Dendermonde (17 augustus 1584) raakte Gent nog meer geïsoleerd. Op 17 september 1584 capituleerden de Gentenaars. [151] Dit betekende het einde van de Gentse Republiek en haar leidende rol in de Opstand na 1576. Die rol verschoof naar Antwerpen en later naar Holland. In de loop van 1585 was het herstel van de scheepvaart over de Sassevaart een feit.[152]

5.5.3. Het Waasland

Nog vóór de komst van de Spanjaarden had Willem van Oranje aan zijn vertrouweling te Antwerpen, de buitenburgemeester Philips Marnix van Sint-Aldegonde, geadviseerd tijdig de dijken bij de stad door te steken. Philips nam die raad ter harte maar de interne verdeeldheid die ontstond speelde Farnese in de kaart. Toen men overstag ging, was het te laat.[153]

---

[144] De Jonghe, *Ghendtsche Geschiedenissen* II, 339; RAG, *AR7*, nr. 3199, fol. 135v-136. Vergadering 23-10-1583 op het kasteel te Rupelmonde.

[145] NAK, *PRO SP70*, nr. 18 sub 171; Gachard & Lefèvre, *Correspondance de Philippe II*, 417-418. De kastelen van Rupelmonde, Temse, Burcht, Bazel.

[146] ARA, *I425*, nr. 1191/9 (3-11-1583); RAG, *FM35*, nr. 929.

[147] Van Waesberghe, 'De oorlog', 57; ARA, *I425*, nr. 1799/2 (Farnese aan Hoofdcollege 18-11-1584). Dit waren onder andere de kastelen van Beveren, Zwijndrecht, Haasdonk, Melsele. Servaas van Steelandt, heer van Wissekerke (1540-1607), hoogbaljuw van het Waasland. Hij evolueerde van koningsgezind ambtenaar naar trouwe pion van de Gentse calvinisten tot logistieke steun en toeverlaat van Farnese en werd daarna opnieuw koningsgezind. Zie: Vermeir & De Smet, 'Kiezen zonder verliezen'.

[148] RAG, *AR7*, nr. 1821 (contributiecontract markies Roubaix & Hoofdcollege 29-1-1584); Strada, *De Nederlandsche oorlogen*, 334. 'tot groot gemack der soldaten […] heel overvloedigh van vruchten en weyden (alsoo 's na de winter liep) in winterquartieren verdeelde'.

[149] NAK*, PRO SP70*, nr. 18 sub 170-171 (Buzanval aan Walsingham 4-11-1583).

[150] NAK, *PRO SP70*, nr. 18 sub 194, 196 & 193.

[151] Bor, *Oorsprong*, 19e boek, fol. 21; Van Waesberghe, 'De oorlog', 69-70. De bouw van fort Wetteren halverwege Dendermonde en Gent voltooide het isolement.

[152] SAG, *OA_B_14_1_1_530*.

[153] Voor het Beleg van Antwerpen zie Cools, '1584-1585' en Van Roey, *De val van Antwerpen*. Met name het machtige beenhouwersgilde was om economische redenen sterk tegen inundaties gekant.

Ongerust geworden door de successen van Farnese begon het Antwerpse stadsbestuur in het najaar van 1583 met het versterken van de bestaande fortificaties. In de maanden daarna verschenen op de Vlaamse oever van de rivier en rondom de Doelpolder steeds meer versterkingen.[154] Nog voor de reconciliatie in Eeklo hadden de Antwerpenaren op bevel van de Staten-Generaal op 26 oktober 1583 de Scheldedijk van de, amper vier jaar droog liggende, Borgerweertpolder nabij Burcht doorgestoken. In de periode daarna gebeurde dat op meer plaatsen zoals nabij de Loopschans (Borgerweertpolder), Muncksluis (Kallo) en Melsensluis (Melselepolder).[155] Via de relatief laaggelegen moergebieden en polders ten noorden van 't magerheyt' (de zandstreek) kon het water zich, waarschijnlijk via turfvaarten, een weg banen tot vlak bij Hulst en besloeg al snel een oppervlak van ruwweg 9.800 hectaren.[156] Inmiddels hadden de Staatsen in februari 1584 de zeedijk van Saeftinghe doorgestoken. Die van de bijna 2.200 hectaren grote Doelpolder volgde wat later. Door deze acties ontstond een enorm inundatiegebied in de hoop de Spanjaarden uit de polders te verdrijven en de vaart over de Schelde van en naar Antwerpen veilig te stellen.[157] Farnese zou er echter zijn voordeel mee doen tijdens het beleg van Antwerpen.[158]

In februari 1584 begon Farnese met de voorbereidingen tot het beleg van de stad. Om Antwerpen te kunnen innemen, diende hij de bevoorrading vanuit Holland en Zeeland af te snijden. Daartoe liet hij buiten bereik van de opstandelingen enkele versterkingen oprichten stroomopwaarts en -afwaarts van de stad op en nabij de Scheldedijk.[159] Op 5 juli 1584 verhuisde Farnese zijn hoofdkwartier van Eeklo naar het kasteel van Beveren aan de rand van het overstromingsgebied. Diezelfde dag maakten de manschappen onder Robert de Melun zich meester van het strategische op een hoogte gelegen Kallo, van waaruit de forten van de Doelpolder en op 10 juli fort Liefkenshoek werden ingenomen. Onmiddellijk liet hij de gaten bij de forten Liefkenshoek en De Noord dichten.[160] Vanwege de inundaties mislukte de bestorming van fort Lillo door Christobal de Mondragon maar de Spanjaarden wisten wel de strategisch belangrijke Blauwgarensedijk langs de oostelijke Scheldeoever in handen te krijgen. Als tegenmaatregel vaardigde Antwerpen het bevel uit om de dijk van de Borgerweertpolder bij het fort Vlaams Hoofd door te steken. Tegelijkertijd werd dat fort in staat van paraatheid gebracht.[161] Met de meest strategische punten op beide oevers in bezit, was de volgende stap van Farnese het afsluiten van de rivier met een schipbrug op het smalst met aan weerszijden een fort.[162] Na de verovering van het kasteel van Zwijndrecht, het Krajenhof, konden de bevoorradingsschepen vanaf Dendermonde veilig via de verdronken Borgerweert- en Melselepolder tot bij Kallo ko-

[154] RAG, *AR7*, nr. 381; *VZ1*, nr. 451; ZA, *292*, nr. 1965; Termote & Swaenepoel, *Forten en verdedigingswerken*; Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 2*, 59; Dewulf, 'De verdedigingswerken', 134; Van Roey, *De Val van Antwerpen*, 48; Van Gerven, 'Militaria' 85-86; ZA, *293*, nrs. 501 & 506; *361.3*, nr. 1358; Stockman & Everaers, *'Frontier Steden'*, 107; RAK, *902/6*, nr. 559; NAK, *PRO SP70*, nr. 18 sub 151; Leune, *Het fort Sint-Anna*, 188.
[155] SAA, *RK*, nr. 24, fol. 89v; RAA, *OAZ*, nr. 20, fol. 240r; *I425*, nr. 1827/4 (brief 5-11-1583); Van Waesberghe, 'De oorlog', 63 (noot 35); NAK, *PRO SP70*, nr. 18 sub 151, 171 & 192; Van Waesberghe, 'De oorlog', 63 (noot 36); Van Gerven, *De Scheldepolders*, 435. Daarbij ontstond de Burchtseweel.
[156] Van Waesberghe, 'De oorlog', 63; NAK, *PRO SP70*, nr. 18 sub 151, 171 & 192; Van Meteren, *Historie*, fol. 222v; ARA, *I012*, nr. 2641.
[157] Van Waesberghe, 'De oorlog', 63: NAK, *PRO SP70,* nr. 18 sub 186. Veel van die polders waren tussen 1414 en 1478 bedijkt, de Doelpolder in 1567 (ARA, *I012*, nr. 2641).
[158] Beleg van Antwerpen: Cools, '1584-1585'; Van Damme, 'De Val van Antwerpen'.
[159] Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht*, 64; RAG, *AR7*, nr. 134, fol. 23v, 51v, 52v (7-2, 12 & 18-6-1584); Dewulf, 'De verdedigingswerken', 134; Strada, *De Nederlandsche Oorlogen*. RAG, *FM43*, nr. 273 (kaart 6).
[160] ARA, *I425*, nr. 1827/4 (brief 11-7-1584); RAG, *AR7*, nr. 381, fol. 62.
[161] Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 2*, 60-61. Ontleend aan de Collegiale acteboeken van 1583-1585. 'soo breet ende wyt door te steken als moighelycken is'.
[162] De Mariaschans en St.-Philip, vierkante aarden en houten werken van ±100x100m.

men, buiten Antwerpen om.[163] Na een eerste transport in oktober 1584 wisten de Antwerpenaren dit met de aanleg van het fort Téligny tegenover Burcht te neutraliseren.[164]

Farnese vond een nieuwe aanvoerweg in de Melkader. Deze vaart was door de getijdenwerking sedert de inundaties uitgesleten tot een bevaarbare geul. De scheepjes konden door het ter plaatse van de Munckssluis ontstane Peerelgat, waar in het voorjaar van 1585 nog een fort werd aangelegd, over de Melkader en een gat in de dijk door de bedding van de Havene, tussen Verrebroek en Vrasene door, tot vlak bij de hoogte van Clinge varen.[165] Dwars door de zandgronden en het waterzieke gebied van De Strooper liet hij de 7,1 kilometer lange Parmavaart graven dat met een rabat bij kasteel Voorhoute aansluiting kreeg op de Stekensevaart – mogelijk een gekanaliseerde zijtak van de Durme tot bij Stekene – en zo verder via de Moervaart tot in het inmiddels veroverde Gent.[166] Langs de vaart verschenen, naast bestaande, diverse nieuwe versterkingen. Op het kasteel Voorhoute werd cavalerie gestationeerd. Verder werden enkele kerken gefortificeerd.[167] Veel van de forten lagen op de droog gebleven hoogten, op dijkrestanten en bij bruggen. De capitulatie van Gent in september 1584 gaf het graafwerk een flinke stimulans en in december was het klaar.[168] Op 25 februari 1585 was de schipbrug of *El Puente* voltooid en Antwerpen volledig afgesloten.[169] Twee weken later, op 10 maart 1585, capituleerde Brussel. Van Staatse zijde werd meermaals getracht de blokkade te doorbreken maar het mocht niet baten. De herovering door het Staatse kamp op 3 april van de Doelse forten en dat van Liefkenshoek, en het versterken ervan, veranderden daar niets aan.[170] De Doel- en Sint-Annapolder hielden de opstandelingen onder water. De val van Mechelen op 9 juli was voor Antwerpen een zware slag. Alle pogingen tot ontzet ten spijt kon niet verhinderd worden dat Antwerpen zich op 17 augustus 1585 overgaf.[171] Het zou niet meer heroverd worden ondanks alle Staatse pogingen daartoe. De Spaanse pogingen om de forten Liefkenshoek en Lillo terug in handen te krijgen, mislukten eveneens. Na de val van Antwerpen deden de opstandelingen er alles aan de Schelde af te sluiten, gebruik makend van de forten Lillo en Liefkenshoek.[172]

De streek zag er troosteloos uit, was grotendeels ontvolkt en had een sterke militaire aanwezigheid. Het water stroomde langs twee kanten binnen, vanuit het noorden door het Saeftingergat en vanuit het zuidoosten door het Peerelgat. Vanwege de mogelijke dreiging vanuit het noorden, fortificeerden de Spanjaarden de zuidzijde van het inundatiegebied en de Borgerweert.

---

[163] Van Gerven, 'Militaria', 85. De *by-pass* maakte gebruik van het gat in de dijk bij Burcht (Burchtseweel), een te maken coupure in de Blokkersdijk bij fort St.-Franciscus en de doorsteek bij de Melselesluis met een nieuw fort St.-Sebastiaan. Havermans ('De gedaanteverwisseling van de Borgerweertpolder', 5) vermeldt (zonder bron) ook de bouw door Farnese van een Laarfort in 1583, wat door menig auteur (Van Kerschaver, 'De eigendommen', 40; Stockman & Everaars, *'Frontier steden'*, 112) is nagevolgd. Verelst (*Geschiedenis van Zwijndrecht 2*) heeft hierover in de rekeningen niets teruggevonden.

[164] ARA, *CCRK14*, nr. 18815, fol. 10; RAA, *OAZ*, nr. 20, fol. 240v; Dewulf, 'De verdedigingswerken', 114.

[165] ARA, *I003*, nr. 441; RAG, *VZ1*, nr. 467 (''t groote gat van den Roode moer').

[166] Vereecken, 'Speuren naar'; Van Outryve, *De iconografie*; RAG, *AR7*, nr. 134, fol. 85, nr. 381, fol. 88 & 91v, nr. 590, nr. 591 & 594; *AR8*, nr. 905; ARA, *I425*, nr. 1799/2 (Farnese aan Axel 22-11-1584); *T459*, nr. 176; *Obsessio Antverpiae Alexandre Imperante*; RMA, RP-P-OB-80.444; SAA, 12#11991; KBB, *K&Pl nr. III*, 2993.

[167] Van Naemen, 'Chronycke', dl 10, 278-280, 295; ARA, *CCRK51*, nrs. 25908 & 25915; Dewulf, 'De verdedigingswerken', 127, 130-131; Thiron, *Het 'Caertbouck*, 120, 327; SSN, *Oud archief*, nr. 342, nr. 343, fol. 13, nr. 344 & 350; RAB, *INV15/16*, nr. 1849, fol. 27-27v, nr. 1852, fol. 31v, 33; Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 787; De Kok, *Dekenaat*, 198.

[168] Van Roey, *De Val van*, 74; RAG, *AR7*, nr. 381, fol. 93v, 94. De hoofdbaljuw leverde arbeiders en vaklui.

[169] SAA, 12#219 (kaart); Dewulf, 'De verdedigingswerken', 106. Na de inname werd de brug afgebroken.

[170] Stockman & Everaers, *'Frontier steden'*, 95; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 159; Van Roey, *De Val van*, 76; NA, *1.01.19*, nr. 3, fol. 134, 226v, nr. 514, fol. 304; Westra, *Nederlandse ingenieurs*, 23.

[171] SAA, CH#511.

[172] ZA, *2*, nr. 1199 (29-3-1585), nr. 1200-II (27-5-1586), nr. 6, fol. 236; Fontaine*, De Raad van State*, 199; NA, *1.01.19*, nr. 514, fol. 304v.

Dat was met de Staatse aanwezigheid te Doel en fort Liefkenshoek geen luxe.[173] Diezelfde tijd werden de Borgerweert- en Melselepolder (circa 1.800 ha) op aandringen van Farnese weer drooggelegd.[174] Om hun gebied veilig te stellen, staken de Staatsen in juni 1587 de dijk tussen fort Liefkenshoek en Kallo op nog een plaats door.[175] Tijdens het beleg van Hulst in 1591, liet Maurits op 27 augustus zuidelijk van Kallo de dijk doorgraven om hulp vanuit Antwerpen te verhinderen. Daardoor vloeiden de Melsele- en Borgerweertpolder nogmaals voor korte tijd in.[176] Ondanks de tamelijk gebrekkige verdediging van het Waasland ondernamen de Staatsen geen serieuze veroveringspoging. Men ondernam slechts enkele *raids* en beperkte zich tot brandschatting en het slechten van fortificaties.[177]

Voor en na de inname van Hulst op 24 september 1591 door Maurits heerste er een gespannen sfeer in het Waasland.[178] De eerste reactie bestond uit zoveel mogelijk fortificaties op te knappen en de aanleg van nieuwe versterkingen. De fortenlinie tussen Sas van Gent en Sint-Jansteen werd aangevuld met meer landinwaarts gelegen redoutes. Verder waren er werken langs de Scheldedijk.[179] De Spanjaarden kampten met geldgebrek en Farnese was door Filips II in Frankrijk ingezet. Om de Staatse brandschat tegen te gaan, lieten Mondragon en Van Steelandt in het voorjaar van 1595 op de lage zandrug tussen Sint-Jansteen en Hulsterloo drie forten en enkele redoutes oprichten die door een verhoogd pad (wegh genoemd) met elkaar verbonden waren. De kerken van Sint-Jansteen, Verrebroek, Sint-Gillis en Stekene kregen versterkingen.[180] Tussen de forten en kastelen circuleerden compagnieën zodat die regelmatig van bezetting veranderden.[181] Toch bleven de Staatsen brandtochten uitvoeren tot diep in het Waasland. De eigen Spaanse troepen waren evenmin vies van plundering, brandstichting en moord-

[173] Van Gerven, 'Militaria', 76-77; Verelst, *Geschiedenis van volk*, 310; ARA, *I425*, nr. 1827/4 (brief 16-10-1585); *CCRK51*, nr. 25865, fol. 12v, 25-26, nr. 25908, fol. 1, 3; Stockman & Everaers, *'Frontier Steden'*, 108; SSN, *Oud archief*, nr. 343, 344 & 452; RAG, *AR7*, nr. 134, fol. 177-200, nr. 589 (rek. 1586); *VZ1*, nr. 1642; Dewulf, 'De verdedigingswerken', 51; Leune, *Lillo*, 50; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 316 & 'Militaria', 85; ARA, *I425*, nr. 1827/4 (brieven 9-3 & 21-6-1586); Sanderus, *Verheerlykt Vlaandre*, 99. Ook kerken werden gebruikt als verdedigingswerk.

[174] RAG, *P6*, nr. 19, fol. 75-75v, nr. 38, fol. 17, 19, nr. 36, fol. 27, nr. 376; Van Gerven, 'Militaria', Wolters, *Recueil de lois 2*, nr. 18; Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 1*, 319-320, 325-326, 272-374; ARA, *I425*, nr. 1799/3 (Farnese mei & 5-12-1586), nr. 1827/4 (Farnese 15-10-1586 & 18-9-1587), nr. 1826/3 (Farnese 11-3-1587). Farnese had in 1586 Gregorio del Plano, heer van Welle in Beveren, aangesteld als dijkgraaf-generaal om de polders rond Antwerpen droog te leggen.

[175] ARA, *I425*, nr. 1827/4 (brieven 22-6 & 10-7-1587).

[176] Van Naemen, 'Chronycke' dl 11, 127. De coupure was het jaar daarna alweer gedicht.

[177] ZA, *2*, nr. 3308, fol. 39; ARA, *I425*, nr. 1862/4 (Van Steelandt 26-6, 2, 4, 23, 26, 27, 29 & 31-7, 18-8-1593); *CCRK14*, nr. 18992, fol. 141.

[178] ARA, *I425*, nr. 1827/4 (Van Steelandt 13 & 17-2-1592).

[179] RAG, *AR7*, nrs. 381, fol. 20v & 615 (rek 1591); Van Naemen, 'Chronycke, dl 11, 124-127; RAB, *INV15/16*, nr. 1852, fol. 35v; RAK, *902/6*, nr. 584 (1635); RAA, *Z2/001*, nr. 88; ZA, *293*, nr. 462; Heyse, 'De Toponymie van Stekene III', 56 & 'Een beetje geschiedenis' 45; Ranson, *Historisch- geografisch onderzoek*, 118 & 127; ARA, *CCRK51*, nr. 25908, fol. 4-4v, 8v-9; *CCRK54*, nr. 26270, fol. 57v, 69, 71v-114, nr. 26271, fol. 43-43v; GAH, *HA*, nrs. 632 & 594; NA, *1.01.19*, nr. 2190-I; kaart Steven Janssen Symonse in part. coll.; Annaert, *Stekene*, 148, 151; Thiron, *Caertbouck*, 195, 111, ('de plaetse daer Hellefort gestaen heeft'); Dewulf, 'De verdediging', 127-130 ('700 roeden op Dallouwe daer 't fort op staet'); *AR7*, nr. 597, fol. 13, nr. 615, fol. 3v-7v; SSN, *Oud archief*, nr. 343 (ordonnanties 1592, 1593 en 1599). Waaronder redoute St.-Huijbrecht bij Kallo en fort Verbrande Meulen (1585) noordelijk van het Vlaams Hoofd.

[180] RAB, *INV15/16*, nr. 1845, fol. 23v-27v, nr. 1847, fol. 22v; SSN, *Oud archief*, nr. 343, fol. 11, 18v; ARA, *CCRK51*, nrs 25910, fol. 17, 40v & 25908, fol. 8v-10, 11v; *A127-02*, port 499 (declaratie 16-12-1635); RAG, *AR7*, nr. 597, fol. 18v (rek. 1591) nr. 616 (rek. 1598-1601); *P20*, nr. 8, fol. 48; RMA nrs RP-P-OB-81.559A, 81.576A, 78.784-299 (met de forten Kieldrecht, Fuentes en Klingen) & 81.576C; Brand, 'De belegering', 36. Kok, *Dekenaat*, 191-193; Dewulf, 'De verdedigingswerken', 128; Van Naemen, 'Chronycke', dl 11, 125; Annaert, *Stekene*, 150.

[181] ARA, *CCRK51*, nr. 25908, fol. 1-12v, nr. 25910, nr, 25915. Met name genoemd Rupelmonde, Monickhove, Beveren, Voorhoute, Rommerswaele.

partijen.[182] De verovering van Hulst door Albertus van Oostenrijk in 1596 kwam de rust in het Waasland ten goede. Vanuit Doel deed het Staatse kamp in oktober een mislukte poging om Hulst in te nemen.[183] Men kon nu gaan denken aan het herwinnen van het geïnundeerde polderland op grotere afstand van het front: nog voor 1600 waren dit de Borgerweert- en de Melselepolder.[184] Daarna nam men een afwachtende houding aan. We zien opnieuw een verhoogde militaire bedrijvigheid rondom Kallo, Burcht en fort Vlaams Hoofd als reactie op de vele geruchten. De reeks versterkingen tussen het Vlaams Hooft en Sas van Gent hield men paraat en er kwamen nieuwe bij.[185] In opdracht van LaBiche werd 'lancx den watercant' voor de parochies van Vrasene, Beveren en Melsele een soort van loopgraaf (*trenche de campaigne*) gegraven.[186] Om de arbeiders te beschermen en ter bewaking van de dijken tegen vijandelijke activiteiten waren overal soldaten gelegerd.[187] Inwoners werden te werk gesteld aan de verdedigingswerken en ingeschakeld als militie. Op de Schelde voeren sloepen ('chaloupen') om te voorkomen dat de vijand de Schelde zou opvaren.[188] Enige dagen na het afslaan van een Staatse landing onder Ernest van Nassau aan de Blokkersdijk beval Spinola op 24 mei 1605 tot de aanleg van een schipbrug over de Schelde. Tussen het Kranenhoofd en het fort Vlaams Hoofd konden nu snel troepen en materieel worden verplaatst.[189] De forten vanaf Burcht tot en met De Peerel, dat een voorpost was geworden in het verdronken land, werden vernieuwd. Aanvullend werden hutten en wachthuizen gebouwd.[190]

Op 1 augustus 1593 verleenden de Staten-Generaal, op verzoek van vier ingelanden, octrooi tot het omringen met een zomerkade van de schorren van de Hoogen Doel, binnen de invloedssfeer van de forten Liefkenshoek, Kerckegat en De Noort. Kennelijk gingen zij er van uit dat de Spaanse autoriteiten hun greep op dat deel van de linker Scheldeoever hadden verloren.[191] Doordat de polder slechts enkele decennia voor de inundatie was bedijkt, lagen de schorren relatief hoog. Niet lang daarna was er bewoning.[192] De definitieve drooglegging zou pas tijdens het Twaalfjarig Bestand geschieden.

5.5.4. De inundaties in Saeftinghe en het Hulsterambacht

De gebeurtenissen in Saeftinghe staan niet los van wat bij Antwerpen en Terneuzen (paragrafen **5.5.3.** en **5.5.6.**) gebeurde. Ondanks het vestigen van een steunpunt bij Terneuzen bleef men in Zeeland bevreesd voor een landing vanuit de door de Spanjaarden gedomineerde Vlaamse oe-

---

[182] ARA, *I425*, nr. 1827/4 (Servaes van Steelant juli 1592).
[183] RAG, *AR7*, nr. 136, fol. 19v-20.
[184] RAG, *P6*, nr. 376; *P12*, nr. 208. In 1596 respectievelijk 1597.
[185] RAG, *AR7*, nr. 136, fol. 84v-153v, fol. 194-206, nr. 137, fol. 169v, nr. 614, fol. 9v, nr. 616, nr. 616, fol. 1, 5-6, 9-9v, nr. 619, fol. 11-11v; *P6*, nr. 27; Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht*, 375 (noot 140); ARA, *I425*, nr. 1896/1, nr. 1896/2; *CCRK54*, nr. 26272, fol. 5-40v, nr. 26273, fol. 3, nr. 26275, fol. 36-36v; *CCRK51*, nr. 25915, fol. 15-21v, nr. 25916, fol. 12v-25, 38-39v, nr. 26917, fol. 5-9v; SAG, *OA_A_10_6_092*, nr. 14; Lombaerde, 'Antwerpen versterkt 1', 17. Aan fort Peerel met redoute werd £21.858 uitgegeven. Ten noorden van het fort Vlaams Hoofd verscheen een nieuw fort Isabella.
[186] RAG, *AR7*, nr. 616, fol. 1, 7-8v. Zo'n loopgraaf bestond uit een greppel tot 1,7m diep en 0,9m breed op de bodem, met erlangs een 1,7m hoge, aan de top 1,2m brede borstwering met banquet. Het geheel was ±5,8m breed. (Atlas van Loon van J. Blaeu).
[187] RAG, *AR7*, nr. 617, fol. 10 e.v.
[188] ARA, *CCRK51*, nr. 25916, fol. 38. 'daermede te beletten d'aentasten van de Schelde by den vyant'.
[189] SAA, nrs. 12#4169 & PK#3228; *Iconografie*, 64B/25; Dilis, 'De schipbruggen', 42-43; ARA, *CCRK51*, nr. 25916, fol. 39; Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 2*, 69 & *1*, 204. Deze op 32 schepen rustende brug zonder doorlaat voor schepen werd in 3 dagen aangelegd. Hij bleef nadat het gevaar was geweken nog een tijd liggen.
[190] RAG, *AR7*, nrs. 384, 611 & 617 (3 rek); ARA, *CCRK51*, nr. 25916, fol. 12v-33, 49v, 60; *CCRK54*, nr. 26277, fol. 1, 8-9, 13-23v, 45v, 49, 53v, 54v, 56, 60v-61v, 62v, 67, 68, nr. 26377, fol. 8-29v.
[191] Cau, *Groot Plackaet-Boeck*, dl 2, 1847; Wolters, *Recueil de lois 2*, 42-47. Een zomerkade van 1,1-1,4m omringde 154ha.
[192] ZA, *2*, nr. 918 (brief 17-10-1602); Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 51. In 1602 kent prins Maurits de bewoners het recht op een *sauvegarde* toe.

ver op Zuid-Beveland. De stad Antwerpen was voor zijn bevoorrading afhankelijk van een goede verbinding met Zeeland en zag deze bij voorkeur niet door een Spaanse militaire aanwezigheid bedreigd. Vandaar dat besloten werd tot de inundatie van Saeftinghe aansluitend op die in het Waasland.

De doorgravingen bij Saeftinghe in 1584 en de gevolgen zijn uitvoerig besproken en becommentarieerd door De Kraker in zijn proefschrift. Ook de pogingen vanuit Zeeland om vaste voet te krijgen in Hulsterambacht en de herovering ervan door de Spanjaarden zijn door hem onderzocht.[193] In deze paragraaf vatten we zijn bevindingen samen en vullen die aan met de resultaten van het eigen archiefonderzoek.

Na de eerste inundaties bij Antwerpen passeerden bij het Antwerps stadsbestuur en de Gecommitteerde Raden van Zeeland diverse plannen de revue om met inundaties de opmars van Farnese te stuiten. Daartoe waren de nodige deskundigen ontboden. Tijdens de discussie bleek men zich goed bewust van de risico's. Verondersteld werd dat, zodra de Spanjaarden geweken waren, met herstelwerkzaamheden kon worden begonnen. Een Antwerps voorstel tot doorstekingen bij Ser-Pauluspolder, Roversberg en rondom de Vogelkreek werd afgewezen. Zeeland noch Antwerpen hadden belang bij een eiland benoorden de Grote Vogel dat als springplank kon dienen voor een aanval op Zuid-Beveland. Voorts was men bevreesd dat het consequenties zou hebben voor de scheepvaart op de Honte.[194] In februari 1584 werd de dijk doorgestoken in het noorden van Saeftinghe bij fort Saeftinghe en waarschijnlijk ook in de Polder van Namen ter verdere bescherming van Antwerpen en het omliggende kwartier. Het water zocht zijn weg via watergangen en de deels uitgegraven moeren, dus via de verveningsinfrastructuur, tot aan Clinge en voorbij Kieldrecht. Daar verkreeg het aansluiting met de inundaties in het Waasland. De te lage binnendijken waren geen partij. De hoger gelegen zandgronden tussen Clinge en Hulsterloo, de donken van Meerdonk, Kallo en Verrebroek bleven droog. De overstroming breidde zich ook westelijk van de dekzandrug uit richting Graauw, Langendam en Wendelzee en bedreigde de dijken van Ser-Pauluspolder en Lamswaarde. De binnendijk werd tot een zeedijk verzwaard en de sluis op de Hinghewaardinghe versterkt en bewaakt tegen moedwillig doorsteken. In die periode werd een fort aan de Rape opgeworpen.[195] In verband met herstel werd in augustus een rapport opgemaakt dat een beeld geeft van de ravage: het Saeftinghergat was reeds 270 meter breed en plaatselijk tot 17 meter diep.[196] Provisorische dijkherstel verhinderde niet dat de watermassa's van de najaar- en winterstromen van 1584/85, door de twee hoofdgaten, het inundatiegebied verder vergrootten. [197] Na de val van Antwerpen kon de drooglegging worden aangepakt maar het was te laat om het stroomgat in de Brugsepolder buiten te dijken.[198] De in 1584 inderhaast versterkte noordkade van de Moervaarttak naar Hulsterloo, die bij de Allerheiligenvloed van 1570 gespaard was gebleven en die een deel van de oude evering Rietvliet dat Clinge werd genoemd, moest beschermen, hield het niet langer en het achterliggende gebied liep onder.[199] Door het droogmaken van Clinge slaagde men tegen eind 1585 de verbinding van Hulst met het zuiden te behouden. Tevens wist men de Polder van Namen met Divershoek droog te maken en dankzij de hoge schorren van Hontenisse de verbin-

[193] De Kraker, *Landschap uit balans*, hoofdstuk 8, 338-340, 'De Tachtigjarige Oorlog'.
[194] ZA, *2*, nr. 1623 (SZ 28-2-1584 aan PvO).
[195] De Kraker, *Landschap uit balans*, noot 10; GHA, *SA*, nr. 187, fol. 62v (kosten fl900, op te brengen door stad en ambacht). Ter plaatse van het huidige Scheldevaartshoek of t.p.v. de huidige Raap, dat is niet duidelijk.
[196] De Kraker, *Landschap uit balans*, 131-132.
[197] GAH, *SA*, nr. 518b2; Gottschalk, *Stormvloeden 2*, 767. Het Saeftinghergat volgt waarschijnlijk de loop van de Moervaart.
[198] NA, *1.01.02*, nr. 12548.476.
[199] De Moervaart aftakking naar Saeftinghe was in 1570 wel verwoest. Knoester, 'De Moervaart', 42-43; Van Lansberghe, *Beschryvinghe*, 237; GAH, *SA*, nr. 188, fol. 67r; RAG, *VZ1*, nr. 2454.

ding met het vasteland te behouden.[200] Door het vallen van een groot gat in de Moervaartkade bij de stadslimiet op 6 januari 1586 stroomde het water tot tegen de wallen.[201] De Steenschendijk langs het zuidelijke stadsschor, dat zich als een smalle wig tot in het dekzandgebied westelijk van Clinge tot bij het huidige Kapellebrug uitstrekte, kon worden behouden. Daar men, vanwege de oorlogstroebelen, er niet in slaagde tot een goede regeling van de drooglegging te komen, kreeg het getij vrij spel. Halverwege 1586 was het inundatiegebied 10.300 hectaren groot. Samen met de inundaties van het Waasland stonden nu 22.600 hectaren onder invloed van het getij.

De toegenomen dreiging van het Staatse leger en de Staatse brandschat vanuit Terneuzen na 1583, leidde tot de bouw van forten op strategische plaatsen. In het noorden van Hulsterambacht werd de Vogelkreek als waterhindernis gebruikt.[202] Enkele forten op de zandrug noordoostelijk van Hulst moesten beletten dat vijandelijke schepen tot bij Hulst konden komen.[203] Na het doorsteken in 1586 van de Landdijk van de Vier Ambachten bij Buucxgate, even ten westen van Axel, was Hulst slechts via de Steenschendijk met het zuiden verbonden. Vandaar dat Servaes van Steelandt er in 1590 door dwangarbeiders het fort Austria liet bouwen.[204] Het nieuw ontstane Hellegat werd als een afdoende hindernis beschouwd.[205] Hier kwamen geen nieuwe verdedigingswerken.

5.5.5. De belegeringen van Hulst (1591 en 1596) en consolidatie

Na twee eerder geplande aanvallen, in 1586 en 1587, die niet zijn doorgezet, probeerde Maurits in april 1591 vanuit Axel met een vloot Hulst te veroveren, wat onuitvoerbaar bleek.[206] Van de Clingepolder werden de dijken doorgestoken waarna die zou blijven vloeien tot 1597. Vanaf 14 juni zijn er werken aan de vesting die op inundatieschade kunnen duiden.[207] Op 19 september 1591 landde een troepenmacht met prins Maurits bij Calfsteerte, in het uiterste noorden van Hulsterambacht. Andere troepen, vooral cavalerie afkomstig uit Brabant, voegden zich via het Saeftinghergat en Zandberg bij hem. Na de inname van de forten Kruythagen en Roversberg sloeg Maurits op 21 september het beleg op voor Hulst. Na een kort beleg gaf de stad, waar een geringe bezetting aanwezig was, zich op 24 september over. Bestuurlijk werden stad en ambacht onder het Committimus gebracht. Maurits begon de stad zwaar te versterken met bastions en ravelijnen.[208] In maart 1593 werd gewerkt aan de aanleg en verbetering van de forten op de oostelijke zandrug en een linie van communicatie. Daarbij werd de evering Rietvliet in twee gedeeld.[209] Uit die tijd dateert mogelijk ook het werk De Blom of Bloeme op een vooruitgeschoven positie voor het fort Moerschans in het inundatiegebied ter plaatse van het huidige

[200] GAH, *HA*, nr. 640 (doc. 23), nr. 71. Het verdronken Hontenisse was inmiddels ruim zeventig jaar opgeslibd. De Polder van Namen kort tevoren voor de zoveelste keer herdijkt en met elke herdijking iets opgehoogd.
[201] De Kraker, *Landschap uit balans*, 129-134; GAH, *SA*, nr. 189 (rek. 1585/86), fol. 73v-75v.
[202] ZA, *2*, nr. 1198.1, fol. 136; Brand, *De geschiedenis*, 170 (zonder bron); Walsoorden vermeld op een nieuwskaart uit 1596; RAG, *VZ1*, nr. 3, nr. 722; RAA, *Z2/001*, nr. 88; Stockman & Everaers, *"Frontier Steden"*, 64. De kerktoren van het dorp Weele diende tot in de jaren 1640 als baken: ZA, *361.3*, nr. 1358.
[203] Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 787.
[204] De Kraker, 'De geschiedenis van de forten', 29; ARA, *I425*, nr. 1827/3 (Van Steelandt 25-9-1590); RAG, *AR7*, nr. 597, fol. 6); RAK, *22/4*, nr. 61; ZA, *2*, nr. 1209. Fort Austria had vijf bastions.
[205] Dit Hellegat was ontstaan bij de doorsteek bij Campen in 1584 waarna een nieuwe geul uitspoelde in de oude Watergang van Beoostenblije. Het heeft geen enkele binding met de Hulsterhaven.
[206] Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 787; De Kraker, 'De Tachtigjarige Oorlog', 10. Meer info over de twee belegeringen zie Brand, 'De belegering'.
[207] GAH, *HA*, nr. 640 (doc. 23 & 26); *SA*, nr. 518a2; Brand, *De Geschiedenis*, 172.
[208] ZA, *2*, nr. 3308, fol. 196, fol. 309-310, nr. 3309, fol. 86-87; NA, *1.01.19*, nr. 515 (12-2-1593); RMA, RP-P-OB-78.785.301 & 80.186.
[209] ZA, *2*, nr. 3309, fol. 57, nr. 3312, fol. 206, nr. 8, fol. 30; GAH, *SA*, voorlopig nr. 104 (20-2 & 30-3-1593). Dullaertpolder in het noorden en Clinge in het zuiden.

Zeegat.[210] Op de schorren ten westen en zuidwesten van Hulst startte men eveneens met de aanpassing en de bouw van diverse forten met als belangrijkste het fort Nassau.[211] Het Spaanse fort bij Campen aan het begin van de Hulsterhaven en het Hellegat werd gerepareerd.[212] Ter vervanging van het weggespoelde fort Saeftinghe aan de ingang van het Saeftingergat ontwierp Van Ryswyck een nieuw groot fort dat er echter nooit zou komen.[213] Het inundatiegebied aan de zuidzijde moest een optimale barrière vormen. In april 1593 werd een begin gemaakt met het doortrekken van een 2.650 meter lange geul dwars door het geïnundeerde gebied vanaf de hoofdgeul uit de richting van Buucxgate naar het verlengde van het Saeftinghergat. Het is niet bekend of dit project is voltooid.[214] Hiermee had prins Maurits ongetwijfeld de afsnijding van Hulst met het Vlaamse achterland op het oog op dezelfde wijze zoals dat te Axel was geschied. Begin 1596 liep er een verzoek van de magistraat van Hulst om een scheepvaartkanaal van ongeveer 990 meter te mogen graven vanaf het Hellegat tot aan de contrescarp van de stad.[215] Het Spaanse antwoord op al die werken was de aanleg van fortificaties aan de overzijde van het inundatiegebied die allemaal van een bezetting werden voorzien. Evenals Oostende, Sluis, Biervliet en Axel werd Hulst een uitvalsbasis voor de vanuit Middelburg aangestuurde brandschatting van Vlaanderen. Voordien gebeurde dit meer ad-hoc.[216] Aan weerszijden van het inundatiegebied bleef men elkaar nauwlettend in de gaten houden. Twee Spaanse pogingen in 1593 en 1595 om Hulst te heroveren mislukten.[217]

Kort nadat aartshertog Albertus van Oostenrijk op 11 februari 1596 in Brussel arriveerde, richtte hij zijn oog op de verovering van een aantal vestingen zoals Calais, Ardes, Oostende, Breda, Geertruidenberg en Hulst. Hij zette in op Oostende maar vanaf 20 juni kreeg Hulst prioriteit, hoewel die plaats van minder belang werd geacht.[218]

Maurits onderkende dit tijdig en liet de onvoltooide vesting- en fortificatiewerken in allerijl afbouwen.[219] Aanvullend werden de bekade delen van Absdale, Clinge en Kieldrecht onder water gezet opdat de vesting vanuit het zuiden alleen over de Steenschendijk kon worden aangevallen.

Op de avond van 9 juli 1596 verschenen de Spaanse troepen vanuit hun kwartieren in de forten Fuentes, Austria en Sint-Jansteen.[220] Alle kleine versterkingen in het inundatiegebied liepen ze onder de voet waarna ze een brug sloegen over het Saeftinghergat bij fort de Kleine

---

[210] Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 787; RAG, *VZ1*, nr. 435; RAK, *22/21*, nr. 114; *22/4*, nr. 61; schilderij *Het koninklijk leger trekt de elfde juli 1596 het Land van Hulst binnen* van Wenceslas Cobergher (Camera dei Deputati, Palazzo di Montecitorio, Rome, nr. 807). Knoester, 'De Moervaart', 44 situeert hier het voormalig gehucht Loohoeke. Het is niet duidelijk of De Blom na de verovering van Hulst door Maurits als Staatse voorpost van fort Moerschans op die dekzandopduiking aan de overkant van het Saeftinghergat is aangelegd of juist door de Spanjaarden als voorpost sluitend aan hun linie van forten tussen Kieldrecht en Clinge.

[211] Brand, *De geschiedenis*, 182 & 'De belegering', 39.

[212] GAH, *HA*, nr. 81 (GR 8-11-1591).

[213] Brand, 'De belegering', 47-51 (Brand vermoedt onterecht dat het resten van het kasteel waren); *Resolutien der Staten-Generaal* IX, 40 (23-7-1596). Begroot op fl25.000.

[214] GAH, *SA*, nr. 196 (rek. 1595/96), fol. 47v-50; *HA*, nr. 147 (GR aan HA 24-3-1593); ZA, *2*, nr. 1207 (Cornelis Jansz. aan GR 11 & 19-4-1593), nr. 16127, fol. 296-296v, 307v. Mogelijk ligt deze geul ten grondslag aan de Oude Vaart naar Hulst (vgl. ZA, *292*, nr. 1604).

[215] GAH, *SA*, nr. 699i (octrooiaanvraag 1-2-1596 aan GR). De verovering door Albertus van Oostenrijk stak een spaak in het wiel.

[216] De Kraker, 'De Tachtigjarige Oorlog', 9-11 & 'Een Staatse strategie'; Piceu, *Over vrybuters*, 112-116; ZA, *2*, nr. 8, fol. 234, 198-199, nr. 3308, fol. 219. Daarmee werd o.a. het herstel van de vesting Hulst betaald. De organisatie berustte bij de gebroeders Everwijn (Oostende & Middelburg) onder toezicht van de RvS en SZ.

[217] Van Naemen, 'Chronycke' dl 11, 131; ZA, *2*, nr. 3308 (11 & 12-6-1592).

[218] Staatsarchief Simancas, Estado, legajo nr. 611 (Albertus 8-7-1596, kopie in GAH, *OKVA*); De Vos, 'Het beleg van Oostende' (Synthese beleg van Oostende). De inname van Hulst was deels een prestigekwestie.

[219] Maurits aan SG 25-6-1591 (bron onbekend).

[220] ARA, *CCRK51*, nr. 25910, fol. 27v-28. De forten Austria en St.-Jansteen worden apart genoemd in dezelfde post.

Raap. Na een vijf weken durende belegering capituleerde de stad op 18 augustus 1596.[221] In Middelburg smeedde men plannen om het verloren gebied te heroveren. Een verassingsaanval vanuit Axel op 23 oktober met een landing nabij het Vogelfort mislukt. Een aanval vanuit Doel mislukte eveneens.[222] Het gebied zou bijna vijftig jaar in Spaanse handen blijven.

De Spanjaarden gingen direct aan de slag met het opknappen van de forten en het afmaken van de linies van communicatie.[223] Besloten werd om de vesting te vernieuwen, wat twee decennia in beslag zou nemen.[224] Pieter Le Poivre en Jan de Buck maakten een ontwerp met een forse inbreng van de gouverneur kolonel Nicolaas LaBiche.[225] In het noorden van Hulsterambacht werden enkele fortjes terug in orde gebracht en kwamen er nieuwe bij tegen vijandelijke strooptochten. Prins Maurits had al te kennen gegeven dat een 'royale ende volcommen fortificatie gemaeckt zal worden op Saeftingen, aen de zyde van den Polder van Naemen, insgelycxs van Campen' maar dat moest nog een poos wachten.[226] De Spaanse bouwactiviteiten, na aanbesteding uitgevoerd door aannemers, duurden tot 1606.[227] Een aantal werken werd vanwege het geringe nut opgegeven en gesloopt, waaronder fort Austria.[228] Vanaf de resten van dat fort legden de Spanjaarden eind 1601 een nieuw contrescarp aan naar de Clinge van 190 meter lang. In 1604 volgde de aanleg van een 450 meter lange 'trenchee'. Dat was een lijnvormige verschansing bestaande uit een ruim twee meter hoge borstwering, vervaardigd van aarde, fascinen (bundels rijshout) en zoden, met een gracht erlangs.[229] Datzelfde jaar kwam ook vanaf het fort Austria tot aan de Parmavaart ter lengte van 2.650 meter, een watergang om de grachten van Hulst op niveau te houden, tot stand.[230] Blijkbaar bestond er vóór het graven van de Gentsevaart als scheepvaartkanaal van Hulst naar de Stekensevaart reeds een waterverbinding om de Hulster grachten met zoetwater te vullen. De westelijke fortificaties maakten nu deel uit van de Spaanse linie tussen Hulst en Sas van Gent. Ze lagen in de buurt van of zelfs langs de trageldam van de stad naar Absdale, die voor de communicatie met de westelijke fortengordel moest dienen. Over de grote geul die werd gepasseerd op weg van Hulst naar Absdale en die bij het fort Sint-Anna waren houten bruggen opgenomen, waarvan de eerste in 1601 155 meter lang was. Een andere tragel lag op de lage zandige hoogte die zich uitstrekte van nabij de stad via Absdale tot bij

[221] Brand, 'De belegering'; De Kraker 'De Tachtigjarige oorlog'; RMA, RP-P-OB-78.784-300. De Kleine Raap, ook Becaf genoemd, lag tussen de forten Grote Raap en Moerschans in (o.a. ZMA, RP-P-OB-78.785-301).

[222] ZA, *2*, nr. 1629, fol. 151v-152v; ARA, *I425*, nr. 1851/3 (LaBiche 20, 22 & 23-10-1596); RAG, *AR7*, nr. 136, fol. 19v-20 (22 & 23-10-1596). LaBiche had een vermoeden en werd bijtijds gewaarschuwd.

[223] ARA, *CCRK54*, nr. 26981 (1e rek. 1599/1600); RAK, *101/3*, nr. 6016 (Albertus 9-7-1598); RAB, *INV15/16*, nr. 1837-1842; GAH, *SA*, nr. 198, fol. 44-44v.

[224] RAB, *INV15/16*, nr. 1837, fol. 33-34v; RAG, *AR7*, nr. 619, fol. 1; GAH, *SA*, nr. 207 (rek. 1608/09), fol. 44v. Tussen 1-5 en 31-10-1599 werd voor £ 13.100 aan de vesting besteed.

[225] SAG, *OA_B_09_1_002*, nr. 26 (Barthel 9-10-1596; Van Mandere 12-10-1596; afschrift res. 23-10-1596); GAH, *SA*, nr. 208, fol. 73, nr. 211, fol. 65, nr. 217, fol. 45v, nr. 218, fol. 43-45v; KUB, *TF-HS 147*, nr. 81. De Vier Leden betaalde het merendeel der kosten, Hulsterambacht en het Waasland moesten meebetalen. Le Poivre, geboren 1546 en sinds 1582 in dienst als architect, ingenieur en cartograaf bij Parma. De Buck, vestingbouwkundig ingenieur uit Gent die supervisie had op alle Spaanse werken onder de Oudburg van Gent, Waasland en HA.

[226] ZA, *2*, nr. 3312, fol. 206-208, 235 (17 & 18-7, 9-8-1596).

[227] De Kraker, *Landschap uit Balans*, 342; ZA, *2*, nr. 3312, fol. 206-208, 235 (17 & 18-7, 9-8-1596); RAB, *INV15/16*, nr. 1840, fol. 35v, nr. 1847, fol. 18v-20, 21v-22, nr. 1849, fol. 28v-29, nr. 1852, fol. 34v-35.

[228] RAG, *AR7*, nr. 607 (rek. 1597); ARA, *CCRK51*, nr. 25910, fol. 36-36v; RAB, *INV15/16*, nr. 1841, fol. 34-34v, 35, nr. 1842, fol. 34-34v. Er werd fl10.000 beschikbaar gesteld.

[229] Dergelijke trenchees waren omstreeks 1600 2,2 of 2m hoog met een kruinbreedte van 1,1m, met aan de binnenzijde onderaan een voetbank (*banquet*) van 0,8m breed en 0,8m hoog (1,1m en 0,55m i.g.v. 1,9m hoogte), en aan de buitenzijde zogenoemd plakwerk van in verband liggende zoden met een dossering van 1 op 0,75, die soms onderaan met lagen fascinen (rijshout) werden gedekt. Inclusief gracht bedroeg de breedte ±5,5m. ADN, *RK,* nr. 988; RAG, *INV 15/16*, nr. 1838.

[230] RAB, *INV15/16*, nr. 1842, fol. 32, 37, nr. 1848, fol. 36v-37. 'om het spysen van watere de fosseen van Hulst'. De contrescarp was mogelijk de waterkering.

Axel.[231] In het verdronken land werden vaarten en grachten gegraven om sloopmaterialen voor de bouw van redoutes te vervoeren.[232] Een trenchee werd aangelegd in 1601 van Sint-Jansteen naar het fort Magdalena.[233]

Plannen werden opgevat om het land aan weerszijde van de Steenschendijk te bedijken en daarmee een betere verbinding met het achterland te verkrijgen. In 1597 richtte alle aandacht zich op de Clingepolder en de aanleg van een tragel naar Absdale maar geldgebrek en een storm gooiden roet in het eten. Dure werken moesten het verloren gaan van de vesting afwenden en slechts een deel van de polder kon worden bekaad.[234] De Steenschendijk en de zogenaamde Waasche dijk hadden het in die jaren zwaar te verduren, evenals de linie bij de forten Grote Raap en Zandberg.[235] Mede door stormen zoals die van 1600, 1606 en 1609 bleef de Clingepolder tot 1616 deels vloeiende.[236]

5.5.6. De landing op Terneuzen en inundaties: 1583-1587

Als reactie op de overgave van de Vier Ambachten aan Farnese verzocht Antwerpen de bevriende gewesten zo snel mogelijk bij Terneuzen een steunpunt te forceren om de scheepvaart op de Honte te beschermen. De plaats was sinds de middeleeuwen een haven aan de vaart naar Axel en Gent en lag zeer strategisch op een landtong waarlangs (toen al) de vaargeul vlak onder de kust liep. Verder was de opzet om Gent te hulp te komen door het verdrijven van de Spanjaarden uit het platteland met troepen en inundaties. Willem van Oranje achtte Terneuzen van strategisch belang om de stad Gent te kunnen behouden.[237] Nog geen week later voerde Philip von Hohenlohe op 6 november 1583 vanuit Zeeland een landing uit.[238] Zoals opgedragen begon hij de plaats te versterken en richtte ten zuiden ervan de Moffenschans op.[239] Reeds in februari 1584 was een doorsteking van de Landdijk van de Vier Ambachten bij Buucxgate gepland om Gent te ontzetten. Dit ging niet door wegens gebrek aan mankracht. Zeeland verwachtte dat Antwerpen de nieuwe fortificatie zou overnemen maar kwam van een koude kermis thuis. De Scheldestad liet verstek gaan en na augustus 1585 hoefde het niet meer.[240] Het steunpunt Terneuzen zou in belangrijke mate het verloop van de geschiedenis in Noord-Vlaanderen bepalen.[241]

---

[231] RAB, *INV15/16*, nr. 1840, fol. 35-35v, nr. 1838, fol. 20-20v, nr. 1839, fol. 21v-22, nr. 1841, fol. 24v-26v; RAG, *VZ1*, nr. 1340; GAH, *HA*, nr. 590 sub 6a (doc. 84); *SA*, nr. 198, fol. 40v-47. 'up den hooghde strecken tot by Axel' (was dit naar het fort St.-Margriet bij de voormalige Blide?). Eind 1604 zijn twee pontjes nodig om de paarden over de geulen bij Hulst en Papale te zetten en in 1616 schuiten om soldaten over te zetten. De grote geul kan het uitgeschuurde kanaal zijn uit 1593.

[232] RAB, *INV15/16*, nr. 1842, fol. 25, 30-30v, 33-33v. De stenen redoutes van Duvekeet en Piedsente werden gesloopt en daarvan die van St.-Anna gebouwd.

[233] RAB, *INV15/16*, nr. 1841, fol. 30-30v ('strekkende tot aan 't hooghe landt', de dekzandgronden).

[234] SAG, *OA_B_09_1_002*, nr. 26 (Van Mandere 13-10-1596); GAH, *HA*, nr. 663 (stukken 1597), nr. 198, fol. 40v, 44-44v, 46, 47v-48v, nr. 559, nr. 654 (cijnsakte 5-9-1613 m.b.t. land 'genaemt de Clinge, alsoo verre als deselve [gedyckt] ende besloten wiert by Gregorio del Plano a° XVc sevenennegentich'). De Brusselse regering achtte de verbinding met het zuiden van groot belang en vaardigde 'superintendent des dicages de Flandres' Gregorio del Plano af.

[235] RAB, *INV15/16*, nr. 1838, nr. 1839, fol. 23v, nr. 1840, fol. 33v, nr. 1841, fol. 28-28v, 29-29v, 31-32v, nr. 1845, fol. 29v-30, nr. 1847, fol. 20v; GAH, *SA*, nr. 209, fol. 64v. De 'Waesschen dyck voor de Stede van Hulst' is mogelijk de kade/dijk die het hoge land van St.-Jansteen en Clinge beschermde.

[236] GAH, *HA*, nrs. 559 & 640 (doc. 26). De oostelijke dijk volgde de tragel van de oude Moervaart tot aan het niet meer bestaande Loohoucke (De Blomme?). Vandaar liep een nieuwe dijk zuidwaarts tot aan het Waasland.

[237] *Archives ou correspondance*, 1e série, VIII, 373 (PvO aan Elizabeth I, maart 1584).

[238] Philipp, graaf von Hohenlohe tot Langenberg (1550-1606) was sinds 1575 in dienst van Willem van Oranje en in 1595 gehuwd met diens dochter Maria van Nassau (1556-1616). Biografie: Stuij, *Het leven van Philipp von Hohenlohe*.

[239] Kaart van P. Timmermans (1585). De naam is ontleend aan de Duitse huurlingen die hem hebben aangelegd.

[240] Stuij, 'Lotgevallen', 3.

[241] Zie Stuij, 'Het Staats bruggenhoofd'.

In de eerste dagen na de landing liet Von Hohenlohe de poldertjes in de naaste omgeving van Terneuzen (enkele honderden hectaren) onder water zetten, waarschijnlijk om dekking en bescherming te bieden aan de bouwers van de Moffenschans. Hij liet ook de Axelsevaart afdammen.[242] Na een week berichtten de Zeeuwse Staten aan de Terneuzense bevelhebber dat de Koudenpolder, Lovenpolder en omgeving tot de Generaliteit behoorden en niet langer vijandelijk gebied waren.[243] Axel en het Hulsterambacht kregen het verzoek de zijde van de Republiek te kiezen, wat ze niet deden.[244] Vandaar dat op 12 december 1583 de bezetting begon aan de bouw van een vesting met als uitgangspunt het fort Aldana.[245]

Farnese werd door de Staatse landing volledig verrast maar reageerde snel door kolonel Mondragon er op af te sturen.[246] Op 11 en 12 november vonden de eerste schermutselingen plaats. Het werk aan de Moffenschans was al te ver gevorderd. Dit was een tegenslag voor Farnese die een tegenfort liet opwerpen, waarschijnlijk te Triniteit.[247] Gelijktijdig begonnen de Spanjaarden met het versterken van de stad Axel.[248] In die novembermaand bezetten troepen van Farnese vrijwel alle dorpen in de omgeving. Ook het fort Campen, dat de sluis van Beoostenblije bewaakte, werd bezet en versterkt.[249] Het gros van zijn troepen trok hij terug bij de in aanbouw zijnde schans Sint-Philip aan de Braakman. De Zeeuwen legden er onmiddellijk een oorlogsschip op wacht.[250] Niettegenstaande de Spaanse bezetting ondernamen de Staatsen vanuit hun bolwerk strooptochten. Een ervan leidde tot de verwoesting van Zaamslag en omstreken. In een mogelijke reactie verwoestte het Spaanse leger in de tweede helft van februari de naaste omgeving van Terneuzen. Uit vrees voor een mogelijk beleg, overwoog Zeeland begin maart 1584 nogmaals om de Landdijk van de Vier Ambachten door te steken wat wederom niet in daden werd omgezet.[251]

Op 5 mei sloeg De Melun het beleg op voor de vesting, maar ondanks zware gevechten vlotte het niet. Terneuzen kon immers over zee bevoorraad worden.[252] De volgende dag was er een instructie van Gecommitteerde Raden aan Pieter Bossier tot het doorsteken van de dijk bij Campen, hetgeen op 10 mei zijn beslag kreeg. De opzet was met de waterlinie de belegeraars weg te houden van Terneuzen door de Spaanse cavalerie met een zoetwatergebrek op te zadelen.[253] De Spanjaarden en ingelanden deden op hun beurt pogingen tot het dichten van het gat. Zij wilden voorkomen dat de inundatie zich het volgende winterseizoen door de binnendijken van de geïnundeerde Aendijkepolder (niet de huidige polder van die naam) zou uitbreiden. Men slaagde er niet in de polder droog te maken maar wel om stukken binnendijk te zekeren.[254] Doordat het zomer was bleef de inundatie beperkt en drong die niet verder zuidelijk door dan

[242] NAK/PRO, *SP70*, nr. 18, 193, 211; De Kraker, *Landschap uit Balans*, 336. De inundatie gaf problemen met de ravitaillering.
[243] ZA, *2*, nr. 1623, fol. 118v, 121v-122. N.a.v. misdragingen van het garnizoen.
[244] ZA, *2*, nr. 1623, fol. 120v; *6060*, nr. 19 (brief 24-11-1583).
[245] ZA, *2*, nr. 468, fol. 244v, 350v; nr. 1623, fol. 154v, 155; Stuij, 'Een Spaans en een Staats', 95-97; Westra, *Nederlandse ingenieurs*, 34.
[246] Lefèvre, *Correspondence*, Tome II (1580-1584), nr. 914 (Farnese aan Philips II); Cristóbal de Mondragón y Otalora (1504/14-1596): Spaans veldheer die in 1544 in de Zuidelijke Nederlanden arriveerde. Hij huwde een Vlaamse vrouw en stierf als stadhouder te Antwerpen.
[247] De Jonghe, *Ghendtsche Geschiedenissen* II, 348 ('zij waren niet in staet om de selve met geweldt aen te tasten'); Brand, 'Over het ontstaan van vestingsteden', 786; kaart van P. Timmermans (1585).
[248] ZA, *6060*, nr. 610 (rek. 1583-85); Wesseling, *De geschiedenis van Axel*, 367-368; Dieleman, *De verovering*, 38.
[249] Brand, *De geschiedenis*, 165; GAH, *SA*, nr. 187 (rek. 1583/84), fol. 60v, 62v, nr. 189 (rek. 1585/86), fol. 67; RAG, *VZ1*, 2647.
[250] NAK/PRO, *SP70*, nr. 18, 194, 196.
[251] De Kraker, *Landschap uit balans*, 138.
[252] NAK/PRO, *SP70*, nr. 18, 484, 614, 615, 625, 641, 643; De suprematie van Zeeland en dus de feitelijke machteloosheid van de Spanjaarden te water bleek de achillespees tijdens het gehele conflict.
[253] ZA, *2*, nr. 1623, fol. 200 & 234 (6-5-1584), nr. 1198, fol. 139, 140; NAK/PRO, *SP70*, nr. 18, 194.
[254] GAH, *HA*, nr. 652 (3, 4, 6, 7 & 11-8-1584; RAG, *K163*, nr. 2694 (kwitantie 14-9-1584).

de op een kreekrug tussen de Hulsterhaven en Axel bedijkte polders. Intussen bestonden er Spaanse plannen om in de Koudenpolder tegenover de schans Sint-Philip een fort te bouwen; een directe bedreiging voor Terneuzen.[255] Men had echter de handen vol aan de vesting zelf. In juli waren de belegeraars dusdanig genaderd dat Gecommitteerde Raden de 18e besloten tot een tweede doorsteking.[256] Een paar dagen later vond die plaats bij de sluis van Nieuw-Othene. Tegelijkertijd werd vanuit de vesting een uitval gedaan die de Spanjaarden aanzienlijke verliezen toebracht.[257] Deze probeerden tot twee maal toe tevergeefs, door ingrijpen vanuit Terneuzen, de schade te herstellen. Aan de andere kant van Terneuzen had men de Willemskerkepolder doen inlopen en de vesting was nu met een 3.400 hectaren grote watergordel omringd.[258] Op 31 juli volgden instructies tot het doorsteken van de Landdijk van de Vier Ambachten zonder definitieve locatie: 'Buucksgate, Ter Neuse ende 't Sas ofte elders, daer het bevonden sal wesen aldernutst te wesen'.[259] De verwachting was dat, als daarnaast wat binnendijken werden doorgraven, het zeewater tot Gent zou reiken, dat dan bereikbaar werd voor platbodems.[260] Toen de keuze op Buucxgate was gevallen en men door logistieke vertragingen half september tot de uitvoering gereed was, was het plan door de overgave van Gent achterhaald.[261] Daar komt bij dat men zich onvoldoende de hoogteligging van de gebieden zuidelijk van Sas van Gent realiseerde zoals De Kraker heeft aangetoond.[262] Intussen hadden de Spanjaarden het beleg opgebroken. Hun aandacht ging nu naar Antwerpen.

De verwachting van de Staten van Zeeland dat het winterseizoen het karwei rond Terneuzen zou klaren, bleek terecht. Begin 1585 stond in het noorden van Axel en Assenederambacht 4.200 hectaren onder de invloed van het getij. Het Spaanse fort Campen spoelde goeddeels weg en het zeewater volgde de loop van de watergang van Beoostenblije tot aan de binnendijk van Beoostenblije.[263] Door de watergang achter de sluis van Nieuw-Othene zocht het zeewater zijn weg door West-Zaamslag tot tegen de binnendijk van de Capellepolder en de binnenkant van de Landdijk van de Vier Ambachten. De binnendijken waren niet bestand tegen de eroderende stroom en de kracht van het zeewater. Door bressen in de kaden van de Zoutevaart bij het Zoute Spui kon het water verder stromen westelijk van Axel. Tussen Axel en Terneuzen ontstond een diep water, het Zoute Spui (Soute Speije). In Gent realiseerde men zich dat de genoemde Landdijk een kwetsbaar punt was en bij uitstek het doelwit voor vijandelijke acties.[264] In de plannen hoe hierin te voorzien, speelde de raadsheer Pieter De Cocq een prominente rol.[265] Hij voorzag dat een dijkbreuk de inundatie zou uitbreiden over geheel Axelambacht en delen van Sint-Jansteen, Stekene, Moerbeke en Kemzeke. Zijn plan, dat technisch en praktisch goed was doordacht, diende onmiddellijk uitgevoerd te worden. Een onvoorziene ontwikkeling doorkruiste echter de Spaanse plannen.

---

[255] ZA, *2*, nr. 1623, fol. 217 (30-5-1584 aan Sint-Aldegonde).
[256] ZA, *2*, nr. 1623, fol. 243 (brief 18-7-1584 aan Drooghe, Caulier & Kempe).
[257] NAK/PRO, *SP70*, nr. 18, 615, 625, 641.
[258] ZA, *2*, nr. 469, fol. 109v-110v (res. 6-8-1584); *505*, nr. 3468a, fol. 1v.
[259] ZA, *2*, nr. 1623, fol. 159-163v; RGP, *GS OR*, nr. 43 (1583-1584), 421-422 (instructie 31-7-1584 aan de Gruutere); De Kraker, *Landschap uit balans*, hoofdstuk 8 noot 49.
[260] ZA, *2*, nr. 1623, fol. 161-162v (brief 9-3-1584 aan PvO); RGP, *GS OR*, nr. 43 (1583-1584) nr. 43, 421-422 (res SG 30-7-1584).
[261] ZA, *2*, nr. 469, fol. 126v (res. 11-9-1584); 1623, fol. 258v-260v (brieven 11, 15, 18 & 19-9-1585).
[262] De Kraker, *Landschap uit Balans*, 337.
[263] ZA, *2*, nr. 1623, fol. 214v (brief 28-5-1584 aan Sint-Aldegonde); ARA, *I425*, nr. 1799/3 (brief 20-3-1585 aan HA).
[264] RAG, *GW8*, nr. 743, fol. 349, 362 (brieven 30-11 & 11-12-1585) 'de l'apparente preceure et ruine de la Lantdijcke...'
[265] RAG, *K163*, nr. 2697 (*Raminghe ende besteck va nde noodtzaekelixste wercken dienende tot preservatie van de onbevloeijde Landen*…).

Op 16 juli 1586 ondernamen Staatse troepen vanuit Terneuzen een verrassingsaanval op Axel en wisten het te overrompelen.[266] Dit had men aan Spaanse zijde zien aankomen maar er was geen actie ondernomen.[267] Een poging om ook Hulst te veroveren, mislukte omdat Antwerpen onmiddellijk troepen zond.[268] Om hun verovering te consolideren, lieten de bevelhebbers de volgende dag bij Buucxgate de windsluis in de Landdijk van de Vier Ambachten vernielen en de Schoordijk, op de grens van Axel- en Hulsterambacht, doorsteken. Het zeewater kon nu vanuit de Braakman ongehinderd tot aan de Steenschedijk bij Hulst stromen en kreeg verbinding met de inundatiegeul vanuit Campen. Het landverlies breidde zich met ruwweg 13.000 hectaren uit.[269] De inundaties dienden ditmaal om Axel af te snijden van het Vlaamse achterland en een steunpunt te hebben voor de brandschatting. Axel en Terneuzen lagen te midden van uitgestrekte, tot slikken en geulen gereduceerde, verdronken en ontvolkte gebieden. Reeds in augustus had Servaes van Steelandt een begroting gereed tot herovering van Axel maar dan was er naast een militaire macht ook snelheid vereist. Juist dat was het zwakke punt want er gebeurde niets.[270] Oostelijk van Sas van Gent brak de Landdijk van de Vier Ambachten door naast de Joost Hamerlinckxsluis waardoor via het suatiekanaal en de turfvaarten ook langs daar een verbinding richting Zuiddorpe en Axel ontstond en nog eens 1.500 hectaren aan het getijdengebied werd toegevoegd.[271] Doordat de aandacht voor de dijken ontbrak, kreeg het zeewater vrij spel. De zeestromingen brachten binnen korte tijd grote veranderingen teweeg en in de voormalige moeren ontstonden diepe geulen. Dekzandruggen braken door op plaatsen waar al een, in moerlede of turfvaart veranderde, beek lag. Zo liep de Moerbekedepressie vol via de verlande bedding van de voormalige Blide. Zuidwaarts reikte het water tot tegen de hoge zandgronden tussen Clinge en Zelzate.[272] Van de Landdijk en andere dijken bleven geïsoleerde stukken liggen. Tussen de Braakman en de Hulsterhaven veranderden 18.000 hectaren aan polders, moeren en wastinen in een getijdengebied.

5.5.7. Consolidatie van het Committimus: 1587-1612

De doorgravingen van de zeedijken in het Axelambacht in 1584 en 1586 zijn uitvoerig besproken en becommentarieerd door De Kraker in zijn proefschrift. Net als Stuij gaat hij in op de consolidatie van het Staatse bruggenhoofd Terneuzen door inundaties.[273] Ook het daaropvolgende bedijkingsproces is uitgebreid beschreven en gedocumenteerd door De Kraker.[274] De verdediging van dit gebied wordt beschreven in een drietal studies van Stuij.[275] Hun bevindingen zijn in deze paragraaf verwerkt samen met de eigen onderzoeksresultaten.

Het laatste decennium van de zestiende eeuw kenmerkte zich door bedijkingen rondom de overgebleven kernen. Dit had meerdere redenen. Door het vaak onstuimige weer verliep dit niet zonder tegenslagen ondanks dat de uitgestrektheid aan schorren, zandbanken en slikken het zeewater voldoende ruimte bood om land te overstromen. Door de militaire inundaties was een geheel nieuwe situatie ontstaan. Aangezien het was mislukt Terneuzen aan Antwerpen over te dragen en Zeeland drie jaar later ook in de praktijk zorg droeg voor het veroverde Axel, wenste

[266] Van Meteren, *Historie*, ed. 1652, fol. 234; UBL, *CBN*, P 38 N 106; De Kraker, 'De overgang van Axel'. Dat was om Farnese ertoe te bewegen het beleg van de Duitse stad Neuss te staken en om de positie in Vlaanderen te verstevigen naast Sluis, Oostende en Terneuzen.
[267] SAG, *OA_B_09_1_002*, nr. 14 (brief 17-7-1586 uit Waasmunster).
[268] Gottschalk, *Stormvloeden 2*, 772.
[269] NA, *1.01.19*, nr. 2190-II; RAK, *902/6*, nr. 571 (ligging Schoordijk); GAH, *SA*, nr. 190 (rek. 1586/87), fol. 53v; De Kraker, *Landschap uit balans*, bijlagen 7, 11.
[270] SAG, *OA_B_09_1_002*, nr. 14 (Van Steelandt 31-7, 10 & 27-8-1586).
[271] ARA, *T459*, nr. 150; ZA, *293*, nr. 417; RAG, *ZV1*, nr. 668. De sluis bleef in gebruik.
[272] De Kraker, *Landschap uit balans*, 143.
[273] De Kraker, *Landschap uit balans*, 135-144 (hoofdstuk. 8) en 336-337; Stuij, 'Het Staatse bruggenhoofd'.
[274] De Kraker, *Landschap uit balans*, 159-169.
[275] Stuij, 'Fortificaties'; 'Lotgevallen'; 'Het Staatse bruggenhoofd'.

de provincie voor haar optreden daar een bestuurlijke basis. In 1588 was er al een *Acte van Committimus*, waarin Zeeland onder andere voor de dijkage, bestuur, religie en *de facto* ook de militaire verdediging van het gebied zorg droeg in ruil voor alle inkomsten uit onder meer imposten, geestelijke goederen en dergelijke. De Staten-Generaal, die na het vertrek van Leicester zelfstandig optraden, stemden in en in 1594 kregen de Staten van Zeeland officieel het militaire en burgerlijke gezag.[276]

Om meerdere redenen begon men snel met het herdijken van polders tussen en rondom de twee stadjes. Vanwege de inundatie met zeewater brachten die weinig of niets op, terwijl men zich voor hoge kosten geplaatst zag, zoals de aanleg van verdedigingswerken. Een andere belangrijke reden betrof de proviandering. We gaan na in hoeverre rekening werd gehouden met de inundatiegebieden en of zich militaire inundaties hebben voorgedaan.

Het bruggenhoofd diende geconsolideerd te worden achter de beschermende buitendijkse inundatie. Daartoe moesten allereerst Terneuzen, Axel en Biervliet verder worden versterkt. Om aanvallen tijdig te onderkennen en infiltraties tegen te gaan tot in de Kouden-, Loven- en Vremdijkepolder, werd als contrafort van het Spaanse Sint-Philip in 1588 het Mauritsfort gebouwd.[277] Een neventaak was het controleren van de scheepvaart op de Braakman. Daarnaast werden op de dijk van de Koudenpolder, om Spaanse excursies tegen te gaan, kleine versterkingen opgeworpen.[278] Van de Raad van State kregen de magistraten van Terneuzen en het ambacht in 1587 de verzekering dat de gewonnen polders niet geïnundeerd zouden worden.[279] Reeds voor 1590 vielen zuidelijk van Terneuzen een aantal poldertjes terug droog tegen de hoog opgeslibde Zoutevaart naar Axel. Om die tegen Spaanse excursies te beschermen, werden een paar fortjes gebouwd en het oude mottekasteel ('Thoorn van Saemslach') van een bezetting voorzien.[280] De geïnundeerde Willemskerkepolder viel in 1590 deels droog. Anderzijds had de Hontekust zwaar te lijden van uitschuring waardoor de veiligheid van polders en fortificaties in het gedrang kwam. Dit werd ondervangen met de aanleg van inlaagdijken in plaats van veel effectievere rijshoofden. Na een inspectie in 1592 door Van Ryswyck van de nieuwe fortificaties van Terneuzen werd de Moffenschans, vanwege de bedijkingen, overbodig geacht en na slechting verkocht. In geval van nood kon men volgens hem terug vallen op het inunderen van de poldertjes oost en west van de Terneuzense sluis.[281]

Na de verovering van Axel was herdijking niet aan de orde. Men vroeg zich in Middelburg zelfs af of het zin had die plaats te behouden.[282] Gezien de ervaringen bij Terneuzen ging men in 1591 toch over tot herdijking aan de west- en noordzijde van de vestingwerken waarbij de Axelsevaart open diende te blijven. Bij de octrooiverlening verloren de Staten-Generaal de militaire belangen niet uit het oog. Op kosten van de bedijkers dienden twee of drie fortjes te komen, op de plaatsen en volgens een bestek zoals hen werd voorgeschreven, om de polder te beschermen tegen vijandelijke aanvallen.[283] De afdamming van het Zoute Spui in 1593 mis-

---

[276] Stuij, 'Lotgevallen'; Heeringa, 'Het aandeel van Zeeland'; De Kraker, *Landschap uit balans*, 344-345.
[277] ZA, *2*, nr. 1625, fol. 218, nr. 1202 (rap. 1-1-1588); NA, *2.13.45*, nr. 3301 (Philippine); *4.OPV*, nr. P25; ARA, *T459*, nr. 564.
[278] ZA, *2*, nrs. 1203 & 1202 (rap. 1-1-1588); Stuij, 'Fortificaties', 2-6; ZA, *292*, nr. 1908.
[279] NA, *1.01.19*, nr. 515 (2-2 & 26-10-1587).
[280] Stuij, Het Staatse bruggenhoofd, 35-37; ZA, *2*, nr. 1626, fol. 86, 89v, 98v, 194v, nr. 1627, fol. 47v-48; *508*, nr. 23000, fol. 134; *292*, nr. 1363 & 1359. Zeven Triniteyt-, Grote & Kleine Zoute-, St.-Anna- en Sparkspolder.
[281] ZA, *2*, nr. 472, fol. 297v; NA, *1.01.02*, nr. 12548.97 (brief 25-1-1593 aan GR; Anthoniszn 10-5-1594), nr. 20, fol. 129-129v.
[282] In dat licht moeten we ook het besluit zien van SZ van 6-8-1588 tot het slopen van de kerk en het stadhuis van Axel voor bouwmateriaal (ZA, *2*, nr. 1625, fol. 255-255v).
[283] NA, *1.01.02*, nr. 12548.97; ZA, *2*, nr. 1676, fol. 48; *292*, nrs. 1362 & 1363; Stuij, 'Het Staatse bruggenhoofd', 39-41. 'twee oft dry fortkens als tot preservacie van de voors. polders ende frequenteringe der selver tegen d'invasie van de viandt behouven zullen tot zulcker plaetsen ende op zulcken besteck als hun van onsenwege angewesen zal worden'.

lukte.[284] Ter verbetering van de verbinding met het (toen Staatse) Hulsterambacht was Axel in maart 1596 met de bedijking van een deel van de geïnundeerde landen van Beoostenblij begonnen.[285]

Datzelfde jaar sloeg Albertus van Oostenrijk een beleg op voor Hulst. Dat was de aanleiding om de vestingen Axel en Terneuzen grondig aan te passen.[286] Na de inname van Hulst in 1591 door prins Maurits was men die noodzaak immers minder urgent gaan vinden.[287] De werken aan Terneuzen en Axel waren in respectievelijk 1598 en 1601 gereed.[288] Zeeland wenste verder een fort aan het Saeftinghergat tot rugdekking van de forten Lillo en Liefkenshoek.[289] Een ander gevolg van de capitulatie van Hulst was het stellen van inundaties in opdracht van Maurits met het doorsteken van de dijk van de Noordpolder en mogelijk ook die van de Buthpolder.[290] In 1598 vielen beide weer droog en na opnieuw ingelopen te zijn in 1599 nogmaals. Beoosten Axel was men minder fortuinlijk. Daar lag in 1596 alles klaar voor het dichten van het laatste grote dijkgat. Alles werd achtergelaten en de 'Groenendijck, het alderswaerste werck' doorgestoken.[291] Over de zuidelijke dijk was Axel vanuit het oosten gemakkelijk te benaderen. Mogelijk zijn daar toen enkele versterkingen aangelegd.[292]

In Axel en Terneuzen bleef men zich bedreigd voelen. De bedijkingsactiviteiten tussen de twee plaatsen gingen onverminderd door gepaard met de bouw van nieuwe fortjes op strategische punten aan de rand van het inundatiegebied. Oude forten verloren hun betekenis. Tot het Twaalfjarig Bestand zijn rondom het Kwartier van Terneuzen, naast het Mauritsfort, een tiental fortjes gebouwd. Rondom het Kwartier van Axel bleef het beperkt tot drie.[293] In 1595 adviseerde de eerder genoemde landmeter en vestingbouwer Adriaen Anthoniszn positief over de bedijking van de schorren die al meer dan een eeuw met de zee gemeen lagen en het 175 hectaren grote nog drijvende deel van de in 1583 geïnundeerde Willemkerkepolder. Dat zou Terneuzen verder beschermen tegen de slag van de zee. Aldus werden in 1598 en 1599 de Oude Zevenaar- en Goesschepolder bedijkt aan weerszijde van het Sluisschegat (thans Sluispolder) dat tot 1628 open zou blijven.[294] Rond Terneuzen werd tussen 1586 en 1610, naast de 1.400 hectaren die droog waren gebleven, circa 1.000 hectaren herdijkt in de huidige vorm. Rondom

---

[284] ZA, *2*, nr. 499. Men kwam niet verder dan duikeldammen.
[285] Prinsen, 'De bedijking van', 201-202; Cau, *Groot Plackaet-Boeck*, dl 2, 1859; NA, *1.01.02*, nr. 12548.97; ZA, *3717*, nr. 1, fol. 1-2v; GAH, *HA*, nr. 588 (doc. 2).
[286] De Kraker, 'De Tachtigjarige Oorlog', 14-15. ZA, *2*, nr. 1628, fol. 120, nr. 1211-I, nr. 3312, fol. 193-194; *6060*, vestingkaart (origineel van UBL, *CBN*, P 38 N 106); *292*, nr. 1359; RGP, *GS OR*, nr. 62 (1596-1597).
[287] ZA, *2*, nr. 3309, fol. 86-87.
[288] NA, *1.01.19*, nr. 514 (24 & 29-8-1596); ZA, *2*, nr. 3312, fol. 211, 214, nr. 902; *294*, nr. 819; Stuij, 'Een Spaans en een Staats', 97; NA, *4.OPV*, nr. N57-58; KUB, *TF-HS 147*, nr. 79; Westra, *Nederlandse*, 41, 51; Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 789.
[289] NA, *1.01.19*, nr. 514 (24 & 29-8-1596).
[290] ZA, *505*, nr. 3475, fol. 23, nr. 3476, fol. 28; GAH, *HA*, nr. 588 (doc. 2); RGP, *GS OR*, nr. 62 (1596-1597), 49; Gottschalk, *De Vier ambachten*.
[291] Prinsen, 'De bedijking van', 201-202; Cau, *Groot Plackaet-Boeck*, dl 2, 1863; ZA, *3717*, nr. 1, fol. 3v; *292*, nr. 1430 (*oud staal van den dijk*); GAH, *HA*, nr. 588 (doc. 2).
[292] Stuij, 'Het Staatse bruggenhoofd', 10; De Kraker, *Landschap uit Balans*, 348; RAG, *AR7*, nr. 608; RAB, *INV15/16*, nr. 1847, fol. 14v-15. Wilderom (*Tussen afsluitdijken*, 46) noemt zonder bron Hendrik Filip t.p.v. het latere Zelandia en een redoute t.p.v. Kijkuit. Stockman & Everaers (*'Frontier Steden'*, 37) noemen (zonder bron) nog St.-Margriet. Dit is echter een Spaans fort dat zuidelijk van Axel lag. De manuscriptkaart van La Poivre (±1600) toont slechts stukken dijk. Pas op een kaartje van 1634 staan naast een fortje bij Beoostenblij enkele concept fortjes op die schorren getekend (ZA, *294*, nr. 1611).
[293] Stuij, 'Het Staatse bruggenhoofd', 32-37, 39-46; ZA, *292*, nr. 1359; RAA, *Z2/001*, nr. 93.
[294] Cau, *Groot Plackaet-Boeck*, dl2, 1857; NA, *1.01.02*, nr. 12548.306 (brief 31-3-1595 en octrooi); *1.01.19*, nr. 1569, vb 1629, 2-2v; Stuij, Het Staatse bruggenhoofd, 37-38, 42-44. In 1629 wensten de gecommitteerden van de Raad van State een redoute op de afsluitdijk van de op eigen autoriteit, dus zonder octrooi, bedijkte Sluispolder. De gronden vielen deels in het niet herdijkte deel van Willemkerke, deels was het nieuwe landaanwinning op de Braakman.

Axel, waar alles onder water lag, was dat ongeveer 600 hectaren.[295] Dit proces verliep moeizaam doordat een drietal overstromingen (in 1600, 1606 en 1608) de vooruitgang belemmerden. Het debacle van Beoostenblij-Benoorden was een uit de hand gelopen militaire inundatie. Voor de financiering van het Staatse bruggenhoofd waren de bedijkingen van groot belang.[296] Het verklaart de keuze voor relatief gemakkelijke en goedkope bedijkingen van hooggelegen schoren en ingevloeide polders bij Terneuzen en Axel boven een dure kustverdediging tegen de Honte, wat daar landverlies veroorzaakte. Toen Maurits in 1604 Sluis met het Oost-Vrije van Brugge veroverde, raakte het Committimus zijn isolement kwijt als Staatse voorpost in het Spaanse Vlaanderen.

5.5.8. Het Overkwartier van Axel en Terneuzen

De strooptochten en brandschatting door Staatse detachementen tot diep in Vlaanderen vanuit de steunpunten Biervliet en Terneuzen veroorzaakten veel onrust. Daar er onvoldoende troepen beschikbaar waren, gaf de regering in Brussel, vrijwel direct na de overgave van de Vier Ambachten en het Waasland, opdracht tot de aanleg van forten in het achterland tussen Boekhoute en Hulst. We beschrijven nu de aanleg van de Spaanse verdedigingswerken als tegenwicht tegen de Staatse bezetting, het Committimus, en de Staatse infiltraties in Vlaanderen. Bovendien proberen we de veranderingen in het landschap te duiden en het landschap van direct na de militaire inundaties te reconstrueren.

Zodra Sas van Gent in 1583 was ingenomen, liet Farnese de plaats versterken en uitbouwen. In de decennia daarna vonden meermaals aanpassingen plaats: tot een fort met vier bastions rondom het sas, het Kasteel of Hoge Sas, met op het schor aan beide kanten een redoute.[297] De vesting werd na de overgave van Gent in 1584 de centrale fortificatie. Datzelfde jaar ving de bouw aan van de schans Sint-Philip op de zuidoever van de Braakman.[298]

Met het doorsteken in juli 1586 van de Landdijk van de Vier Ambachten bij Buucxgate lag het grootste gedeelte van het Axelambacht en aangrenzend Assenederambacht als getijdengebied. Aangenomen mag worden dat in het zuidelijke deel, door de hogere ligging, de getijinvloed naast de doorbraakgeulen beperkt zal zijn geweest. Het land bleef waarschijnlijk in exploitatie en een deel van de oude infrastructuur bleef behouden.[299] Bestuurlijk viel het zuiden van Axelambacht onder de naar Gent uitgeweken Spaansgezinde magistraat van Axel.[300] Pas bij het ingaan van het Bestand stelde het protestantse bestuur van Axel zich 'in posessie' van het Overkwartier en de inmiddels daarin bedijkte polders en werd het een betwist gebied.

Evenals in het Vrije van Brugge en het Meetjesland volgde een bouwgolf van sperfortjes op strategische plaatsen tegen Staatse excursies vanuit Axel en Biervliet. Dat gebeurde op plaatsen, zowel binnen- als buitendijks, die toegang gaven tot het achterland, bij diepe stroomgeulen, op hoge ruggen en bij dijkrestanten.[301] Westelijk van Sas van Gent werden de kastelen van

---

[295] GAH, *HA*, nr. 588 (doc. 2); De Kraker, *Landschap uit balans*, 169. Ongeacht de stormschade in deze periode.
[296] De Kraker, *Landschap uit balans*, 348.
[297] RAB, *INV15/16*, nr. 1842, fol. 8v, nr. 1837, fol. 7v-8v, 9-10, 11-11v.
[298] Duiyck, 'Van den tocht', 641; RAG, *VZ1*, nr. 672; ARA, *I425*, nr. 1840/4. Vernoemd naar de apostel Philippus, de beschermheilige van de koning. In 1593 wordt het al fort Philippine genoemd.
[299] RAB, *INV15/16*, nr. 1837-1852. De rekeningen van ±1600 geven diverse straatnamen:'Capyttelstrate, St^{e} Loystrate, ende twee weghen tusschen St^{e}-Marcq ende Zuutdurpe kercke'. Volgens de weinige kerkrekeningen van Zuiddorpe uit die tijd was dit gebied alweer volop in ontwikkeling met een sociaal-religieus leven en een eigen bestuur.
[300] SAA, *OLV*, nr. 465.
[301] Veel forten zijn ingemeten en getekend om ze te kunnen aanbesteden. M.b.t. de datering bestaat weinig eensgezindheid tussen de diverse auteurs. De naamgeving en lokalisering is soms verwarrend. We hebben ons laten leiden door de kaarten en rekeningen in ARA, RAB en RAG en die vergeleken met de studies van K. Brand, A. de Kraker en P. Stuij daar die bronvermelding geven.

Assenede en Boekhoute gefortificeerd, redoutes opgeknapt en nieuwe fortificaties aangelegd.[302] De haven van Assenede werd een tijdlang door drie redoutes beschermd.[303]

Oostelijk van Sas van Gent heerste vanaf 1586 een nog grotere bedrijvigheid met de aanleg van een reeks fortificaties op de schorren tot bij Hulst en enkele landinwaarts.[304] Tegenover Axel liet Van Steelandt onmiddellijk het tegenfort Sint-Marcus bouwen en het fort Sint-Margriet opmaken.[305] De kastelen van Monychove en Rommerswael werden gefortificeerd om er cavalerie onder te brengen.[306] Afbeeldingen doen vermoeden dat veel van de werken, met uitzondering van fort Sint-Marcus, in eerste instantie gepalissadeerde houten of stenen redoutes betrof, die pas daarna met een gracht en aarden versterkingen werden omgeven. De geringe omvang wekt de indruk dat ze vooral bestemd waren voor het doen van waarnemingen. Bovendien werden in de periode rond 1599 op de toppen van de zandruggen en de hoogste schorren kilometers trenchees en verhoogde wegen aangelegd die de forten, kastelen en de dekzandrug (het hoge land genoemd) met elkaar verbonden. Daartoe moesten talloze kleine maar ook grote, diepe geulen worden afgedamd. In de afdammingen werden sluizen gelegd, zoals bij Rommerswael, fort Sint-Marcus en fort Crekeldijk. De watergang afkomstig van Wachtebeke of Langeleede sueerde door een sluis vlakbij fort Sint-Loysstrate.[307] Alhoewel we nog niet van bedijkingen kunnen spreken, werd aldus een groot gebied buiten de directe invloed van het buitenwater gebracht.[308] De fortificaties waren over een brug bereikbaar zodat verondersteld mag worden dat ze omgracht waren. De doeltreffendheid van deze verdedigingswerken is twijfelachtig daar men in Axel zeer goed op de hoogte was van de Spaanse troepenbewegingen.[309] Als Staatse troepen te gemakkelijk een onverdedigd punt konden passeren, werd daar alsnog een fortje gelegd. Na de verovering van Hulst in 1591 werd de dreiging ten zuiden ervan opnieuw acuut, wat leidde tot de bouw van nog meer fortjes. Dat alles kon niet verhinderen dat het Waasland door de Staatsen onder oorlogscontributie werd gebracht.

Op 23 juni 1600 landde een grote Staatse krijgsmacht onder bevel van Maurits bij de schans Sint-Philip, dat werd ingenomen en geslecht. Vandaar trok het leger tot bij Nieuwpoort waar het slaags raakte met een Spaans leger. Door het ontbreken van verdere actie vanuit

---

[302] RAG, *VZ1*, nr. 1630; *AR3*, nr. 162, fol. 26v (2-7-1587); ARA, *I425*, nr. 1840/4; *T459*, nr. 150; RAB, *INV15/16*, nr. 1851, fol. 3v-4v, nr. 1838, fol. 4-7, 11v, nr. 1840, fol. 4v, nr. 1841, fol. 18, nr. 1842, fol. 11-11v, nr. 1843, fol. 6-6v, 12v, nr. 1849, fol. 9v, 21v-22, 1850, fol. 12v-13; Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 787. Kastelen werden versterkt met aarden werken en de hoofd- of woontoren diende als redoute.

[303] RAB, *INV15/16*, nr. 1837, fol. 6-7v, nr. 1847, fol. 3.

[304] De Kraker*, Landschap uit balans*, 348; De Kruijf *et al.*, *Atlas*, 265; Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 787; Stockman & Everaers, *"Frontier Steden"*, 80 (zonder bron); Termote & Swaenepoel, *Forten en verdedigingswerken* (zonder bron); Heyse, 'Een beetje geschiedenis', 44; RAB, *INV15/16*, nr. 1838, fol. 18-18v, nr. 1839, fol. 13v, nr. 1843, fol. 22v, nr. 1846, fol. 35v-36, nr. 1850, fol. 18-18v, nr. 1852, fol. 22, nr. 1841, fol. 21v, 23-24, nr. 1859, fol. 15-16; ARA, *CCRK68*, nr. 41836, fol. 14; RAG, *AR7*, nr. 134-135.

[305] De Kraker, *Landschap uit Balans*, 348, 'De forten', 14; RAG, *AR7*, nr. 600, nr. 597 & 608; *VZ1*, nrs. 20 & 1340; KW, *Familie Vilain XIIII*, nr. 3730 (rek. 1579); RAB, *INV15/16*, nr. 1858, fol. 14; ARA, *CCRK51*, nr. 25908, fol. 1; *A127-02*, port. 499bis.

[306] De Kraker, *Landschap uit Balans*, 348; De Visser & Emaus, *Terneuzen Leemten in kennis*, 33; RAG, *AR7*, nr. 597; *VZ1*, nrs. 20 & 1340; RAB, *INV15/16*, nrs. 1837-1850, nr. 1851, fol. 20, nr. 1850, fol. 18-18v, 19v-20, nr. 1852, fol. 23v; NA*, 4.VTH*, nr. 2962. 'Romersch wal' wordt nog vernoemd ca. 1635 (ZA, *3716*, nr. 117). Het lag t.p.v. het oude mottekasteel De Moere van de heren van Moere (Joos van Ghistelle) dat in 1452 door de Gentenaren was verwoest maar daarna terug opgebouwd. Later in de 16e eeuw pachtte of gebruikte Jhr Van Rommerswale het. Monychove was zeer waarschijnlijk het kasteel Van Berghen, een versterkt huis met 13ha land en bos er omheen.

[307] RAG, *AR7*, nr. 610 (rek. 1599); *VZ1*, nr. 1340; RAB, *INV15/16*, nr. 1837-1852 (1599-1607), nr. 1837, fol. 13v-31v (elke sluis 12m lang à £204), nr. 1846, fol. 28-28v ('waterganc van Wachbeke'), nr. 1848, fol. 29-29v; ARA, *I012*, nr. 2671. Fort St.-Loysstrate werd ook St.-Eloij en Klein-Crekeldijk genoemd.

[308] De huidige Zuiddorpepolder-Noorderdeel, Oud-Karnemelk-, Wildelanden-, Oud-Beoostenblij-Bezuiden-, Overslagpolder.

[309] Zie De Kraker, 'De geschiedenis van de forten', 26-27.

Zeeland of Terneuzen, werd het fort terug Spaans en weer hersteld.[310] Na de landing onderging de fortificatie van Sas van Gent een belangrijke uitbreiding met een retranchement, het Lage Sas of Rapenburg. Aansluitend op de getrancheerde zeedijken lagen bastions met aan de oostpunt in de Landdijk van de Vier Ambachten de Joos Hamerlyncsluis.[311]

De verovering van het Oost-Vrije van Brugge in 1604 was voor de Spaanse zijde in Sas van Gent en Philippine een traumatische ervaring. Het Overkwartier werd in een verhoogde staat van paraatheid gebracht. Het belang van de schans Sint-Philip werd eminent zodat het grondig werd gereviseerd.[312] Nog meer dan voorheen werd de Sassevaart gezien als de centrale verdedigingslinie voor het Waasland met Sas van Gent als belangrijkste bolwerk, distributiecentrum en voorpost van Gent. Tegen de oostkade van de vaart werden een elftal schansen en versterkingen aangelegd of opgeknapt. De oostkade zelf werd verzwaard en verbeterd.[313]

Tot het Twaalfjarig Bestand probeerde men zoveel mogelijk de verdediging ten zuiden van de Staatse enclaves intact te houden en vond onderhoud en nieuwbouw plaats.[314] De forten die aan of bij een diepe geul lagen hadden zwaar te lijden van het buitenwater. Forten als Philippine en IJzendijke hadden al in een vroeg stadium rijshoofden om de getijstroom af te leiden. Het herstellen van doorgebroken of beschadigde dammen, trenchees, dijken en tragels lijkt een niet aflatende bezigheid. Niet alleen stormweer maar ook de vijand liet zich niet onbetuigd.[315]

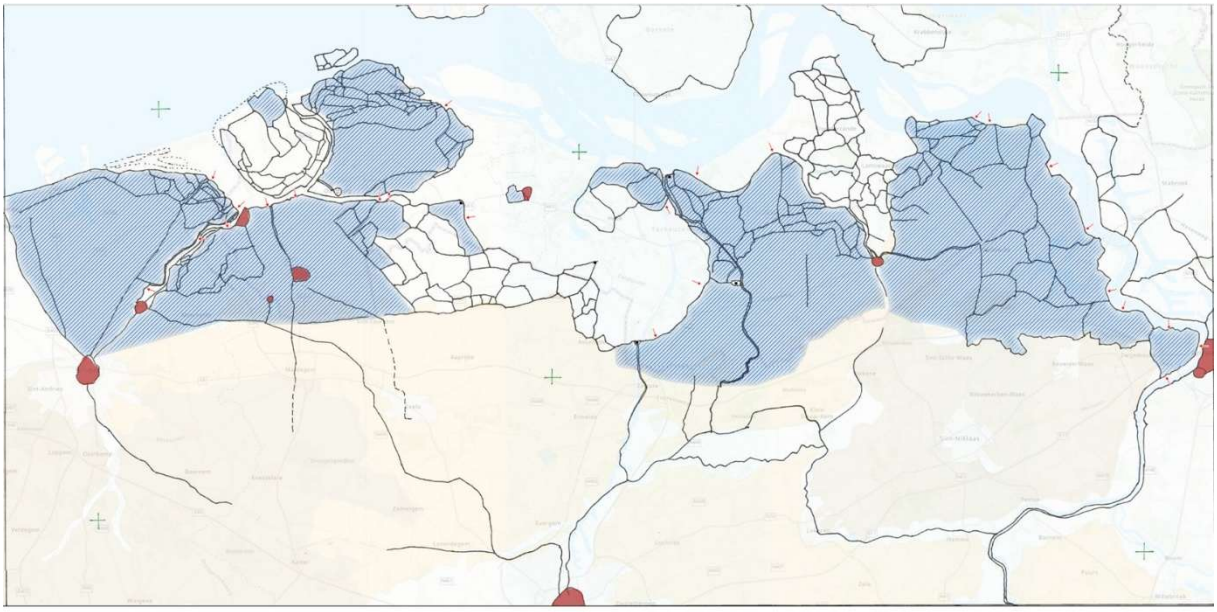
5.6. Samenvatting en conclusies: 1568-1609

Tijdens de Opstand was Noord-Vlaanderen al snel een betwist gebied tussen de Spanje en de opstandige gewesten. Dat begon met het overgaan in april 1572 van Vlissingen naar de opstandelingen. Ruim vijf jaar later was Noord-Vlaanderen een deel van de Gentse Calvinistische Republiek. Farnese maakte hier tussen 1583 en 1587 een eind aan. Tot dan zijn er, ondanks de acties van de watergeuzen in het gebied, slechts enkele inundaties gedocumenteerd. Dat betrof allemaal doorstekingen van de Scheldedijken langs de Linkeroever bij Antwerpen. De veroveringstocht van Farnese vanaf 1583 beoogde Vlaanderen weer gehoorzaam aan de Spaanse koning te maken en de excursies van Staatse legerbenden te stoppen. Zijn nadering in oktober langs de kust vanuit het zuiden leidde tot inundaties zuidelijk van de Honte. Het begon met doorstekingen bij Sluis waardoor circa 32.000 hectaren in het Noord- en Oost-Vrije van Brugge inundeerden. Daarna volgden doorstekingen ten noorden van Oostburg. In de Waterlanden bleven de inundaties waarschijnlijk beperkt of waren van korte duur.[316] De snelle overrompeling van het Meetjesland en Sas van Gent bracht de magistraten in het Waasland en de Vier Ambachten ertoe zich op 1 november 1583 over te geven aan Farnese. Dat leidde tot inundaties door de opstandelingen langs beide Schelde-oevers ter verdediging van Antwerpen. Een andere reactie was de Staatse landing op 6 november 1583 bij Terneuzen om er een steunpunt te bouwen en de scheepvaart over de Honte veilig te stellen, wat een vurige wens van Antwerpen was geweest. Tevens was de gedachte dat het steunpunt kon worden gebruikt voor het ontzet van

[310] Duyck, 'Van den tocht'. 641-642; De Kruijf *et al.*, *Atlas*, 210; RMA, RP-P-1749-A-17989A; ARA, *T459*, nr. 150. Mogelijk is het toen een vierkant gebastioneerd werk geworden.
[311] RAB, *INV15/16*, nr. 1841, fol. 5-6v, nr. 1843, fol. 5, 8-8v, nr. 1847, fol. 3v-4, nr. 1850, fol. 9v-10 & 11v-12; RAG, *VZ1*, nr. 672; Puylaert, 'Het (Keizer) Karel V plein', 25; RMA, RP-P-AO-16-20A.
[312] De Kraker, 'Philippine, strategisch punt', 100.
[313] Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 787, 790; De Kraker, *Landschap uit balans*, 348; De Vos, 'Rodenhuize', 236, 239; Stockman & Everaers, *'Frontier Steden'*, 125-129; SAA, 12#3093 (Verbist 1656); RAB, *INV15/16*, nr. 1582, fol. 12-19, nr. 1847, fol. 10v, 12, 13-13v (o.a. met trenchees), nr. 1848, fol. 31v, nr. 1850, fol. 18v, nr. 1852, fol. 28; ZA, *292*, nr. 1346a; RAG, *AR3*, nr. 169, fol. 18; *VZ 1*, nr. 26.
[314] RAB, *INV15/16*, nr. 1837 t/m 1852 (rek. 1599-1607).
[315] RAB, *INV15/16*, nr. 1837, fol. 30 (grote geul tussen de forten Creckeldyck en St.-Marcus 'by de rebellen deurghesteken'), nr. 1839, fol. 17v (contrescarp van fort Papale 'by de vyant ghebroken wierdt').
[316] Dat is niet echt duidelijk door ontbreken van betrouwbaar kaartmateriaal. Vgl. o.a. de kaarten in De Vries, *Oostende verloren*, 78-132.

Gent en de herovering van het aangrenzende Vlaamse gebied, wat een utopie bleek. Ondanks verwoede pogingen slaagden de Spanjaarden er niet in dat steunpunt in te nemen. In de loop van 1584 volgden meer inundaties in de Vier Ambachten, vanuit Saeftinghe, Campen en Terneuzen. Die sloten aan op die langs de Schelde in het Waasland. De Spanjaarden lieten zich door de overstromingen niet verdrijven: Op 20 mei 1584 viel Brugge, 17 september 1584 Gent, 10 maart 1585 Brussel en 17 augustus 1585 Antwerpen. Om het bruggenhoofd Terneuzen te versterken, deden de Staatsen in juli 1586 een succesvolle aanval op Axel. Ter consolidatie staken ze de Landdijk van de Vier Ambachten door. Hierdoor kwamen de inundaties in het Waasland, bij Hulst en Terneuzen gemeen met de Braakman te liggen en gingen nog eens 13.000 hectaren in Axel- en Assenederambacht verloren. Aldus werd in nauwelijks drie jaar tijd ruim 73.000 hectaren in Noord-Vlaanderen geïnundeerd (kaart 18). Het door zeewater overstroomde gebied strekte zich uit tot tegen de hogere zandgronden. Naast de zandgronden en de vestingen bleven enkele jonge polders westelijk van Terneuzen (circa 1.400 ha), het deels op een inversie (kreekrug) gelegen Hulsterambacht noordelijk van Hulst (circa 5.100 ha) en het Eiland van Cadzand (circa 3.800 ha) droog. Ongeveer 20% of circa 15.000 hectaren, overwegend ten westen van het Zoute (Zwin), werd binnen enkele jaren herdijkt. Elders zou het veel langer duren. Op 8 augustus 1587 veroverde Farnese na grote inspanningen het door inundaties beschermde Sluis. Hij verkreeg er een haven mee, die als vlootbasis kon dienen met het oog op een toekomstige landing op Engeland. Na een succesvolle tocht door de zuidelijke en oostelijke Nederlanden werd Farnese naar Frankrijk geroepen.

Het overstromingsgebied dat langs de noordzijde van Noord-Vlaanderen was ontstaan, werd een front waar de invloedsfeer van de partijen zich nu en dan wijzigde.

KAART 18: INUNDATIES IN 1583-1586

ZEE- (OF BRAK-)WATERINUNDATIE

ZOETWATERINUNDATIE

GECOMBINEERD ZOET- EN ZEEWATER

GETIJ EN BINNENDIJKS (BEHEERST)

GETIJ EN BUITENDIJKS GEBRACHT (BEHEERST TOT OP ZEKERE HOOGTE)

VESTING

FORT

INLAAT

DOORSTEKING

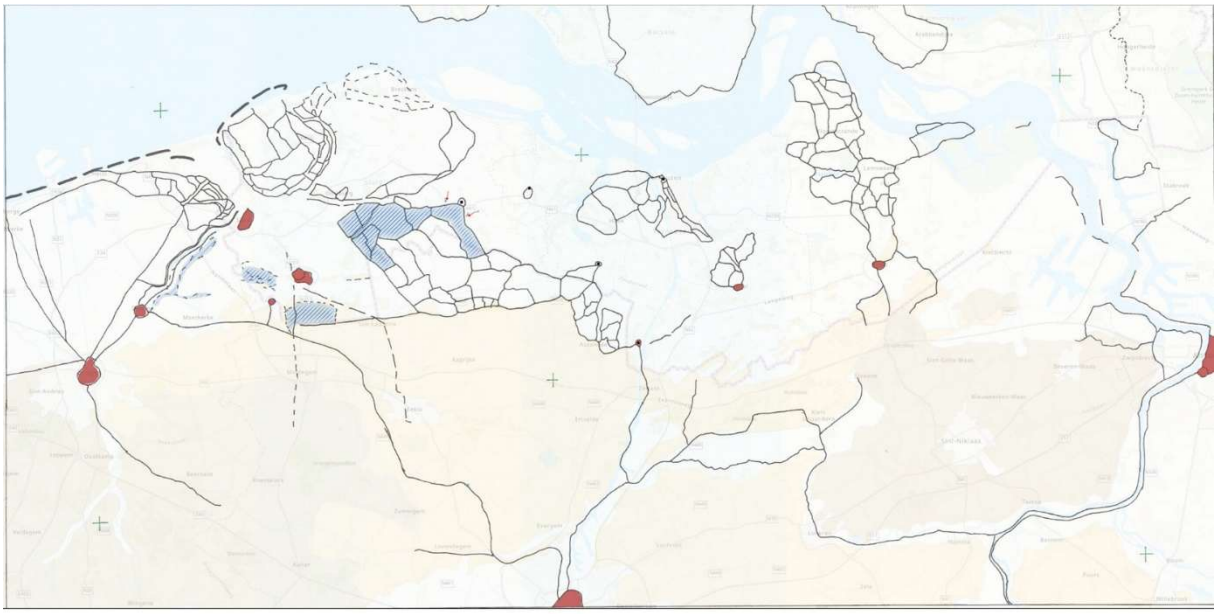
INUDATIEKADEN

POLDER

In 1591 zag prins Maurits zijn kans schoon om een landing op het noorden van Hulsterambacht uit te voeren en van daar met succes Hulst in te nemen. Hij liet onmiddellijk een verdediging op het zuiden aanleggen achter een buitendijkse waterlinie. We zien er de eerste inundatieondersteunende werken in het buitendijkse verschijnen. In 1596 wist Albertus van Oostenrijk Hulst en Hulsterambacht te heroveren voor de Spaanse kroon. Vanaf nu werd er juist ingezet op zo goed mogelijke verbindingen tussen Hulsterambacht en het Vlaamse vasteland.

In het onder Spaanse invloed staande Overkwartier en Waasland was na 1586 de militarisering begonnen van de hogere delen (de dekzandruggen) die minder door het getij werden beroerd. Sas van Gent, via de Sassevaart met Gent verbonden, werd het Spaanse strategisch centrum. Bovendien bleven delen ervan bewoond na door kaden te zijn omgeven zoals bij Zuiddorpe en Verrebroek.

Het strategisch schaakspel werd in grote lijnen door het buitendijkse landschap bepaald met de forten als pionnen en voorraadlijnen over het water. Wat restte aan bebouwing werd systematisch afgebroken. De strijd zou een guerrilla-achtige vorm aannemen met verrassingsaanvallen, afgewisseld met belegeringen van strategische belangrijke steden en een enkele veldslag. Omstreeks 1600 was het overstromingsgebied in het Vrije van Brugge verkleind tot ruwweg 18.000 hectaren noordelijk van de Brugsevaart en tussen de Waardijk en het Zoute. Daarvan waren enkele duizenden hectaren omkaad zonder dat we echt van bedijkingen mogen spreken.[317]

KAART 20: INUNDATIES IN 1604

Op 21 juni 1600 ontscheepte Maurits een sterk leger bij Philippine en marcheerde dwars door Noord-Vlaanderen op weg naar Duinkerke, zonder zich onderweg iets van de versterkingen gelegen te laten. Dit deed de Spanjaarden inzien dat het Staatse verzet tot een niet te onderschatten macht was uitgegroeid. Zijn veldtocht in de zomer van 1604 om Oostende te ontzetten, resulteerde in de definitieve verovering van het Oost-Vrije van Brugge. Maurits zag meer heil in het veilig stellen van het Oost-Vrije van Brugge als een stevig steunpunt voor het Noorden. Om een brede buitendijkse waterbarrière te creëren tussen de Braakman en het Zwin liet hij circa 2.600 hectaren in de Waterlanden inunderen (kaart 20). Daarbij zal de Nieuw-Passegeule

[317] Bekaad waren wellicht de Oozemanpolder, Hoogland van St.-Kruis, delen bij Heile, rondom Eede, ten noorden en zuiden van het Lapschuersegat en landen zuidelijk van de Oudesluisse- of Branddijk.

in aanleg ontstaan zijn.[318] Aan weerszijde van de waterbarrière legden de twee partijen op strategische punten fortificaties aan. In het Meetjesland en de Zwinstreek versterkten de Spanjaarden tevens de linies achter de scheepvaartkanalen. De kanalen werden niet gebruikt om het omringende land te inunderen. Dat weerhield de Staatsen niet, om politieke redenen, bij herhaling invallen te doen tot diep in Vlaanderen tot het afdwingen van een brandschat.[319]

In de inleiding op dit hoofdstuk zijn tal van onderzoeksvragen gesteld. Een eerste onderzoeksvraag raakt de beweegredenen met de besluitvorming die aan de inundaties voorafging, gevolgd door de uitvoering ervan en of ze aan het gestelde doel beantwoordden. De beweegredenen waren divers en evenals voorheen hadden de doorstekingen, want het ging nog steeds uitsluitend om het doorsteken van dijken om gebieden te inunderen, een incidenteel karakter. Het betrof allemaal reacties op een voorval dat zich voordeed zonder een duidelijk van te voren opgezet strategisch plan. Waarin het stellen van inundaties wel verschilde van die in de voorafgaande eeuwen was dat ze na 1583 weloverwogen waren. De doorstekingen bij Antwerpen in 1576 door de Spaanse muiters tijdens de Spaanse Furie weken niet af van die voorheen. We zien dit als een spontane actie. Die daarna, om hun invloed te beperken in opdracht van het Hoofdcollege van het Waasland, waren dat niet. Hiervoor was eerst aan de Staten-Generaal in Brussel toestemming gevraagd. Aan het merendeel van de doorstekingen ging sedertdien intensief overleg vooraf door militaire en burgerlijke gezagsdragers en deskundigen. De doorstekingen gebeurden niet meer lukraak en op goed geluk maar beoogden een maximaal effect. Men kende de risico's maar de verwachting was de dijken tijdig te kunnen herstellen na het vertrek van de Spanjaarden. Dit bleek echter een grove misrekening. Alleen ten noorden van Oostburg schijnt de bevolking het heft in eigen hand te hebben genomen maar hiernaar is verder onderzoek gewenst. Inundaties maakten gedurende de oorlog een wezenlijk deel uit van de militaire strategie. We kunnen dus van een omslag spreken gedurende de Tachtigjarige Oorlog in het gebruik van het buitenwater als offensief en defensief middel. Met de militaire inundaties uitgevoerd in de jaren 1583-1586 wilden de opstandelingen voorkomen dat Farnese de grote steden Brugge, Gent en Antwerpen zou innemen. Ze zouden de bevoorrading vanuit Zeeland moeten waarborgen en ontzetting ervan mogelijk maken. Een ander doel was voorkomen dat de Spanjaarden een aanval op Zeeland konden uitvoeren vanuit Vlaanderen. Alleen dat laatste lukte. De doorstekingen in 1586 bij Axel en 1604 in de Waterlanden dienden om een brede overstromingsvlakte te scheppen als niemandsland tussen de beide kampen dus ter consolidatie. Die van 1604 gebeurden eerst na toestemming van de Staten-Generaal. Het Committimus (Terneuzen en Axel) en Oost-Vrije van Brugge (Sluis) dienden met Oostende als steunpunten voor het Noorden van waaruit het Vlaamse platteland kon worden gebrandschat. Ze beperkten tevens de maritieme mogelijkheden van het Spaanse bewind, zoals de waterwegen naar Brugge, Gent en Antwerpen. Het overstromingsgebied dat aldus langs de noordzijde van Noord-Vlaanderen was ontstaan, wat we een buitendijkse waterlinie noemen, werd een front waar de invloedssfeer van de partijen zich nu en dan wijzigde. Het strategisch schaakspel werd in grote lijnen door dit landschap bepaald met de forten als pionnen en voorraadlijnen over het water.

Al voor 1600 werden infrastructurele werken uitgevoerd om de hinderniswaarde van het buitendijkse te optimaliseren. Zo liet Maurits na de inname van Hulst in 1591 een buitendijks kanaal graven om de inundaties oost en west van Hulst met elkaar in verbinding te brengen. De Spanjaarden wierpen in het Overkwartier en het Waasland op de dekzandruggen fortjes op die verbonden werden met verhoogde wegen, borstweringen (trenchees) en legden dammen aan door getijgeulen die waren voorzien van houten sluizen. De resterende delen van de zuidelijke dijk van Brugsevaart veranderden ze in een fortenlinie. Ter consolidatie van zijn veroveringen

[318] RAG, *ZV1*, nr. 647. Dat waren de Jonkvrouw- (628 ha), Vrije- (205 ha), Cathelijne-(160 ha), Passegeule- (560 ha) en Dierkensteenpolder (400 ha).
[319] Bauwens, 'De Tweede opstand', De Kraker, 'Een staatse strategie', Piceu, *Over vrybuters.*

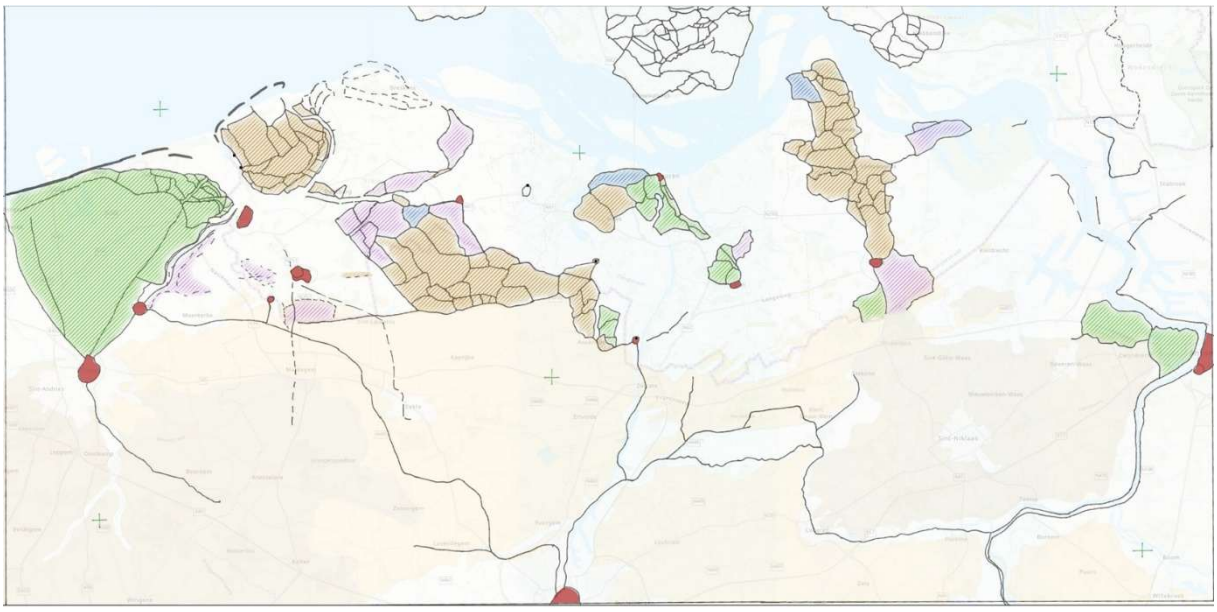
liet prins Maurits aan de noordzijde van het inundatiegebied enkele verdedigingslinies aanleggen bestaande uit forten, verbonden door een bedekte weg of linie van communicatie, zoals aan weerszijden van Hulst en tussen de Veerhoek bij Oostburg en fort IJzendijke, in feite de aangepaste Spaanse linie van de Brugsevaart. De eerste her- en bedijkingen waren al duidelijk onderworpen aan de militaire verdedigingsstrategie daar er militaire eisen werden gesteld met betrekking tot fortjes, de ligging van dijken en sluizen. Voorheen hadden bedijkingen louter een economische reden. Ook dat is een breuk met het verleden.

De veldtocht van Farnese had indirect rampzalige gevolgen voor het laatmiddeleeuwse landschap van het onderzoeksgebied en zijn bevolking. Uit strategisch oogpunt werden nauwelijks pogingen ondernomen het buitendijkse droog te leggen voor zover nog mogelijk. Als gevolg van de doorstekingen waren immers diverse uitgemoerde gebieden met elkaar in verbinding gekomen en waren zeer diepe en brede stroomgaten ontstaan. De zwakke binnendijken waren te laag en geen partij geweest voor de golfslag. Bedijkt werd alleen om politiek strategische redenen, verdediging en zelf-financiering, waar dat relatief gemakkelijk en goedkoop ging: ten westen van het Zwin, enkele polders tussen Damme en Sluis, rondom Terneuzen en Axel en op de linker Scheldeoever.[320] Door de Spaanse verovering van Brugge, Gent en Antwerpen was er vanuit het achterland geen financiële bijdrage voor dijkherstel te verwachten. Gevechtshandelingen zoals de verovering van Hulst in 1591 door Maurits, de herovering ervan in 1596 door Albertus van Oostenrijk, de verovering van Philippine door Maurits in 1600 en de Spaanse herovering ervan, de verovering van Sluis door Maurits met het Oost-Vrije van Brugge in 1604, en de onzekerheid hierdoor veroorzaakt, belemmerden eveneens de weder drooglegging van het overstroomde land. De verovering van Hulst in 1591 door Maurits diende slechts om een basis te hebben voor de brandschat van het Vlaamse platteland. Het Staatse kamp was dus gebaat bij een overstromingsvlakte om zich daarachter terug te kunnen trekken. Dat zien we ook in de uitbreiding van de inundaties ten zuiden van de lijn tussen Oostbrug en fort IJzendijke na 1604. Na de herovering van Hulst en Hulsterambacht in 1596 door Albertus van Oostenrijk werd naast de bouw van nieuwe vestingwerken in die streek juist volop ingezet om tot een goede verbinding te komen met het Vlaamse achterland. In het overstroomde deel was de bevolking grotendeels naar Vlaanderen uitgeweken en een kleine protestantse minderheid naar wat nog aan polders resteerde of verder noordwaarts naar Zeeland en Holland.[321] *Grosso modo* was het gebied grotendeels ontvolkt. Zowel ingezetenen als ingelanden leken zich te berusten in hun lot.

Opmerkelijk blijft dat de Spanjaarden nooit groots hebben ingezet op de verovering van het in de Braakman gelegen Biervliet, dat van het begin af aan als een Staats bolwerk kan worden beschouwd, ook niet na de inname van de Vier Ambachten.

Inundaties maakten gedurende de Tachtigjarige oorlog een wezenlijk deel uit van de militaire strategie, meer aan Staatse dan aan Spaanse zijde. We kunnen dus van een omslag spreken gedurende deze oorlog in het gebruik van het buitenwater als offensief en defensief middel.

[320] O.a. St.-Job-, Oud-Zevenaar-, Willemskerke-, Zeven-Triniteits-, Buth-, Borgerweert-, Melsele- en Clingepolder (exclusief het hoge zanddeel), Polder van Namen.
[321] De Kraker, 'Flooded', 87-99.

KAART 21: LANDAANWINST EN -VERLIES 1587-1609

.

Tabel 5.1.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1583–1621 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.

deelgebied	1583-86	tot 1600	1604	1590-1620 bedijkt			1621
	totaal	bedijkt	nieuwe inundatie	Inundatie 1586	Zwin	Braakman	totaal
St.Piet-Laps	3.793						3.793
Laps-Lieve	2.638			900			1.738
Slgat-St.Piet	3.618			660			2.958
tzv Lieve	911						911
twv Zwin	13.000			13.000	103		
tnv Oostburg	7.659			4.771		532	2.888
Waterland	720	720	2.579	2.211		834	368
Biervliet						625	
Tern-Zslag	3.845			806		200	3.039
Overkwartier	5.091			2.495		1.859	2.596
Axel-Blij	3.995			604			3.391
twv Hulst	5.066			1.504			3.562
tov Hulst	10.345			2.253			8.092
Waasland	12.317			7.249			5.068
subtotalen							
Inundatie	72.998	720	2.579	36.453			38.404
Sluissegat	2.377			103	103		2.274
Braakman	14.048			4.070		4.070	9.978
totaal	89.423	720	2.579	40.626			50.656

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in 1583-1586 en 1621 waren bevloeid, tussen 1583 en 1600 in de Waterlanden waren bedijkt, daar in 1604 opnieuw geïnundeerd, en tussen 1590-1620 werden bedijkt binnen de zogenoemde inundatie van 1583-1586, de Braakman en het Zwin, met onderaan de totalen.

Hoofdstuk 6

De Tachtigjarige Oorlog: 1609-1648

6.1. Inleiding

Tussen 1609 en 1621 was een wapenstilstand overeengekomen tussen Spanje en de Nederlanden, het Twaalfjarig Bestand. Daarna werden de oorlogshandelingen weer voortgezet waarbij de strategische belangen van de Nederlanden verstrikt raakten met die van Frankrijk. Uiteindelijk werd in 1648 na lange onderhandelingen deze oorlogsperiode afgesloten door de Vrede van Munster. In dit hoofdstuk staan de ontwikkelingen centraal die de grenzen van 1648 hebben bepaald en die in 1664 werden vastgelegd in het akkoord van Brussel.[1]

Tijdens Het Bestand werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om aan landaanwinning te doen, begrijpelijkerwijs doorgaans ver van de frontlinie. Tegen het eind van deze adempauze begonnen beide partijen weer met de militarisering van hun invloedsferen. Na het aflopen ervan hervatten de Staatsen hun roof- en plundertochten in Noord-Vlaanderen. De Spaanse reactie leidde tot uitgebreide inundaties in het westen. We zullen de wederzijdse maatregelen en de beweegredenen tot deze acties volgen. Het Staatse leger ondernam enkele mislukte veldtochten in Vlaanderen om Brugge en het Vrije van Brugge te heroveren. In het oosten zette het stevig in op de herovering van de in 1596 verloren gebieden en op Antwerpen.[2] We gaan na waar en hoe het inundatiewapen werd gebruikt en wat de politieke overwegingen waren. In hoeverre was het middel effectief en wat waren de gevolgen op korte en wellicht lange termijn voor mens en landschap? Hierbij rijst de vraag in hoeverre de nieuwe inundaties overeenkwamen en verschilden van die in de jaren 1580. Zijn er bijvoorbeeld al infrastructurele werken voor die doeleinden? Maar ook denken we aan de gevolgen van de gerealiseerde veroveringen, zowel landschappelijk als geografisch, als politiek. Vooral de ontwikkelingen en gevolgen op het gebied van de defensie en de landaanwinning hebben daarbij onze interesse. Doch ook hoe het bestaande landschap werd ingezet en mede de defensie bepaalde.

Achtereenvolgens besteden we aandacht aan het Twaalfjarig Bestand met zijn be- en herdijkingen, de werkzaamheden aan de verdedigingswerken, het hervatten van de vijandelijkheden in het Vrije van Brugge en dat van Sluis, de Staatse veroveringen in de Vier Ambachten, alsmede ontwikkelingen in het Kwartier van Axel en Terneuzen en in het Waasland. Ditmaal onderscheiden we drie deelgebieden: het Vrije van Brugge met dat van Sluis, de Vier Ambachten, het Waasland.

De landschapsontwikkeling gedurende de periode 1623 tot en met 1648 is gevisualiseerd op kaart 27.

6.2. Politiek-militair kader

In 1606 en 1607 benaderde de aartshertog Albrecht van Oostenrijk de Republiek om tot een wapenstilstand of vrede te komen. De oorlogspartij bleek echter te sterk waarbij vooral Zeeland de oorlog zag als een ideaal middel om zijn economie te steunen. Tijdens de onderhandelingen wilde dat gewest aanvankelijk alleen instemmen als de Schelde gesloten zou blijven, wat kon worden losgekoppeld.[3] Ook prins Maurits was gekant tegen elke vorm van bestand. Vanaf 24 mei 1607 staakten echter de vijandelijkheden. Raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt wist te bewerkstelligen dat op 9 april 1609 te Antwerpen een wapenstilstand werd gesloten maar de oorlog indirect werd voortgezet in Duitsland. De ‘Scheydinge der Limieten in Vlaenderen’ van 13 januari 1610 en ‘Acte raeckende de Limieten en de andersints in Vlaanderen’ van 17 maart

[1] Stuij, *Zeeuwsch-Vlaanderen*, 18; ZA, *102*, nr. 48; RAG, *AR7*, nr. 653; *FM35*, nr. 951.
[2] Van Nieuwenhuijzen, ‘Zeeland’, dl 2, 17.
[3] Smit, *De Scheldekwestie*, 9.

1611 regelden min of meer de invloedsfeer van de partijen.[4] Daar de jurisdictie van het Vrije van Brugge buiten 300 roeden (1.156m) van de 'stercke steden ende fortresses van de heere Staten' moest blijven, werd in 1611 de dorpskom van Sint-Anna ter Muiden door de Republiek ingelijfd.[5]

Op 26 maart 1621 liep het Bestand ten einde. In dat jaar stierven de Spaanse koning Filips III en Albrecht van Oostenrijk, die evenals Spinola een fel tegenstander was van het vervolgen van de oorlog. Inmiddels had in de Raad van State te Madrid een groep haviken de overhand gekregen en waaide de oorlogswind over naar Brussel.[6] Vanwege de onzekere tijden vielen de bedijkingsactiviteiten stil. Het Spaanse offensief kende een redelijk succesvol begin. Het bleek echter een geldverslindende strategie die na 1625 overging in een defensieve oorlog en uiteindelijk tot een bankroet leidde.[7] Beide partijen werkten nu volop aan hun verdediging ter versterking van hun positie.

Na het overlijden van Maurits (1625) begon zijn halfbroer Frederik Hendrik (1584-1647) met nieuw elan aan veroveringscampagnes. Zijn doel was het consolideren van de grenzen in het oosten en zuiden. Dat bleef in Brussel niet onopgemerkt wat tot een verhoogde defensieinspanning leidde in Spaans Noord-Vlaanderen. In december 1633 mislukten vredesonderhandelingen. In 1635 sloot de Republiek een alliantie met Frankrijk om de Zuidelijke Nederlanden te veroveren en op te delen, waarna Frankrijk aan Spanje de oorlog verklaarde.[8] Vooral Zeeland had hier veel bij te winnen daar Brabant aan de Republiek zou toevallen, wat de handelsomzet ten goede zou komen. Het eens zo machtige Spanje kreeg nu twee fronten in zijn Nederlanden. Frederik Hendrik speelde hierop in en begon zijn carrière als 'Stedendwinger'. In dat kader passen zijn expedities op Hulst, Hulsterambacht en het Waasland: de volledige controle over de Schelde en de omsingeling van Antwerpen. Door het taaie verzet van de Spanjaarden onder leiding van de nieuwe landvoogd Ferdinand van Oostenrijk[9] bleek de opdeling van de Zuidelijke Nederlanden veel moeilijker dan gedacht. Pas na de verpletterende Spaanse nederlaag te Rocroi in 1643 keerden de successen.[10] De herovering van Antwerpen, waarop Frederik Hendrik zijn zinnen had gezet, werd tegengewerkt door Holland en in het bijzonder Amsterdam.

In 1641 begonnen in Hamburg voorlopige vredesbesprekingen, die vanaf 1643 werden voortgezet in Munster. Binnen de delegatie van de Staten-Generaal lag Zeeland dwars vanwege het gewin van de kaperij. Op 30 mei 1646 volgde een wapenstilstand, waarna vredesbesprekingen begonnen. Die leidden op 5 juni 1648 tot de Vrede van Munster-in-Westfalen tussen de Republiek en Spanje; tot grote ergernis van Frankrijk wat de kiem legde voor latere conflicten.[11] Niet alleen behield de Republiek het veroverde Staats-Vlaanderen en de Scheldeforten, op de aldus verkregen soevereiniteit baseerden de Staten-Generaal ook het recht de Schelde – sinds

[4] GAS, *ASA*, nr. 222, dl 3, 195-203; NA, *1.01.02*, nr. 12548.146; Cau, *Groot placaet-boeck*, kolom 1211-1212. De bestandsgrens liep dwars door ambachten en heerlijkheden: Middelburg (Vl.), Aardenburg, IJzendijke, Boekhoute, Assenede, Axel. Dorpen en gehuchten zouden blijven onder de stad waaronder ze ressorteerden.
[5] NA, *1.01.02*, nr. 36 (res. 13-1-1610).
[6] Daar Albrecht en Isabella kinderloos waren, vielen de Zuidelijke Nederlanden nu direct onder de kroon. Isabella bleef regeren als landvoogdes onder Phillips IV.
[7] Gelabert, 'Castile, 1504-1808'.
[8] Afspraak op 8-2-1635 tussen Frederik Hendrik en kardinaal Armand Richelieu: de Waalse gewesten en een deel van Vlaanderen zou aan Frankrijk, de rest aan de Republiek komen.
[9] Ferdinand van Oostenrijk (1609-1641), een broer van de Spaanse koning Filips IV, was van 1632 tot 1641 gouverneur-generaal van de Nederlanden en een ervaren strateeg.
[10] Stuij, *Zeeuwsch-Vlaanderen*, 17.
[11] Zie Groenveld, *Vrede van Munster*, 28-109.

1585 een feit – en andere zeegaten af te sluiten, wat Spanje toekende in de artikelen XIV en XV.[12] De vaststelling van de definitieve grenzen zou pas in 1664 tot stand komen.[13]

6.3. Het Twaalfjarig Bestand

6.3.1. Inleiding

Bij de aanvang van het Twaalfjarig Bestand liep de buitendijkse inundatie door Noord-Vlaanderen als een bestandslijn tussen de twee kampen. In Staatse handen waren het Vrije van Sluis en het Committimus bestaande uit Biervliet, het Kwartier van Axel en Terneuzen en de forten Lillo en Liefkenshoek. In Spaanse handen waren de Zwinstreek, het Meetjesland, het Overkwartier van Axel en Terneuzen, Hulsterambacht en het Waasland. In de navolgende jaren werd vooral gewerkt aan herstel. Een periode van wederopbouw en zekere economische bloei brak aan; in de Spaanse gebieden vooral door het staken van de strooptochten en de brandschat door de Staatsen. Maar zoals in het vorig hoofdstuk opgemerkt, was er al voor het Bestand vanuit Zeeland aan de drooglegging gewerkt. Naast het veiligstellen van de foerage van Axel en Terneuzen, was een belangrijke drijfveer voor de Staten-Generaal de vergroting van hun Vlaamse grondgebied en daarmee hun machtsbasis. Van daaruit konden Staatse troepen andere Vlaamse gebieden bedreigen. De bedijkingen die tijdens het Bestand werden gerealiseerd, waren polders die de sterkte van de verdediging niet of weinig aantastten (kaart 23).[14] Ze lagen meestal op afstand van het inundatiegebied. De Brusselse machthebbers ontbrak het vóór 1609 aan gezag en de middelen om tot bedijking over te gaan.[15] Daarna zien we aan Spaanse zijde een inhaalslag, met name in het Waasland en ook hier op afstand van de frontlinie.[16] We zullen deze ontwikkeling in grote lijnen volgen daar die consequenties had voor het latere strijdverloop inclusief de militaire inundaties. Bij de bedijkingen speelden militaire overwegingen vaak een rol; het verkrijgen van steunpunten in het inundatiegebied. De laatste jaren van het Bestand werd aan beide zijden volop in de landsverdediging geïnvesteerd. Spanje werkte aan de fortificaties rond Damme, Hulst en Middelburg (Vl.) als tegenvestingen op het Noorden. Daarnaast werd volop ingezet op de aanleg van scheepvaartkanalen.[17] De andere partij voorzag Cadzand, Oostburg en IJzendijke van retranchementen. Bovendien waren er werken aan de vestingen van Biervliet, Terneuzen en Axel.[18] Voor de topografie gedurende het Bestand kan kaart 22 worden geraadpleegd ter oriëntering. Voor de landschapsontwikkeling gedurende deze periode zie kaart 23.

6.3.2. De ontwikkelingen tijdens het Bestand

Na de inundaties door Maurits waren de wat hoger gelegen zandgronden en aangrenzende schorren, zoals die buiten de Branddijk, Oude Sluissedijk en Zanddijk, enigszins bewoond gebleven. Ze waren bekaad en werden bewerkt ofschoon hoge spring- en stormvloeden in die periode regelmatig dijkbreuken veroorzaakten. Om die reden en omdat indicaties over de omvang niet zijn gevonden, blijven we deze gebieden gemakshalve tot het inundatiegebied rekenen. Na een serie doorbraken, kort voor 22 maart 1610, werd besloten tot de aanleg van een

[12] Smit, *De Scheldekwestie*, 11; Groenveld, *Vrede van Munster*, 28-109; Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 386. 'De riviere de Schelde, als de canalen van't Zas, Zwyn, en andere Zeegaten daerop responderende, sullen vande sijde vande Heeren Staten gesloten worden gehouden'. De SG baseerde dit op een in 1405 door Middelburg verkregen stapelrecht. Zeeland wilde het ook toepassen op Hollandse schepen maar de SG beslisten anders.
[13] ARA, *T086*, nr. 510 (liassen Kallo en Sluis, Aardenburg & Middelburg).
[14] De Kraker, 'Zeeuwse zekerheid', 72. Binnen Staats-Vlaanderen werd ±12.300ha bedijkt.
[15] Groenveld, 'In de frontlinie', 30.
[16] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 605.
[17] Vandemeerssche, *De politieke rol*, 28; Verschelde, *De geschiedenis*, 119; De Clercq, *et al*., 'Living in times of war', 3; Martens, 'Landschap', fig. 3.2.
[18] GAS, *ASO*, nr. 1295; Jaspikse & Rijperman (red.) *Resolutiën*, XIII, 271.

dijk om de bekadingen in de overstromingsvlakte nabij Aardenburg heen.[19] In 1611 ontstond aldus van Oud-Lapschuere naar Aardenburg, dwars door de grote kreek en de verdronken landen, de oude dijkstalen volgend met een boog om Heille heen, de Sint-Pietersdijk.[20] Diezelfde Sint-Pietersdijk werd oostwaarts doorgetrokken langs de noordzijde van de Aardenburgse zandrug tot tegen de Ware of Waardijk.[21] Men wilde gelijktijdig het gebied vrijwaren van mogelijke oorlogsinundatie. Daar er in 1613 gaten in sloegen, lijkt het welslagen niet groot hoewel enkele doorbraken snel terug gesloten werden.[22] Vermoedelijk verkreeg het Lapschuersegat toen zijn grootste omvang. Vandaar dat een groot gebied zuidelijk van het Lapschuersegat datzelfde jaar van een eigen ringdijk werd voorzien als Sint-Jobspolder. De nabijgelegen Sint-Pietersdijkpolder uit 1611 had eveneens een eigen dijk.[23] Welk oppervlak in de overstromingsvlakte zuidelijk van de Sint-Pietersdijk oost en west van de Ee nu verder door tot dijken verzwaarde kaden was omgeven, blijft giswerk. Evenals Bewesteree-Benoorden-Aardenburg bleef men in deze periode pachten aan de Aardenburgse Mariakerk betalen. Vandaar dat we het met enig armslag op ongeveer de helft houden.[24] Tijdens het Bestand werd nauwelijks iets aan de onafgebouwde vestingen van Aardenburg, Sluis en Oostburg gedaan. Dat begon pas erna.[25] In 1615 werd binnen de verdronken watering Beoosteree-Benoorden-Aardenburg de Onze Vrouwe (Isabella-) polder Benoorden Aardenburg of Noortpolder drooggelegd.[26] Noordelijk van het Coxyschegat volgden meer polders bij Oostburg en aansluitend op Cadzand en Breskens (gebroeders Cats).[27] Ten aanzien van de militaire situatie werd bepaald 'dat oock de bedijckinge der voorz. Landen sal konnen geschieden sonder prejuditie, verhinderinge ofte krenckinge van de forten, contrescarpen ende andere onse fortificatien daer omtrent gelegen…'. De bedijking van de Henricuspolder, door de magistraat van Oostburg in 1615, mocht alleen plaatsvinden onder de voorwaarde dat de stad een gesloten vesting zou worden. De afwatering- tevens inundatiesluis kwam naast de Hans Vrieseschans te liggen.[28] In 1611 verleende de Raad, tegen de wens van de Sluisse gouverneur in, toestemming tot de bouw van een brug tussen deze schans en het Eiland van Cadzand.[29] De totstandkoming van de Mauritspolder in 1614 verbrak definitief de verbinding tussen het Sluisse- en Zwartegat met de Braakman via de Brugsevaart. Samen met de Oranje-, Jonkvrouw-, Grenu-, Clara- & Isabellapolder en waarschijnlijk ook de Vrijepolder vormde die polder een aaneengesloten gebied.[30] In de bedijkingsoctrooien waren bepalingen

[19] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 26-27.
[20] Coornaert, 'De forten van', 152; Wintein, 'Historische geografie' 19; GAS, *ASA*, nr. 907 (45e begin); RAB, *INV81*, nr. 2272; ZA, *33.1*, nr. 1508. Het betrof 6.650 ha beoosten en bewesten de Ee en 11.000 ha achterland.
[21] RAG, *VZ1*, nr. 1345; NA, *4.VTH*, nr. 2902. Staat niet op RAG, *VZ1*, nrs. 594 (1605) & 571 (1609).
[22] De Kraker, *Reconstructie*, 50; RAB, *INV114*, nr. 1415-VI; GAS, *ASA*, nr. 2, fol. 32, nr. 1320.
[23] RAB, *TBO2*, nrs. 138-142, nrs. 144 & 183; *TBO169*, nr. 1185; *INV325*, nrs. 109 & 145; *INV328*, nr. 30; NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V91. De Kraker, *Reconstructie*. Samen waren de twee polders ca. 900ha groot.
[24] RAB, *INV81*, nr. 2338; *INV113*, nr. 29; RAG, *P30*, nr. 83; *AR115*, nr. 484; *ZV1*, nrs. 571 & 2742; GAS, *ASA*, nrs. 1308-1328. Genoemd worden o.a. Heylepoldre, Zantpoldre, Roomspoldre, Maldegempolder, Biezenpolder, Praetpolder, Dooperspolder, Hoogland.
[25] De Kruijf *et al*., *Atlas*, 171-172; KUB, *TF-HS 147*, nr. 73. De aanbestedingen zijn van na het bestand.
[26] RAG, *VZ1*, nrs. 595, 630 & 21; GAS, *ASA*, nr. 1069; RAB, *TBO 2*, nr. 321; ZA, *33.1*, nrs. 1560 & 1595; *7*, nr. 459; Cau, *Groot Plackaet-Boeck*, dl 2, 1893 (octrooi 31-5-1613).
[27] GAS, *ASO*, nr. 1142 (octrooi 1610); RAG, *VZ1*, nr. 621; NA, *1.01.02*, nr. 12565.1; GAS, *ASO*, nr. 1 (8-12-1614; 27-1 & 11-6-1615), nr. 1142 & 1295; ZA, *3510*, nr. K400; *7*, nr. 459 (octrooi 30-6-1617); *292*, nr. 1920.37; *3543*, nr. 476; Van Cruyningen, 'De wederopbouw', 217; Cau, *Groot placaet-boeck*, dl 2 (1664), fol. 1877-1886, 1906-1910.
[28] Cau, *Groot Plackaet-Boeck*, dl 2, 1905-1908 (octrooi 31-3-1615); GAS, *ASO*, nrs. 1142 & 1295; *kaarten*, nr. 131; ZA, *3552*, nr. 1; Stroo, 'de fortificatie', 32.
[29] GAS, *ASO*, nr. 1 (13-7-1615), 38 (correspondentie) & 1185; Van Deursen, *et al*., *Resolutiën 1*, 397, 666 & *2*, 151.
[30] Cau, *Groot Plackaet-Boeck*, dl 2, 1901-1904 (octrooi 13-2-1614); RAG, *VZ1*, nrs. 20, 624, 625, 628, 627 & 709; *AR194*, nr. 62; *Verzameling van de Meersch*, nr. 708; RAB, *TBO171*, nr. 150, fol. 1, 2v & nr, 158; *TBO2*, nr. 249, fol. 1, nr. 250, fol. 1; GAS, *ASA*, nrs. 884, 897 & 1068, fol. 25-44 (octrooien 13-2-1614 & 30-6-1617); ZA, *3543*,

opgenomen voor de aansluiting op de nieuwe vesting IJzendijke.[31] Tot dekking van de inundatiesluis onder IJzendijke werd de redoute ernaast vergroot tot een sterke voorpost, de Jonkvrouwschans.[32] In 1617-1618 werd een voorstel gedaan om aansluitend aan de Mauritspolder een bedijking te maken onder Schoondijke. Het Nieuwerhavensegat, waarlangs binnenvaart naar Sluis plaats vond, zou daardoor versmald worden. De Staten-Generaal zagen geen bezwaar maar Zeeland wel. Vanaf de nieuwe dijken kon de vijand gemakkelijk de vaarweg tot Sluis afsluiten en er een fort aanleggen. De Staten-Generaal betoogden daarop dat de polder gemakkelijk geïnundeerd kon worden en ook zonder bedijken een fort gelegd kon worden. De Zeeuwen wierpen tegen dat de sterke stroming de schorren te vaak van vorm veranderde. Het voorstel werd afgewezen.[33] Dat in vredestijd zulke oorlogsargumenten werden gehanteerd, is veelzeggend.

Het slechts 50 hectaren grote eilandje met daarop het tot een vesting vergroot fort Biervliet werd in 1619 uitgebreid met vier nieuwe polders (625 ha) aan west-, oost- en noordzijde, waarbij evenmin het militair aspect werd vergeten.[34]

Vanaf 1617 tot 1620 liet de graaf Fontaine, omwille van de strategische ligging op het kanalenstelsel tegenover het Staatse Sluis, Damme tot een moderne stervormige vesting omvormen.[35] Daarbij werd de Gentse Lieve, die in 1610 en 1611 nog gedeeltelijk was verdiept om het transport van goederen en troepen te vergemakkelijken, tot binnen de stadsomwalling geleid tussen twee dodanen of stenen beren.[36] Dit was een van de kanaalwerken tussen Gent, Brugge en de kust. Beide plaatsen waren door de inname van Sluis en de Braakmanoevers hun open verbinding met de zee kwijtgeraakt. De intentie was tevens verbinding te maken naar Oostende met een sas bij Plassendaele en via het Ferdinandakanaal met Duinkerke. Het kanalenstelsel moest de Vlaamse steden minder afhankelijk maken van de Staatsen. Van 1618 tot 1623 waren er graafwerkzaamheden in de depressie van Beernem om de verbinding tussen de Hoge Kale, die naar Gent afliep, en de Zuidleie, naar Brugge toe, zonder sluizen tot stand te brengen, het kanaal Gent-Brugge.[37] Dit 42 kilometer lange kanaal kreeg ook een functie als verdedigingslinie ter beperking van het contributiegebied dat bij het hervatten van de vijandelijkheden ongetwijfeld zou ontstaan. Vandaar de aanleg van een vijfentwintigtal schansen en redoutes tegen de geretrancheerde zuidelijke kade. Hetzelfde gebeurde langs de Blankenbergsevaart.[38] Ook in latere conflicten zullen de kanalen een rol spelen in de verdediging als waterhindernis in combinatie met een fortenlinie en voor de bevoorrading. Andere voorzorgsmaatregelen bestonden

---

nr. 154; NA, *4.VTH*, nr. 2951; ARA, *I012*, nr. 2670. Kraagdijk Jonkvrouwpolder in 1607 en herdijking in 1614, 226 ha, zodat dit alleen het deel zuidelijk van de toen pas ontstane aanzet tot de Nieuw-Passegeule kan zijn geweest. De Cathelijnepolder (1617) en (Oud)Passegeulepolder (1612) waren ook herdijkt maar in hoeverre de Dierkensteenpolder na de inundatie van 1604 was hersteld, is onduidelijk.

[31] NA, *4.OPV*, nr. Y47.

[32] Zie RAG, *VZ1*, nr. 624.

[33] Groenveld, 'Een doore geopent', noot 131; RAG, *VZ1*, nr. 623; Cau, *Groot Plackaet-Boeck*, dl 2, 1909.

[34] RAG, *ZV1*, nr. 629; ZA, *508*, nr. 24770, fol. 125. Geertruida-, Oranje-, Groote- en Kleine Zoutpolder.

[35] RAB, *INV15/16*, nr. 29, fol. 411, nr. 30, fol. 25; ARA, *CCRK67*, nr. 33746; *T459*, nr. 544; RAG, *VZ1*, nr. 93; KBB, *Ms II*, nr. 2245/2, fol. 25, nr. 2245/4, fol. 52, nr. 2245/1, fol. 44; Archivo General de Simancas, *MPD*, IV 86; Terryn & Pillen, 'Damme'. Graaf Paul-Bernard de Fontaine (1576-1643), opperbevelhebber van de Spaanse infanterie, hoofdbaljuw van Brugge en het Vrije van Brugge en gouverneur van Damme.

[36] Terryn & Pillen, 'Damme', 147; ARA, *A127-02*, port. 500bis,; *CCRK68*, nr. 44120, fol. 35-35v; RAB, *INV15/16*, nr. 1853, fol. 6,-6v, 8v-11, 21v, 13-17v. In 1611 ook herstellingen aan de rabatten en bruggen. Er werd nu voor nog eens £29.678 aan de Gentse Lieve besteed.

[37] Van Wonterghem *et al.*, *Een kanaal*, 3-9; Verhoustraete, 'Over de scheepvaart', 225; Coornaert, 'De geschiedenis', 38-39; Dejardin, *Carte de la Flandre*, 34-35; Nowé, 'Het streven', 35-39; Winnepenninckx, 'Rond het graven', 118; RAG, *VZ1*, nr. 97. Het kanaal volgde de bedding van 4 riviertjes: Reie, Zuidleie, Hoge Kale en (Grote) Kale. Een groot gebied betaalde mee: HA fl915 (GAH, *HA*, nr. 167).

[38] Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 79; RAG, *VZ1*, nr. 21; ARA, *T580*, nr. 613; Duits kaartje uit 1704 (particuliere collectie); Coornaert, 'De forten van', 153.

uit het opknappen van forten die een sluis beschermden.[39] Inmiddels waren westelijk van het Zwin de meeste oude polders drooggelegd. Noordelijk van de Dikke Dijk was omstreeks 1615 zelfs meer dan 100 hectaren nieuw land gewonnen.[40] In mei 1618 waren er in Brussel plannen over de constructie van een nieuw fort in de omgeving van Sluis. Men wilde duidelijk niets aan het toeval overlaten.[41] In de Jeronimuspolder kwam een fort Jeronimus als een vooruitgeschoven post in de Waterlanden tegenover de linie tussen IJzendijke en Oostburg.[42]

In het Committimus vonden bij Axel en Terneuzen be- en herdijkingen plaats, ongeveer 800 hectare in de huidige vorm.[43] Tegen het eind van het Bestand begon men er de aanwezige fortjes terug op te knappen en nieuwe aan te leggen.[44]

In het Overkwartier waren vooral bedijkingsactiviteiten in de omgeving van Sas van Gent en tegen de zandgronden.[45] Van belang voor de vesting was de bedijking in 1612 van de Albertuspolder (940 ha) op de schorren van Sint-Jan. Een oost-west-lopende verkorting of Caeijdijckxken bleef liggen als verhoogde weg. Deze zou menigmaal zijn dienst bewijzen bij latere inundaties.[46] Een opmerkelijk initiatief, wellicht door die bedijking daartoe aangezet, was het verzoek van Axel en Axelambacht op 4 juli dat jaar aan de Staten-Generaal tot bedijking van de geïnundeerde parochies van Zuiddorpe en Beoostenblije ten zuiden van de Axelsevlakte waarmee ze een bestuurlijke claim legden op dit onder Spaans gezag staande grondgebied.[47] Dit bleek voorbarig. Overigens werden die gronden al geruime tijd geëxploiteerd ten behoeve van de veeteelt en waren ze grotendeels van kaden voorzien, deels uit militair oogpunt. Vanaf 1612 verleende Brussel meerdere bedijkingsoctrooien. In hoeverre die daadwerkelijk tot bedijking hebben geleid, is niet duidelijk maar wel is zeker dat een aantal dijken is aangelegd, mogelijk door het verzwaren van bestaande kades.[48] Tegen de dekzandrug ten noorden van Wachtebeke lag sinds 1612 langs het moeras van Moerbeke een dijk, de Papdijk.[49] De moeren, vennen en het land genaamd 't Riet (300 ha), liggende onder Stekene, Beoostenblije en Axelambacht waren eveneens drooggelegd als Riedenpolder.[50] In 1617 werd een dijk gelegd van fort Sint-Eloij, vermoedelijk identiek aan het oude fort Sint-Eloijstraete, naar Het Zand (Koewacht) waarmee 1.600 hectaren van de getij-invloed werd afgesneden.[51] De bedijkingen door de, in die regio zeer actieve, kapittelheren van de O.L.V. te Antwerpen van de vooruitgeschoven Autriche- en Bernarduspolders in 1619-1620 (1.200 ha) zullen door het Staatse kamp niet op prijs zijn gesteld.[52] De fortenlinie tegenover Axel werd in diezelfde tijd met het oog op een mogelijke hervatting van de strijd verder uitgebouwd. Mogelijk dateert het, op een erosierest van dekzand, achter de zeedijk van 1617 gesitueerde fort Moerspui (of een eerste aanzet daartoe) uit deze periode.[53]

---

[39] RAB, *INV15/16*, nr. 361, fol. 29, 31, 31v. forten St.-Job, St.-Donaas, Blankenberge.
[40] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 94-95; RAB, *INV113*, nrs. 747 & 539; RAG, *VZ1*, nr. 21. Gouverneur-, Burkel- & Godefroipolder.
[41] Vermeir, 'De grens verlegd', 53.
[42] RAA, *Z2/001*, nr. 94.
[43] De Vleesschauwer, *Van water tot land*, 33; ZA, *505*, nr. 3488, fol. 14, nr. 3490, fol. 19, nr. 3491, fol. 19; RAA, *Z2/001*, nr. 88; De Kraker, *Reconstructie*, 49. Cats, Oud-Westenrijk, Serlippens, deel van Zeven-Triniteit.
[44] ZA, *508*, nr. 23110, fol. 164, nr. 23140, fol. 132, nr. 23200, fol. 93; Stuij, 'Het Staatse bruggenhoofd', 45-47.
[45] Situatie: ARA, *I012*, nr. 2671.
[46] De Vleesschauwer, 'De bedijking van', 212, 214-216; 'Over het ontstaan', 242.
[47] GAH, *HA*, nr. 588 (doc. 2).
[48] RAG, *AR12*, nr. 201; *VZ1*, nr. 678 & 735; De Kraker, *Reconstructie*, 46; SAA, *OLV*, nr. 465; De Vleesschauwer, *Van water tot land*, 21.
[49] RAG, *VZ1*, nrs. 1103 & 1347.
[50] Wolters, *Recueil de Lois 2*; Van Gerven, 'Polder, voor eeuwen geboren', noot 7. Dat ging om ca. 250ha.
[51] RAG, *VZ1*, nr. 1347.
[52] ZA, *3736*, nr. 14 & 15; *33.1*, nr. 1610; De Kraker, 'Landschapstransformatie', 56; ARA, *T086*, nr. 510 (lias Assenede); *I012*, nr. 2671; RAG, *VZ1*, nr. 668.
[53] In de rekeningserie 1599-1609 (RAB, *INV15/16*, nr. 1837-1852) wordt het niet vernoemd. De eerste(?) vernoeming is in een octrooi van 26-5-1626 (ZA, *107*, nr. 45, sub 48).

Aan de Hontekust van het Hulsterambacht vond gedurende het Bestand ver buiten het inundatiegebied enig landherstel plaats. Dat was steeds met medeweten en toestemming van de Staten-Generaal, ook al was het Spaans gebied.[54] Door het bedijken van de Langendam- en Oude Graauwpolder in 1619 veranderde de weg van communicatie tussen de forten Moerschans en Zandberg in een zeedijk.[55] Mogelijkerwijs is toen tegen de zeedijk ter hoogte van het huidige Scheldevaartshoek naast de zeesluis een fortificatie De Raep aangelegd.[56] De andere fortjes in het noorden van Hulsterambacht waren op dat moment merendeels verpacht of in onbruik.[57]

De vesting Hulst werd onder Spaans gezag verder afgebouwd volgens het Oud-Hollands Stelsel. Door de bedijkingen in 1616-1617 aan weerszijden van de Steenschendijk (de westelijke begrenzing van de Gentsevaart) verkreeg men een minder kwetsbare verbinding met het zuiden. Bovendien waren de linies tussen de forten Moerschans en Nassau nu gevrijwaard van de invloed van het zeewater. De zeesluizen van de nieuwe bedijkingen vielen onder de controle van beide forten.[58] Op de zandrug westelijk van Absdale werd mogelijk reeds in 1617, in verband met een nakende bedijking, een versterking opgeworpen, het latere fort Ferdinandus.[59] Dit lag op een strategische plaats omdat de slikken ten westen en ten noorden ervan geschikt waren voor vijandelijke landingen. De Honte bleef immers een door de Zeeuwse vloot beheerst vaarwater waardoor de handel meer op het zuiden was gericht dan op Holland.

Tegen de hoge zandgronden met als kern de hoogte van Meerdonk en Verrebroek, kwam een hele reeks polders tot stand van west naar oost met een oppervlakte van ongeveer 3.600 hectaren. Tot op zekere hoogte werden resterende oude dijken opgenomen en had men kennis van de oorspronkelijke verkaveling.[60] Het betrof relatief hooggelegen, vaak zandige polders die hooguit dras hadden gestaan. Van de bedijking van de Kieldrechtschorren kwam niets terecht door de afloop van het Bestand.[61] Beide partijen achtten het kennelijk beter een neutraal terrein tussen hen te hebben. Tegen de Schelde vielen in 1614 de Doel-, Sint-Anna- & Ketenissepolder droog: 1.950 hectaren.[62] Het fort Liefkenshoek, dat volledig werd vernieuwd met twee inundatiesluizen, lag centraal in de nieuwe polders met een breed overstromingsgebied en diepe stroomgaten er omheen.[63] De staatkundige positie van de drie voornoemde op een eiland gelegen polders bleef onduidelijk. Ze behoorden formeel tot het Spaanse koninkrijk, maar de invloed vanuit het fort Liefkenshoek was dusdanig dat ze *de facto* ressorteerden onder de invloedssfeer van de Republiek. De Spaanse legerleiding, met Ambrogio de Spinola voorop, stond weigerachtig tegen verdere indijkingen. Vooraleerst wenste hij een waterlinie en ten tweede bleef het mogelijk binnendoor naar de Westerschelde te zeilen met een grote boog om de Scheldeforten Liefkenshoek en Lillo heen.[64]

---

[54] ZA, *3828*, nr. 6, fol. 63; *3824*, nr. 79; NA, *4.VTH*, nr. 2986; GAH, *HA*, nrs. 664 & 665; Leune, *Fort Sint-Anna*, 118.

[55] RAK, *22/4*, nr. 61. Graauw, Langendam en een deel van Rietvliet waren 1 bedijking: 750ha.

[56] RAG, *VZ1*, nrs. 3, 33 & 434 ("*Aerde fort*"); RAK, *902/6*, nr. 575; *22/4*, nr. 62; *Marchionatus sacri imperii et domini mechelini tabula auctore F. de Wit* (part.col.). Na de stormvloed van 1682 buitengedijkt met de aanleg van de Schenkeldijk. Niet te verwarren met De Raap in de oostelijke linie van communicatie.

[57] GAH, *SA*, nr. 531af.

[58] RAK, *22/4*, nr. 61; ZA, *292*, nr. 1604; RAG, *VZ1*, nr. 721; GAH, *HA*, nrs. 594 & 595. De bedijking omvatte de Absdalepolder, Hulsternieuwlandpolder en de vloeiende delen van Clinge en Sint-Jansteen: 1.800ha.

[59] De Kraker, 'Landschapstransformatie', 47 & noot 6. Hiervoor was op 24-1-1617 octrooi verleend, maar de bedijking ging niet door.

[60] RAG, *VZ1*, nrs. 463, 464, 480 & 913; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 381-393.

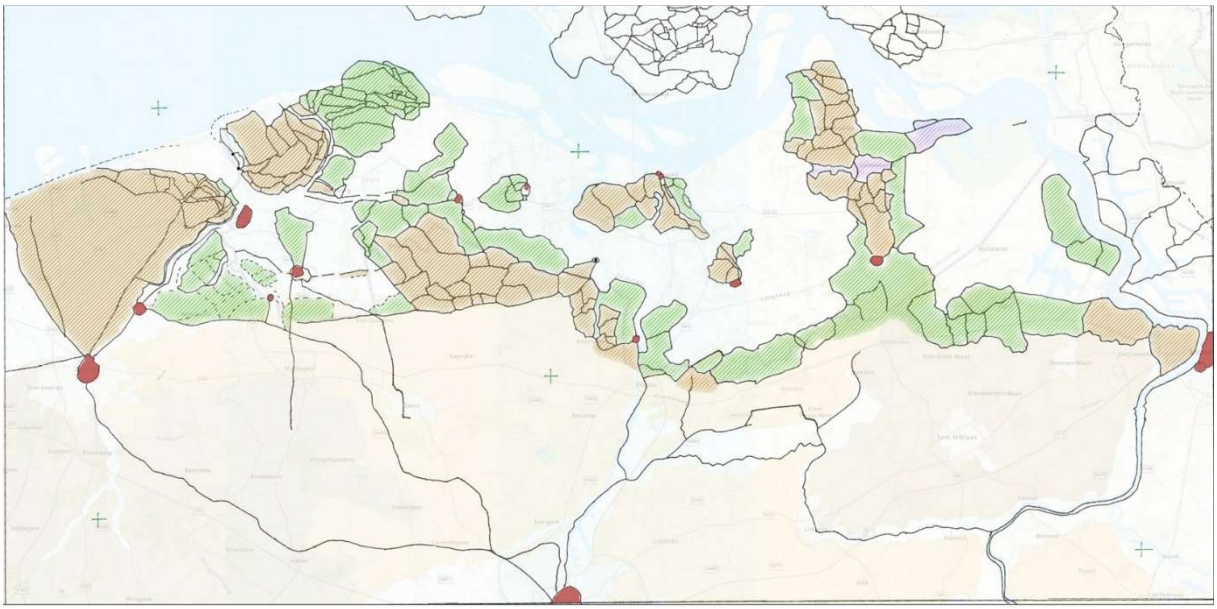
[61] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 392-393.

[62] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 330-331; Wolters, *Recueil de lois 2*, 97-118, 131-136; RAG, *P17*, nrs. 1 & 2; *PAR57*, nr. 7.

[63] British Library, *Manuscript Department*, add 21527, fol. 12; Westra, *Bouwers*, 26; ZA, *2*, nr. 3330, fol. 50-51; *511*, nr. 81700; *294*, nr. 806; UBL, *CBN,* P 78 N 76 (ontwerp fort van David van Orliens); ARA, *T086*, nr. 532. De polders kregen toestemming 'tot aancoppelinghe van hunne dijcken wedersyts aende fortificatien van Liefkenshoeck'.

[64] Knoester, 'Cornelis van Alphen', 5.

In het vooruitzicht van een hervatting van de oorlog knapten de Spanjaarden de forten Peerel, Sint-Marie en die tegen de Scheldedijk van de Borgerweertpolder grondig op.[65] Bij Burcht lag een vlotbrug die werd gedekt door een halve maan.[66] Daarnaast lieten ze een aantal fortjes en wachthuizen bouwen in de nieuwe noordelijke zeedijk van de bedijkingen tussen fort Sint-Marie en Clinge. De kerkforten Kallo en Verrebroek werden vervangen door de nabijgelegen nieuwe aarden werken maar bleven een rol spelen.[67] De fortificaties moesten een tegenwicht vormen tegen de Staatse aanwezigheid op fort Liefkenshoek en in Doel. Van de Oudburg van Gent, het Waasland, het Land van Dendermonde en het Assenederambacht werd verwacht dat ze bijdroegen aan de kosten om alle werken in het Land van Hulst en het Overkwartier bemand te houden.[68]

KAART 23: LANDAANWINST EN -VERLIES 1609-1621

6.4. Het Vrije van Brugge en het Vrije van Sluis: 1621-1648

6.4.1. Inleiding

Tijdens de eerste jaren na het aflopen van het Bestand lag in het Vrije van Brugge en in dat van Sluis het initiatief overwegend aan de Spaanse kant. Om Staatse infiltraties te verijdelen, concentreerde de militaire macht zich eerst op het gebied ten westen en ten zuiden van Sluis. In september 1621 lanceerden de Spanjaarden een aanval op Sluis die om meerdere redenen mislukte. We zullen deze aanval volgen en ingaan op de beweegredenen en de nieuwe inundaties die daarvan het gevolg waren. Inmiddels waren verschillende gaten in het overstromingsgebied gedicht en polders herdijkt of van kaden voorzien ter exploitatie.[69] Over de omvang van de inundaties lopen de meningen uiteen. We brengen deze inundaties voor zover mogelijk in kaart zowel in de tijd als in de ruimte.[70] We gaan na hoe ze werden gesteld, of ze effectief waren en

[65] ARA, *CCRK54*, nr. 26280, fol. 35-38v, 40-40v, 68-73v, 74v-77, 80-80v, 85v-87v, 88v-89, 127v-128, 130, 138v-139, nr. 26281, fol. 10v; RAG, *P6*, nr. 40-41; SAA, *Privilegiekamer*, nr. 574 (8-7-1623, 14-4-1624).
[66] ARA, *CCRK54*, nr. 26280, fol. 89, 125-125v & 128.
[67] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 400 en 'Van "caloedam" tot Kallo', 58-59; RAG, *AR7*, nr. 634; ARA, *CCRK54*, nr. 26280, fol. 41-55v, 78-79, 81-81v, 87v, 88v-89, 91-91v, 127v-128 & 138; Kok, *Dekenaat*, 207.
[68] RAG, *AR7*, nr. 1984; *FM35*, nr. 980.
[69] ZA, *2*, nr. 927 (Maurits aan SZ 16-5-1621).
[70] Bronnen: UBL, *CBN*, 009-13-013); Sanderus, *Verheerlijkt Vlaandre* (*Caerte van T' VRYE* van Hondius); ZA, *293*, nr. 344; RAG, *VZ1*, nr. 595.

of er gevolgen zijn voor het landschap op langere termijn en zo ja welke en waarom. Mede als reactie op deze en volgende aanvallen werden in het Vrije van Sluis verdedigingswerken hersteld, gemoderniseerd of volledig nieuw aangelegd. De vraag is of daarbij rekening werd gehouden met het stellen van inundaties in de toekomst. Nadat pogingen om Sluis en het Vrije van Sluis te heroveren op niets waren uitgelopen, trokken de Spanjaarden zich terug achter een nieuwe linie aan de westzijde van het Zwin tot bij Damme aansluitend op het bestaande kanalenstelsel. Het kanaal Gent-Brugge werd afgemaakt en eveneens tot een linie versterkt. Militairen beschermden de werklieden tegen rondtrekkende Staatse benden.[71] Een mislukte Staatse expeditie in juni 1631 op Brugge, na een tocht dwars door de geïnundeerde Waterlanden, leidde tot de aanleg van bastions op de buitengordel van Brugge en een eveneens mislukte Spaanse aanval in september tot diep in Zeeland.[72] Vrijwel jaarlijks waren er nu Staatse militaire campagnes in Noord-Vlaanderen. Ook al bereikten die niet altijd het grondgebied van het Vrije van Brugge, ze waren er wel van invloed op de Spaanse verdediging.

Voor de topografie gedurende de periode 1623 tot en met 1648 dient kaart 24 ter oriëntering. De landschapsontwikkeling gedurende de periode 1623 tot en met 1648 is gevisualiseerd op kaart 27.

6.4.2. De Spaanse aanval van 1621 op Sluis

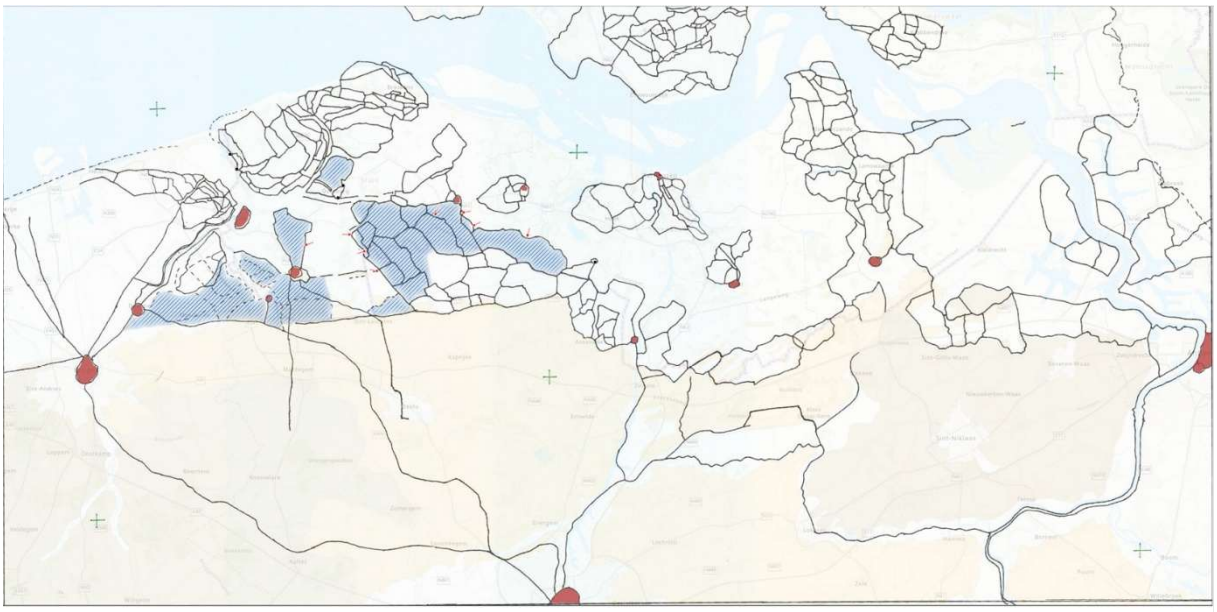
Na het aflopen van het Bestand gonsde het van de geruchten aan zowel de Staatse als de Spaanse zijde van de bestandslijn. Den Haag vreesde een Spaanse inval en om geen risico te lopen, hadden de Staten-Generaal toestemming gegeven te inunderen zodra de noodzaak daartoe bestond. Anderzijds vreesden de Spanjaarden dat Staatse eenheden de Sassevaart of het in aanbouw zijnde kanaal Gent-Brugge zouden saboteren.[73] Daar zich al snel schermutselingen voordeden met binnendringende Staatse eenheden, concentreerden zich Spaanse troepen op de westelijke Zwinoever wat in Sluis niet onopgemerkt bleef. Gouverneur Haulthain stationeerde een contingent troepen ‘onder den blauwen hemel’ in de Zandpolder aan de overzijde van het Zwin. Vanuit Brugge kwamen signalen voor een Spaanse actie nabij Westkapelle (B).[74] Op 11 september viel een Spaanse troepenmacht onder Iñigo Borgia het gebied binnen in een poging vanaf het Hazegrasschor het Eiland van Cadzand in te nemen.[75] Dit mislukte onder meer vanwege de slechte logistiek.[76] Gelijktijdig deed de heer van Warluseel hetzelfde vanuit Watervliet en forceerde de linie oostelijk van Oostburg.[77] Daags erna kreeg de bevelhebber van IJzendijke vanuit Middelburg opdracht om alle sluizen open te zetten en de dijken door te steken van de Jonkvrouw- en de Vrijepolder.[78] Dit was te laat om de Spaanse opmars tegen te houden. Die werd pas afgeslagen bij Oostburg.[79] Het doorsteken van de nieuwe polders rond IJzendijke, zoals voorgesteld door Maurits, vond Zeeland gezien hun hoogteligging niet zinvol. Dat gebeurde wel bij Aardenburg en Lapschuere. Het doorsteken van de dijk bij de Zwarte sluis bij

[71] Van Wonterghem *et al*., *Een kanaal*, 9.
[72] Slag op het Slaak, 13-9-1631.
[73] SAG, *OA_B_09_1_002*, nr. 49 (commandant Sas naar Gent 28-4-1621; gedeputeerde te Brussel aan Gent 27-6-1621).
[74] ZA, *2*, nr. 927 (Guillaume Pouly aan GR 5-6-1621; Haulthain aan GR 18 & 30-6-1621); RGP, *GS NR*, nr. 187 (1621-1622), 281, 315; NA, *1.01.02*, nr. 4939 II (GR aan SG, 15-10-1621).
[75] Don Íñigo de Borja y Velasco (1575–1622) was een Spaanse edelman en militaire bevelhebber die een tijd gouverneur was van de citadel van Antwerpen. Hij was gehuwd met de Vlaamse edelvrouw Hélène de Hénin-Liétard, dochter van de markies van Veere.
[76] SAG, *OA_B_09_1_002*, nr. 49 (De Seclijn aan Gent 14-9-1621).
[77] SAG, *OA_B_09_1_002*, nr. 49 (De Seclijn aan Gent 11-9-1621).
[78] ZA, *2*, nr. 927 (brief 12-9-1621).
[79] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 60; De Brock, *Sluis*, 205; Lonchay, Cuvelier & Lefèbre, *Correspondance*, 37, 49 (Isabella aan Filips IV, 22-9 & 29-11-1621); NA, *1.01.02*, nr. 4939 I (Haulthain aan SG 11-9-1622).

Hoeke kon worden afgewend.[80] Kort na het doorsteken van de dijken stak een zware noordwesterstorm op, waardoor het zeewater in de geïnundeerde gebieden hoog opliep en ook de Robben- en Moreelpolder geïnundeerd kwamen te liggen. Schansen sloegen kapot en het water stroomde tot voor de poorten van Brugge.[81] De zware regenval was er mede de oorzaak van dat het Spaanse leger zich terugtrok op Brugge.[82]

Op militair vlak had de aanval weinig te betekenen maar hij had wel grote gevolgen vanwege de inundaties. Daarin kunnen we drie fasen onderscheiden (voor het geïnundeerd gebied in die jaren zie kaart 25).[83] Tijdens de eerste fase werden inundaties gesteld als reactie op de Spaanse aanvallen op 11 september 1621. Gedurende de tweede fase zijn er inundaties na het afslaan van de Spaanse inval nog in hetzelfde jaar 1621. Tenslotte zijn er de inundaties na de Spaanse inval van 1622 om de waterlinie te verbreden.[84]

Tijdens de eerste fase waren aan Staatse zijde de fortificaties nauwelijks op orde. Ook de militaire aanwezigheid liet te wensen over. Toen de Spanjaarden vanuit de Waterlanden aanvielen, was de beste verdediging inundaties te stellen in de strook zuidelijk van de lijn Sluis, Oostburg, IJzendijke, voor zover die nog niet drijvende was. We kunnen drie inundatiegebieden onderscheiden: het gebied tussen het Zwin en Haantjesgat, het gebied tussen Braakman en Oostburg, de Henricuspolder. Die laatste inundatie vond plaats op verzoek van de Sluisse gouverneur om de oprukkende Spanjaarden te stuiten, wat lukte.[85] De Veerhoek- en de Goudenpolder bleven droog.[86] In de Sint-Pietersdijk werden verschillende bressen gemaakt zodat de bekade landerijen weer met de zee gemeen kwamen te liggen en het Lapschuersegat zijn maximale omvang kreeg.[87] Om de Oostburgse linie te versterken, vond doorgraving plaats van de dijken van de Grenue-, Jonkvrouw-, Vrije-, Oud-Passegeule- en Cathelijnepolder wat 1.550 hectaren

KAART 25: INUNDATIES IN 1621 EN 1622

[80] De Kraker, 'Zes eeuwen (III)', 51-52; RAG, *VZ1*, nr. 595; ZA, *2*, nr. 927 (brieven 12, 22 & 23-9-1621).; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 246; RAB, *INV15/16*, nr. 30, fol. 98v.
[81] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 62; GAS, *SAM*, nr. 761.
[82] SAG, *OA_B_09_1_002*, nr. 49 (Borluut aan Gent 30-10-1621).
[83] RAG, *VZ1*, nr. 2579 en 2595 zijn twee kaarten die een redelijk beeld geven van de inundaties.
[84] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 60-61; RAG, *ZV1*, nrs. 595, 630 & 2600. Ter verdere 'securiteyt'.
[85] Ten Raa & de Bas, *Het Staatsche Leger 3*, 83-85; RGP, *GS NR*, nr. 187 (1621-1622), 283.
[86] De Kraker, *Reconstructie*, 47; ZA, *3552*, nr. 1.
[87] Op RAG, *VZ1*, nr. 595; De Kraker, *Reconstructie*, 9; NA, *4.VTH*, nr. 2902.

van het Waterland aan het buitendijkse toevoegde.[88] Aldus verkreeg men een aaneengesloten inundatiegebied tussen de Braakman en het Coxyschegat met een lange, kronkelige stroomgeul, de Nieuw-Passegeule. Zeeland achtte dit voldoende om IJzendijke voor een eventuele Spaanse actie te beschermen.[89]

Kort na de Spaanse inval in 1621 werden in de tweede fase verdere maatregelen genomen om een herhaling te voorkomen. In november was het de beurt aan de Noortpolder ten einde het inundatiegebied noordelijk van Aardenburg te vergroten.[90] Van de Henricuspolder wisten de ingelanden al snel bij de Raad gedaan te krijgen de gaten bij Oostburg te mogen dichten door het leggen van een kade.[91] Aanvullend op de Passegeulelinie waren ook van de Clarapolder de dijken doorgestoken zodat ook die gemeen lag met de zee.[92]

Om de inundatie voor de linie tussen Oostburg en IJzendijke nog ontoegankelijker te maken, besloot de Staatse legerleiding deze verbreden. Dit is de derde fase die we onderscheiden. Kennelijk meende men dat de bestaande inundatie onvoldoende garanties bood voor de beveiliging van de nieuw bedijkte polders in het noorden. Op 21 maart 1622 werd een aantal Braakmanpolders (2.000 ha) toegevoegd met het doorsteken van de Waardijk. Wellicht is toen ook de dijk bij het gehucht Holland doorgestoken, waarna het Haantjesgat een bedding kon uitschuren tot tegen de zandgronden van Bentille.[93] Door de vergrote komberging schuurde het Coxyschegat uit tot een brede en diepe geul. Voorlopig stopte dit de verzanding van het Sluissegat maar het betekende het einde voor Coxyde. Ook de sluizen van de Sint-Margriet- en de Oudemanspolder moesten er aan geloven.[94] Meerdere verbindingen kwamen tot stand vanuit het Coxysche- en Haantjesgat met het in 1621 ontstane Jonkvrouwgat zoals de Brandkreek en de Boerenkreek.[95] Een tiental polders ten noorden van Bentille (3.300 ha) bleef gespaard (kaart 21). Opmerkelijk is dat de drijvende Braakmanpolders, ondanks het ontstaan van heel wat kreken, hun dijkstructuur bleven behouden wat verklaard kan worden uit hun relatief jonge leeftijd en hoogteligging. In het inundatiegebied zuidelijk van de lijn Sluis, Oostburg, IJzendijke werd tot 1648 niet meer herdijkt. Beide partijen vonden het kennelijk een prima buffer.[96]

6.4.3. De Spaanse verdediging na 1621

Toen begin 1621 duidelijk werd dat het Bestand niet verlengd zou worden, vroegen de gezamenlijke parochies van het Meetjesland in Brussel toestemming om te onderhandelen over een contributie om hun gebied te vrijwaren van brandschat, wat werd toegestaan. Daar het gebied zuidelijk van het kanaal Gent-Brugge erbuiten diende te vallen, werd de wacht erlangs versterkt.[97] Na de eerste schermutselingen met Staatse eenheden bracht het Spaanse kamp de forten tussen de kust en het Lapschuersegat in paraatheid. Tezamen met het overstromingsgebied van

[88] De in 1523 bedijkte Passegeulepolder en in 1465 bedijkte Cathelijnepolder waren in 1583 en 1604 onder water gezet en kort voor 1600 en in 1612 herdijkt. RAB, *TBO171*, nr. 102.
[89] ZA, *2*, nr. 927 (GR aan Maurits 23-9-161); RAG, *VZ1*, nr. 595.
[90] RAG, *VZ1*, nr. 595.
[91] ZA, *2*, nr. 927 (GR aan Haulthain 11-11-1621; Haulthain aan GR 3-12-1621).
[92] NA, *4.VTH*, nr. 2904; RAG, *VZ1*, nr. 595.
[93] RGP, *GS NR*, nr. 187 (1621-1622), 435; RAG, *VZ1*, nrs. 595 & 2600: ZA, *293*, nr. 344. Oost-, St.-Jans-, Steen-, Kruis-, Roeselaere-, St.-Lievens- en Oudemanspolder. Diverse kaarten tot 1622 laten het Haantjesgat doorlopen tot tegen de rug van Sint-Kruis.
[94] RAG, *VZ1*, nr. 647.
[95] Volgens Nagtglas (*Zelandia Illustrata 2*, 573, 575) werd toen van de Sint-Margriete- tot de Oudemanspolder een liniegracht gegraven die zou uitschuren tot de Brandkreek. Dit wordt betwijfeld. Kaartmateriaal en de loop wijzen meer op een geul die ontstaan is na dijkdoorbraken bij die plaatsen, waarbij bestaande kreken en waterlopen d.m.v. doorbraken (en doorgravingen?) met elkaar verbonden zijn geraakt. In de Frans van de Zandegeul in Saeftinghe heeft zich een soortgelijke ontwikkeling voorgedaan. ZA, *293*, nr. 344; RAG, *ZV1*, nrs. 617, 630, 631, 640, 647, 2578 & 2600; RAB, *TBO2*, nr. 225.
[96] Van Vooren, 'Aardenburg na de afscheiding', 278.
[97] RAG, *AR3*, nr. 191, fol. 62, 214, nr. 192, fol. 24; De Vos, 'Krijgsverrichtingen'.

het Lapschuersegat werd dit voldoende geacht tegen Staatse infiltraties. Die werden daar allerminst door afgeschrikt. De Spaanse aanval op Sluis had een grootschalig gebruik door de Staatsen van het inundatiewapen tot gevolg waardoor vrijwel de hele streek tussen Damme en Sas van Gent onder water stond. De landvoogd stelde voor de grensstreek te beschermen met een rij schansen en redoutes op de westoever van het Zwin tussen de Noordzeekust en het Zoute.[98] Om de fortenlinie te bevoorraden, werd een waterweg gegraven vanuit Brugge, de Legervaart, gebruik makend van bestaande waterlopen.[99] De Linie van Fontaine, die op een binnengedijkte getijgeul, de Vuilevaart, was geënt, kwam tussen 1622 en 1623 tot stand. De linie werd in 1627 met de Paulusvaart verlengd tot de Noordzeekust waarmee tevens 190 hectaren (Oud-Hazegraspolder) werd bedijkt.[100] Zijn hoofdkwartier vestigde La Fontaine in het Sterrefort van deze linie. Dit zou tevens een goede positie zijn voor een nieuwe aanval op Sluis en het Land van Cadzand. Doordat de scheepvaart op de Legervaart een hoog peil eiste, stonden de aangrenzende poldergebieden enige jaren onder water.[101] Bij de Blinkaartduinen was bij fort Sint-Paulus een haven gepland om een verbinding naar zee te hebben en om vandaar langs de Paardenmarkt eventueel op Cadzand te landen maar die is er niet gekomen.[102] Ook op de waterweg tussen Brugge en fort Blankenberge, in en rondom Damme ontstonden nieuwe werken, werden oude aangepast en voorzien van garnizoenen.[103]

In het Meetjesland werd na het oplaaien van de strijd militaire steun gevraagd om de delvers van het nieuwe kanaal Gent-Brugge te beschermen tegen rondtrekkende Staatse milities.[104] De nieuwe redoutes en schansen werden van garnizoen voorzien, met als centrale versterking het fort Sint-Filips bij Bellem dat halverwege lag.[105] Ook de dorpen ten noorden ervan dienden zich op eigen kosten te versterken. Ondanks het vele geld dat werd gespendeerd, beantwoordde de verdediging allerminst aan zijn doel toen de Staatsen in 1631 dwars door de geïnundeerde polders langs Kaprijke en Eeklo oprukten richting Brugge. Het duidt erop dat de dijken grotendeels intact en voor verplaatsingen geschikt waren. In de voorhoede waren pioniers opgenomen die tot taak hadden bruggen te slaan.[106] Vanwege hardnekkige geruchten over aanvallen op Hulst en Sas van Gent, en de inname van Philippine in 1633, werden op last van de Raad van Vlaanderen alle werken hersteld en enkele jaren bemand gehouden.[107] De bevolking bleef tot 1639 zuchten onder contributies en strooptochten, zowel door Staatse benden als door de eigen troepen die de linie bewaakten.[108] In mei 1640 werd uit vrees voor een Staatse

[98] Archief Nieuw Hazegras, doos 1, bundel 2 (landmeterverslag 1641) & 2bis; KUB, *TF-HS 147*, nr. 100; ADN, *RK*, nr. 988, nr. 3595 sub 133559; ARA, *CCRK54*, nr. 26551, fol. 27v-28, nr. 26788, fol. 62v-75, 99v-102, 104v-118v, 188, 192v; ZA, *293*, nr. 271; NA, *4.VTH*, nr. 3706.

[99] RAG, *VZ1*, nr. 595 & 1336; NA, *4.VTH*, nr. 3706; GAS kaart nr. 144; RAB, *INV81*, nr. 2292. Volgde vanaf Brugge tot Pereboom de Versevaart, waar een sas kwam, nam dan zijn loop door het verbrede Oud Zwin tot Schapenbrugge, waarna tot de Graafjansdijk het Reigaarsvliet werd gekanaliseerd met een buitendijks houten sas waaromheen fort St.-Isabella werd gebouwd. Later werd de Graafjansdijk noordwaarts verlegd om het fort heen. Aan het eind van de sluisvliet bouwde men fort St.-Theresa. Beide forten dienden landingspogingen van de noordelijke troepen te breken.

[100] RAG, *VZ1*, nr. 595; NA, *4.VTH*, nr. 3706; ARA, *T459*, nr. 358. De uitgekomen grond werd de St.-Paulusdijk.

[101] RAB, *INV44/1*, nr. 404, fol. 17v ('den meerderen deel van de landen der selver prochie, van octobre 1621 voorwaerts, onder 't water ghehouden syn gheweest, ten fyne dat het vaerdeken zoude blyven navigabel, ende dienen tot sustentatie van den legher').

[102] NA, *4.VTH*, nr. 3706; ZA, *293*, nr. 271. 'met chaloupen als oock andre schepen, in zee te komen, ofte langs de Paerde marckt, eens in Cadsandt te vallen'. De Paardenmarkt was een grote zandplaat in het verlengde van de duinen van Cadzand westwaarts de Noordzee in.

[103] ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 72-75, 96-99; ADN, *RK*, nr. 988, nr. 3595 sub 133468, 133471, 133495 & 133559.

[104] Van Worterghem *et al*., *Een kanaal*, 9.

[105] ADN, *B*, nr. 3595 sub 133397, 133608 & 133616; ZA, *292*, nr. 1285.

[106] Ten Raa & de Bas, *Het Staatse leger 4*, 283-284.

[107] Dhondt, *Staten van Vlaanderen*, nrs. 57, 67, 86, 105 & 124.

[108] De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 140-142, 144, 145; Dhondt, *Staten van Vlaanderen*, nr. 415.

invasie de naaste omgeving van Damme onder water gezet vanuit de 'Dampsche vaart ende Zuijleye'. Dat veroorzaakte een enorme schade aan de net begonnen aardewerken rondom de stad. Naar de omvang van deze inundatie kunnen we slechts gissen.[109] Oostelijk van Damme werd begonnen met het extra verzwaren van de fortificaties en borstweringen langs het kanaal Gent-Brugge, zowel vanuit Gent als vanuit Brugge. Half maart 1641 was dat werk gereed.[110]

Westelijk van het Zwin beval La Fontaine in 1632 de aanleg van een nieuwe voorlinie met gracht, redans en redoutes er achter.[111] Het lage gebied tussen de nieuwe linie en de Vuilevaart kon onder water worden gezet. De linie bleek slecht bestand tegen een Staatse aanval in september 1633, maar kon niet doorbroken worden.[112] In het najaar van 1634 staken de Sluizenaren de zeewering van de Robbemoreelpolder bij Sint-Anna ter Muiden door. Vanwege diverse geslechte dijken rond het fort Sint-Donaas kon het zeewater verder stromen. Daarna beijverden zich de boeren tussen Westkapelle en Muiden om het zoutwater af te weren.[113] Na het herstel, verzwaring en bemannen van de linies was er nauwelijks meer sprake van Staatse excursies op de westelijke Zwinoever.[114] In 1635 liet de commandant van fort Sint-Isabella uit voorzorg het terrein rondom met zeewater inunderen. Tegen het uitbreiden van die inundatie liet het Vrije van Brugge inderhaast een versterkt rabat bouwen in de Legervaart bij de Legerbrug.[115] In 1638 zette de nieuwe commandant Don Andrea de Cantelmo met veel elan het aanpassen en versterken van Fontaine's linie voort.[116] Die werd sindsdien de Linie van Cantelmo genoemd en is tot de Vrede van Munster (1648) bezet gehouden.[117] Een ander werk van Cantelmo was het afdammen van het Zoute in 1641 nadat de Staatse brug erover bij fort Sint-Donaas in juli 1639 vanuit het fort Sint-Job met 'zeker flot met vierwercken' in brand was gestoken en zijn Spaanse vervanging in 1641 afgebroken. Tegelijkertijd moest de vaart tussen Damme en het fort Beckaf worden verbreed.[118] De bedoeling van beide maatregelen was om meer water in de vaart te houden en daarmee de vijand het oversteken te beletten. Aan de aanleg van een sas bij fort Sint-Donaas in de dam door de Zoutevaart weigerde het Vrije van Brugge zijn medewerking.[119] Ten slotte was er het graven van de nieuwe vaart (van Cantelmo) van fort Sint-Donaas naar fort Sint-Isabella om het water van de Versevaart, afkomstig van Damme en de Zwartesluis bij fort Sint-Frederik, af te voeren. In 1644 vonden diverse aanpassingen plaats bij fort Sint-Donaas zowel op militair als waterstaatsgebied.[120] De door Cantelmo gemaakte werken belemmerden de suatie van het achterland. De zeesluis bij het fort Blankenberge voldeed

[109] ARA, *CCRK54*, nr. 26550, fol. 43v-53v, 78-79; *A127-02*, port. 499. Die vaart is niet de huidige Damsevaart maar zal een van de nabijgelegen waterwegen zijn geweest.
[110] RAG, *AR3*, nr. 210, fol. 81v, nr. 211, los blad; Sanderus, *Verheerlykt Vlaandre*, 66-67.
[111] Rau, 'Een bestek'; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 257-258; Bossu, *Vlaanderen*, 82-83.
[112] Janssen, *St. Anna ter Muiden,* 143-144. Landing prins Willem Frederik van Nassau-Dietz op 4-9.
[113] GAS, *SAM*, nr. 761; RAB, *INV15/16*, nr. 375, fol. 60; Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 142-143.
[114] RAB, *INV15/16*, nr. 31, fol. 56v, 58v; Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 143.
[115] RAB, *INV15/16*, nr. 31, fol. 124v, nr. 376, fol. 53, nr. 378, fol. 50; Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 121, 140-142.
[116] Don Andreas de Cantelmo (1598-1645), een Habsburgs bevelhebber die naam maakte tijdens de Dertigjarige oorlog. In 1635 speelde hij een grote rol in de Slag bij Kallo.
[117] ARA, *A127-02*, port 500bis (condities etc.) & 501; *CCRK54*, nr. 26550, fol. 71-72v; RAB, *INV81*, nrs. 2364, 2282 & 2285.
[118] ARA, *A127-02*, port. 499 (condities), 500bis (request Clement de Prince) & 501 (verschoten Del Rio); *CCRK54*, nr. 26550, fol. 56v, 58v-59, nr. 26551, fol. 94-9; RAB, *INV15/16*, nr. 31, fol. 298 (vergadering 23-5-1641). In de Spaanse brug was een 'optrekbrug' opgenomen t.b.v. de scheepvaart.
[119] RAB, *INV113*, nr. 481; *INV15/16*, nr. 31, fol. 301v; ARA, *A127-02*, port. 500bis. 'maecken een nieu sas ontrent het fort van St. Donaes, midts deur het legghen van eenen dam inden zoutte vaert by tselve fort was benomen de navigatie van Brugghe naer Sluus'. De weigering was ingegeven doordat de Raad van Financiën de inkomsten van het sas voor zich wilden houden.
[120] ARA, *CCRK54*, nr. 26550, fol. 59-60v, nr. 26551, fol. 78v-79, nr. 26552, fol. 55-55v; *A127-02*, port. 499 & 500bis.

door de nieuwe werken een tijdlang ook minder aan zijn doel.[121] Het handhaven van een hoog (zoet-)waterpeil zorgde voor grote wateroverlast wat de watering noodzaakte tot het leggen van dammen.[122] Het sas van fort Sint-Isabella was niet op de grote aanvoer berekend waardoor forse schade ontstond, waarna een nieuw stenen sas werd gebouwd en ingrijpende aanpassingen volgden.[123] Oostelijk van het Zoute ontstonden eveneens suatieproblemen. De zeesluis bij fort Sint-Job verviel en werd in 1642 gezocht naar een suatie direct op het Lapschuersegat.[124]

Door de Spaanse werken was het debiet, dus ook de schuring, in het Paswater voor Sluis sterk verminderd. Een Staatse reacties konden niet uitblijven. In augustus 1639, mei 1640 en in 1645 voerden de Staatsen vanuit Cadsandria zware beschietingen uit op de forten Sint-Theresa en Sint-Isabella.[125] In 1640 voerden ze een aanval en beschietingen uit op de forten Sint-Donaas en Sint-Job.[126] Tussen de twee partijen lag van 1640 tot 1645 een zoute inundatie voor de Spaanse linie. In dat laatste jaar mochten de ingezetenen tussen fort Sint-Frederik en Sint-Isabella langs de buitengracht van de Cantelmolinie een kade leggen.[127] De Spaanse voorbereidingen, een combinatie van fortificaties, aanvoerlijnen en inundaties met zoet- en zeewater hadden hun effect. De Cantelmolinie heeft maar enkele jaren gefunctioneerd want met de Vrede van Munster verviel de noodzaak ervan. De hoge kosten die waren gemaakt om het Spaans grondgebied te verdedigen, hadden echter een zware wissel op de staatskas getrokken.[128]

Noordelijk van de Gentse Lieve lag het meeste land geïnundeerd. Na de doorstekingen in 1621 werd een toenemend oppervlak met zeedijken beschermd als polders. De gebroken 0,55 tot 0,85 meter hoge kaden langs de Eeklosevaart en de Ee werden dichtgemaakt bij het omkaden van de Doopers- en Biezenpolder.[129] Daarnaast ontstonden net als voordien kleine eilandpoldertjes die door eigenaren waren omkaad. Tegen het eind van de oorlog blijkt het merendeel van de landen ten zuiden van het Lapschuersegat door de aanleg van enkele polders erlangs te zijn bedijkt, ongeveer 3.000 hectaren noordelijk van de Gentse Lieve.[130]

Bij de Vrede van Munster was in artikel 71 opgenomen dat in de dam bij fort Sint-Donaas door het Zoute een sas mocht komen ten behoeve van de scheepvaart.[131] Het Zwin bleef gesloten als vrije vaarweg (artikel 14). Om de binnenvaart vanaf Sint-Laureins via de Eeklosevaart onmogelijk te maken, was in 1642 door die vaart een dam gelegd vlakbij het rabat aan Kantije. Dit maakte ook de suatie van het achterliggende Vlaamse gebied onmogelijk. Na klachten werd de dam weggehaald en op voorstel van de commandant van Aardenburg vervangen door een rij zware palen dwars door de vaart.[132]

In de bepalingen was een aantal te slechten Spaanse forten opgenomen: Sint-Job, Sint-Donaas, Sterre, Sint-Isabella, Sint-Paulus en Sint-Bernaart (artikel 68). De afbraak diende later geregeld te worden, reden waarom de uitvoering op zich liet wachten. In de praktijk werden

---

[121] ARA, *CCRK54*, nr. 26550, fol. 26-28, 63, 66-66v, 68v-69, nr. 26551, fol. 46v; *A127-02*, port. 501 & 502.
[122] Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 143.
[123] ARA, *A127-02*, port. 500bis (diverse stukken); *CCRK54*, nr. 26551, fol. 50-76v; RAB, *INV44/1*, nr. 288.
[124] De Smet, 'Afwateringsprobleem', 116; ARA, *A127-02*, port. 500bis (diverse stukken); RAB, *INV44/1*, nr. 338; *INV328*, nr. 30.
[125] ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 110-10v; *A127-02*, port. 500bis (11-8-1645 markies Fondrato).
[126] ARA, *CCRK54*, nr. 26550, fol. 75-76, nr. 26551, fol. 95v-96, 99-100; *A127-02*, port. 500bis.
[127] Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 127, 142; RAB, *INV15/16*, nr. 6113, fol. 32v, 76; GAS, *SAM*, nr. 659. Bij Mude waren gronden 'overlopen van de soutte wateren, soo van den legher van den coninck, als van den vijandt ten jaere 1640'.
[128] RAB, *INV15/16*, nr. 32, fol. 30v.
[129] RAB, *TBO2*, nrs. 240, 195 & 237; *TBO169*, nr. 1191; *INV322*, nr. 131 & 132; GAS, *ASA*, nr. 1095.
[130] O.a. RAB, *TBO171*, nrs. 161, 162, 163, 164, 165, 170 & 178, De Kraker, *Reconstructie*. Panne-, Maldegem-, Stampershoek-, Leeskens-, Water-, St.-Lieven, Middelburgsepolder.
[131] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 261; GAS, *ASS*, nr. 1042; ARA, *T086*, nr. 510 (lias St.-Donaas & St.-Isabella); NA, *4.VTH*, nr. 2904. Dat werd een onderhandelingspunt tijdens de conventies over de limietscheiding in 1664. Op kaarten na 1650 niet meer aangegeven.
[132] NA, *1.01.19*, nr. 1569, vb 1642.

alleen de gebouwen gesloopt. Een andere bepaling was dat de grens niet binnen 300 roeden (1.150 m) van een vesting mocht liggen. Dat hield in dat het Spaanse Sint-Anna ter Muiden definitief aan de Republiek toe kwam.[133] Verder zou de grens het Zwin en Lapschuersegat volgen.

Reeds in de oudste verbalen staan vermeldingen over het uitvoeren van werken en regulier onderhoud door aannemers en het inhuren van soldaten door hen in de omgeving van Sluis en Cadzand. Als de aanbesteding mislukte, bijvoorbeeld doordat de prijs te hoog werd, dan konden gecommitteerden toestemming geven percelen in daggelden te doen uitvoeren.[134]

6.4.4. De Staatse verdediging na 1621

De vergeefse Spaanse pogingen in 1621 en 1622 om het Land van Cadzand te bezetten en de Spaanse militaire inspanningen aan de overzijde van de Zwinmonding, zette het Staatse kamp aan tot grote aanpassingswerken bij Terhofstede, waardoor het werk Cadsandria ontstond.[135] In de Zwinmonding hield een oorlogsschip de wacht. Op diverse plaatsen stonden *Corps de guarde* of wachthuizen die van een wacht werden voorzien.[136] In 1628 voelde men de behoefte tot het leggen van een fort in de duinen bij de Paardenmarkt tegenover fort Sint-Paulus. Vanwege het zeer licht stuifzand werd het plan afgeblazen.[137] In de jaren veertig werden enkele versterkingen aangelegd aan de zuidzijde van Cadzand, onder andere om de haventoegang naar Oostburg, het Oostburgsegat, te beschermen.[138]

In Aardenburg gingen na afloop van het bestand de werken op aandringen van Maurits onverminderd verder, met de bedoeling dat de oude vesting daarna zou worden geslecht.[139] Rond Sluis vonden de meeste bouwactiviteiten plaats enkele jaren na de aanleg van de Linie van Fontaine. Als tegenhanger van fort Sint-Donaas werd in 1626 het fort Beckaf opgemaakt.[140] In 1627 stelden David van Orliens en Philips Vlaminck diverse rapporten op over de toestand van de fortificaties in Staats-Vlaanderen.[141] Dit leidde tot enkele reparaties en aanpassingen zoals aan de sluis en de beer bij de Waterpoort.[142] Door de ingelanden waren intussen zuidelijk van de deels intact zijnde Sint-Pietersdijk de hoogste delen opnieuw omkaad.[143] Een bezoek van Frederik Hendrik aan Sluis in 1639 resulteerde in het opknappen van enkele werken in het overstromingsgebied zoals de Olieschans, fort Spitsbroek en de aanleg van de Kruisdijkschans.[144] Met Sluis bezat de Republiek een goede militaire uitvalsbasis.[145]

In Oostburg en aan de linie tussen Oostburg en IJzendijke vonden aanpassingswerken plaats aan bestaande fortificaties en werden na de Spaanse inval enkele nieuwe aangelegd zoals het retranchement van Oostburg. Niet lang na het wegspoelen van de Coxyschans omstreeks

---

[133] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 261.
[134] NA, *1.01.19*, nr. 1569, o.a. vb 1636, fol. 9v, vb 1639, forten Nassau en Orange.
[135] RGP, *GS NR*, nr. 187 (1621-1622), 291, 298, 301, 304, 305, 310, 316, 335; NA, *1.01.02*, nr. 46 (10-11-1621); ZA, *293*, nr. 271; *1.01.19*, nr. 1569, vb 1639; ZA, *293*, nr. 271. De financiering van de fortificatie Cadsandria in 1622 werd voornamelijk betaald uit een heffing van 1 gulden per gemet in Cadzand, Groede, Breskens en omstreken daar zij er baat bij hadden De aannemers mochten werkvolk ronselen onder de soldaten. Hiermee werd een deel van de Zandpolder herdijkt.
[136] NA, *4.VTH*, nr. 3706.
[137] NA, *1.01.19*, nr. 1569, vb 1628.
[138] NA, *1.01.19*, nr. 61 (res. 28-7-1643); ZA, *292*, nr. 1302.
[139] ZA, *2*, nr. 927 (Maurits aan GR 16-5-1621); GAS, *ASA*, nr. 1411 (betalingslijst 25-4-1622; mem. 16-3-1628); NA, *1.01.19*, nr. 1569, vb 1628.
[140] Meesters, *De geschiedenis*, 200; NA, *4.VTH*, nr. 3706.
[141] NA, *1.01.19*, nr. 39 (22-11-1621); Nagtglas, *Zelandia Illustrata*, II, 479. Philips Vlaminck, benoemd als 'ingenieur van 't Land' te Sluis waar hij in 1631 overlijdt.
[142] NA, *1.01.19*, nrs. 44 (15-9-1627) & 1569, vj 1636, fol. 11-11v; ZA, *292*, nr. 1920.44.
[143] GAS, *ASA*, nr. 894. In 1635 staan er hofsteden.
[144] NA, *1.01.19*, nr. 1569, vb 1639 & vb 1642, nr. 58 (22-6-1640).
[145] Van Cruyningen, 'De wederopbouw', 215 e.v.

1620, kwam in de Veerhoekpolder het redoute Melk en Brokken tot stand. Het redoute Berchem verving in 1643 het weggespoelde fort Terhofstede. Voor een vlotte communicatie met het Land van Cadzand lag bij de Hans Vrieseschans een brug over het Oostburgsegat.[146] Noordelijk van de stad was in 1634 de Stampershoekpolder bedijkt naast het Casembrootgat dat als haven fungeerde, met een redoute aan de ingang en een houwer met spuisluis. Na de inundatie van de Henricuspolder verplaatste het wantij in het Nieuwerhavensegat zich van de Marolleput oostwaarts tot voorbij het Casembrootgat. De verwachting was dat de herdijking van de Grote Henricuspolder dit probleem zou oplossen waarna de polder in 1637 mocht worden droog gelegd.[147] Andere bedijkingen vonden plaats langs het Nieuwerhavensegat.

De vesting van IJzendijke werd in de jaren na het Bestand verder uitgebouwd. Tussen de vesting en de Jonkvrouwschans lag een tot linie versterkte dijk met een sluis om het Jonkvrouwgat te schuren.[148]

6.4.5. Spaanse en Staatse aanvallen in het Vrije van Sluis na 1621

Na de aanval van september 1621 deden de Spanjaarden nog enkele mislukte pogingen om Sluis in te nemen zonder al te veel gevolgen zoals in het voorjaar van 1622, in 1626, 1630 en 1637. Begin april 1641 probeerden ze het nog een keer op Cadzand maar dat faalde door de oplettendheid aan de Staatse zijde.[149] Alle Staatse pogingen om Brugge en het Vrije van Brugge in te nemen liepen eveneens stuk.[150]

Toen op 18 september 1622 een Staatse landing plaatsvond op IJzendijke, werden alle landslieden te wapen geroepen om de Sassevaart en het kanaal Gent-Brugge te verdedigen. Het bleek een afleidingsmanoeuvre voor een mars van Maurits op Antwerpen.[151]

Op 30 mei 1631 landde Frederik Hendrik met een troepenmacht aan de zuidzijde van het Jonkvrouwgat om vandaar op te trekken naar Brugge.[152] Het einddoel was Duinkerke maar La Fontaine bracht met zijn reservetroepen de mars in Maldegem tot staan. Op 5 juni trok Frederik Hendrik zich terug. Op de vier dagen durende terugtocht staken zijn soldaten de dijken van het Middelburgs Vaardeke en een dam bij dat stadje door.[153]

Op 31 augustus 1633 landde graaf Willem Frederik van Nassau Dietz met een Staatse leger bij Sluis en probeerde tevergeefs de linie van La Fontaine bij het Sterrefort te doorbreken.[154] Hij trok zich terug op het Mauritsfort vanwaar hij een succesvolle aanval op Philippine deed. Doorstoten tot Brugge mislukte doordat de Spanjaarden al het beschikbare krijgsvolk hadden samengetrokken achter het kanaal Gent-Brugge.[155] De inname van Philippine betekende een directe bedreiging voor het Meetjesland. Die streek werd een doorgangsgebied voor enkele Staatse veldtochten vanuit Philippine op Brugge die telkens tot stilstaand kwamen aan een van de versterkte kanalen zoals in 1640, 1641, 1644 en 1645.[156] Op 17 mei 1640 landde Frederik

---

[146] NA, *1.01.19*, nr. 1569, vj 1636, fol. 11v & vb 1628; *4.VTH*, nr. 3706 (Mellings redoute); GAS, *ASO*, nrs. 39 (10-11-1625) & 686.
[147] Cau, *Groot placaetboeck 2*, fol. 1943-1950; NA, *1.01.19*, nr. 1569, vb 1639; GAS, *ASO*, nrs. 2, 1150 & 1342.
[148] NA, *4.OPV*, nr. Y47; *1.01.19*, nr. 1569, vb 1629. De gravure ZA, *292*, nr. 1979.122 toont een groot hoornwerk aan de westzijde van de vesting en een ravelijn voor de Jonkvrouwschans. De aanleg ervan wordt betwijfeld.
[149] De Leper, *Inundaties*, 161; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 16-17, 105, 263 en dl 2, 88-90; GAS, *ASA*, nr. 2 & 3.
[150] Van Belle, *Het Zwin. Deel III*, 269.
[151] RAG, *AR3*, nr. 192, fol. 142.
[152] RAG, *AR3*, nr. 201, fol. 67; RAB, *INV15/16*, nr. 31, fol. 3v, 6v; De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 138-139; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 107-108.
[153] Martens, 'Landschap en natuur', 26; Vermeir & De Smet, 'De grens verlegd', 54; De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 138-139; RAG, *AR3*, nr. 201, fol. 67-75v.
[154] Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664), stadhouder van Friesland in 1640, zoon van Ernst Casimir van Nassau-Dietz en Sophia van Brunswijk-Wolfenbüttel, oomzegger van Frederik Hendrik van Oranje-Nassau.
[155] RAG, *AR3*, nr. 203, fol. 90v; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 176-177.
[156] De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 140, 143, 145; Dhondt, *Staten van Vlaanderen*, nrs. 413, 745 & 2401.

Hendrik wederom te Philippine. Zijn zuidelijke vleugel had als doel de inname van Brugge en bezetting van de Vlaamse kust maar hij liep vast op de Gentse Lieve. Een soortgelijke poging in september 1641 verliep niet anders dankzij het adequaat reageren van La Fontaine.[157] In 1644 omsingelde een Franse legermacht het Spaanse kapersnest Grevelingen. Gelijktijdig vielen Franse legers het zuiden van Vlaanderen binnen en bezetten een flink deel daarvan. Door de alom heersende verwarring, rook Frederik Hendrik zijn kans in Noord-Vlaanderen en trok in juni vanuit Philippine tot Maldegem. Uit voorzorg hield men het oppervlaktewater in de kanalen op. De activiteiten dienden echter om de Spaanse troepen in het Brugse te houden. Frederik Hendrik had het op Sas van Gent voorzien.[158] Op 11 juni 1645 was er weer een Staatse landing. Men trok, na het opslaan van een basiskamp te Assenede, op tot Brugge dat stand wist te houden.[159] Op 24 september 1645 verscheen het Franse leger aan het kanaal Gent-Brugge en twee dagen later waren alle versterkingen langs het kanaal in zijn macht. Op 28 september vond bij Lovendegem een ontmoeting plaats tussen de Franse legerleiding en Frederik Hendrik waarna elk zijns weegs ging, de Fransen terug zuidwaarts en de prins via het Waasland naar Hulst.[160]

6.5. De Vier Ambachten

6.5.1. Inleiding

In de Vier Ambachten gebeurde er gedurende de eerste decennia na het aflopen van het Bestand betrekkelijk weinig. Beide partijen verschansten zich achter hun linies met daartussen een breed buitendijks niemandsland. Een verandering trad op toen de Spanjaarden na 1630 in het defensief werden gedwongen. Prins Frederik Hendrik ondernam een tiental veldtochten met als doel de Noord-Vlaamse vestingsteden voor de Republiek te winnen. Het merendeel van deze expedities mislukte maar op het eind van de oorlog had hij toch het grootste gedeelte van de streek op de Spanjaarden weten te heroveren. Tijdens de belegeringen die plaatsvonden, werd het buitendijkse inundatiegebied door de Staatse troepen vooral gebruikt om zich bij hoogwater met scheepjes te kunnen verplaatsen en omsingelingen te handhaven. Slechts enkele nieuwe inundaties werden gevormd. We gaan na of er inmiddels ontwikkelingen in het gebruik ervan zijn opgetreden. Verder wordt volstaan met een samenvatting van de belangrijkste krijgsverrichtingen waarbij de meeste aandacht uitgaat naar de bestaande en nieuwe inundaties en of ze aan de verwachtingen voldaan hebben. Veel aandacht wordt besteed aan de versterkingen die aan weerszijden van de buitendijkse waterlinie lagen, voor en na de veroveringen door Frederik Hendrik. Met name in het Spaanse gebied doen zich interessante ontwikkelingen voor dienaangaande. In de Vier Ambachten laten we ons enigszins leiden door de veroveringen door Frederik Hendrik. Dat wil zeggen dat Philippine, dat tot het Overkwartier behoort, apart wordt behandeld. In de Vier Ambachten werden, in tegenstelling tot het westen, ook na het Bestand omvangrijke bedijkingen uitgevoerd. Het waarom is een interessante vraag evenals in hoeverre deze bedijkingen van invloed waren op het inundatielandschap. Voor de topografie gedurende de periode 1623 tot 1648 dient kaart 24 ter oriëntering. De landschapsontwikkeling gedurende de periode 1623 tot en met 1648 is gevisualiseerd op kaart 27.

[157] De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 145; Wijn, *Krijgsbedrijven*, 278; Van Vooren, 'Aardenburg na de afscheiding', 280; Raa & & de Bas, *Het Staatse leger 4*, 114-118; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 74.
[158] De Kraker, 'De verovering van Sas van Gent'; Van Vooren, 'Aardenburg na de afscheiding', 280; Commely, *Frederick Hendrick* dl 2, 163-168.
[159] RAB, *INV15/16*, nr. 32, fol. 56v.
[160] De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 149-150; Wijn, *Krijgsbedrijven*, 283; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 192-194.

6.5.2. Philippine

De eerste jaren na het Bestand ging het onderhoud aan de aardenwerken van Philippine en de nabijgelegen fortjes door als tevoren.[161] Rekening houdend met mogelijk Staatse excursies werden in mei en juni 1631 500 Italianen verspreid over de parochies Boekhoute en Waterdijk. Het volgende jaar kregen alle forten een garnizoen toegewezen en vonden aanpassingen plaats vanwege het acces over de zeedijken.[162] Op 11 september 1633 veroverden Staatse troepen onder graaf Willem Frederik van Nassau-Dietz vanuit het Mauritsfort de schans Philippine.[163] Tijdens het vier dagen durende beleg, met zware beschietingen vanuit zee, lieten de Staatsen, om het front te versmallen, de pas bedijkte Sint-Pieterspolder (226 ha) vol zeewater lopen, een offensieve inundatie.[164] Gezien de korte duur van het beleg zal de inundatie beperkt zijn geweest. Tevens bezetten troepen het dorp Boekhoute. In Zeeland werd getwijfeld aan het nut van deze verovering daar de schans te ver van de andere af zou liggen.[165] Philippine bleek echter een ideale uitvalsbasis voor de militaire expedities in Vlaanderen. Enkele weken later stond een groot Spaans leger onder La Fontaine voor de schans, die in die korte tijd aanmerkelijk was versterkt. Met een list wist Willem Frederik de Spanjaarden weg te krijgen.[166] Een tweede poging, van 9 tot 11 mei 1635, van La Fontaine om de vesting te heroveren, werd afgeslagen.[167] Overwogen werd om de Middeldijk, waarin de aanvallers hun loopgraven hadden gemaakt en kanonnen hadden geplaatst, over 300 meter af te graven. Besloten werd tot een forse uitbreiding van de vesting, het kasteel ook wel 'Hoog-Philippine, naar het zuiden toe, Laag-Philippine, met erom heen een inundatiegebied.[168] Dat gebeurde door aannemers die ook soldaten in dienst mochten nemen.[169] Aan de noordzijde stond de vesting onder druk van de opdringende Braakman.[170] Frederik Hendrik gebruikte Philippine als landingsplaats en uitvalbasis voor diverse belegeringstochten in 1639[171], 1640[172], 1641[173], 1643[174], 1644[175], 1645[176], 1646[177] op Brugge, Hulst en Sas van Gent. Het basiskamp lag telkens bij Assenede. Andere voordelen van de vesting waren de ligging aan diep vaarwater en de dekking van Axelambacht, de Autrichepolder en het Vogelschor in het westen. Het was van belang voor de veiligheid van het Committimus. Bij de Vrede van Munster werd Philippine bij het Noorden ingedeeld en een frontierstad.

---

[161] ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 17v-18; *A127-02*, port. 499; ZA, *2*, nr. 1248 (Huijssen van Cattendijck aan SZ 9-9-1633); RAG, *VZ1*, nr. 434. Het fortje Haesop en twee fortjes bij Boekhouterhaven.

[162] ARA, *A127-02*, port. 486; ADN, *B*, nr. 3595 sub 133566 & 133572; RAG, *AR194*, nrs. 131, 132 & 133; UBL, *CBN*, P38 N67.

[163] Stuij, *Het Staatse bruggenhoofd*, 20; RAG, *AR194*, nrs. 133 & 134; ZA, *2*, nr. 1248 (Huijssen van Cattendijck aan SZ 11-9-1633); Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 176.

[164] De vroegere Raadsherenpolder. De Kraker, *Reconstructie*, 46; RAG, *VZ1*, nrs. 679 & 922; *AR194*, nrs. 133 & 134; SHAT, O15 4.7.D. 269; ZA, *2*, nr. 1248 (Huijssen van Cattendijcke aan SZ 10-9-1633: 'den Nieuwenpolder doen in't geheel doorsteecken').

[165] ZA, *2*, nr. 1248 sub 77 (24-9-1633: 'naer ons oordeel te verre van den anderen verspreijt').

[166] NA, *2.13.45*, nr. 3301 (Philippine); Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 177.

[167] ZA, *2*, nr. 495, fol. 212, 214, nr. 1250.1 sub 117, 123 & 131; NA, *1.01.19*, nr. 1569, vj 1636, fol. 9; RAG, *AR3*, nr. 205, fol. 37v; *AR194*, nr. 135; Stuij, 'Het Staatse bruggenhoofd', 22; De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 143; Dhondt, *Staten van Vlaanderen*, nr. 787; RMA, RP-P-OB-81.374; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 211-212.

[168] ZA, *2*, nr. 1248 sub 77 (22-9-1633) & 67; NA, *1.01.19*, nr. 1569, vj 1636, fol. 8-9; *2.13.45*, nr. 3301; *4.OPV*, nr. P26; Stuij, 'Het staatse bruggenhoofd', 23; UBL, *CBN*, P38 N67 & 68; RMA, RP-P-OB-81.373.

[169] In 1636 diende een klacht van enkele soldaten die niet meer door de nieuwe aannemer werden 'geëmployeert' (NA, *1.01.19*, nr. 1569, vb1636, fol. 9v).

[170] NA, *1.01.19*, nr. 1569, vb 1642.

[171] De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 144; Wijn, *Krijgsbedrijven*, 277. Op Sas van Gent, 17-6 tot 31-7.

[172] RAG, *AR3*, nr. 210, fol. 159. Op Brugge.

[173] Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 108-109. Op Sas van Gent, 13-9.

[174] De Vos, 'Krijgsverichtingen', 146, 148; Wijn, *Krijgsbedrijven*, 181, 280; De Kraker, 'De verovering van Sas van Gent', 45. Op Sas van Gent 3-7. Een week tevoren een mislukte landing op Hulsterambacht.

[175] Op 8-6. Inname Sas van Gent.

[176] RAB, *INV15/16*, nr. 32, fol. 56v. Op Brugge en Hulst, 11-6.

[177] De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 150; Dhondt, *Staten van Vlaanderen*, nr. 4284. Op Antwerpen, begin juli.

6.5.3. Het Overkwartier van Axel en Terneuzen

De tweede helft van de oorlog kenmerkt zich in het Overkwartier door het hand in hand gaan van bedijkingen en fortificatiewerken door het Spaanse kamp. Telkens als de militaire situatie zich wijzigde, lees verslechterde, zoals na de inname van Philippine, die van Sas van Gent en die van Hulst door Staatse troepen, volgden aanpassingen in de verdediging. Deze ontwikkelingen zullen worden gevolgd. Aandacht wordt besteed aan het beleg van Sas van Gent in 1644 en de toen gestelde inundaties.

In het Overkwartier hervatten na afloop van het Bestand de strooptochten vanuit het Committimus. De Spanjaarden lieten zich evenmin onbetuigd. In Gent vreesde men excursies om de stad haar vaarweg te ontnemen. Op kwetsbare punten langs de Sassevaart, zoals de brug bij Rieme en de samenkomst met de Moervaart, verrezen aan de oostzijde redoutes.[178]

De landtong vanuit het Vlaamse land gevormd door de Autriche- en Sint-Bernardpolder werd na vijf jaar door een springvloed verbroken. Daarna bedijkte het Spaanse kamp tegen de dekzandrug bij Zelzate, om defensieve doeleinden, de Anthonij- (1627) en Sint-Françoispolder (1634).[179] Een Staatse poging in 1625 om Sas van Gent in te nemen met een brandschip mislukte.[180] Hierdoor en door een mislukte landing bij Hulst in 1626 kreeg de verdediging van het Overkwartier van Axel meer aandacht. Nieuwe fortjes werden aangelegd naast het opknappen van de kerk van Zuiddorpe, de bestaande forten en de verhoogde wegen op de schorren.[181] Dat bleek geen overbodige luxe want op 29 augustus 1629 viel het garnizoen van Axel het fort Sint-Marcus aan met sloepen wat mislukte.[182] Omgekeerd mislukte enkele maanden later een soortgelijke aanval van de Spanjaarden op Axel, nu vanwege een plots opstekende storm.[183]

De val van Philippine bespoedigde de uitvoering van de fortificatiewerken langs de Sassevaart en tegenover Axel. Ze werden verder uitgebreid en van garnizoenen voorzien. De forten in het achterland langs de Moervaart en Stekensevaart werden evenmin vergeten.[184] Op 13 mei 1634 gaf Filips VI opdracht om te onderhandelen over het bedijken van een groot deel van de voormalige watering Beoostenblije. Dit had een militaire insteek daar hiermee, naast Oud-Zuiddorpe met fort Sint-Marcus, een vaste vooruitgeschoven post werd verkregen tegenover Axel. Aangesloten kon worden op de kort tevoren bedijkte Oud-Zuiddorpepolder met een afdamming van de 115 meter brede getijgeul, ‘‘t groot canael’. Soldaten waakten over de veiligheid van de arbeiders.[185] In het dijktracé van de Oud-Beoostenblij-Bezuidenpolder waren zoveel mogelijk oude forten en bestaande kaden opgenomen en er kwamen een negental nieuwe redoutes bij. Aldus ontstond een vrijwel aaneengesloten fortengordel en Linie van Communicatie tussen Sas van Gent en Hulst. Delen van de zeedijk werden met borstweringen versterkt. Achter de linie

---

[178] SAG, *OA_B_09_1_002*, nr. 49 (brieven 28-4, 12-5 & 27-6-1621); De Vos, ‘Rodenhuize’, 236.

[179] RAG, *VZ1*, nr. 67; De Vleesschauwer, *Van water tot land*, 28-29; ARA, *T086*, nr. 510 (lias Assenede); RAG, *VZ1*, nrs. 668 & 735; ZA, *293*, nr. 1618. Octrooi Anthonijpolder 16-4-1627 van Philips II, grenzend aan ‘‘t schor van St[e] Bernaerdtspolder’ en ‘eene partije landts, butten voorseyden gheinondeerden St. Bernaerdtspolder ghenaemt, St. Francoispolder, groot ontrent de twee hondert tachtentich ghemeten’. Mogelijk ook de Karnemelkpolder.

[180] Slock, ‘Chronique’, 14 ontleend aan De Castro (Van Naemen, ‘Chronique’).

[181] ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 29-32, 57v-60, nr. 26789, fol. 9-9v, 11v-12, 14-15v; *A127-02*, port 486 (rap. De Buck 4-1-1633); ADN, *RK*, nr. 988; RAG, *VZ1*, nr. 1347; NA, *4.OSK*, nr. Z4.

[182] *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c*, 8-9-1629, 2. Men had ‘alreede de schiltwachten doodtgheslaghen, maer ontdeckt werdende, ende door diense malcanderen niet ghenoegh secondeerden, is den aenslagh misluckt’.

[183] Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 89.

[184] ADN, *B* nr. 3595 sub 133327, 133430, 133433, 133434, 133564, 133565 & 133573; *RK*, nr. 3595 sub 133732; ARA, *A127-02*, port. 499; *CCRK54*, nr. 26788, fol. 210v-211, 223-223v; RAG, *VZ1*, nr. 26. O.a. de forten St.-Marcus en St.-Margriete.

[185] ZA, *107*, nr. 45 sub 48; *292*, nr. 1302 & 1346a; *3716*, nr. 2, fol. 53 & 7-8-1648; ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 90v-93 & nr. 26790, fol. 68v; ADN, *B*, 3595 sub 133691 (aanbestedingen); RAG, *FM51*, nr. 904; *VZ1,* nr. 2189; GAH, *HA*, nr. 588 (doc. 2). Bedijkt voor 1630 met het fort ‘Crommenhoucke, stellende tselve in de hoek van de nieuwe dijk’.

vervulden het gefortificeerde kasteel Rommerswael en de kerk van Zuiddorpe een sleutelpositie voor de onderhorige forten.[186] Ingenieur Bartholomeus de Buck voerde er tussen 1629 en 1634 het toezicht uit.[187] Het onderhoud viel onder de Raad van Vlaanderen. Daar de bedijking militair van opzet was, leidde dat later tot eigendomsconflicten tussen polderbesturen en de commandant van Sas van Gent.[188] In juli 1635 overstroomde de Oud-Zuiddorpepolder tijdens een springvloed. De scheidingsdijk met de Oud-Beoostenblij-Bezuidenpolder bezweek zodat ook die polder inundeerde en de zeesluis op het 'groot canael' van binnenuit wegspoelde. Diverse fortificaties raakten zwaar beschadigd wat mogelijk het einde betekende van enkele oude werken.[189] Een aantal werd door nieuwe forten vervangen en enkele jaren later was de schade hersteld met een nieuwe dubbele houten zeesluis bij de oude redoute Papale. In 1651 werd deze, na een overstroming, vervangen door de kapitale sluis bij fort Sint-Livinus.[190] In de loop van 1639 en 1640 kreeg de hele linie met forten tussen Sas van Gent en Hulsterambacht wederom een grondig opknapbeurt.[191] Om de verbinding in het achterland te verbeteren, lieten de Spanjaarden tussen 1637 en 1643 de Moervaart rechttrekken tussen Caudeborn (Klein Sinaai) en Moerbeke ter West, de Meulevaert.[192]

Een ander project was de bedijking van de Ferdinanduspolder in 1635 die aanvankelijk in 1617 met de polder van Absdale zou zijn bedijkt. De noordwestpunt werd gevormd door het bestaande fort Ferdinandus en in het zuidwesten sloot de dijk aan bij het oude fort Sint-Andries.[193] De Papalekreek (later meestal Sint-Andriesgat genoemd) afdammen over de geërodeerde dekzandrug ter hoogte van de Kafhoek naar de locatie waar we het fort Papale menen te situeren, was blijkbaar een stap te ver.[194] Op een opduiking in het schor van de dekzandrug waarop het fort Ferdinandus lag, werd ongeveer 1.160 meter ten westen van dat fort in 1633 de aarden redoute Moncado opgeworpen als voorpost tegen Staatse strooptochten. Na de bedijking van de polder verbond een aarden dam de twee werken met elkaar.[195] De bedijking van de Ferdinanduspolder zal deels zijn uitgevoerd om een doorlopende fortenlinie van Sas van Gent naar Hulst te hebben en betere verbindingen met het achterland dus deels ook uit militaire overwegingen. Dit zal zeker na de inname in 1632 van fort Sint-Anna in de Polder van Namen een overweging zijn geweest. In totaal werden tussen Absdale en Sas van Gent achter de fortenlinie 2.600 hectaren meebedijkt.[196]

---

[186] ZA, *107*, nr. 45 sub 48; ARA, *CCRK54*, nr. 26790, fol. 91v-92, 93-95v & 100v-101, nr. 26791, fol. 17-18v; *A127-02*, port. 499bis; RAG, *VZ1*, nrs. 434 & 2189; RAB, *INV113*, nr. 9; ADN, *B,* nr. 3595 sub 133570. De kaart van de situatie ca. 1640 in *Atlas Maior* uitgave Joan Blaeu 1665 (heruitgave Taschen, 162-163) toont Moncado opgenomen in de dijk van de Ferdinanduspolder. Dit blijkt nergens uit de geschreven bronnen.

[187] ADN, *RK*, nr. 988, nr. 3595 sub 133691.

[188] ZA, *3716*, nr. 119; *107*, nr. 45 sub 48.

[189] ARA, *CCRK54*, nr. 26790, fol. 69v-70; *A127-02*, port 499bis; De Vleesschauwer, *Van water tot land*, 21, 27-28.

[190] ARA, *CCRK54*, nr. 26790, fol. 89-91;.ZA, *3716*, nr. 2, fol. 1-1v, 15-15v, 22-24v, nr. 6 (brief 15-4-1649), nr. 102. In 1651 de oude sluis, 'daar de redout van Papale gestaen heeft', verkocht.

[191] ARA, *A127-02*, port. 499bis.

[192] RAG, *VZ1*, nr. 716; ARA, *A127-02*, port. 501; 716; Tirez, 'De vaartoctrooien'; De Schepper, 'Van Moerlee tot Moervaert', 38.

[193] RAK, *902/6*, nrs. 561, 566 & 584; *22/4*, nr. 193; NA, *4.VTH*, 2994; *1.01.02*, nr. 12548.315.1; GAH, *HA*, nr. 599. Het oude fort St.-Andries is toen waarschijnlijk vervangen door een nieuw (identiek aan fort Kallo van ca. 1620) in de dijk van de Ferdinanduspolder, dat wegspoelde in 1672 en 1682. Zie ZA, *293*, nr. 486.

[194] RAB, *INV15/16*, nr. 1839, 13v, 14v, 15, 16. Uitgaand van beschrijvingen in rekeningen lijkt de locatie tussen het Grote- en Kleine Gat in (bij een paardenveer naar Absdale tussen de verbinding Hulst – Hooghe Strecken voor Axel) het meest voor de hand liggend. In de nabijheid van het huidige fort St.-Jacob is een andere mogelijkheid.

[195] RAK, *902/6*, nr. 584; NA, *4.OSK*, nrs. V71 & V45; ZA, *6060*, nr. 702a (25-6-1740); RAG, *AR7*, nr. 721; ARA, *A127-02*, port 499bis/c & port. 501 ('la dame qui va au fort de Moncada'). Het fort is genoemd naar Francisco de Moncada (1586-1632), bevelhebber van de Spaanse strijdkrachten in de Nederlanden en tijdelijk landvoogd.

[196] Karnemelk-, François-, St.-Eloij-, Zuiddorpe-, Beoostenblij-Bezuiden-, Ferdinandus- en waarschijnlijk ook Anthonijpolder.

Het fort rondom het Sas van Gent werd na 1621 versterkt met een kroonwerk aan de noordwestzijde (Oud-Rapenburg). Daarna volgden nieuwe aardewerken die menigmaal werden verbeterd, zoals in 1642 met een nieuwe stenen beer tussen het fort en de zeedijk van de Albertuspolder. De oude Landdijk van de Vier Ambachten van Assenede tot aan het Sas van Gent moest worden geslecht. Op de zeedijken stonden stenen redoutes.[197] De Sassevaart en de aangrenzende linies werden in goede staat gehouden en telkens verbeterd. Vooral fort Rodenhuize nam daarbij een sleutelpositie in op de samenvloeiing van Sassevaart en Moervaart. Tussen de forten Terdonk en Santvoorde werd langs de vaart een trenchee aangelegd.[198]

De fortificaties en de verdediging bleken zeer doeltreffend daar Frederik Hendrik de vesting pas na meerdere pogingen (1639[199], 1641[200] en 1643[201]) voorafgegaan door een landing te Philippine, in kon nemen. Voor zover bekend, werden tijdens die drie mislukte pogingen geen inundaties uitgevoerd.[202] In 1644 richtte Frederik Hendrik wederom zijn pijlen op Sas van Gent. Na een mislukte aanval op het fort en de brug bij Rieme trok hij zich als gewoonlijk terug op Assenede.[203] Een landing in de Autrichepolder en bij fort Sint-Marcus haalde vanwege de zware regenval weinig uit. De bezetting van Sas van Gent inundeerde de omringende polders met zeewater: Karnemelk-, Sint-François-, Poel- en het zuidelijke deel van de Albertuspolder tot tegen het Caeijdijckxken. Ook de Oud-Zuiddorpepolder werd korte tijd onder water gezet met het doorsteken van de dijk bij fort Sint-Eloij. Vanuit de Sassevaart werd eveneens zoetwater in de grachten gelaten, vandaar het verzoek aan Gent om zoveel mogelijk water af te laten naar Sas van Gent.[204] Totaal werd voor korte tijd ongeveer 1.600 hectaren geïnundeerd (zie kaart 26). Het Staatse antwoord was de aanleg van een circumvallatie die eind juli voltooid was. Om met het slechte weer de troepen bezig te houden en de aandacht van de Spanjaarden af te leiden, werd een excursie ondernomen tot bij Brugge. Inmiddels had de prins op 29 juli de Sassevaart nabij fort Terdonk weten over te steken. De vesting kon nu langs twee kanten worden benaderd hetgeen haar lot bezegelde.[205] De westelijke inundatie wist men af te laten via het krekenstelsel tussen Philippine en Assenede. Een poging om het gat bij fort Sint-Eloij, de Sint-Eloijkreek, te dichten mislukte. Dat bleek voordelig daar het een ontzettingsleger vanuit Hulst op afstand hield.[206] Op 5 september gaf de bezetting zich over. Tegelijkertijd vielen alle nabijgelegen forten in Staatse handen. De forten Sint-Marcus en Moerspui met onderhorige forten bleven Spaans.[207]

De doorgestoken dijken werden zo snel mogelijk gedicht, de vesting opgeknapt en uitgebreid, onder andere met Nieuw-Rapenburg. Aan de overkant van het Sassegat bouwden de Staatsen een hoornwerk, het Pas. Het fort Sint-Anthonij werd een zwaar versterkte voorpost.[208]

---

[197] ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 14v-16, 168-170, 171v-173v, nr. 26789, fol. 40-43, nr. 26790, fol. 89-80; nr. 26791, fol. 73v-75v; *A127-02*, port. 499 & 499bis; ADN, *RK*, nr. 988, nr. 3595 sub 133691; UBL, *CBN*, P 38 N 137 & 128.

[198] ARA, *CCRK54*, nr. 26790, fol. 83v-85, 88-89.

[199] RAG, *AR3*, nr. 209, fol. 63; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 39-41.

[200] Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 108-109.

[201] De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 147-148; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 142-144.

[202] In de resolutieboeken van de Oudburg van Gent (RAG, *AR3*, nr. 209-213) zijn geen verwijzingen gevonden.

[203] UBL, *CBN*, P 38 N 141; De Kraker, 'De verovering van Sas van Gent'; Nowé, 'Het streven', 34-35; *Groot Plakaetboeck*, dl 2, 638; SAG, *OA_B_09_1_002*: nr. 72 (Duerwaele aan Gent 8-6-1644). Een heftige Spaanse aanval hierop mocht niet baten.

[204] British Library, King's, Map 4, Tab 48, fol. 32 (kaart Gomme circumvallatie); SAG, *OA_B_09_1_002*: nr. 72 (Duerwaele aan Gent 8-6-1644); ZA, *292*, nr. 1346a. Waarschijnlijk is toen fort St.-Eloij verspoeld.

[205] De Vos, 'Krijgsverrichtingen', 148; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 163-168.

[206] De Kraker, 'De verovering van Sas van Gent', 59. ZA, *2*, nr. 1259 (Van Vosberghen 22-8-1644).

[207] De Kraker, 'De geschiedenis van de forten', 27. Forten St.-Geleijn, St.-Cathelijne, St.-Jacob en St.-Joseph.

[208] UBL, *CBN*, P 38 N 146; ZA, 292, nr. 1346a; NA, *4.VTH*, nr. 3724; *1.01.19*, nr. 1569, vb 1646, Sas van Gent; kaart collectie Secundus; ZMA, RP-P-AO16-18A-3. Het meeste werk werd verricht door aannemers al dan niet met hiervoor geronselde soldaten maar ook lokale voerlieden met hun karren werden ingehuurd terwijl de karren door dagloners geladen moesten worden met materiaal geleverd door de Staat. Het meest oostelijke deel van de

Sas van Gent was een frontierstad geworden van de Republiek en veranderde van een poort voor Vlaanderen in een dolk, gericht op het hart ervan.

Ook aan Spaanse zijde heerste na de val van Sas van Gent een bouwgolf. Hun westelijke linie ter bescherming van het Waasland, de Sassevaart met forten, was deels weggevallen. Om aanvallen te voorkomen, legde men de Linie van de Nieuwe Vaart aan, ook wel Vennebeek of Parmavaart genoemd.[209] Deze liep, vanaf fort Sint-Cathelijne waar de suatiesluis van de Zoutevaart lag, als een verschanste van redans voorziene dijk tot aan het fort Moerspui, dat de spil moest worden. Van daar liep een aarden wal met borstweer en een vaart of brede gracht, waarachter enkele nieuwe forten lagen, zuidwaarts tot de Moervaart. De verdedigingsgracht liep verder westwaarts evenwijdig aan de Moervaart tot Rodenhuize, het fort Rouge.[210] Tussen Moerbeke en fort Rodenhuize kwamen overal nieuwe forten en redoutes, werden trenchees en wegen aangelegd en dammen opgeworpen om inundaties van de vijand te beletten. De oostkade van de Sassevaart, zuidelijk van fort Rodenhuize, werd eveneens versterkt.[211] In de monding van de Moervaart werd begonnen aan twee versterkte sluizen om het waterpeil in de kanalen beter te beheersen.[212] Meer oostelijk werd in 1645 een nieuwe zeesluis geplaatst aan het fort Sint-Andries en dat fort opgeknapt.[213] Om fort Sint-Marcus vanaf Gent via de Moervaart en de Nieuwe Vaart te kunnen bevoorraden, was een vaart noodzakelijk langs de zeedijk van Zuiddorpe en de scheidijk met de Oud-Beoostenblij-Bezuidenpolder tot aan het fort Moerspui waar twee rabatten moesten komen op de Nieuwe Vaart.[214] Het werk was net gereed toen in november 1645 het Staatse leger binnenviel.[215] Tijdens het beleg van Hulst waren enkele forten al in Staats bezit gekomen zoals de forten Moncado en Ferdinandus.[216] Toen op 5 november de stad was ingenomen, kreeg Willem Frederik Nassau-Dietz opdracht de nog niet veroverde forten in te nemen. Na vier dagen belegering gaf het zeer goed verdedigde fort Moerspui zich over.[217] Commandant De Stoppelaar had opdracht gegeven tot het maken van een doorgraving van de zeedijk om zeewater in de 'polder van Suytdorp' te zetten, in het gat een duiker te steken en het daarna weer te dichten, in feite een beheerste inundatie.[218] Na de inname werd het fort ontruimd waarna het Spaanse kamp er opnieuw kort tijd bezit van nam.[219] Na de val van Hulst was de gehele noordelijke linie van het Overkwartier in Staatse handen. De verdedigingswerken bleven, zij het aangepast, tot aan de Vrede van Munster in gebruik.[220] Daarna hadden ze weinig

St.-Françoispolder werd na 1644 opgegeven, het latere Lippenspoldertje. De vesting droeg nu de kenmerken van het Oud-Nederlandse stelsel.

[209] RAG, *VZ1*, nr. 434; *AR7*, nr. 738 (rek 1646), nr. 391, fol. 39, 88v, nr. 3718 (acte 1-4-1645); ARA, *A127-02*, port. 501; De Maesschalck,, 'Fort Miserie'.

[210] Gils & Le Page, 'De Spaanse linies', 269 (geen bron); ARA, *A127-02*, port. 500 & 501; KUB, *TF-HS 147*, nr. 88; SAA, 12#3093; kaart collectie Segundus; Van Acker, 'De Moervaartvallei', 58; RAG, *VZ1*, nr. 456; NA, *4.OSK*, nr. V119; De Schepper, 'Van Moerlee tot Moervaert', 40; De Maesschalck, 'De Moervaart', 8.

[211] ARA, *A127-02*, port. 500 & 501; RAG, *VZ1*, nr. 815. Ingenieurs Blom en de Buck hielden toezicht.

[212] Van Acker, 'De Moervaartvallei', 61; De Schepper, 'Van Moerlee tot Moervaert', 13. Het peil in de Sassevaart kreeg voorrang met als gevolg overstromingen en droogteperiodes in de Moervaartvallei.

[213] ARA, *A127-02*, port 501 (diverse stukken).

[214] ARA, *A127-02*, port 500 & 501 (diverse stukken: 'met 'maekende eenen dam dwers door de creke van de redoute van St.Cathelijne'); NA, *4.OPV*, nr. A332.

[215] ARA, *A127-02*, port 501 (De Stoppelaer 10-10-1645).

[216] Ten Raa, *Het Staatsche Leger*, IV, 1625-1648, 147-148; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 203.

[217] Beuckelaer 1646, *Schrick van Vlaenderen en Brabant* ('dat wordt gheoordeelt stercker te zijn als die seer stercke Stadt Hulst, omdat van wegen de morasse en wateren selfs in een droogen somer niet en kan approcheren dan aen eenen dijck').

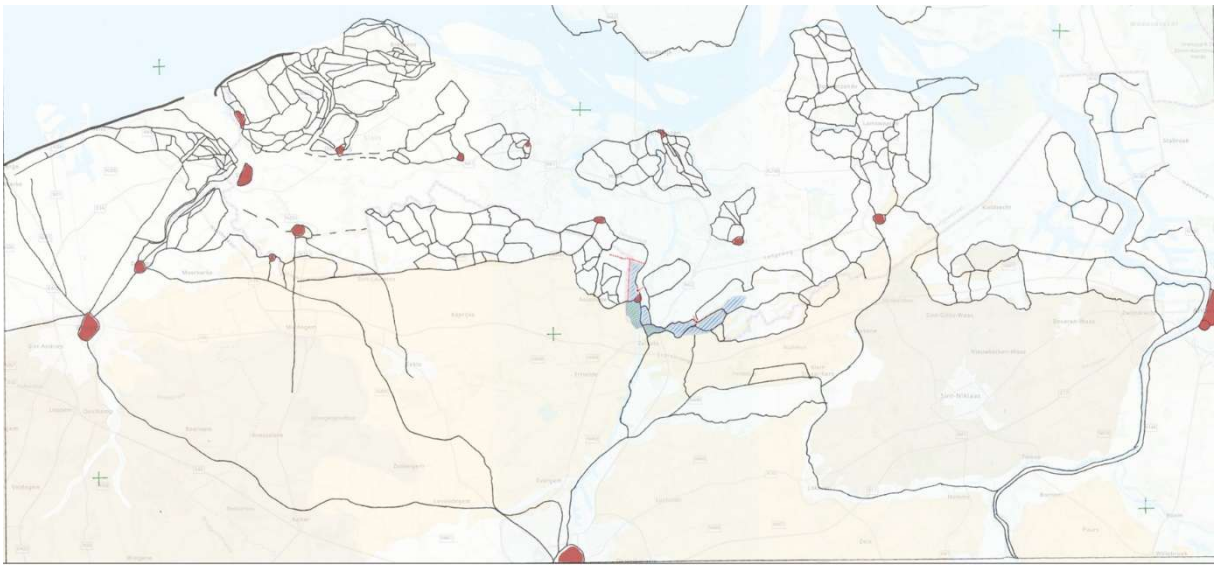
[218] ARA, *A127-02*, port. 500 (Pieter van Hoecke: 'deurgraven van den dijck by de spaensche corps de garde om water te stellen in den polder van Suytdorp ende het legghen van een buyse, ende wederom opghevult').

[219] ZA, *508*, nr. 23200, fol. 93-93v; ARA, *A127-02*, port. 501.

[220] Brand, *De geschiedenis*, 262; Gils & Le Page, 'De Spaanse linies', 266; ZA, *3745*, nr. 21, fol. 9.

nut meer en een aantal ervan verdween op het eind van de oorlog of kort daarna.[221] Alleen de forten Sint-Anthonij, Sint-Marcus en Moerspui behielden een militaire functie als waakposten langs het nieuwe front.

Uit voorzorg hadden de Spanjaarden in 1645 een aantal schansen landinwaarts in brand gestoken. Van de forten die onder Spaans bestuur bleven, al dan niet na een korte Staatse bezetting, werden alleen de aardewerken hersteld, aangepast of verder afgemaakt maar de gebouwen vaak afgebroken. Ook werden nieuwe borstweringen aangelegd. Na de oorlog werden de fortificaties niet meer onderhouden en geleidelijk aan ontmanteld en verkocht.[222]

KAART 26: INUNDATIES IN 1644

6.5.4. Het Committimus

Binnen het Committimus vonden ook na het hervatten van de vijandelijkheden geen echte gevechtshandelingen en inundaties plaats. Voor zover dat geen militaire belangen schaadde, werden polders bedijkt. Als dreiging werd gevoeld vanuit het Overkwartier vonden aanpassingen plaats met betrekking tot de fortificaties en kwamen er nieuwe bij. Hiervan geven we een overzicht.

Aan de nieuwe vesting Biervliet vonden enige aanpassingen plaats. Ter bescherming van de tijdens het Bestand bedijkte polders liet men in 1627 in de zuidelijke dijk van de Oranjepolder enkele redoutes optrekken. Na de inname van Philippine voelde men zich in Biervliet een stuk veiliger zodat in 1638 de schorren ten noorden van de Oranjepolder werden bedijkt als Amaliapolder. Biervliet bleef een eiland te midden van diep vaarwater.[223]

In 1621 en 1622 deden de Spanjaarden enkele invallen in het Kwartier van Axel en Terneuzen. Naast brandstichting en veeroof werden enkele forten, waaronder Mauritsfort, zwaar beschadigd. Dit was een reden om nieuwe versterkingen te bouwen en oude op te knappen. Het Mauritsfort werd aanzienlijk uitgebreid en versterkt.[224] Op 15 januari 1626 stuurde de magistraat van Axel, Terneuzen en Biervliet een uitvoerig rapport over de verdediging naar Gecom-

[221] De Kraker, *Landschap uit Balans*, 182; RAG, *VZ1*, nr. 1340; ZA, *3716*, nr. 117; ARA, *A127-02*, port. 499bis & 486.
[222] ARA, *A127-02*, port. 501 (diverse stukken).
[223] Stuij, *Het Staatse bruggenhoofd*, 16; ZA, *2*, nr. 1635 (31-5-1621), nr. 486, fol. 286v, nr. 486, fol. 262v, nr. 518, fol. 97; *508*, nr. 24740, fol. 18v, 93r, nr. 24750 fol. 22v; *6060*, nr. 122; *293*, nr. 405; Van den Bossche & Willemsen, *Biervliet*, 95; NA, *1.10.14*, nr. 921.
[224] Stuij, *Het Staatse bruggenhoofd*, 16-18; ZA, *505*, nr. 3487, fol. 17; *2*, nr. 488, fol. 8, 80 & nr. 487, fol. 395; *511*, nr. 77820 (rek. 1624-1625). Ingenieur David van Orliens was er bij betrokken.

mitteerde Raden dat een goed overzicht gaf van de toenmalige situatie.[225] Ook de vesting van Axel werd enigszins aangepast in 1631.[226] Tegelijkertijd leefde de wens om de schorren westelijk van de stad te bedijken maar daar kwam het vooralsnog niet van.[227] Ook van andere bedijkingen bij Axel kwam weinig terecht. Dat kwam mede door de bedijkings- en fortificatieactiviteiten van de Spanjaarden in het Overkwartier. Die alarmeerden de Axelse magistraat zodat besloten werd tot verdere verbeteringen en uitbreiding van de verdediging. Daaronder viel ook de aanleg van een inundatiesluis in 1637 om de Noordpolder vol water te kunnen zetten.[228] Zo werd de verdediging telkens weer aangepast naar gelang er geld beschikbaar was. Incidentele vijandelijke acties over en weer waarbij landingen plaatsvonden van kleine groepen werden er niet mee gestopt.

Na de inname van Philippine in 1633 hadden de fortificaties in de Koudenpolder geen functie meer en liet men ze aan hun lot over. Na de val van Sas van Gent bleven de fortjes rondom Terneuzen gehandhaafd vanwege mogelijke aanvallen vanuit Hulst. Toen Hulst in 1645 in Staatse handen kwam, werden een jaar later de meeste opgeheven. Een paar bleven gehandhaafd zonder bezetting en werden mogelijk in reserve gehouden.[229] Axel en Terneuzen bleven net als Biervliet als vesting behouden en in onderhoud.[230]

Afgezien van enige bescheiden Spaanse invallen was het binnen het Committimus rustig gebleven. De activiteiten lieten zich vooral leiden door hetgeen aan de overzijde van het inundatiegebied, het Overkwartier, gebeurde. Lang niet alle gevoelde bedreigingen werden gevolgd door werkelijke aanvallen. Ondanks dat er menig plan tot bedijking was tussen Axel en Terneuzen, durfde men het realiseren zelden aan vanwege de te groot geachte risico's. Men wist nooit waartoe Spaanse troepenbewegingen zouden leiden. Financiering door Zeeland van de verdediging bleef een probleem.

6.5.5. Hulst en het Hulsterambacht

Voordat Hulst in 1645 door Frederik Hendrik definitief binnen het Staatse kamp was gebracht, was dit al zesmaal mislukt. Na de val van Sas van Gent lagen zijn kansen een stuk beter. Vanuit het bestuurscentrum Gent lag Hulst nu voorbij het vijandelijke Sas van Gent en dus verder weg. We zullen zijn pogingen de revue laten passeren. Verder gaat de aandacht uit naar de versterkingen en de bedijkingen voor zover relevant ten aanzien van het inundatiegebied. Het beleg van 1645 op Hulst is reeds menigmaal uitvoerig belicht, vandaar dat volstaan wordt met een samenvatting.[231]

De werkzaamheden aan de Spaanse vesting Hulst werden na 1621 voortgezet. Er zijn werken aan de tragels langs de vaart tussen Kapellebrug en de nieuwe dam uit 1612 aan de Steenschendijk.[232] In 1626 werd gevreesd voor een aanval en die werd bewaarheid toen in augustus een Staatse vloot het Saeftinghergat invoer om bij Kieldrecht te landen. Door de grote weerstand en het ongunstige getij moest de aftocht worden geblazen.[233] Naast aanpassingen aan de vesting Hulst werden, om een volgende landing te voorkomen, onmiddellijk werken uitgevoerd op de tot schor geworden lage zandrug tussen de kouterheuvel en Clinge: forten, redoutes

---

[225] ZA, *2*, nr. 489, fol. 8-8v & 160v, nr. 490 fol. 232v; *508*, nr. 23140, fol. 131-131v; Stuij, *Het Staatse bruggenhoofd*, 43-44, 48.
[226] ZA, *2*, nr. 491, fol. 342v, 375-375v, nr. 492, fol. 106v; *293*, nr. 421 & 422.
[227] Zie kaart ZA, *294*, nr. 1611.
[228] ZA, *2*, nr. 496, fol. 36v, 37v-138, nr. 494, fol. 282v; *294*, nr. 1611; *293*, nr. 421 (nr. 23 & 24).
[229] ZA, *2*, nr. 1269 (Muijens aan GR, 5-8-1644); Stuij, *Het Staatse bruggenhoofd*, 27.
[230] ZA, *2*, nr. 501, fol. 42v, 102, 116v.
[231] Brand, *Geschiedenis*, 223-238; Groenveld, 'In de frontlinie'.
[232] Prentenkabinet Museum Plantin-Moretus, IV ON.100/inv 17.849; Leune, *Het fort Sint-Anna*, 11; GAH, *HA*, nr. 590 sub 6a (doc. 84).
[233] Brand, *Geschiedenis*, 209; Verelst, *Geschiedenis van volk*, 320; GAH, *SA*, nr. 224, fol. 54r; SAA, *privilegiekamer*, nr. 575 (2-9-1626); ARA, *I425*, nr. 2028/2 (Isabella aan Land van Waas 20-9-1626).

en verhoogde wegen.[234] Aldus werd de vaarweg naar Hulst door het Saeftinghergat geheel met Spaanse forten omgeven. Om de aanvoer te optimaliseren, werd het buitendijkse kanaal van fort Spinola (het oude fort Fuentes) naar Verrebroek verbeterd.[235] Om dezelfde reden werd een kanaal gegraven van de haven aan de Bagijnepoort tot aan een nieuw sas voor fort Moerschans.[236] Een betere verbinding met het achterland werd actueel wat leidde tot het doortrekken in 1628 van de Stekensevaart vanaf de Tromp met circa 1.300 meter tot bij Hulst, de Gentsevaart.[237] Daarmee kon de aan- en afvoer van troepen, foerage en materialen bij een belegering vanuit het noorden worden verzekerd. Een bijkomend voordeel was dat de vaart een obstakel was tegen mogelijke Staatse excursies tot in Vlaanderen.[238] De vaart bleek een mislukking daar er 's zomers onvoldoende water in de vaart stond. Aanpassingen zoals het verhogen van de tragels, de verdieping van de vaart tussen Stekene en Ter Eecken (Kapellebrug) en de aanleg van enkele rabotten ten spijt, maakten het niet tot een waterbouwkundig succes.[239]

Twee jaar na de genoemde landing werden in het Land van Hulst een zestiental versterkingen opgemaakt en in onderhoud genomen.[240] In 1628 volgde nog een bouwgolf in het Hulsterambacht en op de zandgronden tussen Kieldrecht en Clinge. De stad Hulst en de forten van Sint-Jansteen, Moervaart en Nassau werden evenmin vergeten.[241] In 1630 begon de bouw van het fort Sint-Anna aan de ingang van het Saeftinghergat. Dit fort moest als vlootsteunpunt dienen daar het Saeftinghergat en de scheepvaartroute binnendoor naar Fort Peerel erg kwetsbaar waren voor Staatse acties. Ook rondom het dorp Namen in de Polder van Namen kwamen versterkingen. De dijkrestanten en andere hoogten nabij de 'Saftingen thooren' moesten worden afgevlakt.[242] We kunnen dit alles zien als een onderdeel van het wederzijds versterken der posities aan de Schelde.[243] In Staatse kringen werd men door al die activiteiten ongerust.[244] Na een veroveringstocht over de Schelde noordelijk van Antwerpen voer Willem van Nassau in 1632 het Saeftinghergat in, ontscheepte op de dijk van de Kruispolder, stak de dijk door, dekte het gat met een fort en nam op 17 juli het half afgebouwde fort Sint-Anna in, dat hij direct liet afbouwen.[245] Gedurende de strijd viel ook fort Walsoorden ten slachtoffer.[246] De Polder van

---

[234] ARA, *CCRK54*, nr. 26982, fol. 7-22, 29-29v, 41v, nr. 26788, fol. 14v-15, 167v, 208-208v; *A127-02*, port. 486 (diverse stukken), 499 (brief van Hecke) & 499bis (kwitantie 24-5-1639); ADN, *RK*, nr. 988, nr. 3595 sub 133574 (St.-Pieter & St.-Paulus 'les deux forten entre le fort de Moervaert et Spinola'); RMA, nr. RP-P-OB-81.576A; RAG, *VZ1*, nr. 883; ZA, *361.3*, nr. 1358; Dewulf, 'De verdedigingswerken', 123-124 en Van Gerven, *De Scheldepolders*, 447 vermelden abusievelijk 1620.

[235] ARA, *CCRK54*, nr. 26982, fol. 20v. Door Jan Snouck voor £225.

[236] ZA, *292*, nrs. 1630 & 1631.

[237] Voorgeschiedenis en discussie: Buyse, 'Vaartoctrooi'; Smitz, 'Van Antwerpen'; Lockefeer, 'De haven van Hulst'; Vereecken, 'Speuren naar'; Strada, *De Nederlandsche Oorlogen*, fol. 334; Annaert, *Stekene*, 142, 152; RAG, *AR7*, nr. 2612; *AR174*, nr. 7; *GW10*, nr. 10915. Ter plaatse lag sinds 1556 of 1604 reeds een verbinding ten behoeve van de suatie/zoetwateraanvoer.

[238] Wolters, *Recueil de lois 1*, nrs. 90 & 91 ('la dicte vaert servira de fortification au pays de Waes et Flandres contre les excursions de l'ennemy').

[239] RAG, *AR174*, nr. 7 (o.a. mem. J. de Neve), nrs. 32 & K 163; *GW10*, nr. 10915; *VZ1*, nr. 26; GAH, *SA*, nr. 223, fol. 51-66, nr. 224, fol. 69, 70, 61, nr. 225, fol. 47v, charter nr. 184; Tirez, 'De vaartoctrooien'; Sanderus, *Verheerlykt Vlaandre 2*, 140-141.

[240] ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 53-57; *A127-02*, port. 499bis; ADN, *B*, nr. 3595 sub 133573. Van Judith en de Zuyterie is de ligging onbekend.

[241] ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 137-138, 149-149v, 157-160v, 208-208v, 253v-290v, nr. 26789, fol. 13-14, 23-29; ADN, *RK*, nr. 988; RAK, 22/21, nr. 114, fol. 137.

[242] ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 226v-253, 291-348; ADN, *RK*, nr. 988. De toren en de fundamenten van de kerk (van de verdronken parochie St.-Marie) mochten niet worden beschadigd.

[243] Leune, *Fort Sint-Anna*, 8.

[244] ZA, *2*, nr. 1246.2 (commandant Lillo 4-10-1631).

[245] ZA, *2*, nr. 493, fol. 18v; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 162; GAH, *HA*, nr. 665 (diverse stukken); Leune, *fort Sint-Anna*, 27; RMA, RP-P-OB-81.351; KHA, *Verzameling Johan Maurits*, nr. A 4-1476 kaart 47 (via J. Leune). De Kruispolder, buiten het inundatiegebied bedijkt op Hontenisse, uit 1613 is 746 ha groot.

[246] ARA, *CCRK54*, nr. 26789, fol. 24v-025.

Namen en de Kruispolder werden onder contributie geplaatst.[247] De Raad van State machtigde de nieuwe commandant om aan de overzijde van het Saeftinghergat een aarden redoute aan te leggen zodat de toegang vanaf beide kanten beheerst kon worden.[248] Tot tweemaal toe probeerden de Spanjaarden in 1635 vanuit Hulsterambacht het fort te heroveren. De eerste keer zocht de fortcommandant bescherming achter een beperkte en kortdurende inundatie via de afwateringssluis bij het fort. Dankzij de Middeldijk bleef het dorp en circa 60% van de Polder van Namen droog en inundeerden circa 250 hectaren.[249]

Evenals bij fort Liefkenshoek drukte de Staatse aanwezigheid sterk op de polder, ondanks dat die officieel Spaans was, vooral na het toe-eigenen van de redoutes op de zeedijk.[250] Om tegenwicht te bieden, lag er sinds 1633 in alle forten rondom het Saeftinghergat een garnizoen en bij het kasteel Voorhoute een groep ruiters.[251] Tussen de stad Hulst en de Moervaart vond mei 1633 aanbesteding plaats van aanzienlijke aardewerken, wellicht een aanpassing van de werken uit de tijd van prins Maurits. Aan de westelijke linie van Hulst werd eveneens aan de aardenwerken gewerkt.[252] Een aantal forten en redoutes ten westen daarvan werd versterkt of vergroot, zoals in 1635 fort Ferdinandus. Daarnaast werden redoutes aanbesteed op de dijken van de Ferdinanduspolder.[253] Men bleef werken aan de verbetering van de vesting en omgeving.[254] Aan de oostzijde van de stad werden bijvoorbeeld, ter verbetering van de communicatie, in 1637 de buitendijkse wegen tussen de Clingepolder en het kerkfort Kieldrecht verhoogd en verbreed.[255]

In 1637 en 1639 beproefde Frederik Hendrik nogmaals zijn geluk vanuit fort Sint-Anna in de Polder van Namen om Hulst aan te vallen maar hij moest zich telkens terug trekken.[256] In juni 1640 probeerde hij het met gelijktijdige aanvallen vanuit het oosten en westen. Na de inname van de forten Nassau en Moerschans was het de intentie met de hoofdmacht naar Hulst op te rukken. Dit mislukte jammerlijk doordat fort Sint-Anna in de Absdalepolder onneembaar bleek.[257] Hierna zetten de Spanjaarden met hun verdediging in op een aanval vanuit de zeegaten in het westen en oosten, onder andere door het graven van twee diepe, brede grachten door de schorren.[258] Alle voorzorgsmaatregelen bleken doeltreffend want in juni 1643 werd Frederik Hendrik na een zoveelste landing, nu in de pas bedijkte Nieuwe Graauw geseyt Melopolder (thans de Melo- en de Willem Hendrikpolder) wederom tot staan gebracht en verjaagd.[259] Na de inname van Sas van Gent liet markies Caracena een coupure steken in de dijk bij het Qua-

[247] NA, *1.01.19*, nr. 1569, vj 1636, fol. 7v; GAH, *HA*, nr. 81 (SG 22-4-1634).
[248] NA, *1.01.19*, nr. 50, fol. 122.
[249] ZA, *2*, nr. 495 (15-2-1635), fol. 167, nr. 1250.1, fol. 92 (14-4-1635); *293*, nr. 470; NA, *1.01.19*, nr. 52, 19-2-1635, fol. 134; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 210; kaart A. Hattinga gemeentehuis te Hulst. Dit is de enige militaire inundatie geweest in de polder.
[250] Leune, *fort Sint-Anna*, 70.
[251] ADN, *B*, nr. 3595 sub 133573, 133574 & 133693.
[252] ARA, *A127-02*, port. 499bis; *CCRK54*, nr. 26789, fol. 35v-39.
[253] Ten Raa, *Het Staatsche Leger*, IV, 145-146; ARA, *CCRK54*, nr. 26790, fol. 95v-100v, nr. 26791, fol. 33v, 65-65v. De polder is vernoemd naar Ferdinand van Oostenrijk.
[254] ARA, *CCRK54*, nr. 26790, fol. 12-14v, 15v-21, 24v-30v, nr. 26791, fol. 51-53; *A127-02*, port. 499bis (diverse stukken).
[255] ARA, *A127-02*, port. 499 (condities) & 499bis/c; *CCRK54*, nr. 26791, fol. 19v-21, 28v-29; ADN, *B*, nr. 3595 sub 133574.
[256] 1637: ARA, *127-02*, port. 499bis/e (diverse verwijzingen); Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 247-248. 1639: Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 51-52; ARA, *A127-02*, port 499bis/e ('ce temps que l'ennemy menace les quartier'). Veel schade aan de forten Nassau, St.-Anna (Absdale), Ferdinandus en Moncado. Zie ook: Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 54; Brand, *De Geschiedenis*, 223, 218.
[257] Brand, *De Geschiedenis*, 220; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 74-75.
[258] ARA, *A127-02*, port. 499 (1-6-1642 kwitantie), 499bis (Geerolffs aan Rekenkamer 1640 etc.) & 500bis (diverse stukken). Fort Moerschans naar fort Spinola en fort St.-Anna (Absdale) naar de forten Ferdinandus/Moncado.
[259] Brand, *De Geschiedenis*, 223; ARA, *A127*, port 500.

paardsgat (Quapertsgat, thans Kapersgat) om een Staatse nadering van die kant te bemoeilijken.[260]

In september 1645 bevond de prins zich met een groot leger bij Oosteeklo. Na een *rendez vous* met het Franse leger rukte hij richting Antwerpen op om die stad in te nemen. Dat voornemen veranderde na inlichtingen omtrent de verdediging van Hulst.[261] Na de Schelde te zijn overgestoken, waren binnen enkele dagen alle dorpen en forten zuidelijk van de stad in zijn handen.[262] Dit verraste wellicht de Spaanse bevelhebber daar die geen gebruik maakte van het inundatiewapen. De bedijkingswerken van de schorren van Stoppeldijk moesten vroegtijdig worden beëindigd waardoor het deel dat tot tegen de Hulsternieuwlandpolder liep, onbedijkt bleef.[263] Nadat de stad was omringd met een circumvallatie met deels een natte gracht begon het beleg door middel van approches en beschietingen.[264] Uitvallen door de belegerden mochten niet baten. Drie weken na de overgave van fort Spinola gaven de verdedigers het op en capituleerde de stad op 4 november. Op 15 november waren alle forten in de verre omgeving van Hulst in handen van de Republiek.[265] Hulst en Hulsterambacht werden ditmaal niet terug bij het Committimus ondergebracht maar evenals het Vrije van Sluis werden ze Generaliteitsgebied.

Zoals in het kader van de vernieuwde oorlogsvoering gebruikelijk, gaf Frederik Hendrik opdracht de circumvallatie te slechten.[266] Begonnen werd met het opknappen en aanpassen van de vesting en de linies aan weerszijden ervan. De westelijke linie met fort Nassau werd vernieuwd.[267] Van de Spaanse fortificaties elders werden alleen die hersteld en aangepast, die van betekenis konden zijn als voorpost op het zuiden zoals de kerken van Sint-Jansteen en Kieldrecht.[268] Mogelijk is in die tijd het fort Prins Hendrik aangelegd in de noordelijke punt van de Havenpolder om de Oude haven te bewaken nu het aangrenzende stuk van Stoppeldijk niet was bedijkt.[269]

Gedurende de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog vonden in het Hulsterambacht binnen het inundatiegebied enkele bedijkingen plaats waardoor er in het ambacht bijna 2.100 hectaren bedijkt land bij kwam. In 1645 was dat van 'een zeker aanwas of slik, genaamd de Grouwe' nadat een eerdere poging in 1636 was mislukt. Hierdoor kwam een betere verbinding tot stand met de Polder van Namen, die sterk onder Staatse invloed stond.[270] De bedijking van de Stoppeldijkpolder in 1644 en 1645 was omstreden doordat Axel hier rechten claimde op Koningsbodem. Zowel de Staten-Generaal als de Spaanse koning verleende octrooi hoewel Zeeland uit militair oogpunt hiermee allerminst gelukkig was.[271] De inname van Hulst loste deze problemen automatisch op.

Pas bij de zevende poging lukte het om Hulst en het Hulsterambacht onder het gezag van de Republiek te brengen. De Spaanse defensie tegen een aanval vanuit het noorden, oosten en

---

[260] ARA, *A127-02*, port. 501 (kwitantie Van Hecke 25-8-1645). Louis de Benavides Carillo, markies van Caracena, was een militair bevelhebber, die het in 1658 tot landvoogd van de Spaanse Nederlanden bracht.
[261] Groenveld, 'In de frontlinie', 21.
[262] GAH, *HA*, nr. 1789 (verklaring).
[263] GAH, *HA*, nr. 590 sub 12 (doc. 157); *SA*, nr. 528d3a; ZA, *292*, nr. 1302; *33.1*, nr. 1613 (opdracht directie); RAK, *902/6*, nrs. 566 & 578; RAG, *VZ1*, nrs. 722, 724 & 2652.
[264] *Euroopse donderdaegs counrant*, 19-10-1645, 2; Britsh Library, King's Map, 4, Tab. 48, f. 27; Westra, *Bouwers*, 68); Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 199-203, fig. 33.
[265] Brand, *De Geschiedenis*, 223-236.
[266] Groenveld, 'In de frontlinie', 27.
[267] RAG, *P10*, nr. 56; *VZ1*, nr. 434, 883 & 2189;Ten Raa, *Het Staatsche Leger 4*, 148; GAH, *HA*, nr. 595; ZA, *292*, nr. 1604.
[268] RAG, *VZ1*, nr. 923; NA, *1.01.02*, nr. 12548.333.
[269] Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek 5*, 433; Bossu, *Vlaanderen in*, 43; RAG, *VZ1*, nr. 883.
[270] Cau, *Groot Placaetboeck 2*, 1948-1949; NA, *1.01.19*, nr. 2182-I; GAH, *HA*, nr. 590 sub 1 (doc. 21) & 3 (doc. 27 & 35). Melopolder, naar de Spaanse landvoogd don Francisco de Melo (1641-1644).
[271] ZA, *3832*, nr. 7, fol. 90-87v; *2*, nr. 499, fol. 169; GAH, *HA*, nr. 588 (doc. 2), nr. 590 sub 12 (doc. 160, 164 & 171) & 18 (doc. 151 & 193). Axel beschouwde het deel dat vroeger onder Axelambacht viel tot haar jurisdictie.

westen bleek zeer doeltreffend, ook al had de Republiek een steunpunt veroverd met het fort Sint-Anna. Dit steunpunt bleek, mede dankzij een inundatiegebied, onneembaar. Bovendien sloot dit fort de alternatieve vaarroute door de verdronken polders van Kieldrecht en Kallo af. Toen de aanval op Hulst vanuit het zuiden werd opgezet, kreeg Frederik Hendrik de stad na een wekenlang beleg op de knieën. Het gebruik van het inundatiewapen door de Spanjaarden zou zeker hebben bijgedragen tot de defensie van de stad. Anderzijds sneed een inundatie de verbinding met het achterland af. Mogelijk kwam de aanval van Frederik Hendrik inderdaad als een verrassing. Na de inname werd de stad een frontiervesting.

6.6. Het Waasland

De gebeurtenissen in het Waasland hangen deels samen met wat zich in het naburige Hulsterambacht voordeed. Een mars in 1622, kort na afloop van het Bestand, op Antwerpen van Maurits moest vanwege de zware regenval voortijdig worden gestaakt.[272] Frederik Hendrik ondernam meerdere expedities naar het Waasland, soms in combinatie met, of als gevolg van, zijn pogingen om Hulst in te nemen. Deze aanvallen laten we de revue passeren alsmede de achtergronden. De Slag van Kallo is uitgebreid behandeld door Gils en Verelst zodat hiervan een korte samenvatting wordt gegeven.[273] Bovendien gaan we na of er nog nieuwe ontwikkelingen zijn wat betreft de fortificaties en bedijkingen en welke invloed deze hebben gehad op het inundatiegebied. Voor de topografie gedurende de periode 1623 tot 1648 dient kaart 24 ter oriëntering.

De tijdens het Bestand ontstane kleine inwonerskern van het dorp Kieldrecht werd in 1622 door de Staatse soldaten van het fort Liefkenshoek verdreven. Tevens namen ze het gezag over het Eiland van Doel over. Een Spaanse compagnie wist de hoogte van Kieldrecht te heroveren en herstelde de gefortificeerde kerk. Doel liet men gezien de aanwezigheid van het fort Liefkenshoek liggen.[274] Door de bezetting van de polders rond dat fort werd de Staatse enclave – en daarmee de Staatse invloed – binnen het Waasland danig vergroot. Dat bleek bij het afdammen in 1623 door de Staatsen van het Doelsegat ten noorden van de gelijknamige polder. Dat was in 1614 buiten de bedijking gebleven en had de Spanjaarden tot dan een uitweg via de Grote Ader op Antwerpen geboden. Volgens de Republiek zou de jurisdictie van Doel 'van alle oude tijden' de Staten-Generaal toebehoren en het gebied lag ver buiten het bereik van de *Wet van Kallo* of die van Kieldrecht.[275] Door de inundatiesluizen aan weerszijden van fort Liefkenshoek en doordat de binnendijken deels waren afgegraven, kon men via de kreken en watergangen de polders onder water zetten.[276] Dit is voor zover bekend een eerste maal dat specifiek over inundatiesluizen wordt gesproken.

Om de Staatse invallen en brandschat, die in juni 1622 weer waren begonnen, te weerstaan, werd een reeks versterkingen opgemaakt aan de zuidzijde van het overstromingsgebied van Kieldrecht en Kallo, aansluitend op die van Sint-Jansteen en omstreken.[277] Op diverse plaatsen werden kampementen ingericht zoals te Beveren, Stekene, Wachtebeke en bij Moerbeke.[278] Een nieuwe schipbrug tussen Antwerpen en het Vlaams Hoofd, beschermd door een halve maan, completeerde het geheel. Tot 1646 bleef de schipbrug een bijna jaarlijks wederke-

[272] Van Nieuwenhuijzen, 'Zeeland', dl 2, 17.
[273] Gils, 'Slag bij Kallo'; Verelst, 'De slag van Kallo'.
[274] Kok, *Dekenaat*, 199, ontleend aan RAG, *Fonds Bisdom Gent*, nr. 2042.
[275] ZA, 2, nr. 618 (7-6-1623), nr. 487, fol. 294-294v (7-6-1623), 376v; Knoester, 'Cornelis van Alphen', 7-9. Zie kaart 1625 gekopieerd in 1663 door Coeck (Scheepvaartmuseum Amsterdam, Atlas van Loon).
[276] NA, *4.VTH*, nr. 3836.
[277] Annaert, *Stekene*, 151; ADN, *RK*, nr. 988, nr. 3595 sub 133573; ARA, *CCRK54*, nr. 26788, fol. 41v-50; *T459*, nr. 1185; RAA, *Z2/001*, nr. 88; RAG, *AR7*, nr. 390, fol. 39; *VZ1*, nr. 21.
[278] ARA, *CCRK51*, nr. 25565.

rend verschijnsel. Hij werd gedurende het winterseizoen vanwege mogelijke storm of ijsgang telkens afgebroken.[279] Ook bij Rupelmonde lag jaarlijks van 1644 tot 1646 een schipbrug.[280]

Na de mislukte landing van Frederik Hendrik op Kieldrecht in 1626 vonden hernieuwde bouwactiviteiten plaats in het hele Waasland, vanaf Moerbeke tot bij Kallo.[281] Nieuwe forten en trenchees werden gemaakt zoals bij Kallo en oude opgeknapt zoals bij Verrebroek. De vaart van Stekene werd uitgediept en doorgetrokken naar Hulst door de 'rauwe' landen (woeste zandgronden). Bij de bruggen kwamen fortificaties. Ook werd gewerkt aan de forten langs de Schelde tot bij Rupelmonde.[282] Die forten werden aangevuld met aarden en stenen redoutes en houten wachthuizen om een vroegtijdige waarschuwing te krijgen van ongewenste Staatse activiteiten.[283] Overal in het noorden van het Waasland lagen soldaten ingekwartierd. De Scheldedijk zelf werd over een grote lengte voorzien van een borstwering. In de killen voor de Scheldedijk, de dijk van de Beverenpolder en in de omgeving van Kieldrecht werden in 1631, 1632 en 1633 'pijlen' (zware houten palen) geheid met 'gordijnen' (gordingen) ertussen opdat de vijand niet met scheepjes vanuit die killen over water de sluizen kon naderen.[284]

In 1637 vestigde Ferdinand van Oostenrijk zijn hoofdkwartier te Stekene om van daaruit met een groot leger de grenzen te bewaken.[285] Bij Antwerpen leefde de wens om aan te sluiten op de inmiddels vorm krijgende verbinding tussen Gent en Oostende via het kanaal Gent-Brugge. Naast de verruiming van de Durme en Moervaart tot fort Rodenhuize, kon een nieuw kanaal worden gegraven van het fort Meulenstede direct op het kanaal Gent-Brugge. Er was ook een zuidelijke variant via de Durme tot Lokeren, vandaar tot Lochristie en zo op fort Langerbrugge. Geen enkel plan werd uitgevoerd en men bleef zich met de bestaande waterlopen behelpen. Antwerpen bleef gedoemd de door de Republiek beheerste Scheldemonding te gebruiken.[286]

In 1630 ondernamen de Spanjaarden een poging om fort Liefkenshoek door verraad te bemachtigen, hetgeen mislukte.[287] Daar in 1631 geruchten rond gingen dat de Spanjaarden noordelijk van de Doelpolder een fort wilden bouwen, bezette een Staats contingent dit Luijsschor. Naast een nieuwe ontstane toegang naar de Grote Ader begon de bouw van het Luijsfort, ook het Nieuwe Werk genoemd. Ter versterking werd de dam door het Doelsegat op drie plaatsen doorgestoken en er een redoute bij gebouwd. Dit formidabele werk deed zeer kort dienst. Na enkele zware winterstormen, die het gehele getijdengebied tot een rampgebied maakten, werd het in 1634 opgegeven, verlaten en nimmer herbouwd. De dam door het Doelsegat werd terug gesloten.[288]

Op 2 september 1631 voer een Spaanse vloot noordwaarts door het geïnundeerde gebied vanaf het Peerelgat, binnendoor naar de Honte. Na enige schermutselingen in het Saeftinghergat

---

[279] Dilis, 'De Schipbruggen' 44-56; SAA, *SA51*, nr. R#84, fol. 385, 389, nr. 75, fol. 99, nr. 1785; *SA166*, nr. 574 (14-4-1624); *Iconografie*, nr. 64 B/9; ARA, *CCRK54*, nr. 26289 & 26788, fol. 32-33v; RAG, *VZ1*, nr. 778.
[280] ARA, *CCRK54*, nr. 26301-26303.
[281] RAG, *AR7*, nr. 390, fol. 84v, nrs. 715 & 716; *AR174*, nr. 376.
[282] Van Gerven, 'Kallo II', 74; ARA, *CCRK54*, nr. 26289; ADN, *B*, nr. 3595 sub 133696, 133715, 133718 & 133719.
[283] ARA, *A127-02*, port. 486 (diverse stukken) & 499bis; *CCRK54*, nr. 26788, fol. 122v-146v, 152v-153v, nr. 26789, nr. 26295, fol. 128; RAG, *P6*, nr. 17, fol. 2v; *VZ1*, nr. 21 & 434; SAA, *SA220*, 12#3093 & 12#3088.
[284] RAG, *AR7*, nr. 3118; ARA, *CCRK54*, nr. 26289 & 26788, fol. 129-130, 132-133, 139 e.v.; *A127-02*, port. 486 (diverse stukken).
[285] Annaert, *Stekene*, 153.
[286] Van Acker, 'De Moervaartvallei', 55.
[287] Ten Raa & De Bas, *Het Staatsche Leger 4*, 48 (noot 5); Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 1, 101.
[288] ZA, *2*, nrs. 1246.1 (Stollare aan GR 11 & 12-8-1631) & 1246.2 (De Cantraine aan GR 26 & 27-8-1631: 'een fort te comen maecken op het schorre van den Doel daer de oude fort vor desen heeft geleghen recht over het fort van het Stooffgat'; *361.3*, nr. 1358; RAG, *VZ1*, nr. 883; Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 59; Gottschalck, *Stormvloeden* dl 3, 11-112, 115. De redoute werd Kassenbroet of Kaasenbroot genoemd, naar kapitein Casenbroot, commandant van het Nieuwe Werk.

zeilde de vloot verder en werd uiteindelijk in het Slaak door de Zeeuwse Admiraliteit verslagen.[289] Nog geen jaar later trok Willem van Nassau-Siegen met zijn krijgsvolk over water naar de oostelijke Scheldeforten en nam ze alle in, stak de dijken door en veroorzaakte een grote inundatie.[290] Daarna zette hij zijn tocht voort en zeilde het Saeftinghergat binnen met als laatste wapenfeit de inname van fort Sint-Anna.

Aan Spaanse zijde kenmerkte de zomer en het najaar van 1635 zich door herstellingen en aanpassingen aan de forten en redoutes langs de Borgerweert- en Melselepolder. Op verzoek van De Fontaine groef men een brede, bijna vijf kilometer lange gracht of vaart langs de binnenkant van de Scheldedijk in de Melselepolder vanaf het fort Sint-Marie zuidwaarts, de Dijkgracht. De jaren daarna waren er eerst aardenwerken aan de Scheldeforten gevolgd door die zuidelijk van het overstromingsgebied tot de Clinge. Op 17 mei 1638 vond de eerste aanbesteding plaats van de Verbrande Dijk tussen het fort Vlaams Hoofd en een nieuw te bouwen fort tegen het hoge land bij Zwijndrecht.[291] Die werken waren nog niet ver gevorderd toen een grootscheepse Staatse aanval werd ingezet. Willem Hendrik, die een aanval op Hulst had willen doen, was overgehaald tot een 'meer grootse en roemrijke daad, die bestond in de aanval op Antwerpen'. De bedoeling was Antwerpen te omsingelen en in bezit te nemen. In de Slag van Kallo (13 tot 21 juni 1638) werd de westelijke flank onder graaf Willem van Nassau-Siegen na zware gevechten door troepen van Ferdinand in de pan gehakt.[292] Tijdens de gevechten hadden de aanvallers de sluizen opengezet zodat een gedeelte van de Beveren- en Melselepolder onder water liep.[293] Deze aanval onderstreepte het strategische belang van de linker Scheldeoever bij een belegering op Antwerpen. Dit onderkennende werden naast uitgebreide reparaties, de begonnen werken in hoog tempo afgemaakt en uitgebouwd. Men bleef tot aan het eind van de oorlog veel geld besteden aan de fortificaties langs de Schelde en aan de zuidzijde van het overstromingsgebied.[294] In juli 1641 en januari 1644 zijn er mislukte Spaanse aanvallen op het fort Liefkenshoek.[295] In 1644 liet Frederik Hendrik verkenningen uitvoeren op de linker Scheldeoever in verband met een toekomstige belegering van Antwerpen.[296] Hij kwam met zijn veldtocht van 1645 niet verder dan Hulst. Het gevolg van de verkenningen was dat vanaf 1644 nog meer werd geïnvesteerd in nieuwe verschansingen om zich tegen een mogelijke invasie te verdedigen.[297]

Tijdens de aanval op Hulst in 1645, werden de meeste forten en plaatsen in het aangrenzende deel van het Waasland door de Staatsen tot bij Kallo, het fort Steelant aldaar, veroverd en bezet gehouden.[298] Op de hoogte van Sint-Gillis lag het basiskamp. Een Spaans leger onder generaal Beck stak op 9 oktober bij Antwerpen de Schelde over en groef zich in bij Burcht. Na de val van Hulst beschouwden de Staatsen het Waasland als contributiegebied en legden een

[289] Van Empel & Pieters, *Zeeland 2*, 457-458.
[290] Leune, *Fort Sint-Anna*, 18.
[291] ARA, *CCRK54*, nr. 26291, fol. 5v-18v, nr. 26293, fol. 5-11, nr. 26294, fol. 29-32v, 35-35v, 36v-38, nr. 26295, fol. 128; RAA, *OAZ*, nr. 20, fol. 466; RAG, *AR7*, nr. 719 (rek. 1635), nr. 3175, fol. 20; *P6*, nr. 17, fol. 2v; Verbraeken, 'Geschiedenis der gemeente', 139; ADN, *RK*, nr. 6595 sub 133583 & 133596.
[292] ZA, *87*, nr. 79b; RAB, *INV113*, nr. 135; Commelyn, *Frederick Hendrick* dl 2, 9-10; ARA, *CCRK54*, nr. 26296, fol. 209v-227; Capucijnenklooster Edingen, *fonds SBB*, nr. 26 (ooggetuigeverslag); schilderij collectie Koninklijke Oudheidkundige Kring Land van Waas. Willem (1592-1642) was een zoon van een jongere broer van Willem van Oranje. Hij was gouverneur van Sluis (1637-1642).
[293] Capucijnenklooster Edingen, *fonds SBB*, nr. 68 (verklaringen 1 & 6-7-1638). Oppervlak onbekend.
[294] ARA, *CCRK54*, nr. 26295, fol. 110-112, 118v-120, 136v-138v, nr. 26298, 48-48v, nrs 26295-26302 (rek 7-1638 t/m 9-1644).
[295] Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 55; Verelst, *Geschiedenis van volk*, 326.
[296] NA, *1.01.19*, nr. 2490.
[297] RAG, *AR7*, nr. 3718 (charter).
[298] ARA, *CCRK54*, nr. 26303, fol. 85-85v.

zware brandschatting op.[299] Het verzoek aan Gecommitteerde Raden om de polders rond fort Liefkenshoek te inunderen, werd afgewezen.[300] Mogelijk speelde toen al diplomatieke overwegingen een rol; vredesbesprekingen met Spanje waren, ondanks de scepsis van de Zeeuwen, in gang.[301] Om Antwerpen tegen een onverhoedse aanval te beschermen, dacht de Spaanse legerleiding aan het inunderen van de Borgerweertpolder. Dat is mogelijk voor een zeer korte periode ook gebeurd.[302] In mei 1646 kwam generaal Beck in beweging om samen met andere troepen het Waasland terug binnen Spaanse invloedssfeer te brengen, waarin hij slaagde.[303] De dorpen en forten werd versterkt en gerepareerd.[304] Vanwege een *rendez vous* te Stekene met een Frans leger onder de Graaf Antoine de Gramont in juli 1646 landde Frederik Hendrik voor een laatste keer bij Sas van Gent. Vanuit het hoofdkwartier te Sint-Gillis ondernamen beide legers plunder- en brandstichtingstochten in het Waasland tot ze op 15 september opbraken.[305] Om inundatie door de Staats-Franse troepen te voorkomen, werd langs de westzijde van de Borgerweertpolder de Suikerdijk aangelegd met aan de einden forten.[306] Dit kaderde perfect in de defensieve strategie waarin de *guerre de Flandes* vanaf nu moest plaatsvinden. Na de vrede vormden eigen legerbenden, die een inundatie in de Borgerweertpolder niet schuwden, een groot probleem in de Scheldepolders.[307] De meeste forten in het grensgebied moesten worden ontmanteld maar men maakte geen haast.[308] Na het vaststellen van de definitieve grens in 1664 kwam Kieldrecht ondanks veel noordelijk machtsvertoon aan de Zuidelijke Nederlanden toe met uitzondering van het fort Spinola en het fort Liefkenshoek met 475 meter er omheen.[309]

6.7. Samenvatting en conclusies: 1568-1648

Tijdens het Twaalfjarig Bestand vonden zowel aan Staatse als aan Spaanse zijde volop bedijkingsactiviteiten plaats, met name op plaatsen die relatief ver van het front verwijderd lagen (kaart 23). Het gaat om circa 20.000 hectaren, waarvan circa 9.900 in het Vrije van Sluis, 800 in het Committimus en 5.550 in het Waasland.[310] Vooral Zeeland deed zich gelden om vaste voet op Vlaamse bodem te krijgen. De mogelijkheid dat de vijandelijkheden elk moment hervat konden worden, werd door beide partijen niet uit het oog verloren. De vestingen en fortenlinies werden versterkt en aan de eisen van de tijd aangepast. Dat kwam in een versnelling toen men zich tegen het eind van het Bestand realiseerde dat er geen verlenging zou optreden. We vinden de waakzaamheid ook terug in de Staatse bedijkingsoctrooien waarin structureel militaire eisen waren opgenomen (zie tabel 7.1.). Die kwamen ten laste van de bedijkers en werden, voor zover is na te gaan, zonder al te veel morren opgevolgd. Vanuit Brussel werd naast het stimuleren van bedijkingen vooral aandacht besteed aan de verdediging van de door het getij beroerde zandgronden. Tussen de twee kampen bleef gedurende het Bestand de buitendijks gekomen vlakte

[299] *Euroopse donderdaegs courant*, 12, 19, 21 & 26-10-1645, 2; *Ordinarisse middel-weeckse courant*, 24-10-1645, 2; RAG, *AR174*, nr. 383 (actum 6-3-1646).
[300] ZA, *2*, nr. 500 (12-12-1645).
[301] Kluiver, *De Souvereine en,* dl 3.
[302] ARA, *I228*, doos 1, 307 (polders); *CCRK54*, nr. 26304, fol. 24v.
[303] Daarvoor werd een schipburg bij Burcht gelegd. ARA*, CCRK54*, nr. 26303, fol. 26v-27 (Corthals), 50-54v (de Vrije).
[304] ARA, *CCRK54*, nr. 26303, fol. 116v, nr. 26304, fol. 38v-40v.
[305] Slock, 'Chronique', 15; Bernaers, 'Melsele in de Tachtigjarige Oorlog', 46; RAG, *AR174*, nr. 383 (requesten aan Den Haag en Brussel); *Courante uyt Italien Duytslandt, &c*, 12-5-1646; *Euroopse donderdaegs courant*, 18-8-1646, 2; Van Naemen, 'Chronycke' IV, 288-290; RAG, *GW8*, nr. 12267 (proces 1649).
[306] SAA, *SA51*, nrs. 1082 (overleg 17-3-1646) & 925 (rap. 12-10-1646); ARA, *CCRK54*, nr. 26304, fol. 24v, 33v-35v, 44, nr. 26303, 68v-82, nr. 26305, fol. 13v, 34-35v; RAG, *P6*, nr. 12 (9-1646).
[307] GHZW, *Niet-geklasseerd archief*, Borgerweertpolder Rekeningboek 1644 (ongefol.).
[308] ARA, *CCRK54*, nr. 26307, fol. 6, nr. 26308, fol. 34, 41-42v, 48-48v.
[309] NA, *1.01.02*, nr. 12548.335; ARA, *T086*, nr. 510 (lias Kallo). zie Stuij, 'Een grensscheiding', 776; Verelst, 'Het Land van Beveren en de Scheldepolders.' 253. 'hondert ende vyfftich roeden rontomme'.
[310] Inclusief 1.990ha nieuw land op de Braakman in de Waterlanden, bij IJzendijke en rond Biervliet.

als een onbedijkt niemandsland en waterlinie de bestandslijn vormen. De Brusselse regering maakte van de heersende rust tevens gebruik om het kanalenstelsel te verbeteren en te fortificeren.

Sluis was van groot strategisch belang voor de Republiek vanwege het beheersen van de vaart op Brugge en het afdwingen van contributie. Om aan die bezetting een eind te maken, reageerden de Spanjaarden na afloop van het Bestand defensief en offensief. Het offensief bestond uit een serie aanvallen op Sluis die allen faalden. Aan Staatse zijde was dat voorzien en de Staten-Generaal hadden op voorhand toestemming gegeven het inundatiewapen te gebruiken. De Staatse inundaties kenden drie fasen: de eerste reactie op de Spaanse aanvallen, die van na het afslaan daarvan en die ter verdere beveiliging van het in 1604 veroverde gebied. Die laatste fase vergrootte het inundatiegebied met ruim 4.350 hectaren in de Waterlanden, waarvan 2.000 hectaren niet eerder was geïnundeerd geweest (kaart 25).[311] De ingelanden bleven de dijkrestanten, voor zover die niet gelegen waren in de Boerenkreek, Brandkreek en Nieuw-Passegeule, zoveel mogelijk onderhouden tot het moment van bedijking was aangebroken. De laatste twee getijgeulen zouden nog vaker een militaire rol spelen. Langs de noordzijde van het inundatiegebied werd tussen de nieuwe vesting IJzendijke en het Oostburgsegat de fortenlinie verder versterkt. In de liniedijk tussen IJzendijke en de Jonkvrouwschans werd een spuisluis aangelegd waarmee het Jonkvrouwgat kon worden geschuurd. Deze verbetering was nodig voor de scheepvaart en tot behoud en vergroting of beide van de hinderniswaarde van het buitendijkse.

De Spaanse defensieve maatregelen bestonden uit de aanleg van de linie van Fontaine en Cantelmo tegenover Sluis, waarin mogelijkheden tot inundatie waren opgenomen, maar die ook suatieproblemen en daardoor wateroverlast veroorzaakte in de westelijke Zwinstreek. De Staatsen reageerden met versterkingen aan de overzijde van het Zwin. In de decennia na het Bestand deden zich tijdens kleine schermutselingen westelijk van het Zwin (Zoute) meerdere kleine door militairen veroorzaakte inundaties voor waarvan de omvang onbekend is. Beperkt in hun mogelijkheid van de Westerschelde gebruik te maken, zetten de Spanjaarden vol in op een goed binnenlands kanalenstelsel voor transport van troepen en goederen. Tevens werden de kanalen gebruikt als verdedigingslinies.

In de Vier Ambachten en het Waasland waren na het Bestand aanvankelijk alle activiteiten aan beide zijden gericht op de consolidering van hun terrein. In het Committimus gebeurde dat door het uitvoeren van bedijkingen, rondom fortificaties aan te leggen en de bouw van een inundatiesluis bij Axel om de Noordpolder te kunnen inunderen. In het Overkwartier en het Waasland gingen de Spanjaarden verder met de aanleg van verdedigingslinies. Inundaties maakten hiervan geen deel uit doch waren beperkt mogelijk. Het gebied was immers doorsneden door een aantal dekzandruggen die iets hoger lagen dan de schorren. Het eveneens Spaanse Hulsterambacht werd beschermd tegen aanvallen vanuit de Republiek door het overstromingsgebied en de Honte. Ten oosten en westen van Hulst lagen linies die gericht waren op een aanval vanuit het overstromingsgebied. In dit overstromingsgebied groeven de Spanjaarden, net zoals de Staatse bezetting dat in 1596 deed, kanalen als extra hindernis. De bedijking van Clinge en Absdale in 1617 onderbrak het oost-west lopende buitendijkse inundatiegebied, maar dat was op dat moment niet van belang daar een goede verbinding met het achterland toen juist van levensbelang was. Pas na de verovering van Hulst in 1645 door Frederik Hendrik zou die zuidelijke oriëntatie een probleem worden. In het Overkwartier, het Hulsterambacht en het Waasland vonden ook na het Bestand omvangrijke bedijkingen plaats.

In het oosten beperkten de Spanjaarden zich na het aflopen van het Bestand tot incidentele invallen in het Committimus. De Staatsen deden hetzelfde tot diep in Vlaanderen. Dit waren geen veroveringstochten maar strooptochten. Na 1630 veranderde dat, vooral na het ontstaan in

[311] Exclusief de Dierkensteenpolder die waarschijnlijk in 1621 nog dreef.

1635 van twee fronten in de Zuidelijke Nederlanden. In 1632 veroverde de Staatsen Philippine waarbij de aanvallers met succes een offensieve inundatie toepasten. Dat gebeurde ook bij hun verovering van het fort Sint-Anna in de Polder van Namen.

Op het eind van de oorlog gelukte het Frederik Hendrik de laatste Spaanse vestingen van de Vier Ambachten in te nemen. De defensie van Sas van Gent en Hulst was dusdanig doeltreffend dat hij meerdere pogingen, een belegering van weken en de aanleg van een circumvallatie, nodig had om ze te veroveren. De verovering van Philippine, Sas van Gent en Hulst door het Staatse kamp in 1633, 1644 en 1645 hield in dat de inundatiegebieden en fortificaties telkens werden aangepast aan de nieuw ontstane situatie.[312] Alleen rond Sas van Gent en het fort Moerspui maakten de Spaanse verdedigers beperkt gebruik van inundaties. De inname werd er niet mee verhinderd maar wel veel moeilijker gemaakt. Anderzijds verhinderde de inundatie bij Sas van Gent de aankomst van een ontzettingsmacht vanuit Hulst. Van de 1.600 hectaren die in 1644 bij Sas van Gent met zeewater werd geïnundeerd, ging 260 hectaren tijdelijk verloren (kaart 26).[313] De meeste Spaanse linies werden na de inname van Sas van Gent en Hulst nutteloos waarna veel forten zijn geslecht. In het Waasland verliep de strijd voor de Staatsen tijdens hun pogingen Antwerpen in handen te krijgen minder fortuinlijk. Een Spaans leger stuitte de opmars van een Staats leger in 1638 naar Antwerpen vanuit Liefkenshoek tijdens de Slag van Kallo. De aanvallers inundeerden toen, via enkele sluizen in de Scheldedijk, de polders ten zuiden van die plaats. Vanuit fort Liefkenshoek boekte de Staatse bezetting na de inname van Hulst enige terreinwinst. Dit kon niet allemaal worden verzilverd na 1648. De Spaanse pogingen om de steunpunten fort Sint-Anna en fort Liefkenshoek te heroveren, liepen op niets uit. De Staatse bezetters konden over zee ongehinderd troepen en voorraden blijven aanvoeren. De Vrede van Munster maakte dat vooralsnog overbodig. Voor de Zuidelijke Nederlanden ging na 1648 de oorlog gewoon door doch nu alleen tegen Frankrijk.

In hoofdstuk 5, dat de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog behandelt, hebben we laten zien dat een belangrijke omslag plaats vond in de inundatie- en de bedijkingsstrategie. Vanaf 1576 vond het gros van de militaire inundaties, ook al waren die nog geen deel van een vooropgezette strategie, weloverwogen plaats en pas na overleg tussen militaire en burgerlijke autoriteiten en deskundigen. Voordien waren het spontane acties geweest. Dat veranderde gedurende het Twaalfjarig Bestand toen bij het bedijken door militair strategen werd geanticipeerd op het mogelijk vervolg van de oorlog. Er mochten alleen polders bedijkt worden waar dat de sterkte van de verdediging niet of weinig aantastte of juist bevorderde als steunpunten in het inundatiegebied dat als waterlinie fungeerde. Ook dat is een omslag. In de Staatse bedijkingsoctrooien stonden, waar nodig geacht, militair ingegeven bepalingen opgenomen die betrekking hadden op de inundatiestrategie, met name aan de ligging, grootte en verdediging van de suatie- of zeesluizen, die ook geschikt moesten zijn om te kunnen inunderen, dus als inundatiesluis. Toen na afloop van het Bestand weer gevechtshandelingen uitbraken, greep men toch weer naar het middel van doorstekingen en niet naar inlaat door de sluizen. Die manier van voeding vond pas plaats op het laatst van de oorlog bij de forten Sint-Anna tegen een Spaanse heroveringpoging en Liefkenshoek, de Scheldepolders zuidelijk van Kallo en bij Sas van Gent. De Spaanse inundatie in 1645 rond het fort Moerspui door een gegraven coupure in de zeedijk, die na plaatsing van een duiker werd gedicht, is een tussenvorm.

Kortom, gedurende het verloop van de oorlog werden tot aan het Bestand alleen maar gebieden buitendijks gebracht. Dat buitendijkse was onderhevig aan een tweedaags getij dat dankzij de waterbeweging en door de met water doordrenkte bodem moeilijk was over te steken door een vijandig leger. Pas enige tijd na het bestand komt naast het doorsteken van dijken ook de inlaat door sluizen in zwang. Militaire inundaties waren geen spontane acties meer maar er

[312] De Kraker, 'De verovering van Sas van Gent', 39-75.
[313] St.-Eloij- en oostelijke deel St.-Françoispolder (het latere Lippenspoldertje).

ging, indien daar de tijd voor was, uitgebreid overleg aan vooraf. Bovendien ontstond er een vooropgezette verdedigingsstrategie waarbij het geïnundeerd gebied aangevuld met nieuwe inundaties deel van uitmaakte.

Al in een vroeg stadium na de inundaties van 1583-1586 probeerden beide partijen door de aanleg van verdedigings- en infrastructurele werken in het buitendijkse inundatiegebied hun strategische positie te consolideren. Dat kon gaan om forten, stukken liniedijk, gekanaliseerde schorgeulen, verhoogde wegen, dammen met sluizen en lijnvormige verschansingen (trenchees). Voorbeelden zijn de linie langs de Brugsevaart door de Spanjaarden en na 1604 verder uitgebouwd door de Staatsen en de Spaanse werken op de lage door het getij beroerde dekzandgronden tussen Sas van Gent en Hulst voor en tijdens het bestand. Die laatste werken resulteerden omstreeks 1634 in een eerste militaire bedijking, dat wil zeggen een bedijking waarbij militaire motieven de hoofdrol spelen en economische motieven pas op het tweede plan komen. Het doel was betere verbindingen met het oog op de logistiek vanuit het achterland en het maken van een gesloten front. Na 1622 lag er bij IJzendijke al een spuisluis die een getijgeul op diepte moest houden ter versterking van de binnendijkse verdedigingswaarde en ten dienste van de scheepvaart. Maar ook in het poldergebied ontstonden linies zoals vanaf 1622 op Spaans territoir die van Fontaine en later Cantelmo met overal waterwegen ter bevoorrading. Met die waterwegen wilde men minder afhankelijk zijn van de Republiek die alle directe toegangen vanuit zee tot de grote Vlaamse havens beheerste. De scheepvaartkanalen hadden daarnaast een nevenfunctie als waterlinie, de zogenaamde kanalenlinies, en werden daarom versterkt.

Tijdens de eerste verdedigingsfase in 1621 greep het Staatse kamp uit nood naar het inundatiewapen door middel van doorstekingen omdat er te weinig andere militaire middelen (zoals troepen) voorhanden waren om de Spaanse aanvallen te stuitten. Na het keren van de Spanjaarden aan het Oostburgsegat volgden aanvullende inundaties, eveneens met doorstekingen. Dat was ter verbreding van de buitendijkse waterlinie ten zuiden van de lijn Oostburgsegat naar IJzendijke met een sterke fortenlinie aan de noordzijde ervan. Hierdoor konden de polders benoorden de linie droog blijven en inkomsten blijven genereren. Dit was een berekende actie die vanuit militair oogpunt geslaagd was. In 1632 veroverde de Republiek Philippine waarbij de aanvallers met succes middels een doorsteking een offensieve inundatie toepasten om het front te versmallen. De inundatie na het doorsteken van de zeedijk van de Polder van Namen bij de verovering in 1632 van het fort Sint-Anna was eveneens offensief en moest het fort afsnijden van mogelijke hulp vanuit het Hulsterambacht. Beide offensieve inundaties maakten deel uit van een aanvalsplan, beantwoordden aan het gestelde doel en waren van korte duur. Dat was ook zo met de defensieve inundatie, met zeewaterinlaat door de zeesluis, ter verdediging van fort Sint-Anna tijdens een Spaanse heroveringspoging. De verovering van dit fort en wat erna gebeurde, is vergelijkbaar met die van Terneuzen in 1583. Met dien verstande dat Hulst door zijn doeltreffende verdediging vanuit die post niet in te nemen was, wat vanuit Terneuzen wel met Axel lukte. Meer dan een decennium bleef het fort Sint-Anna een Staatse enclave binnen Spaans gebied en verkeerde in een soortgelijke situatie als het fort Liefkenshoek. De Spaanse verdedigingsinundaties bij het beleg van Sas van Gent en bij het fort Moerspui vertraagden de inname maar konden die niet voorkomen. De Linies van Fontaine en Cantelmo tegenover Sluis bleken na hun aanleg vanaf 1622 effectief tegen Staatse aanvallen en strooptochten mede door inundaties met zeewater zoals in 1635 rond fort Isabella. Die inundatie maakte deel uit van het verdedigingsplan dat onder de commandant berustte.

Door het stadsbestuur van Antwerpen en Staten van Zeeland ingehuurd werkvolk voerde in 1583 en 1584 de doorstekingen oostelijk van de Braakman uit. De aanleg van militaire werken en het reguliere onderhoud gebeurde overwegend door aannemers. Het was hen toegestaan werkvolk te ronselen onder het soldatenvolk wat veelvuldig gebeurde. De uitvoering met losarbeiders in daggeld als de aannemers te hoog inzetten, was niet ongewoon. Ook werden karren met voerlieden gevorderd via de lokale magistraat indien nodig. Over de gedupeerden is weinig

bekend. Het merendeel trok weg en de streek raakte ontvolkt. De ingelanden van de nieuwe bedijkingen leken te berusten in de opgelegde militaire eisen.

Tijdens de oorlog onderging het landschap ingrijpende veranderingen. De circa 73.000 hectaren die initieel in de periode 1583-1586 om militaire redenen tot een getijdenlandschap was gemaakt, vond in 1604 uitbreiding met ruim 1.900 hectaren in de Waterlanden. Tot en met 1621 bedijkten de Spanjaarden meer dan 31.800 hectaren langs en op de zandgronden en vanuit Zeeland waren dat langs de Westerschelde 8.200 hectaren. In die 40.000 hectaren waren bijna 4.100 hectaren nieuw land in de Braakman en dito 745 hectaren in de Kruispolder begrepen. Het buitendijks inundatiegebied was in 1621 gekrompen tot ongeveer 50.600 hectaren.[314] In 1621 en 1622 voegden de Staatsen opnieuw 5.400 hectaren uit militaire overwegingen toe aan het getijdenlandschap in het Vrije van Sluis. De landschappelijke impact van deze nieuwe inundaties was aanzienlijk minder dan die in 1583 en daaropvolgende jaren. Het betrof polders die nog niet zo lang geleden waren herdijkt of bedijkt. Het maaiveld lag er niet al te ver onder het gemiddelde hoogwater en ze hadden een meer erosiebestendige kleibodem. Tussen 1622 en 1648 herdijkten beide partijen 10.000 hectaren op de militaire inundaties van 1583-86 met wat in 1604 en 1621-22 was toegevoegd. Op de Braakman bedroeg de landaanwinst 860 hectaren en op het Zwin 190 hectaren. Ook tussen 1630 en 1645 werden om militaire redenen inundaties gesteld, veelal van korte duur en veelal lokaal. Die bij Sas van Gent was met circa 1.600 hectaren de grootste. Op het eind van de oorlog was van het buitendijks militair inundatiegebied ongeveer 46.000 hectaren over. Dat strekte zich overwegend van west naar oost uit met aan de noordzijde een aantal kleipolders, bedijkt in groter wordende eilanden, en aan de zuidzijde een polderlandschap grenzend aan de zandstreek. Gedurende de laatste jaren van de oorlog, toen er werd onderhandeld om tot een vrede te komen, bleken de omstandigheden reeds voldoende gunstig om tot enkele grote inpolderingen te komen, de Stoppeldijk- en Nieuw Graauwpolder.

Niet alleen landschappelijk was er veel veranderd. In politiek opzicht was Noord-Vlaanderen in twee landen komen te liggen. Het noordelijke deel, Staats-Vlaanderen, viel met de enclave Liefkenshoek in het Waasland, deels onder Zeeuws bestuur. Deels viel het direct onder de Staten-Generaal als Generaliteitsland. Die verschillende invloedsferen zouden in de komende eeuwen mede bepalend zijn voor de militaire verdediging van Staats-Vlaanderen. Op het eind van de oorlog lag de bestandslijn ten zuiden van het buitendijkse inundatiegebied dat zich van west naar oost uitstrekte. Daarmee had de Republiek het zeggenschap gekregen over de belangrijkste suatiesluizen van het Vlaamse achterland, wat de laatste decennia van de oorlog een van de doelstellingen van de Staatse strategen was geweest.

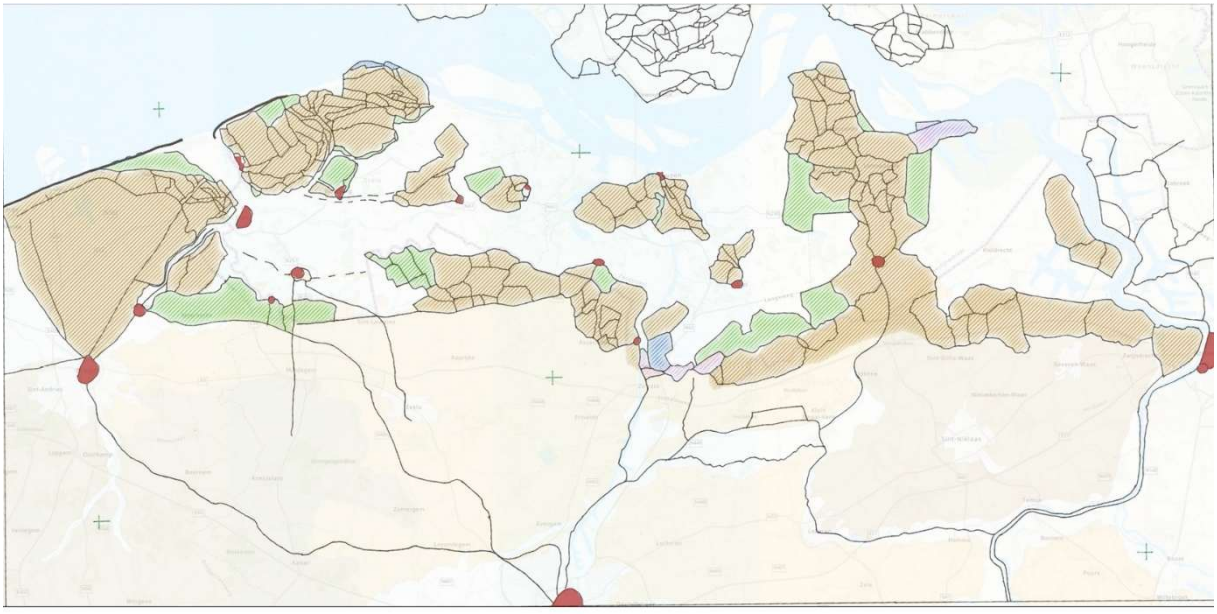
Toen de Spanjaarden, onder andere door het ontstaan in 1635 van twee fronten in de Zuidelijke Nederlanden in 1635, meer in het defensief worden gedrongen, zagen Holland en Zeeland mogelijkheden tot gebiedsuitbreiding. Beide wensten zich te omringen met een buffer van verbonden of onderworpen gewesten. Over Antwerpen bestond tweespalt. De legerleiding van de Republiek zag de stad graag veroverd. Holland en Zeeland hadden daar, om economische redenen, minder belang bij en vonden een blokkade voldoende. In beide scenario's dienden minimaal Hulst, het Hulsterambacht en bij voorkeur ook het Land van Beveren te worden veroverd, opdat beide oevers stroomafwaarts van de stad in handen waren, wat grotendeels kon worden verwezenlijkt. Daarmee werd het lot van Antwerpen, dat in Spaanse handen bleef, bezegeld en het laatste scenario realiteit.

[314] Inclusief de Braakman, het Sluissegat, de toevoeging uit 1604 en de bedijkte Kruispolder.

Tabel 6.1.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1621-1648 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.

deelgebied	1621	1621/22 inundaties		1625	Bedijkt 1622-48			1644	1648
	totaal	Inundatie 1586	Braakman	springtij	Inundatie 1586	Zwin	Braakman	Inundatie	totaal
St.Piet-Laps	3.793				480				3.313
Laps-Lieve	1.738				1.738				0
Slgat-St.Piet	2.958	660							3.618
tzv Lieve	911				911				0
twv Zwin		405			405	190			
tnv Oostburg	2.888				235				2.653
Waterland	368	3533	834		1.001				2.900
Biervliet							372		
Tern-Zslag	3.039				416		238		2.623
Overkwartier	2.596			650	1.952		249	257	1.551
Axel-Blij	3.391				50				3.341
twv Hulst	3.562				1.993				1.569
tov Hulst	8.092				824				7.268
Waasland	5.068								5.068
Subtotalen									
Inundaties	38.404	4.598		650	10.005			257	33.904
Sluissegat	2.274				190	190			2.084
Braakman	9.978	834	834		859		859		9.953
Totaal	50.656	5.432		650	11.059			257	45.941

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in 1621 en 1648 waren bevloeid, in 1621 en 1622 werden geïnundeerd, in 1625 bij een springtij verloren gingen, werden bedijkt in de periode 1622-1648 binnen de zogenoemde inundatie van 1583-1586, de Braakman en het Zwin, en in 1644 inundeerden, met onderaan de totalen.

KAART 27: LANDAANWINST EN -VERLIES 1623-1648

Hoofdstuk 7

De Vrede van Munster tot de Vrede van Nijmegen: 1648-1679

7.1. Inleiding

In dit hoofdstuk onderzoeken we de ontwikkelingen die zich in het landschap voordeden in de periode tussen de Tachtigjarige Oorlog die afgesloten werd met de Vrede van Munster in 1648 en het volgende grote conflict, de Hollandse Oorlog (1672-1678), die begon met het zogenoemde Rampjaar in 1672 en eindigde met de Vrede van Nijmegen in 1679.

Men zou verwachten dat na de Tachtigjarige Oorlog het bedijken weer op de oude voet verder zou gaan maar dat verliep anders. Voor de oorlog had men immers geen last van strategen die zich met het ontwerp en de uitvoering van bedijkingen bemoeiden, maar sindsdien wel. Er ontwikkelde zich een militaire inundatiestrategie die gericht was op het vormen, behouden en in oorlogstijden gebruiken van het buitendijks land als één groot doorgaande waterlinie van oost naar west, gelegen tussen de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden. Sinds circa 1600 gebeurde het bedijken dus niet meer als vanouds om zuiver economische motieven. Het bedijkingsproces en de daarmee samenhangende ingrepen in het landschap, waren duidelijk onderworpen aan de zich evoluerende inundatiestrategie. Militaire belangen beïnvloeden voortaan de landschapsontwikkeling sterk.

Niet alleen de ingrepen in het landschap, ook het gebruik van militaire inundaties veranderde. Voordien werden die alleen incidenteel toegepast, maar ze werden in de beschouwde periode een systematisch onderdeel van de strategie. De omslag heeft zich gedurende de Tachtigjarige oorlog voorgedaan, zoals uit voorgaand hoofdstuk is duidelijk geworden. In dit hoofdstuk onderzoeken we de ontwikkelingen in de verdedigingsstrategie erna, in vredestijd tot aan het volgende conflict, de Hollandse Oorlog.

Op het eind van de Tachtigjarige Oorlog lag dwars door Noord-Vlaanderen, van west naar oost, een uitgestrekte buitendijkse vlakte, die we het 'buitendijkse inundatiegebied' noemen. In die overstromingsvlakte lagen aan het eind van de oorlog hoog opgeslibde schorren. Reeds tijdens de lange en moeizame vredesbesprekingen leidende tot de Vrede van Munster, vond men de omstandigheden dermate gunstig dat initiatieven ontplooid werden om delen van de buitendijkse vlakte te bedijken. Dat werden de Stoppeldijk- en Nieuwe Graauwpolder. Daarna volgde een bedijkingsgolf waarin diverse zeer grote bedijkingen tot stand kwamen. Technische verbeteringen, zoals de aanleg van verkortingen (of zomerkaden) en plasbermen maakten dat mogelijk. Met die verkortingen verkleinde men de komberging en dus de stroming door de geulen waardoor het laatste sluitgat, waarin als drempel een plasberm werd gelegd om de stroming verder te verminderen, gemakkelijk te dichten was.[1] De bedijkingen brachten het inundatiegebied terug tot de hoofdgeulen en verkleinden de komberging.[2] Dat gaf op zijn beurt meer opslibbing in het resterende buitendijkse wat de militaire bruikbaarheid ervan compromitteerde. Vandaar is het de vraag hoe de militaire strategen hiermee omgingen.

De vruchtbaarheid van het gebied en bijgevolg zijn natuurlijke rijkdom werd zeer gewaardeerd. Veel landbouwproducten gingen naar de markten in Middelburg, Dordrecht en Rotterdam. Bovendien bracht het gebied ook andere penningen op.[3] Economische motieven kregen na verloop van tijd weer invloed, vooral als belangenverstrengeling een rol speelde. Dit had voor de militaire verdedigingsstrategie ongewenste implicaties. Bij aanvang van de Hollandse

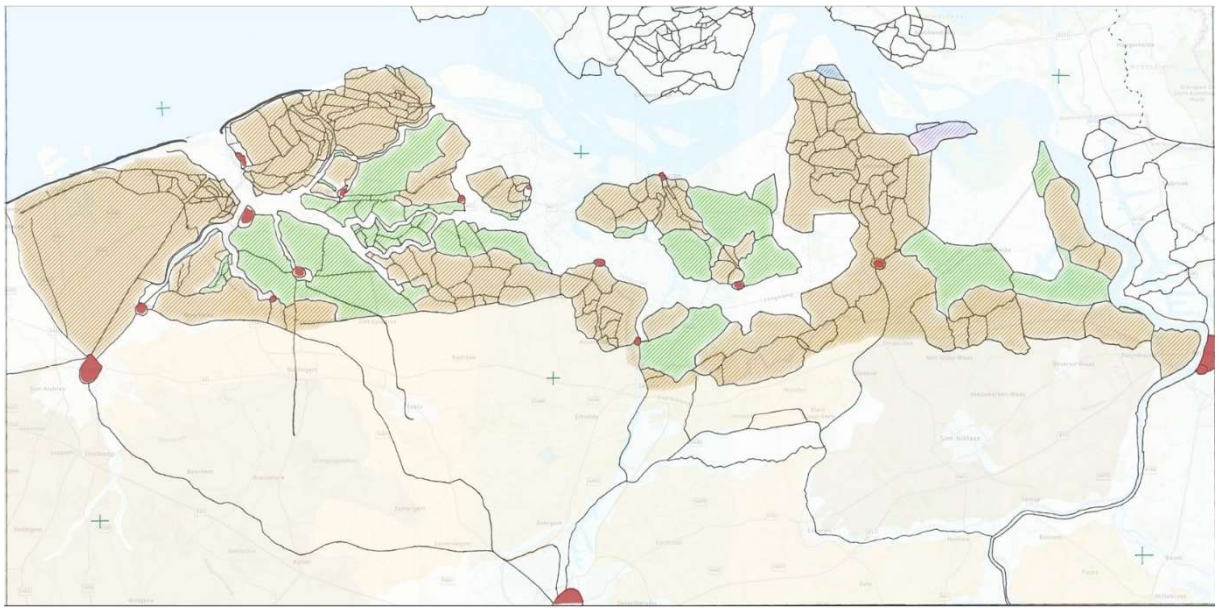
[1] De Vleesschauwer, *Van water tot land*, 174.
[2] Zie ook De Kraker, 'Zeeuwse zekerheid', 72, figuur 2.
[3] Priester, *Geschiedenis*, 305-314; van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 80-82, 193-247; NA, *1.01.19*, nr. 1569 (anno 1649) e.v., verbalen gecommitteerden RvS.

Oorlog in 1672 bleken drastische maatregelen nodig om het buitendijkse als waterlinie te laten functioneren.

De militaire invloed op het landschap uitte zich in de aanleg en het gebruik van infrastructurele werken die de verdediging dienden. We vragen ons af hoe zich dat ontwikkelde, hoe dat de landschapsontwikkelingen heeft bepaald maar ook hoe het landschap die ontwikkeling stuurde. Andere vragen zijn hoe de besluitvorming verliep, wie de werken uitvoerde en voor welke problemen men werd gesteld tijdens de planfase en de uiteindelijke aanleg ervan. Lang niet alle plannen werden uitgevoerd. De niet uitgevoerde plannen of de niet uitgevoerde delen van plannen die verder wel werden uitgevoerd, geven echter inzicht in hoe het strategisch denken zich ontwikkelde. Wat waren de afwegingen en wat bleek onhaalbaar? Meermaals kwamen de plannen later in gewijzigde vorm weer terug op het netvlies van de strategen en de bestuurders. In 1672 was het opnieuw oorlog waarbij wederom inundaties en andere middelen worden ingezet. We gaan na hoe dat gebeurde, hoe de voorafgaande besluitvorming verliep, wat de effectiviteit van die inzet was en waarom dat zo was.

We verkennen of er verschillen zijn betreffende de uitvoering en de omvang van de inundaties met die tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Waar er verschillen zijn, zullen we die trachten te verklaren. Daarnaast proberen we te bepalen in hoeverre er overeenkomsten en verschillen zijn tussen de inundaties per gebied en voor verschillen zoeken we een verklaring. Van belang is de rol van de diverse spelers en betrokkenen zoals de lokale en landelijke overheden, het leger met de bevelhebbers, de ingelanden en de plaatselijke bevolking, evenals de onderlinge verhoudingen. De oorlogshandelingen hadden korte- en langetermijngevolgen voor het landschap.

De afzonderlijke gebieden waarin Noord-Vlaanderen ditmaal is opgedeeld, zijn de Zwinstreek met het Meetjesland, het Vrije van Sluis met de Waterlanden, het Committimus, het Overkwartier, het Hulsterambacht en het Waasland. Voor de topografie gedurende de periode 1648 tot en met 1672 dient kaart 28 en voor de periode 1671 tot en met 1678 kaart 29 te worden geraadpleegd ter oriëntering. Per deelgebied gaan we eerst in op de periode na Munster, gekenmerkt door een bedijkingsgolf en de voortzetting van oorlogshandelingen tot 1659 ten zuiden van de bestandslijn, de ontwikkelingen aan beide zijden ervan als gevolg van de toenemende Franse dreiging, de Devolutieoorlog (1669-1668) voor zover relevant en de Hollandse Oorlog. De landschapsontwikkeling gedurende de periode 1648 tot en met 1672 is gevisualiseerd op kaart 30.

KAART 30: LANDAANWINST EN -VERLIES 1648-1672

7.2. Politiek-militair kader

In artikel 3 van het Vredesverdrag van Munster lezen we: 'Een ijgelick sal behouden en datelich gebruijcken de Landschappen, Steden, plaetsen, Landen ende Heerlicheden, die hij tegenwoordich hout en besith'. Daarmee werd de bestandslijn van 1648 de nieuwe landsgrens tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden. Die bestandslijn lag grotendeels aan de zuidzijde van het buitendijkse inundatiegebied. De grote uitzondering was het buitendijkse gebied in het Land van Beveren in het Waasland. Conform de wens van de Staatse onderhandelaars tijdens de aanloop tot het Vredesverdrag van Munster werden voor het vaststellen van de grens zoveel mogelijk dijken en kreken gevolgd, een afspraak die bekrachtigd werd op 20 september 1664 in het *Tractaet van Limytscheydinge*.[4] Het grootste deel van Noord-Vlaanderen was daarmee als Staats-Vlaanderen Generaliteitsland geworden zonder enige inspraak in het landsbestuur, de Staten-Generaal. Het oorspronkelijke Staatse bruggenhoofd in Vlaanderen, het Committimus, werd in naam van de Staten-Generaal door Zeeland bestuurd. De rest maakte deel uit van de Zuidelijke Nederlanden, die eerst onder Spaans en daarna onder Oostenrijks bestuur vielen. De bestuurlijke eenheid ten zuiden van de Westerschelde werd verbroken. Noord-Vlaanderen verkeerde vanaf nu in de ongemakkelijke positie een landstreek te zijn waar een politieke grens doorheen liep. Dit had zijn weerslag op de defensie en met name op de ligging van de verdedigingswerken en de bijbehorende infrastructuur. In beide landen lagen die tot dan tegenover elkaar. Een andere afspraak uit het Traktaat betrof het slechten van de forten en het verbod op het graven van kanalen of andere waterhindernissen nabij de bestandslijn. Al op 5 mei 1648 werd onderling overeengekomen van die afspraak af te zien.[5] Toch zouden beide partijen, gedurende de 150 jaar nadien, zich er meermaals op beroepen als het in hun kraam paste. Al snel normaliseerden de betrekkingen tussen 'Noord' en 'Zuid' en nog in datzelfde jaar 1648 beslisten de Staten van Vlaanderen om alle forten ten zuiden van de bestandslijn te slechten en te verkopen. Waarna dit deel van Noord-Vlaanderen ophield een frontzone te zijn.[6] De ligging achter een neutraal gebied, de Zuidelijke Nederlanden, maakte een aanval op Staats-Vlaanderen minder waarschijnlijk zodat ook de Republiek de meeste troepen weggehaalde en het gros der verdedigingswerken afstootte.[7] Slechts de belangrijkste vestingen en fortificaties bleven bemand maar vielen ten prooi aan verwaarlozing. Beide partijen kwamen snel terug op die wederzijdse demilitarisering daar een andere dreiging zich aankondigde, die zich de komende honderdvijftig jaar zou doen gevoelen, die van het expansiezuchtige Frankrijk. Dat had gevolgen voor de defensie aan beide kanten van de grens.

De Vrede van Munster was zeer tegen de zin van Frankrijk geweest en had irritatie opgewekt.[8] In 1659 kwam een eind aan de oorlog tussen Spanje en Frankrijk. Daarna ontstonden ook in de Republiek grote zorgen wegens de toenemende militaire kracht van Frankrijk. Vandaar dat zowel de Republiek als de Zuidelijke Nederlanden snel terug kwamen op de demilitarisering aan weerszijden van hun grens. Nadat Lodewijk XIV in 1661 de macht naar zich toetrok, probeerde hij menigmaal de Zuidelijke Nederlanden in te lijven zoals in de Devolutieoorlog en de Hollandse Oorlog. De Franse dreiging zou zich honderdvijftig jaar doen gelden.

De oorzaak van al die agressie lag in het streven van Frankrijk naar natuurlijke grenzen zoals de Nederrijn én in het feit dat het aanspraak maakte op 'verloren gebieden' zoals het graafschap Vlaanderen, dat oorspronkelijk (deels) een Frans leen was. Doorgaans wist Frank-

[4] Cau, *Groot placaet-boeck 3*, 313-315. Verdrag van Brussel, geratificeerd op 7-5-1669 door SG.
[5] Smit, *Het vredesverdrag*, 54.
[6] Dhondt, *Tafels*, 678 (res. 5-10-1648).
[7] Ten Raa & de Bas, *Het Staatsche Leger 12*, 293; NA, *1.01.19*, nr. 488, fol. 102. Gedurende de uitwerking van de vredesbepalingen werd de sloop opgehouden.
[8] Zijlmans, *Troebele Betrekkingen*, 386-386; Fruin & Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, 49.

rijk forse gebiedswinst te boeken.[9] Daarnaast slaagden de Fransen erin het Spaanse gebied van Noord-Vlaanderen decennialang grotendeels schatplichtig te houden.[10]

Na 1648 bleef de Vlaamse Noordzeekust het toneel van strijd en militaire inundaties. Aartshertog Leopold Willem behaalde in 1649 en 1650 in Frankrijk nog enkele overwinningen maar vanaf 1653 keerden de kansen en in 1659 moest Spanje instemmen met een forse gebiedsafstand.[11] De Devolutieoorlog bracht een Franse bezetting tot in Midden-Vlaanderen. De Republiek, in oorlog met Engeland (Tweede Engels-Nederlandse Oorlog 1665-1667), stuurde uit voorzorg versterkingen naar Staats-Vlaanderen.[12] De Republiek wenste het oorlogszuchtige Frankrijk niet als buur. Een oorlog met dat land lag in het verschiet en raadspensionaris Johan de Witt verzocht om middelen voor de landdefensie. De begroting voor vloot en leger (*Staat van Oorlog*) moest door alle zeven gewesten worden goedgekeurd maar hun particulierisme bleek een grote hinderpaal.[13] Er kwam geen linie in Staats-Vlaanderen en de aanwezige werken waren omstreeks 1670 vervallen. Op 16 december 1671 sloot Spanje in 'uiterste secretesse' een verdedigend pact met de Republiek tegen een potentiële Franse agressie.[14]

De Hollandse Oorlog kan gezien worden als een wraakneming van Lodewijk XIV op de Republiek vanwege het frustreren van zijn expansiedrang tijdens de Devolutieoorlog.[15] Militair was het een succes voor de Republiek, economisch leidde het een periode van economische stilstand en neergang in. Bij de Vrede van Nijmegen van 10 augustus 1678 wist Lodewijk gebiedswinst te boeken zoals de streken rond Sint-Omaars, Atrecht en Maubeuge. Eén van de vredesvoorwaarden was godsdienstvrijheid voor de katholieken. De Hollandse autoriteiten, die inmiddels beseften dat loyaliteit van deze grote minderheid van essentieel belang was, kozen eieren voor hun geld, doch in de praktijk veranderde er weinig.

In verband met de oorlogsdreiging benoemden de Staten-Generaal op 25 februari 1672 Willem III als opperbevelhebber van het leger.[16] Datzelfde voorjaar liet de Raad van State een inspectie doen naar de kwaliteit der vestingwerken. Om te voorkomen dat binnenvallende Franse troepen zich erin konden verschansen, stemde de Raad in met het advies een aantal te ontmantelen, waarmee een begin werd gemaakt.[17] Na de Franse oorlogsverklaring op 6 april 1672 werden in allerijl inundaties ingesteld in de grensgebieden van de Republiek en in de Vlaamse zeepolders.[18] De hoofdmacht van Lodewijk viel echter na een omtrekkende beweging

---

[9] Stuij, *De Lage Landen*, 47-70. Atrecht, Kamerrijk, Rijsel, Duinkerke, Kassel, Grevelingen, Valancijn, Avesnes.
[10] De Vos, 'Franse invallen', 148.
[11] Vrede van de Pyreneeën (7-11-1659). Spanje deed afstand van Artesië, Henegouwen en Luxemburg. Lodewijk XIV huwde de oudste dochter Maria-Theresia van Filips IV. De Habsburger Leopold Willem van Oostenrijk (1614-1662) was landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden van 1647 tot 1656. Zijn oudere broer werd later keizer Ferdinand III.
[12] Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 492-496. De inzet van deze successieoorlog was de heerschappij over de Spaanse Nederlanden na de dood op 17-9-1664 van Filips IV. Lodewijk eiste die op namens zijn vrouw, de halfzus van de toen vier jaar oude troonopvolger Karel II. Spanje vroeg Staatse troepensteun en Frankrijk bood aan om de Spaanse erflanden op te delen. Dit bracht de Republiek in een moeilijk parket. Gekozen werd voor een onrechtstreekse bijstand met een onderpand. Met het Verdrag van Aken (2-5-1668) verkreeg Frankrijk zeggenschap over de aangrenzende delen van de Spaanse Nederlanden.
[13] NA, *1.01.02*, nr. 8040-8297. Een begroting voor de uitgaven voor het komende jaar voor vloot en leger, jaarlijks opgesteld door de RvS en overgegeven aan de SG.
[14] Krämer, *De Nederlandsch-Spaansche diplomatie*, 64-66; Fruin, *De oorlog*, 235. Op Staats verzoek legde de Spaanse gouverneur, de graaf van Monterey, garnizoenen in de Generaliteitslanden.
[15] Fruin, *De oorlog*; Stuij, *De Lage Landen*; Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 497-501.
[16] Willem Hendrik (III) van Oranje (1650-1702) werd in 1672 stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en later ook van de andere provincies. Hij huwde in 1677 met Mary Stuart, de oudste dochter van Jacobus II van Engeland. Na de *Glorious Revolution* vielen hem de kronen van Engeland, Schotland en Ierland toe. Hij was de grote architect van de anti-Franse coalitie. Biografie zie: Troost, *Stadhouder-Koning*.
[17] NA, *1.01.19*, nrs. 1576 & 1577; nr. 93 (res. 7-4-1672).
[18] Leper, *Kunstmatige inundaties*, 117. Langs de Vlaamse Noordzeekust werden inundaties gesteld vanuit Nieuwpoort die gehandhaafd bleven tot na 17-9-1678.

bij Lobith binnen. De IJssellinie hield slechts kort stand maar de Hollandse Waterlinie bracht de Fransen volledig tot staan. De Franse troepen voerden in de bezette gebieden een schrikbewind uit om hun eisen, contributie en leveringen, kracht bij te zetten.[19] De meeste Staatse troepen in Staats-Vlaanderen werden naar het front gedirigeerd. Inmiddels hadden de Staten van Holland Lodewijk een aanbod gedaan tot vredesonderhandelingen. Zij waren bereid de Generaliteitslanden en het Committimus op te offeren, wat voor de andere staten onacceptabel was.[20]

De Franse noordgrens in Vlaanderen werd gedekt door luitenant-generaal markies De Nancré.[21] Eind juni 1672 kreeg hij opdracht deel te nemen aan de verovering van Staats-Brabant. Op zijn weg daarheen meende hij zich een kleine omweg te kunnen veroorloven om het nauwelijks verdedigde Staats-Vlaanderen in te nemen. Zijn belegering van Aardenburg liep uit op een fiasco.[22] De inname van Sas van Gent mislukte eveneens. Deze Franse actie had nieuwe inundaties tot gevolg. Begin 1673 dreigde opnieuw oorlogsgevaar. Berichten dat er Franse troepen te Rijsel waren gearriveerd en naar Deinze optrokken, leidden tot nieuwe inundaties. Spanje en Oostenrijk sloten zich bij de Republiek aan. Deze ontwikkeling en de inmiddels voltooide inundaties binnen de Hollandse waterlinie noopte het Franse leger in 1673 de Republiek te ontruimen. De oorlog verplaatste zich naar de Spaanse Nederlanden waar grote delen werden bezet waaronder Gent en het Waasland. Vandaar uit probeerden de Fransen invloed uit te oefenen tot in Staats-Vlaanderen. De bezetting op 11 maart 1678 van Gent had een vergaande invloed vanwege de inundatie die volgde.

7.3. De Zwinstreek en het Meetjesland

Kort na de vrede in 1648 begon de demilitarisering van de Zwinstreek en het aangrenzende Meetjesland. Vanwege de Franse dreiging die bleef bestaan, werd die deels teruggedraaid. De Brusselse regering wenste het gebied noordelijk van het kanaal Gent-Brugge vrij van Franse contributie te houden. Dat maakte enige vorm van verdediging noodzakelijk. Bedijking vond plaats van het overstromingsgebied ten zuiden van het Lapschuersegat. Ook de afwatering werd aangepast maar die bleef gecontroleerd door de Staatse sluizen. Op bescheiden schaal werden tijdens de Devolutie- en de Hollandse Oorlog enkele defensieve inundaties gesteld in de Zwinstreek. Het navolgde is een opsomming van de gebeurtenissen uit de periode 1648 tot 1672.

Zodra de oorlog met de Republiek was afgelopen, wenste het Vrije van Brugge de versterkingen langs het Zwin te ontmantelen. Dit gebeurde met uitzondering van de forten Sint-Donaas, Sint-Paulus en Sint-Theresa. Daarop besloot het Vrije van Brugge de overige werken tussen Brugge en Sluis, behoudens de vesting Damme, te gelde te maken.[23] Het fort Sint-Paulus, dat tegen de afspraak in was ontmanteld, werd in 1656 opnieuw in gebruik genomen met het oog op mogelijke Engelse landingen evenals dat van Blankenberge. Ook fort Sint-Isabella bleef om die reden gehandhaafd.[24] Op de forten Sint-Isabella en Sint-Donaas bleef een garnizoen aanwezig.

Zuidelijk van het kanaal Gent-Brugge ontstond een nieuw Frans contributieland.[25] De opgeworpen borstweringen op de zuidtragel van dat kanaal en die langs de Sasse vaart werden in 1649 gesloopt.[26] Om het gebied noordelijk van het kanaal buiten de contributie te houden, voor-

[19] NA, *1.01.02*, nr. 11146, fol. 148-148v (commandant Sluis aan SG, 6-5-1673).
[20] Geyl, P., *Oranje en Stuart*. Zeist-Arnhem 1963, 288-341.
[21] Claude Antoine markies de Nancré XIX (1623-1689), gouverneur van Quesnoy, Ath en Arras, raadsman van de Franse koning. Vanaf 1672 luitenant-generaal onder maarschalk Créqui.
[22] Fruin, *De oorlog*, 174-175; Vorsterman van Oyen, *De berenning*.
[23] RAB, *INV15/16*, nr. 32, fol. 152; ARA, *A127-2*, port. 502b-c-d; *CCRK54*, nr. 26553, fol. 35v-37v, nr. 26554.
[24] ARA, *CCRK54*, nr. 26554; *A127-02*, port. 502b; RAB, *INV15/16*, nr. 32, fol. 158v, nr. 33, fol. 75v. Vanaf 1656 steunden de Engelsen onder Cromwell Frankrijk.
[25] RAG, *AR3*, nr. 218, fol. 83.
[26] RAG, *AR3*, nr. 218, fol. 84, nr. 219, fol. 24v-25, nr. 224, fol. 222; De Vos, 'Rodenhuize', 240. Men wilde de bezetting weg hebben.

zagen het Vrije van Brugge en de Oudburg van Gent in 1656 tot 1659 de noordtragel van een borstwering met halve-maan-vormige trenchees bij de bruggen. Ook aan diverse ontmantelde verdedigingswerken werden herstellingen uitgevoerd.[27] Na de ontvangst van Franse 'brandbrieven' in 1658 en 1659, werden alle bruggen weggenomen, loopgrachten gegraven en wachtvolk achter het kanaal Gent-Brugge opgesteld.[28] Op 1 maart 1659 staken de Fransen het kanaal over en ging onder andere Knesselare in vlammen op. Om dit oversteken zoveel mogelijk te verhinderen, begonnen het Vrije van Brugge en de Oudburg van Gent met verdiepingswerken.[29]

In 1648 ving Brugge aan met de aanleg van een nieuwe waterweg van fort Sint-Frederik tot in de haven van Sluis met een sas bij het Groot Pasfort, in feite het herstel van de situatie van voor 1583. Daar hiermee nu de vaart van Cantelmo werd afgedamd en de suatie bij fort Sint-Donaas onmogelijk werd, verzochten de wateringen het werk stil te leggen.[30] Brugge was tevens voornemens de dam door het Soute door te steken. Nadat de Sluisse commandant dit aankaartte bij de Staten-Generaal vond nader overleg plaats.[31] Den Haag bleek niet ongenegen het werk toe te staan eventueel met een sas. Na een periode met overvloedige neerslag werd de dam uit 1641 op 24 december 1651 doorgestoken.[32]

De verzanding van de Eiesluis bij Heist deed de gelijknamige watering omzien naar een andere uitwatering. In de zomer van 1656 groef de watering de Isabellavaart naar de Kleine Geule van de Reigaarsvliet.[33] De consequentie was dat sedert 1657 de wateringen van de Eiesluis en de Reigaarsvliet vanuit het fort Sint-Isabella, waar de sluis lag, konden worden geïnundeerd. Van de Zwarte Sluis bij fort Sint-Frederik liet de werking te wensen over door de aanwas in de sluisvliet op het Paswater tussen dat fort en fort Sint-Donaas.[34]

Op het eind van de Tachtigjarige Oorlog waren op de overstromingsvlakte tussen het Lapschuersegat en de Gentse Lieve een aantal kleine polders omkaad. Na dijkbreuken in 1650 en 1651 werden ze verplicht mee te bedijken onder één dijkagie. Dat werden de Sint-Jobspolder en de Maldegemsepolder met sluizen bij fort Sint-Job en westelijk van Middelburg (Vl.). Daarmee werden ook de gebieden van Noord-over-de-Lieve, Moerkerke en Stampershoek drooggelegd, in totaal ging het om ruim 2.800 hectaren.[35] De droog gebleven poldertjes langs het Lapschuersegat werden niet meegenomen.[36] De snelle opslibbing in het Lapschuersegat na de bedijkingsgolf gaf suatieproblemen en daardoor ook wateroverlast, met name zuidelijk van de Gentse Lieve bij Middelburg (Vl.) en Maldegem.[37] Na overstromingen, veroorzaakt door de storm op 9 september 1658, werd besloten tot de aanleg van nieuwe sluizen bij het fort Sint-Job op het inmiddels weer open Zoute en op het Lapschuersegat, waar het gat was geslagen. De Staten-Generaal wilden alleen meewerken als alleen de sluis op het Lapschuersegat werd her-

[27] RAG, *AR3*, nr. 227, fol. 130; ARA, *CCRK54*, nr. 26554; RAB, *INV15/16*, nr. 33; De Vos, 'Rodenhuize', 240.
[28] RAB, *INV15/16*, nr. 33, fol. 106v. Brandbrieven zijn de op schrift gestelde contributie-eisen om brandschatting te voorkomen.
[29] RAG, *AR3*, nr. 229, fol. 137; RAB, *INV15/16*, nr. 33, fol. 107, 108. De parochies in het Oost-Vrije dienden 'op te brynghen hun quote in het ghelt' ter verdediging van de Suydtleye.
[30] GAS, *ASS*, nr. 1041; RAB, *INV44/1*, nr. 341.
[31] NA, *1.01.19*, nr. 66, fol. 502, 521.
[32] NA, *1.01.19*, nr. 67, fol. 210-211, nr. 68, fol. 127, 128, 203-204; *1.01.02*. nr. 12548.302 (res. SG 26-10-1651); GAS, *ASS*, nrs. 1041 & 1071.
[33] Coornaert, *Heist en de Eiesluis*, 360-361 & *Westkapelle en Ramskapelle*, 178-180; ARA, *CCRK54*, nr. 26551; RAB, *INV44/1*, nr. 145, fol. 15v-22, nr. 88, nr. 112, nr. 285; *INV113*, nr. 673; RAG, *VZ1*, nr. 1517. Om te 'suweren de wateren van dese waterynghe door de landen van de waterynghe van Groodt Reygarsvliedt, ende alsoo naer de sluuse ligghende west by het fort genaempt sta. Isabella'. De eerste sluis lag binnen het fort maar is in 1645 naar de westzijde verplaatst.
[34] RAB, *INV44/1*, nrs. 370 & 397.
[35] RAB, *TBO2*, nrs. 236 & 237; *INV322*, nrs. 134, 135 & 138; *INV113*, nrs. 29, 552, 665 & 671; De Kraker, *Reconstructie*, 47; De Smet, 'Afwateringsprobleem', 112-113; SHAT, O15 4.7.D. nr. 270.
[36] RAB, *TBO2*, nrs. 183 & 239 (besluit 17-9-1650).
[37] Van Vooren, 'Aardenburg en zijn betrekkingen', 71-72; RAB, *INV113*, nr. 29.

legd.[38] Verder oostwaarts voerden de Ee en de Eeklosevaart het overtollig oppervlaktewater af.[39] Aldus domineerde de Republiek na 1648 grotendeels de suatie in het noorden van het Vrije van Brugge. Het afdichten van de sluizen door de Staatsen om een militaire inundatie te stellen rondom Sluis, kon eveneens voor grote wateroverlast zorgen. Vandaar dat de wateringen onderzochten of een aanzienlijk deel van de afwatering naar Blankenberge kon worden geleid.[40] Na de vrede van 1661 werd opnieuw, het in 1622 begonnen, scheepvaartkanaal Brugge-Oostende aangepakt, dat in 1666 gereed kwam.[41] Het kanaal was ook bedoeld voor de bevoorrading bij een militair conflict, buiten de Republiek om. Om die reden werd in 1669 het kanaal Gent-Brugge verbreed en verdiept.[42] De situatie bij Damme verbeterde tussen 1660 en 1666 door de aanleg van sluizen.[43] Tijdens de overleggen over de limietscheidingen in 1664 kwam ook de doorgestoken dam bij fort Sint-Donaas ter sprake. Vanwege de handel was het wenselijk dat hierin een sas zou komen na het afblazen van de te graven vaart naar het Pas.[44] Dit is nooit gebeurd. In 1661 ontstond consternatie in Sluis nadat de commandant van Damme bij het redoute Bekaf in 1657 een aarden dam door het Zoute had laten leggen vanwege werken te Damme en die niet weg liet halen. Omdat daarmee een stuk waterboezem wegviel, vreesde men nog meer aanwas van slikken in het Paswater wat zowel de haven als de vesting zou compromitteren. Bovendien claimde Sluis dat het waterrecht haar vanouds toekwam.[45]

Tijdens de Devolutieoorlog werden grote delen van het Vrije van Brugge en het Veurne-Ambacht onder water gezet en waren er een jaar lang Franse excursies tot bij Brugge, Philippine en Sas van Gent.[46] Op 17 augustus 1667 namen de Fransen Rijsel in en trokken van daaruit noordwaarts. Na de Spaanse verzoeken om bijstand bij de Staten-Generaal sloten de twee partijen een geheime overeenkomst over een geldlening en een krediet met als onderpand een aantal steden en forten dat gedurende de onderhandelingen steeds wisselde. De forten van de Cantelmolinie en het Scheldefort Sint-Marie bleven er steeds deel van uitmaken.[47] Daar velen wegvluchtten, gaf landvoogd, gouverneur-generaal Castelrodrigo, op 4 september opdracht zo snel mogelijk alle bruggen over het kanaal Gent-Brugge af te breken, de linie op te maken en te bemannen. Daarmee wilde hij voorkomen dat de streek ten noorden van het kanaal een Frans contributiegebied zou worden. In december werden er retranchementen langs aangelegd.[48] Daar de ratificering van het vredesverdrag van 2 mei 1668 op zich liet wachten, dreigde de in Waasten gelegen Franse maarschalk Crecquy het Vrije van Brugge, de Oudburg van Gent en het Waasland binnen te vallen. De *disorders* konden enkel vermeden worden door met hem over contributie te onderhandelen. Het hof te Brussel gaf de kasselrijen geen toestemming maar voegde toe dat zij afhankelijk van de omstandigheden naar behoren moesten handelen. De kas-

[38] De Smet, 'Afwateringsprobleem', 114-115; RAG, *INV15/16*, nr. 33, fol. 99v, nr. 399, fol. 54v, 60; *INV 325*, nrs. 93 & 146; *INV 328*, nr. 30 (res. SG 31-10 & 18-9-1658); NA, *1.01.19*, nr. 1571, nj 1658, fol. 58.
[39] Stockman, 'De Watering van Eeklo', 181-182. Deze 'Moerwatergang' of turfvaart uit de tweede helft van de 13e eeuw was na de aanleg van de Gentse Lieve i.v.m. de vrije afwatering vanuit Eeklo met een duiker verbonden met de Noordwatergang. Ook de Ee was met een duiker onderdoor de Gentse Lieve geleid.
[40] RAB, *INV15/16*, nr. 33, fol. 215.
[41] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 91, 114-116; RAB, *INV15/16*, nr. 33, fol. 201v-202; RAG, *VZ1*, nr. 93.
[42] Winnepenninckx, 'Rond het graven', 118.
[43] De Keyser, 'De sluis op het Zwin', 118-119.
[44] NA, *1.01.02*, nr. 9058 (19-9-1664).
[45] GAS, *ASS*, nr. 1071; NA, *1.01.19*, nr. 1572, vj 1661, fol. 56-56v.
[46] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 116-117; *Tijdinghe uyt verscheyde quartieren*, nr. 38 (17-9-1667), 1.
[47] Zijlmans, *Troebele Betrekkingen*, 494-497. Het Staatse leger zou de werken op Spaanse kosten bezetten en verdedigen als eigen grondgebied en na terugbetaling ontruimen. Tegenover de Fransen werd staande gehouden dat het de bedoeling was die plaatsen, gezien de slechte financiële toestand van Spanje, te 'kopen'.
[48] RAG, *AR3*, nr. 237, fol. 249v, 216v, nr. 237, fol. 339v-341v, nr. 238, fol. 16v, 33, nr. 1503; De Reuck, 'Bellem en omgeving', 88-89. De Engelse hulptroepen die er werden gelegerd of doortrokken deden zich eveneens te buiten aan plunderingen.

selrijen kozen eieren voor hun geld, zeker na het plunderen en in as leggen van enkele parochies langs het kanaal.[49]

In de zomer van 1672 bezetten de Fransen onder leiding van De Nancré wederom een deel van Zuid-Vlaanderen. De inundatiemaatregelen rondom Sluis, Aardenburg en in de Waterlanden na de Franse aanval op Aardenburg veroorzaakten in de aangrenzende kwartieren van Vlaanderen veel wateroverlast. Westelijk van de Ee was dat vooral in de omgeving van Middelburg (Vl.). Brugge verzocht de Haagse regering de inundatie zo snel mogelijk ongedaan te maken. De aanleg in 1672 van de 'Zeedijck van den Middelburgschen polder' moest de landen ten oosten en noorden van de Molenkreek beschermen.[50]

Vanuit Brugge, dat in 1673 door Fransen was bezet, mislukte een poging om Damme, de ideale springplank om het hele Vrije van Brugge door omkoping in te nemen.[51] Op deze vesting en enkele strategische forten zoals Sint-Isabella en Sint-Donaas had zich een sterke Spaanse bezetting teruggetrokken.[52] Tussen de Leie en het kanaal Gent-Brugge lagen Franse kampen om contributie af te dwingen.[53] In november 1675 leidden twee springvloeden op één dag de polders tot overstroming bezuiden het Lapschuersegat.[54] In 1676 en 1677 bezetten de Fransen opnieuw grote delen van Vlaanderen. Hun tochten om contributie af te dwingen, lieten in de Zwinstreek, het Meetjesland en tot op zekere hoogte in het Waasland een spoor van vernieling achter.[55] Op 20 maart 1677 landden schepen met geallieerde troepen onder de graaf van Waldeck op Maldegem, Eeklo, Kaprijke, Sas van Gent, Philippine en andere frontiersteden. Nadat zij flink huis hadden gehouden, kregen sommige dorpen opnieuw Frans bezoek.[56] Na de inname van Gent door maarschalk Vauban begin maart 1678 drong de Spaanse bevelhebber, markies d'Ossera, bij het Vrije van Brugge aan op de slechting van de forten Sint-Job en Sint-Frederik.[57] Hij wilde voorkomen dat de Hollandse troepen die zouden versterken en 'belegghen met volck' ofwel van een garnizoen voorzien.[58] Op 15 april 1678 inundeerden de Staatsen wederom de Waterlanden en de Beoosteree-Bezuidenpolder om de Fransen te beletten noordelijker door te dringen.[59] Ten zuiden van het Lapschuersegat werd de Sint-Jobspolder kortstondig het slachtoffer van een inundatie. De volgende zomer was een groot deel van het Vrije van Brugge in handen van Staatse troepen van Oranje onder generaal Hans Willem van Aylva. Beducht voor Franse represailles bleven de dorpen er voldoen aan de contributie.[60]

[49] De Vos, 'Franse invallen', 141-142; De Reuck, 'Bellem en omgeving', 97-100; RAG, *AR3*, nr. 238, fol. 83v-85v, 92, 96v-97. 'de supplianten hemlieden moghen reguleren ghelyck in den jeghenwordighen noodt ende conjoincture des tyts sullen vinden te behooren'.
[50] NA, *1.01.02*, nr. 11146, fol. 237; RAG, *P30*, nr. 83.
[51] *Amsterdamse Courant* 10-11-1674, 2.
[52] ARA, *CCRK54*, nr. 26556, 18-23v, 28v, 39v-41v, 49, 55v-56.
[53] RAG, *AR3*, nr. 213, fol. 76; Van Vooren, 'Middelburg in Vlaanderen toevluchtsoord', 13.
[54] De Kraker, *Reconstructie*, 44; Van Vooren, 'Middelburg in Vlaanderen toevluchtsoord', 13; Wolters, *Recueil de Lois 2*, nr. 234.
[55] RAB, *INV15/16*, nrs. 3446 (Knokke, 1678/1679) & 3170 (Heist 1677/1678); De Vos, 'Franse invallen', 143-144; Van Hoorick, *Van polders*, 367-368; RAG, *AR182*, nrs. 26 & 33.
[56] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 3-4-1677; *Amsterdamse Courant*, 1-5-1677; RAG, *AR3*, nr. 247, fol. 54, 278; De Vos, 'Franse invallen', 144.
[57] Sébastien le Prestre de Vauban (1633-1707), Franse vestingbouwer. Tijdens de Negenjarige Oorlog stond hij tijdens het beleg van Namen in 1692 tegenover Coehoorn. Biografie: Blanchard, *Vauban*.
[58] RAB, *INV15/16*, nr. 37, fol. 7v-8 (20-3-1678).
[59] Van Vooren, 'Middelburg in Vlaanderen', 5.
[60] RAB, *INV15/16*, nr. 37, fol. 21v-22, 65.

7.4. Het Vrije van Sluis
7.4.1. Inleiding
Voor wat de ontwikkelingen in het Vrije van Sluis betreft, kunnen na de Vrede van Munster twee perioden worden onderscheiden. De periode 1648-1671 kenmerkt zich door het uitvoeren van omvangrijke bedijkingen. In de octrooien is er veel aandacht voor de militaire consequenties van de bedijkingsprojecten. Het belang van de Nieuw-Passegeule als linie werd erkend zodat ook daarmee rekening werd gehouden. Voor de bestaande landsverdediging was er geringe belangstelling wat leidde tot verval. De ontwikkelingen in deze periode worden in kleinere geografische eenheden behandeld. Hoewel Biervliet van oorsprong deel uitmaakt van de Vier Ambachten sluit het met de voortgang van de bedijkingen meer aan bij het Vrije van Sluis. De tweede periode omvat de Hollandse Oorlog (1672-1678) met de daarmee gepaard gaande militarisering van het landschap. Enkele gecommitteerden uit de Raad van State bezochten in 1671 alle vestingwerken en fortificaties in Staats-Brabant en Staats-Vlaanderen. Voor die van Aardenburg en Oostburg werd de sloop geadviseerd.[61] Niettegenstaande zich er nauwelijks gevechtshandelingen voordeden, werd een deel van het Vrije van Sluis Frans contributieland. Preventief werd ruim gebruik gemaakt van het inundatiewapen met alle gevolgen van dien. Bijzonder zijn de verbeten pogingen van Aardenburg, haaks op de inundatieplannen, om zijn economische levensader te behouden.

7.4.2. Landaanwinning en fortificaties: 1648-1671
Volgens de verdragstekst van Munster dienden de forten Nassau en Oranje bij Cadzand te worden geslecht. Er werd echter overeengekomen dit niet te doen en binnen het retranchement ontstond een burgernederzetting. Dat bespoedigde het verval van de werken. Het op peil houden van de aan erosie onderhevige oeververdediging bleef een punt van aandacht.[62] In 1672 werden de twee forten opgemaakt en deden evenals fort Berchem tot na de oorlog dienst.[63]

De nieuwe inpolderingen in de oude wateringen van Beooster- en Bewesteree veranderden het militaire landschap ingrijpend doordat er binnen enkele jaren bijna 5.800 hectaren werden herdijkt in een nieuwe vorm. Aardenburg wist door krachtig gelobby te bewerkstelligen dat het havenkanaal daarbuiten bleef. Halverwege mocht in 1651 een grote draaibrug komen.[64] De Isabellapolder-Benoorden moest in 1649 de westelijke dijk leggen zoals in 1615 met de sluis tegen de stad om de polder desgewenst te kunnen inunderen. De aansluiting op de contrescarp moest met een gracht. De in de dijk opgenomen Olieschans boette in betekenis in.[65] Toen in 1657 aan de oostzijde van de Isabellapolder-Benoorden de Boompolder, zonder Goodsvliet, werd bedijkt, moest de afwatering door de Isabellapolder-Benoorden worden geleid naar de sluis bij de stad. In 1669 ontvingen de Staten-Generaal het verzoek om ook de Goodsvliet af te dammen.[66] Door de inpolderingen westelijk van het havenkanaal in 1650 verviel de functie van de aanwezige forten.[67] Na de bedijking van de Beoosteree-Bezuidenpolder in 1651 werd het fort Spitsbroek opgeheven. Van die polder werd bij de grensvaststelling de oostelijke 500 hectare bij de Spaanse Nederlanden gevoegd. Die uitbreiding oostwaarts was er gekomen op aan-

[61] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vb 5-5-1672, fol. 94-99.
[62] NA, *1.01.19*, nr. 83, fol. 246-246v, nr. 1572, vj 1661, fol. 52, nr. 1573, nj 1664, fol. 66v-67v, nr. 1577, nj 1672, fol. 7, nr. 1578, vj 1675, fol. 95v-96v & vj 1677, nr. 1579, nj 1675, fol. 13; *4.OPV*, nr. C1.
[63] Janssen, & van Dale, *Bijdragen* 4e deel, 133; NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1674, fol. 46v.
[64] ZA, *3520*, nrs. 276 & 318; *3521*, nr. 6 (brief 2-8-1719). Cf het octrooi 29-5-1648 mocht er geen dam liggen.
[65] GAS, *ASA*, nr. 1094 (18-4-1648, res. SG 29-5-1648 & 8-5-1615; apostille SG 29-5-1648); NA, *1.01.19*, nrs. 2182-I (res. SG 15-8-1648) & 488, fol. 290v.
[66] NA, *1.01.19*, nr. 488, fol. 291, nr. 1575, nj 1669, fol. 30v-31; *4.VTH*, nr. 2902; ZA, *3520*, nr. 276; *7*, nr. 459; RAG, *VZI*, nr. 2581; GAS, *ASA*, nr. 1411; *ASO*, nr. 1147. Octrooi 26-1-1652, verlengd 18-11-1654. De Goodsvliet was ontstaan door het verruimen van een veenriviertje.
[67] NA, *1.01.19*, nr. 2182-I (res. SG 5-2-1650 & 25-8-1649); RAB, *TBO2*, nrs. 19, 20, 22 & 23. Zuidelijk van de Sint-Pietersdijk werden de eilandpoldertjes en een stuk van de watering Lapschuere in 1 bedijking samengevoegd.

drang van Aardenburg tegen de wens in van de ingelanden. Het binnendijken van de Blokkreek benam Sint-Laureins van een haven en een extra lozingspunt.[68] Aardenburg wenste om strategische redenen de sluis van de Eeklosevaart naast die van Slepeldamme (voor de Ee). Die lag achter de halve maan voor de Waterpoort en tussen de twee watergangen wenste de stad een stenen beer. Beide wateren moesten net als vroeger worden betrageld om als spuiboezem te kunnen dienen voor de haven zonder wateroverlast te veroorzaken in de nieuwe polders. De stad verzocht en kreeg de directie over de sluizen. Omstreeks 1659 werd over het stortebed van de sluis van Slependamme een rabat gelegd om de slibafzetting te minimaliseren.[69] Een dubbel rabat ter hoogte van de Valeiskreek, dat als sas kon dienen, werd in 1662 gelegd voor de scheepvaart ter ontlasting van het rabat bij Kantine.[70] De somtijds sterke doorstroming tastte de fortificaties langs de haven aan. Om dat te verhelpen, dienden de wateringen twee doorsnijdingen te maken.[71] Commandant Maisonneufve van Aardenburg had meer pijlen op zijn boog. Sinds circa 1658 streefde hij naar de verdere versterking van die vesting en het afwentelen van de kosten die dat met zich meebracht op de aangrenzende polders.[72]

Noordelijk van de Nieuw-Passegeule vonden na de oorlog eveneens omvangrijke bedijkingen plaats: het leggen van dammen in de Brugsevaart (1652) en het droogleggen van de Generale Prins Willempolder I (1650) en II (1652).[73] Doorheen het Nieuwerhavensegat, waaraan geen defensieve waarde meer werd toegekend, mocht een dam met brug komen nabij het nieuw gestichte dorp Schoondijke.[74] Op amper 200 hectaren na was hier nu al het in 1583 verloren land herwonnen. De Linie van Oostburg en de vesting verloren hun waarde en de meeste redoutes werden verpacht.[75] Het octrooi van deel I eiste een sluis bij Slepershaven en een brede watergang met een suatiesluis bij IJzendijke in de Kleine Jonkvrouwpolder.[76] Deel II kreeg een suatiesluis aan de nol te Sasput met een stenen sas ernaast voor de scheepvaart. De bedijkers moesten een 11.400 meter lange bekaad kanaal graven langs de noordwestelijke dijk vanaf Sasput tot het fort Slikkenburg aan de Brugsevaart.[77] Het andere sas was gepland aan het Coxyschegat op het eind van de Boomkreek met een fort ernaast. Daar dat laatste strijdig was met het vredesverdrag werden in 1659 twee alternatieven aangedragen. De locatie bij de Hans Vriese-schans, aan de in 1649 binnengedijkte Oude haven, met een vaart langs het stadscontrescarp tot in de kreek naar de Nieveltschans had de voorkeur van Oostburg.[78] Het sas kwam in 1664 gereed maar over het traject van de vaart ontstond verschil van mening, vervolgens uitstel en later afstel. Revitalisatiepogingen mochten niet baten en in 1672 werd de sloop ge-

[68] RAB, *TBO2*, nr. 14; GAS, *ASA*, nrs. 906 (octrooi SG 22-4-1650; Spaans octrooi 23-5-1651) & 1094 (diverse requesten & stukken 1647-1650); ZA, *3520*, nr. 310; *3523*, nr. 8 (res. 17-6-1655). De stad gebruikte de watergang om de grachten op peil te houden en om 's zomers bij springtij zeewater in te laten om de haven te schuren waarbij zout door de tragels heen drong.

[69] GAS, *ASA*, nrs. 1069, 1095, 1411, nr. 71 (6 & 16-10, 19-11, 4 & 24-12-1660), nr. 72 (1-11-1663), nr. 222; ARA, *T086*, nr. 510 (lias Maldegem, Eeclo & Lembeke; lias Sluis & Aardenburg); ZA, *3523*, nr. 8; NA, *1.01.19*, NA, *1.01.19*, nr. 1572, vj 1662, fol. 46v-47, nr. 1573, vj 1663, fol. 55v-56, nr. 1572, vj 1665, fol. 53v-54, nr. 83, fol. 244v, nr. 84, fol. 12v-13, 308, nr. 81, fol. 174v-175. 'gelijck het van oudts is geweest'. De tragels waren sinds 1630 verwaarloosd. Pas in 1660 werd na veel getouwtrek overgegaan tot het opwerpen van kaden.

[70] GAS, *ASA*, nrs. 906 & 1095.

[71] NA, *1.01.19*, nr. 81, fol. 174v-175, nr. 1570, vj 1659, fol. 52-53, nr. 1571, nj 1657, fol. 43v-44, nr. 86, fol. 346v-347. Aardenburg beriep zich steeds op het octrooi van 11-5-1406, door SG op 28-11-1647 bevestigd.

[72] NA, *1.01.19*, nr. 1573, vj 1663, fol. 55-55v, nr. 1574, vj 1667, fol. 57-58. In 1664 was dat voor fl24.000!

[73] NA, *4.VTH*, nr. 14; in totaal 3.300ha waarvan 196ha in Beoosteree en 834ha in de Waterlanden. Vernoemd naar stadhouder Willem II.

[74] RAG, *VZ1*, nr. 639; ZA, *361.3*, nr. 1359.

[75] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1658, fol. 30v, vj 1660, fol. 66. De vesting en de Cathelijneschans bleven in onderhoud.

[76] ZA, *3556*, nr. 155, fol. 7v-8, nr. 385, nrs. 512 & 24-1.

[77] NA, *1.01.19*, nr. 488, fol. 290v; ZA, *3556*, nrs. 160, 379, 380, 510, 511 & 512; GAS, *ASO*, nr. 1186. De vaart werd geen succes: NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1659, fol. 72v, nr. 1571, nj 1659, fol. 65v-66.

[78] ZA, *3556*, nrs. 512 & 24-1, NA, *1.01.19*, nr. 80, fol. 160-160v, nr. 81, fol. 97v-88, nr. 1571, nj 1659, fol. 58-59; GAS, *ASO*, nr. 1190. De bedijkers en omringende polders moesten fl60.000 bijdragen aan 's Lands sassen.

koppeld aan die van de vesting Oostburg en de resterende onderhorige forten.[79] Oostburg verkreeg uiteindelijk noordelijk van de Hans Vrieseschans een haven met een door een redoute beschermde spuikom.[80] Al voor 1650 waren er plannen voor een scheepvaartkanaal vanuit de Brugsevaart oostwaarts door de Mauritspolder tot in het Jonkvrouwgat met een sas benoorden het retranchement van IJzendijke.[81] Blijkbaar had men toen al weinig vertrouwen in de Nieuw-Passegeule als scheepvaartweg. Het Nieuwerhavensegat werd steeds smaller doordat tegen de bestaande dijken smalle stroken schor werden bedijkt.[82] Tegen 1674 waren zowel de Nieuw-Passegeule als het Nieuwerhavensegat als vaarwater ongeschikt. In 1661 kreeg Oostburg toestemming het resterende deel van de Brugsevaart af te dammen, wat vanuit militair oogpunt gunstig werd geacht. Maar pas in 1682 was het zover.[83]

De polders in de Waterlanden werden na de vrede vrijwel gelijktijdig (1648-1653) herdijkt binnen enkele ringdijken met behoud van de meeste oude binnendijken. De polders bleven min of meer in hun oorspronkelijke vorm bestaan aan weerszijden van de Nieuw-Passegeule en de Brand- of Soetelaerskreek, die als buitendijkse waterlinies bleven liggen.[84] De relatief jonge leeftijd van de polders, waardoor ze vrij hoog lagen, en de kleibodem waarop het zeewater minder vat had, verklaren deze werkwijze. De bestaande kreken en watergangen hadden zich verdiept en verbreed. Aan weerszijden van de Brandkreek verleenden zowel de Staten-Generaal als Filips IV octrooi om te bedijken. De polders op Koningsbodem ging men betitelen als de Generaliteit van de Vrije Polders.[85] Naar de polderdelen tussen Brandkreek en Nieuw-Passegeule werd sindsdien gerefereerd als Sociëteit van de Eylandtpolders of de Generale Vrije Polder.[86] In 1658 lag het hele gebied droog. Enkele bestaande forten werden geïntegreerd en langs de noordoever van de Nieuw-Passegeule waren nieuwe redoutes voorzien.[87]

Tegen IJzendijke viel noordelijk van de Nieuw-Passegeule in 1653 de Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder droog. De zeedijk tussen IJzendijke en de Jonkvrouwschans diende tevens als linie van communicatie. De haven werd op diepte gehouden met een sluis onder de wallen door en die moest ook de grachten op niveau houden. De buitenwerken van de vesting dienden naar het oordeel van de commandant Lelion te worden ontmanteld. In 1666 viel echter het besluit de Jonkvrouwschans en de linie naar IJzendijke helemaal op te knappen.[88]

Het eiland Biervliet kreeg uitbreiding aan de zuidzijde. Na de bedijking van de Boompolder in 1657 bleken de slikken in het Zuiddiepe, tussen Biervliet en het 'vaste land', die voordien door opslibbing werd geplaagd, te eroderen. Om het proces te versnellen, dacht men in 1660 met een doorgraving en kade water door een paar kreken te leiden, maar over de locatie bestond verschil van inzicht.[89] Vier jaar later was het te laat en werd het bedijken van het Zuiddiepe

[79] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1660, fol. 40-40v, 63v-64v, nr. 1571, nj 1600, fol. 44-44v, nr. 1572, vj 1662, fol. 55-55v, nr. 1572, vj 1663, fol. 71, vj 1664, fol. 51-53v & vj 1665, fol. 71v, nr. 1576, vj 1670, fol. 82, nr. 1578, vj 1674, fol. 48-48v, nr. 1584, vj 1686, fol. 176v; ZA, *7*, nr. 9 (res. 12-6-1663).
[80] ZA, *293*, nr. 309.
[81] NA, *4.VTH*, nr. 2904; GAS, *ASS*, nr. 1069..
[82] NA, *1.01.19*, nr. 1572, vj 1664, fol. 45; ZA, *3562*, nr. 104.
[83] NA, *1.01.19*, nr. 82, fol. 457. In tijd van nood zou de polder beter inlopen dan als men het schor liet opslibben.
[84] Brand, 'De ontwikkeling van' 51; Wintein, 'De historisch-geografische kwaliteiten', 20-22; NA, *4.VTH*, nr. 2901, ZA, *294*, nrs. 334, 335, 341 & 344; *3510*, nr. K67; SHAT, O15 4.7.D. nr. 267; RAB, *TBO2*, nr. 194. Deze kreken waren respectievelijk 607 en 260ha groot.
[85] Stockman, 'De Generale', 183; Wolters, *Recueil de lois 2*, 183; ZA, *3568*, nr. 7 (26-4-1651); *7*, nr. 459; GAS, *ASA*, nr. 895; RAB, *TBO2*, nr. 210, fol. 14, 17v; *TBO171*, nr. 150. totaal ongeveer 900ha.
[86] ZA, *3568*, nr. 379.
[87] GAS, *ASA*, nr. 1079; NA, *4.VTH*, nr. 2904; *4.OMM*, nr. 122 sub V30; ZA, *33.1*, nr. 1537; *3556*, nrs. 379-380 & 385; RAG, *VZ1*, nr. 638.
[88] NA, *1.01.19*, nr. 72, fol. 80-80v; nr. 75, fol. 224-224v, , nr. 1570, vj 1656, fol. 63v, vj 1600, fol. 70, nr. 1571, nj 1656, fol. 99-99v, nr. 1574, vj 1666, fol. 78, vj 1667, fol. 78v-80. De liniedijk bleef bij het land in onderhoud.
[89] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1660, fol. 70v-71. Dijkgraaf en landmeter Manteau versus ingenieur Bollaert.

noodzakelijk geacht om bij een aanval vanuit het zuiden voldoende inundatiediepte te hebben. Vijfentwintig jaar later was het zover.[90]

Aan de Vlaamse kant ontstonden de Thibautpolder (1648) en een verkleinde Clarapolder (1650).[91] De Boekhouterhaven met de, tijdens de oorlog beschadigde, zeesluis mocht niet worden afgedamd bij die laatste bedijking. Het zou tot 1664 duren alvorens de sluis, ditmaal in steen, werd vernieuwd.[92] Bij de drooglegging van de Grote Oudemans- en de Jonkvrouw-Bezuidenpolder in 1652 lag een aanzienlijk deel op Spaanse bodem.[93] In 1659 verzochten de Eylandtpolders om een dam te mogen leggen door de Oudemanskreek (Brandkreek) aan de zuidzijde van het Jonkvrouwgat bij het dorp Oudeman. Na inspectie verkreeg de polder op 22 juni 1660 toestemming dit te doen. Om te besparen op dijkonderhoud verzocht de polder vervolgens in 1661 om een tweede dam verder zuidwaarts te mogen leggen. Ditmaal werd negatief geadviseerd. Ingenieur-cartograaf Bollaert oordeelde dat ook de eerste dam verwijderd moest worden, om een maximaal getij door Brandkreek, Nieuw-Passegeule, Jonkvrouwgat en Zuiddiepe te hebben, zich baserend op zijn ervaringen na het doorbreken van een dam in de Nieuw-Passegeule.[94] De dam bleef liggen.

De vesting Sluis bleef na de oorlog een tijd in onderhoud bij de Staten-Generaal. Na het bedijken van de Bewesteree-Benoordenpolder was een grote 'blinde' (dijkstaal of restant verkorting) blijven liggen bij de Westbatterij niettegenstaande die tonnenrond gemaakt had moeten worden. Pas na enige dwang werd het werk in 1662 uitgevoerd.[95] In die jaren werden heel wat sluizen vernieuwd zoals die in de stadswallen, aan de Westbatterij, de Pasforten en de sluis Verloren Cost onder de Duiventoren. De Duiventoren werd omgevormd tot een batterij, nieuwe redoutes werden gebouwd en de stenen beer bij de Westbatterij onder handen genomen.[96] Over het Paswater werd een pontverbinding onderhouden.[97] De zeewerken stonden sterk onder druk vanuit het Sluissegat (of Paswater) waarop werd gereageerd met het leggen van (rijs)dammen en andere oeverwerken. In maart 1672 waren de gelanden van de Gouverneurspolder genoodzaakt een inlaagdijk te leggen en verzochten lastenverlichting. Daar de polder van belang was voor de verdediging van de Pasforten was het advies positief met de kanttekening dat, mocht het verzoek niet worden ingewilligd en de polder werd verlaten, het verstandig was hem te handhaven als een staand water (of permanent gevuld inundatiebekken) voor de fortificaties.[98]

7.4.3. De Hollandse Oorlog: 1672-1678

Toen in 1671 de spanningen opliepen, werd opnieuw aandacht besteed aan de verdediging. Aardenburg werd onder het bevel van Sluis geplaatst met een commandant. Het jaar daarna bepaalde de landsregering dat 'de stadt soude geslecht ende gedemolieert worden' en het garnizoen drastisch verminderd.[99] Gevreesd werd dat de Franse troepen de versterkingen tussen Sluis en Aardenburg zouden gebruiken om zich te verschansen zodat ook die, met uitzondering van de Kruisdijkschans, gesloopt dienden te worden.[100] Het stadsbestuur maakte bezwaar en

[90] NA, *1.01.19*, nr. 84, fol. 240v-241 (res. SG 19-10-1663), nr. 1573, vj 1664, fol. 8-8v.
[91] De Clarapolder had het 'schorre van Isabella' moeten prijsgeven. Octrooi SG 24-8-1648.
[92] RAG, *AR22*, nrs. 196 & 198; *AR194*, nr. 1073. De Laureine-, St.-Joris- en Capellenpolder betaalden mee.
[93] ZA, *361.3*, nr. 1359.
[94] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1659, fol. 61v-62, nr. 1572, vj 1661, fol. 63-68v.
[95] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1656, fol. 43v-44, vj 1659, fol. 68-68v, nr. 1571, nj 1659, fol. 49v, nr. 1572, vj 1662, fol. 39v, nr. 80, fol. 27-27v. Gouverneur geautoriseerd het werk publiek aan te besteden op kosten van de gelanden.
[96] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1657, fol. 69v-70 & vj 1659, fol. 49-50, 66v, nr. 1571, nj 1658, fol. 48v & nj 1661, fol. 43, nr. 1659, fol. 45v, 50-50v, nr. 1573, nj 1665, fol. 25, nr. 1574, vj 1666, fol. 68 & vj 1667, fol. 73v.
[97] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1657, fol. 70v-72, vj 1658, fol. 40.
[98] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1672, fol. 57 & vj 1673, fol. 68v-69.
[99] NA, *1.01.19*, nrs. 93 (7-4 & 4-5-1672) & 488 (25-2-1671).
[100] NA, *1.01.19*, nr. 91 (3-9-1670), nr. 93 (10-10-1672), nr. 1576, vj 1670, fol. 71v-72 & vj 1671, fol. 57v-58v, nr. 1577, nj 1670, 36-37v, 39, 41-41v, nr. 1578, vj 1674, fol. 37, nr. 1582, vj 1684; *4.OPV*, nr. A2; De Vries, 'Cartografie van', 106; RAB, *INV114*, nr. 1421.

vond de Zeeuwse Staten aan zijn zijde. De gecommitteerden van de Raad van State stelden in april 1672 voor om de Olieschans juist op te maken en de zeesluizen van de Ee (Slependamme) en de Eeklosevaart daarheen te verplaatsen.[101] Het besluit werd op 30 april opgeschort. Het aanbod van de magistraat om de stad op eigen kosten te fortificeren, werd geaccepteerd maar vervolgens gebeurde er nagenoeg niets.[102]

Na de Franse oorlogsverklaring verleenden de Staten-Generaal machtiging aan de militaire autoriteiten om inundaties te stellen bij het naderen van de vijand. Op 26 juni bereikte het bericht Brussel dat een omvangrijke Franse legermacht onder leiding van De Nancré over de brug van Bellem was gemarcheerd. Men vermoedde een aanval op Sas van Gent, het Moerspui of daaromtrent.[103] In werkelijkheid arriveerden er in de nacht van 26 op 27 juni 4.000 Fransen voor Aardenburg. Het geminimaliseerde garnizoen wist twee bestormingen af te slaan. Dat was voor een belangrijk deel te danken aan het ophouden van water in de kreken en waterwegen, het afbreken van bruggen en het doorsteken van dammen rondom de stad.[104] Uit voorzorg stak men vervolgens op tal van plaatsen de dijken door – Bewesteree-Benoorden- en -Bezuidenpolder, Boompolder, de Sint-Pietersdijk bij Sint-Kruis – zodat omstreeks 15 juli de streek rondom Aardenburg en Sluis onder water stond.[105] Om de veldgewassen te beschermen mochten winterkades worden aangelegd: rond het Hoogland van Sint-Kruis, westelijk van Sint-Kruis tegen de Sint-Pietersdijk, rond de Biezenpolder, noordelijk van Sint-Laureins (Rabotsdijk) en vanuit Sint-Kruis zuidwaarts langs de Valeiskreek. De Boompolder kreeg in juli toestemming om een dijk te leggen oostelijk van de Sint-Kruiskreek en aansluitend op het Hoogland de Kleine Boompolder te bedijken. Deze polder overstroomde in 1678 en nogmaals in januari 1682, maar dat werd telkens snel ongedaan gemaakt. De rest van de Boompolder diende als waterhouwer waarvan het grootste deel, 420 hectaren, pas in 1698 zou worden herdijkt als Grote Boompolder.[106] Van de Isabellapolder-Benoorden werden circa 43 hectaren tegen de stad van een kraagdijk (een hoge kade) voorzien ter fortificatie van de stad en dat stuk lag tot 1678 geïnundeerd met zoutwater.[107] De gouverneur van Sluis, Maurits Lodewijk van der Lecq, liet in 1672 tevens de Eylandtpolders onder water zetten waardoor de Nieuw-Passegeule aanzienlijk dieper werd.[108] De commandant van IJzendijke ontving op 27 augustus 1672 van de Zeeuwse Staten machtiging om inundaties te stellen. Dat bleef voor zover is na te gaan, beperkt tot de Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder. Daar het water bij elk tij in- en uitliep, vonden de Haagse gedeputeerden de inundatie nutteloos. Ze wensten er een staand water. De dijk en het fort moest op kosten van het Land van Cadzand worden hersteld en de sluis verlegd, wat in 1673 een feit was.[109] In de loop van 1672 werkten soldaten, burgers en gevorderde boeren volop aan IJzen-

[101] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1672, fol. 94v-96.
[102] De Kruijff, 'Grensgebied en buffer', 159; GAS, *ASA*, nrs. 536 & 537; NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1672, fol. 29v-30, nr. 1578, vj 1674, fol. 42, nr. 488 (30-4 & 25-5-1672); RAG, *INV113*, nr. 513; *VZ1*, nr. 1511.
[103] NA, *1.01.02*, nr. 11144, fol. 537v (T. Sasburgh aan SG 26-6-1672).
[104] GAS, *handschriftenverzameling Aardenburg*, nr. 13; *ASS*, nr. 1414; Vorsterman van Oyen, *De Berenning*, 132, 134, 144, 152-153; ZA, *2*, 104 (28-6-1672); NA, *1.01.02*, nr. 11144, fol. 550-550v (commandant Scotte aan SG 28-6-1672), 606v-608 (Krab aan SG 13-7-1672). Zie: van Vooren, 'Kolonel Albert Spindler' en Romeijn, 'De helden van Aardenburg'.
[105] NA, *1.01.19*, nr. 1577, vj 1677; ZA, *3523*, nr. 331. Ontstaan op 9-7-1672 van het Grote Gat van St.-Kruis.
[106] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 235; ZA, *3525*, Inleiding (geen bron) & nr. 300 (octrooi 20-9-1685 resterende 400ha); *3526*, nr. 2, fol. 1-46, 49v-56v, nrs. 20 & 309; *33.1*, nr. 1518; *361.3*, nr. 1520; GAS, *ASA*, nr. 906; UBL, *CBN*, 051-04-006; Wilderom, *Tussen Afsluitdammmen*, 84 (geen bron); NA, *1.01.19*, nr. 101 (3-6-1680), nr. 1576, vj 1673, fol. 71, nr. 552, 3-6-1680. Met 21ha van de Kleine Boompolder in de Spaanse Nederlanden.
[107] NA, *1.01.19*, nr. 1581, nj 1679, fol. 40-40v; ZA, *33.1*, nr. 1563 (verklaring 30-4-1678).
[108] Wiltschut, *Verhaal hoe dat*; ZA, *7*, nr. 464 (6-1-1674); *3568*, nr. 7 (res. SG 13-3-1688); *1.01.19*, nr. 1595, nj 1700, fol. 47v-52v (tegenover Turkeye).
[109] Ten Raa, *Het Staatsche leger 5*, 303 & *7*, 394 (noot 4); NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1673, fol. 88, 89v-90, nr. 1577, nj 1672, fol. 10v-11, nr. 1578, vj 1674, fol. 34-34v. Wegens gebrek aan vertrouwen van de aannemers in het Zeeuwse bestuur diende de aanbesteding plaats te vinden op naam van de ontvanger van de Generaliteit.

dijke, de Jonkvrouwschans en de redoute het Watergat.[110] Al deze doorstekingen en de zoutwaterinlaat veroorzaakten grote schade aan de gewassen en de bodem. Tot in de achttiende eeuw had men nog geen effectieve hulpmiddelen zoals gips, kalkpoeder en kunstmest om zoute grond weer snel voor landbouw geschikt te maken. Het duurde jaren alvorens men een normale oogst kon halen. Alleen winterkoolzaad en meekrap waren redelijk zouttolerant.[111] Door het dichtstoppen van de sluizen bij Boekhoute lag in 1672 en 1673 ook de Laureinepolder (677 ha) door stagnerend zoetwater geïnundeerd.[112]

Op 11 januari 1673 liet gouverneur Van der Lecq, vanwege een verwachte Franse aanval, de zeesluis van de Jonkvrouw-Bezuidenpolder tegenover IJzendijke bezetten. De volgende dag vernielden werklieden onder bescherming van soldaten de sluis. Daardoor overstroomden niet alleen de Oudemanspolder en een deel van de Jonkvrouw-Bezuidenpolder maar ook de polders tot bij Kaprijke, Bassevelde, Bentille en Sint-Laureins in de Spaanse Nederlanden. Dit riep een heftige reactie uit Brussel op daar er op deze manier grote schade werd aangericht. De Spaanse polders begonnen direct met het leggen van een kade op de grens die kort daarna in de nacht van 19 op 20 januari doorbrak.[113] Op 23 maart 1673 deed een veertigtal Franse ruiters tijdens laagwater via het gat in de Oudemanspolder een inval en stak huizen in brand. Bij een tweede inval op 25 maart werden ze opgewacht door boeren en trokken ze terug.[114] Op 13 april 1673 liet Van der Lecq zes of zeven doorsnijdingen maken in de Generale Vrije-, Thibaut- en Oudemanspolder waarna de Spaanse landen opnieuw inundeerden.[115] Met het leggen van de Vrijendijk langs de grens viel in de loop van 1673 het Spaanse deel van de Jonkvrouw- en Oudemanspolder droog.[116] In totaal werden in 1673 ruim 3.300 hectaren Spaans territoir met zeewater geïnundeerd. De commandant van IJzendijke meende dat, om meer waterdiepte voor de vesting te krijgen, ook de Clarapolder moest worden geïnundeerd. Deze polder was in 1672, samen met de andere polders zuidelijk van de Nieuw-Passegeule en het Coxyschegat, door de Fransen contributieplichtig gemaakt. Er werd een doorsteking gemaakt maar de polder liep slechts deels onder.[117] Aansluitend op de Zwinstreek werden ook de pachters van de 'Staten landen' van Lapschuere gedurende zes jaar gedwongen zware Franse oorlogscontributies te betalen.[118] Pogingen werden in het werk gesteld om de geïnundeerde Staatse landen terug droog te leggen. Na de octrooiverlening op 22 april 1674 was alles, uitgezonderd de Staatse Jonkvrouw-Bezuidenpolder, betrekkelijk snel herdijkt.[119] Door de overstromingen, inundaties en herdijkingen

[110] NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1672, fol. 6v-9, nr. 1578, vj 1677 (28-3).
[111] Deze stoffen maken de klei losser van structuur zodat er meer lucht in kan doordringen en het zout sneller met overtollig water kan uitspoelen. Het diepgaande wortelstelsel van meekrap en winterkoolzaad had een structuur verbeterende werking en het onderwerken van de stoppel van koolzaad bracht humus in de bodem. In hoeverre dat hier werd toegepast is niet onderzocht maar ligt voor de hand gezien de grote exporten naar Dordrecht, Middelburg en Rotterdam van dit gewas in de 17e eeuw (Priester, *Geschiedenis*, 40, 41, 220, 305-314).
[112] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1675, fol. 82v.
[113] NA, *1.01.02*, nr. 11146, fol. 236-239.
[114] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 1-4-1673, 2.
[115] ZA, *7*, nr. 464 (verklaring 6-1-1674); NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1675, fol. 79, 82-82v & vj 1677; RAG, *P30*, nr. 110: 'Sint-Jan, Sinte-Lieven, Cruus, Rousselaere, Jeronimus, Oudeman, Joncvrau ende Sinte-Margriete voor zover onder het gebiet van sijne coninckclicke maiesteijt', totaal 1.100ha.
[116] ZA, *3568*, nr. 1, fol. 6v; RAB, *TBO2*, nr. 210, fol. 1, 98, 110.
[117] NA, *1.01.02*, nr. 11144, fol. 798v-799 (J. Pezijn aan SG 9-8-1672), 802-802v (Vrije aan SG 24-9-1672), 1043-1043v (Vrije aan SG 12-12-1672); ZA, 2, nr. 670, fol. 264v. Naast de Clarapolder waren dit: 'St.Cruijs, d'Eede, St.Baefs, Onse Vrouwe besuijden. Heijle, Beooster en Bewester Eede, Isabellapolder, St.Jans, den Oudenman, Waterlandt'. Daar de polders open en onbeschermd lagen, verzocht men SG permissie die, ondanks het uitgevaardigde verbod, te betalen. Op 4-7-1673 behandelde GR het verzoek van de polder het gat te mogen dichten om de oogst te roven daar die rijp was, vandaar dat het met de schade moet meegevallen zijn.
[118] NA, *1.01.19*, nr. 1581, nj 1682, fol. 28-29v.
[119] De Kraker, *Reconstructie*, 43-44; ZA, *7*, nr. 459 (res. SG 20-22-1673); *3568*, nr. 7 (octrooi SG 22-6-1674; actum 9-8-1674); RAB, *INV113*, nr. 500; RAG, *VZ1*, nrs. 643 & 644.

ontstonden uiteindelijk vier Jonkvrouwpolders die op één na alle oorspronkelijk deel uitmaakten van de Jonkvrouwpolder van 1546.

In maart 1673 lag de Bewesteree-Benoordenpolder opnieuw voor korte tijd met de zee gemeen. Dat was niet helemaal naar wens gegaan, vandaar dat in maart 1674 de aanleg van een nieuwe sluis door de 'stadcijngel' van Sluis werd aanbesteed om de hoge landen sneller te kunnen inunderen. Andere maatregelen waren het verbreden van de Sluisse contrescarpgrachten en verbeteringen aan de vesting.[120] Ter bevordering van de communicatie tussen het Groot Pasfort en de stad wenste de gouverneur in 1673 een schipbrug. Gezien de sterke stroom en groot verval kreeg hij er de handen niet voor op elkaar.[121]

Na een bezoek van de Prins van Oranje in 1673 mocht opnieuw worden gewerkt aan de fortificatie van Aardenburg en omgeving. Inmiddels waren er Spaanse detachementen gelegerd. Het volgende jaar kreeg de stad toestemming om een grote contrescarpsluis te leggen om snel water in de gracht te laten. Tegelijkertijd was de Isabellapolder-Benoordenpolder aangezegd de watergang langs de contrescarp te verbreden en te verdiepen.[122]

In Biervliet was het in de zomer van 1673 met de rust gedaan na het arriveren van Franse eenheden die hun kamp te Watervliet opsloegen. De stad kreeg een bescherming door een *abatis*, een gordel van gekapte bomen.[123] Op 10 augustus werd vanuit Watervliet een aanval ondernomen. Vanuit Terneuzen kwamen tijdig hulptroepen opdagen en de aanval werd afgeslagen.[124] Er werd nu twee jaar flink aan de vestingwerken gewerkt.[125] Door het verder opslibben van het Zuiddiepe was het eiland voor de Fransen binnen handbereik gekomen. In 1674 staken de Fransen boerderijen in de Biervlietse Oranjepolder in brand.[126]

In het voorjaar van 1675 vreesde men in Middelburg (Zld) een Franse inval. Gecommitteerde Raden gaven op 24 april het Vrije van Sluis opdracht om alle schepen binnen en buiten het rabat van de Eeklosevaart bij Kantine een tijdlang vast te houden om de overtocht van de vijand te verhinderen.[127] In mei 1676 werd de Bewesteree-Benoordenpolder op order van de gouverneur doorgestoken en met zoutwater bevloeid. Een blijkbaar verwacht Frans bezoek bleef uit.[128] Toen in 1677 de Franse dreiging in het Vrije van Sluis toenam, werden de bewoners verplicht wacht te lopen en zonder vergoeding te werken aan de verdedigingswerken. Datzelfde jaar werd, uit kostenbesparing, opnieuw de ontmanteling van Aardenburg en de Elderschans ter hand genomen en het garnizoen teruggetrokken. De landlieden werden gedwongen hieraan mee te werken.[129] Uiteindelijk beperkten de Fransen zich in 1677 tot een drietal brand- en plundertochten vanuit Watervliet op het eiland van Biervliet. Deze door de Fransen toegepaste tactiek dupeerde de boeren. Die hoefden niet op clementie vanuit Middelburg en Den Haag te rekenen waardoor veel bedrijven en boedels moesten worden verkocht. Bovendien inden de Fransen gedurende de oorlogsjaren op het eiland Biervliet oorlogscontributie.[130]

---

[120] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1673, fol. 69v, nr. 1577, nj 1672, fol. 18v-19 & nj 1673, fol. 13v, nr. 1578, vj 1674, fol. 29 & nj 1674, fol. 30.
[121] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1673, fol. 73v.
[122] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 11-5-1673, 2; NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1673, fol. 80v-81v (zowel slopen als handhaven zou veel geld kosten), nr. 1578, vj 1675, fol. 100, vj 1676, fol. 56-56v & vj 1677, nr. 1579, nj 1675, fol. 21 (n.a.v. brief 25-4 Bollaert).
[123] Willemsen, 'Biervliet in en na', 17, 18.
[124] Nagtglas, *Zelandia Illustrata 2*, 634.
[125] ZA, *2*, nr. 1829.
[126] ZA, *102*, nr. 48; *511*, nrs. 18250 & 17920.
[127] ZA, *7*, nr. 10 (GR 24-4-1675).
[128] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1678, 65-65v.
[129] Ten Raa, *Het Staatsche Leger 6* (1672-1688), 67; NA, *1.01.19*, vj 1677 (28-3).
[130] ZA, *6060*, nr. 686, fol. 19 (3-10-1677); *11*, nr. 1020 (akte 4-4-1677); *102*, nr. 48; *511*, nrs. 18250 & 17920; *11*, nrs. 1020 & 1021 (12 aktes); Willemsen, 'Biervliet in en na', 18-19; Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 86-89.

In februari 1678 inspecteerden enkele leden van de Raad van State en Gecommitteerde Raden de drijvende polders en de schorren en slikken in het Zuiddiepe nabij IJzendijke en de Jonkvrouwschans om te zien hoe die beter konden worden beveiligd.[131] Daar bleef het bij. Toen Gent en het kasteel in 1678 in Franse handen waren gevallen, liet de gouverneur de zuidelijke Eylandtpolders wederom inunderen. Tevens vond hij het nodig de forten Sint-Isabella en Sint-Donaas te slopen zodat ze de Fransen niet tot springplank konden dienen maar daar kwam men niet aan toe.[132] De polders zuidelijk van de Brandkreek, grofweg 1.000 hectaren, werden kort daarna drooggelegd. De Staatse polders bleven goeddeels drijven.

Aan Aardenburg vonden in maart aanpassingswerken plaats op advies van commandant Iman Bonifacius Cau.[133] Uit voorzorg liet hij op 10 maart 1678 het met veel moeite gedichte Grote Gat doorsteken en vielen delen van de Beoosteree-Bezuidenpolder ten prooi aan het zeewater. De kraagdijk van de Isabellapolder-Benoorden werd eveneens doorgestoken en de polder met zeewater geïnundeerd. Het jaar daarna lag de polder weer droog.[134] Ook de Kleine Boompolder werd in 1678 kortstondig geïnundeerd.[135] Ten oosten en westen van Sluis werden eveneens doorgravingen in de zeedijk gemaakt. Beide werden voorzien van een redoute. De polders westelijk van de stad, de Bewesteree-Benoorden- en de -Bezuidenpolder kwamen dras te staan en werden in 1679 herdijkt.[136] In 1678 werd rond Sluis en Aardenburg circa 4.500 hectaren met zeewater geïnundeerd.

7.5. Het Committimus

In de omgeving van Axel en Terneuzen begon men na de Vrede van Munster massaal schorren te bedijken waardoor het grondgebied met 4.200 hectaren aangroeide. De eilanden van Terneuzen en Axel werden aaneen gedijkt met de Koegors- en de Nieuwe Eglantierpolder (1648). Met de Zaamslagpolder (1649) werd een diepe, brede inundatiegeul, de Otheensekreek, binnengedijkt. De in 1596 opgegeven Beoostenblij-Benoordenpolder volgde ondanks een in 1610 gedane oproep pas in 1655.[137] Aan de twee vestingen vonden weinig aanpassingen meer plaats. Bij de bedijkingen bleef men nabij vestingen en forten rekening houden met het militaire belang. Op 22 maart 1659 inspecteerden gecommitteerden de schorren oostelijk van Mauritsfort. Bezwaren tegen de bedijking waren er niet maar de zeedijk moest wel met een rechte lijn van 760 meter op een der bastions aanlopen met de suatiesluis aan de contrescarp om daarover ‘ten allen tijde te kunnen commanderen’. Dit werd de Nieuw-Westenrijkpolder.[138]

Na de aanval op Aardenburg begon men de verdediging te organiseren. Vooral na de Franse expedities tot bij Biervliet zat de angst er goed in. Men vreesde een inval op de Koudenpolder. Vandaar dat Middelburg besloot het Mauritsfort in behoorlijke staat van verdediging te

---

[131] ZA, *2*, nr. 110 (9-2-1678).

[132] ZA, *3568*, nr. 1, fol. 53v; *2*, nr. 110 (15 & 19-3, 28-4-1678), nr. 3394, fol. 241-245. Hij verwachtte aanvallen op Brugge en fort Rodenhuize en vond dat de Fransen de frontiers gevaarlijk naderden. SZ stuurde direct gedeputeerden. Na hun rapportage werd hem op 19-3 schriftelijk gewezen waar de dijken door te steken en welke Spaanse polders te inunderen: vanaf Boekhouterhaven de Laureine-, St.-Joris-, Helle-, Fassier-, Cockuyt-, Bentille- en St.-Janpolder, vanaf Lapschuersegat de St.-Jobspolder. De Beoostereepolder lag al geïnundeerd en de Clarapolder wilde men droog houden. De PvO was op de hoogte. Het Mauritsfort werd in opdracht van Zeeland versterkt door ‘lantsaten, onder het beleyt en aanwijsinge van een goeden werckbaes ofte twee, die door het landt sullen worden bekostight’.

[133] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1678, fol. 18v-19.

[134] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1678, fol. 90 & nr. 1579, nj 1677, fol. 79-79v; ZA, *3523*, nrs. 331 & 333; GAS, *ASA*, nr. 906.

[135] Wilderom, *Tussen Afsluitdammen*, 84.

[136] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1678, fol. 21v-22, nr. 1578, vj 1678, fol. 65-65v, 66v, 72v, 74, nr. 1581, vj 1683, fol. 98-98v; ZA, *3521*, nr. 4; GAS, *ASA*, nr. 899; De Kraker, *Reconstructie*, 44.

[137] ZA, *33.2*, nrs 460 (octrooi 20-5-1591) & 463 (octrooi 1633); *3717*, nr. 1, fol. 5v, 6-16v, nr. 22; NA, *1.01.02*, nr. 12548.306 (diverse stukken); *4.VTH*, nr. 2965; *1.01.19*, nr. 2182-I (res. SG 22-8-1652 & res. SG 25-2-1650).

[138] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1659, fol. 24-24v.

brengen.[139] In Axel had men bemerkt dat de schorren ten zuiden van het oostelijke deel van de Beoostenblij-Benoordenpolder bij laagwater konden worden gepasseerd. Om die reden was in mei 1672 toestemming verkregen de dijken van Oud-Beoostenblij-Bezuiden- en Oud-Zuiddorpepolder door te steken. Dit vergrootte het overstromingsgebied en dat zou naar verwachting meer diepgang creëren in het Axels Canael. Op 26 juni verzocht de Axelse burgemeester Middelburg om inundaties in de polders rondom de stad te stellen.[140] Bij de hernieuwde Franse dreiging januari 1673 achtte hij extra inundaties in het Overkwartier nodig. De Beoostenblij-Benoordenpolder kreeg opdracht bij de droogte een wachthuis te bouwen. Aan de vesting werd weinig gedaan.[141] In oktober 1676 verwachtte men elk moment een invasie in het ambacht maar er gebeurde niets.[142] Het Kwartier van Axel en Terneuzen bleef buiten schot. Het was bij een Franse contributie eis in 1673, op straffe van vuur en andere gewelddadigheden, gebleven die niet was afgedwongen.[143]

7.6. Het Overkwartier van Axel en Terneuzen

7.6.1. Inleiding

Ook voor wat de ontwikkelingen in het Overkwartier betreft, kunnen we twee perioden onderscheiden. In de periode 1648-1671 spelen na de bedijking van Canisvliet de verwikkelingen in relatie tot de vesting Sas van Gent een belangrijke rol. Ook de voorvallen rondom het fort Moerspui trekken de aandacht. De Hollandse Oorlog (1672-1678) had, ondanks de minimale gevechtshandelingen, door de gestelde inundaties een desastreuze impact op het Overkwartier. Veel van het in de decennia tevoren gewonnen land moest opnieuw worden prijsgegeven. Het hoe en waarom zal in enkele paragrafen worden toegelicht. Het is daarom van belang om te kijken of er veranderingen optraden in de benadering van het inunderen, in de faciliterende infrastructuur en in de benadering van de gedupeerden.

7.6.2. Landaanwinning en fortificaties: 1648-1671

Na het doorsteken van de Clara-Isabellapolder in 1622 begon het zeewater in de Braakman een aanval op de zuidelijke oever. Regelmatig deden zich grondbraken voor waardoor het voorland drastisch verminderde. Dure rijswerken waren nodig om de schorren en fortificatiewerken van Philippine en omgeving te fixeren.[144] Om die reden kon in 1650 slechts een deel van de Clarapolder herdijkt worden. In 1662 verzochten de geïnteresseerden van de resterende schorren van Isabella die te mogen bedijken. De bezoekende gecommitteerden zagen, gezien de grote afstand tot Philippine en Biervliet, geen reden om dit te weigeren.[145] Verdere actie bleef uit.

De commandant van Sas van Gent, Casper de Maurignault, verkreeg octrooi om circa 890 hectaren tussen de Autrichepolder en Zuiddorpe te bedijken. De bedijkers moesten het wantij bij fort Bomble binnendijken, naast fort Sint-Eloij een dam door de kreek leggen met een sas of sluis tegen de polder van Zuiddorpe en een dam met sluis of sas leggen door de kreek tussen Sas van Gent en het Pas. De opgeworpen slingerkade, een lange kade langs de kreek, omvatte echter meer. In 1652 verkreeg hij toestemming om de bedijking uit te breiden tot over de kreek van fort Sint-Marcus. Na te zijn ingelopen, vanwege een doorbraak nabij fort Sint-Marcus tijdens een storm, viel de 1.640 hectaren grote Canisvlietpolder in 1654 voor de tweede maal

[139] ZA, *6060*, nr. 536 (‘als zijnde een van de grootste verdedigingsmiddelen in dit gewest’).
[140] Stuij, ‘Lotgevallen’, 12; ZA, *6060*, nr. 685 (26-6-1672).
[141] Brand, ‘Over het ontstaan van de fortificaties’, 21; ZA, *3717*, nr. 1, fol. 131; *6060*, nr. 537 (1674).
[142] ZA, *6060*, nr. 686 (18 & 25-10-1676).
[143] Wesseling, *De geschiedenis van Terneuzen*, 76 (bevelschrift Kortrijk 24-8-1673).
[144] O.a. NA, *1.01.19*, nr. 1571, nj 1659, fol. 8v & nr. 1600, fol. 18-19v.
[145] NA, *1.01.19*, nr. 1572, vj 1662, fol. 35v.

droog.[146] Met een kade om het schor van Sint-Anthonij en een slingerkade tussen het Pas en de dijk bij fort Sint-Marcus, lag het lage deel als inundatiegebied gescheiden van de hoge, landbouwkundig waardevolle, schorren. De verkorting bij de Konijnenberg gaf communicatie met Zuiddorpe. Het nabijgelegen wantij moest worden doorgraven, enkele vestingsluisjes verlegd en zeesluizen voorzien in de slotdijken bij de forten Het Pas en Sint-Marcus. In tijd van nood kon door de sluis bij fort Sint-Marcus ook de Zuiddorpepolder worden geïnundeerd. Het nakomen van de militaire verplichtingen kreeg echter weinig prioriteit.[147] Om ten allen tijde over zoetwater te beschikken, liet de polder een sluis leggen in de oostkade van de Sassevaart met een leiding door de Sint-Anthonijpolder. De bedijking zette een versnelde opslibbing van het Sassegat in gang. Reeds in 1656 werd geopperd de Hondskreek af te dammen. Een ander plan was om de kreken in de Canisvlietpolder als schuurboezem te gebruiken met een stenen sas in de te betragelen kreek van Buucxgate (het Evertsgat) nabij het oude dijkstaal van de Landdijk van de Vier Ambachten aan de noordzijde van de Autrichepolder in plaats van de sluis bij fort Sint-Marcus. Door dit sas kon men op de vloed dit Evertsgat vol zetten en tijdens de eb spuien door de sluis bij het Pas. Tegelijkertijd moest de sasmeester van Sas van Gent zijn sas openen om door de kracht van het water te kunnen schuren. Ingenieur-cartograaf Bollaert verkoos een inlaatsluis oostelijk van fort Sint-Marcus om door de Zuiddorpepolder de betragelde kreek van Sint-Marcus te vullen. De voorkeur ging uit naar het eerste plan, dat de minste schade, de minste verlanding en een maximaal boezem zou geven. Om ook met de zeesluis van de Albertuspolder te spuien, met een extra toevoer vanuit de Sassevaart, zag men geen voordeel. Evenmin zag men voordeel om die polder te dwingen de sluis nabij Philippine op te geven voor een nieuwe sluis bij Sas van Gent.[148] Er gebeurde weinig en in 1663 stelde commandant De Grenu voor de zeedijk bij het Pas door te steken, de kreek te betragelen tot in de Sint-Eloijpolder, het wantij te doorgraven en de verkorting aan de Konijnenberg door te steken. In 1667 kwamen de plannen wederom ter sprake.[149] Twee jaar later droeg ingenieur Pieter Manteau van Dalem enkele andere oplossingen aan waaronder het weren van mosselbanken.[150] De sluis onder het Pas waarmee zeewater in de Autrichepolder kon worden ingelaten, werd in 1664 vernieuwd.[151]

Sas van Gent was de grendel geworden op de vaart naar het Spaanse Gent. Na de vernieuwing van de vesting volgend op de inname door Frederik Hendrik beperkte men zich tot hoogst noodzakelijk onderhoud en de bouw van stenen redoutes.[152] Aan Spaanse zijde bleef men het fort Rodenhuize in staat van defensie houden, niet met het oog op excursies vanuit de Republiek, maar om het gebied noordelijk van het kanaal Gent-Brugge te vrijwaren van mogelijke Franse contributie.[153] Na de bedijking van de Canisvlietpolder voldeden de vestingwerken niet meer maar aanpassingen bleven uit. Dat gebeurde pas na de Franse inval in 1667 toen troepen zich tot in Bellem vertoonden. Aan de zuidzijde werd een gesepareerd hoornwerk opgeworpen aan weerszijden van de Sassevaart. Op het eind van 1672 waren de vesting en fort Sint-Anthonij gevechtsklaar.[154]

---

[146] ARA, *T086*, nr. 510 (lias Assenede: 1650 & 1652 octrooi SG en 20-9-1652 octrooi Brussel; ZA, *33.1*, nr. 1579; *292*, nr. 1302.
[147] RAG, *VZ1*, nr. 738; NA, *1.01.19*, nr. 72, fol. 76v-77, nr. 1570, vj 1656, fol. 25v, vj 1657, fol. 23.
[148] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1656, fol. 42v; nr. 1571, vj 1658, fol. 35-41, nr. 1573, nj 1662, fol. 30v.
[149] NA, *1.01.19*, nr. 88, fol. 58v-59, nr. 1570, vj 1659, fol. 46v-47, nr. 1573, vj 1663, fol. 50v-51v, nr. 1575, nj 1667, fol. 42v-43v.
[150] NA, *1.01.19*, nr. 90 (11-2-1669), nr. 1574, vj 1669, fol. 71v-72. Manteau van Dalem (1607 - 1688), landmeter, waterbouwkundige, militair ingenieur en later schepen van het Vrije van Sluis. Publiceerde *Tractaet in materie van zeewercken* (± 1672). Donkersloot-de Vrij, *Repertorium.*
[151] NA, *1.01.19*, nr. 84, fol. 239v-240, nr. 1572, vj 1664, fol. 26.
[152] O.a. NA, *1.01.19*, nr. 1574, vj 1666, fol. 57v-58, vj 1667, fol. 46v-47v, vj 1668, fol. 76v-77v & vj 1669, fol. 62, nr. 1575, nj 1667, fol. 32-32v & nj 1668, fol. 44-44v.
[153] RAG, *AR3*, nr. 225, fol. 13, nr. 237, fol. 213v.
[154] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1670, fol. 54, 59-59v, 60v-61, vj 1671, fol. 34v-35v, 44v-47v, vj 1672, fol. 40-40v, 49v-50v, nr. 1577, nj 1672, fol. 39v & 49v.

In 1653 sloeg een hoge vloed een groot gat in de zeedijk bij de sluis van Zuiddorpe en Beoostenblij dat kort daarna werd gedicht. Vanwege de bevoorrading wenst de commandant van Sas van Gent bij fort Moerspui een haven met een open zeeverbinding, waarover een dispuut met de regering in Brussel en de ingelanden ontstond.[155] De vaart op Gent of Zoute Vaart werd in 1656 omschreven als een 'creeck' die 'geheel onbruijckbaer' was. De toestand van het in 1645 gegraven kanaal naar het fort Sint-Marcus was niet beter. Het rabat was kort tevoren uitgenomen en de kade tegen het hogere land aan de westzijde geslecht.[156] In 1659 kreeg de polder van hogerhand opdracht het gat in de zeedijk te heropenen, het oude havenkanaal van de zeedijk tot aan het fort Moerspui buiten te dijken en naast het fort een zeesluis te leggen. Met die zeesluis kon het afvloeiende water, afkomstig van de zuidelijk gelegen zogenoemde moerlanden, het aldus ontstane buitendijkse kanaal schuren. Daarnaast werd aangezegd dat de op het fort Moerspui aansluitende oude kromme dijk van 1617 over een lengte van ten minste 380 meter moest worden geslecht en afgevlakt, wat in 1660 voltooid was. In 1668 constateerden gecommitteerden bij hun inspectie dat aan de doorsteek en het kanaalwerk nog niets was gedaan.[157] Door de kade buiten de contrescarpgracht stak men in 1670 een sluis, die tevens dienst deed ter suatie van de achterliggende polder.[158] Daaropvolgend werd onderzocht hoe met minimale kosten een inundatie kon worden gevormd. De uitkomst was een nieuwe zeesluis bij fort Moerspui waarna een meningsverschil ontstond. Stemmen gingen op om de zeesluis voor het fort Sint-Marcus te leggen in de te bedijken schorren aldaar, de Verkensputten. Met een doorsnijding in de dijk bij dat fort en de uit te diepen watergang langs de dijk tot bij fort Moerspui kon die zeesluis op de verlande Zoute Vaart worden aangesloten. Op die manier kon zeewater worden gebracht in de moerlanden ten zuiden van het fort Moerspui.[159] De forten Sint-Marcus en Moerspui waren als enige na de Vrede van Munster opgeknapt, van een permanente bezetting voorzien en in onderhoud gebleven.[160]

In het begin van de Devolutieoorlog in 1667 werden de forten van de Moervaart en de Sassevaart in staat van verdediging gesteld. Het Wase hoofdcollege riep meer dan duizend mannen op om de Fransen aan de Sassevaart tegen te houden. Vanuit zijn kwartier in Bellem eiste maarschalk De Crecquy in mei 1668 een zware brandschat die door de Oudburg van Gent voor fl 26.000 werd afgekocht. Het Overkwartier en het Waasland, die niet betaalden, ontsprongen de dans ondanks de dreiging hen zwaar te straffen. Een gevolg van dit alles was dat in 1671 werk werd gemaakt met het aanpassen van de vestingwerken van Gent en zijn citadel. De forten langs de Sassevaart als Langerbrugge, Rodenhuize en Terdonk werden evenmin vergeten.[161]

7.6.3. De Hollandse oorlog 1672-1678

Van het leger van markies de Nancré, dat Aardenburg belegerde, werden de eerste verkenners op 28 juni 1672 gesignaleerd bij Assenede en Sas van Gent. Na het debacle bij Aardenburg probeerden de passerende Fransen de vesting in handen te krijgen door het omkopen van de commandant van fort Sint-Anthonij, Robert de Berceau. Die speelde het spel mee maar waarschuwde de Prins van Oranje, waardoor de poging werd verijdeld. Het onheil was echter al

[155] NA, *1.01.19*, nr. 488, fol. 243v, 66-66v, 72v-73; ZA, *3716*, nr. 118. Brussel beriep zich op artikel 58 van het vredesverdrag. RvS oordeelde dat het een bestaand werk was en verklaarde de klacht op 2-8-1755 ongegrond.
[156] NA, *4.OPV*, nr. A332.
[157] ZA, *3716*, nr. 118; *3718*, nr. 2; *292*, nrs. 1302 & 1303; NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1656, fol. 27-27v, vj 1659, fol. 26v-27, vj 1660, fol. 31v-32, nr. 1571, nj 1657, fol. 15-15v, nj 1659, fol. 15-15v, nr. 1574, vj 1668, fol. 50v & vj 1669, fol. 39.
[158] NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1670, fol. 68v-69.
[159] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1671, fol. 33 (res. 20-2-1671)., vj 1672, fol. 25-25v (res. 3-3-1672).
[160] NA, *1.01.19*, nr. 79, 2-7-1658, nr. 1572, vj 1665, fol. 32, nr. 1577, nj 1670, fol. 66 & nj 1672, fol. 61v-62.
[161] ARA, *CCRK54*, nr. 26665, fol. 30-113v, 114-119, 120-121v; RAG, *AR7*, nr. 861.

geschied want uit voorzorg was direct na het opmerken van de Franse aanwezigheid een aantal polders onder water gezet.[162]

Dit gebeurde met enkele doorsnijdingen in de dijk van de Sint-Pieterspolder. Tevens werd een doorsteek gemaakt in de dijk met de Philippinepolder waardoor ook die onder water liep.[163] Binnen enkele dagen lag de vesting tot bij Boekhoute en Bassevelde omringd door water zodat er vermoedelijk meer doorstekingen zijn geweest.[164] Het doorsteken van de dijk van de Albertuspolder ten noorden van Assenede bracht de inundaties via de oude bedijkte havengeul, de zogenoemde Smalle Gelanden, tot bij Assenede maar het is niet duidelijk hoever die zich uitstrekten. De totale inundatie (zoet en zout) bij Philippine wordt geschat op 2.400 hectaren.

Na toestemming te hebben verkregen om de Zuiddorpe- en Beoostenblij-Bezuidenpolder te inunderen, gaf de Axelse magistraat opdracht tot het inlaten van zeewater door de centrale sluis van de Zoute Vaart naast het fort Moerspui. Dat verliep niet naar wens en de fortcommandant verzocht dat de 'creken grachten ende leegthen met incomende water wierden volgeset' op een wat snellere manier. Hij liet de zeedijk doorsteken waardoor meer dan 2.800 hectaren langs die vaart en de depressie van Moerbeke met zeewater overstroomden.[165] De hoger gelegen delen oost en west van de vaart werden datzelfde jaar beschermd door de aanleg van tragels wat het overstromingsgebied drastisch verkleinde.[166] Het fort lag nu midden in een inundatiegebied met aan weerszijden een stroomgeul. Met dammen, kram- en rijswerken probeerde men de stroom van het fort af te leiden en het water in de hoofdgracht te houden. Er gingen ook stemmen op het fort te ontmantelen.[167]

Op 7 juli 1672 kreeg de commandant in Sas van Gent, Maisonneufve, vanuit Middelburg bevel zijn gedane voorstel, om de dijk van de Canisvlietpolder door te steken, uit te voeren bij nadering van een Franse legermacht. Hij liet twee sleuven graven aan de binnenzijde van de dijk tot aan de kruin tussen het Pas en de stad van elk 7,7 meter breed.[168] Toen de eerste dreiging voorbij was, mochten de gaten zodanig gedicht worden dat bij springvloed water kon binnenstromen en de polder onder water bleef staan. Maisonneufve was hier op tegen en wilde de polder als spuikom gebruiken om de wantijen dieper te schuren. Eind augustus wensten de Staten van Zeeland een slingerkade om de omvang van de inundatie te beperken.[169] De ingelanden werd aangezegd zo snel mogelijk de landerijen aan weerszijden van de grote kreek van Sint-Marcus te betragelen. De commandant bleef gemachtigd om bij de minste aanval de gaten terug te openen.[170]

De polders onder Philippine waren nauwelijks, op order van de commandant, herdijkt of de zeedijk werd in januari 1673 opnieuw aan weerszijden van de vesting op drie plaatsen doorsneden. Vanwege schade aan de fortificatie moest de coupure bij de contrescarp weer worden gedicht. De andere twee mochten van veldmaarschalk Paulus Wirtz worden geplasbermd.[171] De

---

[162] NA, *1.01.02*, nr. 11144, fol. 537v (T. Sasburgh aan SG, 26-6-1672) & 539v (commandant Hittinga aan SG 30-6-1672).
[163] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1675, fol. 25v.
[164] De Kraker, 'Philippine, strategisch punt', 101.
[165] ZA, *6060*, nr. 685 (26-6 & 2-7-1672); *3744*, nr. 56 (brief 24-7-1726); NA. *4.VTH*, nr. 2974; Brand, 'Bijdrage tot', 64; RAG, *VZ1*, nr. 920. De Zoutevaart was een deel van de oude Blide en liep tot Overslag.
[166] RAG, *VZ1*, nr. 920; ZA, *3745*, nr. 21, fol. 6.
[167] NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1673, fol. 32v-34, nr. 1578, vj 1676, fol. 40-42 & vj 1677 (16-3), nr. 488, fol. 243v.
[168] RAG, *K163*, nr. 137 (brief 3-8-1672 aan abt); NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1672, fol. 43; *1.01.02*, nr. 11144, fol. 561v-562 (De Perponcher Maisonneufve aan SG 29-6-1672).
[169] RAG, *K163*, nr. 137 (brief 31-8-1672); De Kraker, 'Landschapstransformatie', 60.
[170] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1673, fol. 50v-51v; nr. 1577, nj 1672, fol. 43-44v.
[171] NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1673, fol. 28v, nr. 1578, vj 1676, fol. 25v-26. Paulus Wirtz (1612-1676) was een Duits militair en onderscheidde zich in de oorlog tussen Zweden en Polen. Later ging hij over in dienst van de Republiek en werd in 1668 tot veldmaarschalk benoemd. In 1673 was hij belast met de verdediging van Staats-Vlaanderen. Zie: RMA, nr. RP-P-1885-A-8852.

Albertuspolder had preventief enkele tragels en de Cortestraat op laten hogen.[172] Op bevel van Maisonneufve werd de polder ook vanaf die kant geïnundeerd. Ongeveer 1.200 hectaren tussen Boekhouterhaven en de Sassevaart werd met zeewater geïnundeerd. Aan de order aan de Sint-Pieterspolder in augustus 1674 om de kleine gaten te dichten bij de fortificatie, gaf die maar schoorvoetend gevolg.[173]

Van de Canisvlietpolder werd in de zomer van 1673 definitief de dijk doorgestoken. Al snel ontstond een breed en diep gat en werd de sluis volledig vernield. Bij het fort Sint-Marcus en voor het Eversgat werden eveneens doorstekingen gemaakt. Om een aanval via de Autrichepolder te bemoeilijken, was ook daarvan de zeedijk doorgestoken.[174] De bekade Anthonijpolder en in 1653 herdijkte Françoispolder inundeerden eveneens waardoor een overstromingsgebied van 1.700 hectaren ontstond. De vesting werd beschermd door een nieuwe halve maan en een tragel met zeesluis. Een eiken palenwerk dwars door de Sassevaart moest de nadering vanuit het zuiden verhinderen.[175] Vanwege de geringe bezetting werden alle oude Spaanse forten nabij de stad ontmanteld, daar zij een naderende vijand van nut konden zijn.[176]

Op verzoek van de Axelse burgemeester Cauwelaer gaf Wirtz in mei 1673 opdracht de Zuiddorpe- en Beoostenblij-Bezuidenpolder door te steken bij het fort Sint-Geleijn. Kennelijk had men het gat van 1672 weten te dichtten. De Overslag-, Karnemelk- en Riedenpolder overstroomden eveneens met zeewater. De wateroverlast strekte zich tot ver in de parochie Moerbeke uit waar meer dan 2.100 hectaren meersen en laaggelegen weilanden onder water stonden.[177] In november 1673 werd op verzoek van de ingelanden onderzocht hoe de dijken bij de forten Moerspui en Sint-Marcus konden worden hersteld.[178] De militaire leiding zag direct een kans om de ingelanden op te zadelen met de aanleg van twee dammen bij fort Moerspui tot boven het maaiveld. Die zouden dan later van pas komen bij het bedijken.[179] De polderbewoners hadden inmiddels alle hogere delen met kaden omgeven.[180] De gewenste dammen kwamen er echter niet. Ondanks adviezen en verzoeken tot sloop bleef fort Moerspui operationeel.[181]

In maart 1675 werd, om de inundatie te vergroten, het slechten van de Asseneedsedijk (mogelijk een stuk van de oude Landdijk van de Vier Ambachten) aanbesteed. Het afgraven van een nabijgelegen hoogte aan de westzijde van Sas van Gent bleek te omvangrijk.[182] In 1676 ordonneerde de commandant om de Poeldijk, die binnen schootsafstand van de vesting lag, te verhogen tot een inundatiekade. Hiermee werd voorkomen dat het water van het relatief hoog gelegen inundatiegebied rondom de vesting kon aflopen in de lager gelegen Poel.[183]

---

[172] RAG, *AR160*, nr. 760, fol. 62-63v.
[173] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1675, fol. 55v, nr. 1579, nj 1675, fol. 38v-39.
[174] NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1681, fol. 37.
[175] NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1673, fol. 21v; nr. 1579, nj 1675, fol. 50 & nr. 1864, vb 1678, fol. 9v, nr. 1576, vj 1673, fol. 54v. in voorjaar 1673.
[176] Stuij, 'Lotgevallen', 11; Brand, 'Over het ontstaan van de fortificaties', 23; NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1673, fol. 69, 96; nr. 1577, nj 1672, fol. 52v & nj 1673, fol. 27v; Ten Raa & de Bas, *Het Staatsche Leger 5*, 520-521.
[177] NA, *1.01.19*, nr. 1587, nj 1688, fol. 80v-83v; ZA, *2*, nr. 3400, fol. 79 (brief 3-2-1683); *3743*, nr. 9 (sinds 1672 geïnundeerd); *502*, nr. 240 (rek. 1754/55); SAA, *OLV*, nr. 475; Brand, 'Over het ontstaan van de fortificaties', 21; De Vleesschauwer, *Van water tot land*, 29, 36; Wolters, *Recueil de lois 2*, 905.
[178] ZA, *6060*, nr. 685, 7-11-1673; NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1673, fol. 34. Aan het herstel van het fort Moerspui werkten ook de soldaten mee.
[179] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1674, fol. 52-52v.
[180] ZA, *3716*, nr. 2, fol. 47; NA, *1.01.19*, nr. 1579, nj 1677, fol. 32v-35. Men was ca. 1.540m van het fort afgebleven.
[181] NA, *1.01.19*, nr. 1572, vj 1673, fol. 47-47v.
[182] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1675, fol. 57v-58.
[183] RAG, *AR160*, nr. 904 (minuut aan RvS s.d.); NA, *4.OPV*, nr. S8. Er is een octrooi van de Poeldijk van 1-4-1670 (RAG, *AR12*, nr. 194bis = origineel).

De ingelanden van de Karnemelkpolder en de Axelse magistraat stelden aan de bezoekende gecommitteerden twee projecten voor om de gaten te dichten.[184] Daar het fort Sint-Marcus zeer belangrijk werd geacht voor de verdediging van Axel en Terneuzen bleef men grote sommen geld besteden aan onderhoud en reparaties. In maart werd gevreesd voor de contrescarp en de sluis tussen het fort en de dijk van Canisvliet. Die dijk van Canisvliet stond eveneens op punt van doorbreken, wat tijdens de storm van 4 op 5 november 1676 werd bewaarheid. Van 's landswege weigerde men een helpende hand te bieden. Reparaties aan de dijken waren voor rekening van de ingelanden en moesten zo worden uitgevoerd dat de fortificaties geen schade ondervonden. Tijdens dezelfde storm viel ook het fort ten prooi aan het water waarna men de strijd opgaf en het verliet.[185] Er vielen meer dijkbreuken te betreuren onder andere in de polder van Moerbeke.[186] In oktober van dat jaar wist een Frans detachement door te dringen tot bij Zuiddorpe dat evenals Moerspui werd geplunderd. Bij die actie werd de dijk van de in 1652 herdijkte Sint-Eloijpolder doorgestoken. De polder inundeerde maar viel spoedig terug droog.[187]

De Sint-Pieters- en Philippinepolder lagen in het prille begin van 1678 met zeewater bevloeid, onder andere door een nieuwe coupure in de Philippinepolder.[188] De inundatie werd in maart, toen de Fransen een beleg hadden opgeslagen voor Gent, uitgebreid door het maken van een coupure op de oude haven van Assenede (Smalle Gelanden).[189] Dit werkte averechts daar het zeewater bij een normaal hoogwater tot op 0,55 meter onder het opgezette zoetwaterniveau reikte. De uitgeschuurde kreek bleef bij laagwater te passeren en de kans bestond dat het ingelaten water uit de Sassevaart langs daar kon wegvloeien. De bezoekende gecommitteerden gelasten begin juli het gat te dichten waaraan graag werd voldaan.[190] Ze voelden meer voor het advies van ingenieur De Waier, die een zoetwaterinundatie via een in 1673 gestoken sluis in de Westkade van de Sassevaart voorstelde.[191] Daartoe moest het gat in de Sint-Pieterspolder worden gedicht. Een ander voorstel van hem betrof het steken van een nieuwe sluis voor de kreek naast Philippine en het slopen van de Zwarte Sluis.[192]

Fort Sint-Anthonij werd in opdracht van commandant Sedlenitsky in het voorjaar van 1678 opnieuw opgemaakt als voorpost. De gracht was overvol met water en de Karnemelkpolder (90 ha) noordelijk van Zelzate werd ditmaal met zoetwater geïnundeerd. Vanwege de inundatie waren de kaden van de Sassevaart van traversen voorzien en het communicatiedijkje naar fort Sint-Pieter opgemaakt.[193] De zoute kade van de Anthonijpolder had hij laten doorsteken. Tegelijkertijd liet hij water uit de Sassevaart in de Poel (waarschijnlijk alleen het Staatse deel) en de Albertuspolder stromen, 370 hectaren.[194] In juli 1678 begon men met het slechten van de oude zeedijk van de Anthonijpolder tussen de coupure en de vesting.[195]

In 1678 verkeerde het fort Moerspui, door de diepe eroderende geul die het omringde, in een kritieke toestand. Het inmiddels bijna 100 meter brede gat bij fort Geleijn werd steeds breder. De geul liep door tot tegen de dijk (de huidige Kruisstraat) bij fort Francipany en ook de

[184] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1675, fol. 33.
[185] NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1673, fol. 31v-32; nr. 1578, vj 1675, fol. 34-34v & vj 1676, fol. 41, 46.
[186] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 259, 289; Wolters, *Recueil de Lois 2*, nr. 234.
[187] ZA, *6060*, nr. 685, 18-10-1676; *293*, nr. 416; Wolters, *Recueil de lois 2*, 902.
[188] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1678, fol. 38v. Opdracht Van der Lecq.
[189] *Haerlemsche Courant*, 12-3-1678, 2 over beleg op Gent.
[190] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1678, fol. 6v-7v & 13-14.
[191] NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1672, fol. 42v, nr. 100, 19-8-1679. Iman de Waier (1631-1701) was landmeter en ingenieur, later directeur fortificaties in Staats-Vlaanderen. Hij woonde sinds 1677 in Hulst en is daar overleden. Hij was er burgemeester, tevens dijkgraaf van de Polder van Namen. Biografie zie: de Wajer, & Huenges Wajer, 'Het Zeeuwse geslacht de Waeyer'.
[192] NA, *1.01.19*, nr. 1864, fol. 11v-12v.
[193] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1678, fol. 52-52, nr. 1864, vb 1678, fol. 8-8v; NA, *4.OPV*, nr. S8.
[194] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1678, fol. 44.
[195] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1678, fol. 7v-9v, nr. 1579, nj 1678, fol. 33-35v; SAG, *IC_AG_L*: 95/161.

Zoutevaart, die aanvankelijk 3 tot 3,65 meter breed was, was uitgeschuurd tot een diepe kreek van 45 tot 60 meter breed.[196] Gezien de zeer hoge restauratiekosten besloot men het fort te conserveren voor de winter. Het landsbestuur en de Prins van Oranje achtten mede daarom herdijking van de verdronken polders wenselijk. Door de inname van Gent door de Fransen had dit geen prioriteit bij de (voornamelijk Zuid-Nederlandse) ingelanden. Daarnaast waren het overwegend arme gronden zodat ze het niet als een renderende investering zagen.[197] De 1.800 hectaren van de streek tussen Zuiddorpe, Wachtebeke en Moerbeke die nog dreven, werden (exclusief het Moerspui) in de daaropvolgende decennia geleidelijk opnieuw bedijkt.

7.7. Hulst en het Hulsterambacht

7.7.1. Inleiding

Na de twee grote bedijkingen vlak voor het einde van de Tachtigjarige Oorlog (Stoppeldijk- en Nieuwe Graauwpolder) en die van de Kieldrechtpolder kort erna werd een pas op de plaats gemaakt. Tot 1671 was er vooral aandacht voor de havenverbindingen van Hulst door de zuidelijke polders van het ambacht in combinatie met de landsverdediging. De diverse projecten zullen kort worden besproken. Gedurende de Hollandse Oorlog zijn er nauwelijks gevechtshandelingen maar des te meer inundatieperikelen die tot fors landverlies hebben geleid. De bronnen laten het toe dat hierop meer gedetailleerd kan worden ingegaan wat tegelijkertijd ook meer duidelijkheid kan geven over de uitvoering, de strategieën, de belangen en de verhoudingen tussen de betrokken partijen.

7.7.2. Landaanwinning, haven en fortificatie

Op de grens van het Waasland en Hulsterambacht werd in 1653 en 1654 de ongeveer 2.250 hectaren grote Kieldrechtpolder (ook Vredepolder) drooggelegd.[198] Het protest van de magistraat van Hulst hiertegen haalde niets uit. Wel werd bereikt dat de nieuwe polder, door het aansluiten van de zeedijk op fort Zandberg uit oogpunt van defensie, een stuk groter was geworden dan aanvankelijk gepland.[199] Het Staatse deel sueerde met een sluis bij Zandberg en het Spaanse deel naast de Grote Geule en bij de kouterheuvel waar een haventje ontstond. Naast de Zandbergse sluis moesten de bedijkers een stenen sas met kaaiwerk aanleggen en vandaar tot fort Moerschans een bekaad scheepvaartkanaal graven. De bediening en het onderhoud van de sassen gebeurde op staats kosten daar het als een militair werk werd gezien. De ernaast liggende suatiesluizen waren voor rekening van de ingelanden.[200]

Ook bij het fort Nassau konden schepen afmeren. In 1647 was een voorstel bestudeerd om de haven te graven vanaf fort Oud-Nassau noord om Hulst tot aan de Moerschans met naast beide forten een sas. Vanwege de zandige ondergrond en de hoge kosten zag men er van af.[201] Enkele jaren later vestigde het gestadig opslikken van de oostelijke haventoegang de aandacht nogmaals op het westen. In 1656 presenteerde ingenieur-cartograaf Bollaert een plan voor een

---

[196] RAG, *AR7*, nr. 2985 (rap. 1680 ingenieur Boulengier).

[197] Ten Raa, *Het Staatsche Leger 6*, 288; NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1678, fol. 15-17v, nr. 1578, vj 1678, fol. 23; SAA, *OLV*, nr. 475, fol. 235; RAG, *AR7*, nr. 2985 (rap. Sanchez de Castro). Het idee was om vanuit fort Moerspui dijken te trekken naar de oude dijken van de Zuiddorpe- en Beoostenblij-Bezuidenpolder met een grote sluis bij het fort. De ingelanden vreesden aan de willekeur van Axel te zijn overgeleverd. Wachtebeke verkoos via de Durme af te wateren.

[198] GAH, *HA*, nr. 612; RAG, *P10*, nr. 9, fol. 7v, 29, 45, 57, 67; De Kraker & Bauwens, *Polders en Waterschappen*, 20, 24 & kaarten 28-29. Een internationale polder met twee besturen.

[199] GAH, *HA*, nr. 654; *SA*, nr. 1, fol. 108v, 110-110v; RAG, *P10*, nr. 56; NA, *1.01.19*, nr. 67, fol. 212, nr. 488, fol. 290v, nr. 2182-II (octrooi SG 21-9-1649); *1.01.02*, nr. 12548.335. De 'eerste raeije ter erster bedijckinghe (Breede Straate)' van 1654 liep van fort Moerschans naar de Blom en van daar in een rechte lijn.

[200] RAG, *P10*, nrs. 46, 48, 56 & 57; *VZ1*, nr. 714; SAA, *SA220*, 12#3093; GAH, *SA*, nr. 1, fol. 110v; *HA*, nr. 640 sub 32, nr. 641 (brief 28-1-1668), nr. 661; NA, *1.01.19*, nr. 72, fol. 76, nr. 488, fol. 165, 243, 290v.

[201] GAH, *SA*, nr. 1, fol. 30v-31 (28-1-1647), 32, 130, 132.

'haeven met den aancleve' aan de contrescarp westelijk van de Gentsepoort. Zijn plan behelsde een havenkanaal, een kaai, een stenen sas bij Nieuw-Nassau en het opmaken van dat fort. De aanleg werd urgent geacht mede door de vrees dat binnen afzienbare tijd een vijand ongehinderd het Hulsterambacht kon binnenvallen. Het bleef bij een booronderzoek waarbij de opbouw van de ondergrond werd bepaald.[202] In 1660 diende ingenieur Manteau voorstellen in tot het beperken van de opslibbing. Het kwam neer op de aanleg van een lange duikeldam op de slikken die een boezem moest vormen om de toegangsgeul te schuren. In het oosten wilde men de situatie nog een poos aanzien.[203] In 1661 en 1662 werd gewerkt aan de tragel tussen de dam door de Gentsevaart en de westelijke linie van communicatie ter vermijding van waterschade in de Absdalepolder vanuit de stadsgrachten.[204] In 1667 was de situatie westelijk van Hulst zorgelijk en gaf de instandhouding van het na 1650 afgemaakte buitendijkse fort Nieuw-Nassau kopzorgen. De verlanding maakte het tot een landfort maar tegelijkertijd werd het door de stroom aangetast. Het fort Oud-Nassau sloot aan op de zeedijk naast de sluis.[205]

Het in 1645 veroverde dorp Kieldrecht was voorlopig bij Hulsterambacht ingedeeld. Vanaf 1659 hield een groep Staatse ruiters de, tot een fort omgebouwde, kerk bezet en verhinderde het plaatselijke bestuur gezag uit te oefenen.[206] Het midden in de Kieldrechtpolder liggende fort Spinola moest worden geslecht. De bedijkers was opgelegd de oude kromme zeedijk van de Clingepolder aansluitend op het fort Moerschans af te graven en te vervangen door een nieuwe dijk die in een rechte lijn op het fort aanliep. In het voorjaar van 1669 was hieraan nog geen gevolg gegeven waarna de bezoekende gecommitteerden het werk, inclusief de sluis en contrescarp, aanbesteedden op kosten van de polder. In het najaar van 1671 was de klus geklaard.[207] Over de andere kromme dijken, die langs de Gentsevaart aansluitend op de stad, was men evenmin tevreden. Het voorstel van de commandant om de vaart met rechte dijken op de courtine tussen de bastions Solms en Prince te leggen, werd te kostbaar bevonden. De vaart, waarvan de kaden bij de oorlogshandelingen zwaar waren beschadigd, was sinds 1648 gesloten voor de scheepvaart en werd voor de afwatering gebruikt. Een sluis gaf verbinding met de buitengracht.[208] Na 1657 vonden decennia lang gesprekken plaats met vertegenwoordigers van het Waasland en de Staten van Vlaanderen om de Gentsevaart terug navigabel te maken, elk op eigen territoir, doch met beperkt resultaat. Daar de vaart dwars door een poreus dekzandgebied, de wijde weerelt geheten, was gegraven, was het moeilijk de gewenste hoge waterstand te handhaven. In 1664 probeerde het stadsbestuur van Hulst de vaart in het limietverdrag op te laten nemen vanwege de zoetwateraanvoer uit de meersen.[209] In 1660 had commandant Beerendrecht de vaart laten afdammen en de tragels doorgraven om de buitengrachten aan weerszijden met elkaar in verbinding te maken. De Clinge- en Kieldrechtpolder wensten niet gemeen te liggen met de Absdalepolder waarvan ze de zeedijk niet vertrouwden. Om van die polder afgescheiden

---

[202] GAH, *SA*, nr. 529f (diverse stukken); NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1672, fol. 28v, nr. 1570, vj 1656, fol. 28, vj 1657, fol. 27-27v, vj 1659, fol. 32v-35v, nr. 79, fol. 143-144. Kosten project havenkanaal geschat op fl110.000.

[203] NA, *1.01.19*, nr. 81, fol. 160, nr. 1570, vj 1660, fol. 23-24, nr. 1572, vj 1663, fol. 33v. In 1663 begon zich begroeiing op de slikken te vormen.

[204] NA, *1.01.19*, nr. 1571, nj 1659, fol. 18v-19, nr. 1572, vj 1661, fol. 25, vj 1662, fol. 19-20v, nr. 1573, nj. 1661, fol. 35v, nj 1662, fol. 35-35v.

[205] GAH, *HA*, nr. 148 (RvS aan HA 12-5-1666, lijsten); NA, *1.01.19*, nr. 68, fol. 209, nr. 1571, nj 1658, fol. 21-21v, nr. 1574, vj 1667, fol. 43v-44, nr. 1575, nj 1667, fol. 15v-16, nr. 1576, vj 1672, fol. 31v-32. Beide forten waren met een linie van communicatie verbonden.

[206] NA, *1.01.19*, nr. 80, fol. 31-31v (res. SG 2-7-1658); Verelst, *Geschiedenis van volk*, 239-240; RMA, nr. RP-P-OB-81.576C; RAG, *VZ1*, nr. 714; GAH, *SA*, nr. 1, fol. 178.

[207] RAK, *902/6*, nr. 574; NA, *1.01.19*, nr. 88, fol. 211-211v, nr. 91 (3-9-1670), nr. 1570, vj 1656, fol. 33 (en volgende verbalen), nr. 1576, vj 1670, fol. 43-43v & vj 1671, fol. 22v, nr. 1577, nj 1670, fol. 79v-80 & nj 1671, fol. 47, nr. 1575, nj 1669, fol. 89v-90.

[208] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1671, fol. 31, nr. 1577, nj 1671, fol. 39-39v, nr. 68, fol. 152.

[209] GAH, *SA*, nr. 1, fol. 41v, 59, 68, 83, 96v, 119, 161v, 171v-174v, 213v, 215, 220v, 234, 237, nr. 3 (15-2-1675, 22 & 27-8-1679, 13-10-1679, 29-7, 25-8 & 15-9-1681); NA, *1.01.19*, nr. 488, fol. 166.

te zijn, zonder de fortificatie te verzwakken, stelden ze voor om er te zijner tijd een stevige stenen beer te maken, evenwel zonder verder iets te ondernemen.[210] In 1668 en 1669 werd de dam buiten de Gentsepoort langs de Gentsevaart op aandringen van de commandant op kosten van het gemene Land met een rijsberm belegd en contrescarpgewijs gemaakt en daar bleef het bij.[211]

De sterke stroming en jaarlijks terugkerende winterstormen (1653!) maakten dat het fort Sint-Anna en de Polder van Namen slechts tegen zeer hoge kosten in stand konden worden gehouden ter bewaking van het Hulsterambacht aan de oostzijde.[212]

Aan de westzijde van Hulsterambacht richtten in 1666 de ingelanden van Stoppeldijk zich aan de Staten-Generaal met een verzoek om de bijna 400 hectaren schorren die in 1645 buitendijks waren gebleven op het oude octrooi te mogen bedijken.[213] Het zou enkele decennia aanslepen voordat dit werkelijkheid werd.

Aan de fortificaties van de stad vond het gewone onderhoud plaats zoals het vervangen van houten sluisjes.[214]

7.7.3. De Hollandse Oorlog: 1672-1678

Toen het Franse leger, na de mislukte aanval op Aardenburg, oostwaarts marcheerde, vreesde Hulst een soortgelijke aanval. Aan het garnizoen werd een Spaans detachement toegevoegd. Zelfs op fort Sint-Anna in de Polder van Namen werd rekening gehouden met een aanval.[215] Onmiddellijk begon het opknappen van de oostelijke linie in het Hulsterambacht met zijn vervallen forten.[216] Om de Fransen te ontmoedigen, lieten de Hulster commandant Meynard de Perceval en burgemeester Julius Aitzema preventief op 26 juni 1672 niet alleen de sluizen en sassen van Absdale- en Kieldrechtpolder openzetten, maar ook de zeedijk van de Absdalepolder doorsteken bij de sluis naast fort Oud-Nassau.[217] Daarnaast moest de dijk van de Clingepolder voor het fort Moerschans worden geslecht. Doordat de kaden van de Gentsevaart een decennium eerder waren doorgraven, stonden beide inundaties met elkaar in verbinding. Hulsterambacht moest werkvolk en materiaal leveren om twee dammen door de binnen- en buitengracht bij de Gentse poort te leggen, om de inundatie in te dammen.[218] Op 9 juli liet De Perceval het gat bij fort Oud-Nassau, tegen het advies in van ingenieur De Waier verruimen.[219] Na de mislukte poging Sas van Gent te overmeesteren, kwam het in Hulst niet verder dan een schijnaanval alvorens de Fransen zich naar Maastricht begaven.[220] De Waier's voorspelling werd bewaarheid en spoedig bezweken beide Nassauforten, fort Berchem, fort Sint-Anna (bij Absdale) alsmede de westelijke linie waardoor de Hulsternieuwlandpolder overstroomde. De nieuwe dammen spoelden door, werden hersteld, maar bezweken opnieuw. Het water stroomde door de buitengracht richting Bagijnepoort en veroorzaakte daar via de Moervaart een overstroming in de Clinge- en Kieldrechtpolder. In een brief aan de Raad van State meldden Hulst en het ambacht

[210] GAH, *SA*, nr. 559; NA, *1.01.19*, nr. 81, fol. 336v-337, nr. 1570, vj 1660, fol. 28, nr. 1571, vj 1600, fol. 25v-26, nr. 1572, vj 1661, fol. 24v-25, nr. 81, fol. 160, nr. 1574, vj 1666, fol. 52v-53.
[211] NA, *1.01.19*, nr. 1574, vj 1669, fol. 48v-49, nr. 1575, nj 1668, fol. 18-18v.
[212] NA, *1.01.19*, nr. 75, fol. 188v & fol. 224v, nr. 85, fol. 306, nr. 488, fol. 291, nr. 1569, vj 1655, fol. 42v, nr. 1571, nj 1657, fol. 11, nr. 1573, nj 1664, fol. 25-25v, nj 1665, fol. 59v, nr. 1574, vj 1666, fol. 35, vj 1669, fol. 121-121v.
[213] NA, *1.01.19*, nr, 1575, nj 1666, fol. 16v-17.
[214] NA, *1.01.19*, nr. 1573, nj 1663, fol. 38-38v.
[215] GAH, *SA*, nr. 2, fol. 68; NA, *1.01.02*, nr. 11144, fol. 561v (De Beaufort aan SG 29-6-1672).
[216] Ten Raa, *Het Staatsche Leger 6*, 288; UBL, *CBN*, P39 N22.
[217] De Perceval (?-1691) was een zoon van de kwartiermeester-generaal Pieter de Perceval en Maria van Bronckhorst en van 1670 tot 1691 commandant van Hulst met een eigen regiment.
[218] GAH, *HA*, nrs. 150 & 590; *SA*, nr. 559, fol. 1.
[219] Van Lansberghen, *Beschryvinghe*, 241-242; NA, *1.01.02*, nr. 11144, fol. 601 (18-7-1672); GAH, *HA*, nr. 590 sub 1 (doc. 9).
[220] Wesseling, *De geschiedenis van Terneuzen*, 75.

dat 2.200 tot 2.660 hectaren aan gewassen, klaar om te worden geoogst, vernietigd was.[221] Op 16 juli drong De Waier aan om toch minimaal te beginnen met het leggen van een plasberm door het gat bij fort Oud-Nassau, de stadsgracht af te dammen en het Hulsternieuwland te beversen.[222] Maar al snel schuurde het zeewater een diep kanaal door de buitenslikken tot in het Hellegat. De overstromingen liepen volledig uit de hand en waren nu circa 3.400 hectaren groot. Doordat De Perceval tegenwerkte, richtte het Hulsterambacht zich op 26 juli tot de Staten-Generaal om het gat te mogen dichten.[223] Na het bezoek van de gecommitteerden uit de Raad was men er in Den Haag niet gerust op. De Perceval was door hen in september gemaand zonder uitstel een nieuwe dam te laten leggen door de buitengracht. Dat kon tegenover de punt van het Princebolwerk. Het volgende voorjaar kon die verzwaard worden en deel uitmaken van de nieuw te leggen zeedijk. De magistraten moesten proberen de ingelanden aan te sporen om tegen de zomer van 1673 te bedijken. Evenwijdig aan de nieuwe dijk kon dan een tragel worden gelegd om de Gentsevaart tot bij de stad te leiden en met een rabat verbinding te geven met de binnengracht. Dit zou zoet water tot bij de stad brengen en bij gevaar kon dat water in de Clingepolder worden gelaten.[224] Vanuit het Waasland kwam de eis dat de dijken van de Gentsevaart dienden te worden versterkt opdat geen zeewater in de vaart en bijgevolg in het Waasland zou stromen.[225] Om de stad aan de westzijde beter te kunnen verdedigen, wilde men nog een stapje verder gaan, bleek op 1 november tijdens het najaarsbezoek van de gecommitteerden. Toen kwam een project ter sprake van een bedijking vanaf de Stoppeldijkpolder tot op de forten Moncado en Ferdinandus met een kanaal en sas voor Hulst. Het bleef bij deze bespreking omdat de ingelanden weinig enthousiasme konden opbrengen, onder andere vanwege de militair ingegeven extra eisen die kostenverhogend zouden werken.[226] Een ander project was de aanleg van een rechte dijk vanuit de Gentsepoort zuidwaarts op Sint-Jansteen waarbij drie wijken van de Absdalepolder bij die van Clinge zou worden getrokken. Dat zou nog een decennium op zich laten wachten.[227]

Tussen 16 en 18 januari 1673 bezweken bij een storm de dammen opnieuw en kon de inundatie zich verder uitbreiden. De vrees bestond dat de stad zou onderlopen. Het Vlaamse vasteland was nu alleen met een veer bereikbaar.[228] Als noodoplossing werd in Den Haag het leggen van dammen bij de drie poorten en het hoger maken van de dam door de Gentsevaart bepleit. De Waier kreeg opdracht een plan te maken.[229] De tegenwerking van De Perceval zorgde voor oponthoud, nieuwe doorbraken en nog meer ravage, onder andere aan de stadwallen en de forten.[230] Pas tijdens het voorjaarsbezoek van de gecommitteerden werd de aanleg van de gewenste dam door de buitengracht voor het Princebolwerk aangenomen. Op 12 april

[221] GAH, *HA*, nr. 590 sub 11 (Van Vrijberghen aan HA 16-7-1672); *SA*, nr. 526 sub a1 (memo), nr. 526 sub a5 (minuut s.d.: 'op den sickel staende tene mael verdorven'), nr. 559, fol. 1; NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1672, fol. 63v-64v, 70-71v, 76 & nj 1673, fol. 48v.
[222] GAH, *HA*, nr. 640 (doc. 91). begroot op fl11.620. Het gat bij fort Nassau bleek bij peilingen in juli 12 roeden (45m) breed en tot 24 voet (6,5m) diep op laagwater te zijn in de dijkzate en met een rond wiel aan de binnenzijde.
[223] NA, *1.01.02*, nr. 11144, fol. 601-603 (De Vriese & Van Gelre aan SG, 18-7-1672) & fol. 637-638 (De Perceval & Van Vrijberghen aan SG 29-7-1672).
[224] GAH, *SA*, nr. 559, fol. 1, nr. 526 sub a1; NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1672, fol. 63v-64v.
[225] GAH, *SA*, nr. 2, fol. 70.
[226] GAH, *SA*, nr. 2, fol. 70v ('Dijkagie vanden hoeck vanden polder van Stoppeldijk tot op de forten Moncado ende Ferdinandus welcke door een suffisant fort soude worden gecommandeert ende voorts aldaar te leggen een suffisant sas met een vaart tot aende stadt').
[227] GAH, *HA*, nr. 596 (evering 25-2-1673 van de 3 wijken van de Absdalepolder die bij de polder van Clinge zou worden getrokken: ''tselve gebracht aan de caerte van den polder van de Clinge').
[228] GAH, *SA*, nr. 3, 14-2-1673; Buisman, *Duizend jaar weer dl4*, 658.
[229] NA, *1.01.02*, nr. 11145, fol. 118v-119v (De Vries & Van Gelre aan SG, 4-2-1673); *Oprechte Haerlemsche Courant*, 28-1-1673; GAH, *SA*, nr. 3, 14-2-1673; *HA*, nr. 641 (doc. 5) & nr. 26, fol. 5-6 (18-2-1673).
[230] GAH, *SA*, nr. 3 (20 & 24-2-1673), nr. 526 sub a5; *HA*, nr. 641 (doc. 4).

waren de heren nog net voor hun vertrek getuige van het dichten van het laatste gat hierin.[231] Op 13 maart 1673 was in opdracht van de Raad een oproep uitgegaan aan de eigenaren van de verdronken polders en voorliggende schorren om op 27 maart in het 's Landshuis te Hulst, waar de magistraat van Hulsterambacht zetelde, bijeen te komen om er na de presentatie van diverse projecten tot bedijkingsafspraken te komen en het vinden van penningen. De Staten-Generaal wensten een bedijking van de ruïne van Cambron (nabij het huidige Patrijzenhoek) tot de voormalige ronduite van Absdale (fort Miseri) en van fort Sint-Jacob tot fort Ferdinandus, wat 800 hectaren extra op het enkele maanden eerder op 1 november 1672 gepresenteerde plan zou opleveren. De Waier gaf aan dat probleemloos 310 hectaren extra op de schorren van Stoppeldijk, Sint-Anna en Moncado kon worden toegevoegd.[232] Vanwege de onzekere tijd was het enthousiasme wederom gering en de ingelanden lieten de kans voorbijgaan. In september waren de twee Nassauforten grotendeels weggespoeld.[233] Toen in mei 1673 de Fransen tot bij Wachtebeke genaderd waren, was het tijd voor nieuwe werkzaamheden aan de fortificaties. Kritiek werd het toen zich te Sint-Jansteen 500 tot 600 Fransen vertoonden en ruiters verkenningen uitvoerden.[234] Volgens de Hulster tijdgenoot Van Lansberghe stak men die maand nog meer dijken door: die van de Kieldrechtpolder, de oost- en westdijk van de Ferdinanduspolder en de twee dijken langs de Gentsevaart op 570 meter van de contrescarp. Zuidelijk van de stad lag nu een immens slikkengebied waar tweemaal daags, door groter wordende dijkgaten, het zeewater in- en uitstroomde.[235] De Raad van State gaf toestemming de vervallen aardwerken te doen opmaken door te vorderen werklieden.[236] Hulst en het Hulsterambacht zijn daarna niet meer door Franse troepen lastig gevallen maar des te meer hadden ze te lijden van het zeewater. De Westerscheldestroom opende de aanval op de zeewerken van de Polder van Namen en fort Sint-Anna. De oostlinie, tragels, contrescarpen en binnendijken bij Hulst waren niet bestand tegen al dit watergeweld. De Perceval toonde zich nu bereid om mee te werken aan de aanleg van een rechte separatiedijk tussen de vesting en de Roskam met een vaart en tragel erlangs, een verbeterde Gentsevaart, waarover de Raad van State op 2 september positief oordeelde. Aansluitend kon de oude dijk van Sint-Jansteen of Drijdijk worden verhoogd.[237] Het was te laat om er nog aan te beginnen, wat zich wreekte gedurende de najaarsstorm van 1 oktober 1673. Door breuken in de noodtragels en dijken liepen de Dullaert- en Langendampolder (1.100 ha) onder waardoor de stad langs alle kanten door zeewater werd belaagd. Met grote inspanning en tegen hoge kosten slaagden de polders er in de gaten binnen enkele dagen te dichten, waarna de tragels werden verzwaard. Een poging om de kreek die uit de buitengracht was ontstaan (de Buitenvest) met plasbermen en duikeldammen te verzekeren om hierop het volgende voorjaar de separatiedijk te leggen, mislukte.[238] Die separatiedijk tussen de inundaties ten oosten en westen van de stad, tevens de enige verbinding met Vlaanderen, werd van groot belang geacht om meer schade te voorkomen. Op 25 april 1674 hamerde De Waier er nogmaals bij de Raad van State op om,

[231] NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1673, fol. 34v-35, 101; GAH, *SA*, nr. 559, fol. 1.
[232] GAH, *HA*, nr. 26, fol. 7-8, nr. 640 (doc. 91), nr. 641 (doc. 2 & 4); *SA*, nr. 526 sub a1, a5 (extract res. s.d.) & a6; NA, *1.01.19*, nr. 1576, vj 1673, fol. 34v-35, 101; nr. 1577, nj 1672, 69v. De suatie van Moncado kon op de Ferdinandus plaatsvinden met een nieuwe dubbele sluis in de nieuwe dijk van Absdale 'ter gemene koste'.
[233] NA. *1.01.19*, nr. 1576, vj 1673, fol. 39v; nr. 1577, nj 1672, fol. 76 & nj 1673, fol. 48v.
[234] GHA, *HA*, nr. 26, fol. 13, 15-16.
[235] Van Lansberghe, *Beschryvinghe*, 242; GAH, *SA*, nr. 3 (24-2 & 18-5-1673), nr. 559, fol. 1, nr. 526 sub a2; RAG, *VZ1*, nr. 433; NA, *1.01.19*, nr. 94 (2-9-1673).
[236] GAH, *HA*, nr. 26 & 150 (Hulst, 26-3 & 31-7-1673, 9-1-1674). Over de betaling van de werken, waarvoor de commandant het HA liet opdraaien, ontstond onenigheid.
[237] GAH, *SA*, nr. 3 (30-6, 3-7, 17 & 21-8-1673), nr. 526 sub a2 (rekest aan RvS); NA, *1.01.19*, nr. 94 (2-9-1673), nr. 1577, nj 1673, fol. 42v-43.
[238] NA, *1.01.02*, nr. 11145, fol. 750 (De Perceval aan SG, 3-10-1673); *1.01.19*, nr. 1578, vj 1674, fol. 22v-23, vj 1675, fol. 49v-50; Van Lansberghe, *Beschryvinghe*, 242; GAH, *SA*, nr. 526 sub a2 (rekest aan RvS s.d.) & sub a5, nr. 559, fol. 1; *HA*, nr. 589 (doc. 7). De Perceval besteedde de eerste reparatiewerken voor fl21.800 aan voor rekening van de polders.

ter voorkoming van eenzelfde situatie als in 1585, die waterscheiding aan te leggen ongeacht er nu wel of niet zou worden bedijkt.[239]

De Kieldrechtpolder, die tot dan toe had geprobeerd de resterende werken en dijkvakken te behouden met kram- en rijswerken, verzocht om de Breestraat tot een zeedijk te verzwaren en het gat voor fort Moerschans af te dichten. De Staten-Generaal stonden dit toe mits fort Zandberg en het dijkstaal ervoor werden gevrijwaard tegen afspoelen.[240] Dit was tegen de zin van De Perceval die er op stond dat het kapitale gat bij fort Zandberg werd gedicht en de oorspronkelijke dijk hersteld. De ingelanden weigerden vanwege de extreme kosten. Veldmaarschalk Wirtz stelde voor hen voorlopig toe te staan de gaten te fixeren en na de vrede te bekijken hoe de polder herdijkt moest worden, hetgeen de Staten overnamen.[241] Op 21 april 1674 verleenden de Staten-Generaal octrooi om de Clinge- en Kieldrechtpolder in 1675 in één bedijking droog te leggen. Hulst en Hulsterambacht moesten fl 20.000 bijdragen. Om militaire redenen waren bepalingen opgenomen over de aansluitingen op de Gentsepoort, fort Moerschans en fort Zandberg. Gevreesd werd in een 'inreparabele staat' te komen. De buitengracht moest nog diezelfde zomer zijn afgedamd en de sluis en het sas bij fort Zandberg met een duikeldam verzekerd.[242] Tot in de wintermaanden voerde de Clingepolder volop voorbereidende werken uit als een lange slingerkade en afdammingen.[243] De Kieldrechtpolder weigerde zich aan het octrooi te conformeren. Daarop verzocht de Clingepolder om voor de invallende herfst de dijk tussen de forten Moerschans en de Blom te mogen herstellen. Het Haagse fiat liet dusdanig lang op zich wachten dat dit niet meer lukte. Ondanks dambreuken zoals die in de dam door de buitengracht tijdens de storm van 4 november 1674, kon de Clingepolder op 16 november beginnen met het leggen van vingerlingen bij fort Moerschans.[244] Voor de zekerheid werd de Dullaertpolder toegestaan een slaperdijk (een extra kade) te leggen. In het stadscontrescarp buiten de Bagijnepoort kwam een nieuwe sluis.[245] Op 2 april 1675 vond de definitieve besteding plaats in het bijzijn van enkele gecommitteerden. De commandant van Hulst werd aangezegd geen doorstekingen meer uit te voeren of bedijkingen tegen te werken zonder opdracht van de Raad van State of van de prins van Oranje. De prins was op dat moment de grootste ingeland van de getroffen polders.[246] In de loop van 1675 viel de Clingepolder droog en hield de veerdienst op te bestaan. Op fort Moerschans lag nu de gewenste rechte dijk aan. In het westen had men de dam en de kromme dijk tussen de Gentsepoort en de oude Steenschendijk genomen als zeewering in plaats van een uit oogpunt van defensie gewenste rechte separatiedijk vanuit het Princebolwerk op de oude zeedijk van Sint-Jansteen (de Drijdijk).[247]

---

[239] GAH, *SA*, nr. 526 sub a5 (consideratie).

[240] RAG, *P10*, nr. 10, fol. 18v-47, 88-89; NA, *1.01.19*, nr. 94 (2-9-1673), nr. 1577, nj 1673, fol. 48v. Het grote sas was inmiddels 'genoeghsaem instructueus gemaeckt ende steengewijs afgebroocken'.

[241] NA, *1.01.19*, nr. 1577, nj 1673, fol. 43v-46 (res. SG 20-7 & 30-8-1673, res. RvS 14-7 & 2-9-1673).

[242] NA, *1.01.02*, nr. 12548.476 (res. SG 21-7-1674); *1.01.19*, nr. 2182-I (Van Oudshoorn 29-9-1674; res. SG 21-6-1674), nr. 1578, nj 1674, fol. 25; GAH, *HA*, nr. 26, fol. 55; *SA*, nr. 559, fol. 1-1v.

[243] GAH, *HA*, nr. 26, fol. 58v-59v, 62v-66, nr. 662, nr. 650, nr. 654, nrs. 588 (doc. 7) & 150 (rekesten aan RvS; lijsten); *SA*, nr. 559, nr. 3 (31-12-1674, 11-1-1675), nr. 526 sub a2 (consideratie 28-7-1674; res. 12-3-1675; rekest aan RvS 9-1674); NA, *1.01.19*, nr. 95 (27-11-1674), nr. 2182-I, nr. 1579, nj 1675, fol. 62.

[244] GAH, *SA*, nr. 3 (31-12-1674, 11-1-1675), nr. 559, fol. 1-1v, nr. 526 sub a2 (res. 12-3-1675; rekest aan RvS 9-1674); *HA*, nr. 26, fol. 66, nr. 81 (res. SG 26-10-1674), nr. 662; NA, *1.01.19*, nr. 95 (27-11 & 7-12-1674), nr. 2182-I, nr. 1578, vj 1675, fol. 36v, 38v.

[245] NA, *1.01.19*, nr. 95 (27-11-1674), nr. 1578, vj 1674, fol. 19v.

[246] GAH, *HA*, nr. 640 (doc. 32: 'geen door-steeckinghe meer ofte oock als nu, geen verhinderinge aen de bedyckinge te doen, sonder speciale ordere van haer Ho.Mog., ofte die van Syne Hoogheydt den Heere Prince van Orange').

[247] GAH, *SA*, nr. 3 (15-2-1675), nr. 526 sub a2 (extract 11-9-1674, consideratie 28-7-1674; res. 12-3-1675), nr. 256 sub a5 (rekest 1-3-1675); *HA*, nr. 26, fol. 87, 90, 107, nr. 656, nr. 662, nr. 640 (doc. 35 & 41a), nrs 645, 650 & 654 (diverse stukken); *OKVA K&Pl*, nr. 1881; NA, *1.01.19*, nr. 95 (res. 26-10-1674), nr. 96 (res. 12-1-1675), nr. 1578, vj 1675, fol. 50, nr. 1579, nj 1675, fol. 63-63v & nj 1676, fol. 35v-36v; *1.01.02*, nr. 12548.476 (diverse stukken). De twee bedijkingspogingen (1674 en 1675) kostten uiteindelijk fl50.000.

De haven en het havenkanaal waren dusdanig gehavend uit de strijd gekomen dat de stad verzocht om langs de teen van de zeecontrescarp buiten de Gentsepoort een houten kaai te mogen maken, wat akkoord was.[248] De stad en het ambacht bleven geporteerd om de Gentsevaart tot tegen de stad te brengen met een sluis of verlaat aldaar. Dat had in hun optiek in één ruk door met de bedijking kunnen plaatsvinden. Clinge en Sint-Jansteen kwamen overeen om de oostkade van de Gentsevaart tot aan de kapel Ter Eecken (Kapellebrug) te verhogen en een dam te leggen ter hoogte van de Geslechtendijk, waarop De Perceval in 1676 verzocht die tragel door te trekken tot aan de stadscontrescarp vanwege de zoetwateraanvoer.[249] Om het instuiven van zand in de Gentsevaart zuidelijk van Ter Eecken te beperken, wilden Hulst en het Hulsterambacht in 1678 overgaan tot het beplanten van de Wijde Werelt zoals de aangrenzende zandgronden werden genoemd. Iedereen zag de noodzaak in maar het kwam niet van de grond.[250]

Over de ligging van de zeedijk van de Kieldrechtpolder, die volgens het octrooi op oude voet moest worden aangelegd, bleef verschil van mening bestaan. De ingelanden zagen er niets in. Men wantrouwde De Perceval en het dichten van de kreek, die voor het fort was ontstaan, zou excessieve onkosten met zich meebrengen en de onderneming onrendabel maken. De Perceval en Den Haag stonden aanvankelijk op hun strepen maar op 2 april 1675 werd toegestaan nog diezelfde zomer een verkorting te leggen benoorden de Breestraat (ook wel Brede straat) en die met het oog op de komende winter te verzwaren tot winterdijk. Daarna dienden de ingelanden wel snel over te gaan tot de herdijking conform het octrooi. Op 24 april zou de aanbesteding zijn. Opnieuw ontstond onenigheid: tussen de ingelanden van Konings- en Statenbodem onderling en met de Raad van State en Staten-Generaal. De eersten vonden de eisen te gortig worden en gaven aan de polder te willen opgeven. Daarnaast gooide ook stormweer roet in het eten.[251] Het Staatse deel, circa 1.000 hectaren groot, bleef drijven. Om gevrijwaard te blijven van overstroming over de linie van communicatie, verzochten de Dullaert-, Langendam- en Nieuwe Graauwpolder om die tot een zeedijk te maken voor zolang de Kieldrechtpolder niet herdijkt zou zijn, hetgeen werd toegestaan.[252] In oktober 1677 wist De Perceval gedaan te krijgen dat de kade om de 'colck van de haven' aan de Bagijnepoort en de Zeildijk nabij het fort Moerschans werden geslecht. Om de achterliggende polders te vrijwaren, kon het ambacht een inlaagdijk leggen door de Langendam- en Dullaertpolder.[253] In het voorjaar van 1678 werd een aanvang gemaakt met de versterking van de stad en de oostelijke linie. Tijdens het beleg van Gent liet De Perceval uit voorzorg de Clingepolder wederom tijdens de oogsttijd inunderen, ditmaal met zoetwater vanuit de Gentsevaart.[254]

De Ferdinanduspolder diende in februari 1676 een verzoek in te mogen herdijken. De bezoekende gedeputeerden zagen meer in een bedijking samen met de andere drijvende polders en schorren aansluitend op Hulsterambacht.[255] In juli wenste De Perceval een redoute bij het Quapertsgat (Kapersgat) om de toegang tot in de verdronken polders te dekken. In plaats daarvan werd in 1677 het fort Miserie te Absdale opgemaakt.[256] De Franse dreiging was nooit ver weg getuige de bedreiging aan het adres van Sint-Jansteen in het najaar van 1676 om een Franse

[248] NA, *1.01.19*, nr. 1579, nj 1675, fol. 66v.
[249] GAH, *HA*, nr. 26, fol. 81, 82v-83, 87v, nr. 640 (doc. 32). SG (2-4-1675) was akkoord met 'een vaert daerlangx (langs de separatiedijk, MB) ende met een tragel, oock een sluijs ofte verlaet'.
[250] GAH, *HA*, nr. 26, fol. 163v, 164v, 185, 185v.
[251] GAH, *HA*, nr. 640 (doc. 32), nr. 590 sub 10 (doc. 72); NA, *1.01.02*, nr. 12548.476 (diverse stukken); *1.01.19*, nr. 1578, vj 1676, fol. 35v-36. Naast de financiering bleef de eis van de gelanden om gevrijwaard te zijn van doorstekingen een heikel punt.
[252] NA, *1.01.19*, nr. 1579, nj 1675, fol. 68v-70.
[253] GAH, *HA*, nr. 26, fol. 144v-146.
[254] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1678, fol. 4-4v, 6-6v; GAH, *HA*, nr. 640 (doc. 65). De inundatie was in maart en valt moeilijk te rijmen met het gemelde oogstverlies.
[255] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1676, fol. 39v-40.
[256] ZA, *6060*, nr. 686, fol. 4, 7-8v; NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1677 (17-3).

brandschat te betalen. Doordat werd gehoorzaamd aan het verbod van de Raad van State in deze, werden huizen en schuren in brand gestoken.[257] In 1678 namen de Staten-Generaal opnieuw een initiatief om de schorren aan de zuidzijde van Hulster- en Axelambacht in dat jaar bedijkt te krijgen, dit ter aanmoediging van de ingelanden en ter verzekering van de vesting Hulst.[258] De inname van Gent diezelfde zomer gooide roet in het eten. De gecommitteerden achtten nu een sterkte aan het Quapertsgat, op kosten van Zeeland, wel op zijn plaats en daar bleef het bij.[259]

7.8. Het Waasland

Na het sluiten van de Vrede van Munster was ook het Waasland het toneel van aanzienlijke bedijkingen. Dit was van invloed op de strategische ligging van fort Liefkenshoek. Tijdens de Hollandse Oorlog deden zich in het Waasland omvangrijke onderwaterzettingen voor. Deze werden uitgevoerd door zowel Staatse als Spaanse troepen.

In 1648 werd bepaald dat de Scheldeforten Lillo, Kruisschans en Liefkenshoek Staats zouden blijven onder de jurisdictie van Zeeland. Het *Traktaat van Limietscheidinge* van 1664 bepaalde uiteindelijk dat het rechtsgebied van het fort Liefkenshoek 150 roeden Rijnlands (circa 565 m) bedroeg, gerekend vanaf de buitenwallen. Dit heette de Kromme van Liefkenshoek, het met een ringwal begrensd inundatiegebied, dat de uitwerking van belegeringsgeschut moest minimaliseren. Aan weerszijden van het fort lagen inundatiesluizen.[260] Mocht het inunderen niet snel genoeg verlopen dan kon men de Scheldedijk doorsteken. Door de beperkte strook die onder de jurisdictie viel, kon dat diplomatiek gezien een hachelijke zaak zijn. Het inunderen buiten de jurisdictie kon de betrekkingen met Spanje schaden, zeker als het een bondgenoot was. Conform het grenstraktaat moest de Republiek het dorp Kieldrecht opgeven. Het inmiddels ontmantelde fort Spinola bleef Staats territoir, maar werd geruisloos opgenomen in de Konings-Kieldrechtpolder.[261]

Ook na 1648 bleef het Waasland door Spaanse militairen bezet. De defensie van de Zuidelijke Nederlanden lag sinds 1666 in handen van de landvoogd Francisco de Moura, markies van Castel Rodrigo. In 1666 bezocht hij het Waasland in het vooruitzicht van de afbraak van de forten van Kallo, Verrebroek, Burcht en Laar. Alleen aan fort Sint-Marie werd nog geld besteed.[262] Tijdens de Devolutieoorlog plaagden plunderingen en brandschatting van Franse soldaten het Waasland, maar ook de eigen Spaanse troepen deden daar niet voor onder. In deze ongewisse tijden werd het van belang geacht om een vaste oeververbinding te hebben met Antwerpen bij het Vlaams Hoofd. In de jaren 1664, 1667 en 1668 lag daar een schipbrug. Tijdens de Hollandse oorlog was dat zeker in de jaren 1674, 1675, 1677 en 1678 het geval.[263]

In het Waasland waren intussen uitgestrekte schorren rijp om te worden bedijkt. De bedijking van de Sint-Anna- & Ketenissepolder werd in 1649 afgerond. Dertig jaar extra opslibbing had de situatie bij Kieldrecht aanmerkelijk verbeterd. Volgens het oude octrooi kon voor

---

[257] NA, *1.01.19*, nr. 1579, nj 1676, fol. 32 & nr. 1583, nj 1684, fol. 95-95v. De heerlijkheid bestond uit 438 gemeten slechte grond, de goede gronden lagen met Absdale geïnundeerd.
[258] ZA, *6060*, nr. 686, fol. 24v-25v; GAH, *HA*, nr. 26, fol. 151v & nr. 590 sub 3 (doc. 3). Dit betrof de schorren van Hulsternieuwland, Absdale, Ferdinandus, Moncado, Beoostenblij-Bezuiden 'tot soulaes van de geinteresserde ende verseckeringe van die stadt Hulst'.
[259] NA, *1.01.19*, nr. 1578, vj 1678, fol. 36v-37.
[260] Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 58; ARA, *T298*, nr. 5005; ZA, *511*, nrs. 23710 t/m 23810; *294*, nr. 806. Oppervlak: 175 gemeten, 45 roeden (78 ha).
[261] Stuij, 'Een grensscheiding', 775-776; Verelst, *Geschiedenis van volk*, 240; NA, *1.01.02*, nr. 9058 (19-9-1664); RAG, *P10*, nr. 48.
[262] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 414 & 'Militaria', 76; Van Naemen, 'Chronycke' dl 11, 310; ARA, *CCRK54*, nr. 26310, fol. 3-3v.
[263] Dilis, 'De schipbruggen', 57-62; Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 1*, 206-207; SAA, *SA100*, nrs. 29/1 & 29/2; ARA, *CCRK42*, nrs. 24753-24756.

het sluiten van het vredesverdrag worden begonnen aan de voorbereiding.[264] De slikken en schorren tussen Doel, Verrebroek en Kallo lagen wat lager maar die vielen in 1653 droog als Kallopolder, 1.620 hectaren groot. Binnen de polder bleef voor de afwatering de Melkader liggen achter de, in 1659 gereed gekomen Schanssluis, die ook als scheepvaartsluis dienst deed, in de afdamming van het Peerelgat.[265] Met de bedijking hield de sluiproute binnendoor door de verdronken polders voor platbodems van Antwerpen tot in de Honte op te bestaan. De betekenis van de Scheldeforten werd er groter door. De forten langs de zuidkant van de polder en in de Borgerweertpolder waren niet meer nodig en die liet men vervallen of slechten.[266] Met de bedijking in 1650 van de Luijspolder werd er rekening gehouden dat de juiste ligging van de grens zich nog kon wijzigen. Bij het vaststellen van de definitieve grens in 1664 bleek de polder in twee landen te liggen. Bij de bedijking van Real- en Krankeloonpolder liet men de sluiskil voor de nieuwe Melselesluis open.[267] Tijdens de regeringswissel van Filips IV en Karel II werd op 9 maart 1667 octrooi verleend tot indijking van Oud-Arenberg. Door de opeenvolgende oorlogs- en stormperikelen viel de polder pas 21 jaar later droog.[268]

Op 27 juni 1672 kreeg de commandant van fort Liefkenshoek, bij nadering van de Fransen, opdracht water in de grote kreken te laten en enkele wegen door te steken voor zover nodig geacht ter verzekering van dit belangrijke fort.[269] Een jaar later, kreeg hij op 29 mei de instructie om water in te laten tot net onder het maaiveld. Mocht het fort aangevallen worden, dan moest hij het water hoger opzetten.[270] In beide jaren bleef het rustig maar de inundatieschade, die ditmaal deels werd vergoed, in de Sint-Anna- & Ketenissepolder (mimimaal 600 ha) was aanzienlijk.[271]

Tijdens het inlopen van de polders ten zuiden van Hulst in 1672 legde het Koningsdeel van de Kieldrechtpolder op korte afstand van de grens in allerijl een kade aan. Vanwege de diepgewortelde vrees voor mogelijke verdere inundaties werd die het jaar daarna vervangen door een binnendijk, de Koningsdijk, die meermaals als zeedijk zou functioneren.[272]

De inundaties vanuit het Moerspui konden niet worden gekeerd waardoor Moerbeke en enkele honderden hectaren van de parochies Stekene en Sinaai inundeerden. De getroffen parochies en de Oudburg van Gent wierpen op order van de majesteit een zeewering op.[273] Na het doorbreken van de sluis bij het Heymeuleken in november 1673 stond het water tot aan de Steenebrug van Stekene.[274]

In het Waasland was de spanning voelbaar. Vanaf 23 oktober 1673 moest op bevel van de landvoogd worden gewaakt met het inzetten van extra krijgsvolk.[275] In maart 1675 trokken de Fransen op naar Lokeren, waar ze werden verdreven nadat ze vernielingen hadden aangericht

---

[264] RAG, *VZ1*, nr. 714.
[265] Wolters, *Recueil de lois 2*, 166 & 195; RAG, *P8*, nr. 1; *VZ1*, nr. 440; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 436-437 & 'Kallo II', 71.
[266] Stockman & Everaers, *'Frontier Steden'*, 108 (zonder bron); Van Gerven, 'Kallo II', 77 (zonder bron). Zie echter ARA, *T580*, nr. 407.
[267] Verbraeken, 'Geschiedenis der gemeente', 140; Wolters, *Recuel de lois 2*, 222; ARA, *T580*, nr. 407 (1672); *I012*, nr. 2685.
[268] Wolters, *Recueil de lois 2*, 198; RAG, *P14*, nrs. 106 & 111; *VZ1*, nr. 449; NA, *1.01.19*, nr. 1584, vj 1686, fol. 146-147v.
[269] ZA, *2*, nr. 668 (27-6-1672); NA, *1.01.02*, nr. 11144, fol. 539v (Hittinga aan SG 28-6-1672). 'tot het inloopen van het water in de groote beecken en doorsteecken van weegen, als de selven voor den dienst van den lande en conservatie van de importante fortresse sal oordeelen te behooren'.
[270] ZA, *2*, nr. 670 (29-5-1673).
[271] RAG, *AR7*, nr. 2675 (schadeafwikkeling inundaties 1672/1673).
[272] Stuy, 'Een grensscheiding', 776; RAG, *P10*, nr. 4, fol. 141v, nr. 48; *AR7*, nr. 2675; GAH, *HA*, nr. 612; NA, *4.OMM*, nr. 182 sub V71.
[273] RAG, *AR7*, nr. 2675. De zeedijk volgde deels het tracé van een bestaande kade met een sluisje bij Klein Sinaai.
[274] Annaert, *Stekene*, 159-160; RAG, *AR174*, nrs. 36 & 38.
[275] RAG, *AR7*, nrs. 3143 & 3180.

en brand gesticht. Een jaar later gebeurde hetzelfde met Gent. In het voorjaar van 1676 werd de Franse dreiging eminent. Fort Sint-Marie werd opgemaakt en Staatse soldaten ingezet om de verdediging waar te nemen.[276] Toen de Fransen in april bij Terdonk de Sassevaart overstaken en gevechten uitbraken, dolf het Staatse contingent het onderspit. Plunderend en brandstichtend trokken de Fransen tot Lokeren.[277] In 1677 kon de brandschat voor fl 100.000 worden afgekocht. Op 9 maart 1678 viel Gent in Franse handen en op 11 maart het fort Rodenhuize, waarbij de versterkte moervaartsluizen werden verwoest.[278] Het Waasland werd opgeëist. Om een Franse opmars op Antwerpen te beletten, liet het Wase Hoofdcollege de sluizen van de Borgerweertpolder openzetten.[279] Via de deels geslechte Melseledijk liep ook de Melselepolder vol water. Deze 1.800 hectaren grote inundatie bleef tot maart 1679 gehandhaafd. De Prins van Oranje liet in mei 1678 de polders bij fort Liefkenshoek inunderen.[280] De sluis van de Salegempolder werd dicht gemaakt om het water in de achterliggende polders op te houden. Ondanks dat het Waasland grotendeels in handen was van geallieerde troepen, met een kamp te Lokeren, wisten Franse soldaten de afdamming door te steken. Het water liep af door de Kieldrecht- en Kallopolder naar de Schanssluis. Desondanks was zuidelijk van Verrebroek grote overstromingsschade ontstaan aan de waterzieke gronden (minimaal 600 ha).[281] De Franse aanval vanuit Gent op Antwerpen mislukte en fort Liefkenshoek werd niet meer lastig gevallen. Diverse forten waren vernield en ontmanteld.[282] Staatse ingenieurs ontwierpen nu tussen Hulst en het Vlaams Hoofd twee nieuwe inundaties die beide echter niet werden gerealiseerd.[283] Ten eerste was er een project om water uit de Schelde door Zwijndrechtbroek, Melselebroek, Beverenbroek en de polders van Verrebroek tot in de Rodemoerpolder te brengen. Vandaar moest een brede gracht komen door het hoogland van De Kling, van het zogenaamde Schalienhuijs tot in de laagten van de Clingepolder die reeds dras stonden. Het tweede project omvatte een waterleiding vanaf de Schanssluis door de grote kreek en de sluisvliet tot aan de sluis tussen Kalloen Kieldrechtpolder. Vandaar moest hij langs de zeedijk tot in de Grote Geule lopen, dan oostelijk langs fort Spinola tot in de dijkputten langs de Koningsdijk. De putten liepen door tot tegen het hoogland van De Kling waar, vanaf het Schalienhuijs, een kanaal van ongeveer 870 meter moest komen naar de genoemde laagtes. Dit waren dus Staatse inundatieplannen op Spaanse grondgebied.

7.9. Samenvatting en conclusies

Een van de vredesbepalingen van het Verdrag van Munster was dat beide partijen het grensgebied moesten demilitariseren. In verband met de Franse dreiging kwamen ze daar snel op terug. De Brusselse regering zette hierna vooral in op de verdediging van het Meetjesland aan de zuidzijde door de versterkte kanalenlinies om dat deel contributievrij te houden. Om voorbereid te zijn op een mogelijke Franse aanval legde de Republiek zich toe op de verdere verbetering van de waterlinie door Staats-Vlaanderen, bestaande uit buitendijkse gebieden evenwijdig aan de Westerschelde, met tamelijk geïsoleerde gefortificeerde steden en verdedigingswerken. De vestingen en fortificaties die door vanuit het zuiden naderende Fransen gebruikt zouden kunnen worden, moesten worden ontmanteld.

---

[276] ARA, *CCRK54*, nr. 26314, fol. 6v-8v.
[277] RAG, *AR7*, nr. 1601; Slock, 'Chronique', 16.
[278] Gravure in collectie STEM Gent nr. A63.02; Van Acker, 'De Moervaartvallei', 61.
[279] Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 1*, 378; RAG, *AR7*, nrs. 1601 & 2044; *P6*, nr. 15 (±26-7-1679); *FM43*, nr. 274 (schadevaststelling 16-8-1678); SAA, *SA100*, nr. 29/1 (verklaring 13-7-1680).
[280] ZA, *2,* nr. 680, 5-5-1678.
[281] RAG, *AR182*, nr. 12.
[282] RAG, *AR182*, nr. 33; Dewulf, 'De verdedigingswerken', 132; *P5*, nr. 436; *AR7*, nr. 852 (rek. 1678), nr. 3173 (rek. 1680), nr. 1367, fol. 10-13v; *P6*, nr. 17, fol. 178; RAA, *OAZ*, nr. 23, fol. 12, fol. 164v, nr. 24, fol. 51; SAA, *SA95*, nr. 4775 (14-8-1685).
[283] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1678, fol. 2-3v.

Rond Oostburg werden enkele scheepvaartinitiatieven ontwikkeld die niets uithaalden. Voor dergelijke grote werken werden veelal grote aannemers aangetrokken van elders uit den lande.[284] In Hulst had men meer geluk met het havenkanaal door de Kieldrechtpolder. Het Vlaamse waterwegennet kreeg eveneens aandacht. Aardenburg wist door te schermen met oude privileges te bewerkstelligen dat het havenkanaal werd buitengedijkt ondanks dat dit door militair strategen als nefast voor de verdediging werd beschouwd. Het verhinderde immers een aaneengesloten binnendijkse inundatie tegen het Coxydegat en het kon blijven opslibben. Tevens kreeg de stad controle over de suatiesluizen van het Vlaamse achterland om te kunnen spuien. Om diezelfde reden moest de bedijking van een grotere Beoosteree-Bezuidenpolder de directe afwatering van Sint-Laureins op het Haantjesgat onmogelijk maken.

Tussen 1645 en 1660 werden in Noord-Vlaanderen circa 23.000 hectaren schorren bedijkt (zie de kaarten 27 en 30 en tabel **7.2.**), ongeveer 45% van de inundatievlakte.[285] Om de soms zeer grote bedijkingen mogelijk te maken, werd gewerkt met compartimentering door verkortingen. Na de bedijking vormden die verkortingen de basis voor de lange kaarsrechte ontsluitingswegen. Een belangrijk punt is dat lokale magistraten en hoge militairen vaak grote economische belangen hadden in de nieuwe bedijkingen wat een zekere nonchalance in de hand werkte in het opvolgen van de in de octrooien opgenomen militair geïnspireerde eisen.

In de achtertuin van Sluis wekten de Spaanse bedijkingen ten zuiden van het Lapschuersegat wrevel op. Het verkleinde de spuiboezem om de havengeul op diepte te houden. Aan de westzijde van Sluis stond de Gouverneurspolder er na dijkdoorbraken slecht voor. Stemmen gingen op om de polder na een mogelijk abandonnement te behouden als een staand water of inundatiebekken maar zover kwam het niet.

Aan de Linie van de Brugsevaart en aan het Nieuwerhavensegat werd geen defensieve waarde meer toegekend. Men concentreerde zich op de kronkelige Nieuw-Passegeule als verdedigingslinie. Deze geul en de Brandkreek waren tijdens de herdijking van de Waterlanden binnen enkele ringdijken maar met behoud van de middeleeuwse polderstructuur, buitendijks gebleven (vergelijk kaart 15 met kaart 36) en werden als een inundatiehindernis gezien. Beide kregen snel te maken met een sterke verzanding en opslibbing daarna. De Brandkreek werd in 1660 aan de oostzijde afgedamd. De sterke opslibbing in het Zuiddiepe bij Biervliet daarna vroeg om een vroegtijdig bedijking met het oog op het behoud van voldoende inundatiediepte. Dat ging niet door wat zich in 1677 wreekte met enkele Franse bezoeken aan Biervliet. De prioriteit ging uit naar het handhaven van een maximaal getij in de Nieuw-Passegeule.

In 1672 waren er inundaties rondom Sluis, Aardenburg en in de Waterlanden middels het doorsteken van zuidelijke dijken langs het Sluissegat en de Nieuw-Passegeule. De Nieuw-Passegeule verdiepte daardoor. De maatregelen veroorzaakten veel wateroverlast in de aangrenzende Vlaamse gebieden. Enkele polders ten zuiden van Boekhoute inundeerden daardoor met zoetwater. Een onverhoedse Franse aanval op Aardenburg werd afgeslagen waarna de inundaties werden uitgebreid. De delen van de polders die niet voor de inundatie van belang werden geacht, mochten worden bekaad. De meeste gaten werden in het najaar terug gedicht. In 1673 waren er opnieuw inundaties in de betreffende polders en kregen ze, door het vernielen van een sluis, vanuit het Jonkvrouwgat uitbreiding tot ver op Spaans grondgebied. De aanleg van de Vrijendijk drong de inundatie terug tot op Staats gebied. De Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder werd ditmaal door waterinlaat door de suatiesluis geïnundeerd. Ook in 1676 en 1678 waren er overal doorstekingen die merendeels in 1679 weer waren gedicht, op landverlies in de Boompolder en de Staatse Eylandtpolders na.

Oostelijk van Sas van Gent was in 1654 de Canisvlietpolder bedijkt in het inundatiegebied. De gestelde militaire eisen kregen weinig prioriteit. De bedijking versnelde de opslibbing

[284] NA, *1.01.19*, nr. 1570, vj 1660, fol. 63v-64v.

[285] Tussen 1645 en 1648 zijn de Stoppeldijkpolder (1.297 ha) en Nieuwe Graauwpolder (824 ha) bedijkt. Nemen we die erbij dan is het percentage 57%.

van het Sassegat en in 1663 zag de Sasse commandant als enige remedie de polder deels buitendijks te brengen als spuiboezem, wat niet doorging. Na een dijkdoorbraak in 1653 kreeg het fort Moerspui een haventoegang waarna gewerkt werd aan een scheepvaartverbinding met Gent en de aanleg van een suatie- en inundatiesluis.

Door de bedijking van de Kieldrechtpolder ontstond een brede verbinding met het Waasland. Ook hier werden militaire eisen genegeerd. De aandacht ging uit naar de Hulster scheepvaartverbindingen met de Westerschelde en het Vlaamse achterland, de laatste mede met het oog op de zoetwateraanvoer voor de vesting en ter inundatie.

In 1672 waren er bij Philippine, Sas van Gent, fort Moerspui en bij Hulst preventieve doorstekingen. De Fransen lieten zich echter nauwelijks zien. De doorsteking bij het fort Moerspui was in opdracht van Axel vanwege de opslibbing in de Axelsevlakte. De coupures werden in de loop van het najaar gedicht uitgezonderd die bij Hulst. Daar liep het door het optreden van de commandant uit de hand. Het Spaanse deel van de Kieldrechtpolder legde langs de grens een kade aan, de latere Koningsdijk. In 1673 volgden opnieuw doorstekingen in het Overkwartier. Die bij Philippine werden geplasbermd om de inundatie te beheersen. Bij Hulst vergrootten nieuwe doorstekingen de inundaties verder. Onenigheid over de dichting van de gaten en over de soms ambitieuze bedijkingsplannen tussen de betrokken partijen zorgde voor tijdverlies en landverlies. Ondanks druk vanuit Den Haag herdijkten alleen de Clingepolder en een deel van de Kieldrechtpolder. Bij fort Moerspui werden de hogere delen bekaad. In 1678 werd de Clingepolder met zoetwater vanuit de Gentsevaart geïnundeerd.

Het Waasland kreeg meermaals Frans bezoek en telkens volgden inundaties rond Liefkenshoek. In 1678 hadden de Fransen het op Antwerpen voorzien. De inundaties door inlaat via de sluizen op de linker Scheldeoever hielden de Fransen tegen. Opmerkelijk zijn de Staatse projecten voor een zoetwaterinundatie vanuit de Schelde bij Zwijndrecht tot aan Clinge en een deels gelukte zoetwaterinundatie achter de Salegemsluis.

Nu de belangrijkste zaken uit dit hoofdstuk zijn samengevat, komen we toe aan het doorlopen van de onderzoeksvragen zoals die in de inleiding staan vermeld. Een ervan raakt de militaire verdedigingsstrategie zoals die in vredestijd na de Tachtigjarige Oorlog zich voordeed.

Ondanks de revenuen die Staats-Vlaanderen opleverde, werd het na afloop van de Tachtigjarige Oorlog, door zijn natuurlijke gesteldheid, in Den Haag en Middelburg vooral gezien als een bufferzone waarin de verdedigingssystemen moesten voorkomen dat het gebied als springplank kon dienen voor een vijandelijke invasie noordwaarts. Immers, de angst hiervoor was een van de hoofdredenen waarom in 1583-1586 die streek was opgeofferd. Men vertrouwde daarbij op de van west naar oost door inundaties tijdens de oorlog ontstane buitendijkse waterlinie. Voor de optimale werking van die buffer hadden de Staatse strategen gedurende de laatste decennia van de oorlog ingezet op de verovering van alle suatiesluizen die het Vlaamse achterland bedienden. Daarin waren ze grotendeels geslaagd. Dankzij de bedijkingen na 1648 kon het streven naar de beheersing van de Vlaamse afwatering verder worden vervolmaakt. Dat de landgrens zestien jaar lang ongedefinieerd bleef, bracht soms moeilijkheden mee zich mee vanwege de strategische ligging van bepaalde kreken en dijken, vooral de sluizen hierin. Ook na het vastleggen bleef het bedijken op de grens lastig. Ook al was de Staatse strategie vooral gericht op de controle van de sluizen zonder de andere partij al te veel te schofferen, aan de wateroverlast die dat veroorzaakte werd alleen tegemoet gekomen als de Republiek er baat bij had. Diezelfde redenering werd ook bij het fort Liefkenshoek gevolgd.

Hoewel het buitendijkse door de militair strategen als hoofdlinie werd gezien, was er geen algemeen verdedigingsplan. Toch was er enige vorm van structuur in de besluitvorming en de aanleg van infrastructurele werken. Elke vesting had zijn eigen verdediging en voorstellen tot verbeteringen en aanpassingen kwamen doorgaans vanuit het militair gezag aldaar. Dit werd vaak besproken met de gecommitteerden uit de Raad van State als zij op werkbezoek naar

Staats-Vlaanderen kwamen. De betreffende documenten werden aan het verbaal toegevoegd ter bespreking tijdens de zittingen van de Raad. Na goedkeuring en een openbare aanbesteding werden de meeste militaire werken uitgevoerd door aannemers. In Staats-Vlaanderen toonden die doorgaans weinig vertrouwen in de solvabiliteit van de Zeeuwen zodat aanbestedingen soms op naam van de ontvanger van de Generaliteit dienden te geschieden. De praktijk van het werken in daggeld bleef ook bestaan evenals het laten uitvoeren van werken door soldaten. In oorlogstijd of tijden van spanningen werden bewoners verplicht zonder vergoeding te werken aan de bouw of sloop van verdedigingswerken. Traditioneel werden de kosten van de verdedigingswerken buiten de vestingen zoveel mogelijk neergelegd bij de ingelanden van de polders en wateringen. Menig commandant liet uit eigen beweging werken uitvoeren door aannemers om na afloop de rekening bij de ingelanden neer te leggen wat telkens tot geschillen leidde. Officieel mocht dat alleen als het was toegestaan door de Raad van State na in gebreke stelling.[286] De procedure om via de bedijkingsoctrooien voor nieuwe polders militaire werken op kosten van de bedijkers aan te leggen bleef ook na de oorlog van kracht.

Tabel 7.1.
Militaire eisen vermeld in enkele bedijkingsoctrooien naar Cau.[287]

bron	polder	jaar	
Deel 2	Om Axel	1598	2 of 3 fortjes op kosten ingelanden
Deel 2	Noortpolder Aardenburg	1613	Retranchement tussen Aardenburg en Olieschans versterken en onderhouden, gracht en contrescarp vesting onderhouden
Deel 2	Mauritspolder en Jonkvrouwpolder	1614	Sluis onder Juffrouwschans en sluis in linie ten noorden van fort IJzendijke. Aanleggen haven voor fort IJzendijke. Grachten forten, linie en sluizen onderhouden.
Deel 2	Henricuspolder	1615	Inundatiesluis onder Hans Vriezeschans, retranchement tussen de forten Hendrik en Slikkenburg en dijk vanaf Slikkenburg verzwaren en met borstweer en gracht van 1,9m diep..
Deel 2	Oranjepolder	1617	Suatie via Mauritspolder. Dijk tussen Maurits- en nieuwe polder slechten, i.v.m. inunderen ervan via sluis Mauritspolder.
Deel 2	Henricuspolder	1637	Sluis in contrescarp Scherpbier om Casembrootgat te schuren, onderhouden houwer van 0,6ha en de aanleg van een stenen redoute.
Deel 2	Stoppeldijkpolder, deel in Hulsterambacht	1643	Op de bedijking mogen geen forten of fortificatiewerken worden gelegd
Deel 2	Isabellapolder benoorden Aardenburg	1649	Maken en onderhouden sluis en ravelijnen grenzend aan Aardenburg
Deel 2	Bewesteree-Benoordenpolder	1649	2 sluizen tegen de vesting van Sluis
Deel 2	Beoosteree-Bezuidenpolder	1650	1 of 2 sluizen tegen Aardenburg en de hele polder hierdoor af te wateren. Verboden elders sluis te leggen
Deel 2	Generale Prins Willempolder	1651	Afdammen Brugsevaart en die als 'staand water' houden.
Deel 2	Canisvlietpolder	1650	Fort Sint-Eloij opmaken met stenen redoute en daar een dam met sluis. Dam met sluis tussen Sas van Gent en hoornwerk Het Pas.
Deel 2	Canisvlietpolder	1652	Dijk sluiten aan fort Sint-Marcus

Een van de onderzoeksvragen in de inleiding betrof het gebruik van infrastructurele middelen. De militaire invloed op het landschap uitte zich in de aanleg en het gebruik van infrastructurele werken die de verdediging dienden. Ondanks het belang dat aan de buitendijkse linie werd gehecht, werden daarin voor zover bekend geen ingrepen gedaan om, door getijprocessen te manipuleren die in optimale toestand te houden. Er werd wel al aan gedacht zoals in 1657 in het Zuiddiepe, om met een doorgraving en aanleg van een kade het water door een paar kreken

[286] Zoals bij de kromme dijk voor Moerschans en een blinde in de Bewesteree-Benoordenpolder.
[287] Mr. Cornelis Cau, *Groot Plackaet-Boeck* dl 1 t/m 10.

te leiden. Verschil van inzicht leidde tot afstel. Daarentegen werden grote delen van de buitendijkse waterlinie bedijkt. Nu was het wel zo dat in de nieuwe polders de ontwerpers van verdedigingswerken zoveel mogelijk het water als defensief middel in hun plannen probeerden te betrekken. De Staten-Generaal stonden coulant tegenover bedijkers van de schorren aan de zuidzijde van diepe, brede geulen zoals het Sluisse- en Coxyschegat, de Axelse- en Hulstervlakte, het Sassegat en de Braakman. Die getijgeulen gaven voldoende rugdekking was het uitgangspunt. Evenmin stond men in Den Haag negatief tegenover het bedijken binnen het strategisch buitendijkse inundatiegebied zoals met de Canisvliet- en Kieldrechtpolder, mits voldoende defensieve voorzieningen waren ingebouwd. Dat werd niet altijd even strikt gehandhaafd. In tegenstelling tot voorheen gaven de ingelanden matig gevolg, vaak na lang dralen, aan de militaire eisen. Blijkbaar werd dit door de vingers gezien wat mogelijk te wijten was aan belangenverstrengeling zoals bij de Canisvlietpolder waar de commandant van Sas van Gent een belanghebbende was.

In de Zuidelijke Nederlanden speelden bij het bedijken militaire overwegingen nauwelijks een rol. Als de nood aan de man kwam, werden waar nodig geacht nieuwe militaire werken aangelegd of bestaande aangepast. Dat gebeurde dan voor rekening van het hoofdcollege van het Waasland of het Vrije van Brugge.

De omvangrijke naoorlogse bedijkingsgolf bracht de buitendijkse waterlinie terug tot de hoofdgeulen en verkleinde de komberging drastisch.[288] Dat gaf op zijn beurt meer opslibbing in het resterende buitendijkse wat de effectiviteit van de linie verminderde. Dat besef zou pas tijdens de Hollandse Oorlog goed doordringen. Over hoe daar mee om te gaan bleek een zoektocht waarbij meerdere opties beoordeeld werden. Er werd reeds gedacht aan vroegtijdig bedijken om een acceptabel inundatiepeil te kunnen handhaven zoals in 1661 voor het Zuiddiepe maar dat zou nog 15 jaar op zich laten wachten. Een ander idee was het betragelen van laaggelegen polderdelen en dat deel dan buitendijks te brengen als spuiboezem zoals in de Canisvlietpolder. Niets van dat alles kwam tot uitvoering. Deskundigen meenden het opslibbingsprobleem vooral te kunnen ondervangen door in de bedijkingsoctrooien structureel ruimte te reserveren voor aanpassingen op het bestaande verdedigingssysteem (tabel **7.1.**). Onbruikbare werken mochten worden gesloopt.

Lang niet alle bedijkingsplannen werden uitgevoerd. Ze geven echter wel inzicht in hoe het strategisch denken zich ontwikkelde. Tevens geeft het informatie over de verhoudingen tussen de betrokkenen. Het betreft vooral de diverse her- en bedijkingsvoorstellen tijdens de Hollandse Oorlog. De achtergrondgedachte was veelal militair geïnspireerd zoals het behoud van fort Moerspui en het creëren van binnendijkse inundatiebekkens aan weerszijden van Hulst, in feite militaire bedijkingen. In de periode daarna zou menig van die plannen in gewijzigde vorm opnieuw ten tonele verschijnen. Dat van de voorstellen niets terecht kwam, werd vooral veroorzaakt doordat de (deels Zuid-Nederlandse) ingelanden, militairen, lokale en Haagse bestuurders het niet eens werden over de wijze van herstel en het dragen van de lasten waardoor kansen onbenut werden. Dat gold vooral de militaire werken die immers kostenverhogend werkten waardoor de winstmarge in het gedrang kwam wat het breekpunt kon zijn om niet mee te werken. Het besluittraject werd daardoor een moeizaam proces. Het valt op dat het de betrokkenen erg moeilijk viel enig water in de wijn te doen om tot elkaar te komen. De ingelanden lieten zich niet langer de wet voorschrijven door de militaire bevelhebbers en de burgerlijke autoriteiten. Die van Kieldrecht wisten door hun halsstarrige houding zelfs het eigen herdijkingsplan door te drukken tegen de wens in van de militaire autoriteiten en de Staten-Generaal. De lijdzaamheid die de Tachtigjarige Oorlog typeerde, was verdwenen. Het gevolg van die weerstand was een aanzienlijk landverlies op het eind van de oorlog (kaart 34) wat op zich grote gevolgen had voor het militair gebruik in de perioden daarna.

[288] Zie ook De Kraker, 'Zeeuwse zekerheid', 72, figuur 2.

Toen in 1672 de Franse legers naderden, waren het buitendijkse oppervlak (25.000 ha) en de komberging ervan onvoldoende om als hindernis te dienen en om de geulen op diepte te houden. De Staatse legerleiding, die door de Staten-Generaal was gemachtigd om bij het naderen van de vijand inundaties te stellen, voelde zich genoodzaakt drastische maatregelen te nemen en de zeedijken van de op de buitendijkse waterlinie bedijkte polders, tot 20.000 hectaren, opnieuw door te steken ter vergroting van de barrière (kaart 30 en 31). Het getij schuurde de geulen opnieuw uit en de lagere delen veranderden in moddervlaktes zodat de waterlinie nauwelijks was te doorkruisen. De schade was niet overal even groot en ook de wijze van inunderen was niet overal gelijk. Hiervoor zijn meerdere verklaringen die vaak ook met elkaar verband houden. De schade aan de gewassen was eveneens groot en men had toen nog niet de middelen om de zoute grond geschikt voor de landbouw te maken.

Ofschoon de commandanten vanuit Den Haag identieke orders ontvingen, werden die zeer verschillend geïnterpreteerd zodat er weinig uniformiteit in de opvolging was. Op het eerste gezicht had dit te maken met het karakter van de desbetreffende personen. Dit is niet verder uitgezocht. Pas als men het te bont maakte, vooral als maatregelen tegen de persoonlijke belangen van de prins van Oranje als hoofdingeland indruiste, werd vanuit Den Haag corrigerende actie ondernomen. De commandant van Hulst greep direct naar drastische middelen en bracht een groot gebied terug buitendijks. Hij toonde geen mededogen met eigenaren en bewoners en werkte elke vorm van schadebeperking of -herstel tegen, waardoor op een gegeven moment zelfs de vesting gevaar liep. De bijzonder contraproductieve co-operatie tussen hem en de ter zake deskundige ingenieur De Waier is zeker een van de factoren die bij Hulst de inundatieellende heeft vergroot en waardoor een groot gebied voor langere tijd verloren ging. Tevens verslechterde daardoor de relatie tussen de ingelanden en de overheid. Die van Sluis daarentegen handelde gefaseerd, eerst de sloten en kreken vol laten lopen om pas later, als het echt kritiek werd, doorstekingen te laten uitvoeren. Die waren echter van dusdanige aard dat we van beheerste inundaties kunnen spreken. Hij stond de ingelanden toe de polderdelen, die niet van belang waren voor de inundatie, te omkaden ter beperking van de schade. De eerste fase bleek bij Aardenburg afdoende om een Franse aanval af te slaan. Er ontstond geen landverlies en de schade bleef vergeleken met de omgeving van Hulst binnen de perken. Bij Philippine en Sas van Gent maakten de verdedigers eveneens gebruik van zogenaamde beheerste overstromingen in enkele polders, met plasbermen in de coupures. In de Scheldepolders en bij IJzendijke (Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder) deden de Spanjaarden respectievelijk de Staatsen dat met de suatiesluizen. Op voorspraak van ingenieur De Waier werden, wellicht voor de eerste keer, zoetwaterinundaties gesteld door het ophouden van afstromend water en het inlaten van zoetwater vanuit de Sasse- en Gentsevaart. Wat betreft de Canisvlietpolder overheersten uiteindelijk de militaire overweging om het terug als een buitendijkse waterlinie te gebruiken ter bescherming van Sas van Gent en het scheepvaartbelang dat gebaat was bij een diep uitgeschuurd Sassegat. In de verdronken polders van Zuiddorpe en Beoostenblij-Bezuiden speelde het fort Moerspui een cruciale rol. De polders in kwestie lagen op het eind van de oorlog geïnundeerd zonder uitzicht op herstel waardoor de herdijking uitbleef. Het werd de ingelanden en ingezetenen toegestaan de hoogste delen te omkaden.

De ravage in de geïnundeerde polders was ditmaal overal veel minder dan die aangericht gedurende de periode 1583-1586 tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Dat kwam niet alleen doordat werd gewerkt met inlaat en beheerste inundaties maar ook omdat de doorstekingen recent bedijkte, relatief hooggelegen polders betrof met overheersend een meer erosiebestendige kleibodem en geen lage uitgeveende nagenoeg dijkloze moeren met een zandbodem.[289] Desondanks was er hier en daar fors landverlies zoals bij Sas van Gent (Canisvliet, Moerspui) en bij Hulst.

[289] Hoe we dat moeten voorstellen, is waar te nemen in het huidige 350 hectaren grote Waterdunen bij Breskens. Door een getijduiker, maar dit had ook een versterkte coupure of plasberm kunnen zijn, is sinds 2019 dit binnendijkse gebied onderhevig aan een gedempt getij.

Dit landverlies is deels te wijten aan het in de wind slaan van adviezen van ter zake kundige ingenieurs zoals Manteau van Dalem en De Waier en de weinig constructieve samenwerking tussen de militaire bevelhebbers en de ingelanden. De aangrenzende delen van de Zwinstreek, het Meetjesland en het Waasland ondervonden van de inundaties op Staats grondgebied veel wateroverlast. Dat was niet zozeer door de inundaties zelf, uitgezonderd die in de Waterlanden, maar vooral doordat ze, door het afstoppen van de suatiesluizen, die merendeels in Staatse handen waren, van hun suatie werden beroofd.

Tabel 7.2.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1648-1678 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.

deelgebied	**1648**	**1648-72 bedijkt**		**1672**	**1672-78**	**1678**
	totaal	Inundatie 1583-86	Braakman	totaal	Inundatie 1583-86	totaal
St.Piet-Laps	3.313	2.947		366	45	411
Laps-Lieve	0			0	150	150
Slgat-St.Piet	3.618	2.912		706	504	1.210
tzv Lieve	0			0		
twv Zwin				0		
tnv Oostburg	2.653	2.290		363		363
Waterland	2.900	2.304	580	596	1.229	1.825
Biervliet			65			
Tern-Zslag	2.623	1.679	130	944		944
Overkwartier	1.551	1.456		95	4.332	4.427
Axel-Blij	3.341	1.412	959		353	2.282
twv Hulst	1.569				1.900	3.469
tov Hulst	7.268	1.200			980	7.048
Waasland	5.068	3.100				1.968
subt**otalen**						
Inundatie	33.904	19.300		14.604	9.493	24.097
Sluissegat	2.084			2.084		2.084
Braakman	9.953	1.734	1.734	8.219		8.219
eindtotalen	45.941	21.034		24.907	9.493	34.400

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in 1648, 1672 en 1678 geïnundeerd lagen, en in de periode 1648-1672 en 1672-1678 werden bedijkt binnen de zogenoemde inundatie van 1583-1586 en de Braakman, met onderaan de totalen.

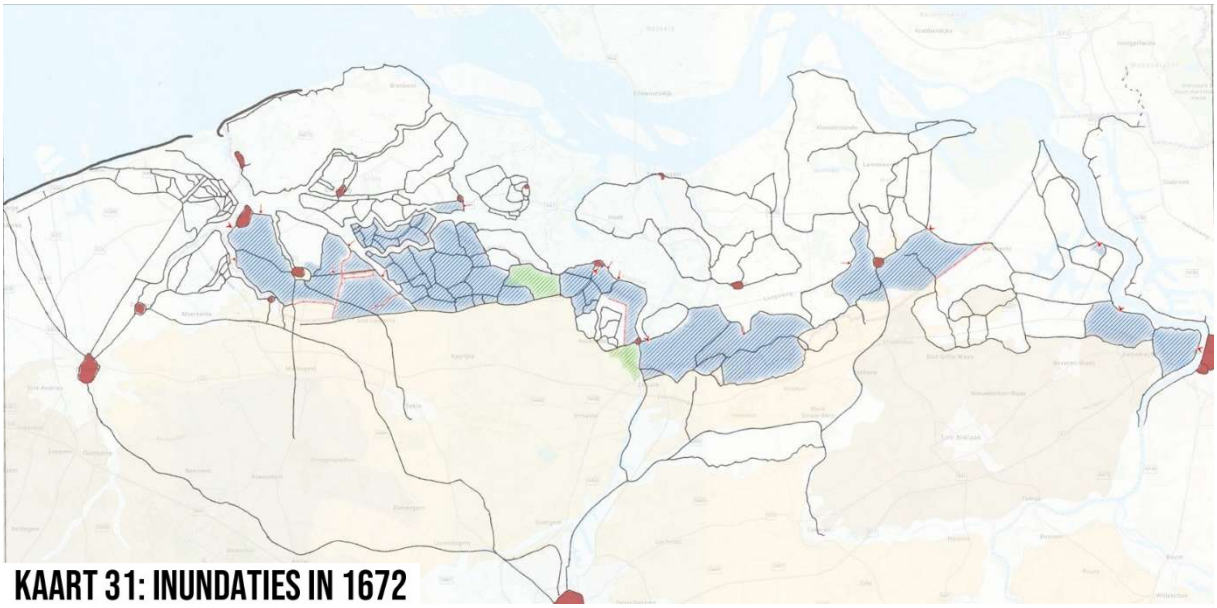
De uit voorzorg gevormde inundaties in 1672 en de jaren daarna bleken doeltreffend om een Franse bezetting te verhinderen zodat we die inzet als effectief mogen zien. Waarom was dat zo? Wellicht waren de Fransen alleen uit op een gemakkelijke buit en niet op gebiedswinst. Buiten de eenmalige aanval op Aardenburg ondernamen zij geen pogingen om de streek in te lijven. Het is aannemelijk te veronderstellen dat de militaire inundaties, die tijdens de oorlog werden gesteld, in belangrijke mate het verloop of juist het ontbreken van verdere krijgsverrichtingen hebben bepaald. Achter de Staatse inundaties was men redelijk goed beschermd tegen het afdwingen van oorlogscontributie. Het inundatiegebied en het gebied zuidelijk ervan waren hiervan gedurende alle oorlogen met regelmaat het slachtoffer. De pogingen van de regering in Brussel om het gebied noordelijk van de versterkte scheepvaartkanalen buiten Franse oorlogscontributie te houden, hadden nauwelijks succes.

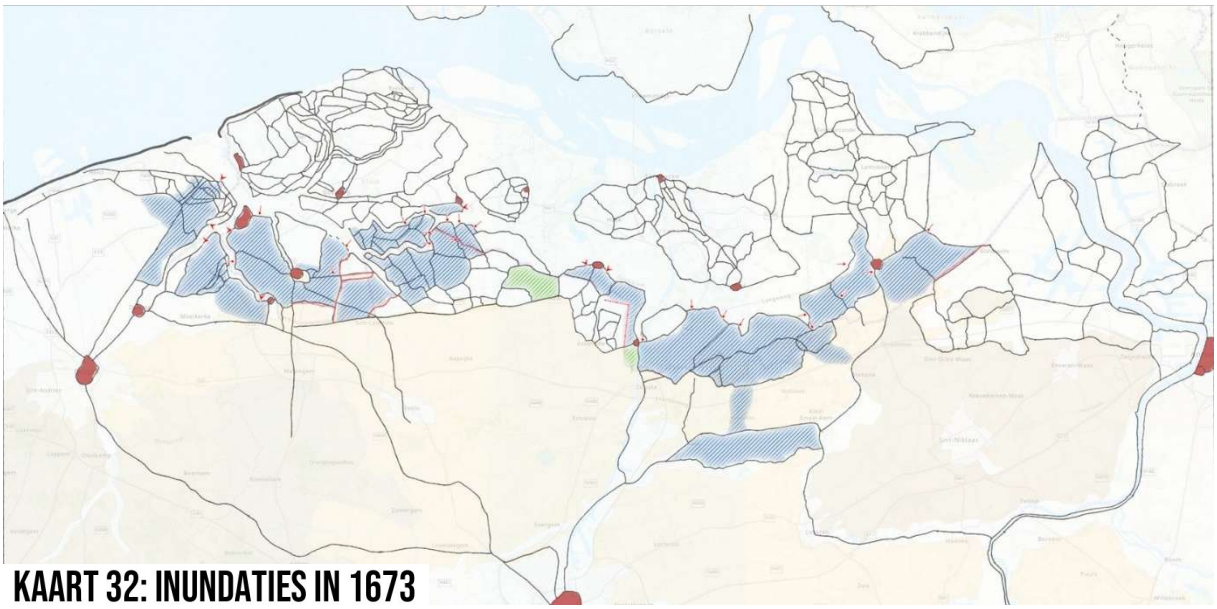
De afdracht van contributie werd door de Staten-Generaal verboden zonder er enige bescherming tegen represailles tegenover te stellen. Compensatie voor de gevolgen van de Franse strooptochten was evenmin aan de orde. Dit typeert de houding van de gewesten ten opzichte van de Generaliteitslanden.

Tabel 7.3.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in 1672, 1673 en 1678 werden geïnundeerd: buiten(bu)-/binnendijks(bi) getij, zeewater en zoetwater, met onderaan de totalen.

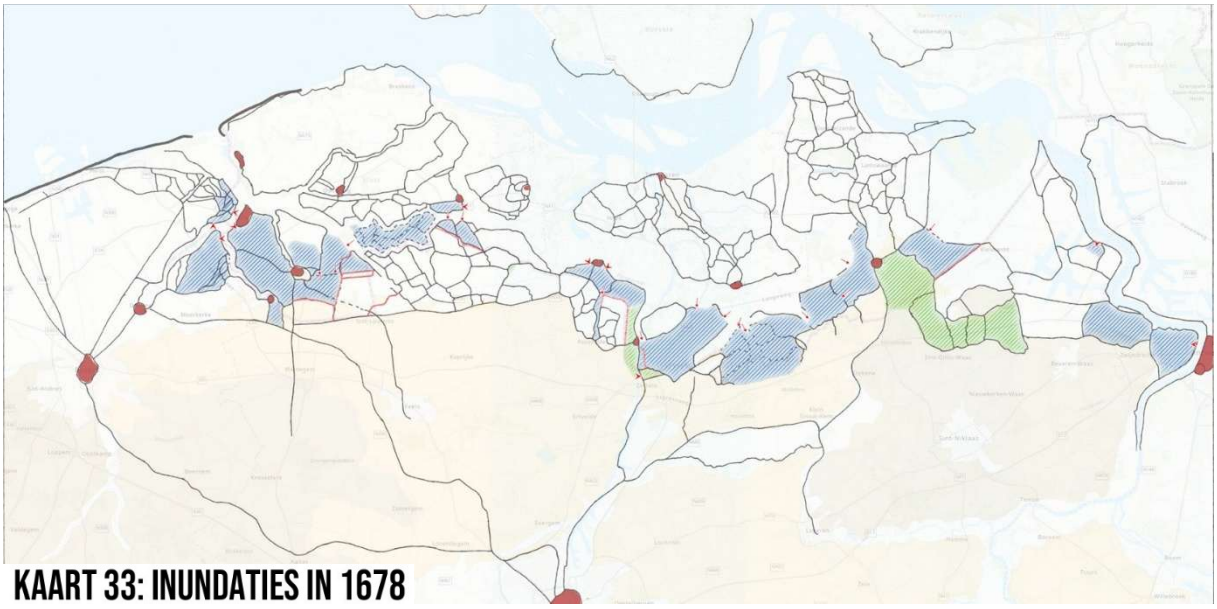
deelgebied	1672				1673				1678			
	getij/bu	getij/bi	zee	zoet	getij/bu	getij/bi	zee	zoet	getij/bu	getij/bi	zee	zoet
St.Piet-Laps	1.718	994			1.616	994			1.661	994		
Laps-Lieve									150	750		
Slgat-St.Piet	713	1.012			504	1.012			504	1.528		
tzv Lieve												
twv Zwin										400		
tnv Oostburg												
Waterland	1.229	150		677	1.229	3.362	155	677	1.229	1.000	155	
Biervliet												
Tern-Zslag												
Overkwartier	4.552	1.847		554	4.552	2.913		554	4.332	907		458
Axel-Blij	353				353				353			
twv Hulst	1.500				2.200				1.900			
tov Hulst	1.880				1.880				980			900
Waasland			74			250					2.459	555
totalen												
Inundatie	11.943	4.003	74	1.231	12.334	8.531	155	1.231	11.109	5.579	2.614	1.913

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in 1672, 1673 en 1678 werden geïnundeerd: buiten(bu)-/binnendijks(bi) getij, zeewater en zoetwater, met onderaan de totalen

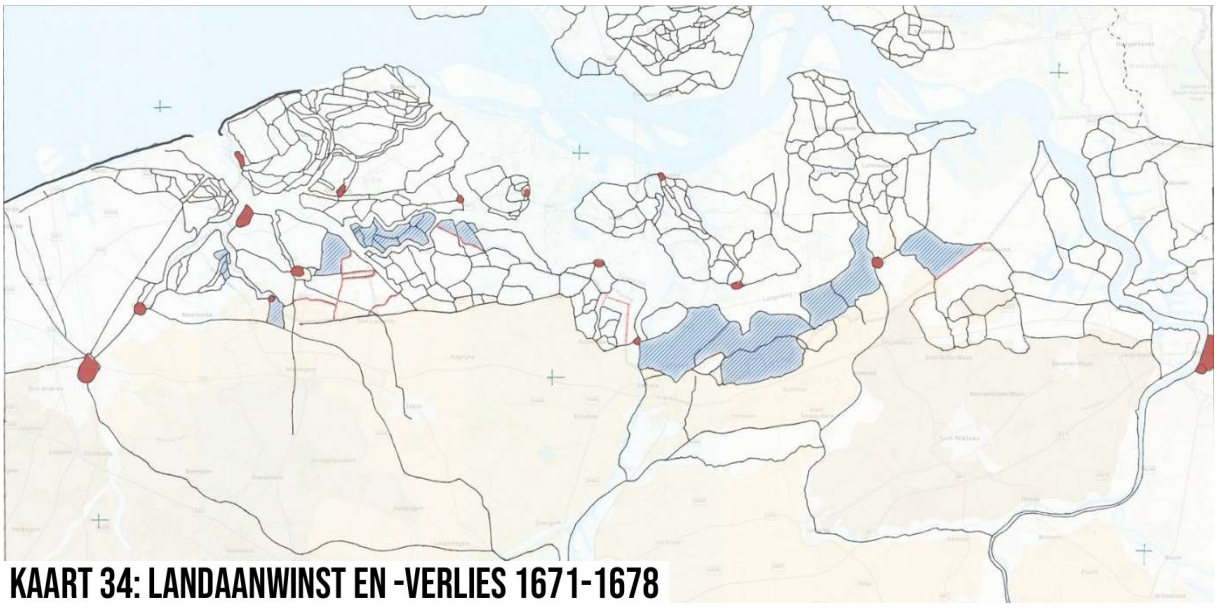

KAART 32: INUNDATIES IN 1673

KAART 33: INUNDATIES IN 1678

KAART 34: LANDAANWINST EN -VERLIES 1671-1678

.

Hoofdstuk 8

Militaire inundaties 1678-1714: de gebieden ten westen van de Braakman

8.1. Inleiding

Het gedeelte van Noord-Vlaanderen aan de Spaanse kant van de grens bleef na 1678 herhaaldelijk het slachtoffer van Franse pogingen om de Zuidelijke Nederlanden in te lijven en waar dat niet onmiddellijk lukte, schatplichtig te maken. Deze Franse dreiging deed zich ook gevoelen in Staats-Vlaanderen.

Na afloop van de Hollandse Oorlog (1672-1678) begon een periode van herdijking van de buitendijks gebrachte gebieden. Daarbij zijn er opvallende verschillen tussen de verschillende deelgebieden, die we onderscheiden, die om nader onderzoek vragen. Het buitendijkse inundatiegebied bleef onverminderd opslibben wat het nut als waterhindernis verminderde. Verwacht mag worden dat dit tot verdere aanpassingen noopte. Er was immers tijdens de Hollandse oorlog plaatselijk reeds een begin gemaakt met het begrenzen van de te inunderen gebieden met kaden of tragels en de inzet van zoetwater. Op 26 januari 1682 richtte een zware stormvloed weliswaar veel schade aan in een groot deel van Noord-Vlaanderen, maar veroorzaakte slechts enig blijvend landverlies en was lokaal van invloed op de militaire inundatiemogelijkheden. Verder werden in 1688 en 1689 vanwege een Frans-Spaans conflict enkele lokale militaire inundaties gesteld. Ze hadden slechts een beperkte invloed.

Menno baron van Coehoorn presenteerde in 1699 een eerste totaalplan voor de verdediging van Staats-Vlaanderen (kaart 38) onder andere als antwoord op de buitendijkse ontwikkelingen. Latere militaire strategen verwezen met regelmaat terug naar dit plan, hetgeen het belang ervan onderstreept. Daarom wordt het in enkele paragrafen uitgewerkt. Wat was de aanleiding tot dit plan? Wat was grondgedachte er achter? Hoe werd dat plan uitgewerkt in de praktijk? Wat kwam er van terecht?

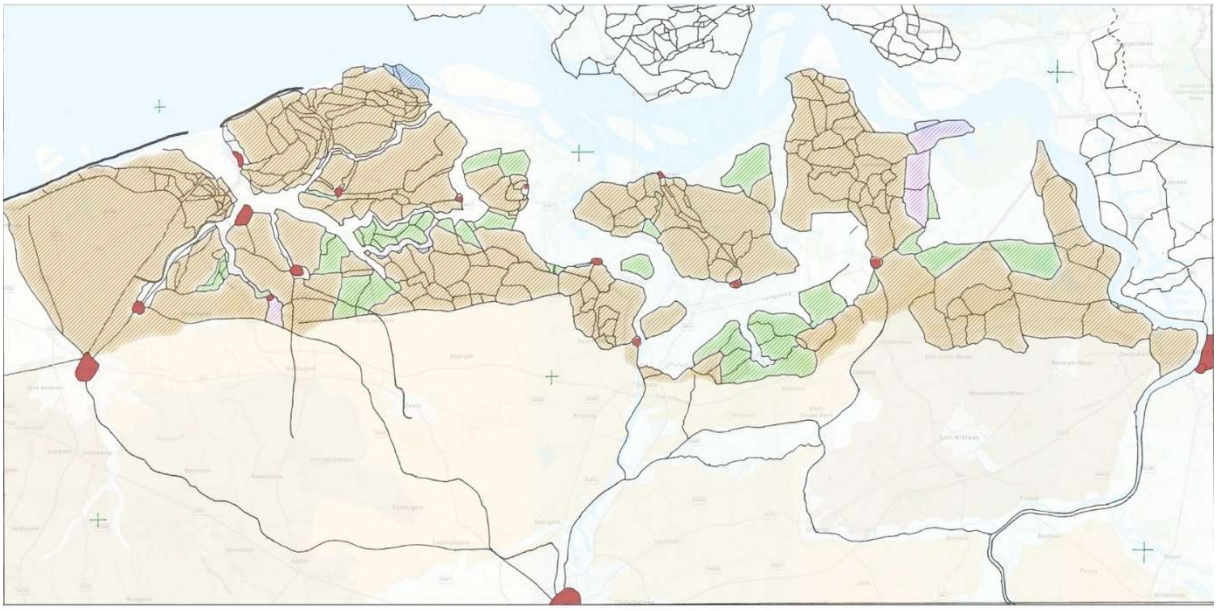
Daarna komen de ontwikkelingen aan bod die zich in het landschap voordeden in de periode na de Hollandse oorlog tot en met het volgende grote conflict, de Spaanse Successieoorlog, en met name de militaire beïnvloeding hiervan. Dat doen we per deelgebied. Van elk deelgebied komen aan bod, voor zover relevant betreffende de militaire (inundatie)geschiedenis: de naoorlogse periode, de stormvloed van 1682 met het herstel, de Negenjarige Oorlog (1688-1697) voor zover essentieel (kaart 39), delen van het plan van Van Coehoorn en de ontwikkelingen tijdens de Spaanse Successieoorlog. De nadruk zal liggen op de waterwerken en de bijbehorende fortificaties, voor zover ze waren voorzien, of ze nu wel of niet zijn uitgevoerd. Zo kunnen we inzicht verkrijgen in de ontwikkelingen in de defensiestrategie, in de belangen die speelden en in de afwegingen die werden gemaakt. Hierbij vragen we ons af hoe de landschapsontwikkeling en de defensiestrategie elkaar stuurden, hoe de planfase met de besluitvorming verliep met de rol van de diverse spelers daarin.

Het gebruik, de omvang, doeltreffendheid en de gevolgen op de korte en de lange termijn van de militaire inundaties tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) zijn eveneens onderwerp van onderzoek. Daarbij schenken we aandacht aan de besluitvorming, de onderlinge verhoudingen tussen de diverse partijen en wat hun rol was, de werking, de infrastructurele werken. Daarnaast gaan we na of er wezenlijke verschillen zijn qua uitvoering en omvang van de inundaties vergeleken met die gesteld in de eerdere grote conflicten. Waar verschillen zijn, proberen we die te verklaren. Dat doen we ook voor de verschillende deelgebieden. Voor elke paragraaf die inundaties behandelt, dienen de kaarten 39 tot en met 44 te worden geraadpleegd voor de visualisering van de inundaties gedurende de jaren 1688-1689, 1701, 1702, 1703, 1704 en 1708. Voor de technische gegevens over de sluizen verwijzen we naar bijlage 5 tabel 17.3.

Voor de behandelde periode is het onderzoeksgebied in twee geografische delen opgesplitst die elk in een apart hoofdstuk aan bod komen. In dit hoofdstuk (8) komt enkel het gedeelte ten westen van de Braakman aan bod: de Zwinstreek met het Meetjesland en het Vrije van Sluis met de Waterlanden en Biervliet. Hoofdstuk 9 omvat het gebied oostelijk van de Braakman, met de Vier Ambachten en het Waasland. De reden van deze opdeling is dat zich juist in deze periode belangrijke ontwikkelingen voordoen in het strategische denken en derhalve ook in de manieren van inunderen. Dat wordt gesteund door veel bronnenmateriaal. Bovendien doen zich in de diverse deelgebieden verschillende ontwikkelingen voor, die we willen documenteren.

In hoofdstuk 8 volgt alleen een samenvatting van de ontwikkeling west van de Braakman. In hoofdstuk 9 zullen na de samenvatting ervan de belangrijkste conclusies uit de hoofdstukken 8 en 9 worden getrokken, die betrekking hebben op de hier behandelde periode en het volledig onderzochte gebied. Tevens zullen de twee gebieden nader met elkaar worden vergeleken.

Voor de topografie gedurende de periode 1678 tot en met 1700 dient kaart 35 als leidraad en voor de periode 1702-1713 kaart 36. Voor de landschapsontwikkeling gedurende de periode 1678-1701 zie kaart 37 en voor die in de periode 1702-1713 kaart 45.

KAART 37: LANDAANWINST EN -VERLIES 1678-1701

8.2. Politiek-militair kader

In tegenstelling tot de Spaanse Nederlanden leed de Republiek tijdens de Hollandse Oorlog geen gebiedsverlies. Toch werkte de oorlogservaring door op de buitenlandse politiek. In alle oorlogen van Lodewijk XIV en zijn opvolgers zou de Republiek de tegenstanders steunen. De Generaliteitslanden (waaronder Staats-Vlaanderen) en de grensprovincies (de 'oostelijke frontiers') werden veranderd in 'een eerste defensielinie'. Die moest dienen als een buffer om een eerste *coup d'armée* op te vangen: namelijk om de naderende vijand te traineren en desnoods zouden deze linies worden opgeofferd. Dat gaf Holland en Zeeland voldoende tijd zich te mobiliseren. Holland kon zich terugtrekken achter een tweede defensielinie, de Hollandse Waterlinie en Zeeland achter de Westerschelde. Staats-Vlaanderen diende tegelijkertijd een Zeeuws economisch belang door penningen ontleend aan de convooi- en licentrechten.[1]

[1] Convooirechten of convoyen waren van oorsprong rechten die door de marine werden geheven van met name rederijen vanwege de bescherming van hun handelsschepen. Die band werd na verloop van tijd losgelaten en de rechten evolueerden gaandeweg tot invoerrechten. Licenten, ook wel verlofgelden, zijn rechten die werden gehe-

Doordat het herstel van de oorlogsinundaties nog niet rond was, kon de zware noordwesterstorm tijdens de springvloed van 26 januari 1682 een ramp veroorzaken. Gottschalk schatte dat in het westen van Staats-Vlaanderen ongeveer een derde van het land onder water liep.[2] In het oosten was dat naar schatting de helft. Ook in de Spaanse Zwinstreek en Scheldepolders was de overstroming omvangrijk. Tot overmaat van ramp kreeg men daar en in het Meetjesland het jaar erna te maken met Franse troepen die onmiddellijk een brandschat oplegden. De Vrede van Regensburg van 1648 maakte aan die brandschatting voorlopig een eind.[3] Het herstel van de stormschade werd voortvarend ter hand genomen en netto was er nauwelijks landverlies. Binnen Staats-Vlaanderen werden in de nasleep ook nieuwe polders bedijkt, waaronder enkele in het buitendijkse inundatiegebied waarover grote meningsverschillen zouden ontstaan, de defensie aangaande.

Na 1678 begon Vauban in opdracht van Lodewijk XIV aan de realisatie van de Franse *Pré-Carré* langs de grens met de Zuidelijke Nederlanden. In de Zuidelijke Nederlanden en de Republiek nam de belangstelling voor de vestingwerken tussen 1678 en 1688 juist af. Aan de Raad van State werd minder geld beschikbaar gesteld voor onderhoud en modernisering.[4] Nieuwe ideeën ontstonden over de wijze waarop vestingwerken moesten worden ingericht. De grote mannen waren Vauban en Van Coehoorn. De laatste trok zijn lessen uit de inundaties van 1672/73. Enkele vestingen werden van onnut geacht en ontmanteld, Cadsandria, Oostburg, Aardenburg en Terneuzen.

De Negenjarige Oorlog (1688-1697) was de zoveelste aanslag op de Spaanse kroon en deed de Republiek een pas op de plaats maken. De zorgelijke berichten vanuit Zeeland, over de defensie van Bergen op Zoom en Staats-Vlaanderen, deden de Staten-Generaal op 3 februari 1688 besluiten tot een overleg met de Raad van State hoe 'alle de frontieren van den Staet in behoorlijk postuijr van defentie soude komen'. Voor Hulst, Sas van Gent en Sluis werd een fors bedrag uitgetrokken.[5] Na inspecties werden, met het oog op zoet- en zoutwaterinlaat op Staatse en Spaanse bodem, de inundatiewerken gereed gemaakt voor onmiddellijk gebruik.[6] Hier en daar kwam het daadwerkelijk tot inundaties. De gevechtshandelingen en inundaties beperkten zich overwegend tot de Spaanse Nederlanden maar de militaire expedities daar maakten de oorlog voor de Republiek een kostbare aangelegenheid.[7] Plunderende Fransen troepen lieten zich zien tot in het Waasland, Meetjesland en het Vrije van Brugge. Staats-Vlaanderen werd evenmin ontzien en deels door hen contributieplichtig gemaakt.[8]

Het was de Republiek inmiddels duidelijk dat Frankrijk zijn aanspraken op de Spaanse Nederlanden niet zou opgeven. De directeur-generaal van 's Lands Fortificaties, Menno van Coehoorn, kreeg opdracht de frontiers te visiteren en een verdedigingsplan te maken. Na de Vrede van Rijswijk (1679) sloot de Republiek met de Spaanse landvoogd, Maximiliaan van Beieren, een overeenkomst om de Spaanse verdediging te versterken met Staatse troepen onder

---

ven ter zake van uitvoer van goederen naar vijandelijke gebieden, later ook bij de doorvoer door Nederland naar een vijandelijk gebied. Uiteindelijk ontwikkelden ze zich tot uit- en doorvoerrechten.

[2] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 301, 307. Vgl. De Kraker, 'Two floods compared'.

[3] Het Bestand van Regensburg (15-8-1684) beëindigde de Frans-Spaanse Oorlog (1683-1684) die ging om het bezit van Luxemburg na de annexatie van de Elzas. Het stond Lodewijk XIV toe om Straatsburg, Luxemburg en andere gebieden twintig jaar lang in zijn bezit te houden.

[4] Ten Raa, *Het Staatsche leger*, VI, 293.

[5] NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 159 & 160v (res. SG 15-7); Van Hoof, 'Nieuwe manieren', 554; ZA, *2*, nr. 125 (8-4-1693).

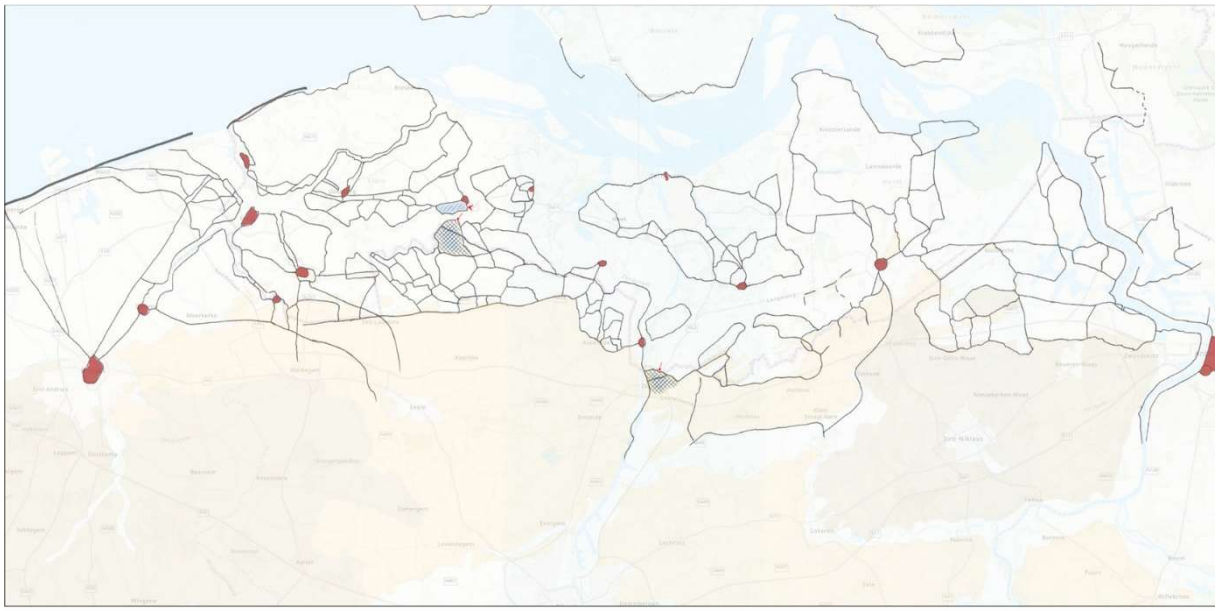
[6] NA, *1.01.19*, nr. 490, fol. 653v.

[7] Zijlmans, *Troebele Betrekkingen*, 510 noot 142; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 117-118. In 1689 inundeerde via de sluizen van Nieuwpoort het gebied tot bij Duinkerke en Sint-Winooksbergen. In 1695 gebeurt dat nogmaals. Naast militaire hulp verstrekte Holland in 1690 een groot aantal leningen met als onderpand de opbrengsten van in- en uitvoerrechten, geheven aan fort Sint-Marie.

[8] ZA, *7*, nr. 9. Ondanks het verbod van SG betaalden veel plaatsen.

Spaans gezag.[9] De Franse grens was wederom noordwaarts opgeschoven maar de nagestreefde annexatie mislukt.

Het uitbreken van de volgende oorlog met de Fransen, met als inzet de opvolging van de op 1 maart 1700 gestorven kinderloze Karel II, onderbrak de ingezette werkzaamheden aan de vestingen en inundatielinies. Twee zusters van Karel waren respectievelijk gehuwd met Lodewijk XIV en Leopold I, keizer van Oostenrijk. Filips van Anjou, tweede kleinzoon van Lodewijk XIV was door Karel II als opvolger aangewezen mits hij geen troonopvolger werd in Frankrijk. Lodewijk probeerde de Spaanse Nederlanden voor Filips te consolideren door die met instemming van de landvoogd in 1701 te bezetten, waarna Leopold I die opeiste voor zijn tweede zoon, aartshertog Karel. Frankrijk en Spanje stonden nu tegenover Oostenrijk en bondgenoten, waaronder de Republiek. Dat bleek terecht daar Lodewijk de Generaliteitslanden wilde inlijven.

KAART 39: INUNDATIES IN 1688-1689

Vanaf 6 februari 1701 werden de Staatse barrièregarnizoenen met toestemming van Spanje vervangen door Franse troepen en de Staatse soldaten krijgsgevangen gemaakt.[10] Op 10 februari kregen de gouverneur in Sluis, de hertog van Wirtenberg, directeur Vleugels en enige ingenieurs opdracht de defensie in Staats-Vlaanderen te organiseren.[11] De eerste Franse troepen stonden toen al voor de grens. De Raad machtigde Wirtenberg op 25 maart, bij de eerste vijandelijkheden, de polders met zoet en desnoods met zeewater te inunderen.[12] Aan de andere kant van de grens inspecteerde de Franse maarschalk Louis-François de Boufflers de oude linies en

[9] Stuij, 'Zeeland, Staats-Vlaanderen', 1-11; Cuyt, *De Staatse barrière*, 10. Dit 1e Barrièretraktaat was een clausule aansluitend bij de Vrede van Rijswijk (20-9-1697). De Republiek kreeg dit recht, daar Spanje niet bij machte was zijn belangen te verdedigen, om tegenwicht te bieden tegen de aspiraties van Lodewijk XIV.

[10] NA, *4.OMM*, nr. 94 sub N58, fol. 6; De Schryver, 'De Zuidelijke Nederlanden', 31-33.

[11] Carl (Carel) Rudolph van Württenberg-Neuenstadt (1667-1742) was een zoon van Frederik, hertog van Württenberg-Neuenstadt en Clara Augusta van Brunswijk-Wolfenbüttel. https://www.genealogieonline.nl/noblesse-europeenne/I158137.php: bezocht 28-2-2020.

[12] NA, *1.10.42*, nr. 129 (RvS aan PvO 18-2-1701, ref. Coehoorn 11-1-1701), nr. 135 (notitie A. van de Hoop); *1.01.19*, nr. 136, fol. 176-177, 334-336 (brief Wirtenberg), 485v-486v; ZA, *2*, nr. 381, fol. 150v. Van Coehoorn werd naar Bergen op Zoom en Nijmegen gezonden met dezelfde opdracht.

bevond die in slechte staat.[13] Hij adviseerde zijn koning zo snel mogelijk de grensstreek te bezetten.[14] Op 22 maart nam de markies van Bedmar tijdelijk het opperbevel over.[15] Begin mei lagen er overal Fransen naast de reeds gelegerde Spaanse troepen. Dit verontrustte de lokale Staatse bevelhebbers.[16] Ondertussen trachtte luitenant-generaal d'Artagnan samen met het Spaans gouvernement, Parijs te bewegen een verdedigingslinie gericht tegen de Republiek te bouwen achter de kanalen van Nieuwpoort tot aan de Maas nabij Hoei.[17] In Noord-Vlaanderen werd in juni 1701 aan deze Bedmarlinie begonnen met Gent (Sassevaart) als scharnierpunt.[18] In 1702 verscheen Vauban, in zijn hoedanigheid van *inspecteur général*, aan de linie. De oorlog in Noord-Vlaanderen kenmerkte zich tot een aantal kortstondige militaire expedities over en weer en contributie-eisen.

De inname van Antwerpen door de geallieerden na de Slag bij Ramillies (Waals-Brabant) op 23 mei 1706 leidde tot een Engels-Nederlands Condominium (1706-1715) dat *de facto* Brabant, Mechelen en het grootste deel van Vlaanderen bestuurde.[19] Besprekingen tussen de Republiek en Engeland leidden tot een eerste Barrièretraktaat (Den Haag 29 oktober 1709). In een aanvullend artikel werd een uitbreiding van de limieten van Staats-Vlaanderen toegezegd.[20] Frankrijk droeg zijn veroverde deel van de Spaanse Nederlanden op 2 januari 1712 over aan de landvoogd Maximiliaan van Beieren.[21] Een machtswisseling in Engeland leidde tot een voor de Republiek minder gunstig tweede Barrièretraktaat (Utrecht 11 april 1713). Met de uitvoering van het Barrièretraktaat van 15 november 1715 werden de Spaanse Nederlanden overgedragen aan Oostenrijk.[22] Zuid-Nederlandse protesten over onder andere de grenswijzigingen leidden tot nieuwe onderhandelingen en een dito verdrag (Den Haag 22 december 1718) waarin de Oostenrijkse gebiedsafstand nog minder was.[23]

8.3. Het Plan Menno van Coehoorn, 1699

Na de Vrede van Rijswijk (1697) gaf de Raad van State aan Menno baron van Coehoorn op 28 december 1697 de opdracht om met enige ingenieurs op inspectieronde te gaan langs de frontiers van de Republiek. Hij begon op 26 februari 1698 te Groningen en eindigde op 18 maart te Bergen op Zoom. Na een kort overleg in Brussel met de hertog van Beieren en een inspectie van de fortificaties van Nieuwpoort en Kortrijk in opdracht van Willem III, vertrok hij naar Hulst. Op 18 april was zijn rapport gereed. Dat beschreef de toestand van de vestingwerken van

[13] De Boufflers (1644-1711), een Franse maarschalk, vocht in 1667 bij Dowaai, Doornik en Rijsel. Tijdens de Hollandse Oorlog veroverde hij o.a. Arnhem. In 1691 vinden we hem in het Waasland. Als (Frans) gouverneur van Vlaanderen organiseerde hij het militair bestuur.
[14] SHAT, GR 1 V M 89 (rap. 27-4-1701); Rau, 'Lodewijk XIV', 91.
[15] Don Ysidero dela Cueba en Benavides, markies van Bedmar en Assentar (1652-1723) was ca. 20 jaar gouverneur van Brussel, van 1701 tot 1704 gouverneur der Spaanse Nederlanden tijdens de absentie van Maximiliaan van Beieren, daarna onderkoning van Sicilië. Hij was sterk op de hand van de Fransen.
[16] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 5-1-1701.
[17] De Brant, 'Stekene in de Successieoorlog', 110. Aan de linie zouden 12.000 pioniers werken. Pierre de Montesquiou d'Artagnan (1640-1725) was een Franse militair en maarschalk.
[18] Rau, 'Lodewijk XIV', 95. De Boufflers had hem liever noordelijker gehad, deels over Staatse grond maar 'dat kunnen wij maar nadat wij de oorlog hebben verklaard'.
[19] De Schryver, 'De Zuidelijke Nederlanden', 38. Het Frans-Spaanse regime handhaafde zich in Namen, Luxemburg, Henegouwen en de stad Nieuwpoort.
[20] Van Nimwegen, *De Republiek*, 13-18. De Republiek kreeg het recht om in de Spaanse Nederlanden en Noord-Frankrijk barrièregarnizoenen te plaatsen om een nieuwe Franse aanval op te vangen. Ten tweede kon de Republiek haar economische greep op de Zuidelijke Nederlanden versterken en was er controle over de belangrijkste rivieren.
[21] De Schryver, 'De Zuidelijke Nederlanden', 41-43; Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 521.
[22] Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 522.
[23] Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 523.

Groningen tot en met Hulst en adviseerde hij in zijn rapport de noodzakelijke verbeteringen.[24] Van Coehoorn pleitte voor het voeren van een gesloten complex van vestingen, linies en voorbereide inundaties dicht achter de oost- en zuidgrens van de Republiek, gebruik makend van bestaande fysisch-geografische factoren. In dit 'frontier' paste een aantal bestaande stellingen en linies. Op 27 november 1698 kreeg hij opdracht de vestingwerken in Staats-Vlaanderen op te nemen en plannen te maken voor de versterking ervan.[25] Een van zijn specialiteiten was de tactiek van het inunderen en juist in Staats-Vlaanderen kon hij dit toepassen. Op 29 oktober 1699 droeg hij een plan voor om de streek tussen de Noordzee en Saeftinghe met een defensieve waterlinie te verdedigen tegen een aanval vanuit het zuiden. In zijn concept had hij rekening moeten houden met artikel 58 van het vredesverdrag van Munster met het verbod om vaarten en grachten te graven die de tegenpartij zouden hinderen. De kosten schatte hij tussen twee tot drie miljoen gulden. Daar tegenover stond dat de uitvoering van zijn project meer dan 5.000 gemeten (>2.200 hectare) goed land zou opleveren, wat van pas kwam bij de financiering. Na de ontvangst van het rapport, 'om het district van Sluijs tot Hulst te dekken door soete inundatie', werd het besproken in de Raad van State en toegezonden aan stadhouder Willem III, die zijn fiat gaf. Daarop gingen de commandant van Sas van Gent, Johan de Vassij, de ingenieurs Iman de Waier en Magnus Hammersbergh aan de slag om de voorstellen uit te werken.[26] Zij moesten de tekeningen, bestekken en begrotingen maken van de deelprojecten, de aard en oppervlakte onderzoeken van de te bedijken landen om belanghebbenden financieel te kunnen aanspreken en daarbij hun eigen ideeën voegen.[27] Een eerste terreininspectie voerde ze al uit op 6 februari 1700. En op 20 april presenteerden de heren hun rapport aan de Raad en Van Coehoorn. Vanaf 8 en 9 juni volgde een tweede inspectiereis en op 29 juli stelden ze hun verbaal met de aangehechte kaart in handen van een commissie. In grote lijnen volgden ze de voorstellen van Van Coehoorn. Waar ze afweken, probeerden ze in diens geest te werken. Niet alle voorstellen konden met de beschikbare fysieke en financiële middelen volledig worden uitgevoerd. Een bijlage met de weerlegging van mogelijke Spaanse bezwaren was toegevoegd.[28] Inmiddels was het plan met de Staten-Generaal besproken opdat voorlopig geen octrooi meer zou worden verleend tot bedijking van afzonderlijke drijvende polders en schorren binnen de geplande dammen daar dit kostenverhogend zou werken.[29] Op 3 augustus bracht de commissie rapport uit. De behandeling werd uitgesteld tot het najaar na ruggenspraak met Willem III en het voorleggen aan enkele deskundigen. De makers van het rapport konden verder gaan met hun concepten, tekeningen, materiaalberekeningen *et cetera*.[30] Op 26 oktober vond de eerste bespreking plaats met Van Coehoorn over enkele reeds begonnen werken en over zijn concept.[31] Tijdens de zitting van de Raad van State op 1 november 1700 waren De Vassij en de

[24] NA, *1.01.19*, nr. 128, fol. 536-527v (in res. 5-3-1698 werd hem opdracht verleend ook Hulst te bezoeken); *3.20.04.01*, nr. 39 (rap. Coehoorn 18-4-1698).
[25] NA, *1.01.19*, nr. 130, fol. 1560-1561v.
[26] Johan de Vassij (1646-1703) een zoon van Johan de Vassij sr, die commandant was van fort St.-Anna. Vanaf 1687 was hij commandant te Sas van Gent. Hij sneuvelde bij de aanval op Stekene onder De Sparre. Zie: Leune, *Lillo en Liefkenshoek 2c*, 490-492.
[27] NA, *1.01.19*, nr. 133, fol. 1503-1504; *1.01.19*, nr. 1864, vb 1700, fol. 2v-3; *1.10.42*, nr. 135 (notitie A. van de Hoop).
[28] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1700, fol. 4-5 (De inspectie 'waer en hoedanige dammen sluijsen en verlaaten geleijt sullen moeten worden, in de principaelste kreecken en canaalen daar door de landen haer water lossen, ten eijnde om den geheelen boord van Vlaenderen te konnen ondersetten met soet water alles tot uijtvoeringe van het voorseijde concept van innundatie') & bijlage 5, fol. 71-74, nr. 135, fol. 832-832v; *4.OMM*, nr. 122, sub V26 (vb 30-6-1700, fol. 1-1v, 5-6; res. 29-7-1700); *1.10.42*, nr. 135 (rap. met kaart onder notulen van 29-7-1700).
[29] NA, *1.01.19*, nr. 390, fol. 747-748v. De herdijking van de Generale Vrijepolder was al te ver gevorderd maar kreeg de conditie dat 'de stucken van de binnen dijcken die schadelyc sijn in somer kaden sullen moeten werden verandert'.
[30] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V26 (res. 3-8-1700); *1.01.19*, nr. 390, fol. 1093v-1094.
[31] NA, *1.01.19*, nr. 135, fol. 1136-1138v.

ingenieurs ook aanwezig. De hertog van Wirtenberg, die om advies was gevraagd, onderschreef het meeste van het naar voor gebrachte. De Raad stemde met de uitgewerkte voorstellen in en de uitvoering van enkele onderdelen mocht beginnen. De kosten werden geraamd op fl 2.289.000.[32] Op 11 november 1701 herhaalde de Raad dat met de op 11 augustus en 3 oktober verordonneerde werken begonnen moest worden. Geldgebrek was de oorzaak dat hieraan weinig gevolg werd gegeven.[33] Het uitbreken in 1702 van de Spaanse successieoorlog gooide meer roet in het eten. De lopende projecten werden afgewerkt en de focus lag nu op korte termijn zaken. Van de rest van het plan kwam weinig terecht.

Tijdens zijn eerste veldtocht in de Spaanse Successieoorlog doorkruiste Van Coehoorn met een klein leger Noord-Vlaanderen.[34] Voortdurend bleef hij Den Haag attent maken op de slechte verdediging van Staats-Vlaanderen. Het vanuit de Spaanse Nederlanden afstromende water moest worden opgehouden door de zeesluizen als inundatiesluizen in te richten en zo een onoverkomelijke borstwering te verzekeren tussen Sluis en Hulst. Begin 1704 werd Coehoorn twee maal getroffen door een beroerte en hij overleed op 17 maart. Hiermee ontviel de streek de grote stimulator waardoor van zijn plan weinig meer in daden werd omgezet.

Het plan van Menno van Coehoorn bevatte elementen uit eerder vanuit Staats-Vlaanderen naar Den Haag verzonden rapporten en verbond bestaande steunpunten. De hoofdrol was weggelegd voor de inundaties. Het voor de landsverdediging bruikbare, buitendijkse inundatiegebied was intussen door de bedijkingen gekrompen maar in zijn ogen nog steeds geschikt als uitgangspunt. Hij streefde een permanente verdedigingslinie na, bestaande uit vestingsteden en fortificaties achter een doorlopende waterlinie. De kracht berustte op een zoete inundatie voor het buitendijkse inundatiegebied waarbij hij handig gebruik maakte van landschappelijke hindernissen als kreken, geulen en andere waterlopen. Daarnaast was er het gegeven dat eenmaal bedijkt land steeds lager komt te liggen ten opzichte van het buitenwater, dankzij de relatieve zeespiegelrijzing, wat in het voordeel werkte van de inundatiestrategie. Het wordt betwijfeld of hij en zijn tijdgenoten dit beseften. Om zijn inundatieplan te bewerkstelligen was een aantal door versterkingen gedekte afdammingen met grote sluizen nodig. De ruggengraat was een generale of doorlopende dijk van het Zwin naar Saeftinghe. Die dijk moest lopen langs het buitendijkse en over de af te dammen landinwaarts strekkende zeegaten, deels door het land. Daarnaast moest van alle binnendijken die aansloten op de generale dijk een stuk worden weggegraven. De polders vormden aldus één doorlopend inundatiebekken. Zuidelijk van de dijk kon het afstromende zoetwater worden opgehouden.[35] De accessen, aan de twee uitersten, kon men gemakkelijk 'bewaren'. In geval van nood en tijdgebrek kon, met zeewater door de zeesluizen in te laten, snel hetzelfde resultaat worden bereikt. Voor een optimaal militair gebruik van het buitendijkse, dienden ook daar voorzieningen te worden getroffen. Voor de financiering was de landaanwinning belangrijk zodat de kosten grotendeels konden worden afgewenteld op de ingelanden. In de octrooien konden militaire eisen worden opgelegd. Bestaande polders, die van dijkonderhoud werden ontlast, konden eveneens bijdragen.

De linie begon bij het Zwin met het Coxyschegat als tak oostwaarts (kaart 38). Om het vloedwater naar de Nieuw-Passegeule te sturen, wilde Coehoorn drie zware dammen leggen. Een dam door het Paswater tussen het Klein Pasfort en het kasteel moest het Zoute en het Lapschuersegat afsluiten. De Vassij en de zijnen plaatsten om praktische redenen de dam tussen het Groot Pasfort en het zuidelijke havenhoofd. Tevens stipten ze aan dat bij alle afdammingen,

[32] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V27 (mem. Wirtenberg 1700) & sub 26 (res. 1-11-1700); *1.01.19*, nr. 135, fol. 1162-1163; *1.10.42*, nr. 129 (mem.). De Vassij en De Waier moesten nagaan welke polders, die hun zeedijken zouden verliezen, konden bijdragen en hoeveel.
[33] NA, *1.01.19*, nr. 138, fol. 1614v-1618, 2619-2624, 2335-2335v; *1.10.42*, nr. 129 (mem. Coehoorn).
[34] NA, *2.21.107*, nr. 190. Op 22-6-1701 werd hij gouverneur van Vlaanderen. Willem III gaf hem op 1-11-1701 aanzienlijke bevoegdheden. Op 24-3-1702 stelde SG hem aan om de campagne in Vlaanderen te commanderen.
[35] NA, *1.01.19*, nr. 133, fol. 1503-1504v, nr. 1864, vb 1700; *4.OMM*, nr. 122, sub V26 (o.a. Coehoorn 9 & 29-10-1699); *4.OSK*, nr. V14 (met de memorie van 29-10-1699).

de benodigde verkortingen, daarna moesten worden opgeruimd om een zo groot mogelijk aaneengesloten boezem te hebben om het water vast te houden. Om dezelfde reden mochten de schorren in het Lapschuersegat niet worden bekaad. De Aardenburgsehaven en het Coxyschegat dienden te worden afgedamd. Daar in de havendam geen sluis mocht komen, moest het water van de Ee naar Sluis worden geleid. Verder wenste Coehoorn een dam met een sluis door de Nieuw-Passegeule bij Groot-Turkeye. De dam door het Coxyschegat leek De Vassij na een onderzoek ter plaatse – en toetsing van drie varianten – alleen realiseerbaar meer oostwaarts en in twee stukken. De eerste dam kon lopen vanaf de Boompolder naar de drijvende Dierkensteenpolder aan de zuidzijde van de Nieuw-Passegeule. De tweede dam, gebruik makend van twee dijkstalen van de laatstgenoemde polder, bleek bij nader inzien geen optie, daar voor de noodzakelijke verkortingen vletgrond en zoden ontbraken. Het zou wel meer dan 7.500 meter zeedijk uit het onderhoud hebben genomen. Ze kozen een dam oostelijk van Klein-Turkeye met daarin een spui en, vanwege de talrijke ondiepten, een extra dam tussen Biervliet en IJzendijke met eveneens een spui. Van Coehoorn ging uit van een staand water ten westen van Turkeye, De Vassij en de zijnen adviseerden een ten oosten ervan.

KAART 38: PLAN MENNO VAN COEHOORN, 1699

Toelichting: De groene band is de 'generale' dijk en tegelijkertijd de noordelijke begrenzing van de 'zoet'waterlinie. Dit plan is het door De Vassij, De Waier en Hammersberg aangepaste plan.

De Braakman, het Sassegat en de grachtengordels van Philippine en Sas van Gent maakten deel uit van het project. Westelijk van Philippine voorzag Coehoorn een dam bij de Clarapolder door de, in januari 1700 doorsneden, Boekhouterhaven. Het oppervlaktewater van de achterliggende polders moest naar Philippine worden geleid. De Canisvliet moest worden bedijkt. Dat kon aan de ingelanden worden overgelaten daar die al een procedure waren gestart. Noordelijk van fort Moerspui moest een dam komen om de zoetwaterinundatie rondom het fort te herstellen. De Vassij gaf vanwege de geringe hoeveelheid beschikbare spijs (vette schorklei), bijna alles was gebruikt door de bedijkers van de omringende polders, de voorkeur aan een afdamming over het fort Moerspui. Vervolgens liep de waterlinie oostwaarts over de schorren van Moncado en die van Absdale en sloot aan op de grachten van Hulst. In dat traject zou de Oud-Beoostenblij-Bezuidenpolder met een dam worden verbonden met fort Ferdinandus. Vanaf de oude dijk van Absdale (de Plattedijk) moest een dam komen op Hulst. De ingelanden van Ferdinandus en Absdale waren reeds bezig met het verkrijgen van de octrooien. Volgens Van Coehoorn zouden de maatregelen het meeste effect hebben als de Gentsevaart werd gedempt. Vanaf Hulst kon de Liniedijk worden gevolgd tot aan fort Zandberg en het Boerenmagazijn. Het Boerenmagazijn wilde hij met een dam verbinden met de dijk van de Groot-Kieldrechtpolder. In alle primaire dammen dienden kapitale suatie- tevens inundatiesluizen te worden gemaakt. Van Coehoorn waarschuwde ervoor zorg te dragen dat de vijand het zoetwater

bij Sluis en Sas van Gent niet kon aftappen. Voor de afwatering van de gebieden op Koningsbodem dienden voorzieningen te worden getroffen bij Sluis, Aardenburg, Philippine en Sas van Gent. Alle aan de generale dijk grenzende binnendijken en voormalige zeedijken moesten over een afstand van ongeveer 200 meter worden geslecht. Dat zou van de bestaande polders en de nieuwe bedijkingen één uitgestrekte boezem maken. Alles werd integraal overgenomen in het advies van De Vassij en de zijnen en verder uitgewerkt. Alleen daar waar het terrein, de logistiek en de financiën dat eisten, zoals in het Paswater en de Passegeule, weken ze af. Van Coehoorn gaf ook uitgebreide adviezen over de vestingen, de aanleg en modernisering van fortificaties, sluizen, secundaire dammen *et cetera*.

In de navolgende paragrafen gaan we meer gedetailleerd in op de ontwikkelingen in de decennia voorafgaand aan de Spaanse Successieoorlog. Een grote rol is hierin weggelegd voor het masterplan voor Staats-Vlaanderen van Van Coehoorn, mede dankzij zijn fysieke aanwezigheid in die streek.

8.4. De Zwinstreek en het Meetjesland

8.4.1. Inleiding

Vrijwel onmiddellijk na het beëindigen van de Hollandse Oorlog, gaf Brussel opdracht tot de ontmanteling van de meeste militaire werken. Dat was evenals dertig jaar eerder wat voorbarig. Als deel van de Spaanse Nederlanden zouden de Zwinstreek en het Meetjesland regelmatig slachtoffer worden van opvolgende Franse bezettingen, of ze nu als vriend, zoals in het begin van de Spaanse Successieoorlog, of als vijand kwamen. We gaan na wat de Zuid-Nederlandse strategie was om dat te keren, de maatregelen die werden getroffen en de effectiviteit ervan. Ook de invloed van de garnizoensstad Sluis, woonplaats van de gouverneur van (Staats-)Vlaanderen, deed zich gevoelen zoals verderop in dit hoofdstuk zal blijken. De voorgestelde werken van Menno van Coehoorn waren van invloed op de afwatering van het aangrenzende Spaanse gebied en van Spaanse zijde werd geprobeerd de negatieve effecten te minimaliseren. Tijdens de Spaanse Successieoorlog legden de Fransen zuidelijk van de grens met Staats-Vlaanderen de Bedmarlinie aan.[36] Wat beoogde men er mee te bereiken, zijn er bijzonderheden over de aanleg en beantwoordde de linie aan de strategie die men voor ogen had? Bij Damme werden inundatiegebieden aangelegd. De Zwinstreek en het Meetjesland dienden in het behandelde tijdvak meermaals als springplank voor Frans-Spaanse acties in Staats-Vlaanderen. Van Staatse zijde liet men zich omgekeerd evenmin onbetuigd. We gaan na in hoeverre die wederzijdse acties gevolgen hadden voor de Zwinstreek en het Meetjesland zelf. De meeste aandacht gaat uit naar de inundaties die werden gesteld, de oppervlaktes, de doeltreffendheid, de gerelateerde infrastructuur, de relevante ontwikkelingen die zich voordeden en de gevolgen.

8.4.2. Twee oorlogen

Al op 1 april 1679 beval de landvoogd, Carlos de Aragon, hertog van Villahermosa, het Vrije van Brugge om de forten Blankenberge en Sint-Isabella te ontmantelen. De andere forten waren reeds vervallen, alleen het fort Sint-Donaas en de vesting Damme bleven gehandhaafd.[37] De ontmanteling verliep niet naar wens waarna twee landmeters een afbraakplan opstelden.[38] De hele westelijke Zwinoever lag nu onverdedigd.

Een brief van 28 januari 1681 vanuit Kortrijk die meldde dat Franse troepen op 1 februari Vlaanderen zouden binnenvallen, zorgde voor paniek in het Vrije van Brugge. In oktober be-

[36] Deze lag gemiddeld iets verder landinwaarts dan de linies uit de Tachtigjarige Oorlog met Gent als een scharnierpunt. Vanaf de rechter Scheldeoever liep de linie door vanaf Merksem tot Hoei bij Namen.
[37] ARA, *CCRK54*, nrs. 26560-26566. Tussen 1682 en 1700 werd alleen geld besteed aan het fort Sint-Donaas, de redoute Bekaf en de vesting Damme.
[38] ARA, *CCRK54*, nr. 26559, fol. 21, 29; RAB, *INV15/16*, nr. 37, fol. 65, 71v, 72, 74-75, 98.

sloot het college tot het bemannen van de sluizen om de omgeving tijdig te kunnen inunderen. Enkele dagen later preciseerde de landvoogd dat tot alleen datgene te inunderen wat nodig was ter bescherming van de steden. Daarvoor zou hij de ingenieur Boulenger sturen.[39] Dat bleek onnodig want de stormvloed van 26 januari 1682 leidde tot een inundatie van de Zwinstreek tot bij Brugge en Oostende. Naast het doorbreken van de duinen deden zich dijkbreuken voor in de herdijkte polders bij Sluis, Lapschuere, Maldegem, Middelburg (Vl.), Moerkerke, Stampershoek, fort Sint-Isabella, fort Sint-Donaas, Hoeke en Ramskapelle. Met man en macht poogde men de gaten te stoppen en het water deels via de Gentse Lieve af te laten lopen. Het Vrije van Brugge stelde gelden beschikbaar om te voorkomen dat ingelanden hun polders zouden abandonneren. Koste wat kost moest het zeewater van Brugge worden weggehouden. Alle polders lagen binnen enkele jaren droog. Langs het Lapschuersegat werd de dijk meer landinwaarts gelegd.[40] In 1683 begon de Oudburg van Gent met de sloop van verdedigingswerken zoals die langs de Sassevaart.[41]

Tijdens het herstel van de schade van de watersnoodramp, vielen de legers van Lodewijk XIV in september 1683 Vlaanderen binnen, zich royaal bedienend van de tactiek der verschroeide aarde. Om de invasie te keren, maakten het Vrije van Brugge en de Oudburg van Gent snel de defensiewerken langs de kanalen van Brugge, Oostende, Sluis en Gent op.[42] In Brussel was het streven gericht op het buiten contributie houden van het gebied noordelijk van het kanaal Gent-Brugge.[43] Op 27 november stonden de Fransen langs dit kanaal opgesteld. Vanuit hun hoofdkwartier in Jabbeke eisten ze zware schattingen en dreigden met verdere brandschatting.[44] In maart 1684 stuurde Sluis ondersteuning naar Brugge. Een landing vanuit Franse oorlogsschepen voor Wenduine en Blankenberge kon worden verhinderd.[45] Om buiten schot te blijven, verbrak de Republiek in juni haar verbond met Spanje. De Fransen wisten door te dringen tot bij Knokke, Damme, Gent en in het Waasland. Het Bestand van Regensburg (15 augustus) stopte de Franse terreur.

Eind 1688 zette Vlaanderen zich wederom schrap voor een verwachte Franse inval. Het Vrije van Brugge maakte het fort Sint-Donaas op. De Gentse Lieve werd, via een rabat en de buitenste walgracht van Damme, terug met een sluis (de Sleckeput) op het Zoute gebracht.[46] Na de formele oorlogsverklaring op 22 april 1689 vielen de Franse troepen binnen en terroriseerden de bevolking door 'grauwsaeme brantstichtynghe'. Ook de Staatse polders nabij Lapschuere ontkwamen niet aan Franse contributie.[47] In november 1690 passeerden de Fransen het kanaal Gent-Brugge en trokken richting Sassevaart om van daar door te stoten naar het Waasland. Staatse troepen kwamen te hulp om een front van de Sassevaart tot aan Nieuwpoort te verdedigen, maar gedroegen zich niet veel beter dan de Fransen. Het front werd tot het eind van de oorlog gehouden maar de bevolking bleef al die tijd contributieplichtig aan Frankrijk.[48] Er

[39] RAB, *INV15/16*, nr. 37, fol. 133v-134, 161.
[40] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 3-2-1682, 2; RAB, *INV15/16*, nr. 37, fol. 172v-175, 180, 184v-185, 205-205v; *INV44/1*, nrs. 110, 114 & 286; *INV322*, nr. 139; *TBO2*, nrs. 183 & 184; o.a. info op RAB, *INV113*, nr. 516.
[41] RAG, *AR3*, nr. 253, fol. 184; *AR12*, nr. 24, fol. 81.
[42] RAB, *INV15/16*, nr. 560 (7-1 & 26-2-1684).
[43] RAB, *INV15/16*, nr. 37, fol. 258, nr. 560, fol. 21 e.v.
[44] RAB, *INV15/16*, nr. 38, fol. 7, 10v; RAG, *AR3*, nr. 253, fol. 173; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 31-8-1684, 2.
[45] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 25-3-1684, 2; RAB, *INV15/16*, nr. 38, fol. 1-1v.
[46] RAB, *INV15/16*, nr. 38, fol. 210v-211; *INV113*, nr. 482; SAG, *IC_AG_L*: 175/49; Terryn & Pillen, 'Damme', 148-149, 156; SAB, *B523*, Moerkerke.
[47] NA, *1.01.19*, nr. 1588, vj 1692, fol. 133v-134v; ZA, *7*, nr. 9 (res. RvS 8-8-1705), nrs. 340 (diverse stukken) & 577 (aan RvS 12-8-1702). Lapschuere: 1684-1685 en 1689-1691.
[48] RAG, *AR3*, nr. 261, fol. 242; *AR182*, nr. 34; ZA, 7, nr. 9 (res. RvS 7-5-1689). Dat contributiegebied strekte zich uit tot over de grens. Het Vrije van Sluis verzocht daarom voor de ingelanden 'besuyden het canael […] inmunityt van de verpondinghen soo langh sij wegens desen oorlogh aen den vijandt contributien sullen moeten betaelen'. Het Waasland kreeg een oorlogscontributie van £120.000 opgelegd.

werden geen militaire inundaties gesteld maar door gebrekkig onderhoud braken dijken door. Op het fort Sint-Donaas bleef een Staatse bezetting achter. In 1691 drong de prins van Oranje bij de Spaanse regering, zonder succes, aan het te slopen.[49]

8.4.3. Gevolgen van het Plan Van Coehoorn

De afdamming van het Paswater, die Menno van Coehoorn voorstond, zou grote gevolgen hebben voor de afwatering van de aanpalende Spaanse gebiedsdelen. Staatse deskundigen adviseerden om het water, dat bij fort Sint-Donaas in het Zoute en Paswater afstroomde, om te leiden door de nieuwe Eiesluis aan het gesloopte fort Sint-Isabella of door de te vergraven kreek in de Robbemoreelpolder tot in de vest tussen het Groot en Klein Pasfort. De Vassij en de zijnen zagen in 1700 potentie in die Eiesluis en de kreek erachter om de kil naar fort Sint-Theresia te schuren.[50] Voor het afstromende water op het Lapschuersegat kon in de dijk bij Heile een coupure worden gemaakt. Een nieuwe 750 meter lange watergang kon het water in de Krabbekreek en naar de Oostsluis brengen. Ondertussen waren in 1700 in het Lapschuersegat de Respaigne-Middelburgse- en Papenpolder bedijkt.[51] De door Van Coehoorn gewenste afdamming van het Paswater vond (voorlopig) geen doorgang.

Door het afdammen van de twee sluizen westelijk van Aardenburg stroomde het water van Maldegem en Slepeldamme sinds 1690 door de nieuw gegraven Aardenburgschevaart naar Sluis. De landen zuidelijk van de Gentse Lieve – de meersen van Eeklo, Maldegem en Lembeke – ondervonden hierdoor wateroverlast en verzochten terug bij Aardenburg te mogen lozen. Het militair belang van Sluis prevaleerde dus voorlopig veranderde er niets. Na het afdammen van de Aardenburgsehaven in 1702 en het graven van een watergang van daaruit naar de Oostsluis, schijnen een of beide sluizen te zijn open gemaakt en kon een gedeelte van het water langs daar zijn weg vinden.[52]

8.4.4. De Spaanse Successieoorlog: 1700-1714

Voor de topografie in deze paragraaf verwijzen we naar kaart 36, voor de landschapsontwikkeling gedurende de oorlog naar kaart 45. De inundaties gedurende de jaren 1687, 1701, 1702, 1703, 1704 en 1708 zijn gevisualiseerd op de kaarten 39 tot en met 44.

In afwachting van de nakende oorlog versterkte het Vrije van Brugge vanaf februari 1701 Damme en het fort Sint-Donaas. Datzelfde jaar kregen Middelburg (Vl.) en het fort Sint-Donaas een Franse bezetting.[53] Na zijn inspectie van 22 tot en met 26 april in het Vrije van Brugge stelde De Boufflers, ter verdediging van de grens, voor om de Cantelmolinie en fort Sint-Isabella te herstellen. In mei deed het Vrije van Brugge de aanbestedingen. Ondanks problemen met de pioniers (grondwerkers) waren de werken in het najaar van 1702 gereed. Over de kreek van Sint-Donaas lag nu een brug voor de communicatie tussen het gelijknamige fort en dat van Sint-Isabella.[54] Vanaf het fort Sint-Donaas liep de linie langs de Versevaart naar Damme, dat

---

[49] NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 161v.
[50] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub 26.
[51] RAB, *INV114*, nr. 930 & 933; *TBO2*, nr. 242; *TBO171*, nr. 85; NA, *1.01.19*, nr. 1864 (rap. 20-4 & 6-1700, fol. 6-10, bijl. 5 fol. 71-74); GAS, *ASA*, nr. 899.
[52] NA, *1.01.19*, nr. 1593, nj 1698, fol. 18-20v, nr. 1601, nj 1709, fol. 53v-54; GAS, *ASA*, nr. 1097 (mem. stadsbestuur aan gouverneur); ZA, *292*, nr. 1936.15. Verzoek van de graaf van Montery als baron van het ambacht van Maldegem, zich beroepend op oude verdragen.
[53] ARA, *CCRK54*, nrs. 26567, 26568 & 26569, fol. 33v-46v; RAB, *INV15/16*, nr. 41, fol. 251v; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 19-5-1701; NA, *4.OPV*, nr. S106; SAB, *D107*, nr. 65; SHAT, *Fonds Middelbourg*, nr. 14.
[54] RAB, *INV15/16*, nr. 41, fol. 273 (de kosten konden bij de steden en de Kasselrijen worden neergelegd), nr. 441, fol. 49v; Rau, 'Lodewijk XIV', 94-95; NA, *1.01.19*, nr. 136, fol. 208v (reeds op 12-2-1701 berichtte De Mauregnault uit Sluis dat de Fransen voornemens waren de Cantelmolinie nieuw leven in te blazen en wees op het gevaar van het aflaten van een inundatie via fort St.-Isabella); ARA, *CCRK54*, nr. 26568, fol. 14-14v, 45v-46, 49-61v, 62-81v, 82-83v, nr. 26569, fol. 19-28v, 31-32v.

zwaar was versterkt, en vervolgens oostwaarts langs de Gentse Lieve, de meersen van het riviertje de Kale (tussen Lovendegem en Evergem) volgend richting Sassevaart, waar de linie bij de forten Langerbrugge en Rodenhuize op de oostelijke Bedmarlinie aansloot. Langs de kanalen werden schansen en redoutes gelegd, zoals bij het rabot door de Zidelingsdijk bij Kantine en de sluis van Boekhouterhaven.[55] De verre omgeving moest hiervoor pioniers leveren. Onder de Franse generaal De la Mothe stonden de Fransen klaar om de Zwinstreek en het Meetjesland te verdedigen tegen de Staatsen.[56] Verder zuidelijk lag een tweede linie bestaande uit het kanaal Gent-Brugge en een dertigtal forten, sommige daterend uit de Tachtigjarige Oorlog.[57]

Vanaf eind april 1702 deed de Staatse druk op de Frans-Spaanse stellingen zich goed gevoelen en men vreesde ieder moment een inval.[58] Dat werd bewaarheid op 7 mei toen troepen onder Van Coehoorn door de linie braken om Middelburg (Vl.) en de forten Sint-Donaas en Sint-Isabella in handen te krijgen. Daar de commandant van fort Sint-Isabella tijdig door de sluis van Reigaarsvliet het omringende land had geïnundeerd, kon dat fort niet worden ingenomen.[59] Ook vanuit Brugge, Damme en het fort Sint-Donaas had men water laten inlopen om de Staatsen te stuiten.[60] Het Frans-Spaanse leger trok zich terug tussen Damme en Brugge. Op 13 mei arriveerde Bedmar met troepen in Gent maar trok niet verder.[61] De parochies in de Zwinstreek werden belast met 'de Hollandtsche contributie'.[62] Direct na de inname liet Van Coehoorn de Bedmarlinie met de grond gelijk maken, met uitzondering van Middelburg (Vl.), enkele redoutes en het fort Sint-Donaas, die juist werden versterkt maar nu tegen een aanval vanuit het zuiden en westen.[63] Om strategische redenen wilde hij de afwatering van Groot-Reigaarsvliet, die dringend aan reparatie toe was, verleggen van het fort Sint-Isabella naar de kreek bij het fort Sint-Donaas.[64] Eind mei en begin juni liet hij de Zwarte Sluis bij het voormalig fort Sint-Frederik open zetten om de westelijke Zwinstreek met zeewater te inunderen. Een week later stond een groot deel ervan dras, naar schatting 7.500 hectaren.[65]

Onder De la Mothe rukte op 11 juni 1702 het garnizoen vanuit Brugge op om het door de Staatsen veroverde gebied te heroveren. Bij Middelburg (Vl.) voegde Bedmar zich met zijn leger bij hem. De volgende dag gaf Middelburg (Vl.) zich over. De Staatsen trokken zich terug op Sluis. Met uitzondering van fort Sint-Donaas was alles terug in Franse handen.[66] In de Bie-

---

[55] ARA, *CCRK54*, nrs. 26567-26568 nr. 26569, fol. 47-52v, 55-59, nr. 26571, fol. 120; *T459*, nr. 543; SHAT, GR 1 V M, nr. 89 (rap./bestek 1701, 1702, 1703); Tirion, *Tegenwoordige Staat*, 44; Stuij, 'De verdediging van', 38; RAG, *AR3*, nr. 274, fol. 85; *VZ1*, nrs 28 & 662 ('ghedemolieert fort'); *AR194*, nr. 1077.

[56] RAB, *INV15/16*, nr. 442, fol. 49v, 285, 286v. Markies Charles de la Mothe-Houdancourt (1643-1728) Franse maarschalk die het tot gouverneur van Bergues-Saint-Vinocq en Grand d'Espagne bracht. Zie: De le Chenaye Debois, *Dictionnaire*, 593.

[57] De Vos, 'Franse invallen', 147; RAG, *AR3*, nr. 272, fol. 140; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 27 & 29-4-1702. Deze staat ook aangegeven op een Duits kaartje uit 1704 (particuliere collectie).

[58] RAG, *AR3*, nr. 272, fol. 121-124.

[59] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 126; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 4 & 13-5-1702; *Amsterdamse Courant*, 13-5 & 1-6-1702; ARA, *CCRK54*, nr. 26570, fol. 66v, nr. 26571, fol. 52v, 59v.

[60] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 13-5-1702.

[61] *Amsterdamse Courant*, 18-5-1702.

[62] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 266; *Oprechte Haerlemse Courant*, 22-6-1702; *Amsterdamse Courant*, 13 & 18-5-1702. SG stelde daartoe Herbert Briel aan te Sluis.

[63] NA, *1.01.19*, nr. 141, fol. 958v-859, *Oprechte Leydse Courant*, 15, 22 & 29-5-1702; *Amsterdamse Courant*, 1 & 8-6-1702; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 25-5-1702; Stuij, 'De Republiek botst', 68; SAB, *D107*, nr. 65; RAB, *INV44/1*, nr. 346.

[64] RAB, *INV44/1*, nr. 117; NA, *1.01.19*, nr. 141, fol. 1382-1384, nr. 142, fol. 1830. De kreek werd afgedamd met een zeesluis op kosten van de ingelanden.

[65] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 1-6-1702; *Amsterdamse Courant*, 1 & 15-6-1702; *Oprechte Leydse Courant*, 5 & 12-6-1702; Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 183; GAS, *SAM*, nr. 745. De dijk die op 5-6 bij Peereboom was opgeworpen om het water te stuiten, werd na te zijn doorgestoken gedicht en bewaakt.

[66] Wijn, *Het Staatsche Leger 8*, 107; *Amsterdamse Courant*, 15, 17 & 22-6-1702; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 8-6-1702.

zenpolder bij Eede sloeg het Franse leger een kamp op. Middelburg (Vl.) werd ontmanteld en Bladelings kasteel op 14 juni volledig verwoest.[67] Op 27 juni braken de Fransen op. Bedmar trok naar Brugge en De la Mothe via Sint-Laureins door het Waasland en langs Antwerpen naar Mechelen.[68] Middelburg (Vl.) zou nog menigmaal van bezetter wisselen en nieuwe aardenwerken krijgen. Half augustus sloeg generaal Carel Willem De Sparre vanuit Brussel op de Lovendegemse Kouter zijn kamp op.[69]

In 1702 was Vauban uitgenodigd te adviseren over de verdediging van Brugge. Hij ontwierp een groot (niet uitgevoerd) project. Westelijk van het Zwin renoveerde Senneton de Chermont de linie van de Legervaart.[70] Om meer grip op het kanalenstelsel te hebben, ontwierp hij een geretrancheerd kamp zuidelijk van Damme. Vauban adviseerde om binnen dit kamp een reduit op te werpen, het latere fort Bavière of Beieren. Binnen het ontwerp was een inundatie van 220 hectaren opgenomen met drie redoutes, die de Gapaard (een kreekrug ten zuiden van Damme) en een inundatiesluis moesten dekken.[71] Aan de noordzijde van Brugge en Damme werden zware verdedigingswerken aangelegd, de enige van Vaubans projecten voor die steden die werden uitgevoerd.[72] Zuidoostelijk van Damme en zuidelijk van de Gentse Lieve lag een ander inundatiegebied. Dat werd begrensd door een slingerkade op een kanonschot, 1.080 meter, afstand van de vesting. In eerste instantie had Senneton de Chermont een kade voorzien om een inundatie te faciliteren in de laagtes noordelijk van de Gentse Lieve. Daar de Staatsen die inundatie bij Sint-Job konden aftappen, werd dit niet uitgevoerd. De hoge kreekrug van het Zwin, tussen Rombautswerve- en Oudesluissedijk, wilde Senneton de Chermont in 1703 laten afgraven tot inundeerbare hoogte. Daar dit in 1706 nog niet was gebeurd, liet Vauban de redoute Bekaf, tussen de dammen van het Zoute en de Versevaart, herstellen en uitbreiden tot een korte linie, 'la digue de Bekaf' genoemd.[73]

In 1703 landden 6.000-7.000 man Staatse troepen te Sluis, IJzendijke en Philippine. Die werden verspreid over drie kampementen: Lapschuere, het fort Sint-Donaas en Assenede. Vanuit de Brandkreek werden de Spaanse Jonkvrouw- en Oudemanspolder doorgestoken om het inundatiegebied zuidelijk van IJzendijke te vergroten. De geheime plannen daartoe bestonden al in het voorjaar van 1671.[74] De Fransen stuurden versterkingen en ter ondersteuning liet de gouverneur van Damme, 'een half uur in't ront' (binnen circa 2-2,5km), de inundatiegebieden onder water zetten. Een maand eerder waren de polders aan het Zwin en Lapschuersegat door de Fransen met zeewater geïnundeerd door de sluizen van de forten Sint-Isabella, Sint-Donaas, Sint-Job en de Maldegemsepolder. Zuidelijk van de Gentse Lieve stond het water op veel plaat-

---

[67] ARA, *CCRK54*, nr. 26569, fol. 95v-96; *Amsterdamse Courant*, 22-6-1702 ('door mynen had laten springen'); *Oprechte Haerlemse Courant*, 22-6-1702; Tirion, *Tegenwoordige Staat*, 44 (vermeldt abusievelijk dat dit door de Staatsen is gebeurd); ZA, *3521*, nr. 7 (rek. Van der Cruijsse 12-5-1712). Pioniers werden opgeëist tot in Aardenburg en omringende parochies.

[68] *Oprechte Leydse Courant*, 3 & 10-7-1702; *Amsterdamse Courant*, 8-7-1702. Bedmar zou zich vanuit Brugge ook tot Antwerpen/Mechelen vervoegen.

[69] RAG, *AR3*, nr. 275, fol. 49, nr. 280, fol. 50. Carel Willem baron De Sparre (?-1709) was Zweed van geboorte en van 1701 t/m 1703 commandant van Lillo en door koning Willem III in 1701 toegewezen aan Coehoorn als commandant van de mariniers. In 1704 was hij tijdens de afwezigheid van generaal Fagel enige tijd gouverneur van Sluis. Zie: Leune, *Lillo en Liefkenshoek 1*, 347 & *2c*, 368-369.

[70] Antoine-Francois Lemercier de Senneton de Chermont (1663-1705) leidde de Franse campagnes in Vlaanderen tijdens de Negenjarige Oorlog. Hij verbleef tot zeker 1704 in Brugge (Blanchard, *Dictionnaire des ingenieurs*).

[71] ARA, *CCRK54*, nr. 26572, fol. 67-90, nr. 26573, fol. 36-42v, nr. 26574, fol. 8-15v; *T459*, nr. 543; SHAT, GR 1 V M, nr. 89 (ontwerpen 15-11-1704 & 31-3-1705; mem. 7-11-1702 Vauban); *Amsterdamse Courant*, 10-6-1704, 2. Redout S (Verbrand fort), redout X (fort Damme) en redout R (fort Michem, Papelbrouck, Courrières).

[72] SHAT, GR 1 V M, nr. 89 (plan/mem. 27-11-1702 Vauban; tekening 28-1-1701); ARA, *CCRK54*, nr. 26570, fol. 83-103v.

[73] SHAT, GR 1 V M, nr. 89 (mem. 18-3 & 23-6-1703 Senneton de Chermont 'pour soutenir l'inundation à la distance que l'on voudra', mem. 27-11-1702 Vauban); Terryn & Pillen, 'Damme', 159.

[74] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 14-6-1703; ZA, *2*, nr. 131 (vb 16-4-1701).

sen zes tot acht duimen hoog en was het verder een moddervlakte.[75] Naar schatting 11.000 hectaren werden op de een of andere manier beroerd. De ingelanden van de getroffen polders probeerden met kaden de schade te beperken.[76] De Staatse troepen slaagden er desondanks in de streek rond Knokke en Heist te veroveren en onder contributie te brengen. Op 2 juli 1704 vielen ze Brugge aan maar moesten zich terugtrekken. Twee weken later namen ze het fort Bekaf in, dat werd geslecht.[77] Eind juli 1704 landden er Staatse troepen bij Sas van Gent en trokken over Assenede en Bassevelde naar Sluis.[78] Op 31 juli 1704 belegerden die vanuit Sluis onder De Sparre en Von Salisch nogmaals het fort Sint-Isabella dat zich op 3 augustus, na een mislukte inundatiepoging, overgaf.[79] De Eiesluis werd opgeblazen en op de restanten van het fort een batterij gelegd.[80] De wateringen die van hun suatiepunt waren beroofd, werden gedwongen dat te zoeken door de op last van Van Coehoorn gelegde zeesluis bij het fort Sint-Donaas. Een deel van de watering van de Eiesluis zocht zijn afwatering westwaarts door de Blankenbergsedijk.[81] De Zwarte Sluis mocht weer zijn werk doen maar de capaciteit van de sluis bij het fort Sint-Donaas was totaal ontoereikend. Dat bezorgde een groot deel van de wateringen Reigaarsvliet en Eiesluis grote wateroverlast en schade. Vanaf 1705 deden de wateringen pogingen verbetering te bieden maar ze liepen steeds vast op de onwil van de Sluisse gouverneur en de Staten-Generaal.[82] Om snel troepen en artillerie van Sluis in de Zwinstreek te brengen, legden de Staatsen in het voorjaar van 1705 onder dekking van het fort Sint-Donaas een brug over het Zoute.[83] De veroverde gebieden van de Zwinstreek en het Meetjesland bleven tot de vrede in Staatse handen. Het kanaal Gent-Brugge was al die tijd een linie en werd evenals de Sassevaart door de Oudburg van Gent versterkt met redoutes en retranchementen.[84] Binnen hun veroverde gebied legden de Staatsen de 'Hollandse contributie' op en lieten ze de Bedmarlinie slechten. In het door de Fransen gecontroleerde gebied eisten die een 'Franse contributie'. Dat belette beide partijen niet om, gepaard gaand met brandstichting en plundering, over en weer excursies te ondernemen.[85]

In 1705 nam John Churchill, de hertog van Marlborough, Gent in maar werd spoedig door de Fransen verjaagd.[86] Een jaar later veroverden geallieerde troepen zonder slag of stoot Brugge en Damme na eerst Gent te hebben ingenomen.[87] De Fransen werden naar het zuiden verdreven.

---

[75] SHAT, GR 1 V M, nr. 89 (mem. 1703); Ferrariskaart van 1777; De Smet, 'Afwateringprobleem', 113-114, 116; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 74-75; RAB, *INV15/16*, nr. 443, fol. 49v; *Amsterdamse Courant*, 6-6-1703.
[76] RAB, *TBO169*, nrs. 1255 & 1205.
[77] Coornaert, *Heist en de Eiesluis*, 170; RAB, *INV15/16*, nr. 559 (rek. 20-3-1706) & 614 (uitgaven aan Hollandse troepen 1703-1705); *Oprechte Haerlemsche Courant*, 10-7-1704; RAG, *AR3*, nr. 274, fol. 75, 79; *Amsterdamse Courant*, 22 & 24-7-1704. Ondanks dat de oorlog in 1713 zou eindigen, betaalde Heist nog tot in 1718 geforceerde giften aan de gouverneur van Sluis 'tot eviteeren van meerdere moeyelickeden'.
[78] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 7-8-1704; *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, 31-7-1704, 3.
[79] Generaal Ernst Willem von Salisch (de Salis/Sales) (1649-1711) was een officier in het Staatse leger en later gouverneur van Breda. https://rkd.nl/nl/explore/images/190724 (laatst bezocht 15-5-2020).
[80] *Amsterdamse Courant*, 7-8-1704, 2; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 9-8-1704, 1-2; RAB, *INV15/16*, nr. 3174 (rek. Heist 1704-05); NA, *1.01.19*, nr. 1597, nj 1704, fol. 3-4v, nr. 150, fol. 1968-1969.
[81] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 267 (de watering mocht de Staatse sluis op eigen kosten vervangen door een stenen sluis en 'provioneel' een coupure maken in de dam om te kunnen lozen); RAB, *INV44/1*, nrs. 87, 346 & 872; *INV49/1*, nr. 300; *INV81*, nrs. 2188, 2179 & 2243. In 1736 werden de wateringen Reigaarsvliet en Eiesluis terug samengevoegd.
[82] RAB, *INV44/1*, nr. 387 (dossier).
[83] NA, *1.01.19*, nr. 1606, vb 1732, fol. 98-99, nr. 1596, vj 1705, fol. 126v-127, nr. 1601, nj 1709, fol. 43v-45, nr. 186, fol. 2372.
[84] ARA, *CCRK54*, nr. 26570, fol. 78-81, nr. 26571, fol. 46-51v, 94-94v, nr. 26572, fol. 30-35v; RAG, *AR3*, nr. 274, fol. 875.
[85] RAG, *AR3*, nr. 2045; *Oprechte Haerlemse Courant* 17-7-1703, 2 & 19-7-1704, 2; Ryckaert, 'Zomergem', 101. De contributie bedroeg fl6.000. Toch werd in 1706 in een deel van het gebied alleen de Franse contributie betaald.
[86] Marlborough (1650-1722) was een Engelse veldheer en opperbevelhebber van de Engels-Nederlandse (geallieerde) troepen in de Spaanse Successieoorlog.
[87] Termote, 'Het ontstaan en de stadsontwikkeling van Damme', 110; RAG, *AR3*, nr. 275, fol. 33.

Op 6 juni 1706 erkenden de Staten van Vlaanderen de zoon van de Oostenrijkse keizer als monarch. Lodewijk XIV keerde zich nu ook tegen het Spaanse leger. De geallieerden konden Franse militaire acties tot ver in bezet gebied niet verhinderen. In 1708 waren de Fransen terug en bezetten begin juli Brugge en Gent. De la Mothe liet ook Damme belegeren, waarvan de omgeving onder water was gezet vanaf het fort Sint-Donaas, In 1710 werd die mogelijk 5.000 hectaren grote inundatie beëindigd. De polders ontvingen een schadevergoeding.[88] Om de geallieerde troepen te hinderen, liet De la Mothe in 1708 in de kuststreek zeedijken doorsteken, duinen insnijden en sluizen openen. Het kanaal Gent-Brugge diende wederom als linie.[89] Vanaf half juli 1708 begon Marlborough aan een nieuw offensief en drong de Fransen tot ver achter het kanaal. Na de herovering van Gent op het eind van december en enkele verloren veldslagen elders gaven de Fransen de Zwinstreek en het Meetjesland op.[90]

In de aanloop tot het Barrièreverdrag onderzochten enkele Staatse gecommitteerden uit de Raad op 11 september 1708 of het zinvol was de polders in het Lapschuersegat door te steken om de opzanding in het Paswater te verhinderen. Ook het Zoute werd tot aan Damme onder de loep genomen. De heren achtten het herstel van de sluizen van de Gentse Lieve en het uitdiepen van het Zoute nuttig maar er hing een aanzienlijk kostenplaatje aan. Men kon er echter de uitwatering van de Gentse Lieve en het omringende kwartier mee langs Sluis leiden, wat ook de scheepvaart ten goede kwam. Ze zagen de Zwarte Sluis in de Versschevaart als een hinderpaal om het land zuidelijk ervan te inunderen en wensten de sloop er van. De hele westelijke Zwinstreek diende door de nieuwe sluis naast het fort Sint-Donaas te lozen.[91] Tot uitvoering kwam het niet daar de nieuwe grens noordelijker kwam te liggen.

8.5. Het Vrije van Sluis

8.5.1. Inleiding

Voor de topografie in deze en volgende paragrafen verwijzen we voor de periode 1679-1701 naar kaart 35 en voor de periode 1702-1713 naar kaart 36, voor de landschapsontwikkeling gedurende de periode 1679-1701 naar kaart 37 en gedurende de jaren 1702-1713 naar kaart 45. De inundaties gedurende de jaren 1687, 1701, 1702, 1703, 1704 en 1708 zijn gevisualiseerd op de kaarten 39 tot en met 44.

Direct na de afloop van de oorlog met Frankrijk besloten de Staten-Generaal tot het terugbrengen van de garnizoenen en tot de ontmanteling van de meeste verdedigingswerken. In deze week de reactie niet af van die in het Vrije van Brugge aan de andere kant van de rijksgrens. De gaten in de doorgestoken dijken werden snel gedicht. Alleen de Boom- en de Generale Vrijepolder bleven deels drijven, zij het om verschillende redenen. De stormvloed van 1682 liet het onderzoeksgebied niet onberoerd. De problemen met de Franse troepen in de Zuidelijke Nederlanden gingen ook aan het Vrije van Sluis niet voorbij. We doorlopen in het kort de gebeurtenissen en hoe lokaal, in Middelburg en in Den Haag werd gereageerd.

Ondertussen slibden de overgebleven slikken in het buitendijkse inundatiegebied verder op tot schorren wat uitnodigde tot bedijken, met name door kapitaalkrachtigen van Walcheren. Ongetwijfeld waren zowel het bedijken als het opslibben van invloed op de militaire verdedigingsstrategie en met name op de inundatiestrategie in het Vrije van Sluis. We onderzoeken in de komende paragrafen wat zoal de gevolgen waren, of er vernieuwingen werden doorgevoerd. Op Walcheren voelde men zich vanaf 1690 bedreigd, beducht voor de mogelijkheid dat de Franse legers via Staats-Vlaanderen zouden oversteken. Dat leidde tot aanpassingen aan enkele

[88] NA, *1.01.19*, nr. 1599, nj 1708, fol. 26v; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 12-7-1708, 2; *Nouvelles Extraordinaires de divers endroits*, 3-8-1708, 2; RAB, *INV15/16*, nrs. 4663, 4664 & 4665 (Ramskapelle 1708-1710).
[89] De Leper, *kunstmatige inundaties*, 127; NA, *1.10.42*, nr. 135 (vb 1708, correspondentie). Ook werd water ingelaten vanuit de Schelde. De Franse *armee* telde 65.000-70.000 man.
[90] Ryckaert, 'Zomergem', 112-114; zie: De Buck, 'De bezetting van Gent'.
[91] NA, *1.01.19*, nr. 1599, nj 1708, fol. 13v-18, nr. 1600, nj 1708, fol. 52v.

vestingen, die ook van invloed waren op de inundatiestrategie zoals we verderop zullen zien. Kort voor 1700 begon de modernisering van de vesting van Sluis volgens de ideeën van Van Coehoorn. De delen uit diens generaal defensieplan, die in het Vrije van Sluis werden uitgevoerd, hadden ingrijpende gevolgen voor de defensie en de landschapsontwikkeling. Dat wordt nader onderzocht met aandacht voor de infrastructuur, de vernieuwingen, de besluitvorming en de problematiek het inunderen aangaande. Verder wordt enige aandacht besteed aan de onderdelen van zijn defensieplan die geen doorgang vonden en wat daarvan de reden was. Tijdens de Successieoorlog ondernamen de Staatse troepen vanuit het Vrije van Sluis diverse acties tot op Spaans grondgebied. De Fransen op hun beurt bleven gedurende die periode in grote delen van het Vrije van Sluis contributie en foerage eisen, niet alleen voor de delen die open lagen voor een aanval, maar ook in de door linies beschermde gebieden. Het feit dat ze die contributie daadwerkelijk afdwongen, rechtvaardigt enige aandacht voor het functioneren van al deze Staatse linies, die van de bevelvoering en de houding van de gedupeerden. De navolgende paragrafen bevatten een beschrijving van gebeurtenissen, militaire en andere werken die ons helpen inzicht te krijgen in de factoren die van belang kunnen zijn voor ons onderzoek.

8.5.2. Het Land van Cadzand

In 1680 viel het besluit om het retranchement Cadsandria op te heffen. Alleen de omwalling bleef gehandhaafd en de ingelanden mochten die als een zeedijk versterken. Tijdens de stormvloed van 1682 zakte een deel van fort Oranje weg en inundeerden enkele polders. Tussen de forten Orange en Nassau werd de Boerendam gelegd als bescherming tegen de zee. Achter die dam ontstond het dorp Retranchement.[92] Verder bleef slechts het fort Loo bestaan.[93]

Met het oplopen van de spanning in 1701 werden het retranchement en het redoute Berchem onder toezicht van Van Coehoorn weer opgemaakt. Samen met de aanwezige oorlogsschepen stelde de fortificatie de Zwinmonding veilig.[94] Dat kon niet verhinderen dat er gedurende de Successieoorlog een aantal jaren Franse contributie werd geïnd.[95] Een storm in 1704 tastte de versterking op het Oostduin dusdanig aan dat het Vrije van Sluis die in 1706 landinwaarts moest verplaatsen.[96]

8.5.3. Sluis en omgeving

Na de Hollandse Oorlog begon de herdijking van de geïnundeerde landen van Bewesteree.[97] Tijdens de storm van 1682 liepen de twee polders kortstondig onder en stond het water tot in de vesting Sluis die grote schade opliep. Tussen de twee Pasforten viel een groot gat, dat binnen enkele weken werd gedicht.[98] De Bewesteree-Bezuidenpolder kreeg nu opdracht van de gouverneur tot het maken van een kanaal vanaf de Eedeweg tot aan de Stierskreek bij de Elderschans. Het jaar tevoren hadden de twee Bewestereepolders naast het Lapschuersegat een duiker met twee schoven in de tussenliggende dijk gelegd. Vandaar voerde een nieuwe watergang het water uit de Stierskreek door een watergang naar de Westsluis. De kadijkjes van oude eilandpoldertjes langs de Stierskreek moesten worden afgevlakt.[99] Met de herdijkingen in 1683 ontstond interesse om een stuk van het Lapschuersegat, deels Staten- en deels Koningsbodem,

[92] Ten Raa & de Bas, *Het Staatsche Leger 6*, 293; NA, *1.01.19*, nr. 101 (1-4-1680), nr. 102 (fol. 16-5-1681), nr. 1580, vj 1681, fol. 63-63v vj 1682, fol. 159, nr. 1583, nj 1683, fol. 34; *4.OSK*, nr. V75; De Vos, *Burchten en forten*, 134.
[93] NA, *1.01.19*, nr. 1584, vj 1686-1687.
[94] NA, *1.10.42*, nrs. 135 (mem. Wiltschut, Van Dun, Van Doeveren) & 130 (11-8-1701); *1.01.19*, nr. 138, 2620v-2621v, nr. 1600, vj 1713, fol. 84v-85; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 24-6-1702, 2.
[95] GAS, *OGG*, nrs. 288-292, 2796-2799.
[96] NA, *1.01.19*, nr. 148, fol. 534-534v, nr. 1599, nj 1706, fol. 46v-47v; ZA, *7*, nr. 9 (res. RvS 28-7-1705).
[97] NA, *1.01.19*, nr. 490, fol. 478, nr. 1580, vj 1682, fol. 167v, 212-213, nr. 1581, nj 1682, fol. 29v-30v.
[98] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 14-3-1682, 1; NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1682, fol. 154v-155, 159v, 161v-162.
[99] ZA, *3521*, nr. 4 (diverse stukken); NA, *1.01.19*, nr. 1583, nj 1685, fol. 54v-56, nr. 1584, vj 1686, fol. 129.

bij Middelburg (Vl.) af te dammen.[100] Met die bedijking verviel een groot deel van de komberging achter het Paswater en dat begon nu sneller op te slibben. Middenin ontstond een zandplaat tussen de gescheiden vloed- en ebgeulen. Met de aanleg van een rijshoofd en de oude watermolen bij de haven dacht men die in 1685 op te ruimen, wat vergeefse moeite bleek.[101]

Ondanks felle protesten van Aardenburg en de achterliggende wateringen werd in 1690 de afwatering van de Ee en de Eeklosevaart naar Sluis gebracht. Dat moest de zoetwatertoevoer verzekeren in de stadsgrachten (drinkwater). Het water liep nu langs de Elderschans door de nieuwe Aardenburgsevaart tot in de vestinggracht van Sluis. Overtollig water kon door de Duiventorensluis of Verloren Cost worden afgevoerd naar de zogenaamde achterhaven en de havenkom.[102] Tragels langs de vaart moesten vermenging met zeewater vermijden bij een zoute inundatie van de Bewesteree-Benoordenpolder. De tragels aan weerszijde van de Ee en Eeklosevaart moesten worden verzwaard om ook 's winters de waterdruk te kunnen weerstaan. Alle kosten van het project kwamen voor rekening van de polders en de wateringen.[103] De zeesluizen bij Aardenburg werden afgedamd en dienden te worden gesloopt. Ondanks herhaaldelijk aandringen vanuit de militaire top – om aftappen te voorkomen – kwam van die sloop niets terecht. Daar de capaciteit van de Aardenburgsevaart 's winters onvoldoende bleek, werd oogluikend toegestaan ze als overstort te gebruiken en te onderhouden.[104] Overtollig water uit de Bewesteree-polders kon vanaf 1691 worden geloosd door de nieuwe Oostsluis bij Sluis en dito watergang tussen die sluis en de Krabbekreek. Die moest de Westsluis vervangen die desondanks in gebruik bleef. De verdediging werd aangepast met ravelijns en een nieuwe sluis door de zeecontrescarp noordelijk van de haven.[105] In 1693 scheidde een nieuwe aarden dam de stadsgrachten van de Bewesteree-Benoordenpolder om vermenging bij een zoutwaterinundatie te voorkomen. Een jaar later kwam tussen de buitengracht en de sluisvliet van de Oostsluis een binnensluis. Het surplus vanuit de Aardenburgsevaart kon nu ook langs daar worden afgevoerd.[106] Naast genoemde sluizen werden tussen 1690 en 1700 rondom Sluis nieuwe geplaatst, oude gerepareerd of verplaatst, niet alleen voor een vlotte suatie maar vooral om snel gesepareerde inundaties mogelijk te maken.[107] Voor de Pasforten was een zoute inundatie voorzien door een sluis op het Paswater. Over de dam door het Paswater bleef discussie bestaan. In 1700 was het voorstel die zuidelijker, bovenstrooms van het havenhoofd, te leggen met een eikenhouten sluis voor de suatie, voor de schuring van het Paswater en als middel om het water op te houden indien gewenst.[108] Mede vanwege de oorlogsdreiging werd de uitvoering uitgesteld.

---

[100] NA, *1.01.19*, nr. 1582, vj 1683, fol. 129-129v, nr. 104, fol. 304. Dat betrof ±200 gemeten (±88 ha).

[101] GAS, *ASS*, nr. 1072; NA, *1.01.19*, nr. 1583, nj 1685, fol. 60-64. De watermolen werkte met een zeehouwer of spuikom binnen de stad.

[102] ZA, *2*, nrs 122 (17-7-1690) & 378, fol. 13; *3522*, nrs. 304 & 305; *3520*, nr. 278 (Hoorne 8-6-1690); GAS, *ASA*, nr. 1097 (rekest 27-5-1692); NA, *1.01.19*, nr. 1587, nj 1690, fol. 6-7, nr. 1589, nj 1691, fol. 7v-10; RAG, *VZ1*, nr. 1509. De Sluisse gouverneur was de stimulator en probeerde de kosten zoveel mogelijk op de polders af te wentelden.

[103] ZA, *3523*, nr. 346 (RvS aan gouverneur & bestek); NA, *1.01.19*, nr. 1589, nj 1691, fol. 27-27v, nr. 1587, nj 1689, fol. 14v-17. Het leger diende toe te zien dat het werk voor de winter gereed was.

[104] NA, *1.01.19*, nr. 505 (Aardenburg 3-1, 17 & 31-5-1690, 26-4-1692, 29-10-1699), nr. 489, fol. 4 (17-1, 1 & 5-5, 19-10-1699), nr. 1601, nj 1709, fol. 51v-54; *3.20.04.01*, nr. 39; ZA, *3523*, nr. 8, nr. 336 (1-6 & 8-7-1699); RAG, *AR100*, nr. 819; GAS, *ASA*, nr. 1097. Aardenburg bleef erop hameren dat de actie in strijd was met de verdragstekst van 1406 (zie 7.4.2.).

[105] NA, *1.01.19*, nr. 114 (26-3-1691), nr. 490, fol. 579, nr. 1864, vb 1691 fol. 2-10v, nr. 1588, vj 1692, fol. 115, nr. 1589, nj 1691, fol. 6-7v, nj 1692, fol. 8-8v; *1.10.42*, nr. 130 (11-8-1701).

[106] NA, *1.01.19*, nr. 119 (16-10-1693); nr. 1591, nj 1695, fol. 27-29; nr. 1591, nj 1684, fol. 19-19v. In afwachting van reparatie/vernieuwing Verloren Cost.

[107] NA, *1.01.19*, nr. 129, fol. 1304v-1305, nr. 131, fol. 521, nr. 490, fol. 481, 579v-581v, nr. 1590, vj 1695, fol. 56-60v & vj 1696, fol. 84v, nr. 1591, nj 1695, fol. 30.2; ZA, *3522*, nr. 6 (12-10-1697).

[108] NA, *1.01.19*, nr. 1864 (rap. 20-4 & 6-1700, fol. 5-10, bijl. 1: fol. 51-54). 'een Bequame Spuije of Sluijse van Brabants of vlaemse eijcken hout'.

Tussen 1699 en 1702 werden de vestingwerken gemoderniseerd naar de inzichten van Van Coehoorn. Hieraan was in 1695 een rapport van de bezoekende gecommitteerden vooraf gegaan.[109] De belangrijkste verbeteringen waren de aanleg van een getenailleerd (of gekarteld) liniestelsel westelijk van het Paswater, een linie naar het fort Sint-Donaas, een schipbrug over het Paswater, werken aan de zeedijk bij de Oostsluis en bij de Westbatterij, het opmaken van de Kruisdijkschans en de aanleg van een tragel rondom een 95 hectaren groot zoetwaterinundatiebekken in de Bewesteree-Benoordenpolder. In plaats van een stenen beer tussen de Westsluis en de stadsgracht, om de gracht en het afvoerkanaal te separeren, werd een kistdam gelegd van 7,3 meter hoog.[110] De stenen voor de nieuwe werken werden uit de afbraak van het kasteel gehaald.[111]

De Frans-Spaanse werken in de Zwinstreek vanaf het voorjaar van 1701 verhoogden de urgentie. Uit voorzorg liet gouverneur Wirtenberg de zoetwaterinundatie nog diezelfde zomer vollopen met zeewater. Dit deel van de Bewesteree-Benoordenpolder zou gedurende oorlog vrijwel jaarlijks, met zoet- of zeewater, worden gevuld. De hele polder droeg telkens mee in de schade. Of de rest van de polder sommige jaren geïnundeerd is geweest met zeewater op zoetwater, zoals in 1708, is onduidelijk maar is in 1702 en 1703 wel waarschijnlijk.[112] Na de bezetting door De la Mothe van het Vrije van Brugge vreesde men in Sluis een aanval. Die bleef uit maar zorgde wel voor aanpassingen aan de fortificaties.[113] In 1708 besloot Willem III dat de Bewesteree-Benoordenpolder de sluis in de Aardenburgsevaart bij de Zuidpoort moest afdichten om de polder met zoetwater te inunderen. Bij in gebreke blijven, dreigde hij de polder vol zeewater te zetten. Hierdoor en door ouderdom was de sluis kort daarna onbruikbaar en werd in 1710 vervangen.[114] Ook andere sluizen waren aan vervanging toe. De Westsluis werd in 1711 afgedamd.[115] De aanleg in 1709 door en in de Bewesteree-Benoordenpolder van een dam met duiker, ter vervanging van twee bruggen door de Krabbekreek, werd gezien als een aanslag op de inundatie en moest worden weggegraven.[116]

8.5.4. Aardenburg en omgeving

Ondanks de succesvolle verdediging in 1672 bleef de regering in Den Haag bij het besluit tot het slechten van de fortificaties in en rondom Aardenburg. In Zeeland riep dit grote weerstand

---

[109] NA, *4.OPV*, nr. S81; *4.OMM*, nr. 122 sub V26 (vb Coehoorn 29-10-1699); *1.01.19*, nr. 122, fol. 237, nr. 1590, vj 1690, fol. 107v-108v, nr. 1593, nr. 1594, vj 1701, 61-62, nr. 1595 (vb 1699-1702); *3.20.04.01*, nr. 39 (mem. Wirtenberg).

[110] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V27; *1.01.19*, nr. 1594, vj 1701, fol. 62 & vj 1702, fol. 109-112, nr. 138, fol. 1620-1623 & 2620, nr. 1597, fol. 6v-7v, nr. 1596, vj 1703, fol. 137-138v, nr. 1599, nj 1708, fol. 14v-15, nr. 1600, vj 1711 fol. 7v-8 & vj 1713, fol. 80-80v, nr. 1601, nj 1710, fol. 9v, nj 1711, fol. 11-11v & nj 1713 fol. 15-14v, nr. 184, fol. 1046v, nr. 186, fol. 2372v, nr. 192, fol. 1385v, nr. 200, fol. 789, nr. 215, fol. 487v, nr. 138, fol. 1619-1623, nr. 1590, vj 1695, fol. 63v-64; nr. 1591, nj 1695, fol. 27-29 (kistdam à fl745); *4.OPG*, nr. S51; *1.10.42*, nr. 130 (11-8-1701); *4.OMM*, nr. 127 sub V91 (mem. 19-10-1757) ; ZA, *2*, nr. 131 (vb 16-4-1671). 's winters onderhield men over het Paswater een veerdienst. Vanaf 1703 verzocht Sluis om een vaste brug op 's Lands kosten. De financiering bleef een discussiepunt en de brug kwam er pas twintig jaar later. De zeesluis onder een der torens bij de Westbatterij zou in 1716 of 1717 zijn gedempt.

[111] Een deel van het kasteel werd verbouwd tot een nieuwe gouverneurswoning.

[112] ZA, *3521*, nr. 6 (De schade aan de vruchten in 1701 werd getaxeerd op £590. Voor de andere jaren werd op 4-7-1717 een akkoord bereikt); NA, *1.01.19*, nr. 1599, nj 1708, fol. 18-18v.

[113] *Amsterdamse Courant*, 29-6-1702, 2; NA, *1.01.19*, nr. 1597, nj 1705, fol. 7-8, nr. 1598, vj 1708, fol. 109v-111, nr. 1599, nj 1708, fol. 13-14.

[114] ZA, *3521*, nr. 4 (brief 8-10-1708: 'bij nalatigheijt gedreijght het zeewater wederom inden polder te setten'); NA, *1.01.19*, nr. 1601, nj 1709, fol. 48v-50v; nr. 169, fol. 2107-2107v, nr. 1600, vj 1710, fol. 77-77v; nr. 170, fol. 2648.

[115] ZA, *3521*, nr. 4 (brief 13-7-1709); NA, *1.01.19*, nr. 1600, vj 1709, fol. 42v-43v & vj 1711, fol. 5v-6, nr. 1601, nj 1711, fol. 6-6v.

[116] NA, *1.01.19*, nr. 1601, nj 1709, fol. 52v-54; nr. 682 (Maurignault 31-7-1709); ZA, *3521*, nr. 5 (brief 8-7-1709 aan RvS, rap. 20-7-1709, brief 8-8-1709, res. RvS 24-10-1709).

op zodat dit pas in 1688 definitief werd.[117] De tand des tijds had zich toen reeds flink doen gelden. Op 8 november 1691 verwierf de stad de geslechte werken 'in eeuwigen zeijns' met de bepaling dat ze in tijd van oorlog mochten worden opgemaakt.[118] Zover is het nooit meer gekomen. Hoewel het een open stad was geworden, bleek Aardenburg in latere conflicten door de strategische ligging niet helemaal onverdedigbaar. Het platteland echter kon in 1689 tot 1691 worden geterroriseerd door Franse troepen vanuit het Vrije van Brugge en contributieplichtig gemaakt.[119]

Reeds in september 1678 wist de Beoosteree-Bezuidenpolder de gaten te dichten en viel de polder droog. Van de afwatering was geëist dat die door de sluizen bij Aardenburg bleef lopen. Ook het ongeveer 440 hectaren grote drijvend gebleven deel van de Boompolder wilde men herdijken, wat werd toegestaan maar pas in 1698 (met Goodsvliet) werd verwezenlijkt. De geïnundeerde Kleine Boompolder werd direct drooggelegd.[120] De Aardenburgsehaven bleef open. Tijdens de januaristormvloed van 1682 konden hierdoor en door het Haantjesgat diep landinwaarts de dijken doorbreken zodat de Beoosteree-Bezuiden-, Kleine Boom- en Biezenpolder inundeerden tot op Spaanse bodem.[121] De gaten bij Aardenburg werden datzelfde jaar gedicht en tevens werd de Oranjedijk, van Sint-Kruis tot de Zijdelingsdijk, aanbesteed. Het oostelijke polderdeel met de Rabodtpolder werd pas in 1687 drooggelegd. De Kleine Boompolder viel in 1685 terug droog.[122]

Op advies van Menno van Coehoorn werden omstreeks 1700 de Ee en de Stierskreek wederom aan elkaar verbonden ten zuiden van de geslechte Elderschans. Hierdoor ontstond aansluitend met de Eeklosevaart een ononderbroken waterlinie. Een geduchte hindernis was het niet, meer een instrument om in tijden van nood op eenvoudige en afdoende wijze het omringende land te inunderen. Via de Aardenburgsevaart kon worden gesueerd. Om die reden achtte Van Coehoorn een sluis in de geplande afdamming van de Aardenburgsehaven onnodig.[123] Evenals de gouverneur van Sluis was hij allerminst tevreden over de ontmanteling van Aardenburg. Door de Zeeuwse staten voor de kar te spannen, kreeg de stad gedaan dat die in 1701 werd gestaakt.[124] Minder geluk had de stad met de haven. Na de aankomst van de eerste Fransen aan de grens kreeg Wirtenberg op 10 februari en 25 maart 1701 autorisatie die samen met de sluizen af te dammen en inundaties te stellen. Aardenburg probeerde het besluit te keren, maar een jaar later was de afdamming een feit.[125] Die afdamming was al in 1690 door de toenmalige

---

[117] Van Immerseel, 'De Elderschans', 10; Ten Raa & de Bas, *Het Staatsche Leger 6*, 133 *& 7*, 394, 399; GAS, *ASA*, nr. 1411 (brief 1688 & 1689); NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 4, 146, nr. 1582, vj 1684, fol. 24v-25, nr. 1583, nj 1684, fol. 51-52v & nj 1685, fol. 84, nr. 1584, vj 1687, fol. 151-151v, nr. 1585, nj 1687, fol. 25, nr. 1588, vj 1692, fol. 132v, nr. 93 (6-6 & 18-7-1672), nr. 505 (Aardenburg, 13-8-1697); *4.OMM*, nr. 5, sub A79; ZA, *73*, nr. 51. Op bevel van Zijne Majesteit.

[118] GAS, *ASA*, nr. 1411 (rekest 1691); NA, *4.OMM*, nr. 79 sub A79.

[119] NA, *1.01.19*, nr. 505 (Aardenburg, 31-10-1688), nr. 490, fol. 484; ZA, *3520*, nr. 10 (brief 22-9-1691 aan RvS).

[120] ZA, *3526*, nr. 2, fol. 49v-56v, nr. 8B (visitatie), nr. 8A, nr. 310, nr. 4, fol. 12v, nr. 20, nr. 269, Inleiding (geen bron); NA, *1.01.19*, nr. 490, fol. 478v, nr. 1580, vj 1679, fol. 90-91v, nr. 1584, vj 1686, fol. 154-157v; RAG, *P30*, nr. 334, fol. 9-18; Wilderom, *Tussen Afsluitdammen*, 84 (geen bron). De Goodsvliet (of *Noorthouck*) werd onder een apart octrooi bedijkt.

[121] NA, *1.01.19*, nr. 1581, nj 1682, fol. 26, 34. In september dreven beide Boompolders nog.

[122] ZA, *3523*, nrs 334 (bestekken/besteding 14-9-1682), 335 & 404; *7*, nr. 23 (24-12-1683); *3526*, nr. 4, fol. 9v (octrooi 1685); GAS, *ASA*, nr. 906; NA, *1.01.19*, nr. 1583, nj 1683, fol. 58-59, nr. 1591, nj 1696, fol. 13-18; RAB, *INV81*, nr. 2341. Commandant Cau van Aardenburg werkte met name het herstel in de Beoosteree-Bezuidenpolder tegen. Hij eigende zich de sluizen toe en weigerde na herstel meermaals het ingelaten zeewater (schuren haven) en dat uit de Ee en Eeklosevaart af te laten. Werd hij door de RvS op zijn vingers getikt, dan gooide hij het telkens op 'mouvementen der Fransen en vluchtelingen'.

[123] Ten Raa, *Het Staatsche Leger 6*, 67-68, 116-117 *& 7*, 396; ZA, *73*, nr. 51; NA, *1.01.19*, nr. 1594, vj 1701, fol. 60v-61, nr. 1864 (rap. 20-4 & 6-1700, fol. 11-12, bijl. 2, fol. 61-63).

[124] NA, *1.01.19*, nr. 137, fol. 887-888v.

[125] NA, *1.10.42*, nr. 135 (notitie A. van der Hoop); *1.01.19*, nr. 136, fol. 177, 434-434v, 486-486v, nr. 1594, vj 1701, fol. 67v-68; GAS, *ASA*, nr. 1097 (res. RvS 10-2-1701, rekest 4-3-1701 aan RvS & 27-7-1701 aan Zijne

gouverneur, de graaf Adriaen van Hoorne (of Horne), bepleit. Het water van de nieuwe bedijking – en de daarop lozende Isabella-Benoorden- en Boompolders – werd vanaf 1703 door een coupure en nieuwe watergang door de Bewesteree-Benoordenpolder naar de Oostsluis geleid. De draaibrug werd gesloopt en vervangen door een dam en een duiker.[126] Aardenburg bleef halsstarrig lobbyen voor een open zeeverbinding.[127] Daar de waterlinie in de polders bij Aardenburg niet gedekt werd door fortificaties was de militaire waarde beperkt. De waterlinie en de aanleg ervan veroorzaakten veel wateroverlast en vruchtbederf in een groot gebied aan weerszijde van de grens.[128]

Na de ontmanteling van Middelburg (Vl.) in juni 1702 trokken Bedmar's troepen op Aardenburg aan. Voor korte tijd werd een kamp opgeslagen en de omgeving leveringplichtig gemaakt. Daarna vertrokken zijn troepen naar Gent. Het kan niet anders zijn geweest dan dat toen de Aardenburgsehaven-, Beoosteree-Bezuiden- en de Bewestereepolders verder zijn geïnundeerd om de Fransen op afstand te houden. Na het stationeren van enkele regimenten Engelsen gebeurde er, afgezien van Franse contributie eisen, weinig meer.[129]

8.5.5. Oostburg, IJzendijke en Biervliet

In 1680 werd de vesting Biervliet door de Prins van Oranje aangemerkt om te worden gesloopt wat door de Raad van State werd overgenomen. Zeeland maakte geen haast en in 1688 was er weinig aan gedaan.[130] In dat jaar vertrok het garnizoen en verloor de haven zijn belang. De vesting werd te gelde gemaakt en het werd een open stad. De slechting van de vesting Oostburg was in 1680 afgerond.[131] De stad probeerde nu, gesteund door de Generale Prins Willempolder II, de discussie over de Schoondijksevaart en de twee sassen op gang te brengen.[132] In 1685 vroegen de bezoekende gecommitteerden zich af of verkoop en sloop niet zinvoller was, hetgeen in de zomer van 1690 zijn beslag kreeg.[133] IJzendijke kwam vanwege de Nieuw-Passegeule, die als linie werd aangemerkt, nu meer in de belangstelling.

Tijdens de stormvloed van 1682 overstroomden diverse polders in de omgeving van Breskens, Oostburg, Biervliet en IJzendijke.[134] De meeste polders lagen snel terug droog. Alleen bij Breskens was er definitief landverlies, maar dat was een proces dat al langer speelde en veroorzaakt werd door de oprukkende Westerschelde en dat valt buiten het inundatiegebied.[135] In 1684 vond de afdamming plaats van het laatste stuk van de Brugsevaart.[136] De vestingwerken en de Jonkvrouwschans liepen in 1682 flinke schade op. Door het inunderen van de Kleine Jonkvrouwpolder verruimde de verbinding met de Nieuw-Passegeule en hadden de buitenwerken

---

Majesteit, res. 5-3-1701 RvS, rek. 7-5-1703); RAG, *VZI*, nr. 1511; ZA, *2*, nr. 131 (vb 16-4-1701); Stuij, 'De Passegeule linie', 120.

[126] ZA, *3520*, nr. 318 (extracten rek.); *3521*, nr. 317 (condities 8-9-1707), nr. 1 (30-10-1739); *3526*, nr. 319; *3521*, nr. 1 (15-9-1703); *3520*, nr. 239, nr. 272, nr. 278 (verslag 8-6-1690).

[127] GAS, *ASA*, nr. 1097 (stukken 1706 e.v.; mem. aan SG 1713). De stad gaf aan dit op eigen kosten te willen doen maar haalde telkens bakzeil.

[128] NA, *1.01.19*, nr. 137, fol. 894-895. De lastenverlichting werd geweigerd.

[129] ZA, *7*, nr. 577 (12-6-1702 eis Bedmar & 19-6-1705); *Oprechte Leydse Courant*, 13-11-1702, 2.

[130] ZA, *2*, nr. 112 (10-4-1680); NA, *1.01.19*, nr. 489 (1697 Biervliet), nr. 1582, vj 1684, fol. 113-113v, nr. 101 (1-4-1680), nr. 105 (9-2-1684), nr. 109, fol. 254v. Ook Terneuzen moest worden gesloopt en Lillo, Axel en Liefkenshoek verkleind. Het werd aanhangig gemaakt bij Willem III. De RvS besloot tot een conferentie met SZ, waarbij ook de 'quade betalinge' van het gewest ter sprake zou komen.

[131] NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1680, fol. 66.

[132] NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1680, fol. 52v-53.

[133] NA, *1.01.19*, nr. 1583, nj 1685, fol. 57-57v, nr. 1588, nj 1689, fol. 29, nr. 1589, nj 1691, fol. 19v-20v.

[134] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 296-298; NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1682, fol. 72-72v, nr. 1582, vj 1683, fol. 97v, 99v, 104v, 105, 105v, vj 1684, fol. 55-55v, nr. 1583, nj 1685, fol. 12; RAG, *P30*, nr. 110; *VZI*, nr. 2581 & 635.

[135] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 261, 287, 389; NA, *1.01.19*, nr. 130, fol. 1139-1140, nr. 1582, vj 1683, fol. 95v, 100v, 109v.

[136] NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1681, fol. 62-62v; ZA, *3552*, nr. 1 (akkoord 1688).

meer te lijden.[137] Dat was al in 1680 onderkend met een dieper wordende Galghekreek. Als oplossing werd toen aangedragen de geul af te dammen en om te leiden door het schor tot in een andere kreek. Ondanks de urgentie bleef dit bijna twintig jaar liggen tot de geul, als Cromme creek (de Brandkreek) in 1699 werd afgedamd maar toen was het Zuiddiepe reeds bedijkt en wilde men aldus een grotere doortocht bewerkstelligen door de Nieuw-Passegeule en het Jonkvrouwgat.[138] De bedijking van de Groot-Zuiddiepepolder in 1688, waarvoor in 1680 toestemming was verleend, verbond het Eiland van Biervliet direct met de Clarapolder en het Vlaamse vasteland. Deze bedijking had in militair opzicht grote consequenties en bleef een punt van discussie. In het octrooi was bepaald dat de binnengedijkte geul, met een solide tragel aan de zuidzijde, moest dienen als houwer met in beide dijken een spui ter schuring. Tevens was het een waterlinie. In 1688 adviseerde de Raad van State de Staten-Generaal om de ingelanden van de sinds 1672 drijvende Eylandtpolders (de Generale Vrije Polders) te bewegen tot herdijken. Dat werd in 1698 herhaald maar het zou tot 1700 duren eer er daadwerkelijk wat gebeurde.[139] In 1688 en 1689 vonden, vanwege de Franse aanwezigheid zuidelijk van de grens, zoute inundaties plaats in de herdijkte Kleine Jonkvrouw- en Oudemanspolder ter beveiliging van IJzendijke. Dat werkte eroderend op de oever van de Galghekreek.[140] Na enkele Franse excursies werd in 1688 besloten de fortjes aan Klein-Turkeye op te knappen.[141] De Nieuw-Passegeule tussen Klein-Turkeye en de Jonkvrouwschans gold als het zwakste deel van de waterlinie. Vandaar dat de commandant van IJzendijke de Kleine Jonkvrouwpolder sinds 1672 bij elke dreiging met zeewater gevuld hield. De sluis was daar in 1694 niet meer tegen bestand en werd verlegd. Daarnaast was eind 1690 veel schade ontstaan door het 'harde weer'.[142] Dat vestigde de aandacht opnieuw op de verdediging van IJzendijke. De opslibbing had het Jonkvrouwgat gereduceerd tot een slikvlakte met een ondiepe smalle geul. Dit verminderde de hinderniswaarde aanzienlijk. Het Vrije van Sluis kreeg daarom in 1691 opdracht enkele redoutes op de dijk van de Oranje- en Mauritspolder aan te leggen tegen het overlopen van de slikken, het begin van de Linie van de Oranjepolder. De bedijking van de Helena- en Pieterspolder bracht een verdere opslibbing teweeg.[143] Na 1692 werd gewerkt aan de vesting en de Jonkvrouwschans én volgde de bouw van meer redoutes; nu langs de Nieuw-Passegeule, die plaatselijk met paard en wagen kon worden overgestoken.[144] De haven werd in 1694 gedempt en de hoofdwal gesloten. De nieuwe haven met bijbehorende werken en redoutes lag nu aan de noordzijde van de stad aan

[137] NA, *1.01.19*, nr. 1581, nj 1682, fol. 10v, nr. 627 (brieven 1 & 4-7-1689 Van Vrijberghen), nr. 1580, vj 1682, fol. 159-159v, nr. 1584, vj 1687, fol. 125v-126.
[138] NA, *1.01.19*, nr 1680, vj 1682, fol. 220, 227-228, nr. 1582, vj 1683, fol. 141v, nr. 1583, nj 1685, fol. 5-6, nr. 131, fol. 521, nr. 1592, vj 1699, fol. 90-91v, 102, nr. 638 (brief & mem. commandant IJzendijke 8-9-1698).
[139] NA, *1.01.19*, nr. 101 (1-4-1680), nr. 109, fol. 405-405v, nr. 490, fol. 481 nr. 1580, vj 1681, fol. 9, nr. 1587, nj 1689, fol. 40v-41v, nr. 490, fol. 481; *4.VTH*, nr. 2953; ZA, *33.1*, nr. 1618; *470*, nr. 84.3 (kopie octrooi); *3510*, nr. K-84; *2*, nr. 128 (12-4-1698); *3568*, nr. 1, fol. 15v-17, 21-27. Het octrooi van 4-12-1698 betrof 2.500 gemeten (1.100 ha). De tragel kwam er in 1689 en 1690.
[140] ZA, *7*, nr. 9; NA, *1.01.19*, nr. 627 (brieven 1 & 4-7-1689 Van Vrijberghen), nr. 1586, vj 1689, fol. 152-154; nr. 1588, vj 1691, fol. 119-119v.
[141] ZA, *7*, nr. 9 (res. RvS 2-10 & 2-11-1688, 30-11-1690); NA, *1.01.19*, nr. 1586, vj 1690, fol. 114v; nr. 1587, nj 1689, fol. 12-13, 14-14v.
[142] ZA, *7*, nr. 9 (res. RvS 30-8, 6-10, 20-10-1689, 3-8-1694); NA, *1.01.19*, nr. 1590, vj 1695, fol. 39-39v, 46v-47v, nr. 1591, nj 1694, fol. 4v-5v, 5v-6v & nj 1695, fol. 4v-5, 16v-17, nr. 1592, vj 1699, fol. 90, nr. 1587, nj 1689, fol. 63-64, nr. 121, fol. 766v, 789, nr. 122, fol. 135-237. Zie ook Buisman, *Duizend jaar weer*, dl5, 165, 167.
[143] ZA, *7*, nr. 9 (res. RvS 21-12-1690 & 13-1-1691); *361.3*, nr. 1438; NA, *1.01.19*, nr. 114 (26-3-1691), nr. 1864, vb 1691, fol. 14-15v, nr. 1589, nj 1691, fol. 46 & nj 1692, fol. 28-29v; *1.10.14*, nr. 923.
[144] NA, *1.01.19*, nr. 114 (26-3-1691), nr. 115 (18-6 & 9-11-1691), nr. 116 (22-3-1692), nr. 122, fol. 235-237, nr. 489, fol. 161v, nr. 490, fol. 688-689v, nr. 1864, vb 1691, fol. 15v-16v, nr. 1588, vj 1692, fol. 106-106v, 113v & vj 1693, fol. 114, nr. 1590, vj 1695, fol. 38v-39, 46-46v, nr. 1591, nj 1695, fol. 16-20, nr. 122, fol. 235-237, nr. 1592, vj 1697, fol. 36, nj 1698, fol. 34v-36; RAG, *VZ1*, nr. 630.

een zijtak van de Galghekreek.[145] In 1693 kregen de eigenaren van de schorren oostelijk van de Zuiddiepepolder toestemming die te bedijken. Het voorstel was de dijk te leggen van de Annapolder naar de Clarapolder en de linie van het Zuiddiepe door te trekken. Op de sluis kon ook de Clarapolder worden aangesloten wat de voorkeur had boven Boekhouterhaven. Het kwam zover niet mede door het hardnekkig verzet van de IJzendijkse commandant tegen elke vorm van bedijking rond IJzendijke en Biervliet.[146]

In 1695 werd weer een Franse dreiging gevoeld. Een verzoek om bij IJzendijke een retranchement te leggen op een van de toegangswegen haalde het niet.[147] De commandant van Sluis, Bonifacius Okkers, dreigde met het doorsteken van de dijken van de Generale Prins Willempolder I en de Mauritspolder. Na een klacht van het Vrije van Sluis en de polder liep dit met een sisser af.[148] Toch bleek enige vorm van verdediging geen overbodige luxe daar in mei 1697 een eenheid Fransen in de Zuiddiepepolder enkele boerderijen in brand stak.[149]

In 1699 wist de IJzendijkse commandant De Beaufort te verhinderen dat enkele redoutes werden gesloopt.[150] Het buitendijkse gebied stond rondom laagwater grotendeels droog en was dan vier tot vijf uur lang te passeren. Vandaar dat hij zich in 1700 keerde tegen het dichtmaken van de Cromme kreek (de Brandkreek) bij de Kleine Oudemanspolder.[151] Wirtenberg en Van Coehoorn wensten in 1701 naast verbeteringen aan IJzendijke en de Jonkvrouwschans nog meer redoutes.[152] Wirtenberg zag voordeel in het bedijken van het Jonkvrouwgat en de Nieuw-Passegeule met drie dammen en alle geulen in de nieuwe polder tot een staand water te maken. De Brandkreek moest buitendijks blijven. Bijgevolg konden de fortificaties van IJzendijke en de Jonkvrouwschans worden opgegeven. Van Coehoorn ging hierin mee maar wenste beide fortificaties juist te versterken. De dijk van IJzendijke naar Turkeye en langs de Nieuw-Passegeule wenste hij als linie te verzwaren met in het schor voor de Kleine Jonkvrouwpolder een voorgracht.[153] Op zijn voorspraak werd in 1700 een dam gelegd tussen IJzendijke en de Amaliapolder. In 1702 werd hierin ter plaatse van de doorsnijding van de Galghekreek een versterkte dubbele spuisluis geplaatst. Dat gebeurde gelijktijdig met de aanleg van de Nieuwendam met dito sluis door de Nieuw-Passegeule nabij Klein-Turkeye. De dammen waren noodzakelijk vanwege de ondiepe geulen en de hoogte van de slikken in het Jonkvrouwgat. En, niet onbelangrijk vanwege de kosten, er waren geïnteresseerde bedijkers. In deze nam Van Coehoorn het advies van De Vassij en de zijnen over.[154] De Grote Jonkvrouwpolder die hiermee ontstond, was laag

---

[145] Van Damme, 'IJzendijke', 118; NA, *1.01.19*, nr. 490, fol. 688v-689, nr. 1864, vb 1691, fol. 19v, nr. 1589, nj 1693, fol. 3-4v, nr. 1590, vj 1694, fol. 103-103v, 109, 135-135v & vj 1695, fol. 38v-39, nr. 122, fol. 135-135v & 235-237, nr. 490, fol. 688-688v. De havenwerken waren in 1696 gereed.

[146] NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 51v (Biervliet), 141 & 142, nr. 1588, vj 1693, fol. 82-86v, nr. 505 (Biervliet 21-4-1693, 17-2-1698), nr. 131, fol. 511v-512. Octrooi van 4-6-1638.

[147] NA, *1.01.19*, nr. 1587, nj 1689, fol. 33-34v. 'avenuen daar de vyant kan passeren'. Het oude retranchement van IJzendijke was 'geplaineert'.

[148] ZA, *7*, nr. 9 (res. RvS 6-8-1695).

[149] Van den Bosche & Willemse, *Biervliet*, 105.

[150] NA, *1.01.19*, nr. 1593, nj 1698, fol. 38v-39, nr. 1594, vj 1700, fol. 29-31, nr. 1595, nj 1700, fol. 43-43v, 47-47v; nr. 134 (23-2-1700).

[151] NA, *1.01.19*, nr. 1593, nj 1698, fol. 41.

[152] NA, *1.10.42*, nr. 130 (11-8-1701); *1.01.19*, nr. 138, fol. 1620-1621v, nr. 389, fol. 277v-278, nr. 1593, nj 1693, fol. 33 & nj 1697, fol. 20-20v, nr. 1594, vj 1701, fol. 52, nr. 1595, nj 1701, fol. 16.

[153] NA, *3.20.04.01*, nr. 39 (Het Eiland van Cadzand zou met slechts twee gefortificeerde dammen aan Vlaanderen en Biervliet verbonden zijn); *4.VTH*, nr. 2948; *1.10.42,* nr. 135 (notitie A. van der Hoop); *1.01.19*, nr. 137, fol. 889-889v, nr. 1594, vj 1701, fol. 52-52v, nr. 1595, nj 1701, fol. 16v.

[154] NA, *1.01.19*, nr. 1864 (rap. 20-4 & 6-1700, fol. 17-23, bijl. 4, fol. 68-70, bijl. 5 fol. 25-28), nr. 1597, nj 1703, fol. 32-34, nr. 1596, vj 1704, fol. 99v-100 & vj 1705, fol. 127-128v, nr. 140, fol. 645-646v & 662-646v, nr. 1595, nj 1700, fol. 45v-46v, 47v-52v, nr. 1606, 1732, fol. 79v-83v, nr. 141, fol. 1382-1384; *4.VTH*, nr. 2954; ZA, *7*, nr. 459 (19-4-1702); *107*, nr. 45; RAG, *VZ1*, nr. 1532. De commandant van IJzendijke was tegen de bedijking. Daar te voorzien was dat de bedijking vanwege de oorlog geïnundeerd zou blijven, wensten de bedijkers een zoetwaterinundatie. Hieraan werd geen gehoor gegeven.

en zeer waterrijk. De eerste jaren bleef hij met zeewater gevuld en diende alleen om de slikken van het Jonkvrouwgat en Nieuw-Passegeule te schuren, dus als spuikom en inundatiebekken.[155] Om effectief te schuren, bleek de capaciteit van de sluizen te klein, zodat uitdieping van de IJzendijkse haven niet meer zinvol werd geacht.[156]. In 1707 verzochten de ingelanden om hun polder te mogen droogmaken. Onder druk van de IJzendijkse commandant en het bestuur van het Vrije van Sluis, namens de polders noordelijk van de Nieuw-Passegeule die vreesden daardoor gemakkelijk onder contributie te kunnen worden gesteld, werd dit geweigerd.[157]

Bij de ondiepten in de Nieuw-Passegeule westelijk van de Nieuwendam liet Van Coehoorn in 1701 en 1702 drie redoutes leggen en de zeedijk omvormen tot een linie. De vervallen redoutes tussen het Breede Hooft en de Roodenhoek langs de Galghekreek werden opgemaakt.[158] Door zijn toedoen werd, om de toegang vanuit het zuiden naar Biervliet te bemoeilijken, in de Groot-Zuiddiepepolder de, in het bedijkingsoctrooi geëiste, waterlinie met fortjes aangelegd. Het Oostfort bewaakte de gecombineerde uitwatering- en inundatiesluis.[159] Op 22 juli 1702 arriveerde een Frans-Spaans leger van 2.300 man uit Brugge om de arbeiders te verdrijven. Daar die onder de bescherming werkten van 1.000 man aan troepen, keerde het onverrichter zake terug.[160]

Toenemende Franse bewegingen in 1706 verhoogde de ongerustheid en de defensie-inspanning.[161] Op 29 juli 1708 passeerde een Franse eenheid met gemak en zonder al te veel weerstand de Passegeulelinie nabij Turkeye. Slechts een smalle strook was geïnundeerd en de aan de linie grenzende dwarsdijken waren nog steeds niet overeenkomstig het plan Van Coehoorn geslecht. Dit niet tijdig in gang zetten van werken, of slechts half werk leveren, zullen we vaker tegenkomen. Dit beïnvloedde aanmerkelijk de succesfactor van projecten als deze. Daarnaast hadden gouverneur Fagel en generaal Murray vroegtijdig de meeste troepen op Sluis en Hulst teruggetrokken.[162] IJzendijke werd belegerd en ingenomen. Hierna trok het gezelschap plunderend en brandend naar het westen waar Waterlandkerkje, Schoondijke en Oostburg werden bezocht. Biervliet, dat tijdig een brandschat had betaald, bleef gespaard. De bevolking werd contributieplichtig gemaakt onder bedreiging de dijken door te steken en het gijzelen van notabelen.[163] Pas na ontvangst op 19 augustus 1708 van een aanmaning tot betaling, van de Franse

---

[155] NA, *1.01.19*, nr. 1594, vj 1703, fol. 115v-119; ZA, *2*, nr. 138 (20-2-1708); *3585*, nr. 1, fol. 14-15; *33.1*, nr. 1618; *293*, nr. 353. Daar de inundatie ter vrijwaring van het Land van Cadzand was, dienden de geërfden ervan aan de polder een 'toelegh' te betalen. Pas in 1710 en 1711 werd de polder opgemeten en verkaveld.

[156] Wiltschut, *Verhaal hoe dat*; NA, *1.01.19*, nr. 1596, vj 1703, fol. 114-115, nr. 1595, nj 1700, fol. 51v-52v & nj 1701, fol. 24v-25, nr. 1597, nj 1704, fol. 21-21v. De bezoekende gecommitteerden constateerden op 25-3-1704 meer dan 2 voet opslibbing i.p.v. de voorspelde extra diepte. Dit weet men aan de verkorting t.h.v. de Juffrouwschans die de kom verkleinde.

[157] ZA, *7*, nr. 459. In eerste instantie had SG drooglegging toegestaan mits een extra gracht werd gegraven.

[158] NA, *1.01.19*, nr. 138, fol. 2620-2622, nr. 140, fol. 645-646v & 661-663, nr. 141, fol. 957-958, nr. 1594, vj 1702, fol. 143v; *1.10.42*, nr. 135 (mem. van Wiltschut, Van Doeveren, Van Dun) & nr. 130 (11-8-1701); *4.OSK*, nr. V120, *4.OSPV*, nr. Y22; ZA, *470*, nr. 84.1; *3556*, nr. 161, fol. 27 & nr. 447; *361.3*, nr. 1438. Ook bij Sasput lagen twee fortjes.

[159] Ten Raa & de Bas, *Het Staatsche leger 8-II*, 329; ZA, *2*, nr. 381, fol. 153, nr. 3250, fol. 935; *505*, nr. 37520-37660 en inleiding op inventaris Committimus, 17; NA, *4.VTH,* nr. 2949; *1.01.19*, nr. 1602, vj 1718, 53v; *1.01.19*, nr. 1596, vj 1704, fol. 98v. De waterlinie vormde de grens tussen Generaliteit en Committimus.

[160] *Amsterdamse Courant*, 27-7-1702, 1.

[161] NA, *1.01.19*, nr. 1598, vj 1706, fol. 93-94v; vj 1707, fol. 77v; nr. 1600, vj 1710, fol. 71v-72; ZA, *361.3*, nr. 1438.

[162] Wiltschut, *Verhaal hoe dat*; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 2-8-1708, 2; ZA, *3568*, nr. 419 (verslag Jacob Loke); *7*, nrs. 9 (aan SG 5-9-1708), 340 & 577. Daar menigeen dit debacle weet aan het falen van de burgemeester en generaals deed de RvS onderzoek naar mogelijk begane misstanden.

[163] ZA, *7*, nrs. 9 (diverse stukken) & 577 (aan SG 5-9-1708, aan RvS 2-8-1708) & *2*, nr. 138 (9-8-1708); *474*, nr. 93T; GAS, *ASA*, nr. 1426 (rekest Vrije 9-1708); Vanden Bosche & Willems, *Biervliet*, 105; Raa & de Bas, *Het Staatsche Leger 8-II*, 328-329; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 2-8-1708, 2; NA, *1.01.19*, nr. 1600, vj 1710, fol. 71v-72. Het Vrije van Sluis gaf aan dat deze strooptocht een wraakneming was geweest voor de geallieerde acties

bevelhebber van de Linie kanaal Gent-Brugge, werd de Passegeulelinie met enkele Staatse regimenten versterkt en de voorliggende polders (2.000 ha) geïnundeerd.[164] De Grote Jonkvrouwen de Generale Vrijepolder verzochten tevergeefs om een deel van de landerijen met een tragel van twee tot drie voet hoog te mogen beschermen.[165] Datzelfde najaar bezochten de directeur fortificaties en enige ingenieurs de linie van Biervliet. Ze stelden voor om de linie te herstellen en hem te verlengen. De goedkeuring door de Zeeuwse Staten liet op zich wachten.[166] In 1709 kreeg de Grote Jonkvrouwpolder van de Staten-Generaal de lang begeerde toestemming het zeewater af te laten. Daar dan de kreek voor de linie zou droogvallen, weigerde de commandant van IJzendijke, Le Lion, dat te doen. Twee jaar later was er weinig veranderd en verzocht de polder in augustus tot de aanleg van een dam bij de Jonkvrouwschans. Dat werd door de Staten toegestaan maar weer lag Le Lion dwars. Ditmaal werd hij teruggefloten.[167] Tevens konden probleemloos twee stukken schor aan de zuidzijde van de Nieuw-Passegeule worden bedijkt als Vrije- en Oud Passegeulepolder. In 1712 was men de oorlog alweer bijna vergeten.[168]

8.5.6. De Waterlanden

De stormvloed van 26 januari 1682 richtte veel schade aan in de droge en drijvende polders in de Waterlanden. Het water viel vanuit het Haantjesgat, de Nieuw-Passegeule en de Brandkreek de resterende dijken aan, zowel op Statenbodem als op Koningsbodem.[169] Op 8 juni 1688 verleenden de Staten-Generaal octrooi tot het bedijken van de Eylandtpolders met een ringdijk maar tevens moesten de oude binnendijken gehandhaafd blijven zodat een aantal compartimenten ontstond, tezamen ongeveer 1.100 hectaren.[170] Er gebeurde weinig en de polders bleven drijven. De Clarapolder en Spaanse polders zuidelijk van de Brandkreek werden wel kort na 1682 herdijkt. Waar de oude dijk was weggespoeld, moesten ze de nieuwe zeedijk als inlaagdijk meer landinwaarts leggen. Het lozingspunt van de Spaanse polders werd verplaatst naar de nieuwe sluis van Watervliet op de Boekhouterhaven.[171] Op 4 december 1698 verleenden de Staten-Generaal nogmaals octrooi voor de Staatse polders en diezelfde zomer zou een begin worden gemaakt.[172] De oorlog met Frankrijk in 1697 bracht uitstel. In de zomer van 1700 besloten de Staatse polders als één bedijking van circa 725 hectaren groot verder te gaan, wat ook de wens van Van Coehoorn was, met sluizen op het schor van Dierkensteen en op de Nieuw-Passegeule door de Oudemans- (het vierde en vijfde begin) en Sint-Jorispolder. De Staatse Jonkvrouw-Bezuidenpolder en het zesde begin van de Oudemanspolder bleven buiten de sociëteit daar die aan het 'vasteland' vastzaten. De binnendijken binnen de 'sociëteit' bleven behouden zodat de polders compartimenten vormden.[173] Uit militaire overwegingen had de Raad

---

en contributieoplegging in Arras en Artois. En passant werden de, sinds het begin van de oorlog opgebouwde achterstallige 'contributien in Hollants Vlaenderen en Zeelant' geïnd.

[164] ZA, *7*, nr. 9 (aan RvS 1-9-1708).

[165] NA, *1.01.19*, nr. 1599, nj 1708, fol. 41v-42v; ZA, *2*, nr. 138 (20-8-1708).

[166] NA, *1.01.19*, nr. 1599, nj 1708, fol. 31v-32, 35v-36v, 62-63v; ZA, *2*, nr. 140 (25-9-1710), nr. 378, fol. 198. Vanuit Middelburg kwam geen reactie. Toen de aannemers vernamen dat Middelburg de opdrachtgever zou zijn, trokken ze zich terug.

[167] ZA, *2*, nr. 139 (13-6-1709); NA, *1,01.19*, nr. 1601, nj 1709 & nj 1712, fol. 16v-17.

[168] NA, *1.01.19*, nr. 1600, vj 1712, fol. 46.

[169] *Oprechte Haerlemsche Cou*rant, 3-2-1682, 2.

[170] ZA, *3568*, nr. 1, fol. 6v-17, nr. 7 (verzoek octrooi 3-3-1688), nr. 380 (octrooi 8-6 & res. 13-3-1688). 'int geheel ende ook met verscheijde gesepareerde verdeelingen'.

[171] RAB, *INV113*, nr. 497; *TBO2*, nr. 210; NA, *1.01.19*, nr. 1582, vj 1585, fol. 101-102 (Clarapolder); RAG, *AR166*, nr. 770 (res. RvS 8-6-1682). Voorheen was dat via de Eylandtpolders.

[172] ZA, *2*, nr. 128 (12-4-1698); *3568*, nr. 1, fol. 22-22v, nr. 380 (octrooi), nr. 7 (860 ha).

[173] NA, *1.01.19*, nr. 1587, nj 1689, fol. 63-64; ZA, *3568*, nr. 1, fol. 28v, 32v e.v., 181-182v, nr. 112, fol. 33v-34, nrs. 377 (condities/bestekken), 387, 396 & 397; *2*, nr. 138 (20-8-1708), nr. 7 (verzoek herdijking 27-2-1700), nr. 381; *293*, nrs. 341, 351 & 352A. De 'Hals' en Dierkensteen, ca 55 ha, werden opgegeven. Het grootste stroomgat werd gedicht door een schuit af te zinken

van State beslist dat geen dammen gelegd mochten worden door de Brandkreek.[174] De Spaanse polders waterden in het westen af op het Gat van Sint-Margriete (Haantjesgat). Daar was in 1698 tussen de Staatse Beoosteree-Bezuidenpolder en de Roeselaerpolder een dam gelegd en op Spaans territoir de Oud-Haantjesgatpolder bedijkt.[175] De oostelijke polders loosden nog door de sluis bij Boekhoute.

Ondanks dat de Waterlanden ruim noordelijk van het tot linie gevormde kanaal Gent-Brugge en de Bedmarlinie lagen, ontkwam het gebied in geen enkele oorlog aan het betalen van contributie en het leveren van werkvolk voor de aanleg en het herstel van verdedigingswerken. In 1702 waren er volop werken aan de Bedmarlinie bij Evergem, een smalle strook langs de Kale, aansluitend op de Sassevaart. Vanuit Bassevelde, waar enige tijd een Staats kamp was, werden uitvallen gedaan om de arbeiders te verjagen en de werken te vertragen. Eind juli was de linie zo goed als klaar en verlieten de Staatsen hun kamp.[176]

Op 2 mei 1703 stak een detachement uit IJzendijke de 'Sint-Bartramspolder' (bedoeld wordt de Sint-Barbarapolder) door om de Spaanse polders onder de heerlijkheid Watervliet onder water te zetten. Datzelfde gebeurde met de Spaanse Oudemanspolder nabij de dam uit 1660 door de Brandkreek. 'Militaire volkeren' braken de deuren uit de sluis van Boekhouterhaven. Het zeewater strekte zich uit van Sluis tot aan de Clarapolder. De Sasse commandant Johan de Vassij diende een plan in om ook de Clarapolder gedeeltelijk te inunderen binnen een op te werpen tragel maar dat ging niet door.[177] De nog steeds geïnundeerd liggende Grote Jonkvrouwpolder vreesde een dijkdoorbraak vanuit de Spaanse Oudemans- en Kleine Jonkvrouw-Bezuidenpolder. De ingelanden wensten van de inundatie verlost te worden daar ze verplicht waren zorg te dragen voor de nieuwe dijken en dammen. Vanwege de torenhoge kosten deden ze een beroep op de Raad van State om bij te springen daar Brussel de Vlaamse polders niet toestond de door wintervloeden beschadigde binnendijken te verzwaren.[178] De meeste Spaanse polders lagen al weer droog toen op 11 april 1704 de commandant van Sluis opdracht kreeg om ze opnieuw te inunderen. Tegen het eerstvolgende springtij moest hij zoveel dijken doorsteken als nodig was om, vanuit de drijvende Spaanse Oudemanspolder, het zeewater door de Jonkvrouw-, Sint-Anna-, Sint-Barbara- en Laureinepolder tot tegen de Boekhouterhaven te brengen. De twee sluizen daar werden op order van de generaals Von Salisch en De Sparre gedempt.[179]

In 1706 ontving de Raad van State voorstellen om de Nieuw-Passegeule bij Bakkerspolder af te dammen ter beveiliging van het Land van Biervliet en Cadzand. De kosten, inclusief werkjes bij Biervliet en de dam, konden grotendeels worden afgewenteld op de Generale Prins Willem-, Generale Vrije-, Zuiddiepe- en de drijvende Oudemans-, Sint-Barbara- en Laureinepolder. De eerste drie hoefden dan niet meer bevreesd te zijn voor het doorsteken van hun dijken en de andere drie konden worden drooggelegd.[180] De ingelanden gingen er niet op in.

Het Franse leger richtte op 12 juli 1708 zijn kwartier in te Lovendegem en vandaar deden detachementen uitvallen. Bij het terugtrekken, begin augustus 1708 na de tocht door de ambachten IJzendijke en Oostburg, zette zo'n detachement wat polders zuidelijk van de Nieuw-Passegeule onder water door de zeedijk van de Staatse Oudemanspolder door te steken. De

---

[174] ZA, *3568*, nr. 382. Waartegen de polder tevergeefs protest aantekende.
[175] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub 36 (vb De Vassij e.a., fol. 9; men heeft het abusievelijk over de Spaanse Kruispolder); RAB, *TBO171*, nr. 151 (tekst op kaft); *INV113*, nr. 485; *INV114*, nr. 1452; RAG, *VZ1*, nr. 1540; ZA, 292, nr. 1920.50.
[176] *Amsterdamse Courant*, 24 & 31-7, 16-8-1704.
[177] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 12-5-1703; NA, *1.11.01.01*, nr. 1897; Verstraete, 'De kerk van Watervliet', 170; RAG, *AR194*, nr. 1083 (proces); ZA, *2*, nr. 133 (17-4-1703: 'te assecureren en echter soo veel mogelijck te conserveren' met 'sekere af teijckeninge'). De sluis van Bouchauterhaven werd zwaar beschadigd.
[178] NA. *1.01.19*, nr. 1597, nj 1704, fol. 23-25v; ZA, *361.3*, nr. 1438.
[179] ZA, *3568*, nr. 112, fol. 47, nr. 113, fol. 13; Verstraete, 'De kerk van Watervliet', 170; NA, *1.01.19*, nr. 149, fol. 899-899v, nr. 1597, nj 1704, fol. 29; RAG, *AR194*, nr. 1083. In 1709 volgde herstel.
[180] NA, *1.01.19*, nr. 157, fol. 981.

westelijke polders (350 ha) werden in de zomer van 1709, om meer schade te voorkomen, 'van het soute water bevrijd' door een nooddijk te leggen van noord naar zuid. De oostelijke polders (400 ha) werden in 1710 en 1711 herdijkt nadat Middelburg (Zld.) en Den Haag hierover hadden beraadslaagd. De Oostenrijkse Jonkvrouw- en Oudemanspolders werden eveneens drooggelegd.[181]

De Clarapolder had suatiesluizen op het Zuiddiep en de Boekhouterhaven. Vanaf het eind van de zeventiende eeuw kwam de oeververdediging in het gedrang door de eroderende werking van de Braakman. Om strategische redenen wilde de Raad van State niets van inlagen weten. Die zouden het Staatse land voor de landsgrens smaller maken. De polder moest rijswerken leggen. Desondanks werd in 1698 en 1711 aan een inlaagdijk begonnen, maar het werk werd op last van de Raad steeds stopgezet. De polder had inmiddels zo'n grote schuld opgebouwd dat ingelanden de polder begonnen te verlaten. De commandant van Philippine, De Bils, voorzag grote problemen voor zijn vesting. De Raad koos eieren voor zijn geld en er kwam in 1711 een onderhoudsovereenkomst.[182]

Om de door De Vassij, De Waier en Hammersberg voorgestelde dam met suatiesluis door het Sint-Margrietgat te leggen, moest de Brandkreek aan beide zijden worden afgedamd met een verkorting. Het polderwater van Watervliet en omgeving zou daarna overwegend door de westelijke sluis van de Boekhouterhaven moeten worden afgevoerd, waarvoor nieuwe leidingen benodigd waren.[183] De dam kwam er niet. De bedijking van Oud-Haantjesgat en de afdamming van de Brandkreek bij Oudeman versnelden de opslibbing van de Brandkreek. In 1711 werd het stuk tussen de twee helften van de Oudemanspolder als Krakeelpolder bedijkt tegelijk met de Spaanse Oudemanspolder.[184] Het slechten van alle binnendijken, sluitend aan de generale dijk langs de Nieuw-Passegeule, om de door Van Coehoorn gewenste gecontroleerde zoetwaterinundatie te kunnen effectueren, kwam niet van de grond. Men bleef met zeewater werken.

8.6. Samenvatting en conclusies

Tot op het eind van de zeventiende eeuw was er weinig eenheid in de verdediging van Staats-Vlaanderen en ontbrak het aan een alomvattende visie. We zien in de verschillende gebieden dan ook verschillende oplossingen, waarvan sommige meer succes hadden dan andere.

De eerste die een totaalplan lanceerde, was Menno van Coehoorn. In het kort kwam zijn plan neer op een aaneengesloten zoetwaterinundatie van circa 14.000 hectaren tegen een doorlopende zogenaamde generale dijk tussen de Zwinmonding en Saeftinghe.[185] Ten noorden van deze dijk, die was opgebouwd uit versterkte bestaande dijken en een aantal nieuwe dijken en dammen, lag de door opslibbing in strategische waarde dalende buitendijkse waterlinie. Om het plan te verwezenlijken, wenste hij de bedijking van een aantal schorren en de afsluiting van een aantal zeegaten met in de meeste afdammingen grote dubbele suatie-inundatiesluizen. Indien nodig kon door die sluizen zeewater worden ingelaten, al dan niet bovenop het zoetwater. Dat zoetwater was het van de zandgronden afstromende overtollige oppervlaktewater of was afkomstig uit de Sassevaart. Vandaar dat het Staatse streven steeds gericht was op de controle van de Vlaamse afwatering. Van Coehoorns plan was zuiver militair van opzet zonder oog voor

[181] ZA, *3568*, nr. 1, fol. 53v-58, nr. 390, 391 & 393; *2*, nrs. 138 (20-8-1708) & 140 (25-9-1710); RAB, *TBO2*, nr. 210.
[182] NA, *1.01.19*, nr. 171, fol. 596v-597, nr. 173, fol. 2007v-2008, nr. 177, fol. 1956v-1958, nr. 1593, nj 1698, fol. 63v-66, nr. 1595, nj 1700, fol. 70-73v, nr. 1600, vj 1710, fol. 67-69, nr. 1601, nj 1710, fol. 16v-17, nj 1711, fol. 28-30v & nj 1712, fol. 23v-26v; ZA, *3571*, nr. 1 (20-3-1699), nr. 2, fol. 1-3.
[183] NA, *1.01.19*, nr. 1864 (rap. 24-4 & 6-1700 fol. 13-15, bijl. 3 fol. 64-67, bijl. 5 fol. 71-74); RAG, *AR160*, nr. 904.
[184] RAB, *TBO171*, nr. 152-154; *TBO2*, nr. 210; ZA, *293*, nr. 352.
[185] Oppervlak berekend aan de hand van de kaart van Magnus Hammerberg bij de memorie Van Coehoorn van 29-10-1699. NA, *4.OSK*, nr. V14.

de financiële haalbaarheid ervan of voor de gevolgen voor de bewoners en de landeigenaren. De te realiseren landaanwinst bood echter de mogelijkheid een deel van de kosten op de ingelanden af te wentelen. Door het grote aantal zeedammen met sluizen hing er een aanzienlijk prijskaartje aan. Mede hierdoor en door zijn vroegtijdig overlijden zijn van het plan slechts delen uitgevoerd, het merendeel tijdens de periode dat hij gouverneur van Staats-Vlaanderen was. Om de doorlopende inundatie te realiseren, dienden de aan de zogenoemde generale dijk grenzende binnendijken over een zekere lengte te worden afgegraven. In militair opzicht was dit een briljant idee, doch waterstaatkundig gezien rampzalig. Bij slecht weer of een ongeluk hoefde ergens maar een gat te vallen in de generale dijk of het zeewater kon zich daarna ongehinderd over meerdere polders uitspreiden. Vandaar dat de desbetreffende polders dit werk zoveel mogelijk traineerden en dat er dus weinig van terecht kwam. Of die doorlopende inundatie zonder enige compartimentering praktisch uitvoerbaar was, is nog maar de vraag vanwege de hoogteverschillen tussen de verschillende polders die inherent waren aan hun bedijkingsgeschiedenis.

Binnen vijf jaar na de beëindiging van de Hollandse Oorlog waren de Zwinstreek en het noorden van het Meetjesland alweer het slachtoffer van oorlogshandelingen die gepaard gingen met militaire inundaties. Met enkele kanalenlinies probeerde de regering in Brussel een gedeelte van het Meetjesland en de Zwinstreek telkens contributievrij te houden. Dat sorteerde weinig effect daar de linies vrij gemakkelijk waren te passeren.

De stormvloed van 1682 had een verwoestende invloed maar de dijken werden spoedig hersteld. Er was enig landverlies aan de zuidzijde van het Lapschuersegat. De afdamming van het Paswater uit het plan Van Coehoorn werd niet doorgezet, een variant in de Aardenburgsehaven wel. Dat veroorzaakte wateroverlast waaraan na verloop van tijd deels tegemoet werd gekomen. Om de Zuidelijke Nederlanden bij het begin van de Spaanse Successieoorlog tegen Staatse infiltraties te beschermen, legde de Frans-Spaanse coalitie de Bedmarlinie aan. Ten westen van de Sassevaart was de linie gebaseerd op de gefortificeerde scheepvaartkanalen met de integratie van de Cantelmolinie. Bij Damme ontwierpen de Fransen bekade inundatiebekkens die met zoetwater konden worden gevuld en die met enig succes dienst hebben gedaan. Tijdens de oorlog waren de Zwinstreek en het Meetjesland het strijdtoneel tussen de Staatse (geallieerde) en de Spaans-Franse legers in een deels geïnundeerd landschap met vooruitgeschoven posten uit beide legers, geruggesteund vanuit linies en de gefortificeerde steden. Het neutraliseren van de Bedmarlinie bleek geen sinecure en de Zwinstreek wisselde vijf maal van bezetting waarbij in 1702, in 1703 en in 1708 door beide partijen inundaties werden gesteld in de polders aan weerszijden van het Zwin tot bij Damme. Dat gebeurde overwegend door zeewater in te laten door de sluizen, door het ophouden of inlaten van zoetwater zuidelijk van de Gentse Lieve en bij Damme, en zelfs met het doorgraven van de duinen door de Franse bevelhebber De la Mothe in 1708. Kortom, in het Vrije van Brugge was chaos troef met een verdedigingsplan dat niet werkte, vandaar de zeewaterinundaties door de twee strijdende partijen. Toen de Staatsen in 1704 de volledige controle over de sluizen en de nabijgelegen forten verwierven, pasten zij de afwatering naar hun militaire wensen aan. Zoveel mogelijk water werd naar het fort Sint-Donaas gedirigeerd om het Paswater te schuren en om met de sluis bij dat fort de sleutel tot de inundatie van de westelijke Zwinstreek in handen te hebben. Het gevolg was wateroverlast daar de doorlaat van de sluis onvoldoende was.

Binnen het Vrije van Sluis werd het tijdens de Hollandse Oorlog verloren land na 1678 grotendeels binnen de bestaande vorm herdijkt (kaart 37). Dat de militaire inundaties in kort tevoren bedijkte en herdijkte, relatief hooggelegen, kleipolders waren gesteld, is hieraan niet vreemd. De stormvloed van 1682 zette een groot deel van het Vrije van Sluis onder water. Dit zorgde voor enige verruiming in de Nieuw-Passegeule. Aan dit bochtig water werd een grote strategische waarde toegekend voor de verdediging van het Land van Cadzand, Oostburg en IJzendijke. Binnen enkele jaren waren de meeste dijken hersteld en er was weinig landverlies.

De Grote Boompolder zag men nog een tijd als een verdedigingslinie voor Aardenburg en bleef tot 1698 drijven. Over het bedijken van de Generale Vrije Polder bleek men moeilijk tot overeenstemming te komen maar in 1700 kwam het tot de aanleg van een ringdijk. Binnen die ringdijk bleef de oude polderstructuur wederom zoveel mogelijk gehandhaafd. Maar er vonden ook nieuwe bedijkingen plaats zoals bij IJzendijke, Biervliet en in het Lapschuersegat. De bedijking van de Zuiddiepepolder in 1688 bij Biervliet had voornamelijk een militaire reden en noemen we een militaire bedijking (Dit begrip wordt uitgewerkt in hoofdstuk 12). De buitendijkse waterlinie werd in een staand water ofwel omkaad inundatiebekken en spuiboezem veranderd. Er bestond hier dus een verdedigingsplan voor het voormalige eiland van Biervliet na het compromitteren van de buitendijkse waterlinie aldaar.

In 1680 besloten de Staten-Generaal om alle vestingen in het Vrije van Sluis, met uitzondering van die van Sluis, te ontmantelen. Verhinderd moest worden dat ze aan binnenvallende Franse troepen gelegenheid zouden bieden zich te verschansen. De praktijk leerde dat de Fransen zich bij hun invasies in de Zuidelijke Nederlanden alleen door de Westerschelde lieten stoppen. Ondanks de tegenwerking van de stadbesturen en de Zeeuwse Staten lagen de vestingen omstreeks 1690 open. Die van Sluis werd aangepast aan de eisen van de tijd met veel aandacht voor de sluizen.

In 1690 liet de Sluisse gouverneur de Ee en de Eeklosevaart via de nieuw gegraven Aardenburgsevaart doortrekken tot bij Sluis. Het moest de zoetwatervoorziening voor de stad en een inundatiebekken veilig stellen. In de zeedijk ten oosten van Sluis legde men een grote suatie- en inundatiesluis. De geplande sloop van de suatiesluizen bij Aardenburg, die tevens als spuisluis van het buitendijkse havenkanaal dienden, ging echter niet door. Naast het verzet van Aardenburg bleek de afvoercapaciteit van de nieuwe vaart te gering en ontstond in een groot grensoverschrijdend gebied wateroverlast. De aanleg van het project werd afgewenteld op de ingelanden van de polders en de wateringen over de grens. Aanvullend liet Van Coehoorn de Ee en de Stierskreek met elkaar verbinden als waterlinie zuidelijk van Aardenburg. Dat was minder om het kerend vermogen van die waterlinie dan om snel van daaruit het omringende land te kunnen inunderen. De haven van Aardenburg werd in 1701, zoals Van Coehoorn wenste, afgedicht om oostelijk van Sluis een aaneengesloten inundatie te hebben voor het Sluissegat.

In de Nieuw-Passegeule verliepen de werken helemaal anders dan in het plan was voorzien. Nadat in 1688 en 1697 de Fransen zonder al te veel moeite deze geul waren overgestoken, werd ingezet op meer fortificaties langs de noordoever. Ter beperking van de onrustbarende opslibbing werd in 1699 de Brandkreek aan de oostzijde afgedamd. Over wat er daarna moest gebeuren, bestond weinig consensus. Tot slot liet Van Coehoorn met twee dammen, aansluitend op de Zuiddiepepolder het wantij in het Jonkvrouwgat bedijken. Dat werd een zoutwaterbekken met twee spuisluizen om de aangrenzende geulen open te houden, de Grote Jonkvrouwpolder. In de Zuiddiepepolder werd toen, conform het bedijkingsoctrooi, een waterlinie aangelegd. Een plan uit 1706 om de Nieuw-Passegeule af te dammen bij Bakkerspolder om er een zoutwaterbekken van te maken, werd door de ingelanden niet opgepakt. Het slechten van de binnendijken langs de generale dijk en de andere afdammingen uit Van Coehoorns plan vonden evenmin doorgang. Kortom, in het Vrije van Sluis lag er in 1702 een strategisch plan, maar het was slechts deels uitgevoerd.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog werden op grote schaal inundaties gesteld (kaarten 40 tot en met 44). Rondom Sluis gebeurde dat door het inlaten en ophouden van zoet- of zoutwater in het aangelegde inundatiebekken en in enkele polders. Het is verleidelijk om te veronderstellen dat de Fransen de vesting hierom met rust lieten. De Franse excursie tot bij Eede in 1702 was mogelijk de voorbode tot een aanval op Aardenburg maar die werd niet doorgezet. Het kan niet anders dan dat minimaal de lage delen aan de zuidzijde van de stad geïnundeerd zijn geweest, waarschijnlijk met zeewater op de eerder met zoetwater gevulde kreken en sloten. De Passegeulelinie bleek van weinig nut. De Grote Jonkvrouwpolder bleef geruime tijd in ge-

bruik als permanent zeewaterbekken. De capaciteit van de sluizen bleek te klein om de Nieuw-Passegeule te schuren. De opslibbing kreeg men er niet onder controle. De Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder onderging vrijwel jaarlijks eenzelfde lot gedurende het oorlogsseizoen. In de Waterlanden werden grensoverschrijdende inundaties met zeewater gesteld waartoe de Staatsen steeds enkele zeedijken doorstaken en de sluizen bezet hielden. In 1703 en 1704 ging dat om 3.400 hectaren ten zuiden van IJzendijke en Biervliet. Het slechten van de dwarsdijken was echter halfslachtig uitgevoerd. Daar de inundatie te laat in gang was gezet, was die ook nog eens te smal om effectief te kunnen zijn. Toen het Staatse leger bezit nam van de sluizen bij Boekhoute werden die afgedicht om het afstromend zoetwater in het achterland op te houden. Ook in 1708 bleek de Passegeulelinie niet te werken en konden Fransen troepen tot diep in het Vrije van Sluis doordringen. Daarbij speelde ook de zwakke bevelvoering te velde aan Staatse zijde een rol.

Dit alles plaatst vraagtekens bij het effectief gebruik van de waterlinies in het Vrije van Sluis. Ze bleken niet afdoende om de vijand tegen te houden. Alle zogeheten strategische ingrepen bleken *too little too late* te zijn en waren niet gestoeld op enige fundamentele kennis van de getijden en de processen van erosie en opslibbing. Het waren allemaal incidentele ingrepen ingegeven uit pragmatisme zonder dat er een bredere visie was, afgezien van die van Menno van Coehoorn. In tegenstelling tot Van Coehoorn gingen bevelhebbers en bestuurders voorbij aan het feit dat tijdens laagwater een verzande buitendijkse getijgeul als de Nieuw-Passegeule door een vijand relatief gemakkelijk te passeren was. Ook de demilitarisering speelde een grote rol. Een waterlinie werkt immers alleen wanneer deze wordt bewaakt en een poging tot passage kan worden beantwoord door militair optreden. Het gevolg was dat de streek ten noorden en zuiden van de Nieuw-Passegeule door de Fransen telkens schatplichtig kon worden gemaakt. Een krachtig optreden vanuit Den Haag bleef telkens uit. Men was zelfs nauwelijks van de situatie op de hoogte.

Hoofdstuk 9

Militaire inundaties 1678-1714: de gebieden ten oosten van de Braakman

9.1. Inleiding

In dit tweede hoofdstuk waarin wordt ingegaan op de militaire inundaties tussen 1678 en 1714, komt het onderzoeksgebied ten oosten van de Braakman aan bod. Hier onderscheiden we de westelijke Vier Ambachten, het Hulsterambacht en het Waasland. De stormvloed van januari 1682 en het generaal plan van Menno van Coehoorn (kaart 38) lieten ook het oosten niet onberoerd. De volgende paragrafen bevatten een beschrijving van gebeurtenissen, militaire en andere werken die ons helpen inzicht te krijgen in de landschapsgeschiedenis van het onderzoeksgebied. In de conclusie vergelijken we de onderzoeksresultaten van hoofdstuk 8 en dit hoofdstuk. Vonden hier dezelfde ontwikkelingen plaats als in het westen waar men duidelijk zoekende was naar een effectieve inzet van water als verdedigingsmiddel, maar waar men die vooralsnog niet vond? Of was het in het oosten beter gesteld?

Voor de topografie in dit hoofdstuk verwijzen we voor de periode 1679-1701 naar kaart 35 en voor de periode 1702-1713 naar kaart 36, voor de landschapsontwikkeling gedurende de periode 1679-1701 naar kaart 37 en gedurende de jaren 1702-1713 naar kaart 45. De inundaties gedurende de jaren 1687, 1701, 1702, 1703, 1704 en 1708 zijn gevisualiseerd op de kaarten 39 tot en met 44. Voor de technische gegevens over de sluizen verwijzen we naar bijlage 5, tabel 17.3.

9.2. De Vier Ambachten, westelijk deel

9.2.1. Inleiding

De westelijke Vier Ambachten omvatten het Boekhouter-, Asseneder- en het Axelambacht. Hierin kunnen twee invloedsferen worden onderscheiden. Het noorden met het Kwartier van Axel en Terneuzen maakte het overgrote deel van het Committimus uit. We zullen hiervoor de term Committimus hanteren. Het zuiden, met Philippine, Sas van Gent en Moerspui, noemen we het Overkwartier en is met een klein deel van de Oudburg (van Gent) grensoverschrijdend.

Na de Hollandse Oorlog werden in het westelijke deel van de Vier Ambachten lang niet alle dijkdoorstekingen gedicht en bleven heel wat polders drijven ondanks dat er overal opslibbing plaatsvond. Pas na de stormvloed van 26 januari 1682 nam het bedijken een meer serieuze vorm aan. Dat heeft ongetwijfeld de landschapsontwikkeling en de verdedigingsstrategieën en met name de inundatiestrategie beïnvloed als we de voorstellen in het Plan Van Coehoorn (kaart 38) in ogenschouw nemen. Ook hier had de Franse dreiging de nodige gevolgen voor de vestingen Philippine, Sas van Gent, Axel en Terneuzen, voor het fort Moerspui en op de inzet van het inundatiewapen. De ontwikkelingen in dit gebied blijken zeer divers te zijn wat om nader onderzoek vraagt naar het hoe en waarom.

Gedurende de Spaanse Successieoorlog bleef het in het westen van de Vier Ambachten tamelijk rustig. Er werd geen strijd geleverd. Dat kon niet verhinderen dat er preventief inundaties werden gesteld. Waarom was dat en werd eenzelfde verdedigingsstrategie gevolgd als in vorige conflicten?

9.2.2. Het Committimus

In 1680 kreeg Zeeland opdracht de vesting van Terneuzen te slechten en die van Axel terug te brengen tot vijf bastions.[1] Tijdens de stormvloed van 1682 verdween het zeewerende deel van

[1] ZA, *2,* nr. 112 (10-4-1680); NA, *1.01.19*, nr. 101 (1-4-1680).

Terneuzen vanzelf gedeeltelijk in zee. In de daarop volgende decennia werd de rest gesloopt.[2] Ook van het Mauritsfort verdween tijdens deze storm een deel in zee waarna het verval verder ging. Op 8 april 1701 constateerden gouverneur Wirtenberg en de Zeeuwse gedeputeerden dat het fort in die toestand weinig nut meer had. Mocht Philippine in vijandelijke handen vallen dan lag het Committimus open. Zijn oordeel was het Mauritsfort ofwel te slechten ofwel te versterken. Dat laatste gebeurde in 1702. Ondanks dat Axel als vesting mocht worden behouden, werd er weinig aan gedaan en in 1701 waren de fortificaties vervallen.[3]

Op 5 mei 1697 kreeg men in Goes bericht dat de Fransen met schepen vanaf Biervliet een invasie hadden willen doen bij Axel of in Zuid-Beveland. Daarom werd het wenselijk geacht alle vaartuigen weg te halen. Het liep met een sisser af. Toen de Fransen van de stad Axel en de omringende polders de betaling van oorlogscontributie eiste, werden Terneuzen en Gecommitteerde Raden ingelicht. Daar bleef het bij.[4]

Door de passeerbaarheid van het wantij in het slikkengebied zuidelijk van de Beoostenblij-Benoordenpolder lag Axel open. Werd het overrompeld dan had de vijand een springplank naar het Hulsterambacht. Om die reden liet de gouverneur, de graaf van Hoorne, in 1689 een aarden redoute maken op de hoek van de dijk van Axel (tegenwoordig Kijkuit).[5] Tien jaar later dacht Van Coehoorn het probleem op te lossen door het inunderen van de Beoostenblij-Benoordenpolder en met enkele traverses ter verdediging van de doorsnijdingen.[6] Een ander plan was het graven van een 5.400 tot 5.800 meter lange gepalissadeerde buitendijkse voorgracht voor de polder, wat ondanks het protest van de ingelanden doorgang vond. Die beschouwden het terecht als een verzwakking van hun zeedijk. Het gaf Menno van Coehoorn een reden om een voorstel in te dienen tot de aanleg van een waterlinie in de polder met aan de einden een travers. Die traversen werden al snel forten en door het leggen van een tragel konden de ingelanden het grootste deel van de polder buiten de inundatie houden. Het plan werd met inbegrip van een inundatiesluis overgenomen en in de loop van 1702 in opdracht van de Zeeuwse Staten uitgevoerd.[7] Het inundatiebekken was ongeveer 88 hectaren groot, circa 9% van de polder. Vóór de uitspringende zuidoosthoek van de polder moest een schans komen met een waarschuwende functie, fort Kijkuit. Voor het overige vertrouwden de Staten op het buitendijkse inundatiegebied.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog bleven de polders bij Axel van oorlogsgeweld gespaard hoewel de situatie niet altijd rooskleurig was. De hele oorlog door werden troepen ingekwartierd.[8] Op 2 mei 1702 diende Axel te Middelburg een klacht in daar de Fransen de nacht tevoren een plundertocht met brandstichting hadden ondernomen. Toen de Fransen op 28 augustus tijdens het beleg van Hulst de Ferdinanduspolder bezetten, vreesde Van Coehoorn dat ze vandaar op Axel zouden trekken. Axel en Zaamslag kregen de opdracht elk een doorgraving te maken in de zuidelijke zeedijk van de Beoostenblij-Benoordenpolder – er was nog geen inundatiesluis - zodat die onder liep. Een paar dagen later moest werkvolk naar de linie worden gestuurd. Het gevreesde ging niet door maar de linie werd wel in staat van paraatheid gehouden.[9] Na de inval in 1708 over de Passegeulelinie werden onmiddellijk maatregelen genomen,

---

[2] Tirion, *Tegenwoordige staat*, 531; Stockman & Everaers, *'Frontier Steden'*, 43.
[3] NA, *1.01.19*, nr. 1589, nj 1691, fol. 75 & nr. 1595, nj 1701, fol. 44-46; *3.20.04.01*, nr. 39 (mem. Wirtenberg); ZA, *2*, nr. 112 (10-4-1680), nr. 131 (vb 16-4-1701), nr. 379, fol. 73-74v.
[4] ZA, *6000*, nr. 15 (27-6-1697); *6060*, nr. 687 (20-6-1695);Wesseling, *De geschiedenis van Axel*, 138-139.
[5] NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 39.
[6] NA, *1.10.42*, nr. 129 (mem. *gebesoigneerde* met Van Coehoorn).
[7] ZA, *2*, nr. 131 (7-3-1701), nr. 379, fol. 73; *511*, nrs. 77890 & 77891; *508*, nrs. 23340, 23420 & 23910; NA, *4.VTH*, nr. 3717.
[8] ZA, *511*, nr. 76910.
[9] ZA, *2*, nrs 710 & 379, fol. 73; *6060*, nr. 687, fol. 247v-248, 278v & fol. 279-279v, *2*, nr. 379, fol. 73 Stuij, 'Lotgevallen', 20.

maar ook nu bleef een aanval uit. Zeeland kreeg opdracht de linie beter op te maken.[10] In 1711 werd het bijna kritiek toen de Fransen, ondanks de voor hen niet gunstig verlopende oorlog, een mislukte poging deden om Axel te overvallen over het wantij. De Zeeuwen legden hierna een gewapend oorlogsschip voor Axel.[11] Op 29 augustus 1712 ontving de Axelse commandant orders van de Raad van State om de linie onder water te zetten. Hij negeerde dit waarna Zeeuwse gecommitteerden afreisden om hem het gewenste waterpeil op te geven.[12]

Kortom, gedurende de behandelde periode werd vooral ingezet op een verdediging tegen een landing vanuit het zuiden ten oosten van Axel, waar het Axelsegat op zijn ondiepst was, het wantij. Een aantal maatregelen volgden elkaar op met als laatste de aanleg van een relatief klein verdedigd inundatiebekken waaraan later een sluis werd toegevoegd in het zuidoostelijke deel van de Beoostenblij-Benoordenpolder in opdracht van Van Coehoorn. Dat was na een Franse strooptocht in 1702. Voor de rest vertrouwde men op de diepe brede stroomgeulen rondom. Het bekken werd nadien enkele malen gevuld gehouden.

9.2.3. Philippine

In het voorjaar van 1679 verkeerde de oeververdediging westelijk van Philippine in zorgelijke staat. Daarom werd overwogen om bij de herdijking een inlaagdijk te leggen. Daarbij mocht geen afbreuk worden gedaan aan de vesting. Tegelijkertijd moest de dijk met de Sint-Pieterspolder worden versterkt om overvloeien vanuit die polder te voorkomen. De Philippinepolder viel in de loop van 1681 droog maar de zeedijk werd onvoldoende zwaar bevonden en moest worden versterkt.[13] Met de herdijking van de Sint-Pieterspolder vlotte het niet daar de ingelanden het aanbod van de Staten-Generaal te mager vonden. In deze polder moest de zeesluis komen ter vervanging van de Zwarte Sluis van de Albertuspolder. De sluis werd op 12 oktober 1681 opgeleverd maar niet in gebruik genomen daar de polder nog niet droog lag.[14] Tijdens de stormvloed van 1682 kregen de vesting en beide polders het zwaar te verduren en lag de vesting Philippine rondom in het water. Datzelfde jaar was de ergste schade hersteld en lag de Philippinepolder droog. Vanwege de uit de pan rijzende kosten aan de zeewerken broedde de Raad van State op middelen om de aangrenzende Spaanse polders tot bijdragen te bewegen. Pas na de aanleg van twee rijshoofden verminderde de druk op de zeedijk en na 1700 was er zelfs enige aanwas.[15] Het zou tot 1691 duren voordat de vesting op orde was en aangepast aan de nieuwe situatie, onder andere vanwege Franse patrouilles tot bij Assenede, Sas van Gent en nabijgelegen polders. Maar ook daarna volgden met regelmaat aanpassingen.[16] Volgens de toenmalige militaire deskundigen lag het belang van de vesting vooral in de dekking die het bood voor Axel. Die plaats was inmiddels per schip vanuit het oosten slecht bereikbaar. De scheepvaart vanuit het westen diende het diepe vaarwater langs Philippine te gebruiken.[17] De Sint-Pieterspolder bleef drijven en de nieuwe sluis lag onbruikbaar in zijn sluisput. Na een bezoek in 1688 van de Prins van Oranje ter plaatse, werden de afwateringswerken afgemaakt, de sluis van een

[10] ZA, *2*, nr. 138 (9-8-1708).
[11] Oggel en Van Vooren, *Koewacht. De geschiedenis*, 19; Wesseling, *De geschiedenis van Axel*, 140-142; ZA, *2*, nr. 381, fol. 154 (29-8-1711).
[12] ZA, *2*, nr. 381, fol. 154v, nr. 142 (31-8-1712), nr. 720 (31-8-1712). 'hoe hooch hij het water in de linie sal hebben te houden'.
[13] NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1679, fol. 39-40v & nr. 1581, nj 1679, fol. 105-108, 109-111; 1581, nj 1680, 45-46, nr. 1581, nj 1681, fol. 25. De inlaagdijk moest in een rechte lijn van ±1.150 m aansluiten op de contrescarp tussen de 2 bastions van Laag-Philippine.
[14] NA, *1.01.19*, nr. 1581, nj 1679, fol. 100-105; RAG, *AR160*, nr. 760, fol. 133-137, nr. 761, fol. 127v, nr. 905; Vierlingh, *Tractaet*.
[15] NA, *1.01.19*, nr. 109, fol. 253v-254, nr. 490, fol. 478, nr. 1864, vb 1691, fol. 23-23v, nr. 1595, nj 1700, fol. 65v-66, 68v-69v.
[16] NA, *1.01.19*, nr. 1588, vj 1691, fol. 59v & vj 1692, fol. 84v-85, nr. 1589, nj 1693, fol. 8v-9, 54v-55; nr. 1591, nj 1696, fol. 45v-46.
[17] De Kraker, 'Philippine, strategisch punt', 101.

redoute voorzien en de polder na veel gedoe in 1690 gesloten.[18] Onder invloed van Menno van Coehoorn vonden daarna meer verbeteringen plaats.

In 1689 viel het besluit om uit strategische redenen de Boekhouterhaven af te dammen. Dit leverde twee nieuwe poldertjes op, de Grote en Kleine Isabellapolder.[19] Om de zoetwateraanvoer vanuit Assenede, Boekhoute en Watervliet te verzekeren, werd vanuit de haven een brede watergang langs de zeedijk van de Philippinepolder gegraven met een suatie-inundatiesluis naast het westglacis van Philippine. In de westelijke dijk van de Philippinepolder kwam op verzoek van de magistraat van Philippine, bevreesd voor ongewilde inundatie, in plaats van de geplande coupure een binnensluis.[20] De dijk tussen de Philippine- en Sint-Pieterspolder werd over 560 meter afgevlakt. Het afsluiten van de Boekhouterhaven ontlokte hevig protest in Brussel, waar men zich beriep op artikel 58 van het Verdrag van Munster. In januari 1699 werd hij geopend en betrageld, wat werd toegestaan onder voorwaarde dat dit bij opkomende oorlog moest worden tenietgedaan.[21] Om het generaal plan van Menno van Coehoorn te verwezenlijken, diende de haven immers gesloten te zijn. Vandaar dat hij in het voorjaar van 1701 wederom werd afgedamd, waarna Boekhoute en Waterdijk tijdelijk inundeerden. De tragels aan weerszijde van de haven moesten worden geslecht en tegen de zeedijk kwam een fort te liggen.[22] Daarnaast wenste Van Coehoorn het afgraven van de binnendijken tegen de zeedijk oost en west van de vesting om een doorlopend inundatiegebied te hebben tot tegen Sas van Gent, wat ter hand werd genomen. Tevens werden voor de inundatie in de Sint-Pieters- en Albertuspolder in 1702 sloten en watergangen gegraven. Het Spaanse deel van de Albertuspolder verzocht daarop een sluis te mogen leggen bij Assenede die, mocht de Oostsluis worden afgedicht, het afstromend water kon tegenhouden.[23]

Zuidelijk van de grens werd aanvullend op de Bedmarlinie in 1701-1702 het fort Sint-Laureine aangelegd op de grondvesten van het oude Spaanse fort Sint-Laureins. Een redoute net achter de limietdijk bij de twee sluiskillen completeerde de verdediging.[24] Op 19 april 1702 blies een detachement vanuit Brugge het Staatse fortje, tegen de Boekhouterhaven, de lucht in waarna het vertrok. Ter vervanging legde Zeeland op de Braakman een drummelaer, een klein oorlogschip.[25] Bovendien was het land om Philippine dras gezet door de sluizen af te dichten.[26] In de winter 1706/07 vielen Fransen het fortje nog een keer aan en staken het daarbij in brand.[27]

---

[18] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1682 fol. 36v-38, nr. 1580, vj 1682, fol. 150v-151, nr. 1581, nj 1682, fol. 101v-102, nr. 1582, vj 1683, fol. 149-149v, vj 1684, fol. 89-90 & vj 1685, fol. 98-98v, nr. 1583, nj 1684, fol. 77v-80, nr. 1587, nj 1688, fol. 53-55, nr. 109, fol. 253, nr. 490, fol. 478v, nr. 1586, vj 1689, fol. 93-93v; *4.OPV*, nrs. P26 & P27; Wilderom, *Tussen afsluitdammen*, 164; De Vleesschauwer, 'Over het ontstaan', 251; RAG, *AR160*, nr. 761, fol. 21v, 25, nr. 904 (stuk 11-12-1689), nr. 905 (bestekken 1688).

[19] ARA, *I012*, nr. 2649; NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 141, nr. 490, nr. 1587, nj 1690, fol. 49-49v, 53v-55v.

[20] NA, *1.01.19*, nr. 1593, nj 1698, fol. 58-63v, nr. 1586, vj 1690, fol. 64-68, nr. 490, fol. 482v, nr. 1589, nj 1691, fol. 80v-83v, nr. 1589, nj 1692, fol. 59-59v & nj 1693, fol. 56, nr. 1590, vj 1694, fol. 79v-82.

[21] De Leper, *Kunstmatige Inundaties*, 166; NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V26, fol. 19; *1.01.19*, nr. 133, fol. 1503-1504v, nr. 136, fol. 486, nr. 490, fol. 482v, nr. 1592, vj 1699, fol. 54-54v, nr. 1593, nj 1699, fol. 58v-62; RAG, *AR22*, nr. 790 (kostenspecificatie).

[22] NA, *1.01.19*, nr. 1864 (rap. 20-4 & 6-1700, fol. 29-30), nr. 136, fol. 485v-486v, nr. 139, fol. 2667v-2669v, nr. 1594, vj 1702, fol. 89v-91, nr. 1597, vb 1703, fol. 54v-55; *4.VTH*, nr. 2957; NA, *1.10.42*, nr. 135; *3.20.04.01*, nr. 39 (mem. Wittenberg); *3.01.19*, nr. 704 (Coehoorn 30-11-1701 aan Heinsius); RAG, *AR22*, nr. 790. De inundatie duurde van 5-9-1701 t/m mei 1702.

[23] RAG, *AR160*, nr. 761, fol. 139 (14-3-1701); *1.01.19*, nr. 137, fol. 1086v-1087, nr. 138, fol. 1572-1572v & 1621-1621v, nr. 1595, vj 1701, fol. 33-36, nj 1701, fol. 30v-33, nr. 1594, vj 1702, fol. 91-91v, 96-96v, nr. 1599, nj 1707, fol. 32v-34; *1.10.42*, nr. 130 (res. 11-8-1701). In 1707 verkregen de aanpalende ingelanden toestemming om hun landen en de dijk weer te gebruiken. De Asseneedse sluis kwam er in 1716.

[24] Barbé, Berendsen & de Smet, 'Grote en Kleine Isabella polder', F19; RAG, *VZ1*, nr. 1885; NA, *4.VTH*, nr. 2957. Fort St.-Laurent was een opdracht van de Franse generaal De la Mothe.

[25] Een drummelaar of drimmelaar is een bewapend platbodemschip.

[26] *Amsterdamse Courant* 4-5, 1 & 29-6-1702; ZA, *2*, nr. 381, fol. 152v.

[27] NA, *1.01.19*, nr. 1598, vj 1707, fol. 58v-59.

Een volgende inundatie vond plaats in april 1704 aansluitend op die van de Spaanse Waterlanden.[28] Direct na de Franse aanval in juli 1708 op IJzendijke en omgeving was het weer prijs. De inundatie, door het inlaten van zeewater via de Westsluis, strekte zich nu uit tot bij Boekhoute en Bassevelde en mat circa 1.000 hectaren. De houten sluis raakte daardoor zwaar beschadigd en moest in 1709 vervangen worden.[29]

Een en ander overziend hebbende, kan gesteld worden dat de vesting Philippine van cruciaal belang werd geacht vanwege de ligging aan de toegang tot Sas van Gent en Axel. Tegen het eind van de zeventiende eeuw waren de twee belangrijke suatie-inundatiesluizen uit de omgeving tot naast de aanzienlijk vernieuwde vesting verlegd en de Boekhouterhaven afgedamd. Hiermee werd tevens de zoetwateraanvoer vanuit de zandstreek veilig gesteld. Na 1701 werden in de geest van het plan van Van Coehoorn de inundatiebekkens (polders) nabij Philippine door het afgraven van stukken binnendijk met elkaar verbonden. Er was dus een verdedigingsplan. Tijdens de oorlog werden preventief meerdere grensoverschrijdende inundaties gesteld zowel door het afstromend water op te houden als het inlaten van zeewater door de sluizen.

9.2.4. Sas van Gent en omgeving

De in 1612 bedijkte Albertuspolder werd na het definitief vastleggen van de grenzen in 1664 een internationale polder, wat wil zeggen een polder die zich over rijksgrens uitstrekte met een internationaal bestuur. Gebaseerd op de ervaringen uit de afgelopen oorlog kreeg deze Albertuspolder in 1678 het bevel om vanaf de noordwesthoek van de Mariapolder een kade te leggen noordwaarts langs de vliet tot tegen de Sint-Pieterspolder. Met het maken van drie coupures was het nu eenvoudig om water op te zetten in de aldus geheel omkade Smalle Gelanden en rondom Sas van Gent, terwijl een groot deel van het Spaanse deel van de Albertuspolder werd gevrijwaard van inundatie.[30] Om een betere controle te hebben over de inundaties bevolen de Staten-Generaal in 1680 dat de sterk vervallen Zwarte Sluis van de Albertuspolder moest worden gedempt. De nieuwe vervangende sluis moest naast de vesting Philippine komen. Daar ontstond een rel over nadat de Sasse commandant vroegtijdig de oude sluis liet afdammen en grote wateroverlast ontstond. Door bemiddeling van commandant Schotte van Philippine werd de sluis tijdelijk geopend.[31] Na de overstromingen in januari 1682, die tot het zuidoosten waren beperkt, wist de polder gedaan te krijgen dat het delven van het afwateringskanaal en het uitbreken van de sluis werden uitgesteld.[32] De kade van de Cortestraat had een verdere overstroming verhinderd wat niet naar de zin was van de Sasse commandant. Hij wenste dat de nieuw gelegde Poeldijk en de bekading opnieuw werden geslecht, waarmee de polder het niet eens was en zich tot de Raad van State wendde.[33] In de zomer van 1688 viel na 76 jaar dienst het doek over de Zwarte Sluis.[34] Op 20 april 1691 beslisten de Raad van State en de Prins van Oranje dat de dijk tussen de Sint-Pieters- en Albertuspolder over 225 tot 260 meter moest worden afgegraven om ten allen tijden vanaf Sas van Gent de polders rond Philippine te kunnen inunderen. Men ging ervan uit dat de Sint-Pieterspolder voldoende water had om de sluiskil voor de nieuwe sluis te schuren vandaar dat de sluis tussen Albertus- en Sint-Pieterspolder (op de Smalle Gelanden) kon worden afgedicht. Het overtollige water van de achterliggende gebieden moest nu door een nieuw, 876 meter lang, kanaal van Assenede door de Poel tot aan de nieuwe stenen inundatiesluis aan Sas van Gent stromen om voldoende hemelwater ter defensie

[28] De Leper, *Kunstmatige Inundaties*, 166.
[29] NA, *1.01.19*, nr. 165, fol. 1590-1590v, nr. 1599, nj 1708, fol. 58-60, nr. 1600, vj 1709, fol. 75-76, vj 1710, fol. 65v-66, nr. 1601, nj 1709, fol. 60-62.
[30] RAG, *AR160*, nr. 760, fol. 83v.
[31] RAG, *AR160*, nr. 1358.
[32] RAG, *AR160*, nr. 760, fol. 145v.
[33] RAG, *AR160*, nr. 904 (brief aan RvS s.d.).
[34] RAG, *AR160*, nr. 761, fol. 21v, 25, nr. 904 (stuk 11-12-1689), nr. 905.

van de vesting beschikbaar te hebben. Het succes bleef uit en het leidde tot wateroverlast. De bezoekende gedeputeerden adviseerden in 1693 om de Smalle Gelanden terug op de nieuwe Zwarte Sluis aan te sluiten. Van de overige landen kon het naar Sas van Gent afvloeien.[35] In 1695 wenste de Albertuspolder, vanwege het oprukkende Sassegat, een inlaagdijk noordelijk van de vesting bij de redoute. Dit werd niet toegestaan daar de Staten-Generaal aannamen dat Canisvliet het jaar daarna herdijkt zou zijn.[36] In 1700 zag de polder heil in het bedijken van het schor aan de noordoostkant van de polder waarover eveneens negatief werd beslist.[37]

Over het herdijken van de Canisvlietpolder was reeds in 1672 overleg geweest tussen de commandant en de Raad van State. De eerste verzette zich hardnekkig tegen elk bedijkingsplan daar dit de verdediging van de stad zou benadelen.[38] Daarentegen was ingenieur Pieter Manteau van Dalem ervan overtuigd dat herdijken meer bescherming zou bieden en een wantij zou voorkomen.[39] Hij zag brood in het onder één bedijking brengen van het Vogelschor, de Autrichepolder en Canisvliet, met een sas bij Philippine.[40] In 1679 lag de polder nog steeds geïnundeerd met een overzetveer bij de Konijnenberg.[41] De stormvloed van 1682 schuurde de kreken verder uit.[42] Toch probeerden de ingelanden de polder te bewaren door de overgebleven dijkrestanten in stand te houden. Na een zware dijkval in de Oude Spletkreek in 1690 (Evertsgat) gaven ze de moed op.[43] Landaanwinning vond plaats op het Vogelschor en Papenschor.[44] In het defensieplan van Menno van Coehoorn diende de Canisvlietpolder alsnog te worden bedijkt en ingericht als een inundatiegebied zoals door De Vassij voorgesteld vanwege de opslibbing van Canisvliet en het Sassegat.[45] De zogenaamde 'sevende zeedam' uit het plan door de 3,4 meter (onder laagwater) diepe kreek tussen de stad en het voormalige Pas werd op fl 350.000 begroot. De dijk vanaf Zwartenhoek kon gebruik maken van oude dijkstalen maar moest de grote kreek bij het fort Sint-Marcus buitendijken.[46] De afwatering van de zuidelijk gelegen polders kon geschieden via het Eloijgat met een coupure in de dijk van Zuiddorpe naar de sluis bij fort Sint-Franciscus.[47] Uiteindelijk werd de Françoispolder in 1709 als enige polder op de Canisvliet bedijkt en bleef de sluiskil van de Sint-Eloijpolder open.[48] De rest zou ruim honderd jaar vloeien en verder opslibben.

In 1680 begon de modernisering van de vesting Sas van Gent, volgens het Nieuw-Hollandse stelsel, naar het ontwerp van vestingbouwkundig ingenieur Herman Becker.[49] Door gebrek aan geld en mankracht schoot het werk slecht op, zodat regelmatig, met name als er enige Franse dreiging was, naast losse arbeiders ook volop militairen tegen daggeld werden ingeschakeld. Het feit dat Zeeland achterbleef met het betalen van de werklonen en honoraria hielp

[35] RAG, *AR160*, nr. 904; NA, *1.01.19*, nr. 118 (21-1-1693), nr. 1588, vj 1693, fol. 69-70; 72-76v.
[36] NA, *1.01.19*, nr. 126, fol. 670-671, nr. 1591, nj 1695, fol. 56v-59; RAG, *AR160*, nr. 770 (rekest 21-5-1697).
[37] NA, *1.01.19*, nr. 135, fol. 1163-1163v, nr. 554 (1-11-1700). Dit schor zou pas in 1805 door compagnie Blémont worden bedijkt als Kleine St.-Albertpolder.
[38] NA, *1.10.42*, nr. 135 (mem. La Rocque bij brief 28-12-1738).
[39] NA, *3.20.04.01*, nr. 37. Dumoulin & RvS verwijzen in rap. 4-7-1775 (bedijking Canisvliet) naar een door Manteau geschreven *Tractaat in materie van Dykagie tot verbetering van de Sassche vaart…* uit 1672 dat "*in het archief had moeten zijn*."
[40] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V31 (notitie 1763 bij Van Doeveren & Van Dun 11-5-1745).
[41] NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 39.
[42] ZA, *2*, nr. 3400, fol. 180.
[43] ZA, *293*, nr. 411; NA, *4.VTH*, nr. 2974.
[44] NA, *4.SGF*, nr. 720; *1.01.19*, nr. 489, fol. 142, nr. 490, fol. 484v.
[45] NA, *3.20.04.01*, nr. 39 (mem. Wirtenberg 1700).
[46] NA, *1.01.19*, nr. 1864 (rap. 20-4 & inspectie juni 1700, fol. 31-35); *4.VTH*, nr. 2973.
[47] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1700 bijlage 5, fol. 71-74; ZA, *293*, nr. 269.
[48] ZA, *294*, nr. 415; *292*, nr. 1617 & 1948.32; Wolters, *Recueil de lois 2*, nr. 65. Octrooien 1-6-1709 (SG) & 23-7-1709 (Filips V).
[49] Willem III had hem ook belast met het toezicht. De werken werden gespreid over de tijd in een groot aantal percelen. Zie de verbalen. In 1696 overleed hij.

evenmin mee.[50] Het voornemen was om het sas te omgeven door een aarden fort met vier moderne bastions, doch hiervan werd afgestapt en het bastion Hollandia kwam ervoor in de plaats.[51] De werkzaamheden aan de westelijke helft duurden tot 1694.[52] Voorzieningen werden opgenomen om de omringende polders eenvoudig te kunnen inunderen: een verlaat voor de punt van het bastion Orange, een bij Nassau en bij Hollandia.[53] Over het verlaat waarmee de Sassevaart op het Sassegat loosde, werden een bomvrije kazemat met waterkorenmolen en bakkerij gebouwd.[54] In totaal waren om het stelsel van grachten en de omringende polders het gewenste water- c.q. inundatiepeil te kunnen geven, naast de schutsluis, zeven sluizen opgenomen.[55] De meeste baksteen werd in de Albertuspolder in grote veldsteenovens gebakken.[56] Van de oostelijke helft van de vesting begon de bouw in augustus 1699 daar het geruime tijd duurde eer men het eens werd over de vorm.[57] De gracht stond door een oud sluisje in verbinding met het Sassegat. Na enkele aanpassingen van rond 1700[58] verkreeg de vesting de vorm die het tot het eind van de negentiende eeuw zou behouden. Het bemetselen van de bastions vond overwegend na 1705 plaats. Het hoornwerk aan het Pas, dat bij de storm van 1682 deels wegspoelde, verloor zijn militaire waarde en werd verlaten.[59] De Autrichepolder kreeg, ondanks tegengas van de commandant, toestemming om de dijken aan te sluiten en de oude sluis in de zeecontrescarp van het fort te dempen, ter voorkoming van inundatie.[60] Het in de oorlog geslechte fort Sint-Anthonij kreeg een nieuw redoute.[61]

Na de oorlog verzocht de Anthonijpolder om de in 1678 geslechte zeedijk te herstellen. Er werden zoveel eisen gesteld aan de aansluiting op de vestingwerken dat er niets van terecht kwam.[62] Daardoor kon de stormvloed van 1682 grote schade aanrichten aan de Sassevaart.[63] Over het herstel van de kaden aan weerszijden van de vaart ontstond gesteggel tussen de Schepenen van de Keure van Gent en de Staten-Generaal. Gent kwam uiteindelijk in 1686 zijn verplichtingen na. Saillant detail is dat voordien alle pogingen van Gent tot herstel van die kaden vastliepen op tegenwerking van de Sasse commandant.[64] Zuidelijk van het fort Sint-Anthonij lag van 1682 tot 1685 een verlaat in de oostkade waarmee kon worden afgetapt op de verdronken Canisvlietpolder. Het plan om de beide kaden van de Sassevaart met een stenen beer aan

[50] ZA, *6030*, nr. 297, fol. 8; NA, *1.01.19*, verbalen, o.a. nr. 1591, nj 1694, fol. 94 (Philippine), nr. 1581, nj 1680, fol. 48-50 (Sas van Gent), nr. 1582, vj 1683, fol. 81 (Sas van Gent), 81v, 90v-91, 117v-118, 126v (klachten over wanbetaling Zeeland m.b.t. achterstallige traktementen).
[51] NA, *4.OPV*, nrs. S8, S7, S1a-d, S2, S3, S6, S9 & S10.
[52] ZA, *6030*, nr. 294; NA, *1.01.19*, nr. 1593, nj 1698, fol. 54 (de Poele).
[53] NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 161v, nr. 490, fol. 546-549v.
[54] ZA, *6030*, nr. 297, fol. 39 (van 1696).
[55] NA, *4.OPV*, nrs. S7 & S28; *4.OPG*, nrs. S15-S17 & S49; *1.01.19*, nr. 127, fol. 1170-1172, nr. 490, fol. 550v, nr. 1582, vj 1683, fol. 87 & nr. 1583, nj 1683, fol. 75-75v; nr. 1586, 1689, fol. 77-78v & vj 1690, fol. 58; nr. 1590, vj 1694, fol. 89v-90v, nr. 1595, nj 1700, fol. 79-79v, nr. 191, fol. 1057-1057v; RAG, *AR160*, nr. 760, fol. 140; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 14-3-1682. Over een tijdelijke sluis (1680-1699) in de dijk van de Albertuspolder ontstond commotie wat resulteerde in de bouw van de inundatiesluis Amelia.
[56] NA, *1.01.19*, nr. 1594, vj 1700, fol. 38v-43, nr. 1597, nj 1705, fol. 39v-40v. Dat leidde tot een schadeclaim door de Albertuspolder vanwege de waardevermindering van die landerijen.
[57] NA, *4.OPV*, nr. S11; *1.01.19*, nr. 1600, vj 1710, fol. 50-51, nr. 150, fol. 1967-1967v.
[58] NA, *1.01.19*, nr. 138, fol. 1614v-1618.
[59] *1.01.19*, nr. 104, fol. 98, nr. 105 (9-2-1684), nr. 1582, vj 1683, fol. 89, nr. 1589, nj 1691, fol. 59; *4.OPV*, nr. S14; ZA, *293*, nr. 412; *2*, nr. 131 (vb 16-4-1701).
[60] *1.01.19*, nr. 1582, vj 1683, fol. 88v-89, nr. 104, fol. 97v-98.
[61] NA, *1.01.19*, nr. 1582, vj 1683, fol. 94v, nr. 1584, vj 1686, fol. 74v, nr. 1864, vb 1682, fol. 25v-35.
[62] NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1679, fol. 54v & vj 1680, fol. 43-43v; ARA, *T086*, nr. 510 (lias Sas van Gent).
[63] ZA, *6030*, nr. 4, fol. 5-5v, 8-8v; NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1682, fol. 4. De kaden waren op 18-20 plaatsen doorgebroken en het grote sas zat helemaal dicht.
[64] ARA, *T086*, nr. 510 (lias Sas van Gent); NA, *1.10.29*, nr. 1714; *1.01.19*, nr. 1580, vj 1682, fol. 4-15v; *1.01.02*, nr. 248 (10 & 18-7-1682); SAG, *OA_B_14_1_1_530,* bundel 7 (rekeningen van de ontvanger der Generale Middelen op het Sas). SG beriep zich op het octrooi van 1547 van Karel V, Gent beriep zich op het Verdrag van Munster.

de vesting te doen sluiten, werd niet uitgevoerd. Evenmin gebeurde dat met de dijk van de Albertuspolder op de punt van een nieuw te maken ravelijn.[65] Om de vestingmuren te kunnen metselen, werd de Sassevaart met twee kistdammen afgedamd. De Raad van State stond tijdelijk toe dat de schepen nu hun koers namen door de in 1682 ontstane geul langs de Anthonijpolder en de doorbraak in de oostkade.

Na het binnenvallen van de Franse troepen in 1689 stuurde het Waasland enkele duizenden mannen om de Sassevaart te bewaken.[66] De lage delen rondom Zelzate werden onder water gezet.[67] De Karnemelkpolder verzocht nog diezelfde zomer te mogen herdijken wat werd toegestaan.[68] Ook in 1693 moest worden gewaakt aan de Sassevaart maar toen zijn geen polders geïnundeerd.[69]

In de Bedmarlinie was in 1701 en 1702 het stukje Sassevaart opgenomen tussen de forten Langerbrugge en Rodenhuize. Beide waren in 1683 ontmanteld maar werden nu heringericht. De militaire functie van fort Terdonk kwam te vervallen.[70] In 1701 stelde commandant Johan de Vassij voor om de Anthonijpolder te laten herdijken met een sluis aan de contrescarp van de vesting. Met het slechten van enige binnendijken en graafwerk aan kreken kon dan een deel van het Spaanse land worden geïnundeerd bij een opkomende oorlog. Hetzelfde diende te gebeuren aan de westzijde van Sas van Gent. Hem werd verzocht de bedijking uit te werken en daar bleef het bij.[71] Westelijk van de vesting werd hem toegestaan enkele stukken binnendijk en stukken verkorting van de Albertuspolder te laten slechten.[72] Inmiddels was het oorlog en de sloten en kreken in de polders tussen Philippine en Sas van Gent werden volgehouden vanuit de Sassevaart.[73] In november en december 1701 probeerden de Fransen bij de Leste Stuiver, tegenover Zelzate, als voorpost van de Bedmarlinie een schans te bouwen. Die lag binnen musketbereik van Sas van Gent wat volgens artikel 58 van het Verdrag van Munster niet was toegestaan. Na een genegeerde waarschuwing maakten op 16 december enkele welgemikte schoten vanuit Sas van Gent, op bevel van de Staten-Generaal, een eind aan deze escapade.[74] In februari 1702 doorgroeven de Sassenaren om een nog onbekende reden de westelijke kade over een lengte van circa 35 meter. De Vassij liet het gat dichten en barricaderen.[75] In de loop van april 1702 werd vanuit Sas van Gent op de weg naar Assenede op Spaans grondgebied een nieuw fort Leopoldus aangelegd om de vesting aan die kant te dekken tegen kanonvuur. Enkele dagen later kwamen de Fransen het werk aan het fort verkennen en werd er extra bewaking neergelegd.[76] Uit voorzorg liet De Vassij de Albertus- en Poelpolder inunderen.[77] Na de aankomst op 7 juni 1703 van generaal De Sparre in Sas van Gent werd de inundatie afgelaten en Assenede bezet.[78] Eind juni veroverde De Sparre het fort Rodenhuize op de Fransen en hield het een tijdlang

[65] NA, *4.OPV*, nr. S13.
[66] RAG, *AR7*, nr. 2773; Annaert, *Stekene*, 165.
[67] RAG, *AR12*, nr. 39, fol. 30 (26-12-1690: *vande prochie van Selsaete die ghemeene met de zee sijn*).
[68] NA, *1.01.19*, nr. 490, fol. 481v, nr. 1586, vj 1689, fol. 121v, nr. 1587, nj 1689, fol. 57-57v.
[69] RAG, *AR7*, nr. 2776.
[70] RAG, *AR3*, nr. 275, fol. 206v.
[71] NA, *1.01.19*, nr. 137, fol. 869v-870v, 1086v-1087, nr. 139, fol. 2339v-2341.
[72] NA, *1.01.19*, nr. 137, fol. 1086v-1087. 60 roeden met Sint-Pieterspolder, 40 roeden van de Groenestraat en 60 roeden van de Kortestraat.
[73] RAG, *AR160*, nr. 761, fol. 138.
[74] NA, *1.01.19*, nr. 139, fol. 2667-2669v; Ten Raa & de Bas, *Het Staatsche Leger 7*, 165, 167; De Roo, 'Uit het archief', 2657; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 7-3-1702; ARA, *CCRK54*, nr. 26569, fol. 61-62v, nr. 26570, fol. 69; ZA, *294*, nr. 262 (*Fort rasé*). Bij het vaststellen van de rijksgrens in 1843 kwam het fort in België terecht: Stuij, 'Sas van Gent', 51-61 & 'De verdediging van', noot 39.
[75] NA, *1.01.19*, nr. 1594, vj 1702, fol. 99v-100.
[76] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 27-4-1702; *Amsterdamse Courant*, 4-5-1702; NA, *1.01.19*, nr. 1596, vj 1703, fol. 88; *4.VTH*, nr. 3458.
[77] NA, *1.01.19*, nr. 1596, vj 1703, fol. 90.
[78] NA, *1.01.19*, nr. 1597, nj 1704, fol. 42v-44; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 12-6-1703, 2.

bezet.[79] Op de heffing van Staatse oorlogscontributie reageerden de Fransen met een inval en veroorzaakten onder andere grote schade aan de schipbrug over de vaart bij fort Sint-Anthonij.[80] De Vassij stelde nogmaals voor de Anthonijpolder te herdijken, daarin enkele kanalen te graven en de dijk met de Karnemelkpolder te slechten. Het overlijden van Van Coehoorn gooide roet in het eten.[81] Toen in 1712 de ingelanden zelf te kennen gaven de Anthonijpolder te willen bedijken, was men in militaire kringen alweer een heel andere mening toegedaan. De daardoor veroorzaakte boezemvermindering zou het Sassegat volgens de heren minder doen schuren want het schor liep nog steeds ruim een voet onder.[82]

Na de 'Surprise van Gent' op 5 juli 1708 viel op 18 juli het fort Rodenhuize terug in Franse handen. Vanuit Sas van Gent reageerde men met het (kortstondig) inunderen van de omgeving.[83] Op 7 december heroverde Marlborough het fort Rodenhuize waarna het geallieerd beleg van Gent werd aangevat.[84] Tot 1714 zijn er daarna bij Sas van Gent geen oorlogshandelingen meer geweest.

Samengevat was er tijdens de vernieuwing van de vesting Sas van Gent volgens het Nieuw-Hollandse stelsel veel aandacht voor de sluizen en de inundatiewerken rond de vesting en in het poldergebied tussen Sas van Gent en Philippine. Met kaden werd geprobeerd de inundatie te sturen (Smalle Gelanden voor Assenede) en zoveel mogelijk tot een strook op het Staats grondgebied te beperken. Voor de voeding werd ingezet op de Sassevaart, het afleiden van water vanuit Assenede en zeewaterinlaat. Wat betreft de geïnundeerde Canisvlietpolder was er een strijd tussen voor- en tegenstanders van bedijken met als inzet de verdediging van de vesting Sas van Gent en de scheepvaart. Na de stormvloed van 1682 en een zware dijkval in 1690 werd het herdijken voorlopig opgegeven. Bij het begin van de successieoorlog was de vesting vernieuwd en waren de inundatiewerken op orde. Tijdens de oorlog werden uit voorzorg een aantal keren inundaties gesteld zonder dat het tot strijd kwam zodat de effectiviteit niet kon worden getest. Canisvliet bleef drijven ondanks de wens van Van Coehoorn het te bedijken.

9.2.5. Het fort Moerspui en omgeving

Na de Hollandse Oorlog bleven de polders van Zuiddorpe en Moerbeke geruime tijd onbedijkt. Wel werden door de bewoners de meeste woningen en aangrenzende akkers omkaad met kraagdijken, net zoals dat tijdens de Tachtigjarige Oorlog ook tussen Aardenburg en Lapschuere geschiedde.[85] Met een hoge vloed gepaard gaande stormen in 1675, 1679, 1680, 1681 en 1682 richtten veel schade aan, ook aan de niet-geïnundeerde polders. De binnendijken, die zeewerend waren geworden, bleken slecht bestand tegen het watergeweld. Tijdens de laatste vier stormen brak de Papdijk, op de grens van het Moerbeekse bekken en de zandrug tussen Wachtebeke en Stekene, op meerdere plaatsen door. Dat erodeerde de zandgronden en verruimde, vanwege de vergrootte komberging, de Zoutevaart (Spaanse vaart) tot een brede, bijtijds diepe, getijgeul, daarna meestal het Moerspui genoemd.[86] Telkens werd de schade zoveel mogelijk hersteld. In 1679 spoelde de zeesluis weg en men vreesde dat, door het uitschuren van bestaande waterlopen (zoals de Axelsevaart), een verbinding tot stand zou komen met de Moervaart en de aangren-

[79] De Brant, 'Stekene in de Successieoorlog', 109; NA, *1.01.19*, nr. 1598, vj 1707, fol. 55v.
[80] NA, *1.01.19*, nr. 1596, vj 1703, fol. 93v-94, nr. 1597, nj 1704, fol. 44v-45v, 49-49bv.
[81] NA, *1.01.19*, nr. 1597, nj 1703, fol. 36-40v, nr. 1597, nj 1704, fol. 44v-45v.
[82] NA, *1.01.19*, nr. 179, fol. 476v, nr. 1600, vj 1712, fol. 43-44; *1.01.02*, nr. 699, (8-2-1710).
[83] NA, *1.01.19*, nr. 1600, vj 1710, fol. 58-58v.
[84] De Buck, 'De bezetting van', 137. De la Mothe gaf Gent op 30-12-1708 over.
[85] NA, *1.01.19*, nr. 1585, nj 1686, fol. 131v-132; ZA, *3743*, nr. 9. Vanwege de zandige samenstelling van de bekading brak die meermaals door.
[86] RAG, *AR118*, nr. 1815 (condities/bestek res. 15-2-1680); *AR7*, nrs. 2985 (dijkherstel 1680-87) & 866 (rek. 1680-81); *AR12*, nr. 203; NA, *1.01.19*, nr. 1581, nj 1680, fol. 109; Van Goethem, 'Toponymie van Stekene', 16-17. De dijk zou onderdeel zijn geweest van de kustverdediging uit de 13e/14e eeuw, vergelijkbaar met de Graafjansdijk.

zende meersen.[87] Die vrees werd bewaarheid in 1682 toen het zeewater door een noordwesterstorm en springtij zeer hoog opgestuwd werd en langs deze waterweg tot bij Gent doordrong. Dat water kon alleen aflopen via de Sassevaart op Sas van Gent en via de Durme bij Tielrode op de Schelde, waar door opstuwing ook veel parochies door 'grondgaten' waren geïnundeerd geweest.[88] De in allerijl uitgevoerde herstellingen voorkwamen een permanente verbinding.[89]

In het Staatse deel maakten de (overwegend Spaanse) hoofdingelanden weinig haast met het droogleggen van hun geïnundeerde polders. Dat was de Raad van State een doorn in het oog daar het voortbestaan van fort Moerspui hierdoor in gevaar kwam.[90] In 1680 bepaalde de Raad dat de ingelanden moesten worden gestimuleerd desnoods gelast om te bedijken.[91] Ingenieur de Waier maakte in 1682 een bedijkingsplan ten voordele van het fort Moerspui dat toen tussen twee diepe stroomgeulen lag. De dijken moesten aan weerszijden van het fort aansluiten met de suatiesluis ernaast.[92] De hoofdingelanden wilden alleen iets ondernemen als er een forse subsidie vanuit Gent en Den Haag tegenover stond vanwege de schraalheid van de bodem. Het buitendijkse omvatte immers grotendeels onvruchtbare dekzandgronden die in het gunstigste geval met een dun kleidek waren bedekt. Bovendien hadden ze onoverkomelijke bezwaren tegen de aanwezigheid van het fort wat een breekpunt bleek. Het paaien met een verder gunstig octrooi faalde daardoor zodat er niets van de grond kwam.[93] De Spaanse opstelling veranderde na de vloed van 26 maart 1687 toen het zeewater wederom in de Durme, Moervaart en tot bij Gent liep. De ingelanden van Oud-Beoostenblij en Oud-Zuiddorpe waren ook genegen mee te doen. Men zou in 1688 beginnen maar het plan stierf een stille dood.[94] In het volgende decennium vond bedijking plaats van de hoge merendeels omkade schorren aan weerszijden van het Moerspui in stukken, zoveel mogelijk gebruik makend van de oude dijkstalen en de na 1673 opgeworpen kaden. De polders die daardoor ontstonden, zijn tot op de dag van vandaag blijven voortbestaan.[95] Ten opzichte van de situatie van voor 1672 was er echter een netto landverlies. De nieuwe polders en een groot Spaans achterland waterden grotendeels af op het Moerspui wat, naarmate die kreek hoger opslibde, voor problemen zou zorgen.[96]

In het defensieplan van Van Coehoorn was een afdamming van het Moerspui voorzien tussen het fort Sint-Joseph en de plaats waar voorheen het klooster Ter Haegen lag.[97]. Omdat de aanpalende polders tot op de schorrand hadden bedijkt, was onvoldoende vletgrond (schorklei of spijs benodigd voor de dijkenbouw) beschikbaar. De Vassij greep daarom terug op het

[87] RAG, *AR7*, nrs. 2985 & 2986 (dijkherstel 1680-87).
[88] RAG, *AR7*, nr. 2985 (baljuw aan Zijne Majesteit 27-1-1682); Stadsbibliotheek Kortrijk, hs 175, fol. 460. In 1584 gebeurde dat niet tijdens springtijen na de militaire inundaties waarbij niet de opstuwing plaatsvond die gepaard gaat met een stormvloed.
[89] Zie RAG, *VZ1*, nr. 820.
[90] ZA, *6060*, nr. 687, fol. 9.
[91] NA, *1.01.19*, nr. 101 (1-4-1680). 'als voorlegger sal nomineren de landen te induceren ende der onwillige landen te decreteren.' De aanleg en onderhoud van de zeedijk en zeesluis voor rekening der ingelanden en 'de sluijse off speuije werde gelegt tot koste ende last van de lande'.
[92] NA, *4.SGF*, nr. 719.
[93] NA, *1.01.19*. nr. 104, fol. 21v-25v, nr. 1580, vj 1680, fol. 21, nr. 1581, nj 1682, fol. 111, nr. 1582, vj 1683, fol. fol. 65-66, 68-72, nr. 1584, vj 1687, fol. 92-95v; RAG, *AR7*, nr. 2985; ZA, *6060*, nr. 687, fol. 8v-9, 15v-17, 24-24v. De ingelanden gaven de voorkeur aan het Spaanse octrooi van 1634. De hoogte van de subsidie die SG en het Wase Hoofdcollege zouden bijdragen, bleek een heikel punt.
[94] RAG, *AR174*, nr. 40 (extract fol. 209); NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 141, nr. 1584, vj 1687, fol. 121-134v, nr. 1586, vj 1688, fol. 119-121, nr. 1587, nj 1688, fol. 80v-83v.
[95] ZA, *3744*, nr. 17; *3716*, nr. 2, fol. 56v; *3745*, nr. 1 (1-9-1749); *3750*, nr. 1 (SG 23-2-1691, octrooi 1-4-1698 SZ); *3746*, nr. 17; *107*, nr. 45 (doc. 44); *293*, nrs. 444 & 446; *294*, nr. 419; NA, *4.SGF*, nr. 718; *1.01.19*, nr. 489, fol. 39v, nr. 490, fol. 478; RAG, *AR118*, nr. 1816 (octrooi 24-7-1691); *AR7*, nr. 3134; *VZ1*, nrs. 740 & 921.
[96] ZA, *3746*, nrs. 16, 50 & 54; *293*, nr. 452; *107*, nr. 45 (mem. 1778); *3744*, nrs. 1 & 56; NA, *4.OSK*, nr. V119. Het Moerspui ontving bovendien water van ruim 8.113 gemeten van over de grens door de Roode Sluis.
[97] Dit klooster bestond toen al niet meer. Het was, tot de verwoesting in het begin van de Tachtigjarige Oorlog, een cisterciënzer nonnenklooster in de huidige Nieuw-Beoostenblij-Bezuidenpolder.

plan van De Waier: het trekken van dammen door de kreken oost en west vanuit het fort Moerspui. Rond het fort kon een inundatie worden verkregen door het afstromend water vanuit het Moerspui op te houden. Dit werd overgenomen door de Raad van State. In beide plannen was de opzet dat de aangrenzende polders hun dijken na afdamming zouden slechten. De Zeeuwen zagen meer in het stoppen van de Roodesluis en het fort te laten voor wat het was.[98] De voorgestelde bedijking kwam er niet en de suatie-inundatiesluis evenmin.

Rond het sinds 1672 tot een eiland geworden fort Moerspui bleef men flink investeren in de zeewerken. Desalniettemin verkeerden die in het voorjaar van 1681 in een desolate staat.[99] Na de stormvloed van 1682 lag het fort omringd door diepe getijgeulen. Herdijking met de aangrenzende polders was de enige optie om het fort te behouden. Zolang men daarover in gesprek was, liet de Raad lapmiddelen toepassen.[100] Na enkele jaren bleek de situatie, door de enorm oplopende kosten, onhoudbaar. Toen in het najaar van 1688 duidelijk werd dat een snelle bedijking er niet in zat, werd het fort aan zijn lot overgelaten.[101] In de plannen van Van Coehoorn speelde het fort Moerspui opnieuw een rol. Onder zijn leiding begon in 1701 het herstel in de oude vorm.[102] Vanwege de oplopende spanningen besliste de Raad van State op 11 november het fort versneld af te maken.[103] In 1702, 1703 en 1705 deden de Fransen aanvallen op het fort, die allemaal dankzij de effectieve inundatie werden afgeslagen. Overigens was men vanaf 1703 het fort aan het slechten om de Fransen geen schuilgelegenheid te bieden.[104] Van alle kanten onbeschermd tegen de elementen, bleek de locatie te kwetsbaar en kort daarna is het fort verlaten en gesloopt.[105] De andere forten tussen Moerspui en Hulst moesten eveneens zo snel mogelijk worden gesloopt.[106]

Kortom, het fort Moerspui werd door de Staatse strategen van groot belang geacht vanwege de ligging in een stroomgeul die zich zuidwaarts tot in de Zuidelijke Nederlanden uitstrekte. Om het fort te behouden werd ingezet op een snelle bedijking van het omringende gebied in aansluiting op het fort, wat ook Van Coehoorn wenste. Door de halsstarrige houding van de Zuid-Nederlandse ingelanden lukte dat maar deels. Desondanks bleek het fort tijdens de oorlog goed te verdedigen. Uiteindelijk werd het verlaten en aan de elementen overgeleverd.

Van de oude Spaanse forten van de Linie van de Nieuwe Vaart werd alleen fort Francipany aangepast naar de inzichten van Vauban. Het kreeg de functie als post voor de Bedmarlinie langs de Moervaartvallei en Stekensevaart. In de periode 1702 tot 1707 waren er inundaties in de Moervaartdepressie (3.700 ha) en waren er overal landerijen beschadigd door het maken van linies, forten, redoutes, communicatiewegen *et cetera*.[107]

9.3. Hulst en het Hulsterambacht

9.3.1. Inleiding

Binnen het Hulsterambacht richten we de focus op een brede strook die grensde aan de Spaanse Nederlanden. Binnen dit gebied speelde zich het gros der activiteiten af, zowel op het gebied van de verdedigingswerken als aan militaire operaties. In de eerste decennia na de vrede met

[98] NA, *1.01.19*, nr. 1864 (rap. 20-4 & inspectie 6-1700 fol. 36-39, bijlage 5 fol. 71-74), nr. 137, fol. 869v-870v, 1086v-1087, nr. 139, fol. 1340v-1341, nr. 1594, fol. 36-39; *1.10.42*, nr. 130 (res. 11-8-1701); ZA, *2*, nr. 131 (vb).
[99] NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1680, fol. 22v-23 & vj 1681, fol. 16.
[100] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1682, fol. 23-25, 30v-31; nr. 1580, vj 1682, fol. 137-141.
[101] NA, *1.01.19*, nr. 490, fol. 379, nr. 1582, vj 1685, fol. 61, nr. 1583, nj 1685, fol. 179v-180v, nr. 1586, vj 1688, fol. 121-122v, nr. 1587, nj 1688, fol. 85v-88 & nj 1690, fol. 37v.
[102] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V26, fol. 26; *1.01.19*, nr. 138, fol. 1830-1831, 2621-2623.
[103] NA, *1.01.19*, nr. 139, fol. 2335-2335v. Alle werken van resolutie 11-8-1701.
[104] De Vault & Pelet, *Mémoires militaires*, 561; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 11-6-1702, 2; *Amsterdamse Courant*, 13-9-1703, 2; Wijn, *Het Staatsche leger 8*, 145.
[105] NA, *1.01.19*, nr. 1600, vj 1709, fol. 84-84v.
[106] ZA, *2*, nr. 136 (23-12-1706).
[107] RAG, *AR7*, nr. 2623 (dossier 1707-1713).

Frankrijk verliep het herstel- en bedijkingsproces moeizaam waardoor grote delen geïnundeerd bleven. Ook hier overstroomden tijdens de stormvloed van 1682 grote delen van het polderlandschap wat voor de vesting Hulst verstrekkende gevolgen had. Deze ontwikkelingen vragen om nader onderzoek. Daarnaast gingen de estuariene processen onverminderd door. Die nodigden uit tot het doen van nieuwe bedijkingen binnen de buitendijkse verdedigingslinie wat ook consequenties had voor de militaire infrastructuur en de verdedigingswaarde van de buitendijkse gebieden zelf. Ook Van Coehoorn onderkende dit maar van zijn inundatieplan werd weinig uitgevoerd. Welke rol speelde de Gentsevaart in de verdedigings- en ook de inundatieplannen? We laten de verschillende projecten de revue passeren, gaan in op de grondgedachte er achter, op de bijbehorende infrastructurele werken, op de afwegingen en op wat uiteindelijk kon worden verwezenlijkt alsmede het waarom.

Gedurende de oorlogsjaren doorstond Hulst een Franse belegering. Onder Menno van Coehoorn, die enkele jaren in Hulst woonachtig was, werd gewerkt aan de verdediging van de stad en het Hulsterambacht. Het inundatiewapen werd onder zijn leiding ruim ingezet. Ook hier dringen zich de vragen op hoe dat gebeurde en of er nieuwe ontwikkelingen waren.

9.3.2. Hulst en het Hulsterambacht tot en met de stormvloed van 1682

Na 1678 gebeurde er weinig aan de fortificaties.[108] Commandant De Perceval wist in 1679 zijn lang gewenste contrescarpsluis op de Gentsevaart te verwezenlijken.[109] Na klachten van de Zeeuwse Admiraliteit, over het opdrogen en aftappen tot nadele van de Hulster handel, onderzochten deskundigen in 1681 de toestand van de vaart nabij de zandige vlakte die het Tromp werd genoemd en verder tot het fort Miserie voorbij de Kalfsevaart. De Perceval wilde zeewater inlaten maar de gedeputeerden zagen meer in de bebossing van de zandgronden.[110] Ondanks de eensgezindheid om iets te ondernemen, kwam er door tegenstellingen over de concrete uitvoering van het project niets van terecht.

In 1680 stonden de schorren en slikken van Hulsternieuwland, Absdale, Ferdinandus en Moncado opnieuw in de belangstelling. De Perceval en De Waier moesten namens de Raad de ingelanden van de eerste drie zien te overtuigen om in één dijkagie (of bedijking) te bedijken met de schorren van Moncado. De dijk was voorzien vanaf het fort Sint-Jacob recht op het fort Ferdinandus, dan de oude zeedijk volgend langs fort Misere (Absdale) tot het nieuw uitgezette fort Nassau en dan naar de hoek van Cambron (de nol van het huidige Patrijzenhoek) en tot aan Stoppeldijk. De Prins van Oranje zag liever een dijk van fort Nassau in een rechte lijn op de contrescarp tussen de bastions Nassau en Brederode. De ingelanden werden niet verplicht om fortificaties of verlaten te maken ten dienste van de defensie.[111] Een andere eis was het wegnemen op kosten van de bedijkers van de zeedijk langs de Gentsevaart en de vaart doortrekken tot op de courtine tussen de bastions Prince en Solms.[112] Ondanks alle uitgeoefende druk en in het vooruitzicht gestelde vrijdommen, bleven de ingelanden onvermurwbaar. Variaties op dit plan stonden hierna met regelmaat in de belangstelling zonder dat daadwerkelijk stappen werden ondernomen.[113] Ondertussen schuurden de bestaande kreken verder uit en werd het moeilijker om de bestaande dijkrestanten te gebruiken. Ook hier zien we in beginsel de eensgezind-

[108] Voor meer zie: Brand, *De Geschiedenis*, 315-316.
[109] NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1679, fol. 26-26v, vj 1680, fol. 29, vj 1681, fol. 25v-26 & vj 1682, fol. 89v-90v. Perceval gooide het ditmaal op verversing van de stadsgrachten i.v.m. de stankoverlast en ziekten.
[110] GAH, *HA*, nr. 26, fol. 195v; *SA*, nr. 4 (14-2 & 1-7-1710); NA, *1.01.02*, nr. 9060, fol. 21-23 & sub 20-21; RAG, *AR7*, nrs. 140 & 3140; *AR174*, nr. 32 (vb 12-9-1681). Op order SG. De Franse dreiging gooide roet in het eten. Ook in 1692, 1693, 1695, 1698-1700, 1710 zaten delegaties van de diverse partijen hiervoor aan tafel maar evenmin met resultaat.
[111] GAH, *HA*, nr. 590 sub 1 (doc. 5).
[112] NA, *1.01.19*, nr. 101 (1-4-1680).
[113] ZA, *3817*, inleiding op inventaris; NA, *1.01.19*, nr. 1586, vj 1688, fol. 34v-35, nr. 106 (9-7-1685); GAH, *HA*, nr. 590 sub 2, 4 & 5 (doc. 48).

heid om wat te doen, maar over de concrete uitvoering rezen telkens geschillen met als gevolg dat niets gebeurde.

Wat betreft de Kieldrechtpolder waren de ingelanden en de Staten-Generaal in 1679 tot een overeenkomst gekomen om een nieuwe zeedijk aan te leggen vanaf het fort Zandberg om het Zandbergsegat heen met een fort en spuisluis ter hoogte van het voormalige fort De Raap.[114] Op 27 april 1679 werd de aanleg aanbesteed van de verkorting die grotendeels de oude Breestraat volgde, naar het fort Moerschans toe, die in 1680 gereed kwam.[115] Men verwachtte de polder in 1681 droog te hebben.[116] De Waier moest onderzoeken of verplaatsen van het sas van Zandberg naar het nieuw geplande fort (Kijkuit) zinvol was.[117]

Tijdens de zware stormvloed van 26 januari 1682 kon het water ongehinderd vanuit het Hellegat en Saeftinghe – in de nieuwe zeedijk en de verkorting van Kieldrecht vielen gaten – de vesting aanvallen. Het beschadigde de linie naar Zandberg, stroomde over de buitenwerken bij de Gentse Poort en drong door die poort de stad binnen, waar ternauwernood het ontstaan van een diepe kreek kon worden vermeden. Een groot deel van het Hulsterambacht en de baronie van Sint-Jansteen inundeerde.[118]

9.3.3. Herstel en bedijkingen in Hulst en het Hulsterambacht na 1682

Na de verwoestende stormvloed volgden bijna tien jaren van omvangrijke, kostbare herstellingen en aanpassingen aan de vesting. Om verder onheil te voorkomen, werden onmiddellijk nooddammen en tragels aangelegd aan de zuidzijde.[119] De dijk van de Gentsevaart werd doorgestoken om Sint-Jansteen te ontlasten en in de Liniedijk bij het oude fort De Raap een nieuwe sluis gestoken voor de Langendampolder die op het oude havenkanaal loosde.[120] Na het herdijken van de Dullaart- en Clingepolder en een deel van Sint-Jansteen in 1683 was het grootste gevaar voor de stad geweken. Het ingestelde veer werd opgeheven.[121] Daarvoor in de plaats was een zware zeedijk gekomen, de Trageldijk (de huidige Steensedijk) die reeds in 1673 was voorzien maar toen niet was aangelegd.[122] Tijdens de aanleg was de Gentsevaart nabij de Drijdijk afgedamd om niet overvallen te worden door afstromend water van Stekene.[123] Zeeland eiste onmiddellijk dat die vanwege de negotie werd weggehaald en de weggespoelde contrescarpsluis herlegd. De militairen hadden belang bij de toevoer van zoetwater naar de stadsgrachten en het Waasland bij de suatie, hoewel men in het Waasland niet gerust was op de Staatse praktijk van afdichten in oorlogstijd.[124] In 1689 begon De Perceval opnieuw over de aanleg van een sluis of verlaat op de Gentsevaart. Ditmaal wenste hij hem op ongeveer 560 meter vanaf de

[114] NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1679, fol. 24v-25v, nr. 101 (1-4-1680).
[115] GAH, *HA*, nr. 654; RAG, *K163*, nr. 147 (brieven 1 & 27-3-1682); GAH, *OKVA K&Pl*, nr. 1881. 'vercortinge ofte slingerkaden, op ofte buyten de Breestraet'.
[116] GHA, *SA*, nr. 530C (rekest 1681 SG).
[117] NA, *1.01.19*, nr. 1581, nj 1680, fol. 85-86, 92-94, 99, 100.
[118] Van Lansbergen, *Beschryvinghe*, 244-255; GAH, *HA*, nr. 26, fol. 221-221v, 223-223v, nr. 590, sub 5 (doc. 49); NA, *1.01.19*, nr. 1580, vj 1682, fol. 72-75.
[119] NA, *1.01.19*, nr. 1581, nj 1682, fol. 129v-130, nr. 1582, nj 1683, fol. 40-41, nr. 1583, nj 1684, fol. 87v-88v, nr. 1586, vj 1689, fol. 55, nr. 1864, vb 1682, fol. 19-21v, nr. 105 (8-4-1684), nr. 106 (9-7-1685).
[120] Brand, *Geschiedenis*, 316: GAH, *SA*, nr 2, fol. 70; *HA*, nr. 589 sub 7, nr. 590 sub 7.
[121] Brand, *Geschiedenis*, 316; GAH, *SA*, nr. 559, nr. 3 (31-1-1682), nr. 6 (23-4-1715); *HA*, nr. 26, fol. 246v; NA, *1.01.19*, nr. 1583, nj 1683, fol. 114-114v. Hulsterambacht en Hulst moesten meebetalen.
[122] ZA, *3815*, nr. 80, fol. 2-13v; *292*, nrs. 1604 & 1631; *293*, nr. 461; GAH, *HA*, nr. 81 (res. SG 13-4-1683); *SA*, nr. 640 doc. 68 (octrooi 27-2-1683 Clinge met oversprong Absdale). Later Steensedijk genoemd.
[123] GAH, *HA*, nr. 26, fol. 263-253v (27-7-1683).
[124] RAG, *AR7*, nr. 3140 (verslag 1681); NA, *1.01.19*, nr. 1582, vj 1684, fol. 18-18v & vj 1684, fol. 140v-142, nr. 1588, vj 1692, fol. 64v-65v, nr. 1590, vj 1695, fol. 15, 119-122, nr. 1592, vj 1699, fol. 42v-44; GAH, *HA*, nr, 26, fol. 256-256v. De aanleg van een sluis of verlaat haalde het niet.

stadscontrescarp. Bij oorlog was die te gebruiken om zoetwater in de Clingepolder te laten, wat minder schade zou meebrengen dan doorstekingen.[125]

Om de Trageldijk te kunnen aanleggen, had de Clingepolder reeds tijdens de oorlog toestemming gekregen 75 tot 80 hectaren van de verdronken Absdalepolder mee te bedijken als Oversprong van Absdale. De Hulsternieuwlandpolder en het restant van de Absdalepolder mochten in één bedijking worden drooggelegd mits rekening werd gehouden met de fortificatie van Hulst. Zover kwam het niet doordat de ingelanden de tegemoetkomingen onvoldoende achtten, gezien de vele militaire eisen die werden gesteld.[126] Pogingen van de Raad van State om de overwegend 'Spaanse' ingelanden van de Ferdinandus- en de Absdalepolder te bewegen mee te bedijken, wat voordelig zou zijn voor de vesting, mislukten in 1683, 1685 en 1688. De hoogteligging en de krekenstelsels maakten die polders tot een ideaal inundatiebekken in tijd van oorlog was de strategische gedachte er achter.[127] Alleen de Clingepolder en de Oversprong vielen in 1683 droog. De Wildelanden en Stekene verzochten in 1691 om een nieuwe dijk te leggen ter plaatse van de zwaar beschadigde tragel tussen het voormalig fort Magdalena en het Heymeuleken, wat niet werd gehonoreerd.[128] Toen de Staten-Generaal de ingelanden van de verdronken Hulsternieuwlandpolder in 1696 octrooi tot bedijking verleende, uitten het militair gezag en de stad Hulst de nodige bedenkingen en het werd opgeschort.[129] Wederom werkten tegenstelde belangen – onwillige ingelanden, later tegenwerkende militairen en de stad Hulst – verlammend op de besluitvorming waardoor nagenoeg niets van de grond kwam en het gebied ten westen van Hulst buitendijks bleef.

We richten nu onze blik op het oosten van het Hulsterambacht, waar de meeste gaten van de Kieldrechtpolder in 1682 werden gedicht. Maar er was fors landverlies opgetreden en wel van het compartiment tussen de verkorting op fort Moerschans en de nieuwe zeedijk uit 1680 naar Zandberg. Vandaar de verzwaring van de verkorting tot een winterdijk.[130] Fort Zandberg zou worden geabandonneerd.[131] De herdijking van de Polder van Namen in 1684 hield verband met het behoud van fort Sint-Anna wat zeer zwaar wegend was.[132] Van de verdronken Nieuwe Graauwpolder uit 1645 lag reeds in 1684 het noordelijke deel weer droog als Melopolder.[133] Het zuidelijke deel had zoveel schade opgelopen – hier was de diepe Moolenkreek (Graauwsekreek) ontstaan – dat enig uitstel nodig was. In 1687 was het zover en ontstond de Willem-Hendrikpolder met een forse uitbreiding tot tegen het Saeftinghergat. Die uitbreiding had deels een militaire oorzaak, namelijk de nakende bedijking van het drijvende deel van Kieldrecht. Uiteindelijk was onder druk van de landsregering overeenkomst bereikt om die landen samen in één dijkage droog te leggen. Van Kieldrecht zouden daarmee de laatste van de in 1672 verloren gronden worden herdijkt met een forse uitbreiding aan de oostzijde. De zeedijk zou lopen van de zuidoosthoek van de Melopolder tot aan het Saeftinghergat en van daar in een rechte lijn tot de hoek oostelijk van het oude dijkstaal van 1654.[134] In het Saeftinghergat was een zeesluis voorzien met een verdedigingswerk, het Boerenmagazijn. Om het lage oostelijke deel te kunnen

[125] NA, *1.01.19*, nr. 1587, nj 1689, fol. 81v-82v. Het is niet duidelijk of hij er is gekomen.
[126] GAH, *HA*, nr. 640 (doc. 1, 8, 13 & 53), NA, *1.01.19*, nr. 490, fol. 479. De commandant van Hulst mocht alleen dijken door laten steken op order van SG.
[127] NA, *1.01.19*, nr. 1582, nj 1683, fol. 49v-55v, nr. 1583, nj 1685, fol. 193-195v. Het liep vast op de financiële voorwaarden.
[128] GAH, *HA*, nr. 26, fol. 398v.
[129] NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 141v, nr. 1591, nj 1695, fol. 81-82v.
[130] NA, *1.01.19*, nr. 1584, vj 1686, fol. 55v-57v, nr. 1582, vj 1683, fol. 31-31v, 48-48v; *3.01.04.01*, nr. 116-117; ZA, *3822*, nr. 24. Daarmee ontstond de Groot-Kieldrechtpolder met een sluis naast de Zestigvoet.
[131] NA, *1.01.19*, nr. 1581, nj 1682, fol. 130v-132, 141, nr. 1582, nj 1683, fol. 64v.
[132] NA, *1.01.19*, nr. 105 (17-1-1684); nr. 490, fol. 479v-480, nr. 1581, nj 1682, fol. 71, nr. 1582, vj 1684, fol. 144v-147v, nr. 1583, nj 1684, fol. 102-106; *3.01.04.01*, nr. 116 (19-3-1683).
[133] NA, *1.01.19*, nr. 1582, vj 1684, fol. 147v-151; GAH, *HA*, nr. 590 sub 3 (doc. 26).
[134] NA, *1.01.19*, nr. 2182-I (vb directie 1687); *4.OMM*, nr. 127 sub V92. De vermelding van 1682 op *4.VTH*, nr. 3718 & *4.OPV*, nr. H807 is foutief.

bedijken, dat 0,6 tot 0,9 meter onder het gemiddelde hoogwater lag, waren verkortingen noodzakelijk. Daartoe gebruikte men het oude dijkstaal rondom de kreek op Zandberg dat op 26 mei 1687 werd gesloten. De andere verkorting liep van de Melopolder naar Boerenmagazijn en vandaar westwaarts over het gat van de Moolenkreek tot het oude dijkstaal van de verdronken Nieuwe Graauwpolder en was 15 juli gereed. Direct daarna volgde de aanbesteding van de verzwaring van het traject Melopolder-Boerenmagazijn tot een zeedijk. Intussen was het afdammen van het circa 225 meter brede tot 4,2 meter diepe Saeftinghergat zo ver gevorderd dat het binnen enkele weken gedicht zou zijn. Stormachtig weer en springvloeden deden de plasberm op 23 augustus bezwijken. Na enkele vergeefse herstelpogingen volgde uitstel tot het volgende voorjaar. Daar men de financiering niet rond kreeg, bleef dit deel drijven.[135] De verkortingen konden voor de winter worden versterkt tot winterdijken en werden zodoende de zeedijken van Klein-Kieldrecht- en Willem-Hendrikpolder.[136] In de Klein-Kieldrechtpolder lag nog steeds het oude bekade scheepvaartkanaal naar Hulst. In 1689 was sprake van het verplaatsen van de kaai bij de Gentsepoort naar een veiliger plaats verderop, wat in 1690 tot stand kwam. In 1689 moest worden overgegaan tot de verkoop van het oude verwoeste stenen sas bij Zandberg. De oude haven aan de Bagijnepoort werd in de loop van 1693 gedempt.[137] In verband met de sterkte van fort Moerschans gaf commandant, graaf Johan Belgicus de Hoornes, in 1694 opdracht de dijk tussen de Clinge- en de Klein-Kieldrechtpolder over 400 meter te slechten en de suatiesluis te verwijderen. Die dijk kon immers door de vijand als acces door de inundatiebekkens (Clinge- en Kleine Kieldrechtpolder) naar het fort worden gebruikt. In 1701 werd dit in de geest van het plan Van Coehoorn verder vervolmaakt.[138] Van Coehoorn wenste in zijn generaal plan het laatst nog drijvende deel van de Kieldrechtpolder te bedijken met gebruik van de circa 370 meter goed geconserveerde plasberm die sedert 1687 was blijven liggen.[139] Daarna kon de dijk van de Klein-Kieldrechtpolder worden geslecht. Het vond geen doorgang maar de Klein-Kieldrechtpolder werd ingericht als een houwer of spuiboezem met de Zandbergse sluis als spui en inundatiesluis en de oude kleinere Moerschanssluis als wachtsluis.[140] Hier werd dus een groter deel buitendijks gelaten dan voorzien in het Plan Van Coehoorn.

Toen Menno van Coehoorn in 1698 Hulst bezocht om te onderzoeken of de veiligheid van de stad en de nieuwe haven niet vereisten dat de slikken aan weerszijden van de vaargeul bedijkt werden met een sluis en een fort ter defensie ervan, zag hij er weinig nadeel in. Vanwege de zwakke verdediging aan de zuidzijde van de stad stelde hij voor te onderzoeken of het bovenwater van de Gentsevaart niet gebruikt kon worden om het vaarwater en de kreek naar Moerschans, waar dan een sluis moest komen, te schuren.[141] De Staatse delegatie werd het in grote lijnen eens met het Wase Hoofdcollege maar de nakende oorlog gooide roet in het eten.[142] In zijn generaal defensieplan ging Van Coehoorn uit van het bedijken van de schorren van Moncado, Sint-Anna en Absdale met de doorgestoken Ferdinanduspolder onder één octrooi. Met een sluis in het Sint-Andriesgat bij het fort Sint-Jacob en een brede betragelde vaart naar

---

[135] NA, *4.OMM*, nr. 127, sub V92; ZA, *293*, nr. 464; NA, *1.01.19*, nr. 2182-I, nr. 1585, nj 1687, fol. 89v-90v; *4.VTH*, nr. 3718.

[136] NA, *4.OPV*, nrs. H806 & H807; *4.VTH*, nr. 3011; SHAT, *O15-4.7.D*, nr. 268, fol. 4. Door deze gang van zaken vormden de beide polders tot in de 20e eeuw één waterschap. De zeesluis van de Groot-Kieldrechtpolder werd nu een binnensluis op de Klein-Kieldrechtpolder.

[137] RAG, *P9*, nr. 1; NA, *1.01.19*, nr. 1586, vj 1689, fol. 62v-63v & vj 1690, fol. 45v, nr. 1587, nj 1689, fol. 83v-84, 84v-85v, nr. 1588, vj 1693, fol. 127-127v, nr. 118 (28-1-1693).

[138] NA, *1.01.19*, nr. 119 (16-10-1693), nr. 1590, vj 1694, fol. 49v-53, 96-95v; GAH, *HA*, nr. 22, fol. 8v, nr. 149 (doc. 47).

[139] NA, *1.01.19*, nr. 1864 (rap. 20-4 & 6-1700), fol. 45-47.

[140] NA, *1.10.42*, nr. 129; *4.OPV*, nrs. H807 & H808; *1.01.19*, nr. 1601, nj 1709, fol. 90-93, nr. 1600, vj 1713, fol. 52-54, nr. 1601, nj 1713, fol. 36v-37, nr. 405, fol. 85, nr. 210, fol. 609; GHA, *OKVA K&Pl*, nr. 1881. De Zandbergsluis werd op advies van Coehoorn voorzien van ebdeuren.

[141] NA, *3.20.04.01*, nr. 39 (rap. Coehoorn); *1.01.19*, nr. 128, fol. 536-437v.

[142] GAH*, SA*, nr. 4 (11-4 & 30-11-1698, 15 & 20-3-1699, 23-3-1700); NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 276.

Hulst en Nassau, waar eveneens een sluis moest komen, kon de dijkage bij oorlog worden geïnundeerd.[143] Daar de belanghebbenden het niet eens konden worden – ook niet over het inmiddels aangepaste plan – vroegen die van de Ferdinanduspolder een apart octrooi aan.[144] De militaire bevelhebbers van Axel, Terneuzen en Biervliet waren hier sterk tegen gekant daar dit de opslibbing in het Canaal van Axel zou stimuleren. Deskundigen oordeelden echter anders en het octrooi werd verleend waarna de polder datzelfde jaar droogviel.[145] Met het Heymeuleken in de wijk Het Speelhof had de Republiek bij oorlog een troef in handen om het oppervlaktewater in het grensgebied van Stekene te controleren.[146] Als het aan de militaire bevelhebbers lag, dan wensten zij de schorren van Absdale te bedijken opdat er bij oorlog water kon worden ingelaten om de nadering op Axel te verhinderen. Wirtenberg stelde voor, mocht dat lukken, om dan ter vergroting van het inundatiebekken een deel van de Steensedijk te slechten.[147] In Den Haag ging men er nog van uit dat de bedijking in 1701 een feit zou zijn.[148] Op 10 april 1700 verleenden de Staten-Generaal nogmaals toestemming aan Hulsternieuwland om te bedijken, hetgeen wederom veel oppositie van de stad ondervond en werd opgehouden.[149] In 1702 zag de landsregering meer in een bedijking samen met de schorren van Cambron en eventueel samen met die van Absdale – met een verlaat of sas bij Hulst. Verzekerd werd dat alleen in uiterste nood de dijk zou worden doorgestoken en de Generaliteit het verlaat zou bekostigen.[150] De twee eerste polders vielen in 1707 droog met een separatiedijk, de Patrijsdijk. De Hulsternieuwlandpolder was inundatiegebied, de Cambronpolder niet. Zoals gewenst door Van Coehoorn liep de zuidelijke dijk over circa 750 meter in een rechte lijn aan op het noordwestelijke ravelijn van de vesting, zodat men er een linie van kon maken, met de sluis tegen de contrescarp.[151] De Absdalepolder bleef drijven en vele decennia lang een twistpunt. Inmiddels had de stad het in 1705 voor elkaar gekregen dat een goede haven, met spuikom en spuisluis, tot stand was gekomen aan de nieuwe Steensedijk.[152] In 1702 was tussen het Havenfort en de enveloppe op advies van Van Coehoorn een houten sluis gelegd met eb- en vloeddeuren, om de Clingepolder vanuit de Nassaukreek te kunnen inunderen én om de havengeul te schuren.[153]

Kort samengevat kunnen we stellen dat bij de aanvang van de Spaanse Successieoorlog van het in 1672 en 1673 verloren gebied slechts een deel was herdijkt van wat uit militair oogpunt wenselijk werd geacht om inundatiebekkens te vormen. Het herdijkte deel tegen de stad

---

[143] ZA, *33.1*, nr. 1498 (mem. Coehoorn); NA, *1.01.19*, nr. 1864 (rap. 20-4 & 6-1700), fol. 42-44.

[144] Aangepaste plan was vanaf Absdale de oude dijk volgend tot de resten van fort Nassau en dan recht op de contrescarp van Hulst.

[145] ZA, *33.1*, nr. 1498 (brief 6-8-1701 aan SG; register SG 7-7-1701); GAH, *HA*, nr. 590 sub 1 (doc. 6); RAK, *902/6*, nrs. 561 & 572. De polder die nagenoeg in de oorspronkelijke vorm werd herdijkt, met hergebruik van de oude sluis, wenste schadevergoeding voor de militaire inundaties. De Wildelanden behielden de afwatering bij het Heymeuleken en de Riedenpolder bij Sint-Andries.

[146] Thiron, *Het 'Caertbouck'*, 326; ZA, *293*, nrs. 461 & 462; NA, *4.SGF*, nr. 725b; RAG, *AR174*, nr. 39 (acte 1714). Bij overvloedige regenval inundeerde de depressie tussen de dekzandrug en de randhelling van de Vlaamse Vallei. Om die gebieden droog te houden, pompte het *Heymeuleken* het water in de Molenkreek van de Ferdinanduspolder. Het westen van Stekene waterde af via het Moerspui.

[147] 'den swaren dijck van St. Jans Steen', niet te verwarren met de *Steenschendijk*, tevens de westelijke kade van de Gentsevaart.

[148] NA, *1.01.19*, nr. 138, fol. 1621v-1622; *3.20.04.01*, nr. 39 (Wirtenberg 1700); *1.10.42*, nr. 130 (11-8-1701).

[149] GAH, *HA*, nr. 81 (SG 10-4-1700).

[150] NA, *1.10.42*, nr. 64 (consideraties 1702); *1.01.19*, nr. 140, fol. 660-661, nr. 557 (26-11-1714); ZA, *33.1*, nr. 1498 (Ferdinandus 1701).

[151] GAH, *HA*, nr. 608; NA, *3.20.04.01*, nr. 39 (rap. Coehoorn 1698); UBL, *CBN*, P 39 N 53; ZA, *3820*, nr. 2, fol. 1-2, 6-7, 30v-31, 32v-33.

[152] NA, *1.01.19*, nr. 151 (11-2-1705), nr. 1194, nr. 1596, vj 1704, fol. 56, 59v-60, vj 1705, fol. 70-70v, nr. 1597, nj 1704, fol. 60v-62v, nr. 1598, vj 1708, fol. 53-53v; *1.10.42*, nr. 130 (res. 11-8-1701). Een grote spuisluis op de Buitenvest bleef in commissie.

[153] Van Sypesteyn, *Het leven van*, 144; NA, *1.01.19*, nr. 138, fol 1622-1622v, nr. 139, fol. 2335-2335v & 2339v-2341; GAH, *SA*, nr. 742 (aanbesteding).

en de oostelijke linie kon echter indien gewenst via de Gentsevaart met zoetwater en door zeesluizen met zeewater worden geïnundeerd.

9.3.4. De militaire werken van Hulst en het Hulsterambacht

Het herstel en de aanpassingen van de vestingwerken van Hulst na de stormvloed van 1682 kwamen pas in 1693 gereed. In 1690 was ook begonnen met verbeteringswerken aan de onderhorige fortificaties.[154] In 1689 gaven de lokale bestuurders blijk van hun twijfels over de hinderniswaarde van de vloeiende polders bij Absdale en over het Quapertsgat maar er werd niets ondernomen.[155] Na de bedijking van de Ferdinanduspolder in 1701 werden de dijken getraverseerd en de forten Ferdinandus en Sint-Anna opgemaakt.[156] Mocht de Absdale- met de Hulsternieuwlandpolder worden bedijkt, dan diende een groot fort te worden gelegd in de 'coppeldijk' die beide polders aan elkaar sloot, tot dekking van stad en ambacht. Een nieuwe redoute als vervanging van het weggespoelde fort Nassau oordeelde de Raad in november 1701 onnodig.[157] Maar na de bedijking van de Hulsternieuwlandpolder in 1707 werd op de nabijgelegen hoek van de nieuwe zeedijk een batterij opgeworpen. Sinds 1693 hield een op 's lands kosten aangelegde nieuwe eikenhouten zeesluis in de zeecontrescarp op de Nassaukreek de stadsgracht op peil. De sluis en de contrescarp waren vanuit de kreek sterk aan erosie onderhevig, daar die na de inundatie van 1672 een groot stroomgebied bediende.[158] Over de Steensedijk voor de Gentse Poort werd in 1692 een barrière aangebracht, die na 1700 werd vervangen door een redoute, waaruit het Havenfort zou ontstaan.[159] Dit was de eerste van een reeks van versterkingen die Van Coehoorn vanaf 1700 zuidelijk van Hulst liet aanleggen.[160] Om bij inundatie de stadswallen te vrijwaren, kreeg ingenieur De Waier opdracht een ontwerp te maken voor de waterscheiding tussen de binnen- en buitenvest. Dat werd een enveloppe, een beschermingswal met borstwering, die ook is aangelegd.[161]

In 1690 werd op de zeedijk van de Klein-Kieldrechtpolder het in 1680 geplande aarden fortje aangelegd, de voorloper van het fort Groot-Kijkuit.[162] Van 1691 tot 1694 werd volop gewerkt aan het fort Moerschans.[163] Op advies van Menno van Coehoorn werd de oostelijke linie van Hulst met zijn forten grondig gemoderniseerd met de twee Kijkuitforten als voorposten bij de zeedijk (tevens een acces door de waterlinie) van de Klein-Kieldrechtpolder.[164] De dijk van de Langendampolder tussen de Moerschans en het fort Zandberg werd van redans voorzien.[165] Deze lange linie tussen Hulst en het fort Zandberg dekte de ervoor liggende binnendijkse waterlinie. Tevens werd in 1701 opdracht gegeven tot het maken van een redoute aan de Oude Kaai (haven van Graauw) .[166]

---

[154] NA, *1.01.19*, nr. 1864, vb 1691, fol. 34v-35v.
[155] NA, *1.01.19*, nr. 1586, vj 1689, fol. 119-119v.
[156] NA, *1.01.19*, nr. 138, fol. 1617-1618; ZA, *6060*, nr. 687, fol. 225. Coehoorn moest de kosten op de ingelanden zien te verhalen.
[157] NA, *1.10.42*, nr. 129, nr. 130 (res. 11-8-1701); *1.01.19*, nr. 139, fol. 2335-2335v, nr. 1595, nj 1701, fol. 62v-64.
[158] NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 275v, nr. 1588, vj 1692, fol. 64-64v, nr. 1589, nj 1683, fol. 93-94, nr. 1598, vj 1708, fol. 52-52v, nr. 1599, nj 1708, fol. 74-74v, nr. 1600, vj 1709, fol. 81-81v.
[159] NA, *1.01.19*, nr. 1588, vj 1692, fol. 65v-66; Van Sypesteyn, *Het leven van*, 141.
[160] NA, *1.01.19*, nr. 140, fol. 79-80v; Van Sypesteyn, *Het leven van*, 144; Brand, 'Over het ontstaan van de fortificaties', 23-24.
[161] GAH, *HA*, nr. 144 (Wirtenberg aan Hulst & het Hulsterambacht, 4-4-1701).
[162] NA, *1.01.19*, nr. 1586, vj 1690, fol. 38v-39, nr. 1589, nj 1692, fol. 79v, nr. 1593, vb 1597, fol. 43-44v.
[163] NA, *1.01.19*, nr. 1588, vj 1693, fol. 40v-41v.
[164] NA, *1.10.42*, nr. 130 (res. 11-8-1701); *1.01.19*, nr. 1595, nj 1701, 59-60, nr. 370, fol. 910-910v, nr. 138, fol. 1621v-1622, 2619-2624; Stockman & Everaers, *"Frontier steden"*, 60.
[165] Brand, 'Over het ontstaan van de vestingsteden', 795; NA, *1.01.19*, nr. 1594, vj 1700, fol. 63-65v, nr. 1595, nj 1701, 59-60.
[166] NA, *1.10.42*, nr. 130 (res. 11-8-1701). 'op den hoek van den Melopolder'.

De Polder van Namen met het fort Sint-Anna, dat de toegang tot het Saeftinghergat beheerste, bleef men van groot belang achten als strategisch punt. Kosten nog moeite werden gespaard om het fort en naaste omgeving in stand te houden. In 1701 werd het middendijkje, dat het inundatiegebied rondom het fort Sint-Anna begrensde, verhoogd en verzwaard.[167]

Aan de vooravond van de Spaanse Successieoorlog was de verdediging van Hulst en het Hulsterambacht aan de zuidzijde redelijk op orde met een versterkte vesting, een oostelijke linie en enkele voorposten. De polders ten zuiden van die linie konden onder water worden gezet. De dijken die dit inundatiegebied begrensden en de zeesluizen waren gedekt door fortificaties. De fysieke aanwezigheid van Menno van Coehoorn zal hier niet vreemd aan zijn geweest.

9.3.5. De Spaanse Successieoorlog: 1700-1714

Nauwelijks lag de Ferdinanduspolder droog of gouverneur Wirtenberg ontving op 25 maart 1701 machtiging om bij het uitbreken van vijandelijkheden de dijken van de polder te doen doorsteken om het Axelambacht veilig te stellen.[168] Dit kon voor korte tijd worden bezworen. Op 23 juli ordonneerde de commandant van Hulst, Willem van Hille, de Klein-Kieldrechtpolder om door de zeesluis bij Zandberg zeewater in te laten zoveel als nodig was om de sloten en kreken te vullen en extra water door de sluis bij de Moerschans in de Clingepolder kon worden gebracht.[169] In 1702 lag er in Hulst een flinke troepenmacht onder leiding van de nieuwe gouverneur, generaal-majoor Dedem. Toen het Franse leger van De Boufflers naderde, werd uit voorzorg de Ferdinanduspolder geïnundeerd en werden de dijken versterkt.[170] Daarnaast liet men de Clinge- en Klein-Kieldrechtpolder verder inlopen (1.100 ha). De vesting kon slechts worden ingenomen door haar in te sluiten. Terwijl Van Coehoorn zijn expeditie in de Zwinstreek ondernam, probeerde De Boufflers, vanuit zijn hoofdkwartier in Sint-Gillis, op 9 mei 1702 vanuit drie richtingen aan te vallen: westen, zuiden en oosten. Daar hij geen resultaat boekte, trok hij zich terug achter de Bedmarlinie. Eind augustus begon de hoofdaanval via het fort De Blom op de forten Groot- en Klein Kijkuit.[171] Ter dekking van hun eigen forten en linie staken de Fransen in de nacht van 29 op 30 augustus de zeedijk van de Groot-Kieldrechtpolder door naast de poldersluis (Zestigvoetkreek).[172] Menno van Coehoorn had hier een fort willen opwerpen om zelf de inundatie te reguleren maar dat was er niet gekomen.[173] Ondanks hun verovering op 31 augustus van het fort Klein-Kijkuit en het overbrengen van 30 platbodemschuiten, vanuit Gent via het fort Sint-Jan en de geul van Kieldrecht, ter ondersteuning van het beleg, kwamen de Fransen, door de inundaties en aanvoer van verse troepen via het fort Sint-Anna, geen stap verder.[174] Om verwarring te stichten, voerde La Mothe opzichtige troepenbewegingen uit bij Aardenburg, IJzendijke en Philippine.[175] Ook was er een aanval op het fort Moerspui. In het westen kwamen de Fransen tot het fort Ferdinandus maar durfden het waterrijke getijdengebied tussen Axel en Hulst niet over te steken.[176] Toen Vauban op zijn inspectiereis als *inspecteur général* De Boufflers bezocht, adviseerde hij hem alle orders te herroepen

[167] NA, *1.01.19*, nr. 138, fol. 2623v-2624 (res. 3-10-1701), nr. 140, fol. 179, nr. 156, fol. 164, nr. 1594, vj 1701, fol. 75v-76, 80 & vj 1702, fol. 57v-59v, nr. 1596, vj 1703, fol. 54-55v, nr. 1597, nj 1705, fol. 74-75v, nr. 1598, vj 1706, fol. 58-59.
[168] NA, *1.10.42*, nr. 135; *1.01.19*, nr. 136 (25-3-1701). Zie verder Brand, *De Geschiedenis*, 318-319, 'De belegeringen', 60-67; NA, *3.01.19*, nr. 2225.
[169] ZA, *3838*, nr. 3 (23-7-1701, 19-4 & 2-6-1702, 4-7-1708, 17-2-1710); GAH, *HA*, nr. 22, fol. 23-24v.
[170] GAH, *HA*, nr. 602; NA, *1.01.19*, nr. 1595, nj 1702, 27-27v, nr. 1596, vj 1703, fol. 92-92v.
[171] ARA, *CCRK54*, nr. 26983 sub fort Kijkuijt, fol. 20v.
[172] ZA, *3823*, nr. 18, fol. 18; ARA, *CCRK54*, nr. 26983 sub fort Kijkuijt, fol. 8v-9.
[173] NA, *1.10.42*, nr. 64 (Adriaan Jacob van Vlissegem 1724).
[174] Stuij, 'De verdediging van', 51; *Oprechte Leydse Courant*, 1-9-1702; *Amsterdamse Courant*, 2-9-1702; ZA, *2*, nr. 379, fol. 338; GAH, *HA*, nr. 22, fol. 64-65 (verslag); ARA, *CCRK54*, nr. 26983 sub fort Kijkuijt, fol. 4-17v.
[175] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 4-9-1702.
[176] *Amsterdamse Courant*, 2-9-1702; *Oprechte Leydse Courant*, 4-9-1702; ZA, *2*, nr. 381, fol. 152.

en merkte daarbij op: 'Ce n'est pas une affaire qui puisse être poussée plus loin sans se procurer un affront de propos délibré', met andere woorden dat dit geen zaak was om mee door te gaan zonder zich verwijten van Lodewijk XIV op de hals te halen.[177] De Boufflers nam dit advies ter harte en zag af van de expeditie. Op 4 september trok hij zich met zijn leger terug achter de Bedmarlinie, na de versterkte kerk van Sint-Jansteen te hebben opgeblazen en het dorp en dat van Clinge te hebben geplunderd.[178] We kunnen concluderen dat de verdediging met inbegrip van de inundatiewerken van Hulst doeltreffend was om een vijand langere tijd weerstand te bieden. De inundatiestrategie beruste op meerdere toepassingen, beheerste inundaties met enkele doorstekingen van dijken, het ophouden van zoetwater in bekkens en de inlaat van zeewater.

Na dit vertrek begon het herstel en het uitvoeren van aanpassingen.[179] Axel begon direct te lobbyen om de Ferdinanduspolder drijvende te houden.[180] De zwaar beschadigde zeedijk van de Klein-Kieldrechtpolder werd gefixeerd maar de polder bleef geïnundeerd.[181] De Groot-Kieldrechtpolder bleef drijven waartegen de binnendijk tussen de Zestigvoetkreek en fort De Blom niet bestand was. Daar beide de polders louter om militaire redenen waren geïnundeerd, voelden de ingelanden er niets voor om voor de kosten op te draaien.[182] In februari 1704 werd wederom het zeewater opgezet in de Klein-Kieldrechtpolder nadat een contingent Fransen zich in de kerk van Sint-Jansteen had verschanst.[183] Na zijn veldtocht door het Waasland liet Van Coehoorn het dijkgat van de Groot-Kieldrechtpolder sluiten vanwege zijn inundatieproject en ter voorkoming van een doorbraak bij fort De Blom.[184] Tijdens een verijdelde aanslag eind maart 1705 staken de Fransen de dijk terug door waarna de polder bleef vloeien.[185] Eind 1708 voerden de Fransen een mislukte aanval uit op Antwerpen. Uit voorzorg voerde men in de omgeving van Hulst opnieuw inundaties uit.[186] De binnendijk tussen het fort De Blom en de Vuilmuil of Zestigvoetkreek werd hoe langer hoe slechter. Op 7 september 1709 kreeg het ambacht de opdracht het werk aan te besteden op kosten van de polders.[187] In september 1711 ging het gerucht rond dat de Fransen weer op het punt stonden een inval te doen in het ambacht of dat van Axel. Wat betreft Hulsterambacht bleef het echter bij geruchten.[188]

9.4. Het Waasland

9.4.1. Inleiding

Tot 1682 gebeurde er op militair en waterstaatkundig gebied weinig in het Waasland. Daarna werd het getroffen door stormvloeden in 1682 en 1695.[189] Bovendien was er het nodige oorlogsgeweld: 1683-1684 (Frans-Spaanse of Luxemburgse Oorlog), 1687-1696 (Negenjarige

[177] Blanchard, *Vauban*, 369; De Vault & Pelet, *Mémoires militaires 2*, 565-567.
[178] ZA, *2*, nr. 381, fol. 152; GAH, *HA*, nr. 22, fol. 65v.
[179] NA, *1.01.19*, nr. 1597, nj 1703, fol. 61-62.
[180] ZA *2*, nr. 133 (15-2-1703).
[181] NA, *1.01.19*, nr. 1595, nj 1702, fol. 41v-44v.
[182] ZA, *3838*, nr. 3, (13, 14 & 16-12-1703); NA, *1.01.19*, nr. 1596, vj 1704, fol. 56v-57, nr. 1597, nj 1704, fol. 58v-60; GAH, *HA*, nr. 655 (17-12-1703 & rek.), nr. 22, fol. 109-110v. Daar Clinge Franse contributie betaalde – de Franse linie lag amper een half uur van het dijkvak – moest die polder het uitvoeren, daar bij repressie die polder geen contributie meer zou opbrengen.
[183] ZA, *3838*, nr. 3 (11-2-1704); NA, *3.01.19*, nr. 959 (A. de Wassenaer brief 20-8-1704).
[184] ZA, *3822*, nr. 24 (8e rek. De Pauw).
[185] Brand, *Geschiedenis*, 319; De Jonghe, *Ghendtsche Geschiedenissen*, 884, 899; NA, *1.10.42*, nr. 64 (Adriaan Jacob van Vlissegem 1724).
[186] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 165; NA, *1.01.19*, nr. 1601, nj 1712, fol. 47v).
[187] GAH, *HA*, nr. 23, fol. 105-106. Groot- en Klein-Kieldrecht-, Clinge-, Dullaert-, Langendam-, Oude Graauwpolder, de Lamswaardepolders en de stad Hulst.
[188] GAH, *HA*, nr. 23, fol. 192v.
[189] Gottschalk, *Stormvloeden 3*, 399. In dat jaar steeg het water te Antwerpen tot een ongekende hoogte, hoger dan 1570 maar lager dan 1682. Aangaande Staats-Vlaanderen zijn er geen vermeldingen.

Oorlog) en 1702-1713. Voor de activiteiten van de Franse en de geallieerde troepen tijdens de eerste twee verwijzen we naar de Zwinstreek en het Meetjesland. Het Waasland was op een soortgelijk wijze hier het slachtoffer van. Hier lag echter geen grondgebied (zoals het noorden van het Meetjesland) waar de Brusselse regering met alle macht een Franse contributieheffing wilde voorkomen.[190] Er werden in het Waasland beperkt inundaties gesteld.

Vanaf 1700 lagen er Franse troepen in het Waasland die samenwerkten met de gestationeerde Spaanse, wat zwaar drukte op de economie.[191] Rond Doel en het fort Liefkenshoek lag een Hollandse enclave die de Fransen tijdens de Spaanse Successieoorlog tevergeefs probeerden te bezetten. Beide partijen gebruikten inundaties, de een als offensief en de ander als defensief middel. Dit wordt verder onderzocht waarbij ook de infrastructuur aan bod komt. Zuidelijk van de grens met de Republiek liet de markies van Bedmar, tussen de Sassevaart (fort Rodenhuize) en de Schelde (Kallo) de naar hem genoemde verdedigingslinie aanleggen. Daarvan maakten enkele onderwaterzettingen deel uit die we er zullen uitlichten. Vanuit de Bedmarlinie in het Waasland ondernamen de Frans-Spaanse legers enkele aanvallen op de Vier Ambachten. Vanuit Hulst en Sas van Gent gebeurde het omgekeerde. We gaan na hoe de diverse middelen werden ingezet en hoe effectief zij waren. Daarnaast werden tijdens de oorlog de fortificaties van Antwerpen en Gent aangepast.[192]

9.4.2. De stormvloed van 1682 en het herstel

Na de Hollandse Oorlog werden het Laarfort en het fort De Peerel (dat de Melkadersluizen dekte) door Brussel niet meer nodig geacht en gesloopt.[193] Het fort Sint-Marie bleef vanwege de uit militair oogpunt belangrijke Melkader- en andere sluizen juist gehandhaafd.[194] In 1691 telde de Kallopolder drie sluizen, waarvan een dubbele sluis in de buurt van het fort Sint-Marie.[195]

De stormvloed van 1682 veroorzaakte overstromingen en het zeewater bereikte Stekene en Moerbeke door de Zoutevaart, de Gentsevaart en de gaten die waren gevallen in de Papdijk, Riedenpolder, Wildelanden (Heymeuleken) en de vennen bij Sint-Andries. Binnen enkele weken waren de gaten met vingerlingen gedicht.[196] Meer oostelijk liepen vanuit de Schelde vrijwel alle polders in tot voorbij het Antwerpse veer. Het opgestuwde water veroorzaakte schade tot bij Mechelen, Dendermonde, Grembergen en Lier. Enkele polders inundeerden van binnenuit met overtollig oppervlaktewater doordat ze hun sluizen dicht hielden.[197] Op verzoek van de parochies aan de Moervaart werd, om de wateroverlast te keren, in de monding op de Sassevaart een nieuw rabat of keersluis gebouwd.[198] Herdijking van de overstroomde polders van Doel, Sint-Anna en Ketenisse was belangrijk om het voor Zeeland zo belangrijke fort Liefkenshoek veilig te stellen.[199] Zeeland werkte dat echter tegen want wenste dat de polders overstroomd bleven. Dat standpunt bleek onhoudbaar en spoedig volgde een overeenkomst tot herdijking met de ingelanden. Willem III verstrekte in het beslistraject aanwijzingen hoe de dijken op Liefkenshoek aan te sluiten. De sluis van de Doelpolder kwam zuidelijk van de grote kreek (de

[190] RAG, *AR7*, nr. 1842.
[191] RAG, *AR7*, nr. 101, fol. 7.
[192] ten Raa & de Bas, *Het Staatsche Leger*, VIII, 37; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 19-5-1701; RAG, *VZ1*, nr. 27; *Les environs d'Anvers, d'Hulst, d'Axel, de Santvliet, de Lillo, de Saint-Nicolas et du Sas de Gand*, door Nicolaes de Fer, Paris 1709 (part. coll.).
[193] RAG, *P17*, nr. 50; *P6*, nr. 17, fol. 178-178v; ZA, *292*, nr. 1305; ARA, *T580*, nr. 416.
[194] ARA, *CCRK54*, nr. 26318, fol. 4-4v.
[195] RAG, *P8*, nrs. 227 & 18. I.t.t. de sluizen in de Republiek rusten die aan de Schelde niet op ingeheide palen maar alleen op slikhouten en rijen baardplanken.
[196] RAG, *AR7*, nr. 2985 (Sanches de Castro 29-1-1682); Annaert, *Stekene*, 163, 167.
[197] Van Hoorick, *Van polders*, 35 (rek. 1685 & 1691 in Arenbergarchief Brussel).
[198] Van Acker, 'De Moervaartvallei', 61.
[199] ZA, *2*, nr. 3399, fol. 201 (Willem III aan SZ 28-7-1682).

Deurganck) binnen de jurisdictie van het fort, ter facilitering van toekomstige inundaties. De verkorting aan de noordzijde van de Deurganck liet men liggen.[200] Deze voorzorgen bleken niet overbodig toen het Waasland door plunderende Franse legerbenden werd bezocht tijdens de Devolutieoorlog.

Toen in februari 1686 het bericht de Staten-Generaal bereikte dat de hertog van Aarschot voornemens was de schorren tussen Doel en Kieldrecht te bedijken als Arenbergpolder viel dat in slechte aarde. Dit zou tot nadeel van het fort Liefkenshoek en de stad Hulst zijn en moest op alle mogelijke manieren worden tegengewerkt.[201] De bedijking kwam na een lang aanlooptraject in 1688 gereed.

Toen het leger van Lodewijk XIV in 1689 de Zuidelijke Nederlanden binnenviel bleef het Waasland gevrijwaard maar het moest wel mannen stationeren aan de Sassevaart. Het jaar daarna vielen de Fransen weer binnen. De commandant van het fort Liefkenshoek vreesde nu voor een Franse aanval op zijn fort. Hij vroeg aan de Gecommitteerde Raden toestemming om de omgeving onder water te zetten.[202] Dit werd geweigerd en bleek nadien, daar de Fransen in Luxemburg werden gestuit, ook onnodig. Na enkele Franse zeges in het zuiden werd, om snel troepen vanuit Antwerpen in het Waasland te krijgen, in 1694 een schipbrug gelegd over de Schelde bij het fort Vlaams Hoofd.[203] Een keerpunt in de oorlog in 1695 dwong de Fransen echter de Zuidelijke Nederlanden te ontruimen. Na de Vrede van Rijswijk kwam, gebaseerd op de plannen uit 1638, in 1699 onder leiding van Jan van Brouchoven graaf van Bergeyck, de binnenlandse vaarweg van Antwerpen naar de Noordzee (Oostende), voor schepen tot 300 ton dwars door Vlaanderen, weer op de agenda in Brussel.[204] Gent zag dit niet zitten en werkte tegen, zodat het tot opluchting van Zeeland bij plannen bleef.

9.4.3. De Bedmarlinie

De Bedmarlinie (of Franse linie) was een defensieve stelling tegen een mogelijke inval van het Staatse leger in de Zuidelijke Nederlanden.[205] Het gedeelte tussen het fort Rodenhuize aan de Sassevaart en het fort Sint-Marie aan de Schelde werd in 1701 binnen enkele maanden door meer dan 2.000 Wase pioniers aangelegd in opdracht en onder leiding van kolonel kwartiermeester Georges Verboom.[206] Het Hoofdcollege van het Land van Waas en de Wase parochies droegen grotendeels de kosten.[207] In een eerste concept waren de Durme en Waasmunster het eindpunt in het Waasland. Het hoofdcollege gaf echter voor het oostelijke deel de voorkeur aan een meer noordelijke variant. In het westelijke deel was een zuidelijker traject, langs de Stekensevaart en Zuidlede, favoriet boven een door de Wildelanden.[208] De verdedigingslijn bestond uit grachten, waterlopen, liniedijken en diverse vormen van fortificaties. Deels waren bestaande forten uit de Tachtigjarige Oorlog opgenomen maar er werden ook nieuwe werken

[200] ZA, *2*, nr. 688 (28-3, 5-6 & 17-6-1682); Van Landeghem, *Doel in heden*, 14; RAG, *P7*, nrs. 177 & 214; Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 220; Verelst, *Geschiedenis van volk*, 240; Missiaen *et al*., 'Holocene Landscape', 56. De verkorting door de Doelpolder bleef gehandhaafd en kreeg eveneens een sluis.
[201] NA, *1.01.19*, nr. 489, fol. 140v. Publicatie werd gedaan dat het ten strengste verboden was om 'enige spijse te halen op de bodem van de staat, op pene van verbeurt van kar, schuiten en paarden'.
[202] ZA, *2*, nr. 698 (30-5-1690).
[203] Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht 1*, 207; GHZW, resolutieboek gecommitteerden 1684-1703 (14-6-1694).
[204] Van Acker, 'De Moervaartvallei', 62-63.
[205] Dewulf, 'De verdedigingswerken', 110; RAG, *VZ1*, nrs. 435 & 27; *AR7*, nr. 3612 (dossier aanleg & onderhoud); UBL, *CBN*, P 78 N 78 & N 81; ARA, *I003*, nr. 75.
[206] Georges Prosper Verboom was een Zuid-Nederlandse ingenieur die de kwartiermeester-generaal der Franse legers in Vlaanderen was.
[207] RAG, *AR7*, nr. 103, nr. 3612, nr. 374, nr. 3197, fol. 15, 108, 112, 102, 103, nr. 1587, nr. 2257, nr. 2780; *AR182*, nr. 4 (3-6 t/m 5-11-1702); *Oprechte Haerlemsche Courant*, 2-7-1701; SSN, *Oud archief*, nr. 36, fol. 176-177; ARA, *CCRK54*, nr. 26983 sub Kijkuijt, fol. 1-2v. Hierover zijn jaren lang processen gevoerd voor de RvV.
[208] GHZW, Niet geklasseerde archiefstukken, Zwijndrecht Resolutieboek 1697-1701 (16-5-1701); RAG, *AR7*, nr. 411, fol. 327, 324v, 326v.

uitgevoerd.[209] Bestaande bruggen werden afgebroken of vervangen door beweegbare.[210] Na het mislukte beleg op Hulst in 1702 (paragraaf **9.3.5.**) werd de linie verder verbeterd, onder andere met inundatiewerken. Door de bouw van een sas bij Eksaarde in de Zuidlede en het afbreken van de keersluis bij het fort Rodenhuize inundeerden de meersen van de Moervaartvallei langs de Zuidlede en vormden een waterlinie voor de fortenlinie.[211] Bij de forten Sint-Jan en Bedmar lagen inundatiesluizen om de lage slenk zuidelijk ervan te kunnen inunderen.[212] Nabij Doel volgde de linie de dijk van de Oud-Arenberg- en de Kallopolder tot aan het nieuwe fort Peerel II aan de Schelde, dat ongeveer 600 meter noordelijk van het oude fort De Peerel lag.[213] Een aantal met elkaar verbonden brede waterleidingen, kanalen en kreken zoals de Moervaart, Stekensevaart, Sint-Jacobsgat, Grote Geule en de Melkader droeg bij als hindernis voor de vijand en deed dienst voor het transport van bouwmaterialen en de bevoorrading van de eigen troepen.[214] Om snel met troepen vanuit Antwerpen, waar sedert 1701 een Frans garnizoen lag, in het Waasland te komen, lagen sindsdien schipbruggen op het fort Vlaams Hoofd en bij Burcht.[215] Naast gewone militairen werden ter bewaking ook huuringen ingezet.[216] Vauban achtte het fort Vlaams Hoofd niet van belang maar wilde wel de vestingwerken van Antwerpen tot over de Schelde uitbreiden.[217] Tijdens het verdere verloop van de Spaanse Successieoorlog (paragraaf **9.4.4.**) zou de Bedmarlinie menigmaal op de proef worden gesteld en aangepast.

9.4.4. De Spaanse Successieoorlog in het Waasland: 1700-1714

In de loop van 1701 en 1702 trokken zich steeds meer Franse en Spaanse troepen samen achter de Bedmarlinie. Als reactie hierop en op de aanleg van de Bedmarlinie, begon na het bezoek van Wirtenberg de aanpassing van de verdedigingswerken van het fort Liefkenshoek en de

---

[209] Annaert, *Stekene*, 173, 175; Thiron, 'De bouw van', 29 en 'Het kaartenboek'; ARA, *CCRK54*, nr. 26983 sub *forts et lignes*, fol. 5, 10v, 11, 16-16v, 17v, 19-28v, 34, 109v, 110v-111, nr. 26984, o.a. fol. 14-15, nr. 26985 & nr. 26986, fol. 5v, 7-8, 42; *I003*, nr. 75; RAG, *VZ1*, nrs. 46, 435 & 2453; *P10*, nr. 4, fol. 105 (23-4-1704). Het fort Verboom werd soms fort Kieldrecht genoemd. In de rekeningen is niet altijd duidelijk of dit of de redout *de la hauteur* of *Caûtre á Kildrecht* wordt bedoeld.

[210] ARA, *CCRK54*, nr. 26984, fol. 6-6v, nr. 26983 sub *forts et lignes*, vanaf 12-9-1702; De Brant, 'Stekene in de successieoorlog', 106; Thiron, 'De bouw van', 28; RAG, *AR7*, nr. 411, fol. 318-318v, nr. 1627, nr. 1587, nr. 2257, nr. 2780, nr. 200, fol. 4.

[211] Van Acker, 'De Moervaartvallei', 64; RAG, *AR7*, nr. 2623 (dossier 1707-1713).Verklaring Zaffelaere 7-8-1712: 'door het maecken vande liniën, forten, wegen van communicatiën ende redouten ten jaere 1702, die lanks deselve Suytlede waren gemaeckt tot defensie, alsmede door het ophouden vande wateren op deselve, tot defensie vande voors. linie, forten, ende redouten, tot ende met 1706, die alsnu noch en sijn gheslecht, seffens syn gedestrueert.'

[212] RAG, *VZ1*, nr. 437; *AR 7*, nr. 411, fol. 327, nr. 200, fol. 7v-8, nr. 3612, nr. 574; Mallet, *Les traveaux*, 125-160; ARA, *CCRK54*, nr. 26985, fol. 30, nr. 26984; *I003*, nr. 75. Diverse historici opperden dat het fort St.-Jan aangelegd zou zijn op de grondvesten van een uit de Tachtigjarige Oorlog daterend fort maar het tegendeel is gevonden. Voor argumentering, aanbesteding etc. zie ook Thiron 'De bouw van', 30 e.v. Evenzo is het fort Bedmar niet identiek aan het Spaanse fort de Klinge, zie RAG, *P20*, nr. 8, fol. 48, *P10*, nrs. 56 & 7; *P1*, nr. 14, fol. 138v; *P20*, nr. 8; *P10*, nr. 7; *AR 7*, nrs. 2624 & 3612; *VZ1*, nrs. 821 & 448; ARA, *CCRK54*, nr. 26986, fol. 31v-32v; *I003*, nr. 7.

[213] ARA, CCRK54, nr. 26983 *sub forts et lignes*, fol. 21, nr. 26320, fol. 12v, 18v-21, nr. 26984, fol. 38v, 41v, 116, nr. 26985, fol. 20, nr. 26986, fol. 16-16v, 28-28v; *T298*, nr. 5002.; RAG, *AR7*, nr. 103; *VZ1*, nr. 820; Dewulf, 'De verdedigingswerken', 116; Stuij, 'De verdediging van', 37-38. Ook de Scheldedijk was versterkt: ARA, *CCRK54*, nr. 26985, fol. 27, nr. 26320, fol. 23v-25, 28v-37v; *T298*, nr. 5002; RAG, *P7*, nr. 7, fol. 92v, 94; *AR7*, nr. 3164; *P6*, nr. 46 (rek. vanaf 1703); RAA, *OAZ*, nr. 60, fol. 52, nr. 61; *KAB*, nr. 106, fol. 15v, nrs. 321 & 324.

[214] Daartoe waren coupures gegraven in de dijken waarover het polderbestuur allesbehalve ingenomen was en die gedicht probeerde te krijgen. RAG, *P10*, nr. 4, fol. 100 (7-2-1703).

[215] Dilis, 'De schipbruggen', 63-72; *Amsterdamsche Courant* 15-12-1703, 2; *Oprechte Haerlemsche Courant* 11-5-1709, 2; SAA, *SA51*, nr. 135, fol. 111, nr. 923; *SA220*, nrs. 12#5849 & 12#5509; ARA, *CCRK42*, nr. 24759, fol. 15, *CCRK54*, nr. 26320, fol. 11v, nr. 26984, fol. 31-31v; *I003*, nr. 540. In mei 1709 werd hij voor het laatst opgebouwd.

[216] De Brant, 'De Bedmarlinie', 39; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 34. Ca. 4.000 man o.l.v. commandant d'Hessy.

[217] SHAT, AIG, Art. 14, *Anvers, C1*, nr. 5; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 31-8-1702. Dit werd niet uitgevoerd.

Doelpolder. Maar eerst werd Zeeland gemaand te voorzien in de bestaande werken daar die het fort onneembaar zouden maken als zogenaamde inundatiestelling.[218] In het vroege voorjaar van 1702 werd zeewater ingelaten in de polders rondom het fort Liefkenshoek, inclusief 425 hectaren in de Doelpolder.[219] Omstreeks 19 juli 1702 pleegden de Fransen een aanslag op het fort Liefkenshoek maar die faalde dankzij de inundaties.[220] Na de mislukte aanval op Hulst in augustus 1702 overwoog Vauban wederom een aanval op het fort Liefkenshoek maar na een verkenning van de omringende inundaties zag hij er van af.[221] Zijn troepen trokken zich terug achter de Bedmarlinie. Met Van Coehoorn bereikten de ingelanden van de Doel-, Sint-Anna- & Ketenissepolder nog datzelfde jaar overeenstemming over het beperken van de inundatie rond het fort Liefkenshoek tot een strook van 18 hectaren. De ingelanden mochten die strook op eigen kosten met een kade te omringen, voorzien van een beer en sluisje om de inundatie door de poldersluis te kunnen laten aflopen.[222]

Het jaar daarna verloren de Fransen diverse steunpunten van de Bedmarlinie. Van Coehoorn en De Sparre vielen op 26 juni 1703 het oostelijke deel aan met de bedoeling daarna Antwerpen aan te pakken. Met deze actie wilde Marlborough het Frans-Spaanse leger splitsen en een deel naar het Waasland lokken en daar vasthouden. Tegelijkertijd zou vanuit het oosten ook een aanval op de stad worden uitgevoerd. Van Coehoorn wist met zijn leger de Bedmarlinie bij Doel te doorbreken. Na enkele operaties in Sint-Anna & Ketenisse nam hij in de loop van juni en juli de forten Verrebroek, Spinola en Verboom in en hij bedreigde het fort Peerel II.[223] Het fort Bedmar werd zwaar gebombardeerd maar het innemen lukte niet.[224] Tijdens een tegenaanval op Doel in augustus staken de Fransen de zeedijk door van de Sint-Anna- & Ketenissepolder bij het fort Liefkenshoek om dat fort te isoleren.[225] De Kallo- en Beverenpolder werden eveneens om strategische redenen onder water gezet.[226] Het fort kon echter over de Schelde bevoorraad blijven. Toen de Fransen Doel naderden, werd de dijk bij de Sint-Anthoniushoek doorgestoken en liep de Kleine Doelpolder onder water. Het polderbestuur liet de Verkortingsdijk uit 1682 versterken en een poldermolen opstellen om de rest van de Doelpolder te vrijwaren.[227] Vanwege beschietingen over en weer was het de ingelanden niet mogelijk de gaten te dichten en alles zou tot 1709 blijven drijven.[228]

Generaal De Sparre viel, na een *rendez vous* met troepen uit het fort Sint-Donaas bij Bentille en Watervliet, min of meer gelijktijdig met Van Coehoorn, vanuit het westen op Stekene aan en kon daar ten koste van grote verliezen de linie doorbreken.[229] Vanuit een tijdelijk hoofdkwartier bij het fort Kiekenhage zag men toe op de slechting van de Bedmarlinie en werd een akkoord gesloten over de oorlogscontributie.[230] Daar de operaties in het Waasland te veel tijd

---

[218] NA, *1.01.19*, nr. 1595, nj 1702, fol. 68v-69; ZA, *2*, nr. 397, fol. 79, nr. 131.
[219] RAG, *P7*, nr. 7, 94v-95v, 101v-102v (brief aan SZ 6-1702).
[220] *Amsterdamse Courant*, 25-7-1702, 2.
[221] De Vault & Pelet, *Mémoires militaires 2*, 567-570 (Vauban 6-9-1702).
[222] RAG, *P7*, nr. 7, fol. 103, 105.
[223] *Amsterdamse Courant*, 30-6-1703, 2; RAG, *AR182*, nr. 4 (31-5 t/m 22-7-1703); NA, *3.20.57*, nr. 125 (kladbriefje 1-6-1702).
[224] Van Gerven, 'Forten en schansen', 67; *Amsterdamse Courant*, 5-7-1703, 2; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 27-11-1703, 2; ARA, *CCRK54*, nrs. 26983 & 26984, fol. 33v.
[225] ZA, *2*, nr. 711 (31-8-1703).
[226] Van Gerven, 'Kallo II', 71.
[227] RAG, *P7*, nr. 7, fol. 108.
[228] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 30-8-1703, 2; RAG, *P7*, nr. 7, fol. 111-111v, 126v-127; ZA, *2*, nr. 133 (20-9-1703). De Doelpolder vroeg tevergeefs een staakt-het-vuren. De Staatse legerleiding was tegen herstel.
[229] *Oprechte Haerlemse Courant*, 14-6-1703; De Brant, 'Stekene in de successieoorlog', 110-111 & 'De Bedmarlinie', 39; Tirez, 'Rond de slag van de kiekenhaag', 2-3; *Carte d'une partie de la Flandre ou on voit les lignes que les François y ont faites depuis Gand jusque à l'Escaut* etc Anna Beek (part. col.).
[230] RAG, *AR174*, nr. 1026; *Oprechte Haerlemse Courant*, 9-7, 31-7 & 2-8-1703; *Amsterdamse Courant*, 30-6 & 5-7-1703.

hadden gekost, werd het uiteindelijke doel niet bereikt, namelijk de gezamenlijke aanval op Antwerpen.[231]

Na deze veldtocht nam de Republiek enkele forten bij de grens in onderhoud. De rest van de linie lieten De Sparre en Van Coehoorn slechten door boeren.[232] Ter dekking van de inundatie bij Doel werd op advies van Van Coehoorn in 1703 een fort gelegd aan het Paardenschor, de verkortingsdijk veranderd in een linie met fortjes en een sluis gelegd noordelijk ervan.[233] Datzelfde jaar brachten de Staten-Generaal alle forten langs de Schelde onder de commandant van Lillo.[234]

Na de slechting van de Bedmarlinie trok de Staatse bezetting zich terug uit de veroverde fortificaties waarna het Franse-Spaanse kamp het verloren terrein direct opnieuw wist te bezetten. Die herstelde de Bedmarlinie en voegde ter verbetering meer redoutes toe.[235] Ook was er aandacht voor de sluizen en de scheepvaartweg (Krekelmuit) bij Kieldrecht.[236] Door de overvloedige regens, terwijl de afvoermogelijkheid door de inundaties beperkt was, ondervond men overal in het Waasland veel wateroverlast.

Op 18 november 1703 begon Van Coehoorn opnieuw met zware beschietingen op het fort Bedmar. Via het fort Lillo trok hij naar het fort Liefkenshoek en wist drie dagen later het fort, dat door de Fransen werd opgeworpen bij Doel, in te nemen. Vandaar keerde hij naar Hulst terug vanwege de beschietingen op de forten Bedmar en Sint-Jan, maar kon fort Bedmar wederom niet innemen.[237] Tegelijkertijd voerden de Fransen zware beschietingen uit op het fort Liefkenshoek en de forten bij Doel, die evenmin het gewenste resultaat opleverden.[238]

Van 4 tot 27 januari 1704 deden de Fransen vanuit Anthoniushoek (redoute Speir) opnieuw tevergeefs pogingen vaste voet te krijgen waarna ze zich terugtrokken.[239] Hierna gingen de krijgsverrichtingen voort in Brabant en het zuiden van Vlaanderen. Opnieuw werd fors geïnvesteerd in de linie tegenover de Staatse equivalent in de Doelpolder.[240] Daarbij werd ook de scheepvaartweg door de sinds 1703 geïnundeerde Kallopolder onder handen genomen.[241] In 1705 waren de bezoekende gecommitteerden van de Raad van State allerminst tevreden over de toestand van de verdediging van Doel en het fort Liefkenshoek en brachten dat over aan Gecommitteerde Raden van Zeeland.[242] Aan Spaanse zijde vonden dat jaar werken plaats aan

---

[231] Wijn, *Het Staatsche leger 8*, 148, 308, 312; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 31-7-1703; *Amsterdamse Courant*, 7-7-1703. Jacob II van Wassenaer Obdam deed vanuit Lillo gelijktijdig een aanval vanuit het oosten maar hij werd op 30-6-1703 te Ekeren verrast en in de pan gehakt.

[232] NA, *1.01.19*, nr. 1596, vj 1703, fol. 73; Annaert, *Stekene*, 178; *Amsterdamse Courant*, 5-7-1703, 2; RAG, *AR7*, nrs. 3174 & 3164; *AR174*, nr. 1026 (5-7-1703); *AR182*, nr. 4 (27, 28 & 29-6-1703).

[233] RAG, *P7*, nr. 214, nr. 7, fol. 113, 115-115v; NA, *1.01.19*, nr. 1596 vj 1704, fol. 46-47, nr. 150, fol. 1555v-1556v, 1965v-1966, nr. 148, fol. 122v-123, 530-530v; *3.01.19*, nr. 905 (Dedems 9-4-1704; Groeninx 22-3-1704); ARA, *I003*, nr. 441; *T298*, nr. 5709.

[234] ZA, *2*, nr. 379, fol. 79.

[235] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 20, 27 & 30-8-1703; RAG, *AR7*, nrs. 3164 (rek. laagland 1703) & 3174 (nota's); *P6*, nr. 47 (rek 1704-1705); ARA, *CCRK54*, nr. 26322, fol. 23v e.v., nr. 26984; *Amsterdamse Courant*, 18-9-1703.

[236] Annaert, *Stekene*, 178; ARA, *CCRK54*, nr. 26320, nr. 26984, fol. 59v-60, 61v, 67v, 95-96, nr. 26985, fol. 31, 53v-54, 72-73, 103, 104v-105, 106, 118, nr. 26986, fol. 35, 36v, 38v-39, 73; RAG, *AR174*, nr. 1026 (5-7-1703). Tussen augustus 1703 en april 1704.

[237] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 27-11-1703; *Amsterdamse Courant*, 12-1-1704; RAG, *AR182*, nr. 4 (19 t/m 29-11-1703).

[238] *Amsterdamse Courant*, 24 & 27-11-1703.

[239] *Oprechte Haerlemse Courant* 28-2-1704; *Amsterdamse Courant*, 3, 12, 17-1 & 14-2-1704; RAG, *AR182*, nr. 4 (15-12-1703 t/m 24-1-1704); ARA, *I003*, nr. 414.

[240] ARA, *CCRK54*, nr. 26984, fol. 78-83, nr. 26985, fol. 36-36v, nr. 26986, fol. 89v.

[241] ARA, *CCRK54*, nr. 26985, fol. 30v-31.

[242] NA, *1.01.19*, nr. 1598, vj 1706, fol. 38-38v (rap. 30-12-1705)

de waterwegen aldaar om de meersen van Moerbeke in geval van nood onder water te kunnen houden.[243]

In de nacht van 8 op 9 april 1706 waagden de Fransen vanuit Antwerpen nog een uitval op Kallo maar die werd afgeslagen. Op 10 juni vond de overgave plaats van het kasteel van Antwerpen aan de geallieerden. De Bedmarlinie was al op 1 juni verlaten waarna het Waasland in de loop van die maand opnieuw door Staatse troepen werd bezet.[244] Tot de sluiting van het Verdrag van Utrecht zou een groot deel van het Waasland in geallieerde handen blijven. Tijdens het Condominium dat na de bezetting was ingegaan, kreeg het Hoofdcollege van het Land van Waas op 28 juni order om alle versterkingen af te breken.[245] In 1707 begon men ten behoeve van de krijgskas van de Republiek onderdelen van de Bedmarlinie tussen de forten Sint-Jan en Peerel II publiekelijk te verkopen.[246] Enkele forten zoals Peerel II en het Vlaams Hoofd werden door de geallieerden in gebruik genomen.[247] Het fort Liefkenshoek ontsnapte dat jaar aan een onverhoedse Franse overrompeling.[248] Na een mislukte Franse aanval op Antwerpen in 1708 werden de Scheldeforten van een grotere bezetting voorzien en het fort Vlaams Hoofd versterkt.[249] De Borgerweertpolder werd korte tijd onder water gezet.[250] In 1708 verzocht de Doelpolder om enkele forten in de linie door de polder te mogen afbreken. Het daaropvolgende jaar was er een uitverkoop door een gecommitteerde van de Raad van State.[251] Gent viel in juli 1708 wel in Franse handen wat het Waasland enkele maanden nogmaals onder Frans bestuur bracht.

In 1712 was de Bedmarlinie, op enkele forten na, goeddeels verdwenen en mochten de gronden weer door de boeren worden gebruikt. De afhandeling van leveranties en andere betalingen zouden nog lang op zich laten wachten.[252] De linie is tijdens zijn korte bestaan twee maal opgebouwd en twee maal geslecht geweest. Hij bleek niet in staat het Staatse leger te keren. De omgeving van Doel en het fort Liefkenshoek was meermaals het toneel van militaire inundaties waartoe telkens op vrij grote schaal zeewater werd ingelaten. Franse inundaties om het fort Liefkenshoek te isoleren hadden niet het beoogde effect. De Staatse inundaties ter bescherming van het fort en van Doel kunnen geslaagd worden genoemd.

9.5. Samenvatting en conclusies

Tussen Boekhouterhaven en Sas van Gent was door de Hollandse Oorlog geen landverlies opgetreden en verliep het herstel van de beschadigde dijken vlot. Tussen Sas van Gent en Saeftinghe was dat heel anders (kaart 34 en 37). Hier waren de polders drijvend gebleven en herstel kwam moeizaam op gang. Daardoor kon de stormvloed van 1682 een ravage aanrichten. De Canisvliet, het Moerspui en de stroomgeulen aan weerszijden van Hulst schuurden dieper uit. Het scheelde weinig of de vesting Hulst was in de golven verdwenen.

Evenals in het westen vond een herijking plaats van het nut van de vestingen. De vesting van Axel werd drastisch verkleind en die van Terneuzen ontmanteld. In die van Sas van Gent, Philippine en Hulst, alsmede de forten Moerspui en Sint-Anna in de Polder van Namen werd zwaar geïnvesteerd. Ook hier werden de zeesluizen strategisch verplaatst en werd van de drie vernieuwde vestingen de zoetwatertoevoer verzekerd.

---

[243] ARA, *CCRK54*, nr. 26986, fol. 46v-52v, 85v.
[244] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 470; De Brant, 'Stekene in de Successieoorlog', 113; RAG, *P6*, nr. 19, fol. 50v-51, fol. 51-51v.
[245] ARA, *CCRK54*, nr. 26986, fol. 96-97 & 2e rek.; RAG, *AR7*, nr. 3174, nr. 2605, nr. 3165, nr. 98 (28-6-1706), nr. 413 (3-7-1706), nr. 200, fol. 52-53; *AR174*, nr. 1111, fol. 119.
[246] RAG, *AR7*, nr. 102 (9-4-1707 en volgende dagen).
[247] ARA, *CCRK54*, nr. 26325, fol. 7v-19v, 25-25v, nr. 26330, fol. 6-7, nrs. 26326 & 26327.
[248] Van Gerven, 'Historische lektuur', 91.
[249] NA, *3.01.19*, nr. 1280 (Fagel naar Middelburg 6-3-1708); ARA, *CCRK54*, nr. 26327, fol. 6-7.
[250] RAG, *P6*, nr. 49 (rek. 1707 & 1708); *AR7*, nr. 3165; RAA, *KAB*, nr. 11, fol. 326.
[251] Van Landeghem, *Doel in heden*, 64; RAG, *P7*, nr. 214.
[252] ZA, *2*, nr. 138 (17-12-1708); Annaert, *Stekene*, 182; RAG, *AR7*, o.a. nrs. 15, 100, 108, 109, 112, 2661, 3602.

De opslibbing van de schorren en slikken in de grote zeegaten maakten die als inundatiehindernis minder bruikbaar. Dit onderkennende, liet Menno van Coehoorn ter verdediging van het Committimus, achter het opslibbende wantij van de Axelsevlakte, in de Beoostenblij-Benoordenpolder een inundatiebekken met sluis aanleggen. Zeeland en Den Haag vonden dat Axel en Terneuzen daarmee voldoende beveiligd waren.

Bij Philippine kreeg men pas na de aanleg van rijshoofden in 1691 de schurende werking van de Braakman onder controle. De vesting kreeg een zoetwateraanvoer vanaf Boekhoute en was aan weerszijden voorzien van zeesluizen. Philippine was van strategische waarde door de ligging aan het diepe vaarwater van de Braakman, de toegang tot Axel en Sas van Gent. De polders tussen Boekhouterhaven en Sas van Gent werden als inundatiebekkens ingericht die zowel met zee-als zoetwater konden worden gevuld. Sas van Gent ontving zoetwater via de Sassevaart en van Assenede. De vesting domineerde de scheepvaart op Gent. Na 1682 vertrouwde het lokaal militair gezag volledig op de hinderniswaarde van de verdronken Canisvlietpolder en een diep Sassegat. Ingenieur Manteau van Dalem zag meer in de bescherming door inundatiebekkens na de bedijking van het hele gebied tussen het Axelsegat, Philippine en Sas van Gent. De geesten waren er nog niet rijp voor en de Canisvlietpolder bleef drijven. Beide vestingen waren in 1701 voorzien van een voor die tijd moderne verdediging.

Door uitblijvend dijkherstel en een stroomgeul (Zoutevaart), met landinwaarts een laagte (Moerbeeks bekken) die als spuikom fungeerde, konden stormvloeden doordringen tot in de Moervaartdepressie. Hierdoor schuurde de Zoutevaart uit tot een omvangrijke getijgeul, het Moerspui. De Staten-Generaal wensten de spoedige bedijking tot behoud van het fort Moerspui. De overwegend Spaanse hoofdingelanden werkten dat tegen vanwege de geringe bodemkwaliteit en de aanwezigheid van het fort. Desondanks was tegen 1700 het gebied, op het Moerspui en het gelijknamige fort na, in de huidige vorm herdijkt.

Na 1673 bestond oostelijk van Hulst bij alle partijen de wens om te herdijken. De ingelanden weigerden echter te voldoen aan de militaire eis tot herdijken in de vorm van 1654. Dat zou vanwege de hoge kosten hun verdienmodel in gevaar brengen. Na het bereiken van een compromis in 1680, waarin de ingelanden voorlopig hun zin kregen, gooide de januaristormvloed van 1682 roet in het eten. Een ambitieuze poging in 1687, met een deel van de in 1682 verdronken Nieuwe-Graauwpolder, diende eveneens een militair belang maar lukte slechts deels en een stuk van de Kieldrechtpolder ging verloren. De nieuw bedijkte Willem-Hendrik- en Klein-Kieldrechtpolder konden als inundatiebekken worden gebruikt. De Gentsevaart bleef enkele decennia een militaire rol spelen als zoetwateraanvoer voor de vesting Hulst en als voeding om de Clingepolder te inunderen. Toen Van Coehoorn daartoe de vaart wilde bekaden, doorkruiste de volgende oorlog dit streven.

Voor het buitendijkse westelijk van Hulst zagen vanuit de overheid diverse ambitieuze bedijkingsplannen, alle ten dienste van de inundatiestrategie, het licht. Ondanks toegevingen en de uitgeoefende druk bleven de ingelanden, uitgezonderd die van de Ferdinanduspolder, weigeren. Die polder viel als enige in 1700 droog. Door tegenwerking van de Hulster magistraat, vanwege de verdediging van de stad en havenbelangen, mochten de Hulsternieuwland- en Groot-Cambronpolder pas in 1707 bedijken, met de eerste ingericht als inundatiebekken. De Absdalepolder bleef drijven. Ondanks dat niet conform het generaal plan van Van Coehoorn was gewerkt, was de verdediging van de vesting in 1701 op orde.

De Bedmarlinie oostelijk van de Sassevaart bestond uit de van fortificaties en versterkte dijken voorziene Moervaart, Zuidlede en Stekensevaart, tot linies aangepaste polderdijken en enkele inundatiebekkens. De Moervaartdepressie (3.700 ha) werd van 1702 tot 1707 als zoewaterinundatiebekken gebruikt. Het kerend vermogen van de Bedmarlinie bleek gering en hij werd tot tweemaal toe aangelegd en afgebroken. De verdediging van het Waasland tegen Staatse invallen was ontoereikend. Uit nood geboren, om minder weerstand bij de Zuid-Nederlandse regering op te wekken, werd het inundatiegebied rondom het fort Liefkenshoek omkaad.

Tijdens de Successieoorlog werden preventieve inundaties gesteld bij Axel, Philippine en Sas van Gent maar geen van de vestingen werd beroerd door het strijdgebeuren. Franse aanvallen op fort Liefkenshoek mislukten door een goedwerkende inundatie. Omgekeerd inundeerden zij in 1703 3.400 hectaren in en nabij de Doelpolder om het fort Liefkenshoek te isoleren wat mislukte. Tussen Boekhoute en Sas van Gent werd Van Coehoorns plan uitgetest met zowel zoet als zout water in 1702, in 1704 met inundaties aansluitend op die in de Waterlanden, en in juli 1708 (circa 1.000 ha). In juli 1708 werd de omgeving van Sas van Gent korte tijd met zoetwater vanuit de Sassevaart dras gezet. Daar geen zeedijken werden doorgestoken, waren de militaire autoriteiten in deze gebieden kennelijk tevreden over het bereikte resultaat.

Bij Hulst liet de commandant de Klein-Kieldrecht- en Clingepolder met zeewater vullen. Bij de komst van de Fransen in 1702, volgde de doorsteking van de zeedijk van de pas herdijkte Ferdinanduspolder. Daarmee wilde hij zoals in 1673 het buitendijks inundatiegebied aan die kant te vergroten. Het effect was gering maar de Axelsevlakte bleek een doeltreffende hindernis. Dankzij de inundaties en het leiderschap van Van Coehoorn konden de Franse aanvallen worden afgeslagen. In 1704 en 1708 werd preventief zeewater in de Klein-Kieldrecht- en Clingepolder gelaten zonder dat het tot gevechtshandelingen kwam. De Fransen staken ter dekking van de Bedmarlinie, tot tweemaal toe de dijk van de Groot-Kieldrechtpolder door. Op het eind van de oorlog lagen de Ferdinandus-, Absdale- en Groot-Kieldrechtpolder wederom drijvende. Ten opzichte van 1678 leek er op het eerste gezicht oostelijk van de Braakman weinig te zijn veranderd. Dat is schijn want een groot deel van het inundatiegebied lag nu min of meer gecompartimenteerd, zowel binnen- als buitendijks.

We gaan nu in op de onderzoeksvragen voor zover ze in de inleidingen van de hoofdstukken 8 en 9 zijn vernoemd waarbij de beide samenvattingen als basis dienen. We vergelijken de twee gebieden zoals we die in deze twee hoofdstukken hebben onderzocht. In een eerste vraag komt de natuurlijk en menselijk gestuurde ontwikkeling van het landschap tussen de Hollandse Oorlog en de Spaanse Successieoorlog aan de orde.

Tussen de Hollandse Oorlog en de Spaanse Successieoorlog deed zich een aantal ontwikkelingen voor in het landschap, zowel natuurlijk als door menselijk – met name militair – ingrijpen gestuurd. Naast dijkherstel waren er ook nieuwe bedijkingen, zowel in als buiten de buitendijkse waterlinie. De be- en herdijkingen hadden hun weerslag op de debieten in de stroomgaten, waardoor de strategische waarde ervan, door verzanding en opslibbing, verminderde. In het algemeen probeerde men dat te ondervangen door de aanleg van extra verdedigingswerken en door de aanleg van inundatiebekkens zoals in het Zuiddiepe. Verder had men in de afgelopen oorlog enige ervaring opgedaan met de inlaat van zeewater door sluizen en het beheerst buitendijks brengen van recent bedijkte polders, of delen ervan. We kunnen dit zien als een zekere vorm van compartimentering, een innovatie waardoor minder schade ontstond aan de infrastructuur en aan de opbrengsten. Hoewel zij geen stem hadden in deze profiteerden de ingezetenen hier ook van. Ook al werden de dijken later doorgestoken, de compartimentering verkleinde de kans op onherstelbare schade. Een andere innovatie was het afleiden en ophouden van zoetwater in beperkte inundatiebekkens zoals rondom Sluis, Philippine, Sas van Gent en Hulst. Indien gewenst kon zeewater worden ingelaten. Bovendien kwam het de drinkwatervoorziening van de vestingen ten goede. Het idee achter de met kaden begrensde inundatiegebieden zoals bij Sluis was niet alleen de beperking van de inundatieschade maar ook een schadeafwikkeling volgens het solidariteitsprincipe. Aldus begon men in Staats-Vlaanderen na 1690 actiever in te grijpen in het landschap om inundatiebekkens en spuiboezems te realiseren, zowel buitendijks als binnendijks. De ontwikkelingen verliepen echter niet overal op dezelfde wijze zoals zal worden aangetoond.

De permanente Franse dreiging bracht de aanpassing van de militaire werken aan beide zijden van de grens op gang. In Staats-Vlaanderen was een van de belangrijkste modificaties,

met betrekking tot het gebruik van inundaties, het brengen van de sluizen onder de controle van vestingen en forten. Dat was reeds tijdens het Twaalfjarig Bestand begonnen. De verdediging bleef echter aan beide zijden van de grens een versnipperde, geldverslindende verzameling van losstaande werken. Ingrepen die werden gedaan, waren veelal incidenteel en ingegeven uit pragmatisme zonder dat er een bredere visie was. Een groot voorvechter van een integrale verdediging van de Republiek was Menno van Coehoorn. Het veranderende buitendijkse landschap in Noord-Vlaanderen dwong hem om, naast de uit defensieoogpunt nog bruikbare delen van het buitendijkse, te werken met te bedijken inundatiebekkens die door zeewater en zoetwater konden worden gevoed. Aan de zuidzijde moest een aaneengesloten zoetwaterinundatie komen van west naar oost. Doorstekingen waren niet meer vereist en slechts een maatregel voor uiterste nood. Desondanks leert de praktijk dat dit tijdens de Successieoorlog nog steeds werd toegepast vanwege het snelle resultaat, maar dit had wel landverlies tot gevolg. Vanwege de hoge kosten en door het vroegtijdig overlijden van Van Coehoorn, waarna de weerstand tegen zijn plan uit 1699 toenam en besluiteloosheid de overhand kreeg, is zijn plan slechts op enkele delen uitgevoerd.

Bij het herdijken van geïnundeerde polders en de bedijking van nieuw land werden wederom militaire eisen gesteld. In de acceptatie en opvolging ervan zien we aanzienlijke verschillen tussen de diverse deelgebieden. De onderliggende oorzaken grijpen voor een belangrijk deel terug op de verschillende ervaringen van de gedupeerden en de commandanten van de vestingen, gedurende de Hollandse Oorlog. De opstelling van de commandant van Sluis was doorgaans wat coulanter dan die van Sas van Gent en vooral die van Hulst. Daarnaast richtte de stormvloed van 26 januari 1682 veel schade aan, onder andere door het trage herstel, waardoor nog veel polders geïnundeerd lagen, en doordat de dijkwerken van de kortelings herdijkte polders te vers waren om voldoende weerstand te bieden aan de golfslag.

De verhoudingen tussen de gedupeerden, met name de ingelanden, en andere betrokkenen zoals lokale en landelijke bestuurders (de politiek), het lokaal en landelijk militair gezag en de militair strategen (ingenieurs en hun directeurs) bleven onlosmakelijk verbonden met de verdere ontwikkelingen in het militaire landschap in Staats-Vlaanderen vandaar dat we die samen onder de loep nemen. De Raad van State, belast met de landsverdediging, moest onder andere door het particularisme van de Statenleden, met te weinig beschikbare geldelijke middelen de touwtjes aan elkaar knopen. Ook de Zeeuwse Staten kwamen moeizaam over de brug en bleken wederom notoire wanbetalers. Dat ondermijnde, evenals in de zeventiende eeuw het vertrouwen in hen (zie paragraaf **7.9.**). Het gevolg was een hapsnap beleid dat zelden effectief was.[253] De lasten van alle militaire werken en aanpassingen legde de Raad van State zoveel mogelijk neer bij de ingelanden. Die groep was inmiddels een stuk geëmancipeerder en militanter dan voorheen. Het waren veelal gezagsdragers uit de Republiek en (zeer) welvarende Zuid-Nederlanders met veel invloed tot in de hoogste kringen. Voor hen stond als ingeland het rendement van de bedijking tegenover de gemaakte investering primair. Belangenverstrengeling speelde zodoende een rol binnen de grote tegenstellingen tussen het militair en het economisch belang, wat verlammend werkte op de besluitvorming. Het kwam de kwaliteit van bestuur niet ten goede. Het ene bedijkingsplan na het andere dat zoveel mogelijk in de militaire wensen probeerde te voorzien, zag het licht. Toegevingen die werden gedaan om wederzijds gestelde eisen af te zwakken of om de andere partij te paaien, konden partijen nader tot elkaar brengen zodat men tot uitvoering kwam. Het haalbare was doorgaans een compromis. Meestal echter werden de eisen onrealistisch en de toegevingen onvoldoende geacht. Zo eisten de ingelanden bij Hulst en Sas van Gent harde waarborgen tegen willekeurig inunderen wat militair gezien onmogelijk was. Veel plannen liepen stuk op het gebrek aan bereidheid elkaar tegemoet te komen of de tijd haalde het plan in.

[253] Uit misplaatste zuinigheid om bij de Staten-Generaal in een goed blaadje te komen hadden werken menig maal niet het beoogde effect: NA*, 2.13.69*, nr. 919 (Van Imbijse van Batenburg 1750).

Tabel 9.1.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1678-1701 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.

deelgebied	1678	1678-1701 bedijkt		1682	1688/89 inundatie		1701
	totaal	Inundatie 1583-86	Braakman	storm	zee	zoet	totaal
St.Piet-Laps	411	223					188
Laps-Lieve	150	150					
Slgat-St.Piet	1.210	504					706
tzv Lieve							
twv Zwin							
tnv Oostburg	363	87					276
Waterland	1.825	1.170			638		655
Biervliet			945				
Tern-Zslag	944						944
Overkwartier	4.427	2.676	349		180		1.751
Axel-Blij	2.282						2.282
twv Hulst	3.469	728					2.741
tov Hulst	7.048	1.792		824			6.080
Waasland	1.968	1.000					968
Subtotalen							
Inundatie	24.097	8.330		824	818		16.591
Sluissegat	2.084						2.084
Braakman	8.219	1.294	1.294				6.925
Eindtotalen	34.400	9.624	1.294	824			25.600

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in de periode 1678-1701 werden bedijkt binnen de zogenoemde inundatie van 1583-1586 en in de Braakman, invloeiden en verloren gingen tijdens de storm van 1682, tijdelijk inundeerden met zeewater en zoetwater in 1688/1689 en de totalen van geïnundeerd oppervlak in 1678 en 1701 binnen de inundatie van 1586, met onderaan de sub- en eindtotalen.

De grootste problemen deden zich voor rondom Hulst waar de schade door de handelswijze van de commandant enorm groot was en dientengevolge het dijkherstel omvangrijk en kostbaar. Een vertrouwensbreuk was ontstaan waardoor de verhoudingen na de oorlog op scherp stonden. De ingelanden hadden hun eigen agenda, toonden minimale bereidheid daarvan af te wijken en kregen deels hun zin. Het gevolg was dat, mede door natuurinvloeden die deels in de hand gewerkt waren door het uitstel telkens, in 1701 nog maar een deel van het in de voorgaande oorlog verloren land herdijkt was. Het stadbestuur was bezorgd om de haventoegang en wist daarmee nieuwe bedijkingen aan de westzijde een aantal decennia tegen te houden. Oostelijk van Sas van Gent en om het fort Moerspui bleef eveneens veel poldergebied drijven. Ook hier waren de verhoudingen verstoord vanwege de doorstekingen in opdracht van de commandanten. De weinig toeschietelijke houding van de Sasse commandant naar de ingelanden toe speelde in de Canisvlietpolder eveneens een rol. Rondom het fort Moerspui had men echter kaden mogen aanleggen om de hoogstgelegen landerijen. Ondanks het vele gesputter, van de overwegend Zuid-Nederlandse ingelanden, lag tegen 1700 het geïnundeerde land bedijkt aan weerszijden van een buitendijks Moerspui. Dat laatste betekende *de facto* het eind van het gelijknamige fort wat ook de wens was van de ingelanden. Wat betreft de Canisvlietpolder wensten het lokale burgerlijk en dito militair gezag juist geen bedijking en leefde bij de ingelanden en de militair strategen wel de bereidheid om te bedijken. Aan de impasse kwam een eind doordat op het eind van de zeventiende eeuw de schade dermate groot was dat herdijking geen optie

meer was. Tussen Boekhoute en Sas van Gent was de schade relatief beperkt gebleven mede door het toepassen van beheerste inundaties. In dit gebied werd ingezet op het faciliteren van het gebruik van zoetwater en de inlaat van zeewater door sluizen in bestaande polders. De in 1682 verdronken Sint-Pieterspolder speelde een weinig coöperatieve rol.

Tabel 9.2.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1701-1713 verloren gingen door inundatie en of werden bedijkt, met de totalen.

deelgebied	1701	1701-13	1702-13 bedijkt		1714
	totaal	Inundatie 1583-86	Inundatie 1583-86	Braakman	totaal
St.Piet-Laps	188				188
Laps-Lieve					
Slgat-St.Piet	706		104		602
tzv Lieve					
twv Zwin					
tnv Oostburg	276				276
Waterland	655		29		626
Biervliet				328	
Tern-Zslag	944				
Overkwartier	1.751		135	167	1.616
Axel-Blij	2.282				2.281
twv Hulst	2.741	593	684		2.650
tov Hulst	6.080	638			6.718
Waasland	968				968
Subtotalen					
Inundatie	16.591	1.231	952		16.870
Sluissegat	2.084				2.084
Braakman	6.925		495	495	6.430
Eindtotalen	25.600	1.231	1.447		25.384

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in de periode 1702-1713 werden bedijkt binnen de zogenoemde inundatie van 1583-1586 en in de Braakman, verloren gingen door inundatie gedurende de periode 1701-1713 en de totalen van geïnundeerd oppervlak in 1701 en 1714 binnen de buitendijkse inundatie van 1586, met onderaan de sub- en eindtotalen.

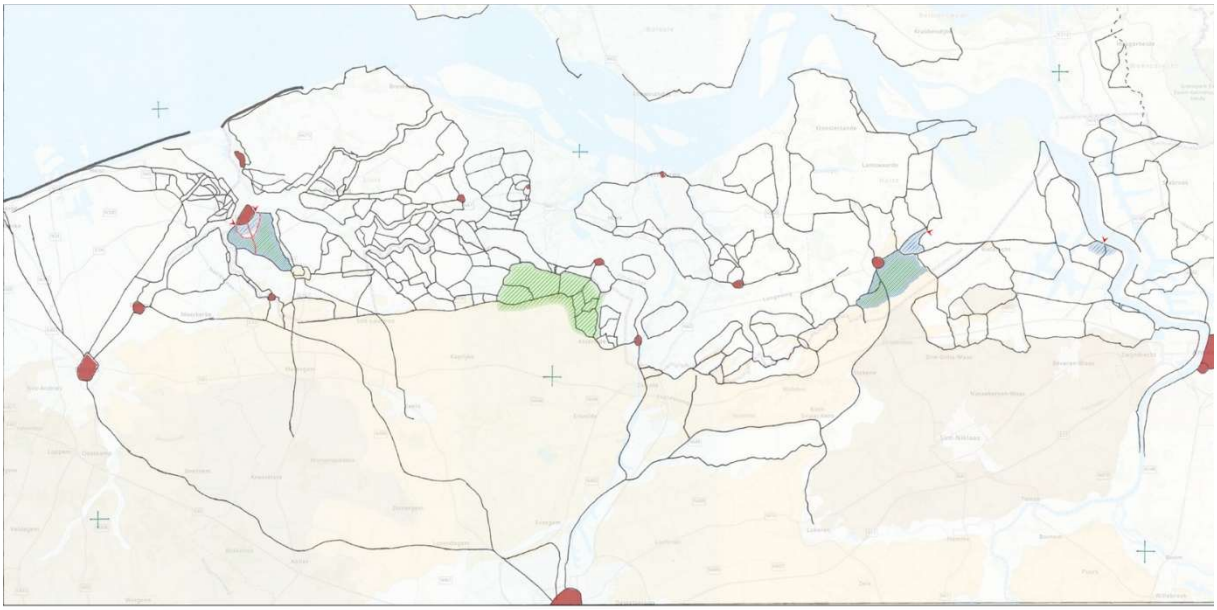
Westelijk van de Braakman deden zich vergeleken met het gebied ten oosten van Sas van Gent weinig problemen voor bij het herdijken en verliep het dijkherstel doorgaans tamelijk vlot. De schade was immers beperkt gehouden door de aanleg van kaden en de toepassing van beheerste inundaties. De verstandhouding tussen ingelanden, militaire bevelhebbers en bestuurders was er ondanks de tegengestelde belangen doorgaans werkbaar. De bedijking van de Grote Boompolder liet een decennium op zich wachten vanwege strategische belangen. Bij de Generale Vrije Polder in de Waterlanden duurde het traject tot herstel nog langer. Hier werd gekozen voor een ringdijk maar met instandhouding van de oude binnendijken ter compartimentering. Ten noorden ervan werd, met de militaire bedijking van het Zuiddiepe, de doorgaande buitendijkse waterlinie doorbroken, gecompromitteerd volgens sommigen (lokale bevelhebber, Zeeuwse Staten) maar volgens anderen (ingenieurs, directeur fortificaties) een bittere noodzaak vanwege de opslibbing. Hierdoor kwam een verbinding tot stand tussen het Vlaamse land en het Committimus (Biervliet).

Tabel 9.3.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die in 1701, 1702, 1703, 1704 en 1708 op verschillende manieren waren geïnundeerd, met de totalen.

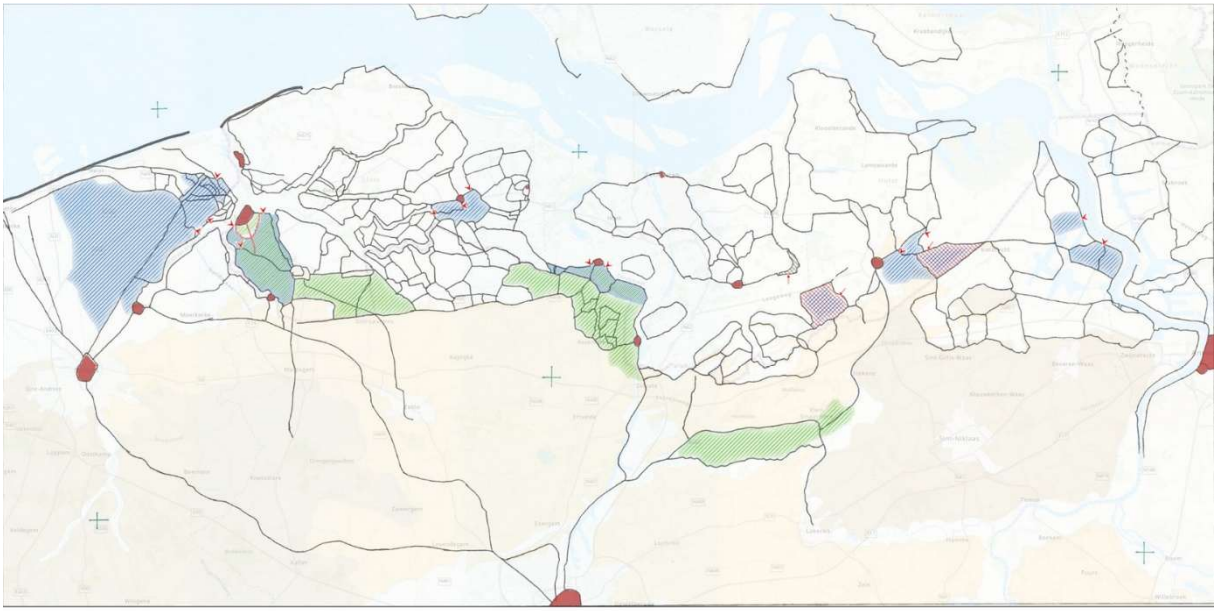
deelgebied	1701			1702				1703					1704					1705				
	zee	zoet	comb	getij/bu	zee	zoet	comb	getij/bu	getij/bi	zee	zoet	comb	getij/bu	getij/bi	zee	zoet	comb	getij/bi	getij/bi	zee	zoet	comb
St.Piet-Laps						1.835	994				1.835											
Laps-Lieve										2.383												
Slgat-St.Piet	95		969			95	978				95	874									95	874
tzv Lieve											911										911	
twv Zwin					7.500					7.000	300									3.000		
tnv O'burg																						
Waterland					155				2.875	155				1.533	155				1.960	180		977
Biervliet					328					328					328					328		
Tern-Zslag																						
Overkwartier		1957				3.424	701										467				134	1.405
Axel-Blij				88																		
twv Hulst				593				593					593					593				
tov Hulst	200		1.207	638	1.100			638		200			638		200			638				
Waasland	65				1.037	3.700			612	3.360	3.700			612		3.700			612	900		
Totalen																						
Inundatie	360	1.957	2.176	1.319	10.120	9.054	2.673	1.231	3.487	14.026	6.841	874	1.231	2.145	683	3.700	467	1.231	2.572	4.408	1.140	3.256

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in 1701, 1702, 1703, 1704 en 1708 werden geïnundeerd op de verschillende manieren: buiten(bu)dijks gebracht, beheerst getij binnen(bi)dijks, de inlaat van zeewater, ophouden of aanvoer van zoetwater en de combinatie van die twee, met onderaan de totalen per inundatiemethode.

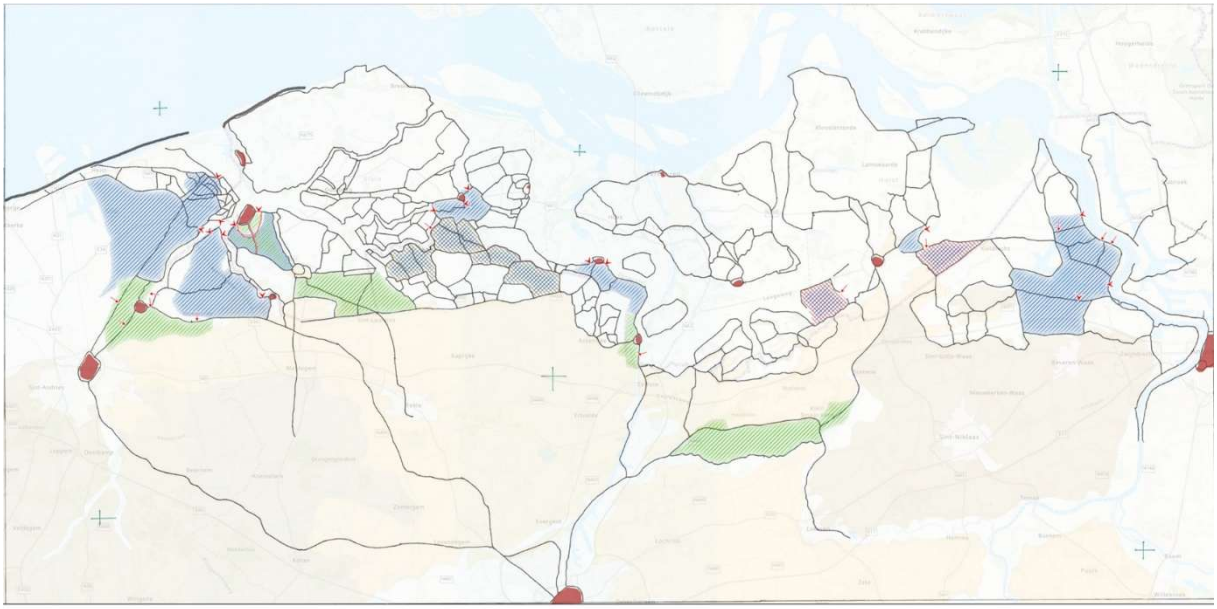
De grote sluizen die in de decennia voor het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog in Staats-Vlaanderen werden gebouwd, waren eigendom van de Generaliteit, ondanks dat de bouwkosten deels neergelegd waren bij derden. Het onderhoud en het bedienend personeel kwamen altijd voor rekening van de Generaliteit. Dat gebeurde ook met sommige inundatiewerken, zoals bijvoorbeeld de Aardenburgsevaart, die dwars door de Bewestereepolders liep. De polders werden gedwongen de vaart aan te leggen en te betalen maar het onderhoud was voor rekening van de Generaliteit. Dat onderhoud gebeurde door aannemers. Daarnaast bleef de Raad van State militaire eisen stellen aan de suatiesluizen in eigendom bij de wateringen en de polders. Zonder toestemming van de Raad mochten ze niet worden verlegd of mocht er iets aan worden veranderd. In tijden van oorlog viel de bediening onder de verantwoordelijkheid van de militaire autoriteiten. De werken aan de vestingen gebeurden doorgaans door aannemers, een enkele maal werd hiervan afgeweken en gewerkt met daggelden. Ook soldaten konden tegen betaling van daggelden worden ingeschakeld (Sas van Gent). Dit wijkt niet af van de werkwijze in de vorige perioden.

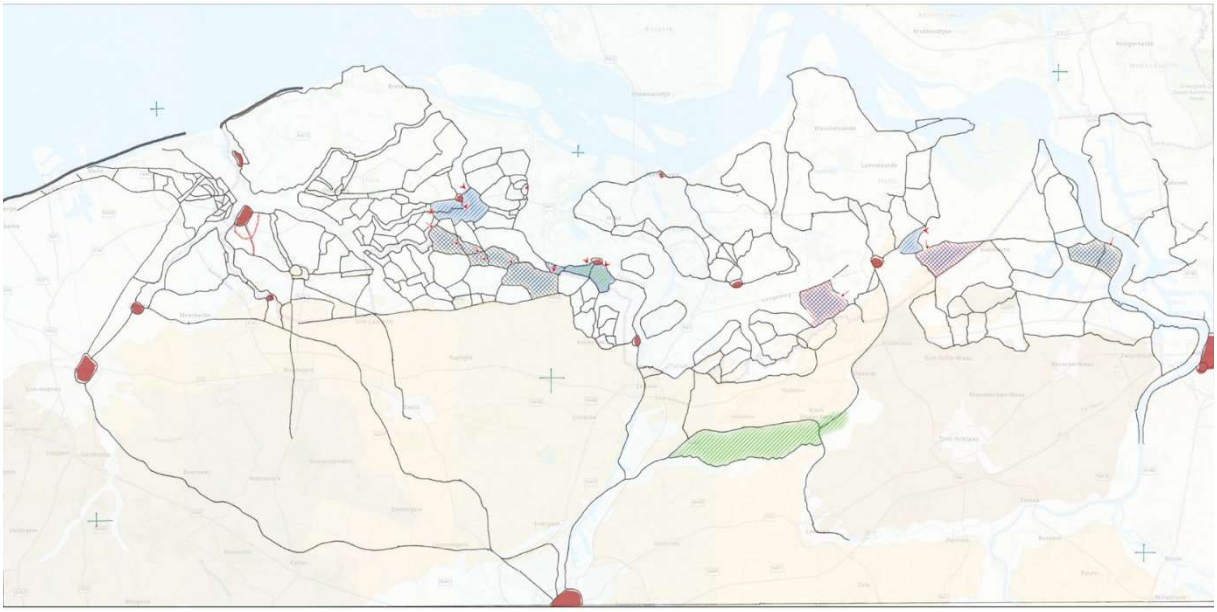
KAART 40: INUNDATIES IN 1701

KAART 41: INUNDATIES IN 1702

KAART 42: INUNDATIES IN 1703

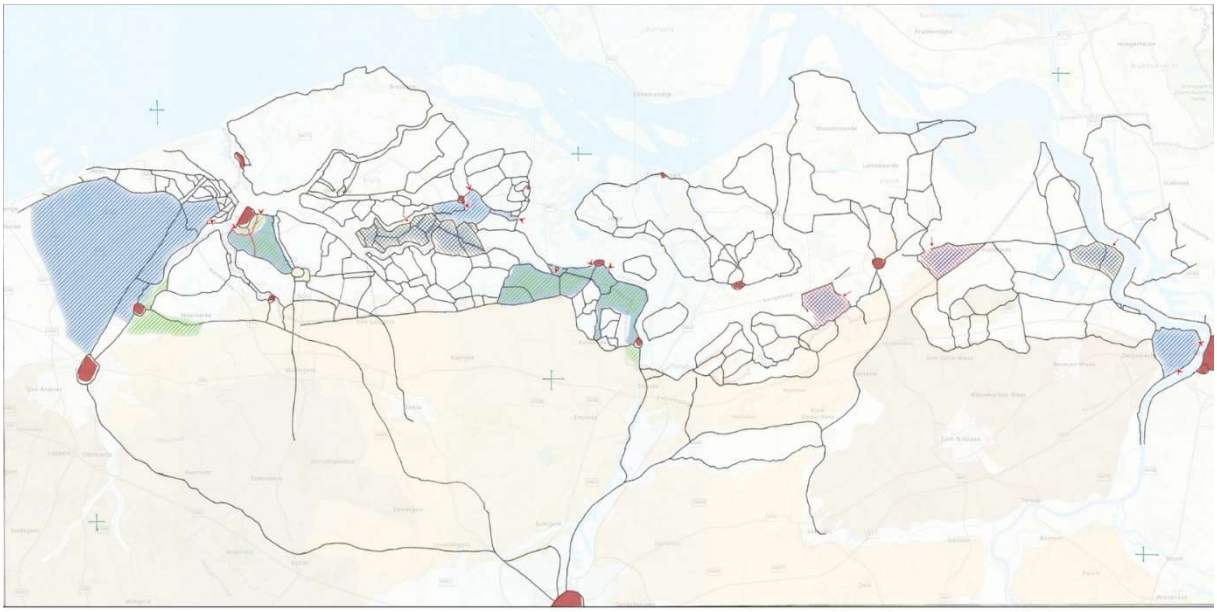

KAART 43: INUNDATIES IN 1704

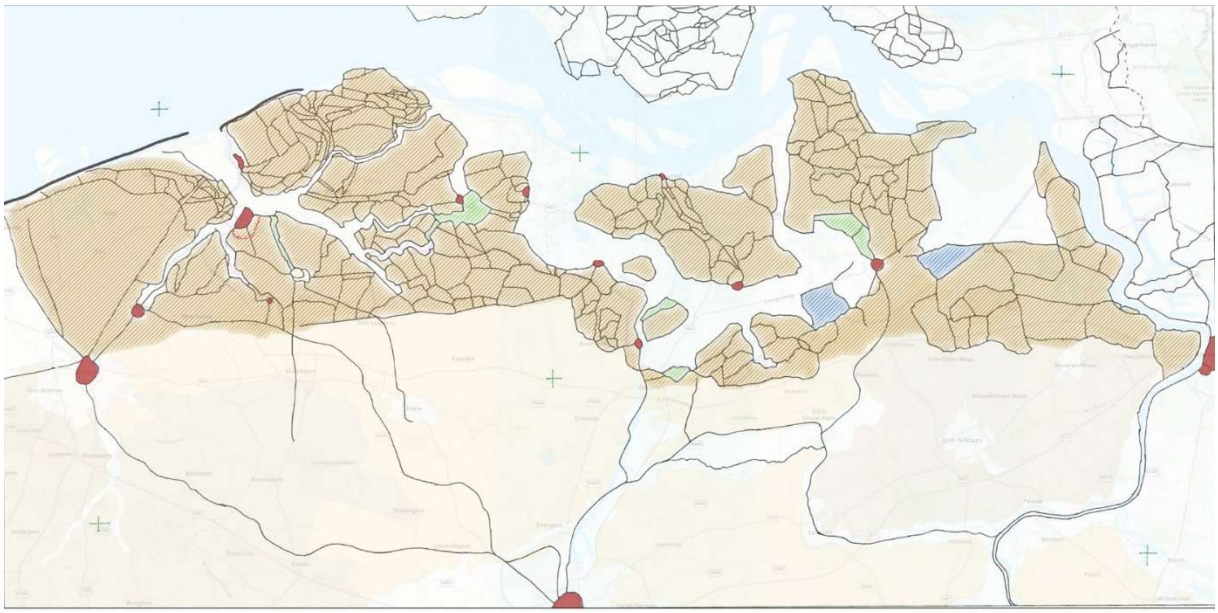
Bij de aanvang van de Spaanse Successieoorlog was er ten opzichte van 1678 netto land-aanwinst. Vanwege het landverlies, de inkomstenderving en al het geredetwist over het herstel dat dit met zich meebracht, was gaandeweg bij de militaire strategen de praktijk ontstaan om meer in te zetten op het beheerst onder water zetten van polders als inundatiebekkens en om ze als spuikom te gebruiken. Het overtuigen van de politiek en lokale bevelhebbers, de gevestigde orde, bleek een weerbarstige zaak. Ook Van Coehoorn liep hier tegen aan. Van zijn plan werden in Staats-Vlaanderen overwegend de goedkoopste en gemakkelijkst te verwezenlijken delen uitgevoerd, zoals de trajecten tussen Boekhoute en Sas van Gent en tussen Biervliet en IJzendijke. Van de grote afdammingen kwam niets terecht uitgezonderd die in het Jonkvrouwgat. Het kostenaspect speelde hierin een grote rol maar ook de tegenstand vanuit de gevestigde orde die vreesde dat dit nog meer opslibbing zou veroorzaken wat de verdedigingswaarde van het buitendijkse verder zou verminderen. Met name ten oosten van Sas van Gent kwam het, net als na de afloop van de Hollandse Oorlog, zelden tot een constructieve samenwerking tussen de

belanghebbenden. Deze gang van zaken werkte verlammend op de besluitvorming rondom dit en menig ander project en toont de ineffectiviteit van het bestuur aan. Hoewel van het generaal plan van Van Coehoorn niet veel terecht kwam, bleek hetgeen dat was uitgevoerd tijdens de Successieoorlog te voldoen. Het beleg in 1702 van de vesting Hulst kon er onder zijn leiding zelfs door worden gekeerd. Van de Axelsevlakte ging nog genoeg afschrikking uit. Onder zware militaire druk werd de zeedam door de Aardenburgsehaven gerealiseerd ondanks hevig protest van Aardenburg dat zijn haven verloor. Sluis kreeg een zoetwaterinundatiebekken aan de oostzijde. Het platteland van IJzendijke en Oostburg was evenals de Waterlanden minder fortuinlijk. De opslibbende Passegeule, in combinatie met het onhandig manoeuvreren bij het inunderen, de demilitarisering van de linie en de zwakke bevelvoering, vormden geen beletsel voor de Fransen om dat deel van het Vrije van Sluis schatplichtig te maken. De effectiviteit was minimaal. Ter vergelijking: het gehavende buitendijkse fort Moerspui wist onder een gemotiveerd bevel tot driemaal toe een Franse aanval af te slaan. Toch betwijfelen we of de Fransen echt vol hebben ingezet op een verovering van Staats-Vlaanderen. Bestudering van de Franse archieven kan hier meer licht op doen schijnen.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog werden door het Staatse kamp minder dijken doorgestoken dan gedurende de Hollandse Oorlog en meestal maar tijdelijk. Daarmee werd de initiële order van de Raad van State aan de commandanten van de vestingen opgevolgd. Er werd vooral gewerkt met beheerste inundaties en inundaties met zeewaterinlaat, zoetwater en een combinatie van die twee. In feite werden de middelen ingezet die in de decennia ervoor in de verschillende deelgebieden waren aangelegd en ontwikkeld. Dat verklaart de verschillen tussen de diverse inundaties per deelgebied. Het buitendijkse speelde een minder prominente rol maar bleef belangrijk. In het buitendijkse zelf werden geen ingrepen verricht om de defensiewaarde te maximaliseren, afgezien van spuiwerken vanuit te inunderen polders om geulen op diepte te houden. Gedurende de oorlog, in de jaren dat er dreiging werd gevoeld, lagen grote gebieden geïnundeerd. Dat waren niet altijd dezelfde gebieden en buiten het oorlogsseizoen werd het water zoveel mogelijk afgelaten. Na de oorlog was er een gering landverlies: de Ferdinandus-polder ter vergroting van de buitendijkse waterlinie door de Staatsen en de Groot Kieldrecht-polder ter dekking van de Bedmarlinie door de Fransen. Overigens staken de Fransen waar nodig ook dijken door.

KAART 44: INUNDATIES IN 1708

KAART 45: LANDAANWINST EN -VERLIES 1702-1713

Opmerkelijk zijn tenslotte enkele misrekeningen of zelfs volledige mislukkingen die laten zien dat men weinig begreep van hydrografische verschijnselen. Men kreeg duidelijk geen vat op de complexiteit van het buitendijkse landschap met zijn natuurlijke ontwikkeling en de daarin spelende belangen. Zo bleek de capaciteit van de sluizen van de Grote Jonkvrouwpolder te klein om de buitendijkse geulen te kunnen schuren. Ook de afvoercapaciteit van de Aardenburgsevaart bleek te gering waardoor de sluizen bij Aardenburg, die op de nominatie stonden te worden gesloopt, aangehouden moesten worden. Het vasthouden aan een buitendijkse Nieuw-Passegeule met een zeer kronkelig verloop en een wantij als primaire verdedigingslinie getuigt eveneens van weinig inzicht.

Hoofdstuk 10

De gebieden ten westen van de Braakman: 1713-1748

10.1. Inleiding

Na de Spaanse Successieoorlog wenste de Republiek als een Barrière tegen Frankrijk in de Zuidelijke Nederlanden een aantal vooruitgeschoven posten, de Barrièresteden, om garnizoenen te legeren. Tijdens de zogenoemde Barrièrebesprekingen met Spanje wenste de Republiek tevens, om de doeltreffendheid van de strategische inundaties op eigen bodem te vergroten, de uitbreiding van Staats-Vlaanderen. Daarin slaagde zij slechts ten dele. Welke gevolgen dat had voor de inundatiestrategie in Staats-Vlaanderen wordt in dit en het volgende hoofdstuk onderzocht. Belangrijk zijn hierin de rol en de houding van de Staten van Zeeland. Zij volgden een eigen agenda die niet altijd strookte met de landelijke politiek.

De veranderende opvattingen in de voorgaande perioden over de beginselen van een strategische inundatie, met name over de rol van het buitendijkse inundatiegebied, ontwikkelden zich door na 1712. In die opvattingen trad een tweedeling op, waardoor de ontwikkelingen anders verliepen dan op grond van de tendens tot dan toe zou mogen verwacht worden. Dit vraagt om nader onderzoek.

De eerder gesignaleerde processen, die het buitendijkse inundatiegebied in verdedigingswaarde verminderden, liepen tussen 1713 en 1749 onverminderd door. De wantijen, waar de opslibbing het snelst verliep, werden steeds problematischer. Daar ontstonden landbruggen in het inundatiegebied. Inspecties werden uitgevoerd en om de problemen op te lossen, werd menig project voorgesteld. Aan de uitvoering kwam men veelal niet of slechts deels toe, bijvoorbeeld door oorlogsdreiging. De voorgestelde plannen zijn interessant daar die inzicht geven in de belangen die speelden, de verhoudingen tussen de diverse spelers en de kennis over de buitendijkse processen in die tijd. Vandaar dat we ze kort doornemen. In hoeverre de uitgevoerde projecten succesvol waren, is in dit hoofdstuk en het volgende eveneens onderwerp van onderzoek. In deze periode valt kapitein-ingenieur Pieter Wiltschut[1] op die meende de waterstaatkundige problemen 'wiskonstig' op te kunnen te lossen. Hij verstond daaronder het doen van waarnemingen en metingen en die wiskundig nader te analyseren.[2] We zullen aantonen dat de benadering van de aanslibbingsproblematiek actiever en ingrijpender werd met alle gevolgen van dien voor het buitendijkse landschap. Meerdere factoren liggen hieraan ten grondslag. We gaan na welke dat zijn, zowel de menselijke factoren als de natuurlijke factoren, zoals de invasie van de paalworm die de houten delen van de waterstaatswerken aanvrat.

Gedurende de voorgaande periode hadden zich in de Nieuw-Passegeule, de Canisvliet en de omgeving van Hulst grote organisatorische problemen voorgedaan in het bedijken met militaire (rand)voorwaarden van nieuw en verloren land. Wellicht daarom richtte de aandacht van militaire en bestuurlijke kringen na 1712 zich vooral op deelaspecten van de verdediging van Staats-Vlaanderen. Dat waren de drie voornoemde gebieden en de vesting Sluis, die als de belangrijkste vesting gold. Het totaalplan raakte buiten beeld en dat roept de vraag op of de verhoudingen tussen de spelers verbeterden en er nu wel een bevredigende werkwijze mogelijk werd.

Na een paragraaf over ingenieur Wiltschut en zijn ideeën gaan we per deelgebied na wat de gevolgen waren van de Barrièrebesprekingen en annexe verdragen op de militaire situatie in het onderzoeksgebied. Om dezelfde redenen als in hoofdstuk 8 splitsen we het onderzoeksge-

[1] Pieter Wiltschut (1678-1762), in 10-6-1698 landmeter, in 1702 licentmeester van Arnemuiden, van 30-11-1702 tot 1712 baljuw en in 1712 burgemeester te Arnemuiden. Gehuwd 1. Middelburg 1713 Anna Sabbinge en 2. Sluis 1755 Johanna Maria de Behoudt. Met dank aan de heer W. Wiltschut. Zie verder paragraaf **9.3.**

[2] Zie: Wiltschut, *Verhaal*. Dit is een verweerschrift 'tegen de hatelijke campagne van een zeker heer die inmiddels overleden is'.

bied op in een westelijk en een oostelijk deel. In dit hoofdstuk, dat grofweg het gebied ten westen van de Braakman bestrijkt, komen de Zwinstreek en het Vrije van Sluis met de Waterlanden aan bod. In hoofdstuk 11 wordt ingegaan op het gebied ten oosten van de Braakman met de Vier Ambachten en het Waasland. De stormvloed van 1715 wordt aangestipt voor zover deze relevant is. We doorlopen de ontwikkelingen op het gebied van de verdedigingslinies met hun fortificaties, vestingen en waterlinies. Voor de topografie gedurende de periode 1712 tot en met 1748 kan kaart 46 worden geraadpleegd en voor de landaanwinst en het landverlies kaart 57. Speciale aandacht wordt geschonken aan de Passegeulelinie. Wat hier gebeurde, geeft een goede inkijk in de wijze waarop men een ondoeltreffend defensiesysteem probeerde te doen functioneren, zowel waterstaatkundig als bestuurlijk. We staan stil bij de aanleiding, de grondgedachten, de besluitvorming en de uitvoering. Tenslotte volgt een overzicht van de gebeurtenissen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, waarbij de aandacht uitgaat naar de besluitvorming en het gebruik, de werking, de omvang, de doeltreffendheid en de gevolgen van de waterlinies. Daarbij gaan we na of er verschillen zijn vergeleken met de eerdere inundaties en of er eventueel verschillen zijn tussen de diverse deelgebieden, die we proberen te verklaren. De kaarten 54 tot en met 56 dienen te worden geraadpleegd voor de visualisering van de inundaties gedurende de jaren 1744-45, 1746 en 1747.

10.2. Politiek-militair kader

Na de Vrede van Utrecht (1713) begonnen de onderhandelingen over de bescherming van de Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek tegen Frankrijk. De resultaten moesten aansluiten op de defensie van de Republiek en passen in de zogenaamde zekerheidspolitiek, begonnen door koning-stadhouder Willem III en voortgezet door raadspensionaris Anthonie Heinsius. Uitgangspunten waren een grotere afstand van de Staatse vestingen tot de grens en het inundatiewapen moest optimaal kunnen worden benut, bij voorkeur tot aan de natuurlijke grens, dat wil zeggen tot aan de Noord-Vlaamse zandgronden. Het generale plan van Van Coehoorn vormde daarbij de leidraad. Dankzij Britse steun kwam op 15 november 1715 in Antwerpen het derde Barrièretraktaat tot stand.[3] De Oostenrijkse keizer accepteerde de, in 1648 door Spanje op zich genomen, verplichtingen jegens de Republiek, inclusief de zeggenschap over de Westerschelde.[4] De twee landen werden gezamenlijk verantwoordelijk voor de verdediging van de Oostenrijkse Nederlanden tegen Frankrijk. Het traktaat diende dus de gemeenschappelijke belangen. Een negatief gevolg van het traktaat was dat de Republiek gemakkelijk kon worden meegesleept in een conflict waarbij het geen belang had.[5] Na hevig protest door de Staten van Vlaanderen werd het verdrag op 22 december 1718 aangepast met het Traktaat van Limietscheiding.[6] Het te annexeren gebied aan de grens met Staats-Vlaanderen werd, de protesten uit Zeeland ten spijt, fors ingekrompen. Daardoor beantwoordde het nauwelijks meer aan het beoogde doel. De mogelijkheid bleef bestaan (artikel 17) om op Oostenrijks gebied tactische inundaties te stellen ter bescherming van de lijn Sluis – Hulst. Daarna verflauwde de Haagse aandacht. Al in 1718 werd gewezen op de onbruikbaarheid van de Staats-Vlaamse waterlinies.

---

[3] Vergelijkbare traktaten waren voorgegaan in 1697, op 29-10-1709 en 19-1-1713. Zie: Stuij, 'De relatie', 'Een grensscheiding',777-778, *De Lage Landen*, 62 e.v.; Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, 511-125; Cuyt, *De Staatse barrière*'; Van Nimwegen, *De Republiek*,14-15; RAG, *VZ1*, nrs. 32 & 33.

[4] Zijlmans, *Troebele Betrekkingen*, 510 noot 144.

[5] Tijdens de Poolse Successieoorlog (1733-1738) tussen Frankrijk en Oostenrijk balanceerde de Republiek op een draad. Het sluiten op 23-11-1733 van een overeenkomst met Frankrijk, waarin dat land toezegde de Oostenrijkse Nederlanden als neutraal te zullen beschouwen, kon onheil afwenden.

[6] NA, *1.01.02*, nr. 8676, bijlagen 17, 47 & 48, nr. 8677, bijlage 272; *4.OSK*, nr. V91; ZA, *294*, nr. 264-266. Het eerste Staatse voorstel op 3-7-1713 behelsde het opschuiven van de grens tot enkele waterlopen opdat de inundaties niet grensoverschrijdend zouden zijn en enkele forten op Staats terrein kwamen te liggen. Dit ging de Oostenrijkers te ver. Nieuwe voorstellen volgden, rekening houdend met mogelijke inundaties.

De gewijzigde situatie noodde tot nieuwe inundatiemogelijkheden.[7] Ook elders had de halfslachtige houding van de geallieerden negatieve gevolgen voor de sterkte en slagkracht van de Barrière. De Barrière bleek geen afdoend antwoord op de nieuwe manier van oorlog voeren door de Fransen met een groot, zich snel verplaatsend, leger en het gebruik van loopgraven zoals men volgende oorlog zou ondervinden.

Het generaal plan Van Coehoorn verdween in een la. In Den Haag vroeg men zich in 1726 af wat het nut van de linies in Staats-Vlaanderen was. De opinie was dat het Land van Cadzand toch direct zou overgaan tot het betalen van een vijandelijke contributie.[8] Mochten de bestaande linies, die IJzendijke en Cadzand moesten dekken en een belegering van Sluis moesten voorkomen, onvoldoende zijn dan kon worden teruggegrepen op een tweede grote inundatie tot Brugge en Gent, dus op koningsbodem.[9] Zeeuwse kringen waren fel gekant tegen Van Coehoorns generale plan vanwege de voorgestelde bedijkingen. De reeds uitgevoerde bedijkingen zagen ze als de hoofdoorzaak van de sterke opslibbing. In 1727 was er bezoek, van L.F. de Beaufort en C. van Hoorn van de commissie van Vlaanderen, wegens toekomstige 'bedyckingen, linien ofte inundatien'.[10] Naar hun mening was de streek aanvankelijk goed beschermd geweest door de buitendijkse gebieden maar de bedijkingen hadden die gecompromitteerd. De inundaties van 1672 hadden dit gecorrigeerd maar daarna was men in dezelfde fout hervallen. Dat was de oorzaak van het debacle in 1708 aan de Nieuw-Passegeule met alle gevolgen van dien. Tot zover beide heren. Ze waren niet gerust op de afdamming van het Paswater zonder aanvullende inundatiewerken. Voor de Linie in de Zuiddiepepolder en het inundatiebekken in de Grote Jonkvrouwpolder hadden ze geen goed woord over. Drie voorstellen om de verlanding een halt toe te roepen, vonden evenmin genade.[11] Het kwaad was geschied en onherstelbaar. Tussen Sas van Gent en Hulst mocht, zo luidde hun oordeel, absoluut niet worden bedijkt.

De vernieuwing van de Staats-Vlaamse verdediging ging verder, zij het niet altijd even doelmatig. Bij nieuwe bedijkingen volgden waar nodig aanpassingen. In deze periode kregen de meeste vestingen en fortificaties het uiterlijk zoals dat is vastgelegd door de cartografen Hattinga in hun atlassen. De vestingen vertoonden nu veel kenmerken van de nieuwe Hollandse vestingbouw met uitgebreide buitenwerken. Ook Wenen investeerde in de eerste decennia na de oorlog flink in de fortificatie van haar Nederlanden. De Oostenrijkers hadden er talrijke vestingen zoals Brugge, Damme, Gent, Antwerpen, de forten Sint-Marie en Peerel II. Desondanks verkeerden de verdedigingswerken, met inbegrip van de Barrièresteden, zich rond 1740 in een matige tot slechte staat van defensie.[12]

Ingrijpend was vanaf ongeveer 1731 het verwoestende werk van de paalworm (*Teredo navalis*). De paalworm of zeeworm, zoals die toen werd genoemd, is een in zee levend tweekleppig schelpdier met een langgerekt wormvormig lichaam dat slechts deels door de schelp

---

[7] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V28; ZA, *470*, nr. 84.1 (Le Vasseur des Rocques & Van Bommel, 8-7-1718 i.g.v. res. RvS 9-5-1718).

[8] NA, *1.10.42*, nr. 135 ('consideratien over maken Linie tot sekerste dekking'). De kosten van de benodigde regimenten ter bewaking waren meer dan de te missen contributie.

[9] NA, *1.10.42*, nr. 135 (1926 A.T.T.).

[10] ZA, *102*, nr. 48 (rap. bij notulen 17-6-1727). Zij bevonden dat de streek door 'haer voordeelige situatie aen de Stroomen, Schorren, Slycken en geinundeerde Landen' prima beschermd was geweest maar men had 'in verscheyde bedyckingen gecensenteert, die aen de Fortificatien der verscheyde plaetsen nadeeligh zyn geworden'. Gelukkig was in 1672 'de misslagh gemerckt, en derhalven sorgh gedragen, dat'er wederom verscheyde polders zyn doorgesteken waer van eenige tot heden toe, met een goet effect nogh blyven dryven'. Daarna was in dezelfde fout vervallen en waren 'verscheyde bedyckingen toegestaen, die aen de sterckte van Sluys en Isendyck seer nadeelig zyn geworden, en die het Landt van Cadsand en Isendyck aen de vyantlucke invasie en contributie in den jare 1708, hebben blootgestelt en by een rupture nogh verder bloot sullen stellen'.

[11] 1. De Passegeule tot staand water maken vanwege de kosten en aftappen. 2. De Nieuwerhaven tot linie maken maar die was te ver opgeslibd en zou IJzendijke en Biervliet opofferen. 3. Een verbinding creëren tussen Boekhouterhaven en de Brandkreek zou onvoldoende zekerheid bieden.

[12] Cuyt, *De Staatse Barrière*, 29.

wordt bedekt. Het dier leeft in hout waarin naarmate het groeit een gang wordt uitgeboord. Aangenomen wordt dat hij met de VOC-schepen uit de tropen is meegekomen en zich in een periode van warmer weer en daardoor toenemende saliniteit van het zeewater in de achttiende eeuw verspreidde. Dat bleek rampzalig voor de toenmalige houten dijkbeschoeiingen, sluiswerken en rijsbermen die sedert de middeleeuwen veelvuldig waren toegepast.[13] De Staten-Generaal zagen de ramp als een straf van God en riep het volk op tot boete en bekering. Daarnaast werden, in eerste instantie als remedie, de houten vloeren bedekt met lagen metselwerk en de deuren beslagen met breedkoppige zogeheten wormnagels waarna roestvorming een, voor de paalworm, ondoordringbare laag kon vormen. Op den duur werden de houten sluizen geleidelijk vervangen door stenen sluizen, wat een kostbare aangelegenheid was.[14] Dijkbeschermingen van hout werden vervangen door lagen stortsteen. Directeur Cornelis van Bommel[15] stelde in 1735 voor om geïnfecteerde zeesluizen elk jaar 's zomers tweemaal droog en schoon te maken, te branden en te teren.[16]

Het overlijden van de Oostenrijkse keizer Karel VI van Habsburg in 1740 gaf aanleiding tot een conflict over zijn nalatenschap. Zijn dochter Maria Theresia die hem opvolgde, moest een bloedige oorlog voeren om haar erflanden te behouden. Initieel bleven de Oostenrijkse Nederlanden buiten schot al lag er sinds 1742 een geallieerd leger van Oostenrijk en bondgenoten onder Britse leiding in de buurt van Gent.[17] Eind 1743 dachten deze geallieerden aan een inval in de Elzas. Dat bracht de Fransen, die tot dan zijdelings waren betrokken, ertoe zich in de strijd te mengen. In het voorjaar van 1744 viel een uitstekend gedrild Frans leger de Zuidelijke Nederlanden binnen en liep West-Vlaanderen onder de voet. In het Waasland beperkte het zich, door de aanwezigheid van het geallieerde leger bij Gent, tot enkele kleine excursies.[18] Het jaar daarna veroverde Lodewijk XV, na het geallieerd leger te hebben verslagen bij Fontenoy, op 11 juli Gent en op 12 augustus Dendermonde. De Barrièresteden boden nauwelijks weerstand en de Zuidelijke Nederlanden waren van 1746 tot en met 1748 in Franse handen.[19]

In september 1741 informeerden de Zeeuwse Staten zich over de fortificaties in Staats-Vlaanderen, die immers tot dekking van de provincie dienden. De uitkomst noopte tot het aanschrijven van de Raad van State. Dat herhaalde zich in maart 1744. Van Coehoorn zijn generale plan werd opnieuw actueel en het werd door de cartograaf Willem Tiberius Hattinga ingetekend op zijn kaart van Staats-Vlaanderen.[20] De heren beseften dat de vestingen minder door hun fortificaties waren versterkt als wel door het omringende landschap met getijgeulen, slikken, schorren en inundatiebekkens. Vandaar het dringende Zeeuwse advies om direct en zolang het seizoen het nog toeliet, te beginnen met maatregelen om de opslibbing te stoppen en de geulen dieper uit te schuren.[21] Het Zeeuwse bezoek op 30 november aan de Raad van State leidde tot afspraken, ondanks geldgebrek en een ingenieurstekort, over het doen van investeringen. De

[13] Sundberg, 'Dikes, ships and worms'.
[14] Arends, *Sluizen en stuwen*, 28.
[15] Cornelis van Bommel (1685-1737) begon in 1708 als ingenieur in Hulst en was vanaf 1733 directeur der fortificaties in Bergen op Zoom en later van Staats-Vlaanderen.
[16] NA, *1.01.19*, nr. 1607, vb 1735, fol. 9v-10 & bijlage 9, nr. 235, fol. 648 & 1030.
[17] Van Wichelen, 'Lokeren tijdens de', 140. Voor de eerste jaren van het conflict zie Browning, *The War of the Austrian Succession*, 37-158.
[18] Van Wichelen, 'Lokeren tijdens de', 141. Evergem, Oostakker en Wachtebeke kregen Frans bezoek.
[19] GAH, *HA*, nr. 137, fol. 1. Zie verder: Van Wichelen, *Het lelijke eendje*. De Barrière en de forten in de Oostenrijkse Nederlanden waren in slechte staat o.a. doordat de Habsburgers ze liever kwijt dan rijk waren.
[20] NA, *1.01.19*, nr. 864-I; *4.AANW*, nrs. 201.2 & 201.2; Buise, 'Sulcke werken', 195-203.
[21] ZA, *2*, nr. 3460, fol. 283, nr. 379, fol. 73v (13-8-1744), 174 (6-7 & 3-11-1744); NA, *1.10.42*, nr. 135; *1.11.01.01*, nr. 1624 (geheim rap. n.a.v. res. 6-7 & notulen 13-8-1744; geheim rap. 30-11), nr. 436, fol. 69v-71v. 'Dat ook ten eersten hand aan het werk werde geslagen, ten minsten voor zoo ver het saysoen niet te veel verloopen is, om de schuuringe en suatien door de kreeken, canaalen en schorren, zoo veel doenlyk te helpen, en tot dekking der steden en eylanden in Vlaanderen diep te maken, en andere voor verdere opslikking te bewaaren'. Gemakshalve vergat Zeeland dat het door niet nakomen van betalingen een hand in eigen boezem moest steken.

aanbestedingen volgden diezelfde winter en het volgende voorjaar.[22] In december bezochten Wiltschut, Van Dun en Van Doeveren het grensgebied in het geheim om te adviseren hoe doeltreffend inundaties op Staats en Konings territoir te faciliteren.[23] Tijdig moest worden overgegaan tot het ophouden van zoetwater zonder de landerijen te bevloeien. Dat kon nog voor het eind van de winter. Naderde de vijand dan kon zeewater worden ingelaten door de sluizen of konden dijken worden doorgestoken.[24] De gedachte aan een Staats voorjaarsoffensief tegen de Fransen speelde, maar daarvoor ontbrak een inzetbaar leger.[25] Op 16 maart 1745 volgden nadere instructies. De Raad van State wenste zich meester te maken van de sluizen langs de grens en van fort Peerel II. Dat vroeg om nieuwe inspecties.[26] In Oost-Vlaanderen troffen de Oostenrijkers, na de oorlogsverklaring op 15 maart 1745, eveneens voorbereidingen. Door achterstallig onderhoud stelde de verdediging er weinig voor. De schatkist was zo goed als leeg.

In Staats-Vlaanderen werd met man en macht gewerkt aan de defensiewerken. Diverse aanbevelingen van Van Dun en Van Doeveren betreffende de inundaties, werden gehonoreerd.[27] De la Rocque verzocht om 20.000 man tot de bewaking ervan maar die kreeg hij niet.[28] Na de val van Doornik op 22 mei gingen de commandanten over tot de uitvoering van een inundatie van de Noordzee tot de Schelde vóór de Graafjans- en Zidelingsdijken. Het bezoek in juni van de gecommitteerden uit de Raad van State resulteerde in nieuwe voorstellen.[29]

Begin juli 1745 stonden de Fransen onder maarschalk Maurits van Saxen, in het Waasland, Gent en Antwerpen. De Staatse commandanten werden opgeroepen zich te informeren over de Franse bewegingen. Gelijktijdig kregen ze mandaat tot meer dijkdoorstekingen, ook als daardoor Oostenrijks land zou inunderen. Wellicht daarom stuurde Van Saxen een brief aan de Raad van State om de door Frankrijk bezette landen te ontzien.[30] In het najaar mochten enkele inundaties worden afgelaten.

Toen de Zuidelijke Nederlanden waren veroverd, namen de Fransen stellingen in langs de grens met de Republiek.[31] De Raad gebood op 31 mei 1746 Van Dun en Van Doeveren haar opnieuw te adviseren over de inundatiemogelijkheden, met aandacht voor de gevoeligheid voor

---

[22] NA, *1.01.19*, nr. 256, fol. 1741-1747; ZA, *2*, nr. 379, fol. 73v (rap. 30-11 & *besoigne* 10-12-1744), nr. 175 (12-1-1745). Van Dun en T. van Doeveren kregen twee ingenieurs en een baas toegewezen. De begroting kwam op fl250.000 w.v. Zeeland > fl120.000 moest ophoesten. Een nieuwe vinding was 'de cloux clodes, sijnde een ijzere pen langh derde halve duijm' die werd geplaatst op de gording tussen twee palissaden: NA, *1.10.42*, nr. 129 (mem. 1-12-1741).

[23] Adriaan van Dun (?-1757) was vanaf 1737 directeur der fortificaties. In 1751 werd hij overgeplaatst naar Rozendaal. NA, *1.01.19*, nr. 449, fol. 123v; ZA, *140*, nr. 5. Anthonius (Teun) Woutersz. van Doeveren (1698-1776) was sinds 1727 inspecteur-generaal van 's Lands zeewerken in Staats-Vlaanderen en woonachtig te Philippine. Afkomstig uit Hartoghsveld bij Amersfoort. Zijn zoon Jacob (±1730-1780) was vanaf 1767 mede inspecteur-generaal en volgde hem na zijn dood op. NA, *1.01.19*, nr. 1605, vb 1727 fol. 35, nr. 472, fol. 185v & nr. 459, fol. 220; *1.10.42*, nr. 130; *Leydse Courant* 21-6-1776, 1; ZA, *26*, nr. 121, fol. 8.

[24] NA, *1.01.19*, nr. 256, fol. 1748-1749 (5-11-1744), 1739-1741, nr. 869 (Van Dun & T. van Doeveren 6-1-1745), nr. 1610, vb 1744; *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. SZ).

[25] NA, *1.10.42*, nr. 144 (*Memorie en consideratien*, Den Haag 24-11-1744).

[26] NA, *1.01.19*, nrs. 257, fol. 412, 458, 461-461v & 510. Door T. van Doeveren, Van Dun en De la Rocque. Dit was op grond van artikel 17 in het traktaat van Barnese en artikel 1 van het traktaat van 1718.

[27] NA. *4.OMM*, nr. 122, sub V31 (rap. Van Dun & T. van Doeveren, 11-5-1745; res. 1-6-1745); *1.01.19*, nr. 258, fol. 888.

[28] NA, *4.OMM*, nr. 76, sub H223. Luitenant-generaal Pieter de la Rocque (1679-1760) was toen opperbevelhebber in Staats-Vlaanderen Vanaf 1718 was hij commandant van Sas van Gent en sinds 1728 commandant van Hulst. Biografie: Leune, *Pieter de la Rocque.*

[29] NA, *1.01.19*, nr. 258, fol. 973 & 1004, nr. 259, fol. 1192. Ter voldoening van resolutie 5-11-1744. De citadel van Doornik, die door Staatse troepen werd verdedigd, gaf zich pas op 17 juni over.

[30] NA, *1.01.19*, nr. 259, fol. 1246 (13-7-1745) & 1430.

[31] NA, *1.10.42*, nr. 135 (De la Rocque 27-3-1746).

aftappen. Op de sluizen moest het inundatiepeil worden aangebracht.[32] De Staten-Generaal wensten geen troepen te sturen, in een krampachtige poging neutraal te blijven, wat door het Barrièretraktaat in wezen onmogelijk was.[33] Op 11 april 1747 kreeg De la Rocque de order de inundaties in Staats-Vlaanderen en langs de Schelde op peil te brengen.[34] Daar de geheime onderhandelingen in Brussel niet vlot genoeg verliepen, verklaarde Frankrijk de Republiek de oorlog. Op 17 april marcheerde een Frans leger van 20.000 man onder maarschalk Ulrich graaf van Löwenthal Staats-Vlaanderen binnen.[35] De Raad machtigde De la Rocque 'sonder aanzien van territoir' meer inundaties te stellen maar het mocht niet baten.[36] De zwakke verdediging zorgde overal voor paniek, een volksoproer en … het eind van het Tweede Stadhouderloze Tijdperk.[37] Na de val van Staats-Vlaanderen was het de beurt aan Bergen op Zoom dat zich op 16 september overgaf. Zeeland en Holland lagen open maar voor een verdere opmars was het seizoen te ver gevorderd.[38] De oorlog werd beslecht met de Tweede Vrede van Aken in 1748 en Frankrijk ontruimde, zonder zich te haasten, de Generaliteitslanden en de Zuidelijke Nederlanden. Uit Noord-Vlaanderen vertrokken de laatste Fransen op 29 januari 1749. Voor Lodewijk XV was deze bezetting enkel een troefkaart geweest in de onderhandelingen en een middel om de lege schatkist te vullen. Hij wist dat Engeland nooit zou toestaan dat Frankrijk de Nederlanden zou veroveren.

10.3. Pieter Wiltschut en zijn projecten

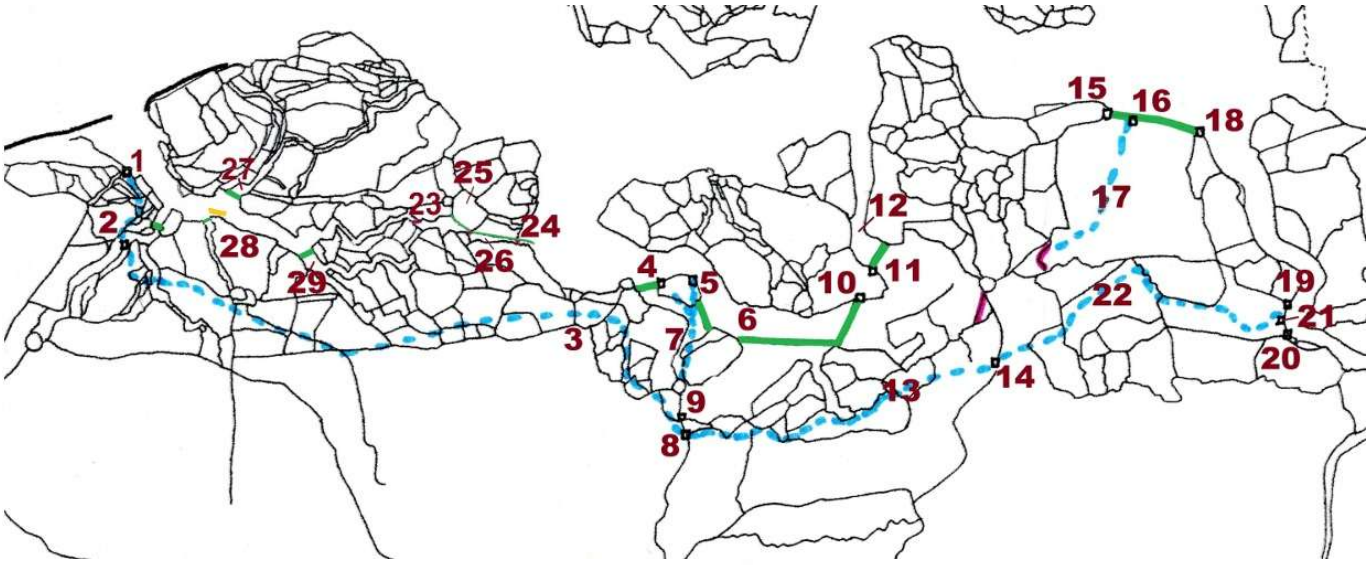
Evenals Menno van Coehoorn verdient Pieter Wiltschut onze aandacht. Ofschoon hij in tegenstelling tot de eerste geen hooggeplaatste functionaris was, heeft hij als ingenieur een grote invloed gehad op de Staatse verdediging van Staats-Vlaanderen en vooral op de inundatieproblematiek.

De in Bergen op Zoom geboren Wiltschut had al een hele carrière als landmeter en bestuurder achter de rug toen hij, 51 jaar oud (!), op 7 december 1729 werd aangesteld als extraordinair ingenieur. Deze rigoureuze verandering van loopbaan kan te maken hebben met zijn karakter. Zijn verleden verklaart deels waarom hij eerst als ingenieur en later kapitein-ingenieur zoveel invloed heeft kunnen uitoefenen op de besluitvorming van de militaire verdediging van Staats-Vlaanderen. Na eerdere projecten in Nijmegen en Lillo werd hij op 2 oktober 1732 in Sluis gedetacheerd als vaandrig (met de vermaning zich daar te gedragen!), waar hij werkte aan de verbetering van de fortificaties.[39] De commandant van IJzendijke, Evert Jan de Vassij toonde hem de drie projecten uit 1726 die zijn interesse wekten.[40] Dat leidde tot het Passegeuleproject. Doordat Wiltschut allerminst een gemakkelijk karakter had en zeer overtuigd van eigen kunnen, was de verhouding tussen hem en zijn conservatieve superieuren, directeur Cornelis van Bommel, diens opvolger Adriaen van Dun en inspecteur-generaal Teunis van Doeveren slecht. Er bestonden grote verschillen van inzicht en beide partijen deden bovendien hun uiterste best

[32] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V30 (extract res. 31-5-1746); *1.01.19*, nr. 262, fol. 757-757v, 1178; *1.10.42*, nr. 135 (mem. T. van Doeveren). Het inundatiepeil werd gemarkeerd met een ingemetselde blauwe steen aan de zoete zijde van elke stenen sluis en met ijzeren nagels met grote koppen aan elke houten sluis.
[33] NA, *1.10.42*, nr. 143 (SG aan SZ 21-1-1747).
[34] NA, *1.01.19*, nr. 264, fol. 569, 570, 583. Op 14-4 brachten De la Rocque en T. van Doeveren verslag uit.
[35] NA, *1.10.42*, nr. 143. Ulrich Frederik Woldermar, graaf van Löwenthal (1700-1755) was een Deens militair en staatsman. Hij was maarschalk van Frankrijk en waarnemend gouverneur-generaal van de Zuidelijke Nederlanden.
[36] NA, *1.01.19*, nr. 265, fol. 636.
[37] ZA, *2*, nr. 177 (27-4-1747). Prins Karel-Hendrik Friso van Oranje-Nassau (Willem IV) werd op 15-5-1747 verheven tot Kapitein-Generaal der Unie van alle gewesten en als reddende engel gezien.
[38] Zie: Wagenaar, *Beschrijving der Stad*; Folkers, *Dagverhaal*.
[39] ZA, *470*, nr. 84.1 (res. 2-10-1732), nr. 85.1 (diverse stukken); NA, *1.01.19*, nr. 225, fol. 348v, nr. 229, fol. 1057v.
[40] Evert Jan de Vassij (1690-1747) was een zoon van de commandant van Sas van Gent, Johan de Vassij. Hij werd later commandant van fort Frederik Hendrik waar hij sneuvelde.

elkaar zwart te maken. Dit leidde meermaals tot een reprimande van de Raad van State. De enigen die wat in Wiltschuts plannen zagen en hem steunden, waren de gouverneur van Sluis, Maurits graaf van Nassau, Evert Jan de Vassij en raadspensionaris Keetlaer.[41] Mede hierdoor zijn veel van zijn ideeën daadwerkelijk uitgevoerd, zij het niet altijd precies zoals hij het zelf voor ogen had.

Evenals Menno van Coehoorn dacht Wiltschut groots. In 1736 lanceerde hij een project om Staats-Vlaanderen door een groot bekken met stilstaand zoetwater te dekken én door wat hij bewegend water (getijwater) noemde. Dit idee was geboren na een uitgebreide rondtoer met de gouverneur. De enige doelmatige garantie voor een goede defensie bestond uit het drooglegen van Saeftinghe, het afsluiten van het Hellegat en het fors zuidwaarts oprekken van de grens wat een doorlopende inundatie van Doel (of zelfs fort Sint-Marie) tot Knokke mogelijk zou maken (zie kaart 47).[42] Dit laatste week nauwelijks af van een der eerste voorstellen bij de besprekingen tot het komen van het Barrièreverdrag. Daar goede kaarten ontbraken en hijzelf nog niet aan opmetingen was toegekomen, was het plan niet verder uitgewerkt en de uitvoerbaarheid niet getoetst. Hij zou nog menigmaal op delen van dit plan, al dan niet aangepast, terugkomen en met name op de bedijking van Saeftinghe die hij in 1740 op ruwweg fl 520.000 schatte.[43] Die bedijking diende primair een militair belang vandaar dat hij nog lage schorren wilde bedijken en gebaat was bij diepe geulen. Dit vond in de ogen van Van Bommel en Van Doeveren geen genade. De landmeter Matelé, die was ingehuurd wegens het bedijken van de schorren van Kieldrecht, wilde juist met verkortingen indijken en telkens wachten tot de kreken verland en de schorren hoog opgewassen waren, met als prioriteit landaanwinning. Alle latere

KAART 47: GENERAAL VERDEDIGINGSPLAN VAN WILTSCHUT 1736

LEGENDA

- te leggen dammen en liniedijken
- af te graven dijken
- bestaande en te graven waterwegen
- doorgraving in schorren

1.	fort Isabella met nieuwe sluis of verlaat
2.	duiker onder het Zoute door
3.	Boekhoute
4.	nieuw fort in afdamming Sassegat
5.	nieuw fort met sas
6.	Axelsevlakte
7.	verlengde van de Sassevaart
8.	fort Sint-Anthonij
9.	duiker onder Sassevaart door
10.	fort Zeelandia

11.	fort Nassau
12.	Hellegat
13.	Koewacht
14.	fort Sint-Jan
15.	fort Sint-Anna
16.	nieuw fort met sas of verlaat
17.	Saeftinghergat
18.	nieuwfort Oudendoel
19.	fort De Peerel II
20.	fort Sint-Marie

21.	sas of verlaat voor de Melkader
22.	Grotegeul in Kieldrechtpolder
23.	Nieuwendam Passegeule
24.	Oostdijk
25.	Grote Jonkvrouwpolder
26.	Zuiddiepepolder
27.	Oostburgsegat
28.	Isabellapolder Benoorden Aardenburg
29.	Haantjesgat

[41] Veldmaarschalk graaf Willem Maurits van Nassau-Ouwerkerk (1679-1753) was op 29-8-1730 in Den Haag beëdigd als gouverneur van Staats-Vlaanderen.

[42] ZA, *470*, nr. 84.3, sub 8, nr. 84.1 (s.d., ±1743), nr. 84.5 (mem. 30-10 & minuut 8-11-1736), nr. 84.1 (rap. 30-10-1736; s.d. ±1743), nr. 84.3 sub 8. Daarvoor moest het Barrièretraktaat worden opengebroken.

[43] In 1736 had hij de grootste diepte van het Saeftinghergat voor het fort Sint-Anna gepeild op 13,2m. ZA, *470*, nr. 84.1 (minuut 7-5 & 12-6-1740 gouverneur Sluis) en nr. 84.5 (mem. 30-1-1736).

projecten van Wiltschut waren slechts lapmiddelen om binnen de grens van 1718 zijn ideaal zoveel mogelijk te benaderen.

In 1734 gaf de Raad van State te kennen dat ze niet was voorzien van behoorlijke kaarten van de Barrière en de rest van Staats-Vlaanderen. Alle directeurs en ingenieurs kregen opdracht kaarten en plannen te maken en waar nodig de inundaties en de nieuw aangelegde werken sinds 1727 in te tekenen. De Raad moest terugvallen op die van 1699 met de inundatielinie van Van Coehoorn maar de situatie was aanmerkelijk veranderd. In 1739 kreeg Wiltschut opdracht een betrouwbare kaart samen te stellen ter bestudering van de inundatiemogelijkheden. Met zijn opmetingen die in 1732 waren begonnen, was hij op dat moment gereed vanaf de Noordzeekust tot Sas van Gent. Geplaagd door ziekte en het vele werk zou hij dit project nooit tot een eind brengen. In 1743 vroeg de Raad hoe ver hij gevorderd was en gaf hij aan de kaart in het najaar van 1744 af te hebben. Bij het naderen van de oorlog was de kaart nog steeds niet klaar en diende hij zijn gegevens in te leveren. De Raad ging in zee met Willem Tiberius Hattinga die in 1745 de gewenste en volledig afgewerkte kaart leverde.[44]

In 1742 had Wiltschut veel van zijn strijdlust verloren, vertrouwde hij op 20 mei de gouverneur van Sluis toe. Hij werd binnenkort 64 jaar en had genoeg van de eeuwige strijd tegen mensen die geen verstand van zaken hadden maar pretendeerden de wijsheid in pacht te hebben. Hij wilde zijn ontslag indienen als ingenieur en in het leger blijven in zijn rang als kapitein. Met een korte onderbreking van 22 augustus tot 14 september 1744, toen hij op verzoek van de generaal graaf van Nassau zich bij het geallieerde leger te Doornik moest vervoegen, bleef hij in Sluis wonen. Hij bleek onmisbaar vanwege het toezicht op de vele werken aldaar.[45] Toen hem in 1744 nog eens om zijn mening gevraagd werd over een nieuw plan voor de Nieuw-Passegeule bleef hij bij zijn oude standpunt. Sluis kon alleen worden behouden door het behoud van het Land van Cadzand en dat kon alleen als de Passegeule een goede waterlinie was. In oktober vatte hij zijn ideeën over een generale inundatie nog eens samen in een memorie.[46]

De aaneengesloten inundatie langs de zuidzijde van Staats-Vlaanderen liet hem niet los. Op 30 mei 1748 stuurde hij aan de gouverneur een samenvatting hoe de grens aan te passen om een zoete inundatie te kunnen maken. Daarmee wilde hij voorkomen dat de landerijen, die men tot nu toe verplicht was geweest met zoutwater te inunderen, voor jaren bedorven zouden worden. Hij eindigde met: 'Het project op deze gronden te executeren zoude bestaan in het formeren van soete inundatien van het Fort de Peerel af, tot Sluis in Vlaanderen toe die egter zoodanig zoude in gerigt zijn, dat als de vijand die wilde af tappen (meester van Brugge zijnde), dat men dan dezelve met zout-water zoude konnen supleren, zonder onze landen te bederven, maar in tegendeel wel de haare'.[47] In grote lijnen was het een aangepaste versie van zijn eerste algemeen verdedigingsplan dat hij in 1736 had ingediend. Het is twijfelachtig of het de Raad van State heeft bereikt en door haar is behandeld daar geen vermelding in de resolutieboeken is gevonden. Moegestreden, was dit zijn laatste bijdrage.

10.4. De Zwinstreek en het Meetjesland

10.4.1. Inleiding

Na de Spaanse Successieoorlog verkeerde het gedeelte van de Zwinstreek grenzend aan Staats-Vlaanderen, in de weinig benijdenswaardige positie een twistappel te zijn tussen de regeringen in Wenen en Den Haag. De Vlaamse polders die vanwege het Barrièretraktaat aan de Republiek moesten worden overgedragen, voelden daar niets voor. De ontstane cultuurverschillen speelden een grote rol. Men vreesde eenzelfde behandeling als de rooms-katholieke bevolking in

[44] ZA, *470*, nr. 85.1 (res. 19-4-1734, res. 27-8-1739), nr. 85.2 (res. 11-10-1743), nr. 84.1 (res. 22-10-1743; NA, *1.01.19*, nr. 243, fol. 811v, nr. 1608, vb 1739, nr. 256, fol. 1541v (res. 28-9-1744); Buise, 'Sulke werken', 197 e.v.
[45] ZA, *470*, nr. 84.1 (minuut 20-5-1742 Maurits graaf van Nassau), nr. 85.9 (res. 22-8 & 14-9-1744).
[46] ZA, *470*, nr. 85.10.
[47] ZA, *470*, nr. 84.3 (mem. & minuut Den Haag 3-5-1748).

Staats-Vlaanderen. Verder werd voorbijgegaan aan oude gewestelijke rechten.[48] We zullen de belangrijkste zaken in de totstandkoming van de nieuwe grens bespreken. Ten langen leste werd maar een klein deel bij de Republiek gevoegd.

Door de Oostenrijkse regering werd, in tegenstelling tot het Staatse kamp, weinig in de verdediging van dit grensgebied geïnvesteerd en al helemaal niet in de inundatiewerken. Het gevaar kwam immers vanuit het zuiden. Wel waren de lokale magistraten erop beducht dat door de Staatsen geïnitieerde inundaties, ter verdediging van de Republiek, zich tot op hun gebied konden uitstrekken, waartegen men zich zoveel mogelijk wapende. Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog gebeurde dat ook. De militaire en waterstaatkundige ontwikkelingen aan beide zijden van de grens en met name in het grensgebied zullen worden toegelicht voor zover relevant voor de inundaties.

10.4.2. De Barrière

De voorstellen en onderhandelingen over het Barrièretraktaat tussen 1707 en 1718, alsook de uitvoering, waren ingrijpend voor het Vrije van Brugge. Het eerste Staatse voorstel, dat de grens zoveel mogelijk de waterlopen deed volgen, betekende een fors landverlies. Alles ten noorden van de vaart van Lissewege, de Nieuwevaart en de Gentse Lieve zou bij de Republiek worden gevoegd.[49] Dit veroorzaakte veel protest waarna een Staatse en een Oostenrijkse deskundige gezamenlijk tot een nieuw voorstel moesten komen dat op 5 oktober 1714 werd aangeboden en daarna nog een keer moest worden aangepast.[50] De vaart van Lissewege was ingeruild voor de lijn Heist-Moerkerke maar oostwaarts van Damme bleef de Gentse Lieve de grens. Het bleef wringen en op 23 mei 1715 deed de Republiek een voorstel dat nog minder gebiedsuitbreiding eiste.[51] Damme, dat door Staatse troepen was bezet, werd opgegeven.[52] Na hevige protesten vanuit het Vrije van Brugge en onenigheid tussen de deskundigen volgde een definitieve versie in 1718.[53] Er bleef een strook met de forten Sint-Paul, Sint-Isabella en Sint-Donaas voor de Republiek waarmee het de suatiemogelijkheden via de zuidelijke Zwinoever beheerste. Het Vrije van Brugge bleef dwarsliggen zodat de besturen van Sint-Anna ter Muiden en het Vrije van Sluis niet hun volle bestuurs- en rechtsmacht konden uitoefenen. Door het mislukken van de gebiedsuitbreiding ging men in de Staatse verdedigingsplannen heimelijk uit van een inundatie tot diep in het Vrije van Brugge. Wiltschut ging zo ver dat hij omstreeks 1743 adviseerde het traktaat open te breken. Hij beschouwde Damme door zijn natuurlijke sterkte, te midden van laag gelegen gronden, als een goede voorpost tot dekking van Sluis. De landerijen aan weerszijden van de Gentse Lieve lagen, voor zover hem bekend, lager dan het waterpeil in die vaart. Slechts ten noordoosten van Damme lagen hoger gelegen (zand)gronden aansluitend op de Biezen. Het bezit van de Zijdelings- en Graafjansdijk was van belang omwille van de zeggenschap over de suatiesluizen en daarmee de zoetwateraanvoer door de Ee, de Eeklosevaart, Reigaarsvliet en de Versevaart.[54]

10.4.3. Militaire en waterstaatswerken

Tijdens de besprekingen na de oorlog hield de Republiek delen van het Vrije van Brugge bezet. Toen boeren tussen fort Sint-Donaas en Brugge in mei 1714 enkele dammen door het Zoute

[48] Lenders, 'De Zuidelijke Nederlanden', 60-64.
[49] NA, *1.01.02*, nr. 8676, bijl. 17; Stuij, 'Zeeland, Staats-Vlaanderen', 4.
[50] NA, *1.01.02*, nr. 8676, bijl. 14, 47 & 48; Stuij, 'De relatie', 100.
[51] NA, *1.01.02*, nr. 8677, bijl. 272; *4.OSK*, nr. V35; Stuij, 'De relatie', 101; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 267. Dit werd de grens van artikel 17 in het Barrièretraktaat waarmee bijna 3.700ha de Republiek toekwam.
[52] NA, *1.01.19*, nr. 1603, nj 1714, fol. 7v (commandant Spaen).
[53] Stuij, 'De relatie', 104; NA, *4.OSK*, nr. V91; ARA, *I012*, nr. 2218; ZA, *293*, nr. 260; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 268. Dit koste 855ha met 8 woningen.
[54] ZA, *470*, nr. 84.1 (s.d., ±1743), nr. 85.10.

legden, zag Sluis dit als een aanslag op de haven. De dammen verkleinden de boezem landinwaarts wat nadelig was voor de spuifunctie. De Raad van State verleende commandant De Mauregnault toestemming om met manschappen de dammen te slechten en het leggen van nieuwe te beletten.[55] Omstreeks 1718 was het Zoute landinwaarts van fort Sint-Donaas goeddeels tot schor opgeslibd. Desondanks was Damme in 1714 begonnen met het opnieuw in orde maken van het sas hierop. Dat was met de bouw in 1702 van een hoornwerk onbruikbaar geworden.[56] Wellicht dacht men het sas te kunnen gebruiken om te schuren en aldus een geul in het Zoute open te houden ten behoeve van de scheepvaart.

De stormvloed van 3 maart 1715 veroorzaakte enig landverlies langs het Lapschuersegat. Daar was in 1699 een aantal kleine poldertjes, ongeveer 120 hectaren op Spaans grondgebied drooggelegd. Die waren bij de grenscorrectie deels binnen Staats territoir komen te liggen. Daar Sluis belang had bij een zo groot mogelijke boezem achter de haven, had herdijking bij het Staatse bestuur een lage prioriteit. Omstreeks 1718 was het oostelijke deel van het Lapschuersegat goeddeels tot schor opgeslibd. De bezorgdheid om de Sluisse haven ten spijt waren in 1736 de meeste schorren in het Lapschuersegat bedijkt.[57] Drie jaar later was de geul, die sinds 1718 op Staats grondgebied lag, zover opgehoogd dat hij werd afgedamd bij het poldertje van Roestveldt, een zogenaamd eilandpoldertje.[58] Kort daarna bezweek die dam waarna het getij enkele decennia terugkeerde. Om tot meer schuring te komen voor Sluis zagen Staatse deskundigen als beste remedie het doorsteken en deels slechten van de dijken van de Sint-Jobs-, Lapschuere- en Papepolder op Oostenrijks gebied. Dat zou een grote schuurkom opleveren. Als noodoplossing kon het Staatse deel van de Papenpolder en het Lapschuersegat dienen.[59] De afdamming van het Paswater bleef een (peperdure) optie die alleen in vredestijd uit te voeren was. Bij acute dreiging was het zaak om vroeg in de winter, west en oost van het Zwin en zuidelijk van het Lapschuersegat, de zoetwaterafvoer van de polders af te stoppen.[60]

Zoals in hoofdstuk 8 vermeld, kampte de westelijke Zwinstreek sedert 1703 met wateroverlast. Het overtollig oppervlaktewater van ruim 13.200 hectaren van de watering Reigaarsvliet en Eiesluis was gedwongen door de Staatse sluis bij fort Sint-Donaas af te vloeien. Die was daar, ook na de vernieuwing kort voor 1721, niet op berekend.[61] De Raad van State bleef op aandringen van de gouverneur van Sluis en directeur Van Bommel halsstarrig weigeren een afvoer bij het ontmantelde fort Sint-Isabella toe te laten. Dit zou de schuring van het Paswater compromitteren. Overigens was de sluis naast het fort Sint-Isabella sinds de verwoesting dichtgeslibd.[62] Na een laatste poging in 1726, die wederom spaak liep, stelde de watering in 1728 een onderzoek in naar de oude locatie van de verzande Eiesluis bij Heist.[63] Ten einde raad legde de watering tijdelijk een buis binnen het schootsveld van het fort Sint-Donaas waarmee het

[55] GAS, *ASS*, nr. 1043; NA, *1.01.19*, nr. 188, fol. 893-893v, 982v, 1067v-1068.
[56] NA, *1.01.19*, nr. 1603, nj 1714, fol. 7-8; *4.OMM*, nr. 122 sub V28 (rap. Le Vasseur des Rocques & Van Bommel 1718); SHAT, G R 1 V M 89 (voorgestelde werken 1747); Terryn & Pillen, 'Damme', 170.
[57] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V38, nr. 3; *1.01.19*, nr. 199, fol. 431v-432; RAG, *VZ1*, nr. 599; RAB, *INV113*, nrs. 551, 556 & 671; *INV81*, nr. 2358.
[58] RAB, *INV114*, nrs. 925 & 930.
[59] NA, *1.10.42*, nr. 135 (consideraties & begroting Wiltschut 23-10-1744).
[60] NA, *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. bij res. 6-7-1744, gedrukt).
[61] ARA, *I012*, nr. 2642; Gaëtan, 'Een plan van', 95. Het Barrièretraktaat vermeldde 'dat deuren van de Sluijsen van het voorseyde Fort sullen afghedaen worden ende afghedaen blyven geduerende den tydt van den Peys" en dat "het Water magh hebben sijnen vryen loop in zee'.
[62] RAB, *INV44/1*, nrs. 88 (In 1709 hadden twee landmeters de situatie bestudeerd i.v.m. het aflopen van de inundatie maar stappen zijn niet ondernomen), 387, 122, 125, 391 & 427 (rek. 1723/24), fol. 35, 86v, 87v; *INV113*, nr. 514; *INV114*, nr. 1352; NA, *1.01.19*, nr. 1604, vb 1723, fol. 12-13.
[63] NA, *1.01.19*, nr. 214, fol. 985-985v,1087v-1088, nr. 561 (7-10-1726); RAB, *INV44/1*, nrs. 387, 392 & 428 (rek. 1728/29), fol. 82. 100 roeden ten westen van de locatie van 1654 waar de duinen op hun smalst en diep water nabij was.

water uit de Versevaart op het Zoute kon worden geloosd.[64] Het voorstel in 1731 om de capaciteit te vergroten met een tweede sluis naast de Zwarte Sluis redde het evenmin.[65] Net zomin als een bedijkingsplan van 1724 voor de binnen het Staats Barrièregebied vallende Hazegrasschorren. Het was immers niet in het belang van de Republiek.[66]

De forten Sint-Paulus, Sint-Isabella, Sint-Frederik, Sint-Job en Sint-Donaas lagen vanaf 1715 op Staats territoir. De meeste van die forten of de restanten ervan, hield de Republiek sinds 1704 bezet. Het vanwege de suatie- en inundatiesluizen en de voorpostfunctie op Sluis strategisch belangrijke fort Sint-Donaas en de brug over het Zoute waren sedertdien in onderhoud bij de Republiek.[67] In 1718 moesten de forten Sint-Job en Sint-Frederik worden terug gegeven aan de Oostenrijkers. Enkel fort Sint-Donaas hield een bezetting, maar daar slechts delen in onderhoud waren, takelde het fort verder af. Een voorstel tot sloop ontmoette weerstand. Als antwoord op de Franse dreiging in 1743 was de opmaak ervan weer aan de orde.[68] Het in staat van verdediging brengen in 1745 van de twee redoutes aan de overzijde van het Zoute, met een veerdienst voor de communicatie, moest het oprukken langs de dijk verhinderen. Sinds de aanleg van de nieuwe brug over het Paswater was de oude brug over het Zoute sinds 1732 buiten onderhoud. De la Rocque wilde in 1746 nog twee redoutes bijleggen maar daar kwam het niet meer van.[69]

In het Vrije van Brugge was men niet gerust op de Staatse activiteiten bij Sint-Donaas. In mei 1744 onderzochten deskundigen in opdracht van de watering Eiesluis en Reigaarsvliet de hydrologische toestand. Om bij een inundatie, hetzij militair hetzij door een voorval met de sluizen, de schade te beperken, ontstond het voornemen een 2.500 meter lange inlaagdijk of weerdijk te leggen van de Grevingendijk (nabij de Schapenbrugge) tot aan de Krinkeldijk noordelijk van Hoeke. Dat hij is aangelegd, wordt betwijfeld.[70]

Na de overdracht in 1714 verminderde het belang van de vesting Damme hetgeen twee jaar later leidde tot de gedeeltelijke sloop. Wat over was, bleef een garnizoensstad tot na 1740 maar werd verwaarloosd. Ook de Fransen deden na hun bezetting in 1745 weinig meer dan het maken van een rapportage.[71]

In 1736 kreeg het Vrije van Brugge bevel om op haar kosten alle restanten van verdedigingswerken uit de vorige oorlogen te slopen en te slechten. Alleen het fort van Beieren bleef in onderhoud en werd aangepast. Na de bezetting gebruikten de Fransen dat fort tot aan hun vertrek als legerkamp. Fort Sint-Donaas werd door hen versterkt met een op Sluis gericht voorwerk.[72]

Tussen 1738 en 1754 vond vernieuwing plaats van het kanaal Gent-Brugge om het geschikt te maken voor de zeescheepvaart. Bij Gent en Brugge werden coupures gemaakt naar de grachten om een ongehinderde verbinding te hebben.[73] Het kanaal met zijn verdedigingswerken

[64] NA, *1.01.19*, nr. 216, fol. 1318-1318v ('onder het kanon van Sint-Donaas').
[65] RAB, *INV44/1*, nr. 429 (rek. 1730/31), fol. 74.
[66] RAB, *INV114*, nr. 1417; ARA, *I012*, nr. 2646. Het zou duren tot 1784.
[67] NA, *1.01.19*, nr. 1602, vb 1714, 66v; *4.OPV*, nr. S82.
[68] RAB, *INV113*, nr. 514; ZA, *293*, nr. 280; *470*, nr. 84.1 (res. RvS 2-7-1743); NA, *1.01.19*, nr. 1607-1609, vb 1734 t/m 1743, nr. 1609, vb 1743, fol. 83-84; *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (rap. Van Dun & T. van Doeveren 11-5-1745); *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. bij res. 6-7-1744); SAB, *B326*, Sint-Donaas 15-2-1746.
[69] NA, *1.01.19*, nr. 1606, vb 1732, fol. 97v-99, nr. 1610, vb 1745, fol. 15 & vb 1746, fol. 7-8, nr. 257, fol. 572, nr. 259, fol. 1442; *4.OPV*, nr. S106; *1.10.42*, nr. 135 (mem. Verelst 26-7-1746, mem. Le Vasseur des Rocques s.d.); *4.OPV*, nr. S84; *4.VTH*, nrs. 3472A & 3473A; ZA, *293*, nr. 274.
[70] RAB, *INV44/1*, nr. 871. De inlaagdijk werd begroot op £2.251. Hij staat op geen enkele kaart van later datum.
[71] ARA, *CCRK54*, nrs. 26575-26594; SHAT, GR 1 V M 89 (Damme 1747).
[72] RAB, *INV15/16*, nr. 47, fol. 35v ('demoullieren en vereffenen […] ende thaeren coste, alle de overblyfselen van de lignien inde voorgaende oorloghen ghemaect gheweest', het antwoord luidde dat het landbestuur ze had aangelegd en dat zelf moest doen); *INV114*, nrs. 702 & 706; ZA, *293*, nr. 280.
[73] Coornaert, 'De geschiedenis van de Brugse Leie'.

bleef ook uit militair oogpunt belangrijk vanwege de aanvoer van troepen, proviand en materieel, én als waterlinie.

De militaire en waterstaatswerken waren vanuit de Republiek volledig gericht op het zeggenschap over de suatiesluizen die als afvoer dienden van het aangrenzende Vlaamse gebied. Dat was om inundaties te kunnen stellen en om zoveel mogelijk water naar de Sluisse haven te dirigeren vanwege het schuren ervan ten dienste van militaire en scheepvaartbelangen. In het Vrije van Brugge kampte men hierdoor vaak met wateroverlast waarvoor oplossingen werden gezocht buitenom de Staatse invloedssfeer.

10.4.4. De Oostenrijkse Successieoorlog: 1740-1748

Toen de Franse troepen in 1744 Zuid-Vlaanderen binnenvielen, liet het Vrije van Brugge de bruggen over de Oostendsevaart en de Gentse Lieve onderbreken. Tegelijkertijd startte, om de schade aan de landerijen te beperken, een project om de kadedijken te verhogen.[74] In de Republiek bestonden geheime plannen tot het doorsteken van de dijken van de Lapschuere-, Sint-Job- en Papenpolders, het Haantjesgat en de Brandkreek op Oostenrijks grondgebied. De bedoeling was dat het Coxysche gat, het Zwin en het Zoute door de grotere komberging dieper zouden uitschuren. Men beriep zich op artikel 17 van het Barrièretraktaat, dat de Republiek toestond op de grens sterkten te bouwen en het land te inunderen.[75] In maart 1745 kreeg de gouverneur van Sluis, luitenant-generaal Dibbets, opdracht uit voorzorg de zeesluizen af te dichten. Zijn verzoek om dat vanwege klachten van het Vrije van Brugge op te schorten, werd hem door de Raad van State niet in dank afgenomen en aldus geschiedde. Het Hof van Brussel diende onmiddellijk een klacht in bij de Raad van State vanwege de wateroverlast door het regenachtige weer.[76] De sluis van fort Sint-Donaas mocht op 2 april 1745 terug open wat De la Rocque aanvocht. De sloten en watergangen in het lager gelegen aangrenzende Vlaamse gebied (het Cleen of Klein Noorden genoemd waarvan onder andere de Greveningepolder deel uitmaakte) nabij de hoger gelegen inundatie voor de Pasforten zouden daardoor leeglopen. Het opzetten van een zoete inundatie voor de Pasforten was alleen mogelijk na het onderwater zetten van dit Cleen Noorden vanuit de hogere zandgronden of met zeewater door de sluizen van fort Sint-Donaas en het Groot Pasfort.[77] In juni stond die bij fort Sint-Donaas open en waren de polders ten noorden ervan droog gevallen. Met een dam bij Sint-Anna ter Muiden was het water er circa 0,55 meter hoger in de sloten en kreken te houden. Dat moest op advies van Van Doeveren 0,7 meter worden.[78]

De maand daarna overschreden de Fransen de kanalenlinies en trokken op 18 juli 1745 Brugge binnen. Een dag later vroeg het Vrije van Brugge de Franse bevelhebber om de sluizen van Sint-Job te bewaken. Vijf dagen later inundeerden de Fransen de verre omgeving van Oostende.[79] In juli en augustus nam de watering Reigaarsvliet maatregelen op de westelijke Zwinoever om inundatie met zeewater te voorkomen als gevolg van enkele doorgestoken dijken bij Sluis. Door het sluiten van de sluizen bij Sluis en Aardenburg lagen toen ook, naast de Beoosteree-Bezuidenpolder, de heerlijkheid Middelburg en de parochie Sint-Laureins deels geïnundeerd. Toen de Staten-Generaal begin mei 1746 (!) uit Parijs hierover een klacht ontvingen, was de inundatie reeds geruime tijd afgetapt.[80] Na ontvangst op 7 september 1745 in Sluis van het bericht dat de Fransen de Gentse Lieve overtrokken, werd er een kleine troepenmacht op hen

[74] RAB, *INV15/16*, nr. 49, fol. 5 (12-9-1744).
[75] NA, *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden & overleg 30-11-1744 met RvS; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 470.
[76] NA, *1.10.42*, nr. 165 (mem. s.d.), nr. 135 (A. van der Hoop aan Dibbets 26-3-1745); *1.01.19*, nr. 257, fol. 592, nr. 258, fol. 743v-744.
[77] NA, *1.01.19*, nr. 257, fol. 572, nr. 258, fol. 820, 973-977, 986-988; *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (res. 1-6-1745).
[78] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1745, 15v-19; *1.10.42*, nr. 135 (mem. T. van Doeveren s.d.).
[79] RAB, *INV15/16*, nr. 49, fol. 47v, 51v; *'s Gravenhaegse Courant*, 28-7-1745, 2.
[80] NA, *1.10.42*, nr. 135 (T. van Doeveren 20-5-1746 Den Haag).

afgestuurd, waardoor ze zich terugtrokken. De daaropvolgende veldtocht, tegen de zich in hun winterkwartieren terugtrekkende Fransen, eindigde op 30 oktober bij Anderlecht.[81]

In het voorjaar van 1747 verzamelde zich een grote troepenmacht bij Brugge onder graaf Van Löwendahl om Sluis en onderhorige versterkingen aan te vallen. Na het passeren van de Gentse Lieve splitste hij zijn leger in kleinere eenheden om vrijwel simultaan op meerdere plaatsen in actie te komen, bij Aardenburg, IJzendijke, Boekhoute en Sas van Gent.[82] Begin april veroverden de Fransen de forten westelijk van het Zwin en sloegen hun kamp op in Lapschuere en het fort Sint-Isabella.[83] Na de inname van Sint-Anna ter Muiden, fort Sint-Donaas en Middelburg (Vl.) op 17 april lag Sluis vanaf het westen en zuiden ingesloten.

10.5. Het Vrije van Sluis

10.5.1. Inleiding

Tijdens de onderhandelingen na 1713 bleef Zeeland uit veiligheidsoogpunt hameren op een zo zuidelijk mogelijk liggende Barrière.[84] De Oostenrijkse onderhandelaars wisten dat aanzienlijk terug te brengen en in 1715 nam de Republiek genoegen met een uitbreiding tot tegen de Zijdelings- en Graafjansdijken. Oostelijk van het Zwin kwamen die overeen met de natuurlijke begrenzing, de zandgronden. Om inundaties zuidelijk van die dijken mogelijk te maken, dienden de sluizen te worden versterkt. In 1718 werd de gebiedswinst in de Waterlanden teruggebracht tot drie polders ten westen van Boekhoute en wat stroken tegen de Graafjansdijken en die van het Lapschuersegat.[85]

In de verdediging na 1713 staat in het Vrije van Sluis de linie van de Braakman tot Sluis centraal. Mits deze en vooral de Nieuw-Passegeule in goede staat werd gehouden, viel de streek noordelijk ervan goed te beschermen, in de redenering van Van Coehoorn en menig ter zake deskundige na hem. Er werd aanvankelijk weinig in die richting ondernomen. De stormvloed van 1715 leidde tot landverlies langs de Westerschelde, niet in het inundatiegebied. In 1723 wees directeur-generaal Le Vasseur des Rocques op het belang van de Nieuw-Passegeule.[86] Tien jaar later luidde het militair gezag de noodklok en ging de Raad van State schoorvoetend in zee met Wiltschut, wiens ideeën deels werden uitgevoerd. Zijn project, het uitgangspunt en de uitvoering worden in enkele paragrafen verderop in dit hoofdstuk uitgewerkt. De fortificaties van Sluis, de inundaties zuidelijk van het Sluisse- en Coxyschegat, de Aardenburgsehaven en het Paswater stonden met regelmaat op de agenda van bestuurders en het militair gezag. Plannen om de inundaties te optimaliseren, waren er genoeg. Een aantal laten we de revue passeren en waar mogelijk met de achtergronden. Op het laatste moment, toen in 1744 de oorlogsdreiging zeer nabij kwam, stuurde de Raad van State in allerijl directeur Van Dun en worden enige inundatie- en fortificatieprojecten doorgedrukt. Voor een aantal was het te laat.[87] We onderzoeken in hoeverre het plan Van Coehoorn als uitgangspunt diende (of kon dienen) in het inmiddels veranderde (buitendijkse) landschap, in hoeverre men aanmodderde met bestaande werken of tot andere aanpassingen kwam. Na 1744 volgde de ultieme test die een onbevredigend verloop kende.

---

[81] NA, *1.10.42*, nr. 144 (R. van Reede tot Ginkel & J. Cronstrom aan SG 21-12-1744 cf. res. 12-12-1744).
[82] *Leydse Courant*, 24-4-1747, 1; *Oprechte Haerlemse Courant*, 29-4-1747, 1.
[83] Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 270.
[84] Stuij, 'De relatie', 105.
[85] ZA, *293*, nrs. 261 & 262; Stuij, 'Zeeland, Staats-Vlaanderen', 4-9 & 'De relatie', 101, 104. Capelle-, Laureine- en Sint-Barbarapolder.
[86] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V29 (rap. 10-10-1723 LVR, 'dat de conservatie en de geheele verseekerheid van het land van Cadsant en van de stad Sluijs afhangen van de herstellinge van de creek Passegeule en van het Zuijddiep'). Guillaume le Vasseur des Rocques was van 1709-1730 directeur-generaal fortificaties. Niet te verwarren met Adriaan Guillaume des Rocques, in de jaren 1740 gestationeerd als ingenieur in Staats-Vlaanderen. die als directeur overleed in 1768 te Breda (NA, *1.01.19*, nr. 460, fol. 98; *1.10.42*, nr. 130.).
[87] NA, *1.01.19*, nr. 254, fol. 299; *4.OMM*, nr. 122, sub V31.

Het militaire inundatielandschap in het Vrije van Sluis is opgedeeld in vijf geografische eenheden: het Land van Cadzand, dat van Oostburg, Sluis-Aardenburg, IJzendijke-Biervliet en de Waterlanden. Naast de defensieprojecten, geënt op Van Coehoorns generaal plan, wordt in elk deelgebied aandacht besteed aan de ontwikkelingen in het bedijken, de fortificaties en de suatiewerken die in belangrijke mate de militaire inundaties tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog hebben bepaald.

10.5.2. Het Land van Cadzand

Naar gelang het grote belang dat vooral Middelburg hechtte aan het bezit van Cadzand, ter afscherming van het eigen grondgebied, is het opmerkelijk dat amper in de verdediging werd geïnvesteerd. De provincie vertrouwde volledig op de vloot blijkt uit documenten in de collectie J.C. van der Hoop.[88] Het retranchement zakte weg in de vergetelheid want een fortje met batterij op de zuidoever van het Zwin om de inkomende schepen te bestrijken, werd voldoende geacht.[89] Die oever was sinds 1713 immers in Staatse handen. De problemen met de Nieuw-Passegeule deed de Zeeuwen uitzien naar het Nieuwerhavensekanaal als waterlinie. Dit betekende de opoffering van het Land van IJzendijke en Biervliet. Vanwege de hoge opslibbing en de kosten zag men er vanaf.[90] In 1744 vond Wiltschut enkele batterijen aan de ingang van het Zwin hoogst noodzakelijk. Wegens geldgebrek werd dat teruggebracht tot een fortje bij de Oostduin.[91]

10.5.3. De vesting Sluis

Het kasteel van Sluis bleef ondanks de bouwvalligheid aangemerkt als een versterkt punt. In 1722 werd voorgesteld de bovenste verdieping te slopen en binnenin tegen drie muren een aarden borstwering op te werpen voor geschut. Dat was in 1726 gereed maar stopte de aftakeling niet.[92] De aardenwerken van de kort tevoren vernieuwde vesting vervielen door gebrekkig onderhoud. Slechts de vestinggrachten en de Aardenburgsevaart werden geschoond en op diepte gehouden.[93] Na twintig jaar van afwijzingen sinds het eerste verzoek in 1708 stond de Raad van State eindelijk toe op stads kosten een vaste brug te maken over het Paswater. Vanaf 1740 werd terug aan de vesting gewerkt. Vier jaar later werd dat urgent. Ondanks diverse aanbestedingen gebeurde er weinig, wat de bezoekende Zeeuwse gedeputeerden onverteerbaar vonden. Op 21 oktober 1744 waren Van Doeveren, Van Dun en Wiltschut in Den Haag om te spreken over het stellen van prioriteiten in de fortificatiewerken.[94] Na de discussie op 30 november van de Zeeuwen met de Raad volgde een pakket maatregelen die onder toezicht van Wiltschut werden uitgevoerd.[95] Belangrijk waren een havenfort bij de Aardenburgsehaven en werken op de westoever van het Paswater.[96] In 1745 volgden nieuwe redoutes en de verandering van het Klein Pasfort in een half hoornwerk ter dekking van een toekomstige suatie- en inundatiesluis.[97] Op het

[88] Joan Cornelis van der Hoop (1742-1825), zoon van Adriaan van der Hoop, die secretaris was van de RvS 1737-1748. NA, *1.10.42*, nr. 135.
[89] NA, *1.10.42*, nr. 135 (diverse stukken w.o. Wiltschut 23-10-1744).
[90] ZA, *102*, nr. 48 (rap. L. de Beaufort & C. van Hoorn aan notulen 17-6-1727).
[91] ZA, *470*, nr. 85.9 (minuut 26-3-1744 aan D. Keetlaer; res. 28-12-1744); *140*, nr. 3 (mem, bestek).
[92] NA, *4.VTH*, nr. 3471A-C; *1.01.19*, nr. 206, fol. 468, 789v, 791-791v, 871, nr. 208, fol. 832, nr. 210, fol. 484v, 931-932v, nr. 211, fol. 183, nr. 213, fol. 568. nr. 1604, vb 1723, fol. 12-13, nr. 1607, vb 1734, fol. 91-91v, nr. 1609, vb 1740, fol. 67. De overtollige steen werd verwerkt in de zeewerken.
[93] NA, *1.01.19*, nr. 1602 t/m 1609, vb 1714 t/m 1743, nr. 225, fol. 296-296v, nr. 1604, vb 1721, fol. 6-9v; vb 1722, fol. 10-11; ZA, *7*, nr. 9 (res. RvS 4-2 & 6-3, minuut 6-5-1726).
[94] ZA, *470*, nr. 85.9 (minuut 23-10-1744 RvS).
[95] Roos, *Beknopt Geschied- en Aardrijkskundig*, 14; GAS, *K&Pl*, ongenummerd; NA, *4.OPV*, S84; *4.VTH*, nr. 3472B; *1.10.42*, nr. 135 (mem. 1744; considerations & begroting Wiltschut 1744); ZA, 2, nr. 379, fol. 73v.
[96] NA, *1.10.42*, nr. 135 (mem., rap., notities A. van der Hoop); *1.01.19*, nr. 256, fol. 1741-1741v; ZA, *293*, nr. 274.
[97] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1745, fol. 14v-15, nr. 256, fol. 1741-1741v, nr. 258, fol. 973, nr. 259, fol. 1464, 1586, nr. 260, fol. 2166v-2168v; *1.10.42*, nr. 135 (mem., rap., notities A. van der Hoop); *4.OMM*, nr. 122, sub V31 (Van Dun & T. van Doeveren 11-5-1745); *4.VTH*, nr. 3472BC.

eind van 1746 was Sluis omringd door omvangrijke en naar de eisen van die tijd redelijk moderne verdedigingswerken (kaart 48). De financiële offers waren groot geweest. De Raad begon dan ook een onderzoek naar mogelijke malversaties.[98] Een punt van zorg bleef de valbrug over het Paswater die, vanwege de paalworm en onoordeelkundig gebruik, zwaar op het onderhoud drukte. De la Rocque stelde voor hem te vervangen door een draaibrug.[99]

KAART 48: DE VESTING SLUIS EN OMGEVING CIRCA 1746

10.5.4. Inundatiewerken Sluis-Aardenburg

Onder het gebied Sluis-Aardenburg verstaan we de polders die sinds de Vrede van Munster waren bedijkt aan weerszijden van de Ee en zuidelijk van het Sluisse- en Coxyschegat. Het werd gezien als een militair inundatiegebied dat een vijand de toegang tot die twee stroomgaten en vandaar naar het Land van Cadzand en Oostburg, als springplank op Zeeland, moest bemoeilijken. De vesting Sluis vervulde een sleutelpositie. De afgeschreven en goeddeels ontmantelde vesting Aardenburg bleef een hoog punt in het inundatiegebied.

De Aardenburgsehaven bleef een twistpunt tussen militaire en commerciële belangen. De verlanding van het Paswater, het Zoute en het Lapschuersegat bleef de militaire bevelhebbers in Sluis zorgen baren maar initiatieven werden nauwelijks ondernomen.

De eerste decennia na de oorlog maakte niemand zich druk over de inundatiewerken. De stormvloed van 3 maart 1715 was desastreus voor de oeververdediging van het Paswater en de zeedijk van de Bewestereepolders. Grachten en kreekbeddingen waren met zand dichtgeslibd waardoor afwateringsproblemen ontstonden en de defensie(inundatie)waarde werd gereduceerd. Dankzij adequaat optreden was er geen landverlies maar een aantal sluizen was aan vernieuwing toe. Dat vernieuwingsproces verliep moeizaam. In 1723 verving de Bewesteree-Benoordenpolder de kapotte Westsluis. Drie jaar later deed de Generaliteit hetzelfde met de Oostsluis. Tijdelijk liep al het water door de Westsluis. In 1738 verkeerden de sluizen opnieuw in

[98] ZA, *293*, nr. 285; *470*, nr. 84.9 (minuut 16-8-1746 RvS & mem.).
[99] ZA, *470*, nr. 84.2 (extract res. 12-6-1733) & 85.9; NA, *1.01.19*, nr. 213, fol. 685, nr. 214, fol. 802, nr. 220, fol. 130 & 352, nr. 1605, vj 1729, fol.66-66v, nr. 1606, nj 1729, fol. 99-99v, nr. 1608, vb 1738, fol. 169-171.

een slechte toestand.[100] Ook de stenen beer of doedane bij het kasteel, die de zoutwatergracht van de zoetwatergrachten scheidde, was er slecht aan toe en werd in 1740 en 1744 gerepareerd.[101] Na een paalwormaanval werd de Oostsluis in 1743 in steen vernieuwd.[102] De contrescarpen bij de twee sluizen werden aangepast opdat bij het doorsteken van de inundatietragel in de Bewesteree-Benoordenpolder geen zeewater in de stadsgrachten kon stromen.[103] Wiltschut bemerkte dat die tragel door de zandige bodem sterk waterdoorlatend was. Hij stelde voor om er over de gehele lengte een greppel langs te graven en die te vullen met aangestampte vette schorklei. In augustus 1744 werkten 300 man aan de tragel en de vestingwerken.[104] Westelijk van Sluis waren de polders om Sint-Anna ter Muiden met zeewater te inunderen door een sluis uit 1715 bij het werk Spijtubakkus. Dat zou een vijand, die fort Sint-Donaas had ingenomen, verhinderen de zoetwaterinundatie af te tappen. Die, omstreeks 1733 door de paalworm vernielde en provisorisch gerepareerde, sluis werd in 1740 uitgegraven. Datzelfde gebeurde met de sluis tussen de Pasforten.[105] Daar Wiltschut een suatiefunctie onnodig achtte, werd besloten tot het op voorraad maken van vijf houten kokers die, indien nodig, direct tussen Spijtubakkus en het Groot Pasfort konden worden geplaatst. In 1741 werd er alsnog een stenen sluis gelegd.[106] Een uit militair oogpunt ongewenste vingerling van een dijkdoorbraak uit 1715 bleef liggen.[107] In oktober 1746 trof De la Rocque een schikking met de burgemeester van Sint-Anna ter Muiden over het omploegen en egaliseren van een stuk dijk tussen de Gouverneurs- en de Robbemoreelpolder. Een andere hoogte zou worden afgegraven ter verbetering van de inundatie en de bedekte weg van de Pasforten.[108]

Een belangrijk onderdeel uit het plan Van Coehoorn was de afdamming van het Paswater. Daarover werd sinds 1713 frequent gediscussieerd naarmate dit water en het Zoute verder verzandden. Dat de dam noodzakelijk was, werd niet betwist maar over de locatie was men minder eensgezind. Van Coehoorn had de afdamming voorzien met een grote sluis tussen het kasteel en het Klein Pasfort. De Vassij en zijn collega's zagen hem liever zuidelijker tussen het Groot Pasfort en de stad. Ook Le Vasseur des Rocques en Van Bommel deelden in 1718 die mening. Op die manier kon middels een kapitale zeesluis de verzanding in het Paswater en het Zoute door schuring een halt worden toegeroepen.[109] Vijf jaar later gaf Le Vasseur des Rocques, vanwege de opslibbing, de voorkeur aan de noordelijke variant met, voor de scheepvaart, een doorsteek naar de stadgracht bij de Ketenpoort en bij de oude haven. De Raad nam dit over en op 26 februari 1734 zond directeur Van Bommel de bestekken op.[110] Ook Wiltschut nam de af-

[100] ZA, *3521*, nr. 1 (26-1 & 30-4-1723), nr. 306 (condities/bestek); *470*, nr. 84.1 (80-81 & minuut 6-8-1742 RvS); *3521*, nr. 7 (rap. 13 & 14-9-1726); NA, *1.01.19*, nr. 2448 (rek. Pieter Durven), nr. 1602, vj 1715, fol. 76-80v & vj 1716, fol. 58-59, nr. 1603, nj 1715, fol. 10-10v, nr. 1605, vb 1726, fol. 11v-12, nr. 190, fol. 288v & 565v, nr. 193, fol. 741, nr. 194, fol. 830 & 846, nr. 203, fol. 349v-350v & 375-375v, nr. 214, fol. 1105, nr. 241, fol. 666.
[101] NA, *1.01.19*, nr. 1609, vb 1740, fol. 66-66v; ZA, *470*, nr. 85.9 (minuut 17-8-1744 RvS; res. 22-8 & 10-9-1744).
[102] NA, *1.01.19*, nr. 1609, vb 1743, fol. 85, nr. 252, fol. 139, 471; *4.OPG*, nr. S51; ZA, *470*, nr. 84.1, fol. 80-81, 85-85v, nr. 84.2 (res. 8-10-1743).
[103] NA, *1.10.42*, nr. 135 (geheime rap. & mem. van gecommitteerden, Wiltschut, Van Dun, De la Rocque).
[104] ZA, *470*, nr. 84.2 (mem. s.d.); *2*, nr. 3460, fol. 341 (13-8-1744); NA, *1.01.19*, nr. 255, fol. 781, 909, nr. 256, fol. 1741-1741v.
[105] NA, *1.01.19*, nr. 231, fol. 981-981v, nr. 234, fol. 273; nr. 237, fol. 608 & 916v-917, nr. 243, fol. 809, nr. 244, fol. 359, nr. 245, fol. 1031, nr. 1608, vb 1736, fol. 21-23; *4.OPV*. nrs. S103 & S82; ZA, *470*, nr. 84.2 (res. 1-9 & 30-10-1733, tekeningen/bestekken).
[106] NA, *4.OMM*, nr. 127, sub V91 (mem. 19-10-1757); *1.01.19*, nr. 245, fol. 1031v, nr. 246, fol. 594-594v; *1.10.42*, nr. 135 (consideraties & begrotingen Van Dun, T. van Doeveren 19-10-1744 & Wiltschut 23-10-1744).
[107] NA, *4.OMM*, nr. 127, sub V91 (mem. 19-10-1757); *1.01.19*, nr. 1608, vb 1739, 92v-93; nr. 256, fol. 1741-1741v; *1.10.42*, nr. 135 (Van Dun, Wiltschut & T. van Doeveren aan RvS 27-10-1744); ZA, *470*, nr. 84.3 (minuut 26-4-1740 RvS); De vingerling is nog steeds aanwezig op *4.VTH*, nr. 3477, 12-8-1755.
[108] NA, *1.01.19*, nr. 263, fol. 1429v-1430. Alles door RvS goedgekeurd. Kosten fl700.
[109] ZA, *470*, nr. 84.1; NA, *4.OMM*, nr. 1 sub A2 (rap. Le Vasseur des Rocques & Van Bommel, 8-7-1718).
[110] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V29 (rap. 10-10-1723 Le Vasseur des Rocques); *1.01.19*, nr. 231 (res. 1-9-1733), nr. 1607, vb 1734, fol. 89v-90v, nr. 1608, vb 1736, fol. 21-23.

damming mee in zijn memorie tot een generale zoete inundatie rondom Sluis. Achter de dam wilde hij een groot zoetwaterbasin verwezenlijken met het Paswater, de stadsgrachten, het Zoute en Lapschuersegat. Tegelijkertijd zou dat paal en perk stellen aan de opmars van de paalworm die al tot het fort Sint-Donaas was gevorderd én werd de scheepvaart gefaciliteerd. Om het waterpeil op hoogwaterspringtij (circa 0,81 meter boven gemiddeld) te kunnen opzetten, wilde hij op de sluis onder de Westbatterij een poldermolen gebruiken.[111] In 1744 oordeelde Van Dun dat de afdamming kon wachten en dat het graven van een waterleiding door het Paswater voor de afwatering voldoende was, wat geschiedde.[112] Om het Zoute en Paswater tot een doeltreffend inundatiebekken te brengen, bestond in 1745 het voornemen om in uiterste nood de Lapschuere-, Sint-Job- en Papenpolder op Koningsbodem door te steken. Wiltschut bedacht om voorlopig de Staatse helft van de Papenpolder, na de aanleg van een kade en gracht op de grens, als schuurkom en inundatiebekken te gebruiken. Dit werd in de zomer door 'gepreste arbeijders', uitgevoerd.[113]

Een dichte Aardenburgsehaven maakte eveneens deel uit van Van Coehoorns plan maar die werd in 1719, na de oogsttijd, weer geopend voor de scheepvaart.[114] De betrokken polders moesten de dam en de brug verwijderen en de binnensluizen in orde maken. Hun protesten haalden niets uit. De draaibrug, die het verkeer over het vaarwater mogelijk moest maken, kwam er door de tegenwerking van Aardenburg pas in 1740.[115] Voor vele militaire deskundigen was deze gang van zaken een doorn in het oog. Zij bleven hameren op een afdamming, noodzakelijk voor een doeltreffende inundatie noordelijk van de Sint-Pietersdijk. Le Vasseur des Rocques was in 1723 een van de weinigen die de getijgeul integreerde in zijn inundatieplan.[116] Hij wilde van de westelijke zeedijk een linie maken en beide sluizen bij Aardenburg met een fort dekken. De linie kon worden doorgetrokken naar de Molenkreek bij Middelburg (Vl.) tot tegen de zuidelijke dijk van de Bewesteree-Bezuidenpolder, die ook in een linie moest worden veranderd. Toen de Staten-Generaal in 1744 besliste over het stellen van inundaties, moest de haven weer dicht. De protesten van Aardenburg waren tevergeefs en op 25 mei 1745 was de afdamming een feit en ook de nieuwe draaibrug afgebroken.[117] Het idee was om ruime coupures te maken in de aanpalende dijken zoals gewenst door Van Coehoorn, in de Sint-Pietersdijk tussen Aardenburg en Sint-Kruis en in de tragel langs de weg naar Vlaanderen.

De Aardenburgsevaart was vanwege de zoetwateraanvoer naar Sluis, een van de weinige waterwerken die steeds in onderhoud bleef. De afvoercapaciteit als suatiekanaal was ruim onvoldoende waardoor de Dooperspolder wateroverlast ondervond vanuit de Ee.[118] Om dit te ondervangen, werd de Eeklosevaart op de sluis bij de Aardenburgse waterpoort gebracht. In 1726 bleek ook dat onvoldoende en inundeerde een deel van de Beoosteree-Bezuidenpolder. De polder werd aangezegd de tragels te verhogen en het rabat bij Sint-Laureins tijdelijk af te dam-

[111] ZA, *470*, nr. 84.2 (diverse mem. s.d.); NA, *1.01.19*, nr. 232, fol. 211, 243, nr. 233, fol. 740. Door de Staatse ingenieurs en deskundigen in Staats-Vlaanderen werd veelal de Rijnlandse voet van 0,2686m gehanteerd). Zie bijlage 1 bij roede.
[112] NA, *1.10.42*, nr. 135 (considerations & begroting Van Dun).
[113] NA, *1.01.19*, nr. 869 (Van Dun & T. van Doeveren 6-1-1745); ZA, *470*, nr. 84.1 (actum Sluis 12-7-1745), nr. 85.9 (minuut 23-10-1744 RvS).
[114] NA, *1.01.19*, nr. 198, fol. 1147-1147v, nr. 199, fol. 327, 349, 385, nr. 559 (1-5-1719); ZA, *2*, nr. 378, fol. 13; *3520*, nrs. 10, 286, 287, 310 & 315; *3521*, nr. 6; GAS, *ASA*, nr. 1097 (diverse stukken); RAG, *AR100*, nr. 819.
[115] ZA, *3523*, nr. 336; *3568*, nr. 269a; *3521*, nr. 1 (30-10-1739), nr. 6 (brief 18-3-1721); *3520*, nrs. 317, 318 & 319 (rekeningen/bestekken); NA, *1.01.19*, nr. 559 (1-5-1719), nr. 243, fol. 663-663v, 876, nr. 563 (16-9-1739).
[116] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V29 (rap. 10-12-1723).
[117] NA, *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. n.a.v. res. 24-9-1744); *1.01.19*, nr. 1916 I (brief 4-1745 aan RvS & mem.), nr. 257, fol. 89, 372, 387, 471 & 553, nr. 258, fol. 976v-977, nr. 259, fol. 1204, nr. 257, fol. 413v, 467, 502v, nr. 1916 I (brief 5-6-1745); *1.10.42*, nr. 135 (T. van Doeveren 23-3-1745); GAS, *ASA*, nr. 10 (februari, 18-3 & 9-10-1745), nr. 1138 (diverse stukken, o.a. mem. 4-6-1745 & brief 15-8-1746); ZA, *470*, nr. 85.9 (minuut 23-10-1744 RvS); *3520*, nr. 296.
[118] NA, *1.01.19*, nr. 1605, vb 1726, fol. 7v-8v, nr. 213, fol. 117v-120, 451v-452; ZA, *3622*, nr. 6 (13-2-1726).

men.[119] Na 1740 liepen de onkosten aan de sluizen in de watergang flink op en werden ze vernieuwd.[120]

Voor het stellen van de inundatie rondom Sluis bestond een draaiboek.[121] Eerst diende een zoete inundatie tussen de stad en de tragel in de Bewesteree-Benoordenpolder tot stand te komen. Deze zoetwaterinundatie en het vullen van de stadsgrachten gebeurde door de Aardenburgsevaart. Het overtollig water werd geloosd door de sluis onder de Duiventoren en de achterhaven. Buiten de palissadering van de Zuidpoort was in de oostkade een sluis opgenomen om het oostelijke inundatiebekken te vullen. Vandaaruit kon door een houten duiker onderdoor de vaart het andere deel vollopen. Een en ander was zo geconstrueerd dat beide gebieden de helft van het water kregen. Het peil werd geregeld met een verlaat (overstort) bij de redoute naast de stenen duiker onder de Aardenburgsestraatweg (het huidige Rondute) dat loosde op de Krabbekreek en vandaar op de Oostsluis. Om het zoetwaterbekken heen lag een zoutwaterbekken dat door de West- en de Oostsluis werd gevuld. In 1743 had Wiltschut berekend dat voor het vullen daarvan twee hoogwaterperioden voldoende waren.[122] Door de coupures in de kaden naast de zeedam van de Aardenburgsehaven konden die polder en de Isabellapolder-Benoorden worden gevuld. De zeedam moest het aftappen verhinderen. Het Havenfort blokkeerde de toegang over de Oostdijk.[123] Om de zeewaterinundaties van de Bewesteree-Benoordenpolder met die in de Aardenburgsehaven- en de Iabellapolder-Benoorden te separeren, werd in 1746 naast de watergang naar de Oostsluis een tragel gelegd met twee verlaten op de Krabbekreek.[124] Het krekenstelsel binnen de Beoosteree-Bezuidenpolder moest met zoetwater worden gevuld tot één voet (0,27 m) onder de oever om het aftappen van de Bewesteree-Benoordenpolder in die twee voet (0,55 m) lager liggende polder te voorkomen. In nood mochten de Lapschuere-, Sint-Job- en de Papenpolders worden doorgestoken, evenals het Haantjesgat, waardoor hier getijdengebieden zouden ontstaan.[125] Al met al lag er een tot in detail uitgewerkt plan ter verdediging van de vesting aan de oost- en zuidzijde.

Ook voor de westzijde lag er een plan. Westelijk van de vesting kon het inundatiepeil snel en doeltreffend met zeewater worden bereikt indien van te voren, door het dichten van de twee sluizen bij fort Sint-Donaas, het zoetwaterpeil in het nabijgelegen Cleen Noorden 0,55 tot 0,7 meter was opgezet. Het land voor de Pasforten lag 1,1 meter hoger dan dit Cleen Noorden en kon niet met zoetwater van elders (Reigaarsvliet) worden gevuld. Vandaar dat 's winters vroeg begonnen moest worden met het ophouden van water. Om het zoutwater niet te ver op Oostenrijks gebied te laten doordringen, moest voor het inlaten ervan de Zwartesluis bij fort Sint-Frederik worden gedicht. De zeewaterinlaat vond plaats door de vijf houten kokers die kort na 5 november 1744 op hun plaats waren gestoken tussen Spijtubakkus en het Groot Pasfort. Van Doeveren schatte dat de inundatie zo in vier dagen gerealiseerd kon worden.[126] De la Rocque zag graag nog een zeesluis achter het Klein Pasfort.[127] Uit veiligheidsoverwegingen werden alle

[119] NA, *1.01.19*, nr. 213, fol. 177v-120.
[120] NA, *1.01.19*, nr. 244, fol. 605v-606, nr. 245, fol. 794-794v, 958v-959, nr. 248, fol. 1588; *4.OPG*, nr. S52, S56; *4.OPV*, nrs. S86, S86B, S88; ZA, *470*, nr. 84.1 (minuut 13-2-1741 gouverneur), nr. 84.2 (minuut 12-6-1740 RvS).
[121] NA, *4.OPV*, nr. S84; ZA, *293*, nr. 285; *1.01.19*, nr. 2190-III (E. van de Plaat); NA, *4.OPG*, nr. S57.
[122] ZA, *470*, nr. 84.1 (minuut 25-1-1743). Het ging om 34.560.000 tonnen water. Zijn berekening was gebaseerd op de hoeveelheid water die elk uur dat het water steeg in de polder kon komen en hoeveel water er nog in kwam bij vallend tij.
[123] NA, *1.01.19*, nr. 258, fol. 973; ZA, *293*, nr. 290-292; Roos, *Beknopt Geschied- en Aardrijkskundig Woordenboek*, 14.
[124] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V31 (notities 1763 bij mem. T. van Doeveren & Van Dun 11-5-1745); *4.OPV*, nrs. S85 & S87; ZA, *3523*, nr. 342 (diverse stukken 1746-1747).
[125] NA, *1.01.19*, nr. 257, fol. 59.
[126] NA, *4.OPV*, nr. S85; *1.01.19*, nr. 256, fol. 1741; *1.10.42*, nr. 135 (mem. T. van Doeveren aan Verelst).
[127] NA, *1.10.42*, nr. 135 (mem. De la Rocque aan RvS via T. van Doeveren); *4.OMM*, nr. 122, sub V31 (res. 1-6-1745).

sluizen in principe bediend door een militair, veelal een ondermajoor.[128] In de praktijk bleek het stellen der inundaties een stuk weerbarstiger en sterk afhankelijk van het weer.

10.5.5. Militaire werken IJzendijke en Biervliet

IJzendijke en de Jonkvrouwschans bleven na de oorlog gehandhaafd en onderhorig aan Sluis. Dat kwam door lobbywerk vanuit Zeeland daar reeds in 1711 in Den Haag plannen bestonden beide te slopen.[129] In Den Haag schatte men, door de opslibbing van de Nieuw-Passegeule, het nut van de werken laag in. Om kostbaar onderhoud te voorkomen, werden de buitenwerken van beide verdedigingswerken verkocht en gesloopt.[130] In het plan Wiltschut voor de Nieuw-Passegeule kregen de fortificaties een nieuwe rol toebedeeld maar die werd nauwelijks ingevuld. Toen een delegatie onder leiding van Dibbets op 13 juli 1744 de verwaarloosde werken bezocht, was die niet onder de indruk. Zolang er enige hoop was om binnen de Passegeulelinie de situatie van 1708 te voorkomen, achtten de heren het echter onverantwoord hen beide te verwaarlozen of te abandonneren. De Raad van State nam het advies over en besloot tot het opmaken van de vesting en de schans ter voorkoming van overrompeling.[131] Tijdens de herstelwerken in 1745 hielden de Zeeuwen een vinger aan de pols.[132] Om de stadsgrachten, via de fortgracht van de Jonkvrouwschans, met zeewater te vullen, werd in 1746 de sloot langs de linie van communicatie verbreed en een sluis gestoken.[133]

In april 1742 kreeg Wiltschut van de Zeeuwse Staten opdracht een verdedigingsplan te maken voor Biervliet. De begroting beliep ver boven de fl 100.000 waarna de geestdrift snel bekoelde.[134] Van Doeveren zag Biervliet naast Breskens Veer en Retranchement als een van de punten waarop de vijand zich zou concentreren. Een voordeel voor de verdediging was dat de plaats altijd over water kon worden bevoorraad.[135] Zijn plan om Biervliet te fortificeren en IJzendijke te ontmantelen, met het abandonneren van de Passageulelinie, beschouwde Wiltschut 'als zeer doodlijk, voor de Republicq' en vergeleek dat met een 'actie van iemand die zijn eijge glazen met rijcxdaalders uitwerpt.'[136] Het bleef echter bij het oude.

10.5.6. Omgeving Oostburg

De voortschrijdende bedijkingen vanuit Groede en Oostburg hadden het Nieuwerhavense- en Oostburgsegat gereduceerd tot een smalle barrière tussen het Land van Cadzand en dat van Oostburg. Hoewel de geul een hindernis bleef voor vijandelijke troepen die de Passegeulelinie waren gepasseerd, werd na de Vrede van Munster, toen zich dezelfde problemen voordeden als in de Nieuw-Passegeule, niet meer in de verdediging geïnvesteerd. In 1718 waren de geul en de Schoondijksevaart als scheepvaartroute nagenoeg onbruikbaar. Het zeegat diende slechts de suatie van een groot poldergebied maar ook dat werd problematisch.[137] Ondanks het geringe belang dat aan het zeegat werd gehecht, stond men in militaire kringen huiverig tegenover de

[128] NA, *1.01.19*, nr. 1607, vb 1735, fol. 51v, nr. 1608, vb 1736, fol. 11v-12.
[129] ZA, *2*, nr. 379, fol. 73, nr. 147 (16-12-1717), nr. 381, fol. 274; NA, *1.01.19*, nr. 196, fol. 936v-937, nr. 1603, nj 1717, 22v-23v.
[130] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1746, fol. 15v; ZA, *293*, nr. 358.
[131] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1744, fol. 52v, nr. 255 (6-5-1744).
[132] NA, *1.01.19*, nr. 212, fol. 968, 1035, nr. 1610, vb 1744, fol. 58 & vb 1745, fol. 15v; *1.10.42*, nr. 135 (mem. 26-7-1746).
[133] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1746, fol. 17 & 18, nr. 256, fol. 1743, nr. 257, fol. 326; *4.OMM*. nr. 122, sub V30; *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden Den Haag 30-11-1744).
[134] ZA, *2*, nr. 172 (23-4-1742); *470*, nr. 84.1 (minuut 7-5-1742 C. Versluijs).
[135] NA, *1.01.19*, nr. 255 (26-5-1744); *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. bezoek Dibbets, Van Dun & Wiltschut bij res. 6-7-1744; mem. 1744 bestedingen; geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden 30-11-1744; consideraties & begrotingen Van Dun, T. van Doeveren & Wiltschut 1744).
[136] ZA, *470*, nr. 84.1 (minuut 2 & 7-7-1742).
[137] ZA, *3552*, nrs. 246 & 252; *3556*, nr. 177, fol. 10v-11, 19-21, 33v, nrs. 490 (rap. 1729) & 492.

afdamming en bedijking ervan. Toen de watering Groede in 1733 de geul aan weerszijden wenste af te dammen en de afwatering via de Wulpenpolder zocht, bestreed de commandant van Sluis dit uit vrees dat de verminderde komberging de verzanding van het Sluissegat zou versterken.[138] In 1737 was de situatie met betrekking tot de suatie zo nijpend dat twee jaar later een alternatief plan werd uitgevoerd. Met twee dammen, een bij de Schoondijksebrug en een bij Scherpbier, verkreeg men een spuiboezem om het Oostburgsegat op diepte te houden. Mocht die onbruikbaar worden dan kon bij de Marolleput een dam met spui worden gelegd.[139] Van het verplaatsen voor extra schuring van de afwatering van het gebied noordelijk van Oostburg van Sasput naar de Veerhoekpolder op het Oostburgsegat, zag men in 1741 af vanwege de hoge kosten.[140] Het bleef bij behelpen met de bestaande middelen. Na de aanleg van een derde dam bij Sasput in 1742 waren het Land van Cadzand en dat van Oostburg hecht verbonden.[141]

Na het onbruikbaar worden van hun lozingspunten op de Nieuw-Passegeule en het Jonkvrouwgat, sloten gedurende de eerste decennia van de achttiende eeuw steeds meer polders een contract met de Generale Prins Willempolder II voor de lozing bij Sasput. Om dit te ondervangen kreeg deze polder in 1737 toestemming om een deel van het water af te voeren door de Brugsevaartpolder en de Boerenwatergang naar de sluis van Slepershaven op de Nieuw-Passegeule.[142]

10.5.7. De Grote Jonkvrouwpolder

De militaire bedijking van de 'kom' of Grote Jonkvrouwpolder had het watervolume, dat door de aangrenzende getijgeulen stroomde, drastisch verminderd. Het bleek niet mogelijk met de spuisluizen van die bedijking de opslibbing te keren. Doordat kort erna aan de zuidzijde van de Passegeulelinie nog twee polders waren bedijkt, hoogden de slikken in een rap tempo op. De spuisluis op het Jonkvrouwgat was binnen korte tijd onbruikbaar. De stormvloed van 1715 deponeerde er een dik zandpakket voor. De polder verplaatste tijdelijk zijn afwatering via de Generale Vrijepolders door een nieuwe sluis, waarvan ook de Thibautpolder gebruik maakte.[143] De bezoekende gecommitteerden uit Den Haag konden in september 1716 slechts vaststellen dat de sluiswachters van beide spuisluizen overbodig waren. Toch mocht naar hun oordeel, ondanks verzoeken daartoe, de Grote Jonkvrouwpolder niet worden toegestaan het water elders te sueren dan door de spuisluis bij Turkeye. Alleen dat gaf enige schuring in de Nieuw-Passegeule. Daarom werden de sluiswachters gehandhaafd. Doordat Zeeland al jaren niet had betaald, nam in 1718 de Raad van State de betalingsverplichtingen over.[144] Le Vasseur des Rocques en Van Bommel constateerden in 1718 dat de mogelijkheid om door die spuisluis de polder te inunderen groot gevaar liep. Vijf jaar later wees de eerstgenoemde nogmaals op het belang voor het Land van Cadzand van de uit de vorige oorlog daterende linie.[145] Kort na 1730 was ook de spuisluis bij Turkeye onbruikbaar en de ingelanden verzochten in 1732 hem te mogen verlaten en door een nieuwe sluis suatie te zoeken op de Klein-Zuiddiepepolder. Dat werd tot twee maal toe, op aandringen van de IJzendijkse commandant Evert Jan de Vassij, die

---

[138] NA, *1.01.19*, nr. 1608, vb 1735, fol. 55-57v; ZA, *3543*, nr. 525.
[139] NA, *1.01.19*, nr. 240, fol. 299-300v, nr. 241, fol. 635v & 793v-794v, nr. 834 (J. Blom & T. van Doeveren aan RvS 19-7-1738); ZA, *3543*, nr. 549.
[140] ZA, *3552*, nr. 1 (6-5-1739, 3-5-1741); *3556*, nr. 184, fol. 42-42v, nr. 186, fol. 10. Henricus- & annex, Stampertshoek- en Brugsevaartpolder.
[141] ZA, *3563*, nr. 1 (W. van Citters & J. Hurgronje aan SG 2-11-1741); Cau, *Groot Placaetboeck*, dl 7, 1655 (octrooi 20-2-1742); *3510*, nr. K-332.
[142] ZA, *3556*, nrs. 468, 491 & 469; *3557*, nr. 120 & *3556*, nr. 470. Dat waren de Maurits-, Oranje-, Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder.
[143] ZA, *3568*, nr. 1, fol. 90v-92, 141 & 144; nr. 371. Deze sluis werd in 1729 verkocht en uitgebroken.
[144] NA, *1.01.19*, nr. 1603, nj 1716, 27-27v, nj 1717, fol. 22v-23v, nr. 193, fol. 598, nr. 194, fol. 1181, nr. 1602, vj 1718, fol. 50v-51; ZA, *2*, nr. 147 (16-12-1717).
[145] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V29 (rap. Le Vasseur des Rocques 10-10-1723).

hamerde op de boezemfunctie, geweigerd. Hij had liever gezien dat de polder de grote kreek had betrageld ten dienste van het militair belang. De polder had daarentegen een poos via de Generale Vrijepolder gesueerd. Aan de landbouwbelangen had hij geen boodschap. Hij stond slechts een grote inundatiesluis toe onder het Oostfort. Bij hoogwater springtij kon daardoor water worden ingelaten vanuit de Braakman in de Klein-Zuiddiepepolder en in de te betragelen kreken tot aan de te heropenen sluis in de Nieuwendam. De Raad nam dit over en de polder ging onder voorwaarden in 1733 akkoord.[146] Tijdens de werken en die aan de Passegeulelinie was de polder verstoken van suatie en mocht tijdelijk geloosd worden op de Klein-Zuiddiepepolder. Na de werken aan de Passegeulelinie bleef het noorddeel, dat het hoogst lag, op de Zuiddiepepolder lozen. Wiltschut had dat liever met een sluis door de tragel tussen de Nieuwendam en de Westdijk gezien, maar dit was tegengehouden. De sluis van de Zuiddiepepolder was ontoereikend om al het binnenwater af te voeren, maar vanwege de oorlogsdreiging besliste die polder in 1740 om de sluis nog enkele jaren te laten bestaan.[147] Datzelfde jaar werd aan de noordzijde van de Grote Jonkvrouw-Benoordenpolder de Zachariaspolder Eerste Deel bedijkt, die IJzendijke over een lang front met het ambacht van Oostburg verbond.

Uit het voorgaande blijkt dat in de Grote Jonkvrouwpolder, die zuiver om militaire redenen was bedijkt, gedurende de periode tussen de twee successieoorlogen de economische belangen steeds meer aandacht kregen. Er bleef echter een groot spanningsveld bestaan met de militaire belangen. Dat zou leiden tot de driedeling van de polder zoals we in paragrafen 10.5.9. tot en met 10.5.11. zullen zien.

10.5.8. De Waterlanden

Van Coehoorn had het Staatse deel van de Waterlanden als een potentieel inundatiegebied aangemerkt. De brede coupures in de binnendijken tegen de Nieuw-Passegeule waren nochtans niet uitgevoerd. De stormvloed van 1715 overspoelde meer dan 350 hectaren maar het gat was binnen twee dagen gedicht.[148] In 1721 bestond het plan de Brandkreek af te dammen ter plaatse van de oude dijk tussen de Sint-Lievens- en Jeronimuspolder. Dat zou 4.180 meter zeedijk uit onderhoud nemen en 56 hectaren land opleveren maar werd tegengehouden door gouverneur Van der Beke van de Vlaamse kusten.[149] In 1726 ontving de commandant van Sluis drie bij de Raad ingediende projecten tot inundaties op Oostenrijkse bodem met het verzoek die *in situ* te onderzoeken. Een ervan behelsde een inundatie vanuit het Sint-Margrietgat in de Roeselaerepolder, vanuit de Brandkreek in de Oudemanspolder en vanuit de Braakman in de Clarapolder, dus vanuit drie richtingen. Een andere variant gebruikte de sluizen van Sint-Margriete en Philippine met coupures in de binnendijken voor de grote kreken.[150] De Clarapolder bleef een kwetsbare bedijking aan de Braakman. De geleidedam van het Passegeuleproject bracht enig soelaas want die hield de hoofdstroom op afstand, anderzijds kreeg de polder er door het project Wiltschut aan de noordzijde een lange waterkerende dijk bij.[151]

---

[146] NA, *1.01.19*, nr. 228, fol. 480, nr. 229, fol. 952 & 1303, nr. 1606, vb 1732, fol. 79v-83v, nr. 230, fol. 417v, 434v & 445-445v, nr. 231, fol. 920v-921; *4.VTH*, nr. 2954; ZA, *470*, nr. 84.3 (De Vassij aan SZ 21-3-1732; res. SZ 7-4-1732; De Vassij bij notulen 10-7-1732; Jonkvrouwpolder aan RvS 11-6-1733; Van Bommel aan RvS 20-12-1733). De polder wilden niet afhankelijk zijn van de commandant van IJzendijke m.b.t. de bediening van de sluizen.

[147] NA, *1.01.19*, nr. 232, fol. 79-80, 264-264v; *4.OMM*, nr. 122, sub V30 (mem. 43 Wiltschut s.d.); ZA, *470*, nr. 84.3 (De Vassij aan D. Keetlaer 6-7-1734; res. GR 22-2 & 19-7-1734; Jonkvrouwpolder aan SZ s.d.); *3583*, nr. 1 (22-5-1742); *3585*, nr. 1, fol. 21-24, akkoord 14-8-1741.

[148] ZA, *3568*, nr. 1, fol. 77v.

[149] ZA, *3568*, nr. 1, fol. 99-102v, 104-104v, 108, 141, nr. 394.

[150] NA, *1.10.42*, nr. 135 (consideraties A.T.T., J.M. & V.A. 1726 met brief commandant s.d.); *4.VTH*, nr. 2914; RAB, *INV114*, nr. 1522.

[151] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1746, fol. 18v-19; ZA, *3571*, nr. 2, fol. 139v-140.

Dibbets, Van Dun en Wiltschut bezochten op 13 juli 1744 de Waterlanden vanwege het stellen van een inundatie. Naast de Nieuw-Passegeule ging hun aandacht uit naar de toestand van het Haantjesgat, het Sint-Margrietgat en de Brandkreek. Dit geulenstelsel had overeenkomstig het project van Van Coehoorn afgedamd moeten worden, wat ook Wiltschut in 1734 had bepleit. Intussen waren de Brandkreek en het Haantjesgat afgedamd en deels bedijkt. Tegen hun dammen vormden zich nieuwe schorren wat Wiltschut juist had willen vermijden. Toen hij in 1739 over een nieuw bedijkingsplan in het Haantjesgat vernam, stelde hij voor de dam bij Sint-Margriete zo spoedig mogelijk ter hand te nemen. Hij ving toen en ook daarna echter bot bij de Raad van State.[152]

Ondanks de slibafzetting tijdens de overstromingsjaren lagen de oudste polders in het zuiden van de Waterlanden vanwege de relatieve zeespiegelrijzing nog steeds relatief laag vergeleken bij de nieuwe schorren. In 1743 constateerde de IJzendijkse griffier J. de Wee dat het schor in de Brandkreek bij de Oudemanpolder zeker 0,3 meter hoger lag dan de polder. Daar de polder een omvangrijk krekenstelsel rijk was, was dat goed als schuurkom te gebruiken om het Coxysche- en Sluissegat op diepte te houden. Een strook tot aan Boekhouterhaven kon met zeewater worden gevuld, zowel vanuit het oosten als het westen, om westwaarts te spuien op een uitgedolven Brandkreek. Het meest effectief zou dit bij een in het westen afgedamde Nieuw-Passegeule zijn. De desbetreffende polders waren echter Oostenrijks grondgebied zodat dit alleen kon worden gedaan als de vijand aan de grens stond. Een ander nadeel was dat het weken zou duren tot er voldoende grond zou zijn weggeschuurd. Om snel te inunderen, stelde hij voor om zuidelijk van de Nieuw-Passegeule insnijdingen te maken met smalle dammetjes bij kreken en laagten. Als de vijand naderde, kon men die snel doorsteken om bij giertij het water uit de Nieuw-Passegeule in te laten. Zo was te verhinderen dat de vijand, zoals dat in 1708 was geschied, in die polders zijn kamp zou opslaan.[153] Wiltschut ging een stap verder en beschouwde de lijn Landdijk-Graafjansdijk-Zidelingsdijk als de natuurlijke begrenzing van zijn inundatie. Daar Bentille, Kaprijke, Lembeke, Assenede, Bassevelde en Boekhoute hun water moesten lozen via Philippine was, met die dijken in bezit, het land aan weerszijden te inunderen.[154] Van Dun en Van Doeveren concludeerden na onderzoek in april 1745 dat een zoetwaterinundatie van de zandgronden door de grote verliezen, door verdamping en wegzakken in de poreuze bodem, ondoenlijk was. Om er een zeewaterinundatie te stellen, moesten vanwege de hoogteligging eerst de polders aan de noordzijde gevuld worden wat tijdrovend was. Eerder dat jaar hadden de heren in het geheim onderzocht waar en hoe de doorstekingen konden worden gemaakt in het Haantjesgat, de Brandkreek, de Oudemans-, Grote Jonkvrouw-Bezuiden- en Thibautpolder. Met de eerste drie beoogden ze meer schuring te brengen in het Coxyschegat. Op voorhand konden kanalen door het schor worden gegraven.[155] De poging in juli 1745 om een doorsteking bij het Haantjesgat op Oostenrijkse bodem te maken, werd verijdeld door boeren met de steun van een Frans detachement uit Gent.[156] Van Doeveren en Van Dun zagen nu hun heil in het doorsteken van de Sint-Margriet- en de Oudemanspolder om de Brandkreek te verdiepen. Zodra de Nieuw-Passegeule zou zijn afgedamd en dat water op diepte was, kon aan de zuidzijde de doorgaande inundatie zoals voorgesteld door De Wee worden gemaakt. Zolang

[152] ZA, *470*, nr. 84.1 (minuut 14-4-1739 gouverneur). Van Bommel, Van Dun en T. van Doeveren zagen er niets in.
[153] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V30 & V31; *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. bij res. 6-7-1744 Dibbets, Van Dun & Wiltschut; consideraties & begroting T. van Doeveren 19-10-1744); *4.VTH*, nr. 2914.
[154] ZA, *470*, nr. 85.10. Op een schetskaart van kort na 1738 staan zijn ideeën voor het inunderen van de Oostenrijkse polders van de Waterlanden. Deze zijn identiek aan die uit 1726. V.g.l. NA, *4.VTH*, nr. 2914 (met beschrijvingen) met *1.10.42*, nr. 135 (consideraties A.T.T., J.M. & V.A., 1926). Zijn ze ingegeven door het project De Wee (NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V390) waaruit de kaart mogelijk afkomstig is?
[155] NA, *1.01.19*, nr. 256, fol. 1749, nr. 257, fol. 59-59v, nr. 869 (Van Dun & T. van Doeveren 6-1-1745).
[156] NA, *1.01.19*, nr. 259, fol. 1275, 1290 & 1305; *4.OMM*, nr. 122, V31 (verslag Van Dun & T. van Doeveren); *'s Gravenhaegse Courant*, 21 & 28-7-1745, 2; *Amsterdamse Courant*, 29-7-1745, 1.

men nog niet zover was met de Nieuw-Passegeule, zagen ze als enig middel het onder water zetten van de Generale Vrije-, Grote Jonkvrouw-Bezuiden- en Krakeelpolder.[157]

De polders van de Waterlanden strekten zich aan weerszijden van de rijksgrens uit wat de Staatse inundatieplannen bemoeilijkten zonder in conflict te komen met de Brusselse regering. Aanvankelijk zien we dat de Staatse Waterlanden de rol van een aaneengesloten zoetwater- of desnoods zoutwaterbekken door inlaat kregen toebedeeld. Geleidelijk kantelde de opinie gezien de buitendijkse opslibbing naar het gebruik als komberging, dus spuiboezem, om de nabijgelegen getijgeulen zoals de Brandkreek te schuren, waarvoor teruggegrepen werd naar het doorsteken van dijken. Kortom meer aandacht om het buitendijkse te optimaliseren.

10.5.9. De Passegeulelinie

Het plan van Van Coehoorn, met de Nieuw-Passegeule als een staand water met een zoetwaterinundatie langs de zuidzijde, dat met de Grote Jonkvrouwpolder zo voortvarend ter hand was genomen, werd na de oorlog niet opgepakt.[158] De bedijking van die polder in 1702 betekende een drastische verkleining van de komberging in het achterste deel van de Nieuw-Passegeule. Mede hierdoor slibden de overgebleven getijgeulen snel op, wat de defensiewaarde bemoeilijkte. In 1718 werd voor het eerst melding gemaakt van een beginnende verlanding in het Coxyschegat en de Zwingeul (Sluissegat).[159] Sedert de Vrede van Munster vormden die getijgeulen de ruggengraat van de verdedigingslinie. De inundaties in de polders aan de zuidzijde dienden als extra hindernis, opdat een vijand niet met zijn artillerie tot op de zeedijken kon komen. Tot 1734 werd, naast het doen van inspecties en indienen van steeds dringender rapporten, niets ondernomen.

In 1731 stuurde Evert-Jan de Vassij, commandant van IJzendijke, een memorie tot het separeren van het Land van Cadzand, IJzendijke en Biervliet van Vlaanderen met behulp van eb en vloed. Hij stond niet onwelwillend tegenover een van de drie projecten uit 1726 (zie vorige paragraaf).[160] De opslibbing in de Nieuw-Passegeule bracht de natuurlijke sterkte van IJzendijke in het gedrang. Hij stelde voor om de Nieuwendam en de dijken van de Zuiddiepepolder door te steken en met gebruik van de kreken en de Oude Linie een met zeedijken betrageld kanaal te graven tot het Oostfort. Hij verwachtte dat de open zeeverbinding tussen Coxyschegat en Braakman door schuring voldoende diepte kon behouden en dat er geen wantij zou ontstaan. In tijd van oorlog kon men de Oostenrijkse polders met zeewater inunderen. Dit plan werd door directeur Van Bommel uitgewerkt en in 1734 ingediend, met de aantekening dat een wantij onvermijdelijk was. Inmiddels had de Generale Prins Willempolder II dwars door de Nieuw-Passegeule drie dammen van veltkloeten (gestoken kleibrokken) gelegd, die opgeruimd moesten worden.[161]

Ook Wiltschut zocht een oplossing voor de Passegeulelinie en overtuigde gouverneur Maurits graaf van Nassau van zijn ideeën. Nadat die de Raad van State had ingelicht, werd Wiltschut op 26 maart 1734 in Den Haag erover ondervraagd. Hij stelde voor om de oude situatie te herstellen, wat 2,5 maal zo duur was als Van Bommels variant, maar garandeerde een wantij buiten de waterlinie.[162] Beide tracés waren ongeveer even lang maar dat van Van Bommel was bochtig en de monding lag dichter bij de opkomende vloed in de Braakman, Wiltschut

---

[157] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V30 (De Wee 22-2-1746), sub V31 (notities 1763 bij T. van Doeveren & Van Dun 11-5-1745); *1.01.19*, nr. 258, fol. 973-977, nr. 869 (Van Dun & T. van Doeveren 6-1-1745); *1.10.42*, nr. 135 (notities A. van der Hoop).

[158] Voor deze paragraaf is voor een deel teruggegrepen op de gegevens uit Stuij, 'De Passegeule linie'.

[159] NA, *4.OMM*, nr. 1 sub A2 1 (rap. Le Vasseur des Rocques & Van Bommel 8-7-1718).

[160] ZA, *470*, nr. 84.3 (mem. De Vassij), nr. 84.2 (De Vassij m.b.t. inundaties Oostenrijkse bodem 1731).

[161] NA, *1.01.19*, nr. 233, fol. 1027v-1028, 1084v-1085.

[162] ZA, *470*, nr. 84.2 (minuut 22-3-1734 RvS), nr. 84.1 (minuten 26-5 & 21-6-1734); NA, *1.10.42*, nr. 135 (stukken Passegeule; notities A. van der Hoop). Van Bommels ontwerp was begroot op fl30.000-40.000, dat van Wiltschut op > fl100.000.

kreeg het fiat zijn concept in een project te vatten. Dat presenteerde hij op 21 mei 1734 waarna zijn geesteskind voor advies werd doorgestuurd naar de 'Commissie naar Vlaanderen' en enkele deskundigen, het duo Van Doeveren en Van Bommel (zie kaart 49 en bijlage 6, tabel 17.6).[163] Het plan veroorzaakte een opschudding binnen de gevestigde orde. Van Bommel uitte forse kritiek: het was onmogelijk in te schatten waar het wantij zou ontstaan en het plan was te duur.

KAART 49: PLAN WILTSCHUT VOOR DE PASSEGEULE

Op 21 juni besloot de Raad van State na overleg met de gouverneur en directeur-generaal der fortificaties Hertell om Wiltschut, Van Bommel en Van Doeveren op 2 augustus in Den Haag te ontbieden.[164] Tijdens de voorjaarsinspectie van de voornoemde Commissie leek het Wiltschut dat er alleen aandacht was voor Van Bommels plan en hij deed op 21 juli zijn beklag bij thesaurier-generaal Van der Heim.[165] Door de steun van de gouverneur en De Vassij stond de Commissie hierna minder negatief tegenover zijn project en kwam zij tot een positief advies voor het oostelijke deel.[166] Tijdens de audiëntie bleken de adviezen van de heren elkaar zoveel tegen te spreken dat alle stukken nogmaals werden rondgestuurd om die te bestuderen.[167] De strijd bleef voortduren waarbij de Raad nu weer naar Wiltschut dan weer naar zijn opponenten neeg. Vanaf december bemoeiden de Zeeuwen zich ermee. Tijdens het doen van nieuwe metingen in februari 1735, de eerst uitgevoerde metingen erkende Van Bommel niet, bleek Van Bommel die te manipuleren en werd weggestuurd.[168] De Raad was overtuigd van de noodzaak tot actie maar het gebrek aan zekerheid omtrent Wiltschuts project, de hoge kosten en de onenigheid maakte de beslissing tot een dilemma. Het compromis om het project in twee delen te verwezenlijken, zorgde ondanks de zware oppositie van het eerder genoemd duo, voor een stroomversnelling. Het deel westelijk van de Nieuwendam kon, afhankelijk van de bevindingen, al het jaar na het gereed komen van het oostelijke deel worden aanbesteed.[169]

Het plan met het vervolg illustreert treffend waartoe men technisch in staat was, welke belangen speelden en biedt een inkijk in de toenmalige gedachtewereld van militaire strategen en waterstaatkundigen. Niet iedereen was overtuigd. Thesaurier-generaal Slingeland bleef gekant tegen elk project in de (terechte) overtuiging dat niets het wantij kon wegnemen. Het pro-

[163] NA, *1.01.19*, nr. 232, fol. 339v-340, 567, 264-264v, 588v-589, 685, nr. 233, fol. 685, 769, 846; *1.10.42*, nr. 135; ZA, *470*, nr. 84.1 (plan & reacties); Stuij, 'De Passageule', 117-129.
[164] ZA, *470*, nr. 84.3 (res 21-6-1734); *1.01.19*, nr. 233, fol. 764, 846. Christiaan Frederik Hertell was op 10-10-1730 in die functie benoemd (NA, *1.01.19*, nr. 1537, fol. 211).
[165] NA, *1.01.19*, nr. 233, fol. 769; ZA, *470*, nr. 84.3 (minuut 4-7-1734 Van der Heim: 'dat mijne reedenen die in het project geve, geen ingang vonden en om verre gestooten waaren, omdat de kragt daarvan niet begreepen kon werden, of de jalousie in d'hr. Van Bommels te sterk werkten').
[166] NA, *1.01.19*, nr. 232, fol. 589, nr. 1607, vb 1734, fol. 98-102; ZA, *470*, nr. 84.3 (considerates Hertell, Van Bommel & T. van Doeveren 10-8-1734).
[167] NA, *1.01.19*, nr. 234, fol. 846-846v. 'dimitteren en te examineren'.
[168] ZA, *470*, nr. 84.3 (minuut 20-7-1735 waarschijnlijk aan Keetlaer; Van Bommel & T. van Doeveren aan GR 1-3-1735; mem. De Vassij aan GR 3-3-1735).
[169] NA, *1.01.19*, nr. 234, fol. 288-290.

bleem zou zich verplaatsen met nieuwe aanpassingen en kosten van dien.[170] Wiltschut wist iedereen te overbluffen. Met het Paswater afgedamd en vol zoetwater, én zijn Passegeuleproject was het Land van Cadzand, Biervliet en IJzendijke tegen vijandelijkheden gedekt en verzekerd tegen verdere opslibbing!

10.5.10. Plan Wiltschut

Na de oude lopen van het water te hebben bestudeerd, nam Wiltschut als vertrekpunt het herstel van de open verbinding van de Nieuw-Passegeule met de Braakman.[171] Zoals opgedragen, had hij in het projectgebied waarnemingen en metingen verricht. Ongeveer 2.600 meter vielen bij laagwater droog en waren in de zes uur daaromheen meestentijds droogvoets te passeren. De afdammingen in het Zuiddiepe en het Jonkvrouwgat hadden het wantij gefixeerd. Voordien wandelde het, afhankelijk van de overheersende winden, heen en weer waarbij het oude telkens (deels) werd opgeruimd. Naar zijn mening had men beter de 'kom' niet bedijkt maar de Clarapolder bij de Braakman doorgestoken, die via de Jonkvrouw-Bezuidenpolder met de Nieuw-Passegeule verbonden, en de Brandkreek open gehouden. Hij besefte terdege dat de Grote Jonkvrouwpolder een poging was geweest van Van Coehoorn om van de toen al te hoog opgeslibde 'kom' een staand water te maken.

Om de open verbinding te bewerkstelligen, moesten de Grote Jonkvrouw- en Zuiddiepepolder worden doorgraven wat 280 hectaren polderland zou kosten. Het wantij, dat onherroepelijk bij IJzendijke zou ontstaan, meende hij in de Braakman te kunnen brengen door enkele bochtafsnijdingen of bekortingen. Naast een nieuw kanaal zou kanalisering, met de bekortingen, een goede doorstroming verzekeren. Het verkorte de weg van het water tussen het Coxyschegat en de Braakman met 3.000 meter. Met zijn metingen aan de watersnelheid, de hoogwatertijden, vloedhoogtes *et cetera* en daarop geënte berekeningen als uitgangspunt, kwam hij tot de slotsom dat het wantij in de Braakman zou vallen. In zijn plan arriveerde de vloed door het Zwin nu eerder in de zuidelijke Braakman dan via de Westerschelde. De ebstroom, die in de Nieuw-Passegeule eerder op gang kwam dan in de Braakman, zou een grote hoeveelheid water vanuit die zeearm meetrekken en de Nieuw-Passegeule uitschuren.[172] Hij verwachtte dat twee maal zoveel water met de eb door de Nieuw-Passegeule zou stromen als op de vloed. Dat zich na de werken een nieuw getijsysteem en onderwaterlandschap zou vormen, die zijn resultaten te niet konden doen, leek hij zich niet te realiseren. Zijn uitgewerkt project begrootte hij op minimaal fl 96.956 (bijlage 6, tabel 17.6 en kaart 49).[173]

Een zeer stevig uitgevoerd rijshoofd op het eind van het kanaal dat een eind de Braakman in stak, moest de instroom vertragen. Het dwong de hoofdstroom een meer dan haakse bocht te nemen alvorens het kanaal in te stromen. Mocht dat niet helemaal slagen dan bood een geleidedam (leyhoofd) op de plaat voor de Clarapolder uitkomst. De geleidedam en de kade langs de noordzijde van het kanaal tot aan de Nieuwendam moesten liniegewijs worden uitgevoerd. In de Zuiddiepe- en Grote Jonkvrouwpolder was 2,2 meter waterdiepte in het kanaal gewenst, in het stuk tot de Braakman 2,5 meter en tussen 't Schaapstal en de Nieuwendam 0,55 meter. Wiltschut veronderstelde dat, na het doorsteken in 1736 van de Nieuwendam, op de droogste plaatsen in het kanaal en de Passegeule, in 1740 een diepte van minimaal 1,7 meter zou worden bereikt.[174]

---

[170] NA, *1.10.42*, nr. 135 (stukken Passegeule; notities A. van der Hoop).

[171] ZA, *470*, nr. 84.3, sub 38-43 (plan Wiltschut); NA, *4.OSK*, nr. V89; *4.VTH*, nrs. 2949 & 2937B; Wiltschut, *Verhaal*.

[172] De wantijtheorie was vooral gebaseerd op de verschillende watersnelheden die hij had gemeten en het uur tijdverschil in hoogwater tussen de Maagdenberg (Coxyschegat) en Biervliet.

[173] NA, *1.01.19*, nr. 232, fol. 687; ZA, *470*, nr. 84.3 (mem. 21-6-1734). 'het openen van de Passegeule buijten Isendijk om door dezelve tot in den Brakman ebbe en vloed te doen doorgaan' inclusief 'het maken van een schephoofd aen de mond van het zelve canael in de Brakman'.

[174] ZA, *102*, nr. 48 (notities bij res. SZ 15-6-1744).

De afdammingen van het Oostburgse- en Haantjesgat vormden een wezenlijk onderdeel van zijn plan. Door de suatie van de omringende polders op het Oostburgsegat te brengen, zou dat door de schuring op diepte blijven. Het graven van een bekorting door het schor aan de noordzijde van de Isabellapolder-Benoorden was eveneens een optie. De afdamming van het Haantjesgat diende een soortgelijk doel én de suatie van de Boompolder, de Generale Vrijepolder en het Oostenrijks achterland. De afdammingen verkortten de vloedweg en men kon ten allen tijde hierdoor eenvoudig de Oostenrijkse polders inunderen. Mochten veranderingen voorvallen in het Zwin, de Braakman en bij de Hoofdplaat (de voorloper van de Hoofdplaatpolder) dan kon een bekade doorsnijding in het schor van Dierkensteen soelaas bieden.[175]

10.5.11. De uitvoering van het Plan Wiltschut

Na een grondig onderzoek van zijn calculaties kreeg Wiltschut op 7 april 1735 opdracht om bestekken te maken. Die werden op 5 mei in de Raad van State behandeld. Op aandrang van Zeeland vond de aanbesteding al op 5 juli plaats in IJzendijke voor fl 104.466.[176] De Jonkvrouw-Bezuiden-, Clara- en Oudemanspolder werden gelast hun binnendijken te verzwaren tot zeedijken. In de Grote Jonkvrouwpolder wenste hij, naast de linie aan de noordzijde, ook een voldoende hoge kade langs de zuidzijde van het kanaal om het waterboezem zo klein mogelijk te houden en meer stroming te hebben.[177] Dat is uiteindelijk deels uitgevoerd en het bekade deel kreeg de naam van Grote Jonkvrouw-Bezuidenpolder. Wiltschut kreeg de supervisie en Jacob van Doeveren werd toegewezen ter assistentie.[178] Over de afdammingen van het Oostburgse- en het Haantjesgat werd niet gerept. De Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder verzocht, vanwege inundatiegevaar, de Nieuwendam meer westelijk te doorgraven waaraan Wiltschut gehoor moest geven. De Zuiddiepe- en Grote Jonkvrouwpolder richtten zich tot de Raad van State voor compensatie. De uitgedolven grond vond een bestemming in de linie. Wat overbleef, moest tot 1,1 meter worden opgewerkt aan de zuidzijde om de waterboezem beperkt te houden. De Grote Jonkvrouw-polder zou in twee worden gedeeld: 220 hectaren benoorden en 225 hectaren bezuiden het kanaal. 220 hectaren gingen verloren. Uit praktische overwegingen ontstonden twee autonome polders: de Grote Jonkvrouw-Bezuidenpolder en de Grote Jonkvrouw-Benoordenpolder.[179]

De werkzaamheden duurden van 1735 tot en met 1737 en waren niet gespeend van tegenslag. De stormvloeden van 27 februari en 20 oktober 1736 richtten ernstige schade aan en werkten kostenverhogend.[180] De wispelturige Wiltschut veranderde telkens van gedachten, wat koren op de molen was van zijn criticasters en ook de Raad van State irriteerde.[181] Op 28 augustus viel het besluit dat de Nieuwendam uiterlijk maart 1737 moest zijn geopend. Verder wenste de Raad een project met begroting van de afsnijding door het schor voor de Isabellapolder-Benoorden.[182]

Vanaf 31 mei 1736 bemoeiden de Zeeuwen zich met het werk. Wiltschut wees hen op de noodzaak van de twee bekortingen door de Generale Prins Willempolder I en de Generale Vrije-

---

[175] ZA, *470*, nr. 84.1 (mem. Wiltschut 14-10-1742), nr. 84.3 (minuut 14-2-1738).
[176] NA, *1.01.19*, nr. 234, fol. 288-290, 383v, 388v-389, 449-450v, nr. 235, fol. 601; *Leydse Courant*, 30-5 & 1-7-1735, 2; ZA, *470*, nr. 84.3 (minuut Buijtenheim & Van Hove 27-5-1735). In 18 percelen.
[177] NA, *1.01.19*, nr. 562 (30-1-1736); *4.VTH*, nr. 2936.
[178] NA, *1.01.19*, nr. 235, fol. 762v-763v.
[179] NA, *1.01.19*, nr. 234, fol. 458-459 & 601, nr. 235, fol. 601-601v, 681v-682, 727-727v, 762 & 962v-963v, nr. 236, fol. 107-109v, nr. 562 (30-1-1736); ZA, *3585*, nr. 1, fol. 1-5, 14-15; *470*, nr. 84.3 (res. SG 19-6-1736). Vlissingen op 20-6-1740.
[180] NA, *1.01.19*, nr. 1608, vb 1736, fol. 5v-8, nr. 236, fol. 367-368, 448v-449v, nr. 237, fol. 512-512v, 607-607v, 655v-656, 703-704, 815, 950; ZA, *470*, nr. 84.3 (res. 23-8 & 6-11-1736).
[181] NA, *1.10.42*, nr. 135 (mem. veranderingen 1735; idem bestedingen Wiltschut 1736); *1.01.19*, nr. 238, fol. 484; ZA, *470*, nr. 84.3 (res. 30-1-1736).
[182] NA, *1.01.19*, nr. 236, fol. 74v-75v & 107-109v; nr. 237, fol. 656, 683, 706-712v, 815v-816 & 950-950v.

polder alvorens de Nieuwendam te openen. De Zeeuwen namen dit over maar de Raad van State veranderde niet van standpunt.[183] Op 25 januari 1737 berichtte Wiltschut dat de Nieuwendam op 16 februari bij doodtij kon worden geopend. De drie hoge springtijen van 1, 16 en 31 maart zouden het enigszins opgeslibde nieuwe kanaal zijn diepte hergeven. De Oostdijk moest wachten tot de ondiepe doorgravingen waren uitgeschuurd. De opdracht volgde op 12 februari en in maart ging de dam door en werd de inundatiesluis verwijderd.[184]

Op 28 mei 1737 inspecteerden Haagse gecommitteerden met in hun zog diverse hoogwaardigheidsbeklederes het project. De heren wilden resultaat zien en het doorsteken van de Oostdijk werd bepaald op maart 1738.[185] De storm van 9 december 1737 veroorzaakte forse veranderingen in de bedding. Toch liet Wiltschut zich op 29 december positief uit over de resultaten in het 0,55 meter diepe kanaaltraject. Hij bepleitte de opening van de Oostdijk uit te stellen, de Nieuwendam te slechten, de aanleg van de dammen in het Oostburgse- en Haantjesgat en de drie bekortingen.[186] Op 14 februari 1738 was hij minder euforisch maar bleef optimistisch. Van Doeveren, die met drie betrouwbare personen had gepeild, overlegde een minder positief resultaat. Zijn voorstel was terstond de Oostdijk te openen en het plan verder te schrappen. Volgens hem stelde Wiltschut slechts werken voor om aan het werk te kunnen blijven en om het gebrek aan succes van de werken aan de Passegeulelinie te verdonkeremanen. Wiltschut voerde ter verdediging aan dat alleen het totaalpakket het gewenste resultaat kon opleveren. De Raad van State besloot tot het slechten van de Nieuwendam en het openen van de Oostdijk in maart. De rest kon wachten. Wiltschut kwam weg met een reprimande maar reageerde met een pamflet en schakelde hulptroepen in.[187] Van Doeveren stelde nu een dichte Oostdijk en een dam bij Bakkerspolder voor met in beide een spuisluis. Als staand water of schuurkom zou de Nieuw-Passegeule veel langzamer dichtslibben. Desnoods kon men de dijken van de Waterlanden doorsteken.[188] De Zeeuwen steunden Wiltschut en de Raad van State besloot tot nieuwe peilingen op 31 maart en 1 april. Die benaderden de metingen van Van Doeveren. Overeenstemming werd bereikt de Oostdijk op 14 april voor korte tijd door te steken om te zien wat zou gebeuren. Op 19 mei was dat een feit en werden 60 palen geplaatst als ijkpunten voor de monitoring. Na de bepaling van de ligging van het wantij zou men, bij het doodtij op 24, 25 of 26 juni, de dijk sluiten. Pas na een aantal mislukte pogingen lukte dat. Tot dan had het (deel)project minimaal fl 142.061 gekost (zie bijlage 6, tabel 17.7).[189]

In 1739 droeg Wiltschut het maken van een plasberm in de Oostdijk aan als oplossing tegen de sedimentatie tussen Turkeye en 't Schaapstal. Daardoor kon de (sediment armere) top van het getij vanuit de Braakman de Nieuw-Passegeule schuren. Dankzij zijn hulptroepen werd dat in 1741 gerealiseerd.[190] De metingen tussen juni 1738 en 1743 toonden nu aan dat het deel ten westen van de Nieuwendam dieper werd maar het kanaal en het stuk door de Grote Jonkvrouwpolder ondieper. Het wantij verplaatste zich naar de Jonkvrouwschans toe. Wiltschut toonde zich een tevreden man daar dit zijn gelijk bewees. De aanleg van de tragels en de bekortingen in het westelijke deel zou dit wantij wegnemen daar het water uit de Nieuw-Passe-

[183] NA, *1.01.19*, nr. 237, fol. 506v-507 & 555v-556, nr. 534, fol. 195.
[184] NA, *1.01.19*, nr. 238, fol. 86v-87v, 107, 431 ; ZA, *470*, nr. 84.2 (res. 5-3 & 2-4-1737, 14-3-1738), nr. 84.3 (res. 5-2 & 16-12-1737), nr. 84.1 (8-2, 19-6, 6-11-1736, 5-2 & 29-12-1737.
[185] ZA, *2*, nr. 546 (res. GR 17-7-1737); NA, *1.01.19*, nr. 239, fol. 591-591v.
[186] ZA, *470*, nr. 84.3, fol. 120-123 (Wiltschut aan RvS 29-12-1737); NA, *1.01.19*, nr. 240, fol. 74v-75.
[187] NA, *1.01.19*, nr. 240, fol. 129-132 (21-2-1738); *4.OMM*, nr. 184, sub V95. Die hulptroepen waren degenen die wat in zijn plannen zagen zoals de gouverneur en leden van de Zeeuwse Staten.
[188] NA, *1.10.42*, nr. 135 (Philippine, 22-2-1738 T. van Doeveren).
[189] NA, *1.01.19*, nr. 240, fol. 197, 208-209v, 288-294, 423-423v, 514-516, 563, nr. 241, fol. 607-608, 678-678v, 758-759, 961v, nr. 242, fol. 453-453v. Volgens Van Dun en T. van Doeveren viel het wantij 19-22,5m ten oosten van 't Schaapstal, 5.600-6.000m van de Braakman.
[190] ZA, *470*, nrs. 84.1 (minuten 1739-1741), 84.2 & 85.9 (tekeningen & werken); NA, *1.01.19*, nr. 245, fol. 719, nr. 246, fol. 492, nr. 247, fol. 736.

geule sneller in het Zuiddiepe zou arriveren.[191] Op 4 oktober 1742 kreeg hij de gelegenheid om met de Zeeuwse gedeputeerden in Den Haag de Raad van State op de hoogte te stellen van zijn overwegingen.[192] Hij wist de heren te overtuigen en mocht de bestekken maken maar in 1744 waren de werken nog niet begonnen. De voorgestelde inundatiesluis in de Grote Jonkvrouw-Bezuidenpolder haalde het niet.[193] Toen de Raad hem in 1744 aansprak op de onmogelijkheid met de getijstroom alleen de waterlinie op diepte te brengen, confronteerde hij de heren met hun eigen beleid. Zijn plan was niet uitgevoerd zoals hij het had ontworpen. Hij zag nu alleen nog maar nut in een staand water.[194] Daarmee steunde hij het plan van griffier J. de Wee en wat zijn opponent Van Doeveren in 1738 had bedacht.

Bij het tot stand komen van de nieuwe Passegeulelinie zien we dat tegenstellingen en afgunst tussen de deskundigen hoogtij vierden en dat men geen middel onbenut liet om elkaars werk te torpederen. Opmerkelijk is dat de gedreven Wiltschut in veel gevallen, door het voor de kar spannen van de Zeeuwse Staten en de gouverneur maar ook door bluf, de Raad van State, die duidelijk liet zien niet goed te weten hoe hiermee om te gaan, wist te overtuigen hem te volgen in plaats van zijn superieuren. Opmerkelijk is dat Van Doeveren, bij wie alleen buitendijkse oplossingen genade konden vinden in 1738 het afdammen van de Nieuw-Passegeule voorstelde, zij het om de aangrenzende buitendijkse geulen te schuren, wat de door hem verketterde Van Coehoorn in 1702 ook met de Grote Jonkvrouwpolder had beoogd. Het lijkt er op dat dit meer een principieel tegenvoorstel was.

10.5.12. Plan De Wee en vervolg

Aan het plan van griffier De Wee ging in maart 1744 een verzoek vooraf van de Zeeuwse Staten tot het treffen van voorbereidingen voor de verdediging van hun gewest.[195] Naast inundaties in de polders ten zuiden van de Nieuw-Passegeule hield zijn plan de afdamming in van die geul bij Bakkerspolder en de Braakman. In 1743 was het wantij tussen de Jonkvrouwschans en 't Schaapstal opgehoogd tot 0,6 meter onder het schorniveau. Als goedkoper alternatief voor het uitgraven wenste De Wee een dam aan de Bakkerspolder met een grote sluis. Een jaar later moest hetzelfde gebeuren aan de kant van de Braakman. In de tussentijd konden de wintervloeden vanuit de Braakman, door met de sluis te spelen, de ondiepe stukken wegschuren. Met ongeveer 4 meter waterdiepte voor de Bakkerspolder was een halve meter opslibbing daar acceptabel. Na het sluiten van de Braakmandam kon de diepte worden bewaard door alleen zeewater in te laten als dat nodig was en niet zoals indertijd bij de Grote Jonkvrouwpolder vrijwel dagelijks waardoor die zo snel was opgeslibd. Aan de westzijde kon bij oorlog het Haantjesgat of de Brandkreek worden doorgestoken tot schuring langs de dam en in het Coxyschegat. Met of zonder dam zou daar verlanding optreden. Achter de Nieuw-Passegeule moest een linie komen. Een andere oplossing greep terug op een van de plannen uit 1726. Ook De Wee vond Van Doeveren en Van Dun op zijn pad. Zij prefereerden het telkens openen en dichten van coupures in de einddammen. De Zeeuwse Staten maakten het project aanhangig bij de Raad van State en verzochten voorlopig een sloot van 't Schaapstal tot voorbij de Jonkvrouwschans te graven voor

[191] ZA, *102*, nr. 48 (notities bij res. SZ 15-6-1744; mem. 14-7-1742 Wiltschut); *2*, nr. 172 (23-4-1742), nr. 550 (2-8-1742); *470*, nr. 84.1 (minuten 1738-1741 aan RvS); nr. 84.3 (minuut 22-7-1742); NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V30; *1.01.19*, nr. 240, fol. 514; *1.10.42*, nr. 135 (brieven Wiltschut aan RvS 23-8 & 15-10-1742). Volgens Wiltschut wilde T. van Doeveren de veranderingen niet melden 'als al te strijdig aan zijn toeleg'.

[192] ZA, *470*. nr. 84.1 (minuut 25-9-1742 Esbeek).

[193] NA, *1.01.19*, nr. 248, fol. 1588, nr. 249, fol. 158-159, 421-423, nr. 252, fol. 158-159, 421; ZA, *470*, nr. 84.1 (minuut 23-3-1743 gouverneur; minuten 12-4 & 18-5-1743 RvS; minuut 30-4 1743 SZ); *2*, nr. 173 (31-1 & 5-2-1743), nr. 3460, fol. 244.

[194] NA, *1.10.42*, nr. 135 (stukken Passegeule; notities A. van der Hoop; consideraties Wiltschut cf. res. 9-10-1744); *1.01.19*, nr. 256, fol. 1742.

[195] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V30; *1.01.19*, nr. 864-I; ZA, *102*, nr. 48; *470*, nr. 84.3 (minuut 21-6-1744 SZ & consideraties). Hij begrootte zijn plan op £25.231-14-8.

meer schuring over het wantij. Van Doeveren en Van Dun zagen alleen iets in het omwoelen van de zandbodem na de afdamming bij Bakkerspolder.[196]

Eind juni 1744 lagen de schorren bij 't Schaapstal even hoog als de aangrenzende polders. Na opmetingen op 13 augustus gaf De Wee de voorkeur aan een zo westelijk mogelijke afdamming vanwege de schuring vanuit het Haantjesgat. Aan de oostzijde leek hem een locatie ongeveer 185 meter ten westen van het grote rijshoofd de beste plaats. Mede door krachtig lobbywerk uit Zeeland nam de Raad van State het plan over. Op 5 november 1744 kregen Van Dun, Van Doeveren en Wiltschut order om het uit te werken.[197] De brede verlaten en de afdamming van het Haantjesgat, die Wiltschut voorstond, werden vanwege de kosten niet realistisch bevonden. Doordat haast was geboden, mochten direct werklieden worden aangenomen om de grond los te woelen. Voor de aanbestedingen op 12 en 26 februari 1745 was geen voorafgaande toestemming van de Raad van State nodig maar vanwege de hoge sommen werden ze afgekeurd.[198] In plaats van de westelijke afdamming op hoogte te brengen, zag Van Doeveren nu meer in de afwerking ervan op het schor als een lage tonronde dam van 376 meter. Het vloedwater kon hierover in de Nieuw-Passegeule vloeien en op de eb naar de Braakman afstromen. Mocht dit goed uitpakken dan waren er twee mogelijkheden. De eerste was het wachten tot de dieptes tegen de Bakkersdam zouden zijn opgeslibd. die dan openen en de Oostdijk sluiten tot schuring ervan. De andere mogelijkheid was de Nieuw-Passegeule tot een staand water maken zoals De Wee dat in zijn plan voorstond. In 1746 rekende Van Doeveren erop op die manier – en met het inunderen van de Waterlanden – de verlanding te beteugelen. Hij rekende echter buiten de aanwezigheid van de Fransen in Gent en Brugge.[199]

De Generale Prins Willempolder I zag zijn afwatering bedreigd en had een project paraat om ten westen van de Zandkreek een nieuwe sluis te leggen.[200] Zeeland maande de Raad van State op 11 februari 1746 aan om met spoed aan de Passegeulelinie te beginnen. Op 1 oktober 1746 constateerde De Wee dat het kanaal 0,55 tot 0,85 meter dieper was geworden maar dat het wantij met 0,45 meter was opgehoogd. Indien niet werd begonnen, kon het project beter worden afgeblazen. In maart 1747 deed De la Rocque een laatste dringende oproep.[201] De benodigde penningen werden niet gevonden en van uitstel kwam afstel. Het vervolg kwam na 1760.

Het Plan de Wee kan worden gezien als het logisch voortborduren op het plan van Van Coehoorn na het veranderen van de buitendijkse situatie, lees opslibben, in de Nieuw-Passegeule. Voor de conservatieve geesten was dat een stap te ver maar ook die ontkwamen er na verloop van tijd niet aan dit plan grotendeels te omarmen. Maar toen was het zoals we al vaak hebben moeten constateren te laat.

---

[196] ZA, *2*, nr. 3460, fol. 271-273; NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V30 (SZ aan RvS 3-7-1744; considerations Wiltschut 11-6-1744 & dito Van Dun & T. van Doeveren 4-8-1744); *1.01.19*, nr. 255, fol. 1044-1045, nr. 256, fol. 1742v.

[197] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1744, fol. 52v, nr. 256, fol. 1742-1743; *4.OMM*, nr. 122, sub V30 (inspectie 13-8-1744; De Wee aan Van Burgt 14-12-1746; mem. De Wee 5-4-1747); *4.VTH*, nr. 2950.

[198] ZA, *470*, nr. 84.3 (minuut 20-7-1744 Dibbets), nr. 84.9 (minuut 23-10-1744 RvS); *2*, nr. 175 (12-8-1745); NA, *1.01.19*, nr. 257, fol. 387, nr. 258, fol. 1004; *4.OMM*, nr. 122, sub V30 (bestedingen 12-2-1745).

[199] NA, *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. bij res. 6-7-1744 i.v.m. notulen 13-8-1744; considerations & begrotingen Van Dun, T. van Doeveren & Wiltschut cf. res. 9-10-1744; geheim rap. 13-8-1744 cf. geheime res. 24-9-1744); *1.01.19*, nr. 255, fol. 1217, 1364, nr. 256, fol. 1742; *4.OMM*, nr. 122, sub V30 (reflectie T. van Doeveren 27-10-1746; considerations De Wee 22-2-1746).

[200] ZA, *3556*, nr. 186, fol. 38-42, nr. 187, fol. 29, 38-39, nr. 223, fol. 10v, nr. 225, fol. 40v, nr. 226, fol. 32.

[201] ZA, *2*, nr. 176 (11-2-1746, nr. 1375 (De la Rocque aan GR 10-4-1747); *470*, nr. 84.3 (Bateux aan RvS 16-3-1747); NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1745 fol. 26 & vb 1746 fol. 18-18v, nr. 265, fol. 578v; *4.OMM*, nr. 122, sub V30 (mem. aan Van Burgt 14-12-1746); *1.10.42*, nr. 165 (geheim rap. bij notulen 31-5-1745 SZ); *4.VTH*, nr. 2950 ('Dam-dijk' uit 1747).

10.5.13. De Oostenrijkse Successieoorlog: 1740-1748

Op 16 maart 1745 zond de Raad van State aan alle militaire bevelhebbers nadere inundatieorders.[202] Dibbets diende per direct zorg te dragen dat alle sluizen werden gedicht om het afstromende zoetwater op te houden tot de hoogste terreinen circa 15 centimeter onder water stonden. Tijdens het vullen van de stadsgrachten en het betragelde inundatiebekken om Sluis bleek de sluis tussen de vaart en de stadsgrachten verrot en moest in allerijl vervangen worden.[203] Het idee was om naderhand de sloten binnen het zoute inundatiebekken van de Bewesteree-Benoordenpolder vol te zetten. Om schade aan de gewassen te voorkomen, kon een teveel aan water aflopen via de Oostsluis.[204] De geringe wateraanvoer vanuit Maldegem en Eeklo in het voorjaar van 1745 bleek onvoldoende om de verliezen te compenseren. In mei hadden Van Doeveren en Van Dun weinig opbeurend nieuws. De waterlopen ten zuiden van de Graafjans- en Zijdelingsdijken waren dichtgeslibd. Daardoor en omdat de polders in de Waterlanden en die van Beoosteren Bewesteree relatief hoog lagen dankzij een pleistocene zandrug, was alleen 's winters het zoetwateraanbod voldoende. Ze vertrouwden echter op de inlaat van zeewater en hun advies week niet af van de order van 16 maart.[205] Het inundatiebekken ten westen van Sluis viel droog nadat de twee sluizen bij fort Sint-Donaas waren opengezet. Daarnaast hadden de inwoners van Sint-Anna ter Muiden een manier gevonden om door de duiker bij de Nachtegaal op de gracht van de Cantelmolinie te lozen.[206] Vandaar dat Wiltschut (volgens zijn superieuren ten onrechte) in maart het zoetwaterbekken en de polders ten zuiden van de Sint-Pietersdijk met zeewater had laten vullen vanuit de Aardenburgsehaven en door de Westsluis en een oude sluis in de Sint-Pietersdijk vanuit het Paswater.[207] Het verzoek van de getroffen polders om een sluis voor de Stierskreek op het Lapschuersegat te mogen steken, vond bij Van Doeveren geen genade maar werd desalniettemin door de Raad van State goedgekeurd. Als oplossing voor de overlast van zeewater in het zoetwaterbekken stelde hij voor om, zodra het ging regenen, overal kort voor springtij de inundaties af te laten en binnen de tragels te vullen vanuit de Aardenburgsevaart. Daarna kon de zoutwaterinundatie worden hersteld. Hiermee zouden vijf dagen gemoeid zijn.[208]

Op 17 juli 1745 kreeg Dibbets het bevel direct de doorstekingen te laten maken om een zoute inundatie te krijgen en eventuele tegenstand met geweld te keren. Van Doeveren moest zich onmiddellijk naar Sluis begeven om bij de uitvoering te assisteren. Twee dagen later liet Dibbets de Oost- en Westsluis openzetten waarna 880 hectaren met zeewater inundeerde. Op 24 juli kwam de order zeewater in te laten door de sluis van fort Sint-Donaas en de vijf kokers bij het werk Spijtubakkus. De sluis liep grote schade op en moest, mede om de inundatie te handhaven, worden afgedamd voor reparatie. In die maand overstroomden rondom de Stierskreek 200 hectaren en in de Praatvliet 210 hectaren met zeewater. Het resterende deel van Heile (340 ha), van Sint-Baafs (Praatvliet) en de Dooperspolder (110 ha) werd in juli en augustus mede, met zoetwater, geïnundeerd.[209] In november 1745 vreesden de Beoosteree- en Bewesteree-Bezuidenpolder een zoetwaterinundatie vanuit de Ee en die kwam er ook. Het jaar daarna

---

[202] NA, *1.01.19*, nr. 257, fol. 458.

[203] ZA, *3521*, nr. 1 (27-3-1745), nr. 295 (acte van prisie & taxatie 10-5-1745); NA, *1.10.42*, nr. 135 (brieven De la Rocque 17-11-1745 & T. van Doeveren 23-3-1745); *1.01.19*, nr. 257, fol. 502, nr. 260, fol. 1762-1756, 1764-1675, 1862v. De schadeafhandeling wilde men identiek organiseren als in de vorige oorlog. Die bedroeg ditmaal minimaal £579.

[204] NA, *1.01.19*, nr. 258, fol. 606-606v, nr. 259, fol. 1138-1139v, 1204-1204v.

[205] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V31 (rap. Van Dun & T. van Doeveren 11-5-1745); *1.01.19*, nr. 257, fol. 461; nr. 258, fol. 888, 973-977. Die order was gebaseerd op hun bevindingen en aanbevelingen van de inspectie in december 1744.

[206] NA, *1.01.19*, nr. 258, fol. 866, 973-977.

[207] ZA, *3523*, nr. 342; *3522*, nr. 300, 301 & 320; NA, *1.01.19*, nr. 257, fol. 545, 592, 635, nr. 258, fol. 691 &753.

[208] NA, *1.01.19*, nr. 262, fol. 953-953v, nr. 263, fol. 1170v & 1315, nr. 564, (advies 26-9-1746); *1.10.42*, nr. 135 (A. van der Hoop n.a.v. T. van Doeveren & De la Rocque 10-10-1745).

[209] NA, *1.01.19*, nr. 259, fol. 1259, 1280, 1335, nr. 564 (21-6-1746; 26-7-1646), nr. 260, fol. 1762-1763v; ZA, *3521*, nr. 1 (4-11-1745), nr. 8 (minuten 10-8-1745 RvS & 27-10-1748); *292*, nr. 1950.5.

werd de Franse druk steeds groter. De consensus was dat door de investeringen in Sluis de positie van het Eiland van Cadzand redelijk was veiliggesteld. Edoch om de linies te bezetten, waren meer troepen nodig, ondersteund door uitleggers en extra batterijen en daar ontbrak het aan.[210] In de zomer van 1746 lag de Bewesteree-Benoordenpolder wederom geïnundeerd, waarover aan gouverneur wekelijks schriftelijk rapport moest worden gedaan.[211] Om de Bewestereee-Bezuidenpolder de sluis in de Sint-Pietersdijk te laten vernieuwen, mocht de inundatie er in september 1746 korte tijd 0,5 tot 0,8 meter worden afgelaten.[212] Pas in december 1746 liet De la Rocque het overtollig water van de twee hiervoor genoemde polders aflopen.[213] Totaal lagen in 1745 en 1746 rondom Sluis 3.800 tot 4.200 hectaren geïnundeerd.

In de Nieuw-Passegeule kon men slechts constateren dat het wantij bij laagwater met paard en wagen (zelfs met kanonnen) kon worden overgestoken. Tijdens het hoogwater op doodtij stond er nauwelijks water. In 1746 vormde het water ten koste van het kanaal een geul naar de afgedamde kreek tussen 't Schaapstal en de geslechte Nieuwendam. Met een tonronde dam werd deze afgedicht. Het rijshoofd in de Braakman werd vernieuwd.[214] De Eylandtpolders (Generale Vrijepolder) verzochten in augustus 1745 dat, net als in de vorige oorlog, alleen de vijf polders langs de Nieuw-Passegeule zouden worden geïnundeerd en de andere drie gevrijwaard zouden blijven.[215] Wiltschut stelde in 1746 dat ruim 1.700 hectaren moesten worden geïnundeerd zuidelijk van de Nieuw-Passegeule: de Eylandtpolders, Oudenman-, Grote Jonkvrouw-Bezuiden-, Thibaut- en Clarapolder. Op Oostenrijks territoir waren dat, om de Brandkreek te schuren, de Krakeel-, Spaanse Oudemans-, Kleine Jonkvrouw-Bezuiden-, Sint-Barbara- en Laureinepolder, totaal 1.430 hectaren.[216] Voor zover is na te gaan, zijn die inundaties toen niet gesteld.

Na de inname van Antwerpen door de Fransen schreef de Raad op 31 mei 1746 Van Dun en Van Doeveren aan om een overzicht van de gestelde inundaties op dat moment.[217] Aan het einde van het jaar namen de Franse troepen posities in langs de grens zonder verder vijandelijkheden te ondernemen.[218] Toen de Fransen in 1747 vanuit Brugge naderden, lieten de commandanten uit voorzorg de zeesluizen openzetten van Sas van Gent, Philippine en Sluis. Een Frans detachement nam op 17 april zonder slag of stoot Aardenburg in waarna Van Löwendahl er zijn hoofdkwartier vestigde. Tegelijkertijd trok een legermacht op het wantij bij 't Schaapstal de Nieuw-Passegeule over. Biervliet viel dezelfde dag in hun handen evenals Schoondijke, Breskens en Cadsandria. IJzendijke capituleerde op 23 april na een belegering van enkele dagen te hebben doorstaan. Op 19 april namen de Fransen via de dijken langs de geïnundeerde Aardenburgsehaven het Havenfort in en vatten post aan de Oostsluis en het veerhuis. Na een vijf dagen durende belegering vanuit loopgraven tekende kolonel Lambregtsen op 22 april te Sluis het capitulatiedocument.[219]

---

[210] NA, *1.10.42*, nr. 143 (mem. s.d.). Een uitlegger is een met geschut bewapend (soms platboomd) vaartuig, bestemd voor de beweeglijke invulling van de verdediging van een linie of stelling (Kamps, *et al*., *Terminologie verdedigingswerken*, 43).

[211] ZA, *470*, nr. 84.3 (Sluis 9-9-1746); NA, *1.01.19*, nr. 262, fol. 1017.

[212] NA, *1.01.19*, nr. 262, fol. 953-953v, 1232, 1315v.

[213] NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 2117-2117v, nr. 263, fol. 1756.

[214] NA, *1.01.19*, nr. 262, fol. 1196-1196v, nr. 263, fol. 1371v-1372.

[215] NA, *1.01.19*, nr. 259, fol. 1472-1472v. Die drie waren de Kruis-, Sint-Lievens- en Jeronimuspolder. Dit is niet teruggevonden in 1702-1708.

[216] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V30 (lijst Wiltschut 1746).

[217] NA, *1.01.19*, nr. 262, fol. 757-757v. Met vermelding van: 1. welke sluizen wel/niet geschikt voor inundatie; 2. zoetwatertoevoer; 3. benodigde tijd tot het stellen inundaties; 4. gewenste peil en tekens te stellen; 5. de waterhoogte; 6. oppervlak van de inundatie; 7. mogelijkheid tot aftappen; 8. hun overwegingen.

[218] De Brock, 'Bijzonderheden', 233.

[219] *Leydse Courant*, 24-4-1747, 1; GAS, *ASA*, nr. 129; Van den Bossche & Willemsen, *Biervliet*, 111; ZA, *3556*, nr. 188, fol. 40v-44v; Van Nimwegen, *De Republiek*, 299; NA, *4.OMM*, nr. 123, sub V34; *1.10.42*, nr. 132 (ont-

Om het scheepvaartverkeer op de Westerschelde te beheersen, installeerden de Fransen een batterij bij de haven van Breskens.[220] De vrees voor een invasie op Walcheren leefde sterk onder de Middelburgse bestuurders maar zover kwam het niet. Op 28 en 29 januari 1749 vertrokken de Fransen.

10.6. Samenvatting en conclusies

Een van de belangrijkste Staatse eisen bij de totstandkoming van het Barrièreverdrag was de aanwezigheid van een Staats garnizoen in een aantal Zuid-Nederlandse plaatsen op enige afstand van de Franse grens, de zogenaamde Barrièresteden, waarmee het Oostenrijks bewind schoorvoetend akkoord ging. Een tweede belangrijke eis raakte het onderzoeksgebied en dat was de uitbreiding van het Staatse grondgebied om op eigen bodem inundaties te kunnen uitvoeren. De eis werd niet ingewilligd, waarna het inunderen van Oostenrijks land in een geheim plan werd vervat dat met de komst van de Fransen, onder andere in 1745 bij Middelburg (Vl.) en Sint-Laureins, toepassing vond. Voortdurend was er onenigheid tussen de wateringen in de Zwinstreek en het Staats gezag over de afwatering en met name de lozingscapaciteit van de in Staatse handen zijnde sluizen. Militaire overwegingen en de havenbelangen van Sluis prevaleerden zodat de Staatse inspanning om tegemoet te komen minimaal was.

De Oostenrijkse linies, bestaande uit de oost-west lopende kanalen, enkele inundaties en de overwegend verwaarloosde, op het laatste moment opgeknapte fortificaties in de Zwinstreek en het Meetjesland bleken geen obstakels van betekenis voor de Franse troepen om de gebieden ten noorden ervan onder contributie te brengen. In 1747 gebruikten ze het Vrije van Brugge als springplank voor de verovering van Staats-Vlaanderen.

De minimale Staatse gebiedswinst nabij Sluis had consequenties voor de inundatieplannen. Sinds dat het generale plan van Van Coehoorn was gepresenteerd, was het landschap drastisch veranderd door opslibbing en be- en herdijkingen. Het plan kon daardoor niet meer binnen het oorspronkelijk territoir verwezenlijkt worden. Deskundigen schetsten bij herhaling een weinige rooskleurige beeld over de staat van de verdediging in het Vrije van Sluis. De periode tussen de twee successieoorlogen kenmerkte zich vooral door verwaarlozing. Pas toen er opnieuw een sterke oorlogsdreiging ontstond, werd de verdediging met water serieus opgepakt. Aan de westzijde van de vesting ging men uit van een inundatie met zoetwater vanuit Vlaanderen door het afdichten van de sluizen daar. Dat zou de lage zuidelijke delen vullen, waarna hier bovenop en op de hoger gelegen gronden voor de Pasforten zeewater kon worden ingelaten. Aan de oostzijde van de vesting vulde de Aardenburgsevaart de grachten en een 95 hectaren groot bekken met zoetwater. De inundatieschade diende de hele polder te dragen. Eromheen kon de Bewesteree-Benoordenpolder met zeewater worden gevuld door de Oostsluis. De Bewesteree-Bezuidenpolder was te vullen met zoetwater vanuit de Ee maar ook af te toppen met zeewater door de Westsluis en eventueel via de Aardenburgsehaven. Bij de inrichting van het inundatiegebied van Sluis en Aardenburg loopt als een rode draad het historische recht van Aardenburg op een open havenverbinding. Door krachtig gelobby wist de stad die na de afdamming in oorlogstijd telkens heropend te krijgen. De haven en de Isabellapolder-Benoorden konden vanuit de Oostsluis worden gevuld. De lager gelegen Beoosteree-Bezuidenpolder was vanuit de Eeklosevaart en de Ee met zoetwater gevuld te houden om het aftappen van de voorliggende inundaties te voorkomen. Toen het zover was, bleek alleen ‘s winters de zoetwateraanvoer voldoende zodat ook zeewater nodig was. Door de beheerste inundaties tijdens eerdere conflicten, met als gevolg extra sedimentatie, lagen de polders langs het Sluisse- en Coxyschegat relatief hoog ten opzichte van het hoogwater, met name bij doodtij. Alleen omstreeks springtij was het vormen van een zeewaterinundatie snel te verwezenlijken. Ondanks deze na-

vangen Den Haag 26-4-1747); *1.01.19*, nr. 2190-III (Van der Plaat); Meesters, *De geschiedenis*, 226-227; De Brock, ‘Bijzonderheden’, 238.; SHAT, O15 4.7.D.256.

[220] SHAT, O15 4.7.D.143.

tuurlijke factor, die men niet in de hand had, laat de opzet van de waterlinie rondom Sluis zien hoe na ruim anderhalve eeuw het stellen van een militaire inundatie, ondanks enkele beperkingen, was geëvolueerd tot een tot in detail berekend strategisch en waterstaatkundig stelsel.

Voor de ineffectieve Passegeulelinie ontwierp ingenieur Wiltschut in 1734 een project dat de getijdenwerking weer toeliet in een oost-west lopende waterlinie, wat indruiste tegen de filosofie van Van Coehoorn. Ook al was zijn uitgangspunt een buitendijkse waterlinie, toch ondervond hij ferme tegenwerking van de conservatieve geesten zoals de generaal inspecteur van 's Lands zeewerken Teun van Doeveren en de directeurs fortificaties Cornelis van Bommel en Adriaen van Dun. De hoge kosten, de onenigheid en jaloezie tussen de deskundigen onderling en lokale gezagsdragers, de bemoeienissen van de gouverneur en de Zeeuwse Staten maakten de besluitvorming niet gemakkelijk voor de Raad van State. Er werd gekozen voor een compromis dat de helft van zijn voorstel omvatte. Dat had niet het gewenste resultaat, namelijk het verplaatsen van het wantij tot in de Braakman. Het is twijfelachtig of de volledige uitvoering dit wel zou hebben gerealiseerd daar na verloop van tijd een nieuw evenwicht zou zijn ontstaan, zoals zich dat ook in het begin van de zestiende eeuw had voorgedaan in de Brugsevaart (paragraaf **3.3.3.**). Vanaf 1744 werd het uitgangspunt een staand water, een gevuld zeewaterbekken in de traditie van Van Coehoorn. Door geldgebrek, langzame besluitvorming en de Franse inval van 1747 kwamen dit niet tot uitvoering. Opmerkelijk in het Passegeuleverhaal blijft de rol van ingenieur Wiltschut, die ondanks zware tegenwerking door de gevestigde orde, door zijn vasthoudendheid, kennis, bluf en gemanipuleer, toch veel voor elkaar kreeg.

Ook om de Waterlanden, gelegen ten zuiden van de Nieuw-Passegeule, te inunderen, werden nieuwe plannen ontwikkeld. Het kwam steeds neer op een zeewaterinundatie, uitgaand van een te geringe zoetwateraanvoer. Aanvankelijk was dat door gebruik te maken van de sluizen en later ook met doorstekingen in de zee- en binnendijken, zowel ten noorden als ten zuiden (dus op Spaans territoir) van de Brandkreek. Met de doorstekingen hoopten de indieners van de Waterlanden een spuiboezem te maken om de aangrenzende getijgeulen te schuren. Nieuw was daarbij het plan om te werken met coupures met wegneembare dammen in de binnendijken door De Wee, een innovatie die echter niet werd toegepast. Het binnenvallen van de Fransen in 1747 verhinderde de mogelijke uitvoering van enig plan.

Toen de Fransen in 1744 oprukten, voelden de Zeeuwse Staten zich zo ernstig bedreigd dat ze bij de Raad van State reclameerden, wat leidde tot een fors investeringsprogramma. Toch was er overal, ondanks de gevoelde urgentie tussen 1744 en 1747, herhaaldelijk uitstel in de uitvoering van de benodigde werken. Evenals in de aanloop tot de Spaanse Successieoorlog kunnen we ook nu weer vraagtekens plaatsen bij de effectiviteit van het Staatse antwoord op de Franse dreiging. Meningsverschillen tussen de deskundigen en geldgebrek waren de belangrijkste oorzaken. Ondanks veel verbaal vertoon was de bereidheid van de Zeeuwen om in hun eigen veiligheid te investeren niet groot. Niet onbelangrijk is ook dat de andere provincies de verdediging vooral als een Zeeuws probleem zagen.

Tussen het einde van 1744 en de zomer van 1745 werden uitgebreide zoet- en zoutwaterinundaties uitgevoerd. Het uitgangspunt was veelal een gecombineerde inundatie: een zoetwaterinundatie die met zeewater werd afgetopt. In 1747 bleek de verdediging geen partij voor de oprukkende, goed voorbereide Fransen die precies de zwakke plekken kenden. Sluis wist enkele weken weerstand te bieden alvorens het werd overgegeven. Hier werkte het verdedigingssysteem met inundatiebekkens dat was opgezet naar behoren. De accessen door de inundaties bij Sluis en Aardenburg bleken echter onvoldoende versterkt. De rest van het Vrije van Sluis volgde zonder slag of stoot. Door het tolereren van het wantij kan de Passegeulelinie, zeker gezien de grote financiële offers, als een fiasco worden beschouwd. Wederom gingen gezagsdragers voorbij aan het feit dat tijdens laagwater een verzande buitendijkse getijgeul door een vijand relatief gemakkelijk te passeren was. Dat laat zien dat men in Middelburg en Den Haag nog steeds onvoldoende op de hoogte was van de lokale situatie ondanks de regelmatige bezoe-

ken van gecommitteerden uit de diverse bestuursorganen. Een probleem hierbij was dat onder de deskundigen een sterke verdeeldheid heerste en hun adviezen vaak loodrecht op elkaar stonden. Naast persoonlijke tegenstellingen lag hieraan ook een gebrek aan inzicht ten grondslag. Plannen en adviezen waren niet gestoeld op empirisch onderzoek, hoewel ingenieur Wiltschut enigszins op zijn tijd vooruit liep. Mede als gevolg van het voorgaande werden de voorstelde plannen en maatregelen nooit goed of volledig uitgevoerd. Dat zal zeker zijn invloed hebben gehad op de effectiviteit van de maatregelen. Mogelijk dat de voorgestelde remedies bij volledige uitvoering effectiever waren geweest alhoewel we met de kennis van nu kunnen vaststellen dat het kortetermijnoplossingen waren. De Fransen maakten overal handig gebruik van de dijken om hun approches te maken. Dan was er ook nog de enorme Franse overmacht, ten opzichte van de geringe troepenmacht die de Republiek ter verdediging van de linies had ingezet.

Hoofdstuk 11

De gebieden ten oosten van de Braakman: 1713-1748

11.1. Inleiding

In dit hoofdstuk over de militaire inundatieperiode tussen 1713 en 1748 belichten we de militaire en bestuurlijke gebeurtenissen en de ontwikkelingen met betrekking tot de vestingwerken en de waterlinies in het onderzoeksgebied ten oosten van de Braakman. We onderscheiden hierin de Vier Ambachten en het Waasland die, waar nodig, nog verder in deelgebieden worden opgesplitst. Naast overeenkomsten zijn er ook verschillen in de ontwikkelingen oost en west van de Braakman en zelfs tussen de diverse deelgebieden ten oosten van de Braakman onderling zijn er verschillen. Dat betreft onder meer de manier waarop naar de buitendijkse inundaties werd gekeken door de diverse betrokkenen. Om inzicht te krijgen in de opvattingen van de betrokkenen en de manier van werken, doorlopen we een aantal defensieplannen. De vraag is of er groei optrad in de kennis van de buitendijkse processen. Speciale aandacht schenken we aan de buitendijks gebrachte Canisvlietpolder en de vloeiende gebieden ten zuidwesten en oosten van Hulst die in de vorige hoofdstukken probleemgebieden bleken. Op het eind van dit hoofdstuk geven we een samenvatting van dit hoofdstuk en vergelijken we de onderzoeksresultaten met die van het vorige hoofdstuk.

Voor de topografie gedurende de periode 1712 tot en met 1748 kan kaart 46 worden geraadpleegd en voor de landaanwinst en het landverlies kaart 57. De kaarten 54 tot en met 56 dienen te worden geraadpleegd voor de visualisering van de inundaties gedurende de jaren 1744-45, 1746 en 1747. Voor de technische gegevens over de sluizen verwijzen we naar bijlage 5, tabel 17.3.

11.2. De Vier Ambachten

11.2.1. Inleiding

De eerste voorstellen voor de nieuwe landsgrens zuidelijk van de Vier Ambachten grepen terug op de Gentse Lieve, de Moervaart, de Stekensevaart, de Grote Geule en de Melkader. Dat werd binnen het Boekhouter- en Assenederambacht teruggebracht tot de lijn Rieme – Kaprijke – Wachtebeke. Als alternatief voor de Zuid-Nederlandse gebieden stelde de Oostenrijkse onderhandelaar het inunderen van de Autrichepolder voor. In 1715 resteerden van de Barrière slechts enkele polders in de Waterlanden, die bij Sas van Gent en die grenzend aan de Schelde. De gebiedswinst voor de Vier Ambachten na 1718 was miniem. Rond het fort Liefkenshoek, bij Philippine en Sas van Gent werd enig grondgebied toegevoegd dat als inundatiegebied kon dienen.[1] Dit zal stellig van invloed zijn geweest op de inundatiemogelijkheden, de plannen daartoe en de uitvoering ervan in een later stadium.

De stormvloed van 1715 richtte in Hulsterambacht veel schade aan maar afgezien van de Polder van Namen, was er nauwelijks blijvend verlies. Enkele decennia later zorgde de invasie van de paalworm voor grote problemen met de suatiesluizen en de zeewerken. Beide gebeurtenissen hadden hun weerslag op de landsverdediging in de Vier Ambachten.

Die viel terug op de van oost naar west lopende buitendijkse waterlinie en een aantal polders die onder water gezet konden worden, het merendeel langs de zuidzijde van de buitendijkse linie. Evenals die in het Vrije van Sluis stond de buitendijkse linie in de periode tussen de twee successieoorlogen onder druk: door verzanding van de diepe stroomgeulen en door de opslibbing van de slikken en de schorren. Vooral de schorren van Canisvliet (verdediging Sas van Gent), Kieldrecht (verdediging Hulst) en Ferdinandus, Moncado, Sint-Anna en Absdale

[1] Stuij, 'De relatie' & 'Zeeland, Staats-Vlaanderen'.

(verdediging Axel-Hulst) baarden de lokale commandanten en ingenieurs zorgen zoals we zullen zien. Wiltschut droeg in 1736 een pakket van maatregelen aan om te voorkomen dat de situatie verder zou verslechteren, doch tevergeefs. Van de uitvoering van het project Van Coehoorn kwam weinig terecht. Naast financiële problemen lagen hier ook andere, meer conservatieve, inzichten aan ten grondslag. Dit is een interessant gegeven dat verder zal worden uitgewerkt. Menig ander plan of voorstel kwam ter tafel, verzandde in een commissie en of verdween in een Haagse la. Van de drie genoemde gebieden worden de diverse projecten besproken om na te gaan wat er ten langen leste van terecht kwam, of er een zeker leerproces plaatsvond en of het iets zegt over de verhoudingen tussen de betrokkenen.

Evenals elders werd pas na het overschrijden van de Zuid-Nederlandse grens door de Fransen in mei 1744 actie ondernomen. De provincie Zeeland diende zorg te dragen voor het Committimus maar bleef in gebreke. Anderzijds liep de Generaliteit niet warm voor de Zeeuwse problemen. Na de dood van Karel VI in 1740 nam de bereidheid in Den Haag en Middelburg om wat te ondernemen toe. Dat betekende niet dat de samenwerking tussen de twee beter werd. Dit had ongetwijfeld invloed op de aanpak van de defensieproblemen en is daarom van belang nader te onderzoeken.

In 1744 werd serieus gewerkt aan het opmaken van de vestingen. Urgent werd het na de val van Gent in mei 1745 en al helemaal na die van Antwerpen in mei 1746. De werkzaamheden gingen door tot de Fransen op 17 april 1747 de grens overstaken maar waren toen nog lang niet gereed. Dit zegt iets over de succesfactor, met andere woorden het te laat in gang zetten van de voorbereidingen op een militair treffen.

In het najaar van 1744 begonnen de inundaties met zoetwater om Philippine. Naderhand volgden meer polders die tijdelijk of langdurig onder water werden gezet. Dat gebeurde zoveel mogelijk met zoetwater maar ook met zeewater, overeenkomstig het advies van Van Doeveren.[2] Van de deelgebieden Axel, Philippine, Sas van Gent en Hulst zullen die inundaties en hun werken onder de loep worden genomen (kaart 54 tot en met 56).

De inundaties en andere militaire werken bleken geen partij voor de oprukkende Fransen. Sas van Gent, Philippine en Hulst werden na een korte belegering ingenomen, Axel gaf zich zonder strijd over. Het beleg van Hulst is interessant om te vergelijken met dat van 1702. Daarom worden de gevechtshandelingen in 1747 samengevat.[3]

11.2.2. Het Committimus

Binnen het Committimus bestond de verdediging uit de vesting Axel en de linie in de Beoostenblij-Benoordenpolder. De linie grensde aan het wantij in het Axels Kanaal of Axelsevlakte en was er op voorspraak van Van Coehoorn gekomen. Kort na de oorlog werd de linie verwaarloosd. Bij het terug opmaken ervan in 1727, werd de inundatiesluis verplaatst van fort Zeeland naar fort Nassau maar men liet hem dichtslibben.[4] Door de verzanding van de Axelsevlakte en het Hellegat was het na 1730 mogelijk de eerstgenoemde bij laagwater te doorwaden. Voor de beeldvorming, een dergelijke situatie bestaat thans reeds een halve eeuw in de drie hoofdgeulen van het Verdronken Land van Saeftinghe. Wiltschut meldde in 1736 dat er bij fort Kijkuit buitendijks een boom was geplaatst als baken voor smokkelaars.[5]

In 1740 was er bestuurlijk enige beweging aangaande de verdediging. De bezoekende Zeeuwse raadsheer Versluis was in december 1741 niet onder de indruk. De Zeeuwse Staten richtten een dringende oproep aan de Raad van State om de linie op te knappen. Op 13 april

[2] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V31 (rap. Van Dun & T. van Doeveren 11-5-1745).
[3] Bauwens, 'Het Hulsterambacht'; Brand, 'De belegeringen'; Van Nimwegen, *De Republiek*; Leune, *Pieter de la Rocque*.
[4] ZA, *2*, nr. 3460, fol. 287; NA, *1.01.19*, nr. 215, fol. 630, 694, 696, nr. 1605, vb 1727, fol. 56v-59; *3.20.03*, nr. 53; *1.10.42*, nr. 135 (rap. Beaufort & Hoorn cf. SZ 17-6-1727).
[5] ZA, *470*, nr. 84.1 (Wiltschut 30-10-1736).

1743 volgden de aanbestedingen maar over de uitvoering waren de Zeeuwen in juli 1744 allerminst tevreden. Het fort Nassau lag verkeerd en diende 190 meter zuidwaarts te worden verplaatst tegen een vijandelijke nadering over het schor van Reigersbosch. De Raad reciproceerde met het verzoek de betalingsverplichting na te komen.[6] De val van Gent in mei 1745 noopten de Zeeuwen tot verdere actie. De meeste werken waren klaar en de forten werden bemand. Over het afgeleverde werk waren ze ontevreden.[7] Met de opgeknapte inundatiesluis kon volgens Van Doeveren echter de inundatie in twee maal 24 uur worden gesteld.[8] De Raad van State machtigde De la Rocque om alles te inspecteren en desnoods het volgende voorjaar nog wat uit te voeren.[9] Over het nut van de werken rees echter twijfel. De Axelsevlakte was dusdanig geëvolueerd dat, vanaf de Ferdinanduspolder naar Axel marcherend, de linie en de forten te vermijden waren.[10] De la Rocque stelde een gracht voorlangs de zeedijk voor, iets wat Van Coehoorn ook had voorgesteld. De Raad wilde uit voorzorg de hele Beoostenblij-Benoordenpolder inunderen wat de polder trachtte te voorkomen. Bij het vullen van het inundatiebekken in het voorjaar van 1746 brak de sluis door en spoelde weg. Het gat werd met rijswerken gefixeerd. Zowel Zeeland als de Raad weigerden financieel over de brug te komen en bleven touwtrekken.[11] Ten noorden van fort Nassau liet Zeeland bij het veer van Zaamslag, waar eerder een redoute was geweest, in 1746 een batterij leggen.[12]

Op 9 maart 1747 behandelde de Raad van State nogmaals het hele project. De la Rocque kreeg opdracht tot het aanbesteden van het graven van de voorgracht, het verbeteren van fort Zeelandia en het maken van het nieuwe fort op kosten van Zeeland. Daar de Zeeuwen geen geld beschikbaar stelden, oordeelde de Raad op 28 maart 1747 de aanbesteding voorlopig uit te stellen. Op 17 april werd het project definitief afgeblazen.[13] Op 22 april, met de Fransen nabij, maakten boeren uit Zaamslag in allerijl het fort Zeelandia op.[14]

Door de verzekering van Zeeland gelden ter beschikking te stellen, kon na 1740 aan de vestingen worden gewerkt. Die van Axel werd op kosten van Zeeland in staat van verdediging gebracht. Daaronder vielen een sluis in het havenhoofd om zoutwater in de vestinggracht te laten en een sluis bij de Landpoort om vanuit de vestinggracht de Noordpolder te inunderen.[15] Daarmee was de vesting aan alle kanten door inundaties beschermd. Ook bij Terneuzen vonden na oktober 1744 werkzaamheden plaats.[16] De plaats wenste twee uitleggers, een voor Biervliet en een voor de Koegors- of de Zevenaarpolder.[17] Bij het Mauritsfort kwamen in 1746 twee

---

[6] ZA, *2*, nr. 171 (18-12-1741), nr. 174 (1-7-1744), nr. 175 (26-1 & 4-6-1745), nr. 3460, fol. 46-47, 287-288, nr. 552 (7 & 25-4, 7-7 & 27-8-1744); *6060*, nr. 699 (6-6-1744); NA, *1.01.19*, nr. 250, fol. 1232, nr. 251 fol. 1280, nr. 252, fol. 418; *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. bij res. SZ 6-7-1744 Dibbets, Van Dun & T. van Doeveren; dito Zeeuwse gedeputeerden cf. res. 24-9-1744), nr. 255, fol. 771v, nr. 256, fol. 1743v-1744; *3.20.03*, nr. 53.

[7] ZA, *2*, nr. 175 (4-6-1745); *508*, nrs. 24010 & 24020; NA, *1.01.19*, nr. 256, fol. 1743v, nr. 257, fol. 314-315v, nr. 1610, vb 1744 fol. 37-37v.

[8] ZA, *3717*, nr. 241; NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 2213-2213v; *1.10.42*, nr. 135 (consideraties & begrotingen Van Dun & T. van Doeveren 19-10-1744), nr. 165 (geheim rapport Matthias).

[9] NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 2213.

[10] NA, *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden bij notulen 31-5-1745); *1.01.19*, nr. 1610, vb 1745, fol. 51v-53v, 57v; *4.OSK*, nr. V72; *4.OPV*, nr. H809.

[11] NA, *3.20.55*, nr. 553 (res. GR 4-6-1746); *1.01.19*, nr. 1610, vb 1746, 32v-34v; ZA, *508*, nr. 24040, fol. 23v en latere rekeningen; *3717*, nr. 7 (14-2 & 5-6-1746, 14-6-1747 & 12-4-1749); *2*, nr. 176, (29-2, 20-6 & 19-7-1746), nr. 175 (12-8-1745).

[12] ZA, *508*, nr. 24020, fol. 13.

[13] NA, *1.01.19*, nr. 264, fol. 365, 485; *4.OSK*, nr. V72; *4.OPV*, nr. H809; ZA, *293*, nr. 425, nr. 454; ZA, *2*, nr. 1375 (De la Rocque aan GR, 2-3 & Van der Muij aan GR, 1-4-1747), nr. 794, fol. 21 (17-4-1747).

[14] ZA, *6060*, nr. 700 (22-4-1747).

[15] NA, *1.01.19*, nr. 254, fol. 669, nr. 255, fol. 770; *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. bij res. SZ 6-7-1744 Dibbets, Van Dun & T. van Doeveren); ZA, *293*, nr. 420.

[16] ZA, *2*, nr. 174 (10-3-1744), nr. 552 (1-10-1744).

[17] ZA, *2*, nr. 3460, fol. 54 (10-3-1744).

batterijen. Op 6 mei 1747 besloten de Zeeuwse Staten tot een derde batterij maar zover kwam het niet meer.[18]

11.2.3. Philippine

De opdringende zeestroming door de Braakman maakte van Philippine een kwetsbare plaats (kaart 50). Tussen de twee successieoorlogen gaf de Republiek er alleen al jaarlijks fl 8.000 tot fl 10.000 uit aan regulier onderhoud aan de kustverdediging.[19] Desondanks deden zich voor de vesting, de Philippine-, Sint-Pieters- en de Clarapolder regelmatig oevervallen en verzakkingen voor of werden bressen in de dijken en de zeecontrescarpen geslagen. Ondanks de strategische waarde waren de zeewerken van de Clarapolder niet in onderhoud bij de Republiek. Zonder de Clarapolder immers zou de zee tot tegen Oostenrijks grondgebied komen. Pas toen de ingelanden in 1743 aangaven de polder te willen verlaten, kwam de Raad van State de polder tegemoet.[20] Ook gedurende de oorlog werd fors geïnvesteerd in de zeewerken. In het Sassegat daarentegen begon, vanaf de Vogelschorpolder en verder oostwaarts, de opslibbing een probleem te worden. Dit constateerde Le Vasseur des Rocques reeds in 1718 en 1723. Ondanks de ligging aan een diep vaarwater was de haven van Philippine zelf aan sedimentatie onderhevig. De haven was uit militair opzicht van belang zodat die in 1723 weer in orde was gemaakt.[21]

KAART 50: PLAN VESTING PHILIPPINE EN OMGEVING 1750

Binnen het inundatiegebied bij Philippine deden zich geen ingrijpende veranderingen voor. Bij het Holleke, dat is de T-sprong van de zuidelijke dijk van de Sint-Pieterspolder met die van de Roodepolder, was op verzoek van de Smalle Gelanden in 1716 ter plaatse van de coupure van 1687 een sluis gekomen. Die moest een zeewaterinundatie voorkomen. In het uitgebreide krekenstelsel kon in het voorjaar zoetwater worden vastgehouden. Twee jaar later werd de Westsluis van Philippine vervangen door een sluis in steen.[22] Daarmee begon ook hier de verstening van de sluizen vanwege de paalworm naast het door dit dier veroorzaakte dure

[18] ZA, *508*, nr. 24020, fol. 15; *2*, nr. 381, fol. 158.
[19] NA, *1.01.19*, nr. 1602-1608; *4.OPV*, nr. P30; *4.VTH*, nrs. 2957 & 2958.
[20] NA. *1.01.19*, nr. 237, fol. 701v-702v; *1.10.42*, nr. 129 (notulen RvS 17-9-1743 met advies T. van Doeveren).
[21] NA, *1.01.19*, nr. 1604, vb 1722, fol. 22-23.
[22] RAG, *AR160*, nr. 906; NA, *1.01.19*, nr. 1603, nj 1716, fol. 32-32v, nr. 1602, vj 1718, fol. 46v-47v, nr. 1603, nj 1718, fol. 21v-32, nr. 1604, vb 1719, 35v-38, nr. 197, fol. 233, 512, nr. 198, fol. 1027, 1064-1064v, 1203, nr. 202, fol. 653.

extra onderhoud.[23] De houten Oostsluis bleef ondanks zijn matige staat in functie.[24] In 1727 kregen de Oost- en Westsluis aarden verdedigingswerken.[25]

In 1718 ondernamen Boekhoute en Waterdijk pogingen om de Boekhouterhaven te heropenen als oplossing van het suatieprobleem, ontstaan tijdens de vervanging van de Westsluis. Ook wensten ze niet afhankelijk te zijn van de grillen van de commandant van Philippine, Antonij van Haarsolte.[26] In de nacht van 25 op 26 februari 1726 groeven de Vlamingen, vanwege de aanhoudende regen, de limietdijk van Boekhouterhaven door om het overtollig water te lossen. Tegen de tijd dat het Philippiense protest door de Raad van State werd behandeld, was het probleem opgelost.[27] In een van de drie in 1726 in Sluis ingediende inundatieplannen speelde ook Boekhoute een rol. Naast het maken van coupures in de binnendijken, moesten de twee sluizen in de limietdijk worden vervangen door een brede coupure en moesten de tragels langs het uitwateringskanaal tot zeedijken worden verzwaard. Was een inundatie gewenst dan hoefde alleen het stukje zeedijk tussen die twee zeedijken te worden doorgegraven om het water in de inundatie te leiden die zich tot de Brandkreek uitstrekte. De ontwerper had bedacht dat, als de materialen voorhanden waren, de coupures op één springtij gegraven konden worden: die aan de Clarapolder, Boekhouterhaven en Maagd van Gent door de garnizoenen van Sas van Gent en Philippine, die aan de Oudemans-, Jonkvrouw- en Sint-Barbarapolder door het garnizoen van IJzendijke.[28] De situatie bleef zoals hij was en een van de sluizen werd in 1735 zelfs nog vervangen.[29] Zo was de situatie omstreeks 1736, toen Wiltschut oordeelde dat er voldoende inundatiemogelijkheden waren voor de vesting.[30]

In 1741 bleken de gelden tot het opmaken van de vesting Philippine ontoereikend.[31] Die kwamen beschikbaar in april 1744 na het binnenvallen van de Fransen in de Zuidelijke Nederlanden. Bij Boekhouterhaven werd toen tegen de zeedijk de redoute Isabella opgeworpen. Ook aan het inundatiebekken rond Philippine werd gewerkt, in 1745 met het afgraven van de havendijk naast de redoute Isabella en van de dijk tussen de Albertus- en Sint-Pieterspolder.[32] De situatie was nu nagenoeg in lijn met het plan Van Coehoorn. De inundatie hoefde niet eerder te beginnen eer er 'perykel van de vyand te wagten' was, daar die binnen drie tot vier etmalen gesteld kon worden.[33] In maart 1745 werden de sluizen afgedicht om het zoetwater op te houden, wat dankzij de overvloedige regen voorspoedig verliep. Op 27 april kreeg commandant Kemp opdracht ervoor te waken dat Assenede, Boekhoute en de Capelle-, Barbara-, Roode-, Marie en Laureinepolders niet overstroomden.[34] Het vervallen Spaanse fort Sint-Laureins aan de Boekhouterhaven bleef onbenut. Dat bleef een zwak punt daar een vijand er de inundatie kon aftappen. Vandaar dat de Zeeuwse gedeputeerden de redoute Isabella wilden versterken,

[23] NA, *1.01.19*, nr. 1916 II (begrotingen/bestekken Van Bommel), nr. 220, fol. 143, 440, nr. 252, fol. 738, nr. 1604, vb 1723, fol. 22-23v, nr. 1607, vb 1734, fol. 59v & vb 1735, fol. 26-26v; *4.OPV*, nrs. P29 & P27; *4.OSPV*, nr. S1; RAG, *AR160*, nrs. 762 (14-5-1736), 904 (24-12-1737) & 906 (bestekken). In de zeecontrescarp, bij het Holleke (1739), Klein-Isabellapolder (1743).
[24] NA, *1.10.42*, nr. 135 (mem. T, van Doeveren, s.d.); *4.OSK*, nr. V33.
[25] NA, *1.01.19*, nr. 215, fol. 406v-407, 472v-473.
[26] NA, *1.01.19*, nr. 198, fol. 998v-999, 1080-1081, nr. 200, fol. 158-158v, nr. 202, fol. 653v; RAG, *AR22*, nr. 790.
[27] NA, *1.01.19*, nr. 213, fol. 188v, 238v.
[28] NA, *1.10.42*, nr. 135 (schets 1726). Zie ook zeedijk B op *4.VTH*, nr. 2957.
[29] RAG, *AR196*, nr. 242.
[30] ZA, *361.3*, nr. 1629; *470*, nr. 84.1 (30-10-1736 Wiltschut).
[31] ZA, *2*, nr. 172 (23-4-1742). fl20.304.
[32] ZA, *2*, nr. 174 (24 & 27-4-1744); NA, *4.OPV*, nr. P27; *1.01.19*, nr. 255, fol. 770, nr. 258, fol. 973-977, nr. 256, fol. 1743v, nr. 257, fol. 326.
[33] NA, *1.01.19*, nr. 255, fol. 770, 1138 & 1425; *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. Dibbets, Van Dun, Wiltschut & T. van Doeveren bij res. SZ 6-7-1744; geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden cf. res. 24-9-1744; considerations & begrotingen Van Dun & T. van Doeveren 10-1744; mem. 1744 fortificatiewerken).
[34] NA, *1.01.19*, nr. 258, fol. 742v-743v.

wat geschiedde.[35] Op 18 juli werd de zoute inundatie gesteld aan het begin van de oogsttijd. Niet lang daarna raakte de Oostsluis defect en werd de ingelanden aangezegd hem te herstellen.[36] Vanuit Philippine stak men de zeedijk van de Albertuspolder door om hem op de vloed vol te laten lopen. Daarna werd het gat tot boven de laagwaterlijn gedicht.[37] Assenede was op 12 juli gewaarschuwd de sluizen bij Boekhoute en Assenede af te dichten vanwege mogelijke zeewateroverlast. Desondanks raakten die beschadigd en moesten worden afgedamd.[38] Eind december 1745 berichtte De la Rocque dat de inundaties in orde waren.[39] Tegen diens order in bleken het voorjaar daarna de zoetwaterinundaties deels te zijn afgetapt na klachten van het hof te Parijs. Van Doeveren bagatelliseerde die klachten en wees erop dat de hoogste delen 's zomers bewerkt konden worden. Hij waarschuwde niet te veel zoetwater af te tappen daar dit anders met zeewater moest worden aangevuld. De Sassevaart had immers onvoldoende water om van daaruit het inundatiebekken rond Philippine te vullen.[40] De hele zomer door stonden de polders deels onder water. In december 1746 liet De la Rocque het overtollig water van de binnenpolders bij Boekhoute en de Grote Poel aflopen.[41] Na de inname door de Fransen in 1747 waren beide inundatiesluizen bij Philippine dringend aan herstel toe. De coupure tussen Albertus- en Sint-Pieterspolder werd gedicht.[42]

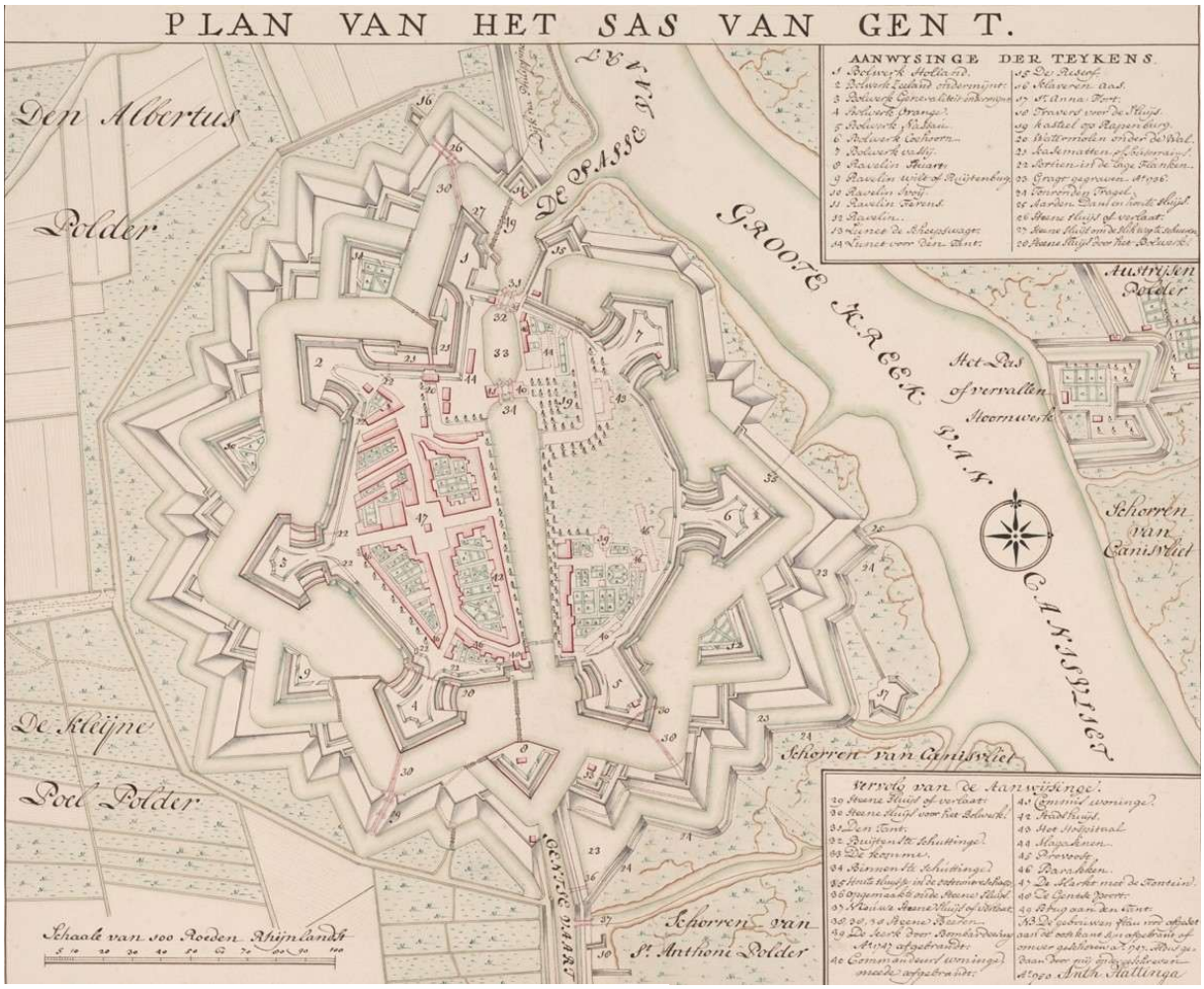
11.2.4. Sas van Gent en het Moerspui

Tijdens de stormvloed van 3 maart 1715 ontstond schade aan weerszijde van het Moerspui maar die werd snel hersteld. Van de ingelopen Franciscuspolder werd het meeste oostelijke deel buitengedijkt.[43] De Karnemelkpolder kreeg toestemming om de zeedijk en de zeecontrescarp van fort Sint-Anthonij te verhogen. Beide polders waren op dat moment aan de Republiek toegewezen.[44] Het verhogen van de oostkade van de Sassevaart tussen fort Sint-Anthonij en Sas van Gent, die ook als zeewering diende voor de Poel- en Albertuspolder, werd in 1718 aangepakt (kaart 51).[45]

Bij het vaststellen van de nieuwe Barrièregrenzen gingen de partijen akkoord met een zone van ruim drie kilometer, de toenmalige kanonschootsafstand, rondom Sas van Gent, hetgeen in 1718 drastisch werd ingekrompen.[46] In dat jaar bezochten Le Vasseur des Rocques en Van Bommel op 17 juni de drijvende Canisvlietpolder. In 1715 had de abt van Boudelo de Staten-Generaal benaderd om die te mogen herdijken.[47] De heren constateerden dat de geul van Sint-Marcus twee wantijen rijk was. Vandaar een voorstel van enkele ingelanden om het steeds dieper en breder wordende Evertsgat af te dammen om met water vanuit het Axelsegat het Sassegat te kunnen schuren. De heren wezen tevens op de verlanding van het Moerspui. De militaire waarde van het gelijknamige fort was inmiddels tot nul gereduceerd. In 1723 was de

[35] NA, *4.OPV*, nr. P30; *1.10.42*, nr. 165 (geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden bij notulen 31-5-1745); *1.01.19*, nr. 258, fol. 973, nr. 1610, vb 1745, fol. 44-45; *4.OMM*, nr. 122, sub V31.
[36] NA, *1.10.42*, nr. 135 (PLR 10-10-1745); *1.01.19*, nr. 260, fol. 1762-1763v.
[37] De Feyter, 'De Franse inval', D.55. Verwijst naar Frans spionagerapport.
[38] NA, *1.01.19*, nr. 259, fol. 1430-1431v; nr. 262, fol. 881-882. De ingelanden wensten schadevergoeding waarin ze deels werden tegemoetgekomen.
[39] NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 2286 & 2326, nr. 564 (29-4-1746). De polders dienden een verzoek om vrijdommen in die werden verleend.
[40] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1746, fol. 19v-20; *1.10.42*, nr. 135 (De la Rocque 27-3-1746, T. van Doeveren 10 & 20-5-1746).
[41] NA, *1.01.19*, nr. 262, fol. 1035, nr. 263, fol. 1700, 1756.
[42] NA, *1.01.19*, nr. 273, fol. 1771-1771v (Stavenisse Pous 22-8); ZA, *292*, nr. 1884.
[43] NA, *4.VTH*, nr. 2979-III.
[44] NA, *1.01.19*, nr. 191, fol. 928v.
[45] RAG, *AR160*, nr. 908 (condities 16-6-1718; diverse stukken). Dat was op verzoek van de Albertuspolder aan de Keure van de stad Gent ter voorkoming van ongewenste zeewaterinundaties.
[46] Stuij, 'De relatie', 101, 104.
[47] NA, *1.01.19*, nr. 191, fol. 773v-774, 1094v, 1206v, nr. 192, fol. 1265.

situatie niet verbeterd en de afwatering van de aangrenzende polders kwam in het gedrang.[48] De Moerbekepolder kreeg zoveel problemen dat vanaf 1731 een deel door de sluis in de Stekensedijk op Stekene loosde. Het volgende jaar werd naast de Rode Sluis tegen de zeedijk een houwer of spuiboezem met spuisluis gelegd en zelfs water vanuit de Moervaart afgeleid. Niets hielp waarna de polder het in 1746 probeerde met een nog groter spuiboezem voor de Nieuwe Karnemelkpolder.[49]

KAART 51: PLAN VESTING SAS VAN GENT EN DIRECTE OMGEVING CIRCA 1750

Sas van Gent was met fort Sint-Anthonij een van de weinige vestingen in Staats-Vlaanderen die tussen de twee successieoorlogen door in een acceptabele staat werd gehouden (kaart 51).[50] Le Vasseur des Rocques had in 1723 wel enige op- en aanmerkingen over de verdediging.[51] Omdat het binnen de Barrière gelegen fort Leopold geen bezetting had en niet werd onderhouden, oordeelde hij het beter om het te slechten. Het fort Rodenhuize was in 1716 eveneens verlaten om door de Oostenrijkers ontmanteld te worden maar die maakten geen haast.[52] Over de aanwezigheid van de Spaanse redoutes in de Oud-Beoostenblij-Bezuidenpolder was hij evenals in 1718 niet te spreken. Ingenomen door de vijand konden ze de scheepvaart op Axel ontregelen. Pas nadat de Axelaars in 1742 met de aanwezigheid van die fortjes werden

[48] ZA, *2*, nr. 146 (6-4-1716); NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V28 & V29.
[49] RAG, *AR7*, nr. 3134 (dossier 1731); *AR11*8, nr. 1817, fol. 13-17, 27-29, 30v-33, 101v-102; *P30*, nr. 1 (17-10-1741).
[50] NA, *1.01.19*, nr. 187, fol. 361, nr. 1602, vj 1714, 43v-45v, vj 1715, fol. 50-51 & vj 1717, fol. 45-46v, nr. 1603, nj 1715, fol. 25-25v, nr. 1604, vb 1720, fol. 27v-29v & vb 1721, fol. 23v.
[51] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V29; *4.OPV*, nr. S15.
[52] NA, *1.01.19*, nr. 193, fol. 222-222v, nr. 200, fol. 731-731v, 774v-775, 812-812v, 858, 910.

geconfronteerd, gebeurde er wat. In weerwil van het protest van de commandant van Sas van Gent werden ze in 1744 door de ingelanden geslecht.[53]

De schorren van Canisvliet slibden tussen 1718 en 1723 flink op terwijl het Evertsgat zich verruimde. De Autrichepolder kon gemakkelijk door een vijand worden bereikt. Le Vasseur des Rocques stelde voor om de schorren ten noorden van de kreek van Sint-Marcus te bedijken met een sluis tegenover Sas van Gent. Op enige afstand van de dijk voorzag hij liniegewijs een tragel om het terrein tussen de tragel en de zeedijk te kunnen inunderen.[54]

In 1736 stelde Wiltschut maatregelen voor om een omsingeling van Sas van Gent te voorkomen. Hij wilde, net als Manteau van Dalem in 1672, het Sassegat afdammen op het eind van de Vogelschorpolder bij Philippine. Door de Autriche- en Oud-Papeschorpolder moest een vaart worden gegraven met een sluis op het Axels Kanaal. Zo kon men een grote hoeveelheid zoetwater vasthouden. Hij maakte verder melding van de ontmanteling van fort Leopold zoals dat dertien jaar eerder was geadviseerd door Le Vasseur Des Roques.[55]

In 1740 was de strategische inundatiewaarde van Canisvliet verder verslechterd. Het gebied ontving zeewater vanuit het Sassegat en het Axels kanaal en in elk van de drie tussenliggende geulen lag een wantij met de bodem circa 1,1 meter onder het schorniveau. Het Evertsgat trok steeds meer water (circa twee derde) naar zich toe waardoor er steeds minder naar het Sassegat afvloeide. Van Doeveren greep terug op een plan uit 1718 van Le Vasseur des Rocques. Hij meende dit probleem met het afdammen van het Evertsgat en het leggen van een tragel naar de Zuiddorpepolder op te lossen. Naar verwachting zou het water, dat tot dan door het Evertsgat kwam, nu zijn weg zoeken door het Sassegat en de wantijen wegschuren. Van een echte bedijking wilde hij echter niets weten. Vier jaar later oordeelde men positief over een 2.600 meter lange variant en dat werk kwam in juli 1745 gereed als de Eversdam (Evertsdam).[56] Van Dun werd aangemaand haast te maken met de forten aan het Pas en achter de Eversdam.[57] Het volgende jaar werd alles in orde bevonden en was de waterdiepte op het wantij toegenomen.[58] De la Rocque zag enig nut in een voorgracht langs de Graafjansdijk doch die kwam er niet.[59] Over het bedijken van Canisvliet bleven de meningen verdeeld. Volgens schippers was het Sassegat dieper dan toen de polder nog was bedijkt. Meerdere plannen werden ingediend waarbij de kreek van Sint-Marcus veelal werd buitengesloten.[60] In 1745 werden op het schor tegen de Eversdam kadijkjes aangelegd om het schuren van de geulen te bevorderen.[61]

Tussen de Autriche- en de Vogelschorpolder lag een *bypass*, het Hondsgat. Vanaf 1725 nam deze geul meer water op waardoor de oevererosie voor Philippine verminderde. Om dat te bevorderen, liet Van Doeveren in 1727 aan de westzijde van het Hondsgat als vast punt een mosselbank aanleggen. Hij verwachtte dat de geul verder zou uitschuren en nog meer water zou voeren. Het Hondsgat sloot zich echter en langs het Sassegat vormde zich een smal schor. Toen dat na 1740 versmalde, waren de meningen veranderd. De vrees bestond dat bij een doorbraak de hoofdstroom zijn koers door het Hondsgat zou nemen, waardoor het Vogelschor aan de vaste

[53] NA, *1.10.42*, nr. 129 (Linie en forten Beoostenblij-Benoordenpolder 1742); *1.01.19*, nr. 1610, vb 1745, fol. 42-43, nr. 258, fol. 1006v; ZA, *3716*, nrs. 120 & 121; *293*, nr. 250.
[54] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V29.
[55] ZA, *470*, nr. 84.1 (30-10-1736 Wiltschut); *4.OPV*, nr. S15 & S17.
[56] NA, *1.10.42*, nr. 135 (T. van Doeveren 20-4-1740; geheim rap. bij res. 6-7-1744 i.v.m. notulen 13-8-1744); *4.VTH*, nr. 2981; *1.01.19*, nr. 245, fol. 1744, nr. 256, fol. 1744-1744v; *3.20.55*, nr. 553 (T. van Doeveren 11-6-1746).
[57] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1745, fol. 40v-41, nr. 258, fol. 973-977, nr. 260, fol. 2142; *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (notities 1763 bij mem. T. van Doeveren & Van Dun, 11-5-1745). Dat van Eversdam werd aangelegd.
[58] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1746, fol. 25-25v.
[59] NA, *1.10.42*, nr. 135 (mem. Sas van Gent 26-7-1746; mem. De la Rocque via T. van Doeveren, s.d.); *1.01.19*, nr. 258, fol. 973-977, nr. 260, fol. 2084; *4.VTH*, nr. 2982.
[60] NA, *1.10.42*, nr. 135 (mem. De la Rocque bij brief 28-12-1738; consideraties Canisvliet s.d.); *4.VTH*, nr. 2971.
[61] NA, *1.01.19*, nr. 259, fol. 1466, 1570, nr. 260, fol. 1979, 2064.

wal zou groeien en Philippine zijn sterkte verliezen. Van Dun stelde voor het in een glacis te veranderen met een redoute erbij.[62]

In 1726 zorgde langdurige regenval voor wateroverlast rond Assenede. In februari mocht tijdelijk een buis worden gestoken op de westcontrescarp van Sas van Gent die loosde op de kapitale gracht en zo in de Sassevaart. Daardoor ontstonden problemen in de sluis bij het lunet Amelia.[63] Ook de omgeving van bastion Nassau bleef aandacht eisen. In 1715 waren de sluis onder dat bastion en het nabijgelegen verlaat stuk gespoeld. Pas toen eind november 1735 alles doorbrak, kwamen er nieuwe werken voor terug. Het verlaat was nodig om zeewater in de Sassevaart te laten, mocht het afkomend water bij de Riemebrug worden opgehouden en het had de functie van overstort.[64] Het waterniveau in de vaart bleef sinds de afbraak van het verlaat een punt van discussie. De scheepvaart gaf de voorkeur aan een zo hoog mogelijk peil maar daar waren de sluiswerken en de beren, die de grachten van de vaart scheidden, niet tegen bestand. Bovendien liep het water dan over de kaden heen. In 1739 kwam men hierdoor in grote problemen. Van Doeveren adviseerde in 1740 een nieuw stenen verlaat in de oostkade te plaatsen dat kon lozen op een schorrengeul ten zuiden van de (tonronde) contrescarptragel.[65] Tegen de oostcontrescarp van de stad vormde zich een zandplaat en de ebstroom was er nog maar 0,55 meter diep. Het fortje Sint-Anne dat dit front moest dekken, werd in 1744 aan de achterzijde geopend om het vanuit de stad te kunnen bestrijken.[66] De bezoekende Zeeuwse gedeputeerden waren niet helemaal tevreden. De verhoogde weg naar Assenede moest worden verlaagd vanwege de inundaties van de Poel- en Albertuspolder. Tevens moest de tent, een niet te inunderen dekzandhoogte in het terrein voor de bastions Zeelandia en Orange, deels worden afgegraven. De ingelanden kregen opdracht de gaten in de kaden van de Sassevaart op de grens te dichten opdat een zoete inundatie rond de vesting kon worden gevormd.[67] Dat zou de vesting beter dekken. Er volgden meer werken zoals een nieuwe kapitale inundatiesluis en een stenen beer voor bastion Hollandia. Het door De la Rocque gewenste grote verdedigingswerk aan die kant moest wachten vanwege de inundaties in 1746.[68] Het fort Sint-Anthonij, dat ten zuiden van Sas van Gent lag, werd deels aangepast waarbij de sluisjes niet werden vergeten. Men had ze alle twee nodig om de Karnemelkpolder met zoetwater te kunnen inunderen vanuit de Sassevaart. De zeewateraanvoer was verzekerd via de sluis in de zeedijk naast het fort.[69] Bij het inlaten ervan op 27 juli 1745 bleek dat geen succes door de slechte toestand van de sluis. In januari 1746 slaagde men wel in de opzet (met zoet water vanuit de Sassevaart), ook al lag een deel van de polder op vreemd territoir.[70]

---

[62] NA, *1.01.19*, nr. 1605, vb 1727, fol. 21-22v & vb 1728, fol. 55-57v, nr. 217, fol. 155, nr. 218, fol. 773, nr. 219, fol. 1269-1271v, 1398; *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden Den Haag 30-11-1744; consideraties & begroting T. van Doeveren 19-10-1744; consideraties & begroting Van Dun, s.d.).

[63] NA, *1.01.19*, nr. 213, fol. 112, nr. 1605, vb 1726, fol. 32 & vb 1727, fol. 31v, 32v-33, nr. 214, fol. 1113v.

[64] ZA, *6030*, nr. 297, fol. 8, nr. 7, fol. 166v-167; *293*, nr. 412; NA, *4.OMM*, nr. 118, sub S1; *1.01.19*, nr. 235, fol. 1055v-1056, 1129-1129v, nr. 236, fol. 461, nr. 237, fol. 684v-685, 724v-725, nr. 238, fol. 186v, nr. 239, fol. 698-698v, 1005, 1032, nr. 240, fol. 566-567v,86, nr. 241, fol. 1004, 793-793v, nr. 1608, vb 1737, fol. 85-87v; *4.OPV*, nr. S16; *4.VTH*, nr. 3456; *3.20.04.01*, nr. 37 (bijl. 's Lands frontieren).

[65] NA, *1.01.19*, nr. 244, fol. 116, 339, nr. 1608, vb 1739, fol. 67-67v, 69v-70; *1.10.42*, nr. 64 (T. van Doeveren 23-1-1740), nr. 135 (tappen Gentsevaart s.d.; mem. Schutten & houden water s.d); *4.OMM*, nr. 122 sub V32 (mem. verlaatsluis 1771), nr. 118 sub 81; *4.OPV*, nr. S19; RAG, *AR160*, nr. 908.

[66] NA, *1.10.42*, nr. 135 (mem. Baron van Burmania s.d.); *1.01.19*, nr. 1610, vb 1744, fol. 51v-52; *4.VTH*, nr. 3456.

[67] NA, *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. bij res. 6-7-1744 bij notulen 13-8-1744; geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden Den Haag 30-11-1744); *1.01.19*, nr. 256, fol. 1744v; *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (notities 1763 op mem. 11-5-1745).

[68] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1746 fol. 22v, nr. 261, fol. 156.; *4.OMM*, nr. 118, sub S1.

[69] NA, *1.01.19*, nr. 1609, vb 1740, fol. 49-49v, nr. 247, fol. 674v-675, nr. 1610, vb 1746, fol. 29; *4.OMM*, nr. 118, sub S1; *1.10.42*, nr. 135 (mem. formeren inundatie, s.d.); *4.OPV*, nr. S29; ZA, *2*, nr. 172 (23-4-1742). De gelden ontbraken voor een volledige opmaak van het fort.

[70] NA, *1.01.19*, nr. 259, fol. 1359, nr. 260, fol. 2084, 2194, nr. 261, fol. 111-111v, 615.

Een zwak punt van de zoetwaterinundatie rond Sas van Gent bleef de aanvoer vanuit Vlaams gebied door de Sassevaart. De inlaat was de sluis voor bastion Orange.[71] Een aanvaller kon de watertoevoer belemmeren door de vaart bij Rieme af te sluiten. De waterafvoer via de Albertuspolder was ruim onvoldoende. Vandaar dat vanaf oktober 1744 het waterpeil in de sloten en kreken hoog werd gehouden. Het krekengebied van Assenede was daarbij een grote hulp.[72] Mocht de Sassevaart worden afgetapt dan zat er niets anders op dan op de vloed zeewater door de Ameliasluis in te laten. Om de inundatie tot Staats grondgebied te beperken, lagen in de Grote Poel en de Albertuspolder op de grens inundatiekaden. Door de overvloedige regenval verliep de zoete inundatie in beide polders na 16 maart 1745 probleemloos. Na klachten werd de commandant van Sas van Gent erop gewezen geen overlast te bezorgen over de grens.[73] Op het eind van het jaar stond het zoetwaterinundatiebekken droog en beval De la Rocque om de Albertuspolder vanuit de Sassevaart te inunderen door een coupure in de westkade.[74] In juni 1746 lag het hele gebied tussen Assenede en de vesting geïnundeerd. In de Vlaamse polders was dit veroorzaakt doordat zij hun sluizen hadden moeten afdichten om de Staatse zeewater-inundatie buiten te houden waardoor hen de waterlozing was ontnomen.

In 1737 ontving de Staten-Generaal een verzoek van de Gentse magistraat om medewerking te verlenen aan het verdiepen van de Sassevaart. Daar stond men positief tegenover. Het verruimen en uitdiepen van de Sassevaart met aanhangende werken werd op 29 oktober 1740 te Gent aanbesteed. Het stuk tussen de Leste Stuiver en ravelijn Stuart op Staats territoir werd en passant mee aangepakt evenals de vestingwerken. Dit werk diende binnen drie maanden geklaard te zijn.[75] In 1738 verzochten de Staten van Vlaanderen om tijdens de modernisering van het kanaal Gent-Brugge op de Sassevaart te mogen lozen en daartoe het peil van de Sassevaart te verlagen. Nu was men minder coulant en het verzoek werd geweigerd.[76]

11.2.5. Hulst en het Hulsterambacht

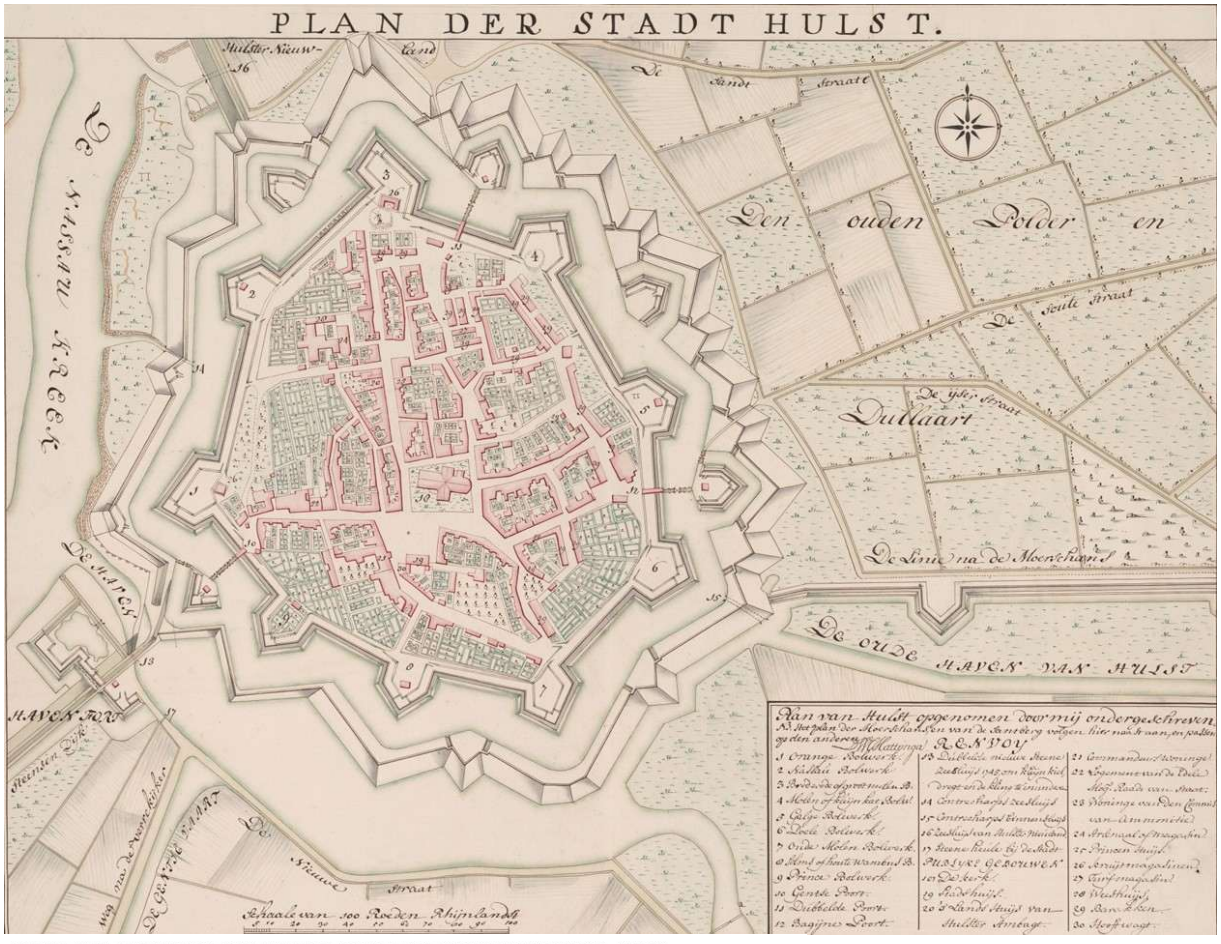
Na afloop van de oorlog verzochten de ingelanden van Absdale de Staten-Generaal hun polder te mogen bedijken.[77] Nog voor dat de beslissing viel, sloeg de rampzalige stormvloed van 3 maart 1715 toe, gevolgd door een storm op 9 april.[78] Een groot aantal polders in het noorden van het ambacht inundeerde maar viel snel weer droog. De Polder van Namen ging echter verloren, het fort Sint-Anna werd zwaar aangetast. Na de kerstvloed van 1717 verlieten de laatste militairen in de zomer van 1718 het fort definitief.[79] De gevolgen van de stormvloed rondom Hulst waren rampzalig, mede doordat de oostelijke dijk van de Clingepolder in 1694 om strategische redenen deels was afgevlakt.[80] Voor de vesting werd de bedreiging eminent nadat gaten vielen in de dijken van de Clingepolder met de Sint-Jansteen-, Klein- en Groot-Kieldrechtpolder en ook de oostelijke linie van communicatie het begaf. Het water liep over de contrescarp

---

[71] ZA, *6030*, nr. 297, fol. 46.
[72] NA, *1.10.42*, nr. 135 (consideraties & begroting T. van Doeveren 19-10-1744); *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (11-5-1745 Van Dun & T. van Doeveren); NA, *1.01.19*, nr. 1607, vb 1734, fol. 68-69, nr. 1610, vb 1745, fol. 48.
[73] NA, *1.01.19*, nr. 258, fol. 744.
[74] NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 2194, nr. 261, fol. 111-111v.
[75] NA, *1.01.19*, nr. 240, fol. 459, 465, 504, nr. 241, fol. 576, 601, 473, 568, nr. 238, fol. 329v, 370, 392, 454v, nr. 239, fol. 617, nr. 1608, vb 1737, fol. 97-101, nr. 245, fol. 690-690v, 753, 863v-864, 1120, 1121v-1122, nr. 246, fol. 243-245; *1.10.42*, nr. 135 (condities & bestek); RAG, *AR7*, nr. 3090 (dossier 1736). Om een uitbraak van de beruchte Zeeuwse koortsen (malaria) te voorkomen.
[76] NA, *1.01.19*, nr. 240, fol. 459v-460, 465v-466, 504-505, 576, nr. 241, fol. 601-601v. Commandant Smissaert mocht maximaal 0,55 tot 1 m aftappen.
[77] NA, *1.01.19*, nr. 188, fol. 954v-955, nr. 557 (26-11-1714).
[78] NA, *1.01.19*, nr. 191, fol. 493.
[79] Leune, *Het fort Sint-Anna*, 189; GAH, *HA*, nr. 664 (begroting); NA, *1.01.19*, nr. 196, fol. 936-936v, nr. 197, fol. 438-439, 938, nr. 1605, vb 1726, fol. 42v-43; *4.VTH*, nrs. 3726 & 3008.
[80] GAH, *HA*, nrs. 588 (doc. 19 & 21) & 24 (4-3-1715). Zie paragraaf **7.7.3.**

de vestinggracht in (kaart 52). Net als in 1682 was Hulst een eiland midden in een watervlakte.[81] Om de grootste nood te ledigen, kreeg de stad toestemming een deel van het Havenfort af te graven om met de grond dammen te maken.[82] Door de overstromingen schuurden de bestaande geulen ten zuidwesten van de stad opnieuw uit en er kwamen nieuwe geulen bij.[83] De Clingepolder en de oversprong vielen datzelfde jaar droog. De herdijking van de Groot-Kieldrechtpolder volgde in 1719. De aanvraag van Adriaan van Vlissegem en Benjamin de Beaufort in het begin van 1717, als geïnteresseerden 'ter beversinge van de St: Anna schorren palende ten zuijden tegens de schorren van Moncado', werd niet ingewilligd.[84] De voor het herstel van de stormschade afgegraven fortificaties werden opnieuw opgemaakt.[85] Door de storm was in de haven een zandpakket afgezet waardoor die vrijwel onbruikbaar was. Diverse sluizen waren niet meer te repareren.[86] Vanwege de zoetwatervoorziening vanuit de Stekense meersen en de scheepvaart startte Hulst in 1717 en in 1723 besprekingen met het Hulsterambacht en het Waasland ter verbetering van de Gentsevaart.[87]

Toen Le Vasseur des Rocques en Van Bommel de streek in juni 1718 bezochten, bleken tal van waterlopen in de overstroomde gebieden dermate te zijn opgeslibd dat ze voor de wa-

KAART 52: PLAN VESTING HULST EN DIRECTE OMGEVING CIRCA 1750

[81] GAH, *HA*, nr. 590 sub 5 (doc. 49), nr. 24 (4-3-1715); NA, *1.01.19*, nr. 1602, vj 1715, fol. 35v-37v, nr. 1603, nj 1717, fol. 49-49v; ZA, *3815*, nr. 81 (bestedingen 1715); *3821*, nr. 5 (20-3 & 8-4-1715, 12-5-1717, 25-10-1719).
[82] NA, *1.10.42*, nr. 64 (extract HA m.b.t. Kieldrecht).
[83] NA, *4.OPV*, nr. H807.
[84] ZA, *3815*, nr. 81 (bestedingen 1715); *2*, nr. 380, fol. 72, nr. 147 (10-6-1717); NA, *1.01.19*, nr. 190, fol. 493, nr. 199, fol. 198-198v, 373v-374, 567-588; GAH, *HA*, nrs. 613 & 590 sub 10 (doc. 73); *OKVA K&Pl*, nr. 1881.
[85] NA, *1.01.19*, nr. 1603, nj 1715, fol. 37-37v & nj 1716, fol. 46v-48v.
[86] NA, *1.01.19*, nr. 1604, vb 1719, fol. 44v-46v & vb 1723, 36v-37.
[87] GAH, *HA*, nrs. 24 (17, 21, 27 & 30-8-1717) & 29, fol. 21v-22.

terlinie van geen nut meer waren. Er moesten nieuwe inundatiemogelijkheden worden gezocht voor de linie tussen Hulst en Zandberg en voor het gebied ten zuidwesten van de stad. Voor dat laatste stelden ze de aanleg voor van een linievormige dijk met twee sluizen om het peil vast te houden. De hoge schorren van Absdale waren rijp voor bedijking.[88] Hierop en op de andere plannen komen we in de volgende paragraaf terug. Vijf jaar later was Le Vasseur des Rocques allerminst tevreden over wat hij aantrof. Gebrek aan onderhoud had de werken doen vervallen en de kreek in de Klein-Kieldrechtpolder was verland.[89] Na zijn bezoek kregen de aardwerken in 1727 wat meer aandacht daar men voor een botsing (*rupture*) vreesde met de keizer van Oostenrijk.[90] Niet lang daarna ging alles op de oude voet verder.[91] Bedijkingsplannen werden opgesteld voor de Kieldrechtschorren om de stad en het Hulsterambacht beter te kunnen verdedigen. Deze komen twee paragrafen verder aan bod. Alle plannen liepen op niets uit en het gevolg van al het getreuzel was dat de schorren en slikken in 1744, toen men in Den Haag en Middelburg wakker schrok, stukken hoger lagen dan in de vorige oorlog. Dit had zijn weerslag op de defensieve waarde en de plannen die daarna wel zijn uitgevoerd.

In mei 1744 kreeg Van Dun opdracht de verdediging op orde te brengen doch op 18 juli constateerde bezoekende Zeeuwse gedeputeerden dat er niets was ondernomen.[92] De Zeeuwen hamerden ditmaal zelf op het bedijken van de Kieldrechtse schorren. Voorgaande adviezen van Van Coehoorn, Le Vasseur des Rocques, De la Rocque en Wiltschut hadden ze steeds met klem afgewezen. Het fort Sint-Anna dat in hun ogen onverantwoordelijk aan de zee was overgelaten, was tot een ruïne geworden. Na 30 november kwam er enig schot in de zaak en volgden aanbestedingen voor de fortificaties. De adviezen van Van Doeveren over de te stellen inundaties werden overgenomen door de Raad van State. In het komende voorjaar moest het water in de sloten en kreken hoog worden opgehouden, zodat binnen vier tot vijf dagen voldoende water op het land kon worden gebracht door de sluis in de zeecontrescarp en die bij fort Zandberg. Beide verkeerden in deplorabele staat.[93] Op 16 maart 1745 kwam de inundatieorder binnen en De la Rocque liet de sluis bij fort Zandberg afdichten. Het doel was ongeveer 0,3 meter op het maaiveld in de Clinge- en Klein-Kieldrechtpolder, maar meer dan 0,12 tot 0,15 meter werd het niet. Om de wateraanvoer te verbeteren, stelde De la Rocque voor de contrescarpen van het fort Sint-Jan op keizersbodem te doorgraven en zo de Stekensevaart in de Gentsevaart af te leiden, wat direct werd uitgevoerd. Om meer water in de Stekensevaart te krijgen, liet hij de twee sluizen van de Wildelanden afdammen.[94] Na het bericht dat Gent op 9 juli 1745 was gevallen, volgde op 18 juli een zoutwaterinundatie in de Ferdinandus- en Groot-Kieldrechtpolder.[95] Binnen de getroffen polders was de schade aan de gewassen enorm. De la Rocque bleef ontevreden en had geen vertrouwen in de inundatie. Om de twee zwakste plekken te kunnen verdedigen tegen een verrassingsaanval, wenste hij een regiment infanterie.[96] In juli 1746 moest de inundatie tijdelijk circa 0,3 meter worden afgelaten om de sluis bij fort Zandberg te repareren.[97] De laagste delen bleven daarna tot in 1747 met zeewater gevuld.[98]

Op 21 april 1747 bespraken de Zeeuwse Staten een voorstel van de admiraliteit om ter defensie van de Schelde een batterij op te werpen op het ‘eilandje bij het Saftinger gat’. Op dat moment lagen de Fransen reeds rond Sas van Gent dus veel tijd was er niet. Na een onderzoek

[88] NA, *4.OMM*, nr. 1 sub A2; *1.01.19*, nr. 196, fol. 1005v-1006, nr. 1603, nj 1717, fol. 52-52v.
[89] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V29.
[90] NA, *1.01.19*, nr. 216, fol. 1283, nr. 215, fol. 64, 114 & 167, nr. 1606, vb 1732, fol. 43-45v.
[91] NA, *1.01.19*, nr. 1916-I, nr. 1606, vb 1730, fol. 31-32.
[92] NA, *1.10.42*, nr. 135 (rap. bij res. 6-7-1744 n.a.v. notulen 13-8-1744); *1.01.19*, nr. 255.
[93] NA, *1.10.42*, nr. 135 (mem. inundaties; T. van Doeveren aan Verelst, s.d.).
[94] NA, *1.01.19*, nr. 258, fol. 603v-604v, 841-842, 891.
[95] NA, *1.01.19*, nr. 259, fol. 1266-1267v, 1293-1293v.
[96] ZA, *2*, nr. 175 (13-9-1745); NA, *1.10.42*, nr. 135 (De la Rocque 17-11-1745).
[97] NA, *1.01.19*, nr. 262, fol. 1035.
[98] ZA, *3815*, nr. 81 (brief aan SG); *2*, nr. 379, fol. 45.

ter plaatse kwam men tot de conclusie dat dit gezien de terreingesteldheid niet mogelijk was, waarna die bij Bath werd gelegd.[99]

11.2.6. Schorren ten westen van Hulst

In 1713 ondernamen de ingelanden van Beoostenblij pogingen om tot de bedijking te komen van de schorren van Moncado in het voorjaar van 1714 gelijktijdig met die van de verdronken Ferdinanduspolder. Vanwege de oppositie uit de militaire hoek liep dit op niets uit.[100]

Ondanks de bescherming, die de schorren van Ferdinandus en Absdale boden, inundeerden op 3 maart 1715 de Riedenpolder en de landen van Stekene door drie gaten in het dijkje bij het Heymeuleken. De nieuwe dijk werd nog diezelfde zomer buitenom gelegd.[101] Op 20 mei 1715 ontvingen de ingelanden van de Ferdinanduspolder een nieuw bedijkingsoctrooi. Daarin was opgenomen dat de dijk niet zou worden doorgestoken als 'in cas van rupture'. Tevens mocht de Papalekreek deels worden binnengedijkt, wat in de versie van 26 juni 1714 om militaire redenen niet was toegestaan. Dit stuk moest wel van tragels worden voorzien om een schuurkom te hebben voor de buitengedijkte delen van de kreek. In 1716 lag de polder droog. De noordelijke tragel lag er vlot maar over de zuidelijke werd lang geredetwist en die is er niet gekomen gezien het onnut dat men er aan hechte.[102]

In november 1713 dienden de ingelanden van Absdale een verzoek in om te mogen bedijken. In de Nassaukreek moest een sas komen met een formidabel fort tot dekking ervan. Het antwoord moest wachten totdat de Raad van State over dat fort had beslist.[103] In 1717 ondernam Absdale een nieuwe poging, maar nu samen met de staatsschorren van Sint-Anna.[104] In verband met de mogelijke invloed op de vaarwegen naar Hulst en Axel en de eventuele bedijking van de schorren van Moncado, bezochten Le Vasseur des Rocques en Van Bommel in 1718 de locatie.[105] Ze vernamen dat de hoofdkreken sinds de bedijking van de Ferdinanduspolder sterk waren opgeslibd en geen partij waren voor een naderende vijand. Het schor van Absdale lag 0,65 meter hoger dan de Hulsternieuwlandpolder. Hun plan ging uit van het leggen van een linievormige dijk langs de hoofdkreken. Onder de fortificatie van Hulst en de door te steken dam door het Heigat moest een sluizencomplex komen.[106] Ook het Quapertsgat moest worden doorgestoken opdat Absdale en de Ferdinanduspolder achter een diep staand water (Papale- en Nassaukreek) zouden komen liggen. Dit diende de verbetering van de scheepvaart, de vermeerdering van de natuurlijke sterkte van de vestingen en ter voorkoming van een invasie van de achterliggende polders en de inundatie ervan. In de uitwerking verhuisden de sluiscomplexen naar de locatie van het Nassaufort en het diep van Sint-Andries bij de redoute Moncado. Aan de noordzijde moest een dijk komen om de schorren van Moncado en Sint-Anna heen. Het waterbassin tussen de twee sluizen was met twee schofsluizen te compartimenteren in drie delen, met een zoete middenboezem dat zijn water ontving uit de zandstreek. Door te spelen met vullen en aflaten van de compartimenten kon de waterweg op diepte worden gehouden en de lage landen als inundatiebekken worden gebruikt. Na het gereedkomen, dienden alle binnendij-

[99] ZA, *2*, nr. 381, fol. 156, 157, nr. 177 (21-4-1747).
[100] ZA, *2*, nr. 379, fol. 16, nr. 143 (18-12-1713); NA, *1.01.19*, nr. 194, fol. 1372-1373v, nr. 195, fol. 202, 413.
[101] RAG, *AR174*, nr. 191 (rek. 1715); ZA, *293*, nr. 462; GAH, *HA*, nr. 30, fol. 76v, 122v, nr. 31, fol. 73-73v.
[102] ZA, *2*, nr. 379, fol. 16, 45, nr. 143 (22-5-1713), nr. 144 (30-4-1714, *consent* SZ), nr. 145 (28-3-1715); GAH, *HA*, nr. 590 sub 1 (doc. 4); NA, *1.01.19*, nr. 187, fol. 352, nr. 188, fol. 812, 915, nr. 190, fol. 22-23, nr. 191, fol. 583, 673, 1004-1006, 1067v, nr. 557 (SG 14-8-1715); *3.20.55*, nr. 725; *4.VTH*, nr. 2996; GAH, *HA*, nr. 603; Cau, *Groot Plackaetboeck*, dl 5, 1653.
[103] NA, *1.01.19*, nr. 189, fol. 954, 1935, nr. 557 (26-11-1714).
[104] NA, *1.01.19*, nr. 195, fol. 223, 457, nr. 196, fol. 1005v-1006, 1314v, 1453.
[105] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub 28, nr. 62 sub H106; *3.20.03*, nr. 53. Besluitvorming: *1.01.19*, nr. 197, fol. 23, 59-59v, 352-353, 634.
[106] NA, *1.01.19*, nr. 1916-I (mem. effect sluizen etc.).

ken tussen Clinge en het Moerspui te worden geslecht zoals door Van Coehoorn was bepleit.[107] Het idee om de Papalekreek buitendijks te brengen, met het zuiden van de Ferdinanduspolder als waterhouwer (spuiboezem), werd verworpen daar een wantij zou ontstaan ten oosten van het Quapertsgat. In afwachting van de bedijking zag Hulst graag dat de dijk van het Havenfort tot aan de Gentsepoort zou worden verzwaard, wat in 1739 werd uitgevoerd.[108]

In de jaren daarna bleef het wel of niet bedijken een punt van discussie en wisselden concept(deel)plannen elkaar af. Zo ontving de Raad van State in 1723 het advies om de bedijking in twee delen te doen met een geretrancheerde zeedijk langs de Papalekreek. De oude dijk van de Ferdinandus- en de Absdalepolder moest intact blijven om twee inundatiebekkens te hebben, met elk een eigen sluis: een voor Moncado en een voor Sint-Anna. Er werd negatief beschikt evenals bij een soortgelijk plan uit 1726.[109] De sluis in de westelijke zeecontrescarp bleek in 1723 zo slecht dat hij grotendeels vervangen moest worden.[110] In 1724 viel het besluit om een spuiboezem te maken zuidelijk van de Papalekreek. Daar het boezem te klein uit zou vallen, ging ook dat niet door. Van Doeveren opperde toen om de schorren van Absdale en Sint-Anna te betragelen en met dat boezem de Nassaukreek te schuren langs de dijk van de Ferdinanduspolder.[111]

Aanvankelijk werden de geulen voor Hulst en Axel na de bedijking van de Ferdinanduspolder in 1716 dieper maar na verloop van tijd trad een kentering op. Dat was bij de bedijking voorzien vandaar de eis om de kreek in de polder te bekaden om als spuikom dienst te laten doen. In 1736 schreef Wiltschut dat het Axels Kanaal begon te verlanden.[112] Opnieuw rakelde de discussie op en in 1737 en 1739 bezochten gecommitteerden de Ferdinanduspolder mede vanwege het opslibben van de kreken aan weerszijde ervan.[113] De Raad van State wilde de polder alsnog dwingen de tragels aan te leggen conform het octrooi maar deskundigen betwijfelden het nut.[114] Op 31 maart 1738 was er een voorstel om van de schorren van Absdale een zeehouwer te maken.[115] Daar die volop werden geëxploiteerd, boden de ingelanden van Absdale ferm weerstand.[116] Na een inspectie ter plaatse oordeelden de gecommitteerden positief op de variant van 7 december, om als proef de schorren van Sint-Anna en Absdale aan de noordzijde af te tragelen als zeehouwer. Dammen moesten het water door de kreek langs de Ferdinanduspolder en de Papalekreek dwingen om daarmee het vaarwater open te houden. Dit plan, dat al in 1724 door Van Doeveren was gepromoot, werd op 21 april 1740 door de Raad van State overgenomen. In de loop van 1743 werd het werk, na enige druk vanuit Zeeland, uitge-

[107] ZA, *33.1*, nr. 1444; NA, *4.VTH*, nr. 2995; *4.OMM*, nr. 123 sub 38, nr. 2; *1.01.19*, nr. 1916-I. De werken werden begroot op fl 250.000. Twee identieke sassen met deuren van 6,3 m hoog en 4 m breed zouden tezamen alleen al fl 334.430.
[108] NA, *1.10.42*, nr. 64 (notariële verklaring, Hulst 13-4-1727); *1.01.19*, nr. 202, fol. 773-773v, 810-810v, 981, nr. 243, fol. 795, 1097-1097v.
[109] NA, *1.10.42*, nr. 64 (mem. Ferdinanduspolder sd, T. van Doeveren & Van Zoutelande; mem. Ferdinanduspolder 14-4-1739; T. van Doeveren 18-9-1756 aan RvS); *4.OMM*, nr. 1 sub A3 (1723, T. Netscher aan RvS); *1.01.19*, nr. 206, fol. 489, nr. 207, fol. 439-440, 480-480v, nr. 208, fol. 610-610v, 832v-833, 925; ZA, *2*, nr. 379, fol. 16, nr. 154 (28-11 & 15-12-1724. De kosten zouden voor rekening komen van de drie polders.
[110] NA, *1.01.19*, nr. 210, fol. 484-484v, 609, nr. 212, fol. 781-781v.
[111] NA, *1.10.42*, nr. 64 (mem. Ferdinanduspolder; consideraties A.J. van Vlissegem 1724); *1.01.02*, nr. 874 (18-9-1724).
[112] ZA, *470*, nr. 84.1.
[113] NA, *1.10,42*, nr. 64 (mem. Ferdinanduspolder 1737); *1.01.19*, nr. 239, fol. 618-618v, 689-689v, 896, nr. 240, fol. 247, 305-307v, nr. 242, fol. 303-303v, nr. 243, fol. 795, nr. 1608, vb 1737, fol. 119-121.
[114] NA, *1.01.19*, nr. 239, fol. 689-689v, 896v-897, nr. 240, fol. 127, 305.
[115] NA, *1.01.19*, nr. 240, fol. 247-247v, 305v-307v.
[116] NA, *4.VTH*, nr. 2996 & 2987; *4.OSK*, nr. V72 van 1745. Dit wegenpatroon wijkt nauwelijks af van dat in 1674 zodat men dit relatief hooggelegen gebied steeds heeft kunnen gebruiken.

voerd.[117] Het werk droeg niet bij aan de verdediging van Axel daar de Ferdinanduspolder nog steeds als springplank kon dienen voor een mogelijke vijand.

In juli 1744 werd de Zeeuwse gedeputeerden getoond dat sinds betrageling van Sint-Anna en Absdale het Hulster vaarwater ruim 0,8 meter dieper was geworden. Het was onnodig om nog langer de dijken van de Ferdinanduspolder door te steken daar dit een wantij zou veroorzaken. Van Doeveren meende dat die van het Heijgat wel door moest. Dat zou de zuidelijke helft van de polder inunderen. De vergrote komberging kon dan het Sint-Andriesgat schuren wat het oversteken door de vijand naar Moncado en vandaar naar Axel zou bemoeilijken. De situatie bleef voorlopig zoals die was. In april 1745 constateerden De la Rocque, Van Dun en Van Doeveren dat de Wildelanden op Oostenrijkse bodem met geen mogelijkheid zeewater konden bergen tot schuring. Dit betekende dat de zeehouwerplannen definitief hadden afgedaan.[118] Omdat ze geen nut meer hadden voor de waterlinie adviseerden de heren om de schorren van Absdale, Sint-Anna, Moncado en Ferdinandus dan maar te bedijken.[119] Zover kwam het niet want op 18 juli 1745 liet De la Rocque de zeedijk aan het Quapertsgat doorsteken.[120] Het gevolg was dat de dijk en sluis van de Riedenpolder opnieuw zeewerend werden.[121] Door de vrij hoog gelegen wegen kreeg de noordelijke helft van de Ferdinanduspolder nauwelijks water. Die werden daarna op kosten van het Hulsterambacht doorgraven. De watergang tussen noord en zuid werd met een kistdam afgedamd.[122] Van Doeveren wenste een opening te maken in de westelijke dijk met aansluitend een kanaal. Zo wilde hij het water in het noorden van de polder brengen en tegelijk, door de extra komberging, meer diepte creëren voor de forten Beoostenblij en Zeelandia. Een plan met hetzelfde doel ging uit van het leggen van dammen tussen het schor van Moncado en het fort Sint-Jacob en van het fort Sint-Joseph naar het fort Sint-Geleijn. Van Doeveren verwachte hiermee het wantij voor Axel te kunnen wegnemen.[123] De naderende oorlog haalde beide plannen in.

Om de sluizen en het nieuwe *place d'armee* naast het Havenfort te dekken, verzocht De la Rocque in 1745 om op het harde schor van Absdale een hoornwerk te mogen leggen. De vijand kon er gemakkelijk een batterij opwerpen. Dit was eerder door Van Coehoorn bepleit. In mei en juli 1746 herhaalde hij zijn verzoek, maar wederom vruchteloos. In plaats ervan werd in 1746 het *place d'armée* van het Havenfort afgegraven.[124] Het fort Ferdinandus werd in juli 1745 geslecht om de Fransen geen gelegenheid te bieden.[125]

Samengevat, we zien dat in de periode tussen de twee Successieoorlogen grote verdeeldheid heerste over de situatie ten westen van Hulst. Een flink aantal plannen werd ingediend die zowel bedijkingen als partiele bedijkingen als zuiver buitendijkse werken inhielden. In alle plannen, inclusief die van de Ferdinanduspolder, kwam het neer op het gebruiken van de zuidelijke uitloper vanuit het Axelsegat naar de Nassaukreek bij Hulst, de Papalekreek, als boezem om zeewater vast te houden en daarmee de aangrenzende buitendijkse delen te schuren ten dienste van de defensie en de scheepvaart. Op het laatst ging men akkoord met de betrageling

[117] NA, *1.01.19*, nr. 241, fol. 1067v-1068, nr. 242, fol. 303-303v, 795v-796, nr. 244, fol. 382, nr. 245, fol. 632, nr. 1608, vb 1739, fol. 47-50, nr. 249, fol. 158-159, nr. 251, fol. 1710, nr. 253, fol. 1408, 1504; *4.OMM*, nr. 127 sub V92; *1.10.42*, nr. 64 (mem. Sint-Anna & Absdale); *3.20.55*, nr. 725; ZA, *470*, nr. 84.3 (res. RvS 17-10-1742); *2*, nrs 171 (18-12-1741) & 173 (31-1 & 5-2-1743).
[118] NA, *1.10.42*, nr. 64 (De la Rocque 10-4-1745); *1.01.19*, nr. 258, fol. 603.
[119] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V31.
[120] ZA, *3817*, inventaris 80-86; *2*, nr. 379, fol. 74.
[121] RAG, *AR174*, nr. 191 (rek. 1745).
[122] NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 2097-2097v, 2117, 2165-2166.
[123] NA, *1.01.19*, nr. 264, fol. 366-367, nr. 265, fol. 578v. In feite het eerder door hem verguisde plan Coehoorn.
[124] NA, *4.OPV*, nr. H831; *1.01.19*, nr. 1610, vb 1745, 44v-45, nr. 262, fol. 721, 983, 1069, nr. 259, fol. 1746, nr. 260, fol. 2096, 2162, nr. 261, fol. 394.
[125] ZA, *3716*, nr. 122.

van de schorren ten noorden daarvan en die te gebruiken ter schuring van de Nassaukreek voor Hulst.

11.2.7. Schorren ten oosten van Hulst

In 1713 werd de sluis bij Zandberg vernieuwd nadat de oude door veelvuldig gebruik tijdens de oorlog was vernield.[126] Na de stormvloed van 1715 vroeg de Langendampolder, na het dichten van de zeedijk, of het ingestroomde zeewater via een nieuw sluisje op de Klein-Kieldrechtpolder mocht worden geloosd, wat werd toegestaan. Vanwege de overstromingen legden de Clinge- en Klein-Kieldrechtpolder van de Blom naar fort Moerschans een verkortingsdijk aan alvorens de zeedijk van de Klein-Kieldrechtpolder te herstellen.[127] Het verloren gaan van de Polder van Namen had het watervolume in de zeeboezem tussen Doel en Hulsterambacht drastisch vergroot, wat ook oeveraantastingen veroorzaakte aan de Zuid-Bevelandse zijde bij Valkenisse.[128]

De in 1705 geïnundeerde Groot-Kieldrechtpolder werd in 1719 herdijkt in een iets kleinere vorm. De oude afwateringssluis op de Klein-Kieldrechtpolder bleef in gebruik.[129] In de inundatieplannen bleef de polder een rol spelen. Men vreesde een landing op de Melo- en Willem-Hendrikpolder met platbodems vanaf Kieldrecht tijdens hoogwater maar ook een nadering over de Kieldrechtse slikken bij laagwater.[130] De ligging van fort Zandberg vond men in 1718 weinig gelukkig maar die dekte de inundatiesluis, die tevens de wateren schuurde.[131] Het fort Kijkuit dekte beide.[132] Daarom bepleitte de Hulster bestuurder Adriaan van Vlissegem in 1724 het door Van Coehoorn geplande fort op de dijk naast de Zestigvoetkreek. Dat diende de toegang tot de Moerschans en fort Zandberg te verhinderen bij een geïnundeerde Clinge- en Klein-Kieldrechtpolder.[133]

In 1731 wordt opnieuw gesproken over het bedijken vanaf het fort Boerenmagazijn maar nu met een dijk direct naar de Hoge Kouter, het huidige Nieuw-Namen (kaart 53). De lage schorren tegen de nieuwe zeedijk konden gemakkelijk via de sluizen onder water worden gebracht. Na het afvlakken van de ingesloten binnendijken kon de inundatie tot tegen de Steensedijk worden uitgebreid als één groot bekken. De la Rocque was hier een groot voorstaander van.[134] Dit zou de gemoederen meer dan vijftien jaar bezig houden zonder dat ook maar enig resultaat werd geboekt. In 1733 kwam een nieuwe stenen sluis gereed in de glacis bij de Bagijnepoort van de stad Hulst die een tweeledige functie kreeg.[135] De sluis moest het teveel aan water uit de Kieldrechtpolders afvoeren door de binnenvest naar de sluis in de zeecontrescarp en diende omgekeerd om zoutwater in te laten van die kant via de binnenvest. Na 1732 werd herhaaldelijk melding gemaakt van de opslibbing van de Kieldrechtse schorren. Tot bedijking geïnteresseerde ingelanden vonden de geboden condities te mager.[136] Wiltschut zag het in 1736 grootschaliger. Naast een zeedijk tussen fort Boerenmagazijn en de Groot-Kieldrechtpolder, waarachter een inundatiebekken kon worden gevormd tot tegen de Steensedijk, wilde hij Saeftinghe bedijken met in de ringdijk een sas met een fort. Daarmee werd de scheepvaart-

[126] ZA, *3838*, nr. 3 (10-12-1712, 2-2, 27-3 & 10-4-1713).
[127] ZA, *3838*, nr. 3 (15-3-1715; 25-3-1715).
[128] ZA, *102*, nr. 48 (rap. L. de Beaufort & C. van der Hoorn bij notulen 17-6-1717).
[129] NA, *3.20.03*, nr. 53; *1.01.19*, nr. 202, fol. 983, nr. 559 (28-4-1719); Cau, *Groot Placaetboeck*, dl 5, 1664.
[130] NA, *1.01.19*, nr. 205, fol. 265.
[131] NA, *3.20.03*, nr. 53; *1.01.19*, nr. 1605, vb 1728 e.v.
[132] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V28 & nr. 62 sub H106.
[133] NA, *1.10.42*, nr. 64 (consideraties A. van Vlissegem 1724).
[134] NA, *1.10.42*, nr. 64 (nadere consideraties A. van Vlissegem 1731); *1.01.19*, nr. 229, fol. 938, 1091, nr. 231, fol. 943v; ZA, *2*, nr. 170 (28-1-1740).
[135] NA, *1.01.19*, nr. 225, fol. 294v-296v, nr. 1606, vb 1732, fol. 47v-48, nr. 1916-I (begroting 1729 & bestek 1732).
[136] NA, *1.01.19*, nr. 245, fol. 1158-1158v, nrs. 1606 e.v.

route door het Hellegat overbodig.[137] In 1737 lagen de schorren al 0,6 tot 0,8 meter hoger dan het maaiveld in de Klein-Kieldrechtpolder, hetgeen in 1738 en 1739 aanleiding was voor De la Rocque om vanwege de defensie aan te dringen op de bedijking. Hij greep terug op het bedijkingsoctrooi van 4 maart 1687. In 1738 debatteerde men over twee alternatieven, het project van 1687 en een ander, met een dijk op de huidige Kieldrechtsemolenstraat, dat meer land opleverde (kaart 53).[138] Om de binnen te dijken kreek en de suatiekil op diepte te houden, achtte

KAART 53: KAART KIELDRECHTSCHORREN MET OUDE EN NIEUWE BEDIJKINGSPLANNEN, CIRCA 1738

men een spuiboezem in de polder voldoende. Om ze te verdiepen zou een 'Kapitalen Zeehouwer' voor de Willem-Hendrikpolder nodig zijn.[139] Dit tweede plan werd uitgewerkt door landmeter Jan Matelé die dat op 28 augustus 1739 indiende. Op 19 december 1739 schreef De la Rocque aan de raadspensionaris dat dit niet langer kon wachten.[140] In 1740 was er een publieke verkoop georganiseerd van de Staatsschorren maar er waren geen gegadigden. De Raad hechtte vanuit militair opzicht sterk aan de bedijking en was bereid tot flinke toegevingen. De ingelanden bleven huiverig vanwege de inundatierisico's en de hoge kosten. Over het nut van de be-

[137] ZA, *470*, nr. 84.1 (rap. Wiltschut 30-11-1736; brief 7-5-1740 aan gouverneur); *2*, nr. 170 (28-1-1740); GAH, *HA*, nr. 590 sub 6; NA, *4.VTH*, nr. 3011.
[138] NA, *1.01.19*, nr. 1608, vb 1737, fol. 114-115v, nr. 239, fol. 617, nr. 240, fol. 127-127v, 308-308v, nr. 241, 1068v-1069, 1084-1084v, nr. 242, fol. 305v-306v; *4.OMM*, nr. 127, sub V92 (7-12-1738); *4.VTH*, nr. 3011.
[139] NA, *4.OMM*, nr. 127, sub V92 (11-5-1741).
[140] GAH, *HA*, nr. 31, fol. 12, 64v-65; ZA, *3838*, nr. 3 (23-5-1739); *2*, nr. 379, fol. 73, nr. 170 (28-1-1740); NA, *1.10.42*, nr. 64 (begroting dijk Kieldrecht met tweede concept, 28-8-1739); *1.01.19*, nr. 1608, vb 1739, fol. 51-51v; nr. 243, fol. 778 ('dat (zal die plaets (Hulst, MB) bij opkomende oorlogh van eenige nut zijn) de drijvende schorren en blikken, tussen Kieldrecht en Hulster Ambacht, ingedijkt werden eer het te laet is. Dat het zelve ten jaere 1686 reets nootzakelijk gevonden en ten jaere 1699 door de generael Coehoorn, ende ook door anderen, verder was aengedrongen'). Voor Jan Matelé zie De Vleesschauwer, *Van water tot land*, 33, 39, 174.

dijking bestond consensus maar de onderhandelingen liepen spaak op de financiering.[141] De la Rocque gaf de moed nog niet op en probeerde het project in 1741 nogmaals onder de aandacht te brengen.[142] Alle urgentie ten spijt, gebeurde er niets.

In 1744 was de situatie rondom de Kijkuitforten, vanwege de hoge schorren en ondiepe geulen, helemaal anders dan in 1702. Afgezien van inspecties, plannenmakerij en oeverloze discussies was niets ondernomen. De Zeeuwse gedeputeerden konden slechts constateren dat de noodzaak tot bedijking evident was maar dat dit gezien de oorlogsdreiging niet meer op korte termijn kon gebeuren. Bij het naderen van de vijand was de enige optie het doorsteken van de Groot-Kieldrechtpolder voor de Zestigvoetkreek. Tijdelijk diende een voorgracht te worden gegraven langs de dijk van de Klein-Kieldrechtpolder, de forten Groot- en Klein Kijkuit en de dijk van de Willem-Hendrikpolder. De aanleg van dammen door de *valleien* op het lage schor daar tegenover stond ook op de urgentielijst. Die konden het water uit de overstroomde polder, die als boezem moest dienen, door die gracht tot aan fort Zandberg leiden. De werken kwamen, naast andere, in 1745 gereed.[143] Uiteraard moesten volgens de heren de polders tot aan de Steensedijk worden geïnundeerd door de zeesluizen bij fort Zandberg en Clinge. Vandaar het advies de houten sluis achter het Havenfort te vervangen door een dubbele zeesluis om de Klein Kieldrecht- en Clingepolder te inunderen met een nieuw havenfort ernaast, hetgeen in 1745 gebeurde, waarna de oude sluis van het fort Zandberg werd gedempt.[144] Over de vervanging van de, door de paalworm sterk aangetaste, sluis in de zeecontrescarp werd niet gerept.[145] De Kijkuit- en Verrekijkerforten wilden de gedeputeerden als voorposten handhaven en alle tragels in het inundatiegebied wilden ze geslecht hebben. Dit werd op 30 november door de Raad van State aanvaard. Om de werken te kunnen afmaken, verkreeg De la Rocque zelfs enig uitstel bij het doorsteken van de werkdammen na de inundatieorder van 16 maart 1745.[146] Verder adviseerden de heren de zeehouwer of spuiboezem aan de tweede hoek van de Willem-Hendrikpolder aan te leggen. Mocht het gevaar van oorlog wijken dan kon zo snel mogelijk de bedijking van de resterende Kieldrechtschorren, inclusief de zeehouwer, worden uitgevoerd.[147] In april 1745 ondernam de Groot-Kieldrechtpolder een bedijkingspoging van de voorliggende schorren. Immers, de polder zou dan verlost worden van een zeedijk én de kans op een inundatie werd een stuk kleiner.[148] Men kwam er weer niet uit en de Klein- en Groot-Kieldrechtpolder werden samen met de Clinge-, Sint-Jansteen- en Ferdinanduspolder op 18 juli onder water gezet, tezamen ter grootte van 2.100 hectaren.[149] Met de Groot-Kieldrechtpolder wilde men het Zandbergsegat schuren maar dat was geen succes. Aanvullende werken waren nodig, zoals het verbreden

---

[141] NA, *1.01.19*, nr. 244, fol. 414 (cf. res. 29-4-1740), nr. 839.2 (ontvangen 21-12-1739), nr. 841.1 (ontvangen 10-11-1739), nr. 245, fol. 1158-1162v, nr. 246, fol. 406-412v, nr. 247, fol. 675-675v, nr. 1609, vb 1740, fol. 31v-33; *4.OMM*, nr. 127, sub V92; *1.08.11*, nr. 97 (notulen 10-8, 7 & 15-12-1739); *1.10.42*, nr. 64 (concept octrooi; extract resolutieboek Hulsterambacht); GAH, *HA*, nr. 31, fol. 101v-103, nr. 590 sub 6. RvS ging tot 100 jaar vrijdom en ook PvO, stad, ambacht en aangrenzende polders werden dringend aangesproken.

[142] NA, *1.10.42*, nr. 64 (De la Rocque 9-8-1741); ZA, *292*, nr. 1305.

[143] NA, *1.01.19*, nr. 256, fol. 1745, nr. 257, fol. 466v, nr. 258, fol. 251, 603, 973-977, nr. 260, fol. 2166-2166v; *3.20.03*, nr. 53; *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (notities 1762 op mem. Van Dun & T. van Doeveren 1745); *4.OPV*, nrs. H806, H808, H822, H830, H831; ZA, *292*, nr. 1305; RAK, *22/21*, nr. 113, fol. 273.

[144] NA, *1.01.19*, nr. 257, fol. 260, nr. 260, fol. 1762-1762v, 6057, nr. 255, fol. 1223, nr. 256, fol. 1744; *4.OPV*, nrs. H808, H814, H831; *4.OPG*, nr. H333; *4.VTH*, nrs. 3438A & 3439; ZA, *292*, nr. 1450.

[145] NA, *1.01.19*, nr. 233, fol. 1061, nr. 1609, vb 1740, 36v-37; *4.OPG*, nr. H33; *4.OPV*, nr. H807. In 1750 vervangen door een nieuwe stenen sluis.

[146] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1745, fol. 58-59, nr. 256, fol. 1744v-1755, nr. 260, fol. 2213v, nr. 257, fol. 458, 527-528, nr. 260, fol. 2213v; *4.OPV*, nr. H808.

[147] NA, *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden overlegd 30-11-1744).

[148] NA, *1.10.42*, nr. 64 (concept bedijking, ontvangen 17-4-1745). Cf. plan uit 1738.

[149] GAH, *HA*, nr. 137, fol. 2-2v; NA, *1.01.19*, nr. 259, fol. 1266, 1293; ZA, *3838*, nr. 10 (brief aan SG & RvS 1746), nr. 3 (res. SG 20-5-1746).

van het gat tot 37 à 45 meter waarna dat werd gefixeerd.[150] In 1748 moesten aanzienlijke reparaties aan de dijken worden verricht.[151] Het gat van de Zestigvoetkreek werd na de inname van Hulst in 1747 gedicht maar pas in 1751 was de Groot-Kieldrechtpolder herdijkt.[152]

Op 5 april 1745 toonde dijkgraaf Willem Wouters van de Willem-Hendrikpolder een project tot het maken van een tragel liniegewijs achter de Graauwsekreek, die was ontstaan bij de stormvloed van 1682. Deze Boerenlinie werd nodig geacht omdat Hulsterambacht vanaf die kant open lag voor een vijand die over de slikken van Kieldrecht naderde. Om het polderdeel ten oosten van de linie onder water te kunnen zetten, als spuikom tot schuring van het Saeftinghergat en als inundatiebekken, was bij de Melopolder een trageldijk met binnensluis gepland. Van het plan maakte ook een buitendijkse gracht voor de zeedijk uit.[153] De linie werd nog datzelfde najaar aangelegd, de bijbehorende forten niet.[154] De la Rocque en Van Doeveren zagen graag een formidabel fort bij het Boerenmagazijn dat later ook de dijk van de nieuwe Kieldrechtpolder zou kunnen dekken, maar dat werd uitgesteld. Wel was inmiddels de aanleg begonnen van een tonronde dam op het schor voor de voorgracht van de Willem-Hendrikpolder als basis voor een batterij.[155]

Een ander project betrof de watertoevoer vanuit Stekene. Op 13 mei 1745 kaartte De la Rocque de herdelving van de na 1682 in verval geraakte Gentse- of Stekensevaart aan. Hij en enkele deskundigen zagen hierin een mogelijkheid om meer zoetwater naar Hulst toe te trekken, met name ‘s winters als de meersen 1,1 tot 1,7 meter onder water stonden. Dit water was te gebruiken om de Sint-Jansteen- en Clingepolder te inunderen en om door de sluizen bij Hulst de haven te schuren. Het zou ook de scheepvaart ten goede komen. Het vereiste enige aanleg van tragels. Mede doordat er geen kosten voor de Staat aan verbonden mochten zijn, stierf het plan een stille dood en alles bleef bij het oude.[156] Een inundatievoorstel, dat niet is gedateerd maar aan deze periode kan worden toegeschreven, betreft de inundatie van de landen bij de Verrekijker vanuit het hoge land van Sint-Jansteen, Stekene en de Wildelanden. De sluis bij het Heymeuleken moest worden gedicht en de duikersluis onder de Ellendijk (Helledijk) in de Lekebeek geopend. Met de duikersluis ten oosten van het Havenfort te dichten, kon het water worden opgehouden. Omgekeerd kon via deze duikersluis zoutwater worden ingelaten.[157]

Uit het voorgaande blijkt dat tussen de twee Successieoorlogen het ten oosten van Hulst vooral draaide om het bedijken van delen van de oorspronkelijke Kieldrechtpolder uit 1654. Het militair gezag nam daartoe menig initiatief, vanwege de afnemende defensiewaarde van het buitendijkse. De ingelanden waren niet ongenegen maar vonden de geboden condities om de militaire randvoorwaarden te compenseren telkens te mager. Op het laatste moment werden enkel buitendijkse werken aangelegd ter schuring van de geulen. In 1745 werd de Groot Kieldrechtpolder doorgestoken om als waterboezem te dienen.

---

[150] GAH, *HA*, nr. 137, fol. 1-2v; NA, *4.VTH*, nrs. 3009 & 3010; *1.01.19*, nr. 259, fol. 1394-1395, nr. 260, fol. 2097, 2164-2165, 2166-2166v, nr. 262, fol. 961; ZA, *3822*, nr. 25 (rek 1745/46). Twee verkortingen uit 1719 braken door. Bij het dichten der gaten in 1747 waren nieuwe tragels nodig.

[151] NA, *1.01.19*, nr. 270, fol. 1740, 1891.

[152] GAH, *HA*, nr. 614; ZA, *3810*, nr. K-039. Ook de legenda op de kaart vermeldt als jaar van herdijking 1751.

[153] NA, *1.10.42*, nr. 64 (stukken Willem-Hendrikpolder; Van Sonsbeeck 19-5-1745), nr. 65 (project linie), nr. 135 (consideraties & begroting T. van Doeveren 19-10-1744); *1.01.19*, nr. 1610, vb 1745, 59v-60v; *4.VTH,* nrs. 3719, 3721 & 3720; *4.OPV*, nr. H822a; GAH, *HA*, nr. 681; SHAT, *47 C 279*, nr. 37.

[154] NA, *1.10.42*, nr. 64 (brief aan Verelst 9-6-1745); *1.01.19*, nr. 259, fol. 1110, 1376, nr. 1610, vb 1746, fol. 43-43v; *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (rap. 11-5-1745 Van Dun & T. van Doeveren); *4.VTH*, nr. 3720; *3.20.03*, nr. 53; GAH, *HA*, nr. 32, fol. 20v-22, 27v-28; ZA, *292*, nr. 1305.

[155] NA, *1.10.42*, nr. 165 (geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden 17-5-1745); *1.01.19*, nr. 259, fol. 880-881, 997; *3.20.03*, nr. 53; ZA, *292*, nr. 1305.

[156] GAH, *SA*, nr. 8, 7-6-1745; *HA*, nr. 32, fol. 20; NA, *1.10.42*, nr. 64 (De la Rocque 13-5-1745); *1.01.19*, nr. 258, fol. 1005-1005v; RAG, *AR174*, nr. 32 (diverse. stukken).

[157] NA, *1.10.42*, nr. 64 (inundatie Verrekijker); *4.VTH*, nr. 2987.

11.2.8. De Oostenrijkse Successieoorlog: 1740-1748

Op 5 november 1744 stuurde de Raad van State orders naar de commandanten wat te doen bij het naderen van de vijand. Het kwam neer op het ophouden van het zoetwater in de sloten en kreken binnen de inundatiebekkens vanaf januari. Voor Philippine hield dat in dat dit grensoverschrijdend moest geschieden maar dat de landen niet mochten onderlopen. Verdere maatregelen waren pas toegestaan als de vijand het kanaal Gent-Brugge passeerde en er een wettige reden bestond om beducht te zijn voor een aanval. Bij Philippine moest dan zeewater worden ingelaten, net als in de Beoostenblij-Benoordenpolder. Bij Sas van Gent diende vanuit de Sassevaart een zoete inundatie tot op het hoge land worden gesteld. In de Clinge- en Klein-Kieldrechtpolder diende het water ongeveer 10 centimeter op het hoge land te worden gehouden. Werd de Sassevaart overschreden dan was het doorsteken van de Ferdinandus- en Groot-Kieldrechtpolder geoorloofd.[158] Op 16 maart 1745 kwamen er nieuwe afwijkende orders.[159] Met het afdichten van de sluizen van Boekhoute en Assenede kon een zoete inundatie van 12 tot 14 centimeter op het hoogste terrein worden gebracht en gehouden. Alleen in uiterste nood mocht zeewater worden ingelaten. Bij Sas van Gent diende in overleg met de aanwezige ingenieur vanuit de Sassevaart zoetwater in de aangrenzende polders te worden gezet en gehouden. In juli voelde men zich in Hulst dusdanig bedreigd dat enkele doorstekingen werden geëffectueerd.

Op 9 april 1747 wist De la Rocque de Zeeuwse raadspensionaris te berichten dat de Fransen het op Sas van Gent hadden voorzien.[160] Waarschijnlijk is toen de inlaat van zeewater door de West- en Oostsluis van Philippine en die te Sas van Gent begonnen. Op 17 april rukten Franse detachementen vanuit het omgeving van Gent op in noordelijke richting. Diezelfde dag werden het Isabellafort bij Boekhoute en de Posthoorn bezet. De Philippine-, Sint-Pieters-, Grote- en Kleine Isabellapolder stonden op dat moment circa 0,3 meter onder (zee)water. Philippine was hierdoor alleen langs twee kanten, over de zeedijken, te benaderen.[161] De westkant werd bezet waarna de aanvaller afwachtte. Op 17 april waren de Fransen over de dijken ook richting Sas van Gent opgerukt. De Albertus- en Poelpolder stonden onder water en vormden één geheel van 1.100 hectaren groot met de inundatie van Philippine. Een Franse poging die af te tappen, door een coupure in de dijk van de Albertuspolder, mislukte. De nacht erna staken de Fransen met bootjes het Sassegat over naar de Vogelschor- en de Autrichepolder. Ze waren hierin de verdedigers voor die datzelfde hadden willen doen. Ook met het doorgraven van de Eversdam waren de verdedigers te laat.[162] In het zuiden hadden de Fransen eveneens op 17 april bij Rieme de Sassevaart met balken afgesloten en zo de zoetwatertoevoer afgesneden. Het water liep nu via de Moervaart en de Durme naar de Schelde.[163] Een andere afdeling bezette het fort Sint-Anthonij en weer een andere richtte op 23 april het ontmantelde fort Leopold opnieuw in. De vesting lag nu van alle kanten zwaar onder vuur. De Sasse commandant liet alle zeesluizen open zetten om de inundaties in de Poel- en Albertuspolder te verhogen tot circa 0,17 meter op het maaiveld. Dit kon de Franse opmars niet verhinderen en die staken bij laagwater de slikken van het Sassegat over. Na enkele dagen van beschietingen volgde op 30 april de capitulatie.[164] Nu konden de Fransen ook vanuit het oosten Philippine over de zeedijk naderen en beschieten. Op 5 mei gaf de bezetting zich over.[165] Om een Franse landing vanuit Philippine of Sas van

[158] NA, *1.01.19*, nr. 256, fol. 1749-1751. Voor een meer gedetailleerd verslag zie o.a. Bauwens, 'Het Hulsterambacht'.
[159] NA, *1.01.19*, nr. 257, fol. 458v-459.
[160] ZA, *2*, nr. 177 (12-1-1747).
[161] ZA, *293*, nr. 1884.
[162] ZA, *6030*, nr. 295 (verslag commandant Van Nispen).
[163] De Roo, 'Uit het archief', 2655-2657.
[164] NA, *1.01.19*, nr. 2190-III; *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (rap. E.W. Berg); *4.OPV*, nr. S18; SHAT, LIC487; RAG, *VZ1*, nr. 1341.
[165] Funck & d'Illens, *Plans et journaux*, 53 & fig. 19; NA, *1.01.19*, nr. 2190-III; *4.OMM*, nr. 122 sub V32; De Kraker, 'Philippine, strategisch punt', 101; Stuij, 'Lotgevallen', 25; ZA, *292*, nr. 1884.

Gent te voorkomen, wierpen de Staatsen op de zeedijk van de Nieuw-Westenrijkpolder ten oosten van het Mauritsfort enkele batterijen op om scheepvaart vanuit het Sassegat te kunnen bestrijken.[166]

Tussentijds was ook in de sector Hulst de aanval ingezet. Daar lag het hele gebied voor de stad en de linie van communicatie door de sluizen bij het Havenfort en de Melopolder geïnundeerd. Grote delen lagen slechts dras. Verder was het schootsveld vrijgemaakt van alle opgaande elementen.[167] Op 22 april vertoonden zich de eerste Fransen en om te voorkomen dat zij, evenals in 1702, Sint-Jansteen zouden gebruiken, liet De la Rocque het dorp in as leggen. Naderhand gebruikten zijn (lokale) tegenstanders dit voorval om met hem af te rekenen.[168] De Franse aanval concentreerde zich op de oostelijke sector. De beide Kijkuitforten werden snel veroverd om te worden gebruikt als bruggenhoofd. Na twaalf dagen van zware beschietingen en aanvallen viel fort Zandberg. Nog tijdens de gevechten was het oosten van de Willem-Hendrikpolder geïnundeerd. Enkele dagen later vielen Hulsterambacht en de buitenwerken in Franse handen en op 12 mei capituleerde de stad.[169] Onmiddellijk werd De la Rocque als zondenbok gebruikt. Dat het uiteindelijk wat genuanceerder lag, is voldoende duidelijk gemaakt door Leune.[170] Ondanks alle waarschuwingen was in Den Haag onvoldoende onderkend dat de slikken van Kieldrecht sedert 1702 tot hoge schorren waren aangegroeid, waardoor de verdedigingswaarde sterk was ingeboet. Gezien de Franse overmacht en de geringe bezetting van de vesting Hulst, wat door De la Rocque werd onderkend, zal een goed werkende inundatie slechts uitstel van executie hebben betekend, zoals gebeurd was bij Bergen op Zoom.[171]

Na Hulst was Axel aan de beurt. Daar was de linie in de Beoostenblij-Benoordenpolder tijdig geïnundeerd maar bleek bij nadering van de Fransen te zijn afgelopen.[172] Op 12 mei kreeg de commandant de tegenstijdige orders stad en land 'te defenderen als een officier van eer, doch ook tijdig bedugt te zijn' om bij een grote overmacht de troepen te evacueren.[173] Na de bezetting van Hulst wierpen de Fransen batterijen op aan het Stoppeldijk Veer, te Luntershoek en op het schor van Moncado om de tegenoverliggende versterkingen te beschieten. Na de bezetting van fort Sint-Jacob op 15 mei en tegenover de stad een batterij te hebben opgericht, eisten de Fransen op 19 mei de overgave van Axel.[174] De bezetting van het Mauritsfort had zich op 17 mei reeds terug getrokken op Ellewoutsdijk.[175] Omdat de grotere plaatsen reeds waren gevallen, gaven Terneuzen en Axel zich de volgende dag zonder slag of stoot over.[176] Nauwelijks een maand later spoelde de toch al slechte sluis bij fort Nassau door en kwam het inundatiegebied ongewild alsnog onder water. De linie verhinderde dat de hele polder onder liep.[177]

---

[166] Van Nieuwenhuijzen, 'Zeeland', dl 1, 9; ZA, *2*, nr. 1375 (Soute aan GR, 5-5-1747).
[167] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1746, fol. 44; *4.OPV*, nr. H818; GAH, *HA*, nr. 137, fol. 5-5v. Het grootste deel van de Clingepolder was met 0,55-1,25m water bedekt tot tegen de dorpen Sint-Jansteen en Clinge, ofwel 1,75m hoger als de 'superficie van het laagste sommer water in de kreeken'. Bij laagwater waren de kreken en het slik nabij het Havenfort 0,15-0,85m 'diep van modder' en liepen tijdens een gewoon getij ±1,1m onder.
[168] Zie Leune, *Pieter de la Rocque*.
[169] NA, *1.10.42*, nr. 144 (W.G. van der Hoop aan zijn vader 11-5-1747); nr. 143 (mem. De la Rocque 12-6-1747); *4.OPV*, nr. H813; *1.01.19*, nr. 2190-III; ZA, *3838*, nr. 3 (18-8-1768 adres aan SG); *292*, nr. 1451; Leune, *Pieter de la Rocque*; UBL, *CBN*, P39 N54; GAH, *SA*, nr. 537B (capitulatie).
[170] Leune, *Pieter de la Rocque*; NA, *4.OMM*, nr. 79 sub H287.
[171] Van Nimwegen, 'Het Beleg van Bergen op Zoom'. Bergen op Zoom was de sterkste Nederlandse vesting, het meesterwerk van Menno van Coehoorn. De verdedigingswerken waren in 1747 in redelijk goede staat en er was een sterk garnizoen. Door de ligging kon de stad niet omsingeld worden over land, voorraden en versterkingen konden aangevoerd worden vanuit Zeeland. Na een beleg van meer dan twee maanden gaf de vesting zich over.
[172] ZA, *2*, nr. 177 (27-4-1747); *3717*, nr. 241.
[173] ZA, *2*, nr. 391 (12-5-1747).
[174] ZA, *2*, nr. 1375 (aan GR, 14-5-1747); *292*, nr. 1430; SHAT, LIC 86.
[175] Van Nieuwenhuijzen, 'Zeeland', dl 1, 10; ZA, *2*, nr. 794, fol. 6.
[176] Bauwens, 'Hulsterambacht', 78; Wesseling, *De geschiedenis van Terneuzen*, 90-91; Van Nimwegen, *De Republiek*, 303; NA, *1.10.42*, nr. 143 (krijgsraad Axel 16-5-1747).
[177] NA, *1.01.19*, nr. 276, fol. 676-677.

De Fransen richtten nu hun aandacht op Bergen op Zoom. Na de val van die plaats op 16 september was het voor de Fransen belangrijk het scheepvaartverkeer op de Westerschelde te verzekeren. Daartoe werden batterijen voorzien bij Walsoorden, het Oude Hoofd en bij Duvelshoek.[178] Landinwaarts begon men direct met het ontmantelen van de fortificaties. De situatie bleef voortbestaan tot de Vrede van Aken van 18 oktober. De laatste Fransen vertrokken op 28 januari 1749 uit Hulst.

11.3. Het Waasland

11.3.1. Inleiding

Afgezien van de perikelen rondom het Barrièretraktaat, de sloop van heel wat militaire werken, de wateroverlast in de Moervaartvallei en de zware storm van 3 maart 1715 gebeurde er in de periode tussen de twee successieoorlogen in het Waasland weinig. De stormvloed liet niet alleen een diep spoor van vernieling na, maar er was ook landverlies, de Luyspolder en het Peerdenschor. Elders zoals bij Moerbeke, Stekene, Kallo en Zwijndrecht konden de beschadigde dijken worden hersteld.[179] Wateroverlast door of juist door het in gebreke blijven van Staats handelen speelde ook in het Waasland een rol, wat we kort zullen aanstippen. Op de militaire situatie was deze stormvloed niet van invloed. Dat was het afsluiten van het Barrièreverdrag ten aanzien van de status van het Fort Liefkenshoek en omgeving wel. Om de Staatse enclave hier deden zich enige interessante ontwikkelingen voor die de aandacht trekken en het onderzoeken waard zijn, evenals de gevolgen. De relatie tussen de Staatse bezetting en de lokale en Oostenrijkse militaire autoriteiten verliep moeizaam. Vanuit Brussel werd voornamelijk geld besteed aan de directe verdediging van Antwerpen en veel minder aan de Scheldeforten alhoewel die ook ten dienste stonden van die stad.[180] Pas vanaf 1744 zijn er vanwege de toenemende Franse druk opnieuw initiatieven tot de verdediging van het Waasland, lees Linker Scheldeoever.

Vanaf 1742 hield men vanuit fort Liefkenshoek de militaire verrichtingen van de Franse legers nauwlettend in het oog. Na de verovering van Gent op 11 juni 1745 en de bezetting twee maanden later van Dendermonde, voelde men zich in het Waasland en op fort Liefkenshoek allerminst veilig. Het Waasland kreeg te maken met inundaties, inkwartiering, vorderingen en levering van arbeiders voor de Franse werken. In 1746 was het doelwit Antwerpen dat op 1 juni capituleerde en toen werd versterkt om als basis te dienen voor verdere operaties.[181] Tevens versterkten de Fransen hun posities langs de grens met Staats-Vlaanderen.[182] We gaan kort in op de inname van Fort Liefkenshoek en omgeving tijdens het Franse voorjaarsoffensief van 1747 en het gebruik van de inundaties.

11.3.2. De Barrière in het Waasland

Na de Vrede van Utrecht in 1713 raakte de Bedmarlinie in onbruik. Tijdens het tot stand komen van de Barrièretraktaten werd ook in het Waasland menigmaal met de grens geschoven. In het voorstel van 23 mei 1715 wilde de Republiek, om de verbinding met Staats-Brabant te verzekeren, de Doel-, Sint-Anna- en Ketenissepolder bij het grondgebied trekken. Verder wenste men het recht om fort De Peerel te bezetten vanwege de sluizen voor de Melkader. Ook bij Stekene en oostelijk van Sas van Gent diende de grens zuidelijker te komen.[183] Wat de Melkader

[178] ZA, *3824*, nr. 154b, fol. 45. In de teksten van voor 1584 is het Divershouck. Dit is later verbasterd tot Du(ij)velshoek, Duijvershoek en Duivenhoek.
[179] RAG, *AR174*, nr. 43 (Stekene aan RvV 4-9-1726).
[180] ARA, *CCRK54*, nr. 26333, fol. 15v-16, nr. 26334, fol. 10-13, 22v-23, nr. 26342, nr. 26344, fol. 40-40v, nr. 26345, fol. 5v, 10v.
[181] Van Wichelen, 'Lokeren en de Oostenrijkse', 144-150.
[182] Van Wichelen, 'Lokeren en de Oostenrijkse', 152; ZA, *292*, nr. 1312.
[183] NA, *1.01.02*, nr. 8677, bijl. 272.

betreft boden de Staatse onderhandelaars aan om de sluizen naar fort Sint-Marie te verleggen en binnen fort De Peerel nieuwe inundatiesluizen te bouwen.[184] De uitkomst was dat het fort alleen in oorlogstijd door Staatse troepen bezet mocht worden. Na de protesten volgde op 22 december 1718 een correctie waarbij Stekene het oude grondgebied herkreeg maar de Karnemelk- en Sint-Françoispolder Staats bleven. Naast de nodige financiële kwesties en zaken van religie in de Staatse Scheldepolders, werd de Ketenissepolder doormidden gesneden. Op 13 en 25 januari 1720 vond de officiële overdracht plaats.[185] Over de status van de polder en het dorp van Doel bleef onenigheid bestaan. Later ontstonden bedenkingen bij het Land van Saeftinghe en de Arenbergpolder, maar de conventies daarover waren vruchteloos. Het overlijden van Karel VI deed de discussies doodbloeden. Ondanks alle trommelgeroffel heeft de Republiek met deze niet onbelangrijke uitbreiding in de praktijk weinig of niets gedaan.[186]

11.3.3. Militaire en waterstaatswerken

In maart 1715 liepen delen van de parochies Moerbeke en Stekene onder water na doorbraken bij de sluizen van het Heymeuleken en Sint-Andries.[187] De polders langs de Schelde ondergingen hetzelfde lot doordat onder meer de contrescarp van fort Liefkenshoek doorbrak en de nieuw gelegde sluis wegspoelde.[188] Het noordelijke deel van de Doelpolder bleef dankzij de Verkortingsdijk gespaard. Hierna werden de zeewerken voor de Scheldepolders verzwaard.[189] Evenals elders langs de grens was men in grote delen van het Waasland voor de afvoer van hemelwater afhankelijk van de Republiek, die de suatiesluizen controleerde en die zich zelden coöperatief opstelde. Ook van de Scheldepolders stonden diverse suatiesluizen onder Staats toezicht. Zij waren immers de sleutels tot het stellen van inundaties. Wateroverlast was dan ook een terugkerend euvel. In 1723 sloten de Moerbekepolder en de parochies van Stekene en Sinaai een suatiecontract over de waterlozing door de Stekensedijk op de Rodesluis die op het Moerspui loosde. Vanaf 1737 kregen de Moervaart en Zuidlede aandacht vanwege de aanzienlijke wateroverlast én vanwege de bevaarbaarheid. Ook elders waren er afwateringsproblemen. Ondanks alle urgentie werd slechts een deel van de werken uitgevoerd zodat, toen in juni 1744 de Fransen binnenvielen, de schermutselingen opnieuw voor wateroverlast zorgden.[190] In het volgende hoofdstuk gaan we verder op de afwatering van dit gebied in.

Bij een controle in 1718 bleek dat de linie van Doel en diverse Oostenrijkse forten niet waren ontmanteld maar slechts ten dele afgevlakt.[191] Nochtans draaide het na 1713 voornamelijk om de Staatse Scheldeforten Liefkenshoek en Lillo, waarvoor Zeeland zorg diende te dragen. Na inspecties in 1723 en 1726 ontvingen de Zeeuwen telkens vanuit Den Haag een aanmaning. De andere fortjes werden niet onderhouden maar mochten niet worden geslecht.[192] De commandant van de Scheldeforten, De Tassis, kwam in 1738 met een verdedigingsplan voor de Staatse enclave met nieuwe forten aan het Paardenschor, de Anthoniushoek en de Calishoek. De laatste twee dienden met fort Liefkenshoek een linie te vormen langs de Geslechtendijk met aan de zuidzijde een inundatiebekken tussen de Schelde en Saeftinghe.[193] In oktober 1740

---

[184] NA, *1.01.02*, nr. 8677, bijl. 287, 293, 296 &, 311, nr. 8675, bijl. 537, 624 & 649, nr. 8678, bijl. 342.
[185] Stuij, 'De relatie', 101, 105; ZA, *107*, nr. 45 sub 119.
[186] ARA, *T086*, nr. 532; NA, *1.01.02*, nr. 4759, fol. 61-87v; Cau, *Groot Placaet-Boeck*, dl 5, 548; Verelst, *Geschiedenis van volk*, 240-242.
[187] Annaert, *Stekene*, 183; RAG, *AR174*, nr. 43 (brief aan RvV 4-9-1726).
[188] RAG, *P7*, nr. 7, fol. 145v-149, nrs. 202, 203 & 214; ZA, *102*, nr. 48 (rap. L. de Beaufort & C van Hoorn bij notulen 17-6-1727); *2*, nr. 379, fol. 79v, nr. 145 (12-8-1715).
[189] RAG, *P1*, nr. 14, fol. 28v-29; ARA, *CCRK54*, nr. 26336, fol. 12v-14v, 16v-18v, 21v-23v.
[190] Van Acker, 'De Moervaartvallei', 69; RAG, *AR7*, nrs. 803 & 2620.
[191] ZA, *470*, nr. 84.1 (rap. Le Vasseur des Rocques & Van Bommel); NA, *4.OMM*, nr. 62 sub H106.
[192] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub 29; *1.01.19*, nr. 216, fol. 1317v-1318, nr. 235, fol. 765-765v, 912-912v, nr. 221, fol. 1078-1079v, nr. 224, fol. 1049-1049v, 1143-1143v; ZA, *2*, nr. 379, fol. 80.
[193] ARA, *I003*, nr. 441.

stuurde Zeeland Wiltschut naar fort Liefkenshoek om de situatie op te nemen. Een jaar later werd hij nogmaals naar dit fort ontboden vanwege enkele nieuw te maken werken.[194] In de zomer van 1744 was men niet ontevreden over de verdediging. Er bleef discussie bestaan over het slechten van de linie in de Doelpolder, het opmaken van enkele vervallen fortjes en een nieuw werk, zodat niets ondernomen werd.[195]

Het Hof te Brussel ondernam tot 1744 evenmin veel. De omgeving van de Staatse enclave en met name de sluizen hield men echter wel nauwlettend in het oog. In 1716 en 1719 werden bij de forten Peerel II en Sint-Marie nieuwe sluizen gelegd. Vandaar dat die forten en het fort Vlaams Hoofd bemand en onderhouden bleven.[196] Vanaf juli 1744 werd alles, dat na alle sloopwerkzaamheden, nog over was aan Wase fortificaties in staat van paraatheid gebracht in verband met een Franse nadering op Antwerpen vanuit het westen.[197]

In november 1744 achtten de Zeeuwen een groot fort met inundatiesluis nodig op het Luijsschor tegenover de slikken van Arenberg. Daarmee wilden ze de Doelpolder inunderen zodat de Linie van Doel, uitgezonderd fort Dwars-in-de-weg, moest verdwijnen. De verkorting uit 1715 ter plaatse van de geslechte dijk tussen de Sint-Anna- en Ketenissepolder en de Kleine Doelpolder moest eveneens worden geslecht.[198] Wiltschut was van mening dat voor een doeltreffende verdediging het bezit van fort Peerel II en de sluizen noodzakelijk was. Daarmee waren alle polders tot tegen de grens te inunderen.[199] Door gebrek aan geld en de grote bezwaren vanuit Brussel, werden de Zeeuwse voorstellen niet uitgevoerd.[200]

11.3.4. De eerste oorlogsperikelen

Vanaf 1744 staken Franse troepen de Sassevaart over om in het Waasland geld en proviand te eisen. In mei 1745 inspecteerden Van Doeveren en Van Dun het effect van de op 16 maart bevolen zoetwaterinundaties rondom fort Liefkenshoek. De Kleine Doel-, Sint-Anna- en Ketenissepolder stonden vanaf 24 april blank. De Doelpolder kon daardoor zijn hemelwater niet meer kwijt zodat ongeveer de helft ervan inundeerde.[201] De bezoekende gedeputeerden deden aanbevelingen zoals coupures in de dijk nabij Kallo. Vanwege de inundatie wenste De la Rocque een coupure in de Linie van Doel.[202]

Toen de Fransen in juni 1745 dieper het Waasland indrongen, kwam de order de inundatie rond fort Liefkenshoek tot circa 0,15 meter op het hoogste terrein te brengen en zo te houden.[203] De Raad van State richtte een verzoek naar het Hof te Brussel om het gezag over het fort Peerel II over te dragen. Het plan was om met de sluizen de Kallo-, Melsele- en Borgerweertpolder te inunderen. Pas na zware druk kreeg fort Peerel II half augustus een Staatse bezetting.[204] De sluizen van de Kallo- en Beverenpolder waren al op 11 juni geopend.[205] De la Rocque liet de dijk tussen de Kallo- en Ketenissepolder afgraven maar werd gestopt door de Oostenrijkers. Inmiddels was al veel schade aangericht.[206] Om de Franse opmars op Antwerpen, na hun suc-

[194] ZA, *470*, nr. 84.1 (minuut 2-10-1740 D. Keetlaer; minuut 17-9-1741 GR); ZA, *2*, nr. 171 (14-12-1741).
[195] NA, *1.10.42*, nr. 135 (rap. Zeeuwse gedeputeerden bij res. SZ 6-7-1744); *1.01.19*, nr. 256, fol. 1745.
[196] RAG, *P27*, nrs. 773 & 774; *P1*, nr. 14, fol. 138.
[197] ARA, *CCRK54*, nr. 26347, fol. 43-130v; *I003*, nr. 1601; RAG, *P6*, nr. 72 (rek. 1744); ZA, *292*, nr. 1305.
[198] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (mem. Van Dun & T. van Doeveren 11-5-1745); *1.01.19*, nr. 256, fol. 1745; *1.10.42*, nr. 143 (notities A. van der Hoop), nr. 135 (geheim rap. Zeeuwse gedeputeerden Den Haag 30-11-1744).
[199] ZA, *470*, nr. 85.10.
[200] NA, *1.01.19*, nr. 257, fol. 495, nr. 258, fol. 683, 888, 973, 1130v, nr. 259, fol. 1497-1497v, nr. 264, fol. 557-557v; ARA, *T086*, nr. 532 (mem. 23-3-1745 e.v.).
[201] RAG, *P7*, nr. 7, fol. 203 (brief 24-6-1746 aan baron van Lovendegem).
[202] NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 2262.
[203] NA, *1.01.19*, nr. 257, fol. 459-459v.
[204] ZA, *2*, nr. 1375 (De Vassij aan GR, 17-8-1746).
[205] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (res. 16-3-1745); *1.01.19*, nr. 259, fol. 1148, 1388, 1417, 1441; ZA, *2*, nr. 2606 (23-4-1745); Van Gerven, 'Kallo II', 71.
[206] NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 2245 & 2286, nr. 261, fol. 459; RAG, *P27*, nr. 775 (verklaring 23-9-1748).

cesvolle inname van Dendermonde, te stuiten, liet de commandant van het fort Vlaams Hoofd op 18 september de Borgerweertpolder inunderen.[207] Door de Melkadersluizen werd na 26 augustus nog meer water ingelaten. Zolang de veiligheid van de forten niet in het gedrang kwam, moesten de ingelanden tegemoet worden gekomen.[208] De hele winter was er wateroverlast ondanks dat in november de Kallopolder, na enkele aanpassingen te hebben gedaan, mocht sueren.[209] De Raad van State verzocht de Oostenrijkse luitenant-generaal Molck om met de sluis bij Fort Sint-Marie het peil in de Kallopolder 0,27 meter hoger op te houden als voordien om later gemakkelijker te kunnen inunderen.[210] Op 3 februari 1746 kregen de Doel-, Sint-Anna- en Ketenissepolder opdracht extra slechtingswerken te verrichten. De voortgang stopte na klachten vanuit Brussel en Parijs.[211] *De facto* waren de Fransen nu de baas. De overstromingen op de linkeroever konden niet beletten dat op 20 mei 1746 Franse troepen Antwerpen bezetten.[212] In de dagen daarna bewogen hun voorposten zich in het Waasland. Vanaf nu moest worden gehoorzaamd aan de Franse koning. Het duurde tot juli 1747 eer dat de Borgerweertpolder mocht worden drooggelegd.[213] De la Rocque vreesde voor de forten Peerel II en Sint-Marie eenzelfde lot als voor Antwerpen.[214] De boeren dienden leveranties te doen en hand- en spandiensten te leveren aan beide partijen.[215] De Doel-, Sint-Anna- en Ketenissepolder bleven geïnundeerd wat klachten uit het inmiddels Franse Brussel opleverde.[216] Toen men in juni vanuit het zeer geïsoleerd gelegen fort Peerel II een dam voor de sluizen wilde leggen, om het inundatiepeil te regelen, werd dat belet door de Oostenrijkse bezetting van fort Sint-Marie.[217] Met het oog op een nakende Franse aanval voltrokken zich in november diverse troepenbewegingen van het Staatse leger.[218] Op 12 januari 1747 vestigde Zeeland nogmaals, tevergeefs, de aandacht op het gewenste fort op het Luysschor.[219] In de eerste maanden van 1747 verkeerde fort Liefkenshoek in slechte staat vanwege de inundaties, hevige regenval en storm.[220]

11.3.5. De aanval van 1747

In januari 1747 waarschuwde De la Rocque dat hij verwachtte 'dat de Franschen een aenslagh op Staets Vlaenderen zouden willen formeeren' en speciaal op Sas van Gent.[221] In februari kreeg het Waasland een verbod opgelegd om nog langer de Staatse Scheldeforten te bevoorraden of er diensten voor te verrichten.[222] Tijdens het Franse voorjaarsoffensief trokken twee detachementen vanuit Antwerpen de Schelde over, bezetten op 17 april de Doelpolder en vestigden er hun hoofdkwartier. De forten Peerel II en Liefkenshoek werden gelijktijdig gesommeerd zich over te geven maar weigerden waarna op 18 april de belegering inzette.[223] Het fort

[207] Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht* dl 1, 380-381; RAG, *P6*, nr. 17, fol. 171v-172.
[208] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 169; NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 1979, nr. 259, fol. 1246, nr. 260, fol. 2245.
[209] RAG, *P1*, nr. 14, fol. 47-47v; *P5*, nr. 8, fol. 50v-51; NA, *1.01.19*, nr. 260, fol. 2096.
[210] NA, *1.01.19*, nr. 261, fol. 111-111v. Molck was de bevelhebber in de Schelderegio.
[211] ZA, *2*, nr. 793, fol. 39, 39v; RAG, *P7*, nr. 7, fol. 199-209; NA, *1.10.42*, nr. 143 (Van Wassenaar 17-3-1746, Vicomte du Chayla 30-3-1746); *1.01.19*, nr. 261, fol. 459.
[212] RAG, *P6*, nr. 19, fol. 73.
[213] Verelst, *De geschiedenis van Zwijndrecht*, 381-382; RAG, *P6*, nr. 19, fol. 72v-73, 74-74v; *AR7*, nr. 3178.
[214] NA, *1.01.19*, nr. 262, fol. 773.
[215] Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 404; RAG, *P1*, nr. 14, o.a. fol. 51.
[216] NA, *1.10.42*, nr. 135 (T. van Doeveren 20-5-1746); *1.01.19*, nr. 262, fol. 1001; RAG, *P7*, nr. 7, fol. 211-213; UBL, *CBN*, P 78 N 82 & N 83; ZA, *2*, nr. 793, fol. 39v, 40v, 41v, nr. 1375 (De Vassij aan GR, 17-7-1746).
[217] NA, *1.01.19*, nr. 263, fol. 1198.
[218] ZA, *2*, nr. 1375 (Van Swanenburg aan GR 16-11-1746; De Vassy aan GR 16-11-1746).
[219] NA, *1.10.42*, nr. 143 (SZ aan SG 12-1-1747; geheime res. SG 21-2-1747); *1.01.19*, nr. 265, fol. 557.
[220] ZA, *2*, nr. 1376 (De Vassy aan GR 18-2-1747).
[221] ZA, *2*, nr. 177 (12-1-1747). Dat bericht was afkomstig van twee deserteurs afkomstig van Calken waar zich troepen aan het samentrekken waren.
[222] ZA, *2*, nr. 1375 (De Vassij aan GR, 18-2-1747).
[223] Zie o.a. RAG, *AR182*, nr. 5.

Peerel II viel op 24 april nadat de Fransen de inundatie hadden afgetapt via de sluis bij fort Sint-Marie.[224] Fort Liefkenshoek werd, zoals werd gevreesd, aangevallen over de noordelijke zeedijk en de Geslechtendijk tussen de Doel- en de Sint-Annapolder. Na acht dagen werd het fort op 25 april overgedragen.[225] Een half jaar later gebruikten de Fransen fort Liefkenshoek en de dijken van de linker Scheldeoever als platforms voor de beschietingen tijdens de verovering van de forten op de rechter Scheldeoever.[226] Elders in het Waasland bleef het in 1747 en 1748 evenals voorgaande jaren bij kleine schermutselingen, leveringen en contributiebetalingen.

11.4. Samenvatting en conclusies

Het laatste Barrièretraktaat leverde voor de Vier Ambachten nauwelijks gebiedswinst op. De bijdrage aan de landsverdediging was miniem. Bij Sas van Gent ging het om twee polders en rondom Doel en fort Liefkenshoek moesten de Spanjaarden een kleine Zeeuwse enclave tolereren. Na de stormvloed van 1715 ging het strategisch zeer belangrijk geachte fort Sint-Anna in de Polder van Namen als steunpunt definitief verloren. De pogingen dit verlies in Saeftinghe te compenseren, liepen op niets uit. Zoals ook andere pogingen om tot een verbetering te komen van de buitendijkse waterlinie tussen Sas van Gent en Saeftinghe nauwelijks effect hadden. De vestingen van Sas van Gent en Hulst werden de hele periode door redelijk onderhouden; andere aardenwerken werden over het algemeen verwaarloosd.

Over het nut van de bedijking van de Kieldrechtschorren voor de defensie was men het unaniem eens maar niet over de verdeling van de financiële lasten. Daardoor bleef alles vloeien en opslibben. In de Willem-Hendrikpolder legden de ingelanden, ter beperking van de schade aan de landerijen, zelf een linie aan achter de Graauwsekreek, mocht het oostelijke deel van de polder worden geïnundeerd. Over de opnieuw bedijkte Ferdinanduspolder en het opslibbende Absdale liepen de meningen van de betrokkenen sterk uiteen over hoe een waterlinie aan de zuidzijde te onderhouden. De ingelanden van de Ferdinanduspolder wisten net zo lang tijd te rekken, met de aanleg van in hun ogen onwelgevallige inundatiewerken, tot ze overbodig werden bevonden. Twee tegengestelde visies op het opslibbingsprobleem vallen op. De ene visie was gericht op bedijken en de lage delen als inundatiebassins gebruiken. De andere visie hield hardnekkig vast aan buitendijkse oplossingen en die won het voorlopig bij Sas van Gent (Canisvliet) en bij Hulst (Absdale en schorren van Sint-Anna).

Tussen de Boekhouterhaven en Sas van Gent bestond de wens om tot een aaneengesloten inundatiebekken te komen dat zowel met zoet- als zeewater kon worden gevuld zonder de Vlaamse gebieden te inunderen. Dit deel van het plan Van Coehoorn was reeds grotendeels gerealiseerd voor de Spaanse Successieoorlog. Ondanks de nodige hobbels werd dit afgerond maar enige overlast in de Vlaamse polders door het afdichten van de sluizen kon niet vermeden worden.

Over de Canisvliet konden voor- en tegenstanders van de bedijking het evenals in de eerdere periode niet eens worden, namelijk hoe de opslibbing aan te pakken. Bedijken en er een inundatiebekken van maken, zoals bepleit door Van Coehoorn, was een brug te ver voor de meeste, overheersend conservatieve deskundigen en gezagsdragers. Dat gold ook voor de schorren en slikken ten westen van Hulst waar in de eerdere periode eveneens aan de vroegtijdige bedijking prioriteit werd gegeven. Er werd uitsluitend ingezet op buitendijkse lapmiddelen zoals de aanleg in 1744 van de Eversdam met een spuiboezem, die beide een korte termijn effect

[224] Belonje, 'Liefkenshoekia Arx', 10 & 'In 1747 op het fort "De Perel"', 16-17; NA, *1.10.42*, nr. 143 (mem. gedurende de 'berenning en belegering fort de Paerel'). Het was de Fransen ontgaan dat de inundatie rondom Liefkenshoek gemakkelijk af te tappen was geweest via de binnendijk bij De Peerel (legenda ZA, *292*, nr. 1946).
[225] De tragel staat op UBL, *CBN*, P 78 N 83 (opgenomen 1741, bijgewerkt in 1745) getekend als geslecht. Voor de belegering: De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 170; NA, *1.01.19*, nr. 2190-III; *Leydse Courant*, 24-4-1747, 2; *1.01.45*, nr. 282 (dossier Liefkenshoek); UL, *CBN*, P 78 N 81 & N 82; ZA, *292*, nr. 1947.
[226] ZA, *292*, nr. 1946 voor een overzicht van de Franse batterijen en beschietingen op de Scheldeforten.

hadden, en betragelde spuiboezems bij Absdale in 1743. De aandacht in de gebieden tussen Sas van Gent en Saeftinghe was vooral gericht op het verdiepen en op diepte houden van de belangrijkste buitendijkse getijgeulen. Dit kunnen we als een stap terug zien in de ontwikkeling van de defensiestrategie. Rondom de vesting Sas van Gent werden vernieuwingen doorgevoerd om minder afhankelijk te zijn van de Sassevaart als drinkwaterbron en om te inunderen. Het opslibben van het Moerspui zorgde voor afwateringsproblemen bij de daarvan afhankelijke polders aan weerszijden van de rijksgrens. Dat was alleen maar voordelig vanuit de inundatieoptiek vandaar de minimale bereidheid van de Staatse overheid er wat aan te doen. Enkele pogingen in het aangrenzende Waasland om daar verbetering in te krijgen, haalden weinig uit.

De provincie Zeeland diende zorg te dragen voor het Committimus maar probeerde stelselmatig de kosten af te wentelen op de Generaliteit, zonder inmenging te dulden in wat de provincie zag als haar zaak. Het spanningsveld tussen Middelburg en Den Haag stond een doelmatige aanpak van de problemen, zoals die zich in de Beoostenblij-Benoordenpolder voordeden, in de weg.

Initiatieven om de verdediging in het Waasland verder uit te bouwen, liepen zowel aan de Oostenrijkse als de Staatse kant veelal spaak op de financiering. Van Oostenrijkse zijde werd vooral ingezet op de verdediging van Antwerpen. De belangrijkste suatiesluizen ten noorden van Kallo stonden sinds het Barrièreverdrag onder Staats (Zeeuws) toezicht. Dankzij dit verdrag had de Republiek een forse machtsbasis gekregen op de Linker Scheldeoever. Toch is dat nooit effectief gebruikt doordat Zeeland niet echt wilde investeren wat op de lange termijn de creatie van een aaneengesloten inundatielinie tussen het Zwin en de Zeeschelde bij Kallo, zoals bijvoorbeeld Wiltschut die voor ogen had, onmogelijk maakte.

De opmars van de paalworm had evenals in het westen desastreuze gevolgen voor de houten waterstaats- en inundatiewerken. Een gevolg was de verdere, zeer kostbare verstening van die werken, met name die van de Generaliteit.

Vanwege de toenemende Franse dreiging werd vanaf 1744 in de Vier Ambachten in de binnendijkse bekkens zoetwater opgehouden en in juli 1745 zeewater ingelaten. Om de buitendijkse waterlinie te vergroten, volgden wederom doorstekingen van na de vorige oorlog herdijkte polders. Dat werd deels gedaan om een grotere komberging te krijgen om de getijgeulen die voor de verdediging belangrijk waren, op diepte te brengen en te houden. Door de te hoge opslibbing voor de herdijking ervan was dat niet overal even succesvol. Ook rond fort Liefkenshoek werd in 1744 begonnen met het ophouden van zoetwater. In de jaren daarna werden de inundaties op de linker Scheldeoever fors uitgebreid door water uit de Zeeschelde in te laten. Dat gebeurde door de Staatsen om het fort Liefkenshoek te versterken maar ook door de Oostenrijkers vanwege de verdediging van Antwerpen. De Fransen wisten in 1747 overal feilloos de zwakste plekken in de waterlinies uit te buiten en namen, mede door de enorme overmacht en de minder doelmatige bevelvoering aan de Staatse kant zoals bij Sas van Gent, ook het oosten van Noord-Vlaanderen tamelijk vlot in. Daar waar achter de inundatie gemotiveerde troepen lagen, zoals op fort Zandberg, kon de Franse overmacht langere tijd op afstand worden gehouden. Maar de waterlinie was niet onoverkomelijk en had buitendijks evenals de Passegeulelinie vanwege de opslibbing (met de aanwas en ophoging van schorren) minder defensiewaarde als tijdens het vorige conflict. Door de bevelvoerende De La Rocque was hier meermaals op gewezen maar het was steeds aan dovemans oren gericht geweest. De Fransen zetten vooral in op loopgraven in de dijken en kaden die op de vestingen aansloten. Tot in 1747 stond bijna de hele linker Scheldeoever van de grens tot aan Burcht onder water, ter grootte van 4.400 hectaren waarvan 2.900 hectaren ten dienste van de Staatse enclave. Het Waasland werd gedurende 1745 en 1746 door de Fransen bezet, de Staatse enclave volgde in 1747. De inundaties veroorzaakten slechts enig oponthoud tijdens de belegeringen.

Na de samenvatting van de belangrijkste zaken uit dit hoofdstuk, richten we ons op het doorlopen van de onderzoeksvragen voor zover die in de inleidingen van de hoofdstukken 10 en 11 zijn vermeld. Bovendien vergelijken we de twee gebieden zoals we die in hoofdtukken 10 en 11 hebben onderzocht. In grote lijnen wijken de ontwikkelingen tussen 1712 en 1748 ten oosten van de Braakman weinig af van die ten westen van deze zeearm. Maar er zijn ook enkele belangrijke verschillen.

Ondanks dat de doorstekingen tijdens de Spaanse Successieoorlog lokaal enige erosie als gevolg van schuring hadden veroorzaakt, verzwakte de onstuitbare opslibbing de militaire waarde van het buitendijkse inundatiegebied verder. Daarom opteerden de Zeeuwse Staten tijdens de onderhandelingen voor een maximale gebiedsuitbreiding. Dat zou de mogelijkheid geven om te kunnen inunderen op eigen bodem maar dat was niet succesvol. De ineffectiviteit van de grenscorrecties legde beperkingen op in de inundatieplannen want Den Haag wenste het Oostenrijkse bestuur niet te provoceren. Dat belette niet dat grensoverschrijdende inundaties deel uitmaakten van de geheime defensieplannen en men dit tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog probeerde toe te passen.

Tussen Boekhoute en Sas van Gent had het stellen van een militaire inundatie een soortgelijke evolutie ondergaan als in de omgeving van Sluis en Aardenburg, met een minutieus gecontroleerd systeem. Het verschil echter was dat hier in vredestijd in het achterland nauwelijks suatieproblemen bestonden.

De voortdurende sedimentatie in het buitendijks inundatiegebied baarde de militaire bevelhebbers en ingenieurs permanent zorgen. Dat uitte zich in rapporten en plannen maar die verdwenen, urgent of niet, doorgaans in een la.[227] Inmiddels hadden in strategisch onderlegde kringen de opvattingen van Menno van Coehoorn meer weerklank gevonden. De meer progressieve krachten als ingenieurs en hun directeuren meenden het meest baat te hebben bij vroegtijdige bedijkingen, die als inundatiebekken konden worden gebruikt. De conservatieve tegenstroom bleek in Staats-Vlaanderen decennialang te sterk. Die gevestigde orde bestond uit de meeste commandanten, de Zeeuwse Staten, met als boegbeeld de inspecteur-generaals van ’s Lands zeewerken, vader en zoon Van Doeveren. Zij schreven de opslibbing juist toe aan de werken van Van Coehoorn en wisten menig bedijkingsinitiatief in de kiem te smoren. Alleen van het bedijken van de Kieldrechtschorren zag men het nut in. Dat ook zonder die bedijkingen sedimentatie optrad en dat hun eigen werken vooral de ophoging van de schorren faciliteerden en dus op de langere termijn contraproductief werkten, zagen ze over het hoofd. Zij zetten vol in op goedkopere buitendijkse oplossingen, gebaseerd op het sturen en opvangen van vloedwater achter tragels of in polders en dat te gebruiken om de stroomgeulen tijdens de eb uit te schuren. Dat diende tevens de bereikbaarheid van de havens zodat de stadsbesturen er ook voor waren. In werkelijkheid verplaatsten ze het probleem want het losgeschuurde slib zette zich stroomafwaarts weer af. Hun ingrepen in het buitendijkse waren aanzienlijk drastischer dan in de perioden daarvoor. Oude privileges zoals die van Aardenburg doorkruisten ten westen van de Braakman de bedijkings- en defensieplannen. Oostelijk van de Braakman was dat niet zo.

Hierdoor bleef de buitendijkse waterlinie het primaire verdedigingsmiddel. Het werken met (bedijkte) inundatiebekkens als hoofdlinie aansluitend op de buitendijkse linie verschoof naar de achtergrond. Dat was niet het geval met inundatiebekkens die voor de hoofdlinie lagen zoals bij Sluis en Philippine. Evenals voorheen, richtte de aandacht van de betrokkenen zich vooral op deelaspecten van de verdediging van Staats-Vlaanderen. De totaalvisie in de verdediging leefde slechts bij een enkeling zoals ingenieur Wiltschut. Die combineerde in zijn project (kaart 47) stilstaand zoetwater en getijwateren, wilde het Barrièretraktaat openbreken om de grens zuidwaarts te verleggen en dacht reeds aan het bedijken van Saeftinghe en het afdammen van het Hellegat. Hiermee ging hij een stap verder dan Van Coehoorn.

[227] Dit waren de rapporten van Van Bommel uit 1718, Le Vasseur des Rocques uit 1723 & Wiltschut uit 1736. Zie noten in de marges van de verbalen 1714 t/m 1743: NA, *1.01.19*, nrs. 1602 t/m 1609.

Evenals in de voorgaande perioden werd in vredestijd het merendeel van het onderhoud en het nieuwe werk uitgevoerd door aannemers. Ten tijde van oorlog waren werkzaamheden aan de forten en de waterwerken eveneens meestal voor aannemers. Alleen als er een tekort aan werkvolk bestond, schakelde men soldaten in tegen daggeld. Was er haast geboden zoals bijvoorbeeld bij doorstekingen, dan werd werkvolk opgeëist bij het lokale bestuur. Dat draaide, voor zover kon worden nagegaan, meestal ook voor de vergoedingen op, wat tot onenigheid kon leiden met de militaire bevelhebbers. Indien nodig gebeurde de werkzaamheden onder militaire bewaking om de arbeiders te beschermen maar ook om desertie te voorkomen. Ook in de Zuidelijke Nederlanden was dat zo.

De kennis over de processen die zich onder invloed van het getij in het buitendijkse voordeden en de bodemgesteldheid (poreusheid) vanwege de hydrologie van de zandgronden was gemiddeld beter dan tijdens de vorige periode. Plannen werden al gemaakt aan de hand van metingen en berekeningen waarbij tegelijkertijd werd teruggegrepen op eerder opgedane ervaringen. Maar die kennis bleef binnen een kleine groep ingenieurs die moest opboksen tegen conservatieve ervaringsdeskundigen. Bij de Haagse en Zeeuwse bestuurders die de plannen moesten beoordelen en uiteindelijk moesten beslissen, was die kennis zeker nog geen gemeengoed. Er werd terecht gewaarschuwd voor de gevolgen van bepaalde acties of juist voor het uitblijven ervan. Maar uiteindelijk bepaalden de financiële middelen – en daardoor vaak opportunisme – de uitkomst van wat er gebeurde.

Een belangrijk punt is ook het totale gebrek aan bereidwilligheid tot samenwerking tussen de deskundigen gedurende de periode tussen de twee successieoorlogen. Persoonlijke rivaliteit, opzettelijke tegenwerking, bedrog en vertraging van elkaars projecten waren aan de orde van de dag.[228] Door het particularisme van de gewesten ontbrak landelijk de politieke wil om maatregelen te nemen. Dat veroorzaakte een chronisch geldgebrek bij de Raad van State. Opportunisme was een aantal spelers niet vreemd. De toenemende mondigheid van de ingelanden valt op met name in de verre omgeving van Hulst, die de gebrekkige financiële positie van de Raad van State uitbuitten. Dat alles maakte de besluitvorming traag, wat versterkt werd doordat ondertussen het landschap bleef veranderen, wat nieuwe discussies en vertragingen met zich meebracht. Toen de Fransen voor de deur stonden, was men aan menig urgent geacht project geeneens toegekomen en ging men over tot noodgrepen. Het ontbreken van een masterplan wreekte zich. Uit misplaatste zuinigheidsoverwegingen en om in een goed blaadje te komen bij de Staten was ook nutteloos werk verricht.[229] We kunnen slechts concluderen dat er weinig adequaat en tijdig werd opgetreden door een weinig daadkrachtig landsbestuur wat een negatieve invloed had op het slagen van de verdediging. Daar bovenop deed de vernietigende werking van de paalworm op de houten water- en zeewerken de prioriteiten verleggen wat een substantieel deel van de beschikbare gelden opslorpte.

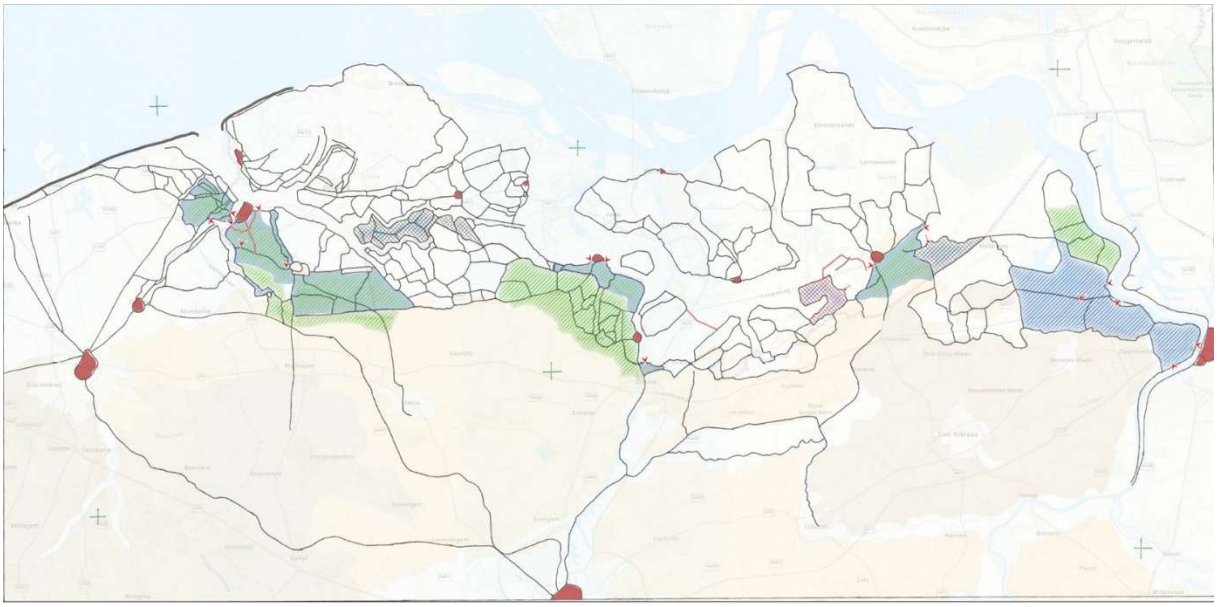
Dit weinig rooskleurig beeld dat we moeten schetsen van de toestand van de (buitendijkse) waterlinie en van de verhoudingen tussen de politiek, de deskundigen en de militaire bevelhebbers, voorspelde aan de vooravond van de Franse aanvallen dan ook weinig goeds wat betreft een adequate verdediging.

In het najaar van 1744 begon het ophouden en inlaten van zoetwater tot net onder het maaiveld. In 1745 en 1746 bezetten de Fransen Oostenrijks Vlaanderen. Op grote schaal vonden

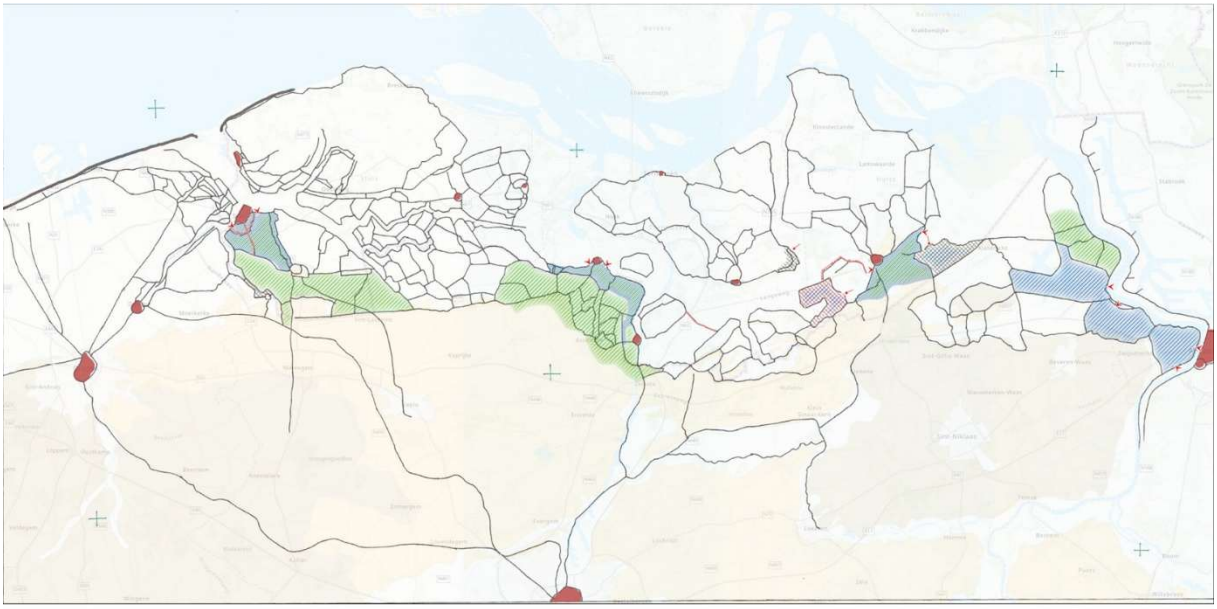
[228] Stuij, 'De Passegeule', 'De verdediging', Wiltschut, *Verhaal*; ZA, *470*, nr. 84.3, sub 38-43. Veel defecten in de werken gedurende de jaren 1740 werden toegeschreven aan de onbekwaamheid van Van Dun. De Zeeuwse gedeputeerden willen liever een ander (NA, *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap Zeeuwse gedeputeerden over toestand Staats-Vlaanderen bij notulen SG 31-5-1745)).

[229] Dit werd reeds in 1750 aldus verwoord door ingenieur J.B. Van Imbijse van Batenburg (?-1768). NA, *2.13.69*, nr. 919 (aanmerkingen over de situatie etc.).

zeewaterinundaties plaats, al dan niet op zoetwater, overwegend via de sluizen en weinig met doorstekingen. De doorstekingen westelijk van de Braakman betroffen binnendijken om de polders met elkaar te verbinden zoals in de Waterlanden. Oostelijk van de Braakman waren er doorstekingen om de komberging te vergroten. Op de keper beschouwd zijn er weinig verschillen met de inundaties toegepast tijdens de Spaanse Successieoorlog alleen was het buitendijkse hoger opgeslibd. Een positieve ontwikkeling was dat de meeste binnendijkse inundatiebekkens deel uitmaakten van ingenieus uitgewerkte lokale systemen ook al was er geen alomvattend verdedigingsplan voor Staats-Vlaanderen. Een belangrijke vooruitgang was het opnemen in de inundatieorders om zoveel mogelijk met gecombineerde zoet- en zeewaterinundaties te werken, wat de snelheid van inunderen ten goede kwam en tevens schadebeperkend werkte. Toen de Fransen in 1747 binnenvielen, lieten zij zich nergens weerhouden door de inundaties, maar maakten gebruik van loopgraven in de zeedijken die zo als acces dienden. Ze waren dankzij spionage goed geïnformeerd, wisten snel en adequaat in te spelen op de situatie en waren tot

KAART 54: INUNDATIES IN NAJAAR 1744-45

KAART 55: INUNDATIES IN 1746

snelle acties in staat.[230] De zwakke troepenbezetting achter de linies was eveneens in hun voordeel. De Haagse regering achtte Staats-Vlaanderen, gezien de perikelen om Hulst en Sluis, blijkbaar van onvoldoende belang om een grote inzet van troepen te rechtvaardigen. Zeeland bleek vooral geïnteresseerd in de baten, minder in de lasten en bleef zoals voorheen zelden bereid tot investeren (in het Committimus) en een wanbetaler. De lasten wenste ze al te vaak af te wentelen op de generaliteit. Als het in haar kraam te pas kwam, gaf de Westerschelde immers voldoende bescherming. De besluiteloosheid van enkele lokale Staatse bestuurders en bevelhebbers speelde de Fransen eveneens in de kaart.

Tabel 11.1.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1614-1748 waren bevloeid en of bedijkt, met de totalen.

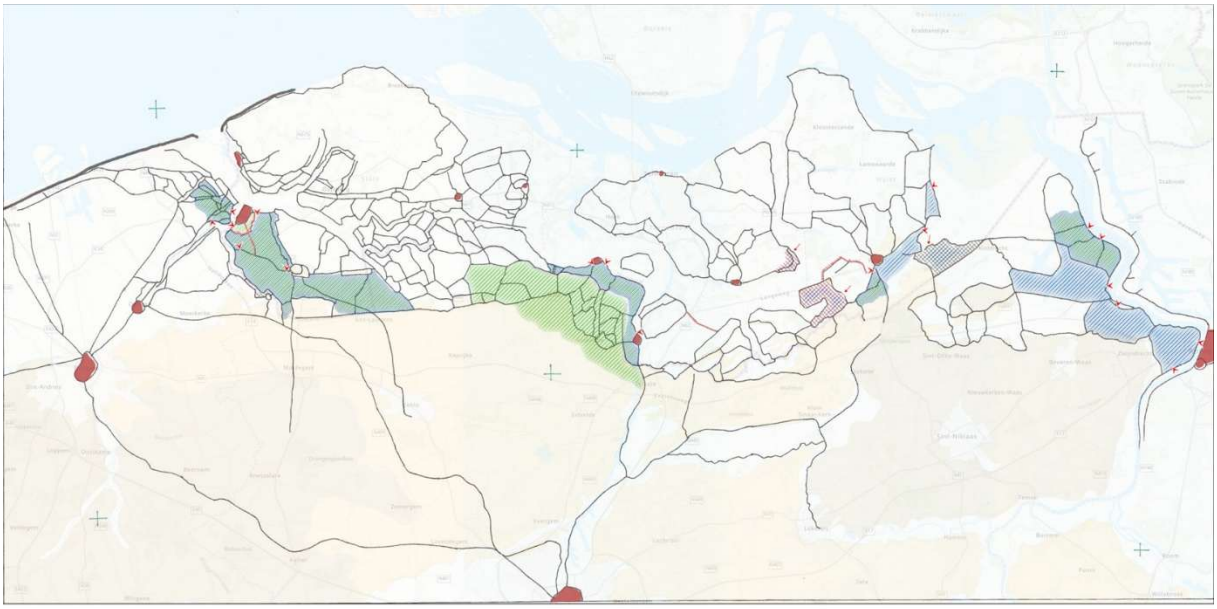
deelgebied	**1714**	**1714-48 bedijkt**			**1715**	**1719**	**1736**	**1748**
	totaal	Inundatie 1583-86	Braakman	Sluissegat	storm	Inundatie 1583-86	Passegeule	totaal
St.Piet-Laps	188							188
Laps-Lieve	0							
Slgat-St.Piet	602	104				104		602
tzv Lieve								
twv Zwin				33				
tnv Oostburg	276	211						65
Waterland	626							626
Biervliet			229				143	
Tern-Zslag	944	68						876
Overkwartier	1.616							1.616
Axel-Blij	2.282							2.282
twv Hulst	2.650	593						2.650
tov Hulst	6.718	598			839			6.959
Waasland	968				230			1.198
subotalen								
Inundatie	16.870	1.574			1.069	104		17.062
Sluissegat	2.084	33		33				2.051
Braakman	6.430	229	229				143	6.344
Eindtotalen	25.384	1.836			1.069	104	143	25.457

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in de periode 1714-1748 werden bedijkt op de zogenoemde inundatie van 1583-1586, op de Braakman en het Sluissegat. Die overstroomden tijdens de stormvloed van 1715 en in 1719 en 1736 buitendijks werden gebracht in respectievelijk de Aardenburgsehaven en in het Passegeuleproject, benevens de totalen van geïnundeerd oppervlak in 1714 en 1748 binnen de inundatie van 1583-1586 met onderaan de sub- en eindtotalen.

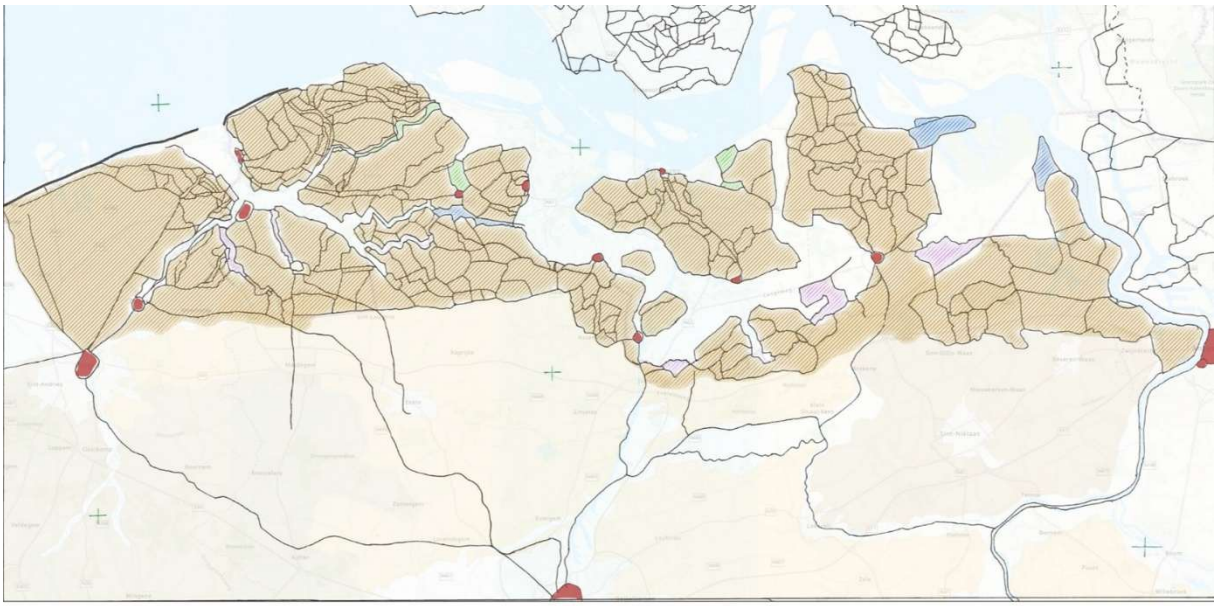
De povere resultaten van de inundaties in Staats-Vlaanderen gedurende de Oostenrijkse Successieoorlog stemden tot nadenken. De defensiewaarde van het buitendijkse bleek, zoals bij Hulst en in de Passegeulelinie werd aangetoond, door de hoogteligging veel minder dan tijdens de Spaanse Successieoorlog. Ook bleek het vullen door de zeesluizen niet mee te vallen en bleken de accessen, zoals de dijken bij Sluis, onvoldoende verdedigd. Achteraf concludeerden

[230] In Service Historique d'Armee de Terres in Vincennes (Fr.) bevinden zich diverse dossiers over die verkenningen. Onder Lodewijk XIV werd begonnen aan de bouw van 260 maquettes (waarvan 102 bewaard zijn gebleven) van de te belegeren en te veroveren vestingen. De toenmalige generaals konden er exact positie en tactiek bepalen. Ze zijn o.a. bewaard in het Musée des Beaux-Arts van Lille.

Van Doeveren en Van Dun dat de zoute inundaties te zeer afhankelijk waren geweest van springtijperioden en niet voldeden. Gelet op de vele laagten en kreken in de polders was een zoetwaterinundatie voldoende geweest. Niet een ruïneuze zoute inundatie was de oplossing, maar een combinatie van een zoetwaterinundatie met gefortificeerde toegangen.[231] Een ander punt was dat een inundatie alleen effectief kon zijn als een grote troepenmacht en voldoende artillerie aanwezig waren. Tijdens de oorlog en daarna werden lastenverlichting en tegemoetkoming in de herstelkosten voor de gedupeerden bespreekbaar.[232] De inundatieschade van het doorsteken van enkele zeedijken was minder dan voorheen doordat militaire bevelhebbers en ingelanden elkaar iets meer ruimte gaven en vanwege de toegenomen hoogteligging van de herdijkte polders die dat overkwam. De inundaties in de Scheldepolders gaven weinig problemen. Ongetwijfeld speelde de hoogteligging ten opzichte van het gemiddelde hoogwater hier

KAART 56: INUNDATIES IN 1747

KAART 57: LANDAANWINST EN -VERLIES 1712-1748

[231] NA, *4.OMM*, nr. 133, sub V31 (notities uit 1762 bij mem. Van Dun en T. van Doeveren 11-5-1745).
[232] Deze tegemoetkomingen stonden niet in verhouding met de gemaakte kosten. ZA, *3822*, nr. 1 (res. 19-5-1754).

een rol. De sedimentatie bleef hier achter bij die langs de Westerschelde, mogelijk doordat alleen sluizen en nauwelijks of geen doorstekingen werden gebruikt.

Tabel 11.2.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die in 1745, 1746 en 1747 op verschillende manieren waren geïnundeerd, met de totalen.

deelgebied	1745					1746					1747				
	getij/bu	getij/bi	zee	zoet	combi	getij/bu	getij/bi	zee	zoet	combi	getij/bu	getij/bi	zee	zoet	combi
St.Piet-Laps				450	2.135				2.615						2.615
Laps-Lieve		39		200			39					39			
Slgat-St.Piet					999				95	1.073					1.098
tzv Lieve															
twv Zwin					400										400
tnv Oostburg															
Waterland		1.089													
Biervliet															
Tern-Zslag															
Overkwartier				4.334	908				4.703	818				3.800	1.035
Axel-Blij							88				88				
twv Hulst	593					593				300	593				300
tov Hulst		598			1.200		598			900		598	130		600
Waasland			4.677	1.292				3.467	1.292				3.467		1.292
subtotalen															
Inundatie	593	1.726	4.677	6.276	5.642	593	725	3.467	8.705	3.091	681	637	3.337	3.800	7.340
totalen	18.914					16.581					15.795				

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in 1745, 1746 en 1747 werden geïnundeerd op de verschillende manieren: buiten(bu)dijkt gebracht, beheerst getij binnen(bi)dijks, de inlaat van zeewater, ophouden of aanvoer van zoetwater en de combinatie van die twee, met onderaan de totalen per inundatiemethode.

Hoofdstuk 12

Ontwikkeling militaire inundaties: 1748-1794

12.1. Inleiding

In de tweede helft van de achttiende eeuw zijn de Keteloorlog van 1784 en de Franse bezetting van 1794 gebeurtenissen waarbij de inundatiestrategie in Noord-Vlaanderen opnieuw werd getest. De Keteloorlog was geen echte oorlog, maar er was wel een dreiging van oorlog. De dreiging was voldoende om op grote schaal inundaties te stellen die we als afsluiting zien van een zeker inundatietijdperk. De Franse bezetting was een uitvloeisel van de Franse Revolutie en leidde tot heel wat oorlogshandelingen. Ze luidde voor de Zuidelijke Nederlanden en Staats-Vlaanderen het begin in van de annexatie door het Franse keizerrijk en in de rest van Nederland de overgang naar de Bataafse Republiek.

Wat betreft het gebruik van water als defensiemiddel zijn twee fasen te onderscheiden, een eerste fase waarin de buitendijkse waterlinie centraal staat en die loopt tot de Keteloorlog, waarna de tweede fase begint waarin de buitendijkse waterlinie naar de achtergrond verdwijnt.

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog hebben we kunnen constateren hoe de buitendijkse inundatiegebieden jammerlijk te kort schoten en een anderhalf jaar durende Franse bezetting het gevolg was. De directeuren der fortificaties en de ingenieurs reageerden op de zich wijzigende buitendijkse omstandigheden met een stroom van brieven en rapporten aan de Raad van State. Relevant zijn de overwegingen van de Axelse magistraat Adriaen François Lammens, die griffier van Axel was van 1750 tot en met 1766, over het beveiligen van het Axel- en Hulsterambacht [1] We vinden er de ideeën van Pieter Wiltschut in terug.[2] In 1750 vestigde ingenieur Johan Borhard Van Imbijse van Batenburg de aandacht op de zwakke verdediging van Staats-Vlaanderen. Hij hamerde op het belang van enkele goed verdedigde plaatsen zoals Philippine. Hij had daarover zijn eigen ideeën die een nieuw facet toevoegden aan de inundatiestrategie.[3] Een ander voorbeeld is het rapport van een afgevaardigde van de Raad, baron van Burmania, van 16 juni 1755.[4] Deze en andere rapporten, met ideeën die vaak een interessante of verhelderende inkijk geven in de voortgang van strategisch denken, komen aan bod in dit hoofdstuk. Dat brengt ons bij de prangende vraag welke lessen getrokken waren tijdens de vorige oorlog en of dat ook gevolgen had in de praktijk? Kwam men nu direct met een brede nieuwe visie over de inundatie als strategisch wapen? Of bleef het aanmodderen met de buitendijkse inundatiegebieden?

Evenals voorheen belandden veel projecten in een la. Menig zinvol project, dat na veel wikken en wegen in Staats-Vlaanderen werd aanbesteed, strandde alsnog in de uitvoeringsfase op de goedkeuring, tot grote frustratie van de betrokken ingenieurs en directeuren. Werden er wel voldoende financiën uit Den Haag beschikbaar gesteld? Niettemin vonden enkele forse investeringen plaats in de verdediging van Staats-Vlaanderen. Dat waren een paar grote werken in het buitendijkse inundatiegebied, die deels teruggrepen op het plan van Menno van Coehoorn en op dat van Wiltschut. Wat was van dit alles de reden? En hoe was nu de relatie tussen de diverse betrokken partijen? Werden nu wel de tegenstellingen overbrugd? Wat waren de initiatieven in de aangrenzende Zuid-Nederlandse gebieden?

---

[1] Wesseling, De g*eschiedenis van Axel*, 456. Info over Lammens.
[2] ZA, *107*, nr. 45 sub 46 (beveiliging AA & HA); *47*0, nr. 84.3 (Axels vaarwater).
[3] NA, *2.13.69*, nr. 919 (aanmerkingen 1750); *4.OMM*, nr. 122 sub V32.
[4] NA, *4.OMM*, nr. 126, sub V89 nr. 1 (reactie C. de Haan & T. van Doeveren 1-8-1755). Stuij en De Kruijf verwijzen naar NA, *1.01.19*, nr. 1916 maar het rapport is daarin niet meer aanwezig. Gemme Onuphrius baron van Burmania (1697-1759) was van 1753 tot zijn dood gouverneur van Staats-Vlaanderen. Hij was afgevaardigde van de RvS en Opperhofmeester van de PvO.

In 1775 presenteerde de nieuwe directeur-generaal der fortificaties Charles Dumoulin een defensieplan voor Staats-Vlaanderen, met als basis dat van Menno van Coehoorn, maar aangepast aan de veranderingen die sinds 1699 in het buitendijkse landschap waren opgetreden. Zijn plan wordt in een aparte paragraaf uitgewerkt daar het om een totaalvisie gaat, ook al is het maar deels uitgevoerd. Ook dit plan ging primair uit van een grotendeels buitendijkse waterlinie. Hierop voortbouwend, leidde voortschrijdend inzicht en de in militair opzicht verslechterende toestand van het buitendijkse landschap na 1782 tot de uitvoering van enkele militaire bedijkingen. Zij luidden fase twee in. De militaire bedijkingen worden uitgebreid in het volgende hoofdstuk 13 behandeld.

Na de uiteenzetting over het plan van Dumoulin gaan we per deelgebied in op de ontwikkelingen in de militaire verdedigingsstrategie met de nadruk op de waterlinies. Die ontwikkelingen laten we zo veel mogelijk doorlopen tot 1794. Omdat gedurende de periode 1783-1786 een trendbreuk optrad, door de militaire bedijkingen, blijven die bedijkingen buiten beschouwing want dat komt in hoofdstuk 13 terug. Waar mogelijk wordt aandacht besteed aan de achterliggende ideeën, de uitwerking en de eventuele uitvoering van projecten. De deelgebieden die worden onderscheiden zijn: De Zwinstreek met het Meetjesland, het Vrije van Sluis met de Waterlanden, de Vier Ambachten en het Waasland. Voor de topografie gedurende de periode 1748 tot en met 1783 kan kaart 58 worden geraadpleegd, voor de periode 1783 tot en met 1794 kaart 65 en voor de landaanwinst en het landverlies kaart 64. De meeste aandacht zal gaan naar de knelpunten, het Paswater, de Passegeulelinie en het schorren- en slikkengebied tussen Sas van Gent en Saeftinghe. Voor de omvang van de inundaties zie de kaarten 62 en 63.

12.2. Politiek-militair kader

Door de Franse bezetting tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog had de Republiek als grootmacht binnen Europa forse imagoschade opgelopen. Daarnaast waren er interne problemen, de toenemende spanningen tussen patriotten en prinsgezinden.[5]

Een jaar na het tekenen van de Tweede Vrede van Aken van 1748 keerden de Staatse troepen terug in de barrièresteden. De Oostenrijkse vorstin weigerde echter nog langer voor die nutteloos gebleken defensielinie te betalen. De wijziging in de allianties in 1756, waarbij Oostenrijk en Frankrijk bondgenoten werden in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763), maakte dat de barrière haar functie verloor. De verhouding tussen de Republiek en Oostenrijk werd een stuk stroever.[6] De zoon en opvolger van keizerin Maria-Theresia, Jozef II, maakte in 1782 een eind aan de barrière, handig gebruik makend van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). De verkoeling in de relatie met Oostenrijk was geen reden voor de Republiek om meer aandacht aan het eigen grensgebied te besteden. Jozef II stelde echter steeds verdergaande eisen aan de Republiek en bracht een militaire macht op de been om die eventueel af te dwingen. Een echte oorlog kon in 1785 maar net worden afgewend door de bemiddeling van Frankrijk. De Republiek moest een flinke veer laten maar ook Jozef II kreeg niet in alles zijn zin.

In 1775 begon Charles Dumoulin zijn kruistocht inzake de landsverdediging. Vooraleerst kwam hij met voorstellen tot een landelijke reorganisatie op militair en financieel gebied. Gezien de problemen met de barrièresteden diende de landsverdediging aan de *frontieren* van het land plaats te vinden. Voor Staats-Vlaanderen oordeelde hij de bij het Barrièretraktaat verkregen gebiedsuitbreiding ruim onvoldoende om op eigen grondgebied inundaties te stellen. Zijn plan verdween in een la wat ook gebeurde met de rapporten van de directeur der fortificaties Rochus van Suchtelen, die op het plan van zijn superieur voortborduurde.[7] Daar elke vorm van

[5] Voor een beschrijving van de politieke problemen van die tijd verwijzen we naar de algemene literatuur zoals Schama, *Patriotten en bevrijders,* 26-200; Cuyt, *De Staatse Barrière*, 66-73; Van Meerkerk, *Willem V*.

[6] Cuyt, *De Staatse Barrière*, 13 e.v., 29-32.

[7] Rochus Pieter van Suchtelen (1717-1787) was een broer van Cornelis, de vader van de meer bekende broers Pieter, Abraham en Rochus. Op 8-5-1747 arriveert hij te Lillo om de Zeeuwse forten op de Brabantse oever te

reactie vanuit Den Haag uitbleef, schreef die op 17 januari 1779 dat het in noodgevallen wellicht beter was om Staats-Vlaanderen te laten capituleren![8]

12.3. Charles Dumoulin's kruistocht

Op 15 maart 1774 viel de jarenlang vacant gebleven post van directeur-generaal toe aan Charles Dumoulin, op dat moment directeur der fortificaties van Opper Maze. Reeds op 23 december kwam hij met aanbevelingen tot een meer doeltreffend en spaarzaam gebruik van de gelden. Hij voelde de noodzaak om het korps ingenieurs te verbeteren en alle directeuren ontvingen richtlijnen tegen de ingeslopen misstanden.[9] Veelvuldig bezocht hij de defensiewerken en deed voorstellen ter verbetering. Hierdoor en door zijn vasthoudendheid drukte hij zijn stempel op de ontwikkeling van de waterlinies in Staats-Vlaanderen. Samen met directeur der fortificaties Van Suchtelen was hij, evenals Van Coehoorn en Wiltschut voor hen, doordrongen van een totaalvisie. In zijn generaal plan en de latere aanpassingen zien we een verdere evolutie in het denken over de strategische inundatie als militaire strategie.

Het groeiende bewustzijn over de veranderingen in het buitendijkse voedde het besef dat dringend moest worden nagedacht hoe het inundatiewapen doeltreffend te houden. Op 1 april 1775 ontving de Raad een memorie van kapitein-ingenieur Wiedeman uit Sas van Gent.[10] Hij zag Staats-Vlaanderen als de 'voormuur en barrière' van de Republiek die, met Sas van Gent als middelpunt, ook de communicatie open hield met Oostenrijks Vlaanderen. Een toeval zorgde even later voor de aanwezigheid van Dumoulin bij die plaats. In september 1774 was in Den Haag het bericht ontvangen dat de Oostenrijkers een grote zeesluis wilden bouwen bij het Lippenspoldertje.[11] Op 22 juni 1775 kreeg Dumoulin het bevel zich er onmiddellijk naartoe te begeven, wat tevens de gelegenheid bood om de fortificaties in Staats-Vlaanderen te inspecteren. Met Van Suchtelen gaf hij op 4 augustus een vernietigend oordeel over de militaire situatie met daarbij het advies om Canisvliet te bedijken.[12] Op 12 oktober 1775 volgde meer kritiek op de toestand van de vestingen, de inundatiewerken, het buitendijkse, de accessen, de artillerie en de lege magazijnen. Aan goede plannen zoals dat van Menno van Coehoorn had het niet ontbroken. Hij verzuchtte:

> 'Hadde men dit meesterstuk diestijds ter uitvoer gebracht, het zoude Vlaanderen tot het sterkste frontier dat mij en de waereld bekend is, gemaakt hebben. De schorren waren toen noch laag genoeg om ingedijkt, door een stilstaand water, ter hoogte van den gewoonlijken vloed ondergezet te worden. Sedert zijn die zodanig opgeslikt dat het nu reeds moeijelijk zoude zijn van dat project, op gelijke wijze in't werk gesteld, even heelzaame vruchten te genieten. Dewijl op veele plaatsen, tenzij door kostbaare afgraavingen, geen water meer gebracht zou kunnen worden. Daarenboven heeft men wel van tijd tot tijd indijkingen gedaan, maar naar willekeur en zonder eenig vast plan te volgen, waardoor nu veele bronnen, die de inundatie hadden kunnen helpen, merkelijk zijn verminderd of afgetapt.'

Waarmee hij de vinger op alle gebreken in de inundatiestrategie legde. De kritiek ging vergezeld van een volledig projectvoorstel om de defensie, met minimale kosten, circa fl 2.000.000,

---

verbeteren. 11 jaar na zijn aankomst in Sluis volgt benoeming in 1776 tot directeur der fortificaties in Staats-Vlaanderen en later tot Grootmajoor van Sluis. Om gezondheidsredenen werd hem in 1785 eervol ontslag verleend. Gestorven in Bergen op Zoom. (NA, *1.01.19*, nr. 1916; ZA, *140*, nr. 1).

[8] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V34.

[9] NA, *4.OMM*, nr. 94 sub N53 (Dumoulin 23-12-1779) & N54 (Dumoulin 26-5-1776), nr. 96 sub N66 (Dumoulin 9-3-1786), nr. 95 sub N62 (Dumoulin 24-3-1784); *3.01.43*, nr. 126 (Dumoulin 27-11-1776); *1.11.01.01*, nr. 486 (circulaire 17-5-1776).

[10] NA, *2.13.69*, nr. 919 (mem. 1-4-1775).

[11] NA, *3.01.25*, nr. 558 (res. SG 7-12-1774).

[12] NA, *1.01.19*, nr. 333, fol. 507; *3.20.04.01*, nr. 37 (bijlage geheim rap. gecommitteerden 23-7-1784); *4.OMM*, nr. 95 sub N62, N62a & N63a.

in vijf tot zes jaar te vervolmaken.[13] Het grondbeginsel was dat na het verlies van de barrièresteden in de Zuidelijke Nederlanden men op het grondgebied van de Republiek een veilige wijkplaats diende te hebben.[14] Een reactie bleef uit en in augustus 1776 richtte hij zich, tevergeefs, tot de hertog Van Brunswijk, de belangrijkste militaire adviseur van stadhouder Willem V.[15] Evenmin ontving hij enige reactie van de Raad van State op zijn correspondentie aangaande de IJsselinie, de Rivier de Eendragt, Staats-Brabant, Grave en Nijmegen, Zwolle, Coevorden en Deventer. In 1778 stuurde hij een uitgebreid schrijven over de landsverdediging, met veel aandacht voor Staats-Vlaanderen, naar de prins van Oranje.[16] Op 25 mei 1781 drong Dumoulin nogmaals aan op het in staat brengen van de verdediging, wat hij herhaalde in zijn algemene memorie van 27 augustus.[17] In het voorjaar van 1782 vonden besprekingen plaats tussen de Staten-Generaal, de Raad van State en de prins van Oranje over de slechte verdediging van de grenzen van de Republiek en het gemis van de Barrièresteden. Aan plannen was geen gebrek maar door het gebrek aan penningen kon niets worden uitgevoerd. In juni schreef Dumoulin alle directeurs aan hun werkgebied te inventariseren en een kostenopgaaf te doen.[18]

Na ruim twee jaar wikken en wegen besloot de Raad van State op 28 november 1782 tot de uitvoering van de generale bedijking in Staats-Vlaanderen. Het werk werd voortvarend opgestart, maar stokte door het geschil met de Oostenrijkse keizer Jozef II. In zijn antwoord van 24 maart 1784 op vragen van de raadscommissie tot onderzoek van de grensgebieden bleek Dumoulins frustratie over de trage gang van zaken. Onder toevoeging van alle eerder overlegde stukken verzucht hij dat 'de projecten op Staats-Vlaanderen seedert den 12 October 1775, wanneer myn rapport is overgegeeven, tot op den 28 November 1782, zyn blyven slaapen'.[19] In 1784 namen de Staten-Generaal de gang van zaken onder de loep wat de Raad van State op zware kritiek kwam te staan. Over hoe was omgegaan met de rapportages en berichten van Dumoulin werden de heren duchtig de mantel uitgeveegd.[20] Op 17 januari en 9 maart 1786 bracht Dumoulin wederom de situatie onder de aandacht. In zijn memories van 17 maart en 14 juli vatte hij nogmaals alles samen over de defensie tussen Delfzijl en Sluis.[21] De grote lijn in de defensie-inspanning kwam niet van de grond. Dumoulin bleef tot zijn dood ijveren voor een goede defensie van de *frontieren* en een doelmatiger besteding van de gelden. Het bleek ontzettend moeilijk het tij te keren. Ondanks de forse onderhoudsrekeningen was het met de toestand van 's Lands werken droevig gesteld.[22]

---

[13] NA, *2.13.69*, nr. 919; *4.OMM*, nr. 122, sub V33; *1.01.19*, nr. 2190-III (project Dumoulin 12-10-1775); *4.VTH*, nr. 3705. 'De vestingen zijn er veelal vol gebreken; de inundatien onvolmaakt; de schorren opgeslikt; de toegangen open; de artillerie in slechten staat, en de magazijnen onvoorzien'.

[14] NA, *3.01.43*, nr. 176 (Dumoulin 14-7-1786).

[15] NA, *4.OMM*, nr. 94 sub N56. Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel-Bevern (1718-1788), verwant aan de Habsburgers, was bevelhebber geweest in het Oostenrijkse leger en daarna voogd over stadhouder Willem V.

[16] NA, *4.OMM*, nr. 94 sub N57. De inhoud wijkt op details af van dat uit 1775 en biedt alternatieven.

[17] NA, *4.OMM*, nr. 96 sub N66; *1.01.19*, nr. 344, fol. 205, nr. 345, fol. 709, 841. Op 16-7 ontving hij opdracht tot een defensieplan voor de Republiek.

[18] NA, *1.01.19*, nr. 346, fol. 349-349v, 560-561v.

[19] NA, *3.20.04.01*, nr. 37 (Dumoulin 24-3-1784); *1.01.19*, nr. 350, fol. 370-370v; *1.10.42*, nr. 129 (Dumoulin 29-3-1784); *4.OMM*, nr. 95, sub N61 & N62. Resolutie RvS 27-1-1784.

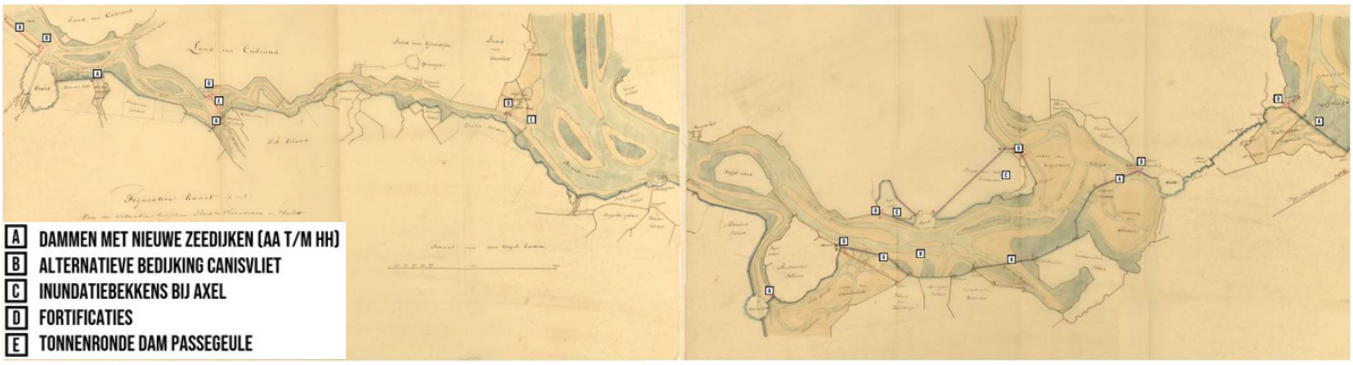
[20] NA, *4.OMM*, nr. 95 sub N63 (res. SG 14-10-1784).

[21] NA, *3.01.43*, nr. 176; *1.01.19*, nr. 358, fol. 537v-538.

[22] NA, *4.OMM*, nr. 97 sub N69 (Dumoulin 6-10-1789).

12.4. Het plan Dumoulin, 1775

Het defensieplan van Dumoulin uit 1775 (kaart 59) kwam neer op de aanleg van zeven dammen en dijken.[23] Aan weerszijden van de Nieuw-Passegeule dienden tonronde dammen te worden gelegd.[24] Verder adviseerde hij, zoals menig voorganger, om de binnendijken tussen de polders aan de zuidzijde van de linie over 750 meter te slechten. Hij drong aan om de te hoog opgeslibde landen over enkele honderden roeden te verlagen opdat ze bij een gewone vloed net geen 0,56 meter zouden onderstaan. Op die manier was een aaneengesloten inundatie mogelijk. Hij voorzag zes nieuwe zeesluizen en op de accessen zware versterkingen. Vanwege de grote afstanden tussen de vestingen en de posten, wilde hij om de 1.500 meter (zover een wakend oog kon kijken) redoutes. Het oversteken van het Zwin en Sluissegat, toen nog een aanzienlijk water met 3,9 tot 4,8 meter getij, naar het Land van Cadzand achtte hij onwaarschijnlijk. Naast een uitvoerige onderbouwing en begroting, bevatte het rapport een evaluatie van de sterke en zwakke punten van de toenmalige situatie.

KAART 59: PLAN CHARLES DUMOULIN 1775

Bij Sluis liep het binnendijks inundatiegebied vanaf de nieuwe zeedijk langs het Zwin rondom de stad tot aan de Oostdijk en zo tot de afgedamde Aardenburgsehaven. Het volgde de zeedijk van het Coxyschegat tot aan het begin van het af te sluiten Sint-Margrietgat. Voorts ging het langs de zuidelijke dijken van de Nieuw-Passegeule tot aan Philippine en verder langs de zeedijk tot Sas van Gent. Daar liep het te inunderen gebied rondom de vesting, langs de dam door het Sassegat, tot voor de Autrichepolder en door de te bedijken Canisvliet tot aan de Zwartenhoek. Die bedijking was kort tevoren door Wirtenberg voorgesteld.[25] Daarna waren er meerdere opties. Als geen gebruik werd gemaakt van de Eversdam als begrenzing overwoog hij de inundatie te laten lopen langs een nieuw te leggen zeedijk naar het noorden van de Zuiddorpepolder-Noorddeel of zelfs de Moerspuipolder. Vandaar ging het langs de zeedijk naar het fort Sint-Jacob en langs een nieuwe te leggen zeedijk met afdamming bij het Sint-Andriesgat tot op de westelijke hoek van de Ferdinanduspolder. De dijk van die polder kon worden gevolgd tot waar de tragel over het schor van Sint-Anna aansloot. Die tragel moest worden verzwaard tot een zeedijk en met een dam door het Hellegat aansluiten op de Hulsternieuwlandpolder bij batterij Nassau.[26] Daar kon in plaats van een suatiesluis een sas worden gelegd. Een andere optie ging uit van een dijk langs de zuidzijde van het vaarwater recht op het gordijn (courtine) tussen de bastions Oranje en Nassau. De inundatie rondde de vesting Hulst en liep dan langs de linie naar het fort Zandberg en het fort Boerenmagazijn. Daar eindigde hij tegen een nieuwe zeedijk, getrokken op de molen van Molenhoek in de Konings-Kieldrechtpolder. Die zeedijk

[23] NA, *1.01.19*, nr. 2190-III; *4.OMM*, nr. 122, sub V33, nr. 108A sub N157.
[24] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V33, *4.VTH*, nr. 3705.
[25] De bedijking begrootte hij op fl300.000: NA, *1.01.19*, nr. 1102 (Van Suchtelen 18-12-1780).
[26] De bedijking van de schorren tussen de Hulsternieuwlandpolder en fort Sint-Jacob begrootte hij op fl340.000: NA, *1.01.19*, nr. 1102 (Van Suchtelen 18-12-1780).

was reeds voorgesteld door De Waier en omarmd door Van Coehoorn.[27] Dumoulin stond stil bij toekomstige bedijkingen in Saeftinghe waarin de inundatie telkens kon worden verlengd tot aan de Schelde bij het fort Liefkenshoek. Met de Schelde in de rug was dit fort onneembaar. Hij klaagde dat, door het verzuim om de in 1718 toegewezen gronden toe te eigenen, een doorlopende inundatie door de Doelpolder tot bij het fort Liefkenshoek lastig was geworden. Bijna alle binnendijken binnen het inundatiegebied moesten worden geslecht. Dat nadeel kon worden berokkend aan de naburige Oostenrijkse landen wuifde hij weg. Vanwege de hoogte van de schorren en slikken in het Axels Kanaal, moesten de Buthpolder en het zuiden van de Beoostenblij-Benoordenpolder worden ingericht als inundatiebekkens.

Te hoge schorren dienden te worden afgegraven. Over de hele lengte van de inundatie moest langs de zeedijk een bermsloot komen van 7 tot 11 meter breed met de kavelsloten evenwijdig hieraan. De kreken bewezen een dienst om onderwater staketsels aan te brengen. Door lokaal ondiepten te laten, konden landingen van vaartuigen worden voorkomen. Om snel een volledige inundatie te stellen, stelde hij voor om, naast de gecombineerde suatie- en inundatiesluizen, drie tot vier stukken zeedijk over een lengte van 38 tot 46 meter plasbermgewijs af te werken als overstort, de kruin tot net onder de gemiddelde vloed verlaagd, tonrond afgewerkt en met rijs versterkt. Om de zee van de plasbermen af te houden, had hij bij elk een kraagdijk in gedachte met drie tot vier stenen *fourneaux* of mijnen. Was het moment daar dan kon de kraagdijk worden opgeblazen. Was het water op gelijke hoogte met de plasberm, dan kon telkens een laag rijs worden opgewerkt om die met de waterstand mee te laten groeien. Deze werkwijze leek Dumoulin effectiever dan die met sluizen, die bestemd waren voor de uitwatering, de schuring en het ophouden van binnenwater bij de eerste geruchten. In de Oostsluis bij Sluis wenste hij springdeuren. De dam, met eventueel een sas, door de Aardenburgsehaven moest voorkomen dat de inundatie bij Aardenburg kon worden afgetapt. Dat de in 1718 toegewezen Capelle- en Rodemoerpolder bij Boekhoute niet in bezit waren genomen, zag hij als een flater. Die hadden naadloos in de daar te smalle inundatie begrepen kunnen worden.

Net als Menno van Coehoorn gaf Dumoulin in zijn plan veel ruimte aan het buitendijkse inundatiegebied dat, vanuit militair strategisch oogpunt, minder bruikbaar was geworden. Zag Van Coehoorn kansen in een zoetwaterinundatie ten zuiden hiervan, Dumoulin zette volledig in op beheerste zeewaterinundaties. Alleen de bedijking van de Nieuw-Kieldrechtpolder werd uitgevoerd. Door de traagheid van besluitvorming in Den Haag en de voortschrijdende opslibbing leidde het aanpassen van Dumoulin's plan, door Van Suchtelen en Jan Raven, met diens instemming tot de aanleg van militaire bedijkingen na 1780.[28] Dumoulin zag toen geen kans meer om op Staats grondgebied vanaf Sluis tot Saeftinghe een doorgaande buitendijkse waterlinie te ontwerpen op de conventionele manier. Er moest gewacht worden tot het Zwin en de Braakman bedijkt konden worden en men daarin waterlinies kon opnemen.[29] Daarmee is Dumoulin waarschijnlijk de eerste die in de toekomst keek. Veel aandacht besteedde Dumoulin aan de versterkingen achter de inundatie. Bij voldoende waakzaamheid kon een inundatie, vol beletselen en van minimaal 750 meter breed, niet worden overgestoken maar hij onderkende de menselijke zwakten. Alleen de twee posten op de einden moesten een belegering kunnen doorstaan. Op IJzendijke, Axel en Hulst kon men zich terugtrekken.

---

[27] De bedijking van de Kieldrechtschorren begrootte hij op fl189.500: NA, *1.01.19*, nr. 1102 (Van Suchtelen 18-12-1780). 'hoe jammer is het dat in dien tijd zo wel hier als op de hiervoorgenoemde plaatsen 's mans voorschriften niet gevolgd zijn. Doordien de schorren toen overal oneindig minder waren opgeslikt, zoude de inundatie veel volkomener geweest zijn dan zij thans, ten zij met zo veel hoogere kosten, worden kan'.

[28] Jan Wormerus Raven (1754-1814) bracht het in 1785 tot opzichter-generaal van 's Lands Zeewerken in Staats-Vlaanderen. Hij huwde de enige dochter van cartograaf David Hattinga. In 1813 werd hij door de soeverein aangesteld tot inspecteur-generaal van de Waterstaat. Biografie: van Hecke & Buise, 'Jan Wormerus Raven'.

[29] NA, *3.20.04.01*, nr. 32 (mem.'s Lands frontieren 10-6-1786).

Begin 1792, na het gereedkomen van de militaire bedijkingen, zond Dumoulin een memorie over wat nog aan de verdediging, zoals fortificaties, moest worden gedaan.[30] De ervaring in de vorige oorlogen had geleerd dat achter de inundatie een grote troepenmacht en voldoende artillerie nodig waren. Het was anders onnodig zo'n verwoestend middel als inundatie te gebruiken. Dat was ook de mening van directeur Hero Waslander en de bevelhebbers van de vestingen.[31] Opmerkelijk is dat in Staats-Vlaanderen juist werd gedemilitariseerd toen het er in 1794 op aan kwam.[32]

12.5. De Zwinstreek en het Meetjesland

Sinds het uitvoeren van de door Menno van Coehoorn gewenste voorzieningen ten westen en zuiden van Sluis, ten behoeve van een diep Paswater, hadden de laaggelegen Oostenrijkse polders ten zuidwesten van Sluis (soms het Cleen Noorden genoemd) problemen met de uitwatering die via de te kleine sluizen bij het fort Sint-Donaas liep.[33] Desondanks kampte de haven van Sluis met een opslibbend Paswater. In 1749 ontving de Raad van State een plan met het voorstel de Gentse Lieve door te trekken vanaf Middelburg (Vl.) tot bij Sluis en daar met een sluis het Paswater te schuren.[34] Op 9 mei 1753 sloten het Vrije van Brugge en de Staten-Generaal een akkoord over het leggen van een zeesluis en een dam door het Paswater. De wateringen Eiesluis en Reigaarsvliet en de zes verenigde wateringen aan de oostzijde van het Zwin, die via de nieuwe Blauwe sluis op het Lapschuersegat sueerden, betaalden mee.[35] Ook het tiental kleine omkade poldertjes in het Lapschuersegat en het Zoute moesten meebetalen.[36] Reigaarsvliet zou een watergang graven door de dijk aan de Nachtegaal met een brug met een schof om indien nodig een inundatie te kunnen stellen.[37] De regering in Brussel maakte bezwaar en wenste een deel van het water af te leiden via Oostende. Dat bleek technisch moeilijk en bijzonder kostbaar.[38] Na ruggenspraak met Wenen en drie jaar vertraging werd de oude sluis van fort Sint-Donaas vervangen door een brug. De wateringen Reigaarsvliet en Eiesluis groeven een nieuw kanaal vanuit de Isabellavaart tot bij fort Sint-Donaas.[39] Omdat door de nieuwe Passluis ook zeewater zou worden ingelaten om het Paswater te schuren, verzocht Reigaarsvliet om een dam te mogen leggen die het zoete binnenwater van het zeewater zou scheiden. Dat werk kwam op 6 september 1756 gereed.[40]

Al in 1749 werd opgemerkt dat het fort Sint-Donaas, dat sedert 1703 een onderdeel was van de Staatse defensie van Sluis, met de sluizen en de dam door het Zoute, moeilijk te verde-

---

[30] NA, *1.01.19*, nr. 376, fol. 585 & 766.
[31] Waslander (1729-1810) was van 1747-1751 als sous luitenant ingenieur in IJzendijke gestationeerd. Na een verblijf in Maastricht van 1766 tot 1788 was hij tot eind 1792 directeur van de fortificaties in Staats-Vlaanderen. ZA, *140*, nr. 5 & 6.
[32] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (mem. 11-5-1745 met notities uit 1762), nr. 123 sub V41 (Waslander 12-1-1793).
[33] RAG, *VZ1*, nr. 2423; RAB, *INV44/1*, nr. 398 & 873; *INV81*, nr. 2360.
[34] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V104 (consideraties 1749).
[35] Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 186-187; Vermeersch, 'Watermiserie', 155; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 74; Van de Vijver, 'De Hofsteden van Sluis', 16; RAB, *INV44/1*, nr. 1057 (rek 1756/57), fol. 23v, nr. 879; *INV325*, nrs. 149 & 150; RAG. *VZ1*, nrs. 600 & 16; NA, *4.VTH*, nr. 3473A. De bijdrage betrof fl30,000.
[36] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V38, nr. 127 sub V91; NA, *1.01.19*, nr. 293, fol. 1055, 1112, 1188, nr. 296, fol. 355v-356v, nr. 297, fol. 727, nr. 449, fol. 191; ZA, *140*, nr. 2 (De Haan aan RvS 27-8-1757); RAG, *VZ1*, nr. 1548; RAB, *INV81*, nr. 2286; *TBO2*, nrs. 238 & 244.
[37] RAB, *INV44/1*, nr. 876 (Passluis); *INV15/16*, nr. 604 (sluizen), fol. 184-186; NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V91 (contract 14-6-1753; res. 22-6-1753); *1.01.19*, nr. 283, fol. 954, nr. 445, fol. 245v-246.
[38] RAB, *INV44/1*, nr. 876 (Passluis), nr. 1056 (rek. 1753/54), fol. 57-48; ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan RvS 16-7, 22-8 & 20-9-1753, 16-4-1755, 14-12-1756); NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V91 (res. 25-3-1755); ARA, *T086*, nr. 533.
[39] ZA, *140*, nr. 2 (De Haan aan RvS 9-7-1757); NA, *1.01.19*, nr. 296, fol. 681; *4.OMM*, nr. 127 sub 91 (mem. 19-10-1757); RAB, *INV44/1*, nrs. 879, 880, 881 & 1057 (rek. 1757/58), fol. 23v, 26; *INV81*, nr. 2211.
[40] ZA, *7*, nrs. 16-I, 198, 199 & 233; RAB, *INV15/16*, nr. 61; *INV81*, nrs. 2288 & 2372, *INV113*, nr. 271; *INV114*, nr. 853; NA, *1.01.02*, nr. 5324-II; *4.OPV*, nr. S51 (res. RvS 25-3-1755); *4.VTH*, nrs. 3715 & 3716; *4.OSPV*, nr. S1; RAG, *VZ1*, nr. 938.

digen waren. Het was voordeliger om het fort te slechten en in de omgeving ervan een goed inundatiebekken aan te leggen. Het bleef echter zoals het was.[41] In 1767 gingen stemmen op het fort te verkopen en te slopen. Ook Dumoulin en Van Suchtelen zagen er geen nut in en adviseerden het op te blazen.[42] Het fort Sint-Paulus was de meest vooruitgeschoven post aan de zuidoever van het Zwin. Hier werd enig onderhoud gepleegd.[43] Aan de andere werken in het Zwinstreek liet men zich van beide kanten nauwelijks gelegen. In 1750 werden de voorbereidingen getroffen om de Hazegrasschorren te bedijken. De dijk zou op geringe afstand evenwijdig aan de limiet van 1664 worden gelegd, vrij van Staats territoir. Het gebied viel echter onder de barrière en daar geen Hollands belang werd gediend, ging de bedijking niet door.[44]

Ook al lag Damme ruim buiten het barrièregebied toch werd die vesting na de laatste successieoorlog, vanwege de inundatiemogelijkheden er omheen, van groot belang geacht voor de Republiek. Bij een inundatie was de plaats vanuit het noorden slechts toegankelijk over een '200 tot 250 treden breet' terrein waar een hoornwerk met halve maan welkom zou zijn.[45] De vesting bleef tot ongeveer 1760 in gebruik bij het Oostenrijkse leger. In de eerste jaren van de regeerperiode van keizer Jozef II begon de geleidelijke verkoop ervan.[46] Nadat hij in 1783 de forten bij Sluis had laten veroveren, werden die eveneens geslecht en afgegraven.[47]

Na de bezetting van het barrièregebied door het Oostenrijkse leger raakte het gouvernement in Sluis een belangrijke bron van inkomsten kwijt, namelijk de recognitiegelden van de forten, hun buitenwerken, de Sint-Paulusvaart en de dijken.[48] De ingelanden van de Hazegrasschorren bedijkten er de Nieuw-Hazegraspolder in 1784. Drie jaar later volgde op de aangrenzende schorren op korte afstand van de limiet, de Lippenspolder.[49] De Oostenrijkse wateringen ondernamen initiatieven hun suatie te perfectioneren. Watergangen werden verbeterd en in de Hazegraspolder legden de Oostenrijkse wateringen een nieuwe zeesluis op het Zwin met een fort ter dekking. Op de slikken tegenover het retranchement Cadsandria verscheen een versterkt bastion of Lazaret als voorpost. Daarnaast was dit een goede locatie voor een haven met naast de steiger een redoute.[50] De magistraat van Sluis tekende onmiddellijk protest aan. Ook Dumoulin stuurde aan op diplomatieke druk om de fortificaties te doen slopen.[51] De wateringen wilden op de sluis het hele gebied tussen Lissewege en Maldegem aansluiten, wat Dumoulin vanuit militair oogpunt eveneens ongewenst vond. Hij liet een project maken om de opslibbing voor de nieuwe sluis en de haven te bevorderen dat onmiddellijk werd goedgekeurd en uitgevoerd, namelijk het afdammen van de geul langs de Gouverneurspolder en het bedijken van de voorliggende schorren.[52] Ondanks de voortvarendheid waarmee de Oostenrijkse wateringen het werk aanvatten, bleef de afwatering voorlopig toch nog op de Passluis waardoor de Zwinstreek in het najaar van 1784, vanwege de Staatse inundaties, nog steeds met grote wateroverlast had

[41] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1749, fol. 21, nr. 306, fol. 361; *4.OPV*, nr. S93; ARA, *T086*, nr. 538; ZA, *140*, nr. 2 (De Haan aan RvS 15-10 & 27-12-1757).
[42] NA, *1.01.19*, nr. 316, fol. 328, nr. 1612, vb 1776, 24v & vb 1778.
[43] ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan Hop 16-11-1756); NA, *1.01.19*, nr. 277, fol. 1615, 1196, 1377, nr. 319, fol. 499, nr. 1612, vb 1768, fol. 3.
[44] ARA, *T086*, nr. 535; NA, *1.01.19*, nr. 276, fol. 649, 277, 1064; RAB, *INV44/1*, nr. 901. Pas in 1784 en 1787, na de interventie van Jozef II, kwam het zover.
[45] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V104 (cons. 1749).
[46] ARA, *CCRK54*, nrs. 26602 & 26603; Terryn & Pillen, 'Damme', 174.
[47] *Leeuwarder courant*, 26-11-1783, 2 & 29-11-1783, 2; NA, *1.01.19*, nr. 349, fol. 9l. 1015; ZA, *3534*, nr. 7, nr. 62 (rek. 1781), nr. 64 (rek. 1785).
[48] NA, *1.10.42*, nr. 129 (Generale Staat 1795).
[49] NA, *4.VTH*, nr. 2906; *4.OPV*, nr. S104; RAB, *INV81*, nrs. 2209 & 2210.
[50] RAB, *INV44/1*, nrs. 894 & 906; *INV15/16*, nr. 604, fol. 179-183, 186v-190v, 203v-204; *INV81*, nrs. 2285, 2291, 2294 & 2187; *INV 113*, nr. 349; *INV114*, nr. 917; NA, *4.OSPV*, nr. S4; *4.VTH*, nrs. 2907 & 3712; RAG, *VZ1*, nr. 1391; Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 195-197, 200-202 & 'De bewoning van de Zwinstreek, 88 & 92.
[51] ZA, *2*, nr. 383, fol. 233.
[52] NA, *1.01.19*, nr. 362, fol. 1026bv-1027, 1041v-1042, nr. 363, fol. 1664-1664v.

te kampen. De 'lijste van alle de landen geinondeert met zout, zoet ende zoet met zaut gemengelt water' meldt ruim 4.300 hectaren overstroomd land in de grensstreek van Sint-Margriete over Moerkerke en Damme tot de Lisseweegsevaart.[53] Op termijn werden alle wateringen oostelijk van de Blankenbergsedijk ter grootte van 13.308 hectaren op de sluis gebracht. Om het water van Lapschuere, Moerkerke en Maldegem op de sluis te brengen, wenste luitenant-kolonel De Brou in 1785 een drievoudige duiker ten noorden van de afdamming, onder het Zoute door, op de Versevaart. Een deel van het water zou via Hoeke, Damme en Brugge naar Oostende kunnen worden geleid.[54] Kort daarna werd de Zwartesluis bij het gewezen fort Frederik terug in gebruik genomen.[55] Lang niet alle polders konden met hun water op de Hazegrassluis terecht. De sluis van Lapschuere lag lager dan die aan het Hazegras. Zowel Brussel als Den Haag gaven in 1787 toestemming die te blijven gebruiken. De gebieden noordelijk en zuidelijk van de Gentse Lieve bleven grotendeels via de Molenkreek (Middelburg Vl.) en de Ee lozen op Staats gebied.[56] Dankzij alle werken was het sindsdien tot de Franse tijd gedaan met de wateroverlast en was men minder afhankelijk van de waterafvoer door de Staatse sluizen.

In 1738 deed Gent pogingen om de zeescheepvaart tot in de stad te krijgen via het kanaal Gent-Brugge. Verder dan een onderzoek kwam men echter niet. De komst van markies de Botta-Adorno in 1749 als minister van de keizerin in Brussel veranderde dit en tussen 1751 en 1754 werden alle beletselen weggenomen.[57]

Kort samengevat komt het er op neer dat de Zwinstreek en het nabijgelegen Meetjesland veel waterlast ondervonden van de sedert 1700 aangelegde Staatse inundatiewerken doordat die de afwatering belemmerden. Zo lang het geen Staats belang diende, was de Republiek niet genegen daaraan wat te doen. Pas na het opheffen van de Barrièrebeperkingen was het mogelijk de afwatering grotendeels op eigen grondgebied op te lossen.

12.6. Het Vrije van Sluis

12.6.1. Inleiding

Na het vertrek van de Fransen in 1749 bleven Sluis, IJzendijke, de Aardenburgsevaart en de forten Sint-Donaas, Kruisschans en Jonkvrouwschans deels in onderhoud bij de Generaliteit. Aan de fortificaties van Cadsandria, Oostburg, Aardenburg en Biervliet werd niet meer gewerkt.[58] Wat de inundaties betreft, spitste in de decennia na de Oostenrijkse Successieoorlog de aandacht zich toe op de omgeving van Sluis met het Paswater en de Passegeulelinie. Daar compromitteerde de voortschrijdende sedimentatie meer en meer de defensie wat in die twee gebieden op verschillende manieren werd opgelost. Op het eind van de achttiende eeuw benaderden de waterlinies in het Vrije van Sluis, bijna 100 jaar na dato en voor zover nog uitvoerbaar, het masterplan van Van Coehoorn. De weg er naartoe was er een met hindernissen doordat, met name in de Passegeulelinie, zo lang mogelijk werd vastgehouden aan 'conservatieve' oplossingen wat in de volgende paragrafen nader zal worden onderzocht. In zijn generale inundatieplan uit 1775 achtte Dumoulin Sluis van groot strategisch belang voor de verdediging van het Land van Cadzand. Ruim tien jaar later dacht hij er heel anders over maar zag nog wel een toekomst voor de vesting mocht de opslibbing in het Sluisse- en Coxyschegat voortzetten. Toch werden tot de Franse inval van 1794 de inundatiewerken rondom Sluis verder aangepast en

[53] RAB, *INV15/16*, nr. 603 (dossier sluizen).
[54] RAB, *INV15/16*, nr. 603, fol. 67v, 87, nr. 604, fol. 207v-209, 211-211v; *INV113*, nrs. 250 & 732; *INV114*, nrs. 853, 1206 &1451; *INV81*, nr. 2371; De Smet, 'Afwateringsprobleem', 119.
[55] ZA, *140*, nr. 5 (Sluis).
[56] ZA, *3522*, nr. 7.
[57] SAG, *OA_B_14_1_1_531*, nr. 8 (Jeanti 29-7-1739); *Vyfden Placcaet-Boeck van Vlaenderen* II, Gent, 1763, fol. 746-753; Winnepenninckx, 'Rond het graven', 122 e.v.
[58] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1749, fol. 22-24, 60-62, nr. 1611, vb 1750, fol. 5v, 12-13, nr. 1612, vb 1752, fol. 12v-13v & vb 1776, 24v.

verfijnd aansluitend op de afdamming van het Paswater waaraan de nodige aandacht zal worden besteed.

Pas toen Engeland en de Republiek in de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) tegenover elkaar stonden, zag de Prins van Oranje de noodzaak in van een kustverdediging. Voordien was de aandacht hiervoor mede door de beschikking over een vloot, gering geweest. Op initiatief van Zeeland deed Van Suchtelen onderzoek en zijn voorstellen werden in 1781 uitgevoerd.[59] Hierin waren geen waterlinies geïntegreerd zodat ze buiten beschouwing worden gelaten.

In 1792 had Dumoulin ook plannen met het retranchement Cadsandria, die slechts ten dele in de loop van 1794 zijn uitgevoerd. Het moest het nieuwe Oostenrijkse fort Hazegras aan de overzijde van het Zwin bestrijken.[60] Bovendien wenste de commandant van Sluis, Van Rijssel, de aanwezigheid van een paar bewapende schepen of uitleggers.[61]

12.6.2. Het Paswater en omgeving Sluis

De vijf houten kokers die in 1745 waren gebruikt om de westelijke inundatie rond Sluis te helpen stellen, werden na de oorlog uitgenomen en elders gebruikt. De eerder geplande stenen zeesluis kwam er voor in de plaats.[62] Daar niet alleen de kreek tussen de Zwartesluis van Reigaarsvliet en fort Sint-Donaas verlandde, maar ook het water tot voor de stad Sluis, raakten de oude plannen tot afdamming van het Paswater terug in de belangstelling. Directeur De Haan legde de bekende opties voor.[63] Ofwel werd het een dam met zeesluis van de Ketenpoort naar het Klein Pasfort, met een doorsnijding in de contrescarp opdat de stadsgracht de haventoegang kon worden, ofwel werd het een dam ter plaatse van de brug met een grote zeesluis ter schuring van de buitenhaven. Voor de suatie van de westoever diende een sluis te komen tussen de Pasforten in. Zelf gaf hij de voorkeur aan project twee – bij het andere zou een ondiep en ongezond zoetwatermoeras ontstaan – en dat werd het uitgangspunt.[64] Beide projecten namen het onderhoud van de achterliggende dijken weg en er zou een groot zoetwaterboezem ontstaan. Dat kwam ten goede aan het verkrijgen van een aaneengesloten inundatiebekken rond de vesting én de financiering.

Na het sluiten van het contract tussen de Watering Reigaarsvliet en de Raad van State op 9 mei 1753 ontstond vertraging door het Hof in Brussel. In augustus 1753 werd een nieuw ontwerp ingediend om voor Sluis schuring te krijgen met een rondgaande waterloop vanaf de Oostsluis, een afgedamde Aardenburgsehaven, de Stierskreek en het Lapschuersegat. Bij Aardenburg voorzag de schrijver een grote sluis die naar beide kanten op de juiste momenten moest kunnen spuien.[65] Het plan was niet meer van invloed op de voorbereidingen. Na het fiat vanuit Brussel vond in april 1755 de aanbesteding van de vingerling van de sluisput plaats.[66] De stenen inundatiesluis naast het Groot Pasfort, die de westoever bediende, maakte plaats voor een bij het Klein Pasfort.[67] Op 5 december 1755 volgde de aanbesteding van de grote sluis met vier

[59] ZA, *2*, nr. 381, fol. 241; *7*, nr. 9 (res. 3-12-1781); NA, *1.01.19*, nr. 345, fol. 615 & 890, nr. 346, fol. 63, nr. 2205, nr. 1900II; *4.OMM*, nr. 123 sub V35.
[60] NA, *4.OMM*, nr. 32 sub C1; *4.OPV*, nr. C2; *1.01.19*, nr. 376, fol. 586, 766, 925, 1044-1044v, nr. 380, fol. 1579, 1670v, nr. 381, fol. 2051v, 2275-2275v, nr. 382, fol. 188v, nr. 384, fol. 1041v, nr. 1617, fol. 204-205; ZA, *3510*, nr. K344; GAS, *OGB*, nrs. 1365 & 1366; Kamp, *Verhaal van het beleg der vesting Sluis*, 18-19.
[61] NA, *1.01.19*. nr. 353, fol. 1837-1837v.
[62] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1749, fol. 28-29; *4.OMM*, nr. 127 sub V91 (mem. 19-10-1757).
[63] Coenraad de Haan (?-1760) was directeur fortificaties in Staats-Vlaanderen van 9-4-1752 t/m 1760 met als standplaats Bergen op Zoom.
[64] ZA, *140*, nr. 1 (16-9-1752 De Haan aan RvS).
[65] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V91.
[66] NA, *1.01.19*, nr. 288, fol. 64-64v, nr. 291, fol. 105, 385-385v, nr. 292, fol. 650; ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan RvS 23-6-1755).
[67] NA, *4.VTH*, nr. 3482; *1.01.19*, nr. 292, fol. 672, 696, 788, 842; ZA, *470*, nr. 84.2 (res. 1-9 & 30-10-1733).

kokers, waaraan in maart 1756 werd begonnen.[68] Toen de sluis begin 1757 zo goed als klaar was, begonnen de aannemers de brug over het Paswater weg te nemen en aan de aanleg van drie verkortingen in het Zoute om de afdamming te vergemakkelijken.[69] Pas op 12 oktober 1761 vond de aanbesteding plaats tot het vervaardigen van de vier ebdeuren met tol-, spring- of spuideuren om efficiënt en veilig te kunnen inunderen.[70] In de eerste jaren na de afdamming nam de diepte van de kil ervoor toe maar werd wel smaller.

Om rond de vesting een aaneengesloten inundatiebekken te verwezenlijken, wensten De Haan en Van Doeveren het afgraven van alle binnendijken en tragels, van de linie naar fort Sint-Donaas, van het fort zelf en de verzwaring van de zeedijk voor het Klein Pasfort. Het laatste werd in 1758 aanbesteed. Ten aanzien van de slechtingen had de gouverneur grote bezwaren zodat die werden uitgesteld en pas later deels uitgevoerd.[71] Ter facilitering van de scheepvaart naar het fort Sint-Donaas, kreeg Sluis dat jaar toestemming om de geul door het ontstane waterbassin uit te baggeren tot een vaart mits er 's zomers 1,25 meter water op de sluisdorpel zou blijven staan.[72]

In 1755 stuurde gouverneur Van Burmania op verzoek van de Raad van State een met tekeningen en begrotingen voorziene brief over wat hij nodig achtte tot het herstel van de fortificaties en het bemoeilijken van de accessen.[73] In het decennium daarna vonden werken plaats aan de vesting en het kasteel, dat deels werd gesloopt en rondom met aarde werd bekleed. De vrijgekomen stenen werden benut als stortsteen in de zeewerken, zoals op het rijs van de nieuwe sluis in het Paswater.[74] De Kruisdijkschans werd in 1762 verkocht.[75] Hier en daar werden kleine aanpassingen doorgevoerd zoals aan het Klein Pasfort, de haveningang, de Westbatterij en de verdediging van de Oostsluis.[76] Op die manier bleven de vestingwerken in een acceptabele toestand.

Nadat in 1764 door Van Doeveren en directeur De Roij was gewezen op de sterke ophoging in de geul voor het Klein Pasfort en de Krinkeldijk werd in september een tonronde tragel van 0,3 meter hoog aanbesteed op het noordelijk gelegen Groote Schorre.[77] De aanwezige rijsdammen moesten om militaire redenen worden weggehaald. In 1765 vond verlenging van deze

---

[68] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V91 (res. 17-12-1755); *1.01.19*, nr. 293, fol. 1385, 1441, nr. 294, fol. 155 *2.16.06*, nr. 132 (bestek); *4.OPG*, nr. S50, S51, S55; ZA, *140*, nr. 1 (5-5 & 17-6-1753, 8-3, 6-5, 31-7 & 19-12-1755, De Haan aan RvS). De sluis was bestemd voor bijna 15.000ha. Het totaalwerk werd op fl85.000 begroot.

[69] NA, *4.OPG*, nrs. S50, S51 & S55; *4.VTH*, nrs. 3473A & 3474A; *2.16.06*, nr. 132 (bestek); *1.01.19*, nr. 296, fol. 131-131v, 349-349v; *4.OPG*, nrs. S50, S51 & S55; *4.VTH*, nr. 3480; *4.OMM*, nr. 127 sub V91; *Leydse Courant*, 19-11-1755, 2; ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan RvS 17-12-1755), nr. 2 (De Haan aan RvS, 7-2-1757); RAG, *VZ1*, nr. 2423. De betaling van dit soort projecten was in termijnen telkens na inspectie van het gedane werk. Indien akkoord ontving de aannemer een attestatie. Aan de hand daarvan verleende de Raad van State een ordonnantie tot betaling die bij een ontvanger verzilverd kon worden. Bij de laatste uitbetaling werd een klein bedrag in mindering gebracht, variërend van 6,5% (grote werken) tot 30% (kleine werken) van de aannemingssom voor één jaar onderhoud. Dat werd na een jaar verrekend.

[70] NA, *1.01.19*, nr. 307, fol. 637; *4.OPG*, nr. S51; *4.OMM*, nr. 123 sub V34 (Van Suchtelen aan Dumoulin) 17-1-1779).

[71] ZA, *140*, nr. 2 (De Haan aan RvS 31-5-1758; fol. 71 e.v.); *3534*, nr. 7; NA, *1.01.19*, nr. 298, fol. 359, nr. 299, fol. 768, nr. 300, fol. 531, nr. 301, fol. 655, 681, 835; *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (notities 1763 bij T. van Doeveren & Van Dun 11-5-1745); RAG, *VZ1*, nr. 2605.

[72] ZA, *140*, nr. 2 (De Haan aan RvS, 22-4 & 31-7-1758); GAS, *ASS*, nr. 1081; NA, *1.01.19*, nr. 298, fol. 356, nr. 299, fol. 662.

[73] NA, *1.01.19*, nr. 292, fol. 591-591v, 965v-966.

[74] NA, *4.VTH*, nrs. 3465, 3473, 3483 & 3484; *4.OPV*, nr. S98; *1.01.19*, nr. 296, fol. 171, 206-206v, 355-355v, nr. 297, fol. 746v-747v, nr. 306, fol. 225-225v, nr. 307, fol. 658, 674-674v.

[75] Van de Vijver, 'De hofsteden van Sluis', 75-78; NA, *1.01.19*, nr. 306, fol. 367.

[76] NA, *4.VTH*, nrs. 3477-3479, 3481 & 3483; *4.OPV*, nrs. S101 & S98; *4.OPG*, nr. S53; *1.01.19*, nr. 317, fol. 453, 697-697v, 857; ZA, *140*, nr. 5.

[77] Luitenant-kolonel Bernard de Roij (1716?-1782?) was van 1761 t/m 1768 directeur der fortificaties in Staats-Vlaanderen wat niet in overeenstemming is met Donkersloot-de Vrij, *Repertorium*.

tragel plaats met 375 meter westwaarts.[78] Dumoulin wilde het schor bedijken en het Klein Pasfort uitbouwen tot een formidabel verdedigingswerk, om meer water in het verlande Zwin te brengen maar dat liet nog even op zich wachten.

Vanaf 1760 ondernamen de beurtschippers pogingen tot de aanleg van een trekpad vanaf het kasteel tot in de haven. Dit werd toegestaan maar kon vanwege de kosten pas in 1773 worden verwezenlijkt.[79] De coulante houding veranderde in 1790 toen de Sluisse magistraat de tussenliggende geul afdamde en het trekpad begon te verhogen. Vanwege de schade aan de verdediging liet Directeur Waslander de werken stilleggen en gaf, gesteund door Dumoulin, opdracht alles in de oorspronkelijke staat te brengen en de brug te vernieuwen.[80]

In 1775 stelde Van Suchtelen een memorie op omtrent de defensie van de stad.[81] Dankzij de inundatiebekkens en slechts twee accessen, over de zeedijken oost en west, was de plaats goed verdedigbaar ook al waren de werken niet meer van de tijd. Daar een aaneengesloten inundatiegebied niet van de grond kwam, stelde hij voor het garnizoen fors uit te breiden en van Sluis een op zich zelf staande vesting te maken. Dan hoefde de op 4 augustus 1749 geopende Aardenburgsehaven niet onmiddellijk afgedamd te worden. De belendende dijken konden tot tonronde dammen worden omgevormd. Bij nadering van de vijand moest men het Havenfort in de lucht laten springen wat een grondgat zou veroorzaken. Met enkele aanpassingen aan de West- en Oostsluis waren de bestaande inundatiewerken voor Sluis voldoende. Met een giertij was het land binnen 24 uur onbruikbaar te maken en in acht dagen de inundatie compleet.[82] In 1778 bracht hij dit plan wederom ter sprake bij Dumoulin, die het jaar daarna een waterpassing liet uitvoeren.[83]

De Aardenburgsevaart bleef vanwege de zoetwatervoorziening in onderhoud bij de Generaliteit. Die verving in 1775 de houten sluis voor de Zuidpoort in steen. Het jaar tevoren waren de houten kokers in de tragel allemaal een voet hoger gelegd en van een klep voorzien. In 1787 werd de houten duiker die onder de vaart doorliep vernieuwd.[84] Voor de Eeklosevaart vlakbij Aardenburg werden in 1767 twee nieuwe schutsluizen aanbesteed. Een aantal van de hiervoor genoemde elementen vinden we terug in het generale defensieplan van Dumoulin waarin hij (nog) veel waarde hechte aan de verdediging van Sluis.

De oplopende spanning met Keizer Jozef II deed de Raad van State in 1784 stappen zetten om tot een groter inundatiegebied vanaf Sluis oostwaarts tot in de Isabellapolder-Benoorden te komen. Gouverneur Van Rijssel wist door het garnizoen in te schakelen, gedaan te krijgen dat de werken ten dele doorgang vonden. Het acces over de zeedijk naar het Klein Pasfort werd bemoeilijkt door de zeedijk ervoor beersgewijs, in de vorm van een stenen beer, af te graven en van een houten kap te voorzien.[85] Daarnaast vonden vernieuwingen plaats aan voor de inundatie belangrijke sluizen.[86] De bedijking van het schor voor het Klein Pasfort werd weer actueel. In

---

[78] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V91 (res. 22-8-1764); *1.01.19*, nr. 311, fol. 638-638v, 789, 874-874v, nr. 1612, vb 1766, fol 3-3v, nr. 313, fol. 455-456, 594; *4.VTH*, nr. 2906.

[79] NA, *1.01.19*, nr. 303, fol. 735, nr. 311, fol. 688, 787, nr. 321, fol. 890, nr. 328, fol. 315, nr. 1612, vb 1764, fol. 6v-7, vb 1768, fol. 6-7v, vb 1770, fol. 10-11v & vb 1772, fol. 7v-8; *4.OMM*, nr. 127 sub V91 (res. 13-4-1773); *4.VTH*, nr. 2908; *Middelburgsche Courant*, 1-4-1773, 2; ZA, *107*, nr. 45, sub 31 (brief Stad Sluis 17-1-1774); Wilderom, *Tussen afsluitdammen*, 86.

[80] NA, *1.01.19*, nr. 372, fol. 5v-6, 7d-7dv, 91, 224-224v, 493-494v, nr. 373, fol. 913-913v.

[81] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S17.

[82] ZA, *3523*, nr. 348; *3521*, nr. 8 (brief Aardenburg 10-6-1749); *3526*, nr. 2, fol. 55v-56; *140*, nr. 5 (overzicht Sluis); GAS, *ASA*, nrs. 10 (13 & 26-6, 4-8-1749) & nr. 1091; NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V34 (Van Suchtelen aan Dumoulin 17-1-1779; Van Suchtelen 20-4-1778); *1.01.19*, nr. 341, fol. 990-991v; *4.OPV*, nr. S109.

[83] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S19.

[84] NA, *1.01.19*, nr. 332, fol. 228-230v, 409v-410v, nr. 331, fol. 719; *4.OPG*, nr. 54; ZA, *3522*, nr. 322.

[85] NA, *1.01.19*, nr. 1613, vb 1784, fol. 14-17, nr. 351, fol. 796, 1094-1100v, nr. 352, fol. 1761-1761v, nr. 353, fol. 1837v, nr. 354, fol. 14-14v, 363v-365v; *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc 16, 17, 18 & 22).

[86] NA. *1.01.19*, nr. 354, fol. 360-360v, nr. 358, fol. 281-281v, 342-342v, nr. 1615, vb 1788, fol. 16, nr. 365, fol. 811, 896, nr. 366, fol. 1307; *4.OPG*, nr. S51, *4.OPV*, nr. S98; ZA, *140*, nr. 5.

1786 had dit de instemming van Dumoulin maar De Freijtag en Raven zagen meer in een rijsdam door de kreek langs de Krinkeldijk en een kade rondom het schor.[87] Voorlopig bleef het in 1788 bij de aanleg van de rijsdam.[88] De bedijking volgde in 1794 waarna de bedijker de Krinkeldijk om reden van inundatie moest afvlakken tot een platte tragel. Onder het fort was een zeesluis gepland voor de suatie en inundatie. Met de aanbesteding tot de aanpassing van het fort ging de Raad niet akkoord, evenmin met een batterij op de veerdam achter het kasteel om het Paswater te bestrijken.[89] De Aardenburgsehaven bleef open.

In 1786, elf jaar na zijn masterplan, dacht Dumoulin heel anders over Sluis en stelde dat 'mochten alle fortificaties van Sluijs worden geslecht, de defensie van Staats-Vlaanderen niets zou verliezen'. De vijand zou de zwakste plaats opzoeken om door te dringen en dat was de Passegeulelinie. De bedijking daarvan tot een inundatiebekken was inmiddels aanbesteed en dat zou voldoen. Zodra de bedijkingen in het Zwin tot aan het kasteel zouden reiken, kon dat bekken worden verlengd met de vesting ter verdediging van de afdamming.[90] In 1790 liet gouverneur Van der Duijn werken uitvoeren om de vesting tegen een *coup de main* of verrassingsaanval te beschermen.[91]

Op 17 juni 1791 diende Dumoulin een project in tot het vormen van een kleine inundatie westelijk van Sluis. Na een onderzoek ter plaatse kwamen Raven en ingenieur Van der Plaat met een ontwerp en begroting dat het bekken beperkte tot het Staatse deel, 130 hectaren groot.[92] Ze wilden dat bereiken met een tragel van het Lapschuersegat tot aan de zeedijk. Het bekken kon gevuld worden door de sluis zuidelijk van het Klein Pasfort en de Passluis over een lage kade heen.[93] Door het Lapschuersegat moest op de landsgrens een dam met verlaat komen om in tijd van vrede de afwatering vanuit het zuiden mogelijk te maken. Bij inundatie kon het water vanuit de Blauwe sluis van fort Sint-Job worden afgeleid met een omtrekkende beweging langs de dijk van de Bewesteree-Bezuidenpolder en een nieuw te leggen tragel tot in een uitloper van de Krabbekreek en aldus naar de Oostsluis.[94] De Raadscommissie zag liever dat het hele Lapschuersegat werd betrageld. Op 14 april 1794 viel de keus op het aanbesteden van het verlaat. Nadat enkele polders ertoe waren bewogen een deel van de kosten voor hun rekening te nemen, kon Raven in 1793 de tragels aanbesteden en in het vroege voorjaar van 1794 waren ze voltooid.[95] Die binnen de inundatie aan weerszijde van het Lapschuersegat dienden circa 0,6 meter boven het maaiveld uit te steken opdat de westelijke inundatie met de oostelijke zoutwaterinundatie in verbinding zou staan. Binnen de bestaande oostelijke inundatie moesten alle wegen worden verlaagd.[96] De inundatie rond Sluis zag er nu uit als volgt. De Oostsluis droeg zorg voor de grote zeewaterinundatie van Bewesteree-Benoordenpolder vanaf de Aardenburgsevaart tot

[87] Johan Jacob de Freijtag (1727?-1805) was, na een carrière van ca 45 jaar, in 1793 kolonel Waslander opgevolgd als directeur der fortificatiën in Staats-Vlaanderen. In 1759 was hij als extraordinair ingenieur in Hulst begonnen waar hij Johanna du Pon huwde. ZA, *140*, nr. 6.
[88] NA, *1.01.19*, nr. 365, fol. 848-848v.
[89] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 153; *Rotterdamse Courant* 22-5-1794; NA, *1.01.19*, nr. 381, fol. 2121-2122v, nr. 382, fol. 457v-458, nr. 383, fol. 614-614v, 633-633v, 703v, 716, 1055-1055v; *4.OMM*, nr. 119 sub S58, nr. 123 sub V38 (doc. 24); *4.OPV*, nr. S104; RAB, *INV 81*, nr. 2361; *INV 113*, nr. 504.
[90] NA, *3.20.04.01*, nr. 32 (mem. 10-6-1786); *3.01.43*, nr. 176 (mem. 14-7-1786).
[91] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S20 (Dumoulin aan Van Suchtelen 15-4-1790); *1.01.19*, nr. 369, fol. 325-326.
[92] NA, *1.01.19*, nr. 373, fol. 700, 731-732v, 1052-1052v, nr. 374, fol. 1338v-1339v; *4.VTH*, nr. 2907; *4.OPV*, nrs. S105 & S98. Engelbert George van der Plaat (1756-1831) was tot oktober 1794 woonachtig en werkzaam (in oplopende rangen tot kapitein-ingenieur) in Staats-Vlaanderen en in Hulst gehuwd met Maria Johanna Tegelberg. Hij bleef tot 1829 in actieve dienst als directeur der fortificaties.
[93] GAS, *SAM*, nr. 761. Dat sluisje werd in 1796 ontmanteld en dichtgegooid (ZA, *3534*, nr. 7, 1796).
[94] ZA, *3521*, nr. 1 (22-5-1792); NA, *4.OPV*, nr. S105.
[95] NA, *1.01.19*, nr. 374, fol. 1338-1338v, nr. 383, fol. 66 nr. 376, fol. 953-953v, nr. 379, fol. 1231v-1232, nr. 380, fol. 1388v-1389, nr. 381, fol. 2187, nr. 382, fol. 530-530v, nr. 383, fol. 738-7401; ZA, *3521*, nr. 1 (22-5-1792); *3534*, nr. 7 (1796); *33.1*, nr. 699, fol. 99, 117, 144, 153; GAS, *SAM*, nr. 761. Toegezegd werd dat mocht de inundatie zich verder uitstrekken ze een gunstige bejegening konden verwachten i.g.v. schadeloosstelling.
[96] NA, *1.01.19*, nr. 374, fol. 1339v.

tegen de Aardenburgsehaven. De kleine zoute inundatie van circa 240 hectaren ontving zijn water door de Passluis en daartoe was de zeedijk van de polder grenzend aan het afgedamde Lapschuersegat over iets meer dan 1.100 meter afgegraven. Tussen de vesting en de kleine zoute inundatie lag een circa 150 hectaren groot zoetwaterinundatiebekken dat 's winters vanuit de Aardenburgsevaart kon worden gevuld. Westelijk van de stad beperkte de zoute inundatie zich tot het Staats territoir.[97] Ondanks dit alles hechtte De Freijtag in 1794 weinig waarde aan de vesting ter verdediging van de noordelijke streken. Maar ook de vijand zou er naar zijn mening slechts een losstaande post hebben zonder al te veel nut.[98]

Een van de belangrijkste werken na de Oostenrijkse Successieoorlog was de afdamming van het Paswater en de bouw van een grote suatie- en inundatiesluis. Later werd het inundatiegebied rondom Sluis verder vervolmaakt, door het betragelen van een zeewaterinundatie ten westen van Sluis en dito inundatiegebied rondom de betragelde zoetwaterinundatie aan de oostzijde van de vesting. Om deze met elkaar in verbinding te brengen waren stukken dijk aan weerszijde van het Paswater-Lapschuersegat afgevlakt.

2.6.3. Omgeving Oostburg

Door de voortgaande sedimentatie was de suatie in het Oostburgsegat zeer gebrekkig geworden. Vandaar dat de Watering Groede in 1749 het verzoek uit 1736 herhaalde om het te mogen afdammen en daarin een kanaal open te houden. Hierop kwamen protesten ondermeer van de Watering Cadzand en na de nodige alternatieven te hebben bestudeerd, stelde de raadscommissie voor om de suatie naar de Nieuw-Breskenspolder te verleggen.[99] Toen dienden ook de vier polders aan de oostzijde van het Oostburgsegat een verzoek tot afdamming in. Men kreeg de handen niet op elkaar om het suatieprobleem gezamenlijk met de Watering Groede aan te pakken waarna ze in 1750 besloten tot de bouw van een sluis in de Veerhoekpolder.[100] Niet lang daarna was de uit 1739 daterende spuiboezem in het Nieuwerhavensegat volgeslibd. In 1766 vroegen de eigenaren een octrooi aan om deze 51 hectaren grote boezem te mogen bedijken. Evenals in 1737 kwam uit Sluis protest vanwege de komberging en de verzanding van het Sluissegat en het verzoek werd op 6 februari 1770 afgewezen.[101] Dit weerhield de ingelanden er niet van om door te gaan met werken die de aanslibbing bevorderden. Dat was tegen het zere been van Van Doeveren maar die kon in 1773 slechts vaststellen dat de bedijking weinig schade meer kon berokkenen.[102] De eigenaars ontvingen op 17 december 1774 het begeerde octrooi en zo ontstond in 1775 de Magdalenapolder.[103] Een voorstel in 1779 tot afdamming van het Oostburgsegat nabij de Oostburgsebrug liep nu spaak op weerstand van de Henricuspolder.[104] Pas met de afdammingen in 1793 en 1799, na eerdere weigeringen en zeer tegen de zin van de Watering Cadzand, werd de rij van landaanwinningen in het Nieuwerhavensegat afgesloten.[105] Als militaire verdedigingslinie had de zeearm al eerder afgedaan.

---

[97] NA, *1.01.19*, nr. 1617, vb 1792, fol. 205 e.v.; *4.OPV*, nrs. S98, S99 & S105; *4.VTH*, nr. 2907.
[98] NA, *4.OMM*, nr. 128 sub 120.
[99] NA, *1.01.19*, nr, 276, fol. 588v-569v & 619-620v.
[100] ZA, *3552*, nrs. 1 (26-11-1749, 17-6-1750, 5-5-1751), 243 & 250, 272; *292*, nr. 306. Dat waren de Henricus-, Brugschevaart-, Stampershoek- en annexe polder.
[101] NA, *1.01.02*, nr. 11459 & 11460 (Nebbens & Benteijn aan SG 28-4 & 21-7-1766); *1.01.19*, nr. 1025 (Blom & J. van Doeveren aan RvS 19-8-1766), nr. 321, fol. 1040-1040v, nr. 568 (29-12-1769).
[102] NA, *1.01.19*, nr. 329, fol. 786-786v.
[103] NA, *1.01.19*, nr. 331, fol. 724; ZA, *2*, nr. 380, fol. 387 (res 28-11-1774); *3510*, nr. K-324; *3552*, nr. 258.
[104] ZA, *3552*, nrs. 1 (5-7-1779) & 260.
[105] Wilderom, *Tussen Afsluitdammen*, 109; ZA, *3552*, nr. 260; NA, *1.01.19*, nr. 377, fol. 1474, 1484-1484v, nr. 570 (8-10-1793). Respectievelijk de Snouck Hurgronje- en Cranepolder.

In 1777 werd besloten tot de bedijking van de Hoofdplaatpolder. Daarin opgenomen was de bouw van twee stenen zeesluizen waarvan die aan de Sasput, samen met die van de Generale Prins Willempolder II en het suatiekanaal, bij de inundaties van 1830 een rol zou spelen.[106]

Op het eind van de achttiende eeuw was het Coxyschegat ter hoogte van de Maagdenberg dusdanig opgehoogd dat daar een post nodig werd geacht. Langs de noordoever waren tussen Bakkerspolder en het Oostburgsegat in 1794 volgens De Freijtag een drietal batterijen noodzakelijk, die er op het allerlaatste moment ook zijn gekomen.[107]

12.6.4. IJzendijke en de Passegeuleprojecten

In 1750 bedijkten de Oostenrijkers tegen de landsgrens door afdamming de Nieuw-Haantjesgatpolder, iets waartegen Wiltschut al in 1739 had gewaarschuwd.[108] De hoge ligging van de polder bemoeilijkte het doorsteken en inunderen van de Oostenrijkse polders zuidelijk van de Brandkreek. In juli 1745 waren de aangrenzende schorren met dat doel nog doorgraven.[109]

Tijdens een tijdelijke opwaardering van de vesting IJzendijke werd de contrescarpsluis van de Jonkvrouwschans in 1749 vernieuwd.[110] Met de Passegeule was het in militair opzicht vanwege de ondiepten droevig gestemd. De linie in de Grote Jonkvrouw-Benoorden- en de Zuiddiepepolder had veel te lijden van de sterke getijstroom en in de winter van ijsgang. Jaarlijks waren er kostbare reparaties nodig terwijl de inundatiemogelijkheden minimaal waren.[111] Toen directeur De Haan in 1755 van de Raad het abandonneren van IJzendijke en de Jonkvrouwschans moest onderzoeken, zag hij enig nut voor de Passegeulelinie mits coupures werden gemaakt.[112] Gouverneur Van Burmania ging een stap verder en zond een herstel- en verbeteringsplan in om de verbinding van Sluis met Zeeland te waarborgen. Door het wantij ten westen van de Jonkvrouwschans over 3.400-3.800 meter 1,6 tot 1,9 meter uit te graven, verwachte hij dat het kanaal zich verder zou verdiepen. Daarna kon er met drie dammen, elk met een sluis met springdeuren ter schuring, een staand water van worden gemaakt. Evenwijdig aan de zuidelijke dijk moest op circa 380 meter een tragel komen en de dijken daarbinnen afgegraven om een aaneengesloten inundatiebekken te vormen. Het leek op een plan uit 1749 dat uitging van stenen beren in de einddammen, een sluis met één paar springdeuren in de westelijke afdamming, twee paar in een dam in het midden en vloed- en ebdeuren in de oostelijke afdamming.[113] Van Doeveren geloofde er niet in en achtte net als De Haan twee einddammen voldoende. Die over het Dierkensteenschor moest eerst tonrond worden afgewerkt zodat het water er alleen op de vloed overheen kon stromen. Op de eb zou het water achter de kruin van de dam afvloeien naar de Braakman ter schuring van het wantij terwijl bij laagwater manschappen de grond konden loswoelen. Was de diepte voldoende dan kon de Braakmanzijde worden afgedamd. De tragel vonden ze onnodig. Saillant is dat toen De Wee dit plan in 1744 opperde, hij door dezelfde Van Doeveren werd verketterd. Pas in 1761 ging de Raad van State serieus op de plannen in.[114] Doordat de Nieuw-Passegeule (en het Coxyschegat) in het westen ondieper en in het oosten dieper werd, verplaatste het wantij zich westwaarts. De vanuit het westen opkomende vloed ondervond hierdoor meer weerstand. Door meer water vanuit het oosten aan te voeren,

---

[106] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 6-11-1777, 2; NA, *1.01.19*, nr. 470, fol. 179; ZA, *3556*, nr. 497.
[107] NA, *4.OMM*, nr. 128 sub 128.
[108] ZA, *3526*, nr. 20; RAG, *VZ1*, nr. 1541; RAB, *TBO171*, nr. 151; NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V30 (Wiltschut aan RvS 15-6-1750).
[109] NA, *1.01.19*, nr. 276, fol. 689-689v, 1064.
[110] NA, *1.01.19*, nr. 272, fol. 1117, nr. 298, fol. 384v, nr. 300, fol. 344 (1759).
[111] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1749, fol. 77-80, nr. 276, fol. 618, 963, nr. 288, fol. 277, nr. 289, fol. 546, nr. 294, fol. 235, nr. 309, fol. 996.
[112] ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan RvS 5-2-1755); NA, *1.01.19*, nr. 290, fol. 1315.
[113] NA, *4.OMM*, nr. 126 sub V89 (doc. 1); *1.01.19*, nr. 292, fol. 618-619, 628v, 842v-843; *4.OPG*, nr. S51; *4.OMM*, nr. 127 sub V104; RAG, *VZ1*, nr. 2429.
[114] NA, *1.01.19*, nr. 292, fol. 842v-843, nr. 304, fol. 283v, 453-453v, 581-582v, nr. 305, fol. 1157v-1158.

dacht Van Doeveren het wantij op natuurlijke wijze op te ruimen. Zijn project van 3 april 1761 behelsde de afdamming van het kanaal tegen de Braakman en de aanleg van een tragel op het schor voor de Zuiddiepepolder met twaalf klepduikers en een coupure op het kanaal. Ondanks enige oppositie van directeur de Roij, die meer zag in de doorgraving van het wantij, dat toen bij Sonneville zuidelijk van Waterlandkerkje lag, werd het project goedgekeurd.[115] Er volgde nu bijna een decennium van werken om de Passegeulelinie als verdedigings- en inundatiegebied te kunnen handhaven. De tijd bleek rijp om enkele van Wiltschuts voorstellen uit te voeren. Dammen werden aangelegd en weer afgegraven, klepduikers gelegd, verplaatst en verwijderd. Daarbij werd enorm veel graafwerk verricht. Velen in het gebied zelf vonden dit een zinloze exercitie.[116] Inclusief de compensaties uitbetaald aan landeigenaren, werd ongeveer fl 187.000 gespendeerd (zie bijlage 6, tabel 17.8).

Na het doorlopen van het gebruikelijke traject van inspecties, commissies en memories werd het project van 1761 op 22 maart 1762 in IJzendijke aanbesteed.[117] De ingenieurs Van Suchtelen en Oosterzee kregen de opdracht de Nieuw-Passegeule op te meten in 48 profielen. Daarnaast dienden ze te bepalen of een aaneensluitende inundatie vanaf de Aardenburgsehaven tot aan Sas van Gent mogelijk was. Ze zagen geen beletsel mits enige dijken en wegen werden afgegraven. Het schor voor de Zuiddiepepolder veranderde aldus in een spuikom om vanuit de Braakman het kanaal op diepte te houden. Opdat de Clarapolder niet gehinderd zou worden door een inundatie in de Nieuw-Passegeule, kreeg de polder een nieuwe stenen zeesluis op de Braakman.[118] De Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder moest voor de suatie jarenlang uitwijken naar de Mauritspolder.[119] Om de kapitale dam door het kanaal aansluitend op de komtragel te kunnen leggen, moest eerst de achterliggend boezem worden verkleind. Dat werd gedaan door het kanaal te betragelen en de aanleg van een tijdelijke verkorting ten westen van de oude Westdijk. In een andere aanbesteding volgde de aanleg van een soortgelijke betrageling en twee verkortingen bij ’t Schaapstal en bij Stroopuit. De verkortingen mochten om beurten worden verwijderd toen de 1,6 meter diepe doorgraving en de verdieping van het wantij gereed waren. De werkzaamheden kwamen in de loop van september 1762 gereed.[120]

In 1764 kwam de Biervlietse landbouwer Pieter Braal met een alternatief plan daar volgens hem de werking van de klepduikers minimaal was. Hij wilde na de afdamming van het Coxysche- en Oostburgsegat het water vanuit het Sluissegat in de oude Brugsevaart brengen en die met een te graven kanaal in verbinding brengen met de kom van de Grote Jonkvrouw-Benoordenpolder die aan de westzijde moest worden afgedamd. Het kanaal moest worden gedekt door een linie met redans. De werking werd betwijfeld en de uitvoering bleek te kostbaar.[121]

In 1765 werden de klepduikers vervangen door drie nieuwe stenen schepsluizen en werden aanvullende werken verricht. Na de zware storm van 1 op 2 januari 1767 waren forse reparaties nodig.[122] Niets mocht baten en de opslibbing binnen de Nieuw-Passegeule nam vanuit militair oogpunt steeds ernstigere vormen aan.

---

[115] NA, *4.OMM*, nr. 126 sub V89 (doc. 2 & 3); *4.VTH*, nr. 2938; *1.01.19*, nr. 303, fol. 1311, nr. 304, fol. 283v.
[116] ZA, *107*, nr. 45 sub 35.
[117] *Middelburgsche Courant*, 27-2-1762, 2; NA, *1.01.19*, nr. 304, fol. 453-453v, 581-582v, nr. 305, fol. 1157v-1158, nr. 306, fol. 231.
[118] NA, *4.VTH*, nrs. 2975, 2945-I-VII, 2939A & 2939B; *1.01.19*, nr. 307, fol. 698 & 974.
[119] ZA, *3556*, nr. 24-1 (26-10-1762); NA, *1.01.19*, nr. 307, fol. 877.
[120] NA, *1.01.19*, nr. 1612, vb 1762, fol. 11, nr. 2184-II (res. 9-6-1761, 12-4-1765, 3-11-1762, 9-5-1768), nr. 307, fol. 783, 990; *4.OSK*, nrs. V40-A, V40-C, V65, V68 & V118: *4.VTH*, nrs. 2938, 2939A, 2939B, 2940-I, 2942, 2943 & 2944; GAS, *OAY*, nr. 79.
[121] NA, *4.OMM*, nr. 126 sub V89 doc. 4 & 5; *1.01.19*, nr. 1612, vb 1764, fol. 7v-8, nr. 311, fol. 688-689; ZA, *107*, nr. 45 sub 32.
[122] NA, *1.01.19*, nr. 312, fol. 280, 288, 383, 464-464v, nr. 313, fol. 522v, nr. 318, fol. 513v-514, 490-491, nr. 316, fol. 37v-38v, nr. 1612, vb 1766, fol. 8v, nr. 326, fol. 606-606v; *4.OSK*, nr. V118; *4.OPG*, nr. Z46.

Op 3 juni 1768 deed Pieter Braal weer van zich horen.[123] Hij veegde zijn voeten aan alle deskundigen die zich met de Passegeulelinie hadden bemoeid of bemoeiden. Of het nu door zijn briefwisseling kwam of niet, opmerkelijk is dat de Raad van State nu bereid was om er flink door te pakken. Twee jaar eerder hadden Van Suchtelen en Van Doeveren een project ingediend tot het maken van doorsnijdingen en een afdamming die de waterloop met circa 2.500 meter bekortte zodat het water met meer kracht zou doorstromen. Dit kwam neer op het deel van plan Wiltschut dat door Van Doeveren zo was verketterd en tegengewerkt. Een jaar later brachten de heren het project nogmaals onder de aandacht. Het kwam neer op het maken van twee bochtafsnijdingen, het bedijken van schorren aan weerszijden van het kanaal en nogmaals het afgraven van de binnendijken tot op enige afstand van de Nieuw-Passegeule.[124] Met het doorsteken van de dijken van de Clara- en Oud-Passegeulepolder verkreeg men aldus een waterlinie met de Nieuw-Passegeule er als een breed diep kanaal achter. Werd de dreiging eminent dat kon de Nieuw-Passegeule tot een staand water worden gemaakt. Daartoe was een tonronde dam voorzien tussen Bakkerspolder en de Margrietepolder waar het water alleen rond giertij overheen kon stromen. Het aan de Braakmanzijde dagelijks door de klepsluizen ingelaten water kon dan niet meer aflopen. Op 6 oktober 1768 vonden een tiental aanbestedingen plaats maar de Raad ging niet akkoord. Na overleg met de aannemers mochten in 1769 vier percelen worden uitgevoerd. De rest, waaronder het slechten van de separatiedijken, werd ingetrokken en uitgesteld.[125] Die werken, een essentieel onderdeel uit het plan Van Coehoorn, zouden nooit meer worden uitgevoerd ondanks menig voorstel daartoe in latere jaren. In 1770 kwam de doorgraving tot stand door de Oud-Passegeule- en Sint-Jorispolder waardoor de Vandebekepolder werd losgesneden.[126]

Vanaf 1766 stond de afdamming van de Brandkreek, het Sint-Margrietgat en de Aardenburgsehaven op het netvlies van de leden van de Raad van State om een doorgaande inundatie te verkrijgen van Sluis tot aan Sas van Gent. In 1769 mochten de bestekken en begrotingen worden opgemaakt en nagegaan wie er voordeel bij had vanwege de financiering. De aanbesteding moest wachten op de resultaten van het Passegeuleproject. Het twintig jaar oude plan van een dam van aarde en rijs door de Nieuw-Passegeule aan de westzijde van het Dierkensteenschor mocht worden aanbesteed maar ook dat werd opgeschort evenals de doorsnijding van dit schor. Door de uit de pan rijzende kosten en het onzekere resultaat waren de Haagse bestuurders huiverig geworden en wezen de meeste werken af.[127]

Niettemin bleven ingenieurs, militairen en waterstaatkundigen pogen de Raad van State tot andere gedachten te brengen. De commandant van een der 's Lands uitleggers, J. Cronenburg, diende in 1771 een project in ter verbetering van het Sluissegat en de Nieuw-Passegeule als vaarwater. Hij wilde het zand dat met de vloed vanuit het Sluissegat in de Nieuw-Passegeule werd getransporteerd weren door een dam, met een grote sluis met val- en schofdeuren, ter hoogte van Slepershaven. Ter plaatse van de schepsluizen en de Kapitale dam diende een veel zwaardere dam te komen met eveneens een of twee grote sluizen met val- en schofdeuren. De bedoeling was alleen in de uren voor hoogwater relatief zandarm water door te laten om dat, als het water in het Sluissegat begon te vallen, alleen aan die kant af te laten. Ook dit plan verdween van het toneel evenals een hernieuwd voorstel tot het afdammen van het Sint-Margrietgat en het slechten van de binnendijken. Men bleef zich behelpen met de schepsluizen. In

[123] ZA, *107*, nr. 45, sub 34 & 35.
[124] NA, *4.OMM*, nr. 126 sub V89 doc. 6 & 7; *1.01.19*, nr. 2184-II; *4.OSK*, nrs. V40A, V65 & V89; *4.VTH*, nrs. 2942 & 2943.
[125] NA, *1.01.19*, nr. 318, fol. 31, 387, nr. 319, fol. 818v-821v, 894-896v; *4.OMM*, nr. 126 sub V89 doc. 9 (diverse stukken), nr. 123 sub V38 doc. 7 (res. 9-11-1768); *Middelburgsche Courant*, 13-9-1768, 2; ZA, *107*, nr. 45, sub 36 ('t Eyland 13-10-1768).
[126] NA, *4.VTH*, nr. 2944; *Middelburgsche Courant*, 27-2-1770, 2.
[127] NA, *1.01.19*, nr. 319, fol. 894, nr. 320, fol. 520, nr. 460, fol. 211-212, nr. 461, fol. 209-210, nr. 325, fol. 579; *4.OSK*, nr. V65; *4.VTH*, nr. 2950; *3.20.04.01*, nr. 37 (res. 9-11-1768); *4.OMM*, nr. 126 sub V89 doc. 9 & 11.

1771 werd de houten suatie- en inundatiesluis voor de Oude Linie in de Zuiddiepepolder door steen vervangen.[128]

In zijn memorie van 17 juli 1775 onderstreepte Van Suchtelen nogmaals het belang van het slechten van de binnendijken tussen Sint-Margriete en Philippine. Idealiter zou de aaneengesloten inundatie zich uitstrekken tot Sluis maar dan waren de afdamming van de Aardenburgsehaven en het Sint-Margrietgat noodzakelijk.[129] Dit kwam neer op wat Van Coehoorn in 1698 en menig ander daarna had aangevoerd. Dumoulin nam het in 1775 over in zijn generaal plan. Hij was niet te spreken over de toestand van de Passegeulelinie. Verbeteringen waren aangebracht maar er was ook sprake van knoeiwerk. In 1778 liet Van Suchtelen zich opnieuw hierover uit. De verdediging van een niet geïnundeerde linie leek hem zinloos.[130] In 1775 was de Brandkreek afgedamd maar die speelde geen rol meer in de defensieplannen.[131]

Vanwege de stijgende animositeit tussen Oostenrijk en de Republiek lanceerde Van Barnstadt in 1784 het oude plan om van de Nieuw-Passegeule een staand water te maken met een tonronden dam van de Isabellapolder-Benoorden- naar de Dierkensteenpolder dwars door het Coxyschegat.[132] De nieuwe opzichter-generaal van 's Lands zeewerken Jan Raven reageerde met een voorstel dat resulteerde in de bedijking van de Nieuw-Passegeulepolder. Dit komt terug in het volgende hoofdstuk.

In 1779 werden de schorren ten noorden van het Zuiddiepeschor bedijkt als Magdalenapolder.[133] Dit had grote gevolgen op de getijstromen in de Braakman die een aanval op de westelijke oever begonnen. Dat uitte zich in opeenvolgende oevervallen.[134] Na de aanleg van de Kapitale dam werd de toestand nog kritieker. In 1794 kon de polder elk moment inunderen en zou het pas aangelegde fort onbruikbaar worden. Van 's Landswege werden steenbestortingen uitgevoerd.[135] Nogmaals werd vergeefs het idee van de doorgaande inundatie tussen Sluis en Sas van Gent onder de aandacht gebracht met als speerpunten het afdammen van de Aardenburgsehaven en het slechten van de belendende dijken.

Samengevat kan worden gesteld dat het tussen IJzendijke en Oostburg vooral draaide om de Passegeule. Men bleef het zoeken in buitendijkse oplossingen, afdammen was nog steeds een stap te ver, en uiteindelijk werd in gewijzigde vorm min of meer ook het niet uitgevoerde deel van het Plan Wiltschut uit het vorige hoofdstuk uitgevoerd. Bovendien werd een spuiboezem met bijbehorende werken aangelegd op het Zuiddiepeschor. Dit mocht niet baten en tegen 1784 bleek de tijd rijp voor bedijking.

12.7. De Vier Ambachten

12.7.1. Inleiding

In de Vier Ambachten deden zich soortgelijke ontwikkelingen voor als in het Vrije van Sluis. Hier bleken de Kieldrecht- en Canisvlietschorren tijdens de laatste oorlog de achilleshiel. De opslibbing in de Axelsevlakte was inmiddels zover gevorderd dat de verdediging van het Com-

[128] NA, *1.01.19*, nr. 326, fol. 23, 200-200v, nr. 1612, vb 1772, fol. 21 & vb 1774, fol. 44v-45, bijlage 41, nr. 331, fol. 933-933v, nr. 332, fol. 103; ZA, *107*, nr. 45 sub 38-40; *3583*, nr. 1 (30-5-1741, 12-6-1770, 28-5-1771 & 16-6-1772), nr. 134; *3585*, nr. 1, fol. 48, 49v. Waarvoor het waterschap Verenigde Polders der Sluis tegen de Magdalenapolder werd opgericht.

[129] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S17.

[130] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V34 & V34a.

[131] RAB, *TBO171*, nrs 152 & 154, fol. 1; RAG, *P30*, nr. 138; *VZ1*, nrs. 659 & 928; *Middelburgsche Courant*, 28-2-1775, 2; ZA, *3526*, nr. 20; *3510*, nr. K-66; *3568*, nr. 1, fol. 192, 195-197, 203, nr. 395.

[132] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 20 & 22); ZA, *292*, nr. 1965.16. Hieronymus Emanuel van Barnstadt (? – 1789) arriveerde als ingenieur in Staats-Vlaanderen. Op 19-4-1785 volgde hij R. van Suchtelen op als directeur fortificaties.

[133] NA, *1.01.19*, nr. 340, nr. 319, nr. 341, fol. 636; ZA, *2*, nr. 214 (26-4-1779).

[134] NA, *1.01.19*, nr. 348, fol. 126-127.

[135] NA, *1.01.19*, nr. 383, fol. 706v-707v, 860-860v, 874, 1075-1075v. Een deel van de rekening was voor Zeeland.

mittimus met Axel en Terneuzen in gevaar kwam. Na een decennialange strijd tussen de voor- en tegenstanders van het bedijken van de schorren en slikken binnen dat buitendijkse inundatiegebied, trokken die laatste pas na 1780 aan het kortste eind. Maar voordat het zover was, zagen heel wat plannen het licht om de opslibbing een halt toe te roepen of zelfs te niet te doen, de een realistischer dan de ander. De weinige plannen die werden uitgevoerd, waren steeds initiatieven van vader en zoon Van Doeveren die nog steeds het boegbeeld bleken van de conservatie stroming. We bespreken een aantal van de ingediende projecten zodat we ons een oordeel kunnen vormen over de ontwikkelingen, de omvang van de ingrepen en de bijbehorende infrastructuur die men daarbij voor ogen had. Daarnaast besteden we enige aandacht aan de faciliterende fortificaties en de vestingen. Alleen in het Moerspui ging men na verloop van tijd over tot bedijking, maar hier speelden overwegend suatiebelangen. Als inundatiegebied, anders dan Van Coehoorn dat had gezien, hechtte men weinig waarde aan die inham en de belendende polders. Van het generale inundatieplan van Dumoulin tussen Sas van Gent en Saeftinghe kwam aanvankelijk weinig terecht. Dat zou zich in het decennium daarna doorontwikkelen tot twee militaire bedijkingen die aan elkaar konden worden gekoppeld, die van de Nieuw-Kieldrechtpolder en die tussen Sas van Gent en Hulst, wat in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan bod komt.

12.7.2. Philippine - Sas van Gent

Daar in 1747 de oostzijde van de vesting Philippine een zwakke plek bleek, wilde het militair gezag de vesting niet alleen herstellen maar ook uitbouwen en versterken.[136] Vooral ingenieur Van Imbijse van Batenburg maakte zich hiervoor sterk. Hij achtte de vesting van het allergrootste belang voor de dekking van het Axelambacht, de Autriche- en Vogelschorpolder en de vaart op de Braakman. Alle separatiedijken tussen de polders grenzend aan de zeedijk moesten worden afgegraven om een aaneengesloten inundatie te hebben van Sas van Gent tot in de Clarapolder zoals ook Van Coehoorn had betoogd. De vrije communicatie over water en de zeedijk bleef verzekerd. Indien ook de Eversdam tijdig werd doorgestoken, zou de vijand Sas van Gent niet kunnen insluiten. Het was immers cruciaal om de Autrichepolder stevig in handen te houden. Zolang Sas van Gent standhield, was Philippine slechts langs de westelijke dijk benaderbaar zo was in de laatste oorlog aangetoond.[137] Om te voorkomen dat bij nadering van een vijand telkens een groot deel van het gebied onder water werd gezet – en de ingezetenen werden geruïneerd – kon men beter vanuit de voet van het glacis een strook tot op enige afstand wat afgraven. Dat deel kon met de eerste vloed of met afstromend zoetwater worden geïnundeerd. Als het echt tot een aanval kwam, kon alsnog de grote inundatie worden ingezet. Hier is dus sprake van een beperkte inundatie binnen de hoofdinundatie, wat pas enkele decennia later algemeen toepassing zou vinden. Na het schrijven van gouverneur Van Burmania had Philippine in 1755 en 1756 de volle aandacht van de Raad van State. De begeleidende voorstellen van directeur De Haan vonden merendeels genade en werden aanbesteed. De Haan borduurde voort op de plannen van Van Imbijse van Batenburg met stenen beren, te vernieuwen sluizen en het afgraven van een stuk weg naar de Posthoorn.[138]

De aan de Braakmanstroom geëxposeerde zeewerken voor Philippine en de Clarapolder bleven een punt van zorg. Vanuit waterstaatsoverwegingen was een voorland voor de Sint-

[136] NA, *2.13.69*, nr. 919; *4.OMM*, nr. 122 sub V32; *4.OPV*, nrs. P28-P31; *4.OPG*, nr. P9.
[137] ZA, *140*, nrs. 1 (De Haan aan RvS 22-4-1756) & 2 (De Haan aan RvS 9-7-1757); NA, *4.OPV*, nrs. P34-P36 & P42; *4.VTH*, nrs. 3448-3450; *4.OPG*, nrs. P4 & P5.
[138] NA, *1.01.19*, nr. 448, fol. 193v, 196v, 197, 199, 199v, nr. 292, 591-191v, 965v-966, nr. 296, fol. 357, 207-207v, nr. 1610, vb 1749, fol. 87-89, nr. 298, fol. 275v-277, 481v-482, nr. 271, fol. 558v-559, nr. 272, fol. 797, 965v-966, nr. 565 (7-5-1749), nr. 982 (De Haan e.a. 21-5-1758; Ulrich 3-4-1758); *4.VTH*, nr. 2959; *4.OPV*, nr. P30; *4.JSF*, nr. 141 (Burmania 6-5-1755); RAG, *AR160*, nrs. 906 & 909; ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan RvS 11-10-1753, 22-4 & 17-8-1754); Buise, 'Philippine en zijn inundaties'.

Pieterspolder wenselijk om de zeedijk te beschermen, vandaar dat er in 1760 en 1761 schepen stortsteen, afkomstig van het kasteel van Sluis, werden gestort. Anderzijds prevaleerde het militaire belang zodat in 1761 graafwerken werden verricht op de schorren voor de polder om die zo ontoegankelijk mogelijk te houden.[139] Verder bestond de order om bij een aanval coupures te maken in de zeedijken aan weerszijden van de stad.[140]

Assenede verzocht op 28 maart 1768 een sluis te mogen leggen in de internationale dijk ten zuiden van Philippine om de suatie te verbeteren, waarmee de Raad van State akkoord ging.[141] Dat najaar werd in Philippine een aantal werken aanbesteed om tot de aaneengesloten waterlinie vanuit de Clarapolder tot tegen de Sassevaart te komen. Het was de voltooiing van het uit 1761 daterende plan van de doorgaande inundatie. Dat hield in het afgraven van stukken binnendijk en tragel grenzend aan de zeedijk, het zeewaarts verleggen van de zeedijk bij Boekhouterhaven en een aarden redoute. Op de Driedijk en de tragel van de Albertuspolder na werd alles enkele weken later door de Raad van State gestuit.[142]

In de decennia daarna vonden geregeld werken plaats aan de sluizen of werden ze vernieuwd, zoals na de stormachtige winters van 1779 en 1780.[143] Veel schade ontstond aan de zeewerken en de buitendijkse fortificatiewerken. Alleen al voor de zeewerken was in die jaren telkens meer dan fl 10.000 nodig.[144] Tijdens reparaties aan de Oostsluis in het najaar van 1787 bereikten klachten uit Brussel de Staten-Generaal vanwege inundaties bij Assenede. De oorzaak lag in de overvloedige regenval, het feit dat maar één koker gebruikt kon worden en de begroeiing in de watergangen.[145]

In het generale plan van Dumoulin van 1775 speelde Philippine een belangrijke rol. Daar een aaneengesloten waterlinie ontbrak, moest de vesting alleen stand kunnen houden, oordeelde Van Suchtelen in 1778. De inundatie was er binnen acht dagen te stellen maar binnen 24 uur zou het land reeds onbruikbaar zijn. Jammer genoeg vermeldde hij geen oppervlak maar het te inunderen gebied zal minimaal de Philippine-, Sint-Pieters- beide Isabella- en het noordelijk deel van de Albertuspolder (tot het Caeijdijckxken van 1612) omvat hebben, circa 980 hectaren.[146] In 1786 had de vesting volgens Dumoulin zijn nut verloren. Er zou pas weer een rol zijn weggelegd na het tot stand komen van de dijkverbinding tussen Philippine en het Committimus (richting Hoek), als versterkt punt voor die dijk vergelijkbaar met Sluis. Tussen Philippine en Hoek was intussen een begroeide opwas ontstaan waarop een schaapstal was gebouwd. Het militair gezag wilde die in 1784 gesloopt hebben. Een vijand in het bezit van de omgeving van Philippine kon er gemakkelijk gebruik van maken. De eigenaar ging in beroep en kreeg voorlopig zijn zin.[147]

Bij Boekhoute lag op Oostenrijks gebied achter de sluizen nog altijd het fort Sint-Laureine.[148] In 1792 besloot de Raad van State tot het slechten van de binnendijken grenzend aan de haven ten behoeve van de waterlinie. De aanbesteding volgde op 28 november in Sas van

---

[139] NA, *4.VTH*, nr. 2959; *1.01.19*, nr. 305, fol. 674-375, nr. 306, fol. 237-237v; *4.OPV*, nr. P36e.
[140] NA, *1.01.19*, nr. 292, fol. 591; ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan RvS 12-8-1755).
[141] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub 33 (consideraties 22-4-1775); *1.01.19*, nr. 318, fol. 205-205v, 438v-439.
[142] NA, *1.01.19*, nr. 2184-II, nr. 319, fol. 894, 993-993v, nr. 320, fol. 111; *4.OSK*, nr. V68; *4.OPV*, nr. P29 & P38; RAG, *VZ1*, nr. 932. Daar de arbeiders vanuit Oostenrijk werden bedreigd, werden de werken afgemaakt onder de bescherming van een detachement soldaten uit Sas van Gent.
[143] RAB, *INV114*, nr. 1514; NA, *1.01.19*, nr. 326, fol. 553, nr. 1612, vb 1772, fol. 15v-16 & vb 1774, fol. 39v, nr. 2184-II, nr. 1916-II (diverse stukken), nr. 362, fol. 1029v, 1066-1066v, nr. 343, fol. 975v-976v; *4.OPV*, nrs. P29 & P41; ZA, *3571*, nr. 3, fol. 29; *1.10.97*, nr. 207 (Sas van Gent 26-11-1787; Philippine 27-11-1787).
[144] NA, *1.10.42*, nr. 129 (notities A. van der Hoop).
[145] NA, *1.01.19*, nr. 363, fol. 1612-1613, 1692-1692v.
[146] NA, *4.OPV*, nr. P41 met het te inunderen terrein zuidelijk en westelijk in 1774.
[147] NA, *1.01.19*, nr. 1916-I (mem. J.G. Siderius; res. RvS 7-7-1785), nr. 353, fol. 1949, nr. 354, fol. 245, nr. 356, fol. 1614.
[148] NA, *1.10.97*, nr. 207 (res 23-1-1786); *4.OPV*, nrs. P29 & P41.

Gent.[149] Het fort Isabella aan de Boekhouterhaven bleef opgemaakt en werd in 1794 nog aangepast.[150]

Philippine speelde een cruciale rol in de verdediging van de scheepvaartverbindingen door de Braakman. Evenals de aangrenzende polders was de vesting onderhevig aan erosie vanuit de Braakman zodat zwaar werd geïnvesteerd in de zeewerken. Ter verdediging aan de landzijde werd het inundatiegebied en de fortificatie verder vervolmaakt en aangepast als antwoord op de belegering in 1747.

12.7.3. Canisvliet en Sas van Gent

Halverwege de achttiende eeuw was de strategische waarde van de schorren en slikken van Canisvliet sterk verminderd. Daar de Eversdam van 1746 op de langere termijn niet het beoogde effect had, werden pogingen ondernomen om hierin te voorzien. Vandaar dat al in 1749 en daarna, niet alleen de inundatieschade aan de Eversdam en de tonronde dam over de schorren van Canisvliet werd hersteld, maar ook nieuwe dammen door de killen ten zuidwesten van het Evertsgat werden gelegd.[151] In 1764 was volgens Van Doeveren en De Roij de tijd aangebroken voor nieuwe maatregelen. Dat werd de aanleg in 1765 van tien houten klepduikers in de Eversdam. Deze lieten het vloedwater van de kant van Axel een groot betrageld bassin grenzend aan de Eversdam vullen en bij eb kon het water alleen via het Sassegat afvloeien en zo de kreken schuren. Net als in de Nieuw-Passegeule met behulp van het Zuiddiepeschor was dit niet meer dan manipuleren met de eb. De werking viel zwaar tegen maar desondanks bleven ze in onderhoud tot 1784.[152]

In 1749 en 1750 vonden herstelwerken plaats aan de vesting van Sas van Gent (de Ameliasluis) en het fort Sint-Anthonij die door de Franse beschietingen waren beschadigd.[153] Van de gelegenheid werd gebruik gemaakt om de vesting aan te passen aan de eisen van de tijd waartoe de Sasse commandant Jan Frederik van Burmania, in 1752 en 1755 uitgebreide memories aan de Raad van State zond.[154] Op zijn aandringen werden tot ver in de jaren 1760 aanpassingen uitgevoerd.[155] Hij stelde ook verbeteringen aan de inundaties voor. Voor bastion Vassij wenste hij een soortgelijke constructie met sluizen en een stenen beer als bij de bastions Hollandia en Nassau. Hij kreeg alleen voor elkaar dat de dam tussen ravelijn Reserv en de vesting in 1755 deels werd vervangen door een houten beer, die in 1764 in steen werd uitgevoerd.[156] Ter verbetering van de kleine inundatie aan de westzijde dienden de te hoge terreinen te worden afgegraven over een breedte van 57 tot 61 meter uit de uitspringende hoeken voor de contrescarpgracht. Verder vond hij het hoognodig dat de schorren tussen de stad en fort Sint-Anthonij werden betrageld met een 0,3 meter hoge tragel met daarin twaalf houten kokers en in de oostkade van de Sassevaart een sluis. Zo zouden die minder opslikken en bij een aanval kon alles worden geïnundeerd. Dat project werd uitgevoerd met nog een extra sluisje voor de afwatering

[149] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 129, 130.
[150] ZA, *140*, nr. 5 (Philippine); NA, *1.01.02*, nr. 10539 (rek. Lodewijk Fesquet, fol. 6).
[151] NA, *1.01.19*, nr. 275, fol. 129 & 292.
[152] NA, *1.01.19*, nr. 311, fol. 864-864v, nr. 312, fol. 33; 56v-57, 263, nr. 1612, vb 1766, fol. 10v-11; *4.OSK*, nrs. V41 & V42; *3.20.04.01*, nr. 37 (bijlagen rap. 23-7-1784); *4.VTH*, nr. 2983; ZA, *361.3*, nr. 1435.
[153] NA, *4.JSF*, nr. 141 (Burmania voorjaarsvisite 6-5-1755); *4.OPG*, nr. S74; *4.VTH*, nrs. 2467-2468; ZA, *6030*, nr. 297, fol. 46; *140*, nr. 1 (16-5-1752 De Haan aan RvS).
[154] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1749, fol. 110-120, 127-129, 130-131, 161-163, nr. 1611, vb 1750, fol. 24-24v, nr. 282, fol. 387; nr. 292, fol. 591-591v, 802-803v; *4.VTH*, nr. 3458; *4.JSF*, nr. 141; *4.OMM*, nr. 118 sub S1; ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan RvS, 6-5-1755). J.F. van Burmania (1700-1768) vanaf 1749 commandant in Sas van Gent, daar gestorven en opgevolgd door zijn broer Duco (NA. *1.01.19*, nr. 318, fol. 372).
[155] ZA, *140*, nr. 3; *6030*, nr. 297, fol. 9; NA, *1.01.19*, nr. 292, fol. 802-803v, nr. 452, fol. 179-179v; *4.OMM*, nr. 122 sub V31 (notities 1763 op T. van Doeveren & Van Dun 11-5-1745); *4.OPV*, nr. S21.
[156] NA, *1.01.19*, nr. 292, fol. 544-545v, 802, 905, nr. 306, fol. 444, nr. 309, fol. 835, 871v, nr. 314, fol. 308; *4.OPV*, nrs. S22, S25 & S31; *4.OPG*, nrs. S15 & S16; ZA, *140*, nr. 3.

van het schor en van de Karnemelkpolder.[157] Het onderhoud aan deze tragel, die in de Canisvlietschorren en de Eversdam viel toe aan de Staat.[158] Ook gedurende de jaren 1770 bleef men investeren in de vesting en de inundatiewerken er omheen.[159]

In 1761 en 1771 ontstonden problemen met het stortebed van het verlaat in de oostkade van de Sassevaart. Dat veroorzaakte ook schade aan het sluisje op de gracht aan de oostzijde van de vesting. Er kwam een nieuwe verlaatsluis in de dam met die gracht voor in de plaats.[160] In 1764 ging de Raad van State akkoord met het voorstel van De Roij om de oostelijke buitengracht gemeen te brengen met eb en vloed.[161] Aan de westzijde van de vesting werd de zeedijk van de Albertuspolder bij Amelia verlegd vanwege de verlaatsluis en het hoornwerk. In de jaren daarna werden nog sluizen vernieuwd nabij fort Sint-Anthonij.[162] De tonronde dam rondom het schor bij dat fort verhinderde niet dat gedurende de winter 1779/1780 de zoute oostkade van de Sassevaart doorbrak en de zoete westkade bedreigde. Assenede verzocht of de zoute kade tot een zeedijk kon worden verzwaard. Ook in 1682 en 1745 had dit gespeeld en was er telkens onenigheid geweest tussen de Republiek en Gent over de betaling van de kosten. Het werk werd nu door de Republiek aanbesteed.[163]

Het verzoek van de Schepenen van de Keure van Gent van 29 mei 1752 om het water in de Sassevaart te doen aflopen, kwam niet ongelegen. Vanwege de nieuwe directe verbinding met Brugge wilde Gent de Sassevaart aanpassen opdat geladen schepen tot in de stad konden komen. Vanwege de hoge waterstand liet de Sasse commandant eerst de grachten vol zoetwater zetten en hen met (kist)dammen afdichten.[164] Ook in 1757 moest de vaart voor een tiental dagen worden afgelaten vanwege dergelijk onderhoud.[165]

Ten noorden van Sas van Gent werd in 1756 een 440 meter lange smalle aarden- en rijsdam gelegd door de Hondskreek tussen het Vogelschor en Papenschor daar die veel kracht ontnam aan de stroom door het Sassegat. Gezien de disputen in het verleden was niet gekozen voor een mosselbank.[166] Na de aanleg van de Eversdam had men bemerkt dat het voorland voor de Papenschor- en Autrichepolder aan die kant afnam. In 1788 werd de dam verhoogd en verzwaard met een rijweg er overheen om verkeer van en naar de Vogelschorpolder mogelijk te maken.[167]

Het Assenederambacht legde in 1754 een nieuwe zeesluis in de dijk nabij het Sint-Eloijgat ter vervanging van de oude. Deze voorzag in de afwatering van een deel van Wachtebeke en de Sint-Eloijpolder.[168] Twee jaar later gingen stemmen op de, aan de sluiskil grenzende, verdronken landen van het 'Lippenspoldertje' en het in 1715 buitengedijkte deel van de Françoispolder

[157] ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan RvS 14-6 & 21-7-1752); NA, *1.01.19*, nr. 283, fol. 784, 934, nr. 1036 (T. van Doeveren 20-5-1768 & W. van Burmania 22-5-1768), nr. 282, fol. 525; ARA, *I003*, nr. 1583.
[158] NA, *1.01.19*, nr. 1611, vb 1754, fol. 25; *4.VTH*, nr. 2976; RAG, *VZ1*, nr. 925.
[159] NA, *1.01.19*, nr. 331, fol. 837v-838v; nr. 332, fol. 409v-410v, nr. 336, fol. 331, 439v-440v, 539v-542, nr. 337, fol. 602, 611v-612, 657v, 840, nr. 338, fol. 7, 316v, nr. 339, fol. 992v-994; ZA, *140*, nr. 5 (Sas van Gent).
[160] NA, *1.01.19*, nr. 452, fol. 216v, nr. 304, fol. 226, 378, 673, nr. 324, fol. 48v-50v, 209 & 343, nr. 326, fol. 376, nr. 327, fol. 730, 947.
[161] NA, *1.01.19*, nr. 1612, vb 1764, fol. 21 (bijlage 36), nr. 310, fol. 236-236v, nr. 311, fol. 689v-690, 815v-816v.
[162] NA, *1.01.19*, nr. 297, fol. 754, nr. 306, fol. 444, nr. 307, fol. 651, 831, 965, nr. 309, fol. 872, nr. 1612, vb 1764, fol. 21-21v, nr. 312, fol. 458-458v, nr. 313, fol. 458, nr. 316, fol. 37v-38v, 421v-422, nr. 317, fol. 606v, nr. 1036 (T. van Doeveren 20-5-1768); *4.VTH*, nr. 3464; *4.OPV*, nrs. S22 & S26; ZA, *140*, nr. 2 (De Haan aan Hop 26-6-1757 & aan RvS 28-7-1757).
[163] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (Assenede aan RvS 4-10-1780); *1.01.19*, nr. 343, fol. 807, 855.
[164] NA, *1.01.19*, nr. 283, fol. 645-686.
[165] NA, *1.01.19*, nr. 297, fol. 681-681v.
[166] NA, *1.01.19*, nr. 292, fol. 697, nr. 294, fol. 259; *2.13.69*, nr. 919; ZA, *140*, nr. 1 (De Haan & T. van Doeveren aan RvS 2-5 & 23-6-1755, 25-3-1756); SHAT, O15-4.7.D. 494.
[167] NA, *1.01.19*, nr. 364, fol. 314-315.
[168] RAG, *AR12*, nr. 180.

te bedijken. Dit circa 44 hectaren grote project verzandde in de Zeeuwse bureaucratie.[169] Pas toen in 1775 de Oostenrijkers net over de grens, ter plaatse van de inmiddels twintig jaar oude sluis van Wachtebeke, een grote suatiesluis met drie kokers begonnen te bouwen, namen de Staten van Zeeland het in behandeling. Het kwam op de agenda van de Raad van State, die er Dumoulin op afstuurde.[170] Met het leggen van de sluis kwam een directe afwatering in zee over het Lippensschor en dat van Canisvliet tot stand. De Langeleede en de Moervaart werden tot die plaats verbeterd.[171] De Oudburg van Gent wilde niet louter afhankelijk meer zijn van de door de Republiek beheerste sluizen in de Sassevaart. Hierover had de Staatse vertegenwoordiger in Brussel, de heer Hop, al het jaar tevoren aan de Staten-Generaal gerapporteerd. Ingenieur Hixenius moest, als waarnemend directeur van het departement van Vlaanderen, poolshoogte nemen en adviseren.[172] Het ontwerp was goed doordacht, gemakkelijk uitvoerbaar en voor de Oostenrijkers zeer voordelig. Voor de Republiek waren er kwalijke gevolgen indien de nabuur er vijandig gebruik van zou willen maken. Op het aandragen van voor de Republiek minder ongunstige alternatieven gaven de Oostenrijkers geen krimp. Zoals ook steeds in het verleden elke vorm van medewerking van Staatse zijde ontbrak bij de wateroverlast over de grens (Zwinstreek).[173] Samen met de incidenten in 1775 bij Sluis, 1776 te Lillo en 1779 te Ketenisse tekent dit de gespannen verhoudingen tussen de beide gouvernementen. Eind 1775 waren de graafwerken en de Oudenburgsesluis gereed.[174] Aan Dumoulin en Van Suchtelen was het nu om een oplossing te vinden die geen van de partijen zou benadelen. Bedijken van het Lippensschor was geen optie meer.[175] Hun voorstellen vormden de eerste serieuze aanzet om tot de drooglegging van Canisvliet te komen die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt. Nog in 1768 was de gevestigde orde niet ontvankelijk voor enig verzoek om Canisvliet van een winterdijk te mogen voorzien.[176] Van Doeveren bleef er een verbeten tegenstander van.

In 1775 werd kapitein-ingenieur Wiedeman opgedragen een onderzoek te doen naar de natuurlijke sterkte van Sas van Gent.[177] Die hing volgens hem af van het behoud van de Autrichepolder, de inundatie aan de westzijde van de vesting en het laag houden van het Anthonijschor. Dat laatste kon bereikt worden met coupures in de tragel en de verruiming van de achterliggende killen. Tegen de vesting hielden de twee verlaatsluizen in de oostkade van de Sassevaart de opslibbing binnen de perken.[178] Zeewaterinundaties waren geen probleem maar met zoetwater lag dat anders als de afvoer van de Sassevaart bij Rieme werd afgesloten. Gent kon

[169] ZA, *140*, nr. 2 (De Haan e.a. aan RvS 7-7-1757); *2*, nr. 210 (1-6-1775), nr. 189 (4-4-1758); NA, *1.01.19*, nr. 295, fol. 941; *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 4 & 9); ARA, *I003*, nr. 24. Ondanks dat het Generaliteitsland was, bleef Zeeland het opeisen en werd het in Middelburg opgehouden.

[170] ZA, *292*, nr. 1305; *2*, nr. 210 (1-6-1775); RAG, *AR118*, nr. 1817, fol. 135v-136v; NA, *1.01.19*, nr. 333, fol. 507.

[171] De Langeleede zou van oorsprong een zijriviertje van de Durme zijn dat werd gekanaliseerd t.b.v. het turfvervoer en aansloot op de Lepe en het Lepemoer (Canisvliet). Het watertje eindigde na 1587 in de Sint-Eloijkreek. Br. Leopold, 'De Langelede', 37-38, 45; De Maesschalck, 'Over moeren',77; RAG, *AR12*, nr. 192.

[172] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V33 (res. SG 28-9-1774; Hixenius, Van Suchtelen & J. van Doeveren 23-11-1774); *4.VTH*, nr. 2976; RAG, *VZ1*, nr. 892; ARA, *T459*, nr. 312; Wolters & Wolters, *Recueil de lois* dl 2, nr. 65. Nicolaes Hixenius (1714-1799) was sinds 1743 ingenieur en van 1770 waarnemend directeur fortificaties tot 1776 (ZA, *140*, nr. 5).

[173] NA*, 3.01.25*, nr. 558 (Brussel 23-3-1775; res. SG 7-12-1774); ZA, *2*, nr. 210 (18 & 29-5-1775); *1.01.02*, nr. 4755, fol. 111-113v; Cuyt, *De Staatse barrière*, 49-59.

[174] *Gazette van Gent*, 15 mei 1775; Br. Leopold, 'De Langelede', 46-50; ARA, *I003*, nr. 323; NA, *1.01.19*, nr. 2192.

[175] NA, *1.01.19*, nr. 333, fol. 507 (22-6-1775); ZA, *292*, nr. 1617. De Karnemelk- en Françoispolder hadden een eigen aan te passen suatiesluis. Men verwachtte niet dat de Oostenrijkers het over hun kant zouden laten gaan.

[176] NA, *1.01.19*, nr. 318, fol. 193.

[177] NA, *2.13.69*, nr. 919; *4.OMM*, nr. 118 sub S1 (1-4-1775; juli 1775). Anthonij Johan Wiedeman (?-1791) lag in garnizoen te Sas van Gent.

[178] ZA, *6030*, nr. 297, fol. 32; *292*, nr. 1617. Vanwege de lozingen was de geul met zachte modder opgevuld.

desgewenst het water afleiden via de Leie, de Schelde en de Oudenburgsesluis.[179] In het plan Dumoulin was Sas van Gent opgenomen als een schakel in de doorgaande waterlinie met een bedijkte Canisvliet. Van Suchtelen adviseerde in 1778 om het fort Sint-Anthonij te slopen daar het net als fort Sint-Donaas een vijand slechts tot schuilplaats kon dienen. In 1784 stelde Dumoulin, gezien de verslechterende relatie met Oostenrijk, verbeteringen voor tegen het benaderen van het hoornwerk Amelia over de zeedijk.[180]

Zoals gevreesd begon de zoetwateraanvoer door de Sassevaart problemen op te leveren. Dat had niet alleen gevolgen voor de scheepvaart maar ook, zoals in 1790, voor de drinkwatervoorziening.[181] Vandaar dat men terughoudend was met het op peil brengen van de vestinggrachten met zeewater. Voor drinkwater en zoet inundatiewater was de vesting afhankelijker geworden van het afstromende water van de naburige zandgronden op Oostenrijks territoir. Om tot een betere afvoer van dat hogere land te komen, was in augustus 1780 een watergang gegraven van de Graafjansdijk naar de Poeldijk met daarin een duikersluis. In oktober werd, om de zoetwaterinundatie in te perken, de tragel op de rijksgrens verzwaard en verhoogd.[182] Tijdens Dumoulin's inspectie in 1791 langs de lozingspunten tussen Sluis en Hulst kreeg de Poelpolder aangezegd haar sluis op de contrescarpgracht te vernieuwen.[183]

Het voorgaande overziend komen we tot de slotsom dat in de Canisvliet vooral werd ingezet op het buitendijkse gebied en dat die maatregelen slechts op korte termijn werkten. Enkele bedijkingsplannen sneuvelden. De vesting Sas van Gent werd aangepast aan de tijd met inbegrip van de inundatiewerken er omheen. De aanleg door de Oostenrijkers van de Oudenburgsesluis betekende een ommekeer. Om de suatie vanuit Vlaanderen te beheersen bleek bedijking nodig van Canisvliet. Dit leidde tot een militaire bedijking tussen Sas van Gent en Hulst.

12.7.4. Het Moerspui en de Axelsevlakte

Sinds 1730 ondervonden de polders, die in het zuiden aan het Moerspui grensden, door opslibbing van de kilometers lange sluiskil afwateringsproblemen. De Moerbekepolder probeerde zoetwater op te houden om de kil te schuren en liet delfwerken uitvoeren. Dat bood tijdelijk soelaas. Het voornemen ontstond om zeewater in te laten in de grote kreek achter de Rodesluis en die daartoe te betragelen. Op 1 juni 1746 werd overeengekomen om een rabot te leggen in de watergang van de Peereboom om contaminatie met zeewater landinwaarts te voorkomen. Om diezelfde reden viel op 18 augustus 1746 het besluit de klepduiker in de verkorting door de kreek naar Overslag te vernieuwen.[184] Volgens de polder was de beste oplossing het bedijken van het Moerspui. Een aantal jaren kon de nieuwe polder als een 220 hectaren grote boezem gebruikt worden om de kil richting Axel te schuren. Bij de bedijking van de Moerbekepolder in 1699 had men dat verzuimd.[185] Na een inspectie op 26 september 1755 kwamen deskundigen met drie oplossingen. Men kon de suatie verleggen via de Overslagpolder, Sint-Eloijpolder en het Lippensschor op het Sassegat. Een tweede voorstel behelsde de aanleg van een 220 hectaren grote bedijkte schuurkom in de Moerbekepolder. Als derde kwam de bedijking van het Moerspui uit de bus, wat de voorkeur kreeg, ondanks de ligging van de slotdijk met de suatiesluis op Staats territoir.[186] Vier jaar later waren de ingelanden nog geen stap verder tot er geruchten circuleerden dat de 'Hollandse Staten' een dijk door het Moerspui wilden leggen om met hun troepen over eigen grond te kunnen passeren. Daar de Rodesluis en zijn sluiskil in een erbar-

[179] RAG, *AR118*, nr. 1823. Vandaar de verbreding van de Moervaart.
[180] NA *1.01.19*, nr. 1613, vb 1784, fol. 46, nr. 351, fol. 1099-1100v, nr. 353, fol. 1761v-1762, 2117. Het werk werd in daggeld uitgevoerd.
[181] ZA, *6030*, nr. 172, fol. 144v-145, 162-162v, 168-168v.
[182] RAG, *AR12*, nr. 180; NA, *1.01.19*, nr. 343, fol. 807-807v, fol. 855-856.
[183] NA, *1.01.19*, nr. 373, fol. 570-571, nr. 382, fol. 352.
[184] RAG, *P30*, nr. 1 (mem. 1748).
[185] RAG, *P30*, nr. 1 (mem. n.a.v. convocatie 30-9-1755).
[186] RAG, *P30*, nr. 1 (visitatierapport).

melijke staat verkeerden, was de Moerbekepolder bereid om bij te dragen.[187] Men kwam er niet uit tot in 1766 de nood zo hoog was dat de gezamenlijke aangrenzende polders een bedijkingsoctrooi in Middelburg (Zld) aanvroegen dat op 16 september werd verleend.[188] Vanwege de waterlinie voor Axel mocht de dijk niet noordelijker komen dan de lijn tussen de forten Sint-Joseph en Sint-Marcus. De polder moest twee jaar vloeiend worden gehouden om de wateren voor Axel te schuren. Na de nodige strubbelingen werd de slotdijk in de loop van 1767 gesloten, bijna 70 jaar nadat Van Coehoorn dit ter sprake had gebracht.[189] De ingelanden verzochten of de binnengedijkte in onbruik geraakte forten deel mochten uitmaken van de polder.[190] Voor de sluis kwam een haven.[191] Vanwege de snelle opslibbing voor hun sluis vroeg en kreeg de polder Zuiddorpe-Noorddeel al in 1781 toestemming om een nieuwe zeesluis te mogen leggen in een uitstekende hoek van de Biesendijk op het Lippensschor.[192] De Sint-Eloijpolder had zich aangesloten op de Moerspuipolder met een kanaal door de polder Zuiddorpe-Zuiddeel. Door de lage ligging ten opzichte van de Zuiddorpe- en de Moerspuipolder was dat niet afdoende. De polder verzocht daarom in 1783 een sluiskil vanuit hun oude sluis te mogen graven door het Lippensschor wat werd toegestaan.[193]

Lange tijd had het Committimus veilig verschanst gelegen achter het Axels Kanaal. Het wantij, dat zich ter hoogte van het fort Kijkuit vormde, kon omstreeks 1750, tussen 3 uur voor en 3 uur na laagwater, moeiteloos worden overgestoken. Ten westen van Axel was de waterdiepte nog 11 meter maar meer oostelijk ervan stukken minder. De schorren van Moncado liepen met een gemiddeld springtij al niet meer onder.[194] Meerdere projecten werden ingediend om die opslibbing een halt toe te roepen. De Axelse griffier, Adriaen François Lammens, dacht de ambachten van Axel en Hulst met elkaar te verbinden.[195] Hij wilde de schorren tussen Zwartenhoek en Hulst aan de zuidzijde van het Axels Kanaal bedijken. Aan de noordzijde ervan kon dat met die van Reigersbosch vanwaar een dam getrokken moest worden op de Havikpolder. Met het doorsteken van de Steensedijk en die van de Klein-Kieldrechtpolder bij de Kijkuitforten zou naar zijn verwachting het wantij bij fort Zandberg vallen of zelfs verder oostwaarts. De commandant J. Papo van Axel zag dat heel anders. Hij vreesde dat het verminderen van de komberging voor nog meer opslibbing zou zorgen en dat zich op termijn toch weer een wantij zou vormen. Om Hulst te beschermen zouden grote defensiewerken aan de haven en een dam door het Hellegat nodig zijn. Hij was evenmin gelukkig met het in 1760 ingezonden bedijkingsplan van Guillaume Alvarez en diezelfde François Lammens, van de Verkensputten en Moerspui met de zeedijk tot op ruim 1.300 meter van de stad. Over het voorliggend schor kon de stad dan gemakkelijker benaderd worden tot op circa 1.000 meter, dus binnen het schootsveld, en hij vreesde meer opslibbing. De Zeeuwse Rekenkamer wees het plan af daar het onvoldoende goed land zou opleveren.[196] Een project uit 1756 voorzag in het afsluiten van het Sint-Andriesgat en het aftragelen van de schorren van Moncado aansluitend op die van Sint-Anna en Abs-

[187] RAG, *AR7*, nr. 3130 (dossier zeesluis 1759).
[188] RAG, *P30*, nr. 1 (verslag vergadering).
[189] Stuij, 'Lotgevallen', 28; ZA, *2*, nr. 380, fol. 273; *107*, nr. 45 sub 147 & 154; *3748*, nr. 1, fol. 11v, 14v-24; RAG, *AR118*, nr. 1817, fol. 69-71v, 91-92, 101-106, 111, 114; *P30*, nr. 1; NA, *1.01.19*, nr. 316, fol. 332, 352; *Middelburgsche Courant*, 12-2-1767, 1.
[190] NA, *4.VTH*, nr. 2725; RAG, *VZ1*, nr. 741; ZA, *2*, nr. 201 (8-10-1770).
[191] ZA, *2*, nr. 198 (29-10-1767).
[192] ZA, *2*, nr. 217 (25-3-1782); *292*, nr. 1617; NA, *1.01.19*, nr. 345, fol. 933, 1015, nr. 569 (29-10-1781).
[193] NA, *1.01.19*, nr. 348, fol. 351v-352v, 433, nr. 349, fol. 763-763v, 837-837v, nr. 569 (22-9-1783); ARA, *I003*, nr. 416ab. Mits eerst de uitstaande suatieschulden aan de Moerspuipolder werden betaald.
[194] ZA, *292*, nr. 1429. Voor fort Beoostenblij 0,55-0,85m, idem tussen dat fort en Zeeland en noordelijk van fort Ferdinandus 0,15-0,40m bij LW.
[195] ZA, *107*, nr. 45 sub 46; NA, *4.OMM*, nr. 126 sub V90 (doc. 1).
[196] NA, *4.OMM*, nr. 126 sub V90 (doc. 3); RAG, *AR118*, nr. 1817, fol. 96v-97; ZA, *2*, nr. 380, fol. 273-273v, nr. 192 (28-8-1761).

dale.[197] De indiener weet de opslibbing aan het inunderen van de Ferdinanduspolder waardoor het Sint-Andriesgat meer water wegtrok. Bij hoge tijen moest het water vanuit de Krommevlakte over de tragel heen kunnen stromen en naar het Sint-Andriesgat worden geleid. Het schor van Reigersbosch diende op een soortgelijke wijze te worden betrageld en het Moerspui te worden afgedamd bij fort Sint-Geleijn.[198] Papo stelde dit plan in 1759 nogmaals ter hand van directeur De Haan daar hij verwachtte dat het water dat normaliter de schorren overvloeide nu naar het Hellegat zou worden gestuwd. Te zijner tijd konden de betragelde schorren worden ingedijkt. Ook in het generale plan van Dumoulin was een variant opgenomen met bedijkte schorren tussen Zwartenhoek en Moerspui. Volgens Van Suchtelen lag de Axelsevlakte in 1775 domweg te hoog om als buitendijks inundatiegebied in te zetten.[199] De middelen die waren ingezet, hadden niets geholpen maar hadden mogelijk het tegendeel bereikt. Hij zag als enige optie het verbinden van het fort Sint-Nicolaas met de Ferdinanduspolder en die polder te hechten aan de Steensedijk. Daartussen dienden alle binnendijken te worden geslecht om een aaneengesloten inundatiebekken aan de zuidzijde van de zeedijk te krijgen, een variant op plan Van Coehoorn. Omdat hij dit onvoldoende achtte, raadde hij aan om vanwege hun relatieve lage ligging de Buth- en Beoostenblij-Benoordenpolder te gebruiken als bekkens met de Beoostenblijssestraat tot een dijk en linie versterkt. Daarnaast kon het schor van Reigersbosch worden betrageld op de manier zoals dat in het Zuiddiepe was gedaan. Met klepduikers, tragels, kanalen en dammen door het wantij van de Axelsevlakte wilde hij het vloedwater vanaf de betragelde kom naar punten leiden oost en west van de dam door het wantij om op de eb de geulen aan weerszijden ervan te schuren of toch minimaal op de toenmalige diepte te houden.[200] Op de langere termijn zou dit evenmin een oplossing hebben geboden.

Al deze projecten gingen uit van het bedijken of betragelen van de nog aanwezige schorren in dit buitendijkse inundatiegebied veelal gecombineerd met het opvangen van water in boezems om daarmee de hoofdstroom door schuring op diepte te houden. In 1777 diende Jozias Paulus namens Axel en Terneuzen een verzoek in bij de Staten van Zeeland om een 1.830 meter lange dijk te mogen trekken vanaf een punt bij fort Sint-Jacob naar Axel toe.[201] Er zou een gat overblijven van 270 meter waardoorheen het water zich zou persen bij opkomend en afgaand tij. Daar de dam een gebaande weg zou vormen tot vlakbij de stad en de verwachting was dat de schorren er sneller door zouden opslibben, werd het plan door Den Haag afgewezen.[202] Uit deze periode dateren een paar bedijkingsplannen van de schorren van Moncado. In 1778 ontvingen de Zeeuwse Staten een kaart met twee bedijkingsprojecten. In het ene plan werden alleen de schorren omsloten, in het tweede plan was tevens een afdamming bij fort Sint-Livinus opgenomen.[203]

Zolang er geen oplossing was die adequaat inspeelde op de veranderende natuurlijke gesteldheid in de Axelsevlakte bleef de verdediging ten oosten van Axel zorgelijk. In 1756 knapte de Beoostenblij-Benoordenpolder op bevel van de Raad van State de forten Zeeland en Nassau maar weer eens op.[204] Daar niets in de Axelsevlakte werd ondernomen, adviseerde Van Suchtelen in 1778 om dan maar de zeedijk van de polder te versterken tot een met batterijen versterkte liniedijk met voorgracht, wat een aanzienlijk garnizoen zou kosten. In 1779 kreeg

[197] ZA, *107*, nr. 45 sub 47; NA. *4.OMM*, nr. 126 sub V90 (doc. 2).
[198] RAG, *AR118*, nr. 1817, fol. 69-71.
[199] NA, *4.OMM*, nr. 4 sub A50.
[200] NA, *4.OSK*, nr. V73; *3.20.04.01*, nr. 31 (Dumoulin aan RvS 10-4-1784).
[201] Jozias Paulus (1730-1814) was stadsontvanger, van 1761-1771 diverse malen schepen, van 1773-1808 diverse malen burgemeester van Axel. Zijn zoon Pieter, een hevig patriot, bracht het tot advocaat van het Hof van Holland, en Advocaat Fiscaal. Bauwens, 'Pieter Paulus, een patriot uit Axel.
[202] ZA, *2*, nr. 378, fol. 168v; NA, *1.01.19*, nr. 335, fol. 317, nr. 336, fol. 559; *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 12 & 13); *4.VTH*, nr. 2967; UBL, *CBN*, P 38 N 122.
[203] NA, *4.OSK*, nr. V45; *1.01.19*, nr. 1102 (Van Suchtelen 18-12-1780).
[204] ZA, *3717*, nr. 105, fol. 6v-7.

Dumoulin een projectplan in handen tot bedijking van de Axelsevlakte met een dijk tussen fort Sint-Jacob en de schans Beoostenblij en een dijk vanaf fort Nassau.[205] Dit plan is niet terug gevonden en betreft mogelijk een variant van het plan Lammens. Een ander ongedateerd plan met begroting ging uit van een dam van fort Sint-Livinus naar de schans Beoostenblij, een dam van de Beoostenblij-Benoordenpolder naar Luntershoek en acht verkortingen. Een derde ongedateerde memorie uit die tijd nam dezelfde westelijke begrenzing maar zag de huidige Derde Verkorting als oostelijke afdamming, met beide dammen van een fort bezet. Om een grote schuurkom te hebben, was in de dam onder de schans Beoostenblij een sluis opgenomen.[206] Deze bedijkingsplannen waren vanuit militair oogpunt onwenselijk daar de dijken ervan accessen op het Committimus zouden zijn.

Aan het eind van de achttiende eeuw gingen stemmen op om het gehele buitendijkse gebied ten zuiden van Axel te bedijken. Men kon dan binnen de nieuwe polder(s) bij oorlogsdreiging een beheerste inundatie handhaven. Tot het zover was, zou het nodig zijn om dwarsgreppels te graven door de schorren om een overtocht te bemoeilijken.[207] Ook de Oostenrijkers waren in 1779 ter verbetering van de afwatering van zo'n bedijking geporteerd. Daarnaast waren ze genegen om de Gentsevaart naar Hulst terug te openen. Na een eerste voorzet kreeg Van Suchtelen opdracht om de schorren te inspecteren en een project te maken.[208] Vanaf 1780 lag er een aanvraag tot de indijking van alle schorren, die immers al decennialang in exploitatie waren door schaapsherders.[209] In 1782 viel het besluit tot de uitvoering van het project maar het werk stagneerde in de beginfase. In 1784 dreigde een conflict met de Oostenrijkse keizer. In mei besprak de Raad van State het voorstel van Dumoulin om op de dijk van de Beoostenblij-Benoordenpolder batterijen te plaatsen, de buitengracht erlangs uit te diepen en coupures te maken in de schorren. Nadat ook de provincie Zeeland instemde, begon in 1785 de uitvoering.[210] In 1786 was de dreiging voorbij en richtte Dumoulin zijn aandacht terug op het bedijkingsproject.

Tijdens de bedijkingen bij fort Moerspui was de brede kreek richting Moerbeke buitendijks blijven liggen. Opslibbing ervan zorgde voor afwateringsproblemen. Na een tijdlang te hebben aangemodderd besloot men uiteindelijk het Moerspui af te dammen en de kreek als spuiboezem te gebruiken. Om de opslibbing in het Axelsegat te neutraliseren werden de nodige plannen ontwikkeld, eerst vooral buitendijkse oplossingen, daarna door middel van deelbedijkingen tot in 1782 besloten werd tot de volledige bedijking ervan om militaire redenen, een uitvloeisel van het plan Dumoulin uit 1775.

12.7.5. Schorren ten westen van Hulst

In het begin van 1749 wisten de ingelanden van de Ferdinanduspolder een octrooi te bemachtigen om hun polder voor de derde maal binnen de oude zeedijken te herdijken. De zeesluis bleek echter te klein om ook het Vlaams overtollig binnenwater af te voeren.[211] De polder bleef in de latere defensieplannen een rol spelen als te inunderen gebied.[212] De in de oorlog gemaakte coupures in de tragel over de schorren van Sint-Anna en Absdale mochten terug worden gedicht evenals die in de oude dijk van Absdale (Plattendijk).[213] Op 18 september 1756 antwoordde T.

---

[205] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (Dumoulin 21-4-1779).
[206] NA, *4.OMM*, nr. 1 sub A3. Het tweede project zou op fl188.046 komen.
[207] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V34 & V34a (rap. Van Suchtelen aan Dumoulin 20-4 & 3-5-1778).
[208] NA, *1.01.19*, nr. 340, fol. 287-287v, 388v-389, 397, nr. 341, fol. 620-621.
[209] NA, *1.10.42*, nr. 129 (Dumoulin 29-3-1784 aan RvS); *4.VTH*, nrs. 2977 & 2983; *4.OSK*, nr. V45.
[210] NA, *1.01.19*, nr. 1873 (geheime notulen 1747-1785), nr. 1613, vb 1784, fol. 58-59; *4.VTH*, nr. 2968; ZA, *2*, nrs. 1420 (RvS aan GR 3-9-1784) & 219 (26-8-1784).
[211] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V92 (res. SG 18-4-1749); *1.01.19*, nr. 272, fol. 803; *4.OSK*, nr. V71; RAG, *AR174*, nr. 47 (diverse stukken).
[212] NA, *4.OMM*, nr. 62 sub H107.
[213] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V92; *1.01.19*, nr. 272, fol. 1016, nr. 273, fol. 1602, nr. 274, fol. 2299.

van Doeveren positief op de vraag vanuit de Raad van State of de tragel nog steeds aan de verwachting voldeed. Over de toegestane bedijking van de Ferdinanduspolder was hij minder te spreken daar sindsdien het Hulsters vaarwater aanmerkelijk opslibde. Hij wilde het zuidelijke deel van de polder buitendijken en bij het voormalig fort Sint-Andries een tonronde dam met enkele kokers door het Heigat hebben. Daar het tij aan de Axelse kant van die dam een uur eerder viel dan aan de andere kant, zou bij elk springtij een grote hoeveelheid water in de polder stromen dat met de eb langs Hulst moest afstromen.[214] Toen een soortgelijk plan in 1724 was geopperd, had hij juist aan die komberging getwijfeld. De bedijking van de Havikpolder in 1754 aan de noordzijde van de havengeul ontmoette geen oppositie. Die van de Klein-Cambronpolder in 1770, waarbij de haven van Cambron werd verplaatst, evenmin.[215]

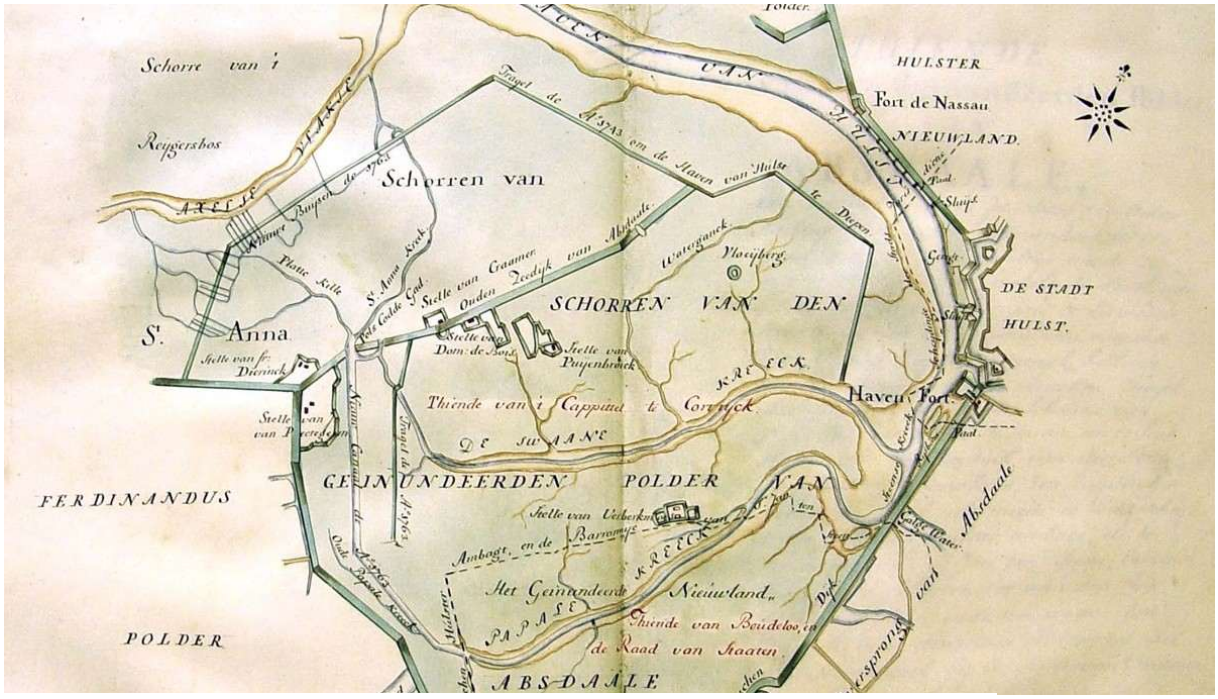
Vanwege de controverse over het eventueel bedijken van de schorren rondom de Ferdinanduspolder wenste de Raad, om zich een oordeel te kunnen vormen, een natuurgetrouwe weergave van de situatie op dat moment. De ingenieurs Hixenius en De Freijtag voegden er in 1759 een kaart bij met een afdamming van de Axelsevlakte tussen de forten Sint-Jacob en Beoostenblij en de Hulstervlakte tussen fort Kijkuit en de batterij Nassau bij Hulst.[216] Verder dan een commissie kwam het niet.

In 1758 bezochten Van Doeveren, commandant Swanenberg, De Haan en Hixenius de Ferdinanduspolder en de schorren van Absdale om een oplossing te vinden voor de verlanding van het Hulster vaarwater. Naar hun mening was de situatie niet anders dan vervat in het bericht van 7 december 1738 waarna als proef de tragels waren aangelegd.[217] Om meer vloedwater op het schor te krijgen, stelde Van Doeveren voor om in de tragel dertig klepbuizen van elk 1,1 meter diameter te leggen. Tegelijkertijd moest de, door de pachter gelegde, dam in de kreek langs de Ferdinanduspolder worden weggehaald en die kreek worden verruimd. De andere afvoerende kreken in het schor moesten worden afgedamd. Voor extra water liet hij zijn oog vallen op het noorden van de Ferdinanduspolder, waar tijdens de laatste doorsteking een diepe, west-oost lopende kreek was ontstaan. Met het weghalen van de sluis was het water via het gat en deze nieuwe geul door een coupure ten noorden van de Heuvelstraat op de Papalekreek te brengen.[218] Het eerste voorstel werd in 1762 opnieuw opgepakt en het jaar daarna uitgevoerd.[219] Het water bleek nu tijdens de eb met zoveel kracht door de Papalekreek te stromen dat al op 21 januari 1764 Hulsterambacht aan de bel trok vanwege een snel verminderend voorland voor de Steensedijk, het stadscontrescharp en de Hulsternieuwlandpolder.[220] Desondanks werden de werken in 1768 en 1769 verder uitgebreid en verbeterd om nog meer water op het schor te brengen, dat nu ook door de Zwanekreek moest spuien (kaart 60).[221] In 1784 stelde Raven vanwege de nakende bedijking voor om de kapotte kokers niet meer te vervangen maar ze uit te breken.[222] Vanwege een bij laagwater droogvallende plaat in het Hulster vaarwater wilde com-

[214] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 2).
[215] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V92; *1.01.19*, nr. 286, fol. 594, nr. 287, fol. 1139 & 1416, nr. 288, fol. 92; ZA, *2*, nr. 379, fol. 17; *140*, nr. 1 (Hulst, 4-1754 De Haan aan RvS); *3814*, nr. 1; GAH, *HA*, nr. 78.
[216] NA, *1.01.19*, nr. 301, fol. 810v-811v; *4.OSK*, nr. 71 & 71B.
[217] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V92 (rap 23-8-1758); *1.01.19*, nr. 298, fol. 481v, 502-502v, nr. 299, fol. 800-800v, nr. 982 (De Haan e.a. 26-5-1758); *4.OSK*, nr. V71; *4.OPV*, nrs. H820-1 & H820-2.
[218] NA, *1.01.19*, nr. 299, fol. 800-801; *4.VTH*, nr. 2988; ZA, *140*, nr. 2 (Hulst, 23-8-1758, Swanenberg, Hixenius, De Haan & T. van Doeveren aan RvS).
[219] RAK, *22/21*, nr. 114, fol. 477; NA, *1.01.19*, nr. 307, fol. 898, nr. 308, fol. 324, 411, nr. 309, fol. 951.
[220] GAH, *HA*, nr. 38, fol. 1.
[221] NA, *1.01.19*, nr. 1612, vb 1768, fol. 22v, 24v-25 (bijlage 44) & vb 1770, fol. 35v, nr. 318, fol. 298, nr. 319, fol. 548, nr. 320, fol. 9; *Middelburgsche Courant*, 1-12-1768, 2.
[222] NA, *1.01.19*, nr. 1613, vb 1784, fol. 70-71, nr. 349, fol. 604-604v, nr. 350, fol. 345 & 377, nr. 351, fol. 531-532v, 581, 774, 832, 843.

mandant Van Dopff de tragel op het Sint-Annaschor aan de kant van Axel afgraven. Drie behoorlijke coupures werden voldoende geacht.[223]

Intussen was de sluis van de Ferdinanduspolder in 1773 vervangen. Al in 1781 wenste de polder hem opnieuw te vervangen daar hij nauwelijks nog nut had door het verzanden van het Sint-Andriesgat. Er kwam een nieuwe sluis noordelijk van het Quapertsgat op de Papalekreek te liggen.[224] In 1776 werd met instemming van J. van Doeveren, het stuk Sint-Andriesgat binnen de polder als Klein-Ferdinanduspolder bedijkt. De raadsgecommitteerden vroegen zich nu af of

KAART 60: SCHORREN EN INUNDATIEWERKEN TEN WESTEN VAN HULST, 1767

de Riedenpolder niet als inundatiebekken kon dienen in plaats van de Ferdinanduspolder.[225] De inundatie zou zich dan over 133 hectaren tot in het dorp Koewacht en over 100 hectaren op 's keizers territoir uitstrekken maar dat was te vermijden met een lange tragel. Oude plannen, zoals dat uit 1727, verschenen weer op tafel, ditmaal met een groot fort op het schor tegenover Hulst. Het bleef bij papieren oplossingen.[226] Het inunderen van de Ferdinanduspolder bleef de voorkeur hebben bij een aanval op Hulst alhoewel Van Suchtelen in 1775 al veel voordelen zag in de bedijking van Absdale met een scheepvaart- en inundatiesluis.[227] In 1784 koos het militair gezag traditiegetrouw voor het doorsteken van de dijken om de Ferdinanduspolder te inunderen, maar ditmaal voor het laatst. Daarbij ontstond forse schade aan de dijk van de Wildelanden en Stekene.[228]

Kortom, ten westen van Hulst bleef het aanmodderen in het buitendijkse met de aanleg van kaden en andere werken om met spuiboezems de Nassaukreek lang Hulst op diepte te houden. Na de herdijking in 1749 bleven de meningen verdeeld over hoe de Ferdinanduspolder in te passen in de inundatiestrategie. Meestal kwamen de plannen neer op het opofferen van delen van de polder als spuiboezem. Tijdens de Keteloorlog wist men wederom niets anders te be-

[223] NA, *1.01.19*, nr. 352, fol. 1041-1044, 1068v-1069, 1135v-1136 & 1168-1169.
[224] ZA, *2*, nrs. 205 (26-10 & 16-11-1772) & 216 (2 & 9-7-1781); NA, *1.01.19*, nr. 327, fol. 942, nr. 344, fol. 556, 598, nr. 569 (21-6-1781).
[225] ZA, *107*, nr. 45 sub 50, 50A & 51 (reflecties Van de Perre 9-3-1773; brief Sas van Gent 16-2-1773).
[226] NA, *4.OMM*, nr. 122, sub V31 (notities 1762 bij mem. T. van Doeveren & Van Dun 11-5-1745).
[227] NA, *4.OMM*, nr. 62 sub H109.
[228] RAG, *AR7*, nr. 3631 (dossier dijkherstel 1786-87).

denken dan de dijken door te steken waarna de polder bleef drijven tot de werken aan de militaire bedijking Sas van Gent – Hulst begonnen.

12.7.6. Schorren ten oosten van Hulst

De oorlogsschade aan de vesting, de linie naar Zandberg en de sluizen werd hersteld voor zover mogelijk naar de toestand van voor de oorlog.[229] Hulst had vanuit het zuiden twee accessen: langs de zeedijk komende van Sint-Jansteen en langs de zeedijk van de Kieldrechtpolders. Gedurende de volgende decennia draaide het vooral om het dekken van die accessen. Daartussen kon het land worden geïnundeerd door de sluis bij het Havenfort die ook tot de afwatering ging dienen. Die voor de forten Moerschans en Zandberg waren onbruikbaar geworden. In 1750 werd de verrotte houten zeesluis in de zeecontrescarp van de stad vervangen door een van steen.[230]

Het in 1745 doorgestoken 'grondgat van Kieldregt' (Zestigvoetkreek) werd gedicht waarmee de Groot-Kieldrechtpolder in 1750 definitief droog viel.[231] Dat betekende overigens niet dat de polder niet meer in de inundatieplannen voorkwam. Van Imbijse van Batenburg adviseerde in 1751 om, zodra de vijand zich zou vertonen, een doorsteek te maken op de liniegracht bij het fort Zandberg, een tussen de Kijkuitforten en een in de binnendijk tussen de Groot- en Klein-Kieldrechtpolder.[232] De recente oorlog had geleerd dat de situering van de Kijkuitforten door de schorren ervoor niet meer voldeed. Een aanval via de Steensedijk was volgens hem het minst gemakkelijk daar die vanuit de stad en twee defensiewerken werd bestreken. Een doorsteek voor het Galgenwater zou een diep gat doen ontstaan waar later een stenen beer kon worden geconstrueerd.[233] Om de zoetwatertoevoer naar de stad vanuit Stekene te verzekeren, werd in 1752 een klepduiker met schof gestoken in de dam door de Gentsevaart tussen het fort Sint-Jan en Kapellebrug.[234]

Op 3 juni 1755 dienden De Haan en commandant Swanenbergh drie uitgewerkte plannen met begroting in om het acces moeilijker te maken. De Raad van State ging akkoord met het eerste project waarvan de grote werken direct mochten worden aanbesteed en de kleine werken in daggeld uitgevoerd. Alles wat overbodig was, mocht worden gesloopt.[235] Door de hoge prijzen en geringe interesse van de aannemers mislukten diverse aanbestedingen, zoals het slopen van de Verrekijkerforten. In 1755 en 1756 werd volop aan de buitenwerken van de stad gewerkt.[236] Om het inunderen te versnellen, werden de kreken voor de linie verbreed. De Raad van State benadrukte dat vooral op een zoete inundatie moest worden ingezet en dat de omringende landen niet zonder noodzaak dras mochten komen.[237] Een kostenbesparende variant op Van Imbijse van Batenburgs plan was het maken van versterkte coupures, één in de dijk tussen de forten Zandberg en Kijkuit, één voor het fort Kijkuit en één in de Steensedijk voor het werk Kromme Klaas. De doorgravingen hoefden nog niet te worden uitgevoerd maar alle benodigdheden dienden aanwezig te zijn voor onmiddellijk gebruik.[238] De bedijking van de drijvende

[229] NA, *1.01.19*, nr. 1610, vb 1749, fol. 185-199, 221.
[230] ZA, *3838*, nr. 3 (20-1-1749); NA, *4.OPV*, nrs. H812, H812a, H818 & H33.
[231] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V92; *4.OPV*, nr. H819; *1.01.19*, nr. 272, fol. 1100, nr. 273, fol. 1767-1768, 1816, nr. 274, fol. 2046, nr. 442, fol. 218, 219, 219v, 231; ZA, *3822*, nr.1, fol. 1-10.
[232] NA. *4.OMM*, nr. 62 sub H107 (rap. 1751).
[233] NA, *4.OMM*, nr. 62 sub H107. De stenen beer voorkwam de kosten van telkens indijken.
[234] ZA, *140*, nr. 1 (28-6-1752 De Haan aan RvS); NA, *1.01.19*, nr. 283, fol. 823.
[235] NA, *1.01.19*, nr. 292, fol. 589-591v, 789, nr. 295, fol. 611; *4.OPV*, nr. H819; ZA, *140*, nr. 2 (De Haan aan RvS, 20-7-1755).
[236] ZA, *140*, nr. 1 (Swanenberg & De Haan aan RvS 3-6, 3 & 20-8-1755; De Haan aan RvS 26-6 & 11-7-1756); NA, *1.01.19*, nr. 1611, vb 1756, fol. 32v-33, nr. 293, fol. 1126, 1234, nr. 292, fol. 852, 880, nr. 295, fol. 664; *4.VTH*, nrs. 3440, 3441; *4.OPG*, nr. H334; *4.OSK*, nr. V71; *4.OPV*, nrs. H814-H820.
[237] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V34 & V40.
[238] ZA, *140*, nr. 1 (mem. 10-6-1755).

schorren van Kieldrecht op het octrooi van 1738 werd in 1755 weer actueel daar bij de meeste deskundigen dat de voorkeur genoot. De kreek die moest worden betrageld, kon op diepte worden gehouden vanuit een grote houwer of spuiboezem tussen de forten Zandberg en Boerenmagazijn met gebruikmaking van een verkorting. Aan een inundatiesluis hadden de ingelanden geen behoefte omdat ze uitgingen van de suatie via het Havenfort. Er werd niets ondernomen.[239] In die tijd werd overwogen om ter vervanging van fort Sint-Anna in de Polder van Namen, een nieuw fort te bouwen op de stelle ten oosten van het verdwenen fort. De landmeter die er metingen verrichtte, raadde dit om meerdere redenen af waaronder de onvoldoende dracht van het geschut en een te grote watermassa bij springtij.[240]

Na inspecties en metingen in juni 1758 aan de oever van het Havenfort, de aanslibbing in het Hulsters vaarwater en voor het fort Zandberg, was de belangrijkste conclusie dat zonder maatregelen in de kanalen het opmaken van de verdedigingswerken zinloos was. Het bleef bij de aanleg van een rijspakberm voor het Havenfort, waarna de belangstelling verflauwde, de werken aan hun lot werden overgelaten en er verval intrad.[241]

In 1768 waren er opnieuw grootse plannen, deels uit 1755 daterend, met het Havenfort, het fort Zandberg, de avenue langs de dijk van Sint-Jansteen en een hoornwerk op het schor van Absdale. Wederom kwam er niets van terecht. In 1771 diende Hixenius een rapport in ter verbetering van de accessen aan het fort Zandberg en het Havenfort maar ook dat verzandde in een commissie.[242]

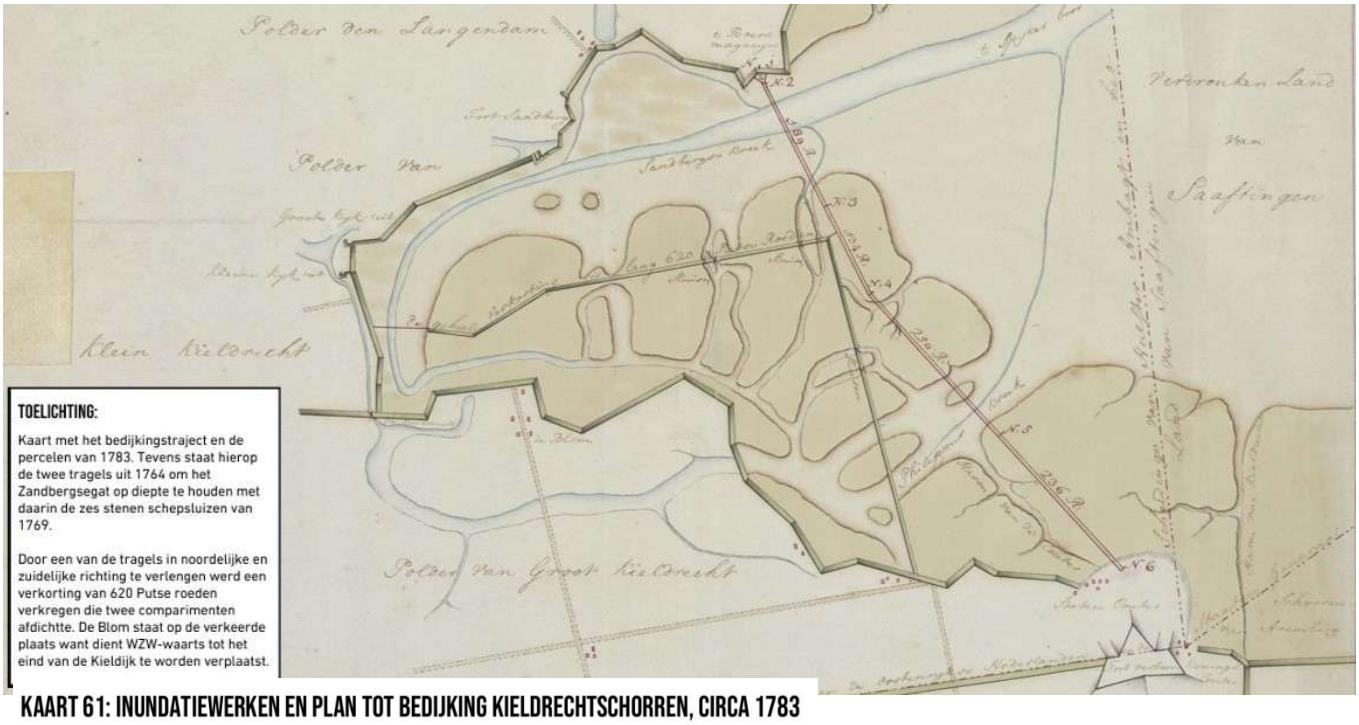
Van Suchtelen was in 1775 niet ontevreden over de verdedigingswerken mede gezien de mogelijkheden tot inunderen.[243] Het Havenfort wilde hij afgegraven hebben tot circa 0,3 meter beneden het inundatiepeil. Met de vrijgekomen grond kon een envelop worden gemaakt en voor de sluis een stenen beer aansluitend op de Steensedijk. Het stadsbestuur wenste vervanging van het in 1773 uitgenomen spui tussen het Havenfort en de haven om die te schuren.[244] Ook Van Suchtelen zag wat in de aanleg van een groot ravelijn op het schor voor de bastions Oranje en Nassau om de ondiepten in de vaart te dekken. Van de Kieldrechtschorren vond alleen de bedijking genade en wel vanaf de Kouter direct op het fort Boerenmagazijn. Het enige alternatief was het doorgraven of mijnen van de accessen. Drie jaar later vond hij het noodzakelijk om het Havenfort terug in staat van verdediging te brengen. Bij een aanval diende de Steensedijk onbruikbaar te worden gemaakt. Ook de batterij Nassau en het fort Zandberg waren dringend aan herstel toe. Een groot garnizoen was onontbeerlijk.

Na een inspectie begin 1763 van de slikken voor de Kieldrechtschorren wisten De Roij en Van Doeveren niets anders te bedenken dan de schorren te omringen met een tonronde dam en die als spuikom te gebruiken om de geul te schuren (kaart 61). De twee lange rechte tragels met tien houten klepbuizen kwamen in 1764 met de benodigde waterleidingen en killen gereed en werden later nog eens verzwaard.[245] Het water in de kom werd door een verruimde geul naar de kil voor de zeedam door de Zestigvoetkreek gebracht. In 1768 verving de Groot-Kieldrechtpolder de sluis op de Klein-Kieldrechtpolder in steen. De Raad van State ging op 25 oktober akkoord om de houten klepbuizen te vervangen door zes stenen schepsluizen. Tegelijkertijd mocht de tragel verlengd worden tot door de grote kreek om het water uit de spuikom door het, langs de zeedijk van de Klein-Kieldrechtpolder gegraven, kanaal te dwingen. De Groot-Kiel-

[239] ZA, *140*, nr. 1 (Swanenberg & De Haan aan RvS, 3-6-1755); NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V92, doc. 9; *4.OPV*, nr. H818.
[240] NA, *1.01.19*, nr. 1916-III. Doch is hierin niet meer aanwezig.
[241] NA, *1.01.19*, nr. 298, fol. 502-502v, nr. 299, fol. 800-801, nr. 301, fol. 810v-811v, 951, nr. 982 (De Haan e.a. 26-5-1758); *4.OPV*, nr. H820-3.
[242] NA, *4.OMM*, nr. 62 sub H109; *4.OPV*, nrs. H821, H824, H825 & H836; *4.OPG*, nr. H34; *1.01.19*, nr. 318, fol. 327v, nr. 319, fol. 616, 763, 868, nr. 325, fol. 956v; ZA, *140*, nr. 1 (Swaneberg & De Haan aan RvS 3-6-1755).
[243] NA, *4.OMM*, nr. 62 sub 109.
[244] GAH, *SA*, nr. 14, fol. 279v (23-8-1776); NA, *1.01.19*, nr. 329, fol. 876.
[245] NA, *1.01.19*, nr. 308, fol. 264v-265, nr. 310, fol. 115, 305, nr. 311, fol. 637-638.

drechtpolder tekende onmiddellijk protest aan vanwege de mogelijke aantasting van de zeedam. Op Staatse kosten werd er een zware met steen versterkte rijspakberm gelegd. Op zijn beurt kreeg de polder door de Raad van State aangezegd te stoppen met landaanwinningswerken op het schor. Tot het uit militair oogpunt wenselijke afgraven van de dijk tussen de Klein- en Groot-Kieldrechtpolder kwam het niet.[246]

Dumoulin ging in zijn generaal plan van 1775 uit van een volledig bedijkte Kieldrechtpolder. Het aanpassen van het fort Boerenmagazijn en het conserveren van de kapitale wal en van de brede walgang van de inundatiekering met borstwering was voldoende, de linie met het fort Zandberg was overbodig. Alles bleef bij het oude. De inundatiesluis bij het Havenfort bleef het lozingspunt voor de Kieldrechtpolders, Clinge, Sint-Jansteen en een deel van Stekene.[247] Tijdens het springtij van 26 februari 1780 ontstond een kritieke situatie door overlopend water over de verwaarloosde dijk van de Klein-Kieldrechtpolder.[248] In 1782 zag Van Suchtelen, ingegeven door de nakende bedijking, weinig nut meer in de schepsluizen.[249]

KAART 61: INUNDATIEWERKEN EN PLAN TOT BEDIJKING KIELDRECHTSCHORREN, CIRCA 1783

Gestimuleerd door de Oostenrijkse dreiging vonden in 1784 werken plaats aan de stad, de linie en de onderhorige forten. Gezien de haast die geboden was, werd veel gedaan in daggeld, ook door soldaten uit het garnizoen. Daarbij werd om voor de linie slechts één inundatiebekken te hebben, de dijk tussen fort Zandberg en de Kijkuitforten geslecht.[250] In juli 1785 ontving het Hulsterambacht een dringende aanzegging erop te letten dat de gebruikers binnen het bekken geen dammen en kadijkjes zouden leggen. Wat er lag, moest weggehaald worden.[251] In 1787 kaartte het stadsbestuur het clandestien leggen van dammen in de Gentsevaart aan, wat de aanvoer van hemelwater ernstig belemmerde.[252] Vier jaar later was het weer zover en bereikten klachten, maar dan vanwege de afvoer, vanuit Brussel de Raad van State. Tijdens zijn

[246] ZA, *3822*, nr. 1, fol. 18-22; NA, *1.01.19*, nr. 1612, vb 1770, fol. 35, nr. 318, fol. 438v-439, nr. 319, fol. 854, 948-950v, nr. 321, fol. 638, nr. 1036 (De Roij & T. van Doeveren 23-5-1768); *4.OPG*, nr. K38; *4.VTH*, nr. 3012.
[247] RAG, *AR7*, nr. 3137 (dossier 1770-1774); NA, *1.01.19*, nr. 347, fol. 535, 723.
[248] ZA, *3815*, nr. 82 (brief 14-8-1780; verklaring 13-8-1780).
[249] NA, *1.01.19*, nr. 338, fol. 296, nr. 339, fol. 466, nr. 346, fol. 384, 536-536v, 540, nr. 470, fol. 65.
[250] NA, *1.01.19*, nr. 351, fol. 829c-832v, 1064, 1102-1102v, nr. 352, fol. 1266, nr. 354, fol. 365v-366.
[251] GAH, *HA*, nr. 78 (res. RvS 14-7-1785).
[252] GAH, *SA*, nr. 16, fol. 269v.

inspectiereis langs de grens liet Dumoulin de beletselen wegruimen. Aan alle betrokkenen gezagsdragers liet hij de order uitgaan hier op te letten.[253]

In 1778 vond Van Suchtelen een batterij op het fort Boerenmagazijn hoognodig om de dijk voor Zandberg en de slikken van Kieldrecht te bestrijken. Na de bedijking was hij nog steeds die mening toegedaan. Ondanks dat de Boerenlinie was gesloopt, bleef het inunderen van het oostelijke deel van de Willem-Hendrikpolder een optie. In 1755 had die polder een nieuwe sluis gestoken in de dijk met de Melopolder.[254] De zeesluis aan de Graauwsenhoek werd in 1787, vanwege het dichtslibben van de suatiekil, vervangen door een zeesluis aan de westzijde van Paal. Dat werd niet van invloed geacht op een goede defensie.[255] Toch werd in 1793 langs de Graauwsekreek opnieuw een inundatietragel gelegd.[256] Doordat de sluis van de Nieuw-Kieldrechtpolder bij het fort Boerenmagazijn slecht functioneerde, was er nauwelijks schuring en bleken de voorliggende slikken in acht jaar tijd met 1,7 meter te zijn verhoogd. Verwacht werd dat verdere bedijkingen niet lang op zich zouden laten wachten, vandaar dat hier een sterke post nodig was.[257] De voorstellen daartoe zijn niet in iets tastbaars omgezet. Het Havenfort werd in 1793 niet meer van nut geacht en nog dezelfde winter gesloopt.[258]

Aan de zuidzijde van Hulst bleef men de gehele periode na de Oostenrijkse Successieoorlog in touw om de effectiviteit van de verdediging, inclusief die van de inundatiebekkens met als uitgangspunt een zoetwaterinundatie te vergroten. Aan de oostzijde lagen nog slikken en schorren en ondanks enkele bedijkingsplannen werd alleen ingezet op soortgelijke buitendijkse middelen als aan de westzijde van de stad om de hoofdgeul, het Zandbergsegat op diepte te houden. Pas in 1784 vond bedijking plaats waarna de polder direct als inundatiebekken werd ingericht vanwege de Oostenrijkse dreiging.

12.8. Het Waasland

Vanaf 1746 was er onenigheid tussen de Vrasene- en Extensiepolder enerzijds en de Beverenpolder anderzijds over wateroverlast. Door de inundaties in de Kallopolder gedurende de recente oorlog was er onvoldoende suatie geweest. De Vrasenepolder loste dat probleem in genoemd jaar op met een watermolen nabij de sluis bij het fort Verrebroek. De molen maalde het water op de betragelde watergang langs de Beversedijk en zo verder naar de sluis bij fort Steelant. Na protesten van de Beverenpolder kwam het op 4 februari 1753 tot een akkoord. De Vrasenepolder maakte gebruik van de westkoker en de Beverenpolder van de oostkoker van de sluis. Tussen beide watergangen werd een stenen muur opgetrokken.[259]

Aan de Redoutesluis bij het fort De Peerel was door de oorlogsinundatie veel schade ontstaan.[260] In oktober 1750 was de zeesluis verzakt. De achterliggende polders, sinds 1676 verenigd in de Generale Vrije Polders van het Land van Waas, droegen bij aan een nieuwe grotere sluis. Dat werd de Sint-Pietersluis van 1752.[261] Drie jaar later werd de andere sluis vervangen en dat werd de Sint-Paulussluis van 1756.[262] De sluis en spuikom bij fort Sint-Marie was in 1765 volledig dichtgeslibd en werd in 1771 vervangen. Deze sluizen speelden menigmaal een rol bij latere militaire inundaties.

---

[253] NA, *1.01.19*, nr. 373, fol. 549-550, 710v, nr. 374, fol. 1092-1092v; ARA, *I003*, nr. 312.
[254] ZA, *3838*, nr. 3 (26-7-1754).
[255] ZA, *3838*, nr. 3 (26-3-1787, 2-9-1789); NA, *1.01.19*, nr. 361, fol. 492, 578. De sluis kwam op £2.029.
[256] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 144, 147.
[257] NA, *1.01.19*, nr. 1617, vb 1792, fol. 107.
[258] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 151.
[259] RAG, *P5*, nr. 8, fol. 51v-52, 68-70v, nr. 271, fol. 1, 12; *P23*, nr. 1.
[260] RAG, *P5*, nr. 8, fol. 64-64v.
[261] RAG, *P1*, nr. 14, fol. 68-68v; *P8*, nr. 228.
[262] RAG, *P1*, nr. 14, fol. 70-71; *P8*, nr. 229 (rek. 1756); *P27*, nr. 776; *P5*, nr. 8, fol. 76.

Naast het herstel van het polderlandschap vonden in de eerste decennia na de oorlog herstellingen plaats aan de forten Vlaams Hoofd, Peerel II en Sint-Marie.[263] Aan fort Peerel II maakten de Generale Vrije Polders grote kosten. Veel defensiewerken werden verkocht en gesloopt zoals de laatste restanten van het Laarfort, de Laarse- of Verbrande dijk en het fort Sint-Marie.[264] Forten die niet werden geslecht, liet men vervallen. Na het bezoek van Jozef II op 18 juni 1781 aan de Schelde begon de afbraak pas goed, onder andere van het fort Peerel II. Met het afbraakmateriaal werd de Scheldedijk verstevigd[265] Enkel het fort Vlaams Hoofd bleef over als militair terrein.[266]

Ook in de Doelpolder keerde de rust terug. In 1749 werd een stuk van het Paardenschor omringd met een zomerdijk.[267] Op 26 januari 1784 vond in Kieldrecht de aanbesteding plaats van de bedijking van de Nieuw-Arenbergpolder, met een suatiesluis op Saeftinghe, die datzelfde jaar nog droogviel.[268]

Begin september 1756 bezocht De Haan in opdracht van de Raad van State de Staatse verdedigingswerken bij Doel. Hij adviseerde alles te laten liggen zoals het was. Het polderbestuur kreeg toestemming van de Raad van State om de dijken en de verkorting met zijn sluis aan hun noden aan te passen met voorbehoud van het recht om de forten terug aan te leggen.[269] Het fort Liefkenshoek onderging in de periode 1771 tot 1781 een grondige renovatie. Nadat Jozef II in 1781 de Scheldeforten ter discussie stelde, begon Zeeland de fortificaties te versterken. Toen bleken de naderingsloopgraven van de Fransen uit 1747 nog niet te zijn geslecht.[270] Na de overdracht was het fort Liefkenshoek voor de Oostenrijkers van generlei strategische waarde en raakte in verval. Tijdens de Brabantse Omwenteling (1789-1790) zou het fort nog een bescheiden rol spelen, doordat het binnen twee jaar vier maal van bezetting veranderde.[271] De Oostenrijkse poging in 1789 om de Borgerweertpolder te inunderen, werd vroegtijdig afgeblazen.[272]

In de Moervaartvallei vonden in 1759 en 1760 in de Stekensevaart en de Zuidlede werken ter verbetering van de waterlozing plaats.[273] Daar dit nog steeds onvoldoende was, vatte men in 1774 het plan op om de Langeleede te verruimen en te kanaliseren. Na de bedijking van de Sint-Eloijpolder waterde die via het Sint-Eloijgat uit op Canisvliet. De Oudburg van Gent kreeg op 26 april 1775 toestemming om ter plaatse van de oude sluis van Wachtebeke een nieuwe sluis te bouwen, de Wachtebeekse of Oudenburgsesluis wat grote gevolgen voor de Staatse inundatiestrategie had.[274] Na de opmetingen van graaf de Ferraris werden vanaf 1778 in de Moervaart en Stekensevaart werken ten behoeve van de scheepvaart uitgevoerd.[275]

---

[263] ARA, *CCRK54*, nr. 26349, fol. 10-70, nr. 26350, fol. 7v, nr. 26352, fol. 17v-77, nr. 26353, fol. 25v, nr. 26357, fol. 17-19, 27-28, nr. 26359, fol. 10v, 11v.
[264] RAA, *OAZ*, nr. 34, fol. 39v e.v.; RAG, *P6*, nr. 17, fol. 178-178v; Van Gerven, 'Kallo II', 78.
[265] RAG, *P1*, nr. 14, fol. 134, 145v, nr. 15, fol. 81 (6-5-1783); *P8*, nr. 689, *AR79*, nr. 2, fol. 216; *P6*, nr. 17, fol. 182, nr. 87-90 (rek. 1781-84), nr. 348 (februari 1784), nr. 19, fol. 101v; ARA, *CCRK54*, nr. 26362; De Vos, *Burchten en forten*, 208; Stockman & Everaers, *"Frontier Steden"*, 101.
[266] RAG, *AR7*, nr. 1650 (Tassijns 12-1-1790).
[267] RAG, *P7*, nr. 214.
[268] ARA, *T086*, nr. 532; *V007*, nr. 8573; *Hollandsche Historische Courant*, 3 & 13-1-1784, 2; ZA, *361.3*, nr. 1693; Berghmans, 'Woods and polders, 58-59. Het verzoek daartoe was al in 1776 ingewilligd.
[269] NA, *1.01.19*, nr. 295, fol. 940, 1014v, 1047v-1048v, nr. 308, fol. 618; ZA, *140*, nr. 1 (De Haan aan RvS 6-11-1756); *292*, nr. 1956.6; RAG, *P7*, nr. 8.
[270] NA, *3.20.04.01*, nr. 37 (Dumoulin 24-3-1784 op vragen RvS).
[271] Van Gerven, 'Forten en Schansen', 84.
[272] GHZW, *ongeklasseerd archief*, Zwijndrecht resolutieboek 1772-1790 (23, 25 & 27-11-1789).
[273] Annaert, *Stekene*, 191; Van Acker, 'De Moervaartvallei', 69, 72.
[274] Wolters, *Recueil de lois*, nr. 192, 332-335; De Maesschalck, 'Over Moeren', 79. 'à la place de l'ancienne écluse de Wabbeke'.
[275] Annaert, *Stekene*, 194-195; Van Acker, 'De Moervaartvallei', 78-81; Wolters, *Recueil de lois*, nr. 202, 356-358, nr. 213, 381; De Schepper, 'Van Moerlee tot Moervaert', 41-42; RAG, *AR7*, nrs. 1666, 1722 & 3139; *AR174*, nr. 378; ARA, *I003*, nrs. 323 & 326.

Om de afwatering te verbeteren van de Scheldepolders en aangrenzend Waasland werden in de decennia na de Oostenrijkse Successieoorlog enkele grote nieuwe zeesluizen gebouwd tussen de forten De Peerel en Sint-Marie. Enkele forten werden opgeknapt maar er werd ook veel gesloopt, vooral na een bezoek van keizer Jozef II in 1781.Het Staatse fort Liefkenshoek werd geheel gerenoveerd. Na afloop van de Keteloorlog droeg de Republiek het fort over aan Oostenrijk.

12.9. De Keteloorlog: 1784-1785

12.9.1. De context

De Keteloorlog was een conflict tussen de Republiek en de Oostenrijkse keizer dat zich overwegend in Noord-Vlaanderen afspeelde. Nadat Jozef II in 1780 zijn moeder keizerin Maria Theresia was opgevolgd, begon hij als heer van de Zuidelijke Nederlanden eisen te stellen.[276] Hij wilde af van de in zijn ogen overbodige Barrièresteden en hij wenste het artikel over de sluiting van de Schelde ongeldig te laten verklaren, want dit stond de ontwikkeling van Antwerpen in de weg.[277] Door intimidatie probeerde hij zijn doelen te bereiken. In 1781 kregen de Staten-Generaal bericht van minister zonder portefeuille Hop dat de keizer orders had gegeven om de Barrière te ontbinden. De Staten zagen in dat het behoud ervan een verloren zaak was, maar wensten niet af te zien van de economische rechten die in het traktaat waren afgedwongen.[278] Op 1 juni 1781 gaf stadhouder Willem V opdracht Staats-Vlaanderen in staat van verdediging te brengen. Tegelijk sprak hij zijn twijfel uit over het effect want er waren geen troepen en geschut beschikbaar.[279] Zodra de barrièresteden waren verlaten, begon het Oostenrijkse gouvernement onderdelen ervan te slopen en te verkopen. Datzelfde lot viel ook de vestingen en fortificaties in Oostenrijks bezit ten deel. Het betekende het einde voor veel verdedigingswerken in het Waasland, de Zwinstreek en van het Spaans kasteel in Gent.[280] In 1783 verlangde hij de zeggenschap terug over de uitbreidingen van Staats-Vlaanderen. In juli 1784 eiste Jozef zelfs heel Staats-Vlaanderen op waarna dat in staat van verdediging werd gebracht. Reeds in april van dat jaar was Dumoulin op verzoek van de stadhouder, die dat had voorzien, afgereisd naar Staats-Vlaanderen en Bergen op Zoom om een generaal verdedigingsplan op te stellen. Dat was volgens Dumoulin onmogelijk om op zo'n korte termijn te verwezenlijken.[281] In 1785 volgde een Oostenrijkse provocatie op de Schelde. Onder druk en bemiddeling van Frankrijk sloten de partijen op 8 november 1785 een vredesverdrag, het Verdrag van Fontainebleau. De Republiek trok zich terug achter de grens van 1664 en stond de Scheldeforten af. De Scheldetol bleef gehandhaafd, wat een *pourboire* (letterlijk fooi) van fl 10.000.000 kostte, zodat Zeeland en Amsterdam op hun wenken waren bediend. Van dat bedrag nam Frankrijk een deel voor zijn rekening. [282] Al tijdens de onderhandelingen verzochten de Staten-Generaal de Raad van State om stroomafwaarts enige forten te construeren. Op hun beurt gaven die op 18 oktober Dumoulin opdracht om hierover te adviseren.[283]

---

[276] Jozef (Benedictus August Johan Anton Michaël Adam) II van Habsburg (1741-1790) was de oudste zoon van keizerin Maria Theresia en keizer Frans I Stefan en een voorstander van verlicht absolutisme. Zijn moderniserende hervormingen ontmoetten veel weerstand.
[277] Stuij, 'De Republiek botst', 85.
[278] NA, *1.01.02*, nr. 4769, fol. 22v-24, 261-263v, nr. 4771, fol. 61-63v, 80-80v; Cuyt, *De Staatse barrière*, 71.
[279] NA, *4.OMM*, nr. 123, sub V35.
[280] Cuyt, *De Staatse barrière*, 67-68; Leper, *Kunstmatige inundaties*, 131; RAG, *VZ 1*, nrs. 935 & 2099.
[281] NA, *1.01.19*, nr. 350, fol. 462-462v, nr. 1613, vb 1784, fol. 9-14; *4.OMM*, nr. 123, sub V35 (doc. 1).
[282].NA, *1.01.19*, nr. 2192; Smit, *De Scheldekwestie*, 18; *Middelburgsche Courant*, 22-11-1785, 1.
[283] NA, *1.01.19*, nr. 357, fol. 2375, 2551, 2699, 2795, 2865.

12.9.2. Het verloop van de Keteloorlog

Nu we beeld van de algemene politieke situatie hebben, waarin de spanningen tussen Jozef II en de Republiek sterk opliepen, kijken we naar de gevolgen die dit had voor de militaire situatie in Noord-Vlaanderen. In het grensgebied werd de toch al gespannen verhouding grimmiger. Gesterkt door de, in zijn ogen, zwakke houding van de Republiek liet Jozef op 4 november 1783 achthonderd man de forten Sint-Donaas en Sint-Paul bezetten en de dag daarna de forten Sint-Job en Sint-Frederik. Dat veroorzaakte onrust in Sluis en het Land van Cadzand. Onmiddellijk werden voorbereidingen getroffen om inundaties te stellen. Voor de inundaties in 1784 en 1785 zie kaarten 62 en 63). Dumoulin werd gelast zich 'herwaarts te begeven' en op te treden indien nodig.[284] Doch de grens van 1664 werd niet overschreden, want die erkende Jozef. In 1783 betwistte hij het zeggenschap over de Sint-Françoispolder bij Sas van Gent en de Doel-, Sint-Anna- en Ketenissepolder tegen de Schelde. Nadat een detachement Oostenrijkse soldaten op 28 oktober 1783 over Clinge en de dijk van de Groot-Kieldrechtpolder was getrokken, zat de schrik er bij menig Staats gezagdrager in. De perikelen bij de begrafenis van een Staatse soldaat kort erna bij het fort Liefkenshoek en Doel zorgden voor meer consternatie.[285] Het gaf de Zeeuwen een reden om de commandant van het fort Liefkenshoek toe te staan het inundatiegebied binnen de kraagdijk onder water te zetten en het fort in staat van verdediging te brengen. Verder werden oorlogsschepen op de Schelde gestationeerd. Het gerucht gonsde dat Jozef II de Schelde zou heropenen.[286] Vanaf maart 1784 gedroegen de Oostenrijkers zich steeds uitdagender op de Schelde en probeerde de Republiek overwegend te sussen. Op voorstel van Dumoulin, die op 16 april 1784 door de stadhouder wederom naar Staats-Vlaanderen was gezonden om die streek in gereedheid te brengen tegen een *coup de main* (een snelle verrassingsaanval) werden de vestingwerken van Cadsandria, Sluis en Hulst enigszins verbeterd en meer troepen gelegerd.[287]

Jozef bundelde zijn eisen in het Overzicht van de pretenties van de Keizer van 4 mei later gevolgd door een ultimatum, waarop telkens een gematigde doch besliste afwijzing volgde.[288] Intussen probeerden de bezettingen op de Scheldeforten de Oostenrijkers zo min mogelijk aanstoot te geven. Na schermutselingen met Oostenrijkse schepen, die de blokkade trachtten te doorbreken, besloot Jozef met een leger naar de Republiek op te trekken. In juni voerde hij de druk op door Oostenrijkse troepen aan de grens te posteren.[289] Op 13 juli trok een Oostenrijkse brigade tussen Kaprijke en Sint-Laureins de Waterlanden in tot over de Brandkreek om daarna weer te vertrekken via de dijk van Sint-Margriete en Waterland, na mensen onheus te hebben behandeld.[290] Dit hernieuwde de aandacht voor de verdedigingswerken maar het bleef vooralsnog bij voornemens. Zeeland bracht de linie van Axel in gereedheid. Naast aangenomen werk werd ook gebruik gemaakt van arbeiders en soldaten tegen daggeld.[291] Op 6 oktober 1784 vertrok de Antwerpse brik De Louise uit Antwerpen met de instructie zich niets aan te trekken van de Zeeuwse admiraliteit. Bij Saeftinghe werd het schip gestopt met een schot dat onder andere een soepketel raakte. Hieraan ontleent het conflict de naam Ketel- of Marmietenoorlog. Nauwelijks een week later mislukte een poging om vanuit Oostende de Schelde op te varen.[292] Op

---

[284] Van Empel, & Pieters, *Zeeland door de eeuwen*, 484; NA, *1.01.19*, nr. 349, fol. 976, 978 & 1003; ZA, *7*, nr. 237 (kennisgeving 4-11-1783).
[285] GAH, *HA*, nr. 40, fol. 48; *Hollandsche Historische Courant*, 8-11-1783, 2; NA, *1.01.19*, nr. 349, fol. 962.
[286] NA, *1.01.02*, nr. 4773, fol. 194.
[287] ZA, *7*, nr. 9 (res. 6-6-1785; brief 6-9-1785 aan RvS); GAH, *OKVA handschrift*, "*journaal enige voorgevallen saken* etc."; NA, *1.01.19*, nr. 355, fol. 1034, 1237, nr. 352, fol. 1837.
[288] Wessels, *Zeeland in den Patriottentijd*, 45. *Tableau sommaire des prétentions de l'Empereur.*
[289] ZA, *2*, nr. 1420 (G. van Ewig aan GR 22-6 & 10-7-1784); *Middelburgsche Courant*, 22-6-1784, 1.
[290] ZA, *7*, nr. 237 (aan Brugse Vrije 19-7-1784).
[291] ZA, *2*, nr. 1420 (Dumoulin aan GR 3-9-1784); Stockman & Everaers, *Frontier Steden*, 87; Stuij, 'Lotgevallen', 37; NA, *1.01.19*, nr. 351, fol. 950.
[292] Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht* dl 2, 116; Zijlmans, *Troebele betrekkingen*, par. 6.10.

21 december meldde Von Pabst vanuit Lillo de aanwezigheid van 'eenige keijserlike cotters tot afsnijdinginge der communicatie'.[293] Zeeland verzocht de posten in Staats-Vlaanderen en met name Sluis en IJzendijke te versterken. Van Rijssel wilde een versterkt en bemand Cadsandria om te voorkomen dat vanuit Blankenberge afkomstige oorlogsschuiten het Sluissegat konden binnenvaren.[294] Dumoulin stelde voor alle inundatiesluizen te beveiligen.[295]

Op 22 oktober 1784 liet de Raad van State aan de gouverneur en commandanten de order uitgaan om inundaties te stellen bij vijandelijk optreden en hierover te berichten. In de loop van oktober en november volgden krachtens het beproefd recept inundaties rondom Sluis, in de Passegeulelinie, bij Philippine (Boekhoute), Sas van Gent en Hulst (Clinge). Die van fort Liefkenshoek en de Doel-, Sint-Anna- en Ketenissepolder, werd opnieuw op de gewenste hoogte gebracht. Door de sluizen bij Kallo werd water ingelaten in de Kallo- en Beverenpolder.[296] Beducht tegen het doorsteken van zeedijken voerden Oostenrijkse grensparochies patrouilles uit om dit te voorkomen.[297]

Rond Sluis begonnen de inundaties op 7 november 1784 met het ophouden van zoetwater. Na enkele dagen waren ze op peil. Eerder was de Passluis gesloten wat de waterlozing van de Oostenrijkse gebieden bemoeilijkte. Voor het slechten van de dijk van de Aardenburgsehaven was het volgens Van Rijssel te laat maar niet voor het stuk sluitend aan het Havenfort. Het tonrond leggen van de dijk van de Isabellapolder-Benoorden vond hij onnodig. Er werd ook zeewater ingelaten. Alleen al bij Sint-Anna ter Muiden stonden 210 hectaren blank.[298] In Aardenburg werd rekening gehouden met het inlaten van zeewater door de zeesluizen naast de stad maar zover zou het niet komen.[299] De Bewesteree-Benoordenpolder verzocht om het overtollig zoetwater in het zeewaterbekken te mogen brengen en daar, door een weinig openen van de zeesluis, het zeewater te vervangen door zoetwater, wat Van Rijssel honoreerde.[300] In de zomer van 1785 nam hij enkele voorzieningen in het inundatiegebied, zoals het afsluiten van de Lapschuersevaart met schotbalken, het afdammen van de schorkreken bij het Klein Pasfort om er een 'staande inundatie' te creëren, het graven van een gracht langs het glacis van het Klein Pasfort en het maken van coupures in de toegangswegen en in het schor voor de Oostdijk.[301]

Toen de Bewesteree-Bezuidenpolder, Heille en Eede, die door de inundatie in de Bewesteree-Benoordenpolder van hun suatie waren beroofd, zich op 3 maart 1785 tot de Raad richtten om het surplus op de Aardenburgsehaven te mogen lozen, begon een getouwtrek met Aardenburg van bijna een jaar. Op 24 augustus ontving Van Rijssel tijding dat de dijk van de Ee bij de Aardenburgsehaven was doorgestoken om de inundatie af te tappen. Het 7,5 meter brede gat werd onmiddellijk dichtgemaakt.[302] De toestemming om te lozen werd pas in maart 1786 verleend kort voor de inundaties mochten worden afgelaten. Volgens Van Rijssel zou het de inundatie rondom Sluis niet aantasten.[303] Vanwege deze gang van zaken dienden de polders in april

[293] NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 2190.
[294] NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 1837-1737v.
[295] NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 1843-1843v, nr. 354, fol. 1
[296]. NA, *1.01.19*, nr. 352, fol. 1649, 1655, 1747, 1749, nr. 476, fol. 130, 131-132, nr. 569 (5-9-1786), nr. 353, fol. 2083; *4.VTH*, nr. 2957; *4.OPV*, nr. P30 & P41; ZA, *2*, nr. 1420 (Kiers aan GR 21-11-1784); *6030*, nr. 298, fol. 8, bijlagen V & Z; Van Gerven, 'Kallo II', 71.
[297] RAG, *AR 36*, nr. 522.
[298] Coornaert, *Westkapelle en Ramskapelle*, 200. Meer dan 210 ha.
[299] GAS, *ASA*, nr. 14 (11-11-1784).
[300] ZA, *3521*, nr. 1 (15-12-1784); *2*, nr. 383, fol. 108; NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 1837-1837v, 1900v-1902.
[301] NA, *1.01.19*, nr. 355, fol. 1221-1222v, 2024-2025, nr. 356, fol. 2190, nr. 362, fol. 938-938v. Na ruggenspraak met de PvO en advies van Van Barnstadt.
[302] ZA, *140*, nr. 5 (dagelijkse voorvallen Sluis).
[303] GAS, *ASA*, nr. 14 (4 & 7-3-1785); ZA, *3522*, nr. 6 (4-3-1785); NA, *1.01.19*, nr. 354, fol. 701-702, nr. 355, fol. 798c-789cv, 1242-1242v, nr. 356, fol. 1691-1692, 2042v, nr. 357, fol. 2390-2390v, 2400.

bij de Staten-Generaal een verzoek om schadeloosstelling in. De Bewesteree-Benoordenpolder deed hetzelfde vanwege de zoutschade.[304]

Over het doorsteken van de dam door de Nieuw-Passegeule bij de Braakman bestond geen eensgezindheid. Op 5 november 1784 kreeg commandant Mattheij van IJzendijke order zich in verbinding te stellen met Van Suchtelen over hoe te handelen. Op 13 november liet Raven schotbalken in de schepsluizen plaatsen. Mattheij liet een kleine coupure in de dam graven. Teven wenste hij dat de schaapstal op de plaat tussen Philippine en Hoek werd gesloopt. Hieraan werd begonnen maar tijdens de sloop werd dit terug gedraaid. Het resultaat van de doorsteking was dat kort daarna de Nieuw-Passegeule werd afgedamd om er een staand water van te maken. Beide dammen moesten worden gedekt door een post. In de loop van het volgende voorjaar werd nog een zestal batterijen langs de Nieuw-Passegeule nodig geacht.[305]

Op 13 mei 1785 meldde het Vrije van Sluis dat Oostenrijkse generaals in burger de Passegeule hadden onderzocht op doorwaadbare plaatsen.[306] Op 10 september 1785 kreeg Raven order om de inundatie te stellen tussen de twee einddammen wat twee dagen later in orde was.[307] Enkele dagen eerder had de Raad van State nogmaals verordonneerd om werk te maken van de batterijen. Die werden nu in november aanbesteed. Op 19 september gaf de Raad opdracht de dijk van de Thibautpolder waar die de Linie naderde deels te slechten om de passage te bemoeilijken.[308]

In de Ferdinanduspolder waren op 18 september 1784 manschappen aan het werk om de tragel af te vlakken. Op zondag 7 november groeven 70 landlieden, beschermd door 120 soldaten, op twee plaatsen de dijken van die polder door: in het Quapertsgat gebeurde dat vanuit het Hulsterambacht en in het Kareltjesgat vanuit Axelambacht. De volgende dag werden de laaggelegen Clinge- en Klein-Kieldrechtpolder onder zeewater gezet. Intussen hadden de bedreigde boeren van de Ferdinanduspolder de gaten in de dijk terug gedicht. Prompt kwam de opdracht aan 70 boeren en 180 soldaten om op 9 november de dijken nogmaals door te steken.[309] De Klein-Ferdinandus- en de Riedenpolder ontsnapten de dans. Op 11 november 1784 stelde de Axelse commandant Ricard voor om zijn Hulster collega Dopff te ordonneren ‘met de nodige detachement van gewapend volk en arbeijders’ de Riedenpolder door te steken. Dopff maakte bezwaar en trad in overleg met Ricard waarna dit op 3 december werd teruggedraaid. Een klein jaar later schreef de Raad van State Dopff aan, om bij enige Oostenrijkse vijandelijkheid, alsnog de zeedijk van de polder door te steken.[310] Ondertussen hadden die van Stekene hun dijken met de geïnundeerde Ferdinanduspolder verzwaard (zie paragraaf **12.7.5.**).[311]

De verdediging van het Committimus lag in handen van Zeeland. Volgens Dumoulin waren bij Axel enkele batterijen noodzakelijk. Na het indienen van de bestekken in 1785 twijfelde de Raad van State of een tragel voor de linie, gezien de tijdsomstandigheden, nog zin had. De grondgebruikers werd aangezegd alle dammen door de liniegracht te verwijderen.[312]

Ondanks de spanningen viel in 1784 de Nieuw-Kieldrechtpolder droog met een inundatiesluis bij het fort Boerenmagazijn. De dijkputten en kreken hield men evenals de Klein-Kieldrechtpolder onder water, aanvankelijk door het ophouden van het overtollig oppervlaktewa-

[304] NA, *1.01.19*, nr. 358, fol. 703-703v, nr. 359, fol. 1087-1088.
[305] NA, *1.01.19*, nr. 352, fol. 1762-1763, nr. 353, fol. 1949v-1950, nr. 356, fol. 1614, 2179v-2180, nr. 354, fol. 360-360v, 572-573v, nr. 355, fol. 962-963, nr. 357, fol. 2677v.
[306] ZA, *2*, nr. 381, fol. 12.
[307] NA, *1.01.19*, nr. 356, fol. 2066-2066v, 2074v, 2114v, 2125; ZA, *6030*, nr. 298, fol. 222 (res 10-9-1785).
[308] NA, *1.01.19*, nr. 356, fol. 1572-1572v, 2024v-2025, 2137, nr. 357, fol. 2644.
[309] GAH, *HA*, nr. 644; nr. 137, fol. 38-40v, 43v-44v; nr. 40, fol. 140-143; *OKVA handschrift*: “*journaal enige voorgevallen saken binnen en buyten de stad Hulst almede de ingekomen en uytgetrokken Bataillons ten tijde der questien met zijne roomse Keyzerlijke Majesteyt*”, fol. 1; NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 1823-1823v.
[310] NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 1823v-1824, 1863v, 1959, nr. 356, fol. 2115-2117.
[311] Annaert, *Stekene*, 197.
[312] NA, *1.01.19*, nr. 351, fol. 1115, 831, nr. 357, fol. 2412, nr. 358, fol. 221.

ter.[313] De strenge vorst op het eind van het jaar speelde parten vandaar dat 200 landlieden op 30 december begonnen met het uithakken van een ijsvrij kanaal van 4,5 meter breed tussen de inundatiesluis en het fort Zandberg.[314] De slechting van de tot binnendijk geworden dijk van de Klein-Kieldrechtpolder volgde in februari 1785. De versterking van het Boerenmagazijn werd verzwaard.[315]

Op het eind van februari 1785 concentreerden zich Oostenrijkse troepen in de Doelpolder om de arbeiders te beschermen die de inundatie rond fort Liefkenshoek moesten afleiden. Op de dijk van de polder legden ze enkele batterijen aan.[316] In maart kreeg commandant Van Pabst order om de inundatie in de Oostenrijkse landen voorlopig af te laten. Op 26 september werd hem geschreven alles te ontzien wat enige aanstoot kon geven aan de Oostenrijkers en zich te onthouden van verdere inundaties.[317]

12.9.3. Sas van Gent

Daar Sas van Gent direct in de frontlinie lag, wordt iets uitgebreider ingegaan op de situatie in en bij die vesting.[318] De kosten ter verbetering van de fortificaties in de aanloop van het conflict bedroegen meer dan fl 90.000. Vanaf 22 oktober 1784 was gestart met het vol zetten van de sloten en kreken met zoetwater. Het fort Sint-Anthonij kon door een aanvaller worden gebruikt en werd daarom geslecht, wat eind december gereed was.[319] De dag nadat begonnen was met het inzetten van zoetwater vanuit de Sassevaart, sloten de Oostenrijkers de toevoer in Gent en plaatsten schotbalken bij de brug van Zelzate. Bij Sas van Gent en Philippine werden nu voorbereidingen getroffen om zeewater in te laten. Door bemiddeling van de burgemeesters aan weerszijden van de grens werd tussen 'de heer president van Vlaanderen' en de commandant van Sas van Gent overeenstemming bereikt de inlaat tijdelijk uit te stellen mits de zoetwatertoevoer vanuit de Leie en de Schelde zou worden hervat.[320] Verdere onderhandelingen met de Oostenrijkers liepen spaak en de Ameliasluis en de schutsluis gingen open. Het zeewater kon nu de Poelpolder inlopen. Op 8 november besliste de stadhouder om de inundatie uit te breiden. Arbeiders mochten, onder gewapend escorte, coupures maken tot op Oostenrijks territoir. Inderhaast probeerden de Oostenrijkers te beletten dat de inundatie zich uitbreidde in de omgeving van Assenede. In het verlengde van de in allerijl verhoogde Poeldijk legden ze langs de Vrijstraat een kade, de Keizersdijk.[321] Van de Karnemelkpolder bij Zelzate werd de zeedijk doorgestoken.[322] Een nieuwe watergang van Zelzate naar de Oudenburgsesluis moest soelaas bieden.[323] Rondom Sas van Gent liet de commandant alle bruggen afbreken en het fortje Sint-Anna opknappen. De zeedijk tegen de Ameliasluis werd veranderd in een aarden beer met een houten kap.[324] De inundatiebekkens van Sas van Gent en Philippine werden met elkaar verbonden waarvoor enige, door de ingelanden opgeworpen dijkjes werden geslecht. Om te voorkomen dat vanuit Boekhoute de inundatie kon worden afgetapt, werd het fort Isabella opgemaakt.

---

[313] ZA, *3838*, nr. 3 (19-8-1786); *Hollandsche Historische Courant*, 21-10-1784, 1.
[314] GAH, *HA*, nr. 137, fol. 41v-42v. In Buisman, *Duizend jaar weer*, dl6, 661-665, komen we zo'n strenge vorstperiode niet tegen.
[315] NA, *1.01.19*, nr. 354, fol. 168, 265, nr. 356, fol. 1710; GAH, *OKVA K&Pl*, nr. 1881.
[316] *Middelburgsche Courant*, 1-3-1785, 2.
[317] NA, *1.01.19*, nr. 354, fol. 621, 699, nr. 355, fol. 1277, nr. 356, fol. 2215.
[318] ZA, *6030*, nr. 298 (mem. Sluijterman); NA, *2.13.45*, nr. 3301 sub 2.
[319] NA, *1.01.19*, nr. 352, fol. 1681v, nr, 353, fol. 1922, nr. 354, fol. 272; ZA, *140*, nr. 5 (dagelijkse voorvallen Sas van Gent); *3738*, nr. 4; *3710*, nr. K89.
[320] NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 1880-1881.
[321] NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 1923, 1978-1978v; ZA, *140*, nr. 5 (dagelijkse voorvallen Sas van Gent); Stuij, 'Lotgevallen', 37; RAG, *AR 12*, nrs. 195, 198AB & 199.
[322] ZA, *292*, nr. 1948.32.
[323] RAG, *AR 12*, nrs. 198A & 199.
[324] NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 2117.

Met dat fort was men meester over vijf sluizen: die van de Clarapolder, twee bij Boekhouterhaven en twee bij Philippine.[325]

De order van 22 oktober 1784 om in de Eversdam twee coupures te maken, werd op 6 november door de Raad teruggedraaid maar op 23 november alsnog uitgevoerd. Vanwege de communicatie met het fort Eversdam liet de Sasse commandant in december het stuk dam naar de Autrichepolder bekrammen.[326] Wiedeman en Raven inspecteerden de mondingen van het Trekgat en het Eversgat aan de kant van Axel op plaatsen waar die bij laagwater over te steken waren. Ze hadden daarbij de opdracht middelen te bedenken hoe dat moeilijker te maken. Daar ze de sedimentatie weinig rooskleurig inschatten, adviseerden ze enkele batterijen. Dumoulin adviseerde tot het uitgraven en omwoelen van de bodem van het Trekgat aan de Axelse kant. Met dammen in de kreken op deze geul, verschafte men zich er een staand water.[327] Diezelfde winter werd ten westen van de Eversdam een stuk schor omkaad voor de Graafjansdijk en een batterij ter dekking erbij gelegd. De aanleg van zo'n tragel aan de andere kant van de Eversdam ging niet door. De tot borstwering veranderde dijk van de Papeschorpolder aan het Sassegat kreeg vier batterijen. Van de Sassevaart werden de kaden versmald. Begin september 1785 braken enkele dammen in Canisvliet door waardoor de inundatie afliep maar ze werden direct hersteld. Het plan om de Autrichepolder te inunderen, kwam niet tot uitvoering.[328]

Door de Staatse maatregelen ontstond op keizersbodem wateroverlast. De poging om het overtollig water van Assenede af te leiden met een nieuwe vaart dwars door de Sassevaart naar de Moervaart mislukte. Een andere poging was het steken van enkele houten kokers door de Vrijedijk van de Laureinepolder op de Clarapolder.[329] Na moeizame onderhandelingen werd op 1 april 1785 met de Oostenrijkers overeengekomen tijdelijk, onder de conditie vanuit beide kanten geen vijandelijkheden te beginnen, de inundatie af te laten om hen de gelegenheid te geven het oppervlaktewater te lozen. Daarna zou de inundatie met zoetwater worden opgezet waarvoor tijdelijk de Sassevaart bij Rieme geopend zou worden.[330] De zoetwaterinundatie kon daarna moeiteloos op peil worden gehouden daar regelmatig water vanaf de Schelde werd doorgelaten in de Sassevaart.

12.9.4. Afloop van de Keteloorlog

Inmiddels zaten de partijen in Parijs aan de onderhandelingstafel in een poging escalatie te voorkomen. Stadhouder Willem V kwam meermaals met zijn generaals op inspectiebezoek in Staats-Vlaanderen wat meestal leidde tot de aanvoer van nieuwe troepen.[331] Begin september 1785 ging het gerucht dat er Oostenrijkse troepen zouden worden verplaatst naar Staats-Vlaanderen.[332] Op 14 september 1785 kreeg Dumoulin het opperbevel. Om vijandelijkheden te vermijden, mocht hij geen inundaties uitvoeren op keizerlijk territoir. Bij zijn aankomst bleken de inundaties redelijk in orde, mede dankzij de overvloedige regenval. Echter, een vijfde van de soldaten was ziek door malaria en de voortgang van de in gang gezette werken stagneerde. Zeeland verzocht hij een oorlogsbodem in het Saeftinghergat te leggen.[333]

---

[325] *Middelburgsche Courant*, 1-3-1785, 2; NA, *1.01.19*, nr. 354, fol. 101.
[326] NA, *1.01.19*, nr. 352, fol. 1629, 1655, 1680v-1682v, 1714-1715v, nr. 353, fol. 1780-1781v, 1922, 1978-1978v, 2197, nr. 354, fol. 15; ZA, *140*, nr. 5 (dagelijkse voorvallen Sas van Gent).
[327] NA, *1.01.19*, nr. 354, fol. 190, 280-281, 493, 503v-504. Gebeurde in daggelden.
[328] NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 2086, nr. 354, fol. 280, 396, nr. 355, fol. 786v, 787v, nr. 356, fol. 2066-2666v, 2073, 2086, 2166, nr. 357, fol. 2615, 2370, 2603.
[329] NA, *1.01.19*, nr. 354, fol. 684.
[330] ZA, *6030*, nr. 297, fol. 17, nr. 298, fol. 193-196 (contract); *2*, nr. 220 (7-4-1784); NA, *4.OMM*, nr. 126 sub V84; *1.01.19*, nr. 354, fol. 341-342, nr. 355, fol. 747, 929, 1091; *Middelburgsche Courant*, 16-4-1785, 1; RAG, *AR 12*, nr. 1006.
[331] GAH, *OKVA* handschrift: *journaal enige voorgevallen saken* etc.; *SA*, voorlopig nr. 16, fol. 168v.
[332] ZA, *2*, nr. 1422 (De Fumal aan GR 7-9-1785).
[333] ZA, *6030*, nr. 298, fol. 225; NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V36 (doc. 1, 7, 10, 12 & 18).

Om de inundatie in te dammen hadden de ingelanden van de Ferdinanduspolder in oktober 1785 tragels opgeworpen. Ondanks de klachten van Axel en Hulst berustte Dumoulin hierin.[334] Na 2 november deed het gerucht de ronde dat de Oostenrijkers zich terugtrokken. De inundaties mochten zoveel worden afgelaten als militair verantwoord was. Hangende de vredesbesprekingen stelde Dumoulin de Raad van State op 5 november voor om alle inundaties te beëindigen gezien de grote schade die was toegebracht. Die kwam er die vrijdag niet uit en stelde de discussie uit tot de daaropvolgende week. De Raad wilde vooralsnog geen verdere concessies doen nopens de inundatie en richtte zich op 7 november aan de stadhouder. Na het tot stand komen van het vredesverdrag kwam op 13 november 1785 de order de inundaties te beëindigen. Alleen rond de Scheldeforten liep het anders. Op verzoek van de Oostenrijkse bevelhebber, de prins de Ligne, startte het aflaten al op 25 oktober met de assistentie van Oostenrijkse ingenieurs.[335] In november 1786 bereikte een bericht vanuit Brussel de Staten-Generaal dat met kennisgeving van Dumoulin zeewater werd ingelaten in de Sassevaart waardoor grote schade zou zijn aangericht op Oostenrijkse bodem. Na kortgesloten te hebben met Dumoulin en de Sasse commandant werd de laatste opgedragen om zich te onthouden van het inlaten van zeewater in de Sassevaart teneinde de Oostenrijkers geen redenen tot klachten te geven.[336] Het was immers weer vrede.

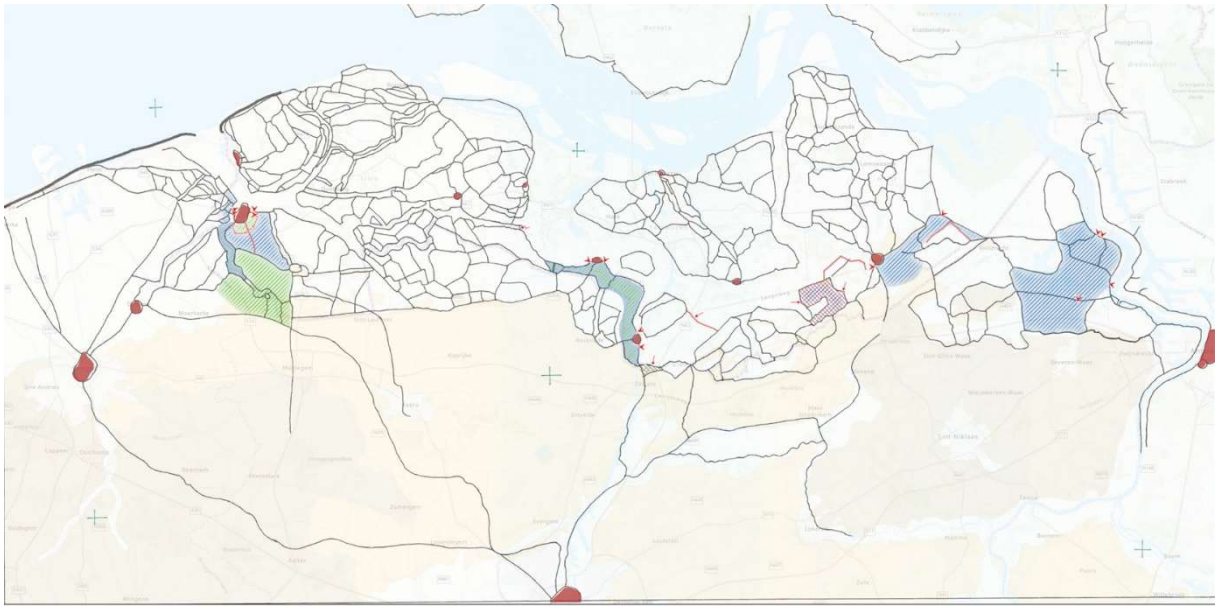
Vanwege de zeewaterinundaties die nergens toe gediend hadden en alleen maar veel schade hadden aangericht, dienden heel wat polders bij de Staten-Generaal verzoeken in om *dedommagement* (schadevergoeding) en vrijdom van lasten. Het merendeel werd in 1787 toegekend.[337] De Karnemelk- en Ferdinanduspolder zouden tot 1787 blijven drijven. Vanwege het voornemen het gebied tussen Hulst en Sas van Gent te bedijken, kreeg de Ferdinanduspolder geen aparte toestemming om te herdijken.[338] Stekene wenste daarom de Heidijk op de grens te verstevigen en maakte dit aanhangig bij het Hoofdcollege, die dat via de regering in Brussel neerlegde bij de Staten-Generaal. Ofschoon Dumoulin de kans op een ongeluk klein achtte, kreeg Van der Plaat toestemming te doen wat hem verstandig leek.[339] Raven werd op 9 december gemachtigd overal herstelwerken te doen aan de fortificaties.[340]

Een van de vredesbepalingen was de terugkeer naar de grenzen van 1664. Ruil van grondgebied was mogelijk als het wederzijds belang dit vereiste zoals bij Sas van Gent. Hiermee werd de gebiedsuitbreiding, die zoveel problemen had opgeleverd, ongedaan gemaakt.[341] Jozef II liet, deels uit kostenbesparing, de meeste verdedigingswerken afbreken. De Republiek zag ook graag de nog niet voltooide fortificaties en de sluis op het Hazegras gesloopt worden. Dat zou schepen verhinderen Brugge te bereiken buiten Sluis om, een sluiproute die de licenteninkomsten zou bedreigen. Slechts de troepen werden weggehaald.[342] De Republiek behield het recht om het scheepvaartverkeer op de Schelde te reguleren; althans tot Saeftinghe. De forten Lillo en Liefkenshoek met hun steunforten werden, tegen de zin van Zeeland op 12 respectievelijk 13 februari 1786 overgedragen.[343] Een deel van de bezetting vestigde zich in het nieuwe

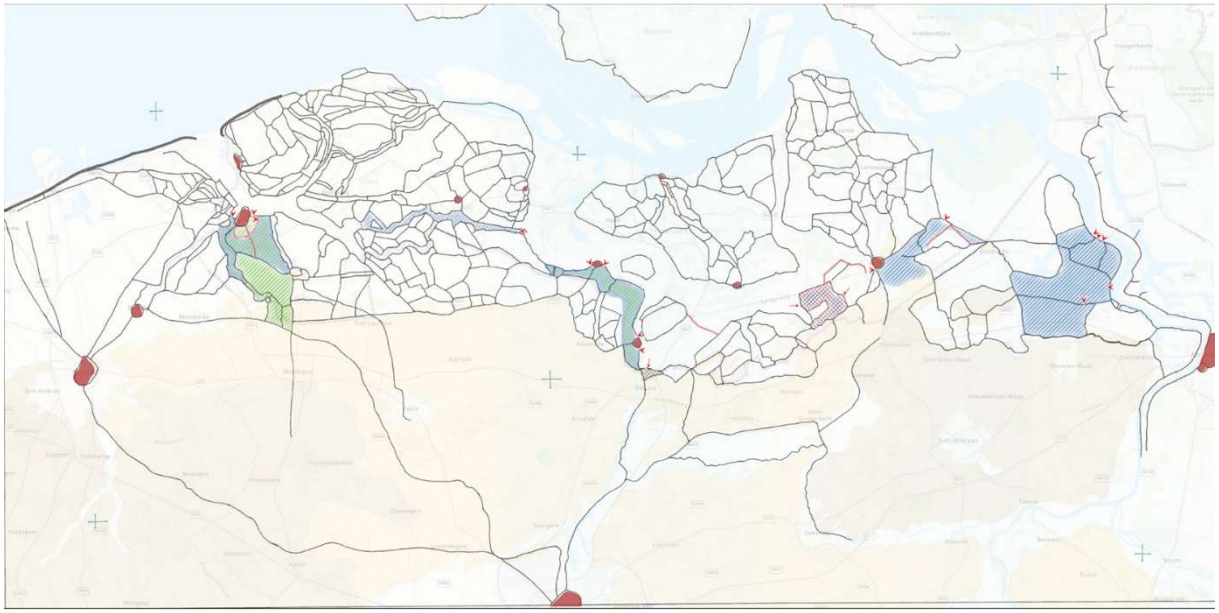
[334] NA, *1.01.19*, nr. 356, fol. 1655, nr. 357, fol. 2374.
[335] NA, *1.01.19*, nr. 357, fol. 2476, 2496, 2519, 2539, 2436 & 2539; *4.OMM*, nr. 123, sub V36 (doc. 1 & 34); ZA, *6030*, nr. 298, fol. 231; *2*, nr. 1422 (Van Pabst aan GR 16-11-1785).
[336] NA, *1.01.19*, nr. 360, fol. 1745, 1796v-1797, 1803v, 1834.
[337] ZA, *2*, nr. 383, fol. 108, nr. 379, fol. 21v; GAH, *HA*, nr. 40, fol. 154v-155.
[338] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V36 (doc. 28: Dumoulin 13-10-1785); *1.01.19*, nr. 359, fol. 1200; ZA, *2*, nr. 221 (31-8-1786).
[339] NA, *1.01.19*, nr. 361, fol. 140, 315-315v, 333, nr. 362, fol. 716-716v, 1089-1889v.
[340] NA, *1.01.19*, nr. 357, fol. 2748, 2869, nr. 358, fol. 358.
[341] Zie: Stuij, 'Sas van Gent' en *Zeeuwsch-Vlaanderen*, 24-25.
[342] ZA, *2*, nrs. 221 (28-8-1786) & 220 (28-11-1785); NA, *4.OSPV*, nr. S4; *1.01.19*, nr. 360, fol. 1822v.
[343] De Bas, *Brieven van*, 109, 127; ZA, *2*, nr. 1423 (De Fumal aan GR 15-2-1786). Het verlies van de forten had Zeeland echter deels aan zich zelf te danken. Zo schreef Willem V op 2-12-178: 'la Zeelande ne veut pas que l'on cède Lillo et Liefkenshoek, les raisons qu'elle allègue pour cela sont très bonnes, mais comment la guerre peut elle se soutenir si la Zeelande ne veut pas contribuer sa quote part et que cela fournit la prétexte à d'autres provinces

fort aan de Batse Kaai (huidige Bath) op de Zuid-Bevelandse oever. Op die manier kon de Republiek de Westerscheldetol blijven afdwingen. In de Oosterschelde lag sedert 12 januari een uitlegger om de passage langs daar onmogelijk te maken.[344]

Tijdens dit conflict was de verhouding tussen sommige gezagsdragers, zoals Dumoulin en de hem toegewezen Raven, niet optimaal. Met lede ogen stelde Dumoulin tijdens zijn inspectietocht van september tot half november 1785 de funeste gevolgen van zeewaterinundaties vast. Toen hij het bevel kreeg om het water af te laten, zei hij met 'meedelijden over de rampen en ongevallen van zijn evennaasten' bezield te zijn. Anderzijds realiseerde hij zich terdege het defensieve nut van de inundaties voor de veiligheid van de Republiek.[345]

KAART 62: INUNDATIES IN 1784

KAART 63: INUNDATIES IN 1785

pour en faire autant', kortom de weigering om bij te dragen aan de oorlogsinspanning gaf de andere provincies een voorwendsel hetzelfde te doen.

[344] Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 700; ZA, *2*, nr. 775 (19 & 23-1-1786), nr. 220 (23-12-1785), nr. 379, fol. 82v; NA, *4.OMM*, nr. 119 sub S39; *1.01.19*, nr. 358, fol. 230; *4.VTH*, nr. 2845.

[345] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V46 (minuut 7-11-1785 Dumoulin aan RvS).

12.10. Samenvatting en conclusies

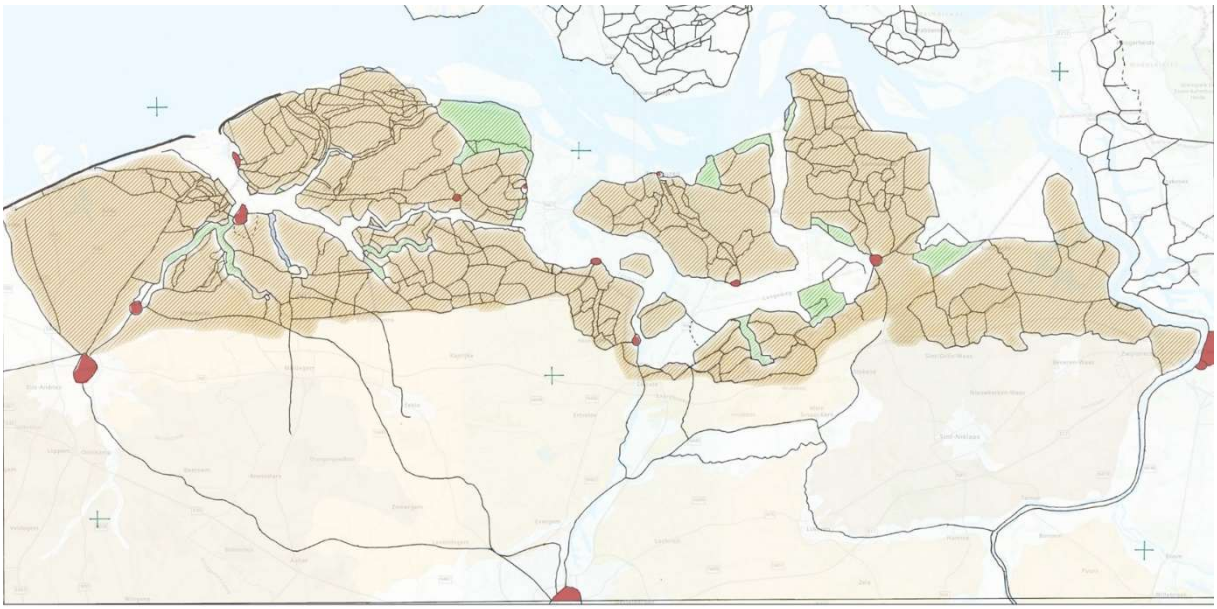
Wat betreft het gebruik van water als defensiemiddel is in de inleiding aangegeven dat er twee fasen zijn te onderscheiden. In de eerste fase staat de buitendijkse waterlinie centraal en die loopt tot de Keteloorlog. Met de Keteloorlog begint de tweede fase waarin de buitendijkse waterlinie naar de achtergrond verdwijnt.

In de aan Staats-Vlaanderen grenzende delen van de Zuidelijke Nederlanden werden na de Oostenrijkse Successieoorlog nauwelijks militaire investeringen gedaan. Het kwam er op neer dat vooral de wateringen en polders initiatieven ondernamen. Die betroffen vrijwel uitsluitend werken om de afwatering te verbeteren binnen de beperkte ruimte die werd geboden door de Staatse controle van praktisch alle zeesluizen. Van hogerhand werden dan doorgaans enkele militaire eisen gesteld. Andere werken dienden om mogelijke schade door Staatse inundaties te beperken. Medewerking van de noorderburen was er alleen als ook een Hollands belang werd gediend, zoals de zoetwateraanvoer waarvan men afhankelijk was. Zo niet dan was er tegenwerking zoals de ontwikkelingen rond de sluis van het Hazegras of de bedijking van het Lippenspoldertje in Canisvliet laten zien. De troonsbestijging van Jozef II luidde in de Zuidelijke Nederlanden een periode van afbraak van verdedigingswerken in. Als maatregel van kostenbesparing in het Vrije van Sluis beperkten de investeringen na de Oostenrijkse Successieoorlog zich tot Sluis met de naaste omgeving en de Passegeulelinie. Een mijlpaal was de door Van Coehoorn gewenste afdamming van het Paswater in 1757. Daar ook de Zwinstreek vanwege de suatie en veiligheid hier baat bij had, namen de wateringen een deel van de kosten voor hun rekening. De grote zeesluis in de dam werd een belangrijk middel om tot de inundaties te komen rondom Sluis. Andere sluizen met zo'n dubbele functie waren de Oostsluis en een nieuwe sluis bij het Klein Pasfort. Het uitgangspunt bleef een zoete inundatie aan de oostzijde van Sluis met daaromheen een zoute inundatie. Een aanpassing in 1794 beperkte het met zeewater te inunderen gebied tot 130 hectaren aan de westzijde en 240 hectaren aan de oostzijde van de vesting met als doel een sneller verloop van het inunderen en minder schade aan de landerijen. Indien de ingelanden financieel meewerkten werd hun bij een daadwerkelijke inundatie schadeloosstelling in het vooruitzicht gesteld. Deze benadering vond ook elders toepassing, zoals in de Clingepolder en is een belangrijke ontwikkeling in de relatie met de gedupeerden. In het generaal plan van Dumoulin diende een reeks inundatiebekkens zich vanaf Sluis oostwaarts uit te strekken tot de Nieuw-Passegeule waartoe dammen door de Aardenburgsehaven en het Sint-Margrietgat waren voorzien. Aan de westzijde moest het schor bij het Klein Pasfort worden bedijkt als bekken. Zolang de bedijkingen binnen het buitendijks inundatiegebied het kasteel niet zouden bereiken, verwachtte Dumoulin dat een aanval zich op de zwakke Passegeulelinie zou toespitsen en niet op Sluis. Sluis zou dan de voorpost op de afdamming zijn. Over het afdammen van de Nieuw-Passegeule tot een staand water of zeewaterbekken was iedereen het in grote lijnen inmiddels eens geworden maar niet over de manier waarop, met twee of drie dammen. In 1761 koos de Raad van State op advies van Van Doeveren toch weer voor een buitendijkse oplossing. Die hield in de afdamming aan de Braakmankant in 1762, met inlaatwerken en een spuikom op het Zuiddiepeschor. Het jaar erna volgde de kanalisering, inkorting en uitdieping van de doorgaande geul. Omdat het effect gering was, kreeg dit een vervolg in 1768 tot 1770 met de uitvoering van enkele buitendijkse projecten. Deze mochten worden uitgevoerd zoals eerder door Wiltschut was geadviseerd. Het slechten van de aansluitende binnendijken om een aaneengesloten inundatiebekken te krijgen tot aan de Sassevaart kwam slechts tussen Boekhouterhaven en Sas van Gent van de grond, niet in de Passegeulelinie. De noodzakelijke afdamming van het Sint-Margrietgat liet op zich wachten evenals het definitief afdichten van de Aardenburgsehaven door het weerwerk van Aardenburg. Dit speelde de passage van de Passegeulliniee in 1794 door de Fransen alleen maar in de hand.

De vestingen van Philippine en Sas van Gent werden na 1750 aangepast aan de eisen van de tijd met veel aandacht voor de inundatie-infrastructuur en de controle over de sluizen. Er

werd vooral ingezet op een zoetwaterinundatie en gecombineerde inundaties van zeewater op zoetwater. Sas van Gent wilde minder afhankelijk zijn van de zoetwateraanvoer via de door de Oostenrijkers gecontroleerde Sassevaart. Vandaar dat ingenieur Imbijse van Batenburg in 1750 de aanleg van een kleine zoetwaterinundatie tegen de vesting binnen de hoofdinundatie voorstelde. Een bijkomend voordeel was dat de ingezetenen minder schade werd berokkend. Overigens zou dit concept pas na 1790 gemeengoed worden. Om de Oostenrijkse medewerking aan de zoetwateraanvoer af te dwingen, dreigde het Staatse gezag in 1784 met zeewaterinundaties over de grens wat het beoogde effect had.

Tragels met klepduikers op het schor vanaf 1765 moesten de ontoegankelijkheid van de Canisvliet bevorderen wat korte tijd hielp. Decennia durende suatieproblemen in het Moerspui brachten de omringende polders ertoe om in 1767 deze inham af te dammen. Andere landaanwinningsplannen tussen Sas van Gent en Hulst werden niet toegestaan, beducht als men was voor meer opslibbing. De bouw door de Oostenrijkers in 1775 van een grote suatiesluis die zou lozen op de Canisvliet, deed alarmbellen rinkelen. Onderhandelingen leidden niet tot een voor de Republiek bevredigende oplossing waarna Dumoulin met Van Suchtelen een plan ontwikkelde om Canisvliet te bedijken. Omdat in de decennia daarvoor reeds meerdere partiële betragelings-en bedijkingsplannen waren ingediend voor de Axelsevlakte werd de totale bedijking van dit inundatiegebied in de nasleep van het inundatieplan van Dumoulin in 1775 bespreekbaar. Dat was inclusief de schorren van Absdale en Sint-Anna en die van Kieldrecht die evenals die van Canisvliet van tragels met inlaatwerken waren voorzien om de nabijgelegen hoofdgeul op diepte te houden en waarvan de werking ook minder werd. Toch waren er ook voorstellen om het inundatiegebied juist uit te breiden tot in Saeftinghe. De Raad van State bleek ditmaal meer ontvankelijk voor de noodzaak tot bedijken.

KAART 64: LANDAANWINST EN -VERLIES 1748-1783

Nu de belangrijkste zaken uit dit hoofdstuk zijn samengevat, komen we toe aan de onderzoeksvragen voor zover die in de inleiding van dit hoofdstuk zijn vernoemd.

Na de Oostenrijkse Successieoorlog werden pogingen ondernomen om verbetering aan te brengen in de verdediging van Staats-Vlaanderen. Opmerkelijk is daarbij dat, ondanks de nieuwe effectieve manier van oorlog voeren door de Fransen en het militair debacle van 1747, de Staatse strategen tot het eind van de achttiende eeuw star vasthielden aan de buitendijkse waterlinie als hoofdlinie, terwijl die door opslibbing geheel achterhaald was geraakt. Conservatisme vierde hoogtij ondanks de lessen die men tijdens de oorlog had kunnen leren. Tot 1784

nam de Raad van State maar al te vaak de adviezen van het duo vader en zoon Van Doeveren over. Zij wisten telkens door met minder kostbaar lijkende buitendijkse alternatieven te komen zo goed als alle bedijkingsinitiatieven te weren. Aan door derden meermaals gesignaleerde knelpunten in de inundatiestrategie zoals de directeur-generaal der fortificaties Dumoulin, schonken de Haagse heren minder aandacht. Een ervan was het ontbreken van een goed getraind leger dat de inundaties moest bewaken. Menigeen onderkende het belang ervan maar in de praktijk liet de Raad van State zoveel mogelijk alles op zijn beloop. Dat had veel te maken met het stellen van prioriteiten en de nodige gelden die nog steeds maar mondjesmaat door de gewesten beschikbaar werden gesteld. [346]

Tabel 12.1.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1648-1678 waren bevloeid en of bedijkt, met de totalen.

deelgebied	**1748**	**1748-84 bedijkt**			**1749**	**1784**
	totaal	Inundatie 1583-86	Braakman	Sluissegat	inundatie	totaal
St.Piet-Laps	188	188				0
Laps-Lieve						
Slgat-St.Piet	602	113			104	593
tzv Lieve						
twv Zwin				648		
tnv Oostburg	65					65
Waterland	626	210				416
Biervliet			492			
Tern-Zslag	876					876
Overkwartier	1.616	295				1.321
Axel-Blij	2.282					2.282
twv Hulst	2.650	927				1,723
tov Hulst	6.959	521				6.438
Waasland	1.198					1.198
subtotalen						
inundatie	17.062	1.733				14.912
Sluissegat	2.051			648		1.493
Braakman	6.344	492	492			5.852
totalen	25.457	3.394			104	22.167

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in de periode 1748-1784 werden bedijkt op de zogenoemde inundatie van 1583-1586, de Braakman en het Sluissegat, die in 1749 verloren waren gegaan bij het openen van de Aardenburgsehaven en de totalen van het geïnundeerd oppervlak in 1748 en 1784 binnen de inundatie van 1586, met onderaan de sub- en eindtotalen.

Maar ook Dumoulin ging in zijn regiodekkend plan van 1775 uit van een buitendijks gebied, zoals Van Coehoorn voor hem, waarin de onbruikbare delen moesten worden bedijkt met zuidelijk ervan een aaneengesloten inundatiebekken. Het doel was om tot een doorgaande inundatie te komen met vijf accessen die met een geringe macht konden worden verdedigd. Een innovatie in zijn generaal plan was het gebruik van grote plasbermen met op te blazen kraagdijken. Dit vond evenwel geen doorgang.

[346] NA, *4.OMM*, nr. 94 sub N58, fol. 13-14. Luitenant-kolonel-ingenieur Ernst Willem Berg heeft het over ‘een verkeert menagement van kosten’.

De plannen van de Van Doeverens waren gebaseerd op het wegnemen van het wantij binnen een buitendijkse inundatie of het schuren van getijgeulen. Dat ging altijd gepaard met drastische ingrepen en de aanleg van infrastructuur in het buitendijkse landschap. De processen in het getijdengebied werden tot op zekere hoogte aan banden gelegd en in een keurslijf gedwongen. Spuiboezems omringd door tragels met doorlaatmiddelen waren favoriet. Andere middelen waren het doorgraven en omwoelen van de bodem van wantijen, het afdammen van schorgeulen om water vast te houden, het graven van buitendijkse grachten en de aanleg van dammen en rijswerken. Het bleken allemaal korte termijn oplossingen die hooguit enkele decennia respijt gaven. We kunnen dit deels als geldverspilling zien, anderzijds kon het opslibben langer doorgaan en werd op de schorren dankzij die betragelingen een vruchtbaar kleipakket afgezet. Dat trok de interesse van de ingelanden die hen wilden bedijken. Bij de waterstaatsmensen groeide de acceptatie van een staand water of inundatiebekken met zeewaterinlaat. Niet onbelangrijk is dat de opvolger van Jacob van Doeveren als inspecteur-generaal van ‘s Lands zeewerken, Jan Raven een voorstander van het vroegtijdig bedijken was. Een ander zetje om te gaan bedijken was de ongewenste aanleg door de Oostenrijkers van de Oudenburgsesluis op een strategische plaats. Ondanks dat de nodige tegenstellingen tussen de diverse partijen bleven bestaan wist men elkaar nu meer te vinden en kon men zelfs vruchtbaar samenwerken zoals bijvoorbeeld Dumoulin en Raven. In 1783 begonnen de werken, tot de Keteloorlog tijdelijk roet in het eten strooide.

Tijdens de Keteloorlog wilde de Oostenrijkse keizer een aantal in zijn ogen onterechte ontwikkelingen uit het verleden recht zetten. Tot een echte oorlog kwam het niet maar wel werden in Noord-Vlaanderen als voorzorg omvangrijke inundaties gesteld, bijna 11.000 hectaren. De wijze van inunderen tijdens dit conflict verschilde niet wezenlijk van die toegepast tijdens de laatste successieoorlog. In de Zwinstreek ontstond door het inunderen van de voorliggende Staatse polders grote wateroverlast wat maar deels kon worden opgelost met een sluis op het Hazegras. In Staats-Vlaanderen werden alle mogelijkheden benut: het buitendijks brengen van polders, het toelaten van een beheerst getij in polders, de inlaat van zeewater, het ophouden en inlaten van zoetwater en de zogenaamde gecombineerde zoet-zeewaterinundatie. Het stellen van de inundaties verliep vrijwel overal probleemloos en vlot. Of ze ook doeltreffend waren, blijft de vraag daar het geen oorlog werd. Het is twijfelachtig of ze aan de beëindiging van het conflict hebben bijgedragen. De algemene perceptie was dat de inundaties zinloos waren geweest en daarom regende het na het beëindigen ervan eisen tot schadevergoeding bij de Staten-Generaal. Die kwamen daar ruimhartiger aan tegemoet dan voorheen, dus ze toonden een heel andere houding ten aanzien van de gedupeerden dan pakweg honderd jaar eerder. Het draagvlak voor dijkdoorstekingen bereikte een dieptepunt waarmee de Keteloorlog juist de trigger werd om haast te maken met de verdere uitvoering van de militaire bedijkingen. In de met zeewater geïnundeerde Bewesteree-Benoordenpolder kwam men tegemoet aan het verzoek om het zeewater geleidelijk door zoetwater te vervangen. Voor de achterliggende polders waren de gouverneur en de Raad van State minder coulant. In de Canisvlietschorren en bij het Klein Pasfort werden getijgeulen afgedamd en vol water gehouden. Opmerkelijk is de samenwerking tussen de twee antagonisten om de suatie van de Oostenrijkse gebieden ten zuidwesten van Sas van Gent mogelijk te maken. Zolang voldoende zoetwaterafvoer door de Sassevaart werd gegarandeerd, lieten de Staatsen de zoute inundatie af.

Samenvattend, gesteld kan worden dat na de Keteloorlog de buitendijkse waterlinie als hoofdlinie had afgedaan en dat daarmee een nieuwe fase in de inundatiegeschiedenis begon. De nieuwe strategie zou worden om het hele zich van west naar oost uitstrekkende buitendijkse te veranderen in een binnendijkse hoofdlinie, samengesteld uit een aaneengesloten reeks van inundatiebekkens.

Tot de Keteloorlog lagen de best ontwikkelde systemen van gecontroleerde inundatiebekkens steeds in polders die grensden aan diepe en brede zeearmen, het Sluissegat-Coxyschegat

en de Braakman-Sassegat. In die zeearmen had men blijkbaar veel vertrouwen. Dat verklaart mogelijk waarom zoveel energie werd gestoken in de qua defensie minder doeltreffende buitendijkse gebieden als de Nieuw-Passegeule en het hele gebied tussen Sas van Gent en Saeftinghe, waarbij secundair de voorliggende polders eventueel als inundatiebekkens konden worden gebruikt. De nieuwe strategie, het aanleggen van een binnendijkse hoofdlinie, samengesteld uit inundatiebekkens, ging het bevattingsvermogen van menigeen lange tijd te boven. Wel waren Menno van Coehoorn, Wiltschut, Dumoulin en Van Suchtelen hun tijd vooruit en zij stonden wel open hiervoor, maar de omstandigheden en het technisch kunnen beperkten de realisering van hun ideeën.

Tabel 12.2.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die in 1784 en 1785 op verschillende manieren waren geïnundeerd, met de totalen.

deelgebied	**1784**					**1785**				
	getij/bu	getij-bi	zee	zoet	combi	getij/bu	getij-bi	zee	zoet	combi
St.Piet-Laps				1.175	188				1.175	188
Laps-Lieve				1.000					1.000	
Slgat-St.Piet			819	150					150	819
tzv Lieve										
twv Zwin			210							
tnv Oostburg										
Waterland								496		
Biervliet										
Tern-Zslag										
Overkwartier		90			1.115		90			1.115
Axel-Blij										
twv Hulst	593					593				
tov Hulst			900					900		
Waasland			3.362					3.362		
subtotalen										
inundatie	593	90	5.291	3.420	1.303	593	90	4.758	3.420	2.122
totalen	10.697					10.983				

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in 1784 en 1785 werden geïnundeerd op de verschillende manieren: buiten(bu)dijkt gebracht, beheerst getij binnen(bi)dijks, de inlaat van zeewater, ophouden of aanvoer van zoetwater en de combinatie van die twee, met onderaan de sub- en eindtotalen per inundatiemethode.

Hoofdstuk 13

Militaire bedijkingen en de Franse invasie

13.1. Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we over naar een nieuwe fase in de militaire inundatiegeschiedenis. In het vorige hoofdstuk was na het beëindigen van de Keteloorlog definitief de strategie verlaten waarin het buitendijkse als hoofdlinie werd beschouwd en onderhouden. In de nieuwe fase stond de vorming van een binnendijkse hoofdlinie centraal, samengesteld uit een aaneengesloten reeks van inundatiebekkens. Om dit te realiseren, vormde de militaire bedijking de grote vernieuwing. De binnendijkse hoofdlinie en de militaire bedijking waren weer een volgende stap in het zich aanpassen aan de veranderingen in het buitendijkse landschap, vooral de ophoging van schorren en de verzanding van geulen die gestuurd werden door de getijprocessen, en die in militair opzicht ongewenst waren. De militaire bedijkingen zijn om louter militaire redenen tot stand gekomen. Landaanwinning of de scheepvaartbelangen speelden een ondergeschikte rol.

Tussen 1783 en 1790 worden in Staats-Vlaanderen de volgende grote militaire bedijkingen uitgevoerd: de Nieuw-Passegeulepolder (kaart 66), de Nieuw-Kieldrechtpolder en de generale bedijking Sas van Gent – Hulst met daarin de Canisvliet-Binnen- en -Buitenpolder, de Beoosten- en Bewestenblijpolder, de Absdale, Riet- en Wulfsdijkpolder en de Ferdinanduspolder (kaart 67). Voor de topografie gedurende deze periode zie kaart 65 en voor de landaanwinning en het landverlies kaart 69.

Het hoofdstuk bestaat uit twee delen. Ten eerste doorlopen we de ontwikkeling in het strategisch denken over soortgelijke militaire inundatiewerken die hieraan vooraf ging, dus de geschiedenis van de militaire bedijking. Daaruit leiden we de factoren af die de militaire bedijking anders maken dan een gewone bedijking. Aan de hand daarvan komen we tot een nadere definitie van het begrip militaire bedijking.

Ten tweede beschrijven en analyseren we zowel de planfase als de uitvoering van de belangrijkste militaire bedijkingen. Dit gaat vooral om de drie hierboven genoemde bedijkingen tot aan de vooravond van de Franse bezetting in 1794. De meeste aandacht gaat uit naar de indijking van het gebied tussen Sas van Gent en Hulst. Deze was bijzonder door de uitgestrektheid, de moeilijkheidsgraad en de kosten die er mee gemoeid waren. De rijke documentatie die van deze bedijking bestaat verschaft diepgaand inzicht in de uitvoering van de werken. Tijdens de uitvoering en ook erna vonden aanpassingen plaats doordat de Keteloorlog de verhoudingen tussen de potentiële gedupeerden en de bestuurders veranderde. Vanaf het begin waren er problemen met het waterpeil vanwege de tegenstrijdige belangen van de ingelanden, de schippers die de waterwegen bevoeren en de militairen. Daarnaast ondervonden de werken de vraatzucht van de paalworm die grote schade aanrichtte. Dit was allemaal van invloed op het succes van deze projecten.

Toen de militaire bedijkingen voltooid waren, werd begonnen aan de fortificaties die de belangrijkste inundatie- en scheepvaartwerken moesten dekken en die bij de oorspronkelijke plannen van de bedijkingen opgenomen waren. Dit was een respons op de toenemende Franse dreiging vanaf 1793. De Franse inval in 1794 had de ultieme test van de vernieuwde waterlinie met militaire bedijkingen en hun verdedigingswerken kunnen betekenen, maar het verliep anders. Dit rechtvaardigt een uitgebreide toelichting over het gebruik van de vernieuwde waterlinie met zijn militaire bedijkingen en hierbij komt tevens de effectiviteit van de gestelde inundaties aan bod. Voor de inundaties tijdens 1794 kan kaart 68 worden geraadpleegd.

13.2. Wat is een militaire bedijking?

In hoofdstuk 2, waarin het militair landschap werd behandeld, hebben we reeds kennis gemaakt met het concept militaire bedijking als onderdeel van het militair inundatielandschap. Ook in hoofdstuk 12 viel de term diverse malen. De introductie van het concept in het militair denken betekende een keerpunt in de inundatiegeschiedenis en dat wordt in deze paragraaf nader onderzocht.

Reeds gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw waren er voorstellen tot het indijken van buitendijkse gebieden om die als een zogenaamd staand water of al dan niet permanent zeewaterbekken te gebruiken. Met sluizen, klepduikers of plasbermen zouden de aangrenzende buitendijkse geulen op diepte worden gehouden. Zo'n boezem diende dus twee doeleinden. Ten eerste functioneerde de boezem als een inundatiebekken waarin zee- of zoetwater kon worden ingelaten en vastgehouden als militair verdedigingsmiddel. Ten tweede was de boezem een spuikom die zeewater moest opvangen en die dat water via een spuisluis snel moest kunnen lozen om de voorliggende getijgeul te schuren en daarmee op diepte te houden. Dat was primair om een militaire reden, als hindernis die moeilijker door artillerie kon worden overgestoken, en secundair om een economische reden, het bevaarbaar houden van de vaargeul. De nadruk bij deze bedijkingen lag dus op de landsverdediging in tegenstelling tot reguliere bedijkingen waarbij de landaanwinning voor agrarische doeleinden voorop stond.

De eerste bedijkingen waarbij militaire doeleinden een hoofdrol speelden, waren de Anthonij- (1627) en Sint-Françoispolder (1634), die door de Spanjaarden tegen het hoge land, de dekzandgronden van Zelzate waren bedijkt. Waarschijnlijk gebeurde dit om de oostzijde van de Sassevaart beter te kunnen verdedigen. De bedijking in 1634 in het Overkwartier had eveneens een overwegend militair karakter daar die een vooruitgeschoven gesloten front vormde tegenover het Staatse Axel. Deze bedijking was min of meer organisch gegroeid. In de voorafgaande decennia werden reeds forten op de schorren opgeworpen die met verhoogde wegen, trenchees en dammen met elkaar waren verbonden. Landbouwkundig was dit zandige gebied, met hooguit hier en daar een dunne kleibedekking weinig waard, vandaar dat de ingelanden weinig interesse toonden om hierin te investeren. Dat was anders met de Spaanse Nieuwe Graauwpolder in 1645. Hiermee werd goede landbouwgrond gewonnen maar een belangrijk nevendoel was de betere verbinding met de Polder van Namen. Deze lag geïsoleerd ten opzichte van de rest van het (Spaanse) Hulsterambacht en hier lag, tot de inname van Hulst door prins Frederik Hendrik, sedert de zomer van 1632 het vijandig Staatse fort Sint-Anna.

De eerstvolgende Staatse bedijking met een deels militaire inslag was die van het Zuiddiepe in 1688. Niet alleen het hoge landbouwkundig rijpe schor tegen Biervliet, waarvoor het octrooi werd aangevraagd, werd bedijkt (als Klein-Zuiddiepepolder) maar ook de slikken en de ondiepe geul ten zuiden daarvan moest worden toegevoegd (de Groot-Zuiddiepepolder). De reden was de opslibbing in die geul na 1660 waardoor Biervliet open lag bij een aanval vanuit de Waterlanden. Met de afdamming kon voldoende inundatiediepte behouden worden, zo was reeds in 1663 de redenering. Tevens moest dan de drijvende Generale Vrijepolder worden drooggelegd, wat echter tot 1700 op zich liet wachten. Met de bedijking van het Zuiddiepe werd het buitendijkse inundatiegebied tussen de Braakman en het Zwin onderbroken. Vandaar dat in het octrooi verder was opgenomen dat de geul, het zogenaamde 'diep', als een betragelde houwer of spuiboezem moest worden gebruikt. In beide slotdijken was een met een fort gedekte suatiesluis, tevens spuisluis opgenomen tot schuring van het buitendijkse sluisvliet.[1] Een uitbreiding naar het oosten in 1693, van zowel polder als houwer, ging niet door, mede door het verzet van de IJzendijkse commandeur.[2] De spuien verhinderde niet dat nadien de opslibbing alleen maar toenam. Ook de bedijkingsvoorstellen tijdens de Hollandse Oorlog van de schorren

[1] NA, *1.01.19*, nr. 101 (1-4-1680); ZA, *470*, nr. 84.3 (kopie octrooi).
[2] NA, *1.01,19*, nr. 505 (Biervliet 21-4-1693).

ten westen van Hulst hadden een sterke militaire drijfveer. Het doel was er inundatiebekkens van te maken maar geen enkel voorstel haalde het, niet omdat de tijd er nog niet rijp voor was maar om financiële redenen.

Onder invloed van Van Coehoorn werd, grenzend aan de westzijde van de Zuiddiepepolder, in 1700-1702 het Jonkvrouwgat aan beide kanten afgedamd met in iedere dam een grote houten dubbele spui- en inundatiesluis. Aanvankelijk speelden landaanwinning en landbouwkundige motieven hier geen enkele rol. Dat veranderde toen de spuikom grotendeels hoog was opgeslibd en geschikt werd voor landbouw als Grote Jonkvrouwpolder. De verminderde militair strategische waarde van de Grote Jonkvrouwpolder, de Zuiddiepepolder en de Nieuw-Passegeule leidde tot de uitvoering van het plan Wiltschut. Hierbij werden in 1736 beide polders doorgraven met een buitengedijkt kanaal waardoor 280 hectaren werd ontpolderd. Dit was feitelijk een soortgelijk project als dat van de Brugsevaart in 1501 met het verschil dat die geen militair doel diende. Wiltschut greep terug op een afscheiding van Cadzand, IJzendijke en Biervliet door middel van eb en vloed.[3] Daarna kwamen er in de eerste decennia van de achttiende eeuw meerdere militair ingegeven bedijkingsprojecten ter tafel, in en rond de Ferdinanduspolder en de Passegeulelinie, die niet tot uitvoering kwamen.

De eerstvolgende militair geïnspireerde bedijking is die van het Paswater in 1756. Deze was reeds opgenomen in het plan Van Coehoorn om toentertijd zuiver militaire redenen, het creëren van een doorgaande inundatie voor het buitendijkse. Ditmaal speelden bij de afdamming meerdere overwegingen zoals de diepte van het vaarwater voor Sluis ten behoeve van de scheepvaart, een waterlinie rondom Sluis met bij voorkeur zoet water en de verbetering van de suatie van het, vooral Vlaamse, achterland maar dan wel onder Staats gezag. Landaanwinning was zelfs ongewenst daar het belangrijkste uitgangspunt de schuring van de haven was. Daarom was een zo'n groot mogelijke waterboezem gewenst. Ter financiering van het project dienden ten eerste de voor de suatie van het project afhankelijke wateringen mee te betalen, maar ook de aangrenzende polders. Dankzij de afdamming zouden hun dijken niet meer zeewerend zijn en konden zij op onderhoud besparen, een voorbeeld van dijkvelling.

In de loop van de jaren zeventig van de achttiende eeuw kwamen deskundigen tot het besef dat de buitendijkse gebieden, die zich uitstrekten tussen het Boerenmagazijn en Sas van Gent en van de Braakman tot in de Coxyschegat, niet meer voldeden als verdedigingsmiddel. Veel van de schorren in die gebieden lagen inmiddels hoger dan het oude land dat ze moesten beschermen.[4] Toch probeerde de vooruitziende Charles Dumoulin in 1775, net als Van Coehoorn 75 jaar eerder, nog een dubbele waterlinie op te zetten met grotendeels aaneengesloten buitendijkse inundatiegebieden en aan de zuidzijde geïnundeerde (nieuwe) polders. Pas met de aanleg van de Zuid-Nederlandse Oudenburgsesluis op Canisvliet in 1775 bleek de tijd rijp om te bedijken. De belangrijkste aanzet werd gegeven door Rochus van Suchtelen, op dat moment directeur der fortificaties van Staats-Vlaanderen met meer dan twintig jaar ervaring in het gebied, die zeer goed bij zijn superieur Dumoulin stond aangeschreven.

Op 10 april 1778 schreef Van Suchtelen nog over de zinloosheid van een niet geïnundeerde linie waarbij hij doelde op het gebied zuidelijk van de Nieuw-Passegeule. Hij stelde voor om die geul aan weerszijden af te dammen en er een staand water van te maken. In zijn rapport van dat najaar gaf hij de Raad van State enkele overwegingen mee, zoals een generale bedijking tussen Sas van Gent en Hulst.[5] De bedijkingen en de defensie ervan werden hoofdpijndossiers,

[3] ZA, *470*, nr. 84.3 (mem. 1731 De Vassij).

[4] Vgl. Autrichepolder NAP +0,96m tegenover Canisvliet NAP +1,56m wat vrijwel even hoog is als het 'Hooghe Landt' van Zuiddorpe. De Kraker, 'Landschapstransformatie', 62.

[5] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V34 & 34a, nr. 122 sub V30 & V33; *1.10.42*, nr. 135 (geheim rap. bij notulen 13-8-1744); *1.01.19*, nr. 339, fol. 918; *4.VTH*, nr. 2991. In *4.OMM*, nr. 123 sub V90 bevindt zich een ongedateerde begroting van een tweede project, waarbij het eerste project de bedijking van Canisvliet was, met het voorstel een dijk te trekken van Zwartenhoek naar de Buthpolder met twee dammen à fl234.186.

doordat de verhoudingen tussen de partijen, met inbegrip van de betrokken diensten, net als in het verleden, verre van optimaal waren.[6] Omdat er grote bedragen mee gemoeid waren, sluimerde steeds op de achtergrond de vrees dat het project in een commissie zou verzandden.

Op 26 juli 1782 behandelde de Raad van State de projecten van de generale bedijking en die van de Kieldrechtschorren uit het Plan Dumoulin. Op 28 november 1782 besloot ze tot de uitvoering. De bedijkingen zouden vanwege het grote militaire belang, door de Generaliteit worden uitgevoerd en zouden drie linies vormen. Bij de eerste aanbestedingen beperkte men zich uitsluitend tot de bedijkingen. Alles wat verder nodig was om een doorlopende waterlinie te kunnen vormen tussen Sas van Gent en Sluis, zoals Dumoulin en Van Suchtelen voorstonden, bleef achterwege. Dat gold evenzo voor de versterkingen op de accessen. Na het gereedkomen van de bedijkingen vroegen diverse raadsleden zich af of die fortificties wel echt nodig waren.[7] Het merendeel ervan zou pas later, tijdens het oplopen van de spanningen met Franrijk, alsnog inderhaast worden aangelegd.

De onenigheid met Oostenrijk doorkruiste de uitvoer van de plannen. De activiteiten beperkten zich voorlopig tot de bedijking van de Kieldrechtschorren. De voorbereidende werken in de Canisvliet, bij het Koegors en Luntershoek bleven onafgemaakt liggen.[8] Op termijn bleek dit conflict een stimulans om de werken tot een goed einde te brengen. Door de getroffen voorzorgsmaatregelen tijdens dit conflict was in de Passegeule precies de situatie ontstaan dat bedijking ervan de volgende logische stap werd.

Om goed op de hoogte te zijn van de voortgang van de werken werd Raven, die het algemeen toezicht hield, regelmatig naar Den Haag geroepen om de Raad van State bij te praten en met de raadsleden te discussiëren over de verder te nemen stappen.[9]

De bruikbaarheid van de nieuw aangelegde binnendijkse inundatiebekkens viel of stond met de staat van het onderhoud. Ze waren bijzonder gevoelig voor verstoringen zoals het leggen van dammen, het dichtmaken van sluizen en heulen, weggraven van tragels en het maken van voetpaden. Dit was een punt van zorg voor het militair gezag. Het leidde tot de resolutie van de Raad van State van 1 november 1791 tot ‘wering van alle beletzelen’.[10]

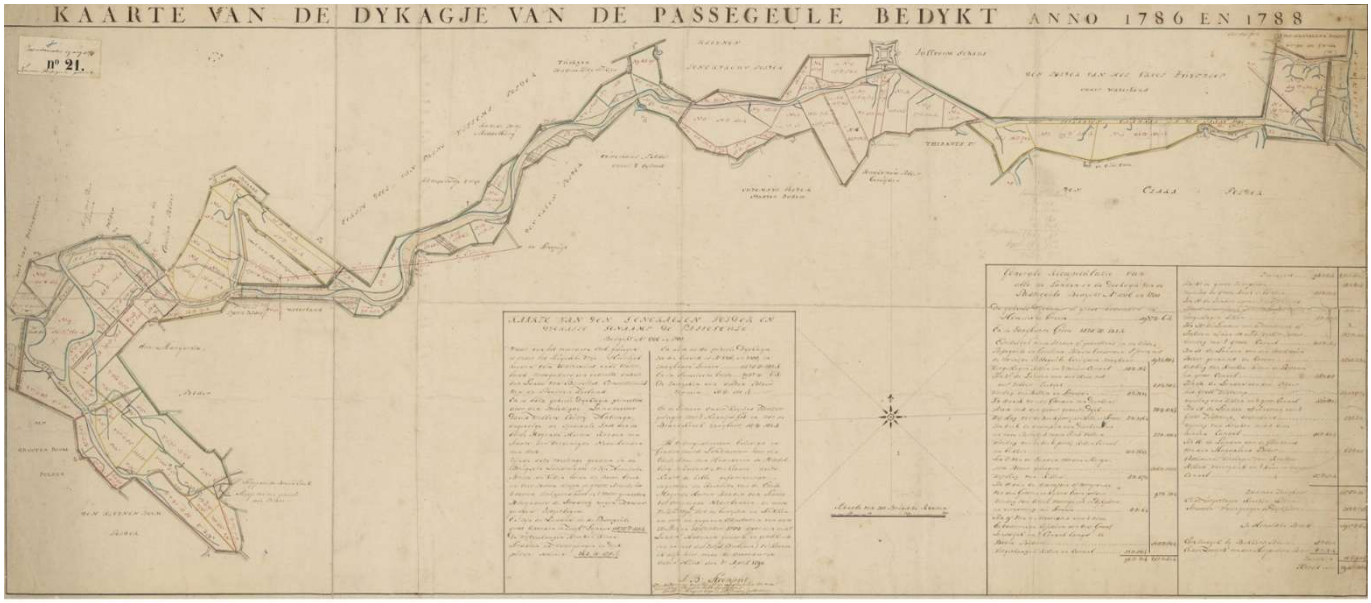
13.3. De Nieuw-Passegeulepolder

De Nieuw-Passegeule werd reeds sinds 1604 voor de Staatse zaak als een verdedigingslinie beschouwd. Tot in de tweede helft van de achttiende eeuw zette het militair gezag hier vooral in op een buitendijkse linie. Ondanks de enorme investeringen in de defensieve taak was de Passegeulelinie tijdens alle latere militaire conflicten van weinig of geen nut als middel van verdediging. Eind achttiende eeuw was de tijd rijp voor nieuwe ideeën.

Toen Jozef II de Oostenrijkse kroon besteeg, was de Nieuw-Passegeule aan de kant van de Braakman afgedamd. Het schor voor de Zuiddiepepolder was voorzien van een tragel met klepsluizen om de linie en Nieuw-Passegeule vanuit die zeearm te schuren. Na de order tot inundatie werd de dam door het kanaal aan de Braakman doorgestoken. Daar de klepsluizen in de tragel dicht stonden, werd al het vloedwater door het gat geperst dat snel tot een aanzienlijke diepte uitschuurde.[11] Toen nog tijdelijk inspecteur-generaal Raven greep tijdig in en adviseerde het gat zo snel mogelijk te dichten waarvoor hij op 13 januari 1785 toestemming kreeg. Daar

[6] De waterstaatsmensen stonden veelal tegenover de directeurs en directeur-generaal der fortificaties. De eerste partij zag zelden iets in projecten uit de koker van de tweede partij en al helemaal niet als het van een ‘gewone’ ingenieur afkomstig was.
[7] NA, *1.01.19*, nr. 379, fol. 1232-1232v.
[8] NA, *1.01.19*, nr. 348, fol. 124, 212.
[9] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 8-9 (3 t/m 16-4-1788), 72 (15 t/m 19-8-1790), 138 (3 t/m 18-3-1793), 144 (30-9 t/m 8-10-1793).
[10] NA, *1.01.19*, nr. 374, fol. 1297-1299; ZA, *7*, nr. 9 (res. 1-11-1791); GAH, *HA*, nr. 78.
[11] NA, *1.01.19*, nr. 353, fol. 1900-1900v.

de Nieuw-Passegeule, ook bij werkende schepsluizen en een dichte dam, bij laagwater alsnog grotendeels zou droogvallen, wilde hij de coupure in de dam tegenover redoute De Keyzer dichten met een dam met een spitse kruin of ezelsrug, wat akkoord was. Hiermee diende de Nieuw-Passegeule op dat moment zonder al te grote kosten als een staand water van circa 450 hectaren tussen de twee dammen. In geval van een aanval kon men altijd de dam bij De Keyzer doorsteken. [12] Dit laatste zag hij zuiver als een noodoplossing. De enige doeltreffende manier om een inundatie te creëren, was een aan beide kanten afgedamde Nieuw-Passegeule en Linie met in beide dammen grote sluizen. In feite kwam dit neer op hetgeen eerder door Van de Wee (1744), Van Burmania (1755) en Van Suchtelen (1778) was aangevoerd, met dien verstande dat de eerste twee er slechts een zeewaterbekken van wilde maken. Raven en Van Suchtelen namen als uitgangspunt een polder met daarin een smalle waterlinie die in geval van nood kon worden gevuld. Om de nieuwe polder te dekken voorzagen de heren, evenals menigeen voor hen, een inundatie aan de zuidzijde waarvoor de sluizen van de Clara-, de Generale Vrije- en de Boompolder konden worden gebruikt. In het bedijkingsplan betaalden de ingelanden van de bedijkte schorren voor een deel de gemaakte kosten.

KAART 66: NIEUW-PASSEGEULEPOLDER IN 1788

Op 16 februari stuurde Raven een uitgewerkt conceptplan met begroting aan Dumoulin toe (zie kaart 66 voor het eindresultaat). Die legde het op 12 maart aan de Raad van State voor. Concreet kwam het neer op het leggen van twee kapitale dammen, elke met een grote dubbele sluis met stenen beer, die door een fortificatie waren gedekt. Die van de Clarapolder tot de in 1780 bedijkte Magdalenapolder zou 906 meter lang worden en de dam van de Bakkerspolder naar de Boompolder 700 meter. Vanuit de sluis aan de Magdalenapolder moest een kanaal worden gegraven langs die polder en de Zuiddiepepolder aansluitend op het kanaal (de Linie) naar de Nieuw-Passegeule. Raven verzocht orders te ontvangen om alvast aan de dam bij Coxyde te mogen beginnen en daar een batterij te maken. Alleen het tweede was akkoord. Om de bedijking mogelijk te maken, waren twee verkortingen nodig, een dwars door de in 1769 gegraven coupure op de hoek van de Vandebekepolder en een bij Waterlandkerkje. Die laatste zou, als de zeedijk aan de Braakman gereed was, worden weggehaald.[13] Op 22 april oordeelde de Raad

[12] ZA, *2*, nr. 219 (15-11-1784); *6030*, nr. 298, fol. 68 (20-1-1785); *292*, nr. 1691; NA, *1.01.19*, nr. 352, fol. 1907, nr. 353, fol. 1900-1900v, 1949v-1950, nr. 354, fol. 8v-10v, 101-104v, 208v, 363v-365v, 572-572v; *4.OMM*, nr. 123, sub V36 (doc. 1).

[13] NA, *1.01.19*, nr. 354, fol. 572-573v. Een groot deel van de fl164.292 die men nodig achtte, kon op particulieren worden afgewenteld.

positief en kreeg hij de opdracht de aanbestedingen te doen van de dam door het Coxyschegat en de twee verkortingen. Slechts de verkortingen en het waterpas afwerken en bekrammen van de tragels in het Zuiddiepeschor werden op 17 mei daadwerkelijk aanbesteed en daarna uitgevoerd.[14] Dat laatste was nodig om ten allen tijde door de schepsluizen water in te zetten om minimaal 1,7 meter water te hebben tussen de verkorting bij de Vandebekepolder en de Kapitale Dam. Direct na de aanbesteding diende de Generale Vrijepolders een klacht in tegen de westelijke verkorting, daar die hen van de directe suatie en de scheepszate, het slik van het getijhaventje waarop de scheepjes konden droogvallen, beroofde. Ze wensten de afdamming met een sas tussen Bakkerspolder en de Boompolder. Die afdamming zou er op termijn komen doch de te leggen dam diende voorlopig tot het veilig stellen van het Land van Cadzand. Hun verzoek werd op advies van Dumoulin van de hand gewezen. Ter verzekering dat hun polders niet zouden worden mee geïnundeerd, verzochten de Generale Prins Willempolder I en het Eiland van Cadzand begin 1785 om een zeesluis te mogen bouwen buiten de Nieuw-Passegeule. Dit was wel akkoord.[15]

In maart van het volgende jaar vestigde Raven opnieuw de aandacht op zijn bedijkingsvoorstel met de toevoeging dat dit gezien de opslibbing niet langer kon wachten. Zijn memorie met een nieuwe begroting en tekeningen werd op 22 maart 1786 wederom door Dumoulin aanbevolen. Het viel nu in meer vruchtbare aarde en mocht alsnog volledig worden uitgevoerd. Raven en Van Barnstadt werd opgedragen direct werk te maken van de twee sluisputten, de sluizen met hun stenen beer en de zeedijk met afdamming aan de Braakman. In het voorjaar van 1787 kon dan de dam en de zeedijk door het Coxyschegat en het graven van het kanaal vanuit de sluis aan de Magdalenapolder worden aangepakt.[16] Op 29 april volgden, in de herberg Het Wapen van Zeeland te IJzendijke, de aanbesteding van de sluisputten en op 27 juni die van de andere werken, die alle werden goedgekeurd.[17] De Kapitale Dam met zijn sluis en beer kwam in 1787 gereed evenals de sluis aan Bakkerspolder. Beide sluizen en beren waren identiek en werden betaald door de Generaliteit. De benodigde vletgrond haalden de vletschippers weg op het schor voor de Magdalenapolder. Daarna begonnen daar de erosieproblemen pas goed.[18]

De Bakkersdam van de Bakkerspolder naar de Boompolder en het kanaal vanuit de sluis in de Kapitalendam werden op 14 november 1786 aanbesteed. De aannemers moesten het volgende voorjaar beginnen.[19] Vanwege het slechte weer bleek het sluiten van het gat geen sinecure en het seizoen liep op een eind. Door de ‘zware aandrang van water’ brak de dam door. Raven en Van Barnstadt hadden op 3 november 1787 nog hoop op een goede afloop mits de aannemer de nodige penningen werd betaald en een extra verkorting kon worden gelegd. Nog voor de toestemming kwam, meldden de heren op 21 november aan de Raad van State dat de sluiting was mislukt. Het gedane werk zou worden verzekerd tegen de komende winter en de hele winter zou een vletschuit met werklieden stand-by blijven. Op 23 januari 1788 ontsloeg de Raad de aannemer en zijn borgen op hun verzoek van het werk. De extra verkorting, met daarin een houten buis om de Vlaamse polders niet van hun uitwatering te beroven, mocht worden aanbesteed. Van Barnstadt en Raven wensten hierin ook het sluiten en opmaken van de slotdijk

[14] NA, *1.01.19*, nr. 355, fol. 962-963, 1222v-1223, 1262-1262v, nr. 356, fol. 2121v, nr. 360, fol. 1486v-1487. De aanleg van de verkortingen was begroot op fl17.191, het leggen en opruimen ervan kostte fl12.000 en het werk aan de tragels fl1.000.

[15] NA, *1.01.19*, nr. 355, fol. 1464-1464v, 813, nr. 356, fol. 1608-1609, fol. 1650, nr. 569 (14-7-1785); ZA, *3556*, nr. 227, fol. 37-37v.

[16] NA, *1.01.19*, nr. 358, fol. 520, 537-537v. Het project werd nu op fl157.384 begroot.

[17] NA, *1.01.19*, nr. 359, fol. 774, 1121-1121v; *4.OPG*, nr. B37; *Rotterdamse courant*, 23-5-1786, 2.

[18] NA, *1.01.19*, nr. 359, fol. 987, nr. 363, fol. 1363-1363v, nr. 366, fol. 1426, nr. 371, fol. 1196, 1364; *4.OPG*, nr. B356; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 24, 32; *140*, nr. 5.

[19] *Oprechte Haerlemsche courant*, 24-10-1786, 3; NA, *1.01.19*, nr. 360, fol. 1730-1730v, nr. 362, fol. 884-884v; ZA, *292*, nr. 1691. De zeedijk aangenomen voor fl54.000 en het nieuwe kanaal voor fl16.500.

te begrijpen.[20] Dat was akkoord en op 25 maart werd in herberg de Roode Leeuw te Sluis die dijk aangenomen voor fl 53.500. Op 11 mei brak de verkorting aan de Vandebekepolder door maar hij was drie dagen later alweer dicht. Het sluitgat kon op 14 juli worden gesloten nadat een eerdere poging tien dagen eerder was mislukt. Ook nu kampte de aannemer met tegenslagen zoals het breken van verkortingen, wegspoelen van sluizen en wegzakken van bermen waardoor de oplevering pas op 8 februari 1789 plaatsvond.[21]

Tegelijkertijd met de dijk door het Coxysche gat waren enkele graafwerken aanbesteed zoals de aanleg van een kanaal vanaf de sluis in de Bakkersdam tot de Vanderbekepolder en het uitgraven en verdiepen van de Linie tussen dat kanaal en het nieuwe kanaal uit 1787 naar de sluis in de Kapitalendam. Op 18 en 19 januari 1788 peilde Raven het hele traject voor het opmaken van een begroting en de bestekken. Na op 29 en 30 januari de percelen te hebben afgebakend, leidde hij op 11 en 12 maart de geïnteresseerde aannemers rond. Het werk kwam augustus 1789 gereed en maakte deel uit van de verdediging.[22] Tegelijkertijd was het graafwerk hoognodig doordat bij inwoners en gebruikers, ter vermijding van de bruggen waar tol moest worden betaald, de gewoonte was ingeslopen de Nieuw-Passegeule te doorwaden.[23]

Op 23 februari 1788 meldde Raven dat begonnen moest worden met het graven van de berm- en kavelsloten in het deel oostelijk van de verkorting bij de Vandebekepolder. Op 25 maart volgde van ’s Landswege de aanbesteding. Op 16 november 1788 was het in het westelijke deel zover. Dat werk werd in 1789 aanbesteed.[24]

In 1786 pleitte Dumoulin voor betere verbindingen tussen het Land van Cadzand met het vaste land daar er slechts één veer te vinden was tussen de Braakman en Sluis. Hij stelde op 13 juni 1786 voor om over de afsluitdijken op de binnenbermen een rijweg te maken met langs de stenen beren een draaibrug. Raven en Van Barnstad kregen de opdracht dat in de bestekken mee te nemen.[25] Ten behoeve van de communicatie met Vlaanderen in tijd van vrede mocht in 1788 nog een derde passage met een wegneembare brug, over de verkorting ter plaatse van de veerdam aan de Jonkvrouwschans, worden gemaakt.[26] Een soortgelijke oplossing was in 1787 ook voorzien in de verkorting over het Sint-Margrietgat tussen de Generale Vrijepolders en de Boompolder.[27] Tevens ging de Raad akkoord met het slechten van de dijken aan de Oostenrijkse zijde van het kanaal van Wiltschut en de Nieuw-Passegeule.

Reeds tijdens de werken aan de Nieuw-Passegeulepolder werd gewaarschuwd voor opslibbing tegen de nieuwe dammen. Raven en Van Barnstadt benadrukten dat die er altijd zou zijn of men nu wel of niet bedijkte. In verband met de defensie was het vanaf nu een kwestie van telkens tijdig bedijken als de schorren nog relatief laag waren. Na de bedijking van de Nieuw-Passegeule kon men uit kostenbesparing alle buitenwerken van IJzendijke slechten en verkopen, slechts de kapitale wal hoefde behouden te worden.[28]

---

[20] NA, *1.01.19*, nr. 363, fol. 1517-1518v, 1605-1605v, nr. 364, fol. 109-109v, 131-132. De kosten beliepen op 7-11 al fl50.000. Op het verzoek om een tegemoetkoming (er was fl68.603 gespendeerd) kreeg de aannemer zijn derde termijn uitgekeerd.

[21] *Oprechte Haerlemsche courant*, 1-3-1788, 4; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 6, 7v, 16, 17, 32; NA, *1.01.19*, nr. 364, fol. 357, nr. 367, fol. 166v, 183v-184, nr. 369, fol. 263v.

[22] NA, *1.01.19*, nr. 361, fol. 342-346, nr. 481, fol. 1, nr. 364, fol. 357, nr. 366, nr. 368, fol. 929v; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 2, 5, 6, 9, 27, 34, 44, 47. De eerste besteding aangenomen voor fl48.000 en de tweede voor fl21.000.

[23] NA, *1.01.19*, nr. 367, fol. 37. Deze tol werd door de Generaliteit verpacht aan een particulier.

[24] NA, *1.01.19*, nr. 364, fol. 252-252v, nr. 365, fol. 535-536 (oostelijk werk aangenomen voor fl2.600), nr. 366, fol. 1341, nr. 367, fol. 166 (westelijk werk aangenomen voor fl1.389).

[25] NA, *1.01.19*, nr. 359, fol. 987v-988v, nr. 361, fol. 342-346, nr. 362, fol. 876-877, nr. 363, fol. 1631v, nr. 364, fol. 133v. Brug Kapitalendam in 1787 voor fl3.450 en die van de Bakkersdam voor fl3.999.

[26] ZA, *140*, nr. 5 (IJzendijke); *33.1*, nr. 699, fol. 16; NA, *1.01.19*, nr. 359, fol. 987, nr. 361, fol. 342-346, nr. 365, fol. 733, nr. 368, fol. 1141v-1142.

[27] ZA, *140*, nr. 5; *3568*, nrs. 402 & 407.

[28] NA, *1.01.19*, nr. 1615, vb 1788, fol. 21-23; *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 23); *3.20.04.01*, nr. 32 (mem. 10-6-1786).

De bedijkingskosten bedroegen, na aftrek van die ter fortificatie, fl 182.755 wat gedragen moesten worden door de eigenaars van de tienden naar rato van het elfde gemet en door de eigenaars van de bezaaide landen. De polder was bemeten op bijna 700 hectaren.[29] Ten behoeve van het onderhoud van de zeewerken en sluizen moest jaarlijks een bijdrage per gemet worden betaald.[30]

In de loop van 1787 vonden gesprekken plaats met de aangrenzende polders over de suatie, de scheepvaart en de inundatie. Diverse zeesluizen waren nu binnensluis op het pas bedijkte inundatiebekken.[31] Voor de polders noordelijk van de Nieuw-Passegeule werd gezocht naar een oplossing om tijdens een inundatie van de nieuwe polder te kunnen sueren. De Generale Prins Willempolder I legde in 1789 een nieuwe sluis buiten de afdamming voor de Zandkreek maar behield ook de oude afvoer bij Slepershaven.[32] Het door de meeste polders gewenste scheepvaartsas kwam er niet. De zes polders buiten de waterlinie, die voordien op het Zuiddiepeschor loosden, kregen in 1791 toestemming om op eigen kosten een tweede sluis te bouwen in de Kapitalendam met een door kaden begrensd afwateringskanaal.[33] Tegenover de polders aan de zuidzijde van de Nieuw-Passegeule was men minder coulant. Zij maakten deel uit van het defensieproject om het acces via de dammen te bemoeilijken. Om het inundatiegebied te vergroten wenste Dumoulin zelfs dat de zuidelijke dijkvakken van de nieuwe polder, op minder dan circa 260 meter uit de noordelijke dijk, werden afgegraven en in tragels veranderd. Het stuk liniedijk in het Zuiddiepeschor diende eveneens te worden verwijderd. Om te voorkomen dat de inundatie al te breed zou worden, waren tragels door de zuidelijke polders voorzien. Na het terrein tussen 27 februari tot 3 maart 1792 te hebben opgenomen, begrootte Raven de werken op fl 49.751. Op 11 en 12 juli deden Dumoulin en Raven een inspectieronde om de ligging van de tragels te bepalen en welke dijken geslecht moesten worden, met inbegrip van de Clarapolder. De percelen werden afgebakend en de pachters getoond tot waar mocht worden ingezaaid.[34] Gezien de oorlogsdreiging was er voor de aanbesteding op 28 november weinig animo. Na de goedkeuring kon op 17 december een begin worden gemaakt met de werken. Na de Franse oorlogsverklaring kreeg Raven in maart 1793 order om met de werkzaamheden voort te gaan en in de loop van oktober was alles gereed.[35] De waterlinie strekte zich nu uit tot in de poldersociëteit van het Eyland, (Generale Vrijepolders), waarvoor schadevergoeding werd aangevraagd.[36] In de Clarapolder moest de dijk met de Nieuw-Passegeulepolder worden weggegraven en landinwaarts vervangen door een tragel. Ondanks het protest van de ingelanden besliste de Raad van State hiermee voort te gaan. Tijdens het opnemen op 19 februari 1794 bleek dat, vanwege de wisselende hoogteligging een waterpassing nodig was. Tijdens de voorbereidingen werd men begin juli ingehaald door de oorlog en moesten acuut inundaties worden gesteld.[37]

Na het bedijken van de Nieuw-Passegeule bleek de afvoer vanaf de sluis van Sint-Margriete ruim onvoldoende daar het gedolven kanaal minder diep was dan de dorpel van de Bak-

[29] ZA, *3510*, nr. K331; NA, *4.VTH*, nr. 2945-I-VIII; *1.01.19*, nr. 362, fol. 816.
[30] NA, *1.10.42*, nr. 64 (bedijking Passegeule, gedrukt extract 1789).
[31] NA, *1.01.19*, nr. 362, fol. 1026b-1026bv, nr. 363, fol. 1040.
[32] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 33: res. 2-7-1788; Raven & Barnstadt 7-9-1788); ZA, *3556*, nr. 25 (res. RvS 10-9-1788), nr. 478 (aan RvS 9-3-1785), nr. 499 & 500, nr. 229, fol. 46, nr. 230, fol. 21-21v.
[33] ZA, *3572*, nr. 167; *3597*, nr. 3; NA, *1.01.19*, nr. 1617, vb 1792, fol. 179, nr. 368, fol. 966-966v, nr. 372, fol. 445v-446, 498, nr. 374, fol. 1305b-1306, nr. 376, fol. 766, nr. 381, fol. 2060. De Staat paste fl2.000 bij.
[34] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 111, 120, 125; NA, *1.01.19*, nr. 363, fol. 342-246, 585v-586, nr. 376, fol. 765-766v.
[35] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 129, 130, 132, 135, 136, 137, 139, 140, 145; NA, *1.01.19*, nr. 377, fol. 1596-1597, nr. 378, fol. 471v, 487v, 524-524v, 572-573v, nr. 379, fol. 967v-968, 1008v.
[36] NA, *1.01.19*, nr. 379, fol. 1032, nr. 383, fol. 589, 670; ZA, *3568*, nr. 1, fol. 214-216v; *33.1*, nr. 699, fol. 152; *292*, nr. 1691.
[37] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 120v, 121, 153, 155; NA, *1.01.19*, nr. 381, fol. 2121-2122v, nr. 383, fol. 866, 953, 1037-1038v.

kerssluis. In 1791 waren er graafwerken om hierin te voorzien met inbegrip van het opruimen van de door de gebruikers gelegde dammen.[38]

Op 3 april 1794 oordeelden Raven, De Freijtag en Van der Plaat het zinvol om ter verbetering van de inundatie bij het Vanbekepolder een verlaat te leggen waarmee het water hoger kon worden opgehouden. Op 16 april kregen ze toestemming de bestekken te maken. Ter beperking van de inundatieschade na de inundatieorder van 3 juli 1794 verzocht de Nieuw-Passegeulepolder om de brug in de verkorting tussen de Boom- en Margrietepolder met aarde te mogen vullen met een van een schof voorziene duiker erin. Dat zou het zuidelijke deel isoleren van de rest en dat kon dan afwateren door de Boompolder en Isabellapolder-Benoorden. Of dat daadwerkelijk is gebeurd, is niet zeker.[39]

Het waterniveau in de nieuwe polder bleef een punt van discussie. De grondeigenaren en pachters wensten een zo laag mogelijk peil, de militairen daarentegen een zo hoog mogelijk. In de praktijk werd zoveel mogelijk een laag peil gehandhaafd. Tót in januari 1790 een aantal vagebonden de linie doorwaadden, waarop gouverneur, generaal Matthey, opdracht gaf zoveel mogelijk water in te zetten, wat na verloop van tijd toch weer verminderde.[40]

13.4. De Nieuw-Kieldrechtpolder

De discussie over het wel of niet bedijken van de laatste schorren en slikken van Kieldrecht was na het debacle van 1747, waarbij Hulst werd ingenomen, ook daarna nog niet ten einde. Voorlopig waren de tegenstanders ervan nog aan zet wat resulteerde in diverse buitendijkse werken zoals in het vorige hoofdstuk is aangestipt.

In het plan van Van Suchtelen van 31 maart 1780 was wederom ruimte voor de bedijking van de Kieldrechtschorren opgenomen. Bij voorkeur had hij gebruik gemaakt van de oostelijke tragel van 1764, de Kieldrechtse Molenstraat, als eerste aanleg van de nieuwe zeedijk. Maar daar zag hij toch van af vanwege de ongelukkige ligging en het geringe voordeel.[41] Een nieuw voorstel betrof een dijk recht op de kouterheuvel, thans Nieuw-Namen. Na de bedijking verwachte hij nabij het fort Boerenmagazijn weinig veranderingen zodat achter de dubbele suatieen inundatiesluis en de stenen beer een duurzaam verdedigingswerk kon komen ter afsluiting. In de stenen beer moest ter hoogte van het inundatiepeil een ingang en een stuk galerij komen om een mineur te kunnen plaatsen.[42] Na de goedkeuring door de Raad van State van het laatste plan, begon Van Suchtelen aan de voorbereiding. Intussen was in 1782 het uit 1778 daterende onderhoudscontract van de tragels en de schepsluizen verlopen. Raven werd opgedragen de voorbereidingen hiertoe te treffen, met dien verstande dat de mogelijkheid bestond dat de aanbesteding gezien de nakende bedijking geen doorgang zou vinden, wat tot uitstel leidde. Nu waren Dumoulin en Van Suchtelen toch al geen voorstander van deze werken, die ze nutteloos achtten.[43]

Op 6 maart 1783 geschiedde de eerste aanbesteding, het maken van een vingerling naast het Boerenmagazijn voor de aanleg van de sluis en de stenen beer.[44] Als opzichters van het gehele project werden naast Raven, Jan Francies van Waesberghe en Zacharias Coolman aangesteld. De Raad van State honoreerde Ravens voorstel nog die zomer aan de sluis te beginnen en in de nazomer de plasbermen in de kreken te leggen, opdat de volgende zomer de dijk op

[38] NA, *1.01.19*, nr. 372, fol. 482v-483v; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 91, 92, 94, 123, 142.
[39] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 155; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 155; NA, *1.01.19*, nr. 381, fol. 2121-2122v, nr. 383, fol. 677v-678v, nr. 384, fol. 1242. In de polderrekening is van dat dichtgooien niets gevonden.
[40] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 74.
[41] NA, *4.OMM*, nr. 122 sub V33 (plan 31-3-1780 cf. res. 21-5-1779).
[42] NA, *1.01.19*, nr. 1102 (Van Suchtelen 18-12-1780); *4.OPV*, nrs. H832 & H832a. Het verdedigingswerk begrootte hij op fl30.000, de beer met sluis op fl40.000.
[43] NA, *1.01.19*, nr. 470, fol. 65, 278, 296, nr. 346, fol. 383, 535-540.
[44] NA, *1.01.19*, nr. 348, fol. 124v-125, 195v-196v, 211v-213, 436v, 678-679.

een ‘effen bed’ kon worden gestart.[45] Op 3 juli 1783 besteedde Van Suchtelen in Hulst het leggen van de nieuwe circa 3.300 meter lange zeedijk aan tussen de kouterheuvel en het Boerenmagazijn in vier percelen.[46] De sluis en de beer vormden samen het eerste perceel.[47] Het opzicht hierover kwam toe aan de ingenieurs Egbert van der Plaat en Adriaan Alexander du Pon, die in het Hulster garnizoen verbleven.[48] In het derde perceel was het maken van de circa 2.525 meter verkorting vanuit de nieuwe zeedijk over en langs de oude tragel sluitende aan de zeedijk van de Klein-Kieldrechtpolder, thans de Hogestraat en deel Bietenweg, inbegrepen. Alle bestedingen werden op 31 juli geaccordeerd (zie kaart 61 bij paragraaf **12.7.6**.).[49]

Op 17 juli 1784 meldde Raven dat enkele dagen eerder de Zandbergsekreek, thans Vlaamsekreek, was gesloten en dat de bedijking voorspoedig verliep.[50] Daarna ondervonden enkele aannemers problemen in verband met het weglopen van het werkvolk, vooral van de vletters. Vanwege de hogere lonen weken die uit naar de bedijking van de Arenbergschorren net over de rijksgrens. De besturen van Axel en het Hulsterambacht werden verzocht ervoor te zorgen dat hun inwoners naar het werk terugkeerden totdat het was opgeleverd.[51] Enkele aannemers liepen hier vertraging door op of maakten grotere kosten. Een van hen kwam in de problemen waarna een ander zijn werk afmaakte. Het metselwerk aan de sluis was gereed in september en het aarde- en rijswerk vier weken later.[52] Het door Van Suchtelen in 1780 gewenste verdedigingswerk achter het Boerenmagazijn werd in 1784 terug gebracht tot drie batterijen. In de loop van 1785 werden de dijken voor de forten Zandberg en Kijkuit geslecht om een aaneengesloten inundatiebekken te krijgen.[53] Het jaar na de oplevering van de sluis zorgde de sterke stroming voor problemen, die nog diezelfde zomer werden verholpen.[54] Op 6 februari 1786 ontving de Raad van Dumoulin bericht dat de bedijking was voltooid.[55]

In de loop van 1786 rezen vraagtekens bij het functioneren van de sluis. De vloer lag ongeveer 70 centimeter hoger dan die bij het Hulster Havenfort. Maar met ongeveer 1 meter onder de bodem van de bermsloten zou de afwateringscapaciteit voldoende moeten zijn, was de redenatie. De Nieuw-Kieldrechtpolder voelde er weinig voor hem te gebruiken maar werd daartoe, vanwege de schuring van de buitendijkse kil, verplicht gesteld. De lager gelegen Groot-Kieldrechtpolder gaf eveneens de voorkeur aan de sluis bij het Havenfort.[56] Mocht de opslibbing gaan opspelen dan kon volgens Dumoulin aanvullend een spuisluisje met spuikom worden aangelegd.[57] Dat bleek al te optimistisch want de waterpassing op 23 januari 1787 deed alarmbellen rinkelen. Van der Plaat vreesde dat zonder schuring de sluis binnen een half jaar dichtgeslibd zou zijn. Met schuren was er zes tot acht jaar respijt. Een spoedige bedijking van het voorliggende gebied was onvermijdelijk. Van de oorspronkelijke bedoeling, om de verkorting

[45] NA, *1.01.19*, nr. 348, fol. 211v-213 (17-3-1783).
[46] ZA, *361.1*, nr. 249 (bestekken); NA, *2.16.06*, nr. 130; *1.01.19*, nr. 349, fol. 578v-579; *4.VTH*, nr. 3013. tweede perceel 715 meter zeedijk fl51.000, derde perceel 506 meter fl17.500, vierde perceel 945 meter en vijfde perceel 892 meter fl11.100, totaal fl135.800.
[47] NA, *1.01.19*, nr. 349, fol. 578v, 1024-1024v, nr. 351, fol. 660-660v, nr. 352, fol. 1119, 1296v, nr. 353, fol. 1835-1835v; *2.16.06*, nr. 130; *4.OPG*, nr. S51; *4.OPV*, nrs. H832-832C; ZA, *361.1*, nr. 249. Aangenomen voor fl30.600.
[48] NA, *1.01.19*, nr. 348, fol. 212, nr. 349, fol. 660, 732.
[49] NA, *1.01.19*, nr. 349, fol. 660v.
[50] NA, *1.01.19*, nr. 351, fol. 761, 1043v-1044, 1049.
[51] NA, *1.01.19*, nr. 1613, vb 1784, fol. 72-73, nr. 352, fol. 1115v-1119v.
[52] NA, *1.01.19*, nr. 354, fol. 191-191v, nr. 258, fol. 126, nr. 352, fol. 1639-1646, 1423v-1424v, nr. 357, fol. 2615v , nr. 353, fol. 1857-1857v, 1920v.
[53] NA, *1.01.19*, nr. 352, fol. 1115v-1119v, nr. 353, fol. 2256-2256v, nr. 355, fol. 1464. Afrekening slechten à fl9.141.
[54] ZA, *361.1*, nr. 249 (condities cf. res. 17-6-1785); NA, *1.01.19*, nr. 357, fol. 2278. Als stortsteen mocht de blauwe steen afkomstig van de afgebroken schepsluizen worden gebruikt.
[55] NA, *1.01.19*, nr. 358, fol. 211; GAH, *HA*, nr. 78.
[56] GAH, *HA*, nr. 78 (res. 7-11-1786 RvS).
[57] NA, *1.01.19*, nr. 362, fol. 692-692v.

als tragel te conserveren en het lage land met de kreek als schuurkom, was niets terecht gekomen. Daarom stelde hij voor, om een spuikom te creëren met een 3.215 meter lange tragel voorlangs de kreek, waarmee Dumoulin instemde. Naar gelang het uitstel dat het op zou leveren, vond de Raad van State het plan te duur en eiste een goedkopere oplossing. Dat bleef in een commissie steken. De bezoekende gecommitteerden in 1788 waren niet onder de indruk: de sluis lag verkeerd en beantwoordde niet aan het doel.[58]

In 1790 begonnen, nadat Dumoulin de heren in Den Haag hiervoor warm had gemaakt, de voorbereidingen tot de aanleg van een zogenaamde kleine inundatie binnen de grote inundatie van de Clinge-, Klein- en Nieuw-Kieldrechtpolder. In februari was de Clingepolder hierover ingelicht maar die gaf op 29 mei aan er niets in te zien.[59] Op 17 juni overlegde Dumoulin een kaart waarop de tragels waren aangegeven (kaart 67). Na bespreking van het rapport van de Raadscommissie kreeg Raven de opdracht de polders zover te krijgen dat ze een deel van de kosten, begroot op fl 9.092, zouden betalen. De Raad van State was bereid bij te dragen ofschoon de polders er alleen maar voordeel bij hadden! Maar in feite was dat minder nadeel. De polders verwierpen het voorstel. De Raad vond het project dermate belangrijk dat ze op 24 juni 1793 besloot hieraan voorbij te gaan en het plan door te drukken. Zij machtigde Van der Plaat en Raven tot het leggen van de tragel op Staatskosten conform hun project van 1791. Gezien de weigering van de Clinge, Klein- en Nieuw-Kieldrechtpolder om mee te betalen dienden zij zelf te zorgen voor een adequate suatie bij inundatie. Mocht het tot dat laatste komen, dan zou hun houding van invloed zijn op de hoogte van de schadevergoeding.[60] Kort voor de aanbesteding op 13 juli 1793 richtten de betrokken polders een dringend verzoek aan de Raad van State die op te schorten, vanwege de mogelijke schade aan de oogst en de landerijen. Dit en een later verzoek vanwege wateroverlast in augustus werd afgewezen.[61] Op 2 december was het werk gereed.[62]

De kleine inundatie (kaart 67 oostelijke deel) omvatte de laagste polderdelen en werd aan de zuidzijde begrensd door tragels. Zoveel mogelijk waren de bestaande kaden zoals een verkorting in de Nieuw-Kieldrechtpolder (de huidige Hogestraat) en een deel van de huidige Bietenweg gebruikt. Het eerste plan betrof ongeveer 3.760 meter tragel in de Clinge- en Klein-Kieldrechtpolder. Deze sloot aan op de Steensedijk aan de zuidzijde van het Galgenwater. Het andere plan week aan de zuidzijde van Hulst hiervan af en sloot aan op de Steensedijk tegenover de tragel van Absdale, de huidige Hogeweg. Dit tweede plan is gevolgd, voor zover in de verkaveling van voor 1965 is na te gaan. In de Steensedijk kwam een verlaat voor het Steensegat.[63] De afwatering van de droge delen van de Clinge-, Groot-, Klein- en Nieuw-Kieldrechtpolder, Sint-Jansteen, Stekene en Kemzeke kon daarover plaatsvinden, buiten de kleine inundatie om, op het krekenstelsel in de Absdalepolder en zo op de linie naar de sluis van Reigersbosch.[64] Alle polders werden aangeschreven ervoor zorg te dragen dat vee en mensen de inundatietragels niet stuktrapten en er mochten geen coupures in worden gegraven.[65] Als extra verdediging

[58] NA, *4.OMM*, nr. 62 sub H114 (Van de Plaat aan Dumoulin 30-1 & 29-3-1787); *1.01.19*, nr. 1615, vb 1788, fol. 28-31, nr. 361, fol. 332, 351, 458v, 517, nr. 1619, vb 1792, fol.107.
[59] NA, *1.01.19*, nr. 369, fol. 123, 152, nr. 370, fol. 636-637; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 69.
[60] NA, *1.01.19*, nr. 373, fol. 700, 731v-732v, 963v, nr. 374, fol. 1338-1338v, nr. 379, fol. 1231-1231v (rap. n.a.v. Van de Plaat & Raven 13-7-1792); ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 97, 118.
[61] NA, *1.01.19*, nr. 380, fol. 1388-1389v, 1513, 1608v, 1643, nr. 381, fol. 2260.
[62] NA, *1.01.19*, nr. 380, fol. 1324-1324v, 1388v-1389, nr. 381, fol. 2401v; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 144, 147.
[63] NA, *1.01.19*, nr. 380, fol. 1388v-1389; *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 45); ZA, *3822*, nr. 1, fol. 33v-35. Zie *4.VTH*, nr. 3723 en *4.OPV*, nr. H831 voor plan 1 en voor plan 2 zie *4.VTH*, nr. 2972 en *4.OSK*, nr. V43. Hoogte tragel en kruinbreedte 0,85m, 1,7m buitenbeloop, 1,1m binnenbeloop en begroot op fl3.500.
[64] NA, *1.01.19*, nr. 1619, vb 1792, fol. 77v-84; ZA, *3821*, nr. 5 (24-11-1790); GAH, *HA*, nr. 42, fol. 33v. De sluis van Sint-Jansteen bij de Verrekijker werd buiten gebruik gesteld. Door de Gentsevaart was in 1790 een dam gelegd i.v.m. ondervonden wateroverlast.
[65] ZA, *3822*, nr. 1, fol. 36v-38; NA, *1.01.19*, nr. 381, fol. 2309.

volgde op 24 december de aanbesteding van een voorgracht binnendijks langs de zeedijk en de stenen beer van de Nieuw-Kieldrechtpolder.[66]

13.5. De 'generale bedijking' Sas van Gent - Hulst, besluitvorming

In het buitendijkse gebied tussen Hulst en Sas van Gent bestond reeds omstreeks 1700 als zwak punt in zijn functie als verdedigingslinie voor het Committimus, het wantij tussen de Ferdinandspolder en de oostzijde van de Beoostenblij-Benoordenpolder. Ook de verdronken Canisvlietpolder baarde het militair gezag grote zorgen. Evenals in het gebied ten oosten van Hulst werd als remedie decennia lang ingezet op buitendijkse maatregelen die alleen op korte termijn enig effect hadden. Het roer moest om mede omdat vanuit de groep der ingelanden de roep om bedijking van de schorren steeds sterker werd. De hogere schorren werden volop geëxploiteerd voor de schapenteelt en waren overdekt met een netwerk van, al dan niet permanent bewoonde, stellen, hollestellen, (verhoogde) schapenpaden- en dammen en bruggen. De militaire bedijkingen tussen Hulst en Sas van Gent kunnen als een logisch vervolg worden gezien op het bedijkingsplan van Dumoulin en Van Suchtelen van de Canisvlietschorren als antwoord op de Oostenrijkse werken aan de Oudenburgsesluis in 1775.

Op 5 juli 1775 kwamen de heren met twee voorstellen die een oplossing konden bieden voor het probleem waarvoor de Republiek zich gesteld voelde door de aanleg van de Oudenburgsesluis. Het ene voorstel hield in het bedijken van de zuidelijke helft van Canisvliet met het schor van Sint-Anthonij en het andere de bedijking van de hele Canisvliet à fl 300.000, wat de voorkeur had van Dumoulin en ook is uitgevoerd.[67] Het gaf de Oostenrijkers de gewenste sluis en afvoer terwijl de Republiek de controle had met de sluis bij het Pas. De bijkomende winst was 1.550 hectaren land en een groot inundatiebekken voor de Autrichepolder, de achilleshiel van de vesting Sas van Gent. Om het Sassegat en het Trekgat op diepte te houden, was een grote schep- en inundatiesluis in de dijk aan de Axelse zijde noodzakelijk. De sluis liet het vloedwater in maar op de eb sloot hij zodat de kreken door de sluis van Het Pas loosden. Van Doeveren, wiens prioriteit het op diepte houden van het Sassegat was, kon moeilijk overtuigd worden. Hij bleef geloven in de hinderniswaarde van de schorren en slikken, daarin gesterkt door het rapport van ingenieur Wiedeman dat in het voorjaar was ingediend.[68] Die stelde voor om langs de dijk van de Autrichepolder een natte gracht te creëren door de aanwezige kreken te verdiepen. Hooguit mocht van Van Doeveren een deel bedijkt worden dat geïnundeerd kon worden. De rest, inclusief de kreek van Sint-Marcus, moest buitendijks blijven achter het verder landinwaarts af te dammen Sassegat. Dat deel kon blijven schuren via de klepbuizen in de Eversdam en een te maken sluis in de afdamming.[69] Dumoulin was niet onder de indruk en stelde dat het Sassegat ten allen tijde kon worden afgedamd tussen Philippine en het Vogelschor, zoals Manteau van Dalem 100 jaar eerder reeds voorstelde, waarna de geul in een kanaal met een sas zou veranderen. De bedijking kon geschieden zoals dat ook in 1652 was gebeurd met een afdamming tussen Sas van Gent en het Pas met daarin een kapitale sluis met vier kokers. Aan de andere kant kon men kiezen, hetzij de Eversdam tot een zeedijk te verzwaren, hetzij de schorren tot bij het Moerspui ook in de bedijking betrekken. Dat laatste zou 440 hectaren opleveren boven op de 1.550 in het eerste alternatief. Het week nauwelijks af van het plan Van Coehoorn en de ideeën van Manteau van Dalem in 1672, waaraan Dumoulin refereerde.[70]

---

[66] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 10-12-1793, 2; NA, *1.01.19*, nr. 381, fol. 2430v-2431v, nr. 384, fol. 1083v-1084.

[67] NA, *1.01.19*, nrs. 333, 566 & 648; *3.20.04.01*, nr. 37 (bijlage bij rap. 4-7-1775); *4.OMM*, nr. 95 sub 63a (mem. 4-7-1775), nr. 122 sub V33 (diverse stukken); *4.VTH*, nr. 2977. Hun bedijkingsplan werd begroot op fl300.000. De jaarlijkse inkomsten van 3.500 gemeten (1.560 ha) werden geschat op fl14.000.

[68] NA, *2.13.69*, nr. 919; *4.OMM*, nr. 118 sub S1 (1-4-1775; juli 1775).

[69] NA, *3.20.04.01*, nr. 37 (J. van Doeveren 24-7-1774; Dumoulin & Van Suchtelen 4-8-1775); *4.VTH*, nr. 2977.

[70] NA, *4.OMM*, nr. 95 sub N63a (mem. 4-7-1775); *3.20.04.01*, nr. 37 (Mouliné aan RvS 4-7-1775).

In 1778 was Van Suchtelen tot de conclusie gekomen dat er slechts één mogelijkheid resteerde, wilde men de effectiviteit van de waterlinie veilig stellen. Dat was het bedijken ervan voor die nog hoger zou opslibben. Het zou de effectiviteit ten goede komen en tegelijkertijd kon de scheepvaart op Axel en Hulst, toen nog een belangrijke factor, voorlopig worden veiliggesteld. Ter financiering van het project verzuimde hij niet te wijzen op de waarde van de te bedijken schorren, die als goede landbouwgrond konden worden uitgebaat. Hij had gemerkt dat gaandeweg het decennium het animo om tussen Sas van Gent en Hulst te bedijken sterk was toegenomen.[71] Inmiddels bereikte het nieuws, dat de schorren en slikken tussen Sas van Gent en Hulst uit militaire overwegingen bedijkt zouden worden, de zuiderburen. Vanuit het Waasland en andere districten bereikten Den Haag de nodige wensen en verlangens, veelal de afwatering betreffende maar ook commercieel getint. In het Waasland zag men namelijk graag de heropening van de binnenvaart op Hulst via de Stekense- en Gentsevaart.[72] Op 21 mei 1779 kreeg Van Suchtelen opdracht zijn ideeën over het bedijken van Canisvliet en de Axelsevlakte, op de meest doeltreffende manier wat betreft de defensie en tegen de minste kosten, in een plan te vatten. Hij kreeg de ingenieurs Wiedeman, De Freijtag en enkele arbeiders toegewezen om de benodigde peilingen en waterpassingen te doen.[73] Zijn plan werd op 31 maart 1780 in de Raad van State behandeld. Op 11 april stuurde de Raad Van Suchtelens plan aan Dumoulin toe, die het op 21 mei volledig onderschreef, dezelfde voorkeur toonde en aandrong op een spoedige uitvoering. Tien dagen later besliste de Raad tot ruggenspraak met de prins van Oranje en liet het in de commissie brengen.[74] Dumoulin kreeg 26 juni opdracht zich naar Staats-Vlaanderen te begeven ter inspectie *in situ* en met Van Suchtelen van gedachten te wisselen en hem aanwijzingen te geven. In zijn verslag van 12 juli 1780 herhaalde Dumoulin nogmaals al hetgeen hij tevoren had aangebracht. Het plan viel stukken duurder uit dan zijn eigen plan uit 1775 maar leverde aanzienlijk meer land op. Dumoulin was van mening dat het plan geen uitstel mocht lijden. De situatie was ten opzichte van 1775 drastisch veranderd, eigenlijk in militair opzicht verslechterd. Daarom was de afdamming van het Hellegat cruciaal, ofwel bij de Hulsternieuwlandpolder, ofwel bij de Havikpolder, evenals de bedijking van de Axelsevlakte.[75] Intussen was door de burgemeester van Axel, Jozias Paulus, octrooi aangevraagd ter bedijking van de resterende schorren van Beoostenblij, wat echter in een raadscommissie bleef hangen. Alle rapporten werden op 13 juli aan de commissie en de prins van Oranje overgegeven voor advies en dit resulteerde in het toezenden van een vragenlijst aan Van Suchtelen op 16 augustus. In zijn antwoord van 18 december ging hij verder in op de kosten, op de financiering en het tijdspad van de werken. Met fl 893.700 viel zijn plan fl 64.200 duurder uit dan dat van Dumoulin uit 1775, maar hij won wel 2.650 hectaren meer land. Westelijk van Hulst zou 5.570 hectaren worden gewonnen en tussen Hulst en Kieldrecht 530 hectaren. Per deelproject meende hij drie jaar nodig te hebben. Dumoulin, die op 27 december om advies was gevraagd, onderschreef de inhoud in zijn schrijven van 8 januari 1781 en maande de Raad haast te maken.[76] In zijn algemene memorie van 28 maart kwam hij er nogmaals op terug.[77] Een bijkomend voordeel van de be-

[71] NA, *4.OMM*, nr.122 sub V33 (res. 15-4-1779; vgl. correspondentie 1782). De Axelaar Jozias Paulus, familie van Pieter Paulus (voorzitter Nationale Vergadering in 1796).
[72] NA, *1.01.19*, nr. 340, fol. 287-287v, 397.
[73] NA, *1.01.19*, nr. 340, fol. 388v-389v, nr. 341, fol. 620.
[74] NA, *1.01.19*, nr. 342, fol. 457; *3.20.04.01*, nr. 37 (Dumoulin aan RvS 31-4 & 12-7-1780).
[75] NA, *1.01.19*, nr. 342, fol. 296, 555v-556, nr. 343, fol. 610-610v; *4.OMM*, nr. 95 sub N63a (brieven 12-7-1780, 31-5-17800), nr. 122, sub V33 (plan 31-3-1780); *4.VTH*, nr. 2991.
[76] NA, *1.01.19*, nr. 343, fol. 610, 698-699v, 1009v, nr. 1102 (Van Suchtelen 18-12-1780),; *3.20.04.01*, nr. 37 (Dumoulin 31-5-1780); *4.OMM*, nr. 122 sub V33 (Dumoulin 12-7-1780 & 8-1-1781).
[77] NA, *4.OMM*, nr. 95 sub N63a (brief 8-1-1781), nr. 103 sub N106 (mem. 28-3-1781); *3.20.04.01*, nr. 37 (Dumoulin aan RvS 8-1-1781).

dijkingen zou zijn dat het de polders van het Overkwartier van hun suatieproblemen zou verlossen.[78]

Op 14 februari 1782 diende Jozias Paulusse nogmaals bij de Staten-Generaal zijn octrooiaanvraag in. Die verzochten de Raad van State om de zaak af te doen daar het al eerder in een commissie was gebracht maar er niet over was beschikt. Na het vernemen van de overwegingen van de gouverneur en van Van Suchtelen zou een vergadering worden gehouden met de Staten. Via Van Suchtelen kwam dit op 21 maart Dumoulin ter ore, die onmiddellijk in de pen klom. In zijn schrijven aan de Raad van State van 25 maart 1782 refereerde hij aan de vele stukken die hij sedert 1775 aan de Raad had toegestuurd over de slechte verdediging van Staats-Vlaanderen.[79] Het plan uit 1780 moest zonder tijdsverlies worden uitgevoerd. Beiden drongen aan om deze aanvraag te baat te nemen en in het bedijkingsplan op te nemen. Een belangrijk deel van de kosten kon nu gemakkelijker afgewenteld worden op deze eigenaren. Bovendien zou door de deelbedijkingen die kort tevoren waren voorgesteld Axel via de dijken aan de oost- en westzijde (waar we nu verkortingen vinden) te benaderen zijn, wat onwenselijk was.[80]

Op 25 juni 1782 kwam de raadscommissie na bestudering van alle stukken tot het advies eerst Van Suchtelen nog enige verduidelijking te vragen. Die verstrekte hij enkele weken later, een opgave van de voorbereidingen zoals het benaderen der belanghebbenden voor hun financiële bijdragen, de te maken schikkingen en de te verlenen orders en autorisaties. Na veel wikken en wegen en diverse overlegronden tussen leden van de Raad van State en de Staten-Generaal, werd uiteindelijk op 28 november 1782 het grote en verstrekkende besluit genomen tot 'indijcking der schorren van Staats-Vlaanderen' (kaarten 67 en 69). De werkzaamheden moesten binnen drie jaar voltooid zijn en de bedijking zou door de Generaliteit worden uitgevoerd en betaald. De kosten konden na voltooiing met de belanghebbenden worden verrekend. De fortificatiewerken dienden op een aparte rekening te worden gebracht. De werken werden begroot op fl 893.000.[81]

Van Suchtelen kreeg opdracht het project zo snel mogelijk op te starten om in 1783 de eerste aanbestedingen te kunnen doen. Tevens werd bericht gezonden aan de Staten van Zeeland in verband met hun gemetsgewijze bijdrage in de bedijking daar 2.650 hectaren binnen het Committimus zou vallen. De Zeeuwen reageerden verongelijkt dat ze niet eerder betrokken waren geweest. Na opheldering te hebben gekregen, met een kopie van het project en een kaart, gingen ze akkoord.[82] De uiteindelijk uitvoering zou slechts op enkele details afwijken van het oorspronkelijk plan uit 1780.[83] Van Suchtelen liet overal door middel van plakkaten en advertenties in kranten het project aankondigen met de vermelding dat eenieder die rechten meende te hebben in het te bedijken gebied zich moest melden. Ook al dreven sommige delen ervan reeds decennia en soms zelfs al twee eeuwen lang toch waren ze iemands eigendom. Oorspronkelijk waren naast particulieren vooral kloosters de rechtmatige eigenaars maar veel hadden hun belangen in Staats-Vlaanderen verkocht aan particulieren. Ook waren gronden van gods-

---

[78] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 14); *1.01.19*, nr. 345, fol. 1015v-1016; ZA, *2*, nr. 381, fol. 283, nr. 194, (15-9-1763); *3744*, nr. 1 (12-6-1781 & 1-5-1782), nr. 58. Sluis fort St.-Livinus. Nieuwe sluis Biesendijk Zuiddorpe.

[79] NA, *3.20.04.01*, nr. 37 (Dumoulin 25-3-1782: 'het geene hij bij diverse Stukken, zedert den jaare 1775, omtrent Staats-Vlaanderen, mogelijk tot vervelens toe, aan den Raad had voorgedragen, op nieuw gedeclareert dat Staats-Vlaanderen, zoo als het thans gestelt was, niet kon gedefendeert werden').

[80] NA, *1.01.19*, nr. 346, fol. 238v-239v, 302v-303, 310-310v, nr. 1109 Van Suchtelen 14-3-1782; Dumoulin 25-3-1782); *4.OMM*, nr. 122 sub V33, nr. 95 sub N63 (rap. Gyselaar, Visscher en de Kempenaar 23-7-1784 Litt. A) & N63a (brief 25-3-1782). Hij verzocht om op het octrooi van 21-12-1597 en res. 22-3-1635 te mogen bedijken.

[81] NA, *1.01.19*, nr. 347, fol. 630-630v, 738v-739, 1142v-1145, 1184-1184v. De kostenplanning was jaar 1 fl116.700, jaar 2 fl401.500 en jaar 3 fl475.500. De RvS zag liever fl300.000 in het eerste jaar als dat realiseerbaar was.

[82] NA, *1.01.19*, nr. 347, fol. 630, 738, 1143, 1187v-1188, nr. 1102 (Van Suchtelen 18-12-1780); ZA, *2*, nr. 217 (2-12-1782) & 218 (17 & 21-3-1783).

[83] Bij Zwartenhoek werd i.p.v. het oude dijkstaal een korte rechte dijk gebruikt als aansluiting op de Slotdijk, de sluis van Luntershoek was eerst meer zuidelijk gepland en tijdens het werk bleken extra verkortingen nodig.

dienstige instellingen na de Reductie, de overgang van de Spaanse naar de Staatse overheersing, genaast en vervallen aan de Republiek of aan haar gelieerde instellingen.

Voortvarend begon Van Suchtelen met de voorbereidingen waarover hij al op 11 februari 1783 rapporteerde. Toen hij op 8 juli de aanbestedingen voor de Kieldrechtpolder meldde, stelde hij voor om ook met de bedijking van Axel en Sas van Gent te beginnen, wat door de Raad op 31 juli 1783 werd afgehouden.[84] Slechts enkele werken mochten na goedkeuring van de bestekken worden aanbesteed. Op 28 augustus vond te Sas van Gent de aanbesteding plaats van de ringdijk rond de bouwput voor de zeesluis tegen het oude hoornwerk Het Pas. Op 18 september volgden soortgelijke aanbestedingen voor de schutsluizen bij het Koegors en Luntershoek. De bouw van een gemetselde zeesluis (de Passluis) met vier kokers in de bouwput bij Het Pas was op 26 februari 1784 aan de beurt. Daarna zou men het Sassegat afdammen en de Canisvlietschorren bedijken. De eerste aanzet was het verwijderen van de klepduikers uit de Eversdam wat nog in 1784 gebeurde. Toen de Passluis in 1785 zo goed als gereed was, vielen de werken stil en bleef de sluis in zijn bouwput liggen.[85] De aangelegde vingerlingen voor de schutsluizen bleven eveneens nutteloos liggen. Vanwege de Oostenrijkse dreiging werden de Eversdam en de zeedijken van de Ferdinanduspolder doorgestoken. Aannemer J. Huijsman dichtte de Eversdam begin 1786 op staatskosten voor fl 6.000.[86] De ingelanden van de geïnundeerde Ferdinanduspolder wensten hun vernielde sluis aan het Quapertsgat te vervangen en verzochten schadeloosstelling. Ze dachten de herdijking niet zelf te kunnen betalen. De polder bleef drijvende om te worden meegenomen in de generale bedijking tussen Hulst en Sas van Gent, waarbij de dijken als verkorting zouden fungeren. Naast dit uitstel verkregen ze tijdelijk een tegemoetkoming over 290 hectaren geïnundeerd land.[87]

Op 24 augustus 1786 probeerde Dumoulin het op de achtergrond geraakte bedijkingsproject terug op het netvlies van de Raad van State te krijgen. Hij gaf aan dat het zeer voordelig zou zijn als de dijken, die het Committimus aan het vasteland zouden hechten, zo ver mogelijk buitenwaarts gelegd werden. Daar het hemzelf onmogelijk was ter plaatse alles *en detail* te onderzoeken en de peilingen te doen, stelde hij voor enkele deskundigen in te schakelen. Dat werden Raven, de kapitein-ingenieurs Van Barnstad, De Freijtag en Wiedeman, luitenant-ingenieur Van der Plaat en dijkbaas Klaas Goudriaan. De intentie was om het gebied 'te bewaaren voor een eerste coup de main'. Op 25 november dienden de heren twee memories voorzien van een begroting in over de geprojecteerde bedijking.[88] Hierin waren hun aanbevelingen verwerkt hoe de bedijking op dat moment het best aangepakt kon worden. Door de inundaties tijdens de Keteloorlog waren er veranderingen opgetreden, met name de gaten in de Ferdinanduspolder waren diep uitgeschuurd. Ze kwamen tot het oordeel dat in één keer bedijken niet alleen gevaarlijk was maar ook ondoenlijk vanwege het aantal benodigde schuiten, arbeiders, vletgrond, rijshout *et cetera*. Dat verschillende aannemers gelijktijdig grote gaten moesten afsluiten, achtten de heren onuitvoerbaar. Ze adviseerden het project in drie stukken op te delen: eerst de schorren van Canisvliet, dan die van Absdale, Sint-Anna, Moncado en de Hulstervlakte en tenslotte de Axelsevlakte. Een van de nieuwe voorwaarden was dat er een verkorting moest worden gemaakt aansluitend op de vesting van Axel in verband met de communicatie met Vlaanderen. De heren beseften terdege dat de scheepvaart naar Axel, Hulst en Sas van Gent door de opslibbing in de buitendijks gebleven kanalen, ondanks alle schuring, op termijn zou komen te vervallen. Bij niet bedijken zou hetzelfde gebeuren maar dan kon men niet meer de schorren inunderen vanwege hun hoogte. Na bestudering van het project, van de uitgebreide memorie van 26

[84] NA, *1.01.19*, nr. 348, fol. 124v-125, nr. 349, fol. 578v-579, 660.
[85] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 18, 20.
[86] NA, *1.01.19*, nr. 359, fol. 1095v.
[87] NA, *4.OSK*, nr. V42; *1.01.19*, nr. 569.
[88] NA, *1.01.19*, nr. 359, fol. 1350v-1351, nr. 360, fol. 1767; *4.OSK*, nr. V42; ZA, *361.1*, nr. 247 (mem. 25-11-1786).

januari 1787 van Dumoulin erover en ruggenspraak met de Staten-Generaal, de provincie Zeeland en de prins werd hun advies op 23 februari door de Raad van State overgenomen. Aanvullend stuurde Raven nog een memorie over enkele praktische zaken.[89] Daar de dreiging vanuit Oostenrijk uit de lucht was, kon opnieuw een aanvang gemaakt worden met de werken. De benodigde gelden zouden gevonden worden door *negotiatie* (het sluiten van leningen). Wiedeman, Van der Plaat en Raven kregen de leiding, Van Barnstad diende de boekhouding te doen, uitgesplitst in bedijking en fortificaties. Voor verder opzicht mocht Jan Francies van Waesberghe worden ingehuurd naast de ingenieurs Jacobus Arnoldus van Kesteren en David Ragay.[90] Toch leefden er onder de leden van de Raad van State nog bedenkingen. De gecommitteerden die in mei 1788 op bezoek kwamen, bleven bezwaren opperen tegen een bedijkte Canisvliet daar ze het opslibben der kanalen vreesden. Niet alleen zou dat het verval van de scheepvaart en de handel inhouden maar vooral het defensieoogmerk teniet doen. Raven, die in 1785 Jacob van Doeveren na diens overlijden was opgevolgd, hamerde echter op het vooral tijdig, dat wil zeggen bij een relatief lage ligging, bedijken der schorren.[91] Hiermee handelde hij tegenovergesteld aan zijn voorgangers.

Een bijkomende zaak was dat de uitwatering van de Hulsternieuwland-, Havik-, Groot- en Klein-Cambronpolder moest worden verlegd. Deze polders moesten tijdens de werken, of een later te vormen inundatie, door de sluis van Campen op het Hellegat lozen. Na het gereedkomen van de bedijking bleef de suatie geruime tijd via Campen lopen doordat de waterstand in het scheepvaartkanaal zo hoog mogelijk werd gehouden. De sluizen te Campen konden al dit binnenwater nauwelijks verwerken, wat tot ongerief in de Stoppeldijkpolder leidde.[92]

In het voorjaar van 1787 werden in Sas van Gent de nog uitstaande werken voor de bedijking van Canisvliet in twee percelen aanbesteed. De polder lag nog datzelfde jaar droog. De tot winterdijk verzwaarde Eversdam zou later, als de generale bedijking gereed was, deels worden geslecht in verband met de doorlopende inundatie. Tegelijkertijd vond van de tweede bedijking, die tussen Zwartenhoek en Hulst, de besteding plaats van de beversing van de Ferdinanduspolder. De rest volgde in de jaren daarna. Op 5 oktober presenteerde Raven een zeer gedetailleerd overzicht van de werken met een opsomming van wat sedert 1783 gereed was gekomen, waaraan werd gewerkt, wat al was aanbesteed en wat nog aanbesteed diende te worden met als eindjaar 1790. Enkele weken later volgde van zijn hand een overzicht van de bestekken, aannemers en de aannemingssommen.[93] Vanwege de omvang van de werken en de daarvoor benodigde zeer grote hoeveelheid werkvolk, zond de prins tegen half maart 1788 op verzoek van de directie vijftig man met de nodige officieren en onderofficieren, ter voorkoming van onlusten. De militairen werden gehuisvest in de houten barakken bij het fort Nassau. De commandeurs van Hulst en Axel werden aangeschreven om assistentie te verlenen mocht zich een oproer voordoen.[94]

Door een opeenvolging van tegenslagen bleek het niet mogelijk om voor 1789 de Hulstervlakte en de winterdijk bij Axel te sluiten. Met aannemer Marcellis Duijbus werd overeengekomen om de werken winterklaar te maken waarvoor hem op 26 september fl 60.000 aan penningen werd toegezegd. In een rekest om nog eens fl 51.000 in december verzocht hij ofwel van het werk te worden ontslagen ofwel op zijn voorwaarden voort te gaan. Hij eiste fl 250.800, vrijwaring van verdere rampen en meende pas in 1790 de gaten te kunnen sluiten. Op 22 februari 1789 bezochten enkele heren van de Raad van State de werken. Ze bespraken hoe de bedij-

[89] NA, *1.01.19*, nr. 361, fol. 342, 346. Het betrof zaken als vrijdommen, toegang tot de werken etc.
[90] NA, *1.01.19*, nr. 360, fol. 1350, 1767, nr. 361, fol. 134-134v, 273-274v, 343-346, 548, 548; *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 25). J.F. van Waesberghe (1737-1797) was van huis uit landmeter, woonachtig in Hulst en vertegenwoordigde als rentmeester de belangen van o.a. de abdijen van Boudelo en Cambron.
[91] NA, *1.01.19*, nr. 1615, vb 1788, fol. 21-22, 23-28.
[92] ZA, *3832*, nr. 8, fol. 147v, 151v-152, 162v, nr. 12 (29-7-1802); NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V38 (doc. 14).
[93] NA, *1.10.42*, nr. 64 (Raven 5-10 & 24-11-1788).
[94] NA, *1.01.19*, nr. 364, fol. 100v-101.

king bij Luntershoek dat jaar voltooid kon worden en welke nieuwe werken nog gedaan moesten worden.[95] Daar met Duijbus niet tot een vergelijk kon worden gekomen, werd omgezien naar een andere deskundige. Die werd gevonden in Johannes Huijsman die aangaf de klus nog hetzelfde jaar te kunnen klaren voor fl 270.000. Tot een bedrag van fl 80.000 hoefde hij geen schadeloosstelling, mits de beslissing voor 24 maart 1789 zou vallen. Op 20 maart ging de Raad van State op zijn aanbod in en op 27 maart lag er een nieuw contract.[96]

Op 9 en 23 september 1789 ontving de Raad van State telkens bericht van de directie over het resultaat van de onderhandelingen, wegens het voltrekken van de bedijking bij Axel, die eveneens met Huijsman werden gevoerd. Na ontvangst van het commentaar van Dumoulin op 5 oktober, bleef de Raad van State, mede door de hoge prijs die hij vroeg, een voorkeur tonen voor een publieke aanbesteding boven een onderhands contract.[97] Na een bezichtiging ter plaatse op 12 november vond aanbesteding van de verkorting en de slotdijk plaats op 17 november 1789 te Hulst. Ondanks dat tot fl 306.000 werd opgeroepen, reageerde niemand van de aanwezige aannemers en mislukte derhalve de aanbesteding. Na enige ruggenspraak kreeg Raven van de Raad van State alsnog autorisatie om Huijsman en consorten te contracteren. Volgende op een extra inspectie van de site werd het contract op 2 december 1789 te Axel gesloten, waarbij de werken werden aangenomen voor fl 321.500.[98]

In maart 1789 stuurde de provincie Zeeland twee ingenieurs, A. Dingemans en A. Noordhoeve, om inspectie te doen en hun bevindingen te rapporteren inzake het project. Na een twaalf uur durende inspectie met Raven op 21 en 22 maart volgde een weinig flatteus rapport dat werd doorgestuurd naar de Raad van State. Dit ontlokte de directie een zeer heftig weerwoord, waarna beide rapporten werden voorgelegd aan Dumoulin. Deze adviseerde om het plan ongewijzigd uit te voeren en zich niet door de Zeeuwen van de wijs te laten brengen, waarna Zeeland zich verder afzijdig hield van de uitvoering van de werken.[99]

Ondanks de vele tegenslagen zoals ijsgang, grondvallen, verzakkingen en een klein arbeidersoproer, waardoor soms geschoven moest worden met de aanbestedingen, bleef men goed op schema liggen en kon in 1790 de slotdijk bij het Koegors worden voltooid. Aanvullend werden aanbestedingen toegevoegd in functie van de bedijking en verdediging. In de jaren daarna ging men verder met de inrichting van de nieuwe polders met trekpaden voor de scheepvaart, het afgraven van de verkortingen en omzetten in wegen, het vervangen van de houten duikers door wegneembare bruggen, het trekken van kavelsloten *et cetera*. Voor de Moerspuipolder en de achterliggende polders kwam het bedijken en het graven van de watergang naar Zwartenhoek in 1790 geen moment te vroeg. In 1787 was de zeesluis van de polder dusdanig met zand gevuld dat de deuren nauwelijks meer werkten.[100] Om de Karnemelkpolder en hoge landen bij Zelzate te laten sueren, werd een watergang door de Anthonijpolder op de Canisvlietkreek gegraven.[101]

In 1780 had Dumoulin al aangegeven de inundatie in twee delen te willen verdelen, een kleine inundatie van circa 25% van het oorspronkelijk areaal met overwegend zoetwater vanwege de landbouwbelangen en een grote inundatie waarbij het volledige bedijkte gebied zou worden geïnundeerd met zeewater.[102] Op het eind van 1789 vingen de eerste inspecties voor dat deelproject aan. De kosten probeerde men zoveel mogelijk op de betrokken polders te ver-

[95] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 37.
[96] NA, *1.01.19*, nr. 366, fol. 1121-1121v, nr. 367, fol. 32-32v, 258-258v, 317-318v, 333-334, 373, 497-497v.
[97] NA, *1.01.19*, nr. 368, fol. 1030-1031v, 1143-1143v, 1152-1153. Alles in één hand houden, had de voorkeur van de directie daar die gemakkelijker alle werken naadloos op elkaar kon doen aanschuiven.
[98] NA, *1.01.19*, nr. 368, fol. 1342, 1402; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 58, 59.
[99] NA, *4.OMM*, nr. 123, sub 38 (doc. 39 & 40); *1.01.19*, nr. 368, fol. 800v-801, 952, 1131-1131v; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 39.
[100] ZA, *3748*, nr. 1, fol. 125v-127v.
[101] NA, *1.01.19*, nr. 368, fol. 725v-726, 876.
[102] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 60 (notitie Raven).

halen, daar een deel der ingelanden ervan zou profiteren.[103] Om praktische redenen werd de zoetwaterinundatie veranderd in een met zeewater. Achter de tragels kon zoetwater worden opgehouden en bleven de landerijen geschikt voor de landbouw. Om het beoogde te verwezenlijken, moesten enkele sluizen van functie veranderen en werden aanvullende werken aangelegd zoals een extra sluis, enige verlaten en tragels om de inundatie te beperken tot de laagste delen. Dit zou binnen de generale bedijking ruim fl 56.000 kosten. Voor de kleine inundatie was veel minder water nodig. Het uitgangspunt was 10 tot 30 centimeter water op de landerijen. Na het gereed komen van de grote werken kon ingekrompen worden op het toezicht. In 1791 kwam dat in handen van Waslander en Raven.[104]

Binnen enkele jaren ontstonden nieuwe problemen. Ten eerste was daar het fenomeen van de paalworm. De schade aan de houten deuren en paalwerken was enorm en in 1792 werd volop gewerkt aan het beslaan ervan met roodkoper. In 1794 was het weer zover en toen probeerde men het houtwerk met 'planken, papier en koehaijer in plaats van koper, tegens de zeewormen te voorsien'.[105] Een ander probleem veroorzaakten de nieuwe bewoners door het lukraak aanleggen van beletsels zoals voetpaden, coupures en dammen, waardoor de suatie en de inundatie in het gedrang kwamen. De magistraat en de ingenieurs werden door de Raad van State aangezegd dit soort zaken te herstellen op kosten van de overtreders.[106] Een derde probleem was de enorme opslibbing voor de scheepvaartsluizen. In het Hellegat noemden schippers de toestand al in 1792 hopeloos. Ook het haventje van Cambron slibde dicht waarna een dam de brug erover verving.[107] In dat jaar ging er ook een resolutie van de Raad van State uit hoe om te gaan met de polderkaarten van de ingedijkte schorren. Vanwege het militaire karakter van de bedijking was het niet toegestaan om, zonder voorkennis van de genoemde Raad, kopieën te maken. De ingelanden konden, voor zover het hen aanging, extracten ontvangen.[108] Aangaande de aanleg van bruggen was de Raad van State zeer terughoudend, gezien de immense kosten om ze te bewaken. Tussen Sas van Gent en Hulst ging men over tot het gebruik van tijdelijke bruggen van ribben en dorsvloerdelen tijdens het werk op de velden, die na gebruik werden afgebroken en opgeslagen.[109]

In juli 1793 adviseerde De Freijtag de inundatieplannen bij Sas van Gent wat aan te passen vanwege de Anthonijpolder. Die viel niet in de inundatie en naar zijn mening kon de vijand de resterende dijk van die polder gebruiken om het nieuwe Pasfort te naderen. Werd dat veroverd dan lagen de Autrichepolder en de defensie van de vesting open. Hij vond een goedkoper alternatief in de Vissersverkorting en twee verlaten voor de Zuidkreek. Die verlaten belemmerden de afvoer uit de Oudenburgsesluis. De gedachte was dat Oostenrijk óf bondgenoot zou zijn óf zich zou verbinden met de vijand en daarom was de verdediging van de Autrichepolder en van Sas van Gent belangrijker.[110] In de zomer van 1794 moest de Passluis worden beschermd met een zoute vingerling. Tijdens de werken namen de Fransen de streek over waarna de polder de sluis voor eigen rekening afmaakte.[111]

---

[103] NA, *1.01.19*, nr. 369, fol. 152-152v, nr. 371, fol. 1063-1064.
[104] ZA, *361.1*, nr. 249 sub 53, 55, 62, 64, 68, 69, 71, 73; NA, *1.01.19*, nr. 372, fol. 369-378, 404-404v.
[105] NA, *1.01.19*, nr. 375, fol. 495, nr. 1619, vb 1792, fol. 77v-84, nr. 382, fol. 399; ZA, *361.1*, nr. 249 (bestek 31-5-1790).
[106] ZA, *6060*, nr. 717 (15-11-1791 met res. RvS 1-11-1791).
[107] NA, *4.OMM*, nr. 123, sub V38 (doc. 48); NA, *1.01.19*, nr. 377, fol. 1207, 1216, nr. 378, fol. 249, nr. 379, fol. 1008v; GAH, *HA*, nr. 78 (res. SG 31-5 & 27-9-1792); ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 136, 140. Dam haven Cambron aangenomen 12-2-1793 door L. Deijer voor fl320, de helft voor rekening van HA en de helft voor de Staat.
[108] ZA, *3738*, nr. 1 (7-11-1792, res. 12-1-1792). Johannes Bernardus Steenput (1763-1837) was als landmeter de opvolger van de op 31-12-1789 overleden David Hattinga.
[109] ZA, *3738*, nr. 1 (verzoek 8-8-1792); NA, *1.01.19*, nr. 377, fol. 1507.
[110] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V42; *4.OPV*, nr. S25; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 148.
[111] ZA, *3738*, nr. 1 (brieven 30-8 & 25-10-1794).

13.6. De 'generale bedijking' Sas van Gent - Hulst, uitvoering vanaf 1787

In het voorgaande is vooral ingegaan op de politieke aspecten van de totstandkoming van de generale bedijking. In deze paragraaf gaan we in op het verloop van de werkzaamheden.[112] Voor een overzicht van de kosten zie in bijlage 7 tabel 17.9, voor de afmetingen van de sluizen zie in bijlage 5 tabel 17.3 en voor die van de dammen en de dijken zie in bijlage 5 de tabellen 17.4 en 17.5. Na het besluit de werken in afzonderlijke gedeelten te laten uitvoeren, volgden enkele ronden met aanbestedingen. In 1787 betrof dit de aanleg van de zeedijk door het Sassegat aansluitend op het vingerling van de sluis, twee verkortingen en het veranderen van de Eversdam in een voorlopige zeedijk of winterdijk. De opzet was om vanaf de Eversdam geleidelijk aan de komberging – en daarmee de hoeveelheid water die bij elk getij door het Sassegat passeerde – te verkleinen. Door middel van klepduikers in de twee verkortingen, de Molenverkorting en de Vissersverkorting, kon men telkens het beverste gebied ontwateren. Toen de afdamming van het Sassegat gereed was, ging landmeter David Hattinga aan het werk om de polder op te meten en de verkaveling op de nieuwe kaart aan te brengen. De twee verkortingen werden afgegraven tot op 0,3 tot 0,55 meter boven het schor en tonrond afgewerkt met zoden om als basis te dienen voor twee doorgaande polderwegen. Waterleidingen, berm- en kavelsloten werden gegraven en waar nodig bruggen gelegd. De grote zeesluis aan Het Pas, die enkele jaren in zijn sluisput had liggen wachten, werd in de zomer van 1788 gebruiksklaar gemaakt.

Eenzelfde procedure werd gevolgd in het grote stuk tussen Zwartenhoek en Hulst, dat in twee delen werd aanbesteed en bedijkt.[113] Het oostelijke deel had als sluitstuk de afdamming van het Hellegat die in 1788 was voorzien. Vandaar dat halverwege een winterdijk was gepland om de winter 1788/1789 door te komen. Het westelijke deel zou een jaar later volgen. Door enkele grote tegenslagen bij aannemer Duijbus van de Hulstervlakte werd dat voor beide deelprojecten één jaar later. De eerste reeks van aanbestedingen van 1788 omvatte de winterdijk, het merendeel der verkortingen en de bouw van de schut- en inundatiesluizen, waarvan de constructie op twee jaar was gesteld.

Om de Hulstervlakte bij Luntershoek te kunnen afsluiten, diende het immense stroomgebied van meer dan 2.000 hectaren met een tiental verkortingen te worden gecompartimenteerd. In dat kader werd in het voorjaar van 1787 een suatiesluis, het dichten van de coupures en het tot verkortingen maken van de dijken van de verdronken Ferdinanduspolder aanbesteed, waarmee deze laatste weer droog viel. De oude zeedijk van Absdale werd in een verkorting veranderd waarvoor enige gaten moesten worden gedicht. Om dat mogelijk te maken, had men eerst door Absdale een lange noordwaarts lopende verkorting getrokken, de huidige Polderstraat. Daarna volgde de aanleg van een zeer lange verkorting, de komtragel genoemd (thans de Hogeweg), langs de schorrand, vanuit het Havenfort tot aan de zomerkade die de nieuwe zeedijk moest worden. Hierin werd een stuk tragel van de Absdale- en Sint-Annaschorren ingepast. Bij het Havenfort damde de verkorting de Nassaukreek ten zuiden van de haven af. Dit stuk, waartegen later de kleine inundatie zou stuiten, kwam in de loop van 1788 ondanks enige tegenslag gereed.[114] In het oudste plan liep de verkorting niet tot aan de eerder genoemde zomerkade maar in een rechte lijn op fort Kijkuit. Na de aanleg van een laatste verkorting door de Hulstervlakte (Achtste Verkorting) was de nieuwe zeedijk voorzien tussen Luntershoek en de Beoostenblij-Benoordenpolder. Met het oog op de naderende winter en de ontstane problemen met het dichten van de slotdijk en de verkorting door de Hulstervlakte leek het verstandig de komtragel over

[112] NA. *1.10.42*, nr. 64 (mem. Raven 5-10 & 24-11-1788); *1.01.19*, nr. 2190-III (bestekken); *4.OSK*, nrs. V17, V42 (12-7-1787) & V43; *4.VTH*, nr. 2991; ZA, *361.1*, nr. 249 (mem. & begroting Raven 25-11-1786; condities/ bestekken cf. res. 23-2-1787; aanbestedingen).

[113] NA, *4.VTH*, nr. 2992 uit 1788 is een kaart die hoort bij deze 'oostelijke' en 'westelijke' bestedingen. Van beide delen zijn de tragels en dijken dan ook in een andere kleur aangegeven.

[114] NA, *1.01.19*, nr. 1615, vb 1788, fol. 28-31; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 11.

de hele lengte te verzwaren tot een winterdijk, hetgeen nog datzelfde najaar van 1788 geschiedde. Door de afsluiting met één jaar uit te stellen, moesten de reeds gedane bestedingen van een groot aantal werken met één jaar worden opgeschort.[115]

Op 10 en 11 januari 1788 gaf Jan Raven aanwijzingen aan de gegadigden tot het leggen van een winterdijk tussen Axel en het Moerspui. Die dijk zou de scheidingslijn tussen oost en west vormen. Dit week af van het oorspronkelijke plan waarin de winterdijk was voorzien langs het schor van Moncado (Eerste Verkorting). De opzet in de Axelsevlakte was om vanaf de Hulstervlakte (Derde Verkorting) met verkortingen westwaarts op te rukken totdat de winterdijk kon worden gesloten. Dit liep anders gezien de tegenslagen die aannemer Duijbus ondervond met die sluiting. Vandaar de beslissing eind 1788 om de Eerste Verkorting conform het oorspronkelijke plan te verzwaren tot een winterdijk. Ook hier leidde dat tot één jaar uitstel.[116] Duijbus had dit deel van de werken, met inbegrip van het trekken van de kavelsloten en slechten der verkortingen te Axel op 15 januari 1788 aangenomen voor fl 130.000.

In het voorjaar wist men het gat in de verkorting over de Hulstervlakte te dichten. Het sluiten van de Hulstervlakte bleek geen sinecure zodat op het laatst nog besloten werd tot de aanleg van een verkorting dwars over het huidige Groot Eiland van de Vijfhoek naar de Hogeweg. Zowel de schutsluis als de afdamming kwamen in 1789 gereed. Tegen die tijd was het trekpad van Luntershoek naar Hulst ook gereed. Met de magistraat van de stad was een overeenkomst gesloten tot het opknappen van de haven. Na de sluiting van het Hellegat besteedde Raven te Luntershoek op 15 augustus 1789 het slechten van alle verkortingen en winterdijken tussen Luntershoek en Axel, alsmede het leggen van vier bruggen aan.[117]

Voor de optimale aanvoer van oppervlaktewater naar de sluis van Reigersbosch besloot de Raad van State op 4 juli 1788 tot het graven van een suatiekanaal vanaf die sluis via een coupure bij Absdale naar de te kanaliseren Papalekreek en zo verder tot halverwege de Steensedijk. Met twee nieuwe coupures te maken in die dijk kon de afvoer van de achterliggende polders worden verzekerd.[118] Een jaar later werd de kraagdijk van het Quapertsgat doorgraven en overbrugd om ook de afwatering van de Ferdinanduspolder op dit kanaal te brengen.

In de loop van augustus 1789 inspecteerde de directie de grotendeels leeggelopen Hulstervlakte op ondiepten. Nabij de Achtste Verkorting lag een ferme zandplaat die het graven van een kanaal noodzakelijk maakte, hetgeen direct daarna geschiedde. De streefdiepte in het hele scheepvaartkanaal bedroeg minimaal 2,5 meter onder het normale peil.[119] Het wegzinken van de nieuwe suatie-inundatiesluis van Reigersbosch begin september 1789 was een kink in de kabel. De achterliggende polders ondervonden al snel wateroverlast. Om dat te verhelpen, werden de toldeuren in het sas van Luntershoek benut, wat niet werd gewaardeerd door de schippers. Hun klacht werd afgewezen maar om hen zoveel mogelijk ter wille te zijn, zou water worden ingelaten zolang het de suatie niet hinderde.[120] Na het gereedkomen van de nieuwe sluis bleven de schippers klagen, nu over het kortelings gegraven kanaal door de zandplaat dat te smal zou zijn om elkaar te passeren. Dat resulteerde in de aanbesteding van de verbreding met 3,8 tot 7,2 meter op 16 maart 1790.[121]

Het bedijken van het tweede deel, tussen de winterdijk en de lijn Koegors – Zwartenhoek zou ook twee jaar in beslag nemen. De vroege aanbesteding van de sluizen had er alles mee te maken dat ze gereed zouden zijn voordat de laatste gaten in de slotdijk zouden worden gedicht. Om alles in goede banen te leiden, kreeg Wiedeman twee ingenieurs toegevoegd, Pieter Henne-

[115] NA, *1.01.19*, nr. 366, fol. 1072, 1046v.
[116] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 1; NA, *1.01.19*, nr. 364, fol. 99-100, nr. 366, fol. 1046, 1164.
[117] NA, *1.01.19*, nr. 367, fol. 419-419v; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 50, 53.
[118] NA, *1.01.19*, nr. 365, fol. 809v-810, 840, 1004.
[119] NA, *1.01.19*, nr. 368, fol. 970-971v, 1148v. @ fl6.406.
[120] NA, *1.01.19*, nr. 368, fol. fol. 1104, 1131-1131v, 1145, 1159-1161; *4.OMM*, nr. 123, sub V38 (doc. 41-44); NA, *3.20.55*, nr. 164 (De Freijtag 11-12-1789).
[121] NA, *1.01.19*, nr. 369, fol. 305-306, nr. 370, fol. 546. @ fl5.400.

quin en Eggerig Sluijterman. Na het afdichten en verzwaren van de winterdijk voor Axel in 1789 waren de achterliggende schorren en slikken tussen hun verkortingen met water bezet gebleven. Op 5 juni besliste Raven dat alle dammen moesten worden versterkt met rijs vanwege de aanhoudende sterke noordwestenwind.[122] De sluizen kwamen in het najaar van 1789 gereed. In dat jaar waren alle nog resterende werken aangenomen. Als eerste was een komtragel voorzien die de schorren tussen de Eversdam en de Verkensputten omsloot tot tegen de winterdijk van Axel. Het aldus bekade schor werd de Canisvliet-buitenpolder die een groot deel van de in 1672 geïnundeerde landen omvatte. Met het doortrekken van de komtragel naar de verkorting op fort Ferdinandus verwachtte men de afsluiting van de winterdijk voor Axel te vergemakkelijken. Om de daaropvolgende winter geen problemen te ondervinden met de aldus ontstane boezem was bij Axel een houten klepduiker noodzakelijk. Die kon en passant de zandplaat voor de haven wegschuren. De slotdijk kwam in 1789 en 1790 tot stand. Op 12 januari 1792 kreeg Raven de opdracht om in de door Steenput opgemeten nieuwe polders de aanleg van berm- en kavelsloten aan te besteden.[123]

In 1790 vond uitwerking plaats van de plannen om tot een kleine inundatie binnen de nieuwe polders te komen. Dumoulin diende daartoe diverse memories in waarin hij zowel de grote lijnen als de details besprak en toelichtte.[124] Voor de inundatie tussen Sas van Gent en Zwartenhoek kwam als beste oplossing een extra inundatiesluis bij Zwartenhoek uit de bus.[125] De grote sluis van het Pas zou dan alleen dienen ter suatie van de polders en achterliggende gebieden via de Oudenburgsesluis. In de Vissersverkorting was ter hoogte van de Trekgracht een verlaat met schotbalken voorzien. In tijd van vrede kon hierdoor afgewaterd worden op de grote zeesluis. Een tragel tussen de Eversdam en het Pas langs de zuidzijde van de Trekgracht (de latere Molenkreek) aansluitend op de Vissersverkorting vormde de begrenzing van de kleine inundatie. De zeesluis van Zwartenhoek verzorgde de suatie van het Overkwartier ten zuiden van Axel, het achterliggend Vlaams gebied en een groot gedeelte van de Beoosten- & Bewestenblijpolder. Tragels aan weerszijden van de suatiekil zouden deze van de kleine inundatie scheidden. Het bestaande fort beschermde de noodzakelijke coupure in de Eversdam, waarover de polder een brug mocht leggen.[126] Sedert de zomer van 1791 belette een houten beer de passage over de Axelse komtragel langs de Verkensputten naar de Zwartenhoek en de Autrichepolder. Vanaf de Eversdam moest de Axelse komtragel worden doorgetrokken tot tegen de Eerste Verkorting. Van daar af volgde hij de zuidoever van het Axelse Kanaal en sloot aan op de deels in een inundatietragel veranderde komtragel langs de Hulstervlakte. Het hele gebied ten noorden van de tragels behoorde tot de kleine inundatie en werd gevoed door (toldeuren in) de scheepvaartsluizen van Koegors en Luntershoek. Om de afwatering van het gebied ten zuiden van de Hulstervlakte (en later ook de gronden van Kieldrecht, Clinge en Jansteen) te verzekeren, werd het afwateringskanaal – de Linie genoemd – naar de sluis van Reigersbosch van kaden voorzien die aansloten op de tragels. De geplande inundatiesluis naast de zeesluis van Reigersbosch ging niet door. Een in 1791 aangelegd verlaat met schotbalken in de Eerste Verkorting separeerde de inundaties van de Hulster- en de Axelsevlakte. Vanwege de kleine inundatie werd de Hulster komtragel doorgetrokken tot tegen de straatweg van Sint-Jansteen met een inundatiekanaal ernaast. Dat stond in verbinding met het Steensegat in de Oversprong van Absdale. Een groot verlaat in de Steensedijk voor het Galgenwater vormde sedert 1790, vanwege het niveauverschil, de afscheiding tussen de inundatiebekkens van de Hulstervlakte en de Kieldrechtpolders. De oude sluis achter het Havenfort was eveneens in een verlaat veranderd.

[122] NA, *1.01.19*, nr. 364, fol. 453; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 44.
[123] NA, *1.01.19*, nr. 368, fol. 991v-993, nr. 375, fol. 54.
[124] NA, *1.01.19*, nr. 369, fol. 123-123v (2-2-1790), nr. 371, fol. 1063-1064 (8-9-1790), 1320-1320v (6-10-1790), nr. 373, fol. 700-700v.
[125] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 74 (Raven aan Waslander); NA, *1.01.19*, nr. 371, fol. 1063-1064; *4.OPV*, nr. S23a.
[126] NA, *1.01.19*, nr. 1617, vb 1792 fol. 80-81; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 96; *3738*, nr. 182 (bestek/condities).

Mocht een vijandelijke aanval nabij zijn, dan moest daar een coupure worden gemaakt. Tevens moesten dan 560 tot 750 meter brede coupures worden gegraven in de Axelse- en de Hulsterse komtragels om de grote inundatie doorgaand te maken (zie kaart 67). Binnen de kleine inundaties dienden alle wegen en dijken te worden afgegraven en waar nodig ook het maaiveld te worden verlaagd.[127] Kleine aanpassingen ter verfijning van de kleine inundatie volgden tot in 1794.

De totaalkosten van de bedijking tussen 1787 en 1794 waren, exclusief de verdedigingswerken, op fl 896.952 begroot. De werkelijk gemaakte kosten bedroegen, met inbegrip van de inundatietragels, verlaten, bruggen, bermsloten en een houten beer, meer dan fl 1.500.000. Met name de afsluiting van de Hulstervlakte had voor een substantiële overschrijding van het budget gezorgd. De bedijkingskosten werden zoals afgesproken voor een groot deel neergelegd bij de ingelanden. De militaire werken kwamen voor rekening van de Generaliteit. De eigen gronden werden zowel door Zeeland als de Generaliteit daarna verkocht.

KAART 67: 'GENERALE BEDIJKING' SAS VAN GENT TOT BOERENMAGAZIJN

Toelichting: De 'generale bedijking' met daarin de bedijkingsverkortingen, de fortificaties bij de sluizen, de zogenaamde kleine inundaties met hun tragels, de twee betragelde zoetwaterafwateringskanalen naar de sluizen van Zwartenhoek en Reigersbosch.

13.7. De fortificaties achter de waterlinies

In de oorspronkelijke plannen voor de militaire bedijkingen waren ook adviezen voor de fortificaties opgenomen. Tijdens het uit voeren van de bedijkingen werd hieraan nauwelijks of geen aandacht geschonken en verschoven die delen naar de achtergrond. De ontwikkelingen in Frankrijk na 1789 veroorzaakten de nodige onrust in Middelburg en Den Haag. In 1792 had Dumoulin in opdracht van de Raad van State Staats-Vlaanderen bezocht om te bepalen wat er nog gedaan moest worden aan de verdediging van onder andere de nieuwe bedijkingen. Toen de Franse oorlogsdreiging reëel werd, werd het tijd voor het treffen van maatregelen.

Om de toegang over de Nieuw-Passegeulepolder te bemoeilijken, waren achter de einddammen versterkte posten nodig. Op 28 januari 1792 gaf Dumoulin aan Van der Plaat opdracht om de ontwerpen te maken. Die werden hem op 11 maart toegezonden maar Van der Plaat was niet tevreden. De stenen beren lagen te dicht onder de oude zeedijken, de kreken, slikken en het afwateringskanaal verhinderden om met het werk buitendijks te springen en er stonden huizen. Aan de Magdalenapolder zorgde dat voor problemen met het concentreren van vuur op de beer.[128] Op 2 mei wees Dumoulin nogmaals op het belang van de posten. De stadhouder kon

[127] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 60, 64, 91, 94-96.
[128] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub 39 (brief 11-3-1792); *4.OPV*, nr. H826. Voor het Magdalenafort waren vier ontwerpen.

zich er goed in vinden zodat de Raad van State op 6 juni akkoord ging met de aanleg.[129] Tijdens hun bezoek op 11 en 12 juli constateerden Dumoulin en Raven dat de opslibbing in het Coxyschegat zulke vormen aannam, dat een volgende bedijking niet lang op zich zou laten wachten. Het werk aan de Bakkerspolder kon dientengevolge lichter uitvallen, waarmee de Raad van State akkoord ging. Dat bleek een miscalculatie daar de opslibbing nadien sterk verminderde. Op 24 juli 1792 werden de aanbestedingen goedgekeurd. De batterijen kwamen eind van het jaar gereed.[130] Bij een oeverval op 1 mei 1793 verzakte een deel van het Magdalenafort en de aangrenzende sluisvleugel.[131] Daar de opslibbing in het Coxyschegat uitbleef, werd het verdedigingswerk achter de Bakkersdam volgens het oorspronkelijke plan verzwaard. Dat op 18 december 1793 aangenomen werk was in de loop van juni 1794 gereed.[132] De situatie bij de Magdalenapolder was toen zo kritiek dat er een inlaagdijk nodig was en zinkwerken en bestortingen plaatsvonden tot 'dekking van het retrenchement' én tot behoud van de polder.[133]

In zijn bedijkingsplan van 1780 ging Van Suchtelen uit van een groot verdedigingswerk in de Willem-Hendrikpolder achter het Boerenmagazijn. De opslibbing na de bedijking van de Nieuw-Kieldrechtpolder verliep veel sneller dan hij had verwacht zodat, in afwachting van de volgende bedijking, met minder volstaan werd. Op 20 juni 1792 stelde Dumoulin enige verbeteringen voor. Volstaan werd met het versterken van de middelste batterij en de walgangen. Het ontworpen kapitaal werk in de zuidoosthoek van de Willem-Hendrikpolder kwam niet tot uitvoering. De verwachting was dat op tamelijk korte termijn nieuwe bedijkingen zouden worden uitgevoerd. Dat zou het fort overbodig en een werk aan de Graauwsenhoek noodzakelijk maken.[134]

Achter de generale bedijking nam Van Suchtelen in 1780 omtrent de fortificaties een afwachtende houding aan. Hij voorzag geen snelle opslibbing in het Hellegat en het Axels Kanaal. Eventueel kon de dijk van de Beoostenblij-Benoordenpolder worden versterkt met redans. Bij Sas van Gent waren enkele kleine werken nodig. Het Havenfort bij Hulst en de Steensedijk wilde hij geslecht hebben om de verdediging achter de kaai en de sluiskil te brengen. De kreken in de nieuwe polders waren ruim voldoende voor een doeltreffende inundatie. Het geld bestemd voor de defensie kon beter besteed worden aan twee goede schutsluizen.[135] Op 13 juli 1792 legden Van der Plaat en Raven de Raad van State de vraag voor of het niet gewenst was met de fortificaties te beginnen, zonder welke de inundaties van weinig nut zouden zijn. Pas na de oorlogsverklaring door Frankrijk raakte de besluitvorming in een stroomversnelling en werden in Den Haag knopen doorgehakt. De Freijtag en Van der Plaat kregen op 24 juni 1793 opdracht om na te gaan wat nodig was. Op 23 juli dienden de heren hun rapport in inclusief de deelprojecten en de begrotingen. Dat van Zwartenhoek volgde op 19 augustus. De nieuwe directeur Francois de Veye kreeg hun rapport op 12 augustus onder ogen. Na een inspectiebezoek te Zwartenhoek gaf hij op 4 september zijn oordeel.[136] Op 28 augustus beval de Raad van State voorlopig de aanbestedingen te doen van de werken aan Luntershoek, Koegors en Reigers-

[129] NA, *1.01.19*, nr. 376, fol. 585-586, 765-766v, 854-855v.
[130] ZA, *33.*1, nr. 699, fol. 120; NA, *4.OMM*, nr. 128 sub V120 (De Freijtag & Van de Plaat 18-9-1793), nr. 123 sub V42 (mem. Freijtag & Van de Plaat 25-7-1793) & V39; *1.01.19*, nr. 376, fol. 976-977v, nr. 377, fol. 1331v, 1469-1469v, 1592, nr. 378, fol. 23, nr. 382, fol. 31v.
[131] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 139; NA, *1.01.19*, nr. 377, fol. 1469, nr. 384, fol. 1075.
[132] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 10-12-1793, 2; NA, *4.OPV*, nr. H827; *1.01.19*, nr. 1618, vb 1794, fol. 29-30, nr. 381, fol. 2121-2122v, 2430v-2431v, nr. 384, fol. 1204.
[133] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 156-159, 161; NA, *1.01.19*, nr. 383, fol. 706, 860, 874.
[134] NA, *1.01.19*, nr. 376, fol. 854-855v, 1024-1024v, nr. 382, fol. 455; *4.OMM*, nr. 123 sub V39 & V42; *4.OPV*, nrs. H832-832C.
[135] NA, *1.01.19*, nr. 1102 (Van Suchtelen 18-12-1780). Het slechten zou op fl10.000 komen.
[136] ZA, *140*, nr. 6; NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V42, nr. 97 sub N70 (Van Westenhout 24-8-1793); *1.01.19*, nr. 380, fol. 1232, 1514v, 1579, 1627-1627v, 1724v, nr. 381, fol. 2093, 2121.

bosch.[137] Aangaande de werken aan Zwartenhoek, Het Pas te Sas van Gent en de voorgracht aan het Boerenmagazijn viel de beslissing op 12 november. Het slechten van het Havenfort en de gedeeltelijk sloop van de forten Moerschans, De Raap, Kijkuit en Zandberg mocht in het voorjaar van 1794 beginnen. De gronden konden verkocht worden op conditie dat de slechting binnen zes jaar tot een zeker peil zou zijn. Raven kreeg het toezicht.[138] Bij de sluizen van Reigersbosch en Zwartenhoek waren aanvankelijk stenen beren gepland maar in het gekozen ontwerp vervielen ze.[139] Op 31 december keurde de Raad alle bestedingen goed en kon er begonnen worden.[140] Tussen Reigersbosch en het Koegors waren extra posten voorzien maar die konden op het laatste moment in korte tijd worden aangelegd. Alle fortificaties kwamen in de loop van 1794 gereed.[141] Op 7 mei ontvingen Van der Plaat en Freijtag machtiging om de vijf forten bij Hulst te verkopen. Die lieten daar geen gras over groeien en meldden op 13 juni de verkoop van de vier oostelijke forten. De inval van de Fransen voorkwam de afhandeling ervan. Het geslechte Havenfort werd vanaf 7 mei voorlopig verpacht.[142]

13.8. De Franse inval 1792-94, context

Ofschoon de Keteloorlog, zoals in het vorige hoofdstuk is besproken, voor de Oostenrijkse keizer Jozef II niet onbevredigend afliep, waren er binnenslands serieuzere problemen. Zijn hervormingsdrang liep spaak op de elites in de Zuidelijke Nederlanden en leidde tot een conservatieve opstand, de Brabantse Omwenteling. De keizerlijke garnizoenen bleven geïsoleerd achter in de forten Liefkenshoek, Vlaams Hoofd en de citadel van Antwerpen. Als *États Belgiques Unis* genoten de Zuidelijke Nederlanden vanaf 11 januari 1790 een zekere vorm van onafhankelijkheid als Republiek.[143] De militaire bevelhebbers in Staats-Vlaanderen kregen de opdracht zich voor te bereiden op een *coup de main*.[144] De ontnuchtering volgde toen keizer Leopold II van Oostenrijk, na de dood van zijn broer, tussen 24 november en 7 december 1790 het gewest terug onder Oostenrijks gezag bracht.

Terwijl in de Zuidelijke Nederlanden een conservatieve opstand woedde, vond in Frankrijk de zogenoemde Franse Revolutie plaats. De gebeurtenissen volgden elkaar snel op met de bestorming van de Bastille (14 juli 1789), de afschaffing van het *Ancien Régime* (4 op 5 augustus) en de afkondiging van een 'Verklaring van de rechten van de mens en de burger' (op 26 augustus). De gematigde revolutionairen legden het al snel af tegen de radicalen. Het nieuwe regime wenste, net als de Franse koningen voordien, natuurlijke grenzen maar stelde zich ook ten doel de republikeinse beginselen te verspreiden. Ze meende zich te moeten beschermen tegen het heersende 'despotisme' in de omringende landen. Op 20 april 1792 verklaarde Frankrijk de oorlog aan de nieuwe Oostenrijkse keizer Frans II en viel in juli Vlaanderen binnen. Daar de keizer zich met de Pruisen had verbonden, verliep de oorlog in het begin ongunstig voor de Fransen. Op 24 oktober, viel generaal Dumouriez met 40.000 man nogmaals de Zuidelijke Nederlanden binnen en wist een Oostenrijks leger op 6 november bij Jemappes te ver-

[137] NA, *1.01.19*, nr. 380, fol. 1670, nr. 381, fol. 2051-2051v, nr. 382, fol. 248-248v, 276, 886, 943. Aannemers: C. Ukaar (Luntershoek) à fl15.000, L. de Borst (Reigersbosch) à fl24.000 & J. van Hoove (Koegors) à fl10.500.
[138] NA, *1.01.19*, nr. 381, fol. 2093, 2121-2122v, 2275-2275v; *Oprechte Haerlemsche Courant*, 12-12-1793, 2.
[139] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 110; NA *4.OPV*, nr. S23; *4.OMM*, nr. 123 sub V39 & V40; *4.VTH*, nr. 3709. De kosten voor de vijf werken beliepen meer dan fl200.000.
[140] *Oprechte Haerlemsche courant*, 12-12-1793, 2; NA, *1.01.19*, nr. 381, fol. 2430v-2431v, nr. 382, fol. 714, nr. 383, fol. 714v, nr. 384, fol. 1330, 1494; *4.OMM*, nr. 123 sub V42 (begroting 25-7-1793). Aannemers: Lucas Plasschaert (Zwartenhoek) à fl13.600, D. Deijer (Pas) à fl13.600, E. Verbiest (Havenfort & envelop) à fl7.000.
[141] NA, *1.01.19*, nr. 1618, vb 1794, fol. 58-60, nr. 383, fol. 934; ZA, *6060*, nr. 718, 132v-133; *4.VTH*, nrs. 3707-3709 & 3913; *4.OPV*, nrs. S23 & H835; *4.OMM*, nr. 123 sub V42 (begroting 25-7-1793).
[142] NA, *1.01.19*, nr. 383, fol. 790, 978-979.
[143] Huys, 'Een viering van de Brabantse Omwenteling', 115. Auteurs als Janet Polasky zien hierin een voorloper van de 19e-eeuwse Belgische staat: Polasky, 'The Brabant Revolution', 454.
[144] NA, *1.01.19*, nr. 369, fol. 155, 344, nr. 370, fol. 633.

slaan.[145] Binnen enkele weken gaven de laatste verzetshaarden, zoals de citadel van Antwerpen, zich over. Op 31 januari 1793 zette Parijs de beslissende stap van revolutionaire interventiepolitiek naar annexatiepolitiek ter verkrijging van natuurlijke grenzen op 'verzoek van de te bevrijden volken'. Op 1 februari 1793 verklaarden de Fransen de oorlog aan de 'Stadhouder van Nederland' om de Republiek van hem te 'verlossen'. Dumouriez begon op 21 februari vanuit Antwerpen een opmars noordwaarts. Uitgeweken patriotten probeerden de Fransen te bewegen ook een landing in Zeeland te organiseren om er de 'zegeningen' van de revolutie te brengen. Dumouriez had zijn bedenkingen en er kwam niets van terecht. Tijdens het beleg van Willemstad enkele dagen later viel een Oostenrijks leger achter zijn rug de Zuidelijke Nederlanden binnen wat hem noodzaakte zich terug te trekken om zijn aanvoerlijnen te beschermen.[146] Na de verloren slag bij Neerwinden op 18 maart 1793 ontruimde Dumourier binnen tien dagen alle veroverde gebieden, waarna de Eerste Oostenrijkse Restauratie met aartshertog Karel als gouverneur een feit was.[147] De Oostenrijkse overheid bezette, onder een apart bestuur te Valenciennes, ook een deel van het Franse territoir waar het eveneens het *Ancien Régime* herstelde.

Kort na een bezoek van de nieuwe keizer Frans II in april en mei 1794 vielen de Fransen opnieuw aan. Langs de Noordzeekust hadden de Vlamingen zich voorbereid met het opwerpen van grondwerken en stellen van inundaties tussen Nieuwpoort en Brugge.[148] In Den Haag besloot men pas op 23 juni om Staats-Vlaanderen te verdedigen met Sluis als steunpunt. De Raad van State gaf opdracht om overal inundaties uit te voeren door het ophouden van zoveel mogelijk zoetwater. Dat moest gebeuren door vooraleerst alle coupures in de inundatietragels te dichten, de tragels die aan fortificaties grensden te slechten, alles in gereedheid te brengen tot het leggen van dammen door de suatiekanalen en de sluizen dicht te maken. Zes dagen later arriveerde de opperbevelhebber generaal-majoor Van der Duijn in Sluis.[149] De klinkende Franse overwinning op 26 juni te Fleurus op een Engels-Oostenrijks-Nederlands-Pruisisch leger schudde opnieuw de kaarten. De geallieerden deden pogingen zich te hergroeperen en weerstand te bieden achter een linie tussen Gent en Namen. Het mocht niet baten: 29 juni viel Brugge, op 4 juli Gent en op 23 juli Antwerpen in Franse handen en daarmee ook de Zwinstreek, het Meetjesland, het Waasland en de Oudburg van Gent. Na de val van Sluis op 25 augustus waren de Fransen meester ten westen van de Braakman.[150] Oostelijk ervan bleef Staats-Vlaanderen vooralsnog Staats. Op 29 september besloot de regering in Den Haag de oorlog er niet voort te zetten en het te ontruimen. Op 10 oktober kreeg Raven opdracht met alle bescheiden naar Holland te vertrekken en daar te blijven. De laatste Staatse troepen vertrokken op 23 en 24 oktober met achterlating van een kleine symbolische macht. Die moest orde houden en de indruk wekken dat het gebied nog bezet was. Dat was om een zo voordelig mogelijke capitulatie te sluiten.[151] Onverdedigd gebied werd immers rechtstreeks eigendom van de veroveraar. De capitulatie van Axel, Hulst, Sas van Gent en Philippine volgde in de dagen daarna. Op 9 november 1794 viel Maastricht. Op 15 november 1794 ontvingen de nieuw gevormde lokale besturen bericht dat per 10 november Staats-Vlaanderen was ingedeeld bij de provincie Oost-

[145] Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht* dl 2, 126. Charles-François du Périer, markies Dumouriez (1739 – 1823) was een Frans generaal, die na aanvankelijke successen tijdens de Franse opmars van hoogverraad werd beschuldigd, o.a. vanwege zijn denkbeelden: hij eiste o.a. respect voor de soevereiniteit, niet-inmenging van de Republiek in de interne organisatie, eerbied voor de broederlijkheid en respect voor het eigendomsrecht van de 'bevrijde' volkeren. Hij week uit naar Engeland.
[146] Stuij, 'Oorlog op papier', 15.
[147] Karel van Habsburg was een broer van de op 1-3-1792 overleden keizer Leopold II.
[148] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 131; Dierick, 'Een dorp in woelige tijden', 194-195.
[149] NA, *1.01.19*, nr. 383, fol. 1029-1031, nr. 384, fol. 1084; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 162.
[150] Verslag Le Sage: NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S18.
[151] AHV, *doss. G*, nr. 4 (minuut 7-4-1795 Raven aan SG); NA, *1.01.19*, nr. 385, fol. 1772; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 173; *Oprechte Haerlemsche Courant* 28-10-1794, 1; *Ommelander Courant* 31-10-1794, 2; *Rotterdamse Courant* 28-10-1794, 2.

Vlaanderen.[152] Toch bleven ook de Staten van Holland hun verordeningen en besluiten opsturen. De 'Geconstitueerden Machten in Belgien' deden hetzelfde zodat alom verwarring heerste. Ten noorden van de grote rivieren binnen de invloedssfeer van de Eerste Franse Republiek, mocht men zich vanaf 1795 de Bataafse Republiek noemen, hetgeen een zekere onafhankelijkheid inhield.

13.9. De verovering van Noord-Vlaanderen in 1794

De Franse operatie in Noord-Vlaanderen vond zijn oorsprong in het plan om de Scheldemonding te overmeesteren en de 'bevrijde' landen systematisch leeg te halen. Op 13 mei 1793 belastte het *Comité de salut public* in Parijs een commissie met het opzetten van deze plunderoperatie. Alle Rijks eigendommen, kortom alles wat voor Frankrijk nuttig kon zijn, moesten direct naar Frankrijk worden doorgesluisd.[153]

Na de oorlogsverklaring aan hun keizer deden de Oostenrijkers verwoede pogingen om vrijwilligers voor hun legereenheden te ronselen. Aan de nog aanwezige fortificaties werd weinig gedaan. De Raad van State schreef directeur Waslander en alle commandeurs op 5 februari 1793 aan om geen inundaties te stellen tenzij die, door werken en troepen gedekt, behoorlijk effect zouden hebben.[154] In tegenstelling tot de Oostenrijkers investeerde de Republiek volop in de verdediging waaronder een kustverdediging. Om een landing op het Land van Cadzand te verhinderen, legde de stadhouder de schoener Dolphijn op wacht in het Zwin. In mei waren de kustbatterijen gereed.[155]

Direct na ontvangst van de order op 16 maart tot het treffen van voorbereidingen, liet de Axelse magistraat tussen Sas van Gent en Hulst, op kosten van de polders, doorsnijdingen maken en alle bruggen en (clandestien) gelegde dammen binnen de kleine inundatie verwijderen. Enig zeewater werd ingelaten door de schutsluizen van de Axelse Sassing en Luntershoek. Ter beperking van de schade verzwaarden de polders daarop de inundatietragels.[156] Enkele weken later, na het terugtrekken van de Fransen uit Staats-Brabant en Vlaanderen, werd de order ingetrokken. Het teveel aan water werd afgelaten, de schade hersteld en de bruggen herplaatst. Dat laatste kwam voor rekening van Axel daar de Raad van State oordeelde dat het afbreken overhaastig was geschied.[157]

Op 13 januari 1794 sprak de nieuwe directeur De Freijtag tegen Raven zijn ongerustheid uit over de Franse bedoelingen. Hij spoorde hem aan de nieuw bedijkte polders aan te manen de inundatietragels in orde te brengen zodat, wanneer nodig, snel een inundatie kon worden gevormd. Twee dagen later meldde De Freijtag dat de meeste aanbestede fortificaties nog niet waren uitgevoerd. De verdediging was daardoor niet optimaal en voor de accessen waren extra manschappen nodig. Het stellen van de inundaties zou circa veertien dagen kosten, afhankelijk van de wind en de hoogwaterhoogtes – voor die van Canisvliet was een giertij nodig. De kreken konden overal in een drietal dagen worden gevuld.[158] In de weken daarna werden tragels opgemaakt en nieuwe aangelegd. De nieuwe fortificaties bij de sluizen werden in allerijl afgemaakt of begonnen. Eind mei was alles gereed.[159]

---

[152] Brand, *De geschiedenis*, 380; GAH, *SA*, nr. 19, fol. 43v.
[153] Brand, 'De Franse invallen'; Van Hoorick, *Van polders*, 406-407.
[154] NA, *1.01.19*, nr. 378, fol. 211.
[155] NA, *1.01.19*, nr. 382, fol. 363, 395, 463, 563, nr. 383, fol. 608, 850.
[156] NA, *1.01.19*, nr. 378, fol. 517, nr. 379, fol. 658, 663-664; ZA, *3738*, nr. 98 (rek. 1793/94 & 1794/95).
[157] ZA, *6060*, nr. 718 (25-3, 6-4, 13-4 & 17-4-1793; *6030*, nr. 172, fol. 198; *33.1*, nr. 699, fol. 139, 141; NA, *1.01.19*, nr. 379, fol. 663, 1096-1097v, nr. 380, fol. 1347.
[158] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 151; NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V43 & nr. 128 sub 120. Volgens zijn overzicht waren voor de verdediging nodig: 229 kanonnen, 460 artilleristen en 5.000 manschappen. In een ander rapport noemt hij het aantal van 5.800 man infanterie en 4 eskadrons cavalerie om de inundatie te bewaken.
[159] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 151-160.

Veldmaarschalk prins Van Saxen Coburg deed pogingen rondom Gent een inundatie te stellen. Daarvoor verzocht hij via de stadhouder om de sluizen van Sas van Gent te sluiten, wat op 16 juni akkoord was. Diezelfde dag stelde de stadhouder voor om Staats-Vlaanderen in staat van defensie te stellen en zond Hannoverse troepen.[160] Met het samenstellen van de keizerlijke regimenten aan de andere kant van de grens wilde het niet vlotten.

Vanaf 25 juni volgden nieuwe voorbereidingen, volgens een plan dat door De Freijtag bij zijn superieur R.J. de Veij was ingediend.[161] Dat hield in dat op korte termijn snel een aaneengesloten inundatie kon worden gesteld tussen Philippine en Cadzand. Overal werden de suatiesluizen gestopt, de gaten in de tragels gedicht en kanalen afgedamd, zoals de Aardenburgsevaart en de Krabbekreek, zodat al het zoetwater werd vastgehouden. De inundatiesluizen bleven vooralsnog gesloten. Door de geringe neerslag in juni en juli van gemiddeld twintig millimeter werkte dat matig.[162] Op 27 juni kreeg de twintigjarige prins Frederik van Nassau het commando over de troepen in Staats-Vlaanderen.[163] Die dag ontvingen Raven, De Freijtag en Van der Plaat opdracht voorlopig af te zien van een aantal werken vanwege de tijdsomstandigheden. Raven verzocht de Raad te bewerkstelligen dat de ontvangers van Sluis, Sas van Gent en Hulst, de grote aantallen arbeiders zouden uitbetalen, die overal door hem en De Freijtag waren ingezet om alles op orde te brengen. De prins bleef tot 3 augustus 1794 toen hij wegens ziekte werd vervangen door luitenant-generaal prins Christiaan van Hessen-Darmstad. Raven en De Freijtag dienden zich ter beschikking van hem te stellen.[164]

Drie dagen na de slag bij Fleurus bezetten de Fransen op 29 juni 1794 Brugge en Damme wat het lot bezegelde van de Zwinstreek. Weer drie dagen later, op 2 juli, vertoonde de eerste verkenningseenheid zich bij Sluis en volgde een beschieting vanuit het fort Sint-Donaas.[165] Diezelfde dag belastte prins Frederik De Freijtag en Raven te starten met de inundatie bij Sluis. Zij huurden daarvoor grote aantallen arbeiders in.[166] Kort voor hoogwater gingen de Oostsluis en die in het Paswater open om zeewater in te laten. Hetzelfde gebeurde met de twee sluizen van de Nieuw-Passegeulepolder. Naast het Groot Pasfort werd een coupure gegraven om op springtij zeewater ten westen van Sluis in te laten. Een dag later volgde de order om door heel Staats-Vlaanderen een waterlinie te creëren. Alle barrières moesten worden gesloten en de bruggen ingehaald of afgebroken. Diverse sluizen liepen uitspoelingschade op en om dat te beperken liet Raven overal rijs aanrukken. Op 4 juli beval prins Frederik Van der Duijn het fort Hazegras te slechten om beschietingen van daaruit te verhinderen.[167]

In de Nieuw-Passegeulepolder wilde de inundatie niet vlotten. De hogere gronden bleven droog. Dat kwam door het naderende doodtij (van 7 juli), de aanhoudende oostenwind en het droge warme weer waardoor de verdamping groot was. Verder waren er nauwelijks troepen ter bewaking van de inundatie en de afstanden tussen de posten was te groot. Op 23 juli kwam het tot onenigheid tussen de prins en De Freijtag. De eerste wilde de inundatie hoog opzetten, de tweede alleen de velden dras houden binnen de tragels.

Op 8 juli eiste een Franse officier Sluis op, wat werd geweigerd, waarna de beschietingen begonnen. Op 20 juli gaf de Franse legerleiding het bevel de aanval op Staats-Vlaanderen in te

---

[160] NA, *1.01.19*, nr. 383, fol. 990-990v & 1060.
[161] NA, *1.01.19*, nr. 383, fol. 1037-1038v, 1060.
[162] Buisman, *Duizend jaar* dl 6, 823; NA, *4.OMM*, nr. 119 sub S49; *1.01.02*, nr. 10539 (rek. Lodewijk Fresquet 1794); *1.01.19*, nr. 384, fol. 1090; Stuij, 'De Freijtag beschuldigd'.
[163] NA, *1.01.19*, nr. 384, fol. 1084. Prins Frederik van Oranje-Nassau (1774-1799), de tweede zoon van stadhouder Willem V en Wilhelmina van Pruisen. Toen de Fransen in 1793 de Republiek de oorlog verklaarden, nam hij deel aan de verdediging.
[164] Stuij, 'De Freijtag beschuldigd', 119; NA, *1.01.19*, nr. 383, fol. 1057, nr. 384, fol. 1090v-1091v, 1113, 1329. Stukken m.b.t. dit proces zie: NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V45.
[165] Stuij, 'Oorlog op papier', 17; NA, *1.01.19*, nr. 384, fol. 1136.
[166] NA, *4.OMM*, nr. 119 sub S49; *1.01.19*, nr. 379, 1172v, nr. 384, fol. 1090, 1112, 1136-1137, 1172v.
[167] NA, *4.OPV*, nr. S99; *1.01.19*, nr. 384, fol. 1137, 1179; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 163.

zetten. Aan de grens stond generaal Moreau met de hoofdmacht van het *Armée du Nord*, na op 18 juli Nieuwpoort te hebben bedwongen. Prins Frederik liet alle batterijen tussen de Magdalenasluis en de Maagdenberg in staat brengen wat op 23 juli klaar was. Ondanks dat de Beoosteree- en de Bewestereepolders dras stonden, bezette generaal Dominicus van Damme op 25 juli moeiteloos Aardenburg en vestigde er zijn hoofdkwartier. [168] Vanuit Sluis werd de draaibrug over de Aardenburgsehaven in brand gestoken. De Fransen wisten echter over de niet geslechte oostelijke haventragel het Havenfort stormenderhand in te nemen.[169] Twee dagen later passeerde 20.000 man nagenoeg probleemloos, geholpen door het (te) hoge inundatiepeil, met schuitjes en noodbruggen of zwemmend de Nieuw-Passegeule bij Turkeye. De verdedigers trokken zich terug over de Kapitale Dam en via Philippine op Axel, met achterlating van een klein detachement in IJzendijke. Daar de Staatse troepen overal hun posten verlieten, konden de Fransen het gebied ten westen van de Braakman binnen enkele dagen bezetten. Een klein deel van hen trok oostwaarts. Na een korte schermutseling op 2 augustus bij fort Isabella trokken de Staatse troepen zich terug op Philippine.[170] Sluis was helemaal omsingeld en op 4 augustus eiste Moreau nogmaals de stad op. De Sluizenaren hadden uit voorzorg bij hoogwater een groot gebied rondom de vesting onder water weten te zetten. De Franse loopgraven liepen vol en al snel brak een verwoestende epidemie van dysenterie uit. Pas nadat een manier was ontdekt om de inundatie af te tappen, konden de belegeraars voldoende dicht naderen. Toen duidelijk werd dat geen hulp te verwachten was, capituleerde de volledig kapotgeschoten stad op 25 augustus.[171]

De inundatie tussen Sas van Gent en Philippine kende weinig problemen en bereikte reeds op 22 juli zijn hoogte. In de generale bedijking tussen Sas van Gent en Hulst waren op 3 juli de benodigde sluizen in werking gesteld.[172] Tussen Axel en Reigersbosch wilde de inundatie niet vlotten ondanks het inlaten van aanzienlijke hoeveelheden zeewater. Het graven van een extra geul bracht het water evenmin tot aan de tragels. Ook hier speelde het doodtij en de weersomstandigheden parten. Op 6 juli rapporteerde de prins aan de Raad van State dat er 'zoveel water gevonden werd dat de vijand geen attaque dan op de avenuen zal kunnen inrigten'. Dat was erg optimistisch mede gezien de sterke verdamping. Nog steeds probeerden de ingenieurs en ingelanden de vruchten te velde te sparen door de inundatie binnen de kleine inundatie te houden. Die werden op kosten van de ingelanden verstevigd.[173] Op 12 juli viel er een 6,4 meter diep, 45 meter breed gat in de Axelse komtragel. De inundatie verspreidde zich hierdoor achterwaarts tussen de Tweede Verkorting en de Eversdam. De polder slaagden erin het gat op 24 juli te dichten. Vanwege dit voorval bepaalde prins Frederik op 14 juli dat de kruinen van de zeedijken tussen Sas van Gent en Hulst berijdbaar moesten worden gemaakt vanwege het munitietransport en de bevoorraading. Op 21 juli begaf een dam door het suatiekanaal op Reigersbosch het bij Hulst waardoor het peil 0,35 meter zakte. De Axelse commandant adviseerde de tragels bij nadering van het komende springtij door te steken.[174] Wederom ontstond animositeit tussen De Freijtag en de prins. De laatste dreef zijn zin door en op 27 juli werden de tragels van de 'kleine

[168] Dominicus Jozef René van Damme (1771-1830) was een Frans generaal tijdens de Franse revolutionaire en Napoleontische oorlogen. In 1805 kreeg hij van Napoleon het recht om alle buitengronden ten noorden en zuiden van het Zwin te bedijken. In 1808 werd hij tot de adelstand verheven.
[169] *Oprechte Haerlemsche Courant*, 10-7-1794; NA, *4.OMM*, nr. 119 sub S49 (verslag Hennequin); ZA, *3520*, nr. 1 (7-4-1795); *292*, nr. 1969.41; Van Vooren, 'De Franse inval' I, 91-103, II, 94; Willeboordse, 'Oorlogh ende beroerten'.
[170] Stuij, 'De Freijtag beschuldigd', 120-212; NA, *4.OMM*, nr. 119 sub S49; *1.01.19*, nr. 384, fol. 1329 & 1357v, nr. 318, fol. 490; *Leeuwarder Courant*, 13-8-1794, 4-5; Van Vooren, 'De Franse inval' II, 104.
[171] *Ommelander Courant*, 16-9-1794; NA, *4.OPV*, nr. S99; NA, *1.01.19*, nr. 384, fol. 1542, 1584v.
[172] De inundatiesluis van Zwartenhoek, de schutsluizen van Koegors en Luntershoek.
[173] NA, *4.OMM*, nr. 4 sub A52; *1.01.19*, nr. 384, fol. 1089-1090, 1106-1106v, nr. 1218 (ontvangen 6-7-1794 Van de Plaat); ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 164; *3719*, nr. 1, fol. 16.
[174] NA, *4.OMM*, nr. 4 sub A52 (rap. 13-8-1794).

inundatie' binnen de Beoosten- en Bewestenblij-, Absdale-, Riet- en Wulfsdijkpolder doorgestoken, de Eversdam doorgraven en alle sluizen open gezet. Met het naderende giertij (de top op 28 juli) en tijdig inzetten van de schotbalken verkreeg men het gewenste waterpeil. Als extra hindernis werden de wegen omgespit. De grote inundatie in de Canisvlietpolder kwam als laatste aan de beurt. Op 7 augustus kreeg Raven van de prins Hessen Darmstadt daar het bevel toe. Na het graven van coupures op 9 en 10 augustus breidde de inundatie zich verder uit.[175] De inundaties tussen Hulst en het fort Boerenmagazijn verliepen probleemloos. Die waren na tien dagen op hoogte. Later werd het peil met 0,3 meter verhoogd.

In de dagen na de val van Fleurus trokken de Engelse en Staatse legers zich terug rond Antwerpen. Om de naderende Fransen te stuiten, probeerden ze op 9 juli enkele Scheldepoldders te inunderen middels de suatiesluizen, het openbreken van wegen en afbreken van bruggen.[176] De eerste Franse verkenners arriveerden kort na 20 juli. Op 23 juli gaf Antwerpen zich zonder slag of stoot over. In de loop van augustus werd de Franse bezetting in het Waasland meer voelbaar. De getroffen polders zouden tot mei 1795 blank staan.[177]

Op 11 augustus kwam erfprins Willem Frederik (de latere koning Willem I) persoonlijk inspectie nemen van de situatie in Staats-Vlaanderen en bezocht de inundatiewerken. Het idee rees om vanuit het oosten een expeditie te ondernemen naar het Land van Cadzand om er de Fransen te verdrijven maar zover kwam het niet.

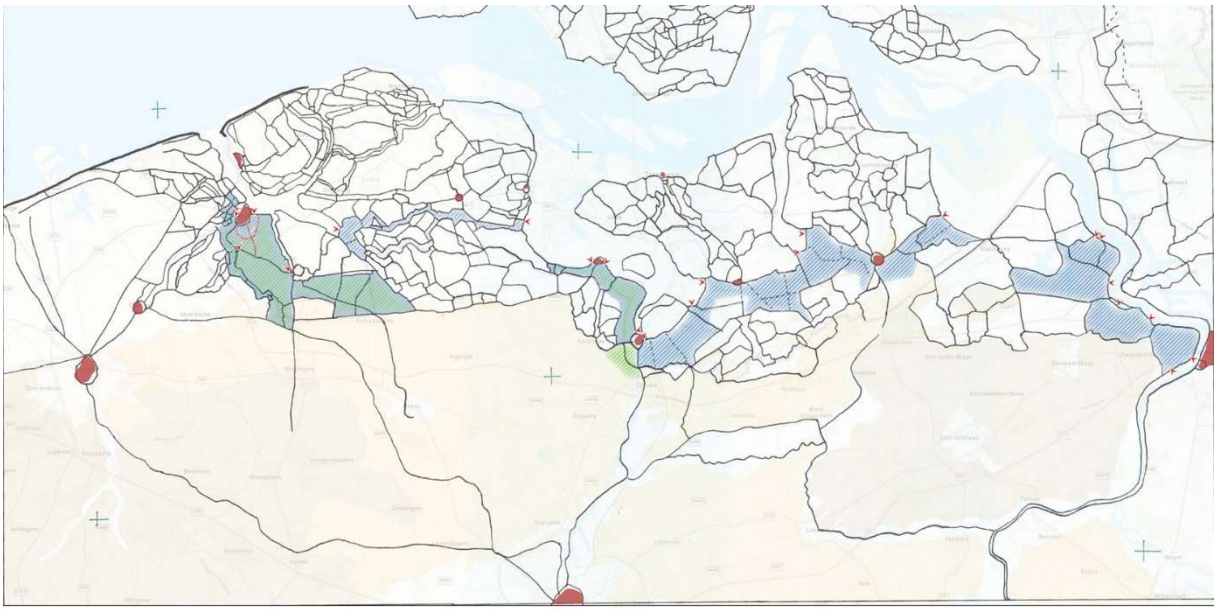
Op 1 september gaf Van Hessen Darmstadt te kennen een retraite in het Committimus bij Axel te willen om zich daar te verschansen achter de inundatie mochten Hulsterambacht, Sas van Gent en Philippine in Franse handen vallen. Raven kreeg het opzicht toegewezen over de aanleg van een linie van communicatie, van batterijen tot dekking van de Graafjansdijk en van een batterij bij Axel. Nadat hij op 15 augustus de aannemer *in situ* de nodige aanwijzingen had gegeven, werd het project de avond van 17 augustus door de prins afgeblazen. Het omploegen van de wegen, het graven van bredere coupures, waarin net als in de Axelsevlakte omgekeerde ijzeren eggen werden gelegd en het inlaten van zeewater om de inundaties op peil te houden, gingen onverminderd door. Op 26 september oordeelde Van Hessen Darmstadt de inundatie voldoende van hoogte. Na inspectie werden de nog aanwezige mankementen verholpen.[178]

Half september verzochten de dijkgraven van de geïnundeerde polders tussen Hulst en Sas van Gent om, met het oog op de komende winter, hun verlaagde zeedijken te mogen herstellen. Op 1 oktober stond de Raad van State dit na een positief advies van Von Hessen Darmstadt toe. Vanwege de hoge waterstand hadden de binnentaluds van de zeedijken forse schade geleden. Over wie de kosten van het dijkherstel moest dragen, bestond discussie. De Raad van State had geen geld. Terwijl de Staten-Generaal hierover discussieerden, wenste geen aannemer het werk op zich te nemen. Na een betalingsgarantie namen de dijkgraven de uitvoering op zich.[179]

Nadat op 29 september het besluit viel het oosten van Staats-Vlaanderen aan zijn lot over te laten, moesten de inundaties gehandhaafd blijven. Pas na 15 oktober, toen de meeste troepen en materialen via Walsoorden en Luntershoek waren afgevoerd, mochten ze worden afgelaten.[180] De polderbesturen maakten daar direct werk van evenals van het herstel van de infrastructuur. Hierdoor konden de Fransen binnen enkele dagen Hulst, Axel, Sas van Gent en Philippine bezetten. Desondanks werden nog nodeloos veel wegen, bruggen en sluizen gemoles-

[175] Stuij, 'De Freijtag beschuldigd', 124-126; ZA, *3719*, nr. 1, fol. 16-16v, 35-35v; *3811*, nr. 7 (12-5-1795); *33.1*, nr. 699, fol. 164, 165, 166; NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V45.
[176] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 170; Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht*, dl1, 382-383 & dl 2, 131; Van Gerven, 'Kallo II', 71. Op linkeroever: Borgerweert-, Melsele-, Kallo-, Beveren-, Klein-Doel-, Sint-Anna- & Ketenisse polder.
[177] RAG, *AR 182*, nr. 7 (2-7 t/m 16-8-1794); Guns, *Historische evolutie*, 60.
[178] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 166-171.
[179] NA, *1.01.19*, nr. 384, fol. 1614, nr. 385, fol. 1716, 1775; ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 170, 171, 172.
[180] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 173; NA, *1.01.19*, nr. 384, fol. 1709, nr. 385, fol. 1801.

teerd, bovenop alles wat door de eigen troepen voor vertrek was vernield. Alleen al de Beoosten- en Bewestenblijpolder telde veertig grote coupures door de wegen. De getroffen polders stelden in 1795 de Franse Republiek aansprakelijk maar moesten tenslotte zelf voor alle kosten opdraaien.[181] Binnen een mum van tijd begonnen de Fransen met het inventariseren en slechten van de verdedigingswerken. De herstelwerken vielen tijdelijk stil.[182] Op verzoek van de Raad van State maakte Raven tussen 24 februari en 12 maart 1795 een anonieme rondreis door Staats-Vlaanderen om de toestand van de militaire infrastructuur op te nemen. Door een breuk in de westkade van de Sassevaart was bij Sas van Gent een groot gebied door het bovenwater overstroomd. Door het snelle aftappen van de inundaties was overal veel schade aan de sluizen ontstaan.[183]

KAART 68: INUNDATIES IN 1794

13.10. Samenvatting en conclusies

Het concept militaire bedijking is in de loop van de zeventiende eeuw ontstaan en heeft zich in de achttiende eeuw verder ontwikkeld. Gebleken is dat het concept minder nieuw is dan oorspronkelijk door ons werd aangenomen. Dit hangt samen met hoe we een militaire bedijking definiëren. Reeds bij de eerste bedijkingen na de inundaties van 1583-1586 speelden in de octrooiverlening militaire overwegingen mee, maar die waren ondergeschikt aan de landaanwinning. Dat was al niet meer zo bij de Spaanse bedijkingen kort na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand in het zandige Overkwartier als militair tegenwicht tegen de vesting Axel.

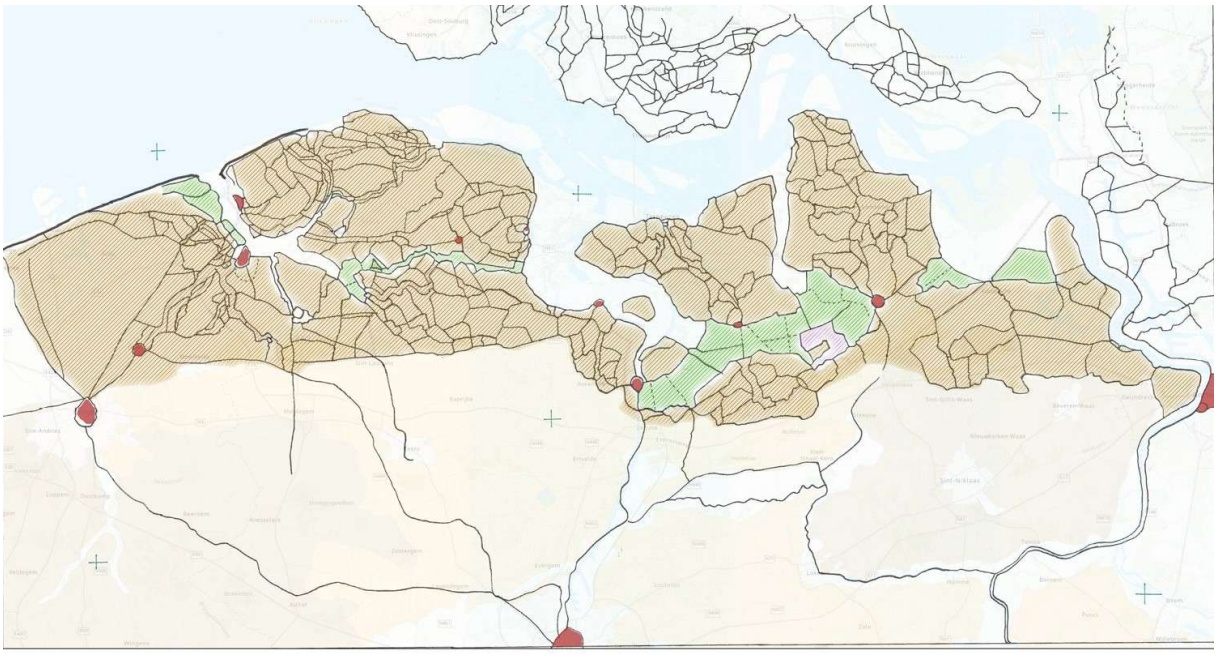
Bij de Zuiddiepepolder was het uitgangspunt nog steeds landaanwinning, maar tijdens de besluitvorming en bij de uitvoering overheersten de militaire belangen door het mede bedijken van een veel groter oppervlak aan slikken en lage schorren. Bovendien werd in de polder een waterlinie voorzien die is aangelegd. Van Coehoorn had in zijn generaal plan diverse afdammingen c.q. bedijkingen opgenomen die een zuiver militair karakter hadden. Hiervan werd alleen de 'kom' tussen IJzendijke en Biervliet als Grote Jonkvrouwpolder verwezenlijkt. Deze polder diende de eerste jaren van zijn bestaan als spuikom en inundatiebekken. Het Paswater

[181] ZA, *3719*, nr. 1, fol. 34-39, 60-61v, nr. 10 (brieven 31-12-1795 & oktober 1797), nr. 24 (24-2-1795). De Beoosten- & Bewestenblijpolder maakte meer dan fl20.666 aan kosten, exclusief de vernietigde oogst.
[182] NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V46 (*mémoire 7 fructidor 3e annee*).
[183] ZA, *33.1*, nr. 699, fol. 174-175; NA, *4.OMM*, nr. 128 sub V117 (Raven 12-3-1795) & sub V118 (De Freijtag & Raven 6-6-1795).

volgde pas in 1756. De aanzet was een suatieprobleem maar men zag onmiddellijk het militair belang in en bij de uitvoering stond dat primair. Landaanwinning was er minimaal maar de financiering werd verkregen door de belanghebbenden voor de suatie en hun veiligheid tegen het buitenwater te laten betalen. De belangrijkste overeenkomst die in al deze bedijkingen terugkeert, is dat er militaire belangen aan ten grondslag hebben gelegen en nauwelijks of geen civiele belangen. Die laatste worden echter wel omarmd en tegenover de andere betrokkenen benadrukt vanwege de financiering. Daarmee hebben we een bruikbare definitie: *een militaire bedijking is een bedijkingsvorm waaraan primair militair strategische belangen aan ten grondslag hebben gelegen en nauwelijks of geen civiele belangen*.

Tussen 1780 en 1790 werden drie grootschalige militaire bedijkingen gerealiseerd. Dit betrof een gebied zo groot als ongeveer de helft van wat tot dan toe een buitendijkse waterlinie had gevormd. Door de opslibbing en verzanding had deze linie zijn militair nut verloren. Dat betekende niet dat de gebieden uit landbouwkundig oogpunt rijp waren om te worden bedijkt. Er lagen rijpe schorren in maar het oppervlak aan laag schor en aan kreken met een zandbodem was nog erg groot. Uit militair oogpunt was er geen andere optie meer. Langer wachten zou het inunderen door een kleiner wordend tijvenster rond hoogwater alleen maar moeilijker maken. Naast grote sluizen (noodzakelijk voor de suatie, het ophouden van water en de schuring van de buitendijkse geulen) voorzag Dumoulin, om zeer snel te kunnen inunderen, stukken geplasbermde dijk met een kraagdijk, die kon worden opgeblazen, ter bescherming. In plaats van deze vernieuwing werd gekozen voor de meer traditionele oplossing met grote sluizen. Ondanks dat gedurende de achttiende eeuw herhaaldelijk werd gewezen op de voordelen van de Nieuw-Passegeule als een staand water, duurde het tot de Keteloorlog van 1786 en 1787 eer dat werd verwezenlijkt. De landaanwinst bij de bedijking erna werd gebruikt om een deel van de kosten te financieren. Het vergroten van het inundatiebekken aan de zuidzijde door het slechten van dijken en de aanleg van tragels kwam ondanks de noodzaak door het ontbreken van voldoende financiën slechts deels van de grond. Dat bleek in 1794 direct een zwak punt. Gelijktijdig werd de Nieuw-Kieldrechtpolder bedijkt, daar was gebleken dat de buitendijkse inundatie ter plaatse weinig nut meer had. De landaanwinst financierde er de meeste kosten.

Tot circa 1783 weken de militaire bedijkingen in grootte weinig af van andere bedijkingen. Dat veranderde met de generale bedijking tussen Hulst en Sas van Gent, wat als een hoogstaand stukje achttiende-eeuwse bedijkingstechniek mag worden beschouwd. Onderdelen raak-

KAART 69: LANDAANWINST EN -VERLIES 1783-1794

ten aan de grens van het toenmalig technisch kunnen. Het werk kwam zonder noemenswaardige vertraging tot stand. Vanwege de uitgestrektheid, de komberging en de diepte van de sluitgaten was bedijking met behulp van verkortingen in compartimenten noodzakelijk. Dat was op zich niets nieuws maar de schaal waarop dit plaatsvond was dat wel. Tegenslagen zorgden voor aanpassingen, zoals bij het mislukken van de afdichting van de Hulstervlakte, waarbij men zich flexibel betoonde. Bestudering van de bestekken leert dat men weinig aan het toeval overliet en gedegen werk kon leveren. Het onderstreept dat men in het verleden in staat was omvangrijke werken, waaraan duizenden mensen werkten en honderden scheepjes betrokken waren, goed te organiseren. Dit is bekend uit de literatuur van bijvoorbeeld de aanleg van de 25 kilometer lange Landdijk van de Vier Ambachten in 1494, de dichting van de Spaardammerdijk in 1510 en de grote droogmakerijen in Noord-Holland in de zeventiende eeuw.[184] Nog tijdens de uitvoering van de bedijkingswerken werden nieuwe aanvullende werken aanbesteed, gebaseerd op nieuwe inzichten. Met het creëren van zogenaamde kleine inundaties werd geprobeerd de inundatieschade aan de landerijen en oogst te beperken zonder de effectiviteit in gevaar te brengen.

De Keteloorlog met zijn zinloze onderwaterzettingen maakte de ingelanden een stuk weerbarstiger. Nog tijdens de werken viel het besluit de inundaties binnen de nieuwe en aangrenzende polders, met tragels en verlaten, te begrenzen in compartimenten met een verschillend waterniveau. Dit wijkt nauwelijks af van de gebruikelijke Hollandse methode zoals toegepast in de Grebbelinie. Het uitgangspunt was om zo weinig mogelijk schade te berokkenen aan de ingelanden. Als zij (financieel) meewerkten, werd hun een schadeloosstelling in het vooruitzicht gesteld, mochten er inundaties komen. Die kleine inundaties betrof allemaal zeewaterinundaties met een diepte van 0,1 tot 0,3 meter op de landerijen. De suatie van het achterliggende gebied werd veiliggesteld met bekade afvoerkanalen dwars door de bekkens heen (op Zwartenhoek en Reigersbosch), zoals men dat honderd jaar eerder bij de Aardenburgsevaart had toegepast. De grote inundatie was er alleen om bij acuut gevaar te worden gebruikt. Dan werd het landbouwkundig belang ondergeschikt aan het principe ‘nood breekt wet’. Het bevloeien van een kwart van het areaal, doorgaans minderwaardige gronden, leverde tevens een aanzienlijke tijdswinst op. Gelijktijdig werd voorkomen dat het (zee)water tot op ‘s-keizersbodem zou stromen. Aangenomen werd dat de drasse ondergrond de vijand met zijn batterijen op voldoende afstand kon houden en het oversteken in een breed front kon beperken. Rondom Sluis werden enkele decennia na de afdamming van het Paswater werken uitgevoerd om de aangrenzende inundatiebekkens te integreren en te begrenzen. Door de aanleg van een kade bleef na de Keteloorlog het inundatiebekken voor de Pasforten tot het territoir (circa 130 hectaren) van de Republiek beperkt. In de Scheldepolders beperkten de verdedigers zich in 1747 en tijdens de conflicten daarna telkens tot het inlaten van water door de sluizen in de geoormerkte polders. Dat hier nauwelijks kaden werden aangelegd ter beperking van de inundaties kan te maken hebben met het geringe zoutgehalte van het Scheldewater aldaar.

De militaire bedijkingen tussen Saeftinghe en Sas van Gent benaderden, samen met de inundatie tussen Sas van Gent en Boekhouterhaven, nog het meest de doorlopende waterlinie die Charles Dumoulin en Menno van Coehoorn voor ogen hadden, zij het wel in aangepaste vorm. Ze betekenden met de afdamming van de Nieuw-Passegeule een ommekeer in de strategie van het inunderen. Van toen af aan werd vrijwel uitsluitend met ophouden van afstromend zoetwater en de inlaat van zee- en rivierwater binnen begrensde bekkens gewerkt en niet meer met doorstekingen. Ten westen van de Braakman bleef de verdediging gebaseerd op losstaande inundaties. De Aardenburgsehaven bleef open en verhinderde een aaneengesloten binnendijkse inundatie. Het Sluissegat, de Braakman en Saeftinghe bleven de enige buitendijkse hindernissen en ook die voorzag men in de nabije toekomst in delen te bedijken en als inundatiecompartimenten toe te voegen. Aldus kon een waterlinie verkregen worden tussen de Zwinmonding en

[184] Van Dam, ‘Gravers, ofzetters en berriedragers’.

het fort Liefkenshoek. We kunnen concluderen dat de militaire bedijkingen op het eind van de achttiende eeuw het hoogtepunt waren in de evolutie van de militaire inundatietechniek die ongeveer 200 jaar had geduurd.

Tabel 13.1.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1684-1795 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.

deelgebied	1784	1784-85	1785-94 bedijkt			1794 inundatie			1795
	totaal	verloren	Inundatie 1583-86	Braakman	Sluissegat	zee	zoet	combi	totaal
St.Piet-Laps	0							3.017	0
Laps-Lieve									
Slgat-St.Piet	593		160					969	433
tzv Lieve									
twv Zwin					121	134			
tnv Oostburg	65		35						30
Waterland	416		416			848			0
Biervliet				188					
Tern-Zslag	876								876
Overkwartier	1.321		1.321			1.187	334	581	0
Axel-Blij	2.282		2.282			2.050			0
twv Hulst	1.723	593	2.316			1.723			0
t-ov Hulst	6.438					1.000			6.438
Waasland	1.198		648						550
subtotalen									
Inundatie	14.912	593	7.178			6.942	334	4567	8.327
Sluissegat	1.403				121				1.282
Braakman	5.852			188					5.664
totalen	22.167	593	7.487	188	121	11.843			15.273

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in de periode 1785-1794 werden bedijkt op de zogenoemde inundatie van 1583-1586, de Braakman en het Sluissegat, verloren gingen in 1784/1785, tijdelijk werden geïnundeerd door de inlaat met zeewater, door ophouden of inlaten zoetwater en de combinatie van die twee in 1794, de totalen van geïnundeerd oppervlak in 1784 en 1795, met onderaan de sub- en eindtotalen.

De versterking van de militaire bedijkingen met fortificaties kwam pas op gang door de Franse dreiging. De oorlogsverklaring van de Franse Nationale Conventie in februari 1793 aan de Republiek droeg stellig bij aan de versnelde afwerking ervan. Desondanks stond de verdediging van Staats-Vlaanderen er slecht voor. Hoewel er een grote hoeveelheid dode verdedigingsmiddelen aanwezig was zoals vestingen, forten, batterijen en inundaties, zelfs volop geschut, ontbrak het aan militairen. Er was ondanks de inzet van Dumoulin en de zijnen geen aaneengesloten inundatie van west naar oost. Het slechten van de dwarsdijken zuidelijk van de Nieuw-Passegeule was niet gebeurd en de Aardenburgsehaven niet afgedamd en de waterlinie was daardoor inadequaat. Doordat geen verkenningen waren uitgevoerd, werd Sluis in 1794 verrast en toen (drie dagen na de val van Brugge!) was het te laat voor doeltreffende inundaties. Daarnaast anticipeerde de opperbevelhebber onvoldoende op de weers- en getijomstandigheden en sloeg hij de adviezen van een oude rot als De Freijtag in de wind. Wat betreft de doeltreffendheid van de militaire inundaties kunnen we slechts concluderen dat zij tijdens de bezetting in 1794 ten westen van de Braakman nauwelijks een rol hebben gespeeld. Ze bleken geen partij voor het Franse leger. De Fransen lieten zien dat een drie meter diep water van 30 meter breed

door een leger met platbodems, bruggen of grondwerken moeiteloos kon worden overgestoken, desnoods zelfs zwemmend. Ondanks inundaties op de Linker Scheldeoever gaf Antwerpen zich zonder slag of stoot over. Door het vroegtijdig opgeven van het oosten van Staats-Vlaanderen – na 15 oktober was het door de Staatse krijgsmacht verlaten – waren de inundaties daar bij de komst van de Fransen afgetapt. Ze waren niet op hun doeltreffendheid getest. Het stellen van de binnendijkse zeewaterinundaties bleek, mede door de weersomstandigheden, een tamelijk moeizaam proces. Het peil was echter overal tijdig op niveau, dus voor de komst van de Fransen. De onderwaterzetting van circa 4.860 hectaren tussen Sas van Gent en Hulst was zinloos geweest. De Franse bezetter voelde zich niet aansprakelijk voor de Staatse inundatiewerken zodat de ingelanden en ingezetenen de inundatieschade zelf dienden te nemen.

Ondanks dat de Hollandse en Zeeuwse kooplieden de afsluiting van de Schelde zo hoog in het vaandel hadden staan, was de financiële bereidheid om de zuidelijke Scheldeoever te verdedigen minimaal, zoals Stuij zeer terecht opmerkt.[185]

Alles overziende, kunnen we slechts concluderen dat de inundatiestrategie zoals die werd toegepast na de Spaanse Successieoorlog nauwelijks heeft gewerkt. In feite kunnen we spreken over het failliet van deze strategie die toch vooral werd veroorzaakt door de niet te stoppen opslibbing, het uitvoeren van bedijkingen en het uitvoeren van werken in het buitendijkse die, hoewel bedoeld om de opslibbing en verzanding tegen te gaan, dat op termijn juist bevorderden.

[185] Stuij, ‘De verdediging van’, 49.

Hoofdstuk 14

De Franse tijd tot en met de Belgische afscheiding: 1794-1839

14.1. Inleiding

De periode 1795 tot en met 1839 is op basis van de politieke ontwikkelingen onder te verdelen in drie korte tijdvakken: de Franse tijd (1795-1814), de periode van het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830) en de Belgische Afscheiding (1830-1839).

In de periode 1795-1814 werden de Nederlanden door Frankrijk bezet. De Franse periode kenmerkte zich aanvankelijk door de ontmanteling van zoveel mogelijk vestingwerken en fortificaties. Daarmee viel de verdediging achter de inundaties weg wat de functionaliteit van de inundatiewerken beperkte, wat ook de bedoeling was van de Fransen. Dit gaf problemen als werken zowel militaire als civiele functies hadden. Daarom werd onder Napoleon, vanaf 1800 dit ontmantelingsproces teruggedraaid voor zover dit binnen zijn plannen paste.

Vanaf 1814 werd de nieuwe nationale staat Nederland opgebouwd onder koning Willem I. De lijn van Napoleon werd voortgezet maar nu ter verdediging van de belangen van het Verenigde Koninkrijk.

Vanaf 1830 ontstonden er problemen tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Dit leidde tot de zogenoemde Belgische Afscheiding wat met oorlogshandelingen gepaard ging. Het een en ander noodzaakte het opmaken van wat van de afgestoten vestingwerken en fortificaties nog over was.

In elk van die perioden werd anders aangekeken tegen de verdedigingswerken uit het (nabije) verleden wat zijn weerslag had op het gevoerde beleid en de in Noord-Vlaanderen aanwezige infrastructuur. Het veranderend militair denken, de beweegredenen er achter en de wijze waarop dit invloed had op de militaire strategie, met name op de militaire inundaties, worden in dit hoofdstuk verder onderzocht. Wat had men geleerd van het verleden? Waren er technische innovaties of waren de omstandigheden en de middelen veranderd? Dat vraagt om opheldering.

In hoofdstuk 12 kwamen we tot de slotsom dat na de Keteloorlog in Staats-Vlaanderen het buitendijkse had afgedaan als militair inundatiegebied. De militaire inundatiestrategie ging voortaan uit van een waterlinie van west naar oost tussen het Sluissegat en Saeftinghe bestaande uit binnendijkse bekkens, polders en bekade delen van polders, met inlaatmiddelen. Deze waterlinie werd toegepast om de Fransen te stuiten in 1793 en 1794 maar hield hen om meerdere redenen niet tegen. Betekende dit dat de militaire inundatiestrategie in Staats-Vlaanderen op het eind van de achttiende eeuw failliet was en het inundatietijdperk tot een eind was gekomen? De antwoorden op die vragen worden gegeven bij de behandeling van de Belgische Afscheiding met de verschillende factoren die daaraan ten grondslag liggen zoals een veranderd landschap, de tactiek en de *fieldcraft* van de militair bevelhebber, de militaire kwaliteiten van de vijand. En zijn er nog verdere ontwikkelingen in de militaire verdedigingsstrategie ten zuiden van de grens van 1664?

We doorlopen in dit hoofdstuk de gebeurtenissen in West-, Oost-, en Zeeuws-Vlaanderen, alsmede de verdedigingsplannen waarin de inundatiestrategie nog steeds een grote rol speelde. Daarbij gaat veel aandacht uit naar de militaire inundaties die tijdens de Belgische Afscheiding werden gesteld, het handelen van de betrokkenen en de strategie achter de inundaties. De rol die de militaire inundaties hebben gespeeld in het behoud van Zeeuws-Vlaanderen voor de noordelijke Nederlanden krijgt eveneens aandacht. Daarnaast gaan we in op de gevolgen van de gebeurtenissen in 1830 en 1831 met betrekking tot de posities van Terneuzen en Breskens.

Voor de topografie in dit hoofdstuk kan kaart 70 worden geraadpleegd. Voor het landverlies en de landwinst zie kaart 74.

14.2. Politiek-militair kader

Tussen 1794 en 1813 maakte Noord-Vlaanderen deel uit van Frankrijk. Deze periode kenmerkte zich door een totale breuk met tal van instellingen en bestuursvormen uit het verleden, het *Ancien Régime*. Een onrustige periode met een reeks van staatsgrepen kwam ten einde toen Napoleon Bonaparte met een staatsgreep op 8 november 1799 aan de macht kwam.

Op 23 december 1794 besloot het comité in Parijs tot de totale destructie van alle verdedigingswerken in de veroverde gebieden. Van alle steden moesten de defensieve mogelijkheden in het algemeen en die tot inundatie in het bijzonder worden weggenomen. Een voorbehoud werd gemaakt voor infrastructuur die cruciaal was voor de bemaling van de omliggende landbouwgronden. Toen Napoleon Bonaparte de macht kreeg, kwam hij op dat eerste terug. In zijn strategie kregen de Schelde en de vesting Antwerpen een belangrijke rol toebedeeld als 'het pistool op de borst van Engeland'.[1]

Na de val van Napoleon was het beleid van de geallieerden gericht op het tegengaan van verdere Franse expansieplannen. Daartoe voegden ze de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden in 1814 samen tot het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden. Onder koning Willem I betekende dat op bestuurlijk vlak vooral een voorzetting van de instellingen die de Fransen hadden ingevoerd. Het voormalig Staats-Vlaanderen werd echter opnieuw losgesneden van Vlaanderen en bij de provincie Zeeland gevoegd. In januari 1815 werd een Nederlands leger opgericht.[2] De Engelsen hadden plannen om ter verdediging van het nieuwe koninkrijk opnieuw barrièrevestingen in te richten in de Zuidelijke Nederlanden met inundatiewerken, de zogenaamde Wellingtonbarrière. De Engelse genie kreeg de opdracht om hier een studie naar te doen.[3] Er kwam niet veel van terecht vooral omdat het vestingsysteem tijdens de revolutieoorlogen achterhaald was gebleken. Wel werd al snel een begin gemaakt met een aantal infrastructurele werken die tevens ook een strategisch belang hadden, zoals de aanleg van het Kanaal van Gent naar Terneuzen. Voor de landsverdediging werd uitgegaan van een beschermingsring rondom het economische hart Holland met Utrecht, waartoe een begin werd gemaakt met de aanpassing en uitbreiding van de Hollandse Waterlinie tot de Nieuwe-Hollandse Waterlinie.[4] Dat groeide uit tot een complex verdedigingssysteem. De verdediging van de in economisch opzicht belangrijke Scheldemonding, met daarachter de zich snel revitaliserende steden Antwerpen en Gent, kreeg eveneens prioriteit. Ook daarbij werd gebruik gemaakt van inundatiegebieden, maar in tegenstelling tot de Nieuwe-Hollandse Waterlinie betrof dit geen aaneengesloten gebied. De meeste geïsoleerde vestingsteden en fortificaties hadden afgedaan.

Op 25 augustus 1830 kwam het in Brussel tot een uitbarsting tegen de regering van Willem I, die vooral vanuit Waalse groeperingen georkestreerd werd. Dit culmineerde in de onafhankelijkheidsverklaring van de zuidelijke provincies in Brussel op 4 oktober 1830 en de vorming van een Voorlopig Bewind. Snel werd duidelijk dat Brussel Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant, Limburg en Luxemburg ook tot het Belgische gebied rekende en dat leidde tot oorlogshandelingen.[5] De betrekkingen normaliseerden pas na 1839.

---

[1] Stals, 'Van aarden bescherming', 53; Smit, *De Scheldekwestie*, 22.

[2] Het bestond destijds uit de zogenaamde Staande Armee, een korps beroepsmilitairen en een nationale militie bestaande uit dienstplichtigen: Bruijn & Wells (red.), *Met man en macht*, 287-288.

[3] Leper, *Kunstmatige inundaties*, 134. De Wellingtonbarrière bestaat uit vier verdedigingslinies van vestingen die onder impuls van de hertog van Wellington tussen 1815 en 1830 gebouwd werden in het zuiden van het koninkrijk als versterking tegen Frankrijk. De uitvoering en de financiële lasten lagen bij de Nederlanden.

[4] Cornelis Kraijenhoff (1758-1840), arts en patriot met een brede militaire belangstelling die in de Franse tijd als directeur van de Hollandse fortificatiën een grote rol speelde. Er werd toen *een ligne d'inondation entre le Zuiderzee et le Waal* uitgewerkt. Na in 1813 tot inspecteur-generaal der fortificatiën te zijn benoemd door koning Willem I, diende hij wederom een nota in ter verdediging van Holland en Utrecht d.m.v. een inundatie. In het voorjaar van 1815 besloot Willem I tot de aanleg ervan. Will, *Sterk water*, 53-55.

[5] Brand, *Geschiedenis*, 399. Een oproep in *Journal des Flandres* begin oktober. Meer info: Prins, *"Want wat zoekt de Belg"*, 14-15; Witte, *De constructie van België*, 55; Smits, *1830 Scheuring 1*, 132.

14.3. De Franse tijd: 1794-1814

14.3.1. Militair en politiek kader

Na de Slag bij Fleurus op 26 juni 1794 volgde in de Zuidelijke Nederlanden de tweede Franse periode, de eerste was tussen november 1792 en maart 1793 (zie 13.8.). Op 15 oktober werd het oude graafschap Vlaanderen, voor zover dat in handen van de Habsburgers was geweest, opgedeeld in twee arrondissementen: Oost- en West-Vlaanderen, met als respectievelijke hoofdplaatsen Gent en Ieper. Staats-Vlaanderen werd op 21 november aan Oost-Vlaanderen toegevoegd. Op 16 mei 1795 vond in Den Haag de ondertekening van het alliantieverdrag plaats, waarbij de Oostenrijkse Nederlanden, Maastricht, Staats-Opper-Gelre, Staats-Overmaas en Staats-Vlaanderen conform artikel 18 van dit traktaat 'definitief' werden afgestaan aan Frankrijk.[6] Dat betekende het officiële einde van het Committimus en tegelijkertijd werd de vrije vaart op de Westerschelde geregeld. De Wet van 1 oktober 1795 verenigde Oost-Vlaanderen en Staats-Vlaanderen in een Franse provincie, het Departement van de Schelde (*Département de l'Escaut*) met Gent als hoofdplaats. Vijf dagen later leidde de publicatie van de Franse revolutionaire wetten er tot het formele einde van het *Ancien Régime*. Het Vrije van Brugge werd het Arrondissement Brugge in het Departement van de Leie (*Département de la Lys*). Niet alleen alle oude instellingen gingen op de schop, ook de grenslijn van 1664.[7] Met de Bataafse Revolutie in 1795 kwam de rest van de Republiek als 'zusterrepubliek' eveneens onder de invloed van het revolutionaire Frankrijk.

Van belang voor het waterbeheer in Noord-Vlaanderen was het Arrest van 14 maart 1797 waarmee het regime de polderbesturen afschafte en onder een centrale administratie bracht. Dit leidde tot een onwerkbare situatie. Daarom werd de maatregel per Arrest van 20 mei voorlopig opgeschort, hetgeen op 29 juni afstel betekende.[8] Men ontkwam echter niet aan waterschapshervormingen, waarbij de stormvloed van 14 op 15 januari 1808 als katalysator optrad. Centraal stond het fuseren van polders in uitwateringschappen en daarnaast werd de verplichte hulp aan de calamiteuze polders ingesteld.[9] Zo'n calamiteuze polder was niet in staat de kosten van zeewering en oeververdediging zelfstandig te dragen en kon een beroep doen op de centrale administratie voor extra gelden. Voordien was het meer ieder voor zich maar ook dan kon de Generaliteit bijspringen zoals bijvoorbeeld bij de Clarapolder in de achttiende eeuw. In 1811 werd een nieuw reglement op het waterbeheer uitgevaardigd, het *Réglément sur l'administration et l'entretien des poldres* uitgevaardigd, waarin polders en waterschappen als openbare instellingen werden erkend, en waarvoor de Staat een reglement vaststelde. Drie jaar later, in 1814, werd bij KB de inhoud van dit reglement door koning Willem I overgenomen.[10] Zolang de Fransen aanwezig bleven, tot 1814, werd nauwelijks onderhoud gepleegd aan zaken als poorten en houten bruggen, tenzij dit op kosten van de betrokken plaatsen en polders zelf gebeurde. Bij uitzondering volgde er enige tegemoetkoming.

De Fransen begonnen met de uitverkoop van verdedigingswerken en van de geconfisqueerde eigendommen van religieuze instellingen en het huis van Oranje. Dat alles was door

---

[6] Oostenrijk bevestigde deze schikking formeel te Campo-Fornio op 17-10-1797.

[7] Van Rode, *De conscripties*. Decreet van de Nationale Conventie 9 vendémiaire IV. De Franse rechterlijke organisatie werd ca 1-12-1795 ingevoerd. Vredegerechten werden gevestigd in de hoofdsteden van de bij *arrêté du commissaire du gouvernement Bouteville* van 24 pluvióse an IV (14-2-1797) aangewezen kantons. De streek werd gedurende de twee decennia Frans bewind geconfronteerd met drie elkaar opvolgende besturen: het Directoire (27-10-1795 – 10-11-1799), het Consulaat (9-9-1799 – 18-05-1804) en het Eerste Keizerrijk (2-12-1804 – 22-6-1815), de laatste twee onder Napoleon Bonaparte.

[8] ZA, *3738*, nr. 1 (27-4 t/m 2-8-1797).

[9] NA, *2.01.13*, nr. 391. De wet van 29 floreal jaar X (19-5-1802) op de Calamiteuze polders was afkomstig van Guillaume-Charles Faipoult (1752-1817), sinds 1800 de nieuwe prefect van het departement van de Schelde te Gent, vervolgens minister van Financiën in Spanje onder Joseph Bonaparte. De stormvloed drukte het Franse bestuur met de neus op het feit dat dijkonderhoud en dijkherstel onmisbaar waren.

[10] Hollestelle, 'Polders en waterschappen', 100.

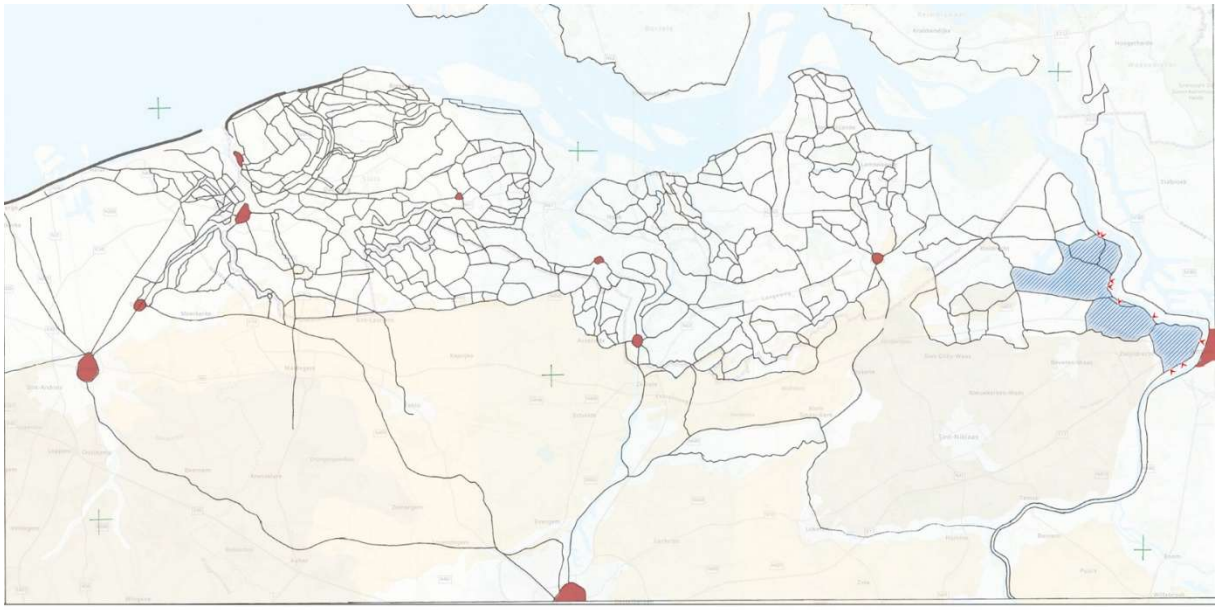
het Decreet van 7 Brumaire An IX (29 oktober 1800) eigendom van de (Franse) staat geworden.[11] Na de Franse periode is hierover veel juridisch getouwtrek geweest.

Napoleon liet ingenieurs onderzoeken in hoe verre de oude verdedigingswerken van nut konden zijn in zijn plannen tot de verdediging van de Westerschelde als toegang tot Antwerpen. Die stad moest opnieuw een handelsstad worden. De polders op de linker- en rechteroever konden als inundatiebekkens dienen om te verhinderen dat eventuele belegeraars de stad en rede konden bombarderen. De bouw van forten en batterijen langs de zeearm zou de doorvaart naar zee verzekeren.[12] Naar aanleiding van de inspectierapporten en een persoonlijke inspectie ter plaatse in 1803, zag Napoleon voor een aantal fortificaties een (geringe) defensieve rol. Er was ruimte voor enig herstel, de rest werd nogmaals afgeschreven. De werken waren nog lang niet gereed toen de Engelsen onder lord Chatham op 30 juli 1809 een landing uitvoerden op Walcheren. Engeland zag de toenemende concentratie van schepen op de Westerschelde als een bedreiging. Engelse troepen bezetten kortstondig fort Bath als uitvalsbasis voor een aanval op Antwerpen. Napoleon beval een passieve verdediging en gaf opdracht tot het openzetten van alle sluizen zuidelijk van het fort Liefkenshoek – Borgerweert-, Kallo-,Melsele-, Sint-Anna- en Ketenissepolder – én om zich achter de inundatie terug te trekken op Antwerpen (zie kaart 71). In plaats van door te stoten, treuzelde lord Chatham waardoor de Fransen hun verdediging op orde konden brengen en de aanval, vooral door enorme verliezen aan 'Zeeuwse polderkoortsen' (malaria), uiteindelijk mislukte. Het oorlogsgeweld in Noord-Vlaanderen beperkte zich tot een kanonnade tussen fort Frederik op de rechteroever (in Engelse handen) en de batterij Napoléon bij Oudendoel.[13] Vanaf eind augustus trokken de Engelsen zich terug op Walcheren. Eind december vertrokken vandaar de laatste eenheden. Deze gebeurtenis vestigde opnieuw Napoleons aandacht op Antwerpen. Hij reageerde met de opdracht de plaats tot een grote krijgshaven uit te bouwen als *réduit principal*, een grote vesting die lang moest standhouden achter een kringstelling.[14]

De welvaart van Gent in de Franse tijd bracht kapitaalkrachtige burgers ertoe om grond en bedijkingsrechten te verwerven in Noord-Vlaanderen. In 1802 gaf het Franse gouvernement, wars van oude aanspraken, een groot aantal aangeslibde gronden in de districten Sluis en Hulst uit aan de Compagnie Ottevaere, om de bedijking zo spoedig mogelijk ter hand te nemen.[15] Generaal Van Damme wist zich in 1805 voor zijn verdiensten beloond door Napoleon met de concessie van de resterende buitendijkse gronden in het Sluissegat.[16] Na van de prefect Faipoult alle schorren tussen de Braakman en het Vlaams Hoofd in pacht te hebben verkregen, ontwierp de Compagnie Blémont in 1804 een groot project voor de bedijking van alle schorren in het Axelsegat en het Hellegat.[17] Alle drie de concessionarissen hadden uitsluitend oog voor het

[11] Gils, 'De vesting Antwerpen', 84.
[12] Gils, 'De vesting Antwerpen', 83-85.
[13] De Kraker & Stockman, *De Westerschelde als strategische waterweg*, 128; Van Gerven, 'Kallo II', 71; ARA, *T580*, nr. 842 (1813). Ter plaatse van de vroegere schans de Noord.
[14] *Correspondence de Napoleon Ier*, Parijs, 1866 dl XIX, 15808. Decreet 25-9-1809 met project van 18 punten. Een kringstelling bestaat uit een kring van gedetacheerde forten rondom een centraal reduit. Als model gold Cherbourg dat reeds vanaf 1778 volgens de ideeën van de Franse vestingbouwkundige Marc-René de Montalembert (1714-1800) was beschermd. Van hem komt ook het polygonaal stelsel, waarbij geen gebruik meer wordt gemaakt van bastions voor flankerend geschut. Dat systeem werd vooral populair in de tweede helft van de 19e eeuw.
[15] RAG, *P30*, nrs. 205, 206 & 207. Concessie verleend voor 32 jaar miv 23-9-1802. Aanvankelijk was de compagnie, met een zeer gemengde groep deelnemers, genoemd naar Thomas Danneels, vervolgens naar Ferdinand Ottevaere en tenslotte naar J. Benteijn. Bedijkingen: Olieslager- (1803) en Beukelspolder (1804).
[16] De Smet, *De geschiedenis van het Zwin*, 36; ZA, *3510*, nr. K416A/B. Op 2-12-1805 hadden de Fransen onder Van Damme een schitterende overwinning behaald bij het Moldavische dorp Austerlitz. Hij bedijkte de Austerlitz- (1805), Sophia- (1807), Aardenburgsehaven- (1813) en Diomedepolder (1827), de laatste genoemd naar zijn enige zoon. De vergunning was 52 jaar geldig. Dit eigendomsrecht is een bron van processen geweest.
[17] ZA, *3754*, nr. 19. De compagnie werkte nauw samen met die van Ottevaere en stond o.l.v. N.J. Blémont, president van het crimineel gerechtshof en A.G.M. Beyens, president van de arrondissementsrechtbank, te Gent.

geldelijk gewin en gingen voorbij aan de regionale belangen van scheepvaart en afwatering. De achtergelegen, veelal lager gelegen, polders werden niet alleen afgesneden van hun directe suatie maar werden tevens opgescheept met het overtollig water uit die nieuwe polders. Het liquideren van de afspraken met de concessionarissen heeft de Nederlandse Staat in de negentiende eeuw veel moeite gekost.[18]

KAART 71: INUNDATIES IN 1809 EN 1814

Na de mislukte veldtocht in Rusland van 1812 en de nederlaag bij Leipzig in 1813 verloor Napoleon zijn greep op de bezette gebieden. In de voormalige Republiek noordelijk van de Westerschelde vormde Gijsbert-Karel van Hogendorp na een staatsgreep op 21 november 1813 een voorlopig Algemeen Bestuur. Nederland werd opnieuw een zelfstandige staat met prins Willem als constitutioneel vorst.[19] Half december 1813 arriveerden de Kozakken in Vlaanderen en in januari rukte de voorhoede van het Pruisische leger de Kempen binnen. Op 1 februari 1814 viel Brussel en begon de blokkade van Antwerpen. Antwerpen werd voor de Fransen verdedigd door de op 2 februari als gouverneur aangestelde Lazare Carnot.[20] De werken op de linker Scheldeoever vielen stil en op zijn bevel werden de Borgerweert-, Melsele-, Sint-Anna- en Ketenissepolder onder water gezet (zie kaart 71).[21] In de loop van februari namen de Kozakken Noord-Vlaanderen in. Antwerpen gaf zich over op 2 mei 1814, ruim na de inname van Parijs op 31 maart en de troonafstand van Napoleon op 6 april.[22] Op 5 mei waren de Zuidelijke Nederlanden nagenoeg ontruimd. Van Axel en Hulst, respectievelijk op 14 en 19 februari onder Nederlands bestuur gekomen, vertrokken de Fransen op 26 maart. Overslag en Koewacht volgden op 2 maart en Westdorpe pas op 29 mei. In het westen heerste een onoverzichtelijke situatie.

[18] ZA, *3726*, nr. 67; *3719*, nr. 81; De Vleesschauwer, 'Zandstraat 150 jaar jong'. Dat was voor een periode van 32 jaar, het zogenaamde Admodiatiecontract. Door Blémont zijn de Kleine Sint-Albert- (1805), Saaftinge- (1805), Nieuw-Neuzen- (1816), Nieuw-Vogelschor- (1807), Melania- of Ghellinck- (1826), Eugenia- (1846) en Van Remoorterepolder (1851) bedijkt.
[19] Stuij, 'Een grensscheiding', 780.
[20] Lazare Nicolas Marguerite Carnot (1753-1823) was een Franse wiskundige en natuurkundige, maar is het bekendst om zijn militaire rol in de Franse Revolutie. In 1795 werd hij een van de vijf leden van het Directoire.
[21] Van Gerven, 'Kallo II', 71; SHAT, *A.I.G.*, Art. 14, Anvers C4 nr. 10; ARA, *T580*, nrs. 839 & 889.
[22] Op 6-4 tekende Napoleon te Fontainebleau de troonafstand, waarna hij verbannen werd naar Elba. Voor de gebeurtenissen daarna zie: Op de Beek, *Napoleon*. Amsterdam 2014.

Vanwege de geallieerde dreiging ontruimden de Fransen op 7 maart Aardenburg maar omdat de opmars stagneerde, werd die stad opnieuw bezet. Pas op 7 juni werd deze streek bevrijd.[23]

13.3.2. Militaire en waterstaatswerken vóór 1800

Op het eind van november 1794 begon de speciale agent van de Fransen, *capitaine commandant du genie dans les places de la Flandre Hollandoise*, A. Simon met zijn inspecties van de fortificaties, dijken en zeewerken. Lokaal stelde hij opzichters aan.[24] Begin februari 1795 werden de onthutste bestuurders geconfronteerd met de eis binnen enkele dagen te beginnen met de ontmanteling van alles wat militair was. Daar men de door de vestingen geboden beschutting niet zomaar wilde opgeven, probeerden bestuurders de lokale commandanten voor de kar te spannen de sloopwerken te traineren. Na april lag de slechting zo goed als stil. Vanaf juli 1795 begon echter de uitverkoop. De Franse Republiek weigerde de inundatiesluizen en afwateringskanalen van de Raad van State over te nemen. Het herstel, onderhoud en de aanleg van nieuwe werken werd neergelegd bij de polders.[25] Die bleven zich jarenlang verzetten tegen deze gang van zaken, leenden grote bedragen om de werken voor te schieten, dienden declaraties in te Gent, maakten hun opwachting te Parijs, schakelden advocaten in maar trokken uiteindelijk aan het kortste eind. Door oorlogsschade, onoordeelkundig gebruik en verwaarlozing takelden de zee- en inundatiewerken, die voorheen door de staat werden onderhouden, snel af. Een zuivere inundatiesluis, als die met twee kokers bij Zwartenhoek, werd buiten gebruik gesteld.[26]

Vóór 1800 werden onder Frans bestuur de navolgende aanpassingen gedaan, voor zover van belang voor de latere inundaties. De Beoosten- en Bewestenblij-, Canisvliet-, Beoostenblij-Benoorden- en Absdale-, Riet- en Wulfsdijkpolder kregen vanuit Gent op 20 december 1795 opdracht de geslechte Eversdam en Derde Verkorting opnieuw op een hoogte van circa 2 meter boven het maaiveld te brengen. De coupure bij het Eversgat moest worden gedicht en de brug afgebroken. De administratie wilde aldus het gevaar van overstroming beperken na dijkbreuken bij de sluizen, door natuurlijke oorzaken en door mensenhanden. Over betaling werd nauwelijks gerept.[27] Eenzelfde arrest kregen de Clinge-, Sint-Jansteen- en Kieldrechtpolders over de Steensedijk.[28] In 1798 verzocht Clinge om de sluis van het Havenfort te heropenen tot lozing op het sas van Luntershoek wat werd toegestaan.[29] In 1797 kwam er op aandringen van Aardenburg ter bevordering van de scheepvaart over de Aardenburgsehaven opnieuw een draaibrug ter vervanging van de vaste brug.[30]

14.3.3. Militaire werken onder Napoleon

Onder Napoleon werden zeer veel plannen ontwikkeld waarvan de meeste echter niet werden uitgevoerd of na 1815 onafgewerkt achterbleven. Voor de werken en geplande werken onder Napoleon zie kaart 72. Zijn eerste versterkingsronde van de Westerscheldeoevers hield in: een

---

[23] GAS, *OGA*, nr. 1 (notulen 1794-1817).
[24] Zoals Van de Burcht voor het Land van Hulst: GAH, *SA*, nr. 19, fol. 33.
[25] O.a. ZA, *3719*, nrs. 1, 184 & 190; *3738*, nr. 1; *3811*, nrs. 7 (12-5-1795) & 121 (1-10-1795). De Canisvlietpolder kreeg opdracht om voorlopig op eigen kosten een grote reparatie aan de Passluis te verrichten. In 1796 werd een tegemoetkoming toegewezen.
[26] NA, *4.OMM*, nr. 128 sub V117 & V118; ZA, *3719*, nr. 196; RAG, *VZI*, nr. 1906. Niet meer vernoemd na 1794, ook niet in het rapport van 1805 maar L. de Pauw tekent hem nog in 1819.
[27] ZA, *3738*, nr. 1 (29-10-1795, 1-2 & 17-8-1796); *3719*, nr. 1, fol. 21-21v, 27-27v, nr. 125; nr. 251 & nr. 252; *3811*, nr. 7 (1-3 & 30-4-1796). Arrest prefect 20-12-1795. In elke dijk diende een houten sluis van twee kokers van 2,8m breed te worden opgenomen zodat bij een ongeval de suatie gewaarborgd was. In de Derde Verkorting werd het een stenen sluis. De polders dienden proportioneel de kosten te dragen.
[28] ZA, *3822*, nr. 1, fol. 41-43, 50-52; *3838*, nr. 3 (9-6-1796). Ook hierin een houten sluis met twee kokers van 2,5-2,7m breed.
[29] ZA, *3822*, nr. 3 (6-8-1798). Over het vervolg is geen informatie gevonden.
[30] ZA, *3520*, nrs. 319, 321, 322 & 323.

eerste linie van defensie bij Vlissingen en Breskens met drie batterijen bij Breskens, verder batterijen in de Margarethapolder, bij Perkpolder, Graauwsenhoek (Graauw), Oudendoel en rivieropwaarts tot bij Antwerpen, waar een marinewerf en een arsenaal voor de Franse vloot moesten komen.[31] Het uitgangspunt was een verdediging tegen een *coup de main*. Vanaf 1811 tot en met het begin van 1814 werd ter versterking van Antwerpen en haar toegangsweg een aantal werken versneld uitgevoerd, met name bij Breskens en aan het fort Vlaams Hoofd. Rondom het fort Vlaams Hoofd wenste Napoleon een nieuwe modelstad, gedekt door inundaties en ondersteund door forten die de verbinding met Gent en Brussel zouden garanderen.[32] Uitgestrekte inundatiegebieden werden voorzien, die uiteindelijk lang niet allemaal zijn aangelegd. De bedoeling van die werken was het een belegeraar onmogelijk maken, in het zicht van Antwerpen, batterijen op de Scheldedijk te plaatsen. Napoleons plannen voor een tweede linie, met Terneuzen en een nieuw te bouwen fort op de noordelijke Westerscheldeoever, zijn evenmin uitgevoerd.

Hierna volgt een beknopt overzicht van de belangrijkste werken die onder Napoleon in Noord-Vlaanderen zijn uitgevoerd of in de planfase bleven steken. Militaire inundatiewerken maakten hiervan een beperkt maar wezenlijk deel uit. Het uit 1784 daterende bastion westelijk van fort Hazegras, om de Zwinmond te bestrijken, werd veranderd in de kustbatterij fort Napoléon, die al snel in verval raakte.[33] De drie te bouwen forten bij Breskens kregen een drieledige taak: het verzekeren van de oever en het bestrijken van de havens en de toegang tot de Westerschelde. Dat verklaarde de vooruitgeschoven posities van de kustbatterijen. De eigenlijke forten vormden de bescherming aan de landzijde ervan. In dezelfde pijplijn zat een aantal batterijen langs de Noordzeekust vanaf de monding van het Sluissegat aan de Paardenmarkt tot bij Breskens.[34] Na 1809 volgde uitbreiding van de Stelling van Breskens, waartoe werden gerekend: fort Impéreal, fort Napoléon, batterij Joubert, de toren van Caffarelli en de batterij l'Embarcaère.[35] Het havenbassin werd op diepte gehouden door twee spuikommen en de suatiesluis van de Oud-Breskenspolder.[36] Verder waren er plannen voor een megalomaan vijfhoekig gebastioneerd fort rondom een vluchthaven ten oosten van Breskens ter hoogte van de Duivelshoek op de plaats van batterij l'Embarcaère, een retranchement van dit fort getrokken rondom Breskens naar Napoléon en twee redoutes. Binnen het fort zou het eindpunt vallen van het kanaal van Brugge, de doorgetrokken Damsevaart. Om het geheel lag een omvangrijk inundatieproject. Door geld- en tijdgebrek kwam het niet zover.[37] Aan de landzijde voorzag men een waterlinie van Hoofdplaat tot aan Retranchement die niet verder is uitgewerkt.

Ook Sluis moest verder versterkt worden als steunpunt in deze stelling. In 1808 waren het stelsel van sluizen, beren en tragels om inundaties te stellen en de verdedigingswerken nog redelijk intact. Ter bescherming tegen een *coup de main* zagen tussen 1810 en 1814 meerdere projecten het licht. Met het oog op het stellen van inundaties werd een waterpassing uitgevoerd. Het kasteel diende als steengroeve voor de bouwactiviteiten en breuksteenleveranties voor de

---

[31] Van Gerven, 'Forten en schansen', 85; Van Nieuwenhuijzen, 'Zeeuwsch-Vlaanderen en de Scheldefortificatiën', 19.

[32] NA, *4.OMM*, nr. 128 sub V121; *Correpondance de Napoléon Ier*, Parijs, 1866, vol. XIX, 509. '*couverte par des inondations et soutenu par des forts qui assureraient une communication avec Gand et Bruxelles*'.

[33] RAG, *INV113*, nr. 1062; *INV81*, nr. 2214; NA, *4.VTH*, nr. 3712; Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 275-277. Ook Frans fort genoemd. In 1856 was het nog zichtbaar op RAB*, INV114*, nr. 922.

[34] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S34 (Vlissingen 16-4-1806).

[35].Fort Impérial: NA, *4.OPV*, nrs. B289 & B291; SHAT, GR 1 VM55 & O15 4.7.D.286; Van Immerseel, 'van fort Napoleon', 207. Fort Napoléon: NA, *4.OPV*, nr. B288; *4.OSPV*, nr. B47; ZA, *292*, nr. 1869, *3543*, nr. 525. Het moest tevens de inundatiesluis, de Nieuwesluis, dekken. Fort Joubert: Het voormalige *Batterie du Signal*. De achter de batterij geplande redoute is er niet gekomen. Fort Caffarelli: NA, *4.OPV*, nr. B308-I. Fort l'Embarcaère: Van Immerseel, 'Van fort Napoleon', 190. In 1811 aangelegd als tijdelijk werk bij de Duivelshoek.

[36] NA, *2.01.13*, nr. 391 (project 1812); *4.WCA*, nrs. 10918 & 10919; *4.OSK*, nr. B87-4.

[37] De Kraker & Stockman, 'De Westerschelde als strategische waterweg', 119-120; Lombaerde, 'Bastions in inkt en aarde', 54; NA, *4.OSPV*, nr. B44. De totaalkosten werden geschat op 2.950.000 francs.

dijkverzwaring. In een reactie op de Engelse inval liet Napoleon in 1810 tegenover Sluis een zeer groot modern fort ontwerpen om de ingang tot het Sluissegat te bewaken, maar dat is niet aangelegd.[38]

Met de sloop van de in 1782 opgeheven vesting IJzendijke was direct na ontvangst van het decreet van 1804 begonnen. Met het oog op een mogelijke Engelse invasie vonden in 1809 en 1810 enige herstelwerken plaats.[39]

Vanwege overstromingsgevaar werden omstreeks 1800 de binnendijken tussen de Sint-Pieters-, Albertus- en Philippinepolder, die vanwege de achttiende-eeuwse inundatiestrategie geslecht waren, opnieuw aangelegd.[40] Daar de Westsluis was afgedicht liep het water van Boekhoute nu om de verdedigingswerken heen tot in de Oostsluis.[41] Napoleon zag in 1809 toch een defensieve rol weggelegd voor Philippine – als post voor het Sas van Gent – en plaatste het terug op de lijst van vestingwerken. De afgevlakte wallen werden opgeknapt en de Westsluis terug in gebruik genomen. Ten westen van Philippine waren zware oeverwerken voorzien, wat mede leidde tot de uiteindelijke verplaatsing van het lozingspunt naar de Isabellasluis. Aanvankelijk bestond uit inundatieoverweging de wens om de Westsluis te vervangen door een nieuwe dubbele sluis met stenen beer naast de hoek van de inlaag van de Philippinepolder maar dat ging niet door. Het plan om de zeekant van het kasteel (het oude fort) van Philippine te veranderen in een grote kat ging evenmin door evenals een groot fort op de dijk van de Vogelschorpolder, dat de toegangen naar Axel en Sas van Gent moest beveiligen.[42]

Vanaf 1806 werd de deels gesloopte vesting Sas van Gent hersteld als voorpost van de stad Gent aan de Sassevaart. De werken waren vanwege de kosten uitgesmeerd over een periode tot en met 1819. De wallen werden hersteld, wat lager dan voorheen, evenals de inundatiewerken. Ook inundaties maakten immers deel uit van de Franse plannen. In 1812 werd een inundatiekade (de *digue d'innondation*) opgeworpen van het lunet tussen bastion Orange en ravelijn Stuart westwaarts naar de Poeldijk om zoetwater vanuit de inundatiesluis te kunnen brengen in de Albertuspolder zonder het zuidelijke deel van de Poelpolder te inunderen.[43] In de contrescarp voor de punt van bastion Vassij bestond in 1811 het voornemen een kleine zeesluis te leggen, wellicht ter vervanging van die voor bastion Coehoorn.[44] Het fort bij Het Pas werd verkocht en was in 1814 verdwenen.

De vesting Axel werd bij Decreet van 9 maart 1805 opgeheven. Op 4 juli werden de terreinen verkocht en vijftien jaar later was bijna alles, op enkele afgevlakte bastions na, verdwenen.[45] In 1804 gaf Napoleon opdracht tot de aanleg van een nieuwe marinehaven met een dok voor 30 linieschepen en een navenant aantal fregatten in de in 1802 ontstane inlaag van de Margarethapolder. De daarbij behorende kustbatterij kwam in 1807 gereed. Na 1809 werd het

[38] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S22-S24; *4.OPV*, nrs. S107, S110-S112, S114 & C3. Dat fort zou over de dijk tussen de Kasteel- en Olieslagerpolder komen te liggen.
[39] Van Damme, 'IJzendijke', 119-120; NA*, 2.13.69*, nr. 181. De Waterpoort werd gerepareerd en de Landpoort vernieuwd.
[40] RAG, *AR160*, nr. 907 (1-10-1800). In 1800 dijk tussen Sint-Pieters- en Albertuspolder over 570m tot 1,9m hoog aangenomen voor fl1.599.
[41] NA, *4.OPV*, nr. P45 & P49; *Provinciale Atlas 1856-58*, 102. De Oostsluis, sinds 1749 in steen ("witte sluis") en in 1791 vernieuwd, is kort voor 1855 buiten gebruik gesteld. Daarna vond lozing plaats door een sluis in de contrescarp naar de havensluis.
[42] NA, *4.WCA*, nr. 8121; *4.OPV*, nrs. P45, P46a-e & P48; *4.OMM*, nr. 128 sub 121. De inlaag was in 1808 ondergelopen, de Westsluis in 1818 alweer verlaten.
[43] NA, *4.OPV*, nr. S35; *2.01.13*, nr. 396 (rap. 29-11-1811); RAG, *AR160*, nr. 907 (bestek/besteding 11-4-1812). De dijk naar het Staak tussen de twee polders was eerder afgegraven i.v.m. de defensie van Sas van Gent. De Poeldijk tussen buiten-(staats) en binnen-(konings)deel was aangelegd ter beperking van de inundatie rondom de vesting.
[44] NA, *4.OPG*, nr. S18 uit 1811.
[45] RAG, *Vander Meersch*, nr. 170; De Kanter & Utrecht Dresselhuis, *De provincie Zeeland*, 308.

havenplan verlaten en werd achter de batterij een redoute en een groot fort voorzien.[46] Ook dat is niet gebeurd.

Hulst bood felle weerstand tegen de sloop van de vesting zodat de slechting door militairen en werklui na enkele maanden stilviel. Op 19 oktober 1808 verkochten de Fransen de Hulster werken.[47] In augustus en september 1809 inspecteerden Franse ingenieurs de toestand van de fortificatie- en inundatiewerken in het Land van Hulst. Ze onderzochten of herstel van het fort te Luntershoek te verkiezen was boven de constructie van een nieuw fort. In 1810 vonden waterpassingen plaats. Dat resulteerde datzelfde jaar in een project voor herstel van de vesting, de posten Luntershoek, Ferdinandus en Boerenmagazijn, alsmede het herstel van de sluizen en het sas van Luntershoek. Een batterij Walsoorden werd aangelegd in de hoek van de zeedijk aan de Magere Merrie (Perkpolder) maar was al in 1814 buiten gebruik. Hetzelfde gold voor de batterij aan de Graauwsenhoek (Graauw). Het fort Boerenmagazijn was intact maar de beer en de sluis waren onder de grond verdwenen.[48]

Op de linker Scheldeoever bij Antwerpen beperkte de verdediging zich de eerste jaren tot het moderniseren van de forten Liefkenshoek, Peerel II en Vlaams Hoofd, die van zware batterijen werden voorzien. Het fort Liefkenshoek kreeg zijn huidige aanzien na 1809. Ook de molenruïne van Doel paste in het verdedigingsplan en werd veranderd in een redoute met een aarden batterij op het schor ervoor. Wat betreft de inundaties rekenden de Franse ingenieurs op de laaggelegen Borgerweertpolder. De stad dekte de sluizen van het Vlaams Hoofd. Uitbreiding van de inundatie was mogelijk met de Kallopolder en de polders tot voorbij fort Liefkenshoek. Er werd min of meer voortgeborduurd op het project van Vauban. Van de omwalling rondom Ville Marie Louise werd alleen het glacis aangelegd. Deze werd gedekt door een uitgestrekte inundatie, twee lunetten en drie forten.[49]

14.3.4. Waterstaatswerken onder Napoleon

In Brugge dacht men in 1803 aan het herstel van de oude waterverbinding naar Sluis, gebruik makend van de oude Zwinbedding ook al was die deels herschapen in akkerland. Het zou Sluis in verbinding brengen met de Leie. Een sas in Brugge zou Gent een directe verbinding geven met Oostende. Na enige jaren van voorbereidingen vond op 15 juli 1808 de aanbesteding plaats, maar op 20 september schortte Parijs de werkzaamheden op. Hoofdingenieur Deschamps zag, vanwege het militaire nut, meer in een kanaal van Brugge naar Nieuwerhaven. Na de Engelse invasie in 1809, besloot Napoleon tot de aanleg van twee kanalen, van Brugge naar Breskens en van Gent via Sas van Gent naar Breskens. Dit stond in het teken van zijn voornemen tot een landing op Engeland. Daartoe wilde hij onafhankelijk van de Noordzee alle kleine vaartuigen uit Holland en Zeeland naar de Franse havens kunnen brengen. Het eerste kanaal, de Damsevaart, was tot fort Sint-Donaas gevorderd toen Napoleon ten val kwam. Het doortrekken tot Breskens bleef toekomstmuziek.[50] Een ander kanaal dat de Fransen wilden revitaliseren, was

---

[46] Meerdere tekeningen en ontwerpen: SHAT, Teutey II, nrs. 1448 en 1449. Zie ook: De Kraker & Stockman, 'De Westerschelde als strategische waterweg', 125-128; NA, *4.OPV*, nr. N59.

[47] GAH, *SA*, nr. 742 (correspondentie 1795), nr. 19, fol. 96v, 105, 106v, 107v-108, 117v; Stals, 'Van aarden bescherming', 64; RAG, *VVM*, nr. 175 (kaart bij verkoopakte).

[48] NA, *4.OMM*, nr. 62 sub H110-113, H114 (rap. 28-8, 30-8 & 17-9, 17-12-1809, 5-10-1810), nr. 128 sub V121; *4.OPV*, nr. W3. Het was Napoleon zelf die op 20-5-1810 te Brugge op deze plannen aandrong.

[49] ARA, *T 298*, nrs. 5071-5094, 5034 & 5036; Lombaerde (red.), *Antwerpen versterkt 2*, 8 & 18-20; Gils, 'De vesting Antwerpen', 89-93; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 538 (ontleend aan het Koninklijk Legermuseum te Brussel, A 20). Van die stad zijn meerdere ontwerpen zoals SHAT, *A.I.G.*, Art. 14, Anvers, C 4, nr. 7 uit 1812. Van de drie forten zijn er twee deels aangelegd, Jean Bart aan de Blokkersdijk en Stengel aan de Gentse steenweg. Aan fort Burcht, dat een ankerplaats moest beschermen, is men nooit toegekomen. Het werden prototypen van de latere Brialmontforten. De werken stonden o.l.v. ingenieur Ph. Dombey.

[50] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 76; Coppejans-Desmedt, 'De verbinding', 73-76; RAB, *INV82*, nr. 2377 (rap.; prefect aan hoofding 8-6-1805; directeur-generaal Bruggen en Wegen aan prefect 20-9-1808 & 6-4-1810); De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 76; ZA, *3534*, nr. 8 (decreet 17-3-1809); NA, *2.04.07*, nr. 4123 (inspecteur.

de verbinding van Brugge met de sluis binnen het geslechte fort Hazegras. Dit project kwam, net als de modernisering van het fort, evenmin van de grond.[51]

Met de bedijking van de Sophiapolder, genoemd naar Sophia 't Kindt echtgenote van generaal Van Damme, in 1807 raakte de Isabellapolder-Benoorden haar directe suatie kwijt. De polder liet datzelfde jaar een nieuwe stenen sluis, sluiskil en watergang aanleggen op de Aardenburgsehaven. Na de afdamming in 1813 van deze haven werd naast het geslechte Havenfort een coupure gegraven om het water af te voeren naar de Oostsluis.[52] Tot in de negentiende eeuw zijn er sluizen bij Aardenburg blijven liggen.[53]

In 1807 werden zuidelijk van IJzendijke en Biervliet twee uitwateringschappen opgericht, de Isabellewatering en dat van de Kapitale Dam, ter verbetering van de suatie in een groot gebied rondom de Passegeulelinie. In 1807 werd tot rechtstreekse lozing op de Braakman de Isabellasluis gebouwd voor het suatiekanaal tussen de Grote- en Kleine Isabellapolder.[54] De Kapitale Dam kreeg in 1808 een dubbele zeesluis met een klein veldwerk ter beveiliging. Op 2.900 meter westelijk ervan kwam een wachtsluis, het verlaat, eveneens gedekt door een kleine batterij.[55] Daar was het nodige aan vooraf gegaan. In 1800 was de hoeveelheid slib die in de sluis van de Bakkersdam werd gevoerd dusdanig dat de uitwatering in gevaar kwam. Door de sluis uit te graven, door het maken van een spuikom buitendijks en, toen dat niet werkte, door ook een spuikom binnendijks te maken trachtte men dit te beteugelen.[56] Het water kon alleen maar weg via de Braakman maar de dubbele suatie- en inundatiesluis daar was daartoe niet berekend en moest in 1808 worden afgedamd voor urgente reparatiewerken.[57] Tijdelijk moest al het water nu door een circa 0,9 meter breed houten sluisje in de kade van de suatiegeul van de Verenigde Polders op de Magdalenasluis.[58] De stenen beer was het jaar tevoren al met grond versterkt, die in de Bakkersdam in 1814 samen met de sluis afgedicht.[59] De stormvloed van 1808 vernietigde de zeesluis van de Clarapolder. De nieuwe dijk, met een nieuwe zeesluis, werd met een grote boog buitenom het doorbraakwiel gelegd.[60]

Kort na het gereedkomen van de militaire bedijking tussen Sas van Gent en Hulst ontstonden suatieproblemen bij Sas van Gent. Het Vlaamse achterland waterde traditioneel af via de Sassevaart en via de Langeleede en Wachtebeeksesluis door de Passluis op het Sasse Gat. Ofschoon de eerste de hoofdafwatering was, leidde men meer en meer af via de Moervaart en

---

Waterstaat 17-10-1829); *4.OPV*, nr. S112, fol. 1-6; SHAT, GR 1 VM58 Bruges. Het 14,7km lange kanaal werd begonnen in 1811. De breedte was 6m op de bodem en 20m op de waterlijn bij een diepte van 2,3-2,5m. Vgl. RAB, *INV81*, nr. 2180 met nr. 2214.

[51] NA, *4.OPV*, nr. S113; *4.OMM*, nr. 118 sub S22.

[52] ZA, *3520*, nr. 286 (sluis Isabellepolder-Benoorden aangenomen op 22-6-1807), nr. 306 (decreet Napoleon 15-2-1812 met autorisatie coupure); NA, *4.VTH*, nr. 2911 (Havenfort in 1800 opgeheven om geslecht te worden), nrs. 2906 & 2911.

[53] ZA, *3523*, nrs. 337, 338, 339, 340 & 355; RAG, *AR118*, nr. 1826. In 1802 zouden de houten sluizen vervangen worden door een in steen met vier kokers en een stenen verlaat waarvan men afzag ten voordele van het schofsluisje uit 1800 in de Sint-Pietersdijk op de Isabellepolder dat in 1808 in steen werd vervangen. In 1811 een stenen schofsluis in de Sint-Pietersdijk bij Sint-Kruis op de Grote Boompolder.

[54] De Smet, 'De 175 jaar', F.125; ZA, *361.3*, nr. 1641; NA, *4.OGT*, nr. 48. De sluis lag in de zeedam tussen de twee polders. Het water van Boekhouterhaven liep tot dan toe immers naar Philippine.

[55] RAG, *P30*, nr. 343; ZA, *3556*, nr. 6 (2-1 & 4-3-1807, 17-3 & 8-9-1808) & 482; *3568*, nr. 377; *3512*, nr. 2 (arrest 9-9-1807); *3526*, nr. 297; Dubosch, *Descriptie*. Sluis aangenomen 13-6-1808 voor fl18.150. Het hele project beliep fl39.498.

[56] ZA, *3572*, nrs. 1 (13-6-1804), 40, 36 & 37; *3556*, nr. 6 (6-6-1803); *3512*, nr. 41. De 463m lange tragel à £199-8-6) liep langs de rand van de zandplaat en het schor van de Boompolder met daarin twee houten schutsluisjes en dito buis om te schuren. De binnendijkse tragel was 630m lang.

[57] ZA, *3568*, nr. 377; *3512*, nr. 2 (Eeklo 21-4-1808); *3572*, nrs. 1 (8-6-1808) & 43. Men wilde een nieuwe sluis bouwen met één koker maar Gent stond dat niet toe.

[58] ZA, *3597*, nrs. 1 (rap./rek. 8-8-1804, 11-6-1805, 26-5-1807) & 16.

[59] ZA, *3572*, nrs. 1 (27-7-1795) & 38; NA, *4.OMM*, nr. 128 sub V121.

[60] ZA, *3571*, nrs. 13 (brief 9-4-1811), 50, 51, 151 & 152.

de Langeleede. De Canisvlietpolder had echter in 1794 de Passluis moeten afdammen en die was nog steeds niet hersteld.[61] De in 1796 gestoken houten sluis in de Eversdam kreeg al dit extra water voor de kiezen maar had onvoldoende capaciteit. Om de situatie vanuit het Moerspui te verbeteren, liet de Beoosten- en Bewestenblijpolder het afvoerkanaal uitdiepen en in 1797 twee coupures graven, met daarover een brug, om het suatiekanaal naar de Zwartenhoek in verbinding te brengen met de Axelsevlakte.[62] Kwam het water boven het afgesproken scheepvaartpeil dan mocht via het Koegorssas (Axelsesassing) worden afgetapt. Om de zwaarste nood te ledigen, werd in 1802 ter hoogte van de Zwartenhoeksekreek een houten noodsluis, de Verloren Kost, gestoken maar de lange suatiegeul slibde snel dicht. Ondanks alle gemaakte kosten was het Koegorssas inmiddels onbruikbaar geworden voor de scheepvaart. In 1804 volgde de afdamming en een jaar later werd hij opgeblazen. In 1813 mocht de zeedijk eroverheen worden gelegd.[63] In 1807 liet de Beoosten- en Bewestenblijpolder op het kanaal van Moerspui in de Langeweg voor de Plattekreek een coupure met verlaat en brug maken. Hierdoor en door de oude te verbreden coupure kon snel water vanuit het noorden naar de Zwartenhoekse zeesluis worden geleid.[64]

In 1802 ondernam Gent stappen om de Sassevaart tot Sas van Gent uit te diepen en ernaast een straatweg aan te leggen. Het einddoel was het doortrekken van de Sassevaart tot Breskens. Mogelijk onder invloed van de Brugse plannen schorste Parijs in 1804 de voortgang. In 1811 kwam het weer in behandeling.[65] Bij het voormalig fort Rodenhuize werd gedacht aan de constructie van een sas om ongewenst aflopen van het bovendeel van de Sassevaart in de Moervaart en vandaar in de Schelde te voorkomen.[66] Dijkgraaf Levien de Pauw van de Canisvlietpolder zag als oplossing voor de wateroverlast de aanleg van een kanaal naar Terneuzen. Ook dat kan het eerder genoemd Gentse kanaalplan hebben doorkruist. Het ontwerp De Pauw bleef steken bij de centrale regering te Parijs in afwachting van de financiering.[67]

De euforie te Hulst over de nieuwe scheepvaartverbinding met een sas te Luntershoek was van korte duur. Dure reparatiewerken vanwege de paalworm waren in uitvoering toen de Fransen arriveerden. Daarna lag het werk wegens gebrek aan geld en materialen stil. Het sas was sindsdien nauwelijks bruikbaar voor de scheepvaart en deed het dienst voor de suatie. Vanaf 1798 werd ook water vanuit de Clingepolder en het meeste vanuit de Kieldrechtpolders op het havenkanaal van Hulst gebracht en via het sas geloosd. Daarom bestonden in 1803 ver-

[61] ZA, *3738*, nrs. 1 (vergaderingen 1794-1796) & 98 (rek. 1795/96, 1796/97, 1797/98). Ondanks het arrest van 24-9-1795 uit Gent deed de polder niets. Na de toezegging dat de kosten konden worden gedeclareerd, ging de polder een lening aan.

[62] ZA, *3719*, nr. 1, fol. 48-49, 62-64, 109-112, nr. 199, nr. 252, nr. 117 (rek. 1797/98, 1799/1800 & 1801/02), nr. 181 (29-12-1801), nr. 203 (bestek 1797), nr. 204; *3738,* nr. 1 (1-10-1799) & 98 (rek 1799/1800).

[63] ZA, *3719*, nrs. 117 (rek 1802/03 & 1803/04) & 196 (rap. 1805; brieven 25 & 30-1-1806), 10 (brieven 10-11, 13-11 & 12-12-1803), 117 (rek. 1805/06 & 1806/07), 197 (20-8-1802) & 208 (brief 10-8-1833); NA, *2.01.13*, nr. 396 (Gent 13-12-1813; advies 17-10-1813). Het veranderen van het sas in een suatiesluis werd te duur bevonden. Voor de zoute en zoete sluizen werd een aarden dam gelegd. Het opblazen gebeurde op 4-7-1805 in opdracht van het Franse gouvernement. De draaibrug bleef behouden tot hij in 1826 werd weggehaald voor de aanleg van een nieuwe schutsluis.

[64] ZA, *3719*, nrs. 117 (rek. 1806/07 fol. 4v, 6-7), 196 (rap. 1805) & 205 (27-8-1806). De Langeweg is in 1805 aangelegd langs de noordzijde van de linie (ZA, *292*, nr. 1943.12).

[65] RAG, *PV1*, nr. 1799 (BiZ 10-2-1802; prefect 3-8, 10-9 & 2-12-1802, 21-12-1803), nr. 1810 (toewijzing 1803), nr. 169, fol. 18. Onder supervisie van ingenieur Moline.

[66] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S2-4 (10-10-1807, 22-12-1809) & sub 6, nr. 119, sub S54; *4.OPV*, nrs. S31, S33 & S34C. Deze sluis is aangelegd maar de Moervaart bleek te ondiep.

[67] RAG, *PV 1*, nr. 1810 (directeur-generaal Bruggen & Wegen aan prefect 25-5-1804).

gevorderde plannen om het sas om te bouwen tot een sluis met twee kokers.[68] In 1809 viel het besluit de opengebroken zeesluis van het Havenfort opnieuw in steen te overwelven.[69]

14.4. Het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden: 1814-1830

14.4.1. Militair en politiek kader

Het Koninklijk Besluit van 20 mei 1814 maakte Staats-Vlaanderen los van Oost- en West-Vlaanderen en voegde het bij het Noord-Nederlands grondgebied in vijf kantons: Sluis, Oostburg, IJzendijke, Axel en Hulst.[70] Het gewest werd op 20 juli, ruim voor de hereniging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, als Zeeuwsch-Vlaanderen bij de provincie Zeeland gevoegd, met als zuidgrens die van 1785, wat in feite neerkwam op de grens zoals die in 1664 was vastgelegd. West-Zeeuws-Vlaanderen werd het vierde district met een commissaris in Sluis en Oost-Zeeuws-Vlaanderen het vijfde met de commissaris in Hulst.

Direct nadat de Franse bezetting in 1814 was geëindigd, nam de nieuwe directeur der fortificaties E.G. van der Plaat van alle vestingen in Staats-Vlaanderen de toestand op en voorzag zijn bevindingen van een advies.[71] De Franse periode had dusdanige vernielingen met zich meegebracht dat het in goede staat brengen van de waterlinie tussen Sint-Anna ter Muiden en het fort Boerenmagazijn enorme kosten zou vergen. Vervolgens bevestigde koning Willem I in 1816 de opheffing van de meeste vestingen en bijbehorende forten in Noord-Vlaanderen. Zij moesten onbruikbaar worden gemaakt voor een toekomstige vijand. Het Ministerie van Oorlog droeg de werken over aan de Hoofdadministratie der Domeinen, wat nogmaals leidde tot de uitverkoop en verpachting van de vestingen, waarvan de meeste gehavend uit de Franse tijd waren gekomen.[72] Op veel plaatsen ging men over tot de definitieve sloop. Slechts de Stelling van Breskens, die in de Borgerweertpolder en de Gentse citadel, met hun aangrenzende inundaties, pasten binnen de nieuwe defensiegedachte. Sas van Gent met zijn inundatiegebied bleef een twijfelgeval. Buiten en binnen de oude inundatiegebieden werden bedijkingen uitgevoerd, waarin opvallend veel Zuid-Nederlandse grondeigenaren participeerden.

Niet alleen de verdedigingswerken werden overgedragen, ook voor de sluizen en zeewerken die voorheen de Generaliteit toebehoorden, moest een bevredigende oplossing worden gevonden. Naast het militaire karakter hadden ze vaak een functie als zeewering of suatiewerk. De meeste polders voelden er weinig voor de lasten te moeten blijven dragen. In 1815 droeg het departement van Oorlog de meeste werken over aan het in 1798 opgerichte Bureau voor den Waterstaat.[73] Sommige sluizen bleken door het Franse bestuur, ondanks dat ze een algemeen belang dienden, aan particulieren te zijn verkocht. Het zou jaren duren eer dat was recht gezet.[74] Na de overdracht werd de toestand opgenomen in verband met het nut, toekomstig

---

[68] GAH, *SA*, nr. 631, fol. H1 & H2; ZA, *3832*, nr. 139; *3822*, nr. 1, fol. 50v-52; *3838*, nr. 3 (6-8-1798); *3811*, nr. 7 (1-7-1803, 26-7-1806, 22-4-1809); *3823*, nr. 3 (25-4-1809). Pas in 1806 werd het plan te Gent ingediend waar het bleef hangen.

[69] ZA, *3833*, nr. 139 (brief 7-7-1809).

[70] Stuij, 'Een grensscheiding', 780; NA, *2.02.01*, nr. 21 (Besluit 117).

[71] NA, *4.OMM*, nr. 104 sub N11, nr. 128 sub V121, nr. 118 sub S5 (Sas van Gent). N.a.v. van mem. Kraijenhoff aan de koning van 11-9-1814, resulterend in KB 17-11-1814, nr. 67.

[72] NA, *2.08.14.02*, nrs. 275 (KB 21-6-1816, nr. 65; correspondentie) & 276 (overdracht ZVl); *2.13.69*, nr. 915 (inventaris). De overdracht in Zeeuws-Vlaanderen vond plaats op 13-10-1816. Lokale overdrachten: 14-10 Sluis; 15-10 Hazegras; 16-10 IJzendijke en dependances; 17-10 gebouwen Philippine; 18-10 Sas van Gent, fort Sint-Anna; 19-10 redoute Eversdam, post Reigersbosch en batterij Luntershoek; 20-10 Hulst; 21-10 Linie Hulst-Zandberg & forten, post Boerenmagazijn.

[73] ZA, *3521*, nr. 11; *361.1*, nr. 248 (Raven aan RWS 15-8-1815; brief 25-9-1815; Raven met PV); *6.2*, nr. 3945 (KB 16-7-1815 nr. 8). De opvolger van dit bureau is het in 1848 opgerichte Rijkswaterstaat als onderdeel van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

[74] Bijvoorbeeld de inundatiesluis onder de bedekte weg en het glacis van IJzendijke die op 7-5-1807 met de buitenwerken was verkocht. Door de ligging in de waterkering kon die sluis niet zijn inbegrepen, werd geconfisqueerd

gebruik en eventueel achterstallig onderhoud. De meeste waterlopen en sluizen binnen de voormalige waterlinies werden aan de polders overgedragen.

Het kanalenplan van Napoleon werd geheel herzien. Onder Napoleon stond het militaire karakter voorop, nu was dat de economische ontwikkeling van plaatsen als Gent, Brugge en Antwerpen met hun achterland. Sommige kanalen kwamen voort uit de wens tot verbetering van de suatie, veelal in combinatie met scheepvaart. Havenstadjes en polderbesturen werden meer en meer geconfronteerd met de opslibbing in de resterende zeearmen vanuit de Westerschelde en de Noordzee, hetgeen nieuwe en drastische maatregelen vereiste. Daarbij werd het militaire belang van een dergelijke infrastructuur zeker niet uit het oog verloren zoals bij de ontwerpen en de aanleg aan bod zal komen.

14.4.2. Militaire werken

Van Hulst, Sas van Gent, Philippine en IJzendijke dienden alleen de buitenwerken te worden geslecht, maar moest 'de kapitale wal tot sluiting der Steden en tot gerief der ingezetenen worden behouden'.[75] Het vrijkomende puin was meer dan welkom voor gebruik als steenstort op de vooroevers van de calamiteuze polders.[76] Waar genoeg ruimte was binnen de wallen maakte men geen haast met de sloop. Van Hulst werden op 31 oktober 1821 de wallen, grachten en de linie naar fort Zandberg afgestaan aan de gemeente met een onderhoudsplicht. Sluis kreeg de vesting in erfpacht met een soortgelijk beding, evenals IJzendijke. Philippine werd verkocht.[77]

Over Sas van Gent waren de meningen verdeeld. De Dienst der Domeinen wilde zo snel mogelijk verkopen en het afbraakmateriaal gebruiken voor de Hoofdplaatpolder.[78] De militairen waren huiverig want die zagen de kostbare, in redelijke staat verkerende, vesting als een belangrijk steunpunt naast de inundaties. De Autrichepolder kon in vijf tot zes dagen met 0,3 tot 0,45 meter water worden bedekt vanuit de Canisvlietpolder door een coupure in de Graafjansdijk. Ook zag men heil in het slechten van de zeedijk tegenover de courtine tussen de bastions Coehoorn en Vassij. De nieuw te maken fortificaties nabij de Franse grens als onderdeel van de Wellingtonbarrière konden vooralsnog toch nog niet worden gebruikt, zo redeneerde men. Om aan het KB van 1816 te voldoen, adviseerde de inspecteur van Domeinen, net als bij Sluis, een gedeeltelijke slechting. Alle sluizen werden vanwege hun nut voor de suatie aan de gemeente overgedragen.[79]

De overgedragen onvoltooide werken van de Stelling van Breskens en Antwerpen pasten deels in de ideeën van Kraijenhoff en Wellington. De Nieuwe Stad aan het Vlaams Hoofd werd opgegeven maar in de bedekte weg ontstonden de schansen fort Kallo en fort Zwijndrecht. De inundatie rondom het Vlaams Hoofd, die door drie sluizen in 60 uur kon worden uitgevoerd, bleef een rol spelen.[80] In 1822 kreeg fort Liefkenshoek twee nieuwe versterkte uitwaterings- en

---

en kwam RWS toe. Hij werd op 12-3-1822 overgedragen aan de gemeente. ZA, *361.1*, nr. 223 sub B2b Polders (correspondentie 1821 & 1822).

[75] NA, *2.08.14.02*, nr. 275 (Brussel 21-10-1816).

[76] NA, *2.08.14.02*, nr. 276 (Waterstaat 23-12-1816). Dit was de genadeslag voor het kasteel van Sluis waarvan in 1814 nog twee torens overeind stonden. Het werd op 27-7-1820 voor afbraak verkocht zodat het tegen 1825 uit het zicht was verdwenen: NA, *4.OPV*, nrs. S109 & S120; *4.OMM*, nr. 128 sub 121; RAB, *INV113*, nr. 459; Van den Broecke, *Middeleeuwse kastelen*, 295-303.

[77] NA, *2.13.69*, nr. 181; *4.OMM*, nr. 119 sub S52, nr. 113 sub N115, fol. 57, 59, 61-62; *4.OPV*, nrs. H837-838, S120, Y56; Stals, 'Van aarden bescherming', 72-73. De hoofdwal van IJzendijke en de Juffrouwschans bleven aanvankelijk rijks eigendom.

[78] NA, *2.08.14.02*, nr. 275 (Van Diggelen 7-9-1816; De Bruijn 9-9-1816); *4.OMM*, nr. 113 sub N115, fol. 58; ZA, *292*, nr. 1950-29. De vestinggronden werden verpacht i.v.m. mogelijk gebruik in de toekomst ter verdediging.

[79] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S5 (rap. 15-10-1814); *2.08.14.02*, nr. 276 (De Bruijn 9-11-1816); ZA, *6031*, nr. 1368 (Van Diggelen aan B&W 3-7-1821; PV overdracht 2-11-1821). De herstelwerken zouden fl85.000 bedragen. Dit hield de geleidelijke maar stelselmatige sloop niet tegen en in 1935 was er vrijwel niets over.

[80] Raeymaekers, *De geschiedenis*; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 172. Alles verdween bij de ophoging van de Borgerweert begin 20e eeuw.

inundatiesluizen.[81] Van de Stelling van Breskens verzuchtte Van der Plaat na zijn inspectie in 1815 dat het jammer was dat de Fransen de fortificaties niet hadden kunnen afmaken. Binnen enkele jaren verdwenen Joubert en l'Embarcadère, de rest werd in stand gehouden.[82]

Naast Antwerpen werd ook Gent binnen de Wellingtonbarrière aangemerkt als een algemeen reduit. In 1819 lag er een ontwerp op tafel voor de aanleg van een nieuwe citadel ter plaatse van het verdwenen Monteryfort.[83] Vanuit de Schelde en de Leie lagen rondom de stad uitgestrekte meersen, die als inundatiegebied konden worden gebruikt. De citadel kwam tegen 1831 gereed maar was toen reeds achterhaald.

14.4.3. Waterstaatswerken

De waterstaatswerken waren niet ongeschonden uit de Franse tijd gekomen en vroegen om aandacht. Het merendeel stond ook ten dienste van de inundatiestrategie. De sluis van het deels gesloopte fort Hazegras verkeerde in zeer slechte toestand maar er loosde een zeer groot deel van de Zwinstreek op.[84] Voor de Passluis werd een bevredigende oplossing gevonden met het oprichten van een nieuwe watering.[85] De verwaarloosde staat van de tragels langs de Eekloseveart en de Ee kreeg de aandacht evenals de Oostsluis.[86] Om de druk te verminderen, werd een project gestart om in de Aardenburgsehavenpolder een dubbele suatiesluis te plaatsen op het Zwin, maar dat kwam niet van de grond.[87] De nieuwe sluis in de Kapitalen Dam was in 1819 al dusdanig vervallen dat aan een nieuwe sluis werd gedacht.[88] Te Philippine dienden zich veel extra reparaties en achterstallig onderhoud aan.[89]

Het kanaal Brugge-Sluis, thans bekend als Damsevaart, dat in 1814 tot Hoeke was gevorderd en toen was stilgelegd, werd in 1818 doorgetrokken tot vlakbij Sluis, waar door het Gat van Sint-Donaas een aarden dam was gelegd met een houten sluis erin. De bedoeling was het te verbinden met Oostende, de boezem van Brugge en het Sluissegat maar zover kwam het niet.[90] In 1827 stond Napoleons plan op verzoek van Brugge nogmaals in de belangstelling. Door de sluis aan de Dampoort aan te passen, kon de verbinding worden gemaakt met het kanaal naar Oostende en met de Gentse Lieve. Al stond een verbeterde afwatering voorop, scheepvaart- en militaire belangen (lees inundaties) waren er ook bij gebaat. De hoofdingenieur van West-Vlaanderen maakte in 1829 een ontwerp. Een daartoe ingestelde commissie oordeelde in juli 1830 het plan voorlopig te laten rusten daar er, deels vanwege de ontwikkelingen in het Zwin, onvoldoende draagkracht was.[91] Het kanaal, de Damsevaart, bleef aan beide zijden afgedamd en stond met geen enkel ander waterwerk in verbinding.

---

[81] Van Landeghem, *Doel in heden*, 66; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 582; NA, *4.JSF*, nr. 141.

[82] NA, *4.OMM*, nr. 128 sub V121 (17-9-1814), nr. 113 sub N118; *4.OSPV*, nr. B52 (Hij had opdracht gegeven begrotingen te maken om ze eventueel af te maken); *4.OPV*, nr. B290. L'Embarcadère verdween in 1816 en Joubert niet veel later. In 1816 hield men fort Frederik Hendrik slechts voor een 'bekwaam *Tête de pont* voor de communicatie van Vlaanderen', zodat minder personeel nodig was.

[83] ARA, *T298*, nrs. 5259, 5267-5311. De citadel, t.p.v. het huidige citadelpark, functioneerde tot 1870.

[84] NA, *2.08.14.02*, nr. 276 (staat der vestingen).

[85] ZA, *3521*, nrs. 1 (24-9-1816) & 11 (minuut 5-10-1817); *6.2*, nr. 3945. Na een vergadering op 14-9-1816 werd te Brugge door de belanghebbende polders de Watering Passluis opgericht om de sluis te beheren.

[86] ZA, *3521*, nrs. 11 & 12 (diverse stukken). Dit werd opgepakt door de gouverneur van Oost-Vlaanderen. De Oostsluis werd in 1821 grotendeels vernieuwd.

[87] NA, *4.WCA*, nrs. 10925 & 10926.

[88] ZA, *3572*, nr. 53; *3597*, nr. 136 (conventie 15-6-1817). De betrokken polders werden het niet eens.

[89] ZA, *6.1*, nr. 3330.

[90] Laurent, *De havens*, 107; ZA, *361.1*, nr. 248 (directeur-generaal RWS aan Raven 26-9-1814); NA, *4.WCA*, nr. 15429; RAB, *INV113*, nr. 518; *INV114*, nrs. 1427 & 1432.

[91] Coppejans-Desmedt, 'De verbinding', 76; NA, *2.04.07*, nr. 4123; *4.OMM*, nr. 123 sub 52 (reactie 20-7-1831 op brief 7-7 nr. 59 Waterstaat). Commissie bij KB 19-11-1829 nr. 104. Het plan werd begroot op fl448.000. De twee andere provincies en de departementen van Waterstaat en Oorlog waren terughoudend. De militairen zagen liever een spoediger tot stand brengen van inundaties voor Nieuwpoort en Oostende. De anderen gaven de voorkeur aan een verbinding met het Zwin (waarvoor bedijkingsplannen waren) bij Sluis.

De toestand van de kaden, het sas en de zeewerken van de Sassevaart was bedroevend. De Sassevaart was plaatselijk dichtgeslibd.[92] In 1817 nam de Canisvlietpolder de twee kapitale zeesluizen van Het Pas en de Zwartenhoek over van de Staat en breidde hun capaciteit uit. Na het dichtslibben van de Passluis in 1819 werd de toestand kritiek daar die van de Zwartenhoek het extra water niet kon verwerken.[93] Als tijdelijke oplossing plaatsten de Canisvliet- en de Beoosten- en Bewestenblijpolder een houten noodhulpsluis in de Sasdijk voor de Zwartenhoeksekreek. Op het Smidschor werden enkele kreken betrageld tot een spuiboezem tot schuring van het buitenkanaal van de Zwartenhoek.[94] In 1821 werd om enig soelaas te bieden een 3.750 meter lange waterleiding aanbesteed vanaf de Axelsevlakte naar het kanaal van Reigersbosch.[95]

De suatieproblemen op het Axelse- en Sassegat liepen dusdanig op dat in 1817 ingenieur Pieter van Diggelen en zijn Oost-Vlaamse collega, Jan-Felix Noël, opdracht kregen nader onderzoek te doen. Zij grepen terug op het oude kanaalplan van dijkgraaf Levien de Pauw dat ze in aangepaste vorm op 17 november 1816 de minister aanboden. Dat hield in het hergraven en normaliseren van de oude Sassevaart en de verlenging ervan recht op recht tot de Margarethapolder, vier kilometer oostelijk van Terneuzen. In 1818 besliste de koning positief tot de uitvoer ervan zodra er fondsen waren.[96] Vier jaar later kwamen beide ingenieurs tot het huidige tracé op Terneuzen, dat in 1823 door de koning werd overgenomen.[97] Op 17 december 1824 kwam het tot de definitieve concessie 'onder de bijvoeging dat het kanaal ook voor den toegang der zeeschepen tot aan de stad Gent bevaarbaar zal worden gemaakt' en in april 1825 begonnen de werken.[98] Belangrijk waren de dubbele afdamming van het Axelsegat en die van het Sassegat waardoor de inundatiesluizen van Het Pas en Zwartenhoek op het nieuwe kanaal zouden gaan lozen. Op de binnengedijkte watervlakte tussen het nieuwgegraven kanaal en de slotdijk van de Beoosten- en Bewestenblijpolder uit 1790 werden in 1825 de Nieuw-Papeschor- en Smidschorrepolder drooggelegd.[99] Twee sluizen bij Terneuzen, een sluis in Sas van Gent als extra veiligheid, een sluis aan de mond van de Moervaart en een sluis in Gent die aansluiting gaf op de Leie hielden het kanaal op peil.[100] Gebruik makend van oude inundatie- en suatiegeulen werd begonnen aan een zijkanaal vanaf Sluiskil naar Axel en Hulst met een schutsluis aan de Axelse Sassing, het Zijkanaal naar Hulst.[101] De kanalen moesten tevens de afwatering van de Canis-

---

[92] NA, *4.WCA*, nr. 19304.

[93] ZA, *3738*, nr. 175; *361.1*, nr. 220 sub B4b (brief 29-2-1819); *3719*, nr. 10 (brief 3-6-1819).

[94] ZA, *3738*, nr. 1, nr. 98 (rek. 1818/19); *3719*, nrs. 1 (12-5, 3-6 & 21-7-1819, 23-4-1834), 10 (brief 22-11-1819), 11 (brieven 17-1 & 24-6-1835), 82, 188 & 199; *361.1*, nr. 220 (brief 30-6-1819). Hij heette net als zijn voorganger de Verloren Kost en werd in 1835 met toestemming van de militaire autoriteit verkocht voor de sloop. De betrageling was 1.740m lang en 0,3m boven het afgesproken peil tonrond afgewerkt.

[95] ZA, *3716*, nrs. 118 (rek. 1821/22) & 119 (rek. 1825/26 & 1826/27). De polder waterde een vijftal jaren deels af via die sluis. De bedding is later voor de aanleg van het Zijkanaal naar Hulst gebruikt.

[96] ZA, *3738*, nr. 1 (1-8 & 7-8-1821). KB 17-5-1818 nr. 19. De Canisvlietpolder bleef bij Zijne Majesteit lobbyen dit plan zo spoedig mogelijk uit te voeren.

[97] ZA, *361.2*, nr. 581; RAG, *VZ1*, nr. 103; NA, *4.OGT*, nrs. 621 & 622; *4.WCA*, nrs. 8118, 8109 & 8117; *2.13.45*, nr. 3301 sub 13. KB 17-012-1823, 'dat er een kanaal van Gent naar Terneuzen gedolven zou worden'.

[98] De Bruin, 'Gent-Terneuzen'; Decavele, *Honderdvijftig jaar*, 25; NA, *2.08.30.04*, nr. 246. Aanbesteding 24-1-1825 en concessie verleend aan Chenaije, van Meerbeke en C^{o} te Maastricht, Brussel 10-2-1825. Een lening van fl1.800.000 tegen 4,5% werd toegezegd (KB 28-8-1825 nr. 117), de kosten geschat op fl2.000.000. Bij Sas van Gent werd een bodembreedte voorzien van 12m en bij Terneuzen van 20m. Het was geschikt voor schepen met een diepgang tot 4,5m tot Sas van Gent en tot 2,5m tot Gent.

[99] ZA, *3738*, nrs. 1 (3-8-1825 & 2-8-1826) & 99 (rek. 1825/26). De sluizen van het Pas en Zwartenhoek werden opgeknapt.

[100] NA, *4.OMM*, nr. 110 sub N190 (memo 12-8-1841).

[101] ZA, *3719*, nr. 10 (brief 8-10-1827); ARA, *I344*, nr. 136 (KB 9-4-1830, *Algemeen Reglement voor de heffing der rechten*). Het Zijkanaal naar Hulst werd reeds vermeld bij de goedkeuring van het 1^{e} ontwerp tot verbetering van de Sassevaart in 1818. Halverwege werd een binnensluis voorzien en er diende een trekpad te komen.

vliet- en Beoosten- & Bewestenblijpolders met hun achterland dienen.[102] Toen het hoofdkanaal op 18 november 1827 feestelijk werd geopend, was het zijkanaal tot de Derde Verkorting gevorderd. Bij deze werken werden de achttiende-eeuwse bruggen, sluizen, verlaten en heulen die in de weg lagen opgeruimd en deels vervangen door nieuwe werken. In de zomer van 1830 werd het laatste traject, van ongeveer 4.680 meter lang, tussen de Hogeweg (Plattenbrug) en Hulst met een loskaai bij Hulst aangenomen.[103] Men was gevorderd tot aan de kreken rondom het Groot Eiland toen de Belgische Opstand roet in het eten gooide. Het kanaal bleef onafgemaakt en zou alleen een rol spelen in de afwatering en als waterlinie.[104]

Het Kanaal van Gent naar Terneuzen veranderde het militaire landschap ten noorden van Gent waar aan de nieuwe citadel werd gewerkt. In 1825 was een plan gelanceerd om de meersen van de Moervaart en die ten zuiden van Evergem te gebruiken als inundatiegebied. Met de sluis bij Terdonk (Rodenhuize) kon het water worden opgehouden. Tot dekking van die sluis, de inundatie en ter voorkoming van aftappen van het kanaal waren forten ontworpen. Het niet bedijkte deel van de door de kanaaldijken afgescheiden Axelsegat werd ingericht tot een waterberging voor het geval er militaire inundaties moesten worden gevormd.[105]

Vanaf 1817 zocht een commissie in het oostelijke deel van de generale bedijking (Ferdinandus-, Absdale- Riet- en Wulfsdijkpolder) en de grensstreek ten zuiden ervan naar een alternatieve afwatering. Een plan tot het graven van een kanaal naar Walsoorden bleef vanwege de hoge kosten steken in de planfase. Een ander plan was het afdammen van het Hellegat bij de Driegezusters vanwege de niet te stuiten opslibbing. Al in 1816 waren er geïnteresseerden die de schorren van Reigersbosch wilden bedijken.[106] Desondanks bestonden er in 1819 plannen tot herstel van het sinds 1794 nauwelijks gefunctioneerd hebbende sas en scheepvaartkanaal over de Hulstervlakte naar Hulst. In 1821 werd het sas verkocht en gesloopt.[107] Omdat de sluis van Reigersbosch was afgedicht, moest al het water nu naar Campen. Vandaar dat in 1823 stemmen opgingen om de met grond begraven sluis van het Boerenmagazijn te heropenen.[108] In 1827 verkeerden de bedijkingsplannen voor de Hellegatschorren in een vergevorderd stadium. De Belgische Opstand zorgde voor vertraging maar in 1845 was het zover.[109] De afwatering van de nieuw bedijkte Catharinapolder had moeten plaatvinden door de te heropenen sluis van Reigersbosch om bij te dragen aan een inundatie zuidelijk ervan indien nodig.[110] De sluizen van Zaamslag en de Beoostenblij-Benoordenpolder bij De Sluis behoorden om dezelfde reden dan te worden afgedicht.

Een ander kanaleninitiatief was het kanaal van Stekene naar Hulst, de oude Stekense- en Gentsevaart. Dat kanaal zou vanaf De Tromp door een waterleiding verbonden kunnen worden met de Schelde nabij het fort Sint-Marie met een sas ter plaatse van de sluis tussen de Krankeloon- en Royalpolder. In 1829 diende de Konings-Kieldrechtpolder in die strekking een ont-

[102] ZA, *3738*, nr. 175 (brieven 7-11-1828, 26-5-1827 & contract 3-10-1825); *361.1*, nr. 494; *361.3*, nr. 1386 & 1387. De sluiskillen van de Passluis en de Zwartenhoeksesluis op het kanaal die waren overeengekomen, werden na het vernietigen van de eerste concessie teruggedraaid maar zijn er toch gekomen.
[103] ZA, *3719*, nrs. 119, 189 (rek. 1827/28 & 1828/29) & 207 (brief 18-7-1826); *361.1*, nr. 368 (m.i.v. de afwerking van traject Axel-Hogeweg, de trekpad van Axel-Sassing en de loskaai aan de Kinderdijk). Bij de invoering van het Nederlandse metrieke stelsel in 1820 werd de el (oorspronkelijk 69,4cm) gelijkgesteld aan 1m.
[104] Brand, *De geschiedenis*, 410-411; Wesseling, *De geschiedenis van Axel*, 262; ZA, *361.1*, nr. 494; *361.3*, nrs. 1818, 1834, 1835 & 1837. In 1850 hakte de gouverneur de knoop door. Er was geen geld beschikbaar.
[105] ARA, *T298*, nrs. 5260-5263 (voornamelijk aardenwerken); ZA, *292*, nr. 1943.12.
[106] ZA, *3811*, nr. 7 (30-12-1817 & 11-3-1818); *3754*, nr. 1 (20-5-1816).
[107] ZA, *3811*, nr. 7 (21-8-1821 & 13-6-1892); *3754*, nr. 26 (23-11-1842); Redactie, 'Beschrijving van', 49.
[108] ZA, *3822*, nr. 1, fol. 68; *3815*, nr. 56; *3832*, nr. 9, fol. 39v-42v, 45v-46v, 50v-52; NA, *4.FIDZ*, nr. 266. Vanwege de sterke opslibbing buitendijks is dat niet doorgegaan. De noodsluis bij Campen moest in 1827 worden afgedamd maar werd in 1833 terug opgeknapt. Die bij Driegezusters diende een lokaal belang.
[109] ZA, *3811*, nr. 7 (13-4-1831); *3754*, nr. 1 (brieven 16-8-1827, 18-12-1828 & 20-7-1830; bestek 24-5-1830), nr. 33; *3710*, nrs. K033, K028 & K029. In 1830 reageerde Zijne Majesteit positief.
[110] ZA, *3754*, nr. 5. In 1835 werd de sluis voor de sloop verkocht aan de belanghebbenden van de schorren.

werp in bij de koning. Men was toen nog overtuigd van de scheepvaartverbinding tussen Hulst en Axel, waarop deze nieuwe kanalen konden worden aangesloten waardoor een kanalennetwerk zou ontstaan. Vanuit Zeeland en Oost-Vlaanderen toonde men zich weinig enthousiast. Alleen op Stekens grondgebied werd de vaart nog onderhouden.[111]

14.5. De Belgische Afscheiding: 1830-1839

14.5.1. Militair en politiek kader

Al kort na het begin van de als een olievlek uitbreidende Belgische Opstand, verwachtte de Nederlandse regering dat vanuit Brussel pogingen zouden worden ondernomen de sluizen in Terneuzen in bezit te krijgen. Die sluizen waren van levensbelang voor Gent. De verdedigingslinies in Zeeuws-Vlaanderen waren echter grotendeels geslecht. Door nieuwe bedijkingen waren de waterlinies minder bruikbaar geworden. Bovendien verwachtte men niet dat de bevolking in de katholieke delen na eeuwen van achterstelling pro-Nederlands was. Er bestond echter evenmin uitgesproken sympathie voor het Zuiden. Overtuigd van het tegendeel stuurde de Zeeuwse gouverneur, Ewoud van Vredenburch, eind augustus de districtscommissarissen bericht om burgerwachten op te richten tegen een mogelijke oproer. In het westen begon men voortvarend. In het oosten was de reactie, buiten Axel en Sas van Gent, lauw en werd soms niets ondernomen.[112]

Op 11 oktober 1830 stuurde de legerleiding luitenant-kolonel Ledel naar Zeeuws-Vlaanderen om poolshoogte te nemen.[113] Hij diende aan generaal Chassé te rapporteren.[114] Op 17 oktober, een dag na zijn aankomst te Hoofdplaat, bezochten opstandelingen Sint-Anna ter Muiden, IJzendijke en Sas van Gent.[115] Chassé bleek bereid de in Antwerpen overbodige manschappen door te sturen naar Zeeland om in te zetten in Zeeuws-Vlaanderen ter verdediging van Vlissingen en Walcheren en ter handhaving van de door de koning op 15 oktober ingestelde Scheldeblokkade.[116] Op 28 oktober keerde Ledel terug met manschappen. Hij zou in zijn defensie vooral steunen op de aanwezigheid van waterlinies zoals verderop duidelijk zal worden gemaakt. Na enkele gevechtshandelingen volgde op 21 november een wapenstilstand. Al snel erkenden de Grote Mogendheden de onafhankelijkheid van België maar wel binnen de grenzen van 1790. Willem I ging akkoord maar de Belgen niet. Het Verdrag der XVIII artikelen kwam kort daarna aan de Belgische eisen tegemoet, maar nu was de koning tegen.[117] Ze vormden de aanleiding in augustus 1831 tot de Tiendaagse Veldtocht die door Franse hulptroepen tot staan werd gebracht. Bij de wapenstilstand van 29 augustus was Willem I bereid Antwerpen en de Scheldeforten af te staan, maar niet Zeeuws-Vlaanderen.[118] Vanwege de toegang tot de havens van Gent en Antwerpen bleef dat een Belgische eis. Van Franse zijde werd de suggestie gedaan om de sluizen aan de grens, dus ook Sas van Gent, toe te wijzen aan België om Vlaanderen tegen inundaties te beschermen vanuit Zeeuws-Vlaanderen. Dit werd door Engeland verwor-

---

[111] NA, *2.04.07*, nr. 3741; Annaert, *Stekene*, 231 & 235. In 1823 en 1854.
[112] Brand, *Het Zeeuwse deel*, 39; Prins, "*Want wat zoekt een Belg*" en "Regeringsloosheid", 22.
[113] Joseph Ledel (1779-1835) was een oude rot die overal gestreden had, het laatst in Nederlands-Indië waarvan hij in maart ziek repatrieerde. Kort na zijn aankomst werd hij tot commandant van de troepen in Zeeuws-Vlaanderen benoemd. Zijn graftombe bevindt zich te Oostburg.
[114] Generaal David Hendrik baron Chassé (1765-1849) had het bevel over een Nederlandse divisie tijdens de oorlogen tegen Napoleon (o.a. Slag bij Waterloo 1815). Tijdens de Belgische Opstand commandeerde hij het Nederlandse garnizoen van de Antwerpse citadel.
[115] Smits, 'Oost-Zeeuws-Vlaanderen', 825.
[116] Prins, 'Regeringsloosheid', 26. De handelsblokkade riep veel weerstand op en werd massaal omzeild, vaak met medewerking van de lokale autoriteiten.
[117] Fishman, *Diplomacy and revolution*, 79. Cf. de uitkomst van de Conferentie van Londen 27-1-1831, dat de naam kreeg *bases de séperation*. Het *Tractaat der XVIII artikelen* werd op 26-6-1831 door de Belgische delegatie in Londen aanvaard en op 9-7 door het Nationaal Congres.
[118] Smits, '1830', 303. De Conferentie kwam ditmaal op 14-10 met de zogenaamde 24 artikelen.

pen. België bleef diplomatie pogingen ondernemen om de steden Sluis, Philippine en Sas van Gent – en daarmee de sluizen waarmee het Vlaamse achterland zijn water moest lozen – in bezit te krijgen.[119] Uit oogpunt van defensie was de koning daar op tegen. Het Congres van London ging niet op de Belgische eis in. Over Zeeuws-Vlaanderen viel niet meer te onderhandelen. Door de volhardende houding van Willem I kon er pas in 1839 vrede worden gesloten. Al die tijd had Nederland zijn troepen in Zeeuws-Vlaanderen op oorlogssterkte gehouden en de verdediging verder uitgebouwd (voor de inundaties in 1833 zie kaart 73). De voorwaarden waren inmiddels een stuk gunstiger voor Nederland. Zeeuws-Vlaanderen bleef definitief bij Nederland en dit land bleef gerechtigd de Scheldevaart met een tol te belasten. Tegelijkertijd werd vastgelegd dat België recht had op een vrije vaart over deze rivier.[120]

14.5.2. West- en Oost-Vlaanderen

Tegen het einde van september 1830 begonnen serieuze pogingen de Vlaamse steden voor de opstand te winnen. Vanaf het begin leek de regering Oost- en West-Vlaanderen te hebben opgegeven. Het aanwezige leger was ofwel vertrokken ofwel gedesintegreerd door desertie. Vrijkorpsen werden ingezet en er werd gebruik gemaakt van de lokale oppositie.[121] Op die manier werden Gent, Brugge en een deel van West-Vlaanderen door Louis Adolphe de Pontécoulant en zijn aanhang onder het Brussels gezag gebracht.[122] Op 20 oktober verdreef een vrijkorps de bezetting van het fort Hazegras. Een vrijkorps onder Ernest Grégoire kreeg van het Voorlopig Bewind opdracht om het noorden van Vlaanderen aan de Belgische zijde te brengen.[123] In zijn interpretatie hoorde daar ook Zeeuws-Vlaanderen bij. Na een roerige tocht belandde hij op 16 oktober in Eeklo en daarna in Watervliet waar hij zijn hoofdkwartier vestigde.[124] Half oktober hadden nagenoeg alle Vlaamse steden zich goed- of kwaadschiks bij Brussel aangesloten.

Na een vergeefse aanval op Brussel trok het reguliere Nederlandse leger zich op 25 oktober 1830 terug op Antwerpen en Gent. Zes dagen eerder had generaal Chassé de order gegeven tot het stellen van inundaties op de Antwerpse Linkeroever door het afdichten van de sluizen. De Doelpolder liet veiligheidshalve de Verkortingsdijk met een meter verhogen en de sluis bij het voormalig fort Dwars-in-de-weg veilig stellen om inundatie te voorkomen.[125] Het fort Liefkenshoek werd in staat van verdediging gebracht. In de rest van het Waasland gebeurde er weinig. Meer naar het westen toe miste de dreiging van Ledel in november 1830 om bij de eerste de beste Belgische aanval, als represaillemaatregel Oost- en West-Vlaanderen onder water te zetten, zijn uitwerking niet.[126] Gezien de Hollande dreiging werden in het Zuiden plannen ontwikkeld om Damme opnieuw tot een vesting te versterken. Zover zou het niet komen en na 1839 vond men het niet meer zinvol.

Begin februari 1831 capituleerde de Citadel van Gent en vertrok de bezetting naar het Vijfde District, waar kolonel P.A. Boellaerd van Tuyl het commando kreeg onder Ledel. Doordat de Antwerpse bevolking op 24 oktober 1830 de zijde van de patriotten koos, trok Chassé

---

[119] Stuij, 'Sas van Gent', 2735 en 'Een grensscheiding', 783.
[120] Smit, *De Scheldekwestie*, 40-47. *Het Verdrag der 39 artikelen* van 19-4-1939. De tol werd in 1863 afgekocht.
[121] Vrijkorpsen bestaan uit vrijwilligers die zich hebben aangemeld voor militaire dienst, vaak zonder de formele structuur en discipline van het regulier leger.
[122] Smits, *1830 Scheuring 2*, 286. (1794-1882). Pontécoulant studeerde aan de militaire academie in St.-Cyr en nam deel in 1812 aan de expeditie tegen Rusland. In 1815 vertrok hij naar Amerika. Terug in Parijs onderscheidde hij zich in de julirevolutie van 1830 en vertrok vandaar met troepen naar Brussel.
[123] Grégoire (1800-?) studeerde medicijnen maar verdween vanwege zijn radicalisme naar de USA. Tijdens de julirevolutie was hij in Parijs. In augustus repte hij zich naar Brussel waar hij zich opwerkte tot een secretaris van het Voorlopig Bewind. Na zijn avontuur in Zeeuws-Vlaanderen bleef hij actief als samenzweerder, o.a. in 1831 in een mislukte staatsgreep te Gent en in 1848 tegen koning Louis Philippe van Frankrijk.
[124] Smits, *1830 Scheuring 2*, 311-312.
[125] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 173; Van Gerven, 'Kallo II', 71; NA, *4.JSF*, nr. 141; Van Landeghem, *Doel in heden en*, 70.
[126] ZA, *474*, nr. 97 (Sluis, 17-11-1830). Door het doorsteken van de zeedijken en openen der sluizen.

zich terug op de citadel. Van daaruit bombardeerde hij op 27 oktober de stad. Op 30 oktober ondertekende hij een wapenstilstand die tot 2 augustus 1831 standhield. Het Vlaams Hoofd met onderhorige redoutes en de Scheldeforten Liefkenshoek en Lillo bleven in Hollandse handen.[127] In 1831 zonnen de Hollanders op een middel om de door Belgische troepen omringde Antwerpse citadel verlichting te geven. Om met een flottielje over de Schelde op te varen, moesten de door de Belgen aangelegde batterijen op de Scheldedijken onschadelijk worden gemaakt. Volgens kapitein ter zee J.C. Rijk kon dat zonder al te veel risico met het doorsteken van de Scheldedijk stroomopwaarts van Blokkersdijk en bij het Vlaams Hoofd. Dat zou het Belgische verdedigingssysteem inunderen. Met het overmeesteren van de poldersluizen bij de forten Peerel en Pijp Tabak en door die open te zetten, zouden alleen de dijken – en die konden door de schepen bestreken worden – droog blijven.[128]

Nadat de koning in oktober 1830 de Westerschelde en het Kanaal van Gent naar Terneuzen had laten sluiten, liet generaal Niellon ter hoogte van Zelzate in 1831 palen inheien om een vijandelijke opvaart naar Gent te beletten.[129] Pas na de aanvaarding van het Verdrag der XXIV artikelen en noodzakelijke baggerwerken, kon de scheepvaart in 1841 worden hervat. Door het afsluiten van de waterafvoer van het Vlaamse achterland na de wapenstilstand van 29 augustus 1831 kwam een groot gebied tussen Zelzate en Damme dras te staan met zoetwater. Geprobeerd werd tot een niet van Nederland afhankelijke afwatering te komen.

Op 15 december 1833 richtten Assenede en het Waterland de Watering *l'Ecluse Noire* (de Zwarte sluis) op tot lozing via de in Belgische handen gebleven Isabellasluis die werd gedekt door de sterkte van het fort Sint-Laureine. Aan de oostzijde werd in 1833 een hulpsluis gebouwd onder andere ter vervanging van de afgedamde kapotte Wittesluis (de oude Oostsluis) van Philippine. Door de Vrijendijk werd een nieuwe duiker gestoken op de Grote Isabellapolder. Na de heropening van de Kapitaledamsluizen in 1839 waren de Belgische polders weinig genegen het contract uit 1806 weer op te nemen.[130]

Bij de Oudenburgsesluis, Roodesluis en Heikant ontstonden eveneens problemen. De Moerbekepolder voelde zich 'door het peril en overmagt den hollandsche administratie tsedert ruijm tien dagen van alle uijtwatering ter zee ontbloot zijnde' genoodzaakt alle toevoerende watergangen af te dammen. Nadat die op gewelddadige wijze waren doorgestoken, werden ze bewaakt.[131]

In de Zwinstreek ontstonden problemen door het sluiten van de Passluis, het inlaten van zeewater aldaar en het belemmeren van de afvoer via de Hazegrassluis. De Zes Verenigde Wateringen begonnen in 1831 de uitvoer van het plan uit 1785 om de polders ten oosten van het Zoute op de Hazegrassluis te brengen. Naast een dam door de Damsevaart en coupures in de tragels, kwamen er bij Hoeke, Oostkerke en Damme aquaducten. De Gentse Lieve kreeg bij Damme aansluiting op de Damsevaart en verloor zijn afvoer bij fort Sint-Job. De Zwartesluis bij fort Sint-Frederik en de Blauwesluis op het Lapschuersegat werden afgedicht.[132] Een andere oplossing zocht men in 1832 door het afvoeren van het oppervlaktewater via de Damse- en de

[127] Raeymaekers, *Geschiedenis*, 56; Buvé, 'Waasland in de strijd', 18.
[128] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S9.
[129] Decavele, *Honderdvijftig jaar*, 29.
[130] De Vleesschauwer, 'Over het ontstaan', 252; De Smet, 'De 175 jaar', F126; ZA, *361.3*, nr. 1642; *3738*, nr. 4 (brief St.-Albertuspolder ±1850); *3568*, nr. 424; *3512*, nr. 5 (28-5-1833); RAG, *P30*, nr. 344 (min. BiZ 17-11-1832).
[131] RAG, *P30*, nr. 2 (brief 6-7-1831, 28-2-1833).
[132] RAB, *INV328*, nr. 82 (rek. 1831/32); De Smet, 'Afwateringsprobleem', 119-120; ARA, *T580*, nr. 840. De Blauwe Sluis werd verkocht aan de Sint-Jobspolder.

Oostendsevaart naar Oostende wat verre van ideaal bleek.[133] De 'drie geunioneerde polders', Gouverneur-, Robbemoreel- en Craeyenspolder, lagen om strategische redenen geïnundeerd.[134]

Tijdens de Tiendaagse Veldtocht rukten drie divisies vanuit Noord-Brabant op 2 augustus 1831 België binnen. Op 12 augustus werden ze met behulp van het Franse leger tot staan gebracht. De in Zeeuws-Vlaanderen gelegerde eenheden voerden afleidingsmanoeuvres uit om het Belgische Scheldeleger te binden.[135]

Ondersteund door uitvallen uit Sluis voerden kanoneerboten op 5 augustus vanuit het Zwin een beschieting uit op het fort Hazegras. Twee dagen was er een succesvol Belgisch tegenoffensief onder majoor Pauli om het bezit van de Hazegrassluis en Sint-Anna ter Muiden. Op 8 augustus volgde een tegenaanval en werd Sint-Anna ter Muiden door de Hollanders veilig gesteld.[136]

De Gentse Lieve, met het aarden fort te Strobrugge en het versterkte Middelburg (Vl.), was op 11 augustus 1831 het toneel van schermutselingen. Door de taaie weerstand moesten de Hollanders genoegen nemen met Eede.[137]

De ongeveer duizend man aanwezig in het Vijfde District vielen op 5 augustus vanuit Sas van Gent Assenede aan. Na een korte bezetting van Bassevelde en Ertvelde en een weinig succesvol verloop trokken ze zich terug. Gespeeld werd met de gedachte om op de vloed de sluizen van Terneuzen en Sas van Gent te openen en de kanaaldijken bij Zelzate door te steken. Als dan ook de zeesluis van Philippine en de Isabellasluis werden opengezet, zou een enorm gebied noordelijk van Gent inunderen en grote schade aanbrengen in de streek tussen Wachtebeke en Oosteeklo.[138]

De uitval van het Hulster garnizoen op De Klinge en Kemzeke werd op 8 augustus afgeslagen. Het plaatsen van een batterij op de weg bij Kapellebrug mislukte eveneens. Omgekeerd kwam een Belgisch plan om op 15 augustus Hulst aan te vallen niet tot uitvoering.[139]

Op 2 augustus 1831 stak het garnizoen van fort Liefkenshoek de Scheldedijk door om met de inundatie van de Klein-Doelpolder en een deel van de Sint-Anna- en Ketenissepolder het fort te beveiligen. De volgende nacht vielen de Hollanders fort Sint-Marie met de grote Melkadersluizen aan en inundeerden de Kallopolder. Met het doorsteken van de binnendijk met de Sint-Anna- en Ketenissepolder naast fort De Peerel werd ook die polder verder onder water gezet. De bij Kallo geplande ontscheping mislukte door zwaar tegenweer.[140] Bij de aanval op de bewaakte sluis bij fort Pijp Tabak werd daar de dijk doorgestoken in plaats van stroomopwaarts van de Blokkersdijk zoals was geadviseerd door de ontwerper van het aanvalsplan kapitein ter zee J.C. Rijk. Dat maakte een tweede coupure in de Blokkersdijk noodzakelijk om het water in de Borgerweertpolder te brengen maar dit had een minder schurend effect. Op 5 augustus heroverden de Belgen het fort Pijp Tabak, dichtten het gat in de dijk en wierpen een nieuwe batterij op.[141] Twee dagen later waren de Noorderlingen weer de baas waarna volop

---

[133] De Smet, 'Het graven van de Leopoldvaart'; Vermeersch, 'Watermiserie', 155-156. De scheepvaartkanalen waren nu regelmatig gestremd: Brugge-Oostende tussen 18-11-1830 en 1-8-1837 533 dagen. De kaden erlangs waren niet bestand tegen het lage suatiepeil. Dit was mede een aanleiding tot het graven van het Leopoldkanaal.
[134] ZA, *3534*, Statistische opgaven door de dijksdirectie van juni 1850.
[135] Wupperman, *De geschiedenis*, 278, 282.
[136] Rau, 'Nopens het gevecht', 25-26; ZA, *474*, nr. 97; Wupperman, *De geschiedenis*, 292; Ter Linden, *Histoire des Belges*, 286.
[137] ZA, *474*, nr. 97. De 'Slag van Strobrugge'.
[138] ZA, *182*, nr. 71 (rap. Boellaerd van Tuijl 1831); NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V109 (Axel 12-8-1831).
[139] Buvé, 'Waasland', 298; Brand, *De geschiedenis*, 403-406.
[140] Van Gerven, 'Forten en Schansen', 86; De Vos, *Burchten en forten*, 208; RAG, *P8*, nr. 232. Sint-Marie werd door hen opgemaakt. De Sint-Pietersssluis liep schade op en werd in 1836 hersteld.
[141] Buvé, 'Waasland', 15; NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S11. Volgens Rijk was er voldoende schuring geweest als de dijk correct, stroomopwaarts van Blokkersdijk, was doorgestoken. Deze fout was in zijn ogen de nekslag voor de citadel.

Scheldewater werd ingelaten in de Melsele- en Borgerweertpolder via de sluizen en het maken van doorgravingen. Dat verliep niet vlug genoeg waarna Nederlandse mineurs de dijk tussen het Vlaams Hoofd en Burcht opbliezen en een groot gat ontstond. De Belgische batterij aldaar was door Chassée tijdens een uitval vernietigd. Van de linker Scheldeoever stonden aldus eind 1831 3.280 hectaren onder water (kaart 73).[142] De polderbewoners verhuisden naar provisorische nederzettingen, zogenaamde strodorpen. Om een deel van de Kallopolder droog te houden, verleende Chassé in het najaar 1831 toestemming tot de aanleg van een kade langs de weg van Kallo naar de Sint-Annapolder. Om een overstroming van de dorpscentra van Burcht en Zwijndrecht te verhinderen, mocht een kade tussen de Scheldedijk bij Burcht en de Blokkersdijk bij Zwijndrecht worden opgeworpen.[143] In september 1832 begon de droogmaking van de Kallopolder en omstreken, uitgezonderd het gebied binnen de kraagdijk rondom fort Liefkenshoek.[144] Om de bevoorrading van de citadel via de overstroomde polders te verhinderen, versterkten de Belgen de batterij achter het fort Pijp Tabak.[145] In augustus 1832 probeerde Rijk tevergeefs zijn superieuren te overtuigen alsnog de dijk stroomopwaarts van Blokkersdijk door te steken. Als dat ook gebeurde met de dijk zuidelijk van Doel, waar de stroom het sterkst schuurde, verwachtte hij een nieuwe stroomgeul westelijk langs de Scheldedijk. Een Nederlandse vloot kon dan tot Antwerpen opstomen en de oude Scheldeloop zou dichtslibben.[146] Na het verstrijken van een Engels-Frans ultimatum om de Antwerpse citadel en de bezette forten te ontruimen, arriveerden op 18 november Franse hulptroepen.[147] De bezetting van het fort Liefkenshoek stak de kraagdijk op enkele plaatsen door ter vergroting van de inundatie. Die van de citadel en het fort Vlaams Hoofd lieten de sluizen van de Borgerweertpolder springen.[148] Op 30 november zette het Franse hulpleger onder generaal Gérard de aanval in op de citadel.[149] Aan de Wase kant deed generaal Tiburce Sébastiani hetzelfde op het fort Doel en het fort Liefkenshoek. Het fort Doel en de forten Sint-Marie en Peerel II werden vlot ingenomen. Op 22 december landden 150 Nederlandse mariniers bij het fort Liefkenshoek, de Slag van Doel. Het doel was tweeërlei, de uitstekende hoek van de Sint-Annapolder (het Geslecht genoemd) tegenover Doel bezetten om de bouw van een batterij te beletten en het doorsteken van de Verkortingsdijk, waarachter de Fransen lagen opgesteld, ter inundatie van de Doelpolder.[150] De actie mislukte. De citadel capituleerde op 23 december, de forten van het Vlaams Hoofd, die van alle kanten waren omringd door een inundatie, drie dagen later (zie kaart 73). Na 1 januari 1833 vervingen Belgische soldaten de Fransen.[151] Na veel tegenslagen werd het gat tussen Burcht en het fort Vlaams Hoofd in de loop van september 1833 gedicht. Een maand later waren de sluizen gereed om het water uit de Borgerweertpolder te laten.[152] Het fort Liefkenshoek bleef evenals dat van Lillo in Nederlandse handen, achter een beperkte inundatie, daar koning Willem I die weigerde over te geven. Na de Conventie van 21 mei 1833 bleven alleen de overstromingen rondom het fort Liefkenshoek (circa 700 hectare van de Sint-Anna- en Ketenissepolder) be-

[142] Olivier, *Merkwaardigheden uit den*, 83, 85, 86, 89; Raeymaekers, *Geschiedenis*, 59-61; Guns, *Historische evolutie*, 63-64; RAG, *P6*, nrs. 378 & 376 (26-11-1834); Buvé, 'Waasland', 36; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 581-582.
[143] ARA, *T039/05*, nr. 357; RAG, *P6*, nr. 376; GHZW, *MA Zwijndrecht*, gemeenteraadsverslag 17-3-1837; RAA, *MAB*, nr. 12 (11-1-1834).
[144] NA, *4.JSF*, nr. 141 (verslag Henny 9-11-1832).
[145] Buvé, 'Waasland', 20.
[146] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S11.
[147] Raeyaekers, *Geschiedenis 3*, 62.
[148] NA, *4.JSF*, nr. 141 (verslag Chassé); Guns, *Historische evolutie*, 65. Het fort Liefkenshoek werd op 30-11 door de Fransen opgeëist.
[149] Raeymaekers, *Geschiedenis*, 62; ARA, *T298*, nr. 5018.
[150] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 582; Buvé, 'Waasland', 300. Vandaar de bijnaam Frans dijkske voor de Verkorting. De slag is vereeuwigd in een schilderij voor Louis Philippe d 'Orleans van Frankrijk.
[151] NA, *4.JSF*, nr. 141 (genie 1830).
[152] ARA, *T039/05*, nrs. 357 & 358; *Antwerps Nieuwsblad*, 26-9 & 10-10-1833; RAG, *P6*, nr. 378.

staan, die nu door Willem I werd gebruikt als pressiemiddel vanwege Nederlands Limburg en Luxemburg. Om het Nederlandse standpunt te onderstrepen, voegde hij fort Liefkenshoek administratief bij Kruiningen. De overdracht vond plaats op 22 juni 1839.[153]

Tot de Tiendaagse Veldtocht had het Belgische Militaire Bestuur weinig of geen aandacht aan de Zwinstreek en het Meetjesland besteed. Erna werd besloten die streek met een reeks kleine veldwerken langs de Zeeuws-Vlaamse grens tegen een invasie te beschermen. Tevens moesten de werken de sluizen dekken. De Damsevaart en het Kanaal van Gent naar Terneuzen verdeelden de frontlinie in drie. Tussen de zee en Damme moesten de Zwinvaart en Hoekevaart dienen tot *position d'arrêt* (een blokkerende positie), waarachter de verdediging kon worden georganiseerd met een zevental steunpunten.[154] Krijgshandelingen vonden hier na de mislukte inname tijdens de Tiendaagse Veldtocht niet meer plaats. Van de vesting Damme, die deels door de Belgische genie werd hersteld, ging de verdediging oostwaarts langs de Gentse Lieve met fort Strobrugge als eerste steunpunt. Tot beheersing van de sluizen werd de oude versterking van de Boekhouterhaven opgemaakt waar in 1836 nog steeds Belgische troepen lagen.[155] Van andere forten oostwaarts van Damme zijn geen gegevens gevonden. In 1834 werden de meeste werken overbodig geacht en verlaten. In december 1838 richtte de aandacht van Brussel zich opnieuw op de grensstreek. Kapitein Mockel werd belast met het in staat van defensie te brengen van die sector. Het kwam er op neer dat de eerder verlaten werken werden opgelapt.[156] In 1839 werden de forten opgeheven en alles verkocht.

Het zou tot 13 maart 1838 duren voordat de halsstarrige Willem I toegaf en zijn handtekening zette. Maar toen dreigde België roet in het eten te gooien. In december 1838 waren er geruchten over een Belgische claim op Zeeuws-Vlaanderen. Onder druk van de grote mogendheden werd dit gesust en kon 19 april 1839 het Verdrag van Londen gesloten worden, waarna de situatie snel stabiel werd.

14.5.3. Zeeuws-Vlaanderen gedurende de eerste maanden van de opstand

In de eerste maanden van de opstand leek het er op, gezien de desinteresse vanuit Den Haag en de weinig inspirerende houding van de Zeeuwse gouverneur, dat men Zeeuws-Vlaanderen bij voorbaat had opgegeven. Alle aandacht ging uit naar de Zeeuwse eilanden en het behoud van Vlissingen, kortom oude tijden herleefden.[157] Slechts de zwakke bezetting van de Stelling van Breskens stond de Belgen in de weg om op te rukken tot aan de Scheldeoevers. Dat ze dit verzuimden, is te verklaren door de chaotische toestand die er heerste. Pas toen Willem I in oktober de Westerschelde liet blokkeren, schrok men wakker. Na het oproer te Brugge werd de situatie in Zeeuws-Vlaanderen kritiek.

Op 17 oktober 1830 trok Ernest Grégoire met zijn vrijkorps vanuit Watervliet de grens over en overrompelde IJzendijke. Diezelfde dag ging het plunderend naar Biervliet, Waterlandkerkje en Sas van Gent, waar hij zijn hoofdkwartier inrichtte.[158] Vandaar vertrok hij oostwaarts, waar de bevolking enige sympathie toonde. Op 20 oktober overrompelde hij Terneuzen maar in Zaamslag, Hoek en Axel kon hij weinig uitrichten. Overslag werd niet bezocht. In elke plaats speelde vooral de overweging tussen enerzijds het voorkomen van geweld en anderzijds het trouw blijven aan de koning een belangrijke rol. Hulst en Sas van Gent kregen een nieuw stads-

[153] ARA, *T298*, nr. 5800; Buvé, 'Waasland', 36; Raeymaekers, *Geschiedenis*, 63; Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, 71. Willem I deed afstand van de twee forten in ruil voor de Belgische ontruiming van Venlo. België vatte de inundatie op als een gedwongen onteigening 'ten algemenen nutte', waarvoor de eigenaars schadeloos zouden worden gesteld.
[154] Rau, 'Militaire maatregelen' 14-15; ARA, *T580*, nr. 840. I.v.m. het mogelijk verlopen van het bestand diende alles voor 10-10-1831 gereed te zijn. Overal kwamen wachtposten.
[155] ZA, *3571*, nr. 166 (verklaring 15-9-1836).
[156] Rau, 'Militaire maatregelen' 16-17.
[157] Prins, *"Want wat zoekt de Belg*", 29.
[158] De Meijer, 'Jan de Meijer', 254.

bestuur onder het Voorlopig Bewind.[159] Een week later richtte Grégoire opnieuw zijn pijlen op het Vierde District. Tot dusver was Den Haag weinig actief geweest om Zeeuws-Vlaanderen voor Nederland te behouden ondanks de adhesiebetuigingen vanuit de overwegend protestantse bovenlaag. Insgelijks besteedde Brussel nauwelijks aandacht aan de adhesiebetuigingen en 'aanvragen tot aansluiting' uit het oosten. Op 6 november berichtte de gouverneur Den Haag dat hij, ook al waren er geen Belgische troepen, het Vijfde District als verloren beschouwde. Dat riep een geprikkelde reactie op in Den Haag. Na overleg met de koning ging nog diezelfde dag een instructie uit dat de naar Middelburg gevluchte districtscommissaris Von Raden onmiddellijk moest terugkeren om het gezag te herstellen.[160] Ondanks dat Axel en Sas van Gent een week later terug in het Nederlandse kamp waren, bleven Von Raden en Van Vredenburch aarzelen om Hulst te 'bevrijden'.[161] Twee dagen na de wapenstilstand van 17 november arriveerde kolonel Des Tombes in Middelburg om zaken op orde te stellen.[162] De gouverneur verzocht hem een detachement van Ledel weg te halen en naar het Vijfde District te sturen.[163] Door het getreuzel wist men in Hulst eind november 1830, in het ontstane machtsvacuüm, nog steeds niet of men onder de Belgische of Nederlandse autoriteiten viel.[164] Vanwege incidenten rondom de jaarwisseling op de demarcatielijn, zoals bij Philippine, begon Axel aan versterkingen op de toegangswegen.[165] Op 11 januari 1831 voerde Des Tombes een landing uit op Walsoorden waarna Hulst, Axel, Sas van Gent en tenslotte Philippine op 15 januari werden bezet. Von Raden werd wederom aangezegd naar Hulst terug te keren.[166] Om niet in handen van de Belgen te vallen, kregen de Philippiense vissers opdracht hun scheepjes naar Sluiskil te brengen.[167] Voor zover mogelijk begon men de restanten van vestingen en fortificaties in staat van verdediging te brengen. Binnen de kanaalarmen van Terneuzen verschenen enkele veldwerken tegen een *coup de main*. In alle strategische waterlopen werd de waterstand verhoogd door de aanleg van dammen en het graven van coupures. Bruggen werden afgebroken of aangepast.[168] Vanuit Brussel kwam geen enkele militaire reactie tot, alsof er niets was gebeurd, Hulst op 20 januari bestuurlijk werd ingedeeld bij het arrondissement Dendermonde en Axel op 16 februari bij Eeklo.[169] Op 4 mei zag een eerste defensieplan voor zowel Vijfde (oost) als Vierde (west) District het licht hetgeen verderop aan bod zal komen.

---

[159] Brand, *De geschiedenis*, 398-402; Smits, *Scheuring 2*, 313 & 325. De instructie van de gouverneur luidde alleen onder zware dreiging het Voorlopig Bewind te erkennen en aansluiting te vragen bij het Zuiden.

[160] ZA, *6.1*, nr. 5953 (brief 11-11-1830 aan Raden). Hendrik (Henry) Ferdinand van Raden (1761-1833) was met twee korte onderbrekingen van 1808-1833 burgemeester van Hulst. Van Napoleon ontving hij een hoge onderscheiding en mat zich de titel "*Baron Von Raden*" aan. Deze opportunist werd na de Franse tijd in hoge functies benoemd en voor 'zijn' verdiensten (veelal door anderen verricht) voor de Nederlandse zaak rijkelijk beloond.

[161] ZA, *6.1*, nr. 5953 (brieven aan Raden 15-11-1830; 1-12-1830, nr. 559). Het valse gerucht dat 200 man gereed stond om het 5e District te heroveren, voedde hun angst.

[162] Baron A.J.A. des Tombe (1781-1845) was vanaf 23-11-1830 provinciaal commandant van Zeeland.

[163] ZA, *6.1*, nr. 5953 (brief 20-11-1830 nr. 536).

[164] Smits, *1830 Scheuring 2*, 338, 340. Na de wapenstilstand, waarbij een voorlopige grens was afgesproken, was er bij de Nederlandse autoriteiten twijfel of het geoorloofd was Hulst met militaire bijstand in te nemen.

[165] Smits, *1830 Scheuring 2*, 339; Prins, *"Want wat zoekt een Belg"*, 55-56; ZA, *6061*, nr. 1 (19 & 30-11-1830).

[166] Smits, 'Oost-Zeeuws-Vlaanderen', 834; Prins, 'Regeringsloosheid', 32; ZA, *6.1*, nr. 5953 (brief 13-1-1831, nr. 82; brief 10-1-1831, nr. 16).

[167] Ploegaert, 'Philippine en de opstand', D.68-71. Hieraan werd slecht gehoor gegeven.

[168] NA, *2.13.45*, nr. 3301 sub 13; *4.OMM*, nr. 110 sub N190 (memo 12-8-1841, van Druijnen, 15-12-1831); *4.OPV*, nr. N60; Van Nieuwenhuijzen, 'Terneuzen' dl. 2, 22; ZA, *6.1*, nr. 5953 (Paulus aan Von Raden, 23-11-1830; Buijze aan Von Raden, 23-11-1830; Obreen aan Von Raden, 2-12-1830). De sasmeester van de Axelse Sassing viel nu direct onder de orders van de burgemeester.

[169] Stuij, 'Een grensscheiding', 783. Na het Voorlopig Bewind, Nationaal Kongres en de inmenging van de Grote Mogendheden kreeg België op 7-2-1831 een grondwet en op 21-7-1831 een koning. De Grote Mogendheden hadden op 20-12-1830 de grens tussen noord en zuid vastgesteld met Zeeuws-Vlaanderen bij Nederland.

Vanuit het Vierde District werden vanaf het begin af aan pogingen ondernomen dit voor het Noorden te behouden.[170] Op 22 oktober arriveerde een legereenheid onder kapitein Troëster in Breskens, die een deel ervan naar Sluis zond. Diezelfde dag arriveerde Grégoire vanuit Hulst in Oostburg. Daar kwam het tot schermutselingen met de manschappen die naar Sluis waren gestuurd waarna Grégoire het hazenpad koos. Op 26 oktober stationeerde Ledel 300 man in Oostburg dat zijn hoofdkwartier moest worden.[171] Diezelfde dag viel een groep Vlamingen Biervliet binnen om geld af te persen. Daar de Vlaamse landeigenaren onder IJzendijke vreesden dat de sluizen van de Kapitale Dam gebruikt zouden worden om een inundatie te forceren, werden die vanuit Watervliet bezet.[172] Twee dagen later ontving Ledel bericht dat 500 man onder De Pontécoulant vanuit Brugge vertrokken waren naar Sluis. Op 30 oktober nam De Pontécoulant Sluis in en vertrok met zijn leger via Draaibrug naar Oostburg. Tezelfdertijd rukte Grégoire via Heille op naar Aardenburg en overmeesterde die plaats op 29 oktober. Daar de brug van Draaibrug was verbrand moest De Pontécoulant ook naar Aardenburg. In plaats van samen naar Oostburg op te trekken, vertrok De Pontécoulant na een ruzie op 31 oktober alleen verder. Ledel organiseerde inderhaast de verdediging en wist diens keurkorps tussen Sluis en Aardenburg vernietigend te verslaan. Sluis en Aardenburg met omgeving werden ontruimd.[173] Na de overkomst van een corps mariniers dreigde Ledel met het onder water zetten van de grensstreek tussen Sluis en Waterland. Inmiddels hield hij de meeste zeesluizen bezet.[174] Grégoire, die zich in Aardenburg bevond, trok zich terug op Watervliet. Op 10 november waren de meeste opstandelingen uit het Vierde District verdwenen. Ze wisten echter enkele belangrijke inundatiesluizen – Isabellasluis, Kapitale Dam en het Verlaat bezuiden Biervliet – bezet te houden.[175] Aardenburg kreeg op 21 november een Nederlandse bezetting die, naast het afdichten van de sluis, de plaats begon te versterken. Ledel gaf opdracht Oostburg te versterken.[176]

14.5.4. De consolidatie van Zeeuws-Vlaanderen voor Nederland

Zo snel mogelijk na zijn aankomst begon Ledel met het ontwerpen en opzetten van een noodverdedigingsplan. Ondanks zijn onbekendheid met de streek zag hij snel in dat hij het landschap in zijn voordeel kon gebruiken om tot een linie te komen. Waterlinies met daarachter een aantal posten zouden zijn machtigste bondgenoot zijn om met zijn weinige manschappen op een onbloedige wijze met zo min mogelijk wapengeweld het gebied veilig te stellen. Met een goede surveillance kon men een naderende vijand het vrijwel onmogelijk maken te naderen. Vandaar zijn pogingen om alle sluizen in bezit te krijgen. De boeren en de grote landeigenaren, veelal Belgen, dachten daar anders over. Tot op het hoogste niveau probeerde men Ledel tegen te werken. In tegenstelling tot zijn superieuren zag hij het strategische belang van het gebied én van de inundaties in. Met Zeeuws-Vlaanderen kon hij Vlaanderen onder de duim houden maar zijn middelen waren te beperkt om dat te kunnen afdwingen.[177] Na de wapenstilstand wist hij het door zijn troepen gecontroleerde gebied aanzienlijk naar het zuiden toe uit te breiden met de historische landsgrens als uitgangspunt. Zijn eerste inundatieplan had als basis een aantal

[170] Veel info m.b.t. het 4e district is ontleend aan ZA, *474*, nr. 97 en NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V100.
[171] Smits, 'Oost-Zeeuws-Vlaanderen', 828.
[172] RAG, *familiefonds Lacombe*, nr. 1634 (Cornelis aan Lacombe 26-10-1830).
[173] Prins, "Regeringsloosheid", 28; De Hullu, *De Belgische aanvallen*, 106-141; Smits, '1830', 300; Prins, *"Want wat zoekt de Belg"*, 54.
[174] Smits, 'Oost-Zeeuws-Vlaanderen', 830; ZA, *474*, nr. 97 (Hennequin aan Vredenburch 17-11-1830). Ledel had 24 officieren en 860 manschappen beschikbaar. Alle strategisch belangrijke sluizen werden opnieuw onder het militair gezag geplaatst. Zijn bedreiging viel verkeerd bij het lokaal bestuur.
[175] RAG, *P29*, nr. 39; ZA, *3571*, nr. 13 (Watervliet 29-10-1830; Gent 31-10-1830). De Isabellasluis bezet vanaf 12-1-1831. Mensen werden geronseld om de sluizen te bewaken.
[176] De Hullu, *De Belgische aanvallen*, 204-207; NA, *4.OMM*, nr. 127 sub 100; *4.OPV*, nrs. O32 & O33.
[177] ZA, *474*, nr. 97 (Ledel aan Gobius 8-11-1830).

oost-west uitstrekkende wateren vanaf de Stierskreek tot aan de Nieuw-Passegeule waarvoor hij de Passluis en de Oostsluis bij Sluis beschikbaar had. Waar nodig werden palissaden geplaatst, coupures gegraven en borstweringen gemaakt. De eerste winter betrok hij de kreken en waterleidingen in de Sophia- en Diomedepolder bij de inundatie om een tweede linie te krijgen.[178] Na zich rechtstreeks tot de koning te hebben gewend, kwamen de hoognodige versterkingen waarmee hij overal posten inrichtte: Sluis, Aardenburg, Sint-Kruis, Waterlandkerkje, IJzendijke, Biervliet en op de Kapitale Dam. Van de vestingen werd de hoofdwal zo goed en kwaad als het ging opgelapt.[179] Op 17 januari 1831 ontbrandde aan de Kapitale Dam, ondanks de wapenstilstand, een hevig gevecht en vielen de twee noordelijke sluizen in Nederlandse handen. De zuidelijke sluis en het Verlaat bleven in Belgische handen zodat geen van twee kampen het waterpeil in de Linie kon regelen. Als alternatief liet Ledel, om het Verlaat te isoleren, water in de Zuiddiepepolders lopen.[180]

In de loop van mei 1831 onderzocht ingenieur Van Meekeren het maximaal effect van een inundatie rond Sluis.[181] Zijn conclusie was dat een inundatie zeer veel schade zou veroorzaken en het militair voordeel beperkt was. Sluis was vooral van belang als steunpost vanwege de controle over de inundatiesluizen. Het land ten westen van Sluis kon bij een gemiddelde springvloed grotendeels met 0,2 tot 0,3 meter water worden bedekt. Met een doorgraving in de kade van de Damsevaart, met een veel lager waterpeil, was de inundatie af te tappen en mogelijk ook via de Hazegrassluis. De capaciteit van de Passluis was onvoldoende om dat te compenseren en die moest ook de inundaties zuidelijk van de vesting voeden. Het opmaken van de oude inundatiekaden was een optie maar die waren 's nachts kwetsbaar. Het doorgraven van de zeedijk bij het Klein Pasfort met een plasberm als overlaat was een optie. Aan de oostzijde was de hoogteligging in orde. Met de coupure naar de Havenpolder, die door stagnerend zoetwater zou bevloeien, afgedicht kon de volle capaciteit van de Oostsluis benut worden. De Ee kon door de Belgen buiten bereik worden gestopt door de waterkering bij Stroobrugge. Via het kaaisluisje in Sluis kon zeewater in de Aardenburgsevaart worden ingelaten.[182] Tussen Lapschuersegat en de Aardenburgsevaart kon voldoende water worden gebracht via de Passluis. Aftappen van voorgaande inundaties zou de vijand voornamelijk zelf hinderen. Inmiddels was de sluis bij Nummer Een ook in beeld gekomen ter vulling van een waterlinie achter Schoondijke.

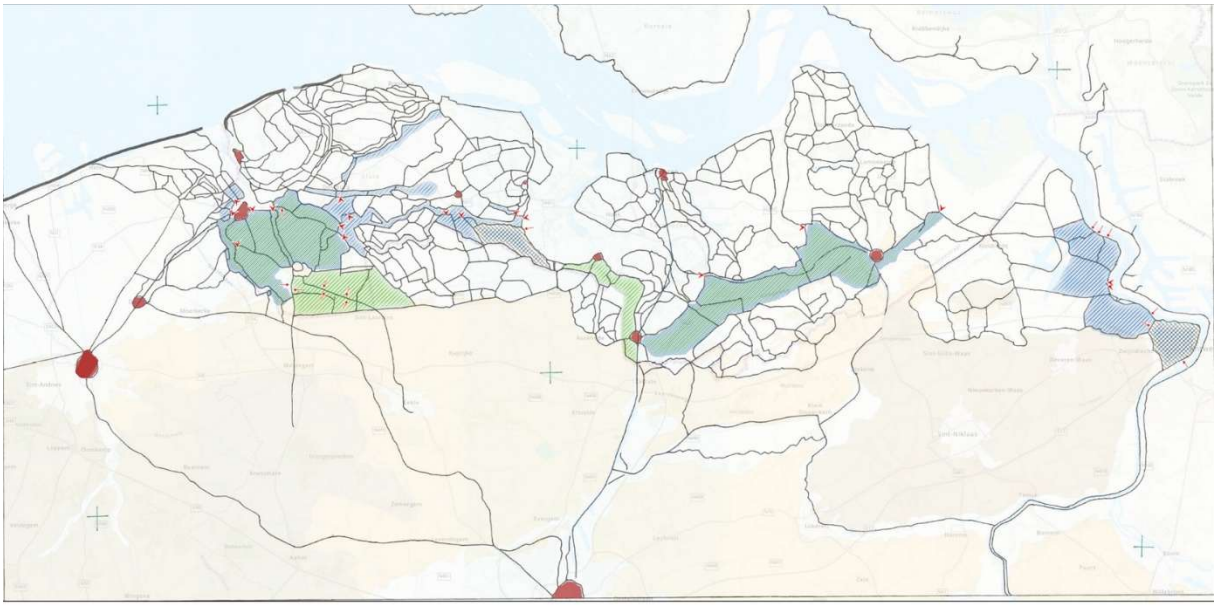
Toen Ledel van de plannen tot de Tiendaagse Veldtocht hoorde, besloot hij met zijn officieren om naast de hem opgedragen afleidingsacties, tot een aanval op de Kapitale dam om de sluizen in te nemen, hetgeen lukte: de Slag bij de Kapitale Dam. De Isabellasluis werd eveneens ingenomen maar na korte tijd op bevel van Boellaard van Tuyl, vanwege de geïsoleerde ligging, verlaten en weer door de Belgen bezet.[183] Op 4 augustus 1831 begon Ledel met het opzetten van de waterhoogte in de Clara-, Nieuw-Passegeule en Generale Vrijepolders met zeewater, ongeveer 2.200 hectaren. Hierdoor werd een groot aantal Belgische polders afgesloten van hun suatie.[184] Ledel liet als extra hindernis de kaden van de Ee en de Eeklosewatergang doorgraven

[178] ZA, *474*, nr. 97 (rap. 30-12-1830); NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V100. In de 5,6m brede en 1,4m diepe coupures spaarde men een smalle dam die bij nood moest worden doorgestoken.
[179] Van Amerongen, 'Het beleid van', 5-8; Wupperman, *De geschiedenis*, 278-279. Op 1-7-1831 bevonden zich volgens de sterktestaat 3.595 man en 53 paarden in het 4e district, in het 5e waren dat 3.009 man en 10 paarden. Daar tegenover stonden in Vlaanderen 6.237 man en 132 paarden onder divisie-generaal De Wauthier.
[180] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V100.
[181] NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S25.
[182] NA, *4.OPV*, nr. S118. Het sluisje voor de Zuidpoort kreeg, evenals de straatwegen naar Oostburg en Aardenburg, dekking vanaf de wallen.
[183] De Smet, 'De 175 jaar', F125; SAG, *De Gazette van Gent*, 3-8-1831; ZA, *3512*, nr. 5; Ploegaert, 'Philippine en de opstand', D.77. Bij de gevechten sneuvelde het Witte Huis.
[184] RAG, *familiefonds Lacombe*, nr. 1634 (Cornelis aan Lacombe 26-10-1831); ZA, *3571*, nr. 164, nr. 13 (Watervliet 15-9-1831 & 30-10-1832); *3568*, nr. 434; *3512*, nr. 5 (Gent 18-9-1831; Brussel 12-9-1831; Maldegem 19-12-1831); Wupperman, *De geschiedenis*, 283. Het op 6-8 gemaakte gat op de Clarapolder werd in september met

zodat het poldergebied ten zuiden van Aardenburg binnen een dag ongeveer 0,4 meter onder water stond. Om zich te versterken werden vanuit Sluis loopbruggen geslagen over het Paswater naar Sint-Anna ter Muiden.[185] Op 28 november vatte een twintigtal Belgische soldaten post op de Posthoorn tegenover Philippine maar daar bleef het ook bij.[186] Na de wapenstilstand was de oorlog in Zeeuws-Vlaanderen in feite voorbij. Om alle contact te vermijden, mochten de militairen zich niet meer binnen een kwartier afstand van de grens ophouden. Sas van Gent werd vanaf toen als een voorpost beschouwd die onmiddellijk verlaten moest worden.[187] Zeewaterinundaties mochten zich niet meer tot over de landsgrens uitstrekken.

Na de inname van alle sluizen ten westen van de Braakman kon Ledel zijn strategie vervolmaken: het onder water zetten van grote delen van Zeeuws-Vlaanderen en indien gewenst de Belgische provincies West- en Oost-Vlaanderen. In de loop van december 1831 en januari 1832 werden onderwaterzettingen uitgevoerd in de Bewestereepolders, de Beoosteree-Bezuidenpolder, de Isabellapolder-Benoorden Aardenburg, de Boom-, Diomede- en Aardenburgsehavenpolder, de Generale Prins Willempolder I en II en bij Philippine, bijna 7.700 hectaren (zie kaart 73). Overal werden door dijken en wegen naast sluizen en duikers coupures gegraven, met in stand houding van een tijdelijk dammetje voor het verkeer. Bruggen werden vervangen of aangepast opdat ze snel konden worden teruggetrokken.[188] Alle suatiesluizen en duikers op de grens werden afgedicht.

In Nederland bleef men beducht voor een Belgische verrassingsaanval vandaar dat sommige inundaties, zoals die bij Aardenburg en rondom Sluis, jaren zouden voortduren.[189] Het uitgangspunt bleef het stuiten van zo'n aanval. Bij een overmacht diende de vijand te worden opgehouden zodat de eigen troepen zich ordelijk konden terug trekken op enkele steunpunten

KAART 73: INUNDATIES IN 1833

toestemming van luitenant-generaal Markus de Kock met veel moeite door de polder gedicht à fl19.542. Daarna was de Clarapolder 'gesloten en gebarreerd'.

[185] Wupperman, *De geschiedenis*, 292, 296.

[186] Brand, *De geschiedenis*, 403-406; Ploegaert, 'Philippine en de opstand', D.73-74.

[187] Stuij, 'Neuzen', 15.

[188] Van Amerongen, 'Kanttekeningen', 24; ZA, *3556*, nr. 271, fol. 21-22v.

[189] Pas na 1839 werden de polders ontwaterd. In Nederland zou het vele jaren duren eer de gedupeerden (gedeeltelijk) schadeloos werden gesteld.

als Breskens, Terneuzen en Walsoorden, waar ingehuurde schepen werden gestationeerd.[190] Bij uiterste nood kon dan veilig worden geëmbarkeerd en overgestoken naar Zeeland. Dit zal in de volgende paragrafen worden uitgewerkt. Mede daardoor werd de noodzaak gevoeld de sluizen van Terneuzen, die het inlaten van inundatiewater als neventaak hadden, door vestingwerken te beschermen. De vervallen werken uit de Tachtigjarige Oorlog waren achterhaald. De acht in 1831 opgeworpen veldwerkjes vormden de basis voor de omwalling van een moderne vesting waarmee in 1833 een aanvang werd gemaakt.

De verdediging van Terneuzen kan als volgt worden samengevat. Voor een optimale aansluiting op de zeedijken van de Vlooswijk- en de Noordpolder werden buiten de kanaalarmen een zwaar hoornwerk (west) en een kroonwerk (oost) toegevoegd. Binnen de kanaalarmen kwamen nog twee hoornwerken, waarvan een met een ravelijn (zuid). In 1839 was het karwei, inclusief de inundatiewerken, grotendeels voltooid.[191] Voor de inundatie was men aangewezen op kanaalwater en zeewater. Onderzoek in 1833 wees uit dat het kanaalpeil en het getij beperkingen oplegden. Sas van Gent gold als de achilleshiel omdat een vijand er het kanaalpeil kon bepalen door af te tappen in de Braakman of de Moervaart. De schutsluizen waren minder geschikt door het ontbreken van binnenstortebedden.[192]

Om de blokkade van de Westerschelde te kunnen afdwingen, waren in oktober 1830 op bevel van de koning blokschepen neergelegd. Om doeltreffender te kunnen handhaven, stelde de hoofdingenieur van de Rijkswaterstaat in Zeeland, Abraham Caland een project op. Dat kwam neer op de aanleg van een kunstmatig eiland op de Elleboog, een zandbank in de monding, met een groot fort. Zo was het hele vaarwater te bestrijken. In 1833 werd in een reactie een alternatieve plaats beargumenteerd, midden tussen Vlissingen en fort Frederik Hendrik. Door de exorbitant hoge kosten en twijfels vanwege het technisch kunnen, bleef het bij plannen. Ter ondersteuning van de blokkade bleef fort Bath gehandhaafd.[193]

Na 1835 veranderden de inzichten in de verdediging van de beide districten. De versterkte plaatsen beperkten zich tot Terneuzen en de nog steeds onvolledige stelling Breskens. Beide plaatsen werden als bruggenhoofd en inschepingsplaats een tijdlang essentieel geacht voor het behoud van Zeeuws-Vlaanderen. De volgens veel militairen gebrekkige waterlinie van 1831 werd afgekeurd. Vanaf 1836 begonnen de onderhandelingen met de polders en waterschappen over de teruggave en overdracht van de tot de inundaties gebruikte sluizen.[194]

14.5.5. Inundatielinies in het Vijfde District

Tegen het binnendringen van Belgische legereenheden in het Vijfde District werd direct na de bezetting begin 1831 aan een linie begonnen die moest lopen vanaf het Boerenmagazijn tot aan

[190] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V100; Stuij, 'Neuzen', 15; NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V54. Fortificaties op de straatweg bij Schoondijke en oostelijk van Breskens waren daarom hoognodig maar in 1830 en 1831 ontbraken de middelen nog daartoe.

[191] NA, *2.13.45*, nr. 3301 sub 12; *4.OPV*, nrs. N62-N64; *4.OMM*, nr. 110 sub N190 (memo 12-8-1841) & nr. 113 sub N120, fol. 5-8; *4.OGT*, nrs. 51 & 630; Brand, 'Over de ontwikkeling van de vestingsteden', 799; Van Nieuwenhuijzen, 'Terneuzen', dl 2, 23-24; ZA, *292*, nr. 1948.40. Bij KB van 17-7-1833 nr. L21 werd bevolen tot de versterking. De aanleg begon op 15-11-1833, nog voor het definitieve ontwerp D werd goedgekeurd. Vooral in 1836 en 1837 werden nog allerlei veranderingen doorgevoerd.

[192] NA, NA, *4.OMM*, nr. 108 sub N151 (29-11-1833, Van den Kerkhoff), nr. 110 sub N190 (memo 12-8-1841) & nr. 113 sub N120, fol. 11. Het kanaalpeil (G.P. = Geniepeil) was bepaald op de bovenkant van de slagdorpel van de Westbuitensluis +6,28m. Het grootste probleem vormde de hoeveelheid water die kon worden ingezet zowel over een korte als lange periode.

[193] NA, *4.OMM*, nr. 119 sub S42, S43 & S46, nr. 113 sub N115, fol. 68. De alternatieve plaats zou fl5.447.00 kosten.

[194] NA, *4.OMM*, nr. 110 sub N171; ZA, *3521*, nr. 13. KB 17-4-1837, nr. 57. Het merendeel van de sluizen was flink gehavend door het militaire gebruik en werd voor de overdracht hersteld. De overdracht van de sluizen vond plaats in 1839.

Philippine, met de steunpunten Hulst, Axel en Sas van Gent.[195] Daarvoor werden inundaties gevormd of voorbereid waarbij de achttiende-eeuwse werken, voor zover aanwezig en inpasbaar, als uitgangspunt dienden. De nieuwe infrastructuur, overwegend coupures en borstweringen voor artillerie en infanterie, is merendeels aangelegd. Dat ging om een 47-tal posten. De kosten werden deels op de polderbesturen afgewenteld. Inundaties werden in 1831 uitgevoerd rondom Philippine, rondom Sas van Gent en tussen Sas van Gent en het Boerenmagazijn, in het totaal 4.600 hectaren, eerst met zoetwater en later ook door zeewaterinlaat door de sluizen van Terneuzen.[196] Tot in 1832 was er wateroverlast. Daarna stond de militaire overheid toe zeewater te vervangen door zoetwater. Wegneembare bruggen mochten worden gemaakt om de velden te bereiken. Inmiddels waren de militairen meer vertrouwd met de fysieke gesteldheid van de streek.[197] Na 1832 vonden in het Vijfde District geen vijandelijkheden plaats en deed de inundatie geen dienst meer. Opdat bij vijandelijke acties de inundaties alsnog snel konden worden verwezenlijkt, werd het waterpeil hoog gehouden. Regelmatig werd water ingelaten vanuit het Kanaal van Gent naar Terneuzen, door de sluizen van Philippine en zelfs door de nauwelijks bruikbare sluis bij het Boerenmagazijn. Er waren een vijftigtal sluizen en duikers in gebruik. In 1837 waren de plannen gedetailleerd uitgewerkt.[198] Het noorden van Hulsterambacht was geen inundatiegebied. Polders, die voorheen op de te inunderen polders loosden, zochten nu veelal hun weg naar Campen. Om meer capaciteit te krijgen, heropende Stoppeldijk de twee jaar eerder afgedamde houten zeesluis.[199]

Voor de linie tussen het fort Boerenmagazijn en Hulst strekten zich de Vlaamsekreek en Moervaart met lage oeverlanden uit. Het inundatiepeil kon er lager zijn dan ten westen van Hulst. Ter separatie moesten de dubbele duiker in de Steensedijk en de houten klepduikers bij het Havenfort worden afgedamd. Tijdens het staakt-het-vuren volstond een lagere waterstand. Bij hervatting der vijandelijkheden was het peil via de sluis aan het Boerenmagazijn en de werken in de Steensedijk snel 0,5 meter op te voeren. Hulst werd beschermd door wallen en vesten. Met coupures in de doorgangswegen stonden de inundaties met elkaar in verbinding. Ook hier werd de tactiek van het doorgraven van wegen, tragels en dijken, met behoud van een gepalissadeerd dammetje toegepast.[200] Tussen Hulst en Sas van Gent vormden de grote kreken en het onafgemaakte Zijkanaal naar Hulst de inundatie. De verkortingsbruggen werden verwijderd of aangepast en met een borstwering beschermd. Soms werd het gat verbreed. Door de Eversdam werd een brede coupure gegraven. Zonder de landerijen schade toe te brengen kon 2 meter diepte verkregen worden in de ondiepste kreken. Bij gevaar kon het peil worden opgevoerd vanuit het kanaal: door de Axelse Sassing, de sluizen van Het Pas en Zwartenhoek. Met de schutsluis van Sas van Gent kon een hoog kanaalpeil worden geregeld.[201]

Van het, afgezien van de buitenwerken, redelijk intacte Sas van Gent werden de kanaaldijken versterkt en de uitvalswegen doorsneden. De inundatie van de polders tussen Philippine en Sas van Gent vond plaats door de Ameliasluis, het verlaat bij bastion Orange en de Oostsluis

---

[195] NA, *3.20.04.01*, nr. 32 (mem 4e district); *4.OMM*, nr. 123 sub V54 & sub V109 & nr. 142 sub Z45, Z47, Z48 & Z49; *4.OGT*, nr. 630; ZA, *182*, nrs. 34, 66, 67, 68, 72 & 73; Stuij, 'Neuzen', 11. Er is van 4-5-1830 een korte beschrijving.

[196] ZA, *3738*, nr. 4 (brief St.-Albertuspolder ±1850); NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V54; Redactie, 'Beschrijving van', 46.

[197] ZA, *3719*, nr. 208; *3738*, nrs. 1 (28-7-1834) & 4 (1-3-1838). In 1831 werden diverse rapporten opgesteld: NA, *4.OMM*, nr. 119, sub S54; nr. 127, sub V100 & V108; nr. 142, sub Z47 & Z49.

[198] ZA, *182*, nr. 19-21; NA, *4.OSK*, nr. V23.

[199] ZA, *3832*, nr. 9, fol. 50v-51v & nr. 13 (27-3-1832).

[200] NA, *3.20.04.01*, nr. 32.

[201] ZA, *3738*, nr. 1 (28-7-1834); *3719*, nrs. 119 (rek. 1833/34 & 1834/35) & 208; NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V52 (reactie 20-7-1831 op brief 7-7 nr. 59 Waterstaat). De Beoosten en Bewestenblijpolder was niet genegen tot het wegnemen van bruggen maar schikte na de bedreiging ze te vernietigen. Een aantal mocht later, mits weg neembaar, worden herlegd. De houten beer in de leiding bij Zwartenhoek verdween in 1833.

van Philippine.[202] De dijken tussen de Albertus-, Sint-Pieters- en Philippinepolder werden van coupures voorzien. Het Sassegat kon immers bij laagwater worden overgestoken. De wallen van Philippine waren enigszins behouden gebleven. De grachten werden uitgediept en de toegangen met borstweringen voorzien. De redoute bij Boekhouterhaven werd onder profiel gebracht met een brede gracht, als *reduit* waar men zich staande kon houden tot de inscheping op Mauritsfort.

De terugtocht in het Vijfde District diende zo mogelijk op Terneuzen plaats te vinden. De aangrenzende polders waren onder water te zetten vanuit de schutkolken. De slikken aan de noordzijde van de vesting achtte men nauwelijks te passeren.[203] Omdat rekening werd gehouden met een aanval op de sluizen, was een tweede linie ontworpen, die gebruik maakte van het Zijkanaal naar Hulst, met batterijen op de toegangen en een post aan de Papenschorpolder. Een extra linie vormden de Koegors-, Bron- en Otheensekreek met aan het Zoutespui een batterij die de weg Axel-Terneuzen bestreek. De als zwak punt aangemerkte brug bij Schapenbout werd voorzien van een post met een sterke macht. De aanleg van een fortificatie in de Ser-Lippenspolder tot dekking van de zeedijk bij de Otheensekreek ging vanwege de kosten niet door. De beide Dulpers, die vanuit de Otheensekreek oostwaarts als Plattekreek tot De Sluis bij de Pouckedijk liepen, konden door het Koegorse verlaat worden opgezet. In de Beoostenblij-Benoordenpolder was een linie door de kreken gepland met een stelling aan het Hellegat. Een duiker onder de Pouckedijk verbond deze linies.[204] Bij Zaamslagveer werd een batterij aangelegd daar het Hellegat er doorwaadbaar was en een harde zandbodem had.[205]

Hulst diende alleen om de overgang over de eerste linie te beletten. Bij het doorbreken ervan kon worden teruggetrokken op Terneuzen. Mocht een vijand tussen Sluiskil en Axel doorbreken dan was terugtrekken op het versterkte Walsoorden mogelijk.

14.5.6. Inundatielinies in het Vierde District

In het Vierde District bleef de toestand lang gespannen zodat hier een grotere defensie-inspanning werd geleverd.[206] Een van de maatregelen van Ledel was het stationeren van een marinefregat zo dicht mogelijk voor de Stelling van Breskens. Breskens kreeg net als Terneuzen de functie van retraite. Om tijdens het terugtrekken voldoende tijd te genereren tot inscheping, begon hij met de bouw van een versterking aan de zuidzijde. Om de stelling lag een ruim inundatiegebied dat werd gevoed door de sluizen van Nieuwersluis en de haven.[207]

Nadat zijn keuze was gevallen op Oostburg, op de samenkomst van de straatwegen uit België door Sluis en Aardenburg richting Breskens, als hoofdkwartier, begon hij met de versterking. Het water komende van de Brugsevaart langs Oostburg en Schoondijke naar de sluis bij Nummer Een, werd gebruikt tot dekking. Waar nodig werden wegen doorsneden en voorzien van borstweringen.[208]

---

[202] NA, *4.OPG*, nr. S101; Redactie, 'Beschrijving van', 46. In volgende jaren werden de sluizen onder Oranje en Nassau, van de Poelpolder en het verlaat in de oostkade gesloopt.

[203] Redactie, 'Beschrijving van', 49, 53; NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V109. De 0,7m brede, in 1834 vernieuwde, duiker tot suatie op de westkolk had een schof tot 'keeren van water inkas van inundatiën in de polders Vlooswijk en Sluis'. Op de 1,5m brede sluis, tevens inlaat, van de oostkolk sueerde het aangrenzend deel van de Oude Zevenaar-, Vlooswijk-, Zeven Triniteits- en Lievenspolder.

[204] *BNDeStem Zeelandeditie*, 29-2-2020, 5; Redactie, 'Beschrijving van', 48-50; NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V108 (Van Druijnen 25-8-1831). Het 2,95m brede verlaat uit 1826 werd in 1832 drastisch aangepakt. De duiker onder de Pouckedijk was reeds aangelegd i.v.m. de nakende bedijking in het Hellegat. In de Beoostenblij-Benoordenpolder werd water ingelaten vanuit het Zijkanaal naar Hulst door een nieuwe gracht bij Axel.

[205] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V108; *4.OPV*, nr. N65.

[206] NA, *3.20.04.01*, nr. 32; *2.13.69*, nr. 919 (batterijen etc. 14-6-1836); *4.OMM*, nr. 123 sub V53, nr. 127 sub V109 (nota 9-2-1833), nr. 142 sub Z45; ZA, *181*, nrs. 25-27, 61, 63-68.

[207] Kaart NA, *4.OSPV*, nr. B-48 & B-46.

[208] NA, *4.OPV*, nr. A1.

De door Ledel ontworpen en aangelegde linies zijn te verdelen in een westelijk en oostelijk deel. In het oosten bepaalde de Nieuw-Passegeulepolder de verdediging. Het westelijke deel sloot daarop aan. Het Zwin werd gadegeslagen door kanonneerboten daar dit bij laagwater te passeren was. Naarmate het militaire gezag meer vertrouwd raakte met het terrein, werden de inundaties doelmatiger.[209] Een aantal heeft jaren lang dienst gedaan.

Het gebied ten westen van Sluis werd geïnundeerd vanuit het Zwin.[210] Via de Passluis werd de Lapschuersevaart gevuld tot voorbij de Bewesteree-Bezuidenpolder. Vanuit die vaart was, op een dammetje na, een verbinding gegraven met de Stierskreek die tot de Ee liep. De Ee monde uit in de Aardenburgsehaven die met de Oostsluis verbinding had. De Eeklosevaart werd door lage kaden gescheiden van de uitlopers van het Grotegat van Sint-Kruis die via de Sint-Kruiskreek met de Nieuw-Passegeule communiceerde. Door deze wateren te verbinden, kon de inundatie vanuit Sluis worden gevuld en na het innemen van de Kapitale Dam, ook vanuit het oosten.[211] Voordien moest men zich behelpen met de Magdalenasluis en de Oude Linie door de Zuiddiepepolder met een post op de restanten van het Magdalenafort. In de winter van 1830/1831 werd het westen verder versterkt door als tweede linie de kreken in de Sophia- en Diomedepolder op te zetten. Deze had contact via de Nieuw-Passegeule, de Generale Prins Willempolder I en de, tot in de Mauritspolder verbeterde, Brugsevaart met IJzendijke. Verder was er een verbinding met de linie oostelijk langs Oostburg naar Nummer Een waar grote hoeveelheden zeewater konden worden ingelaten in de Schoondijksevaart. De zeedijk van de Diomedepolder was gepalissadeerd. Via de Isabellapolder-Benoorden stonden Diomede-, Sophia- en Aardenburgsehavenpolder met de Oostsluis in verbinding.[212] Zolang er geen vijandelijkheden waren, hield men het water op een voor de landbouw acceptabel peil. Dat veranderde in augustus 1831 toen men na de inname van de Kapitale Dam zeewater inliet tot tegen de westelijke inundatie. Om de veroverde sluizen te beschermen, werd een coupure in de zeedijk van de Clarapolder noodzakelijk geacht. Weldra was die 28 meter breed. Door het sluiten van de sluizen te Sluis en het inlaten van zeewater door de andere sluizen waren twee waterlinies tot stand gekomen van zee tot zee. In april 1833 stond circa 6.500 hectaren onder water waarvan drie vijfde met zeewater. Vervanging door zoetwater werd niet toegestaan.[213] Vanwege de latente dreiging bleven de meeste inundaties tot 1839 gehandhaafd. De schadevergoedingen zouden nog jarenlang slepen en werden nooit fatsoenlijk afgewerkt.[214]

Voor de distributie van troepen en het veilige terugtrekken op Breskens, werd een gesloten werk nodig geacht achter de tweede linie langs Schoondijke als opvang en bruggenhoofd. Te Breskens waren daartoe een fort nodig oostelijk van de haven en een lunet achter een coupure op de straatweg buiten het dorp.[215] In 1830 en 1831 ontbraken hiertoe tijd en middelen en beperkte men zich tot inundaties. In de jaren daarna werden de forten Frederik Hendrik en Willem I versterkt. Een nieuw zevenhoekig Havenfort met inundatiesluis verving een versterking van het eerste uur. De voormalige Franse werken zoals Wilhelmina en Nassau werden beperkt opgemaakt als tussenposten. De opzet was een geretrancheerd kamp omringd door een zeewaterinundatie met daarin drie verdedigde toegangen. Indien gewenst kon een suatiesluis in de

[209] Uit 1831 zijn diverse rapporten: NA, *4.OMM*, nr. 118 sub S25, nr. 123 sub V51 & V52.
[210] ZA, *3534*, nr. 8 (1832 & 1835). De deels geïnundeerde polders ten westen van de stad wierpen tragels op.
[211] NA, *4.OMM*, nr. 127 sub V100. Dat bleek in augustus 1832 vanwege de droogte geen luxe.
[212] ZA, *3520*, nr. 281. Die verbinding dateerde van 1828 toen een suatiecontract werd gesloten tussen de Isabellapolder-Benoordenpolder en de Diomedepolder en een binnensluis werd gelegd.
[213] NA, *2.04.07*, nr. 4635 (D553; brief 6-6-1833 De Kock); ZA, *3520*, nr. 300, vb 18-6-1833. De Isabellapolder-Benoorden kreeg toestemming een deel van het surplus af te laten doch de Diomedepolder opende telkens de coupure.
[214] ZA, *3719*, nr. 120 (rek. 1845/46 & 1848/49). De uitkeringen in 1845 en 1849 stonden in geen verhouding tot de schade.
[215] NA, *3.20.04.01*, nr. 32; *4.OPV*, nrs. S75 & S76.; *4.OMM*, nr. 23 sub B139 & nr. 127 sub V100; *4.OSPV*, nr. B48. De verdere verfijning van fort Schoondijke is niet uitgevoerd.

Hogendijk worden geopend om de polders zuidelijk ervan te inunderen.[216] De verdediging was voornamelijk op het zuiden gericht.

In tegenstelling tot het Kanaal van Gent naar Terneuzen had de Damsevaart door zijn waterpeil geen nut voor de inundatie. In 1836 zag een plan het licht om de haven van Sluis met een scheepvaartkanaal met de Noordzee te verbinden dwars door het Land van Cadzand op de Verdronken Zwarte Polder.[217] Dat kwam niet tot uitvoering.

In 1838 werden de onder militair gezag geplaatste sluizen teruggegeven aan de polders. De Magdalenasluis volgde pas in 1841 na opgeknapt te zijn op kosten van de staat.[218]

14.6. Samenvatting en conclusies

Gedurende de periode 1794-1839 deden zich drie ingrijpende machtswisselingen voor. Bij elk ervan was er enig wapengekletter waarbij tweemaal in Noord-Vlaanderen naar het inundatiewapen werd gegrepen. De eerste periode, dat zijn de jaren na de Franse inval van 1793 en 1794, werd Staats-Vlaanderen bestuurlijk herenigd met een deel van het oude graafschap Vlaanderen tot het Departement van de Schelde. De Zwinstreek werd toegevoegd aan het westelijke deel van het graafschap, het Departement van de Leie. Binnen die Franse tijd zijn twee perioden te onderscheiden, vóór en tijdens Napoleon. De eerste periode kenmerkte zich door grote bestuurlijke veranderingen en afscheid nemen van het *Ancien Régime*, verwaarlozing van de waterwerken en het uitwissen van de militaire infrastructuur, inclusief de inundatiewerken. Het onderhoud van de inundatiesluizen, die ook een suatiefunctie hadden, viel toe aan de waterschappen. Onder Napoleon liftte Noord-Vlaanderen mee op zijn wens tot het uitbouwen van Antwerpen tot een belangrijke handel- en vestingstad door de ligging ten opzichte van Engeland. De aandacht was vooral op de kustverdediging gericht. Die kustverdediging kon aan de landzijde beschermd worden door inundatiebekkens. Binnen Noord-Vlaanderen werd ingezet op twee stellingen, een bij Breskens die, samen met Vlissingen, de Scheldemond beheerste en een tegenover de stad Antwerpen in de Borgerweertpolder. Nieuwe en bestaande inundatiebekkens, die waren gebaseerd op waterinlaat door sluizen vanuit het buitendijkse, maakten in beide stellingen een wezenlijk onderdeel uit. Met het oog op een invasie op Engeland had Napoleon opdracht gegeven kanalen aan te leggen vanuit het binnenland naar de Scheldemonding. Van zijn plannen kwam door geld- en tijdnood weinig terecht. Zo bleef de Damsevaart als een nutteloos element in het landschap liggen.

De tweede periode 1814-1830 omvatte de jaren van het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden en kenmerkt zich door de verdere sloop van verdedigingswerken en het inzetten op drie stellingen: Breskens, Gent en het Vlaams Hoofd. De inundatiewerken die daarbij hoorden, pasten ook in de plannen van Kraijenhoff. Gedurende deze periode deed zich een enorme kaalslag voor onder de militaire verdedigingswerken die onnodig werden bevonden. Voor veel elementen, zoals forten en vestingen, betekende dat het eind van een ontwikkeling die veelal tijdens de Tachtigjarige Oorlog was begonnen.[219] De aanleg van het Kanaal van Gent naar Terneuzen met het Zijkanaal naar Hulst waren de meest ingrijpendste infrastructurele werken, uit nood

---

[216] NA, *4.OMM*, nr. 23 sub B139, nr. 118, sub S25, nr. 127 sub V109 (De Suers, 8-1-1833); *4.OPV*, nrs. B293, 294, 294B, B295 (1838), B299B, B301 & B303; *4.OSPV*, nrs. B44, B46-B49; *2.13.02*, nr. 235A, fol. 51; Plankeel, *Kadastrale atlas, Breskens*, 149; Van Immerseel, 'Van fort Napoleon', 209. Kolonel E. Evers adviseerde de Franse kustbatterij in eer te herstellen. De meeste voorstellen, waaronder een redoute aan de andere kant van de sluisvliet van de haven werden niet verwezenlijkt, de Baarzandse zeesluis was onbruikbaar. Een dam verhinderde het afvloeien van het bekken naar Groede en Oostburg.

[217] NA, *4.WCA*, nr. 8118. Met het Lapschuersegat als spuikom kon het kanaal op diepte worden gehouden via de Passluis. Een aansluiting op de Damsevaart ontbrak.

[218] ZA, *3512*, nr. 5 (KB 17-4-1837, nr. 57; PV 13-6-1838 & 6-9-1841); RAG, *P30*, nr. 344.

[219] Het zou een aparte studie vergen om van dit veranderingsproces, waarin werken verdwenen en andere behouden bleven, een volledig beeld te krijgen. Dit proces staat grotendeels vrij van de militaire inundatiestrategie maar staat meer in relatie tot het behoud van het militair erfgoed.

geboren door suatieproblemen, maar met nevenfuncties voor de scheepvaart en de landsverdediging. Ze doorsneden het buitendijkse inundatielandschap maar konden goed worden ingepast als waterhindernis en als voeding voor inundatiebekkens.

De derde periode ving aan met de Belgische Opstand in 1830. Toen kolonel Ledel in dat jaar belast werd met de verdediging van Staats-Vlaanderen, ten dienste van Zeeland, onderkende hij de waarde van de inundaties om met weinig manschappen zijn missie te vervullen. In het westen van Zeeuws-Vlaanderen gaf hij opdracht tot het stellen van inundaties door het inlaten van zeewater. Vanwege de latente dreiging kregen die nog uitbreiding – de zeedijk van de Clarapolder werd zelfs doorgestoken – en bleven tot 1839 gehandhaafd. Het betrof hier 8.500 hectaren. In het oosten werd in het begin 4.600 hectaren geïnundeerd, overwegend door de inlaat van zeewater. Na 1831 werd de dreiging als veel minder ervaren zodat het niet tot een langdurige inundatie kwam. Sloten, kreken en de laagst gelegen delen werden volgehouden met zoetwater. Wel werden rond Terneuzen enkele kleine inundatielinies ontworpen en de benodigde infrastructuur aangelegd. Terneuzen met zijn strategische sluizen veranderde tussen 1833 en 1839 in een vesting. Een andere maatregel was de uitbouw van de stelling Breskens-Vlissingen, voortgaand op de Franse werken, en deels die van Terneuzen-Ellewoutsdijk. Het fort Liefkenshoek dat de koning als pressiemiddel na de val van Antwerpen in 1832 niet wilde overdragen, bleef tot 1839 achter een inundatielinie liggen. Ter verdediging van de Antwerpse citadel blies de Hollandse genie diverse sluizen en de Scheldedijken op. Hierdoor veranderde 3.280 hectaren van de polders op de Linker Scheldeoever in een inundatielandschap. Tegen de Franse hulptroepen was deze verdedigingslinie niet bestand. Het fort Liefkenshoek werd niet veroverd en pas in 1839 aan de Belgische staat overgedragen.

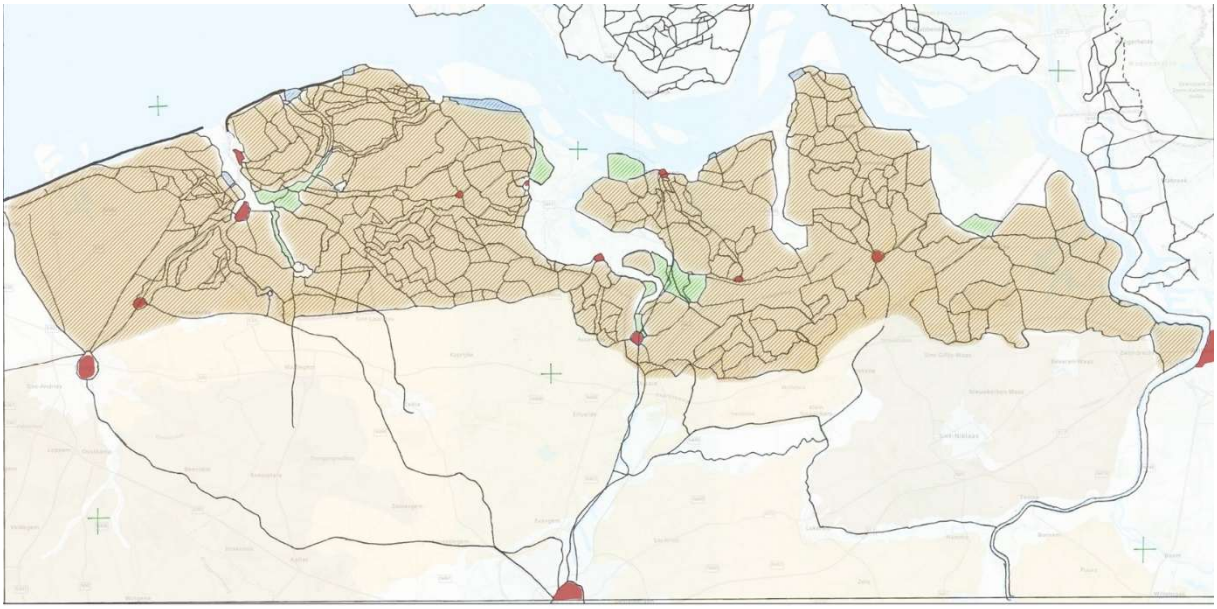
Een van de onderzoeksvragen in de inleiding betreft de manier waarop tegen de aanwezige verdedigingswerken werd aangekeken en hoe dat zijn weerslag had op het gevoerde beleid.

Tijdens de Franse tijd wenste de bezetter aanvankelijk de totale vernietiging van de militaire infrastructuur. Door Napoleon werd dat terug gedraaid voor zover de werken binnen zijn strategie ter verdediging van de Scheldemond paste met inundatiebekkens bij Antwerpen en Breskens. Dat was bij Kraijenhoff tijdens de periode van het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden niet anders. De gebieden die Ledel gebruikte om te inunderen vielen samen met de achttiende-eeuwse militaire bedijkingen en aangrenzende polders, inclusief de daarna bedijkte polders en polders die tevoren nooit waren ingezet. Ledel werkte, uitgezonderd in de Clarapolder, niet met doorstekingen en een beheerst getij. De dijken van de Scheldepolders werden door de Hollandse bevelhebbers aldaar wel menigmaal doorbroken om te inunderen en aan het getij bloot te stellen maar de polderstructuur bleef daarbij intact. Daarmee braken zij met de traditie van het Spaans en Oostenrijks gezag gedurende de achttiende eeuw om te werken met waterinlaat door de sluizen alleen. We kunnen slechts vaststellen dat het binnendijkse landschap ondanks de vele overeenkomsten met name in Zeeuws-Vlaanderen op een andere manier werd gebruikt dan voorheen. Naast een min of meer doorlopende linie van west naar oost waren er nog andere kleinere linies zoals ten zuiden van Sluis en Aardenburg en rondom de steunpunten Breskens en Terneuzen. Linies werden vooral gevormd door het met elkaar verbinden van bestaande afwateringskanalen en krekenstelsels met bijbehorende lage delen door middel van coupures met wegneembare bruggen of met daarin een smal dammetje dat indien nodig kon worden doorgestoken. Dat idee was al ouder – het werd reeds in 1743 door griffier De Wee geopperd (paragraaf **10.5.8.**) – maar was nooit toegepast. Alle coupures werden door kleine aardenwerken ten behoeve van artillerie en infanterie gedekt. Afgezien van enkele inhammen als het Sluissegat, de Braakman en het Hellegat was van het buitendijkse inundatiegebied vrijwel niets meer over. De schorren en slikken werden nauwelijks nog als een afdoende waterhindernis ervaren in militaire kringen.

Tabel 14.1.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1795-1840 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.

Deelgebied	1795	1795-1840 bedijkt			1831-33 inundatie				1840
	totaal	Inundatie 1583-86	Braakman	Sluissegat	getij	zee	zoet	combi	totaal
St.Piet-Laps	0						2.200	700	
Laps-Lieve									
Slgat-St.Piet	433	433						2.663	0
tzv Lieve									
twv Zwin				440		150			
tnv Oostburg	30	30				457			0
Waterland	0				548	2.192			
Biervliet			302						
Tern-Zslag	876		175						876
Overkwartier	0		502				1.180	600	
Axel-Blij	0							1.000	
twv Hulst	0							800	
tov Hulst	6.438	286						1.050	6.152
Waasland	550				900	2.380			550
Subtotalen									
Inundatie	8.327	749			1.448	5.179	3.380	6.813	7.578
Sluissegat	1.282			440					842
Braakman	5.664		979						4.685
Totalen	15.273	2.168			16.820				13.105

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in de periode 1795-1840 werden bedijkt op de zogenoemde inundatie van 1583-1586, de Braakman en het Sluissegat, tijdelijk geïnundeerd met het doorsteken van dijken, door de inlaat met zeewater, door het ophouden of inlaten zoetwater en de combinatie van die twee, de totalen van geïnundeerd oppervlak in 1795 en 1840, met onderaan de sub- en eindtotalen.

KAART 74: LANDAANWINST EN -VERLIES 1794-1839

Gesteld kan worden met betrekking tot de Belgische Opstand dat zonder het gebruik en het dreigen met inundaties door Ledel de kans groot was geweest dat Zeeuws-Vlaanderen voor Nederland verloren was gegaan. Het behoud van die streek was een belangrijk onderdeel in de volhardingspolitiek van Willem I die onder andere was gericht op de beheersing van de afwateringssluizen vanwege de inundatiestrategie en de Westerscheldemonding. Op basis van hetgeen Ledel met zijn inundaties had bereikt, kon Nederland aantonen dat het noordelijk van de grens van 1664 daadwerkelijk gezag uitoefende. Dit zal van belang zijn geweest in de toewijzing door de Grote Mogendheden van Zeeuws-Vlaanderen aan Nederland. In dat opzicht beantwoordden de inundaties van Ledel volledig aan hun doel. Ook hadden de waterlinies als taak om bij een grote aanval vanuit België te worden gebruikt om een veilige aftocht van de aanwezige troepen en het materieel mogelijk te maken. Ter nuancering moet vermeld worden dat de tegenstanders van Ledel, de Belgische keurkorpsen, geen militairen waren maar een samenraapsel van avonturiers, dus van een heel andere categorie. De militaire inundaties op de Linker Scheldeoever tegenover Antwerpen hielden de door de wol geverfde Fransen niet tegen tijdens hun ontzet van de citadel. Die rondom het fort Liefkenshoek deden dat wel.

In het kort samengevat, de Franse tijd kenmerkte zich aanvankelijk door de ontmanteling van zoveel mogelijk vestingwerken en fortificaties. Daarmee viel de verdediging achter de inundaties weg wat de functionaliteit van de inundatiewerken beperkte en dat was ook de bedoeling van de Fransen. Dit gaf problemen als werken zowel militaire als civiele functies hadden. Napoleon draaide dit ontmantelingsproces terug voor zover dit binnen zijn plannen paste. Koning Willem I zette de lijn van Napoleon voort maar nu ter verdediging van de belangen van het Verenigde Koninkrijk, totdat de Belgische Afscheiding noodzaakte tot het opmaken van wat van de afgestoten vestingwerken en fortificaties nog over was. Kolonel Joseph Ledel wist daarna op een succesvolle manier gebruik te maken van het inmiddels binnendijks liggende inundatielandschap om Zeeuws-Vlaanderen voor Nederland veilig te stellen. In een later stadium gebruikte koning Willem I eveneens met succes de inundatie rondom het fort Liefkenshoek als wisselgeld onder andere om Zeeuws-Vlaanderen te behouden. Rondom Antwerpen was de invloed van de door de Hollanders gestelde inundaties ter bescherming van de citadel minder effectief.

Hoofdstuk 15

Militaire geschiedenis 1839-1945

15.1. Inleiding

Het tijdvak 1839 tot en met 1944 kan op basis van de militair-politieke ontwikkelingen worden onderverdeeld in drie perioden. De eerste periode loopt van 1839 tot circa 1870 en wordt gekenmerkt door traditionele vestingen en inundaties om het hele grondgebied te verdedigen. De tweede periode begint omstreeks 1870 en eindigt in 1918. Kenmerkend zijn in België en Nederland het Nationaal Reduit als laatste wijkplaats voor de regering en de krijgsmacht, omringd met verdedigingsgordels volgens het polygonale stelsel. De Eerste Wereldoorlog sluit deze periode af. De derde periode begint in 1918 en eindigt in 1944 dat voor Noord-Vlaanderen het eind van de Tweede Wereldoorlog is.

In de decennia na de definitieve scheiding van België en Nederland belandde Noord-Vlaanderen in beide landen in de periferie wat betreft de landsverdediging. Dat uitte zich in minder aandacht voor de verdedigingswerken. De binnendijkse inundatiemogelijkheden bleven er echter aan beide zijden van de grens een belangrijk deel van uitmaken en we onderzoeken hoe ze zijn opgezet. We kunnen ons afvragen waar in het nieuwe tijdperk de prioriteiten lagen? Het nut van de binnendijkse inundaties was door Joseph Ledel tijdens de Belgische afscheiding bewezen. Borduurde men nu verder op zijn concept of paste men de verdediging telkens aan met het verstrijken van de tijd en onder invloed van nieuwe technologieën? Kortom, waren er nog vernieuwingen? Het buitendijkse had nu definitief afgedaan als militair verdedigingsmiddel. Het werd snel kleiner door een flink aantal bedijkingen binnen de laatste inhammen. Tijdens de beide wereldoorlogen werden inundaties gesteld. Hoe doeltreffend waren ze en wat waren de gevolgen?

In dit hoofdstuk zal van de deelgebieden Zwinstreek en Meetjesland, het Vrije van Sluis met de Waterlanden, de Vier Ambachten en het Waasland de lotgevallen van de verdedigingswerken in de periode 1839-1944 worden gereconstrueerd met de nadruk op de militaire inundatiewerken. Voor de topografie in dit hoofdstuk kan kaart 75 worden gebruikt en voor het landverlies en de landaanwinning kaart 79. Dankzij de studie van Van Pul was geen archiefonderzoek noodzakelijk om de Belgische inundaties in het Waasland bij het begin van de Eerste Wereldoorlog te documenteren.[1] Volstaan wordt met een samenvatting van de belangrijkste zaken. Kort zal worden stilgestaan bij de Duitse *Hollandstellung* en *Antwerpen Stellung* waarvan inundaties beperkt deel hebben uitgemaakt. Tot slot zal aandacht worden besteed aan de Duitse inundaties op het eind van de Tweede Wereldoorlog en wat hun invloed was op het verloop van de strijd in Noord-Vlaanderen en die op nationaal niveau.

15.2. Politiek-militair kader

Na 1839 nam de waarde van de Noord-Vlaamse fortificaties en linies af. In regerings- en militaire kringen in België en Nederland ging men uit van het geconcentreerde stelsel, wat inhield dat de landsverdediging zich concentreerde op een kleiner gebied.[2] In België werd dat de havenstad Antwerpen, in Nederland de Vesting Holland met de Stelling van Amsterdam achter de waterlinie. Dit statisch verdedigingsstelsel zou tot in 1940 de basis blijven van het Belgische en Nederlandse verdedigingssysteem.

In het revolutiejaar 1848 was er een reeks Europese opstanden die een liberaal systeem, een liberale grondwet of het verdrijven van vreemde heersers als doel hadden. De beweging

[1] Van Pul, *De Belgische*.

[2] Concentralisme is een militair concept waarbij de landsverdediging wordt geconcentreerd in één of slechts enkele grote vestingen (opnamevestingen) waarin het leger zich kan terugtrekken.

was van korte duur en veel afgedwongen maatregelen werden later door de aristocratische en conservatieve elite teruggedraaid. Niettemin oefenden de opstanden een grote invloed uit op de periode die volgde, onder andere op militair gebied.

Binnen Zeeuws-Vlaanderen hechtte de Nederlandse regering alleen waarde aan de stellingen Breskens-Vlissingen en Terneuzen-Ellewoutsdijk ter beheersing van de Scheldemonding. De militaire top bleef echter vasthouden aan een uitgebreid vestingstelsel gebaseerd op de staatkundige grenzen en een integrale grondgebiedsverdediging. De oude vestingen konden door een vijand worden gebruikt als post (of sterkte) tegen Nederland. Vandaar dat de kapitein der genie in Breskens, Abraham Canneman, er in 1842 voor pleitte om die allemaal te slechten. Kapitein Del Campo daarentegen beschouwde in 1847 de streek als een van de belangrijkste waarborgen voor het rustig bezit van de Westerschelde. Vanuit offensief oogpunt was het mogelijk met een inundatie Oost-Vlaanderen in bedwang te houden.[3] Zijn voorstellen gingen vooral over de oost-west-georiënteerde uitwaterings- en navigatiekanalen met een aansluiting op Breskens. Hij adviseerde bij opvolgende bedijkingen de concessionarissen op te leggen in dit soort kanalen te voorzien, waardoor de inundatie tot de zuidelijke helft beperkt kon blijven. Na 1855 bleef alleen de suatiefunctie over. De herijking van het linie- en vestingstelsel in de Kringenwet van 1863 en de Vestingwet van 1874 zette een massale sloop in gang.[4]

Koning Leopold II van België (1835-1909) streefde in de jaren vijftig van de negentiende eeuw naar annexatie van Zeeuws-Vlaanderen en delen van Noord-Brabant en Limburg. Hij zocht contact met Frankrijk maar kreeg onvoldoende steun.[5] Tegelijkertijd werd gewerkt aan de verdediging van Antwerpen waarin inundaties op de linker Scheldeoever een rol toebedeeld kregen. Rond 1870 vroeg de toegenomen reikwijdte van het geschut om forten op grotere afstand van het te verdedigen gebied. Net als in de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd ook rond Antwerpen een nieuwe fortengordel gepland. In 1878 besliste de Belgische regering tot de aanleg van een nieuwe fortengordel, de buitenlinie, waarvan in het Waasland fort Haasdonk een onderdeel is. Tot 1906 ging de bouw vanwege de financiën langzaam maar daarna raakte die vanwege oplopende spanningen in een versnelling. Ten noorden van de zandrug van Beveren moest een inundatie buiten de Defensieve Dijk zijn werk doen.

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) begon met een klein geschil en liep uit tot een oorlog op wereldschaal. België was neutraal maar werd in 1914 door de Duitsers, op weg naar Frankrijk onder de voet gelopen.[6] Om de inname van Antwerpen te beletten, werd een inundatielinie gebruikt maar die bleek geen hindernis van betekenis (zie kaart 77). Tijdens de vier bezettingsjaren lieten de Duitsers een verdedigingslinie aanleggen op enige afstand van de Nederlandse grens waarbij ze eveneens inundatiegebieden opnamen. Al in 1915 werd in België campagne gevoerd om Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen te annexeren; de eerste vanwege de steenkoolmijnen en de tweede om de positie van Antwerpen en de Schelderegio te versterken. Na de oorlog kwamen daar emotionele redenen bij.[7] In Zeeuws-Vlaanderen werd verzet geboden tegen die annexaties, georkestreerd vanuit Den Haag, het koningshuis en de Rotterdamse haven. De grote mogendheden beslisten tegen de annexatie. De Vrede van Versailles legde Duitsland economisch zware en vernederende voorwaarden op, die de kiem legden voor het volgend conflict. Nederland hield vast aan zijn neutraliteitspolitiek en er veranderde weinig.

---

[3] Bruijn & Wels (red.), *Met man en macht*, 292-304; NA, *4.OPV*, nr. A338; *4.OSPV*, nr. Z1; *4.OMM*, nr. 119 sub S52 (9-9-1842); *4.OSK*, nr. V28. De discussie tussen politiek en militairen duurde tot ±1870.

[4] Bruijn & Wells (red.), *Met Man en macht*, 305-311; www.hollandsewaterlinie.erfgoedsuite.nl (laatst bezocht 18-11-2020). Het beleid stoelde nadien op een passief stelsel, met een beperkt aantal vestingsteden en (water)linies en een actief en sterk veldleger ter verdediging van de grenzen.

[5] *NRC Handelsblad*, 24-6-2009; Clerckx, *Reizen in het spoor*. Dat was voor dat hij de troon besteeg.

[6] Eis in het Verdrag van Londen van 19-4-1839 ter erkenning van de Belgische onafhankelijkheid.

[7] Het verscheen in 1915 als proefballonnetje in *Le XXe-siècle*, een conservatieve Franstalige Belgische krant. Na de oorlog zagen vooral conservatieve Franstalige kringen het als compensatie i.v.m. oorlogsschade, de opvang van keizer Wilhelm en Nederland zou niet neutraal zijn geweest maar hebben gecollaboreerd met Duitsland.

De bouw van het kustfort de Ruyter bij Vlissingen ter verdediging van de Scheldemonding werd voortijdig gestopt, waarna het in 1926 werd opgeheven.[8] De Belgische staat bouwde in 1939 en 1940 een zware antitankversperring ten oosten van Brussel tussen Koningshooikt bij Lier en Waver, de zogenoemde KW-lijn. Met de fortengordel rondom Luik en de Stelling van Antwerpen hoorde die tot de kern van de Belgische verdediging in 1940.[9]

De Tweede Wereldoorlog (1939-1945) speelde zich in het begin op grote afstand af. De strijdkrachten van België en Nederland werden gemobiliseerd maar men vertrouwde op de neutraliteit, in Nederland meer dan in België. België had na de vorige oorlog zwaar geïnvesteerd in zijn defensie. Met het oog op de geallieerde evacuatie van het Rijnland, was het in 1929 begonnen met het moderniseren van de forten in het oosten. Na de Duitse veldtocht in Polen werd met man en macht gewerkt aan de weerstandsstelling tussen Antwerpen en Namen.[10] Ondanks de nodige voortekenen was de verrassing groot toen Duitse troepen in de prille ochtend van 10 mei 1940, om de Maginotlinie te ontwijken, onaangekondigd beide landen binnenvielen. Nederland capituleerde op 14 mei, Zeeland op 17 mei en het veel beter voorbereide België na hardnekkig verzet op 28 mei.

Op het eind van deze wereldbrand speelde Noord-Vlaanderen bij de bevrijding, voor de laatste maal een rol in de militaire geschiedenis van de Lage Landen.[11] Alle partijen zagen Antwerpen met zijn haven en toegang als een strategische bezit. Vandaar dat het bezit van Zeeuws-Vlaanderen cruciaal was. Toen de Duitsers aan de verliezende hand waren, stelden ze uitgebreide grensoverschrijdende inundaties in Noord-Vlaanderen om de geallieerde opmars te vertragen en zelfs te stoppen (zie kaart 78).

15.3. De Zwinstreek en het Meetjesland

Vanouds waterden de polders ten noorden van Assenede en die van het Meetjesland af op de Westerschelde. Bij het uitroepen van de Belgische onafhankelijkheid sloot Nederland deze mogelijkheid af. De desbetreffende gebieden kregen te kampen met wateroverlast, wat onder meer leidde tot een uitbraak van malaria (polderkoorts). Om niet langer afhankelijk te zijn van de Nederlandse *goodwill* stelde de Belgische regering in 1837 als oplossing een afwateringskanaal voor dwars door het poldergebied van de Zwinstreek en het Meetjesland naar de Noordzeekust. Dat zou tegelijkertijd een extra verbinding geven met het Kanaal van Gent naar Terneuzen, dat ook was afgesloten. Eerst was het de bedoeling dat het van Zelzate zuidelijk langs Maldegem en Damme naar Heist zou lopen. Na het sluiten van de waterverdragen met Nederland werd dat beperkt tot een kanaal van Boekhoute naar Zeebrugge, het Leopoldkanaal dat werd gegraven tussen 1843 en 1854.[12] In 1920 bereikten België en Nederland een akkoord om het kanaal via het nieuw gegraven Isabellakanaal en de Isabellasluis met de Braakman en zo met de Schelde te verbinden. Na de afdamming in 1952 van de Braakman bleef de afwateringsfunctie van beide kanalen behouden.

Het 46 kilometer lange Leopoldkanaal kreeg een secundaire functie als inundatiekanaal toegemeten tegen een mogelijke dreiging vanuit het noorden. Het kanaal zelf was een hindernis en men kon er de polders mee inunderen. Het werd niet verder versterkt met fortificaties en dergelijke en is door de Belgen nooit als zodanig gebruikt. Het kanaal betekende een aanslag

[8] Bruijn & Wells (red.), *Met man en macht*, 329; Sakkers *et al*., *De Hollandstellung*, 27. Het plan dateerde van voor de oorlog.
[9] Demarsin, *et al*., 'De KW-lijn'.
[10] De Vos & Decat, *België in de Tweede Wereldoorlog*, 21.
[11] Sakkers, *Enigma en de strijd*; Van Damme, *De Slag om de Schelde*; Moulton, *De slag om Antwerpen*.
[12] RAB, *INV113*, nr. 1303; *INV81*, nr. 2212; *INV114*, nr. 791; NA, *4.OSK*, nr. V77; *4.OMM*, nr. 123 sub V55. Hoewel vernoemd naar Leopold I van België was volksvertegenwoordiger en pastoor van Middelburg (Vl.), de kanunnik Jozef Olivier Andries, de grote voorvechter. De sluis was de aanzet tot de zeehaven Zeebrugge die in 1907 werd ingehuldigd.

op het verdedigingsstelsel van de Nederlandse waterlinies. Door het slaan van bressen in de kanaaldijken was het mogelijk de Nederlandse inundaties af te tappen. Bovendien kon men de hele grensstreek tussen Sas van Gent en Sluis van zoetwater beroven. Vandaar dat Belgische militaire kringen de voorkeur gaven aan een traject tot aan Zelzate, waar een verbinding kon worden gemaakt met het Kanaal van Gent naar Terneuzen en de daarmee in verbinding staande kanalen tot aan de Durme en zodoende de Schelde. Met een dam of sluis nabij Zelzate kon de zoetwateraanvoer naar Nederland worden afgesloten wat in 1837 nog wenselijk werd geacht. Het Nederlandse weerwoord zou een zoute inundatie zijn geweest ten zuiden van de grens maar in 1844 was de verstandhouding zodanig verbeterd dat dit niet meer speelde.[13] In 1841 werd het oppervlaktewater van de gebieden ten zuiden van Brugge via het Zuivervaartje op het Leopoldkanaal gebracht.[14] In 1842 liet de provincie West-Vlaanderen de in 1831 gelegde dammen bij de dorpen Hoeke en Oostkerke opruimen en de Damsevaart voor de scheepvaart open stellen. Er kwam geen verbinding met Sluis.[15]

In 1856 werd een plan gelanceerd om de afwatering noordelijk van het Leopoldkanaal en westelijk van Sluis te verbeteren. Dat voorzag in een bekaad kanaal vanaf de dubbele Hazegrassluis naar een te leggen afdamming van het Zwin.[16] Beide kwamen er niet.

Door de vlasindustrie, met name het roten, rond Kortrijk was de Leie zwaar vervuild. Om dit water niet door Gent te laten stromen, werd stroomopwaarts van de stad tussen 1846 en 1860 een verbinding gegraven tussen de Leie en de Noordzee.[17] Dat Schipdonkkanaal volgde ten noorden van Zomergem de loop van de Gentse Lieve. Tevens deed het dienst als waterweg en door het verkrijgen van een betere controle over het waterniveau van de Leie konden overstromingen in Gent vermeden worden. Met het Leopoldkanaal hoorde het tot de eerste grote infrastructurele werken in het jonge België. De laatste twintig kilometer naar zee liepen de beide kanalen evenwijdig naast elkaar slechts gescheiden door een kade. Om het kanaal Gent-Brugge niet te vervuilen, werd op de kruising een keersluis en sifon gebouwd en liep de een onder de ander door. Op een soortgelijke wijze kruisten beide kanalen ook de Damsevaart. Ook het Schipdonkkanaal kreeg een militaire functie toebedacht.

15.4. Het Vrije van Sluis

De Stelling Breskens bleef een belangrijk bruggenhoofd. Toen Rijkswaterstaat in 1839 de oeververdediging wilde aanpakken, bood dat de gelegenheid om de stelling te vernieuwen. Onder andere het invloeien van de Jong-Breskenspolder in 1829 had de positie van het fort Willem I aan de Nieuwesluis aanzienlijk verzwakt.

Op 12 december was er een eerste ontwerp dat gebruik maakte van de oude forten. Hieruit ontwikkelden zich in 1840 de plannen A en B met vooral aandacht voor het lunet op de straatweg naar Schoondijke en de inundatiekom met een sluis achter de haven. Plan A ging uit van een sluis met drie grote kokers en een inundatie van circa 935 hectaren. Plan B ging uit van een sluis met één koker en een circa 65 hectaren grote niet af te tappen inundatie rond Breskens.[18] In de herziening van 1845 werd de aanleg geïntegreerd van een nieuwe militaire haven tussen twee lange havenhoofden aan diep water voor de forten Nassau en Frederik-Hendrik. De voorgracht van het tweede fort zou als spui dienen met een spui- tevens inundatiesluis, te dekken

[13] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 76; NA, *4.OMM*, nr. 123 sub V55.
[14] RAG, *P29*, nr. 72 & 74.
[15] NA, *2.04.07*, nr. 4123 (brief 3-8-1843 & memo.).
[16] RAB, *INV114*, nr. 922. De afdamming zou in 1873 plaatsvinden (Willem-Leopoldpolder) nadat eerst in 1864 de Zwinpolder was bedijkt waarna de Hazegrassluis werd opgeheven.
[17] RAB, *INV113*, nr. 1483. Noordelijk van Zomergem volgt het kanaal de loop van de Gentse Lieve. Het kanaal kreeg als snel in de volksmond de naam de Stinker, het schone Leopoldkanaal was de Blinker.
[18] NA, *4.OMM*, nr. 29 sub B245 (24-7-1840), nr. 31 sub B278; *4.OSPV*, nr. B51. In tijd van vrede kon de grond binnen de inundatiekom in plan B als weiland worden verpacht.

door een lunet. Het grote vijfhoekige aarden fort aan de Duivelshoek werd niet meer nodig geacht. De inundatiekom van plan B wilde men licht hellend uitgraven naar de vestingwerken toe begrensd door kaden en dijken.[19]

Tot dan toe bleef het overwegend bij plannen. Naar aanleiding van de gebeurtenissen in Frankrijk, was in 1848 de tijd rijp om de kustdefensie in 'volkomen staat van verweer' te brengen.[20] De verdediging moest niet alleen gericht zijn naar het zuiden maar ook de maritieme defensie was van belang vanwege de nabijgelegen Franse haven Duinkerke. Doordat de forten vanwege de schootsafstand het opvaren van het estuarium niet konden verhinderen, kreeg de marine een belangrijke taak toebedeeld. Aan de landzijde werd veel aandacht besteed aan de inundatie rondom de stelling.

Uitgevoerd zijn de werken aan het Havenfort en de inundatiesluis, de forten Willem I en Frederik Hendrik met bijbehorende batterijen. In 1852 waren er plannen voor drie zware kustbatterijen, een aan de westkant van de Nieuwesluis bij Willem I, een voor het verdwenen fort Wilhelmina en een voor fort Willem Hendrik.[21] In 1854 werden het Havenfort, fort Frederik Hendrik, fort Willem I en de toren van Nassau nog tot de vestingwerken der eerste klasse gerekend.[22] De sluis bij fort Willem I voedde de inundatie.

De verbeterende betrekkingen met België leidden tot een geleidelijke opheffing en sloop van de forten.[23] Het ministerie van Oorlog ontwikkelde plannen voor de aanleg van batterijen in een permanente opstelling tot afsluiting van de Westerscheldemond maar zover kwam het niet.

In 1847 kregen enkele ingenieurs opdracht om het belang van de bedijkingen voor de militaire verdediging van Zeeuws-Vlaanderen te onderzoeken.[24] De conclusie was dat voor een doeltreffende waterlinie veel aan de afwatering moest worden verbeterd. Nederland achtte de afhankelijkheid van België uit staatkundig en militair belang ongewenst en streefde naar een inundatielijn van west naar oost, ondanks de verminderde afvoer vanuit België na de aanleg van het Leopoldkanaal. De aanleg van een schotbalksluis in de zeedijk van de Diomedepolder kon dit ondervangen.

In de voorafgaande jaren hadden zich de volgende zaken voorgedaan. Zo was de Passluis bij Sluis in 1845 afgedamd waarna de Bewesteree-Benoordenpolder tijdelijk via de Damsevaart en Brugge op Oostende sueerde. In 1847 ging men water afvoeren via Greveninge door de Hazegrassluis, eveneens op Belgisch grondgebied.[25] Aan de andere kant van Sluis was de afwatering via de Oostsluis gebrekkig geworden door ouderdom en opslibbing in het Zwin.[26] De sluizen op de Braakman verkeerden sinds 1830 eveneens in een matige staat, met name bij de

---

[19] NA, *4.OMM*, nr. 24 sub B145 (project 7-7-1844; mem. 13-1-1845); *4.OPV*, nrs. B308-308i. Vanwege de capaciteit bleek een dubbele sluis van ±2,6m hoog, het verschil tussen HW en LW, nodig. Voor een inundatie was een coupure maken in de kade voldoende. Het fort Duivelshoek zou op fl 586.459 komen.

[20] Dat leidde op 24-2 tot het aftreden van de Franse koning Lodewijk Filips. Niet lang daarna was Frankrijk weer een republiek. Een volksoproer in juni in Parijs werd bloedig neergeslagen.

[21] NA, *4.OMM*, nr. 23 sub B140; *4.OPV*, nrs. B300, B304-B305.

[22] *Staatsblad*, 25-1-1854 nr. 8; ZA, *292*, nr. 1869.

[23] NA. *4.OMM*, nr. 113 sub N115, fol. 122; *4.OSPV*, nr. B48; *Staatscourant*, 7-5-1874, 3 (wet van 18-4); Van Immerseel, 'Van fort Napoléon', 207, 217; Plankeel, *Kadastrale atlas, Breskens*, 14, 16 & 17; KB 8-11-1858 nr. 60 & 16-9-1859 nr. 100. Fort Willem I opgeheven in 1859 en openbaar verkocht op 29-11-1871. Bij KB 30-11-1868 nr. 148 viel het doek over Nassau en Frederik Hendrik. Nassau op 29-11-1871 openbaar verkocht. Het Havenfort verloor zijn functie in 1874.

[24] NA, *4.OMM*, nr. 123, sub V48 (rap. 30-11-1848); *4.OSK*, nr. V28.

[25] ZA, *6.2*, nr. 3945 (Vredeburch aan Paswater 4-10-1845; 29-11-1847; 11-5-1848). De houten sluis bij de *contrefosse* in de Damsevaart werd hersteld zodat op de Cantelmolinie kon worden aangesloten, later op het Leopoldkanaal.

[26] ZA, *3585*, nrs. 2 (19-4-1853) & 3 (31-10-1856); *3512*, nr. 5; *6.2*, nr. 3945 (benoeming 20-6-1853); *3510*, nr. K365; *3521*, nrs. 1 (vergaderingen 1842-1844) & 324. In 1844 was er een plan tot de bouw van een watermolen. Toen de polder de sluis in 1847 wilde opknappen werd ze door Commissaris van de Koning op de vingers getikt. In 1849 is hij waarschijnlijk gedempt.

Magdalenapolder. De sluis daar werd in 1840 vernieuwd.[27] In de van 1830 daterende coupure met brug in de Bakkersdam kwam in 1843 een nieuwe houten sluis voor de afvoer van de, tot 1842 via de Oostsluis suerende Sophiapolder en Isabellapolder-Benoorden naar de vernieuwde Magdalenasluis.[28] Tenslotte verkreeg de watering Cadzand in 1841 toestemming om een nieuwe uitwateringssluis met conservatiesluis te leggen noordelijk van Retranchement bij de nol.[29]

Het Nederlandse deel van de Damsevaart, die na 1830 zijn betekenis had verloren, werd in 1847 met de afdamming door Domeinen overgedragen aan Rijkswaterstaat. De verlenging tot in de haven van Sluis werd pas in 1858 voltooid waarvoor de dam in het Paswater deels werd weggegraven en de grote Passluis met grond bedekt. Het water van de Bewesteree-Benoordenpolder liep voortaan via een conduit onder de vaart door.[30] Achter een andere afdamming ontstond in 1861 de Sluisse Havenpolder.[31] De door Napoleon gewenste doortrekking tot Breskens kwam in 1853 weer op de agenda, ditmaal op initiatief van de door de provincie Zeeland benoemde commissie tot onderzoek van de afwatering in het 4e district, evenals een alternatief plan via de Tienhonderdpolder. In afwachting van de bedijking van de Zwinpolder (1864) werden de plannen in 1858 tijdelijk, tot 1861, uitgesteld.[32] Het wachten moe onderzocht de Watering der Kapitale Dam, na de bedijking van de Elisabethpolder bij Biervliet in 1866, het graven van een kanaal naar die polder.[33] In 1870 werd onder druk van de provincie definitief besloten tot een nieuwe uitwatering naar het westen toe met een zeesluis en een wachtsluis bij Cadzand.[34] De Nieuw-Passegeule werd in 1874 verlengd door de Sophia-, Diomede- en Zwinpolders en de in 1873 bedijkte Willem Leopoldpolder waarna de Magdalenasluis en die van de Verenigde Polders werden gedicht.[35] Een grote dubbele duiker verving de Bakkerssluis. Met de in gebruik name van de sluis op de Wielingen in 1875 was de afwatering naar wens zowel in waterstaatkundig als militair opzicht.[36] Na de inpoldering van de Koninginnepolder in 1893 kreeg de Magdalenasluis de functie van binnensluis. Deze kanalen zouden tijdens de Tweede Wereldoorlog onderdeel uitmaken van de Duitse inundaties.

15.5. De Vier Ambachten

Tot in de tweede helft van de jaren 1840 leunde de landsverdediging in de Vier Ambachten sterk op de achttiende-eeuwse militaire bedijkingen, die vijftien jaar eerder ook door Ledel waren omarmd.[37] De meeste aandacht ging uit naar de vesting Terneuzen en de werken ter defensie ervan. Naast werken aan de vesting zelf, komen de plannen neer op het streven naar een oost-west lopende verdedigingslinie in de zuidelijke helft van Zeeuws-Vlaanderen die

[27] NA, *2.04.07*, nr. 3043; ZA, *6.1*, nr. 3331; *3512*, nr. 8. De dijkval 25-9-1840 was rampzalig voor het fort.
[28] ZA, *3520*, nrs. 283 (stukken 1839-1849) & 286.
[29] NA, *2.04.07*, nr. 4485 sub 471 (Cadzand); ZA, *3536*, nr. 552. Aanbesteed in twee percelen 10-8-1841.
[30] ZA, *361.1*, nr. 371 (PV 30-6-1847; herstelcontract); *6.2*, nr. 3945 (notulen 6-4 & 8-5-1875; Laurent, *De havens*, 107; NA, *4.WCA*, nr. 15428; RAB, *INV113*, nr. 25; GAS, *ASS*, nrs. 424 (28-6-1875) & 1091. In 1875 is de Passluis voor één gulden overgedragen aan de gemeente Sluis.
[31] ZA, *6.2*, nr. 3945 (commissaris van de koning aan Passluis); RAB, *INV81*, nr. 2359. In 1859 diende Domeinen bestek en tekening in.
[32] Kosten via Breskens geraamd op fl638.000 en via de Tienhonderdpolder op fl 333.000 of fl 344.500 waaraan de Regering fl 160.000 wilde bijdragen. Het laatste kreeg de voorkeur. Het provinciebestuur voorzag bij de Zwinpolder moeilijkheden met de erven generaal Van Damme, waarvan de concessie bij arrest van de Hoge Raad 31-5-1861 werd beëindigd (ZA, *3528*, nr. 2; *3556*, nr. 485).
[33] ZA, *3572*, nr. 2 (notulen 6-4 & 25-11-1868). Dit plan zou fl 70.000 kosten.
[34] ZA, *6.2*, nr. 3945 (vergadering 30-9-1875). Besluit SZ nr. 41 van 19-8-1870. Oprichting Waterschap van de sluis aan de Wielingen, die van Passluis werd opgeheven.
[35] ZA, *3512*, nr. 6 (brief 29-12-1875); *3597*, nr. 3 (brieven 17-3 & 2-10-1874, 4-2 & 15-2-1876). De sluizen op de Braakman dienden als waterkering te worden onderhouden ook al waren ze voor de suatie ongeschikt.
[36] ZA, *6.2*, nr. 3945 (notulen 8-5-1875 Passluis).
[37] NA, *4.OSK*, nr. V28.

steunde op inundaties. Na inspecties deden Del Campo en Budon Ghijben in 1847 en 1848 de nodige aanbevelingen over het gebruik van de suatiewerken voor de defensie.[38] Ondanks de aanleg van het Leopoldkanaal, waardoor de afvoer vanuit België van zoetwater minder zou worden, zagen ze goede mogelijkheden de gewenste van oost naar west gaande inundatielijn te maken. Hun verdedigingsplan wordt hierna verder belicht. Door de indijking van de Catharinapolder en de opslibbing in Saeftinghe was het gehele zuiden van Hulsterambacht via het Zijkanaal naar Hulst nu op de Oostelijke Rijkswaterleiding aangesloten. Met de sluis van Reigersbosch kon de inundatie beperkt blijven tot het zuidelijke deel.

15.5.1. De Vier Ambachten, westelijk deel

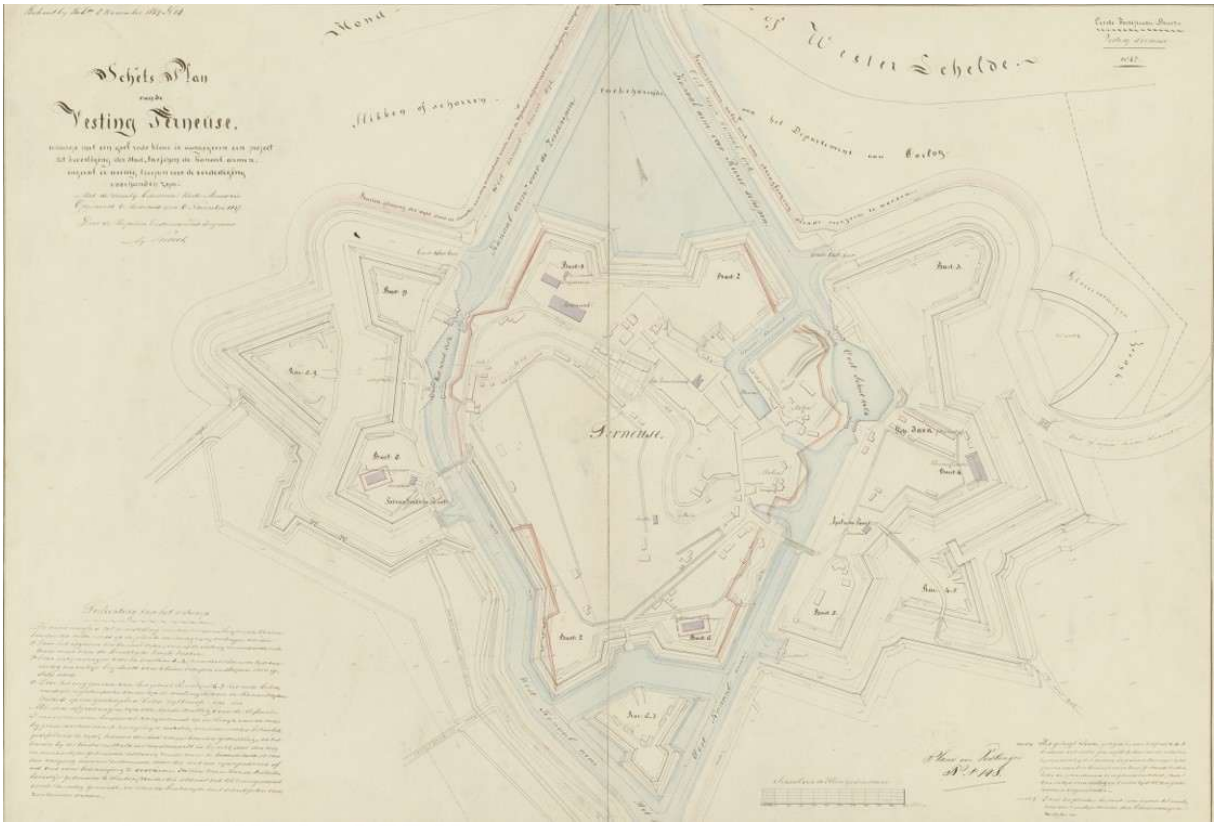
Het Kanaal van Gent naar Terneuzen en het Zijkanaal naar Hulst behielden na de heropening in 1839 hun militaire nevenfunctie. De kanalen met bijbehorende kunstwerken werden op 8 mei 1841 door de Zeeuwse Waterstaat overgenomen.[39] Terneuzen bleef in de verdedigingsplannen decennialang een bruggenhoofd dat nu en dan werd aangepast. Samen met Ellewoutsdijk maakte Terneuzen een poos deel uit van de tweede verdedigingslinie over de Westerschelde, achter die van Breskens-Vlissingen. Beide plaatsen beheersten een vaargeul: Terneuzen de Pas van Terneuzen en Ellewoutsdijk de Everingen. In 1839 bestond het plan om als extra voorziening een zeshoekig fort op de Suikerplaat tussen de twee geulen in te leggen en een fort in de Ser-Lippenspolder. Beide zijn ondanks de brede steun in de hoogste militaire kringen niet aangelegd.[40]

In 1846 was het idee om Axel, centraal gelegen tussen het Boerenmagazijn en de Kapitale Dam, in te richten tot een voorpost en steunpunt in de verdedigingslinie voor Terneuzen.[41] Ter verdediging van het Zijkanaal naar Hulst en de nieuwe scheepvaartsluis aan de Axelse Sassing werd een nieuwe batterij ontworpen.[42] Sas van Gent kon na de nodige graafwerken gebruikt worden als voorpost tot dekking van alle sluizen daar.[43] Een kleine inundatie bestaande uit de Vlooswijk-, Noord-, Lievens- en Zeven-Triniteitspolders, omgaf Terneuzen. De inundatie vanuit het kanaal werd als minder effectief beschouwd daar die gemakkelijk bij elk laagwater kon worden afgetapt.[44] Terneuzen was niet alleen een reduit of toevluchtsoord maar ook een landingspunt om snel België binnen te vallen en diep door te stoten. Na de normalisering van de betrekkingen met België was de vijand opnieuw Frankrijk dat ‘als vanzelve zeer belust moet zijn op de linkeroever der Schelde’.[45]

Door de tegengestelde belangen van scheepvaart en afwatering kwamen België en Nederland overeen de afwatering los te koppelen van het Kanaal van Gent naar Terneuzen en werden in 1845 de Oostelijke en Westelijke Rijkswaterleidingen gegraven.[46] Dit had conse-

[38] NA, *4.OMM*, nr. 123, sub V48; *4.OSK*, nr. V28.
[39] ZA, *361.2*, nr. 581 (PV 8-5-1841).
[40] NA, *4.OPV*, nrs. N69 & N70; *4.OMM*, nr. 119, sub 46; *BNDeStem Zeelandeditie*, 29-2-2020, 5. Hogerhand wenste een eenvoudiger vesting die met minder mankracht kon worden verdedigd. Het fort op de Suikerplaat viel veel goedkoper uit dan dat in de Scheldemonding.
[41] NA, *4.OPV*, nrs. A338 & A338a; *4.OMM*, nr. 4 sub A51 & A53; *4.OSPV*, nr. Z1. Een maximaal gebruik van de resterende vestingwerken stond voorop met de grachten in verbinding met Beoostenblij-Benoorden- en Beoosten & Bewestenblijpolder. Kosten beraamd op fl43.000.
[42] NA, *4.OPV*, nr. A338b & *4.OMM*, nr. 4 sub A51. Die moest de in 1830 aangepaste 18e-eeuwse batterij vervangen.
[43] NA, *4.OSK*, nr. V23; *4.OMM*, nr. 118, sub S7. Totaalkosten Sas van Gent fl44.000.
[44] NA, *4.OMM*, nr. 90 sub N14. De polders lagen relatief hoog t.o.v. gemiddeld HW en 0,4-0,9 m onder het kanaalpeil (HW-spring +0,3m). Door de ongeschiktheid der sluizen bestond de voorkeur de zeedijk naast de vesting door te steken.
[45] NA, *4.OMM*, nr. 90 sub N14, nr. 110 sub N190. De spoorwegen verzekerden de vlotte aanvoer van troepen en materieel verzekerd vanuit Frankrijk.
[46] ZA, *362.2*, nr. 581; *361.3*, nr. 1539, nrs. 1388 & 1390; NA, *4.OSK*, nr. N3; *2.04.07*, nr. 2178; De Jonge, *Geschiedenis van de Oostelijke Rijkswaterleiding*. Tractaat van Gent 20-5-1843.

quenties voor de inundatiesluizen zoals die van Zwartenhoek en Het Pas.[47] Ook voor het Zijkanaal naar Hulst had het gevolgen: een dure aanpassing van de sluis aan de Axelse Sassing waarna die in 1851 buiten gebruik werd gesteld. Dit maakte definitief een einde aan de scheepvaartverbinding naar Hulst.[48] Bij de aanleg van de Oostelijke en de Westelijke Rijkswaterleiding, om de afwatering en de scheepvaart van elkaar te scheiden, speelden nog steeds militaire overwegingen mee. Vandaar dat de lozing plaats vond via de vestinggrachten van Terneuzen (zie kaart 76). De stenen beren werden doorbroken en elk van drie kokers voorzien. De sluizen en duikers op het kanaal vervielen maar moesten dusdanig worden afgesloten dat ze geschikt bleven om het aangrenzende land te kunnen inunderen. Na voltooiing van de leidingen nam het departement van Oorlog de sluizen en duikers die de defensie dienden over.[49] De westelijke leiding had echter onvoldoende capaciteit om het water van Assenede op te nemen.[50]

KAART 76: DE VESTING TERNEUZEN 1847

De vesting Terneuzen werd in 1854 aangemerkt als een verdedigingswerk der eerste klasse. In 1855 en 1857 werden de kustbatterijen, die de Westerschelde bestreken, nog verbeterd. Mogelijk dateert het plan van de nooit aangelegde kustbatterij in de Nieuw-Neuzenpolder uit die tijd. De werken dienden zowel de scheepvaart- als uitwateringssluizen van de Oostelijke en Westelijke Rijkswaterleidingen te beschermen daar die konden worden ingezet voor inun-

[47] Van Nieuwenhuijzen & Buise, 'De historie', 48, 51; ZA, *3738*, nr. 1 (26-4-1842) & 4 (brief 10-11-1857), *361.2*, nr. 581 (brieven 17-8 & 1-12-1845). De Passluis werd overbodig nadat België afzag van het gebruik t.b.v. de Langeleede. Te Zwartenhoek werd de stroomrichting omgedraaid.
[48] NA, *4.WCA*, nrs. 5294 & 3090; Van Nieuwenhuijzen & Buise, 'De historie', 44; ZA, *3811*, nr. 7 (4-3-1842).
[49] ZA, *361.1*, nr. 368 (3-4 & 24-6-1844); NA, *4.OMM*, nr. 123, sub V47. In elke suatiekoker in de stenen beren waren groeven voor drie rijen schotbalken opgenomen i.v.m. stellen inundatie.
[50] NA, *4.OMM*, nr. 123, sub V48.

daties.[51] In 1879 werd de status verlaagd tot verdedigingswerk der derde klasse.[52] Delen werden overgedragen aan Domeinen, die de gronden verkocht. Bij het in kaart brengen van de verdediging in 1891 bleek het inunderen van de naaste omgeving op problemen te stuiten. De Vlooswijkpolder was alleen maar met een hoger peil in de vesten te inunderen.[53] Na de kanaalverbreding van 1903 kon voor het westelijk front nauwelijks meer water worden opgezet. Met een dam ter hoogte van de Molendijk/Koedijk probeerde men dat te bereiken in de oostelijke polders. In 1907 werd een kustbatterij voldoende geacht om opvarende landingstroepen te stuiten. De opheffing van de vesting vond plaats in 1908 met de instelling van Kustbatterij Terneuzen. Een inundatie in de Sluis- en Vlooswijkpolder voorzag in de bescherming. De ontmanteling van de vesting liet niet lang op zich wachten en omstreeks 1916 was er niet veel van over. De kustbatterij verloor zijn functie in 1920 en viel tijdens de kanaalverbreding in 1963-1968 onder slopershanden.[54]

15.5.2. Het Hulsterambacht

Voor de verdediging van Zeeuws-Vlaanderen speelde de vesting Hulst na de onafhankelijkheid van België nauwelijks een rol. Evenals het Boerenmagazijn bleef het enkele decennia een versterkte post, beschermd door de intacte hoofdwal, achter de onder Ledel gemaakte waterlinie.[55] Vanwege de hoge kosten en het minimale gebruik wilde de Nieuw-Kieldrechtpolder in 1837 af van de sluis aan het Boerenmagazijn. Pas in 1844 besloot de polder definitief dit lozingspunt te verlaten en zich aan te sluiten op de Oostelijke Rijkswaterleiding onder voorbehoud dat, mocht de situatie bij het Boerenmagazijn verbeteren, de polders van Kieldrecht, Clinge en België daartoe terug konden keren.[56] Desondanks gingen Del Campo en Budon Ghijben nog steeds uit van een werkende sluis op dit punt. Met de bedijking in 1847 van de Louisapolder werd de sluiskil door de nieuwe zeedijk vrij gehouden. De nieuwe polder kreeg meer oostelijk een eigen zeesluis. Na de bedijking in 1856 van de Van Alsteinpolder werd de sluis aan het Boerenmagazijn definitief afgedicht.[57] Tijdens de stormvloed van 1906 bleek de sluis toch nog door te laten.[58] De sluis van de Louisapolder ging door de nieuwe polder sueren op de nieuwe zeesluis achter het haventje van Paal.

15.6. Het Waasland

Na het verkrijgen van de onafhankelijkheid had de defensie in België een lage prioriteit. In 1847 besloot de regering de Wellingtonbarrière op te heffen en onder invloed van het concentralisme richtte men zich op Antwerpen met een verschans kamp rond het Vlaams Hoofd en een paar vestingsteden.[59] De defensie-inspanning nam een vlucht toen het politiek geagiteerde Frankrijk in 1851, na de staatsgreep van Louis Napoleon, tot de aanhechting van België bij Frankrijk opriep. Tussen 1851 en 1854 veranderde het Vlaams Hoofd in een gebastioneerde

[51] NA, *4.OMM*, nr. 113 sub 222 (nota 1859); *4.OPV*, nrs. N75 & N74; *4.AANW*, nr. 641; *4.OGT*, nr. 51.
[52] NA, *2.13.62.05*, nr. 2. De commissie tot herziening kustverdediging, ingesteld bij KB 3-6-1864 nr. 63, achtte de werken langs de Westerschelde met uitzondering van Vlissingen ‘in den tegenwoordigen tijd, voor de kustverdediging (l) niet meer noodig’.
[53] NA, *4.OPV*, nr. N78.
[54] KB van 19-5-1908 (Staatsblad 136) & 18-9-1910 (de bastions VIII en IX met ravijn VIII/IX); KB van 18-9-1920.
[55] NA, *4.OPV*, nr. H837.
[56] ZA, *3823*, nr. 3 (19-4-1837, 12-4-1844 & 27-3-1846).
[57] ZA, *3834*, nr. 73. Octrooi 12-11-1851.
[58] ZA, *3823*, nrs. 4 (29-5, 29-6 & 13-8-1906) & 27 (rek. 1906).
[59] Eenens, *Anvers*. Project van Alexis Michel Eenens uit 1846 met het verschanst kamp (en Nationaal Reduit) op de linkeroever met de polders van Melsele en Borgerweert als inundatiegebied, beschermd door de forten te Melsele, Zwijndrecht, Burcht en Kallo (fort Sint-Marie).

vijfhoek dat twee inundatiesluizen dekte.[60] Een plan in 1856 om bij fort Isabelle buitendijks een scheepswerf en droogdok aan te leggen, haalde het niet.[61] De Frans-Oostenrijkse oorlog die in april 1859 uitbrak, bleek een tweede aansporing. De regering zette definitief in op een zware verdedigingsgordel rondom Antwerpen volgens het polygonale stelsel. De werkzaamheden duurden zes jaar en de gordel werd tussen 1870 en 1914 verder uitgebouwd.[62] Tot dan toe was het Vlaams Hoofd slechts verdedigd door een 4.000 tot 5.000 hectare groot inundatiegebied wat volgens de nieuwe inzichten niet voldeed. Bovendien ondervonden de inundaties veel weerstand bij de plaatselijke bevolking. Om het *camp retranché*, of Verschanst Kamp Linkeroever, werd nu ingezet op een aantal forten, een Defensieve Dijk en een militaire straatweg.[63] De forten Peerel II en Sint-Marie dienden ter verdediging van de Kallosluizen en de Schelde stroomafwaarts van Antwerpen, het fort Zwijndrecht tegen infiltratie vanuit het Waasland en het fort Kruibeke ter verdediging van de Schelde stroomafwaarts van Antwerpen. De Napoleontische forten Stengel en Jean Bart werden na 1865 geslecht. De andere werken uit die tijd konden hun bestaan nog enkele decennia rekken.[64] De inundatie kon worden uitgebreid tot aan de Nederlandse grens maar was daar minder verfijnd en deels bevaarbaar.[65] Het complex werd tussen 1869 en 1880 verder uitgebouwd.[66] Met het veranderen van inzichten werden de plannen enkele malen aangepast. De Wet van 30 maart 1906 voorzag in de bouw van de buitenlinie, een 95 kilometer wijde boog rond Antwerpen. Deze Hoofdweerstandstelling telde op de linkeroever vijf forten en vier schansen maar hier zou weinig van terecht komen. Dat had te maken met het ontbreken van overeenstemming over de bochtafsnijding, de *Grande Coupure*, in de Scheldeloop bij Antwerpen die toen actueel was.[67] Het fort Liefkenshoek kreeg een functie als quarantaineplaats en zou pas gedurende de twee Wereldoorlogen opnieuw een rol spelen. In 1874 werd besloten tot het leggen van een derde suatiesluis bij Kallo, de Centensluis, die in 1878 gereed kwam. De afwateringsproblemen bleven en vanaf 1914 waren er plannen voor een vierde sluis. In 1895 kwam een nieuwe sluis nabij het fort Pijp Tabak gereed voor de Melselepolder.[68] Tussen de Blokkersdijk en de forten Isabella, Vlaams Hoofd en Burcht kon hiermee 840 hectaren in de Borgerweertpolder onder water worden gezet. De inundatiegedachte bleef een essentieel deel van de oplossing van de suatieproblemen.

---

[60] RAB, *INV113*, nr. 1227; RAG, *P6*, nr. 385; Gils, 'De Vesting Antwerpen', 98 (noot 105-107). In 1885 bevel tot slopen van het Vlaams Hoofd en in 1901 ontmanteld.

[61] RAG, *P6*, nr. 384. In 1903 opgegeven.

[62] LePage, 'Het ontstaan van het nationale reduit', 32-35. De wet is van 8-9-1859. Naast Brialmont heeft vooral Leon Vandevelde grote verdiensten gehad.

[63] Aelvoet, 'Opmaak landschapsbeheerplan' 21 & 29; Van Gerven, 'Militaria', 82-83. De Defensieve Dijk, op de grens van de zandleemgronden en kleipolders, diende als waterkering van de inundatie in de Melselepolder zodat de Borgerweert, waar de Antwerpse veestapel graasde, gevrijwaard bleef. De inundatie rondom het Vlaams Hoofd was 2.800m breed. Voor de Defensieve Dijk, waarin twee halve manen opgenomen, lag een gracht.

[64]. Van Gerven, 'Militaria', 84; *De Scheldepolders*, 573; RAG, *VZ1*, nr. 2106; Gils, 'De Vesting Antwerpen', 98 (noot 105-107); RAB, *INV113*, nr. 1227. Het fort Sint-Marie werd in 1855-1865 vernieuwd, in 1865 afgebroken en cf. het plan van Jean Delannoy herbouwd en in 1961 een basis van de zeemacht. Het fort Peerel III volgde in 1870, deed dienst tot 1914 en in 1944 door de Duitsers opgeblazen. Beide forten werden aangepast vanwege de opkomst van pantserschepen. Lunet LaCoste werd het fort Burcht, dekte een inundatiesluis, gedemilitariseerd in 1881 en gesloopt in 1957. Het fort Sint-Hilaire werd het fort Oosterweel, daarna weer fort Isabella, in 1881 gedemilitariseerd en gesloopt in 1911.

[65] Gils & Lombaerde, 'De forten', 27.

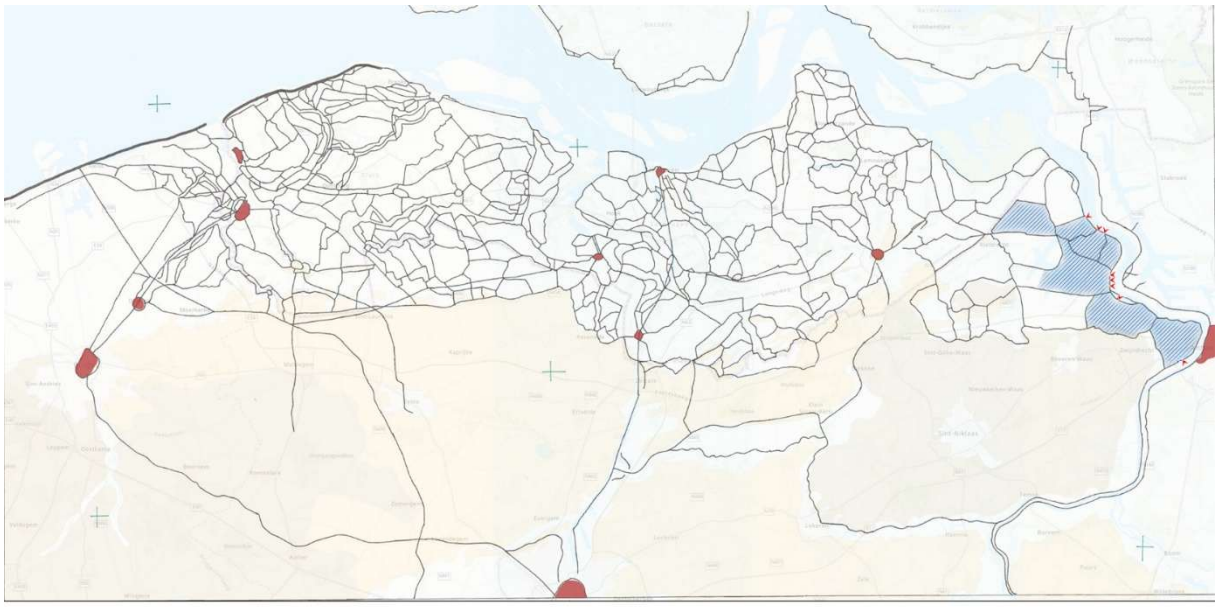
[66] Gils, 'Analyse van de Brialmontforten', 51-53; Van Gerven, *De Scheldepolders*, 572-575; De Vos, *Burchten en forten*, 198 e.v.

[67] Van Meirvenne & Devos, *De Duitse bunkerlinie*, 13; Gils, 'Een Duits Scheldelied', 101 & 107. Naast de bestaande forten Steendorp, Kruibeke en Zwijndrecht voorzag men nieuwe te Haasdonk (als enige gebouwd), Nieuwkerken, Verrebroek, Sint-Antoniushoek en Doel; schansen te Ster, Heihoek, Beekstraaten en Duikeldam. Wase politici wisten de bouw uit te stellen. Op 17-2-1914 beslisten de Kamers het tracé van de Schelde te behouden.

[68] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 563-564 & 'Kallo II', 69; RAG, *P12*, nrs. 353 & 354. De Centensluis had drie kokers. De vierde sluis, de betonnen sluis, zou er in 1946 komen.

15.7. De Eerste Wereldoorlog

Als nationaal réduit was Antwerpen gebaat bij goede aanvoerlijnen en de mogelijkheid tot een snelle ontruiming. Daarom werd voor de oorlog materiaal gekocht om ter hoogte van het Steen een pontonbrug te kunnen leggen. Op 2 augustus 1914, twee dagen voor de Duitse inval, begon de genie (*Position Fortifiée d'Anvers* of PFA) de opbouw en hij was in een week klaar. De forten werden in hoogste staat van paraatheid gebracht en de naaste omgeving werd door de bevolking vrijgemaakt van hinderende obstakels. Dit gebeurde ook te Zwijndrecht en Burcht. Na de Duitse troepen weken vast te hebben gehouden bij Antwerpen trok het veldleger zich vanaf 6 oktober terug over de brug waarna hij net als die bij Burcht in de ochtend van 9 oktober werd vernietigd. Een paar uur later trok het Duitse leger de stad binnen en begon meteen de bouw van een nieuwe pontonbrug.[69]

KAART 77: INUNDATIES 1914

In augustus en september had de genie een inundatie van circa 4.200 hectaren ingezet op de Linkerscheldeoever.[70] De inundatie rondom Antwerpen was meer dan het dubbele van die aan de IJzer. Om het gat in de stelling van de linkeroever te dichten, werden in der haast in 1914 tussen de forten Haasdonk en Steendorp stellingen opgeworpen.[71] De plannen en mobilisatievoorschriften om deze harde verdediging aan te vullen met inundaties dateerden uit 1859 en waren complex en gedetailleerd.[72] Zonder extra maatregelen zouden in het Waasland vanuit de Zeeschelde 13.000 hectaren inunderen. Daarvoor had men van de grens tot het Annastrand in 1914 dertien uitwateringssluizen beschikbaar waarvan er vijf zijn gebruikt.

Om de controle te houden, had men de inundatie opgesplitst in twee kommen (zie kaart 77). De noordelijke kom bestond uit Kleine Doel-, Oud-Arenberg- (912 ha), Sint-Anna- en Ketenissepolder (705 ha). Die werd door de sluizen bij het dorp Doel en het fort Liefkenshoek gevoed. De zuidelijke kom ontving zijn water door de drie Kallosluizen.[73] Beide bekkens wer-

[69] Vermeulen, *Antwerpen bouwt bruggen*, 4-10, 15; SAA, *SA125*, SA276428; *SA141*, MA-HB#16261. Bij Burcht lag eenzelfde brug.
[70] Meer info in: Van Pul, *De Belgische*, 81-91 en Deguent, *Les inondations*. De inundatie rond Antwerpen omvatte 12.039ha, die aan het IJzerfront 4.701ha.
[71] Van Meirvenne & Devos, *De Duitse bunkerlinie*, 13-17. Dit waren de betonnen veldschansen Haasdonk, Landmolen, Lauwershoek en Steendorp die dmv dubbele loopgraven waren verbonden.
[72] Van Pul, *De Belgische*, 8-12.
[73] Die kom bestond uit de Beversepolder (1.210 ha), Kallopolder en een deel van de Melselepolder.

den door de Dijk van de Kallopolder van elkaar gescheiden. De binnendijken verdeelden de kommen in kleinere compartimenten. Om het gewenste peil van + 2,50 NG te krijgen werden op diverse plaatsen de binnendijken doorgestoken met als gevolg dat het lokale wegennet onbruikbaar werd.[74] Om de bevoorrading veilig te stellen, werden waar nodig tijdelijke bruggetjes over de dijkbreuken geslagen.

Om de boeren te beletten hun eigendommen droog te houden, patrouilleerden vanaf begin september continu arbeidersploegen door het gebied. In het inundatieplan was opgenomen de sluizen aan te passen als inundatiesluis wat echter niet was gebeurd.[75] Daarom en vanwege de stormvloed van 12 maart 1906 verkeerde het merendeel in erbarmelijke toestand. De werken om de waterverdeling per compartiment te optimaliseren, waren evenmin uitgevoerd. Op papier was alles tot in de puntjes voorbereid, maar in het veld was er nauwelijks iets gebeurd waardoor er veel geïmproviseerd moest worden. De trage besluitvorming in Brussel was een andere factor. Vier kostbare weken moest de genie aandringen bij de legerleiding, om te mogen starten met de inlaat tot op het polderniveau, vooraleer op 28 augustus het bevel daartoe kwam. Enkele uren later werd het ingetrokken en dienden urgent aanzienlijke herstelwerken te worden uitgevoerd zonder het water af te laten. Zodra die gereed waren, kwam op 26 september de order om tot de volle hoogte te inunderen. Dertien dagen later, op 9 oktober, was het gewenste peil bereikt. Een dag later viel Antwerpen en begon het aflaten van de inundatie. De Duitse troepen rukten op naar Gent en Brugge (15 oktober), Blankenberge, de Belgische achterhoede voor zich uitdrijvend.

Na het vastlopen van het Duitse offensief in de Vlaamse Westhoek en het begin van de loopgravenoorlog aldaar, werd de streek zuidelijk van de Nederlandse grens tot *Etappengebiet* verklaard, waarbinnen alle verkeer en vervoer verboden werd. De Duitsers voelden zich kwetsbaar voor een mogelijke landing op hun rechterflank. In het strategisch gelegen Knokke en Heist begonnen ze al vanaf december met het opzetten van een kustverdediging.[76] In de duinen verrees een aantal grote batterijen, zoals batterij Kaiser Wilhelm II, ten zuiden van de Lispanne in Knokke.[77] Een andere batterij werd opgetrokken ter plaatse van het oude fort Sint-Paul aan het Hazegras.

De bezetter vreesde tevens een geallieerde invasie, zoals in 1809 was gebeurd, vanuit het neutrale Nederland via Zeeland om België te bevrijden. Duitsland had immers zelf de Belgische neutraliteit geschonden. Op 15 oktober 1915 deden de Britten en Fransen hetzelfde bij de ontscheping van troepen in Griekenland. De invasie op het westfront zou er niet komen. In de herfst van 1916 werd een aanvang gemaakt met de *Hollandstellung*. De linie begon vanaf het versterkte fort Hazegras (*Stürzpunt Heinrich*) aan het Zwin via de Cantelmolinie tot Maldegem en verder oostwaarts tot Terdonk, door de Moervaartvallei over Stekene tot Vrasene, van waar het grondgebied aansluitend vanuit de Schelde kon worden geïnundeerd.[78] Voor de bouw en de verdediging was de stelling in drie sectoren verdeeld, een voor de marine en twee voor het landleger. De linie was meer dan 75 kilometer lang en telde 411 bunkers. Voorbij Vrasene sloot de linie aan op de *Antwerpen Stellung*, met 830 bunkers.[79] Bij de aanleg werd een optimaal gebruik gemaakt van het landschap waar vooraf enkele teams van Duitse deskundigen en hoge

[74] NG is de *nivellation générale* van de stafkaarten ten opzichte van het '*zéro D*' (1840-1879). Dat punt D ligt op ca. -2,4m t.o.v. NAP en -0,06m t.o.v. TAW.

[75] St.-Pieters, St.-Paulus en de twee sluizen bij fort Liefkenshoek waren bij de bouw aangepast maar de voorzieningen bleken weinig bruikbaar.

[76] Sakkers *et al*., *De Hollandstellung*, 26.

[77] De Smet, 'Het noordoosten', 8. Met vier stuks 30,5cm geschut met een draagwijdte van 37.500m om te verhinderen dat de Engelsen de Westerschelde zouden invaren. In april 1916 gereed.

[78] Sakkers *et al*., *De Hollandstellung*, 175-176. Fort Hazegras lag op de site van het fort Sint-Theresia.

[79] Goossens, 'Belevingscentrum', 94; De Smet, 'Het noordoosten', 8-9; Van Meirvenne & Devos, *De Duitse bunkerlinie*, 12, 17-18, 22-37. Vanaf 22-6-1916 werd de bevolking te werk gesteld. Zuidelijk van Vrasene volgde de stelling de Belgische linie.

officieren verkenningen hadden uitgevoerd. Het bleef niet bij de bouw van bunkers alleen, ook een loopgravenstelsel en inundatiegebieden maakten er deel van uit. De marine richtte het Leopoldkanaal (de *Holland Vorstellung*) tussen Stroobrugge en Middelburg (Vl.) in als een frontbindernis met kleine bruggenhoofden (*Brückenköpfe*) aan de noordzijde. Waar het een dubbelkanaal vormde met het Schipdonkkanaal bouwde de landmacht haar versterkingen aan de zuidzijde van de laatste.[80] In het Waasland strekte het overstromingsgebied zich, afgezien van hoogtes als Verrebroek en Meerdonk, uit van De Tromp tot aan het fort Vlaams Hoofd. De Moervaartdepressie was eveneens een inundatiegebied. De strook droge grond tussen de twee waterlinies werd zwaar versterkt. Westelijk van het Kanaal van Gent naar Terneuzen konden de polders zuidelijk van de Rijksgrens tot tegen Stroobrugge onder water worden gezet. Om alles snel te verwezenlijken, waren op verschillende plaatsen (*Sprengpunkten*) de dijken ondermijnd met springstof.[81] Ook het fort Liefkenshoek werd door de Duitsers volgebouwd met bunkers. Een Duits offensief plan op de Westerscheldemonding werd nooit uitgevoerd.[82]

Gedurende de laatste veertien dagen van de oorlog schiepen de Duitsers een linie achter het Schipdonkkanaal en het kanaalgedeelte tussen Gent en Sas van Gent tegen het oprukkende geallieerde leger.[83] De Wase polders werden op dezelfde wijze als in 1914 wederom geïnundeerd maar nu door de Duitsers. Ook ditmaal was het van korte duur en tot gevechten kwam het niet.[84]

Kortom, gedurende de Eerste Wereldoorlog werden alleen op Belgisch grondgebied inundaties uitgevoerd. Deze waren op papier in de decennia daarvoor uitgewerkt maar in de praktijk kwam veel neer op het improvisatietalent der geniemensen. Uiteindelijk hadden de oprukkende Duitse troepen er weinig moeite mee. Op hun beurt stelden de Duitsers op het eind van de oorlog, geheel nutteloos, eveneens uitgestrekte inundaties binnen dit gebied.

5.8. De Tweede Wereldoorlog

15.8.1. Politiek-militair kader

Na de oorlog hield België vast aan de defensieve strategie uit 1914 met het nationale bolwerk Antwerpen dat via de kusthavens kon worden geravitailleerd.[85] Dit gebied zou verdedigd worden op het Kanaal van Gent naar Terneuzen, een bunkergordel ter dekking van Gent (het *Tête de Pont de Gand* of Bruggenhoofd Gent) en op de Boven-Schelde.[86] Na 1924 waren alle op de linkeroever gelegen militaire installaties weliswaar gedeclasseerd maar in militaire handen gebleven. Onder druk van de groter wordende Duitse dreiging sinds 1933 waren ze, met uitzondering van de bunkerlinies, opnieuw in het globale verdedigingsplan opgenomen.[87]

Na de capitulatie van Zeeland op 17 mei hielden de commandant in Zeeland Schout-bijnacht Van der Stad en prins Bernhard zich op in Oostburg. Van hun idee, om de aanwezige Nederlandse troepen nog een rol te laten spelen in de verdediging van Zeeuws-Vlaanderen,

---

[80] Sakkers *et al*., *De Hollandstellung*, 136-137.

[81] De Brant & Hofman, 'Bunkers in Stekene', 105 & 107; Van Doorslaer, 'De bunkers van Eksaarde', 114-116; Sakkers *et al*., *De Holland Stellung*, 113, 131, 138, 151); KLM, *fonds 185*, doos 952 (met dank aan het bestuur van d'Euzie, Stekene).

[82] Sakkers *et al*., *Hollandstellung*, 33. Duitse troepen van Gruppe Gent zouden Cadzand en de zuidelijke Westerscheldeoever bezetten en vanuit Kapellen (B) doorstoten naar Goes.

[83] Decavele, *Honderdvijftig jaar*, 49.

[84] Van Gerven, *De Scheldepolders*, 583. Toen op 11-11-1918 de wapenstilstand werd getekend waren de Belgische troepen opgerukt tot bij Gent.

[85] Voor meer informatie zie: Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 235-243, 272-288, 377-418.

[86] De Vos & Decat, *België in de Tweede Wereldoorlog*, 10-11, 14, 77. De Fransen begonnen december 1929 om dezelfde reden de bouw van de Maginotlinie. De aanleg van het Albertkanaal hoorde ook tot de defensieplannen.

[87] De Meirvenne & Devos, *De Duitse bunkerlinie*, 45-46. Deze linies waren westwaarts gericht en bij een dreiging uit het oosten onbruikbaar. In januari 1933 kwam Hitler aan de macht, verliet Duitsland de Volkenbond en bezette het Rijnland.

kwam niets terecht. Op 19 mei vertrokken de laatste Nederlandse troepen naar Oostende. De verdediging werd overgelaten aan de Belgen en de Fransen.[88] Het Duitse XXVI Armee korps verlegde na de inname van Walcheren het zwaartepunt van de activiteiten naar Antwerpen. De Belgische, Engelse en Franse legers trokken zich op 16 mei terug achter de Schelde en het Kanaal van Gent naar Terneuzen. In het Waasland zag men kans een inundatie in te stellen. Evenals in Wereldoorlog I was deze van korte duur, beperkt in oppervlak en waterhoogte en geen serieus obstakel voor de oprukkende Duitse oorlogsmachine. Ondanks een tegenaanval viel op 19 mei Zwijndrecht.[89] Op dinsdag 21 mei arriveerden de eerste Duitsers in Hulst. Het was de bedoeling de Duitsers, zich al terug trekkend achter de stelling tussen Terneuzen en Oudenaarde, met achterhoedegevechten te vertragen, en zich te hergroeperen om een tegenaanval te beginnen. Daar kwam het niet van en op 23 mei zetten de Duitsers over de hele lengte van het Kanaal van Gent naar Terneuzen de aanval in waartegen hevige weerstand werd geboden. Tegelijkertijd begonnen beschietingen vanuit Vlissingen op West-Zeeuws-Vlaanderen. Toen de Duitsers doorbraken over de Leie, trokken de in West Zeeuws-Vlaanderen aanwezige Belgische troepen zich terug op het zuiden. Na zware gevechten van 25 tot en met 27 mei wisten de Duitsers het Schipdonkkanaal en de Braakman te passeren. Op 1 juni was de streek van Brugge en Cadzand ingenomen.[90]

Ter bescherming van de kanaalkust tegen geallieerde landingsoperaties, werd al in 1942 door de Duitsers gewerkt aan een overstromingsbied achter de *Atlantikwal*. Het ontwerp en de uitvoering viel onder beleid van het generaal commando van het zeewezen te Antwerpen. Vanwege eventuele ontruimingen werden in het hele Vrije van Brugge opmetingen verricht. In de *Atlantikwal* werden delen van de oude *Hollandstellung* opgenomen en gerevitaliseerd. Het fort Hazegras werd grondig verbouwd en ter bescherming van het complex in het noorden van de Zwinduinen en -polders lieten Duitse ingenieurs een tien meter brede antitankgracht uitgraven. Breskens werd een *Stürtzpunktgruppe* omringd met een antitankgracht en Oostburg de divisiecommandopost.[91] Ook het fort Liefkenshoek werd versterkt.[92] De kanalen en grote waterleidingen kregen wederom een militaire functie toebedeeld als waterhindernis en als middel om het omringende gebied te inunderen. De nog aanwezige aarden verdedigingswerken van de vestingen Damme, Sluis, Terneuzen en Hulst werden voorzien van loopgraven en bunkers. Nabij Axel, Hulst en in het oosten van het Waasland moesten verdedigingswerken worden aangelegd, die een onderdeel vormden van de verdedigingsgordel rond Antwerpen.[93]

Begin 1944 verwachtten de bezetters elk moment een geallieerde landing en brachten ze de Westerscheldemonding en de Noordzeekust in staat van verdediging. Aan de rand van het te inunderen gebied verschenen nieuwe werken. Aansluitend kregen de burgemeesters de opdracht zogenaamde Rommelasperges op te richten. Dat waren obstakels om geallieerde landingen vanuit de lucht lastiger te maken.[94] Besloten was het gebied achter de kust tussen Duinkerke en de Westerscheldemond, alsmede een brede strook van west naar oost door Noord-Vlaanderen tot de Zeeschelde bij het fort het Vlaams Hoofd, onder water te zetten.[95] In februari kregen

[88] Hoolhorst, 'Het Sint Antoniusziekenhuis', 15-17; Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 163-170; Amersfoort & Kamphuis (red.), *Mei 1940*.
[89] Raeymaekers, *Geschiedenis*, 160.
[90] Paridaen, *Oorlog en vrede*, 40-44; Decavele, *Honderdvijftig jaar*, 52; De Vos & Decat, *België en de Tweede Wereldoorlog*, 76-84, 87-88; Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1*, 54-57, 70-74.
[91] Coornaert, 'Het landschap van', 147; Sakkers & Houterman, *Atlanticwall*, 274-275.
[92] Goossens, 'Belevingscentrum', 94-95.
[93] Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 235 en noot 8 (p. 628). Vanaf 3-11-1943 mocht op instructie van Hitler iedereen worden tewerkgesteld.
[94] Genoemd naar de uitvinder, generaal Erwin Rommel. Met prikkeldraad verbonden ingegraven palen of boomstammen in ruitvorm geplaatst op ± 25m van elkaar.
[95] Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1*, 284 & noot 25 (p. 303). Een Duitse waterbouwkundige ontdekte bij toeval bij de O.F.K.570 te Gent een Belgische rapport uit 1914. Het Leopold- en Schipdonkkanaal dienden voor de watertoevoer.

de waterschappen de keus, ófwel meewerken aan een zoetwaterinundatie, ófwel werden de zeesluizen opengezet en de dijken doorgestoken.[96] Hun medewerking voorkwam erger maar later in het jaar, besloten de bezetters in respons op de snelle geallieerde opmars alsnog met zeewater te inunderen.

Na de landing in Normandië op 6 juni 1944 rukten de geallieerden snel op. De inname van Brussel op 3 september en Antwerpen op 4 september door de Engelsen sneed het terugtrekkende Duitse 15e leger, *Armeeoberkommando* 15 (A.O.K. 15), onder Gustav von Zanger de pas af. Op 5 september kreeg Von Zanger het bevel een weerstandslijn Sint-Niklaas-Gent-Brugge te vormen. Het *Brückenkopf Breskens* moest tot het uiterste worden verdedigd en de inundaties met zoet en zout water in het westen van Noord-Vlaanderen drastisch uitgebreid.[97] Bovendien bood dit het vijftiende leger de mogelijkheid via Breskens over de Westerschelde te ontsnappen naar Walcheren en door Zuid-Beveland naar Noord-Brabant. Deze onderwaterzettingen dienden dus twee doeleinden, ten eerste om de aftocht te garanderen van het vijftiende Duitse leger vanuit Normandië naar Walcheren en Noord-Brabant. Het tweede doel was om de geallieerden van de Westerscheldemonding weg te houden. We zullen achtereenvolgens de inundaties in een aantal deelgebieden onder de loep nemen waarna een overzicht volgt van de diverse gebeurtenissen voorafgaand en tijdens de dagen van de bevrijding. Voor de omvang van de inundaties zie kaart 78.

15.8.2. Inundaties ten noorden van Brugge

Op 21 januari 1944 ontving de gouverneur van West-Vlaanderen de mededeling vanuit de *Oberfeldkommandantur* 570 te Gent dat de streek ten noorden van Brugge tot tegen de Nederlandse grens geïnundeerd zou worden. In principe zou dat gebeuren door het ophouden van binnenwater en indien nodig aan te vullen met zeewater. Voor 15 februari dienden de gebieden ontruimd te zijn waarvoor een Commissariaat van Evacuatie werd opgericht. Op 4 maart kwam het bevel het peil verder te verhogen. Het hele gebied noordelijk van het Leopoldkanaal en westelijk van de Damsvaart werd dras gezet. Bij de nadering van de Canadese troepen zetten de Duitsers tijdens hoogwater de sluizen open van beide afleidingskanalen en bliezen de bruggen op. Daarmee inundeerden circa 1.300 hectaren met zeewater en 5.200 hectaren met zoetwater.[98]

15.8.3. Inundaties tussen Maldegem en het Kanaal van Gent naar Terneuzen

De inundaties tussen Maldegem en Boekhoute waren grensoverschrijdend en werden in drie fasen gesteld [99] In fase 1 werden van 1 februari tot begin april de zeesluizen, zoals die te Heist-aan-Zee van het Leopoldkanaal en bij Boekhoute van het Isabellakanaal, afgedicht evenals de duikers in de zuidkade van het Leopoldkanaal.[100] Naar verwachting zou het twee maanden duren tot het water op peil was. Om de overstroming van de Clarapolder te beperken, kreeg het bestuur begin maart toestemming een 1.000 meter lange grondkade om het nog droge deel te leggen. Het streven was te komen tot een drie kilometer brede waterlinie noordelijk van het

[96] Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 2*, 284-286 & noot 26, 27 (p. 303). Bij verrassing nam de *Wehrmacht* de sleutels van de schuifsluizen in. Peilschalen werden opgesteld. Een 40-tal soldaten werd tot *Wasserbaupionier* opgeleid. De werken werden begeleid vanuit de Technische Hogeschool van Dresden.

[97] Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 2*, 44 & noot 14 (p. 84), 47-48 & noot 27 (p. 85). Persoonlijke order Hitler, herhaald op 8-9.

[98] De Leper, Kunstmatige inundaties, 244-256, 283-284; https://www.zwinstreek.eu/geschiedenis/knokke-heist/27-geschiedenis-knokke-heist/113-militaire-geschiedenis-6 (laatst bezocht 26-11-2019).

[99] Voor meer informatie zie: De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 286-287, 291-295; Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1*, 288-291 & dl 2, 166-170; Paridaen-Doolaege, 'Het leven in het grensgebied', 120; Van Hilten, *Van capitulatie*, 115-117; Paridaen, *Oorlog en vrede*, 53-56.

[100] Paridean, *Oorlog en vrede*, 53. Met pompen werd de afwatering zuidelijk ervan verzekerd.

Leopoldkanaal. Begin april was het waterniveau 1,60 meter gestegen, iets boven het gemiddelde maaiveld.

Fase 2 hield in een peilverhoging en de inlaat van zoet Leiewater vanuit het Schipdonkkanaal. Bij Strobrugge was een verbindingskanaal gegraven naar het Leopoldkanaal en alle duikers aan de noordzijde stonden open. De polders tussen Boekhoute en Sas van Gent waren officieel gevrijwaard van inundatie. Zij heropenden de afwatering door de in 1830 gesloten Zwartesluis op de Albertuspolder en Philippine. Met het opwerpen van dammen en kaden wist men overstroming vanuit het Leopoldkanaal te voorkomen. Om de schade bij Eede, Aardenburg en Sint-Kruis in het inundatiegebied ten zuiden van de Sint-Pietersdijk te beperken en afstroming uit de inundatie te verhinderen, begon in april de aanleg van kaden rondom die plaatsen en langs de Rijksweg Aardenburg-Eede-Maldegem, dat laatste voor militair gebruik. Op 25 april staken de Duitsers de kade door bij de Kantijne, waar de Eeklosevaart het Leopoldkanaal kruist, waarna het water door het twee meter grote niveauverschil de polder in bruiste. Bewoners binnen één kilometer van het Leopoldkanaal moesten evacueren. Het droge Aardenburg beheerste het omringende gebied.[101] Korte tijd later werd de Bewesteree-Bezuidenpolder vrijgegeven maar door de Blauwe Sluis bleef een grote hoeveelheid water vanuit België afstromen dat de lage delen rondom Sluis in de Bewesteree-Benoordenpolder inundeerde. Gedurende de zomermaanden wisten de Duitsers 30 tot 60 centimeter water op het maaiveld te houden.

Fase 3 omvatte de periode tijdens en na de strijd tussen 7 september en 28 februari 1945. Bij het naderen van de Canadezen lieten de Duitsers op 22 september alle bruggen over het Leopoldkanaal springen en de peilschalen vernielen. Het waterpeil steeg tot ruim één meter boven dat van 1 april. Het hele najaar door kreeg men het waterpeil niet onder controle en bleef de streek noordelijk van het Leopold- en Schipdonkkanaal overstroomd. In januari moest vanwege de invallende vorst het herstel aan de duiker in de Sint-Pietersdijk worden gestaakt. Door het gat stroomde nu zeewater vanuit de Grote Boompolder de zuidelijke polders in. Pas vanaf 28 april had men de zaak westelijk van Boekhoute onder controle. Oostelijk van Boekhoute wist men half oktober, drie weken na afloop van de gevechten, het peil te laten zakken.[102]

15.8.4. Inundaties door West-Zeeuws-Vlaanderen

Op 13 februari 1944 kregen de door de Duitse bezettingsautoriteiten opgeroepen lokale bestuurders in Terneuzen te horen dat naast de strook langs de grens met België ook een strook langs de westkust en de Braakman onder water moest komen.[103] Onmiddellijk dienden alle relevante sluizen en duikers worden gedicht.[104] Vanwege de geringe hoeveelheid neerslag rees het polderpeil erg traag, in anderhalve maand circa 60 centimeter. Het noorden van West-Zeeuws-Vlaanderen kreeg nauwelijks water vanuit België en veel polders lagen relatief hoog. In de Koninginnepolder wist het verzet 's nachts bij gunstig tij telkens wat af te tappen. Het doel werd niet bereikt en in april werd de exercitie afgeblazen. Vier dagen later was de toestand terug normaal. Dezelfde mislukking ondervonden de Duitsers ten westen, noordwesten en oosten van IJzendijke. Op 7 juli brak de Sint-Pietersdijk aan het Grote Gat door en liep water uit de Beoosteree-Bezuidenpolder af in de Boompolder. Dat werd binnen enkele dagen gedicht.[105] Vanaf februari werden inwoners uit West Zeeuws-Vlaanderen tewerkgesteld in Breskens om een antitankgracht te graven.[106]

---

[101] Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1*, 288-289 *& 2*, 164; Van Hilten, *Van capitulatie*, 117.
[102] De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 286-287.
[103] Voor de inundaties zie o.a. De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 291-296; Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1*, 286-291; Van Hilten, *Van capitulatie*, 115-117.
[104] Drok, 'Inundatie Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen', 4.
[105] Redactie, 'Het jaar 1944', 44. Het waterpeil in de Beoosteree-Bezuidenpolder stond 2 meter hoger dan de Boompolder.
[106] Haartsen, *et al*., *Cultuurhistorische*', 11-13.

Op 3 september werd de sluis aan de Wielingen bij hoogwater open gezet om ten noorden van de zoete inundatie vanuit het Leopold- en Schipdonkkanaal een tweede zoute inundatielinie tot stand te brengen. Het afstoppen van alle sluizen en duikers die loosden op het afwateringskanaal naar de Wielingen werd door de meeste Duitse commandanten door de vingers gezien. De Clarapolder werd nu herschapen in een watervlakte. Door het clandestien steken van buisleidingen was het mogelijk enkele polders binnen de Linie af te tappen via de polders bij Biervliet. De Diomedepolder liep vol water. De afgedichte sluis van de Grote Boompolder werd in opdracht van de Duitse batterijcommandant opgeblazen waardoor die polder eveneens onder liep. Toen de geallieerde troepen op 13-14 september aan het Leopoldkanaal stonden, was de sluis bij Nummer Een aan de beurt om te worden open gezet. De bedoeling was om de Nieuwerhavenpolder onder water te zetten. De inundatie bleef beperkt. Pas op 16 oktober, de dag voor de inname, liet de lokale commandant meer water binnen. De Canadese genie wist dit snel te verhelpen. Door de Duitse tegenstand werd pas op 21 oktober Breskens ingenomen. Rond Oostburg stagneerde het zoetwater. Bij Sluis en Sint-Anna ter Muiden liep land onder door het sluiten van de sluis bij Heist. Op Belgisch en Nederlands gebied langs het Leopoldkanaal was tot aan Boekhoute een vrijwel aaneengesloten watervlakte ontstaan en werd de toegang vanuit het oosten, bij de Isabellasluis, eveneens door water afgesloten. De regens van eind september en begin oktober werkten in het voordeel van de Duitsers. De oorspronkelijke plannen, om nog meer polders onder water te zetten, lieten de Duitsers varen omdat dan ook hun bunkercomplexen bij Groede en Oostburg zouden inunderen.[107] Op 30 oktober bleek de Wielingensluis na de inname ervan nog deels bruikbaar en begon het aflopen van het inundatiewater.[108] Het feit dat de bevrijding van West-Zeeuws-Vlaanderen zeven weken had geduurd is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de Duitse inundaties waardoor de geallieerden niet vooruit kwamen. Half november was het peil vrijwel overal normaal.

15.8.5. Inundaties in Oost-Zeeuws-Vlaanderen

Oostelijk van het Kanaal van Gent naar Terneuzen verliepen de inundaties in twee fasen.[109] Tegelijkertijd met hun West-Zeeuws-Vlaamse collega's waren de lokale overheden op de hoogte gebracht van de Duitse plannen, ditmaal een west-oost-lopende zoetwaterinundatie vanaf het Kanaal van Gent naar Terneuzen, zuidelijk langs Axel en Hulst tot tegen de Schelde, grotendeels de achttiende-eeuwse kleine inundatielinie volgend. Deze moest aansluiten bij die in het Waasland. De opzet was de landerijen dras te zetten maar de wegen droog te houden. De bevolking werd toegestaan kaden aan te leggen om de inundatie te beperken tot de door de legerleiding gewenste delen.

Fase 1 in het stellen van de inundaties begon op 27 februari met het bevel vanuit Antwerpen aan te vangen met het opzetten van water door het afdichten van de sluizen in de Terneuzense Oostbeer en te Campen. Er waren plannen om de Melo-, Willem Hendrik-, Koningin Emma-, Hertogin Hedwige-, Loven- en Willemskerkepolders met zeewater te inunderen. Vandaar dat de ingelanden van de Van Alstein- en de Louisapolders begonnen aan een nooddijk ter bescherming. Tevens werd overwogen om water in te laten vanuit het Kanaal van Gent naar Terneuzen. Toen op 6 maart de Duitse machthebbers werden geconfronteerd met de nefaste gevolgen van de afdichtingen bij Campen en Terneuzen bleken die bereid tot een minder drastische oplossing. Vijf dagen later lag er een akkoord en was er een definitief inundatieplan. De waterstaatkundige ingenieurs hadden weten te bereiken dat 4.000 in plaats van 20.000 hectaren zouden worden geïnundeerd. Ze kregen twee weken de tijd om maatregelen te nemen alvorens

[107] Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 385, 645 (noot 22); Wilderom, *Tussen afsluitdammen*, 267.
[108] Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen*, 403.
[109] Voor de inundaties zie o.a. Drok,' Inundatie Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen'; Van Hilten, *Van capitulatie*, 115-118; De Leper, *Kunstmatige inundaties*, 296.

kanaalwater zou worden ingelaten.[110] Zo werd een nooddijk gelegd van Hulst naar Clinge.[111] Het radiopeilstation in de Klein-Kieldrechtpolder moest worden afgebroken. Om de afwatering ten zuiden van de linie mogelijk te houden, waar zich Duitse verdedigingswerken bevonden, stak men onderdoor het Zijkanaal naar Hulst een doorlaatkoker op de Beoostenblij-Benoordenpolder en werd de sluis in de Oostbeer geopend.[112] Die van Campen mocht op 24 maart open, ruim een week voor de inlaat van het kanaalwater op 2 april. In de Axelse Sassing hadden de Duitsers een inlaatwerk gemaakt.[113] Het peil van NAP +1,20 meter werd daadwerkelijk bereikt.[114] De polders langs de grens onder Axel kregen het advies de duikers te sluiten ter voorkoming van inundatie vanuit België. In de loop van mei was er bemaling.

Fase twee begon na de verovering van Antwerpen door de Britten op 4 september. Nu werden delen van de Melo-, Van Alstein- en Willem Hendrikpolder door hun zeesluizen met zout water geïnundeerd. Dankzij de noodkades in de Van Alsteinpolder en rondom Graauw bleef de schade beperkt. De voorgenomen onderwaterzetting van de Groot-Kieldrecht-, Koningin Emma- en Hertogin Hedwigepolder ging niet door. Toen het water zijn hoogste stand bereikte, liepen de Binnen- en Buitenvest van Hulst in elkaar over en was er aansluiting met de inundatie vanuit Axel. Vergeleken met die in het westen hadden de inundaties in Oost-Zeeuws-Vlaanderen weinig te betekenen maar zorgden toch voor een viertal dagen oponthoud voor de geallieerden. Op 20 september, één dag na de bevrijding van Axel en Hulst, begon men voorzichtig met het aflaten van water, dat gezien de slechte toestand van de sluizen zes weken zou duren.[115]

15.8.6. Inundaties in het Waasland

Eind 1943 kreeg de directie van de Wase Polders het bevel van de *Verwaltungschef* der *Oberfeldkommandatur* dat de polders langs de Schelde onder water gezet dienden te worden.[116] Het Duitse plan van februari 1944 beoogde een onderwaterzetting tot 3,50 meter ten opzichte van het Belgisch stafnulpunt of TAW.[117] Het hele poldergebied zou onder water komen met alleen de allerhoogste plaatsen en dijkkruinen erboven. Op 1 februari werd bekend gemaakt dat de inwoners van het gebied voor 15 februari moesten zijn geëvacueerd. Op 10 februari ontvingen de lokale autoriteiten het bevel om alle Scheldesluizen dicht te maken. Dat verliep, mede vanwege de geringe neerslag, niet vlug genoeg. Alle sluizen werden daarom vanaf 4 maart vier dagen lang telkens gedurende één uur rondom hoogwater open gezet waarna het peil opliep tot 2,50 meter boven TAW (= NAP + 0,27 m). Op de droog gebleven stukken moesten Rommelasperges worden geplant. In april en mei werd nog meer brak water ingelaten. Tijdens het bevrijdingsoffensief keerden de door de Duitsers veroorzaakte inundaties zich tegen hen. Door het op 4 september opblazen van de grote tunnel van Antwerpen konden ze zich niet meer daar doorheen terug trekken. Hun pontonbruggen hadden ze zelf reeds opgeblazen.[118] Anderzijds leverde de inundaties een bijdrage in de bescherming van hun aftocht over de Schelde. Na de

[110] Drok, 'Inundatie Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen', 24. Het leggen van kaden, dammen en het afstoppen van suatiesluizen en duikers grenzend aan het inundatiegebied. Op 20-4 was er toestemming de Groot-Kieldrechtpolder erbuiten te laten.
[111] ZA, *3815*, nr. 11 (rek. *bureau ontruiming* toezicht Sint-Jansteen & Clinge).
[112] Drok, 'Inundatie Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen', 30, 34. Deze bezweek na enkele weken waarna op 10-6 een grondduiker werd aanbesteed voor fl12.200 waarvan de bouw door materiaalgebrek op 18-8 werd afgeblazen.
[113] ZA, *361.6*, nr. 39.
[114] Brand, 'Over het ontstaan van de fortificaties', 24.
[115] ZA, *361.6*, nr. 39.
[116] Voor de inundaties zie o.a. De leper, *Kunstmatige inundaties*, 287-289.
[117] Tweede Algemene Waterpassing (TAW) is de referentiehoogte t.b.v. de hoogtemeting in België. Het was gelijk aan het *Nulpeil van het Krijgsdepot* of D-nulpeil, het gemiddeld zeeniveau bij LW te Oostende, gemeten tussen 1834 en 1853. Sinds 1946 hanteert men het gemiddelde zeeniveau bij LW in Oostende: NAP. -2,33m.
[118] Vermeulen, *Antwerpen bouwt bruggen*, 14.

bevrijding van Doel op 20 september werden alle sluizen geopend en was binnen enkele dagen de situatie normaal.[119]

15.8.7. De bevrijding van Noord-Vlaanderen

Op 8 september 1944 kwam een eind aan de terugtocht van het vijftiende Duitse leger of *Armeeoberkommando* 15 (A.O.K. 15) en bezette het een front dat liep van Heist over Brugge en Gent naar Stekene.[120] Dit front was nodig om tijd te winnen ten einde de Westerschelde ordelijk te kunnen oversteken. Tussen 4 en 20 september wist men dit karwei met de veren, gevorderde schepen en marineschepen te klaren ondanks geallieerde bombardementen. De overzet bleef operationeel tot 24 september.[121] Mede door het laten ontsnappen van dit leger, mislukte operatie *Market Garden*.

Omdat het vrijwel onbeschadigde havencomplex van Antwerpen in handen van de geallieerden viel, noodzaakte dit de geallieerden ook de Westerschelde, die toegang tot de haven gaf, te bevrijden. Dit onderkennende, riep Hitler de volgende dag Walcheren uit tot *Festung*. In het Waasland waren tijdens de verovering de toegangen tot beide Scheldetunnels ontoegankelijk geworden. De vluchtende Duitsers werden gedwongen naar Kallo en Doel te trekken. De bedding van de latere Expresweg werd de frontlijn tussen de Duitse en oprukkende Poolse troepen.[122] De inundaties bleken voldoende om de opmars van zwaar materieel tegen te houden. Mede daardoor wisten de Duitse troepen bij Doel ondanks zware beschietingen de Zeeschelde over te steken, net voor de eerste Poolse verkenners zich lieten zien.[123]

Meer naar het westen toe had het Duitse *LXXVI Armeekorps* na 8 september twee verdedigingslinies opgebouwd, een linie achter de kanalen van Wachtebeke, Moerbeke en Stekene en een andere over Koewacht, Clinge, Zandberg en Paal naar de Westerschelde. Voor de oostelijke linie lag een brede inundatie. De opdracht was de geallieerde opmars te traineren totdat de terugtocht van het vijftiende leger gerealiseerd was. Op 18 september braken enkele Poolse gevechtsgroepen door de linie en namen twee dagen later Terneuzen in. Het Zijkanaal naar Hulst bleek tijdens deze operatie een lastige hindernis en verhinderde een snelle opmars met tanks en andere voertuigen. De Duitse terugtocht in de nachten van 20 op 21 september over Philippine en door het geïnundeerde gebied naar het westen kon niet door de Canadezen vanuit Assenede worden verhinderd.

Na de inname van Gent op 5 september, trok de *4th Canadian Armoured Division* richting Brugge om het noordwesten van Vlaanderen te zuiveren. Op 8 september vielen Oostende en omgeving en trokken de Duitsers zich terug achter de kanalen Oostende-Brugge-Gent. In snel tempo richtten ze achter de kanalen een linie in. Het westen van Zeeuws-Vlaanderen was inmiddels door verdedigingswerken langs de duinen en de inundaties achter het Leopoldkanaal een haast onneembare vesting geworden. Op 12 september bereikten de Canadezen het Leopoldkanaal. Pogingen het over te steken mislukten op één na waarbij een klein geïsoleerd bruggenhoofd werd gevormd.[124] De opmars werd vanaf 14 september voortgezet langs het Leopoldkanaal in oostelijke richting en eindigde 21 september met de inname van Boekhoute en Philippine.[125] Pogingen om bij de Isabellasluis, waar de waterbarrière op zijn smalst was, een doorgang te forceren, mislukten waarna het front verstarde en de stellingen elkaar wekenlang

---

[119] Guns, *Historische evolutie*, 52.
[120] Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen*, 74-75. De Duitse 64.I.D. zou haar weerstand pas twee maanden later, op 3-11, staken. Over de bevrijding zie o.a. Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen*, 91-94; Paridaen, *Oorlog en vrede*, 67-111.
[121] Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen*, 57 (Public Record Office, Kew Richmond), 71-73 (gebaseerd op originele Duitse bronnen: Dokumentationszentrum der Bunderwehr, Keulen); Muller, *Breskens*, 82.
[122] *1st Polish Armoured Division* onder Canadees opperbevel.
[123] De Nul, *De Bevrijding*, 41-47.
[124] Van Hilten, *Van capitulatie*, 167.
[125] Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 2*, 109; Paridaen, *Oorlog en vrede*, 80.

bestookten. Dit kwam van pas ter afleiding van een tweede hoofdaanval over het Leopoldkanaal in de operatie *Switchback*.[126]

In de vroege ochtend van 6 oktober zetten de Canadezen bij Vuilpan en oostelijk van Strobrugge nogmaals een verassingsaanval in over dit kanaal met als doel om door Aardenburg op te trekken naar het noorden.[127] Wederom moest dit worden opgegeven waarna de legerleiding besloot de kanaalstelling te omtrekken en de vijand via de Braakman aan te vallen. In nacht van 8 op 9 oktober voerden Canadese troepen vanuit Terneuzen met *Buffaloes*, een soort landingsvaartuigen, een landing uit op twee invasiestranden tussen Hoofdplaat en Biervliet. Na zware gevechten moesten de Duitsers hun stelling prijsgeven. De opmars verliep door het taaie verzet en de slechte terreingesteldheid vanwege de regenval moeizaam. Watervliet en de Isabellasluis werden op 14 oktober veroverd. Vanaf 19 oktober werden ook Britse troepen ingezet bij het Leopoldkanaal. Pas door een gecombineerd optreden vanuit het zuiden en oosten kon Aardenburg op 19 oktober worden bevrijd.[128] Breskens viel op 22 oktober en de laatste verzetshaarden aan de kust bij Heist volgden op 3 november. Sinds 1 september had het 53 dagen strijd gekost om Noord-Vlaanderen te bevrijden. Dus ook hier had het inundatiewapen de opmars van de geallieerden vertraagd. Een van de factoren die zeker heeft meegewerkt aan het succes van de Duitse inundaties is de relatieve bodemdaling van het te inunderen polderland sedert de bedijking, vooral als gevolg van de gestegen gemiddelde hoogwaterstand op de Westerschelde en Zeeschelde.

15.9. Samenvatting en conclusies

Na de definitieve erkenning van de Belgische Staat door Nederland in 1839 bleven de betrekkingen tussen de twee landen koel. Nederland verrichtte in het kader van de centralisatiegedachte, de meeste militaire inspanningen rondom Amsterdam en Holland. Er bleef echter aandacht bestaan voor de verdediging van de Westerscheldemonding om in geval van nood de haven van Antwerpen te kunnen blokkeren, namelijk tussen Vlissingen en Breskens, en tussen Ellewoutsdijk en Terneuzen. Tot halverwege de negentiende eeuw dienden de inundaties in Zeeuw-Vlaanderen zowel defensieve doelen, zoals de verdediging tegen een inval vanuit het zuiden, als offensieve doelen, zoals het in bedwang houden van Oost-Vlaanderen. Diverse plannen werden ontwikkeld waarvan de meeste niet zijn uitgevoerd.

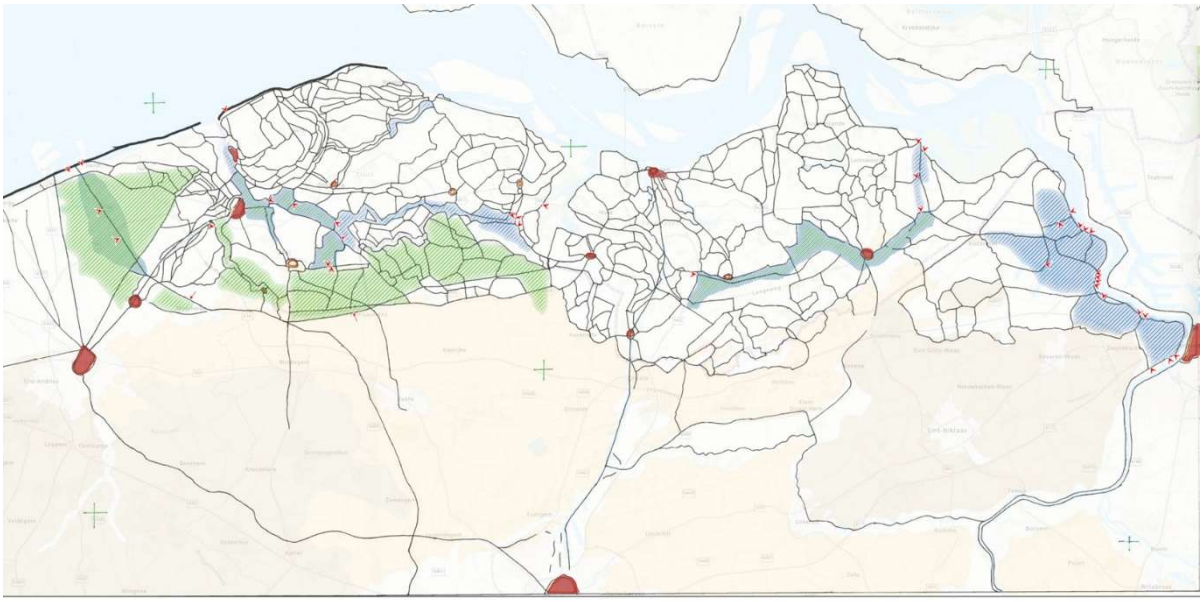
Wat betreft het militaire inundatielandschap kwamen de Belgische en Nederlandse inundatieplannen neer op het geschikt maken van polders of delen van polders om als inundatiebekken te dienen. Hierbij bouwde men in Zeeuws-Vlaanderen voort op wat onder Ledel en op het eind van de achttiende eeuw was aangelegd. Als gevolg van de relatieve zeespiegelrijzing lagen de betreffende polders lager ten opzichte van het buitenwater dan honderd jaar eerder, wat in het voordeel werkte van de inundatiestrategie. Er werd vooral gebruikt gemaakt van de mogelijkheden die het bestaande landschap bood, met name van de kreken en watergangen. Rigoureuze ingrepen werden niet gedaan. Er werd gedacht aan een oost-west lopende linie van uitwaterings- en scheepvaartkanalen, ten zuiden waarvan een strook kon worden geïnundeerd, maar die is slechts deels, voornamelijk in het westelijke deel, tot stand gekomen. Van de bestaande infrastructuur zouden de Duitsers in 1944 dankbaar gebruik maken. Daarnaast waren er inundaties rondom de twee steunpunten Breskens en Terneuzen, die eveneens voortbouwden op die uit de voorafgaande perioden.

Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw verliet Nederland in Zeeuws-Vlaanderen het inundatieconcept. In België was dat anders, want hier bleven de Scheldepolders als

[126] Muller, *Breskens*, 88; De Feyter, 'De strijd om Isabellasluis'. Tussen 21-9 en 4-10.
[127] Paridaen, *Oorlog en vrede*, 102-109; Van Vooren, 'Dramatische overtocht', 59; Van Hilten, *Van capitulatie*, 168 e.v. Dit gebeurde door de *3rd Canadian Armoured Division*.
[128] Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 2*, 99-104, 226-234, 249-251; Sakkers & Houterman, *Atlantikwall*, 233; Van Hilten, *Van capitulatie*, 169-170.

te inunderen bekkens deel uitmaken van de Antwerpse verdedigingsgordel. In de eerste dagen van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog stelde het Belgisch leger omvangrijke inundaties op de Linker Scheldeoever. Deze waren gebaseerd op meerdere inundatiebekkens met de waterinlaat vanuit de Zeeschelde. De verdedigingswaarde bleek echter gering. De Duitsers ontwikkelden op hun beurt in 1916 een verdedigingslinie langs de Nederlandse grens waarvan ook inundaties deel uitmaakten. Om die snel te kunnen verwezenlijken, waren de dijken met springstof ondermijnd, iets wat we al in 1775 zagen bij het Havenfort bij Sluis en in het generaal plan van Dumoulin. Vanwege de ingetreden wapenstilstand in 1918 hebben deze mijnen niet gefunctioneerd.

Heel anders ging het er aan toe tijdens de Duitse inundaties in 1944. In dat jaar vreesde de Duitse legerleiding een geallieerde landing op de Westerscheldemonding. In hun verdediging wisten de Duitsers het inundatiewapen doeltreffend uit te buiten met uitgestrekte inundaties. De Duitsers grepen terug op de achttiende- en negentiende-eeuwse inundatiebekkens en pasten die aan waar de veranderingen, die het landschap sindsdien had ondergaan, dat noodzakelijk maakten. Innovaties waren er niet. Aanvankelijk werd alleen het afstromend polderwater opgehouden en kregen de polders en wateringen de gelegenheid de inundatiegebieden te beperken door de aanleg van kaden. Na de landingen te Normandië maar vooral in de loop van september werden de inundaties sterk uitgebreid. Dit gebeurde met het inlaten van zoet- en zout water: 7.500 hectaren met zoetwater tussen Blankenberge en het Zoute, 4.800 hectaren met overwegend zeewater op zoetwater langs de zuidzijde van West-Zeeuws-Vlaanderen, 4.700 hectaren met overwegend zoetwater tussen Boekhoute en het Zoute op Belgisch grondgebied, 2.100 hectaren met zeewater op zoetwater tussen de Axelse Sassing en Paal en 4.400 hectaren met brakwater op de linker Scheldeoever.

KAART 78: INUNDATIES IN 1944

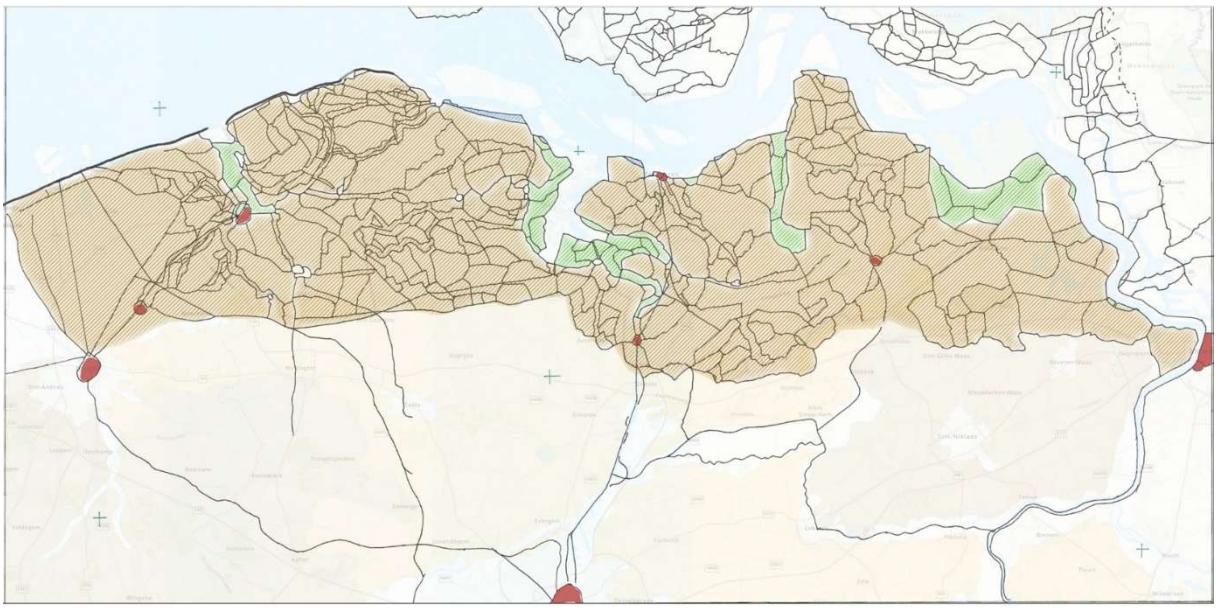
In West-Zeeuws-Vlaanderen werden de inundaties gevoed met zeewater door de grote suatiesluis bij Cadzand en het oost-west-lopende hoofdafwateringskanaal daar naartoe. In het uiterste oosten gebeurde dat door de sluis van de Van Alsteinpolder. In tegenstelling tot Walcheren werden geen zeedijken doorbroken. Dat gebeurde wel met enkele binnendijken en kaden om de verschillende geïnundeerde gebieden met elkaar in verbinding te brengen. Zoetwater werd opgehouden door het afdichten van een paar andere suatiesluizen. Brakwaterinlaat vond plaats vanuit het Kanaal van Gent naar Terneuzen oostwaarts en vanuit de Zeeschelde in de Wase polders, zoetwaterinlaat was er vanuit het Leopold- en Schipdonkkanaal. Het Leopoldka-

naal, de Braakman en het Zijkanaal naar Hulst bleken voor de geallieerden lastige hindernissen, mede door de goed opgezette Duitse verdediging erachter. Dit staat in schril contrast met de verdediging van de vergelijkbare Passegeulelinie tijdens de achttiende eeuw. De geallieerden moesten hun aanvalsplan er drastisch voor wijzigen en een omtrekkende beweging maken. De Duitse inundaties konden de geallieerde verovering van het Waasland, Zeeuws-Vlaanderen en het punt Breskens niet verhinderen maar die ging ten koste van grote materiële schade, grote verliezen aan mensenlevens en een fors tijdverlies. Door de fel verdedigde inundaties ondervonden de geallieerden ruim zes weken tijdverlies om van achter het Leopoldkanaal tot in Breskens te komen. Dat tijdverlies was voldoende om de Duitsers in staat te stellen hun vijftiende leger veilig tot op Walcheren te evacueren waarna het via Zuid-Beveland verder kon deelnemen aan de strijd. Door dit tijdverlies veroorzaakt vanwege de Duitse inundaties, door de invallende winter en door het mislukken van de operatie Market Garden zou men ten noorden van de grote rivieren nog een half jaar op de bevrijding moeten wachten en een hongerwinter moeten doorstaan. Uitgaand van het landverlies bleef de impact van de inundaties op het landschap beperkt maar de impact op de Nederlandse geschiedenis was des te groter

Tabel 15.1.
Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1840-1945 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.

deelgebied	**1840**	**1844**	**1840-1944 bedijking**			**1914**	**1944**			**1945**
	totaal	springtij	Inundatie 1583-86	Braakman	Sluisse-gat	zee	zee	zoet	combi	totaal
St.Piet-Laps								2.250		
Laps-Lieve								1.000		
Slgat-St.Piet									1.304	
tzv Lieve										
twv Zwin		50			892		1.300	5.200		
tnv Oostburg							130			
Waterland							1.050	4.730		
Biervliet				1.134			200			
Tern-Zslag	876		876	53						0
Overkwartier				1.973						
Axel-Blij									600	
twv Hulst									700	
Tov Hulst	6.152		2.180				400		400	3.972
Waasland	550		550			4.200	4.400			0
subtotalen										
Inundatie	7.778		3.606			4.200	7.480	13.180	3.204	3.972
Sluissegat	842	50	892		892					0
Braakman	4.685		3.160	3.160						1.525
totalen	13.105	50	7.658				23.864			5.497

Oppervlakten in hectaren per deelgebied (van kaart nr. 04) die in de periode 1840-1944 werden bedijkt op de zogenoemde inundatie van 1583-1586, de Braakman en het Sluissegat, die verloren gingen in 1844, die tijdelijk werden geïnundeerd door de inlaat met zeewater in 1918 en 1944, door het ophouden of inlaten van zoetwater en de combinatie van die twee in 1944, de totalen van geïnundeerd oppervlak in 1840 en 1945, met onderaan de sub- en eindtotalen.

KAART 79: LANDAANWINST EN -VERLIES 1840-1944

Hoofdstuk 16
Synthese en conclusies

16.1. Inleiding

In het Schelde estuarium was (en is) in het landschap sprake van een interactie tussen de natuur, te weten de geomorfologie en het getij met de aanverwante processen, de mens en in het bijzonder de infrastructuur, de bewoning en het militair handelen. Zij vormen gedurende meer dan 600 jaar de hoofdfactoren in het gebruik van water als verdedigingsmiddel in Noord-Vlaanderen, met het landschap als de drager van de verdedigingssystemen. Wanneer een van deze factoren binnen het estuarium veranderde, had dat invloed op de andere factoren waardoor de veranderingen van elk daarvan op hun beurt doorwerkten op de anderen. Wat waren de grote veranderingen op de korte en lange termijn en hoe verklaren we dat? De hoofdvraag van dit proefschrift is *hoe speelde de dynamiek van natuurlijke factoren en het menselijk handelen een rol in het ontstaan en de ontwikkeling van het militaire landschap en in het aanleggen en gebruik van de inundatielinies, in het bijzonder in en van de buitendijkse gebieden, als wapen in zowel vredes- als oorlogstijd in Noord-Vlaanderen van circa 1300 tot 1945*?

Duidelijk is geworden dat de relatie tussen natuur en de mens, als militair in het bijzonder, in dit gebied zeer complex en veel meer omvattend was dan aanvankelijk werd aangenomen. Niet alle facetten zijn daardoor even diepgaand onderzocht. In deze studie is het militaire inundatielandschap op meerdere wijzen benaderd: als een politiek en milieutechnisch landschap, als slagveld en als landschap van militairen en burgers in vredestijd. De complexiteit van zowel menselijke als natuurlijke factoren, waarvan de samenstelling zich steeds wijzigde en een eigen dynamiek op langere termijn ging vormen, is de kern van het onderzoek. In het volgende houden we de volgorde van de vraagstelling aan die in de inleiding (paragraaf **1.3.**) is geformuleerd.

De meeste aandacht gaat uit naar het gebruik van de buitendijkse gebieden zoals schorren, slikken, getijgeulen en aan het getij overgeleverde polders, als militair inundatiegebied. Dit is een nauwelijks bestudeerd en uniek gegeven. Daarnaast waren er inundatiegebieden die overeenkomsten vertonen met die elders in de Lage Landen maar ook daar waren de verschillen aanzienlijk.

De deelvragen waarmee we de hoofdvraag hebben uitgewerkt zijn (ondergebracht in de volgende clusters) de volgende:

Het stellen van de militaire inundatie
- Hoe werden militaire inundaties gesteld?
- Is hierin een ontwikkeling aantoonbaar, met andere woorden: is het bij dijkdoorsteking en inlaten van zeewater gebleven of is dat wezenlijk veranderd en zo ja, wanneer, hoe en wat is er veranderd?
- Wat waren de strategische overwegingen die tot genoemde ontwikkeling hebben geleid?

De infrastructuur in het militaire landschap
- Waaruit bestonden de binnendijkse en buitendijkse infrastructurele werken, wat was hun functie, hoe ontwikkelden ze zich?
- Wat waren militaire bedijkingen? Waarin verschilden ze van gewone bedijkingen en wat was de aanleiding om de verschillende vormen aan te leggen?
- Welke functies hadden de fortificaties en de linies in het inundatielandschap en was er een ontwikkeling in de aanleg, de uitvoering en het gebruik of hergebruik ervan? Waren die uniek of volgde men de algemene ontwikkelingen?

Het realiseren van militaire inundaties en de aanleg van infrastructurele werken: belangen en belanghebbenden
- Hoe was de besluitvorming voorafgaand aan het stellen van inundaties en tot de aanleg van infrastructurele werken ten behoeve daarvan en is ook hierin een ontwikkeling aantoonbaar? Wie participeerden hierin?
- Wie voerden daadwerkelijk de aanleg van de gewenste militaire infrastructuur uit en wie deden het handwerk bij het stellen van militaire inundaties?
- Wie waren de belanghebbenden bij het stellen van militaire inundaties en bij de aanleg van de faciliterende werken, hoe waren de onderlinge relaties en vertoonde zich doorheen de tijd een patroon?
- Wat was het doel van een militaire inundatie en wat waren de ingrediënten of voorwaarden voor een succesvol verloop? Wat was de effectiviteit en was er een relatie tussen effectiviteit en het seizoen waarin die werd gesteld?
- Hoe verhield zich een militaire inundatie tot de factor tijd? Waren er verschillende fasen tot het stellen van inundaties, hoe lang duurde het vullen van de inundatiebekkens en hoe lang hield men gebieden onder water? Is er een relatie met de effectiviteit?

Relatie militaire inundaties en landschap
- Om wat voor oppervlakten aan geïnundeerd gebied gaat het en is hierin een ontwikkeling te herkennen?
- Is er een patroon te herkennen qua oppervlak en qua verdeling tussen de verschillende typen van inundaties?
- Hoe was de impact van het stellen van militaire inundaties en de aanleg van faciliterende infrastructurele werken op het landschap, zowel op korte als op langere termijn en was hierin een ontwikkeling aanwezig?
- Hoe en wat was de sturende invloed van het landschap ten aanzien van militaire activiteiten zoals het stellen van inundaties en de aanleg van infrastructurele werken? Is ook hierin een ontwikkeling aantoonbaar?

Positionering van de Noord-Vlaamse waterlinies
- Welke rol speelden de Noord-Vlaamse waterlinies in de Lage Landen?
- Wat zijn de overeenkomsten met de waterlinies elders in de Lage Landen en in welk opzicht weken ze af?

We bespreken deze vragen hierna in de bovenstaande volgorde.

16.2. Het stellen van een militaire inundatie

Militaire inundaties werden aanvankelijk gesteld door het doorsteken van dijken, waardoor zeewater eenvoudigweg de achterliggende polders en de moeren kon binnenstromen. Het eerste cluster deelvragen luidt daarom als volgt. Hoe werden militaire inundaties gesteld? Is hierin een ontwikkeling aantoonbaar, met andere woorden: is het bij dijkdoorsteking en inlaten van zeewater gebleven of is dat wezenlijk veranderd en zo ja, wanneer, hoe en wat is er veranderd? Wat waren de strategische overwegingen die tot genoemde ontwikkeling hebben geleid?

Het stellen van militaire inundaties was in de veertiende, vijftiende en de zestiende eeuw een spontane actie waarbij uitsluitend zeedijken werden doorgraven. Waar precies en waarom dat plaatsvond, is onbekend. Op het einde van de zestiende eeuw gebeurde dit ter plaatse van een afwateringssluis. Deze doorstekingen waren nog steeds een reactie op een voorval maar ditmaal weloverwogen. Een van te voren opgesteld strategisch plan was er niet. Bij een sluis was de toevoer van water optimaal en ook de afvoer ervan landinwaarts. De waterverplaatsing bij elke

getijcyclus schuurde de coupure(s) tot een grotere omvang en diepte wat de komberging vergrootte etc. De militair strategen zagen al snel de potentie in van het buitendijkse als een soort permanente waterlinie.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand anticipeerden de militair strategen op de nabije toekomst en ontstond een vooropgezette verdedigingsstrategie. Daarvan maakten gecombineerde houten suatie- en inundatiesluizen die onder militair toezicht stonden deel uit. Toen de Spanjaarden in 1635 het fort Sint-Anna in de Polder van Namen probeerden te heroveren, liet de bevelhebber het deel van de polder tegen het fort door de zeesluis vollopen, wellicht de eerste vermelding van een zeewaterinundatie door een sluis.

Het doorgraven van dijken bleef tot eind achttiende eeuw de gebruikelijke praktijk, ook van polders met inundatiesluizen.

De wijzigingen van fysisch-geografische aard en de bedijkingen deden na verloop van tijd de defensiewaarde van het buitendijkse teniet. De buitendijkse waterlinie hield nog lang stand, maar werd steeds minder effectief. De sedimentatie in het getijdengebied nodigde uit tot het uitvoeren van bedijkingen. Daardoor kromp het overstromingsgebied in zodat steeds minder water door de zijarmen van de Westerschelde stroomde. Dat verminderde de komberging waardoor de eb langer duurde, wat de sedimentatie in de hand werkte *et cetera*. In het verleden weet men dit steevast aan de bedijkingen daar die een zichtbare verkleining van de komberging veroorzaakten. Deze perceptie was van invloed op de verdere ontwikkeling in de inundatiestrategie. Opslibbing is echter inherent aan een estuariene benedenloop waar per saldo meer sediment binnenkomt dan er uit gaat. De buitendijkse inundatiegebieden binnen Noord-Vlaanderen waren verre van statisch. De bestaande accessen verbreedden zich en hun aantal nam toe wat het buitendijkse minder geschikt maakte als permanente waterlinie. Dat werd onderkend maar ingediende projecten zoals dat in 1660 ter verdieping van het Zuiddiepe werden niet uitgevoerd.

Tijdens de Hollandse Oorlog (1670-1678) ontstond de beheerste zeewaterinundatie dankzij het ontstaan van nieuwe, relatief hoge polders gevormd door natuurlijk opslibbing en bedijking en het toepassen van coupures. Het beperken van het te inunderen gebied met tragels was een andere noviteit. Binnen het van west naar oost lopende strategisch buitendijkse inundatiegebied werden de dijken van een aantal recent bedijkte polders doorgestoken om meer komberging en daardoor diepere en bredere stroomgeulen te krijgen. Het landverlies was stukken kleiner dan tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Dat was te danken aan het bedijkingsproces waarbij schorren werden bedijkt als ze een hoogte hadden van ongeveer gemiddeld hoogwater. Door hun hoogte en kleibodem waren de nieuwe polders erosiebestendiger. De komberging ervan was dus relatief klein. Werden in een volgende stap de coupures aan weerszijden versterkt of werden ze voorzien van een plasberm en werd het overstromingsgebied beperkt door tragels, dan had men de situatie beter in de hand, mits die niet te lang duurde. Het een en ander leidde tot wat we beheerste inundaties noemen.[1] Over een plasberm kon de achterliggende polder worden gevuld op de top van de vloed maar het water kon tijdens de eb maar deels wegstromen. Beheerste zeewaterinundaties werden tot ver in de achttiende eeuw toegepast.

In 1673 werd het in 1672 ontstane beheerste getijdengebied in de Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder veranderd in een zoutwaterbekken of 'staand water' dat met een sluis op niveau werd gehouden, een van de weinige keren dat een inundatiesluis aan Staatse zijde toen effectief werd gebruikt. Aan Zuid-Nederlandse zijde was dat sinds de bedijking van de polders langs de Zeeschelde en in de Zwinsteek gebruikelijk. Bij uitzondering werden hier beheerste inundaties door coupures toegepast zoals in 1704 bij het fort Liefkenshoek en met doorstekingen wat in 1832 de Borgerweertpolder overkwam. Doordat de Zwinstreek en het Meetjesland sterk afhankelijk waren van de *goodwill* van de Staatse autoriteiten voor de afwatering ondervonden die vaak wateroverlast.

[1] Vergelijkbaar is de potpolder die bij te hoge waterstanden kan vollopen over of door een inlaatwerk. Bij laagwater kan het water aflopen. In de Oosterscheldekering zien we hetzelfde principe.

Een andere vernieuwing tijdens de Hollandse oorlog was het inlaten of ophouden van het afstromend zoetwater van de hoger gelegen zandgronden in Vlaanderen. In 1673 stelde ingenieur De Waier een zoetwaterinundatie voor bij Sas van Gent vanuit de Sassevaart. Tijdens de oogsttijd in 1678 vond zo'n zoetwaterinundatie effectief plaats in de Clingepolder. Men realiseerde zich dat het benutten van zoetwater hetzelfde effect sorteerde als een met zoutwater maar minder schade veroorzaakte. Dat diende de belangen van de ingelanden die steeds vaker deel uitmaakten van de bestuurdersklasse. Er zijn sterke aanwijzingen dat vooral ingenieur De Waier in zijn plannen die hij aan de militaire top voorlegde hierop aanstuurde.[2] Gedurende de Hollandse Oorlog zijn er dus meerdere nieuwe stappen genomen in de inundatiestrategie zoals het gebruik van beheerste inundaties door coupures, het gebruik van tragels en het benutten van zoetwater als inundatiemiddel naast zeewater.

Na deze oorlog vindt zoetwater vaker toepassing bij militaire inundaties en worden infrastructurele werken tot stand gebracht om zoetwater te kunnen opvangen. Bestaande kanalen voor de drinkwatervoorziening waren de inspiratiebron. In 1690 waren er projecten om zoetwater uit het Vlaamse achterland naar de vestingen Sluis en Philippine te leiden om de vestinggrachten te vullen en als drinkwatervoorziening. Voor Van Coehoorn was het in 1700 een kleine stap om hiermee rondom de vesting Sluis een met kaden begrensd zoetwaterinundatiebekken te creëren. Zo'n zoetwateraanvoer dwars door een met zeewater te inunderen gebied was niets nieuws. Reeds in 1604 werd een watergang gegraven van het fort Austria tot de Parmavaart bij De Tromp. De zoetwateraanvoer diende toen de drinkwateraanvoer en het op niveau houden van de Hulster stadsgracht. Zeventig jaar later werd dus ook de voeding voor een inundatie een doelstelling. Bij Philippine leidde zo'n project tot een eerste inundatiebekken dat in principe zowel met zoutwater als met zoetwater kon worden gevuld.

Van Coehoorn presenteerde voor de verdediging van Staats-Vlaanderen in 1699 als eerste een totaalplan waarin meerdere inundatiemethoden waren geïntegreerd. Zijn antwoord op de door opslibbing en bedijking verminderde defensieve waarde van het buitendijkse was het verkleinen ervan door het afdammen van de grote getijgeulen en het vroegtijdig bedijken van lage schorren en slikken. Zijn generaal verdedigingsplan ging uit van een van west naar oost strekkende aaneengesloten zoetwaterinundatie tegen de dijken van het buitendijkse inundatiegebied en enkele met zeewater gevulde bekkens. Dammen door de grote getijgeulen moesten de zoetwaterschaarste ondervangen. Met dichte sluizen kon 's winters een grote voorraad zoetwater worden opgehouden en bewaard. Zijn zoetwaterlinie zou in de praktijk een gecombineerde waterlinie (zout- op zoetwater) zijn geworden, daar onvoldoende afstromend zoetwater beschikbaar was om het hele gebied van 14.000 hectaren dat hij voor ogen had snel te kunnen vullen.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog kwam vanwege de zoetwaterschaarste de gecombineerde inundatie van zout op zoetwater in zwang, bedoeld om het inunderen te versnellen, met als neveneffect een kortere zeewaterinundatie wat minder desastreus was voor de landbouw. In het vroege voorjaar werden de sloten en kreken binnendijks tot de rand toe gevuld. Bij nadering van de vijand werd zeewater ingelaten dat direct de landerijen kon bedekken wat een aanzienlijke tijdwinst opleverde. Met deze gecombineerde inundatie ging het de Raad van State duidelijk om de tijdwinst. Inperking van de zoutschade was dankzij de met zoetwater verzadigde bodem een niet onbelangrijk neveneffect als de zeewaterinundatie van (zeer) korte duur was. De inundaties met zeewater bleven dus een wezenlijk onderdeel vormen van de inundaties. Zeewater was immers onbeperkt en vlakbij voorhanden.

Voor de Raad van State was pure zeewaterinlaat na 1700 weinig evident meer. Toch bleven de commandanten in de regio gemakshalve zeewater inlaten, wel in toenemende mate bovenop zoetwater. De schade aan gewassen, infrastructuur en kunstwerken was voor hen geen punt van overweging. Raakten sluizen door onoordeelkundig optreden van de bedienende mi-

[2] De Waier was naast ingenieur ook de dijkgraaf van de Clingepolder.

litairen buiten gebruik dan lag een doorsteek voor de hand. De aanleg van zoetwaterbekkens en de toepassing van gecombineerde inundaties zijn nieuwe ontwikkelingen die tijdens de Spaanse Successieoorlog naast doorstekingen en beheerste inundaties toepassing vonden.

Op het einde van en na de Spaanse Successieoorlog opteerden de Zeeuwse Staten tijdens de onderhandelingen voorafgaand aan het Barrièretraktaat voor een maximale gebiedsuitbreiding van Staats-Vlaanderen als antwoord op de door opslibbing afnemende defensieve waarde van het buitendijkse. Daardoor konden de werken om een waterlinie van west naar oost te kunnen onderhouden op eigen grondgebied plaatsvinden. Dat kwam tegemoet aan de wens van Den Haag om de Oostenrijkse regering niet te provoceren. Er kwam weinig van terecht waardoor sindsdien grensoverschrijdende inundaties deel uitmaakten van geheime defensieplannen.

Gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw was het acceptabel om in het buitendijks inundatiegebied te bedijken mits voorzorgsmaatregelen werden getroffen om de defensieve sterkte niet te verminderen. Ook het vroegtijdig bedijken om van de bedijking een zoutwaterbekken of 'staand water' te maken, kwam een enkele maal tot uitvoering.

Gedurende de achttiende eeuw bleven de Staatse militaire autoriteiten met de waterstaatsopzichters en lokale bestuurders zo lang mogelijk vasthouden aan het concept van de buitendijkse waterlinie. Talloze infrastructurele werken werden uitgevoerd om de getijgeulen uit te schuren en de opslibbing te vertragen. De werking was tijdelijk en deel contraproductief daar het weggespoelde sediment zich stroomafwaarts afzette waardoor het probleem alleen verplaatst werd. Bovendien slibden de boezems snel op waardoor de capaciteit navenant afnam.

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog deden zich geen vernieuwingen voor. De Raad van State richtte zich vooral op zoetwater- en gecombineerde inundaties. In de praktijk waren er heel wat zeewaterinundaties en dijkdoorstekingen, veelal samengaand met beheerste inundaties.

Eind achttiende eeuw daalde het besef in dat militaire bedijking de enige werkzame optie was. Daarmee had de buitendijkse waterlinie afgedaan als hoofdlinie. Dit nam niet weg dat de zeearmen Braakman en Sluissegat nog lange tijd een defensieve functie bleven vervullen. De tot dan toe verst ontwikkelde systemen van beheerste en binnendijkse inundatiebekkens in de polders grensden aan deze twee diepe, brede zeegaten bij Philippine en Sluis. In die zeegaten had men veel vertrouwen. Het kan verklaren waarom zoveel energie en geld werd gestoken om de qua defensie minder doeltreffende buitendijkse gebieden zoals de Nieuw-Passegeule en het gebied tussen Sas van Gent en Saeftinghe in stand te houden. Secundair konden hier de voorliggende polders eventueel als inundatiebekkens dienen, wat ook gebeurde. Doch hierin werd onvoldoende geïnvesteerd wat in het geval van de Passegeulelinie bijdroeg tot het falen ervan.

De inundaties in de militaire bedijkingen in Staats-Vlaanderen op het einde van de achttiende eeuw waren aanvankelijk gecombineerd, maar na 1790 gebeurde dat met zeewater binnen zogenaamde 'kleine inundaties'. Deze kleine inundaties betroffen de omkade laagste en economisch minst interessante polderdelen. De tactiek van het doorsteken van de zeedijken was verlaten.

In de negentiende en twintigste eeuw bleven binnendijkse inundaties met zoetwater en met zoutwater deel uitmaken van de defensiestrategie. Het resterende buitendijks gebied bleef een militaire hindernis zonder dat erin werd geïnvesteerd. Men zette in op binnendijkse inundatiebekkens om de Scheldemonding te kunnen blokkeren en om Antwerpen te verdedigen. Nieuwe ontwikkelingen in het stellen van inundaties deden zich na het gereed komen van de militaire bedijkingen niet meer voor.

Samengevat, er was een ontwikkeling van incidentele zoutwaterinundaties, via systematische zoutwaterinundaties, beheerste zoutwaterinundaties en zoetwaterinundaties naar gecombineerde zout- op zoetwaterinundaties. Daarnaast was er een hieraan gerelateerde ontwikkeling van het doorsteken van zeedijken via het gebruik van coupures met plasbermen, naar het inzetten van zeesluizen onder militair toezicht die zowel zoutwater konden inlaten als zoetwater

ophouden in bekkens. Het uitgangspunt was tot in de negentiende eeuw een aaneengesloten waterlinie van west naar oost door het huidige Zeeuws-Vlaanderen. Sedert 1700 was er een totaalvisie aangaande de militaire defensiestrategie voor het gebied met zijn sterke dynamiek. Geen enkel allesomvattend defensieplan werd echter volledig uitgevoerd en men bleef zich focussen op deelaspecten. Genoemde plannen dienden wel als inspiratiebron voor latere militair strategen.

16.3. De infrastructuur in het militair inundatielandschap

Binnen- en buitendijks werden reeds tijdens de Tachtigjarige Oorlog actief militair ingegeven werken uitgevoerd om de verdedigingswaarde van de inundaties te optimaliseren en aan te vullen net zoals dat ook in andere waterlinies geschiedde. Het tweede cluster deelvragen luidt daarom als volgt. Waaruit bestonden de binnendijkse en buitendijkse infrastructurele werken, wat was hun functie, hoe ontwikkelden ze zich? Wat waren militaire bedijkingen? Waarin verschilden ze van gewone bedijkingen en wat was de aanleiding om de verschillende vormen aan te leggen? Welke functies hadden de fortificaties en de linies in het inundatielandschap en was er een ontwikkeling in de aanleg, de uitvoering en het gebruik of hergebruik ervan? Waren die uniek of volgde men de algemene ontwikkelingen?

Reeds kort na de doorstekingen van 1583-1586 werd op een actieve manier geprobeerd met infrastructurele werken de defensiewaarde van het geïnundeerde gebied te behouden en waar nodig te vergroten. Ook vond al snel enig landherstel plaats. In de eerste her- en bedijkingen werd rekening gehouden met de militaire situatie. Om de defensiewaarde niet te verminderen waren in de nieuwe polders soms extra werken nodig. Deze werken kunnen we verdelen in kunstwerken in hout en of steen zoals sluizen en in aardenwerken zoals fortificaties, linies, tragels en grachten. In deze beginfase is het niet altijd duidelijk in welke mate bepaalde werken bij de aanleg een militaire (deel)bestemming hadden. Vanaf het Twaalfjarig Bestand wordt dat wel duidelijker. Voor de technische gegevens, bijzonderheden over de constructie en de werking van de diverse soorten kunstwerken die dienstdeden binnen het binnendijkse inundatiegebied verwijzen we naar de bijlage 5.

De eerste buitendijkse kunstwerken die de verdediging moesten ondersteunen waren lange houten bruggen door de Spanjaarden aangelegd over getijgeulen tussen Hulst en Zuiddorpe. Deze werden al spoedig vervangen door veren.[3]

Verreweg de belangrijkste kunstwerken ter ondersteuning van de inundatiestrategie waren de sluizen. Voor de ligging van de diverse sluizen is kaart 14 van belang. Sluizen dienden meerdere doeleinden. Ze waren van belang voor de afwatering van de polders en achterliggende gebieden. De oudste waren niet veel meer dan holle boomstammen met een klep. Daarna kwamen de spilsluizen in zwang met door een windwerk bediende schuif of 'schof'. Die waren in zwang bij het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Afhankelijk van de gewenste dagmaat of doorvoerbreedte werden die met twee kokers uitgevoerd of men plaatste eenvoudigweg twee of drie sluizen naast elkaar in de dijk zoals vóór 1565 bij Terventen. Dergelijke sluizen werden door de Spanjaarden reeds voor 1600 ook buitendijks toegepast in afdammingen bij het militariseren van de schorren tussen Sas van Gent en Kallo.

De spilsluizen maakten vanaf de zeventiende eeuw plaats voor zogenaamde automatische sluizen met (vaak koppels) slagdeuren. Die openden zich bij laagwater door de druk van het polderwater en de opkomende vloed sloot hen dankzij een veer in de deurkas. Van sommige automatische sluizen konden de deuren worden vastgezet of uitgenomen.

[3] Bruggen onderhouden in een buitendijks gebied met een drie tot vier meter grote getijslag is geen sinecure. Voor de problemen daarmee zie Buise, *Schapers en schapen*.

Circa 1700 werden voor het eerst ebdeuren toegepast aan het zoete front van de dubbele zeesluis bij Zandberg. Om het surplus aan water af te tappen, werden die ebdeuren in de tweede helft van de achttiende eeuw soms uitgerust met springdeuren.

Naast sluizen waren er al in een vroeg stadium *conduits* (duikers, houten buizen) nodig zoals onder de Gentse Lieve door. Zij dienden de afwatering van de gebieden ten zuiden van dat kanaal. Na 1700 werden ze ook onderdoor de Aardeburgsevaart toegepast om de twee zoetwaterinundatiebekkens aan weerszijden ervan op niveau te houden.

Tot in de achttiende eeuw waren vrijwel alle sluizen en duikers van hout. De opmars van de paalworm vanaf 1730 luidde de verstening in van de sluizen, met name van de gecombineerde suatie- en inundatiesluizen. Aan de basisuitvoering van de sluizen veranderde weinig. Op de houten vloer rustend op palen en balkenwerk, werd een stenen vloer gemetseld en daarop kwam dan het muurwerk. Het sluitwerk werd nog steeds in hout uitgevoerd en dat maakte ook stenen sluizen erg gevoelig voor de vraatzucht van de paalworm zoals op het eind van de achttiende eeuw bij Luntershoek werd ondervonden.

Gedurende de achttiende eeuw waren er op de schorren meerdere projecten met buitendijkse spuiboezems met houten klepbuizen. Deze lieten het water tijdens de vloed in de boezem stromen maar sloten tijdens de eb. Na verloop van tijd werden die in het Zuiddiepeschor en bij Kieldrecht vervangen door kostbare open stenen schepsluizen.

Een aparte ontwikkeling is het gebruik op het eind van de achttiende eeuw van scheepvaartsassen om een inundatiebekken te vullen. Dat kon veilig gebeuren door tol- en schuifdeuren die in de grote sluisdeuren waren aangebracht zoals binnen de generale bedijking tussen Sas van Gent en Hulst.

Een speciaal type sluis is het verlaat of de stuw. Verlaten dienden om niveauverschillen te handhaven in kleine gebieden, zoals tussen de kleine inundaties aan weerszijden van de Steensedijk en als overstort zoals bij Sas van Gent. Verlaten werden doorgaans in hout uitgevoerd, zelden in steen zoals het verlaat Amelia bij Sas van Gent dat de voeding van de zoutwaterinundatie in de zuidelijke Albertuspolder verzorgde.

Om een suatiesluis voor een inundatie geschikt te maken, waren aanpassingen noodzakelijk zoals een zwaarder uitgevoerd ontvangbed dat bij het inunderen als stortebed moest dienst doen en een robuustere uitvoering en verankering in de dijk om de grotere stroomsnelheden te weerstaan (zie figuur 2). Het inlaten van zeewater veroorzaakte aanzienlijke schade aan de suatiesluizen of ze nu van hout of steen waren. Zij waren geconstrueerd op het lozen van niet al te grote hoeveelheden water tijdens de relatief zwakke eb en niet op de inlaat in korte tijd van (zeer) grote hoeveelheden water op de veel krachtigere vloed. Het metselwerk van de sponningen, deurkassen en de bodem van het ontvangbed waren hier niet op berekend. Vandaar dat daar met zo groot mogelijke blokken bekapte hardsteen werd gewerkt met zo min mogelijk voegwerk dat kon uitspoelen. Zelfs de versterkte Staatse inundatiesluizen hadden zwaar te lijden van het inlaten en uitlaten van inundatiewater. Ze bleken matig bestand tegen de optredende krachten. Bij het volledig openen van sluizen op hoogwater kon de stroomschok het hele kunstwerk doen wegspoelen. Het behandelen van de sluizen vereiste dus enige kunde waarover het militair personeel dat ze in tijd van oorlog moest bedienen zelden beschikte.

De capaciteit van de sluizen kon sterk variëren en was afhankelijk van grootte van het gebied dat er doorheen loosde en van het niveau van de vloer ten opzichte van het maaiveld en het gemiddelde getij. Dat was lange tijd een kwestie van ervaring. Alleen van Wiltschut zijn berekeningen gevonden over het vullen van een inundatiebekken in relatie tot de capaciteit van de sluis en het getij. Een zeer grote dubbele sluis daterend van 1690 als de Oostsluis bij Sluis had een doorlaat van 4,34 meter. Aangenomen mag worden dat Van Coehoorn dergelijke sluizen op het oog had in de afsluitdammen van de grote getijgeulen.

Om de waterhoogte binnen een zoutwaterbekken in te stellen, werd aanvankelijk gebruik gemaakt van een tijdelijke (rijs)dam of plasberm en dat kon zowel aan de landzijde als de zee-

zijde. Zo'n dam werd opgehoogd of verlaagd naar gelang het peil dat werd gewenst. Een peilschaal of ander vast ijkpunt, meestal een merksteen of een zware spijker was onontbeerlijk. Bij de stenen sluizen werden al spoedig sleuven ingelaten in de vleugels om schotbalken in te laten. Dat kon zowel aan de zoete als zoute zijde of aan allebei. De ruimte tussen twee schotbalkwanden werd opgevuld met klei waardoor een kistdam ontstond.

Vanaf circa 1610 kregen nieuwe suatiesluizen ook een inundatiefunctie en dienden ze nabij een militaire post (fort, vesting, redoute) te liggen in verband met het militair toezicht. Hierover werden sedertdien standaard instructies opgenomen in de bedijkingsoctrooien.

Gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw werden de gecombineerde suatie- en inundatiesluizen doorgaans beschermd door een stenen beer of dodaan. Beide bouwwerken sloten met hun vleugels vaak op elkaar aan. Stenen beren maar ook aarden beren met een houten kap werden toegepast om de nadering over een dijk door een inundatie of gracht op een kunstwerk of fortificatie te bemoeilijken. Vaak vormden ze een afscheiding tussen een stadsgracht en het buitenwater of een kanaal. In perioden van vrede lag er dikwijls een wegneembare houten loopbrug naast. Een enkele maal zoals bij de haven van Sluis was in de beer een kleine sluis opgenomen om de achterliggende gracht op niveau te houden. In de twee grote beren aan de noordzijde van de vesting Terneuzen werden in 1845 meerdere doorlaatwerken ingebouwd om de afwatering van de gebieden westelijk en oostelijk van het Kanaal van Gent naar Terneuzen, onafhankelijk van dat kanaal, te doen plaatsvinden. Sommige beren zoals die aan het Boerenmagazijn waren voorzien van een mijngang om hem in geval van nood te kunnen opblazen.

Uit het voorgaande blijkt dat de militair een scala aan waterkunstwerken ter beschikking stond om inundaties te stellen, die op niveau te houden en om de defensiewaarde van het buitendijkse optimaal te houden. Veel van de kunstwerken, zoals de sluizen, hadden ook een civiele functie. Al deze kunstwerken waren aanvankelijk geheel van hout, maar werden vanaf ongeveer 1730 meer en meer in steen uitgevoerd. Ze werden steeds sterker en complexer met diverse soorten deuren en beschermende onderdelen tegen oorlogshandelingen, mede op last van het militair gezag. Ze waren steeds beter toegerust om inundaties te realiseren. Maar hun effectiviteit hing wel af van de kundigheid van degenen die ze hanteerden.

Naast de houten en stenen kunstwerken waren er ook aardenwerken ter ondersteuning van de verdediging binnen- en buitendijks. De verdedigingswaarde was er niet overal even groot, plaatselijk zelfs ontoereikend, zodat extra verzekering nodig was ter consolidering van de strategische positie. De meeste werken dienden als extra hindernis of als aanvoerlijn. Naast fortificaties betrof dat lijnvormige verschansingen, kanalen, dammen met desgewenst sluizen erin, verhoogde wegen en tragels. De meeste werken dienden als extra hindernis en of als aanvoerlijn.

De Spanjaarden investeerden reeds voor 1600 in de aanleg van buitendijkse verhoogde verbindingswegen en trenchees tussen de forten met dammen door de geulen waarin sluizen en bruggen waren opgenomen, met name ten zuiden van Axel en tussen Sint-Jansteen, Kallo en Burcht. Trenchees waren lijnvormige met rijs versterkte aarden verschansingen, in feite een verdedigingswerk. Langs zo'n weg tussen Kieldrecht en Clinge lagen in 1632 lage aarden wallen. Na tot 1,2 meter opgehoogd te zijn, was de weg feitelijk een tragel of kade geworden. Ofschoon deze aardenwerken van invloed waren op de fysiek van de buitendijkse inundatie waren het geen werken die direct waren bedoeld om in te grijpen in de manier van inunderen of om de getijprocessen te manipuleren. De tragels die de ingezetenen op het eind van de zestiende eeuw opwierpen rondom de eilandpoldertjes ten zuiden van Aardenburg en Sluis waren dat evenmin. Dit waren lokale initiatieven om bewoning mogelijk te maken. De tragelaanleg tijdens de Hollandse Oorlog en daarna gebeurde gestructureerd en met toestemming van de militaire autoriteiten. Deze tragels dienden om na een doorsteking het geïnundeerde gebied te beperken. Dat werd voor het eerst toegepast in de omgeving van Aardenburg en het fort Moerspui. Bijzondere inundatietragels die later tot een zeedijk werden verzwaard waren de Konings-

dijk en Vrijedijk in respectievelijk de Kieldrechtpolder en de Oudemans- en Jonkvrouwpolder. Het Spaanse kamp legde die langs de grens om grensoverschrijdende zeewaterinundaties na Staatse dijkdoorstekingen te voorkomen.

Reeds in 1635 kreeg een dwars door de Polder van Namen liggende verkorting een militaire functie als inundatietragel. Verkortingen verdeelden een bedijking in compartimenten ter verkleining van de komberging wat de sluiting van het laatste dijkgat vergemakkelijkte. Tijdens de Spaanse aanval op het fort Sint-Anna begrensde zo'n verkorting een zoutwaterinundatie via de sluizen bij dat fort. Daarna werd het gebruik van inundatiekaden of tragels binnendijks algemeen toegepast. Het hergebruiken van verkortingen als inundatietragels vond vooral toepassing in de militaire bedijkingen tussen Sas van Gent en Saeftinghe omstreeks 1790. Vergelijkbaar waren de dammen die de Spanjaarden na de verovering van Sas van Gent door prins Frederik Hendrik in 1644 lieten leggen in de Moervaartdepressie tussen Moerbeke en de Sassevaart om het effect van eventuele Staatse inundaties te minimaliseren.

Op het eind van de zeventiende eeuw kwamen tragels in zwang langs zoetwaterkanalen om contaminatie met zeewater te voorkomen. Tijdens en na de Spaanse Successieoorlog legden de Staatsen tragels om inundatiebekkens in het poldergebied. Dat kon om een zoetwaterbekken gaan zoals bij Sluis of een zeewaterbekken zoals in de Beoostenblij-Benoorden- en de Willem-Hendrikpolder. Na deze oorlog was decennialang de aanleg van grote betragelde spuiboezems op de schorren favoriet. Met het ingevangen water probeerde men de laatste voor de inundatiestrategie belangrijke getijgeulen te schuren zoals de Nieuw-Passegeule, het Sassegat, de Nassaukreek en Saeftinghergat bij Hulst. Het meest tot de verbeelding spreken de kilometers lange tragels in de militaire bedijkingen ter begrenzing van de kleine inundatie.

Vanaf eind zestiende tot eind achttiende eeuw vonden in de schorren graafwerken plaats om de defensiewaarde te vergroten door het verbinden, verbreden en uitdiepen van getijgeulen, het graven van kanalen en brede grachten langs de buitenteen van zeedijken. Dat begon in april 1593 met de aanleg van een meer dan 2.600 meter lang kanaal dwars door het geïnundeerde gebied ten zuiden van het toen Staatse Hulst. Het moest de stroomgeulen oost en west van de stad verbinden en diende ongetwijfeld de band te verbreken met het onder Spaanse invloed staande Vlaamse achterland. Na zijn verovering van Sluis liet Maurits in het buitendijkse tussen Sluis en Aardenburg niet nader gespecifieerde kleine werken verrichten om het inundatiegebied optimaal te houden. Het in 1626 aanwezige kanaal door de schorren van het fort Spinola naar de Grote Geule diende de bevoorrading van dit fort. Na de aanval in 1640 door Frederik Hendrik op Hulst groeven de Spanjaarden een 2.770 meter lange buitendijkse gracht tussen de forten Moerschans en Spinola, en een soortgelijke gracht van drie kilometer tussen de forten Sint-Anna en Ferdinandus.

In 1736 werd opnieuw een buitendijkse verbinding tot stand gebracht tussen de Braakman en de Nieuw-Passegeule in een poging een wantij weg te nemen, waarbij de nodige doorgravingen werden gemaakt, geulen dieper uitgegraven, tragels en dammen opgeworpen en een kanaal werd aangelegd. Onder de werkzaamheden viel toen ook het zogenaamde 'roeren', het omwoelen van de geulbodem (in een wantij bijvoorbeeld) om de eroderende werking van de getijstroom meer vat te geven. Een maatregel tijdens de Keteloorlog om de defensiewaarde van de schorren te vergroten was naast dit roeren het afdammen van kleine evenwijdig aan de zeedijk lopende getijgeulen en die vol water te houden.

Binnendijks bestonden de graafwerken vooral uit het graven van kanalen ten behoeve van de scheepvaart en de afwatering maar ook die dienden het militair belang. De Vlaamse kanalenlinies waren een bijzonderheid. Reeds tijdens de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog werden de scheepvaartkanalen in het Meetjesland en de Zwinstreek als een met een fortenlinie verdedigde waterlinie gebruikt. Ook in volgende conflicten deden ze als zodanig dienst maar dan vooral om Franse of Hollandse brandschat te voorkomen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog

waren het Kanaal van Gent naar Terneuzen, het Schipdonkkanaal en het Leopoldkanaal van groot belang voor het stellen van de Duitse inundaties.

Maar ook om overwegend militaire redenen werden kanalen gegraven zoals omstreeks 1644 door de Spanjaarden tussen het fort Moerspui en de Moervaart en verder westwaarts, de Linie van de Nieuwe Vaart. Andere kanalen verbonden kreken of watergangen die als extra hindernis konden dienen of om het stellen van inundaties te versnellen. De eerste functie komt vooral terug in de negentiende-eeuwse inundatieplannen. De laatste functie had de verbinding die in 1701 in opdracht van Van Coehoorn tussen de Stierskreek en de Eeklosevaart werd gegraven.

Van belang voor de inundatiestrategie zijn de bekade kanalen die op het eind van de zeventiende eeuw werden gegraven om de drinkwatervoorziening naar de vestingen veilig te stellen. Die dienden tevens ter voeding van zoetwaterinundaties. Dat waren de Gentsevaart bij Hulst omstreeks 1590, de Aardenburgsevaart en die van Boekhoute naar Philippine uit 1690.

Het maken van coupuren was een belangrijk onderdeel van de inundatiestrategie. Dat kon zijn om grote gebieden buitendijks te brengen maar vanaf 1672 werden coupuren door zeedijken versterkt en voorzien van plasbermen om inundaties te beheersen. Binnendijks dienden coupuren door binnendijken en wegen om inundatiebekkens met elkaar in verbinding te brengen. Dat was een van de speerpunten in het plan van Van Coehoorn. Hij wenste de creatie van een aaneengesloten zoetwaterbekken ten zuiden van een generale dijk. Alle daarop aansluitende binnendijken moesten over een flinke afstand worden afgegraven. Daar het gevaar bestond dat bij een dijkdoorbraak in vredestijd een groot deel van de aanpalende polders zou worden geïnundeerd, werkten de ingelanden dat zoveel mogelijk met een redelijk succes tegen. Slechts tussen Sas van Gent en Boekhouterhaven werd dit gedurende de achttiende eeuw met succes ten uitvoer gebracht. Met betrekking tot de polders ten zuiden van de Nieuw-Passegeule bleef dit tot op het eind van de achttiende eeuw een vurige wens van alle militair strategen. Het niet uitvoeren ervan maakte de Passegeulelinie inadequaat wat in 1794 zou blijken. Toen werd ook een ander verzuim van het plan van Van Coehoorn pijnlijk duidelijk namelijk het verzuim de Aardenburgsehaven af te dammen.

Joseph Ledel maakte in 1831 en daarna veelvuldig gebruik van coupures, zij het dat telkens een smal en snel te verwijderen dammetje voor verkeer mocht worden behouden.
Wat we ook tot de grondwerken rekenen, zijn de mijnen waarmee snel een coupure in een dijk kon worden geslagen. Dat maakte in 1775 deel uit van het generaal plan van Dumoulin bij het Havenfort van Sluis en in 1916 van de Duitse waterlinies langs de Nederlandse grens. In het generaal plan van Dumoulin diende de springstof om de kraagdijk die tot brede plasbermen verlaagde stukken zeedijk moest beschermen, op te blazen.

De militaire bedijkingen vormen de laatste fase in de infrastructurele ontwikkeling. De afsluitdammen, verkortingen, winterdijken en de slotdijken zijn in feite militaire werken in het buitendijkse om dat binnendijks te brengen. Voor de technische gegevens van deze werken verwijzen we naar de tabellen 17.3, 17.4 en 17.5.

Een militaire bedijking wordt gedefinieerd als: *een bedijkingsvorm waaraan primair militair strategische belangen aan ten grondslag hebben gelegen en nauwelijks of geen civiele belangen*.

Reeds tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden door de Spanjaarden militaire bedijkingen uitgevoerd. Die bedijkingen speelden op zich geen militaire rol maar boden de ruimte voor het inplanten van de fortificaties en de infrastructuur voor de aanvoer en bevoorrading van de troepen. Het meest sprekend zijn die in het overwegende zandige Overkwartier van Axel tussen 1633 en 1635, gevolg gevend aan de Spaanse wens een gesloten verdedigingsfront te bieden tegen de Staatse invallen. De basis was de reeds bestaande buitendijkse infrastructuur van dam-

men, trenchees, en verhoogde paden. Landbouwkundig waren het immers minderwaardige gronden.

Fundamenteel was dat de Staatse militair strategen buitendijks een laag schor wensten dat vrijwel dagelijks overstroomde om een slikkerige met water doordrenkte bodem te houden. Na de bedijkingshausse gedurende het decennium na de Tachtigjarige Oorlog ondervonden de meeste overgebleven slikken en getijgeulen een versnelde opslibbing en verzanding. Die opslibbing en het feit dat ondanks de terughoudendheid van de Staten-Generaal in het afgeven van bedijkingsoctrooien werd bedijkt op plaatsen van strategisch belang baarden de Staatse militair strategen zorgen. Een vroegtijdige bedijking, wat de militaire bedijking *senso stricto* was, bood dezelfde voordelen. Een lage polder was gemakkelijker, sneller en al bij lagere hoogwaters te inunderen. De diepe brede kreken vormden extra hindernissen als een staand water en bruggen konden worden weggenomen.

Tabel 16.1.
Overzicht van alle militaire bedijkingen

jaar	locatie	type	substraat bij bedijking
1627-36	Sas van Gent - Hulst	verbinden van buitendijkse forten op rand dekzand	hoge schorren
1688	Zuiddiepepolder	inundatiebekken zeewater	slikken - lage schorren
1702	Grote Jonkvrouwpolder	permanent zout inundatiebekken en schuurkom	slikken - lage schorren
1757	Paswater	zout/zoet inundatiebekken en schuurkom	kreek, smalle schorren
1783	Nieuw-Kieldrechtpolder	zout/zoet inundatiebekken met bekadingen	kreken, slikken, hoge/lage schorren
1786-87	Nieuw-Passegeulepolder	inundatiebekken zeewater	kreken, slikken, schorren
1786-90	Generale bedijking Sas van Gent - Hulst	zout/zoet inundatiebekken met bekadingen	kreken, slikken, hoge/lage schorren

Gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw waren de Staatse ingenieurs en hun directeur er van overtuigd dat de militaire bedijking de oplossing was van het opslibbingsprobleem. Dergelijke premature bedijkingen ontmoetten grote weerstand van de ingelanden die alles moesten financieren. Zij wensten hoog opgeslibde schorren met ondiepe geulen. Dat vergemakkelijkte de werkzaamheden en de aanleg van infrastructuur, dus bespaarde kosten. Voor de waterhuishouding na de bedijking was het gunstig door een lang tijvenster om te sueren. Ook stadsbesturen en waterstaatsmensen bleken tegenstanders, veelal vanwege de havenbelangen. Vandaar dat de militaire bedijking een moeizame ontwikkeling kende.

Kortom, de militaire bedijkingen dienden op twee manieren de defensie. Ten eerste boden ze gelegenheid tot het inplanten van verdedigingsmiddelen en ten tweede konden ze als defensiemiddel, lees inundatiebekken, worden ingezet. Deze bedijkingen betekenden het einde van de buitendijkse inundatiestrategie en vormden het kroonstuk op een evolutie die ongeveer tweehonderd jaar had geduurd. In een later stadium werden de lagere delen bekaad om als primaire inundatiebekkens te worden gebruikt. In uiterste nood kon de rest van de bedijking als secundair inundatiegebied worden benut.

De fortificaties zoals redoutes, schansen, batterijen, borstweringen en vestingen en de aarden linies die hen verbonden, gaven met de waterlinies vorm aan het militaire inundatielandschap. Voor de ligging en een overzicht van alle kastelen, fortificaties en linies met de waterlopen waarmee ze kunnen worden geassocieerd, zie de kaarten 10, 12 en 13.

De meest omvangrijke fortificatiewerken in het militair inundatielandschap waren de vestingen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden de strategisch belangrijke steden van gebastioneerde vestingwallen en grachten voorzien. In Aardenburg en Biervliet werd binnen de middeleeuwse omwalling een nieuwe vesting gebouwd. Oostburg en Cadsandria (Retranchement) ontstonden door het verbinden van twee forten met een retranchement. Andere vestingen ont-

wikkelden zich vanuit een fort. Tussen 1685 en 1705 kregen veel vestingen buitenwerken. Damme kreeg toen zijn regelmatige stervorm.

Daarnaast waren er forten, zware met grachten omgeven aardenwerken, die meestal bestonden uit een vierhoek, maar soms ook uit een driehoek of een vijfhoek, met rondom bastions. De grootste forten waren van een kerk voorzien. De forten konden een geïsoleerd verdedigingswerk zijn maar doorgaans sloten ze aan op dijken of linies. Ook werden forten soms uitgebreid met buitenwerken of omgevormd tot een hoorn- of kroonwerk.

Redoutes waren kleine vierkante omgrachte aarden fortjes zonder bastions maar met een zware uitkijktoren van hout of steen, en een houten blokpoort en brug. Zij stonden op zichzelf zoals de Spaanse sperfortjes in het Meetjesland en het Overkwartier maar maakten vaker deel uit van een linie zoals die langs de Nieuw-Passegeule en die van de Oranjepolder. Het was in Noord-Vlaanderen de meest voorkomende fortificatie. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog en ook erna greep men vaak terug op kerken als basis van een redoute. Ook kastelen werden op die manier aangepast.

Op het eind van de achttiende eeuw kwamen zware batterijen in zwang ter verdediging van de accessen van de militaire bedijkingen en bescherming van de sluizen. De batterijen toegepast onder Ledel na de Belgische Opstand waren juist kleine eenvoudige aarden werkjes achter de coupures door dijken en wegen in het geïnundeerd gebied. In hun vorm en eenvoud weken ze nauwelijks af van de Franse aanvalsbatterijen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog. Eind achttiende eeuw vinden we ze eveneens terug.

Voor de Tachtigjarige Oorlog stonden de weinige bestaande fortificatiewerken verspreid als eilanden in het landschap. Het gebruik ervan als ondersteuning van de waterlinies en uiteindelijk als integraal onderdeel van de linies is pas ontwikkeld tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Achter deze linies konden snel, relatief beschut en ongezien voorraden en troepen worden verplaatst tussen de verschillende verdedigingswerken. Langs de Brugsevaart gebruikten de Spanjaarden na 1587 de dijkrestanten om hun forten met elkaar te verbinden. Tussen Sas van Gent en Verrebroek wierpen ze aarden met rijs versterkte borstweringen op met een gracht ervoor, de zogenaamde trenchees, waarin ook poorten waren opgenomen. Maurits deed na 1591 hetzelfde aan weerszijden van Hulst. Die werden linies van communicatie genoemd. Sommige van deze linies kregen na verloop van tijd bastions en na 1700 was het opnemen van redans gebruikelijk. In de zeventiende eeuw ontstonden retranchementen, kleine linies bij een vesting, om een ‘versterkt kamp’ of om enkele forten te verbinden. Bijzonder zijn de Noord-Vlaamse kanalenlinies met in elk conflict, tot borstwering aangepaste en soms geretrancheerde, kanaalkaden en talloze fortjes achter oversteekplaatsen en andere zwakke plekken. Meestal waren liniedijken bestaande (zee)dijken die liniegewijs werden versterkt. Die tussen de Moerschans en fort Zandberg was een bestaande linie die pas later (na 1672) tevens als zeedijk dienst deed. De Bedmarlinie was een combinatie van beide. Overigens bestonden fortificaties en linies niet alleen uit aarden- en waterwerken. Die vormden slechts de ruggengraat. De afwerking geschiedde met stenen of houten poorten, palissaden, stormpalen, Friese ruiters, verharde banketten voor het geschut, wacht- of sentinelhuisjes, mijnen, doornenhagen *et cetera*.

Naast de bovenbeschreven defensieve werken, waren er offensieve aardenwerken zoals batterijen, loopgraven, veldschansen en circumvallaties. De eerste twee hadden een aanvallende functie. Batterijen maakten de inplanting van het aanvalsgeschut mogelijk. Het graven van loopgraven om een belegerde vesting zo dicht mogelijk te naderen, is eveneens een offensief werk. De Fransen pasten dat in 1747 met succes toe op Sluis, Philippine, Sas van Gent en Hulst. Veldschansen konden als geschutsplatform dienen maar ook deel uitmaken van een circumvallatie. Dat was een (zeer groot) retranchement om de belegerde vesting heen dat rugdekking aan de belegeraar moest bieden, een ontzet moest verhinderen en tegelijkertijd de vesting moest isoleren. Prins Maurits paste die toe in 1604 rond Sluis en Frederik Hendrik in 1644 rond Sas

van Gent en in 1645 rond Hulst. Bij Sluis waren er vanwege de inundaties een aantal schipbruggen in opgenomen.

Offensieve en defensieve werken waren vaak een kort leven beschoren, waaraan meestal financiële redenen ten grondslag lagen. Na het mislukken of slagen van een beleg werden de offensieve werken opgeruimd. Wat betreft de defensieve werken werd na het sluiten van een vredesverdrag een afweging gemaakt van wat wel en wat niet zou worden onderhouden, wat kon worden geslecht of zelfs volledig gesloopt. Het onderhoudsbudget was beperkt. In de Republiek werd regulier onderhoud gewoonlijk aanbesteed voor enkele jaren aan de hand van een onderhoudsbestek. Slechts de forten van grote strategische waarde zoals fort Sint-Anna in de Polder van Namen en fort Moerspui behielden een garnizoen. Ondanks hun kwetsbaarheid voor de getijstromen getroostte men zich grote inspanningen ze te behouden. Veel militaire werken werden verpacht aan particulieren. Liepen de spanningen terug op dan werd onderzocht wat van de oude infrastructuur bruikbaar was en na enig opknapwerk opnieuw een functie kon worden gegeven. Andere werken werden met de grond gelijk gemaakt om een aanvaller niet te faciliteren. Het inmiddels veranderende landschap kon het noodzakelijk maken nieuwe werken aan te leggen. Het uitgangspunt was steeds de bestaande situatie.

In de aanleg van fortificaties deed zich een ontwikkeling voor gebaseerd op veranderende militaire inzichten en gebruik. Op het eind van de zeventiende eeuw vond de overgang plaats van de op Italiaanse ideeën gebaseerde Oud-Hollandse vestingbouw naar de Nieuw-Hollandse gebaseerd op de denkbeelden van Van Coehoorn. Die zette in op grote bolwerken, korte courtines en uitgebreide buitenwerken. Onder Napoleon veranderde het ontwerp en de bouw van verdedigingswerken. Die werden tot in de twintigste eeuw verder verfijnd als gevolg van de veranderende, minder statische manier van oorlogsvoering.

De fortificaties binnen een waterlinie konden meerdere functies hebben. Deze functies waren ter dekking van zwakke plekken zoals de accessen, als waarschuwingspost en het bewaken van kunstwerken. De accessen konden dijken of dammen zijn die een inundatiebekken begrensden of er doorheen liepen maar ook waterwegen, grote getijgeulen en wantijen. Waarschuwingsposten waren een noodzaak langs een waterlinie tegen vijandelijke pogingen de linie over te steken. Dergelijke posten die op zichtafstand van elkaar lagen, rapporteerden aan een groter fort, gefortificeerd kasteel of vesting waar cavalerie was gelegerd. Dat gold ook voor de talloze Spaanse sperfortjes in het Meetjesland, Overkwartier en Waasland. Deze lagen op vooruitgeschoven plaatsen of bij geulen die landinwaarts liepen. Kwetsbare stuwen en sluizen moesten altijd onder de bescherming van een fort of vesting liggen. Een enkele maal werd een fort om de sluis heen gebouwd zoals in 1621 het fort Sint-Isabella. Ook Sas van Gent was op die manier ontstaan. De vesting Terneuzen ontstond tussen twee kanaalarmen met sluizen.

De allergrootste forten hadden een drieledige functie. Ze bewaakten de meest strategische punten, evenals de vestingen dienden ze als *reduite* om zich op terug te trekken en ze dienden als centraal coördinatiepunt van een aantal onderhorige verdedigingswerken. Ze waren meestal van een permanente bezetting voorzien.

De vraag of de fortificatiewerken uniek waren voor Noord-Vlaanderen kunnen we overwegend ontkennend beantwoorden. Aan beide zijden van de grens bouwden de militaire strategen dezelfde soort vestingwerken. Vesting- en fortenbouwers zoals Van Coehoorn en Vauban onderhielden contacten en hielden elkaar in het oog waardoor nieuwe ontwikkelingen vrij snel werden overgenomen. Daarnaast werden de vestingbouwkundigen en de ingenieurs centraal aangestuurd vanuit Brussel en Den Haag en enige tijd vanuit Parijs. In de Republiek was dat sinds Van Coehoorn de dienst der fortificaties met afdelingen onder leiding van een directeur-generaal. Daardoor wijkt de situatie in Noord-Vlaanderen niet of weinig af van die elders in de Lage Landen. De door de Spanjaarden omstreeks 1600 aangelegde buitendijkse trenchees met hun fortificaties en infrastructurele werken zijn wel mogelijk typisch Noord-Vlaams.

16.4. Het realiseren van militaire inundaties en de aanleg van infrastructurele werken: belangen, belanghebbenden

Aan het stellen van militaire inundaties en de aanleg van de faciliterende infrastructuur ging na 1570 een politieke besluitvorming vooraf waarbij het bereiken van militaire doelen centraal stond maar waarbij elke belanghebbende een eigen agenda nastreefde. Dat had ook invloed op de effectiviteit. Het derde cluster deelvragen luidt als volgt. Hoe was de besluitvorming voorafgaand aan het stellen van inundaties en tot de aanleg van infrastructurele werken ten behoeve daarvan en is ook hierin een ontwikkeling aantoonbaar? Wie participeerden hierin? Wie voerden daadwerkelijk de aanleg van de gewenste militaire infrastructuur uit en wie deden het handwerk bij het stellen van militaire inundaties? Wie waren de belanghebbenden bij het stellen van militaire inundaties en bij de aanleg van de faciliterende werken, hoe waren de onderlinge relaties en vertoonde zich doorheen de tijd een patroon? Wat was het doel van een militaire inundatie en wat waren de ingrediënten of voorwaarden voor een succesvol verloop? Wat was de effectiviteit en was er een relatie tussen effectiviteit en het seizoen waarin die werd gesteld? Hoe verhield zich een militaire inundatie tot de factor tijd? Waren er verschillende fasen tot het stellen van inundaties, hoe lang duurde het vullen van de inundatiebekkens en hoe lang hield men gebieden onder water? Is er een relatie met de effectiviteit?

Gedurende de Tachtigjarige Oorlog ontstonden twee stromen van politieke besluitvorming tot het stellen van inundaties, namelijk vanuit Brussel (Spaanse Nederlanden, Oostenrijkse Nederlanden, Belgische staat) en vanuit Middelburg (Staten van Zeeland), later Den Haag (Staten-Generaal, Raad van State). Daar de meeste militaire inundaties en de daaraan gerelateerde werken zich binnen Staats-Vlaanderen hebben voorgedaan, ligt de focus op de Staatse politieke besluitvorming. Waar mogelijk wordt ook de Zuid-Nederlandse belicht maar daar is geen extra onderzoek naar gedaan.

In de middeleeuwen bestond er in Noord-Vlaanderen geen vooropgezette inundatiestrategie en was de besluitvorming tot inunderen *ad hoc*. De politiek, in feite de graaf van Vlaanderen en later het landsbestuur, speelde hierin nauwelijks een rol. De beslissing tot inunderen lag in handen van de militaire bevelhebbers te velde. Uiteraard bedreven ook zij machtspolitiek, alleen op een vroeger dus ander schaalniveau. Op de lange termijn was de Vlaamse graaf niet gebaat bij inundaties daar die zowel direct als indirect de inkomsten uit onder meer zijn domeinen negatief beïnvloedden.

Gedurende de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog was evenmin sprake van een vooropgezet inundatieplan, maar vond vooraf wel enig overleg plaats dus was er een meer overwogen besluitvorming. Het doorsteken van de Scheldedijk door de Spaanse muiters tijdens de Spaanse Furie was een spontane actie. Voor het graven van extra bressen om hen te isoleren, kreeg het Wase hoofdcollege toestemming van de Staten-Generaal in Brussel.

Aan de inundaties in Noord-Vlaanderen als reactie op de veldtocht van Farnese in 1583 en 1584 ging intensief overleg vooraf tussen de verschillende bestuurscolleges, deskundigen en Willem van Oranje. Hun besluiten waren gesanctioneerd door de Staten-Generaal in Brussel. Over die bij Sluis was overlegd door Middelburg, het militair gezag in Sluis en Oranje. Alleen ten noorden van Oostburg zou het een spontane actie van de boeren in de heerlijkheid Groede zijn geweest.[4] Voor de doorgravingen bij Terneuzen en Axel kwamen deskundigen de zaak *in situ* opnemen. Men kende de risico's maar verwachtte ten onrechte dat met herstel kon worden begonnen zodra de Spaanse vijand was geweken. De doorstekingen bij Terneuzen na Von Hohenlohes landing in 1583 komen over als een eigen initiatief.[5] De order om de Landdijk bij Buucxgate door te steken in 1586 lijkt een spontane actie van de bevelhebbers Sydney en Mau-

[4] In Meerkamp van Embden, *De archieven*, 4, wordt geen bronvermelding gegeven.
[5] Correspondentie in National Archives Kew, London.

rits daar dit daags na de *ad hoc* aanval en inname van Axel gebeurde. Anderzijds bestond reeds in 1584 het plan om aldaar de Landdijk door te steken samen met die bij Campen en Othene. Voor de besluitkracht was dit overleg niet altijd bevorderlijk ondervond men in Antwerpen waar het beenhouwersgilde omwille van hun financiële belangen de inundaties wist te traineren totdat het te laat was. Hun politieke invloed was blijkbaar voldoende om dit advies van de Prins van Oranje te weerhouden.

De inundaties van enkele Wase polders nabij Antwerpen door Maurits tijdens het beleg van Hulst in 1591 lijkt vooral een tactische maatregel zijn geweest tijdens de strijd om hulp vanuit Antwerpen te verhinderen.

Na 1600 was er coördinatie met de Staten-Generaal in Den Haag die steeds de doorstekingen van tevoren hadden gesanctioneerd. In 1604 liet Maurits na de verovering van IJzendijke aanvullende inundaties stellen na het fiat van de Staten-Generaal. In 1621 en 1622 waren de eerste doorstekingen in de verre omgeving van Sluis een haastige reactie in opdracht van Middelburg op het Spaanse offensief. Vanwege de geruchten hadden de Staten-Generaal op voorhand toestemming gegeven. De latere doorstekingen waren maatregelen om beter voorbereid te zijn en om het geïnundeerd gebied te vergroten. Ze waren onderdeel van een verdedigingsplan, dus beredeneerd. Onder die noemer scharen we ook de doorsteking in 1634 van de Robbemoreelpolder bij Sluis waardoor een groot gebied in het Vrije van Brugge inundeerde. De offensieve inundaties in 1632 en 1633 bij respectievelijk fort Sint-Anna in de Polder van Namen en de schans Sint-Philippine waren wellicht gedekt door de Staten-Generaal in de algemene orders aan de betrokken legerbevelhebbers, respectievelijk Willem van Nassau en Willem Frederik van Nassau-Dietz.

Vergeleken bij de Staatsen maakten de Spanjaarden nauwelijks gebruik van het inundatiewapen en als dat zo was gebeurde het slechts lokaal. De doorsteking van de Clingepolder in 1591 lijkt een verdedigingsmaatregel te zijn geweest van de Spaanse bezetting van Hulst. In 1635 inundeerde de commandant van fort Isabella de naaste omgeving uit vrees voor een aanval vanuit Sluis. Tussen 1640 en 1645 werd om dezelfde reden een zoute inundatie gehandhaafd voor de Linie van Cantelmo. Ten slotte werden in 1644 inundaties gesteld rondom Sas van Gent bij de aanval van Frederik Hendrik. Het commando in het Staatse kamp lag in de periode na het Bestand eerst bij La Fontaine en daarna bij Cantelmo. Er zijn aanwijzingen voor enige sturing vanuit Brugge en vanuit Brussel door de landvoogd maar dit is niet onderzocht.

Op het eind van de Tachtigjarige Oorlog ontstond een standaardprocedure die tot 1794 toepassing vond. De Staten-Generaal gaven een algemene instructie tot inunderen en lieten de invulling over aan de Raad van State. Grensoverschrijdende inundaties waren in principe niet toegestaan maar soms onvermijdelijk. Kon Van Coehoorn dit in 1699 nog inpassen in zijn generaal plan, een decennium later was dit al onmogelijk geworden. Vandaar de pogingen om in het Barrièretraktaat de grens naar het zuiden op te schuiven zodat de militaire inundaties tot Staats grondgebied beperkt bleven. Omdat dit mislukte, waren geheime Staatse plannen in omloop voor grensoverschrijdende inundaties zoals in de Waterlanden bij Boekhoute en Assenede.

In de standaardprocedure tot inunderen waren naast de Raad van State ook de lokale militaire bevelhebbers, stadsbesturen, de Prins van Oranje, deskundigen, de Staten-Generaal en soms de Zeeuwse Staten betrokken. Tijdens oplopende spanning zond de Raad van State algemene inundatieorders naar de lokale militaire bevelhebbers in het Staatse territoir. Die orders waren gerelateerd aan de mate van vijandelijke dreiging. Soms volgden aanscherpingen bij escalatie of indien een commandant wat te voorbarig was geweest of juist nalatig. Over de inundatieorders ontstond vaak een uitgebreide correspondentie tussen de commandanten, deskundigen, de Raad van State en de prins van Oranje. Sommige commandanten hielden ruggenspraak om zich in te dekken en begonnen pas na een of meer aanmaningen. Dat laatste kon ook een gevolg zijn van pogingen van de ingelanden om de inundatie tegen te houden en sommige commandanten waren zelf ingeland. Zo was de gang van zaken gedurende de Hollandse Oorlog en

de Negenjarige Oorlog. Binnen het Committimus ontvingen de commandanten hun orders via de Zeeuwse Staten of de Gecommitteerde Raden.

Gedurende de Hollandse oorlog werd het uitvoeren van de inundaties overgelaten aan het inzicht van de commandanten. Doordat ieder van hen de identieke orders anders interpreteerde en toepaste, was er geen uniformiteit in de opvolging maar regeerde de willekeur. Centraal stond de gedachte van een buitendijkse waterlinie van west naar oost. Waar die door het bedijken van nieuwe polders ontbrak of onvoldoende werd bevonden, kon worden geïnundeerd (zie kaart 31 en 32). Het gebrek aan een duidelijke sturing van bovenaf was een van de factoren die tot het grote landverlies na 1673 leidde bij Sas van Gent en Hulst.

Vanaf 1700 lag er een algemeen verdedigingsplan voor Staats-Vlaanderen gebaseerd op een alomvattende visie met de waterlinies in de hoofdrol dat op de achtergrond sturend zou werken. Het inunderen gebeurde nadien in opdracht van de opperbevelhebber als gevolmachtigde van de Raad van State. Ofschoon maar een fractie van de aanbevolen werken van het verdedigingsplan werd uitgevoerd, bleef het op de achtergrond het uitgangspunt voor de verdediging. Na de Negenjarige Oorlog had de gouverneur van Staats-Vlaanderen (Wirtenberg) een actieve rol als tussenpersoon naar zich toegetrokken en liepen de orders via hem. Tijdens de Spaanse Successieoorlog kreeg Van Coehoorn zelf het opperbevel. Gedurende de Oostenrijkse Successieoorlog was dat de weinig fortuinlijke Pieter de la Rocque en in 1794 prins Frederik van Oranje-Nassau. Alle drie waren zij door de Staten-Generaal geautoriseerd om naar eigen goeddunken inundaties te stellen en aanvullende werken uit te voeren. Toch stonden ook zij tijdens het conflict continue in verbinding met de Raad van State en de prins van Oranje.

Na de afloop van het *Ancien Regime* veranderde de besluitvorming tot inunderen en was er geen duidelijke lijn meer. In vrijwel elk conflict verliep het anders.

In 1830 zond de Nederlandse legerleiding kolonel Ledel naar Zeeuws-Vlaanderen om te voorkomen dat de Belgen het als stapsteen konden gebruiken voor een aanval op Zeeland. Door zijn tactisch inzicht wist hij middels inundaties het gebied voor Nederland te behouden. Gefrustreerd door de besluiteloosheid van zijn superieuren en de Zeeuwse gouverneur richtte hij zich direct tot de soeverein. Die verleende hem autorisatie om zijn op inundaties gebaseerd verdedigingsplan uit te voeren. Alles wijst erop dat dit gebeurde op bevel van Ledel zonder de inmenging van het provincie- of landsbestuur, de Zeeuwse gouverneur of een hogere militaire autoriteit. Hij bleef wel steeds trouw rapporteren aan de commandant van Vlissingen, viceadmiraal Gobius.

In 1914 had de legerleiding een draaiboek om inundatie te stellen ter verdediging van Antwerpen maar kreeg pas na langdurig aandringen toestemming van de regering in Brussel het uit te voeren.

Wat betreft de Duitse inundaties in 1944 zal de verantwoording bij de regiocommandanten hebben gelegen ter invulling van de orders van Hitler, op dat moment de opperbevelhebber van de strijdkrachten. Dit is verder niet onderzocht.

Samenvattend, aan het stellen van inundaties ging na verloop van tijd geen *ad-hoc* besluitvorming te velde, maar een meer overwogen besluitvorming vooraf. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werkten de Staten-Generaal, de Raad van State, de prins van Oranje, lokale magistraten en bevelhebbers samen. Op het eind van de oorlog was er tot de Franse Tijd een vaste procedure waarin na veel overleg een politiek besluit werd genomen. Vanaf 1700 lag er een generaal verdedigingsplan voor Staats-Vlaanderen gebaseerd op inundaties van de hand van Van Coehoorn. Alhoewel slechts ten dele uitgevoerd bleef het op de achtergrond de verdere besluitvorming sturen. In de negentiende en twintigste eeuw zijn er andere vormen van besluitvorming zoals lokaal te velde maar gesteund door de soeverein en gecentraliseerd met input van onder af.

Bij de aanleg van infrastructuur met inbegrip van de bedijkingen ontstonden na verloop van tijd evenals bij het stellen van militaire inundaties procedures om alles gestructureerd te doen verlopen.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog kwam aan Staatse zijde de beslissing over de bouw van militaire werken aanvankelijk tot stand in overleg tussen het militair opperbevel, deskundigen en leden uit de Staten-Generaal en later vooral de Raad van State en de Staten van Zeeland. Dat was de gang van zaken onder Willem van Oranje bij het organiseren van de verdediging rondom Brugge in 1579. Onder Maurits werden aanvalswerken aangelegd om Hulst en Sluis te veroveren. Daarna gaf hij opdracht in overleg met Den Haag om de linies bij Hulst en die tussen IJzendijke en Cadzand aan te leggen om de verovering te consolideren. Frederik Hendrik is vooral bekend van de circumvallatiewerken rondom Sas van Gent en Hulst.

Aan Spaanse zijde was dit onder Farnese als landvoogd en opperbevelhebber niet veel anders. Na zijn vertrek lijkt de besluitvorming in Brugge (Vrije van Brugge) en Gent (Kwartier van Gent) te gebeuren in samenspraak met de Vier Leden. De meeste infrastructurele werken onder Farnese zijn direct te koppelen aan zijn veldtochten en belegeringen zoals de aanleg van de Parmavaart in 1584 en werken om Sluis in 1587. Na de inname van Brugge in 1584 werd op zijn bevel over gegaan tot de versterking van de kanalenlinies. Reeds voor 1600 was begonnen aan de opbouw van de verdediging op de lage dekzandruggen in het Overkwartier van Axel onder Gent.

Tijdens en na de Tachtigjarige Oorlog streefden de Staatse strategen en na hen de Nederlanders tot in de negentiende eeuw de beheersing na van alle suatiesluizen van het Vlaamse achterland, beducht als men was voor het aftappen van de binnendijkse bekkens door de vijand. De beheersbaarheid van de inundaties was hiermee gewaarborgd en het diende als pressiemiddel. De Vlaamse afwatering werd ondergeschikt gemaakt aan de militaire belangen van de Republiek. Het inunderen van polders leidde tot lastige afwegingen zodra de inundatie grensoverschrijdend werd. Het kon diplomatieke consequenties hebben indien de Spaanse en Oostenrijkse kroon werden geschaad in een periode waarin zij bondgenoot waren zoals in 1673 en 1746.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand en daarna ontwikkelde zich in de Republiek een besluitprocedure tot de preventieve aanleg van verdedigingswerken die tot 1794 nauwelijks veranderde. Aanvankelijk beslisten de Staten-Generaal over de aanleg van militaire werken. De Raad van State kreeg als uitvoerend orgaan de opdracht tot de aanbestedingen *et cetera* maar na afloop van de oorlog al spoedig de volledige bevoegdheid de grenzen te bewaken. Door het particularisme van de gewesten, met Zeeland voorop, kreeg de Raad echter onvoldoende financiële middelen om haar taak te vervullen. Zeeland wenste in Staats-Vlaanderen en met name in haar Committimus de eerste viool te spelen naast Holland maar viel economisch en qua inwoneraantal in het niet bij dat laatste gewest. De Zeeuwen waren tegelijkertijd nauwelijks bereid zelf in de buidel te tasten voor hun eigen verdediging en probeerden die zoveel mogelijk af te wentelen op de andere gewesten. Dit speelde meermaals tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw bij de verdediging van de Beoostenblij-Benoordenpolder. Voor de andere gewesten was de verdediging van Staats-Vlaanderen nauwelijks relevant. Dat gold overigens ook voor de andere grensgebieden. De politieke wil om er kostbare maatregelen te nemen ontbrak. Illustratief is de weinig inspirerende behandeling van het grote landelijke verdedigingsplan, met een uitgewerkt deelplan voor Staats-Vlaanderen, van Van Coehoorn en de moeizame gang van zaken rond het plan van Dumoulin betreffende Staats-Vlaanderen. Ook in Brussel heerste continu geldgebrek, eerst bij de meermaals failliet gegane Spaanse kroon, later bij de Oostenrijkers.

Het chronisch geldgebrek bij de uitvoerende instanties in beide landen was een van de belangrijkste sturende factoren in de politieke besluitvorming ten aanzien van de landsverdediging. De financiering, of beter het gebrek er aan, van militaire infrastructurele werken is op zich al een aparte studie waard. Sinds 1720 werd het geldgebrek mede veroorzaakt door de desa-

streuze opmars van de paalworm. Dat deed bij de Raad van State prioriteiten verleggen en slorpte een groot deel van het beschikbare budget op.

Het geldgebrek maakte de Staatse besluitprocedure een langdurige aangelegenheid en niet gespeend van opportunisme. De Raad van State moest schipperen om tot een zo effectief mogelijke, maar vooral goedkoopste oplossing te komen. De Raad van State legde ontvangen verzoeken en voorstellen ter onderzoek op haalbaarheid *et cetera* voor aan een vaste raadscommissie. Na verloop van (lange) tijd kwam zo'n plan met een advies in behandeling binnen de vergadering. Daar viel het besluit tot de vervolgstap of tot afwijzing. De indiener kon worden uitgenodigd voor een gesprek met de Raad van State wat Wiltschut, directeur Van Bommel en inspecteur-generaal Van Doeveren meermaals overkwam. Vaak werd het project voorgelegd aan enkele deskundigen en aan de prins van Oranje zoals in 1700 bij het generaal plan voor Staats-Vlaanderen van Van Coehoorn. Dat kon door de ver uiteenlopende meningen voor forse vertraging zorgen. In een volgende raadszitting werd uitgebreid beraadslaagd met als uitkomst het project opnieuw bij een commissie neer te leggen. Het kon ook resulteren in de opdracht tot het maken van de bestekken en de begroting en die later voor te leggen. In het ergste geval gingen er nog enkele ronden van advies aan vooraf. Na het indienen van de begroting met stukken verdwenen die of in een commissie of ze kwamen bij de thesaurier terecht. Soms werd nogmaals aan deskundigen om advies gevraagd. In een volgende zitting besloten de heren in het gunstigste geval over te gaan tot de aanbesteding. Het kwam voor dat een project het traject commissie-advies-bespreking meermaals doorliep en dan kwam er doorgaans weinig van terecht. Dat overkwam tussen 1713 en 1729 een aantal bedijkingsplannen van de Absdalepolder. De aanbesteding kon door de Raad worden goedgekeurd, afgekeurd of naar een commissie of de thesaurier worden verwezen, waarna alsnog wel of niet akkoord werd gegaan. Uit opportunisme werd veelal voor de goedkoopst lijkende oplossing gekozen waar menig aanbrenger van projectvoorstellen zoals vader en zoon Van Doeveren gedurende de achttiende eeuw op inspeelde. Soms werd een project doorgezet, als een indiener vasthoudend was en doeltreffend lobbywerk verrichtte zoals Wiltschut met het Passegeuleproject.

Het landsbestuur trad weinig adequaat en niet tijdig op wat het succes van de landsverdediging negatief beïnvloedde. Bovendien wreekte het ontbreken van een masterplan zich. Regelmatig kwam het voor dat door het stroperig besluittraject de situatie inmiddels dusdanig was veranderd dat een project achterhaald was geworden zoals dat van Dumoulin uit 1775. Dat ontlokte in 1779 aan Van Suchtelen de opmerking om in nood Staats-Vlaanderen beter te laten capituleren. Bij tijdnood of hoge urgentie kon het besluittraject zich beperken tot een bespreking na het indienen, een snelle commissieronde waarna toegestaan werd bestekken te maken, die zonder goedkeuring aan te besteden en dan voor te leggen. Hoe het er precies aan toeging in de Zuidelijke Nederlanden is niet onderzocht.

Gedurende het bewind van Napoleon werden veel militaire werken door hemzelf uitgedacht. De uitwerking en uitvoering werd dan door hem per decreet gedelegeerd.

Tijdens de Belgische Opstand lieten de landsregering en het provinciaal bestuur de aanleg van militaire werken over aan de bevelhebber te velde Ledel. Daarna viel de besluitvorming zowel in België als Nederland onder de ministeries van Oorlog. Ledel werd gesteund door de soeverein in zijn poging Zeeuws-Vlaanderen voor het koninkrijk te behouden. Gedurende de negentiende en twintigste eeuw werden grote projecten op ministerieel niveau beslist nadat de militaire staf daartoe al dan niet in opdracht plannen toedroeg.

In het besluitproces had iedere belanghebbende zijn eigen prioriteiten en probeerde elk de besluitvoering te beïnvloeden. In de praktijk prevaleerde bij de aanleg van infrastructuur in Staats-Vlaanderen het militair belang. Voor de regeringen in Den Haag en Middelburg was het gebied niet meer dan een buffer en een wingewest. Dat laatste zorgde ervoor dat men ondanks dat de defensie de hoogste prioriteit kreeg, altijd beducht was voor de vermindering van inkom-

sten door de militaire acties. Ook voor de Brusselse regering was Noord-Vlaanderen een randgebied op de grens met de Republiek.

Na de besluitvorming wordt nu ingegaan op de uitvoerende partijen bij het stellen van militaire inundaties, de aanleg en afbraak van de infrastructurele werken en de afwikkeling van deze processen. Het betreft een globaal overzicht daar het geen belangrijk punt was van onderzoek.

Het graven van coupures in de zeedijken en het onklaar maken van zeesluizen ten behoeve van militaire inundaties werd vrijwillig of gedwongen uitgevoerd door arbeiders (pioniers), boeren (landlieden) en door militairen. Werkvolk werd in de regel opgeëist door het militair gezag bij een lokale of hogere overheid (dorp, stad, ambacht, hoofdcollege). Pioniers konden zich 'vrijwillig' beschikbaar stellen of een lot bepaalde de tewerkstelling. Hun vergoeding en materialen kwamen voor rekening van de betrokken overheid. Dat was de gang van zaken op 18 juli 1747 toen vanuit Hulst de dijk bij het Quapertsgat moest worden doorgraven. Ook gedwongen tewerkstelling zonder vergoeding onder het toezicht van militairen vond plaats. Dat toezicht was er ook als er vanwege het gevaar geen of weinig animo was, voor de veiligheid en om desertie en sabotage te voorkomen.

De aanleg van kaden direct na een doorsteking gebeurde door arbeiders en boeren in opdracht en op kosten van het polderbestuur. Dat was in 1672 het geval bij Aardenburg en aan de Zuid-Nederlandse kant van de grens tussen Nieuw-Namen en Clinge, de latere Koningsdijk.

De bediening van sluizen om te inunderen gebeurde altijd onder toezicht van of door militairen, tot 1794 meestal een onder-majoor van de nabij gelegen vesting of fort, ongeacht wie de eigenaar was. Alle zeesluizen en de strategisch belangrijke binnensluizen, zoals die in de Zidelinge en de Graafjansdijk, vielen zodra een conflict zich aandiende tot in de negentiende eeuw onder militair toezicht. Reparaties vanwege onoordeelkundig gebruik door de militairen waren voor rekening van de polders en een bron van irritatie, wat de genegenheid van de ingelanden om aan overheidsprojecten mee te werken niet bevorderde.

Gedurende vredestijd of in oorlogstijd maar dan zonder urgentie werden werkzaamheden aan de fortificaties en de militaire infrastructuur gewoonlijk uitgevoerd door aannemers na een aanbesteding in opdracht van de Staat. Dat betrof zowel de aanleg, het onderhoud alsook de sloop ervan. Dikwijls waren het lokale aannemers maar net zo gemakkelijk aannemers van elders uit Vlaanderen en de Republiek (Holland). Bepaalde namen komen vaak terug. Mogelijk betrof dit aannemers die gespecialiseerd waren in militaire werken. Van corruptie zijn geen harde bewijzen gevonden alleen insinuaties van deskundigen. Het onderhoud aan de doornhagen gebeurde vaak met een gesloten beurs door degene die het werk aannam. Deze legde er dan iets op toe omdat de graasrechten eraan waren gekoppeld.

De aannemingsprocedure was in de Republiek strak gereglementeerd en in principe openbaar. Na het akkoord van de Raad van State werd een datum en locatie voor de aanbesteding bepaald, meestal in een herberg. Bericht hierover werd tot in de wijde omtrek verspreid onder andere met pamfletten. Na 1700 verschenen advertenties in couranten zoals de *Leydse Courant*, *Oprechte Haerlemsche Courant* en de *Amsterdamse Courant*. Op de grote dag waren naast de geïnteresseerde aannemers of hun gemachtigden namens de Republiek enkele commissieleden uit de Raad van State, de lokale commandant, de directeur fortificaties en of een of meer (senior) ingenieurs aanwezig. Ingezet werd bij een brandende kaars en de laagst biedende kreeg het contract mits hij twee borgen kon overleggen die het contract mede ondertekenden. Bij in gebreke blijven dienden zij het werk voor het aangenomen bedrag te klaren. Vonden de aannemers het plafondbedrag te laag dan werd de aanbesteding afgebroken. Na hercalculatie volgde een nieuwe poging. Gedurende de achttiende eeuw werd inschrijving met een bod de gewoonte. Met de laagste inschrijving als uitgangspunt volgde de openbare aanbesteding.

Bij uitzondering accepteerde de Raad van State een onderhandse aanneming op een bod met een garantiebeding als lokker. Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1789 door aannemer Huijsman

voor de generale bedijking tussen Hulst en Axel. Een belangrijk argument om er op in te gaan was dat het werk in één hand zou zijn wat de planning ten goede zou komen. Bovendien waren er geen andere gegadigden die een ander bod aandurfden.

Alle aanbestedingen moesten ter goedkeuring worden voorgelegd aan de Raad van State die dan een fiat kon geven. Die uiteindelijke goedkeuring draaide altijd om de financiering en de prioriteit. Tegelijkertijd met de goedkeuring wees de Raad van State de ingenieurs aan die op de uitvoering moesten toezien. In overeenstemming met de thesaurier werd de wijze van financiering vastgelegd.

De betaling vond afhankelijk van de grootte van de som plaats in termijnen die waren gekoppeld aan bepaalde fasen van het werk. Betaling vond pas plaats nadat het werk was geïnspecteerd door een ingenieur, commandant of directeur. Indien alles akkoord werd bevonden, verleende die de aannemer een attestatie. Die kon de attestatie aan de Raad van State toezenden waarna hem een ordonnantie tot betaling werd verleend die hij bij een door de Raad gemachtigde aangewezen ontvanger kon verzilveren. Vaak bleef een klein bedrag voor een jaar onderhoud staan dat later werd verrekend.

Menigmaal besloot de Raad van State een deel van het werk aan te besteden en een ander deel in daggelden door arbeiders of soldaten te laten uitvoeren waarbij de overheid het materiaal leverde. Ook na een mislukte aanbesteding was dat een optie. Het werk werd dan uitgevoerd onder toezicht van een aangestelde deskundige zoals bij de grootschalige renovatie van de vesting Sas van Gent eind zeventiende eeuw. Ook als haast was geboden ging men over tot het inzetten van dagloners en of militairen aan wie dan ook daggelden werden uitbetaald. Aan de uitbreiding van de buitenwerken aan de beide Pasforten in 1701 werkten zelfs voornamelijk soldaten. Voor hen was dat een welkome bijverdienste vandaar dat meermaals een groep soldaten een werk aannam.

Tijdens oorlogen en perioden van oplopende spanningen als de urgentie hoog was, waren er gedwongen tewerkstellingen van lokale boeren en arbeiders waar geen vergoeding tegenover stond. Voorbeelden zijn de bouw van het Spaanse fort Austria ten zuiden van Hulst in 1590, de sloop- en bouwwerkzaamheden in 1677 aan de verdedigingswerken in het Vrije van Sluis en het ontmantelen van de Bedmarlinie in 1703.

De militaire aanwezigheid in Staats-Vlaanderen zorgde naast de nodige overlast voor de lokale bevolking ook volop voor werkgelegenheid. Tevens leverde het verdiensten op door renovaties, onderhoud en leveranties.

Het uitgangspunt, zoals De Kraker vermelde, dat het bij de uitvoering van werken aan de militaire infrastructuur, doorgaans om aangenomen werk door aannemers zou gaan, kunnen we nuanceren.[6] Meerdere manieren van uitvoering kwamen frequent voor, ook naast elkaar binnen eenzelfde project.

Bij het stellen van militaire inundaties en bij de aanleg van de faciliterende werken waren meerdere belanghebbenden betrokken. In de volgende alinea's gaat het om de relaties tussen hen en om de mate van samenwerking. Onder belanghebbenden verstaan we de militaire bevelhebbers en overheden waaronder ook de waterstaat ressorteerde, de burgeroverheden, de landsregeringen, de ondernemers zoals aannemers en leveranciers van materialen met hun personeel en ten slotte de ingelanden, de grondgebruikers (boeren) en inwoners van de in het inundatiegebied liggende polders. Die laatste drie groepen zijn de gedupeerden.

Vanaf de eerste her- en bedijkingen na de militaire inundaties in de jaren 1583-1586, zoals die bij Axel en Terneuzen waren in de octrooien voorschriften inzake de militaire situatie opgenomen. Dat kon gaan over de aanleg van extra forten, de ligging van sluizen, accessen *et cetera*. De Staten-Generaal baseerden deze voorschriften op ingewonnen adviezen bij de Raad

[6] De Kraker, *Landschap en bewoning*, 220-223.

van State. Op haar beurt ging die te rade bij landelijke en lokale deskundigen, militaire bevelhebbers, de lokale magistratuur en de Prins van Oranje.

De relaties tussen de belanghebbenden bij het herdijken en de aanleg van militaire projecten speelden een grote rol in het besluitvormingsproces. In feite werd dat proces bemoeilijkt doordat het eigenbelang prevaleerde. De militaire bevelhebbers keken met hun adviezen en wensen zuiver naar de defensie van hun eigen koninkrijkje. De commandant van IJzendijke wist elk bedijkings- en alternatief suatie-initiatief van de Jonkvrouwpolders in de kiem te smoren. De inspecteur-generaal van 's Lands zeewerken was meer geïnteresseerd in de toestand en het onderhoud van de zeewerken en de scheepvaartwegen. Als het in zijn kraam paste verdedigde hij ook militaire belangen. Zo drukten vader en zoon Van Doeveren in de achttiende eeuw een grote stempel op de militaire ontwikkelingen door hun exclusieve interesse in buitendijkse infrastructuur en door vrijwel elk bedijkingsinitiatief te torpederen. Bij de vestingstadjes draaide het altijd om een open havenverbinding ook al druiste dat lijnrecht in tegen het defensiebelang, zoals honderd jaar lang bij Aardenburg het geval was. Bij de leden van de magistratuur speelde het zakelijk en of financieel eigenbelang zeker mee. De verdediging achtten stadsbesturen van groot belang zolang ze niet financieel hoefden bij te dragen. Ingenieurs en later ook de directeurs der fortificaties streefden naar een militaire infrastructuur die in hun ogen de defensie het beste diende. Ook bij hen speelden meerdere belangen zoals bleek bij ingenieur De Waier die tevens ingeland en dijkgraaf was. Het resultaat was dat de Raad van State werd overstelpt met een keur aan uiteenlopende adviezen en wensen wat de besluitvorming niet ten goede kwam.

De persoonlijkheid van de commandanten van de vestingen speelde met name tot circa 1700 een prominente rol waardoor eigenmachtig optreden hoogtij vierde. Gewoonlijk was er weinig mededogen met de gedupeerden die ze feitelijk moesten beschermen wat de onderlinge verstandhouding niet ten goede kwam. Zo verstoorde het dictatoriale optreden van de Hulster commandant Percival tijdens de Hollandse Oorlog voor lange tijd grondig de verhoudingen tussen de ingelanden en de andere partijen. Ook het ingaan tegen de orders van de Staten-Generaal over het aflaten van zeewater uit de Grote Jonkvrouwpolder door Le Lion van IJzendijke in 1709 en daarna is zo'n voorbeeld. De militaire bevelhebbers zoals De la Rocque lagen vaak overhoop met de burgerlijke magistraat waarop ze neerkeken maar met wie ze wel moesten samenwerken.

Door Van Coehoorn kregen militair strategen oog voor het totaalplaatje van de veranderingen die zich overal gelijktijdig in het gebied met al zijn grilligheden voordeden. Hierdoor ontstonden twee kampen tussen de belanghebbenden, conservatief *versus* progressief. Van Coehoorn had lessen getrokken uit de voorgaande oorlogen. Geleidelijk aan nam bij de directeuren en gelieerde ingenieurs de kennis over de getijprocessen en de bodemgesteldheid toe. De aan hun projecten verbonden kosten waren politiek vaak minder interessant zodat de aandacht in Den Haag en Middelburg zich vooral op deelaspecten richtte. Dat verklaart de weinig inspirerende politieke besluitvorming omtrent de totaalplannen van Van Coehoorn, Dumoulin en Van Suchtelen. De tegenstellingen komen pijnlijk naar voor in de discussies over Van Coehoorns plan. De Zeeuwse Staten, commandanten en later ook de inspecteurs van 's Lands zeewerken vader en zoon Van Doeveren stonden met hun voorkeur voor buitendijkse maatregelen lijnrecht tegenover Van Coehoorn, ingenieurs en hun directeuren die baat dachten te hebben aan premature bedijkingen.

Van circa 1672 tot ongeveer 1780 was de bereidheid van de genoemde partijen om naar een acceptabel compromis te zoeken aangaande herdijken en de aanleg van militaire infrastructuur ver zoek. Hiervan zijn talloze voorbeelden zoals de gang van zaken bij de herdijkingen in delen van de Kieldrechtpolder na 1672. Uiteindelijk wist de gouverneur hier een compromis te bewerkstelligen maar dat werd ingehaald door de tijd. We zien het ook terug in de opstelling

van de Sluisse gouverneur tegenover het Vrije van Brugge aangaande de afwatering van het Vlaamse achterland door te kleine Staatse sluizen.

In de relaties tussen de meeste hoogwaardigheidsbeklederS maar ook de deskundigen bleek het ego een overheersende factor te zijn waaraan alles ondergeschikt was. Kenmerkend in de relatie tussen de militair deskundigen onderling zijn de persoonlijke rivaliteit, opzettelijke tegenwerking, bedrog en vertraging van elkaars projecten. Dat speelde vooral tussen 1730 tot 1780 toen vader en zoon Van Doeveren als inspecteur-generaal van 's lands zeewerken een grote stem hadden in Staats-Vlaanderen met als dieptepunt de gang van zaken vanaf 1736 rond het Passegeuleproject. Maar ook de relaties tussen ingenieurs en hun directeuren kon te wensen overlaten waarbij de eersten veelal progressiever waren dan hun directeuren zoals Wiltschut *versus* Van Bommelen en Van Dun. Aanvaringen tussen ego's zien we ook terug in de slinkse handelswijze van de Hulster magistraat nopens De la Rocque in 1747 en daarna.

Het gebrek aan samenwerking en eendracht tussen de belanghebbenden was funest en werkte vertragend, frustrerend en kostenverhogend. Van Coehoorn, Wiltschut, Dumoulin en Van Suchtelen waren hun tijd vooruit met hun voorstellen om tot een allesomvattend verdedigingsplan voor Staats-Vlaanderen te komen. Maar zij moesten opboksen tegen een overwegend conservatieve gevestigde orde die onder de vlag van kostenbesparing de Raad van State voor zich wist te winnen.

De gesignaleerde slechte relaties tot in de achttiende eeuw in combinatie met machtsmisbruik, na-ijver en competitie zijn kenmerkend voor de vroegmoderne staat die nog onvoldoende ontwikkeld was met een weinig gecentraliseerde overheid en zonder goede controle op de ambtenaren.[7]

Een bijzondere groep belanghebbenden waren de gedupeerden zoals de hoofdingelanden, kleine ingelanden en ingezetenen. Elk van deze groepen werd anders getroffen en ook van overheidswege werd verschillend met hen omgegaan. Voor de gedupeerden waren de militaire inundaties ruïneus en net zo ingrijpend was menig militair ondersteunend werk om inundaties te faciliteren. De kleine ingelanden waren eigengeërfde boeren maar hun aandeel was als gevolg van de troebelen en stormvloeden in de vijftiende en zestiende eeuw drastisch verminderd in het poldergebied. Zij bleken kwetsbaar vanwege hun beperkte financiële middelen. De grote massa van de gedupeerde ingezetenen betrof pachtboeren, landarbeiders en kleine neringdoenden die afhankelijk van hun welstand, huis, lijf en goed bezaten en evenals de eigengeërfde boeren veel of alles te verliezen hadden. De grote ingelanden waren aanvankelijk abdijen en de vorst. Na de zestiende eeuw vielen de abdijen grotendeels weg en stapten particulieren zoals hoge ambtenaren en militairen in.

Een unieke categorie van gedupeerden zijn de hoofdingelanden, merendeels grootgrondbezitters die niet in het getroffen gebied woonden. Zij waren immers ook betrokken bij de besluitvorming daar zij gewoonlijk voor het merendeel van de kosten van de militaire werken opdraaiden. Bij nieuwe bedijkingen waren militaire werken en eisen opgenomen in het bedijkingsoctrooi. Werken in bestaande polders werden eveneens zoveel mogelijk bij de ingelanden neergelegd omdat zij er profijt van zouden hebben. Dat was onder andere bij de aanleg van de Aardenburgsevaart in 1690 het geval. De nieuwe oostsluis bij Sluis kwam echter voor rekening van de Staat. Bij de militaire bedijkingen van eind achttiende eeuw probeerde de Raad van State de ingelanden over te halen om mee te doen vanwege de grote oppervlakten landbouwgrond die met die projecten gewonnen zouden worden. Op die manier konden de bedijkingskosten voor een belangrijk deel op hen afgewenteld worden. De zuiver militaire werken zoals sluizen en sassen kwamen voor rekening van de staat. Na 1790 probeerde de Staat tevergeefs de inge-

[7] Meer hierover in 't Hart, *The making of a bourgeois state.*

landen ertoe te bewegen de kosten voor de inundatietragels van de kleine inundaties voor hun rekening te nemen. Ze zouden dan schadeloos worden gesteld bij een eventuele inundatie.

Bij de militaire inundaties in de veertiende en vijftiende eeuw hield het militair gezag op geen enkele wijze rekening met de gedupeerden. De ingezetenen verloren alles en de landeigenaren moesten een flinke (financiële) veer laten. Dit was in de veertiende eeuw het geval met de abdij Ten Duinen in de parochies Hengstdijk en Ossenisse die over voldoende financiële veerkracht beschikte. Voor de kleine ingelanden en andere ingezetenen leidden de inundaties en oorlogshandelingen tot grote armoede daar er afgezien van pachtkwijtschelding nauwelijks sprake was van compensatie. Bij rampen veroorzaakt door grote overstromingen speelde de Vlaamse graaf wel een actieve rol.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog verloren veel religieuze instellingen en vermogende particulieren hun bezittingen en konden pas decennia of eeuwen later bij herdijking hun rechten opeisen. De moeren en de polders raakten zo goed als ontvolkt. De stad Oostburg lag van 1583 tot 1604 verlaten. Slechts het noorden van het Hulsterambacht en het Eiland van Cadzand bleven gespaard. De hoge zandgronden hadden zwaar te lijden van de voortdurende troepenbewegingen en de brandschat. De eigendommen van de abdijen Ten Duinen en Ter Doest in het Hulsterambacht gingen zonder schadevergoeding over naar het huis van Oranje-Nassau. De inundaties werden door de leiders van de opstand en later ook in regeringskringen gezien als een beschermingsmaatregel tegen een vreemde overheersing van hun ingezetenen. Hierin is een duidelijke parallel aanwezig met de situatie tijdens en na de inundaties van 1572 en de jaren erna tijdens de gevechten tussen de Spaanse troepen en de rebellen in Zuid-Holland.[8] Vanuit die redenering werd de bouw van fortificaties in die tijd al (groten)deels afgewenteld op de ingelanden en ingezetenen, zoals bij de aanleg van de fortificatie Cadsandria in 1622.

De relatie van de hoofdingelanden tot het militair en burgerlijk gezag veranderde van meegaand en berustend gedurende de tweede helft van de Tachtigjarige oorlog tot tegenwerkend daarna. Tijdens de oorlog werden de militaire eisen zonder morren geaccepteerd, immers, de bedijkers waren vaak leden uit de Zeeuwse en Hollandse top en hoge militairen. Na de oorlog veranderde hun houding. Toen trad er belangenverstrengeling op. Voor de ingelanden was een bedijking een investering met een verdienmodel zodat zij zo weinig mogelijk kosten wensten te maken, zeker niet in vredestijd. Zij droegen ook de risico's als een bedijking mislukte zoals bij de Beoostenblij-Benoordenpolder in 1596 en de Kieldrechtpolder in 1687. In de grensstrook namen vooral gefortuneerde Vlamingen deel aan de bedijkingen.

De ingelanden probeerden onder voorschriften uit te komen, ze af te zwakken, te dralen met de uitvoering of die zelfs op de lange baan te schuiven. Dit leverde conflicten op met de lokale militaire bevelhebbers als die niet tot de ingelanden behoorden. Hoe een en ander ontwikkelde hing dus sterk af van wie de ingelanden waren. Om hun risico in het bedijken te verkleinen, bedongen zij in hun aan de Staten-Generaal gerichte octrooiaanvragen vrijdommen van lasten. De belangrijkste argumenten waren de inkomsten voor de Staat die een bedijking op termijn zou opleveren, het grote vereiste kapitaal van de investeerders en het minimale financiële risico voor de Staat.

Tijdens de Hollandse Oorlog ondervonden het militair en burgerlijk gezag last van de veranderde houding van de ingelanden van de geïnundeerde polders. Zij kwamen op voor bun belangen en werden steeds militanter. Veelal trokken ze aan het kortste eind, maar door enkele commandanten werden ze gehoord zoals bij Aardenburg waar ze de inundatie met tragels mochten indammen. Dat gebeurde ook aan weerszijden van het nieuw ontstane Moerspui. De beperking van schade aan bodem en gewassen kwam ook de ingezetenen ten goede. Veel aandacht werd verder niet aan hen geschonken.

[8] Kreike, *Scorched earth*, 26-37.

De herdijkingen na de Hollandse Oorlog verliepen bij Hulst en rondom fort Moerspui lang niet zoals de andere partijen dat wensten door de weigerachtige houding van de ingelanden. Dat zorgde voor forse vertraging en uitstel. De (vooral Zuid-Nederlandse) ingelanden hielden voet bij stuk als ze te veel concessie moesten doen ten koste van hun profijt. Die van Kieldrecht wisten in 1680 zelfs hun zin door te drijven met de belofte later aan de Haagse wensen te voldoen, tot de natuur daar een stokje voor stak. Vrijwel elke beslissing werd in feite een compromis, ondanks de spierballentaal vanuit Den Haag. De hoofdingelanden waren stuk voor stuk kapitaalkrachtige, machtige personen met een omvangrijk politiek netwerk zowel in de Republiek als in Brussel. Daar de Raad van State meestal op zwart zaad zat, verkeerde die in een weinig benijdenswaardige positie bij het afdwingen van voorwaarden.

Een heikel punt was de weinig reële wens van de ingelanden gevrijwaard te blijven van nieuwe inundaties als ze aan militaire werken bijdroegen. De enkele keer dat dit werd toegezegd, werd de belofte verbroken zoals de in 1700 herdijkte Ferdinanduspolder in 1702 overkwam. Dat schaadde het vertrouwen in de overheid.

Anderzijds kwamen ingelanden ook met tegenvoorstellen, veelal gebaseerd op minimale kosten naast een redelijke waarborg van de door de overheden gewenste defensie. Nu stuurde de Raad van State gecommitteerden om te onderhandelen en minder om zaken af te dwingen.

In 1830 en daarna werd kolonel Ledel fors tegengewerkt door de Belgische ingelanden waarbij ze hun relaties tot op hoog niveau inschakelden. Hij trok zich daar niets van aan daar hij gesteund werd door koning Willem I.

Verzoeken tot schadevergoeding of lastenverlichting werden in de Republiek tot de Oostenrijkse Successieoorlog meestal afgewezen. Daarna waren er vaker tegemoetkomingen maar die stonden zelden in verhouding tot de gemaakte kosten. In Staats-Vlaanderen waren de schadevergoedingen pas na afloop van de Keteloorlog met zijn zinloze inundaties royaler. De inundatieschade in West-Zeeuws-Vlaanderen na 1839 werd maar deels vergoed. In de Zuidelijke Nederlanden werd daar mogelijk coulanter mee omgesprongen maar dit is onvoldoende onderzocht. Voor de inundatieschade veroorzaakt door de Staatse inlaat van zeewater bij het fort Liefkenshoek in 1672 en 1673 en die in de westelijke Zwinstreek in 1708 ontvingen de betrokken polders van het Wase hoofdcollege en Vrije van Brugge een schadevergoeding. Ook na de inundaties van 1914, 1916 en 1944 werden hier schadevergoedingen uitgekeerd.

Schadeloosstelling aan de ingelanden was er vanaf de Spaanse Successieoorlog voor de aanleg van inundatie- en andere verdedigingswerken, zoals rondom Sluis en langs de Nieuw-Passegeule voor het onteigenen van hun gronden. Dat bleek een kostbare zaak en het kon lang duren eer het geld werd uitgekeerd. Ook dat ondergroef de onderhandelingspositie van de Staatse gecommitteerden met de ingelanden.

Tijdens de Spaanse- en Oostenrijkse Successieoorlog werd het gangbaar om het binnendijks te inunderen gebied in te perken met tragels en liniedijken. De hele polder zou dan bijdragen in de inundatieschade. Waarschijnlijk was dit op voorspraak van Van Coehoorn.

Op het eind van de achttiende eeuw resulteerde het voorgaande in zogenaamde kleine inundaties. Dit beperkte de inundatieschade aan de gewassen en de bodem. Overigens kwam dat ook de inundatiesnelheid ten goede. Mits de polders bijdroegen in de financiering konden ze bij inundatieschade buiten de kleine inundatie rekenen op tegemoetkomingen.

Op het eind van de Tweede Wereldoorlog kregen de waterschappen en Rijkswaterstaat het bij de bezetter voor elkaar de inundatieschade te beperken. Na de oorlog waren er aan beide zijden van de grens compensatieregelingen.

Lijdzaam verzet van de ingezetenen begon een rol te spelen vanaf 1672. Onduidelijk is of dat door het polderbestuur werd gestimuleerd. Zo trachtten de boeren zoveel mogelijk de schade te beperken door clandestien kaden op te werpen (Ferdinanduspolder oktober 1785), de coupures te dichten (Ferdinanduspolder september 1784) en houten kokers te steken om de

inundatie af te tappen (Sint-Anna ter Muiden maart 1745). Dit bood tijdelijk soelaas daar steeds herstel werd afgedwongen.

De Staten-Generaal verboden elke vorm van afdracht aan de Franse brandschat zonder bescherming tegen represailles te bieden. Dit typeert de houding ten opzichte van de bewoners van de Generaliteitslanden. In de praktijk kwam het neer op een dubbele afdracht wat de armoede verder vergrootte. Achter de inundaties waren de plattelandsbewoners enigszins beschermd maar in de geïnundeerde gebieden en die ten zuiden ervan was de bescherming minimaal.

Samengevat, bij het stellen van militaire inundaties en de aanleg van faciliterende infrastructuur was een gemêleerd gezelschap aan belanghebbenden betrokken. De relaties tussen de direct betrokkenen, militair en burgerlijk gezag *versus* hoofdingelanden ontwikkelden zich van een zuivere *top-down* constructie naar een bredere constructie waarbij soms gedwongen rekening werd gehouden met elkaars belangen. De ingezetenen met wiens lot geen rekening werd gehouden, profiteerden daar ook van en van de werkverschaffing. Hun emancipatie leidde tot lijdelijk verzet. De relaties over de grens waren stroef vanwege de Staatse beheersing van vrijwel alle suatiesluizen. De samenwerking tussen deskundigen, het militair en burgerlijk gezag was doorheen de geschiedenis vaak ver zoek wat verlammend werkte op de besluitvoering.

Militaire inundaties konden offensief of defensief zijn. Zij hadden primair als doel het versterken van een eigen positie achter een niet of nauwelijks te passeren gebied zonder dat daarvoor langere tijd een grote en dure troepenmacht nodig was. De inundaties maakten het terrein onbegaanbaar en kon tevens verdediger en aanvaller van zoetwater en andere hulpbronnen beroven. Om vijandelijk oversteken in de kiem te smoren, moest een verdediger voortdurend over de volle lengte van de linie de bewegingen van de tegenstander observeren. Dat noodzaakte tot het onderhouden binnen oogbereik van elkaar van wachtposten. Naast een bezetting op de toegangen waren veel manschappen nodig als wachtpost wat steeds de achilleshiel bleek. De aanvaller verkeerde tijdens de oversteek in een kwetsbare positie en was gebaat bij onzekerheid en verwarring over de locatie.[9]

Een militaire inundatie was defensief als deze een aanvaller buiten de reikwijdte van de verdedigingswerken probeerde te houden. Het onderwater zetten van een gebied om de bevoorrading (over water) veilig te stellen zoals gedaan werd in 1490 bij Damme, is ook een defensieve inundatie.

Een inundatie was offensief als maatregel om de vijand uit een gebied te verjagen om zo het beleg van een vesting te breken, om het front te versmallen en het te isoleren met als doel het uithongeren van de verdediger.

De laatmiddeleeuwse inundaties beschouwen we min of meer als offensief daar het overwegend strafcampagnes waren voor zogenaamde collaboratie met de vijand of de vernietiging van vijandelijke hulpbronnen als doel hadden, een verbrande-aarde-strategie.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog kwamen defensieve en offensieve inundaties voor naast inundaties die beide doelen dienden. Voor een overzicht zie tabel 16.2.

Defensieve inundaties ter verdediging van vestingen of forten werkten vertragend maar konden met uitzondering van Terneuzen en Liefkenshoek die aan diep vaarwater lagen de inname niet tegenhouden. Het vaarwater werd gedomineerd door de Zeeuwse vloot.

Na 1645 consolideerden beide partijen hun posities. Van west naar oost lag een buitendijkse waterlinie. Met het bezit van de verworven gebieden en waterwegen beperkte de Republiek de maritieme mogelijkheden van het Spaanse bewind.

De doorstekingen en waterinlaat gedurende de Hollandse Oorlog, de Spaanse en Oostenrijkse Successieoorlog moesten een waterlinie scheppen zuidelijk van de vestingen Sluis,

[9] Zie hiervoor Mantel, *Inleiding*, 98-101; Wijn, *Het krijgswezen*, 456-457.

IJzendijke, Sas van Gent, Hulst, rond fort Liefkenshoek en het Committimus ter voorkoming van de Franse verovering en brandschat. In 1672 hadden alleen bij Aardenburg de inundaties effectief dienst. Elders werd niet gestreden. Tijdens de Spaanse Successieoorlog was dat alleen bij Hulst zo. In beide gevallen bleek de combinatie van inundatie en een sterk gemotiveerde verdediging ontmoedigend te werken op de aanvallers. Bewijst dat het nut van de inundaties? Of was Noord-Vlaanderen tijdens de Hollandse Oorlog en Spaanse Successieoorlog voor de Fransen van ondergeschikt belang en de moeite van een al te grote inspanning niet waard? Was de hogere legerleiding toch vooral uit op een snel succes?[10] De grensoverschrijdende inundaties rond Sluis tijdens de Spaanse Successieoorlog consolideerden met succes de door de Staatsen ingenomen steunpunten en beschermden de als uitvalsbasis voor de Hollandse brandschat gebruikte vesting.

Tabel 16.2.
Overzicht inundaties Tachtigjarige Oorlog

Jaar	Streek	Type	Doel	Resultaat
1583 ± 18 okt	Damme	defensief	viv	mislukt
1583 ± 1 aug	twv Sluis	defensief	viv	mislukt
1583 najaar	Sluis – Bewester- en Beoosteree	defensief	viv	mislukt/vertraging
1583 najaar	Oostburg-Breskens	defensief	vgs	geslaagd
1583 najaar	Gentse Lieve	defensief	viv	mislukt
1583 26 okt	Linkerscheldeoever	defensief	viv	mislukt/vertraging
1583 na 6 nov	Terneuzen	defensief	viv	geslaagd
1584 febr	Saeftinghe	defensief/offensief	viv/vgs	mislukt/geslaagd
1584 ± mrt	Doelpolder	defensief/offensief	viv/vgs	mislukt/geslaagd
1584 10 mei	Campen	defensief/offensief	vic/vgs	geslaagd/mislukt
1584 jun/jul	Othene-Willemskerke	defensief	vic	geslaagd
1584 jul	Assenederambachtt	offensief	ov	mislukt
1586 17 jul	Landdijk Buucxgate	defensief	con	geslaagd
1587 jun	Liefkenshoek	defensief	con	geslaagd
1591 apr	Hulst	defensief	viv	mislukt
+1591 27 aug	Kallo	defensief	rd	geslaagd
1596 jun/juli	Hulst	defensief	viv	mislukt
1604 mei	Waterlanden	defensief	con	geslaagd
1621-22 12 sep	Vrije Sluis	defensief	con	geslaagd
1632 jul	Fort Sint-Anna	offensief	ivf	geslaagd
1633	Philippine	offensief	vf	geslaagd
1634 najaar	twv Sluis	defensief	con	geslaagd
1635 ± 5 sep	fort Sint-Isabella	defensief	viv	geslaagd
1640 mei	Damme	defensief	viv	geslaagd
1644 ± jul	Sas van Gent	defensief	viv	mislukt

Toelichting:
Overzicht van de gestelde inundaties gedurende Tachtigjarige Oorlog met per geïnundeerd gebied het moment van doorsteken van de dijken, het type van inundatie, het doel waarom de inundatie werd gesteld en in hoeverre de betreffende inundatie geheel of gedeeltelijk is mislukt of geslaagd. De gebruikte afkortingen in de kolom met het doel zijn: viv = voorkomen inname vesting, con = consolidatie veroverd gebied, vgs = voorkomen gebruik als springplank, ov = ontzet vesting, vf = versmallen aanvalsfront, if = isoleren fort, rg = rugdekking. Sommige inundaties dienden meerdere doelen.

[10] De bestudering van het materiaal in de *Bibliothèque Nationale de France* in Parijs en de *Archives de la Défense* in Vincennes kan hier mogelijk een bevredigender antwoord op geven.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog waren de Vlaamse Bedmarlinie en de kanalenlinies geen partij voor de aanvallers of ze nu Staats of Frans waren en ze konden ook de brandschat van die partijen niet te voorkomen. De linies moesten een inval vanuit de Republiek voorkomen en de coalitietroepen konden zich er achter terugtrekken. Toen de coalitie verbroken werd, moesten de kanalenlinies ook de Franse brandschat stoppen.

In 1747 leek Noord-Vlaanderen wel een grote Franse militaire inspanning waard. De door opslibbing minder effectieve inundaties, het te laat op gang komen van het werk aan essentiële verdedigingswerken, de blunders van lokale bevelhebbers, de aanwezigheid van onvoldoende Staatse troepen en de ongekend grote Franse overmacht droegen bij aan de verovering van Staats-Vlaanderen. De Oostenrijkse kanalenlinies en Staatse inundaties vormden geen obstakel voor het Franse leger. In Staats-Vlaanderen was bij Sluis een ingenieus op inundaties gebaseerd verdedigingsstelsel ontwikkeld maar het werk aan enkele essentiële verdedigingswerken was in 1747 niet gereed. De Fransen maakten bij Sluis, Philippine, Sas van Gent en Hulst gebruik van de dijken om hun approches door het geïnundeerd gebied te maken. De Passegeulelinie was te smal en bleek mede door het tolereren van het wantij een fiasco. Opslibbing had het buitendijkse bij Hulst minder doeltreffend gemaakt. Toch moesten de Fransen zware strijd leveren om de voorposten te veroveren. Blunders van de lokale bevelhebbers droegen bij aan de vlotte verovering van Axel, Sas van Gent en de Passegeulelinie.

De povere resultaten in 1747 van de inundaties en de verdediging in het algemeen kunnen verder worden verklaard doordat de Franse bevelhebbers goed waren voorbereid. De Fransen bezaten plattegronden van de meest essentiële verdedigingswerken en polders. De bestudering van de Franse spionagerapporten kan meer duidelijkheid scheppen en mogelijk een antwoord geven op de vraag waarom de Franse veroveringen bij de Westerschelde ophielden en Zeeland buiten schot bleef. Welke rol speelde Staats-Vlaanderen in de Franse strategie? Is er een relatie met aspiraties voor de Antwerpse haven? Deze vragen rechtvaardigen toekomstig onderzoek.

De zwakke troepenbezetting achter de linies speelde tijdens de achttiende-eeuwse conflicten de aanvallers in de hand. De regering in Den Haag achtte Staats-Vlaanderen van onvoldoende belang om naast de statische verdedigingsmiddelen een grote inzet van troepen en materieel te rechtvaardigen. In Zeeland was dat niet anders. Ondanks al het verbaal geweld naar Den Haag toe voelde men zich in Middelburg voldoende veilig achter de Westerschelde. De geringe prioriteit vinden we terug in de order in 1794 om het oosten van Staats-Vlaanderen op te geven en aan de Fransen te schenken waarna de inundaties mochten worden afgelaten.

In 1831 en daarna dienden de inundaties van Ledel om Walcheren en Beveland te vrijwaren van een Belgische landing en mocht dat mislukken om tijd te winnen voor een veilige terugtocht. Hij zag echter kans Zeeuws-Vlaanderen voor het koninkrijk te behouden. Nederland kon tijdens de onderhandelingen in Londen aantonen dat het daadwerkelijk gezag uitoefende in Zeeuws-Vlaanderen. Daarna dienden mogelijke inundaties zowel defensieve als offensieve doelen, zoals het in bedwang houden van Oost-Vlaanderen.

De Vlaamse inundaties in 1914 op de linker Scheldeoever dienden ter verdediging van Antwerpen maar waren geen partij voor de Duitsers. De door de Duitsers als onderdeel van de *Hollandstellung* en *Antwerpen Stellung* ontwikkelde inundaties zijn niet gebruikt.

De Duitse inundaties in Noord-Vlaanderen in 1944 moesten een geallieerde inname van de Scheldemond verhinderen en de veilige aftocht van het vijftiende Duitse leger mogelijk maken. Dat eerste mislukte maar vertraagde de geallieerde opmars en het tweede was een succes. De inundaties konden de geallieerde inname van de Scheldemond niet voorkomen maar zorgden voor aanzienlijk oponthoud. Het stelde de Duitsers in staat hun troepen snel de Westerschelde over te brengen om te worden ingezet bij Arnhem, wat mede leidde tot het mislukken van de operatie *Market Garden* om de grote rivierbruggen bij Nijmegen en Arnhem te veroveren. Dit deed de bevrijding van overig Nederland opschorten en dat leidde, mede door de Duitse maatregelen én het strenge winterweer, tot de Hongerwinter.

Samenvattend, in hoeverre de inundaties effectief waren en aan hun doel hebben beantwoord, was per conflict en per deelgebied vaak verschillend. De offensieve inundaties beantwoordden steeds aan hun doel. Defensieve inundaties om de inname van een vesting of fort te verhinderen hadden zelden succes zeker als hulp van buitenaf uitbleef of bij een overmacht. Als middel tot vertraging waren ze doorgaans effectief, met name als de verdediging gemotiveerd was. Het voorkomen, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, dat de Spaanse vijand de Westerschelde zou oversteken lijkt geslaagd maar het is twijfelachtig of de Spanjaarden dat voornemens waren. De doelmatigheid van de buitendijkse waterlinie nam gedurende de achttiende eeuw snel af waarop onvoldoende werd geanticipeerd. In enkele conflicten speelde de besluiteloosheid van lokale bestuurders en bevelhebbers een negatieve rol. Steeds was de troepenbezetting achter de linies te zwak. Niet onbelangrijk is dat de militaire strategen na de Tachtigjarige Oorlog volledig voorbij gingen aan de Franse aanvalsstrategie en voorkennis van het terrein.

In de beschouwde periode was de oorlogsvoering overwegend seizoensgebonden. Dat werd grotendeels veroorzaakt door de gebrekkige infrastructuur die afhankelijk was van de terreingesteldheid, de weersomstandigheden en de bevoorradingslijnen. Gedurende de winter lagen de troepen in hun winterkwartieren en in de loop van het voorjaar kwam de oorlogsmachine weer op gang. Afhankelijk van de weersomstandigheden en de progressie van de aanvallende partij ging de strijd tot in september of oktober door.

Voor een verdediging met een waterlinie was het zomerseizoen een weinig gunstig seizoen vanwege relatief lage waterstanden en beperkte neerslag. Het doorsteken van dijken, het inlaten van zeewater of het ophouden van zoetwater sorteerde het meeste effect bij hoge waterstanden en veel neerslag en dat was meestal in het late najaar, in het stormseizoen. Daarnaast waren en zijn de hoogwaters tijdens de zomer gemiddeld lager dan die in het winterhalfjaar. De weersomstandigheden (overheersende westenwinden) veroorzaken een extra verhoging in het najaar en de winter maar minder in het late voorjaar en de zomer.

Het verschil in de hoogwaterstand en het polderniveau bepaalde de snelheid van vullen van de inundaties en van het inundatiepeil. Dit verschil was bij de polders vrij gering doordat die doorgaans op gemiddeld hoogwater waren bedijkt.

Om dit te ondervangen begon de Raad van State na de Tachtigjarige Oorlog tijdens perioden van oplopende spanning orders te geven om op het eind van de winter of eerder de sloten en kreken binnen de binnendijkse inundatiebekkens tot de rand te vullen. Mocht het tot de volgende stap komen dan was minder zeewater nodig en dat bespaarde tijd. Maar dat loste lang niet alle problemen op.

Tijdens hoogzomer en doodtijperioden kon het stellen van inundaties en het vasthouden van het gewenste peil problemen geven wat soms leidde tot het afgraven van polderdelen als remedie. De relatief lage hoogwaters en meer kans op oostenwinden en droogte, dus meer verdamping ‘s zomers kon inunderen zelfs tijdens springtij problematisch maken en tijdens doodtij praktisch onmogelijk, zoals begin juli 1794 in de Beoosten- en Bewestenblijpolder bij Axel bleek. Het afgraven van hoogtes werd onder andere uitgevoerd bij Sint-Anna ter Muiden, Sas van Gent en Breskens. Buitendijks verminderde de defensiewaarde tijdens doodtijperioden door uitdroging en verharding van de schorbodem.[11].

In het zeldzame geval dat ’s winters campagne werd gehouden, hielden de verdedigers hulpmiddelen op voorraad om het ijs op de grachten of de inundatiekanalen te breken. Dat laatste gebeurde december 1784 achter de inundatiesluis van fort Boerenmagazijn. In de Hollandse waterlinie vertraagde men het bevriezen door het inlaten en aftappen van water. Was eenmaal een ijslaag ontstaan, dan kon men die door het ‘spelen met het water’ dat wil zeggen het waterpeil eerst verlagen en daarna verhogen, laten scheuren.

[11] In het Verdronken Land van Saeftinghe is dit thans een normaal verschijnsel.

Samenvattend, er was wat betreft het stellen en handhaven van de inundaties een discrepantie tussen het beoogde doel en de effectiviteit van het middel. Gedurende het winterhalfjaar waren de waterstanden binnen- en buitendijks juist het gunstigst maar dan werd doorgaans geen oorlog gevoerd. Gedurende het zomerhalfjaar was dit precies omgekeerd. Dit werd versterkt doordat de relatieve zeespiegel en het niveau van het maaiveld weinig uiteen liepen.

Nu het doel en de effectiviteit van militaire inundaties nader zijn geanalyseerd, kunnen we ons afvragen hoe ze zich verhielden tot de factor tijd, en dan met name tot de tijdsduur benodigd voor het stellen van militaire inundaties. Men moest tijdig beginnen zodat ze bij de aankomst van de vijand op niveau waren. Duidelijk is dat hoe sneller een inundatie werd gesteld, hoe effectiever het als wapen in de strijd kon zijn. Een en ander hing af van de informatie over de bewegingen van de vijand die op een bepaald moment voorhanden was, de *intelligence*. Door het ontbreken van voldoende exacte gegevens (zie bijlage 8) dienen we ons te beperken tot de grote lijn en wat algemeenheden.

Het doorsteken op zich van de dijken tijdens de Tachtigjarige Oorlog kostte weinig voorbereidings- en uitvoeringstijd. Binnen enkele dagen nam het getij volledig bezit van het achterliggende gebied.

Het graven van coupures met versterkte randen of de aanleg van een plasberm erin kon met voldoende mankracht en materiaal binnen één of uiterlijk twee getijcyclussen worden gerealiseerd. Het was meer werk dan een gewone dijkdoorsteek maar men kreeg er een beheerste inundatie mee.

De vulsnelheid van de eerste binnendijkse inundatiebekkens door sluizen tijdens de Hollandse Oorlog is onbekend. Het gebeurde vroegtijdig in het voorjaar en in het najaar werd het water afgelaten. Om tijd te winnen en vanwege een tekort aan zoetwater verliep het ophouden en inlaten van water met sluizen vanaf 1700 in fasen met een voorbereidingspeil en een volledig inundatiepeil. Dat laatste peil werd in 1702 ten zuiden van Hulst binnen enkele dagen bereikt.

De door deskundigen geschatte tijdsduur gedurende de achttiende eeuw benodigd voor het vullen van zeewaterbekkens en met name de gecombineerde bekkens was variabel. Doorgaans werd het geschat op twee tot vier etmalen, wat afhankelijk was van het oppervlak. Daarvoor moest wel steeds het voorbereidingspeil zijn gerealiseerd. Maar het verliep zelden op de manier zoals dat de Raad van State was voorgespiegeld. In 1747 duurde het vullen van de inundatie rondom Philippine bijvoorbeeld acht etmalen, waar Van Doeveren het op drie tot vier etmalen had geschat.

Wiltschut berekende voor het vullen van de 900 hectaren metende Bewesteree-Benoordenpolder door twee zeesluizen tot een hoogte van bijna 0,6 meter in 1743 een periode van twee hoogwaters. De afloop is onbekend.

Binnen de generale bedijking tussen Sas van Gent en Hulst schatte De Freijtag in 1794 het op peil brengen van de kleine inundatie op twee weken. Tussen Axel en Hulst zou dat door de aanhoudende droogte en het lage getij vier weken worden. In de Canisvlietpolder was een giertij voldoende om de kreken in drie dagen te vullen.

Ledel ondervond vanaf augustus 1830 weinig problemen met het stellen van zijn binnendijkse inundaties. Binnen een of twee dagen was het inundatiepeil bereikt.

In 1914 wisten de Belgische ingenieurs met beperkte middelen binnen dertien dagen de inundatiebekkens (4.200 ha) op de linker Scheldeoever te vullen.

Het stellen van inundaties in de kleipolders van Noord-Vlaanderen kon een moeizame operatie zijn en was zelden gespeend van oponthoud. Oorzaken waren het verkeerd inschatten door het militair opperbevel van de situatie. Ook het getij en de weersomstandigheden konden tegenwerken en daarmee werd onvoldoende rekening gehouden. Een derde oponthoud werd veroorzaakt door omkoping en sabotage door de ingelanden en of ingezetenen om een inundatie te voorkomen. De goede werking van een inundatiesysteem viel of stond bij de goede werking

van alle onderdelen. Daaraan mankeerde het veelvuldig door gebrek aan onderhoud maar ook door veronachtzaming in tijden van vrede.

Ondanks alle oponthoud waren de binnendijkse inundatiebekkens vrijwel steeds tijdig op niveau bij een aanval. De tijdsduur benodigd voor het vullen ervan staat dus zo goed als los van hun effectiviteit in het verloop van de strijd.

Samengevat, bij de binnendijkse inundaties bepaalden de getijkarakteristieken de factor tijd en daarmee de effectiviteit. Vandaar dat spoedig werd overgegaan tot het werken in fasen, afhankelijk van de mate van dreiging. Dat werkte sneller en efficiënter en het kwam enigszins tegemoet aan landbouwbelangen. Binnendijkse bekkens waren doorgaans alleen in het zomerhalfjaar gevuld en mochten in het najaar aflopen. Op den duur werd het inunderen op een meer systematische en wetenschappelijke manier aangepakt. Toch kon het inunderen door allerlei factoren die oponthoud veroorzaakten een moeizame operatie zijn. De benodigde tijd was erg variabel en toont bijvoorbeeld in tegenstelling tot bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie geen trend.[12] Daar de inundaties vrijwel altijd tijdig gereed waren, staat de vultijd los van hun effectiviteit. Wat betreft het buitendijkse speelde de factor tijd minder. Na het doorsteken van een dijk was het maar een kwestie van enkele dagen voor een polder onbegaanbaar was.

16.5. De relatie tussen militaire inundaties en het landschap

Tussen het stellen en voorbereiden van inundaties en het landschap waarin dat plaatsvond bestaan diverse relaties. Dat brengt ons tot het volgende cluster van vragen. Om wat voor oppervlakten aan geïnundeerd gebied gaat het en is hierin een ontwikkeling te herkennen? Is er een patroon te herkennen qua oppervlak en of qua verdeling tussen de verschillende typen van inundaties? Hoe was de impact van het stellen van militaire inundaties en de aanleg van faciliterende infrastructurele werken op het landschap, zowel op korte als langere termijn en was hierin een ontwikkeling aanwezig? Hoe en wat was de sturende invloed van het landschap ten aanzien van militaire activiteiten zoals het stellen van inundaties en de aanleg van infrastructurele werken? Is ook hierin een ontwikkeling aantoonbaar?

De oppervlakten van het geïnundeerde gebied gedurende de opeenvolgende conflicten zijn hierna weergegeven in enkele tabellen en grafieken. Tabel 17.2. in bijlage 4 is een samenvatting van de tabellen over geïnundeerde oppervlakten die zijn opgenomen in de samenvattingen bij de hoofdstukken 4 tot en met 15. In de twee tabellen 16.3. en 16.4. zijn deze inundatiegegevens gepresenteerd als percentages. De twee grafieken 16.1. en 16.2. zijn op deze twee tabellen gebaseerd.

Tijdens de periode 1583-1586 werden in Noord-Vlaanderen circa 89.423 hectaren cultuurland geïnundeerd en buitendijks gebracht wat overeenkomt met ongeveer 86% van het totale gebied dat geïnundeerd kon worden. In de grafieken 16.1. en 16.2. is daarna een dalende trend in geïnundeerd oppervlak waarneembaar. Voor een belangrijk deel komt dat door de eerste bedijkingsgolf na de inundaties van 1583-1586, die liep tot het einde van het Twaalfjarige Bestand. Er werd toen vooral bedijkt buiten het deel van het buitendijkse dat in die tijd als het militair strategisch inundatiegebied of waterlinie werd beschouwd. Dat was een in breedte variërende strook van twee tot acht kilometer lopend van oost naar west door Staats-Vlaanderen van de Zwinmonding naar Saeftinghe. Daarna vond vanaf het eind van de Tachtigjarige Oorlog een tweede bedijkingsgolf plaats, maar die was deels binnen de buitendijkse waterlinie. Deze bedijkingen kregen tijdens de volgende conflicten een inundatiefunctie. Ze vervingen, als meer-

[12] In de Hollandse Waterlinie werd de tijd door aanpassingen vanwege de angst dat het inunderen niet snel genoeg zou verlopen tussen 1860 en 1880 teruggebracht van 26 naar 4 - 12 dagen eveneens door het werken in drie fasen met een voorbereidingspeil, voorlopig inundatiepeil en volledig inundatiepeil. Will, *Sterk water*, 83-84.

dere typen van inundatiebekkens, de door bedijking verloren gegane stukken buitendijkse waterlinie. Dat en het minder gebruik maken van doorstekingen verminderde het aandeel van de buitendijkse waterlinie in het effectief geïnundeerd oppervlak. Vanaf 1672 is de dalende trend van het buitendijkse aanzienlijk minder. Dit wordt veroorzaakt door de doorstekingen en landverlies (kaart 34) tijdens de Hollandse Oorlog en de hernieuwde belangstelling voor de buitendijkse waterlinies gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw onder vader en zoon Van Doeveren. Na de Hollandse Oorlog trad er nauwelijks meer landverlies op. Na de Keteloorlog vond een verdere daling plaats, van het buitendijkse gebied, door de militaire bedijkingen en de bedijkingen van de zeearmen erna. De overgang in verdedigingsstrategie van een buitendijkse naar een binnendijkse hoofdlinie valt echter nauwelijks op. Het effectief geïnundeerd gebied gedurende de conflicten vanaf 1672 tot 1944 daalde met slechts 10%. Gedurende die periode werd dus steeds teruggegrepen op het oorspronkelijke militair strategische inundatiegebied of

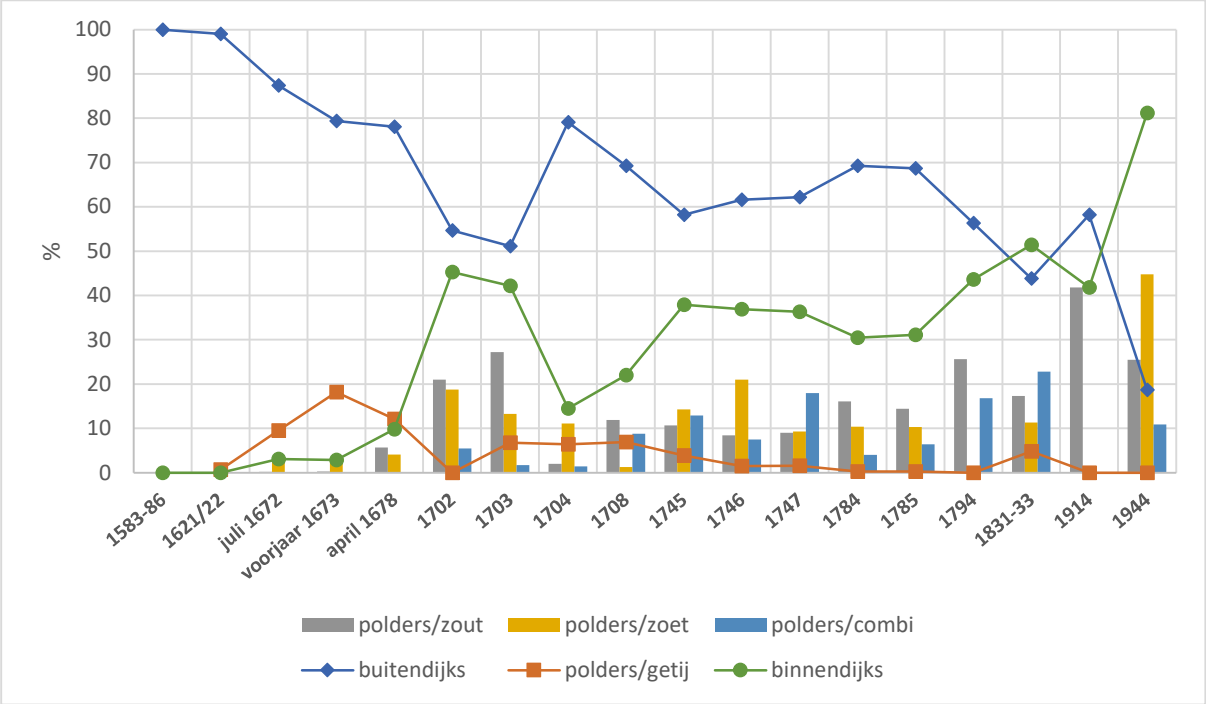
Tabel 16.3.
Procentueel aandeel van elk van de vijf inundatietypen

Nummer	periode	jaar	buiten dijks %	polders				inundatie (ha) (= 100%)
				Getij %	Zee %	Zoet %	Combi %	
1	Tachtigjarige Oorlog	1583-86	100					89.423
2		1621/22	99	0,7				56.457
3	Hollandse Oorlog	juli 1672	87,4	9,5	0,2	2.9		42.158
4		voorjaar 1673	79,4	18,2	0,3	2,6		46.908
5		april 1678	78,1	12,1	5,7	4,1		46.122
6	Spaanse Successie Oorlog	1702	54,7		21	18,8	5,5	48.246
7		1703	51,1	6,8	27,2	13,3	1,7	51.627
8		1704	79,1	6,4	2	11,1	1,4	33.394
9		1708	69,3	6,9	11,9	1,3	8,8	37.091
10	Oostenrijkse Successie Oorlog	1745	58,2	3,9	10,7	14,3	12,9	43.778
11		1746	61,6	1,5	8,4	21	7,5	41.357
12		1747	62,2	1,6	9,0	9,3	18	40.919
13	Keteloorlog	1784	69,3	0,3	16,1	10,4	4	32.864
14		1785	68,7	0,3	14,4	10,3	6,4	33.150
15	Franse tijd	1794	56,3		25,6	1,2	16,8	27.116
16	Belg. Opstand	1831-33	43,8	4,8	17,3	11,3	22,8	29.925
17	W.O. I	1914	58,2		41,8			10.041
18	W.O. II	1944	18,7		25,5	44,8	10,9	29.361

Toelichting:
Procentueel aandeel van de vijf inundatietypen op het totaal geïnundeerd oppervlak tijdens elk van de inundaties gedurende 360 jaar in Noord-Vlaanderen. Het getal in de laatste kolom is het totaal geïnundeerde oppervlak in hectaren = 100%.
Het totaal geïnundeerd oppervlak binnen een bepaald jaar van een conflict is op 100% bepaald. De oppervlakte in hectaren dat equivalent is aan die 100% staat in de laatste kolom vermeld. In de vijf andere kolommen wordt procentueel het aandeel gegeven dat elk inundatietype toen innam: het buitendijkse inundatiegebied (buitendijks), het aan getij onderhevige door verstevigde coupures beheerste deel van polders (getij), het deel met zeewaterinlaat (zee), het deel met zoetwater (zoet) en het deel dat met zowel zee- als zoetwater (combi) was geïnundeerd.

het nu wel of niet was bedijkt. Het aandeel buitendijks op het totaal neemt na de Keteloorlog met de aanleg van de grote militaire bedijkingen en verlaten van het concept van de buitendijkse hoofdlinie wel verder af. Qua oppervlak valt elk van de andere inundatietypen tot ongeveer 1794 in het niet vergeleken met de buitendijkse inundatie. Gezamenlijk echter maken ze wel een aanzienlijk deel uit. Na de beëindiging van de Keteloorlog in 1786 vonden, een uitzondering daargelaten zoals in 1831 bij de Borgerweertpolder, alleen nog binnendijkse inundaties plaats doch bleven de buitendijkse gebieden van invloed op de militaire activiteiten. Zo speelde met name de Braakman nog een rol als hindernis tijdens de bevrijding in 1944. Vandaar dat we het buitendijkse ook na de Franse tijd blijven meetellen als (permanent) inundatiegebied.

Grafiek 16.1.
Procentueel aandeel van de vijf typen inundaties uit tabel 16.3.

Toelichting:
Grafische weergave van het procentueel aandeel van de vijf typen inundaties uit tabel 16.3. gedurende 360 jaar in Noord-Vlaanderen. De verticale as geeft het percentage aan en de horizontale as de tijdschaal. De oppervlakte in hectaren die equivalent is aan 100% staat in de laatste kolom van tabel 16.3. vermeld. De extra toegevoegde groene lijn is de totaalsom van de binnendijkse inundaties en dus telkens de som van de staafdiagrammen.

Eenzelfde trend als bij het buitendijks inundatiegebied bemerken we ook bij de kortstondig met een beheerst getij geïnundeerde polders in het binnenland. Zoutwaterinlaat door sluizen en het ophouden en inlaten van zoetwater namen hun functie over. De trend werd alleen doorbroken gedurende de Belgische Opstand.

De inlaat van zeewater door sluizen vond vanaf 1678 meer en meer doorgang ondanks grote fluctuaties in het gebruik tussen de verschillende inundaties. Samen met de gecombineerde zout- op zoetwaterinundatie, waarbij zoutwater op een zoetwaterinundatie werd ingelaten om snel het gewenste peil te bereiken of bij een zoetwatertekort, werd zeewaterinlaat de meest toegepaste methode. Zoetwaterinundaties bleven vanaf de Spaanse Successieoorlog een substantieel deel van de militaire inundaties uitmaken. De toepassing van zeewater en zoetwater werd voornamelijk geografisch bepaald en hing samen met de neerslag, de zoetwatertoevoer

vanuit de hogere zandgronden en eventueel aanwezige kanalen. Tijdens de beide wereldoorlogen in de twintigste eeuw was alleen sprake van binnendijks inundatiegebied. Er zijn toen in het onderzoeksgebied geen zeedijken doorgestoken.

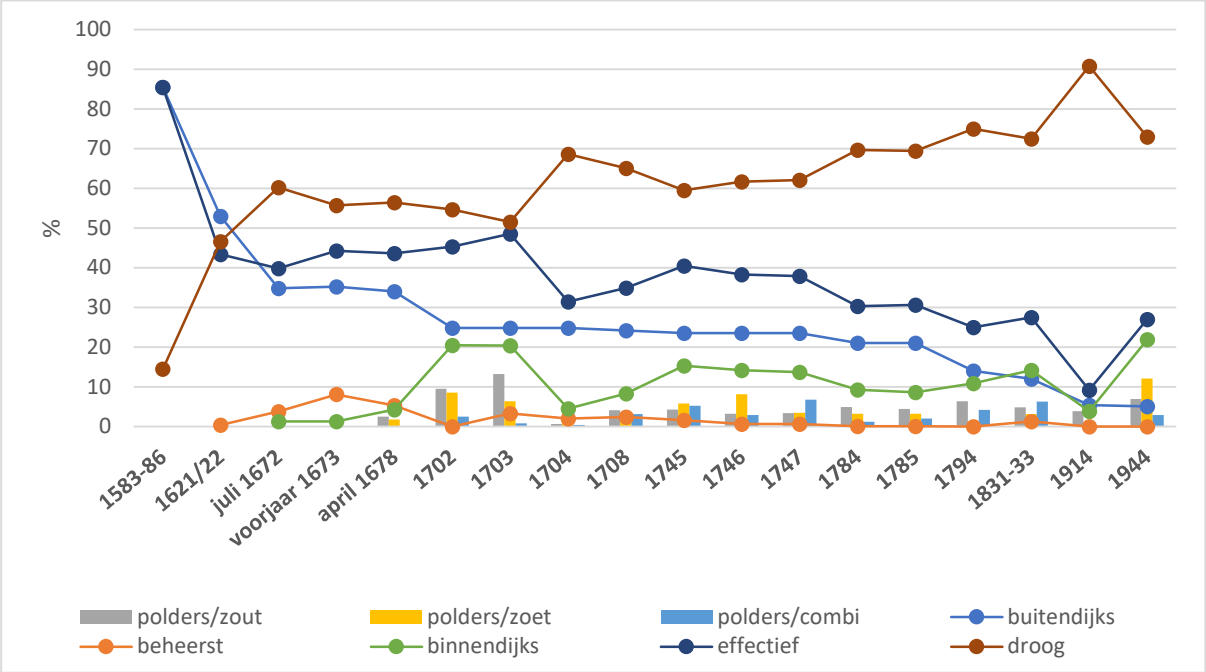
De militaire inundaties met doorstekingen in de jaren 1583-1586 hadden een desastreuze impact op het cultuurlandschap. Dankzij de opslibbing in het buitendijkse konden vruchtbare polders worden bedijkt. Een deel van de nieuwe polders bleef deel uitmaken van de militaire inundatiestrategie waarbij vaak zoutwaterinlaat aan te pas kwam. Geleidelijk ging dat over naar de toepassing van zoetwater al dan niet in combinatie met zeewater. Dit was in economisch opzicht minder desastreus alhoewel dat niet de belangrijkste drijfveer was.

Tabel 16.4.
Procentueel aandeel inundatietypen op het totaal te inunderen gebied

Nummer	periode	jaar	buiten dijks %	polders				effectieve inundatie %	Droog %	droog + inundatie (= 100%)
				Beheerst %	Zout %	Zoet %	Combi %			
1	Tachtigjarige Oorlog	1583-86	85,5					85,5	14,5	104.626
2		1621/22	53	0,4				53,4	46,6	105.778
3	Hollandse Oorlog	juli 1672	34,8	3,8	0,1	1,2		39,8	60,2	105.744
4		vj 1673	35,2	8,1	0,1	1,2		44,3	55,7	105.744
5		april 1678	34	5,3	2,5	1,8		43,6	56,4	105.744
6	Spaanse Successie Oorlog	1702	24,8		9,5	8,5	2,5	45,3	54,7	106.417
7		1703	24,8	3,3	13,2	6,4	0,8	48,5	51,5	106.417
8		1704	24,8	2	0,6	3,5	0,4	31,4	68,6	106.417
9		1708	24,2	2,4	4,1	1,1	3,1	34,9	65,1	106.417
10	Oostenrijkse Successie Oorlog	1745	23,5	1,6	4,3	5,8	5,2	40,5	59,5	107.979
11		1746	23,5	0,6	3,2	8,1	2,9	38,3	61,7	107.979
12		1747	23,5	0,6	3,4	3,5	6,8	37,9	62,1	107.979
13	Keteloorlog	1784	21	0,1	4,9	3,2	1,2	30,3	69,7	108.426
14		1785	21	0,1	4,4	3,2	2	30,6	69,4	108.426
15	Franse tijd	1794	14		6,4	0,3	4,2	25	75	108.696
16	Belg. Opstand	1831-33	12	1,3	4,8	3,1	6,3	27,5	72,5	108.696
17	W.O. I	1914	5,4		3,9			9,2	90,8	108.746
18	W.O. II	1944	5,1		6,9	12,1	2,9	27	73	108.828

Toelichting:
Procentueel aandeel van de vijf inundatietypen van tabel 16.3. ten opzichte van het totaaloppervlak in hectaren in Noord-Vlaanderen dat op elk moment in een bepaald jaar kon worden geïnundeerd. Dat laatste is als 100% genomen.
De som van het totaaloppervlak betreft dus het op dat moment effectief geïnundeerd gebied in Noord-Vlaanderen plus het oppervlak aan bedijkt gebied dat geïnundeerd kon worden maar droog lag binnen en buiten het in 1586 buitendijks liggende gebied, dus inclusief het Eiland van Cadzand, de polders ten noorden van Hulst en die noordelijk van de Zaamslagpolder.
De onderverdeling van de kolommen is identiek aan die in tabel 16.3. met dien verstande dat de laatste kolom het totaaloppervlak weergeeft in hectaren dat correspondeert met 100%, wat wil zeggen de som van de kolommen 'droog' en 'inundatie totaal' van de tabel.

Grafiek 16.2.
Procentueel aandeel inundatietypen op het totaal te inunderen gebied

Toelichting
Grafische weergave van het procentueel aandeel van de inundatietypen uit tabel 16.4. gedurende 360 jaar in Noord-Vlaanderen. De verticale as geeft het percentage aan en de horizontale as de tijdschaal. De oppervlakte in hectaren die equivalent is aan 100% staat in de laatste kolom van tabel 16.4. vermeld. De extra toegevoegde groene lijn is de totaalsom van de binnendijkse inundaties en dus telkens de som van de staafdiagrammen.

In de vorige paragraaf hebben we de relaties belicht van de verschillende belanghebbenden in de besluitvorming, het stellen van inundaties en de aanleg van de militaire infrastructuur. Naast deze intermenselijke relaties hadden de militaire inundaties en de aanleg van faciliterende infrastructurele werken ook landschappelijke gevolgen, zowel op de korte als de lange termijn. Hoe was deze impact en was hierin een ontwikkeling aanwezig?

De impact van militaire activiteiten zoals inundaties en infrastructurele werken op het landschap was divers. Telkens traden grote of kleine veranderingen in het landschap op. Afhankelijk van het uitgangspunt – economie versus ecologie of cultuurlandschap versus natuurlandschap – kon de impact positief of negatief uitvallen. We geven een aantal voorbeelden.

Gedurende de veertiende en vijftiende eeuw ondervond het cultuurlandschap minder impact van de militaire inundaties dan die op het eind van de zestiende eeuw dankzij tijdig herstel. Geen van de partijen had baat bij langdurige overstroming en de conflicten waren van relatief korte duur. De negatieve economische impact van de doorstekingen was groot maar doordat vruchtbaar slib werd afgezet was de balans niet uitsluitend negatief.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog, met name in de periode 1583-1586 veranderde bijna 73.000 hectaren middeleeuws cultuurlandschap na dijkdoorstekingen in een buitendijks getijdenlandschap. De vernietiging en ontvolking was alom. Overigens had dit middeleeuwse cultuurlandschap qua economische waarde fors ingeboet door de moernering waarvoor ‘wastinen’ in de plaats waren gekomen. Dat waren veelal waterzieke gronden met grote natuurwaarden. Het nieuwe getijdenlandschap bracht nauwelijks revenuen op. Wel bood het nieuwe mogelijkheden voor de scheepvaart.

Tussen de ontginning en exploitatie van het middeleeuwse cultuurlandschap en de destructie ervan gedurende de periode 1583-1586 bestond een direct verband. Klink en moerner-ing hadden een drastische bodemverlaging teweeggebracht dus relatieve zeespiegelrijzing. Dat was een van de hoofdoorzaken van het enorme landverlies.

Het uitblijven van dijkherstel kort na de doorstekingen van 1583-1586 was een andere hoofdfactor die bijdroeg aan de destructie van het middeleeuwse cultuurlandschap. De komberging nam enorm toe. De doorbraakgeulen pasten zich aan door verder te vergroten en te verdiepen wat weer de komberging vergrootte.

Na een korte periode waarin erosie overheerste, zette zich opnieuw sediment af. Voor zover het niet was weggespoeld, werden op het onder een laag schorklei begraven oude cultuurlandschap nieuwe polders bedijkt. In de eerstbedijkte polders tegen en in de dekzandstreek bleef de middeleeuwse verkaveling deels intact. De latere bedijkingen op de met sediment gevulde moeren en verdronken polders ontbeerden die en waren in de geest van de tijd rationeel. Er was een vlakker kleilandschap ontstaan. Het buitendijkse natuurlandschap leverde in ten gunste van een nieuw binnendijkse cultuurlandschap.

Tijdens de Hollandse Oorlog vonden doorstekingen plaats om de komberging van het buitendijkse te vergroten met grote lange termijn gevolgen tussen Sas van Gent en Saeftinghe door het langdurig cultuurlandverlies. In de omgeving van Sluis en Aardenburg waren die gevolgen gering. In de Waterlanden bleven polders enkele decennia drijven binnen hun dijken. Rond het fort Moerspui ontstond bij de herdijking decennia later een nieuw polderpatroon. De erosie en de opslibbing tussen de dekzandruggen hadden er voor een afvlakking van het reliëf gezorgd. Vanuit economisch oogpunt profiteerden op de wat langere termijn deze gebieden enigszins van de inundaties. De Ferdinanduspolder werd bij elk volgend conflict doorgestoken en herdijkt waarbij telkens kort termijnverlies optrad in beide richtingen.[13] De Staatse Kieldrechtpolder werd noodgedwongen in delen herdijkt met het laatste deel net als de Canisvliet- en Absdalepolder pas na 1780. Daar zou het buitendijks natuurlandschap een eeuw lang floreren. Dit aanzienlijk landverlies was wederom het gevolg van het niet tijdig dichten van de gaten maar ditmaal veroorzaakt door de onenigheid tussen de bij het herstel betrokken partijen.

Tijdens de successieoorlogen was de impact van de inundaties op het landschap minder groot omdat overwegend gegrepen werd naar beheerste inundaties, het inlaten van zeewater en het ophouden van zoetwater. Binnendijkse inundaties waren minder desastreus voor het bestaande landschap. De Aardenburgsehaven kon tot 1811 opslibben doordat de afsluiting ervan tijdens de successieoorlogen na afloop op grond van oude privileges telkens werd geopend, een omgekeerde ontwikkeling als bij de Ferdinanduspolder. De polder ligt als een kreekrug aanzienlijk hoger dan de polders aan weerszijden.

Polders die buitendijks werden gebracht of beheerst werden geïnundeerd vingen een tijdlang slib in en hoogden verder op. Na herdijking won men telkens een vlakker cultuurlandschap terug. De welvingen van kreekruggen, oeverwallen en dekzandruggen werden minder of niet meer zichtbaar. Zo werd de pleistocene zandrug van Aardenburg en Sint-Kruis minder prominent zichtbaar en die bij Heille sterk afgevlakt. Op de lange termijn was er in economisch opzicht een positieve invloed op de bodemgesteldheid opgetreden en een vermindering van het reliëf binnen het cultuurlandschap.

De uitvoering van de militaire bedijkingen betekende een drastische verkleining van de buitendijkse komberging waardoor veel dynamiek verdween en in de overgebleven inhammen een versnelde opslibbing plaatsvond. De geulenstelsels stonden niet meer met elkaar in verbinding. Het resultaat was een snelle opeenvolging van bedijkingen gedurende de negentiende en de twintigste eeuw. Deze bedijkingen liggen significant hoger dan alle voorgangers.

[13] In de ondergrond van deze polder lagen drie van oost naar west uitstrekkende (restanten) van dekzandruggen met tussenliggende slenken (valleien).

Binnen de militaire bedijkingen lagen brede geulen en uitgestrekte zandplaten die deel uitmaakten van de kleine inundaties. De schorren hadden door de langdurige opslibbing dikke kleibodems. Die schorren werden vruchtbare akkers. In de lage delen bleven de geulen als kreken en moerassige graslanden liggen met een zandbodem, thans veelal natuurgebieden. De economische winst was er minder groot dan in een conventionele bedijking.

Op de korte termijn was de verzilting van de bouwvoor door de inundaties met zoutwater een groot probleem, in het westen meer dan in het oosten. Tot in de achttiende eeuw waren geen effectieve hulpmiddelen beschikbaar om de grond snel voor de landbouw geschikt te maken. Het duurde jaren alvorens men een normale oogst kon halen.

Op de lange termijn werkten de militaire inundaties mee aan de verdere verzilting van het grondwater door de zoutwaterinlaat en doordat poldergebieden soms eeuwenlang deel uitmaakten van het intergetijdengebied. Het kan niet anders zijn dat hierdoor nog meer zout tot in de diepere lagen met inbegrip van het resterende veen is doorgedrongen wat in economisch opzicht als een negatief lange termijn effect kan worden gezien van de militaire inundaties.

Een consequentie van de volgorde van het be- en herdijken en de militaire prioriteiten is dat de afwatering van het cultuurlandschap tot op de dag van vandaag problemen geeft. De jongste polders op de gevulde getijgeulen liggen het hoogst waardoor de oudste polders door een reeks van steeds hoger wordende polders op het buitenwater moeten lozen. Daarbij komt de afvoer van de hogere zandgronden, alhoewel die thans onder het springtijhoogwater liggen.[14] De getijgeulen die in de periode 1583-1586 zijn ontstaan zoals het Hellegat zijn herkenbaar als slingers van hoge polders. Het kwam voor dat de door een inundatie beschermde poldergebieden door hun hoogteligging ongewild dras of onder water kwamen te staan. Bedijken had dus soms ook negatieve neveneffecten.

Samenvattend, de militaire inundaties sedert 1583, de her- en bedijkingen steeds erna en de militaire infrastructuur beïnvloedden op een verstrekkende manier de ontwikkeling en eigenschappen van het landschap in Noord-Vlaanderen. Hierin is een ontwikkeling waarneembaar waarbij met name in het buitendijkse de menselijke (lees militaire) ingrepen steeds omvangrijker werden. Er is een duidelijk verschil in korte en lange termijn effect tussen het cultuur- en het natuurlandschap ofwel economie en ecologie. Op korte termijn ontstond economisch bezien bij elke militaire inundatie en met name na de doorstekingen, oppervlakteverlies en of grote schade aan het cultuurlandschap. Op de lange termijn was er oppervlakte- en economische winst door de bedijkingen van overwegend vruchtbare kleipolders. Daar kunnen kanttekeningen betreffende verzilting en afwateringsproblemen bij worden geplaatst. Vanuit het ecologisch perspectief ligt alles genuanceerder en zijn de termijnen anders. Op de korte termijn was er in beide richtingen, zowel na dijkdoorsteking als bedijking, altijd verlies door de bruuske overgang tussen de twee stadia. Op de langere termijn was er na een doorsteking ecologische- en oppervlaktewinst voor het buitendijkse natuurlandschap.[15] Omdat het nieuwe cultuurlandschap ook natuurwaarden kreeg, kan hier op langere termijn niet van een zuiver verlies worden gesproken qua biodiversiteit. Bovendien is door de opeenvolging van inundaties, herdijkingen en infrastructurele werken, zowel binnen- als buitendijks, een grote variatie ontstaan aan cultuurlandschappen binnen Noord-Vlaanderen, wat ook als een lange termijn gevolg kan worden gezien.

Niet alleen hadden de hiervoor beschreven militaire activiteiten een impact op het landschap, omgekeerd dicteerde het landschap ook tot op zekere hoogte de militaire activiteiten en had dus een sturende invloed. Hoe en wat was deze sturende invloed ten aanzien van militaire activitei-

[14] De hoogste zandruggen op de grens zijn NAP + 1,90-2,20m. Het Hellegat schor ligt thans grotendeels boven NAP + 2,80m en grote delen van Saeftinghe boven NAP + 3,1m.

[15] Zo'n landschap is sinds 2015 in opbouw in het 75 hectaren groot ontpolderingsproject Perkpolder en sinds oktober 2022 in het 470 hectaren grote Hedwige-Prosperpolderproject.

ten zoals het stellen van inundaties en de aanleg van infrastructurele werken? Is ook hierin een ontwikkeling aantoonbaar?

Het landschap als sturende factor betreft vooral de interactie tussen de militairen en het landschap. De getijkarakteristieken zoals stroomsnelheden, de hoogwaterhoogten en het verval, de morfologie zoals het reliëf (dekzandruggen, kreekruggen, oeverwallen) en de verdeling van veen, zand en klei, de sedimentatie, de erosie en de bedijkings- en kreekpatronen vormen de sturende processen en elementen van het landschap.

De militair strategen zagen het in 1583-1586 ontstane buitendijkse landschap als een doeltreffende verdedigingslinie. De getijprocessen, de morfologie en de militaire infrastructurele werken gaven gezamenlijk vorm aan de ontwikkeling van het militaire landschap. Het intergetijdengebied werd een tijdlang het front tussen de verschillende partijen.

Gedurende ruim 350 jaar na 1583 gaven de morfologie, getijkarakteristieken en -processen vaak de grenzen aan bij het stellen en voorbereiden van militaire inundaties. Dat speelde zowel binnen- als buitendijks parten bij de vulsnelheid en de mogelijkheid tot vullen van inundatiebekkens.

De militairen probeerden telkens in te spelen op de veranderingen in het landschap of dat nu binnen- of buitendijks lag. Landschapsontwikkelingen met inbegrip van de bedijkingspatronen beïnvloedden aldus de structuur van de waterlinies.

Van de relatief hoge jonge kleipolders bedijkt op de Braakman bleef bij het herdijken het dijkenpatroon grotendeels gehandhaafd met dien verstande dat twee oost-west lopende stroomgeulen die waren ontstaan werden buitengedijkt. Die twee geulen, de Nieuw-Passegeule en de Brandkreek, werden door de militair strategen omarmd als een deel van de buitendijkse en in een later stadium ook de binnendijkse waterlinie.

Het menselijke ingrijpen in het buitendijkse was van invloed op de getijprocessen die daarop reageerden en weer op een andere en vaak onverwachte manier sturend werden op de menselijke activiteiten. Men begreep echter weinig van het mechanisme achter de getijprocessen. De militair strategen, geconfronteerd met de opslibbing in de achttiende eeuw, reageerden met actief ingrijpen met als doel het wegnemen van wantijen, het op diepte brengen en houden van belangrijke getijgeulen en het tegengaan van opslibbing. De werkwijze met spuiboezems was op de lange termijn contraproductief doordat de bodem binnen de boezems snel ophoogde. Het is twijfelachtig of men begreep dat begrazing van de schorren een remmende invloed had op de successie van de vegetatie en door vertrapping ook op de morfologie.[16]

Op het eind van de achttiende eeuw dacht men de eindoplossing te hebben gevonden in de uitvoering van grote militaire bedijkingen, in feite premature bedijkingen. Deze bedijkingen waren zeer grote menselijke ingrepen in het buitendijkse natuurlandschap waarbij het landschap veel minder sturend was dan voorheen. Er werd vooral met lange rechte lijnen gewerkt en minder rekening gehouden met de bestaande terreingesteldheid.

Doordat in de achttiende eeuw was gepoogd de hoofdgeulen op diepte te houden bleven die in de militaire bedijkingen als krekenstelsels liggen. Daarna werden ze belangrijk als waterlinies. De afgedamde geulen kregen een boezemfunctie in de afwatering en een functie als viswater. In de handen van militair strategen werden het binnendijkse waterlinies, spuiboezems, scheepvaart- of verbindingswegen. Samen met gegraven kanalen bepaalden ze de aanleg en werking van latere binnendijkse inundaties. Hun restanten liggen er tot op de dag van vandaag.[17]

[16] Dit is in Saeftinghe goed zichtbaar waar begrazing plaatsvindt met verschillende soorten hoefdieren. Elke soort beïnvloedt de morfologie en vegetatie op een andere manier. De koeienbegrazing veroorzaakt op den duur bodemdaling. Buise, 'Schorren, een cultuurhistorisch landschap'; De Jong, 'De natuurlijke waarden'.

[17] Groot Eiland, Axelsekreek, Canisvliet, Zwartenhoeksekreek, Vlaamsekreek, Zestigvoetkreek, de Plaote, Nieuw-Passegeule.

Kortom, afgezien van de financiële middelen, bepaalde het landschap waarin de militairen opereerden van het begin af aan de kaders waarbinnen bepaalde activiteiten konden worden ontplooid. Het landschap dicteerde door middel van de getijprocessen en getijkarakteristieken deels wat met de aanwezige kennis binnen het technisch kunnen telkens mogelijk was op het gebied van het stellen van inundaties en de aanleg van militaire infrastructuur. Het landschap kon daarbij beperkingen opleggen maar ook juist faciliteren of nieuwe mogelijkheden bieden door bepaalde ontwikkelingen. Zowel binnen- als buitendijks had het landschap dus een sturende invloed waarop men aanvankelijk weinig vat had. Die sturende invloed werd gedurende de periode 1586-1945 echter steeds minder door de vlucht in technisch kunnen en het menselijk vernuft.

16.6. Positionering van de Noord-Vlaamse waterlinies in de Lage Landen

In het voorgaande is alle aandacht uitgegaan naar de militaire inundaties in Noord-Vlaanderen. We verruimen onze blik nu en maken een vergelijking met militaire inundaties elders in de Lage Landen. Welke rol speelden de Noord-Vlaamse waterlinies in de Lage Landen? Wat zijn de overeenkomsten met de waterlinies elders in de Lage Landen en in welk opzicht weken ze af? We kijken naar het gebruik van het landschap en de mogelijkheden die het bood binnen- en buitendijks aangaande militaire inundaties. Wat betreft het gebruik van het landschap gaat de aandacht uit naar de strategie dus de rol die de inundaties spelen, naar de tactiek die werd toegepast dus de manier van inunderen, in welke fase het werd ingezet en het peil van de onderwaterzetting. De mogelijkheden en beperkingen die het landschap bood en oplegde waren de hoogteverschillen, de slibafzetting en de dynamiek van het getij. Daarnaast kan aan de hand van het voorgaande de adequaatheid van de militaire inundaties worden vergeleken.

In strategisch opzicht dienden de Nederlandse waterlinies de verdediging van de Republiek en haar rechtsopvolger tegen aanvallen vanuit het zuiden en het oosten. Ook die door Noord-Vlaanderen en meer specifiek die door het huidige Zeeuws-Vlaanderen dienden tussen 1648 en 1839 dat doel. Ze maakten deel uit van de buitenste schil in de verdediging rondom het hartland Holland met als centrum Amsterdam. Tevens dienden ze als een eerste defensielinie voor het gewest Zeeland en met name Walcheren met Middelburg. Die door Noord-Vlaanderen weken in zoverre af dat zij de verdediging van twee landen dienden en zich zowel tegen het noorden als het zuiden konden richten. Zo vormden gedurende de Tachtigjarige Oorlog de waterlinies door Noord-Vlaanderen het front tussen Noord en Zuid. Doordat gebieden enkele malen van partij veranderden, verwisselden ook de linies van partij. Dat gebeurde onder andere bij Sluis, Oostburg en IJzendijke in 1587 en 1604 en bij Hulst in 1591, 1596 en 1645. De kanalenlinies waren dan weer tegen het noorden dan weer tegen het zuiden gericht afhankelijk van wie de vijand was want ook die kon wisselen. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog waren de kanalenlinies gericht tegen de vanuit het zuiden oprukkende Spanjaarden, daarna tegen de Staatsen. Na die oorlog hadden deze linies als taak het beschermen van een deel van Vlaanderen tegen de brandschat vanuit Frankrijk en gedurende de Spaanse Successieoorlog ook tegen die vanuit de Republiek. De inundaties op de linker Scheldeoever maakten de gehele geschiedenis door deel uit van de verdediging van de metropool Antwerpen. De Duitse waterlinies in 1944 ten westen van de Braakman dienden de geallieerde verovering van de Westerscheldemonding te verhinderen en in een later stadium de Duitse terugtrekking te faciliteren. Dat had een aanzienlijke impact op de bevrijding van Noord-Nederland.

Wat betreft de tactiek/aard vonden de meeste militaire inundaties in de Lage Landen binnendijks plaats. Ze steunden dus op één concept. In Noord-Vlaanderen steunde de waterliniestrategie lange tijd op twee verschillende concepten, een buitendijkse waterlinie en een binnendijkse waterlinie, die gedurende een lange periode supplementair aan elkaar waren. Nergens in

de Lage Landen is het concept van de buitendijkse waterlinie zo grootschalig toegepast als gedurende de Tachtigjarige Oorlog in Noord-Vlaanderen. Een buitendijkse waterlinie kennen we verder alleen van de Eendracht tussen Tholen en Noordwest-Brabant met dien verstande dat dit een bestaand buitendijks gebied was en niet een gebied dat moedwillig om militaire redenen in enkele jaren buitendijks was gebracht. Na de Tachtigjarige Oorlog moest de buitendijkse waterlinie geleidelijk aan prijs geven aan de binnendijkse vanwege de opslibbing ervan en de daaropvolgende bedijkingen. Een overgangsvorm gedurende de achttiende eeuw was de beheerste inundatie waarbij bedijkingen aan een beperkt of gedempt getij werden blootgesteld. Een scala aan infrastructurele werken moest de defensiewaarde van de buitendijkse waterlinie behouden en of versterken. In de negentiende en twintigste eeuw had het getijdengebied inzake Zeeuws-Vlaanderen als strategische waterlinie afgedaan. Dat was onder meer het gevolg van de aanleg van militaire bedijkingen. Dat waren prematuur bedijkte polders met het specifieke doel ze als inundatiebekken te kunnen gebruiken in tijd van oorlog, wat als een bijzondere ontwikkeling mag worden gezien. Het systeem van onderwaterzettingen in Noord-Vlaanderen vertoonde nadien op het eerste gezicht een grote gelijkenis met bijvoorbeeld de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het was eveneens opgebouwd uit inundatiebekkens waarin water werd ingelaten en op een gewenst niveau gehouden door middel van sluizen, stuwen en coupures. De breedte van de waterlinie week met 1,5 tot bijna tien kilometer ook weinig af. Na 1845 werd de waterlinie door Zeeuws-Vlaanderen niet meer serieus genomen als permanente verdedigingslinie. In tegenstelling tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd wat er nog van de werken over was, aan zijn lot overgelaten.

Een ander wezenlijk verschil in het tactisch toepassen met die in Holland, Utrecht en om Amsterdam was dat daar alleen inundaties werden gesteld als er daadwerkelijk acuut gevaar dreigde. In Noord-Vlaanderen was tot ver in de achttiende eeuw het uitgangspunt een permanente buitendijkse inundatie. Daarnaast werd in Noord-Vlaanderen reeds bij de minste vorm van dreiging aan inundaties gedacht waarbij het doorsteken van dijken om polders een getijregime te geven tot ver in de achttiende eeuw acceptabel was in militaire en bestuurskringen. Na 1700 mocht binnendijks vroegtijdig, op het eind van de winter, reeds begonnen worden aan de voorbereidende werken zoals een beperkte inlaat. Ook die voorbereidende werken maakten de gronden in de inundatiebekkens onbruikbaar voor de landbouw. Gevoelsmatig was Staats-Vlaanderen in bestuurskringen als Generaliteitsland slechts een wingewest en niet een wezenlijk deel van de Republiek zelf.

Het peil tenslotte van de militaire inundaties in de Lage Landen lag meestal tussen 0,3 en 0,7 meter op de velden. Om dat te bereiken en te handhaven werd gewerkt met bekadingen en stuwen waar nodig. Dat was ook in Noord-Vlaanderen zo met dien verstande dat de bekkens meestal gevormd werden door de verschillende polders waarbinnen van nature aanzienlijke hoogteverschillen aanwezig waren. In tegenstelling tot daar kon het inundatiepeil in het Hollandse veengebied vrij eenvoudig op niveau worden gehouden. Was het gevaar geweken dan konden de Hollandse bekkens worden drooggemalen met de alom aanwezige watermolens. Die ontbraken in Noord-Vlaanderen en het overtollige water moest op een natuurlijke wijze tijdens de periode van laagwater wegstromen. In het buitendijkse kunnen we de variatie in de waterstand als gevolg van het getij als het inundatiepeil beschouwen doch hierop kon men geen invloed uitoefenen.

Het landschap legde beperkingen op aan de mogelijkheden het te gebruiken als een waterlinie maar bood ook de gelegenheid. Dat gold zowel buitendijks als binnendijks. Ondanks gesignaleerde overeenkomsten in het binnendijkse na 1800 met de situatie elders in den lande zoals het werken met begrensde bekkens, met zoetwater- of zoutwaterinlaat, waren er wezenlijke verschillen. Het belangrijkste verschil betrof het hoogteverschil tussen de voeding en het bodemniveau van het te inunderen bekken. Een militaire inundatie in de relatief hoog gelegen op schorren bedijkte zeekleipolders in Noord-Vlaanderen, die 0,5 tot 1,8 meter boven NAP

lagen, was wezenlijk anders dan een in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, een gestadig dalend laagveengebied dat 1 tot 4,5 meter onder NAP lag en ligt.[18] De te inunderen kleipolders in Noord-Vlaanderen van na de Tachtigjarige Oorlog lagen relatief hoog ten opzichte van het getij en waren voor hun vulling sterk afhankelijk van de variaties in hoogwater. Die konden tot meer dan één meter bedragen vanwege het spring- en doodtij, de windrichting, de windkracht en de tijd dat de wind doorstond. Het afstromende water van de hogere zandgronden – de lange maar smalle zandrug Maldegem-Stekene en enkele cuestagebieden – was ontoereikend. Dit was een heel andere situatie dan die in het westen en noordwesten van Brabant met een aanvoer door beken en riviertjes vanuit een groot achterland en waar ook de getijslag minder groot was. De kracht van de buitendijkse inundatie lag in de barrièrewerking van het getij met zijn wisselende waterhoogtes en stromingen en in de bodemgesteldheid, met name de verzadiging met water. Dat speelde in de Eendragt een rol zonder dat hier op de actieve manier werd ingegrepen zoals in Staats-Vlaanderen.

De binnendijkse afzetting van slib was in Holland nauwelijks een probleem gezien de lage ligging en werkte rondom de Zuiderzee en vlakbij grote rivieren zelfs verrijkend. Om die laatste reden was men er vertrouwd met het inlaten van water. 's Winters werd dat in bepaalde delen van de Republiek gedaan om het land te bemesten met vruchtbaar slib en om het ongedierte te bestrijden.[19] De polderbesturen in Noord-Vlaanderen stonden, waar dit vanwege de geringe saliniteit van het Scheldewater mogelijk was zoals in de Borgerweertpolder, erg sceptisch tegenover de inlaat van rivierwater en verzetten zich daartegen uit alle macht. In de Noord-Vlaamse polders was slibafzetting in de geïnundeerde polders en op de slikken en schorren vanuit militair oogpunt funest. In het eerste geval verminderde de ophoging het verschil tussen voeding en het te inunderen bekken. Buitendijks maakten verzanding en opslibbing de schorren en slikken beter toegankelijk en gemakkelijker te passeren.

Het zeer dynamische getij in de Westerschelde en de Zeeschelde, vergeleken met dat in het IJsselmeer en de grote rivieren, gaf en geeft een sterke eb- en vloedstroom. Indien men niet adequaat ingreep, kon dit binnen de inundatiebekkens na het doorsteken van dijken onherstelbare schade geven en zelfs tot landverlies leiden. Ook als zeewater door sluizen werd ingelaten, leidde de stroomsterkte vaak tot aanzienlijke schade aan die kunstwerken. In het Hollandse overstromingsgebied was dit vanwege de veel kleinere dynamiek van het getij voor zover aanwezig, minder ingrijpend. Ook was de invloed van het getij stroomopwaarts in de rivieren (oostelijk van de Biesbosch minder dan 0,1 m) en de toenmalige Zuiderzee (getijslag 0,32 tot 0,63 en bij uitzondering 1,88 m) aanzienlijk minder op de mogelijkheid tot vullen van de bekkens dan die in de Westerschelde en de Zeeschelde (3,5 tot 5,5 m).[20]

Al die factoren en variabelen alsmede de geringere bereidheid in Den Haag, Middelburg en ook Brussel om er in te investeren maakten dat de binnendijkse inundaties in het Noord-Vlaamse kleipolderlandschap minder adequaat waren dan die elders in de Lage Landen.[21]

Afgezien van wat basale overeenkomsten ten aanzien van de voeding zijn er toch vooral verschillen als we vergelijken met de andere waterlinies in de Lage Landen. Noord-Vlaanderen is wellicht het enige gebied waar vrijwel alle middelen die elders werden toegepast om een

[18] Naar: De Kraker, 'Zes eeuwen III', 53-54; Actueel Hoogtebestand Nederland (https://www.ahn.nl/ahn-viewer; bezocht 13-3-2023).

[19] Meer hierover in Aten, 'Drijven of drooghouden?'.

[20] https://tl.iplo.nl/@192879/kenmerken-rivierengebied-hydrologie-deel-1/ (laatst bezocht 14-6-2023); https://www.zuiderzeehoorn.nl/pg-27093-7-70602/pagina/waterstaatgeschiedenis.html (laatst bezocht 14-6-2023).

[21] Overigens nam de relatieve hoogte van de inundatiepolders geleidelijk af (zie hoofdstuk 3). Naarmate ze ouder werden nam het verschil tussen voeding en inundatiebekken toe. Wat wellicht aan het succesvolle verloop van de Duitse inundaties in 1944 heeft bijgedragen. Thans voldoen deze polders bij een gemiddeld hoogwater bij Vlissingen van 2m + NAP en bij Bath van ruim 2,5m + NAP, vele malen beter als inundatiebekken dan na hun bedijking gedurende de 17e en 18e eeuw. Het gemiddeld bodemniveau in de inundatiepolders bedraagt thans 1,0 - 1,5m + NAP. Actueel Hoogtebestand Nederland: https://www.ahn.nl/ahn-viewer (laatst bezocht 18-3-2023).

waterlinie te creëren naast en door elkaar heen in gebruik zijn geweest, zoals het doorsteken van dijken, het inlaten en of vasthouden van zout- en zoetwater in bekkens waarbij kaden en stuwen niveauverschillen opvingen. Daarnaast waren er twee streekeigen buitendijkse varianten, de beheerste inundatie en het werken met spuiboezems. Deze grote variatie in het gebruik van het concept waterlinie was deels het gevolg van een landschapsontwikkeling waarbij, vanwege de niet te stoppen sedimentatie, het getijdenlandschap vaak op een door militaire overwegingen gestuurde manier prijs moest geven aan een binnendijks polderland. Het gebied kende een afwijkend strategisch gebruik, namelijk afwisselend door en tegen de betrokken partijen. Daarnaast is het gebied sedert de Tachtigjarige Oorlog zeker tien keer beroerd geweest door oorlogen zodat het noodgedwongen als een proeftuin fungeerde waar gestuurd door een zeer dynamisch getij met allerlei op water gebaseerde verdedigingsvormen werd geëxperimenteerd. De in deze alinea aangestipte bijzondere dynamiek tussen menselijke en natuurlijke factoren heeft een grote wellicht overheersende rol gespeeld in het ontstaan en de ontwikkeling van het militaire landschap, met name van het militaire inundatielandschap, als wapen in zowel vredes- als oorlogstijd in Noord-Vlaanderen.

Is hiermee nu het laatste woord over het militair gebruik van water als offensief en defensief middel in Noord-Vlaanderen gezegd? Zeer zeker niet. Diverse facetten zoals de Vlaamse besluitvorming, de financiering van de projecten, het onderhoud van de werken in vredestijd, de intermenselijke relaties, de strategie en de spionage door de Fransen zijn niet, nauwelijks of onvoldoende onderzocht. Een vergelijking met een inundatielinie in een ander buitengebied zoals Bourtange-Emmen zou eveneens verhelderend zijn geweest. Op lang niet alle deelvragen was een bevredigend antwoord mogelijk. Er zijn keuzes gemaakt waardoor zaken gemist zullen zijn en zelfs mogelijk zaken verkeerd zijn geïnterpreteerd. Dat is aan een toekomstige onderzoeker.

Samenvatting

‘Veilig’ achter Water. De interactie tussen getijprocessen en militaire aanwezigheid in de vorming van een landschap: de geschiedenis van militaire inundaties in Noord-Vlaanderen (circa 1300 – 1945).

Het thema van dit proefschrift is het gebruik en de gevolgen van het inundatiewapen die gedurende 650 jaar de landschapsvorming van Noord-Vlaanderen hebben beïnvloed. De hoofdvraag luidt: *hoe speelde de dynamiek van natuurlijke factoren en het menselijk handelen een rol in het ontstaan en de ontwikkeling van het militaire landschap en in het aanleggen en gebruik van de inundatielinies, in het bijzonder in en van de buitendijkse gebieden, als wapen in zowel vredes- als oorlogstijd in Noord-Vlaanderen van circa 1300 tot 1945*? Het onderzoeksgebied van dit proefschrift is Noord-Vlaanderen en bestaat uit twee delen. Het inundatiegebied omvat de (klei)polders tussen de Westerschelde in het noorden en de hogere (zand)gronden tussen Zwijndrecht en Brugge in het zuiden. De aangrenzende zandgronden waarin ook de Vlaamse kanalenlinies lagen, speelden vooral een belangrijke rol voor de voeding van de inundatiegebieden met water.

De natuurlijke factoren in de landschapsvorming zijn de geomorfologie en het getij met zijn eigenschappen zoals de getijslag en waterhoogtes, met door het getij gestuurde processen zoals erosie en sedimentatie. Het menselijk handelen omvat onder andere de doorstekingen, de bedijkingen en de aanleg en het gebruik van infrastructurele werken.

Het landschap dicteerde in sterke mate de wijze waarop het inunderen gebeurde maar werd, waar nodig en mogelijk, zelf ook doorlopend aangepast aan de militaire ontwikkelingen. Het daardoor gevormde inundatielandschap zien we als een eigen entiteit binnen het concept militair landschap. Dat inundatielandschap wordt gedefinieerd als *een ensemble dat alle uitingen van de wisselwerking tussen omgeving en de militaire macht omvat, zowel de hedendaagse als die uit het verleden, zowel defensief als offensief, die een samenhang vertonen in ruimte en in tijd, en waarin meerdere lagen kunnen worden onderscheiden*.

De geomorfologie, het getij en het menselijk handelen spelen een rol in de ontwikkeling van het militair landschap. De geomorfologie heeft samen met latere menselijke activiteiten de ligging en ontwikkeling van de overstromingsgebieden bepaald. De aanwezigheid van een aantal min of meer evenwijdige afgevlakte pleistocene dekzandruggen is cruciaal. Zij stuurden grofweg de loop van getijgeulen die ontstonden na de dijkdoorstekingen in de periode 1583-1586 in het door moernering grotendeels verdwenen veenlandschap dat voordien de dekzandruggen had bedekt. Van de meest zuidelijke dekzandrug, tevens de hoogste die niet met veen was bedekt geweest, konden beken en riviertjes de inundatiegebieden voeden. De waterinlaat gebeurde vooral vanuit het Schelde estuarium en die werd bepaald door het getij. De getijslag (aanvankelijk 3-3,5 m en na 1900 toenemend tot 4-5 m omstreeks 1945) en de variatie (tot 1 m) binnen de hoogwaters binnen een getij- en jaarcyclus gaven aan die toevoer een eigen dimensie, met name als het te inunderen gebied bestond uit bedijkte kleipolders.

In de hoofdstukken 4 tot en met 15 worden de militaire activiteiten en de dreiging van oorlog chronologisch beschreven als factoren in de ontwikkeling van het landschap, dat de drager was van het verdedigingssysteem naast natuurlijke processen aangestuurd door het getij. Hier worden de conclusies gegeven van de daarin gepresenteerde gegevens.

In het stellen van een militaire inundatie hebben zich vanaf de late middeleeuwen diverse ontwikkelingen voorgedaan. De eerste ontwikkeling betreft het type water waarmee geïnundeerd werd. Het begon met incidentele *ad-hoc* zoutwaterinundaties om via systematische zoutwaterinundaties en vervolgens beheerste zoutwaterinundaties en zoetwaterinundaties te evolueren tot gecombineerde zout- op zoetwaterinundaties. Ten tweede was er een hieraan gerelateerde ontwikkeling, van het doorsteken van zeedijken via het gebruik van coupures met drempels naar het inzetten van zeesluizen onder militair toezicht, die zowel zeewater konden inlaten

als zoetwater ophouden in bekkens. Een derde ontwikkeling was van strategische aard. Vanaf de Tachtigjarige Oorlog tot in de negentiende eeuw was het uitgangspunt in het onderzoeksgebied het in stand houden van een grensoverschrijdende aaneengesloten waterlinie van west naar oost vanaf de Noordzeekust tot aan de Zeeschelde. Deze waterlinie was ontstaan na een aantal dijkdoorstekingen in 1583-1586. Sedert 1700 was er zelfs een totaalvisie op de militaire defensiestrategie voor het gebied. Geen enkel allesomvattend defensieplan werd echter volledig uitgevoerd en men bleef zich focussen op deelaspecten. Genoemde plannen dienden wel als inspiratiebron voor latere militair strategen. Alle varianten tot inunderen werden vaak naast elkaar en complementair aan elkaar toegepast. De keuze voor zoet- of zeewater bleef tot in de 'moderne' tijd een kwestie van snelheid, kortom voldoende aanvoer.

Vanaf eind zestiende eeuw werd op een actieve manier gepoogd met infrastructuur de defensiewaarde van het geïnundeerde gebied te optimaliseren. Grote ontwikkelingen deden zich voor in het ontwerp en gebruik van materialen. Waar landherstel plaatsvond binnen de waterlinie kregen de bedijkers militaire eisen opgelegd aangaande de infrastructuur.

De infrastructuur in het militaire landschap was zowel binnen- als buitendijks overwegend inundatie-ondersteunend, maar kon deels ook een civiele functie hebben. Het betrof niet alleen kunstwerken zoals diverse soorten sluizen, stuwen, houten en stenen beren maar ook aardenwerken zoals fortificaties, borstweringen, bekadingen, dammen, kanalen en coupuren. De sluizen speelden een steeds belangrijkere rol; ze werden steeds sterker en – mede op last van het militair gezag – complexer met diverse soorten deuren en beschermende onderdelen tegen oorlogshandelingen. Ze waren steeds beter toegerust om inundaties te realiseren. Maar hun effectiviteit hing wel af van de kundigheid van degenen die ze hanteerden. Vanaf 1730 vond een verstening plaats van de houten kunstwerken onder invloed van de paalworm. Buitendijkse werken zoals spuiboezems op de schorren werden vooral toegepast gedurende de achttiende eeuw in een vergeefse poging zolang mogelijk de buitendijkse waterlinie in stand te houden. Militaire bedijkingen vormen een uniek concept. We verstaan er een bedijkingsvorm onder *waaraan primair militair strategische belangen aan ten grondslag hebben gelegen en nauwelijks of geen civiele belangen*. Op Spaans territoir boden ze gelegenheid tot het lineair inplanten van verdedigingsmiddelen. De Staatse bedijkingen waren inzetbaar als inundatiebekken. Na 1790 betekenden die bedijkingen het eind van een evolutie van ongeveer tweehonderd jaar en tevens het einde van de buitendijkse inundatiestrategie. De fortificatiewerken binnen de waterlinies konden meerdere functies hebben, zoals die van dekking van zwakke plekken, zoals accessen, die van waarschuwingspost en het bewaken van kunstwerken. Wat betreft de uitvoering zullen die fortificatiewerken weinig hebben afgeweken van die elders in de Lage Landen. De door de Spanjaarden omstreeks 1600 aangelegde buitendijkse trenchees met hun fortificaties en infrastructurele werken zijn wel mogelijk typisch Noord-Vlaams.

Er deden zich interessante ontwikkelingen voor met betrekking tot het doel en de effectiviteit van het realiseren van militaire inundaties en de aanleg van infrastructurele werken. Belangrijk hierbij was dat diverse belangen speelden en dat er daardoor een complex patroon optrad in de relaties van belanghebbenden. Vooral de besluitvorming in Staats-Vlaanderen is nader onderzocht.

Een belangrijke ontwikkeling was het ontstaan van een meer procedurele wijze van werken. Aan het stellen van inundaties ging het na verloop van tijd van een *ad-hoc* besluitvorming te velde naar een meer overwogen besluitvorming vooraf. Vanaf het eind van de Tachtigjarige Oorlog was er tot de Franse Tijd een vaste procedure. In de negentiende en twintigste eeuw waren er andere vormen van besluitvorming zoals lokaal te velde, maar dan wel gesteund door de soeverein en gecentraliseerd met input van onder af. Bij de aanleg van infrastructuur met

inbegrip van de bedijkingen ontstond eveneens een procedure om alles gestructureerd te doen verlopen.

Een andere ontwikkeling betrof het ontstaan van een meer participatieve besluitvorming. De relaties tussen de direct betrokkenen, militair en burgerlijk gezag *versus* hoofdingelanden ontwikkelden zich van een zuivere *top-down* constructie naar een bredere, meer participatieve constructie, waarbij soms noodgedwongen rekening werd gehouden met elkaars belangen. De ingezetenen met wier lot overigens geen rekening werd gehouden, profiteerden daar ook van en van de werkverschaffing. Hun emancipatie uitte zich vooral in lijdelijk verzet. De relaties over de grens waren stroef vanwege de Staatse beheersing van de suatiesluizen. Samenwerking tussen deskundigen, het militair en burgerlijk gezag was doorheen de geschiedenis vaak ver zoek wat verlammend werkte op de besluitvoering en soms leidde tot het uitblijven van dijkherstel.

In hoeverre de inundaties effectief waren en aan hun doel hebben beantwoord, was per conflict en per deelgebied verschillend. De offensieve inundaties beantwoordden steeds aan hun doel. Defensieve inundaties om de inname van een vesting of fort te verhinderen hadden zelden succes; zeker als hulp van buitenaf uitbleef of bij een vijandelijke overmacht. Als middel van vertraging waren ze doorgaans effectief, met name als de verdediging gemotiveerd was. De doelmatigheid van de buitendijkse waterlinie nam gedurende de achttiende eeuw snel af waarop onvoldoende werd geanticipeerd. In enkele conflicten speelde de besluiteloosheid van lokale bestuurders en bevelhebbers een negatieve rol. Steeds was de troepenbezetting achter de linies te zwak. Niet onbelangrijk is dat de militaire strategen na de Tachtigjarige Oorlog flagrant voorbij gingen aan de Franse aanvalsstrategie en voorkennis van het terrein.

Wat betreft het stellen en handhaven van de inundaties is er een discrepantie tussen het beoogde doel en de effectiviteit van het middel. Gedurende het winterhalfjaar waren de waterstanden binnen- en buitendijks juist het gunstigst maar dan werd doorgaans geen oorlog gevoerd. Gedurende het zomerhalfjaar was dit precies omgekeerd. Dit werd versterkt doordat de zeespiegel (lees gemiddelde hoogwaterhoogte) en het niveau van het maaiveld binnen de relatief jonge bedijkingen weinig uiteen liepen, wat inherent was aan het bedijkingsproces.

Bij de binnendijkse inundaties beïnvloedden de getijkarakteristieken vergaand de factor tijd en daarmee de effectiviteit van het vullen. Vandaar dat spoedig werd overgegaan tot het werken in fasen, afhankelijk van de mate van dreiging. Dat werkte sneller en efficiënter en het kwam enigszins tegemoet aan landbouwbelangen. Binnendijkse bekkens waren doorgaans alleen in het zomerhalfjaar gevuld en mochten in het najaar aflopen. Op den duur werd het inunderen op een meer systematische en wetenschappelijke manier aangepakt. Toch kon het inunderen door allerlei factoren die oponthoud veroorzaakten een moeizame operatie zijn. De benodigde tijd was erg variabel en vertoont geen trend. Daar de inundaties vrijwel altijd tijdig gereed waren, staat de vultijd los van hun effectiviteit. Wat betreft het buitendijkse speelde de factor tijd minder. Na het doorsteken van een dijk was het maar een kwestie van enkele dagen alvorens een polder onbegaanbaar was.

In de relatie tussen militaire inundaties en het landschap zijn diverse ontwikkelingen en patronen waarneembaar wat betreft de oppervlaktes van de inundaties, de typen inundaties en de impact van de inundaties op het landschap zowel op korte als op lange termijn. Naast de menselijke invloed op het landschap kunnen we het landschap ook een sturende invloed toeschrijven op de militaire activiteiten.

Tijdens de eerste golf van militaire inundaties tussen 1583 en 1586 verdween bijna 86% van het laatmiddeleeuwse landschap dat kon worden geïnundeerd. Na 1586 vertoonde de omvang van het geïnundeerde oppervlak een dalende trend en dat werd deels veroorzaakt door de bedijkingen buiten het militair strategisch inundatiegebied. Dit gebied was een in breedte variërende strook van twee tot acht kilometer lopend van west naar oost door Staats-Vlaanderen

van de Zwinmonding naar Saeftinghe. Direct na de Tachtigjarige Oorlog vond een tweede bedijkingsgolf plaats, deels binnen die waterlinie. Deze bedijkingen kregen tijdens de volgende conflicten een inundatiefunctie. Ze vervingen delen van de verloren gegane buitendijkse waterlinie. Dat en het minder gebruik maken van doorstekingen verminderde tevens het aandeel buitendijkse waterlinie. Nieuwe doorstekingen in 1672-1678 met daardoor landverlies en de hernieuwde belangstelling voor de buitendijkse waterlinie gedurende de achttiende eeuw verminderen tijdelijk de dalende trend. Na 1786 daalt het aandeel buitendijks verder door de militaire bedijkingen en die van de zeearmen. De overgang in verdedigingsstrategie van een buitendijkse naar een binnendijkse hoofdlinie valt nauwelijks op. Het effectief geïnundeerd gebied tijdens de conflicten tussen 1672 en 1944 daalde immers slechts 10%. Steeds werd teruggegrepen op het oorspronkelijke militair strategische inundatiegebied of het nu wel of niet was bedijkt. Binnendijks bleef het aandeel zoutwaterinlaat aanzienlijk al dan niet in combinatie met zoetwater. Dat laatste was in economisch opzicht minder desastreus alhoewel dat niet de belangrijkste drijfveer was. Zoetwaterinundaties blijven vanaf de introductie grofweg 30% van de binnendijkse inundaties uitmaken.

In het korte- en lange termijn effect van de inundaties is er een duidelijk verschil tussen cultuur- en natuurlandschap. Op korte termijn ontstond bij elke militaire inundatie en met name na de doorstekingen, oppervlakteverlies en grote schade aan het cultuurlandschap. Op de lange termijn was er oppervlaktewinst en economische winst door de bedijking van overwegend vruchtbare kleipolders. Vanuit het ecologisch perspectief lag alles genuanceerder en waren de termijnen anders. Op de korte termijn was er, zowel na een dijkdoorsteking als na bedijking, altijd verlies door de bruuske overgang tussen de stadia binnendijks en buitendijks. Op de langere termijn was er na een doorsteking ecologische winst en oppervlaktewinst voor het buitendijkse natuurlandschap. Omdat het nieuwe cultuurlandschap ook natuurwaarden kreeg, kan hier op langere termijn niet van een zuiver verlies worden gesproken qua biodiversiteit.

De militaire inundaties sedert 1583, de her- en bedijkingen steeds erna en de militaire infrastructuur beïnvloedden op een ingrijpende manier de ontwikkeling en de eigenschappen van het landschap in Noord-Vlaanderen. Omgekeerd beïnvloedde het landschap door middel van de getijprocessen en getijkarakteristieken deels de militaire activiteiten. Het bepaalde de kaders waarbinnen activiteiten konden plaatsvinden. Zowel binnen als buitendijks was het dus een sturende factor. Die sturende invloed werd gedurende de periode 1586-1945 steeds kleiner.

Noord-Vlaanderen heeft binnen de Lage Landen in militair opzicht een belangrijke rol gespeeld. Het bezit van dit gebied diende vooraleerst de beheersing van de economisch en strategisch belangrijke Scheldemonding. In de middeleeuwen vormde het de noordgrens van het graafschap Vlaanderen waar het streven naar autonomie van Brugge en Gent tegenover het grafelijk gezag speelde. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog lag de frontlinie er dwars doorheen. Daarna was Staats-Vlaanderen binnen de Republiek een Generaliteitsland als bolwerk ter verdediging van de provincie Zeeland. Achtereenvolgens maakte de zuidelijke helft deel uit van het Spaanse en Oostenrijkse Rijk. De Franse Tijd luidde enkele decennia van vereniging in, waarna de streek opnieuw werd opgesplitst over twee landen, België en Nederland. Op het eind van de Tweede Wereldoorlog droegen de waterlinies bij aan het mislukken van de operatie *Market Garden*.

Bij vergelijking van de Noord-Vlaamse waterlinies met die elders in de Lage Landen, vallen vooral de verschillen op, afgezien van wat basale overeenkomsten ten aanzien van de voeding. Noord-Vlaanderen is wellicht het enige gebied waar vrijwel alle middelen om te inunderen naast en door elkaar heen werden ingezet, zoals het doorsteken van dijken, het inlaten en of vasthouden van zout- en zoetwater in bekkens waaronder een combinatie van de twee waarbij kaden en stuwen niveauverschillen opvingen. Daarnaast waren er twee streekeigen buitendijkse varianten, de beheerste inundatie en het werken met spuiboezems. Deze grote variatie

in het realiseren van een waterlinie was deels het gevolg van een landschapsontwikkeling waarbij, vanwege de niet te stoppen sedimentatie, het getijdenlandschap vaak, op een door militaire overwegingen gestuurde manier, prijs moest worden gegeven aan een binnendijks polderland. Het gebied kende een afwijkend strategisch gebruik, waarbij de diverse partijen afwisselend de infrastructuur offensief en defensief benutten. Daarnaast is het gebied sedert de Tachtigjarige Oorlog zeker tien keer beroerd geweest door oorlogen zodat het noodgedwongen als een proeftuin fungeerde waar gestuurd door een zeer dynamisch getij met allerlei op water gebaseerde verdedigingsvormen werd geëxperimenteerd. De boven beschreven bijzondere dynamiek tussen menselijk handelen en natuurlijke factoren is kenmerkend geweest bij het ontstaan en de ontwikkeling van het militaire landschap, met name van het militair inundatielandschap, als wapen in zowel vredes- als oorlogstijd in Noord-Vlaanderen.

Summary

'Safe' behind the water. The interaction between tidal processes and military presence in the formation of a landscape: the history of military inundations in Northern Flanders (c. 1300–1945).

The theme of this PhD thesis is how the uses and consequences of the inundation weapon influenced the landscape formation of North Flanders for 650 years. The main research question is: *how did the dynamics of natural factors and human actions play a role in the creation and development of the military landscape and in the construction and use of the inundation lines, in particular in and of the areas outside the dike, as a weapon in both peace and wartime in North Flanders from approximately 1300 to 1945*? The research area of this thesis is North Flanders which consists of two parts. The inundation area includes the (clay) polders between the Western Scheldt in the north and the slightly higher elevated sand area between Zwijndrecht and Bruges in the south. The adjacent sandy soils, which also contained the Flemish canal lines, played a particularly important role in supplying water to the inundation areas.

The natural factors in landscape formation are geomorphology and the tide with its properties such as tidal range and water heights, with tide-controlled processes such as erosion and sedimentation. Human actions include the cutting of dikes, reclamation works, and the construction and use of infrastructure works.

The landscape strongly dictated the way in which the flooding events took place, but was, where necessary and possible, continuously adapted to military developments. We see the inundation landscape thus formed as its own entity within the concept of military landscape. That inundation landscape is defined as *an ensemble that includes all expressions of the interaction between environment and military power, both contemporary and past, both defensive and offensive, that show a connection in space and in time, and in which multiple layers can be distinguished*.

Geomorphology, the tide and human actions play a role in the development of the military landscape. Geomorphology, together with later human activities, determined the location and development of the flood areas. The presence of a number of more or less parallel flattened Pleistocene cover sand ridges is crucial. They roughly controlled the course of the tidal channels created after the dyke cuttings during the period 1583–1586. The former peat bogs, that had largely disappeared due to peat cutting and had previously largely covered much of the cover sand ridges, were also flooded. Of the southernmost cover sand ridge, also the highest that had not been covered with peat, streams and riverlets could feed the inundation areas. The water inlet mainly took place from the Scheldt estuary and this was determined by the tide. The tidal range (initially 3-3.5 m and after 1900 increasing to 4-5 m around 1945) and the variation (up to 1 m) within the high tides within a tidal and annual cycle gave that supply its own dimension, especially if the area to be flooded consisted of diked clay polders.

Chapters 4 to 15 describe the military activities and threat of war chronologically as factors in the development of the landscape, which was the bearer of the defense system alongside natural processes driven by the tide. Here the conclusions of the data presented therein are given.

Various developments have occurred since the late Middle Ages in establishing a military inundation. The first development concerns the type of water used for flooding. It began with occasional *ad-hoc* saltwater inundations to evolve into combined saltwater-on-freshwater inundations through systematic saltwater inundations and then controlled saltwater inundations and freshwater inundations. Secondly, there was a related development, from the cutting of dikes through the use of cuttings with thresholds to the use of sea sluices under military supervision, which could both ingest seawater and retain freshwater in basins. A third development was strategic. From the Eighty Years' War until the nineteenth century, the starting point in the

research area was to maintain a cross-border connected water line from west to east from the North Sea coast to the Sea Scheldt. This water line was created after a number of dike cuttings in 1583-1586. Since 1700 there had even been a total vision of the military defense strategy for the area. However, no comprehensive defense plan was fully implemented and the focus continued to be on partial aspects. The plans mentioned did serve as a source of inspiration for later military strategists. All variants up to inundation were often applied side by side and in a complementary manner to each other. Until the 'modern' era the choice of fresh or sea water remained a matter of speed, in short sufficient supply.

From the end of the sixteenth century, an active attempt was made to optimize the defense value of the inundated area with infrastructure. Major developments occurred in the design and use of materials. Where land restoration took place within the water line, military requirements regarding infrastructure were imposed upon the initiators of diking.

The infrastructure in the military landscape was predominantly inundation-supporting both inside and outside the reclaimed area, but could also partly have a civilian function. This not only concerned works of art such as various types of sluices, weirs, wooden and stone walls, but also earthen works such as fortifications, parapets, low dikes, dams, canals and cuttings. The sluices played an increasingly important role; they became stronger and – partly by order of military authority – more complex with various types of doors and protective parts against acts of war. Thus they were better equipped to realize inundations. But their effectiveness depended on the skills of those who had to operate them. From 1730 onwards, the wooden works of art were made of stone under the influence of the pile worm. Works in the tidal areas such as discharge basins on the salt marshes were mainly used during the eighteenth century in an unsuccessful attempt to maintain the water line in the tidal area for as long as possible. Military land reclamations are an unique concept. We define them as a type of land reclamation that is based exclusively on military strategic interests and has little or no civil importance. On Spanish territory they offered the opportunity to linearly implant defensive means. Those on State territory could be used as an inundation basin. After 1790, these reclamations meant the end of an evolution of about two hundred years and also the end of the inundation strategy in the tidal area. The fortification works within the water lines could have several functions, such as covering weak spots, such as accesses, warning posts and guarding works of art. In terms of implementation, these fortification works will have deviated little from those elsewhere in the Low Countries. The Trenchees in the salt marshes constructed by the Spaniards around 1600 with their fortifications and infrastructural works may be typically North Flemish.

There are interesting developments regarding the purpose and effectiveness of realizing military inundations and the construction of infrastructure works. Of great importance were the various interests that played a role resulting in a complex pattern in the relationships of stakeholders. Decision-making in Staats-Vlaanderen in particular has been further investigated.

An important development was the creation of a more procedural way of working. Over time, setting inundations went from *ad hoc* decision-making in the field to more considered decision-making in advance. From the end of the Eighty Years' War until the French period there was a fixed procedure. In the nineteenth and twentieth centuries there were other forms of decision-making such as on the spot in the field, but supported by the sovereign and centralized with input from below. When constructing infrastructure, including dikes, a procedure was also created to ensure that everything was structured.

Another development involved the emergence of more participatory decision-making. The relationships between those directly involved, military and civil authorities versus most important landowners developed from a purely top-down construction to a broader, more participatory construction, sometimes taking each other's interests into account out of sheer

necessity. The residents whose fate was not taken into account also benefited from this and from the provision of work. Their emancipation was mainly expressed in passive resistance. Cross-border relations were difficult due to the Dutch control of sluices. Cooperation between experts, military and civil authorities has often been lost throughout history, which paralyzed decision-making and sometimes led to the lack of dike repairs.

The extent to which the floodings were effective and met their purpose varied per conflict and per sub-area. The offensive inundations always met their purpose. Defensive inundations to prevent the capture of a fortress were rarely successful; especially if outside help was not forthcoming or if there was enemy superiority. As a means of delay, they were usually effective, especially if the defense was motivated. The effectiveness of the water line outside in the tidal area decreased rapidly during the eighteenth century, which was not sufficiently anticipated. In some conflicts, the indecision of local administrators and commanders played a negative role. The troop occupation behind the lines was always too weak. And not unimportantly after the Eighty Years' War, military strategists blatantly ignored the French attack strategy and prior knowledge of the terrain.

As regards the setting and maintenance of the inundations, there is a discrepancy between the intended purpose and the effectiveness of the means. During the winter half-year, the water levels in the tidal area and the polders were actually the most favourable, but then war was usually not waged. During the summer half year this was exactly the opposite. This was reinforced by the fact that sea levels (read average high water height) and surface level within the relatively young polders varied little, which was inherent to the diking process.

With the inundations in the polders, the tide characteristics largely influenced the time factor and therefore the effectiveness of filling. Which is why work was soon carried out in phases, depending on the degree of threat. That worked faster and more efficiently and it somewhat met agricultural interests. Inundation basins in the polder area were usually only filled in the summer half year and were allowed to drain in the autumn. In the long run, inundations were tackled in a more systematic and scientific manner. Yet the flooding could be a difficult operation due to all kinds of factors that caused delays. The time required was very variable and shows no trend. Since the inundations were almost always ready in time, the filling time is independent of their effectiveness. As far as the outside dike area is concerned, the time factor was less important. After cutting a dike, it was only a matter of a few days before a polder was impassable.

In the relationship between the military flooding strategy and the landscape, various developments and patterns are observable in terms of the areas of the inundations, the types of inundations and the impact of the inundations on the landscape in both the short and the long term. In addition to human influence on the landscape, we can also attribute a governing influence to the landscape on military activities.

During the wave of floodings between 1583 and 1586, almost 86% of the late medieval landscape that could be flooded disappeared. After 1586 the size of the inundated surface showed a downward trend, partly caused by the reclamation works outside the military strategic inundation area. This area was a strip varying in width from two to eight kilometers running from west to east through State Flanders from the Zwin estuary to Saeftinghe. Immediately after the Eighty Years' War, a second wave of land reclamations took place, partly within that water line. The new polders were given an inundation function during the following conflicts. They replaced parts of the lost water line in the tidal area. This and the decreased use of dike cuttings also reduced the share of water line in the tidal area. New dike cuttings in 1672-1678, resulting in land loss and renewed interest in the water line in the tidal area during the eighteenth century, temporarily reduced the downward trend. After 1786, the share of tidal area used as a water line continued to decline due to military reclamations and the reclaiming of the last large inlets. The

transition in defense strategy from a main line in the tidal area to one in the polder area is hardly noticeable. After all, the area effectively flooded during the conflicts between 1672 and 1944 fell only 10%. The original military strategic inundation area was always used, whether or not it had been reclaimed. In the polder area the share of saltwater inlet remained significant, whether or not in combination with freshwater. The latter was less disastrous from an economic point of view, although that was not the main motivation. From the moment they were introduced freshwater inundations continued to account for roughly 30% of floodings in the polder area.

In the short term and long term effect of the inundations, there is a clear difference between cultural and natural landscape. In the short term, every military flooding event and especially after the dike cuttings, caused surface loss and extensive damage to the cultural landscape. In the long term, there was surface gain as well as economic gain due to the reclamation of predominantly fertile clay polders. From the ecological perspective, everything was more nuanced and the time ranges were different. In the short term, both after a dike cutting and after reclamation, there was always a loss due to the abrupt transition between the two stages. In the longer term, after a dike cutting, there was ecological gain and surface gain for the natural tidal landscape. Because the new cultural landscape also received natural values, it cannot be said to be a pure loss in terms of biodiversity in the longer term.

The military inundations since 1583, the dike repairs, and reclamations that followed and the military infrastructure influenced in a sweeping way the development and the properties of the landscape in North Flanders. Conversely, the landscape partly influenced military activities through the tidal processes and tidal characteristics. It set out the framework within which activities could take place. It was therefore a guiding factor in the tidal area and the polder area as well. This steering influence became increasingly smaller during the period 1586-1945.

North Flanders has played an important role militarily within the Low Countries. Its possession first served to control the economically and strategically important Western Scheldt estuary. In the Middle Ages it formed the northern border of the county of Flanders, where the pursuit of autonomy of Bruges and Ghent clashed with the count's authority. During the Eighty Years' War the front line lay right through it. Afterwards, Staats-Vlaanderen was a Generality Land within the Republic, as a stronghold in defense of the province of Zeeland. The southern half was successively part of the Spanish and Austrian Empires. The French period heralded several decades of a merger, after which the region was again split between two countries, Belgium and the Netherlands. At the end of the Second World War, the water lines contributed to the failure of Operation *Market Garden*.

Comparing the North Flemish water lines with those elsewhere in the Low Countries, the differences are particularly striking, apart from some basic similarities with regard to feeding them with water. North Flanders is perhaps the only area where almost all flooding methods were often applied alongside each other and in a complementary manner, such as the cutting of dikes, the ingestion and or retention of salt and freshwater in basins including a combination of the two where low dikes and weirs picked up differences in level. In addition, there were two regional variants in the tidal area, the controlled inundation and working with discharging basins. This great variation in the realization of a water line was partly the result of a landscape development in which, due to the unstoppable sedimentation, the tidal landscape often had to be given up to a polder in a manner guided by military considerations. The area had a different strategic use, with the various parties alternately using the infrastructure offensively and defensively. In addition, the area has been troubled by wars at least ten times since the Eighty Years' War, so it was forced to function as a testing ground where experiments were conducted by a very dynamic tide with all kinds of water-based forms of defense. The special dynamics described above between human action and natural factors have been characteristic in the

creation and development of the military landscape, particularly of the military inundation landscape, as a weapon in both peace and wartime in North Flanders.

Resumé

« En sécurité » derrière l'eau. L'interaction entre les processus de marée et la présence militaire dans la formation d'un paysage : l'histoire des inondations militaires en Flandre septentrionale (vers 1300 – 1945).

Le thème de cette thèse est l'utilisation et les conséquences de l'arme d'inondation qui a influencé la formation du paysage de la Flandre du Nord pendant 650 ans. La question principale est la suivante: *comment la dynamique des facteurs naturels et des actions humaines a-t-elle joué un rôle dans la création et le développement du paysage militaire ainsi que dans la construction et l'utilisation des lignes d'inondation, en particulier dans et des zones situées à l'extérieur des digues maritimes, comme arme en temps de paix et de guerre en Flandre du Nord d'environ 1300 à 1945*? Le domaine de recherche de cette thèse est la Flandre du Nord et se compose de deux parties. La zone d'inondation comprend les polders (argileux) entre l'Escaut occidental au nord et les sols sableux plus élevés entre Zwijndrecht et Bruges au sud. Les sols sableux adjacents avec les lignes de canaux flamands ont joué un rôle important dans l'approvisionnement en eau des zones inondables.

Les facteurs naturels dans la formation du paysage sont la géomorphologie et la marée avec ses propriétés telles que l'amplitude et la hauteur des marées et avec des processus liés aux marées, tels que l'érosion et la sédimentation. Les actions humaines comprennent le découpage des digues, la récupération des polders ainsi que la construction et l'utilisation d'ouvrages d'infrastructure.

Le paysage dictait fortement la manière dont l'inondation se déroulait, mais il était, lorsque cela était nécessaire et possible, continuellement adapté aux développements militaires. Nous considérons le paysage d'inondation ainsi formé comme une entité propre dans le cadre du concept de paysage militaire. Ce paysage d'inondation est défini comme *un ensemble qui inclut toutes les expressions de l'interaction entre l'environnement et la puissance militaire, à la fois contemporaine et passée, à la fois défensive et offensive, qui montrent une connexion dans l'espace et dans le temps, et dans laquelle plusieurs couches peuvent être distinguées.*

La géomorphologie, la marée et les actions humaines jouent un rôle dans le développement du paysage militaire. La géomorphologie, ainsi que les activités humaines ultérieures, ont déterminé l'emplacement et le développement des zones inondables. La présence d'un certain nombre de crêtes de sable, aplaties de façon plus ou moins parallèle, du Pléistocène est cruciale. Ils déterminaient approximativement le cours des chenaux de marée dans les anciennes marais tourbeux, qui couvraient autrefois une grande partie du paysage sablonneux et qui s'étaient formées après la rupture des digues entre 1583 et 1586. A partir des crêtes de sable les plus au sud, également les plus hautes qui n'avaient pas été recouvertes de tourbe, les ruisseaux et les rivières pouvaient alimenter les zones inondables avec de l'eau. L'admission d'eau se faisait principalement depuis l'estuaire de l'Escaut et cela était déterminé par la marée. L'amplitude des marées (initialement de 3 à 3,5 m et augmentant après 1900 à 4 à 5 m vers 1945) et la variation (jusqu'à 1 m) au sein des marées hautes au sein d'un cycle de marée et annuel ont donné à cette alimentation sa propre dimension, surtout si la zone à inonder était constituée de polders endigués.

Les chapitres 4 à 15 décrivent chronologiquement les activités militaires et la menace de guerre comme des facteurs de développement du paysage, porteur du système de défense, aux côtés des processus naturels entraînés par la marée. Ici sont évoquées les conclusions des données qui y sont présentées.

Depuis la fin du Moyen Âge, divers événements se sont produits, entraînant une inondation militaire. Le premier développement concerne le type d'eau utilisé pour les inondations. Tout a commencé par des inondations ponctuelles occasionnelles d'eau salée, qui ont évolué vers des inondations combinées d'eau salée sur eau douce, par le biais d'inondations

systématiques d'eau salée, puis d'inondations contrôlées d'eau salée et d'inondations d'eau douce. Deuxièmement, il y a eu une évolution connexe, depuis la rupture délibérée des digues maritimes en passant par l'utilisation de coupures avec seuils jusqu'à l'utilisation d'écluses maritimes sous supervision militaire, qui pouvaient à la fois ingérer de l'eau de mer et retenir de l'eau douce dans des bassins. Un troisième développement était stratégique. De la guerre de Quatre-Vingts Ans jusqu'au XIXe siècle, le point de départ de la zone de recherche était de maintenir une ligne d'eau de défense transfrontalière contiguë d'ouest en est, de la côte de la mer du Nord jusqu'à l'Escaut maritime. Cette ligne d'eau a été créée après plusieurs ruptures des digues maritimes en 1583-1586. Depuis 1700, il existe même un plan général de la stratégie de défense militaire de la région. Toutefois, aucun plan de défense global n'a été pleinement mis en œuvre et l'accent a continué d'être mis sur certains aspects partiels. Les plans mentionnés ont servi de source d'inspiration aux stratèges militaires ultérieurs. Toutes les variantes visant à inonder la région étaient souvent appliquées côte à côte et de manière complémentaire les unes aux autres. Le choix de l'eau douce ou de l'eau salée est resté une question de vitesse jusqu'à l'ère « moderne », donc d'approvisionnement suffisant.

À partir de la fin du XVIe siècle, une tentative active a été faite pour optimiser la valeur défensive de la zone inondée avec des infrastructures. Des développements majeurs ont eu lieu dans la conception et l'utilisation des matériaux. Lorsque la restauration des terres a eu lieu dans la ligne d'eau, les initiateurs se sont vu imposer des exigences militaires en matière d'infrastructures.

L'infrastructure du paysage militaire soutenait principalement les inondations à l'intérieur et à l'extérieur des digues, mais pouvait également avoir en partie une fonction civile. Il ne s'agissait pas seulement de structures telles que divers types d'écluses, de déversoirs, des barrages en maçonnerie ou en bois avec dos d'âne, mais aussi d'œuvres en terre telles que des fortifications, des parapets, des digues d'inondation, des barrages, des canaux et des brèches. Les écluses jouaient un rôle de plus en plus important; elles devenaient de plus en plus solides et – en partie sur ordre de l'autorité militaire – plus complexes avec divers types de portes et de pièces de protection contre les actes de guerre. Ils étaient de mieux en mieux équipés pour réaliser des inondations. Mais leur efficacité dépendait des compétences de ceux qui les utilisaient. À partir de 1730, les structures en bois sont pétrifiées sous l'influence du ver des pieux. Les travaux à l'extérieur des digues, tels que les bassins de décharge dans les marais salants, ont été principalement utilisés au XVIIIe siècle dans une tentative infructueuse de maintenir la ligne d'eau à l'extérieur de la digue le plus longtemps possible. Les endiguements militaires constituent un concept unique. Nous les définissons comme des endiguements *dont la création repose principalement sur des intérêts militaires stratégiques et peu ou pas sur des intérêts civils*. Sur le territoire espagnol, ils offraient la possibilité d'implanter linéairement des moyens défensifs. Ceux qui étaient situés sur le territoire de l'État néerlandais pourraient servir de bassins d'inondation. Après 1790, ces endiguements marquaient la fin d'une évolution d'environ deux cents ans et aussi la fin de la stratégie d'inondation à l'extérieur des digues. Les travaux de fortification qui faisaient partie des lignes d'eau pouvaient avoir de multiples fonctions, comme couvrir les points faibles, comme les accès, les postes d'avertissement et la sauvegarde des structures militaires. En termes de mise en œuvre, ces travaux de fortification se seront peu écartés de ceux réalisés ailleurs aux Pays-Bas. Les Trenchees dans le paysage de marée construites par les Espagnols vers 1600 avec leurs fortifications et leurs travaux d'infrastructure peuvent être typiquement flamands du Nord.

Des développements intéressants ont été réalisés concernant l'objectif et l'efficacité de la réalisation d'inondations militaires et de la construction d'ouvrages d'infrastructure. Il est important de noter que divers intérêts ont joué un rôle et qu'il en a résulté une dynamique

complexe dans les relations entre les parties prenantes. La prise de décision à Staats-Vlaanderen en particulier a fait l'objet d'études plus approfondies.

Une évolution importante a été la création d'une manière de travailler plus procédurale. Au fil du temps, les inondations sont passées d'une prise de décision ponctuelle sur le terrain à une prise de décision plus réfléchie à l'avance. Depuis la fin de la guerre de Quatre-Vingts Ans, il y eut une procédure fixe jusqu'à la période française. Aux XIXe et XXe siècles, il existait d'autres formes de prise de décision, notamment locale sur le terrain, mais soutenue par le souverain et centralisée avec la contribution d'en bas. Lors de la construction des infra-structures, y compris des poldérisations, une procédure a également été créée pour garantir que tout était structuré.

Une autre évolution a impliqué l'émergence d'une prise de décision plus participative. Les relations entre les personnes directement impliquées, l'autorité militaire et civile et les principaux propriétaires fonciers, sont passées d'une construction purement descendante à une construction plus large et plus participative, prenant parfois nécessairement en compte les intérêts de chacun. Les résidents dont le sort n'a pas été pris en compte en ont également bénéficié ainsi que de la mise à disposition de travail. Leur émancipation s'exprimait principalement par une résistance passive. Les relations transfrontalières étaient difficiles en raison du contrôle exercé par les hollandais sur les écluses de drainage. La coopération entre les experts, les autorités militaires et civiles a souvent été très limitée au cours de l'histoire, ce qui a paralysé la prise de décision et a parfois conduit à l'absence de travaux de réparation sur les digues.

La mesure dans laquelle les inondations ont été efficaces et ont atteint leur objectif variait selon le conflit et selon la sous-zone. Les inondations offensives ont toujours atteint leur objectif. Les inondations défensives visant à empêcher la capture d'une forteresse étaient rare-ment couronnées de succès; surtout si l'aide extérieure n'était pas disponible ou s'il y avait une supériorité ennemie. En guise de moyen de retarder les choses, ils étaient généralement efficaces, surtout si la défense était motivée. L'efficacité de la ligne d'eau à l'extérieur de la digue diminua rapidement au cours du XVIIIe siècle, ce qui n'était pas suffisamment anticipé. Dans certains conflits, l'indécision des administrateurs et des commandants locaux a joué un rôle négatif. L'occupation des troupes derrière les lignes était toujours trop faible. Il n'est pas sans importance qu'après la guerre de Quatre-Vingts Ans, les stratèges militaires aient ouvertement ignoré la stratégie d'attaque française et la connaissance préalable du terrain.

En ce qui concerne la mise en place et le maintien des inondations, il existe un écart entre la finalité prévue et l'efficacité des moyens. Durant le semestre d'hiver, les niveaux d'eau à l'intérieur et à l'extérieur des digues étaient en réalité les plus favorables, mais la guerre n'était généralement pas menée pendant cette période. Durant le semestre d'été, c'était exactement le contraire. Ceci était renforcé par le fait que le niveau de la mer (c'est-à-dire le niveau moyen de l'eau) et le niveau du sol dans les polders relativement jeunes variaient peu, ce qui était inhérent au processus de poldérisation.

Avec les inondations au sein des digues, les caractéristiques de marée ont largement influencé le facteur temps et donc l'efficacité du remplissage. C'est pourquoi les travaux ont rapidement été menés par étapes, en fonction du degré de menace. Cela a fonctionné plus rapidement et plus efficacement et a quelque peu répondu aux intérêts agricoles. Les bassins dans la région des polders n'étaient généralement remplis que pendant le semestre d'été et pouvaient expirer à l'automne. À long terme, les inondations ont été traitées de manière plus systématique et scientifique. Cependant, l'inondation pourrait être une opération difficile en raison de toutes sortes de facteurs qui ont entraîné des retards. Le temps nécessaire était très variable et ne montre aucune tendance. Les inondations étant presque toujours prêtes à temps, le temps de remplissage est indépendant de leur efficacité. En ce qui concerne la ligne d'eau à

l'extérieur de la digue, le facteur temps a joué moins. Après avoir découpé une digue, ce n'était qu'une question de quelques jours avant qu'un polder ne soit infranchissable.

Dans la relation entre les inondations militaires et le paysage, divers développements et modèles sont observables en termes de zones d'inondations, de types d'inondations et d'impact des inondations sur le paysage à court et à long terme. Outre l'influence humaine sur le paysage, on peut également considérer que le paysage a une influence déterminante sur les activités militaires.

Lors de la vague d'inondations pendant la période 1583-1586, près de 86 % du paysage de la fin du Moyen Âge susceptible d'être inondé a disparu. Après 1586 la superficie inondée a montré une tendance à la baisse, en partie causée par la réalisation de travaux de poldérisation à l'extérieur de la zone d'inondation stratégique militaire. Cette zone était une bande dont la largeur variait de deux à huit kilomètres, traversant d'ouest en est la Staat-Vlaanderen, de l'estuaire du Zwin à Saeftinghe. Immédiatement après la guerre de Quatre-Vingts Ans, une deuxième vague d'endiguements eut lieu, en partie à l'intérieur de cette ligne d'eau. Ces endiguements ont été dotés d'une fonction d'inondation lors des conflits suivants. Ils ont remplacé certaines parties de la ligne d'eau situées à l'extérieur des digues maritimes. Ceci et la moindre utilisation des découpages ont également réduit la part de la ligne d'eau à l'extérieur des digues maritimes. De nouveaux découpages en 1672-1678, entraînant une perte de terres et un regain d'intérêt pour la ligne d'eau à l'extérieur des digues maritimes au cours du XVIIIe siècle, réduisirent temporairement la tendance à la baisse. Après 1786, la part à l'extérieur des digues continue de diminuer en raison des travaux de poldérisations militaires et de celles des bras de mer. La transition de la stratégie de défense d'une ligne principale à l'extérieur de la digue vers une ligne à l'intérieur de la digue est à peine perceptible. Après tout, la zone effectivement inondée lors des conflits entre 1672 et 1944 n'a chuté que de 10 %. La zone d'inondation stratégique militaire d'origine a toujours été utilisée, qu'elle ait été endiguée ou non. À l'intérieur de la digue, la part de l'approvisionnement d'eau salée est restée importante, qu'elle soit ou non combinée à l'eau douce. Cette dernière était moins désastreuse d'un point de vue économique, même si ce n'était pas la motivation principale. Les inondations d'eau douce continuent de représenter environ 30 % des inondations à l'intérieur de la digue depuis leur introduction.

Dans l'effet à court et à long terme des inondations, il existe une nette différence entre le paysage culturel et le paysage naturel. À court terme, chaque inondation militaire, et surtout après les découpages, a causé des pertes de surface et d'importants dégâts au paysage culturel. À long terme, il y a eu un gain de surface et un gain économique grâce à la création des polders argileux fertiles. Du point de vue écologique, tout était plus nuancé et les intervalles de temps étaient différents. À court terme, aussi bien après le découpage d'une digue maritime qu'après la création d'une endiguement, il y avait toujours une perte due à la transition abrupte entre les deux étapes. À plus long terme, après un découpage, il y a eu un gain écologique et un gain de surface pour le paysage naturel de marée. Parce que le nouveau paysage culturel a également reçu des valeurs naturelles, on ne peut pas dire qu'il s'agisse d'une pure perte en termes de biodiversité à long terme.

Les inondations militaires depuis 1583, la reconstruction des digues et les poldérisations qui ont suivi, ainsi que les infrastructures militaires ont profondément influencé le développement et les caractéristiques du paysage en Flandre du Nord. À l'inverse, le paysage a en partie influencé les activités militaires à travers les processus et les caractéristiques des marées. Il définissait le cadre dans lequel ces activités pouvaient se dérouler C'était donc un facteur directeur tant à l'intérieur qu'à l'extérieur des digues. Ce rôle de direction devint de plus en plus restreint au cours de la période 1586-1945.

La Flandre du Nord a joué un rôle militaire important aux Pays-Bas. Sa possession servit d'abord à contrôler l'estuaire de l'Escaut, d'importance économique et stratégique. Au Moyen Âge, elle formait la frontière nord du comté de Flandre, où la poursuite de l'autonomie de Bruges et de Gand jouait contre l'autorité du comte. Pendant la guerre de Quatre-Vingts Ans, la ligne de front le traversait. Par la suite, Staats-Vlaanderen devint une Terre de Généralité au sein de la République hollandaise comme bastion pour la défense de la province de Zélande. La partie sud a successivement fait partie des empires espagnol et autrichien. La période française a marqué le début de plusieurs décennies d'association, après quoi la région a été à nouveau divisée entre deux pays, la Belgique et les Pays-Bas. À la fin de la Seconde Guerre mondiale, les lignes d'eau de défense en Flandre du Nord ont contribué à l'échec de l'opération *Market Garden*.

En comparant les lignes d'eau du nord de la Flandre avec celles d'ailleurs aux Pays-Bas, les différences sont particulièrement frappantes, hormis quelques similitudes fondamentales en matière d'approvisionnement en eau. La Flandre du Nord est peut-être la seule région où presque tous les moyens d'inondation ont été utilisés côte à côte et les uns à travers les autres, comme le découpage des digues maritimes, l'ingestion et/ou la rétention d'eau salée et d'eau douce dans des bassins, comprenant une combinaison des deux où les digues d'inondation et les déversoirs captaient des différences de niveau. De plus, il existait deux variantes régionales côté extérieur des digues maritimes, l'inondation contrôlée et le travail avec les bassins de décharge. Cette grande variation dans la réalisation d'une ligne d'eau de défense était en partie le résultat d'un développement paysager dans lequel, en raison de la sédimentation imparable, le paysage de marée devait souvent être cédé à un terrain de polder à l'intérieur des digues d'une manière guidée par des considérations militaires. La zone avait une utilisation stratégique différente, les différentes parties utilisant alternativement l'infrastructure de manière offensive et défensive. De plus, la région a été troublée par des guerres au moins dix fois depuis la guerre de Quatre-Vingts Ans, elle a donc été obligée de fonctionner comme un terrain d'essai où des expériences ont été menées par une marée très dynamique avec toutes sortes de formes de défense basées sur l'eau. La dynamique particulière décrite ci-dessus entre l'action humaine et les facteurs naturels a été caractéristique de la création et du développement du paysage militaire, en particulier du paysage des inondations militaires, en tant qu'arme en temps de paix comme en temps de guerre en Flandre du Nord.

Bronnen

Afkortingen

GR	Gecommitteerde Raden
HA	Hulsterambacht
PvO	Prins van Oranje
RvS	Raad van State
RvV	Raad van Vlaanderen
SG	Staten-Generaal
SZ	Staten van Zeeland

cons.	consideraties/gedachten
fol	folio
mem.	memorie
nj	najaar
not.	notities
rap.	rapport
rek.	rekening
res.	resolutie
v	verso
vb	verbaal
vj	voorjaar

Archieven

(tussen haakjes de in de annotatie gebruikte afkortingen)

Algemeen Rijksarchief Brussel, België (ARA)

Rekenkamer, Chambres des Comptes

I_II_Registres généraux (CCRK 02): nr. 1244.

I_V_Comptes des recettes générales des provinces (CCRK 05): nr. 2710 en 2738.

I_VI_Comptes particuliers des domaines (CCRK 06): nr. 6883.

III_XIV_Comptes des confiscations pour cause des troubles du XVIe siècle (CCRK 14): nrs. 18815 en 18992.

IV_XXXIV_Comptes des contributions levées pendant la révolution du XVIe siècle et la guerre avec les Provinces Unies (CCRK 34): nr. 24301.

IV_XLII_Comptes des droits de passage aux forts, ponts, écluses et canaux (CCRK 42): nrs. 24753-24756 en 24759.

IV_51_Comptes de l'armée de terre (CCRK 51): nrs. 25565, 25726, 25846, 25865, 25898, 25908, 25910 en 25915-25917.

IV_LIII_Comptes de l'artillerie et des munitions de guerre (CCRK 53): nr. 26216.

IV_LIV_Comptes des fortifications et des bâtiments militaires (CCRK 54): nrs. 26270-26363, 26377, 26547-26603, 26663-26666, 26672, 26673, 26695-26699, 26788-26791 en 26981-26986.

V_LXVII_Comptes des villes (CCRK 67): nrs. 32061, 33733, 33735, 33746 en 34505.

V_LXVIII_Comptes des châtellenies, pays et métiers du comté de Flandre (CCRK 68): nrs. 41836, 42327, 43545 en 44120.

Inventaire des acquits de la Chambre des Comptes de Lille (A 127/02): port. 486, 499, 499bis, 500, 500bis, 501, 487 en 502.

Kaarten en plattegronden in handschrift. Reeks I (I 003): nrs. 7, 24, 75, 312, 323, 326, 351, 414, 416ab, 441, 540 en 1601.

Kaarten en plattegronden in handschrift 2e supplement (I 012): nrs. 2218-2220, 2634, 2636, 2640-2642, 2645, 2646, 2648-2654, 2668, 2670, 2685 en 2698.

Geheime Raad onder het Spaans bewind (I 228): doos 1 307 (polders).

Amortisatiesyndicaat te Amsterdam (I 334): nr. 136.

Staat ende Audiëntie (Raad van State) (Aud, I 425): nrs. 1191/9, 1477/4, 1711/2, 1712/1, 1725/1-5, 1799/2-3, 1826/3, 1827/3-4, 1840/4, 1851/3, 1862/4, 1896/1-2 en 2028/2, 2077.

Administratie Bruggen en Wegen. Waterwegen (T 039/05): nrs. 357 en 358.

Jointe voor de betwiste gebieden (T 086): nrs. 510, 532, 533, 535 en 538.

Koninklijke Raad van Philips V (T 093): nr. 529.

Rekenkamers, rolrekeningen (T 120): nr. 11 en 534.

KPIH kaarten in 1934 door de Nederlandse regering aan België overgedragen (T 298): nrs. 5002, 5005, 5018, 5034, 5036, 5071-5094, 5259, 5260-5263, 5267-5311, 5709, 5796, 5798 en 5800.

Kaarten en plattegronden in Handschrift. Reeks II, (T 459): nrs. 150, 176, 312, 358, 543, 544, 564 en 1185.
Familie Arenberg, kaarten en plattegronden (T 580): nrs. 290, 338, 407, 416, 596, 613 839, 840, 842, 889, 939 en 2417.
Kaarten en plattegronden in Handschrift. Reeks II, serie V (V 007): nrs. 8573 en. 8657.
Familie Arenberg: nr. 1.
Manuscrits divers: nrs. 704, 187R (Copies van Simancas (L.P. Gachard) dl. 18).

Archief Groot Seminarie Brugge, België
Charters nrs. 1265 en 1288.

Archieves Départementales du Nord, Lille, Frankrijk (ADN)
Rekenkamer Série B 35 (RK): nrs. 788bis, 988, 1612, 3595 en 5623.
Rekenkamer Série B: nr. 4425.

Capucijnenklooster Edingen, België
Fonds SBB: nrs. 26 en 68.

Familiearchief Hattinga-Verschure, Heesch (AHV)
Dossier G: nr. 4.

Gemeentearchief Hulst (GAH)
Stadsarchief Hulst (SA): nrs. 1-19, 71, 104, 187, 188, 189, 190, 192, 196, 198, 207, 208, 209, 211, 217, 218, 223-225, 518, 526, 528-531, 537b, 559, 585, 631, 699, 742 en charter nr. 484.
Archief Hulsterambacht (HA): nrs. 22-32, 38, 40, 42, 71, 78, 81, 90, 107, 137, 144, 147-150, 167, 198, 559, 588-590, 594-596, 599, 602, 603, 608, 612-615, 632, 640, 641, 644, 645, 650-656, 661-665, 681 en 1789.
Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten" (OKVA): *K&Pl*: nr. 1881; *Bib*: nrs. 355-B016, 551-B054, 635-A, 897-B t/m 906-B.

Gemeentearchief Sluis (GAS)
Oud Archief Stad Aardenburg 1201-1794 (ASA): nrs. 2, 3, 6, 10, 13, 14, 19, 71, 72, 129, 222-226, 536, 537, 884, 894, 895, 897, 899, 906, 907, 1068, 1069, 1079, 1091, 1094, 1095, 1097, 1138, 1308-1328, 1411 en 1426.
Handschriftenverzameling Aardenburg: nr. 13.
Oud Archief Oostburg 1468-1931 (ASO): nrs. 1, 2, 38, 39, 686, 1142, 1146, 1147, 1148, 1149, 1150, 1184 , 1185, 1186, 1190, 1295, 1296, 1299 en 1342. Kaarten: nrs. 131 en 144.
Oud Archief Stad Sluis 1400-1880 (ASS): nrs. 424, 1041, 1043, 1069, 1070, 1071, 1072, 1075, 1080, 1081, 1084, 1091, 1349, 1352 en 1414.
Oud archief IJzendijke (OAY): nrs. 78 en 79.
Oud gemeentearchief Aardenburg 1794-1941 (OGA): nr. 1.
Oud gemeentearchief Breskens 1612-1925 (OGB): nrs. 42, 1364, 1365 en 1366.
Oud gemeentearchief Groede (OGG): nrs. 250, 268, 288-292, 296 en 2796-2699.
Oud gemeentearchief Nieuwvliet (OGN): nr. 362.
Sint-Anna ter Muiden (SAM): nrs. 659, 745 en 761.

Gemeentehuis Zwijndrecht, België (GHZW)
Niet geklasseerd archief
Zwijndrecht, resolutieboeken 1673-1677, 1684-1703, 1697-1701 en 1772-1790.
Borgerweertpolder, rekeningboek 1644.
Modern Archief Zwijndrecht
Verslagen Gemeenteraadzittingen 1810-1976.

Kasteel Wissekerke Bazel, België (KW)
Archief familie Vilain VIIII: nr. 3730.

Katholieke Universiteit Brabant (KUB)
TF-HS 147: nrs. 72, 73, 79, 81, 88 en 100.

Koninklijke Bibliotheek Brussel, België (KBB)
Ms. II 2245/1-4, 2254/1-3; Hs 19611; *K&Pl* nr. III, 2993.

Koninklijk Militair Legermuseum van België te Brussel (KML)
Fonds 185 (Moskou archief): doos 952.

Nationaal Archief, Den Haag (NA)
Staten-Generaal, 1576-1796 (1.01.02): nrs. 20, 30, 36, 46, 248, 874, 1269, 4755, 4759, 4769, 4771, 4773, 4901-I, 4901-II, 4910-I, 4910-II, 4911, 4939I-II, 5324II, 8040-8297, 8675, 8676, 8677, 8678, 9058, 9060, 10539, 11144, 11145, 11146, 11459, 11460, 12548.97, 12548.126, 12548.146, 12548.302, 12548.306, 12548.315.1, 12548.333, 12548.335, 12548.476, 12548.306 en 12565.1.
Hoge Krijgsraden en Zeekrijgsraden, 1607-1794 (1.01.45): nr. 282.
Raad van State, 1581-1795 (1.01.19): nrs. 3, 6, 21, 22, 26, 39, 44, 50, 52, 58, 61, 66-68, 72, 75, 79-86, 88, 90, 91, 93-97, 99-102, 104-106, 109, 114-116, 118, 119, 121, 122, 126-131, 133-142, 146, 148, 150, 153, 156, 163, 165, 166, 169, 170, 179, 184-203, 205-265, 270-277, 282, 283, 286-301, 303-329, 331-333, 335-385, 389, 390, 391, 404-487, 488-490, 505, 514-516, 534, 552, 554, 557, 559, 562-565, 568-570, 575B, 576, 627, 638, 682, 834, 839-II, 841-I, 864-I, 869, 982, 1025, 1036, 1102, 1194, 1218, 1229-1234, 1567, 1569-1618, 1684, 1857, 1863, 1864, 1873, 1900II, 1916-I-II-III, 2181, 2182-I, 2182-II, 2184-II, 2190-I, 2190-II, 2190-III, 2192, 2205, 2448, 2490 en 2508.
Nassause Domeinraad, 1581-1811 (1.08.11): nr. 97.
De Familie Van Bylandt, 1277-1908 (1.10.14): nrs. 921 en 923.
De Familie Fagel, 1513-1927 (1.10.29): nr. 1714.
Collectie J.C. van der Hoop, 1586-1795 (1.10.42): nrs. 64, 65, 129, 130, 132, 135, 136, 143, 144 en 165.
Archief van de Familie Hop, ca. 1660-1807 (1.10.97): nr. 207.
Aanwinsten van de voormalige Eerste Afdeling van het Algemeen Rijksarchief, 14e eeuw-1933 (1.11.01.01): nrs. 436, 486, 1624 en 1897.
Ministerie van Waterstaat, 1798-1813 (2.01.13): nrs. 391 en 396.
Algemene Staatssecretarie en van het Kabinet des Konings, 1813-1840 (2.02.01): nr. 21.
Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Waterstaat, 1814-1877 (2.04.07): nrs. 1269, 2178, 3043, 3741, 4123, 4485 en 4635.
Hoofdadministrateur der Domeinen, 1814-1818 (2.08.14.02): nrs. 275 en 276.
Amortisatiesyndicaat, 1823-1841 (2.08.30.04): nr. 246.
Ministerie van Oorlog: Contracten betreffende Vestingwerken, 1814-1921 (2.13.02): nr. 235A.
Genie-archieven Koninklijke Landmacht: LM-nummers, 1813-1940 (2.13.45): nr. 3301.
Ministerie van Oorlog: Diverse Commissies, 1853-1912 (2.13.62.05): nr. 2.
Chefs van het Wapen der Genie, 1813-1840 (2.13.69): nrs. 181, 915 en 919.
Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid: Afdeling Waterstaat A / I en III, 1878-1905 (2.16.01): nr. 450.
Inspecteurs en Commissies van de Waterstaat in Nederland, 1798-1849 (2.16.06): nrs. 3, 130, 132 en 441.
J.H. baron Mollerus, 1700-1990 (2.21.005.32): nr. 3A.
Familie Van Limburg Stirum, 1824-1894 (2.21.107): nr. 190.
Staten van Holland en West-Friesland, 1572-1795 (3.01.04.01): nrs. 38, 39, 116 en 117.
Anthonie Heinsius, raadpensionaris van Holland en West-Friesland, 1689-1720 (3.01.19): nrs. 704, 905, 959, 1280 en 2225.
Pieter van Bleiswijk, 1772-1787 (3.01.25): nr. 558.

Contrarolleurs, later Contrarolleurs-Generaal van 's Lands Werken en Fortificatiën in dienst van de Provincie Holland en West-Friesland, 1613-1795 (3.01.43): nrs. 126 en 176.
Familie Berg, 1338-1977 (3.20.03): nrs. 52 en 53.
J.B. Bicker, 1776-1803 (3.20.04.01): nrs. 31, 32, 37, 38 en 39.
Familie Steengracht, 1459-1846 (3.20.55): nrs. 164, 553 en 725b.
Jacob Surendonck, 1692-1727 (3.20.57): nr. 125.
Familie Kist, 1679-1997 (3.20.69): nr. 581.
Aanwinsten Kaarten en Tekeningen, verworven sinds 1888 (4.AANW): nrs. 641, 201.1 en 201.2.
Domeinkaarten behorend tot archief van het Ministerie van Financiën, 1813-1935 (4.FIDZ): nr. 266.
Kaarten en tekeningen, afkomstig van J.W. Janssens, Gouverneur-Generaal aan de Kaap de Goede Hoop en in Nederlands Oost-Indië, 1802-1812 (4.JSF): nr. 141.
Kaarten en tekeningen van de afdeling Genie van het Ministerie van Oorlog, 1793-1953, (4.OGT): nrs. 47, 48, 51, 621, 622 en 630.
Memories der Genie, inclusief kaarten, plans, atlassen en verslagen van Commissies, Archief van Oorlog/Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, 17e-20e eeuw (4.OMM): nrs. 1, 4, 5, 23, 24, 29, 31, 32, 62, 76, 79, 90, 94, 95, 96, 97, 103, 104, 108, 108A, 110, 113, 118, 119, 122, 123, 126, 127, 128, 133, 137, 142, 177, 182, 184, 221, 265A-B en 353.
Situatiekaarten, Archief van Oorlog/Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, 17e-20e eeuw (4.OSK): nrs. B87, N3, V14, V17, V23, V28, V33, V35, V40-A, V40-C, V41, V42, V43, V45, V65, V68, V71A-B, V72A-B, V73, V75, V76, V77, V89, V91, V118, V119, V120, V127 en Y22.
Plans van gebouwen, Archief van Oorlog/Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, 1811-1940 (4.OPG): nrs. B37, B356, H33, H34, H333, H334, H335, H354, K38, K48, L13-L16, P4, P5, P9, S14-S18, S40, S49-S57, S74, S101, Z45 en Z46.
Plans van vestingen, Archief van Oorlog/Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, 1700-1914 (4.OPV): nrs. A1, A2, A332, A338, B47, B288, B289, B290, B291, B293-B295, B298, B299B, B300, B301, B303, B304, B305, B308, C1-3, H33, H38, H806-H810, H812-H819, H820, H821, H822, H824-H828, H830-H832, H835, H836, H837, H838, H870, N57, N58, N59, N60, N62-N65, N69, N70, N74, N75, N78, O32, O33, P25-P36, P38, P41-P49, S1-S11, S13-S18, S19, S21-S26, S28, S29, S31, S33, S34, S35, S36, S51, S75, S76, S81, S82, S84, S85, S86, S87, S88, S93, S96-S99, S101, S103-S107, S109-S120, W3, Y47 en Y56.
Situatieplans van vestingen, Archief van Oorlog/Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog, 1624-1927 (4.OSPV): nrs. B44, B46, B47, B48, B49, B51, B52, B87, S1, S4, Y22 en Z1.
Kaarten en tekeningen, archief van de familie Steengracht, 1661-1771 (4.SGF): nrs. 718, 719, 720 en 725b.
Binnenlandse kaarten Hingman, ca. 1500-1813 (4.VTH): nrs. 14, 2467-2468, 2725, 2845, 2895, 2896, 2901-2904, 2906-2908, 2910, 2911, 2914, 2933, 2937B, 2938, 2939A-B, 2940, 2942-2944, 2945-I-VIII, 2947, 2848, 2949, 2950, 2951, 2953, 2954, 2955, 2957-2959, 2962, 2965, 2967, 2968, 2971-2979, 2981-2983, 2986, 2987, 2988, 2990, 2991, 2992, 2994-2996, 3008-3013, 3438A, 3439-3441, 3447, 3448, 3449, 3450, 3452, 3456, 3458, 3464, 3465, 3467, 3468, 3471A-C, 3472A-B, 3473A, 3474, 3475, 3477-3479-3484, 3705, 3706, 3707, 3708, 3709, 3712-3721, 3723, 3724, 3726 en 3836.
Kaarten en tekeningen, archief van het Ministerie van Waterstaat en voorgangers, 1814-1940 (4.WCA): nrs. 395, 3090, 5294, 8109, 8117, 8118, 8121, 8291, 10918, 10919, 10925, 10926, 15428, 15429 en 19304.

The National Archives, Kew, Groot-Brittanie (NAK)

SP 70 Calendar of State Papers. Foreign Series Elizabeth I (1558-1577): nr. 18.
SP 77 Calender of State Papers. Foreign Series Flanders (1585-1780)
SP 83 Calender of State Papers, Foreign Series Flanders and Holland (1577-1584)
SP 84 Public Office Record: nr. 17.

Rijksarchief Antwerpen, België (RAA)

Kerkarchief Burcht (KAB): nrs. 11, 106, 321 en 324.
Modern Archief Burcht (MAB): nr. 12.
Oud-Archief Zwijndrecht (OAZ): nrs. 6, 20, 23, 24, 26, 34, 60 en 61.
Kaarten & Plans (Z2/001): nrs. 88, 93 en 94.

Rijksarchief Brugge, België (RAB)

Registers Brugse Vrije (INV15/16): nrs. 14, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 41, 47, 49, 61, 148, 152, 171, 185, 207, 226, 227, 231, 291, 311, 312, 314, 319-322, 324, 326, 327, 328, 335, 339, 340, 348, 349, 361, 375, 376, 378, 399, 441, 442, 443, 559, 560, 603, 604, 605, 614, 683, 1837-1853, 1858, 1859, 3170, 3174, 3446, 4663, 4664, 4665, 6113 en 17063.
Watering Eiesluis en Reigarsvliet (INV44/1): nrs. 87, 88, 110, 112, 114, 117, 122, 125, 145, 285, 286, 288, 336, 338, 341, 346, 370, 387, 391, 392, 397, 398, 402, 404, 406, 427, 428, 429, 871, 872, 873, 876, 879, 880, 881, 894, 901, 906, 1056 en 1057.
Watering Blankenberge (INV49/1): nr. 300.
'Kaarten en plannen Mestdagh' / M. Nuyttens (INV81): nrs. 876, 2179, 2180, 2187, 2188, 2209, 2210, 2211, 2212, 2214, 2243, 2272, 2282, 2285, 2286, 2288, 2291, 2292, 2294, 2338, 2341, 2345, 2346, 2358, 2359, 2360, 2361, 2364, 2371 en 2372.
Franse hoofdbesturen: Leiedepartement (INV82): nr. 2377.
Kaarten en plans (INV 113): nrs. 9, 19, 29, 25, 135, 250, 271, 349, 459, 475, 481, 482, 485, 497, 500, 504, 513, 514, 516, 518, 539, 551, 552, 556, 561, 628, 665, 671, 673, 732, 747, 1062, 1227, 1303, 1483 en 2671.
Watering Blankenberge Kaarten (INV114): nrs. 702, 706, 791, 853, 917, 922, 925, 930, 933, 1206, 1352, 1415-VI, 1417, 1421, 1427, 1432, 1451, 1452, 1494, 1500, 1514, 1518, 1519 en 1522.
Watering Maldegemse polder (INV322): nrs. 1, 131, 132, 134, 135, 138 139, 178 en 260.
Watering Sint-Jobspolder (INV325): nrs. 93, 109, 145, 146, 149 en 150.
Watering der zes verenigde polders (INV328): nrs. 30 en 82.
Omlopers Peper (TBO2): nrs. 14, 19, 20, 22, 23, 98, 138-142, 144, 183, 184, 194, 195, 210, 225, 230, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 244, 247, 249, 250 en 321.
Verzameling Jonckheere'/ E. Huys (TBO169): nrs. 1052, 1185, 1191, 1194, 1204/4, 1205 en 1255.
Verzameling 'Ommelopers Vincent' (TBO171): nrs. 83, 85, 102, 103, 150, 151, 152, 153, 154, 159, 161-165, 170 en 178.

Rijksarchief Gent, België (RAG)

Oudburg. Kasselrij en Leenhof, 1445-1799 (AR3): nrs. 162, 165-182, 191, 192, 201, 203, 205, 209-213, 218, 219, 224, 225, 227, 229, 237, 238, 247, 253, 261, 272, 274, 275, 617, 843, 1419, 1422, 1503 en 2045.
Hoofdcollege van het Land van Waas, 1310-1796 (AR7): nrs. 15, 98, 100, 101-103, 108, 109, 112, 134, 135, 136, 137, 140, 200, 237, 238, 275 280, 374, 381-384, 390, 391, 411-413, 574, 589, 590, 591, 594, 595, 597, 600, 607, 608, 610, 611, 614-617, 619, 621, 622, 634, 653, 659, 715, 716, 719, 721, 738, 803, 852, 861, 866, 1503, 1587, 1601, 1627, 1650, 1666, 1722, 1785, 1821, 1822, 1832, 1842, 1984, 2032, 2044, 2118-2120, 2257, 2605, 2612, 2620, 2623, 2624, 2661, 2675, 2773, 2776, 2780, 2985, 2986, 3090, 3118, 3130, 3134, 3137, 3139, 3140, 3143, 3164, 3165, 3167, 3173-3175, 3178, 3180, 3197, 3199, 3602, 3612, 3631 en 3718.
Onbewerkte nummers Land van Waas (AR8): nr. 905.
Ambacht Assenede, 1417-1796 (A 12): nrs. 15, 24, 39, 180, 192, 194bis, 195, 189AB, 199, 201, 203 en 1006.
Heren, de Schepenbank en het Bestuur van het Ambacht Boekhoute, 1538-1796 (AR22): nrs. 196, 198 en 790.
Schepenbank van Kieldrecht-Doel. Oud bestand, 1579-1797 (A 36): nr. 522.
Gemeente Kallo. Oud bestand, 1466-1803 (AR79) : nrs. 1, 2, 9 en 180.
Maldegem ambacht, 1465-1855 (AR100): nr. 819.
Graafschap, Leenhof, Stad, Schependom en Gemeente Middelburg Vlaanderen (AR115): nrs. 1, 15, 483 en 484.
Schepenbank van Moerbeke-Waas, 1549-1797 (AR118): nrs. 1815-1817, 1823, 1826, 1827 en 1891.
Gemeente Sinaai. Oud bestand, 1590-1875 (AR158): nr. 78.
Heerlijkheid en Polder van Sint-Albert, 1610 - 1927 (AR160): nrs. 760-762, 770, 904-909 en 1358.
Parochie Sint-Margriete, 1714-1784 (AR166): nr. 770.
Gemeente Stekene. Oud bestand, 1457-1839 (AR174): nrs. 7, 32, 36, 38-40, 43, 47, 188, 191, 376, 378, 383, 1026, 1111, 5632 en K163.
Gemeente Verrebroek. Oud bestand, 1491-1798 (AR182): nrs. 4, 5, 7, 12, 26, 33, 34, 40 en 41.

Gemeenten Vrasene en Sint-Gillis-Waas. Oud bestand, 1490-1906 (AR 187): nr. 1673.
Heer en schepenbank van Waterdijk en polders te Waterdijk, 1504-1797 (AR194): nrs. 62, 131-135, 1073, 1077 en 1083.
Heerlijkheid, Leenhof en Parochie Watervliet en van polders in Watervliet (AR196): nrs. 37, 240 en 242.
Familie De Moerman d'Harlebeke, 1309 - 1888 (FM35): nrs. 929, 951 en 980.
Familie De Preudhomme d'Hailly, 1320-1867 (FM43): nrs. 273, 274 en 277.
Familie Desmanet de Biesme en aanverwante families (FM51): nr. 904.
Verzameling P.C. Vander Meersch (VVM): nr. 170, 175 en 708.
Algemeen Familiefonds, Lacombe (FM58): nrs. 1633, 1634, 1636 en 1642.
Raad van Vlaanderen, 1353-begin 19de eeuw (GW8): nrs. 178-180, 185, 216-219, 743 en 12267.
Staten van Vlaanderen, 1580-1800 (GW10): nr. 103, 10915, 10925 en 10947.
Sint-Pietersabdij Gent, deel II, 14de eeuw-1796 (K97): nr. 1515.
Abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent, deel I, 1261-1796 (K163): nrs. 137, 147, 2658, 2694, 2697, 2760 en 2780.
Generale Vrije Polders van de Landen van Waas en Beveren Oud bestand, 1676-1871 (P1): nrs 14 en 15.
Doelpolder Oud bestand, 1567-1970 (P7): nrs 1, 7, 55-59, 177, 202, 203, 214 en 217.
Beverenpolder Oud bestand, 1542-1975 (P5): nrs 8, 271, 436 en 719.
Borgerweertpolder Oud bestand, 1584-1935 (P6): nrs 12, 14, 15, 17, 19, 27, 36, 38, 40, 41, 46, 47, 49, 72, 87-90, 348, 376, 378, 384 en 385.
Kallopolder Oud bestand, 1583-1975 (P8): nrs 1, 18, 159, 227, 228, 229, 232 en 689.
Polder van Kieldrecht-Statenbodem Oud bestand, 1687 (P9): nr. 1.
Konings-Kieldrechtpolder Oud bestand, 1617-1974 (P10): nrs 4, 7, 9, 10, 46, 48, 56 en 57.
Melselepolder Oud bestand, 1591-1974 (P12): nrs. 208, 353 en 354.
Dijkagie Merlemont 1415-1625 (P13): nr. 1.
Oud Arenbergpolder Oud bestand, 1680-1967 (P14): nrs 106 en 111.
Sint-Anna & Ketenispolder Oud bestand, 1431-1974 (P17): nrs 1, 2 en 50.
Rode Moer Oud bestand, 1777-1960 (P20): nr. 8.
Kallopolder Overdracht 2003, 1649-1969 (P27): nrs 773, 774, 775 en 776.
Verrebroekpolder Oud bestand, 1621-1950 (P23): nr. 1.
Drie Verenigde wateringen Sint-Laureins, 1682-1945 (P29): nrs 39, 72 en 73.
Polders en Wateringen, 1603-1960 (P30): nrs 1, 2, 83, 110, 138, 205, 206, 207, 334, 343 en 344.
Onze-Lieve-Vrouwkerk te Doel. Oud bestand, 1668-1795 (PAR57): nr. 7.
Scheldedepartement, 1794-1814 (PV1): nrs 169, 1799 en 1810.
Kaartenverzameling 16de eeuw-midden 20ste eeuw (VZ1): nrs 3, 5-16, 19, 20, 21, 26, 27, 28, 32, 33, 46, 67, 93, 97, 103, 173, 177, 253, 433, 434, 435, 437, 439, 440, 442, 443, 447, 448, 449, 450, 451, 456, 463, 464, 467, 468, 480, 483, 569, 570, 571, 594, 595, 599, 600, 613, 617, 621, 623, 624, 625, 627, 628, 629, 630, 631, 635, 638, 639, 640, 643, 644, 647, 659, 662, 668, 672, 678, 679, 686, 699, 703, 709, 714, 716, 721, 722, 724, 735, 736, 737, 738, 740, 741, 749, 778, 815, 820, 821, 883, 891, 892, 893, 913, 920, 921, 922, 923, 925, 928, 932, 935, 938, 1103, 1336, 1340, 1341, 1345, 1347, 1355, 1391, 1509, 1511, 1517, 1524, 1532, 1540, 1541, 1548, 1630, 1642, 1829, 1885, 1906, 2099, 2106, 2189, 2423, 2429, 2453, 2454, 2455, 2547, 2578, 2579, 2581, 2595, 2598, 2600, 2605, 2645, 2647, 2652, 2697, 2742 en 3572.

Rijksarchief Kortrijk, België (RAK)

Kapittel van OLV Oud los (22/4): nrs. 61, 62, 193, 216 en 701.
Kapittel van OLV Oud Registers (22/21): nrs. 113, 114, 115 en 126b.
Oud Stadsarchief Kortrijk (101/3): nr. 6015.
Kaarten en plattegronden in handschrift (902/6): nrs. 559, 561, 563, 566, 571-575, 578 en 584.

Stadsarchief Antwerpen, België (SAA)

Anciën regime archief van de stad Antwerpen SA1

Financiën, archief van de rekenkamer en van de thesaurie of tresorij 1301-1796 (SA51): nrs. 18, 24, 75, 84, 135, 923, 925, 1082, 1094, 1095 en 1785.

O.L.V. Kapittel 1286-1805 SA561591 (OLV): nrs. 465 en 475.
Topografisch-historische atlas SA220 (12#): nrs. 219, 2473-2482, 3088, 3093, 4169, 5509, 5849 en 11991.
Privilegiekamer 1249-1840 (SA166): nrs. 2242, 574 en 575.
Notariaat 1480-1987 (SA95): nr. 4775.
Polderbesturen 1500-1999 (SA 100): nrs. 29/1 en 29/2.
Archieven van de stad Antwerpen SA2
Publieke taken (SA125), mobilisatie: SA276428.
Verzamelingen SA4
Bibliotheek SA109, Dilis (SA 18064): nr. PK#3228.
Beeld en geluid SA106, fotoverzameling (losse foto's): nr. 934#23080.
Archief van het havenbedrijf Antwerpen SA141
Duitse bezetting (SA536150): MA-HB#16261.

Stadsarchief Brugge, België (SAB)

Eerste afdeling centrale en provinciale administratie
A reeks 2 Staten van Vlaanderen Correspondentie 1520-1791 (A2): 1575-1599.
B reeks 4 Staten van Vlaanderen, resoluties (B4)
Tweede afdeling stedelijke archieven
H1 D reeks 107 Kaarten en plans 14e eeuw-1953 (D107): nrs. 13, 19, 65, 94, 95, 103, 119, 120, 121 en 142.
H2 B reeks 118 Resolutieboeken 1535–1796 (B 118): secreet resolutieboek 1545-1552, boek 1573-1599.
H2 B reeks 126 Brieven en akten 1513-1793 (B126): liassen 1511-1559.
H2 H reeks 148 Fortificatie 1786-1794 (H 148)
H4 A reeks 216 Stadsrekeningen 1280-1794 (A216): nrs 1304, 1414/15, 1435/1436, 1551-1553, 1583/84 en 1586-1587.
H5 B reeks 288 Zwin, kanaal Damme-Sluis 1499-1792 (B288); reeks 289 Zuidleie 1541-1792
H7 B reeks 326 Gleiermakers1623-1779 (B326): Hendrik Pulinx.
Derde afdeling Niet-stedelijke archieven
B reeks 514 Brugse Vrije (van Caloen) 14e eeuw-1830 (B514): nrs. 35 en 37.
B reeks 522 Sluis, Watervliet, Muide, Maldegem 15e eeuw-18e eeuw (B522): Cartularium Watervliet.
B reeks 523 Wateringen 1442-1844 (B523)

Stadsarchief Eeklo, België (SAE)

Nrs. 4, 5 en 563.

Stadsarchief Gent, België (SAG)

Oud Archief (OA)
A Archieven betreffende de centrale en de representatieve instellingen in het graafschap Vlaanderen
OA_A_10 Archief van de Leden en Staten van Vlaanderen
OA_A_10, reeks 89 stukken betreffende de verkoop en het beheer van de heerlijkheden Burcht en Zwijndrecht: nr. 1.
OA_A_10_6, Stukken betreffende de waterlopen, dijken en polders, reeks 092 diverse stukken betreffende de Leden en Staten van Vlaanderen: nr. 14; *reeks 092bis_01 tot 08 en 10, stukken betreffende de Sassevaart*: nrs. 1, 3, 4, 6, 9 en 26.
B Oud-Archief van de Stad Gent (12de eeuw tot 1795)
OA_B_01 Cartularia en charters, reeks 094 Stadscharters: nr. 1210.
OA_B_09_8 Stukken betreffende de beslissingen van het stadsbestuur, reeks 121 Resoluties van de collatie: nr. 34.
OA_B_09_1 Briefwisseling van het stadsbestuur, reeks 002 ingekomen brieven: nrs. 3, 14, 26, 27, 49 en 72.
OA_B_09_4 Besluiten (resoluties) van het stadsbestuur, 108 Registers met voorgeboden: 1572-1582.

OA_B_14_1_1 Stukken betreffende werken aan kanalen: reeks 529 Stukken betreffende de Lieve: 7*; reeks 530 Stukken betreffende de Sassevaart; reeks 530bis Stukken betreffende waterlopen in het Land van Waas; reeks 531 Stukken betreffende de Zuidleie, de Brugsevaart, de Oostendsevaart en de Coupures*: 8.

IC Iconografische en museale collecties

IC_AG_L Atlas Goetghebuer, stukken in de ladenkasten: lade 94 nr. 161, lade 95 nr. 161 en lade 175 nr. 49.

Stadsarchief Sint-Niklaas, België (SSN)

Oud archief: nrs. 36, 342, 343, 344, 350 en 452.

Service Historique d'Armee de Terres Vincennes, Frankrijk (SHAT)

Archives du Génie de France, Places étrangères (A.I.G., Art. 14)
Anvers C1: nr. 5.
Anvers C4: nrs. 7 en 10.
Damme GR 1 V M: nrs. 55, 58 en 89.
Middelbourg: nr. 14.
Atlas 96/4
O15-4.7.D.: nrs. 256, 267, 268, 269, 270 en 494.
O15-4.7.C.: nr. 279, sub 37.
LIC 487 en 86.

Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL)

Collectie Bodel-Nijenhuis (CBN)
Port. 37: nrs. 50, 78, 12 en, 142.
Port. 38: nrs. 67, 106, 122, 123, 128, 137, 141 en 146.
Port. 39: nrs. 22, 53 en 54.
Port. 78: nrs. 76, 78, 81, 82 en 83.
009-13-013 en 051-04-006.

Zeeuws Archief, Middelburg (ZA)

Staten van Zeeland en Gecommitteerde Raden, 1578-1795 (2): nrs. 6, 7, 8, 104, 110, 112, 122, 125, 128, 131, 133, 134, 136, 138, 139, 140, 142, 143-147, 153, 154, 170-177, 188, 189, 192, 194, 198, 199, 201, 205, 206, 207, 210, 211, 214, 216-221, 225, 231, 237, 257, 259, 378-381, 383, 388, 389, 390, 391, 397, 468, 469, 473, 476, 486-496, 499-501, 505, 518, 546, 550, 552, 553, 561, 618, 668-670, 680, 688, 698, 710, 711, 720, 775, 793, 794, 902, 918, 925, 927, 1197-1199, 1200-II, 1202, 1203-I, 1207, 1209, 1211-I, 1218, 1219, 1246.1-2, 1248, 1250.1, 1259, 1269, 1318, 1375, 1376, 1420, 1422, 1423, 1429, 1440, 1617, 1623, 1625-1629, 1635, 1676, 1829, 1926, 2606, 3250, 3305, 3307-3309, 3312, 3330, 3394, 3399, 3400 en 3460.
Provinciaal Bestuur van Zeeland, 1813-1850 (6.1): nrs. 3330, 3331 en 5953.
Provinciaal Bestuur van Zeeland, 1851-1910 (6.2): nr. 3945.
Vrije van Sluis, 1584-1796 (7): nrs. 7, 9, 10, 16-I, 23, 198, 199, 233, 237, 340, 459, 464 en 577.
Rechterlijke, Weeskamer en Notariële Archieven Zeeuws-Vlaanderen, 1447-1796 (11): nrs. 1020 en 1021.
Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1769-1969 (26): nr. 121.
Verzameling Handschriften Rijksarchief in Zeeland, 1206-1948 (33.1): nrs. 699, 704, 1444, 1474, 1498, 1508, 1518, 1537, 1560, 1563, 1579, 1580-2, 1595, 1610, 1613 en 1618.
Verzameling Aanwinsten Rijksarchief in Zeeland 1960 nr. 17, 1199-1937 (33.2): nrs. 460, 463 en 466.
Familie Stern, 1651-1857 (73): nr. 51.
Verzameling Verheye van Citters, 1111-1824 (87): nr. 79b.
Verzameling M.J. de Jonge, 1398-1783 (102): nr. 48.
Verzameling Van de Perre-Schorer, 1641-1795 (107): nr. 45.
Directeur der Fortificatiën in het Departement van Staats-Vlaanderen, 1738-1794 (140): nrs. 1, 2, 3, 4, 5, 6 en 7.

Eerstaanwezend Ingenieur/ Opzichter Fortificatiën Breskens 1814-1868 (179.3): nr. 2.
Eerstaanwezend Ingenieur/ Opzichter Fortificatiën Terneuzen 1831-1919 (174): nrs. 28-38, 43, 44 en 45.
Commandant der troepen in het Vierde District van Zeeland 1830-39 (181): nrs. 25-27, 61 en 63-68.
Commandant der troepen in het Vijfde District van Zeeland 1830-39 (182): nrs. 19-21, 34, 66, 67, 68, 71, 72 en 73.
Kaarten Zeeland (Kaarten De Waard & Aanwinsten Kaarten Rijksarchief in Zeeland), 16e-20e eeuw (292): nrs. 673, 1285, 1302, 1303, 1305, 1312, 1346a, 1359, 1362, 1363, 1375, 1419, 1429, 1430, 1450, 1451, 1488, 1545, 1585, 1599, 1604, 1617, 1630, 1631, 1691, 1862, 1869, 1884, 1908, 1920.37, 1920.44, 1920.50, 1936.15, 1943.12, 1946, 1947, 1948.32, 1948.40, 1950.5, 1950.29, 1956.6, 1965, 1965.16, 1969.41, 1979.122, 1999 en 2000.
Atlassen Hattinga, circa 1750 (293): nrs. 237-510.
Zelandia Illustrata, Deel I (Kaarten en plattegronden), 16e-20e eeuw (294): nrs. 262, 264-266, 334, 335, 341, 344, 415, 419, 806, 819 en 1611.
Zelandia Illustrata, Deel II (Topografische prenten en tekeningen), 16e-20e eeuw (295): nrs. 2105, 2197-2199, 2300, 2304 en 2305.
Rijkswaterstaat Directie Zeeland, Regionale Directie, 1800-1980 (361.1): nrs. 220, 223, 225, 247, 248, 249, 352, 368, 371 en 494,
Rijkswaterstaat Directie Zeeland, Diensten, 1800-1980 (361.2): nr. 581.
Rijkswaterstaat Directie Zeeland, Kaarten en tekeningen, 1644-1950 (361.3): nrs. 1358, 1359, 1360, 1386, 1387, 1388, 1390, 1435, 1438, 1520, 1536, 1539, 1629, 1641, 1642, 1693, 1695, 1818, 1834, 1835, 1836 en 1837.
Rijkswaterstaat Directie Zeeland (361.6): nr. 39.
Families Ermerins en Wiltschut, 1570-1795 (470): nrs. 84.1, 84.2, 84.3, 84.5, 85.1, 85.7, 85.9 en 85.10.
Verzameling J. de Hullu, 13e-20e eeuw (474): nrs. 37, 93T, 97 en 99.
Rekenkamer van Zeeland, Rekenkamer 'A' (502): nrs. 227-249.
Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer B', 1597-1805 (505): nrs. 3468a, 3475, 3476, 3487, 3488, 3490, 3491, 35550, 35660, 36550, 36551, 36590 en 37520-37660.
Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer C', 1597-1805 (508): nrs. 23000, 23110, 23140, 23200, 23340, 23420, 23910, 24010, 24020, 24040, 24480, 24740, 24750 en 24770frab.
Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer D', 1597-1805 (511): nrs. 17920, 18250, 23710-23810, 76910, 77820, 77890, 77891 en 81700.
Voormalige polders en waterschappen opgegaan in het Waterschap Het Vrije van Sluis Kaarten en Plans (3510): nrs. K66, K67, K84, K91, K324, K331, K332, K344, K357, K365, K400, K402 en K416A/B.
Uitwatering van de Kapitalen Dam (3512): nrs. 2, 5, 6, 8 en 41.
Isabellapolder Benoorden Aardenburg (3520): nrs. 1, 10, 239, 272, 276, 278, 281, 283, 286, 287, 296, 300, 302, 306, 310, 315, 317, 318, 319, 321, 322 en 323.
Polder Bewester-Eede Benoorden Sint-Pietersdijk (3521): nrs. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 57, 295, 306, 295, 296, 306, 313, 317 en 324.
Polder Bewester-Eede Bezuiden Sint-Pietersdijk (3522): nrs. 6, 7, 300, 301, 304, 305, 320 en 322.
Polder Beooster-Eede & Hoogland van Sint-Kruis (3523): nrs. 8, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 346, 348 en 355.
Waterschap Grote Boom en Goodsvliet (3526): nrs. 2, 4, 8, 20, 269, 297, 309, 310 en 319.
Lapschuersegatpolder (3528): nr. 2.
Waterschap Robbemoreel, Gouverneur en Craeyens, 1518-1966 (3534): nrs. 7, 8, 62 en 64.
Oudenlandsepolder en Cadzand (3535): nr. 552.
Watering Groede en Baanst (3543): nrs. 154, 476, 525 en 549.
Grote Henricuspolder (3552): nrs. 1, 243, 246, 250, 252, 258 en 260.
Generale Prins Willempolder (3556): nrs. 6, 24-1, 25, 155, 160, 161, 177, 184, 186, 187, 188, 223, 225, 226, 227, 229, 230, 271, 300, 379, 380, 385, 447, 468, 469, 470, 478, 482, 485, 490, 491, 495, 497, 499, 500, 510, 511 en 512.
Brugsevaartpolder (3557): nr. 120.
Jong Baarzandepolder (3562): nr. 104.

Nieuwerhavenpolder (3563): nr. 1.
Waterschap Eiland & Brandkreek (3568): nrs. 1, 7, 112, 113, 269a, 371, 377, 379, 380, 381, 382, 387, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 402, 404, 407, 419, 424 en 434.
Clarapolder (3571): nrs. 1, 2, 3, 13, 44-51, 151, 152, 155, 164 en 166.
Nieuw-Passegeulepolder (3572): nrs. 1, 2, 4, 36, 37, 38, 40, 43, 53 en 167.
Waterschap Groote en Kleine Zuiddiepe (3583): nrs. 1 en 134.
Grote Jonkvrouw Benoordenpolder (3585): nrs. 1, 2 en 3.
Waterschap van de Verenigde polders van de sluis tegen de Magdalenapolder (3597): nrs. 1, 3, 16, 22 en 136.
Voormalige polders en waterschappen opgegaan in het Waterschap Axeler Ambacht Kaarten en Plans (3710): nrs. K028, K029, K033 en K89.
Oud Beoostenblij-Bezuidenpolder (3716): nrs. 2, 6, 13, 102, 103, 107, 117 en 118-123.
Beoostenblij-Benoordenpolder (3717): nrs. 1, 2, 7, 21, 22, 105-109, 113, 115-117, 176, 213-217 en 239-241.
Nieuw Beoostenblij-Bezuidenpolder (3718): nr. 2.
Beoosten & Bewestenblijpolder (3719): nrs. 1, 10, 11, 18, 24, 81, 82, 117-130, 181, 184, 187-190, 196-199, 203-208 en 252.
Waterschap Koegors c.s. (3726): nr. 67.
Canisvlietpolder (3738): nrs. 1, 4, 35, 98-100, 103, 121, 160, 172, 175-179, 181, 182, 184 en 188.
Autriche polder (3736): nrs. 1, 14, 15 en 130.
Overslagpolder (3743): nrs. 1, 9 en 19.
Zuiddorpepolder noorddeel (3744): nrs. 1, 1 en, 56-58.
Zuiddorpepolder zuiddeel (3745): nrs. 1, 11, 21, 29, 49, 50, 52 en 54.
Varempépolder (3746): nrs 1, 16, 17, 18, 39, 50, 54.
Riedenpolder (3749): nrs. 1, 4.
Nieuw-Karnemelkpolder (3750): nr. 1.
Catharinapolder (3754): nrs. 1, 5, 19, 26, 29, 33, 35, 99 en 104.
Moerspuipolder (3748): nrs. 1 en 74.
Voormalige polders en waterschappen opgegaan in het Waterschap Hulster Ambacht Kaarten en plans (3810): nr. K039.
Waterschap Absdale Riet-&Wulfsdijk (3811): nrs. 7, 36, 48, 75, 121, 251 en 252.
Klein-Cambronpolder (3814): nr. 1.
Clingepolder (3815): nrs. 5, 11, 19, 23, 56 en 80-82.
Waterschap Groot- & Klein-Ferdinandus (3817): nr. 42.
Hulsternieuwlandpolder (3820): nrs. 2, 38, 40, 41 en 77.
Sint-Jansteenpolder (3821): nr. 5.
Groot-Kieldrechtpolder (3822): nrs. 1, 3, 24-26, 51 en 99.
Nieuw-Kieldrechtpolder (3823): nrs. 1, 3, 4, 10, 18 en 27.
Kruispolder (3824): nrs. 79 en 154b.
Waterschap De Verenigde Polders van Ossenisse (3828): nrs. 6 en 197.
Oude Graauw en Langendam (3829): nr. 102.
Stoppeldijkpolder (3832): nrs. 7, 8, 9, 12, 13, 30, 60-62 en 139.
Uitwateringschap Stoppeldijk (3833): nr. 139.
Van Alsteinpolder (3834): nr. 73.
Waterschap Willem-Hendrik- & Klein-Kieldrechtpolder (3838): nrs. 1, 3 en 10.
Stad Terneuzen, 1584-1796 (6000): nr. 15.
Stad Sas van Gent, 1644-1795 (6030): nrs. 4, 6, 172, 294, 295, 297, en 298.
Gemeente Sas van Gent (6031): nr. 1368.
Stad Axel, 1492-1815 (6060): nrs. 19, 122, 536, 537, 609, 610, 685, 686, 687, 699, 700, 702a, 715, 716, 717, 718 en 719.
Gemeente Axel (6061): nr. 1.

Bronnenpublicaties

Bas, F. de, *Brieven van Prins Willem V aan Baron van Lijnden van Blitterswijk*, 's-Gravenhage 1893.

De Vault & Pelet, *Mémoires militaires relatives de la succession d'Espagne sous Louis XIV*, dl 2, Collection de documents inédits sur l'histoire de France, première série Histoire Politique. Paris 1836.

Dhondt, J., *Tafels van de Resolutieboeken der Staten van Vlaanderen*, dl II, 1631-1656, Brussel 1941.

Dubosch, R.G., *Descripie van de Wateringe van den Capitalen – Dam*, Gent 1825.

Fruin, R., G.W. Kernkamp & N. Japikse (red.), *De Brieven aan en Brieven van Johan de Wit*, 6 dln, Amsterdam 1906-1919.

Fruin, R. &. N. Japikse, *Brieven aan Johan de Witt deel 2 1658-1664*. Amsterdam 1909.

Gachard, Louis Prosper, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange: publiée pour la première fois, suivie de pieces inédites sur l'assinat de ce prince et sur les recompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, Brussel 1847-1866.

Gueniffey, P. (red.), *La Correspondence général de Napoléon, tome 9 Wagram février 1809 – février 1810*, Paris 2013.

Houdecek, F. (red.), *La Correspondence général de Napoléon, tome 10 Un grand Empire mars 1810 - mars 1811*, Paris 2014.

Huygens instituut. *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau,* 1e série, VIII.

Japikse, N., H.H.P. Rijperman, *Resolutiën der Staten-Generaal 1576 tot 1609 's-Gravenhage 1915-1970 delen 1-14.* Rijks Geschiedkundige Publicaties (RGP) Grote Serie (GS) Oude Serie (OS) nrs 26, 33, 41, 43, 47, 51, 55, 57, 62, 71, 85, 92, 101, 131.

Deursen, A.T.H. van, J.G. Smit, J. Roelevink, *Resolutiën der Staten-Generaal 1610-1670 delen 1-7*. 's-Gravenhage 1971-1994. Rijks Geschiedkundige Publicaties (RGP) Grote Serie (GS) Nieuwe Serie (NS) nrs 135, 151, 152, 176, 187, 208, 223.

Kerautret, M. & G. Madec (red.), *La Correspondence général de Napoléon, 1807 – Tilsit, l'apogée de l'Empire*, Paris 2010.

Lonchay, H., J. Cuvelier, J. Lefèvre, *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle*, tome 2. Bruxelles 1929.

Piot, Ch., *Correspondence du cardinal de Granvelle 1565-1583*, 12 dln. Bruxelles 1878-1879.

Contemporaine bronnen

Beukelaer, C., *Schrick van Vlaenderen en Brabandt etc., aenghedaen door sijn Hoogheydt Frederick Hendrick, Prince van Orangien, met den Optocht, Belegheringhe en In-nemen van de stercke Stadt Hulst*. Middelburg 1646.

Bor, Pieter Christiaensz., *Oorspronck, begin en vervolgh der Nederlantsche Oorloghen in XVIII boecken waerachtelijck en onpartijdelijck beschreven (1555-1600)*. Leiden-Amsterdam 1621.

Bor, Pieter Christiaensz., *Den oorspronck, begin ende aenvanck der Nederlandtscher oorlogen Gedurende de regeringe vande Hertoginnen van Parma, de Hertoge van Alba ende eensdeels vanden Groot Commandeur*, uitgegeven door Govert Basson, Leiden 1617.

Symon Stevin, *Nieuwe maniere van Sterctebou door Spilsluysen*, Rotterdam 1617.

Cau, Cornelis, *Groot placaet-boeck, vervattende de placaten, ordonantien ende edicten vande Doorluchtige, Hoogh Mog: Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden: ende vande Groot Mog: Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, mitsgaders vande Ed: Mog: Heeren Staten van Zeelandt*, 10 delen, Den Haag 1664.

Chappuis G., *Histoire générale de la guerre de Flandre*, Paris, 1622.

De le Chenaye Debois, F.A.A., *Dictionnaire généalogique, héraldique, chronologique et historique*. Paris 1761.

Coehoorn, M. van, *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horizont*, Leeuwarden 1685.

Commelyn, I., *Frederick Hendrick van Nassauw, Prince van Orangien. Zyn Leven en Bedryf*. dl. 1-II, Amsterdam 1651.

Duyck, A., 'Van den tocht naer Brugge in Vlaenderen 16 Nov 27 Nov' en 'Van den tocht in tlant van Waes in Vlaenderen 14 Sept 5 Oct.' In: *Journaal van Anthonis Duyck (1591-1602)*. 's-Gravenhage/ Arnhem, 1862-1866.

Eenens, A.M., *Anvers et la nationalité belge*, Brussel 1846.

Funck, Jakob & Marc Guérard d'Illens, *Plans et journaux des sièges de la dernière guerre de Flandres*, Strasbourg 1750.

Ibona, Mr. Jacques, *Rare Geschriften Behelsende het gedenckweerdighste dat 'er is voorgevallen binnen de stadt van Brugghe' sedert het jaer 1645 tot ende met het Jaer 1684*. Stadsbibliotheek Kortrijk, hs 175 (SBK Goethals-Vercruijsse).

Lansberghe, Jacob van, *Beschryvinge van de stadt Hulst, Behelsende haer oude opkomst, aenwasch, tegenwoordige toestandt, en veelvuldige gedenckwaerdige saecken, van tijdt tot tijdt daer in voorgevallen.* 's-Gravenhage 1687 (facs. 1991)

Meteren, Emmanuël van, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden en der zelver Naburen: Beginnende met den Jare 1315, en eindigende met den Jare 1611*, 10 delen, Antwerpen 1751-1763.

Mallet, Allain-Manesson, *Les travaux de Mars ou l'art de la guerre*, dl 2, Paris 1684.

Van Naemen, Félix (red.), 'Chronique de François-Joseph de Castro'. In: *Annalen van den Oudheidskundigen Kring van het Land van Waas*, deel 9 (1883-84) 243-397, deel 10 (1885-86), 106-202 en 247-300), deel 11 (1887-88), 109-212 en 281-374, deel 12 (1889-90) 43-78.

Olivier, J., *Merkwaardigheden uit den Tiendaagschen Veldtogt der Nederlanders in België*, Amsterdam 1834.

Sanderus, Antonio, *Flandria illustrata, sive Discriptio comitatus instius per totum terrarum orbem celeberrimi III tomis absoluta*, 1641-1644 (*Verheerlykt Vlaandre*, editie 1735 dl 1 en 2).

Strada, Famianus, *De Nederlandsche oorlogen in Latijn beschreven in thien boecken van 1578 tot 1590*, dl. 2, Antwerpen 1662.

Tirion, Isaac, *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Behelzende een beschrijving van Staats-Vlaanderen*. Amsterdam 1751.

Vierlingh, Andries, *Tractaet van dijckagie* (uitgave J. de Hullu & A.G. Verhoeven 1920).

Vyfden Placcaet-Boeck van Vlaenderen deel II, Gent, 1763 (Algemeen Rijksarchief Brussel).

Wagenaar, J., *Beschrijving der Stad Bergen op Zoom, verrijkt met een omstandig bericht van het beleg dier vesting door de Franschen in den jaere 1747*, Amsterdam 1780.

Wiltschut, P., captein en ingenieur, *Verhaal hoe dat het project door den captein en ingenieur Wiltschut, geformeert op de Passegeule, om door de dezelve tot in den Brackman een doorgaande vloed en ebbe te brengen, in de Waereld is gekomen. De gronden waar op dat rust, en de redenen waarom dat van effect zal zyn*, 's-Gravenhage 1738.

Secundaire literatuur

Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem 1839-1851.

Van Acker, E., 'De Moervaartvallei te Wachtebeke en te Winkel in de middeleeuwen en in het ancien régime'. In: *Jaarboek Heemkundige Kring "Oud Wachtebeke"* nr. 42 (2005) 5-103.

Aelvoet, I., 'Opmaak landschapsbeheerplan voor beschermd landschap "Defensieve dijk" te Zwijndrecht. *Het Land van Beveren* 55/1 (2012) 21-31.

Ameryckx, J., 'De ontstaansgeschiedenis van de zeepolders'. *Biekorf* 60 (1959) 377-400.

Amerongen, J. van, 'Het beleid van kolonel J. Ledel als kommandant van west-Zeeuws-Vlaanderen in 1830 en 1831'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 2 (1975) 3-22.

Amerongen, J. van, 'Kanttekeningen bij de gebeurtenissen in 1830 en 1831 in west Zeeuws-Vlaanderen'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 2 (1975) 23-33.

Amersfoort, H. & P. Kamphuis (red.), *Mei 1940*. Amsterdam 2012.

Annaert, F.J., *Stekene en zijn kerk*. Gent 1898.

Anoniem, 'De weerbaarheid van Denemarken'. *De Militaire Spectator* 33 (1864) 31-45.

Antrop, M., 'De Landschapsatlas, Methode'. In: Hofkens, E. & I. Roossens (red.), *Nieuwe impulsen voor de landschapszorg. De landschapsatlas, baken voor een verruimd beleid*. Brussel 2001, 21-43.

Arends, G.J., *Sluizen en stuwen: de ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940*. Delft 1994.

Aten, D., 'Drijven of drooghouden? Inundatie als landbouwmethode in Hollands Noorderkwartier, zestiende-negentiende eeuw'. *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 19/1 (2010) 1-14.

Augustyn, B., 'Integratie van natuurwetenschappelijke en historische bronnen voor de ontginningsgeschiedenis van het zuidoostelijke Westerscheldegebied'. In: *Rotterdam Papers V* (1986) 137-146.

Augustyn, B., 'Nota betreffende de vroegmiddeleeuwse burchten in Noord-Waasland'. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 82 (1979) 5-11.

Augustyn, B., 'Bijdrage tot het ontstaan en de vroegste geschiedenis van de Wase Polders. Van de oudste tijden tot circa 1400'. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 80 (1977) 5-95.

Augustyn, B., *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloeden in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVIde eeuw. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief* 2 delen. Brussel 1992.

Augustyn, B., 'De turfwinnersdorpen Kieldrecht en Verrebroek in 1394: twee stadia in de evolutie van een proto-industriële naar een agrarische produktiewijze'. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 88 (1985) 241-256.

Augustyn, B., *De veenontginning (12e – 16e eeuw)*. Beveren 1999.

Augustyn, B., 'De evolutie van het duinecosysteem in Vlaanderen in de Middeleeuwen: antropogene factoren versus zeespiegelrijzingstheorie'. *Historisch Geografisch Tijdschrift* 13/1 (1995) 9-19.

Augustyn, B., 'De evolutie van de Vlaamse kustduinen in de middeleeuwen'. *Rond de Poldertorens* 50/1 (2008) 3-15.

Augustyn, B. & E. Thoen, 'Van veen tot bos. Krachtlijnen van de landschapsevolutie van het Noordvlaamse Meetjesland van de 12e tot de 19e eeuw'. *Historisch Geografisch Tijdschrift* 5 (1987) 97-112.

Baalbergen, J. *et al*., *Atlas van historische vestingwerken in Nederland, Limburg*. Zutphen 1998.

Baart, F. *et al., Zeespiegelmonitor 2018, De stand van zaken rond de zeespiegelstijging langs de Nederlandse kust*. Delft 2018.

Baas, H.G. & N. Brand, '10 jaar Belvederebeleid, een dubbelinterview met Guus Borger en Theo Spek'. *Historisch Geografisch Tijdschrift* 28/2 (2010) 46-55.

De Backer, S., *Historisch - Landschapsekologisch onderzoek naar de resten van de Spaanse linies (1585-1648) van Zeeuws-Vlaamse grens. in het noorden van Vlaanderen*. Gent 1986 (rapport).

Baeteman, C. & H. Thoen. *De Romeinen Langs De Vlaamse Kust*. Brussel 1987.

Baeteman, C., 'How subsoil morphology and erodiblity influence the origin and pattern of late Holocene tidal channels'. In: *Quaternary Science Reviews* 24 (2005) 2146-2162.

Baeteman, C., 'History of research and state of the art of the Holocene depositional history of Belgian coastal plains'. In: Thoen, E., G.J. Borger, A. de Kraker, T. Soens, D. Tys, L. Vervaet & H.J.T. Weerts (red.), *Landscapes or seascapes? The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered*. Turnhout 2013, 11-30.

Baeteman, C. & P.Y. Declercque, 'A synthesis of early and middle Holocene coastal changes in the Belgian lowlands'. *Belgeo* 18/8 (2002) 1219-1228.

Bakels, C.C., 'Akkerbouw in het moeras?'. In: *Rotterdam Papers V* (1986) 1-6.

Barbé, C., H. Berendsen & B. de Smet, 'Grote en Kleine Isabella polder'. In: *Jaarboek Vereniging tot Behoud van de Historie van Philippine* nr. 4 (1992) F.23-F.31.

Barends, S., 'Landweren in de Achterhoek', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 16/1 (1998) 9-11.

Bartholomieux, B., *Een archeo-historische benadering van 8 Bourgondische burchten in het graafschap Vlaanderen met aandacht voor het Bourgondische castrale bouwprogramma*. Gent 2007 (dissertatie).

Basham, V., *War, Identity and the Liberal State: Everyday Experiences of the Geopolitical in the Armed Forces*. Abingdon 2013.

Bauwens, A., *et al*. (red.), *Opstand en Verval, Aspecten van het dagelijkse leven in het Brugse tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw*. Brugge 1987.

Bauwens, A.R., 'De Tweede Opstand. Geuzenlandgangen en soldatenfoulen in het kustgebied van noordwest-Vlaanderen, 1572-1576'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 18 (1989).

Bauwens, A.R. *et al*. (red.), *Niemandsland in Staats verband. West-Zeeuws-Vlaanderen ten tijde van de Republiek en daarna. Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 32 (2004).

Bauwens, A. & H. Krabbendam (red.), *Scharnierend Gewest. 200 jaar Zeeuws-Vlaanderen 1814-2014. Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 42 (2014).

Bauwens, A.R. *et al*., *Stercktenbouw, Staats-Spaanse linies en versterkingen in Noord- en Zeeuws-Vlaanderen tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)*. Sluis 2006.

Bauwens, A.R., 'De Olieschans', *TijdSchrift*, 3/1 (2008) 10-11.

Bauwens, W.E.M., 'Het Hulsterambacht en de Oostenrijkse Successieoorlog, 1747'. In: *Jaarboek 1994/95 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 1995, 75-86.

Bauwens, W.E.M., 'Pieter Paulus, een patriot uit Axel, 1753–1796. In: *Jaarboek 1986/1987 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 1987, 65-128.

Van der Bauwhede, D., 'De Reconquista van Sluis, 12 juni-5 augustus 1587'. In: Bauwens, A. *et al.* (red.), *Opstand en Verval, Aspecten van het dagelijkse leven in het Brugse tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw*. Brugge 1987, 85-140.

Vanden Bavière, P., 'De "verwoesting van Lokeren" door de noormannen'. *De Souvereinen* 40/4 (2009) 199-204.

Vanden Bavière, P., 'De oudste vermeldingen van Daknam, Eksaarde en Lokeren'. *De Souvereinen* 43/1 (2012) 18-36.

Op de Beek, Johan, *Napoleon, dl II Van keizer tot mythe*. Amsterdam 2014.

Beenhakker, A., 'Het water als bondgenoot. Militair-geografisch aspecten van de ontwikkelingsgeschiedenis van Zeeland'. In: Kruijf, T. de, J. Baalbergen, P.J.J. van Dijk, S.J. de Groot, J.P.C.M. van Hoof, A.J. van der Peet & H.J. van Welsen (red.), *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Zeeland*. Utrecht 2004, 13-20.

Bekius, D., 'Ruimtelijke karakteristieken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bij Honswijk', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 17/3 (1999) 86-96.

Van Belle, J., *Het Zwin. Het bizarre verhaal van een gouden doodskist. Over de opkomst en bloei van Aardenburg, Brugge, Damme, Monnikerede, Hoeke, Mude en Sluis. Deel I.* Maldeghem 1999.

Van Belle, J., *Het Zwin. Het bizarre verhaal van een gouden doodskist. Honderdjarige Anglo-Franse oorlog (1337-1453) kraakte het Zwin en Bourgondiërs lieten begaan. Deel II.* Maldegem 2000.

Van Belle, J., *Het Zwin. Het bizarre verhaal van een gouden doodskist. Schelde neemt economische fakkel van Zwin over. Middelburg dingt naar titel van Europahaven. Trots sluiting, geeft Schelde voorkeur aan Antwerpen. Deel III.* Maldegem 2001

Belonje, 'Liefkenshoekia Arx', *Het Land van Beveren* 23/4 (1980), 152-164.

Belonje, 'In 1747 op het fort "De Perel"'. *Het Land van Beveren* 9/1 (1966) 10-20.

Belvedere, *Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en Ruimtelijke Inrichting*. Den Haag 1999.

Bender, B., *Stonehenge: Making Space*. London 1998.

Berghmans, S., 'Woods and polders. The Arenbergs as Landholders'. In: Derez, M., S. Vanhauwaert & A. Verbrugge (red.), *Arenberg*. Leuven 2018, 54-63.

Bernaers, A., 'Melsele in de Tachtigjarige Oorlog', *Het Land van Beveren* 10/2 (1967) 44-46.

Biesbrouck, B. (red.), *Fortengordels nu! Actuele omgang met forten, gordels en verdedigingslinies. Verslagboek van het colloquium Antwerpen, 25 – 26 september 2009*. Antwerpen 2010.

Blanchard, A., *Dictionnaire des ingenieurs militaires 1691-1791*. Montpellier 1981.

Blanchard, A., *Vauban*. Paris 2001.

Blockmans, W., 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*. vol. 140 (1974) 257-368.

Boer, D.E.H. de, & E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)*. Zutphen 2010.

Boer, G. de, 'Het fysisch-geografisch onderzoek en de ontstaansgeschiedenis van westelijk Zeeuws-Vlaanderen: een status quaestionis', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 14/2 (2005) 48-58.

Van Bogaert, A. (red.), *Verrebroek. Broek aan de Verre*. Verrebroek 1990.

Borger, G.J., *De Veenhoop, Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek in een deel van West-Friesland*. Amsterdam 1975.

Borger, G.J., 'De ontwatering van het veen: een hoofdlijn in de historische nederzettingsgeografie'. *Geografisch Tijdschrift* 11 (1977) 377-387.

Borger, G.J., 'De bedreiger bedreigd. De wisselwerking tussen menselijke invloed en natuurlijke processen in de bewoningsgeschiedenis van een waterrijk gebied'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 103/4 (1988) 522-533.

Borger, G.J., 'Draining digging dredging; the creation of a new landscape in the peat areas of the Low Countries.' In: Verhoeven, J.T.A. (red.), *Fens and bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation*. Dordrecht 1992, 131-171.

Borger, J., 'Darfur conflict heralds era of wars triggered by climate change, UN report warns'. *The Guardian* 23 June 2007, 17.

Bosma, K. & J. Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen 2010.

Bosma, 'Ontwerpdisciplines en historisch onderzoek in de twintigste eeuw'. In: Bosma, K. & J. Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen 2010, 173-187.

Van den Bossche, B. & R. Willemsen, *Biervliet, tussen eb en overvloed*, Terneuzen 2010.

Bossu J., *Vlaanderen in oude kaarten. Drie eeuwen cartografie*. Tielt 1982.

Bowditch, Nathaniel, *The America Practical Navigator*. Bethesda 1995.

Boyd, G.A. & D. Linehan (red.), *Ordnance: War + Architecture & Space*. Farnham 2012.

Brand, J.P.M., 'De Franse invallen in Staats-Vlaanderen in 1794'. In: *Jaarboek 1994/95 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 1995, 87-100.

Brand, K.J.J., 'Bijdrage tot de historische geografie van Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen'. In: *Jaarboek 1970/71 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 1971, 32-72.

Brand, K.J.J., 'Over het ontstaan van de fortificaties in Oost Zeeuws-Vlaanderen en aangrenzend gebied'. *Zeeuws Tijdschrift* 31 (1981) 10-29.

Brand, K.J.J., ‘Over het ontstaan van de vestingsteden en andere fortificaties in de Vier Ambachten’ in: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *“Over den Vier Ambachten” 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, 785-800.

Brand, K.J.J., ‘De ontwikkeling van het polderlandschap in de Vier Ambachten en het omringend gebied’. In: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *“Over den Vier Ambachten” 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, 41-60.

Brand, P.J., ‘De belegeringen van Hulst in 1702 en 1747’. In: *Jaarboek 1957 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 1957, 60-86.

Brand, P., ‘De stad Hulst in de strijd tussen Aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk en de Vlaamse steden’. In: *Jaarboek 1962/63 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 1963, 52-216.

Brand, P., ‘De belegering van de Stad Hulst in de jaren 1591 en 1596’. In: *Jaarboek 1964/65 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 1965, 29-83.

Brand, P.J., *De Geschiedenis van Hulst*. Hulst 1972.

Brand, W.J.P.M., *Het Zeeuwse deel van het bisdom Gent onder bestuur van de bisschoppelijke commissaris Antonio Antonucci 1832-1841*. Tilburg 1981.

De Brant, G., ‘Stekene in de Successieoorlog: de Linie’. *d’Euzie* 5/4 (1986) 99-124.

De Brant, G., ‘De Bedmarlinie in het Stropersbos’. *d’Euzie* 29/2 (2010) 38-41.

De Brant, G. & E. Hofman, ‘Bunkers in Stekene. Hollandstellung 1916’, *d’Euzie* 32/4 (2013) 104-121.

De Brant, G. & E. Hofman, ‘Stekene in de oude cartografie deel 5. Manuscriptkaarten 16e en 17e eeuw. Kaarten getekend door de familie Horenbaut met betrekking tot het Waasland’, *d’Euzie* 33/2 (2014) 45-50.

Brijker, J.M., J.A.A. Bos, D.A. Gerrets & M. Opbroek, *Terneuzen Sluiskil Koegorsstraat Lange Blikstraat Proefsleuvenonderzoek*. Amersfoort 2013.

Brijker, J.M., J.A.A. Bos, D.A. Gerrets & M. Opbroek (red.), *Tunnel door verdronken landschappen; kanaalkruising Sluiskil – zone 3; Terneuzen. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van zeefvakken*. Amersfoort 2013.

Brock, J.G.L. de, *Sluis, en het krijgsgewoel 1213-1831*. Sluis 1994.

De Brock, P.E., ‘Bijzonderheden over de aanval op Sluis in 1747, met bezetting en later weer de ontruiming van de stad door de Franse troepen’. *Rond de Poldertorens* 29/3 (1987) 233-238.

Broecke, J.P. van den, *Middeleeuwse kastelen van Zeeland, bijzonderheden over verdwenen burchten en ridderhofsteden*. Delft 1978.

Browning, R., *The War of the Austrian Succession*. St.-Martin’s Griffin 1995.

Bruijn, J.R. & C.B. Wels (red.). *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*. Amsterdam 2003.

Bruin, M.P. de, ‘Gent-Terneuzen Terneuzen-Gent, honderdvijftig jaar kanaal’, *Zeeuws Tijdschrift* 27 (1977) 70-79.

Brunn, S.D., H. Andersson & C.T. Dahlman, ‘Landscaping for power and defence’. In: Gold, J.R. & G. Revill (red.), *Landscapes of defence*. London 2000, 68-84.

Brus, D.J., *Geomorfologische kaart van Nederland. Schaal 1 : 50000. Toelichting op kaartblad Zeeuwsch-Vlaanderen*. Haarlem 1987.

De Buck, Ronald, 'De bezetting van Gent in 1708 door Louis XIV'. In: *Ghendtsche Tydinghen* vol. 26/3 (1997) 134-139.

Buise, M.A., 'Op de turfbanken van Saeftinghe'. *De Steltkluut* 11/3 (1981) 88-99.

Buise, M.A., *Schapers en schapen. Schorren en polders. Schapenhouderij in en om Het Verdronken land van Saeftinghe, Jaarboek 2012/13 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 2013.

Buise, M. & M. Kindt (red.), *De Zwartenhoekse Zeesluis. De historie van een militair en waterstaatkundig object en zijn omgeving*. Hulst 2013.

Buise, M., ''Sulke werken behooren alleen tot nutte van den Souverain en Vorst te zijn'. De Hattinga-atlassen, hun ontstaan, samenstelling en lot'. In: *Jaarboek 2014/15 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 2015, 194-213.

Buise, M.A. (red.), *De Hattinga's, predikanten, geneesheren, bestuurders en vooral kaartenmakers, hun geschiedenis en betekenis voor Hulst en Hulsterambacht*, *Jaarboek 2014/15 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 2015.

Buise, M., 'Philippine en zijn inundaties'. In: *Jaarboek Vereniging tot Behoud van de Historie van Philippine* nr. 32 (2020) F.168-F178.

Buise, M.A., 'Schorren, een cultuurhistorisch landschap'. *Zeeland*, 31/4 (2022) 164-170

Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*. Deel I: tot 1300. Deel II: 1300-1450. Deel III: 1450-1575. Deel IV: 1575-1675. Deel V: 1675-1750. Deel VI: 1751-1800. Deel VII: 1800-1825. Franeker 1995-2019.

Buntinx, W., 'Waterdunen, een vergeten stad in Zeeuws-Vlaanderen'. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent.* nr. 22/1 (1968) 145-174.

Buvé, A., 'Waasland in de strijd voor onafhankelijkheid (1830-1832)'. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas*, 64 (1960) 5-42, 297-302.

Buylaert, F., 'La noblesse et l'unification des Pays-Bas. Naissance d'une noblesse bourguignonne à la fin du Moyen Âge?'. In: *Revue Historique*, dl. 653 (2010) 6-7 & 19-24.

Buyse, J., 'Vaartoctrooi uit 1315', *d' Euzie* 34 (2025) 85-89.

Carman, J. & P. Carman, *Bloody Meadows: Investigating Landscapes of Battle*. Stroud 2006.

Chamuleau, B., 'De stormvloed van 1134 en de gevolgen hiervan voor Zeeland'. In: *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*. Middelburg 2023, 121-146.

Clayton, D., 'Militant tropicality: War, revolution and the reconfiguration of 'the tropics' c.1940–c.1975'. In: *Transactions of the Institute of British Geographers* 18 (2012) 180-192.

Clerckx, K., *Reizen in het spoor van Leopold II*. Tielt 2009.

De Clercq, W., D. Caluwé, B. Cooremans, F. de Buyser, K. de Groote, K. Deforce, A. Ervynck, A. Lentacker, S. Mortier, P. Pype, S. Vandenberghe, W. van Neer & H. Wouters, 'Living in times of war: waste of c. 1600 from two garderobe chutes in the castle of Middelburg-in-Flanders (Belgium)'. *Post-Medieval Archaeology* 41/1 (2007) 1-63.

De Clercq, W. & R. van Dierendonck, 'Extrema Galliarum. Zeeland en Noordwest-Vlaanderen in het imperium Romanum'. *Zeeuws Tijdschrift* 58/3-4 (2008) 5-34.

De Clercq, W., J. Trachet en M. Poulain. *Verdwenen Zwinhavens. Brugge: Provincie West-Vlaanderen*. Gent 2021.

De Clercq, W., T. Bradt, M. & J. Trachet. 'Terug naar de 'portus de Letraswerf', de oudste bekende haven aan het Zwin (Damme, W.-Vl.)', *Archaeologia Mediaevalis* 47 (2024), 69-72.

Coates, P., T. Cole, M. Dudley & Ch. Pearson, 'defending nation, defending nature? Militarized Landscapes and military environmentalism in Britain, France and the United States'. *Environmental History* 16 (2011) 456-491.

Coen, I., *De eeuwige Schelde? Ontstaan en ontwikkeling van de Schelde*. Borgerhout 2008.

Cohn, J.P., 'New defenders of wildlife', *Bioscience* 46/1 (1996) 11–14.

Cools, H., '1584-1585, de meest tragische jaren uit de geschiedenis van het Land van Beveren'. *Het Land van Beveren* 28/2-3 (1985) 43-74, 83-119.

Coornaert, M., 'Het land achter de Evendijk. Van Couterlant tot Veldegoede', *Rond de Poldertorens* 4 (1963) 117-180.

Coornaert, M., 'De verdediging van de kust van Noord-Vlaanderen vanaf 1300'. *Rond de Poldertorens* 11 (1969) 122-137; 12 (1970), 27-37, 64-74, 90-109, 138-148; 13 (1971) 19-26; 14 (1972) 46-55.

Coornaert, M., *Knokke en het Zwin. De geschiedenis, de topografie en de toponomie van Knokke met een studie over de Zwindelta*. Tielt 1974.

Coornaert, M., 'Bijdrage tot de historische geografie van de streek rondom Brugge'. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. nr. 21 (1967) 3-33.

Coornaert, M., *Heist en de Eiesluis, de geschiedenis, de topografie en de toponomie van Heist, met een studie over de Eiesluis (en de middeleeuwse visserij)*. Tielt 1976.

Coornaert, M., 'De geschiedenis van de Brugse Leie'. In: *Kultureel Jaarboek Oost-Vlaanderen, bijdragen nieuwe reeks* nr. 10 (1979) 34-110.

Coornaert, M., *Westkapelle en Ramskapelle: de geschiedenis, de topografie en de toponomie van Westkapelle en Ramskapelle met een studie over de Brugse Tegelrie*. Tielt, 1981.

Coornaert M., 'De forten van het Brugse Vrije tijdens de Tachtigjarige Oorlog'. *Rond de Poldertorens* 30/3 (1988) 89-112 & 30/4, 141-160.

Coornaert, M., 'De delta van de Zinkval'. *Rond de Poldertorens* 33/2 (1991) 41-87.

Coornaert, M., 'Waar en wanneer is Damme ontstaan?' *Rond de Poldertorens* 28 (1986) 51-84.

Coornaert, M. & J. Tilleman, 'De sluizen van de watering Reigaarsvliet'. *Rond de Poldertorens* 34/3 (1992) 87-116.

Coornaert, M. 'De bewoning van de Zwinstreek in het Oud Regiem'. In: Welvaert, F. & F. Dierickx-Visschers (red.), *2000 jaar Zwinstreek*. Knokke 1985, 86-94.

Coppejans-Desmedt, H., 'De verbinding van Breskens met Gent en Brugge in de Franse tijd'. *Rijks Geschiedkundige Publicaties* deel 11 (1956) 69-76.

Cornelis, J.Ch. & H.A.M. van de Vijver, 'Hofsteden van IJzendijke'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 8 (1979) 1-79.

Cornilly, J., *Monumentaal West-Vlaanderen, deel III: arrondissementen Brugge, Diksmuide, Oostende en Veurne*. Brugge 2005.

Cosgrove, D. & S. Daniels (red.), *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge 1988.

Cowan, D. & N. Smith, 'After geopolitics? From the geopolitical social to geoeconomics', *Antipode* 41/1 (2009) 22-48.

Cox, B., *Vanden Tocht in Vlaenderen. De logistiek van Nieuwpoort 1600*. Zutphen 1986.

Cruyningen, P.J. van, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*. Wageningen 2000.

Cruyningen, P.J. van, 'De wederopbouw van Het Vrije van Sluis, 1605-1660'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 32 (2004) 215-228.

Cuyt, F., *De staatse barrière in de tweede helft van de 18de eeuw. Een rustig en vredig bezit?* Gent 2017 (masterscriptie).

Daels, L. & A. Verhoeve, 'De Vier Ambachten, een landschappelijke benadering'. In: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *"Over den Vier Ambachten" 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, 35-40.

Dale, J.H. van & J. Noesting, *Een blik op de vorming der stad Sluis op den aanleg harer vestingwerken van 1382 tot 1587*. Middelburg 1871.

Van Dam, P.J.E.M , 'Gravers, ofzetters en berriedragers. Werkgelegenheid aan de Spaarndammerdijk omstreeks 1510', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18/4 (1992) 447-478.

Van Dam, T., *Morfologie en hydrodynamica in de Beneden-Zeeschelde*, Rotterdam 2014 (thesis).

Damme, H. van, 'IJzendijke. Vestingen, schansen en linies in Zeeuws-Vlaanderen'. In: Hutsebaut, J. & P. Lombaerde (red.), *Bastions zonder grenzen. Damme-Sluis-IJzendijke*. Gorredijk 2020, 99-126.

Damme, J. van, 'De Val van Antwerpen: een dieptepunt in de tachtigjarige Oorlog', *Zeeuws Tijdschrift* 35 (1985) 134-139.

Damme, J. van (eindred.), *De Slag om de Schelde. Geallieerden bevrijden Zeeland september-november 1944*. Raamdonksveer 2009.

Davis, J.S., 'Military natures: Militarism and the environment'. *Geojournal* 69 (2007) 131–134.

Davis, J.S, J.S. Hayes-Conroy & V.M. Jones, 'Military Pollution and natural Purity: Seeing Nature and Knowing Contamination in Vieques, Puerto Rico', *Geojournal* 69 (2007) 165-179.

Decavele, J., 'Gent, het Genève van Vlaanderen'. In: Decavele, J. & D. Coigneau (red.), *Het eind van een rebelse droom: opstellen over het calvinistische bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*. Gent 1984, 32-62.

Decavele, J., *Honderdvijftig jaar Kanaal Gent-Terneuzen*. Gent 1977.

Decavele, J., 'Willem van Oranje, de "vader" van een verscheurd "vaderland" (1577-1584). In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. nr. 38 (1984) 69-86.

Decavele, J. & D. Vanacker, '1350 jaar Gentenaars en hun wapengekletter'. In: *Waar is de tijd!* nr. 5 (1998) 106-127.

Decavele, J., 'Frans van der Kethulle, heer van Ryhove. De Condotter van het calvinistische en republikeinse Gent'. In: Decavele, J. (red.), *De eerste protestanten in de Lage landen. Geloof en Heldenmoed*. Leuven 2004, 265-282.

Deforce, K., J. Bastiaens & V. Ameels, 'Archeobotanisch bewijs voor ontginning en lange-afstand transport van turf in Vlaanderen rond 1200 AD: heropgegraven veen uit de abdij van Ename (Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen)', *Relicta* 1 (2007) 141-154.

Deguent, Maj. R.H.A., *Les inondations du front belge (1914-1918)*. Bruxelles 1929.

Dehaene, M., K. Doevendans, B. de Zwart, K. Beelen & B. de Meuler, 'De kaart, het landschap en alle lagen ertussen'. In: Bosma, K. & J. Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen 2010, 84-113.

Dejardin, A., *Carte de la Flandre ancienne et moderne*. Gent 1867.

Dekker, C., 'De moernering op de Zeeuwse eilanden'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 5/2 (1996) 60-66.

Dekoninck, M., *Romeinse zoutproductie in de Civitas Menapiorum*. Gent 2017 (proefschrift).

Demarsin, K., K. Berwaerts, T. Deleu, J. Cannaerts & T. Sels, 'De KW-lijn: Nutteloos in het verleden, nuttig in het heden'. In: Biesbrouck, B. (red.), *Fortengordels nu! Actuele omgang met forten, gordels en verdedigingslinies. Verslagboek van het colloquium Antwerpen, 25 – 26 september 2009*. Antwerpen 2010, 93-105

Despars, Nicolas, *Cronycke van den Lande ende Graefscepe van Vlaenderen, Van de jaeren 405 tot 1492. dl 4*. Brugge 1840.

Despretz, André, 'Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)'. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. nr. 20 (1966) 3-18.

Dewitte, Alfons, 'De Laurijns als bedijkers tussen IJzendijke en Philippine 1499-1614'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 46 (1995) 165-174.

Dewulf, Marcellijn, 'De verdedigingswerken uit de Spaanse tijd in en om het Waasland. Ontstaan en lotsbestemming'. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 80 (1977) 105-136.

Dieleman, M.P., *De verovering van Axel door prins Maurits in 1586 en de onmiddellijk daaraan voorafgaande tijd*. Terneuzen 1936.

Dierendonck, R.M. van, 'Van Boterzande tot Wevelswaele. Archeologische gegevens van verdronken dorpen in West-Zeeuws-Vlaanderen'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 15/2 (2005) 97-106.

Dierendonck, R.M. van & W.K. Vos, *De Romeinse agglomeratie Aardenburg. Onderzoek naar de ontwikkeling, structuur en datering van de Romeinse castella en hun omgeving, opgegraven in de periode 1955-heden*. Middelburg/Leiden 2013.

Dierick, A., 'Een dorp in woelige tijden. 5. Tweede Oostenrijkse terugkeer, maart 1793-juni 1794. Deel 2: januari-juni 1794', *De Souvereinen* 34/4 (2003) 193-205.

Dijk, J.P.W.A. van, *Het Onzichtbare Gordijn. Een onderzoek naar de samenhang van de Stelling van 's-Hertogenbosch*. Tilburg 2002.

Dijkema, K. S., D. J. de Jong, M. J. Vreeken-Buijs, W. E. van Duin, *Kwelders en schorren in de Kaderrichtlijn*. Texel 2005.

Dilis, Em., 'De Schipbruggen als verkeermiddel in vroegere tijden, tusschen Antwerpen en het Vlaamsch Hoofd'. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 23 (1905) 39-118.

Van Doesburg, J., ‘Op het spoor van de opstand. Over het belang van interdisciplinair onderzoek naar historische slagvelden’, *Historisch Geografisch Tijdschrift* 31/2 (2013) 67-80.

Donkersloot-de Vrij, M., bewerkt en aangevuld door P. van der Krogt (versie 2.5.1 van 4-11-2022), *Repertorium van Nederlandse kaartmakers 1500 - 1900 landmeters - redacteuren - tekenaars - graveurs - drukkers - uitgevers*. https://explokart.eu/publicaties/online-publicaties/.

Van Doorslaer, A., ‘De bunkers van Eksaarde’, *De Souvereinen* 42/3 (2011) 109-122

Drok, K., ‘Inundatie Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen’. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 56 (2005) 1-42.

Duffy, Chr. *The fortress in the age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789*. Londen 1985.

Ebbing, J.H.J. & C. Laban, ‘Geological history of the area off Walcheren and Zeeuwsch-Vlaanderen (southwestern Netherlands), since the start of the Eemian’. In: *Mededelingen (Rijks Geologische Dienst)* 57 (1996) 251-267.

Empel, M. van & H. Pieters, *Zeeland door de eeuwen, deel 2*. Middelburg 1959.

Fähnrich, F., *Beeldkwaliteitsplan Grebbelinie. Zien en gezien worden*. Amersfoort 2011.

De Ferraris, graaf J., De Grote Atlas van Ferraris. Tielt 2009.

Feyter, W. de, ‘De Franse inval in Zeeuws-Vlaanderen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog in 1747’. In: *Jaarboek Vereniging tot Behoud van de Historie van Philippine*, nr. 5 (1993) D.55-D58.

Feyter, W. de, ‘De strijd om Isabellasluis door het Canadese “Algonquin regiment” sept./okt. 1944. In: *Jaarboek Vereniging tot Behoud van de Historie van Philippine* nr. 6 (1994), D96-105.

Fishman, J.S., *Diplomacy and revolution. The London Conference of 1830 and the Belgian revolt*. Amsterdam 1988.

Folkers, J.A., *Dagverhaal van het beleg van Bergen op Zoom in 1747, door mr. M. Bezemer*, ’s-Hertogenbosch 1895.

Fruin, R., *De oorlog van 1672*. Groningen 1972.

Gallé, P.H., *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het middeleeuwse waterstaatsrecht in Z. W Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijkbeheer in dit gebied (1200-1963)*. Delft 1963.

Gelabert, J., 'Castile, 1504-1808'. In: R. Bonney (red.), *The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200-1815*. Oxford 1999, 217-223

Gelder, B. van, ‘Eerherstel voor commandant Joseph Ledel; West-Zeeuws-Vlaanderen ten tijde van de Tiendaagse Veldtocht in augustus 1831’. *Zeeland* 16 (2007) 78-87.

Van Gerven, R., ‘De poert van Caloe, Cabbinghwert en het Hof ten Damme in de rekeningen van Claus Vijt (XIVe eeuw). *Het Land van Beveren* 13/3 (1970) 82-93.

Van Gerven, R., ‘Forten en schansen doorheen de geschiedenis van het Land van Beveren’. *Het Land van Beveren* 12/3 (1969) 67-90.

Van Gerven, R., ‘De slag van Kallo 1638’: historiek, weerslag op godsdienstig, kunst- en volksleven’. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 50 (1938) 6-19.

Van Gerven, R., Van “caloedam” tot Kallo’, *Het Land van Beveren* 22/2 (1979) 42-72.

Van Gerven, R., ‘Kallo I’. *Het Land van Beveren* 6/2 (1963) 33-63.

Van Gerven, R., ‘Kallo II’. *Het Land van Beveren* 6/3 (1963) 65-104.

Van Gerven, R., ‘Militaria in en om de Melselepolder’. *Het Land van Beveren* 9/3 (1966) 70-88.

Van Gerven, R., ‘Historische lektuur over Liefkenshoek’, *Het Land van Beveren* 12/2 (1969) 91.

Van Gerven, R., ‘Polder, voor eeuwen geboren, nu stervend’, *Het Land van Beveren* 13 (1970) 98-132.

Van Gerven, R., *De Scheldepolders van de Linkeroever (Land van Waas en Land van Beveren) Bijdrage tot de geschiedenis van natuur-land-volk*. Beveren 1977.

Geyl, P., *Oranje en Stuart*. Zeist-Arnhem 1963.

Gilissen, N., *Missie Natuur. Natuur en landschap op defensieterrein*. Zeist 2013

Gils, R. ‘Slag bij Kallo – 1638’, *Vesting*, 22/3 (2002).

Gils, R. & H.M. Lepage, ‘De Spaanse linies tussen Sas van Gent en Hulst in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)’. In: De Kruijf, J. *et al*. (red.), *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Zeeland*. Utrecht 2004, 264-270.

Gils, R., ‘De Vesting Antwerpen tijdens het Franse Keizerrrijk’. In: Lombaerde, P. (red.), *Antwerpen versterkt 2. Visie over heraanleg en hergebruik van omwallingen, forten en fortengordels* (Antwerpen 2011) 83-100.

Gils, R., & P. Lombaerde, ‘De forten rond Antwerpen: Van Militaire dwangbuis tot vestinglandschap in wording’. In: Biesbrouck, B. (red.), *Fortengordels nu! Actuele omgang met forten, gordels en verdedigingslinies. Verslagboek van het colloquium Antwerpen*, *25 – 26 september 2009*. Antwerpen 2010, 21-33.

Gils, R., ‘Analyse van de Brialmontforten als onderdelen van de fortengordel en Antwerpen. In: Lombaerde, P. (eindred.), *Vesting Antwerpen. De Brialmontforten*. Antwerpen 1997, 51-88.

Gils, R., ‘Een Duits Scheldelied’. *Het Land van Beveren* 43/2 (2015) 99-108.

Glover, R., *Britain at Bay. Defence against Bonaparte, 1803-14*. London 1973.

Goeminne, L., ‘Sluizenbouw in Vlaanderen tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd’. *Appeltjes van het Meetjesland* 66 (2015) 5-52.

Van Goethem, L., ‘Toponymie van Stekene’. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 67 (1964) 214-238 en 68 (1965) 5-34.

Gold, J.R. & G. Revill, ‘Exploring landscapes of fear: marginality, spectacle and surveillance’. In: *Capital & Class* nr. 80 (2003) 27-50.

Gold, J.R. & G. Revill (red.), *Landscapes of defence*. London 2000.

Gold, J.R. & G. Revill, ‘Landscape, defence and the study of conflict’. In: Gold, J.R. & G. Revill (red.), *Landscapes of defence*. London 2000, 1-20.

Goldman, K., ‘Flußwege und ihre Vernetzung in Alteuropa’. In: Lüth, F. & U. Schoknecht (red.), *Schutz des Kulturerbes unter Wasser. Veränderungen europäischer Lebenskultur durch Fluß- und Seehandel. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns*. Band 35 (2001) 61-69.

Goossens, C., ‘Belevingscentrum fort Liefkenshoek’. *Het Land van Beveren* 55/2 (2012) 92-103.

Goossens, A.B.J., *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946 Deel 2: Vlucht en bevrijding*. Apeldoorn 1997.

Goossens, A.B.J., *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946 Deel 1: Vlucht en bevrijding*. Apeldoorn 1993.

Goossens, D. *Inleiding tot de geologie en geomorfologie van België*. Enschede 1984.

Gottschalk, M.K.E., *Historische geografie van West-Zeeuwsch-Vlaanderen* 2 dln. Dieren 1983.

Gottschalk, M.K.E., *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, 3 dln. Assen 1971-1977.

Gottschalk, M.K.E., *De 'Vier Ambachten' en het Land van Saaftinge in de Middeleeuwen; een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost Zeeuws-Vlaanderen*. Assen 1984.

De Graaf, J. en LUST, 'Scherp zien. Naar een cultuurkunde van 't vrije veld'. In: Aarsen *et al*. (red.), *Cultuur en stedelijke vernieuwing. Denkboek voor de cultuurimpuls*. Den Haag z.j., 172-189.

Graaf, R. de, *Oorlog, mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648*. Franeker 2004.

Graddesz Hellinga, Gerben, *Graven van Vlaanderen. Vlaamse vorsten in woord en beeld, 862-1795*. Zutphen 2013.

Groenveld, S., *Vrede van Munster 1648-1998: Tractaat van 'een aengename, goede, en oprechte Vrede'*. Den Haag 1998.

Groenveld, S., 'In de frontlinie. Hulst en Hulsterambacht tijdens de Tachtigjarige Oorlog'. In: *Jaarboek 2001/03 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 2003, 13-42.

Groenveld, S., '"Een doore geopent", Noord-Nederlandse tijdgenoten over de positie en de verovering van Sluis, 1604'. In: *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen.* Middelburg 2004, 5-48.

Groenveld, S., H.L.Ph. Leeuwenberg, M.E.H.N. Mout & W.M. Zappey, *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)*. Zutphen 2008.

Guns, P., *Historische evolutie van het polderlandschap langs de linker Schelde-oever*. Borgerhout/ Antwerpen 1973.

Gysels, H., *et al*., *Historisch-landschapsekologisch onderzoek naar de resten van de Spaanse linies (1585-1648) langs de Zeeuws Vlaamse grens. Stichting Vlaams Instituut voor natuurbeheer* dl 1-2. Gent 1986 (rapport nr. 8).

Gysseling, M., *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* 2 dln. Tongeren 1960.

Haartsen, A., R. Stenvert, K.J. Wardenaar & A. Viersen, *Cultuurhistorische analyse van de tankgracht bij het voormalige Marinevliegkamp Valkenburg en voorstellen voor toekomstige ontwikkeling*. Wassenaar/Katwijk 2019.

Haemers, J., *"Ende hevet tvolc goede cause jeghens hemlieden te rysene": stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)*. Gent 2006 (proefschrift).

Ham, G. van der, *Zeeland 1940 1945*. Zwolle 1990.

Hamelink, E., 'Oude vestingkaart van Terneuzen bij toeval teruggevonden'. In: *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 45 (2002) 1-2.

't Hart, M.C., *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt.* Manchester–New York 1993.

’t Hart, M.C., *Oorlog en ongelijkheid. Een inclusieve geschiedenis van de Gouden Eeuw*. Amsterdam 2022.

Haveman, R., N. Gilissen & I. de Ronde, *De bijdrage van Defensie aan de Nederlandse natuur, een analyse van inventarisatie- en monitoringsgegevens*. 2012 (rapport).

Havermans, R., ‘De gedaanteverwisseling van de Borgerweertpolder’, *Antwerpen, Tijdschrift der stad Antwerpen* 5/2 (1959) 1-19.

Havlick, D., ‘Logics of Change for Military-to-Wildlife Conversions in the United States’. *Geojournal* 69/3 (2007) 151-164.

Havlick, D., ‘Disarming nature: Converting military lands to wildlife refuges’. *The Geographical Review* 101 (2011) 183-200.

Hecke, J. van & M.A. Buise, ‘Jan Wormerus Raven, echtgenoot van Anna Wilhelmina Hattinga’. In: *Jaarboek 2014/15 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 2015, 294-313.

Heeringa, K., ‘Het aandeel van Zeeland in het bestuur van Staats-Vlaanderen’. *Nederlandsch Archievenblad*, nr. 2 (1914/15).

Heeringen, R.M. van, ‘Archeologische kroniek van Zeeland over 1992’. In: *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*. Middelburg 1993, 185-215.

Heeringen, R.M. van, ‘Kolonisatie en bewoning in het mondingsgebied van de Schelde in de vroege Middeleeuwen vanuit archeologisch perspectief’. In: Heeringen, R.M. van, P.A. Henderikx & A. Mars, *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*. Goes 1995, 41-69.

Heeringen, R.M. van & M.P. de Bruin, *Karolingische burchten in Zeeland. Geplaatst in de Zeeuwse geschiedenis*. Middelburg 1995.

Henderikx, P.A., ‘De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief’. In: Heeringen, R.M. van, P.A. Henderikx & A. Mars, *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland.* Goes 1995, 71-112.

Henderikx, P.A., ‘De graven van Vlaanderen en Holland en de kwestie Zeeland bewesten Schelde’, *Zeeland* 31/4 (2022) 178-184.

Heuvel, Ch. van den, *Papiere Bolwercken, de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*. Alphen aan de Rijn 1991.

Heuvel, Ch. van den, ‘De verspreiding van de Italiaanse vestingbouwkunde in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw’. In: Sneep, J., H.A. Treu & M. Tydeman (red.), *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*. ’s-Gravenhage 1982, 8-17.

Heyse, H., ‘Een beetje geschiedenis in plaats- en straatnamen’. *d'Euzie* 6 (1987) 44-57.

Heyse, H., ‘De Toponymie van Stekene III’, *d'Euzie* 8/1 (1989) 49-62.

Hidding, M., J. Kolen & T. Spek, ‘De biografie van het landschap. Ontwerp voor een interne multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed’. In: Bloemers, J.H.F., H.A. Groenendijk, M. Hidding, T. Spek & M.H. Wijnen (red.), *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling; de conceptuele grondslagen*. Den Haag 2002, 7-109.

Hillewaert, B., Y. Hollevoet & M. Ryckaert (red.), *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*. Brugge 2011.

Van Hilten, D.A., *Van capitulatie tot capitulatie*. Leiden 1949.

H+N+S Landschapsarchitecten, *Staats-Spaanse Linies: Valorisering van frontierlandschap Zeeuws-Vlaanderen*. Utrecht 2003.

Hollestelle, L.M., 'Polders en waterschappen van het voormalige waterschap Axeler Ambacht, *Zeeuws Tijdschrift* 39/3 (1989) 98-107.

Hoof, J.P.C.M. van, 'Met een vijand als bondgenoot. De rol van het water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied tegen een aanval over land'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 103/4 (1988) 622-651.

Hoof, J.P.C.M. van, 'Nieuwe manieren, sterke frontieren. Het bouwconcept van Menno van Coehoorn en zijn aandeel in de verbetering van het verdedigingsstelsel'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 118/4 (2003) 545-566.

Hoolhorst, A., 'Het Sint Antoniusziekenhuis gedurende de oorlog 1940/45. In: *Herdenkingsjaarboek Bevrijding 1944 van de Heemkundige Kring West Zeeuwsch-Vlaanderen* (1974) 15-26.

Van Hoorick, W., *Van polders en landlieden. De plattelandsgemeente Verrebroek in het Land van Waas tijdens de 17de en 18de eeuw*. Leuven 1999.

Hoornaert, L., 'De Slag bij Rupelmonde 1452'. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 2 (1864) 90-139.

Hullu, J. de, *De Belgische aanvallen op Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen in 1830 en 1831*. Oostburg 1936.

Hullu, J. de, *De verovering van het Land van Cadzand onder het beleid van prins Maurits van Oranje 1604*. Breskens 1904.

Hutsebaut, J. & P. Lombaerde (red.), *Bastions zonder grenzen. Damme-Sluis-IJzendijke*. Gorredijk 2020.

Huys, P., 'Een viering van de Brabantse Omwenteling (1790) te Kallo'. *Het Land van Beveren* 23/3 (1990) 115-118.

Immerseel, R.H.M. van, 'Van fort Napoleon tot camping Napoleon Hoeve'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 30 (2002) 177-230.

Immerseel, R.H.M. van, 'De Elderschans bij Aardenburg'. *Tijd/Schrift* nr. 5 (2007) 9-22.

Van Ingen, K. *et al*., *De Spies. Een verdedigingswerk in de gemeente Kesteren*. Kesteren 2010.

Jansen, A.W., 'Het geologische reservaat "De Kauter" te Nieuw-Namen (Zeeuwsch-Vlaanderen, Gemeente Hulst)'. In: *Jaarboek 1982/83 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 1983, 192-209.

Janssen, H.Q., *St. Anna ter Muiden, beschouwd als plaats, sedert het ontstaan der stad Mude in 1241, en als christelijke gemeente, van den aanvang der XVIe eeuw tot op onze dagen, eene geschiedkundige proeve*. Middelburg 1850.

Janssen, H.Q. & J.H. van Dale, *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen 3e deel.* Middelburg 1858.

Janssen, H.Q. & J.H. van Dalen, *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen 4e deel*. Middelburg 1859.

De Jong, D.J., 'De natuurlijke waarden van schorren, met name in de Westerschelde'. *Zeeland* 31/4 (2022) 158-163.

Jongepier, Iason, *Drowned but not deserted. Interactions between social and ecological processes of estuarine landscapes after flooding. Test-case: the Waasland polders on the left-bank of the river Scheldt (sixteenth to nineteenth centuries)*. Antwerpen 2015 (proefschrift).

Jongepier, I., T. Soens, E. Thoen, V. Eetvelde, P. Crombé & M. Bats, 'The brown gold: a reappraisal of medieval peat marshes in Northern Flanders (Belgium)'. *Water History*, 3/2 (2011) 73-93.

Jongepier, I., C. Wang, T. Missiaen, T. Soens & S. Temmerman, 'Intertidal landscape response to dike breaching and (gradual) re-embankment: a combined and historical and geomorphological reconstruction. *Geomorphology* vol. 236 (2015) 64–78.

De Jonghe, B., *Ghendtsche Geschiedenissen of Cronycke van de beroerten en ketterije … van Ghendt (1566-1585)* 2 dln. Gent 1752.

Jonge, L.J.L. de. *Geschiedenis van de Oostelijke Rijkswaterleiding*. Terneuzen 1970.

Kamp, W.F., *Verhaal van het beleg der vesting Sluis in Vlaanderen door de Fransen in den jare 1794*, Amsterdam 1822.

Kamps, P., P. van Kerkum & J. de Zee (red.), *Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging. Een herziene en uitgebreide bewerking van 'vestingbouwkundige termen' van A.H. Mohr*. Utrecht/Zutphen 1999.

Kanter, J. de &. J. Ab Utrecht Dresselhuis, *De provincie Zeeland*. Middelburg 1824 (herdruk 1977).

Keller, T., 'The mountains roar: The Alps during the Great War'. *Environmental History* 14 (2009) 253–274.

Kerckhaert, N., 'De inval van Maurits van Nassau in het Meetjesland op 21 juli 1600'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 5 (1953) 177-190.

Kerckhaert, N., 'De heresie in het Meetjesland tijdens de eerste helft der 17e eeuw. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 6 (1954) 5-29.

Van Kerschaver, Jul., 'De eigendommen van Pieter Pauwel Rubens en de familie Jordaens, te Zwijndrecht'. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 44/1 (1932) 39-50.

Kervyn de Lettenhove, M., *Histoire de Flandre dl 4 1453-1500*, Bruges 1874.

De Keyser, A., 'Verdedigingswerken omstreeks 1600 in West-Zeeuws-Vlaanderen aangelegd op last van de colleges van Brugge en het Brugse Vrije'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 23 (1995) 31-50.

De Keyser, A., 'De Dam in het Zwarte Gat 1515'. *Rond de Poldertorens* 19 (1977) 61-68.

De Keyser, A., 'De sluis op het Zwin of Zoute vaart in Damme'. *Rond de Poldertorens* 37/4 (1995) 118-123.

De Keyser, R., 'Het kasteel van Oostkerke'. *Rond de poldertoren* 2 (1960) 27-29.

De Keyser, R., 'De "Municareda", een zijarm van het Zwin'. *Rond de Poldertorens* 2/2 (1960) 10-13.

De Keyser, R., 'Over het Oude Zwin'. *Rond de Poldertorens* 4/2 (1962) 50-60.

Kiden, P., 'De evolutie van de Beneden-Schelde in België en Zuidwest-Nederland na de laatste ijstijd. *Belgeo* 3 (2006) 279-294 (https://doi.org/10.4000/belgeo.12025).

Kiden, P. & C. Verbruggen. 'Het verhaal van een rivier: de evolutie van de Schelde na de laatste ijstijd'. In: Bourgeois, J., P. Crombé, G. de Mulder & M. Rogge (red.), *Een duik in het verleden. Schelde, Maas en Rijn in de pre- en protohistorie*. Velzeke 2001, 11-35.

Kluiver, J.H., *De souvereine en independente staat Zeeland: de politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*. Middelburg 1998.

Knoester, H., 'Cornelis van Alphen en de afdamming van het Doelse gat. Een omstreden waterstaatkundige ingreep tijdens de Tachtigjarige oorlog'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 26/1 (2017) 3-12.

Knoester, H., 'De Moervaart in het zuidelijke Hulsterambacht. Watergangen tijdens de zestiende en de zeventiende eeuw. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 29/2 (2020) 37-48.

Koenders, M, 'Militaire landschappen. Een vorm van parasitair ruimtegebrek'. In: M. de Harde *et al*., *Jonge Landschappen 1800-1940*. Utrecht 1994 (2e druk 2007), 69-80.

Kok, Th., Dekenaat in de steigers. Kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst 1596-1648. Tilburg 1971.

Kolen, J., *De biografie van het landschap: drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Amsterdam 2005 (proefschrift).

Kort, J. de & J. Lockefeer (red.), *Cornelius Jansenius van Hulst 1510-1576. Theoloog en Pastor. Bisschop van Gent. Jaarboek 2009/10 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 2010.

Kraker, A.M.J. de, 'De woelingen der Watergeuzen in het Vlaamse kustgebied. Een onderzoek naar hun akties in de Vier Ambachten en de gevolgen daarvan tussen 1572 en 1576'. In: *Jaarboek 1980/81 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 1981, 65-186.

Kraker, A.M.J. de, 'De overgang van Axel, herwaardering van de gebeurtenissen tussen 1565 en 1590'. *Zeeuws Tijdschrift* 36 (1986) 161-171.

Kraker, A.M.J. de, 'Waterschapsorganisatie en binnenwaterbeheersing tijdens de zestiende eeuw in Noordoost-Vlaanderen, het voorbeeld Hulsterambacht'. In: *Jaarboek 1990/91 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 1991, 21-50.

Kraker, A. de, 'De grote Landdijk van de Vier Ambachten, 1494 – 1586'. In: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *"Over den Vier Ambachten" 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, 187-192.

Kraker, A. de, 'De scheiding van de Vier Ambachten tijdens de Tachtig jarige oorlog, 1568-1648'. In: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *"Over den Vier Ambachten" 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, 765-772

Kraker, A. de, 'Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multidisciplinaire benadering van een miskende bron'. *Historisch Geografisch Tijdschrift* 13/1 (1995) 20-33.

Kraker, A.M.J. de, 'De Tachtigjarige Oorlog in noordoost-Vlaanderen eind zestiende eeuw. Nieuwe feiten en gezichtspunten omtrent de belegeringen van Hulst in 1591 en 1596. In: *Jaarboek 1994/95 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 1995, 9-39.

Kraker, A. de, 'De geschiedenis van de forten bezuiden Axel. *Bulletin Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* 26 (1995) 26-31.

Kraker, A.M.J. de, ‘De verovering van Sas van Gent in 1644 en het verdere verloop van de strijd in Noordoost-Vlaanderen op het eind van de Tachtigjarige Oorlog’. In: *Jaarboek 1994/95 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 1995, 39-74.

Kraker, A.M.J. de en F.D.M. Weemaes, *Malen in moeilijke tijden. De geschiedenis van de grafelijke ros-, wind- en watermolens in Noord-Vlaanderen en aangrenzend Zeeland tussen 1450 en 1610*. Kloosterzande 1995.

Kraker, A.M.J. de, *Landschap uit balans; de invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609*. Utrecht 1997.

Kraker, A. de, ‘Zeeuws-Vlaanderen als strategische manipuleerbaar landschap’. In: *NEHA-Jaarboek* (2002) 32-49.

Kraker, A. de, ‘De Zeeuwse invloed in Zeeuws-Vlaanderen in de 17de en 18de eeuw’. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 32 (2004) 251-271.

Kraker, A.M.J. de, ‘Ice and water. The removal of ice on waterways in the Low Countries, 1330–1800’. *Water History* 9 (2017) 109-128.

Kraker, A.M.J. de, *Reconstructie van het stroomgebied van de Westerschelde tussen 1500 en 2000 aan de hand van kaarten en de bedijkingsgeschiedenis.* Rapport Instituut voor Geo- en Bioarcheologie VU. Amsterdam 2004.

Kraker, A.M.J. de, ‘Reconstruction of Storm Frequency in the North Sea Area of the Preindustrial Period, 1400-1625 and the Connection with Reconstructed Time Series of Temperatures’. In: *History of Meteorology* 2 (2005) 51-70.

Kraker, A. de, ‘Philippine, strategisch punt in niemandsland’. *Zeeland* 14/3 (2005) 97-102.

Kraker, A.M.J. de, ‘Een staatse strategie in een ‘uitgestorven’ land. Organisatie en ten uitvoerlegging van de brandschat in Vlaanderen, 1585 tot 1604’. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 121/1 (2006) 3-35.

Kraker, A. de, ‘Landschapstransformatie in het poldergebied van Noordoost-Vlaanderen op microschaal: aanpassing van de Kieldrecht-, Ferdinandus- en Saeftinghepolder’. In: *Jaarboek 2001-2003 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”* (Hulst 2003) 43-66.

Kraker, A.M.J. de, ‘Flood events in the southwestern Netherlands and coastal Belgium, 1400–1953’. *Hydrological Sciences Journal* 51/5 (2006) 913-929.

Kraker, A.M.J. de, ‘Zeeuwse zekerheid verankerd in Zeeuws-Vlaamse bodem. Bedijkingen in Staats-Vlaanderen door Noord-Nederlanders en de inrichting van het landschap tussen 1600 en 1800: enkele hoofdlijnen’. In: Ebben, M.A. & S. Groenveld (red.), *De Scheldedelta als verbinding en scheiding tussen noord en zuid 1500-1800*. Maastricht 2007, 69-89.

Kraker, A. de, ‘War, climatic stress and environmental degradation during the 15th and 16th centuries. The case of the north Flemish coastal landscape in the estuary of the Western Scheldt’. In: Kiss, A. & K. Pribyl (red.). *The dance of death in late medieval and renaissance Europe: environmental stress, mortality and social response*. London 2019, 66-85.

Kraker, A. de, ‘De ontwikkeling van het landschap’. In: Wilssens M.-A. *et al*. (red.), *Singelberg. Het kasteel & het land van Beveren*. Tielt 2007, 14-51.

Kraker, A.M.J., ‘Two floods compared. Perception of and Response to the 1682 and 1715 flooding disasters in the Low Countries’. In: Pfeifer, N. & K. Pfeifer (red.), *Forces of Nature and Cultural Responses: An Introduction.* Dordrecht 2012, 287-302.

Kraker, A. de, ‘Storminess in the Low Countries, 1390–1725’. *Environment and History* 19/2 (2013), 1-23.

De Kraker, A. de, Laatmiddeleeuwse waterstaatkundigen in Vlaanderen. Onderzoek naar de effecten van het Brugs kanaal op het Zwin, 1514. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 23/1 (2014) 1-16.

Kraker, A.M.J. de, ‘Flooding events as man-made disasters. Special flooding events in coastal Flanders and the inlets of the SW Netherlands, 1400–1600’. *Zeitschrift für Geomorphologie* Vol. 59 (2015) Suppl. 3, 111-125.

Kraker, A. de, ‘Zes eeuwen stormvloeden en overstromingen in de zuidwestelijke delta (I). Aard en omvang van de schade en het herstel’. *Zeeland* 25/4 (2016) 139-152.

Kraker, A. de, ‘Zes eeuwen stormvloeden en overstromingen in de zuidwestelijke delta (III). Militaire inundaties in Noord-Vlaanderen en Holland tijdens de Tachtigjarige oorlog vergeleken’. *Zeeland* 29/2 (2020) 48-55.

Kraker, A.M.J. de, ‘Flooding in river mouths: human caused or natural events? Five centuries of flooding events in the SW Netherlands, 1500-2000’. *Hydrological Earth Syst. Science* 19, 1-16.

Kraker, A. de, ‘Oorlog en ellende op het Noord-Vlaamse platteland tussen 1584 en 1609’. In: Bastiaen, F., Smet, E. De, Laroy, P., Notteboom, H. en Notteboom, W. (red.), *Vriendenboek Luc Stockman*. Eeklo 1998, 63-79.

Kraker, A.M.J. de, ‘Flooded, flattened and rebuilt archaeological sites. The case of strategic inundations during the Eighty Years’ War and how the archaeology developed after reclamation of the landscape’. In: Kluiving, Sjoerd, Lisette Kootker & Rita Hermans (red.), *Interdisciplinary between humanities and science. A festschrift in honour of prof. dr. Henk Kars. Clues interdisciplinary Studies in culture, history and heritage* vol 2. Leiden 2017, 87-98.

Kraker, A.M.J. de, *Landschap en Bewoning van Zeeuws-Vlaanderen*. Zaamslag.2017?

Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *“Over den Vier Ambachten” 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993.

Kraker, A.M.J. de & W.E.M. Bauwens, *Polders en Waterschappen in het Hulsterambacht. De geschiedenis van zeedijken, vooroever, binnenwater, wegen en van de bestuurlijke organisatie van de waterschappen in het voormalige Hulsterambacht tussen 1600 en 1999*. Kloosterzande 2000.

Kraker, A.M.J. de (red.), *De Westerschelde, een water zonder weerga: ontstaansgeschiedenis en kaartbeeld, havens, handel en scheepvaart, verkeer, verdronken dorpen, oorlog en verdedigingswerken, natuur en milieu en andere aspecten van de Westerschelde*. Kloosterzande 2002.

Kraker, A. de, ‘De financiering van dijkaanleg en dijkherstel in Vlaanderen door de overheid tijdens de vijftiende en zestiende eeuw’. In: Enthoven, V. van (red.), *Nederland in last, Vijfhonderd jaar overheidsfinanciën in de Lage Landen, 1500-2000*. Leiden 2021, 13-32.

Kraker, A.M.J. de & P.E.M. Stockman, De Westerschelde als strategische waterweg. Verdedigingswerken uit de Napoleontische tijd. In: Kraker, A.M.J. de, *Westerschelde, een water zonder weerga: ontstaansgeschiedenis en kaartbeeld, havens, handel en scheepvaart, verkeer, verdronken dorpen, oorlog en verdedigingswerken, natuur en milieu en andere aspecten van de Westerschelde*. Kloosterzande 2002, 111-132

Krämer, F.J.L., *De Nederlandsch-Spaansche diplomatie vóór den Vrede van Nijmegen: Bijdrage tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden in het tijdperk van Willem III*. Utrecht 1892

Kreike, E., Scorched earth. *Environmental Warfare as a Crime against Humanity and Nature*. Oxford 2022.

Kruijf, T. de, 'Grensgebied en buffer. De verdediging van West-Zeeuws-Vlaanderen in de tijd van de Republiek'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 32 (2004) 149-174.

Kruijf, T. de, J. Baalbergen, P.J.J. van Dijk, S.J. de Groot, J.P.C.M. van Hoof, A.J. van der Peet & H.J. van Welsen (red.), *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Zeeland*. Utrecht 2004.

Kuijl, W., 'Warmlopen voor de Koude Oorlog. De Nederlandse stay-behind-organisatie Inlichtingen en Operatiën, 1950-1980'. *De Militaire Spectator* 189/1 (2020) 28-39.

Kuiper, M., *Historische Topografische Kaarten Zeeland 1893-1918*. Landsmeer 2006.

Kuipers, J.J.B, *De Staats-Spaanse Linies. Monumenten van conflict en cultuur*. Vlissingen 2013.

Kuus, M. 'Civic Militarism?'. In: Flusty, S., J. Dittmer, E. Gilbert and M. Kuus, *Interventions in Banal Neoimperialism, Political Geography* 27 (2008), 617-629.

Van Landeghem, P., *Doel in heden en verleden*. Kloosterzande z.j.

Laurent, R., *De havens aan de kust en aan het Zwin*. Brussel 1986.

Leenders, K.A.H.W., 'Peat in the Tidal Areas of Zeeland. The Analysis of a Source for the Knowledge of Salt Production from Sumerged Netherlands'. *Permanent European Conference for the study of the rural landscape. Proceedings 2000*. London 2003, 85-92.

Leenders, K.A.H.W., 'De interactie tussen mens en natuur in de strijd om land en water in het zuiden van Holland, 1200-1650'. *Holland Historisch Tijdschrift* 36/3 (2004) 142-161.

Leenders, K.A.H.W., 'De verdieping van een artikel over de Westerschelde'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 19/2 (2010) 67-77.

Leenders, K.A.H.W., *Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad, 1250–1750*. Woudrichem 2013.

Lehouck, A., 'Het verzwolgen cultuurlandschap. Archeologische sporen van middeleeuwse infrastructuur in westelijk Zeeuws-Vlaanderen'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 14/2 (2005) 59-68.

Lehouck, A. & H. Thoen, 'De oude bewoning op de duinen. Onderzoek naar landschap en bewoning in de Westhoekduinen van ijzertijd tot middeleeuwen'. In: Berquin, Hans, *In het zand geschreven. De duinen van de Westhoek: een geschiedenis*. Lier 2012, 131-191.

Lem, A. van der, *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld*. Amsterdam 2018.

Lenders, P., 'De Zuidelijke Nederlanden 1715-1740: Politieke ontwikkelingen'. In: Blok, D.P. *et al*. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel IX. Haarlem 1980, 60-64.

Broeder Leopold, 'De Langelede'. In: *Jaarboek Heemkundige Kring "Oud Wachtebeke"* nr. 4 (1971) 35-59.

LePage, H., 'Het ontstaan van het nationale reduit Antwerpen'. In: Lombaerde (red.), *Vesting Antwerpen: de Brialmontforten*. Antwerpen 1997, 20-37.

De Leper, J., *Kunstmatige inundaties in maritiem Vlaanderen*. Tongeren 1957.

Leune, J.M.G., *Pieter de la Rocque en de capitulatie van Hulst in 1747*. Broek op Langendijk 2014.

Leune, J.M.G., *Lillo en Liefkenshoek*. Brussel 2006.

Leune, J.M.G., *Het fort Sint-Anna in de Polder van Namen*. Broek op Langedijk 2016.

Levy, Y., Y. Plancke, P. Peeters, E. Taverniers, F. Mostaert, *Het getij in de Zeeschelde en haar bijrivieren: Langjarig overzicht van de voornaamste getijkarakteristieken*. Versie 2_0. WL Rapporten, 12_071, Antwerpen 2014.

Ter Linden, Vicomte Ch., *Histoire des Belges*. Bruxelles 1930.

Linden, H. van der, 'De Nederlandse waterhuishouding en waterstaatsorganisatie tot aan de moderne tijd'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 103/4 (1988) 534-553.

Lochem-van der Wel, S. & H. van Lochem, 'Luchtwachttorens, militair erfgoed uit de Koude Oorlog'. *Historisch Geografisch Tijdschrift* 18/3 (2000) 73-86.

Lockefeer, Jan, 'De haven van Hulst. Bloei en neergang van een havenstad'. In: *Jaarboek 2016/17 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 2017, 221-325.

Lombaerde, P. (red.), *Vesting Antwerpen: de Brialmontforten*. Antwerpen 1997.

Lombaerde, P. (red.), *Antwerpen versterkt 1. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*. Antwerpen 2009.

Lombaerde, P. (red.), *Antwerpen versterkt 2. Visie over heraanleg en hergebruik van omwallingen, forten en fortengordels*. Antwerpen 2011.

Lombaerde, P., 'De stad Oostende en de nieuwe gebastioneerde versterkingswijzen in de Nederlanden'. In: W. Thomas (red.), *De val van het Nieuwe Troje. Het Beleg van Oostende 1601-1604*. Leuven 2004, 47-57.

Lombaerde, P., 'Bastions in inkt en aarde. Van Damme tot Breskens (1600-1814)'. In: Hutsebaut, J. & P. Lombaerde (red.), *Bastions zonder grenzen. Damme-Sluis-IJzendijke*. Gorredijk 2020, 13-56

Luiten, E. *et al*., 'Catalogue A Wider View on Cultural Landscape Challenges in Europa'. In: *Triënnale foundation Apeldoorn* (2008) 2-9.

Maddens, N., 'De ontvolking van de Zwinstreek op het eind van der 16de eeuw'. *Rond de Poldertorens* 42/4 (2010) nr. 4, 133-137.

De Maesschalck, L., 'Over Moeren, Turfvaarten en rebelse Gentenaars. In: *Jaarboek Heemkundige Kring "Oud Wachtebeke"* nr. 32 (1999) 3-90.

De Maesschalck, L., 'Fort Miserie en het Nieuw Gedelf van 1645'. *Tijdschrift Heemkundige Kring "Oud Wachtebeke"* 32 (2005) 7-12.

De Maesschalck, L. 'De Moervaart – nog maar eens'. *De Vierschaar* 37/1 (2010) 7-9.

Mantel, P.G., *Inleiding tot de leer der oorlogvoering*. Breda 1931.

Martens, C., *Landschap en natuur van Middelburg-in-Vlaanderen: evoluties van de 15e eeuw tot nu*. Brussel 2006 (rapport).

McCarthy, B. & J. van Ee, 'De Grebbelinie, een gelaagde geschiedenis'. *Historisch Geografisch Tijdschrift* 25/3 (2007) 107-119.

McNeill, J.R., *Mosquito empires: ecology and war in the Greater Caribbean, 1620 – 1914*. Cambridge 2010.

Van Meerkerk, E., *Willem V en Wilhelmina van Pruissen*. Amsterdam 2009.

Meesters, P., *Mislukte aanslag op Sluis in Vlaanderen den 12 juni 1606*. Amsterdam 1833

Meesters, P. (bewerkt: A.M. Lauret), *De Geschiedenis van Sluis*. Sluis 1980.

Meijer, P. de, 'Jan de Meijer, ooit de rijkste man in Sas van Gent'. In: *Jaarboek 2018/19 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 2019, 223-288.

Meijles, E. & Th. Spek, *Het maken van een landschapsbiografie: over het gebruik van historische kennis voor het toekomstige landschap*. zj.

Van Meirvenne, R. & P. Devos, *De Duitse bunkerlinie van Steendorp-Vrasene 1917*. Gent 2002.

Merkes, J.G.W., *Memorie, behelzende eenige der belangrijkste krijgsgebeurtenissen gedurende het leven van Menno baron van Coehoorn (generaal der artillerie, luitenant-generaal van de infanterie, directeur-generaal der fortificatiën, gouverneur en luitenant-generaal van Vlaanderen, mitsgaders van de sterkten op de Schelde, enz. enz.): benevens eene korte schets van de merkwaardigste der destijds plaats gehad hebbende belegeringen, der door Vauban verbeterde wijze van aanval en van den toenmaligen vestingbouw: verrijkt met verscheidene noten, betrekkelijk den vestingbouw in het algemeen.* 's-Gravenhage 1825.

De Meulemeester, J., 'Karolingische *castra* en stadsontwikkeling: enkele archeo-topografische suggestes'. In: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de Middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden, Actes 14e colloque International*. Spa 6-8 sept. 1988, 117-149.

De Meulemeester, J., 'Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen'. In: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *"Over den Vier Ambachten" 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk.* Kloosterzande 1993, 137-148.

De Meulemeester, J. & B. Bartholomieux, 'Archeologie van het Singelberg-Kasteel'. In: Wilssens, M.-A. *et al*. (red.), *Singelberg. Het kasteel & het land van Beveren*. Tielt 2007, 71-93.

Meyer, H.D., 'Nieuwe Getuigenissen over Stormvloedschade in Zeeuws-Vlaanderen, in de jaren 1375 tot 1412'. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. nr. 46 (1992) 5-46.

Mijs, M., 'De landschapsgeschiedenis van de Scheldepolders ten noorden van Antwerpen. Bijdrage tot de Historische geografie van de Scheldepolders'. In: *Tijdschrift van de Belgische Aardrijkskundige Studiën* deel 42 (1973) 39-124.

Minnaert, G. & C. Verbruggen, 'Palynologisch onderzoek van een veenprofiel uit het Doeldok te Doel'. In: *Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland I*. Sint-Niklaas 1986, 201-207.

Missiaen, T., I. Jongepier, K. Heirman, T. Soens, V. Gelorini, J. Verniers, J. Verheggen & Ph. Crombé, 'Holocene landscape evolution of an estuarine wetland in relation to its human occupation and exploitation: Waasland Scheldt polders, northern Belgium'. *Netherlands Journal of Geosciences* 96/1 (2016) 35-62.

Van de Moortel, I. *et al. Eindrapport Analyse van waterstanden in het Schelde estuarium gedurende windluwe periodes*. Antwerpen 2021.

Moulton, J.L., *De slag om Antwerpen en de Schelde 1944-'45*. Baarn 1978.

Muir, R., *Approaches to Landscape*. Basingstoke 1999.

Muller, Ben, *Breskens onder beton. Vesting in de Atlantikwall*. Middelburg 2003.

Nagtglas, F., *Zelandia Illustrata. Verzameling van kaarten, portretten, platen enz., betreffende de oudheid en geschiedenis van Zeeland, toebehoorende aan het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* deel II, afl. 2, Middelburg 1880, 413-818.

Nielsen, T.T. & S.R. Sveningsen, *Looking beyond the fence: The production of military landscapes*. Prague 2018.

Nieuwenhuijzen, D. van, 'Zeeland tijdens de Tachtigjarige Oorlog: deel I: wat men zaait, oogst men (tot 1591)'. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 36 (1999) 12-18.

Nieuwenhuijzen, D. van, 'Zeeuwsch-Vlaanderen en de Scheldefortificatiën tijdens de Franse bezetting (deel II: 1795-1814)'. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 34 (1999) 18-23.

Nieuwenhuijzen, D. van, 'Zeeland tijdens de Tachtigjarige Oorlog: deel II: van de val van Hulst (1596) tot het offensief verbond met Frankrijk (tot 1638)'. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 38 (2000) 12-18.

Nieuwenhuijzen, D. van, 'Terneuzen, een sterkte tussen kanaal en Schelde. Een studie naar de periode waarin Terneuzen een vesting is tussen het Kanaal naar Gent en de Schelde (1833-1920) dl 2'. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 51 (2003) 20-29.

Nieuwenhuijzen, D. van & M. Buise, 'De historie'. In: Buise, M.A. & M.A. Kindt, *De Zwartenhoekse Zeesluis. De historie van een militair en waterstaatkundig object en naaste omgeving*. Hulst 2013, 12-53.

Nijs, R., *Karel III de Croy (1560-1612)*. Leuven 1979 (licentiaatsverhandeling).

Nimwegen, O. van, 'Het Beleg van Bergen op Zoom in 1747'. *De Militaire Spectator* 166/9 (1997) 418-424.

Nimwegen, O. van, *De Republiek der verenigde Nederlanden als grote mogendheid: Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)*. Amsterdam 2002.

Nowé, H., 'Het streven van Gent naar de Zee'. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. nr. 6 (1952) 21-41.

Oggel, D.J. Jz. & G. Van Vooren, *Koewacht. De geschiedenis van een jong dorp*. Koewacht 1990.

Outryve, S., *De iconografie van het beleg van Antwerpen (juli 1584 - 17 augustus 1585) in de Antwerpse archieven en prentencollectie*. Leuven 1995 (licentiaatsverhandeling).

Ovaa, I., 'Het landschap van Zeeland in de Romeinse tijd'. In: *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*. Middelburg 1971, 11-21.

Palka, E.J. & F.A. Galgano (red.), *The scope of military geography: across the spectrum from peacetime to war*. New York 2000.

Palka, E.J., F.A. Galgano & M.W. Corson, 'Operation Iraqi Freedom: a military geographical perspective'. *Geographical Review* 95/3 (2005) 373-399.

Paridaen, A., *Oorlog en vrede aan het Leopold- en Liniekanaal*. Sint-Kruis 1994.

Paridaen-Doolaege, A., 'Het leven in het grensgebied'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 20 (1991) 107-138.

Parker, G., *The army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' War*. Cambridge 1972.

Parker, G., *The Dutch revolt*. London 1977.

Passmore, D. & S. Harrison, 'Landscapes of the Battle of the Bulge: WW2 field fortifications in the Ardennes forests of Belgium'. In: *Journal of Conflict Archaeology* 4 (2008) 87-108.

Pearson, C., 'A 'Watery Desert' in Vichy France: The Environmental History of the Camargue Wetlands, 1940-1944'. *French Historical Studies* 32/3 (2009) 479-509.

Pearson, Ch., 'Researching Militarized Landscapes: A Literature Review on War and the Militarization of the Environment'. *Landscape Research*, 37/1 (2012) 115-133.

Pearson, C., P. Coates & T. Cole (red.), *Militarised Landscapes: From Gettysburg to Salisbury Plain*. London 2010.

Perkins, C. & M. Dodge, 'Satellite imagery and the spectacle of secret spaces', *Geoforum* 40 (2009) 546-560.

Philp, M., *Resisting Napoleon: The British Response to the Threat of Invasion, 1797–1815*. Ashgate 2006.

Piceu, T., *Over vrybuters en quaetdoeners, Terreur op het Vlaamse platteland (einde 16de eeuw)*. Leuven 2008.

Pietromarchi, A., *Alessandro Farnese l'eroe italiano delle Fiandre*. Rome 1998.

Piket, J.J.C. *et al*. *Landschap; deel 16 van de Atlas van Nederland*. 's-Gravenhage 1987.

Van de Plaache, O., 'Sea-level change and water-level movements in the Netherlands during the Holocene'. In: *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, 36-1 (1982) 1-93.

Plankeel, H.J., *Kadastrale atlas van Zeeland, Breskens*. Middelburg 1996.

Plassche, O. van de, B. Makaske, W.Z. Hoek, M. Konert & J. van Der Plicht, 'Mid-Holocene water-level changes in the lower Rhine-Meuse delta (western Netherlands): implications for the reconstruction of relative mean sea-level rise, palaeoriver-gradients and coastal evolution'. *Netherlands Journal of Geosciences - Geologie en Mijnbouw* 89/1 (2010) 3-20.

Ploegaert, S., 'Philippine en de opstand der Belgen'. In: *Vereniging tot Behoud van de Historie van Philippine* nr. 5 (1993) 65-82.

Polasky, J., 'The Brabant Revolution, "a Revolution in Historiographical Perception"', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XXXV/4 (2005) 435-455.

Pons, L.J., 'Holocene peat formation in the lower part of the Netherlands'. In: Verhoeven, J.T.A. (red.), *Fens and bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation*. Dordrecht 1992, 7-79.

De Poorter, L. & F. Top (red.), *Opstand en pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*. Gent 1976.

Poschet, K., *Pour la garde, seurté et deffense de nosterdit pais de Flandres, Bourgondische burchtenbouw in Vlaanderen: een studie van de militaire, economische en bouwtechnische aspecten*. Gent 2004 (onuitgegeven licentiaatsthesis).

Poschet, K., ‘De kastelen Singelberg (Beveren) en Saaftinge rond 1400. Voorbeelden van de Bourgondische defensiepolitiek in Vlaanderen 1 en 2. In: *Het Land van Beveren* 50/1 (2007) 172-204 & 50/3 (2010) 156-192

Poschet, K. & B. Verwerft, ‘De Vlaamse burchtvoogd: een grafelijke pion op het politieke schaakbord? Casus Beveren, Rupelmonde en Saaftinge (ca. 1300-1550)’. In: *Revue belge de Philologie et d’Histoire / Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* dl. 100 (2022) 941-1004.

De Potter, F. & J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provintie Oost-Vlaanderen. Gent 1864-1901*. 8 reeksen (39 delen).

Price, N., *De Vikingen. Een nieuwe geschiedenis*. Amsterdam 2020.

Priester, P. *Geschiedenis van de Zeeuwse Landbouw circa 1600-1910*. Wageningen 1998.

Prins, P., *“Want wat zoekt de Belg anders dan uwe ….. verbanning?” Zeeuws-Vlaamse steden en dorpen tijdens de Belgische opstand 1830-1831*. Leiden 2013.

Prins, P., ‘Regeringsloosheid en de ijsselijke gevolgen derzelve. Zeeuws-Vlaamse gemeentebesturen tijdens de Belgische Opstand’. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 94 (2015) 22-35.

Prinsen, A.J.H.M., ‘De bedijking van de polder Beoosten-Blij-Benoorden 1595-1655’. In: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *“Over den Vier Ambachten” 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, 201-208.

Puimège, G. & H. De Schrijver, ‘Ten Rosen, heerlijkheid met lage justitie, geenclaveerd te Zaffelare. In: *Jaarboek van de heemkundige kring de Oost-Oudburg* vol. 4 (1967) 3-24.

Van Pul, P., *De Belgische militaire onderwaterzettingen rond de versterkte plaats van Antwerpen in augustus en september 1914: een historische geografische reconstructie*. Antwerpen 2014.

Puylaert, F., ‘Het (Keizer) Karel V plein’. In: *Kroniek Stichting Heemkundige Kring Sas van Gent* nr. 36 (2001) 23-31.

Raa, E.J.G. ten & F. de Bas, *Het Staatsche Leger 1556-1795*. 8 dln., Breda/’s-Gravenhage 1911-1964.

Raeymaekers, G., *De geschiedenis van Zwijndrecht en Brucht*, deel 3. Zwijndrecht 2004.

Ranson, E., *Historisch-geografisch onderzoek naar de relatie tussen toponiemen en het landschap in het studiegebied gelegen in de gemeentes Moerbeke, Stekene en Sinaai*. Gent 2011 (mastscriptie).

Rau, J. (broeder Gâetan), ‘Militaire maatregelen tussen Brugge en Het Zwin, van 1831 tot 1839’. *Rond de Poldertorens* 1/2 (1959) 13-18.

Rau, J. (broeder Gâetan), ‘De juiste ligging van het eerste Hazegrasfort’. *Rond de Poldertorens* 3/1 (1961) 33-34.

Rau, J., ‘Een bestek voor het aanleggen van het Izabellafort en de linie van Cantelmo’. *Rond de Poldertorens* 5/1 (1963) 11-16.

Rau, J. (broeder Gâetan), ‘Een plan van het fort Sint Donaas’. *Rond de Poldertorens* 8/3 (1966) 93-95.

Rau, J., ‘Lodewijk XIV bereidt de Spaanse Successie-Oorlog voor ook in onze streek, 1701’. *Rond de Poldertorens* 17/2 (1975) 89-97.

Rech, M., D. Bos, K.N. Jenkings, A. Williams & R. Woodward, ‘Geography, military geography, and critical military studies’. *Critical Military Studies* 1/1 (2015) 47-60.

Redactie, ‘Het jaar 1944, uit het dagboek van Jacobus J. Rosseel te Aardenburg‘. In: *Herdenkingsjaarboek Bevrijding 1944 van de Heemkundige Kring West Zeeuwsch-Vlaanderen* (Oostburg 1969) 35-63.

Redactie, ‘Beschrijving van het kanaal van Terneuzen 1835’. *Kroniek Stichting Heemkundige Kring Sas van Gent* nr. 45 (2013) 46-55.

Renes, Hans, ‘Landschap als erfgoed. Historische processen en gelaagde landschappen’. *Bulletin KNOB* 2011-6, 210-222.

Renes, H., ‘Geschiedenis van het landschap’. In: Buiter, H. & H. Renes (red.). *Noorderpark. Herinrichting van het Landschap tussen Utrecht en het Gooi*. Utrecht 2013, 10-27.

De Reu, E., 'Historisch-geografisch onderzoek betreffende de moergronden in de Vier Ambachten tijdens de 12e, 13e en 14e eeuw'. In: *Jaarboek 1960/61 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 1961, 31-69.

De Reuck, D., ‘Bellem en omgeving tijdens de Devolutieoorlog (1667-1668)’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 41 (1990) 87-104.

Rijksinstituut voor Kust en Zee, *Het getij en wij, Honderd jaar Getijtafels voor Nederland*. Den Haag 1996.

Van Rode, O., *De conscripties in het Departement de l’Escaut*. Gent 1996 (licentiaatscriptie).

Van Roey, J., *De val van Antwerpen, 17 augustus 1585: voor en na*. Antwerpen 1985.

Van Roeyen, J.-P., B. Klinck, L. Meersschaert & C. Verbruggen, ‘De natuurcompensatiezones “Plas Drijdyck” en “Zoetwaterkreek” te Verrebroek en Kieldrecht (Beveren, O.-Vl.). Paleolandschappelijk en archeologisch onderzoek’. In: *Annalen Koninklijke Oudheidkundige Kring Land van Waas* 107 (2004) 357-419.

Van Roeyen, J.-P., C. Verbruggen, B. Klinck & L. Meersschaert, ‘Het Deurganckdok te Doel (Beveren, O.-Vl.). Paleolandschappelijk en archeologisch onderzoek’. In: *Annalen Koninklijke Oudheidkundige Kring Land van Waas* 104 (2001) 439-484.

Van Roeyen, J.-P. & Ph. Crombé (red.), ‘Archeologisch en paleolandschappelijk onderzoek in het kader van het Verrebroekdokproject (Beveren, O.-Vl.). Synthese van de onderzoeksresultaten’. In: *Annalen Koninklijke Oudheidkundige Kring Land van Waas* 106 (2003) 419-467.

Rogghe, P., ‘De politiek van graaf Lodewijk van Male. Het Gentse verzet en de Brugse Zuidleie’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 15 (1964) 388-441.

Romeijn, A., ‘De helden van Aardenburg’. *Nehalennia* nr. 139 (2003) 2-14.

Roo, E.P.V. de, ‘“Alle huizen hebben namen”, Van Sluis tot stad’. In: *Kroniek Stichting Heemkundige Kring Sas van Gent* nr. 22 (1987) 2236-2244.

Roo, W. de, ‘Uit het archief van het “Chateau de Vincennes” te Parijs. *Kroniek Stichting Heemkundige Kring Sas van Gent* nr. 26 (1991) 2653-2658, 2722-2828.

Roos, G., *Beknopt Geschied- en Aardrijkskundig Woordenboek van Zeeuwsch-Vlaanderen Westelijk Deel*. Oostburg 1874.

Rottier, H.C.E.M., *La Flandre Zélandaise. Étude de géographie régionale*. Antwerpen 1970.

De Ruisscher, D., *Rodenburg. Een Landschapsarcheologisch Onderzoek Naar Vroege Stadsontwikkeling in de Zwinregio (Aardenburg, Provincie Zeeland, Nederland, ca. 300 – 1100 A.D.)*. Gent 2024 (proefschrift).

Rummelen, F.F.F.E. van, *Toelichtingen bij de Geologische kaart van Nederland. Nederland 1 : 50.000. Bladen Zeeuwsch-Vlaanderen west en oost*. Haarlem 1977.

Rutte, R. & B. Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*. Tielt 2018.

Ryckaert, M., 'Zomergem en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713)'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 17 (1966) 100-137.

Ryserhove, Alfons, 'De geuzenberoerten in de streek van Knesselare'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 3 (1951) 77-92.

Sabbe, J., *Vlaanderen in opstand 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem De Deken*. Brugge 1993.

Sakkers, H., J. den Hollander & R. Murk, *De Holland Stellung. Van Knokke tot Antwerpen. Stille getuigen van de Eerste Wereldoorlog*. Antwerpen 2011.

Sakkers, Hans, *Enigma en de strijd om de Westerschelde. Het falen van de geallieerde opmars in september 1944*. Soesterberg 2011.

Sakkers, H. & J.N. Houterman, *Atlanticwall in Zeeland en Vlaanderen gedurende opbouw en strijd 1942-1944*. Middelburg 1990.

Van Schaik, P., 'De economische betekenis van de turfwinning in Nederland: een economische verkenning'. In: *Economisch-historisch jaarboek: bijdragen tot de economische geschiedenis van Nederland*. 's-Gravenhage 32 (1967/68), 141-205.

Schama, S., *Landscape and Memory*. London 1995.

Schama, S., *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden*. Amsterdam 1989.

De Schepper, A., 'Van Moerlee tot Moervaert'. *Ercus* 27 (2019) nr. 1, 4-14 & nr. 2, 38-47.

De Schryver, R., 'De Zuidelijke Nederlanden als Frans en geallieerd protectoraat 1700-1715. In: Blok, D.P. *et al*. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel IX. (Haarlem 1980) 31-43.

Sevenant, M., J. Menschaert, M. Couvreur, A. Ronse, M. Antrop, M. Geypens, M. Hermy & G. De Blust, *Ecodistricten. Ruimtelijke eenheden voor gebiedsgericht milieubeleid in Vlaanderen Deel II. Afbakening van ecodistricten en ecoregio's. Verklarende teksten*. 2002.

Sheng, Y.P., A. Lapetina & G. Ma, 'The reduction of storm surge by vegetation canopies: Three-dimensional simulations'. In: *Geophysical Research Letters* 39 (2012). L20601, doi:10.1029/2012GL053577.

Sier, M., *Ellewoutsdijk in de Romeinse Tijd*. Amersfoort 2003 (ADC rapport-200).

Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*. Antwerpen 1976.

Slock, R., 'Chronique de Francois-Joseph de Castro'. *Kroniek Stichting Heemkundige Kring Sas van Gent* nr. 47 (2015) 12-16.

Slos, Steven, 'Karel van Croÿ en de reconciliatie van Brugge 1583-1584'. In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*. nr. 134 (1997) 144-155.

Sluys, P. van der & G.C. Maarleveld, 'Dekzandruggen uit de Jonge Dryastijd in Zeeuwsch-Vlaanderen'. *Boor en Spade* XIII, 21-26.

De Smedt, P., M. Van Meirvenne, N.S. Davis, M. Bats, T. Saey, J. de Reu, E. Meerschman, V. Gelorini, A. Zwertvaegher, M. Antrop, J. Bourgeois, P. De Maeyer, P.A. Finke, J. Verniers, P. Crombé,

‘A multidisciplinary approach to reconstructing Late Glacial and Early Holocene landscapes’. *Journal of Archaeological Science* 40/2 (2013) 1260-1267.

De Smet, Ant., *De geschiedenis van het Zwin*. Antwerpen 1939.

De Smet, E., ‘Bijdrage tot de toponymie van Wachtebeke’. In: *Jaarboek Heemkundige Kring “Oud Wachtebeke”* nr. 8 (1975) 5-135.

De Smet, Jos., ‘Het noordoosten van Brugge in de militaire operaties van 1914-1918’. *Rond de Poldertorens* 2/4 (1960) 6-9.

De Smet, Jos., ‘Overstroming in onze streek 1583-1609’. *Rond de Poldertorens* 11/3 (1969) 108-112.

De Smet, Jos., ‘Het graven van de Leopoldvaart en van de Schipdonkvaart (1847 en 1855)’. *Rond de Poldertorens* 14 (1972) 56-61.

De Smet, Marc, ‘De 175 jaar oude duiker onder de Vrijendijk. De geheime vluchtweg van Gabrielle Petit’. *Vereniging tot Behoud van de Historie van Philippine* nr. 21 (2009) F.124-128.

De Smet, Marcel, ‘Afwateringsprobleem ten oosten van de Brugge van 1100 tot 1850’. *Rond de Poldertorens* 20 (1978) 101-128.

Smit, C., *Het vredesverdrag van Munster, 30 januari 1648.* Leiden 1948.

Smit, C., *De Scheldekwestie*. Rotterdam 1966.

Smits, A., ‘Zeeuwsch-Vlaanderen en de woelingen van 1830’. *Zeeuws Tijdschrift* 10 (1960) 117-133 & 152-180.

Smits, A., *1830 Scheuring in de Nederlanden* dl 1. Kortrijk 1983.

Smits, A., *1830 Scheuring in de Nederlanden* dl 2. Heule 1983.

Smits, A., ‘Oost-Zeeuws-Vlaanderen in 1830’. In: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *“Over den Vier Ambachten” 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, 819-836.

Smits, A., ‘1830 – scheuring in de Nederlanden – problemen in Zeeuws-Vlaanderen’. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 32 (2004) 289-304.

Smitz, H., ‘Van Antwerpen over het Waasland en Gent naar zee: Plannen en ontstaan van het Vlaamse kanalenstelsel tussen Antwerpen en de historische Vlaamse kust’. In: *Annalen Koninklijke Oudheidkundige Kring Land van Waas* 118 (2015) 197-308.

Snacken, F., ‘De ontwikkeling van het Scheldepolderlandschap’. In: *Verslagboek van het Vierde Internationaal Havenkongres*. Antwerpen s.d., 485-490.

Soens, T., 'The origins of the Western Scheldt. Environmental transformation, storm surges and human agency in the Flemish coastal plain (1250-1600).' In: Thoen, E., G.J. Borger, A. de Kraker, T. Soens, D. Tys, L. Vervaet & H.J.T. Weerts (red.), *Landscapes or seascapes? The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered*. Turnhout 2013, 287-312.

Soens, T., P. De Graef, H. Masure & I. Jongepier, ‘Boerenrepubliek in een heerlijk landschap? Een nieuwe kijk op de Wase polders als landschap en bestuur. In: Ooghe, B., C. Goossens & Y. Segers (red.), *Van Brouck tot Dyckagie. Vijf eeuwen Wase polders*. Sint-Niklaas 2012, 19-44.

Soens, T., ‘Dijkenbouwers of rustverstoorders? De Vlaamse graven en de strijd tegen het water in de laatmiddeleeuwse Vlaamse kustvlakte (veertiende-zestiende eeuw)’. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 122/3 (2007) 321-356.

Soens, T., ‘Het waterschap en de mythe van de democratie in het Ancien Régime. Het voorbeeld van de Vlaamse Kustvlakte in de Late Middeleeuwen’. In: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* (2001) 39-55.

Soens, T., *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse Kustvlakte (1280-1580)*. Gent 2009.

Soens, T., ‘Flood security in the Medieval and Early Modern North Sea Area: a question of entitlement?’ *Environment and History* 19 (2013), 209-232.

Stals, H., ‘Van aarden bescherming tot beschermde aarde. Factoren voor en tegen de ontmanteling van de vesting Hulst in de periode 1795 – 1983’. In: *Jaarboek 1997/98 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 1998, 45-112.

Stark J., Plancke Y., Ides S., Meire P., Temmerman S., ‘Coastal flood protection by a combined nature-based and engineering approach: Modeling the effects of marsh geometry and surrounding dikes’. In: *Estuarine, Coastal and Shelf Science* 175 (2016) 34-45.

Stichting voor Bodemkartering (Stiboka), *Bodemkaart van Nederland Schaal 1 : 50000. Toelichting bij de kaartbladen 54 Oost Terneuzen, 55 Hulst en het Zeeuws-Vlaamse deel van de kaartbladen 48 Oost Middelburg, 49 West Bergen op Zoom*. Wageningen 1980.

Stockman, L., ‘De kerk van Eeklo omgebouwd tot fort in 1595’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 16 (1965) 59-65.

Stockman, L., ‘De Watering van Eeklo (1240-1406)’ In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 20 (1969) 174-193.

Stockman, L., ‘De Generale Vrije Polder in het Meetjeslandse krekengebied’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 49 (1998) 183-234.

Stockman, P. & P. Everaers, *“Frontier Steden en Sterckten”; vestingwerken in Oost-Vlaanderen en Oost-Zeeuws-Vlaanderen 1584-1839*. Hulst 1997.

Storms, M., ‘Aan de Bibliotheecq der Universiteit te Leyden overgebragt’, De *Kaarte van de Provintie Zeeland* en andere manuscriptkaarten van de Hattinga’s in de Universiteitsbibliotheek Leiden’. In: *Jaarboek 2014/15 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 2015, 214-223.

Stroo, G., ‘De fortificatie van Oostburg’. *TijdSchrift* 14 (2019) 32.

Stuij, P.W., ‘Neuzen, een vesting om op terug te trekken’. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 40 (2001) 10-17.

Stuij, P.W., ‘Een grensscheiding door de Vier Ambachten’. In: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *“Over den Vier Ambachten” 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, 773-784.

Stuij, P.W., ‘Oorlog op papier, actie en reactie’. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen*, nr. 104 (2017) 2-19..

Stuij, P.W., ‘Sas van Gent, het kanaal en de grens’. *Kroniek Stichting Heemkundige Kring Sas van Gent* nr. 27 (1992) 2729-2739.

Stuij, P.W., *De Lage Landen en hun grenzen. Tussen Verdun en Landen: 1000 jaar grensgeschiedenis met Frankrijk*. Terneuzen 1998.

Stuij, P.W., ‘De Passegeule linie (1699-1795)’. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 27 (1999) 117-129.

Stuij, P.W., ‘De verdediging van Staats-Vlaanderen in de 18e eeuw’. In: *Jaarboek 1999/2000 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 2000, 21-54.

Stuij, P.W., *Zeeuwsch-Vlaanderen. De Geschiedenis van een grensgebied*. Zutphen 1990.

Stuij, P.W., ‘De relatie tussen Zeeland, Staats-Vlaanderen en het Barrièretraktaat’. *Zeeland* 10/3 (2001) 99-105.

Stuij, P.W., ‘Zeeland, Staats-Vlaanderen en het barrièretraktaat’. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 38 (2000) 1-11.

Stuij, P.W., ‘Een Spaans en een Staats fort in Terneuzen. Problemen rond de lokalisering van het “Spaanse kasteel” en het historisch belang van de vesting Terneuzen’. *Zeeland* 21/3 (2012) 90-99.

Stuij, P.W., ‘De Republiek botst met Oostenrijk’. In: *Jaarboek 2001/03 Oudheidkundige Kring ‘De Vier Ambachten’*. Hulst 2003, 67-118.

Stuij, P.W., ‘De Freijtag beschuldigd van plichtsverzuim’. In: *Jaarboek 2001/03 Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”*. Hulst 2003, 119-136.

Stuij, P.W., *Het leven van Philipp von Hohenlohe. Omstreden Staats veldheer in de Tachtigjarige oorlog. Door huwelijk een verwant van het Oranjehuis. Grondlegger van Zeeuwsch-Vlaanderen*. Terneuzen 2007.

Stuij, P.W., ‘’Het Staatse bruggenhoofd in het noorden van Vlaanderen van begin tot eind; 1583 – 1646’. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 93 (2015) 1-62.

Stuij, P.W., ‘Fortificaties in de Coudenpolder’. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 92 (2014) 2-8.

Stuij, P.W., ‘Lotgevallen van het Committimus na de Tachtigjarige Oorlog’. *Nieuwsbrief Heemkundige Vereniging Terneuzen* nr. 99 (2016) 2-45.

Sundberg, A., ‘Dikes, ships and worms. Testing the limits of envirotechnical transfer during the Dutch shipworm epidemic of the 1730s’. In: Akopyan, O. & D. Rosenthal, *Disaster in the Early Modern World. Examinations, Representations, Interventions*. New York 2023, 293-317.

Sveningsen, S.R., G. Levin & M.L. Perner, ‘Military land use and the impact on landscape: A study of land use history on Danish Defence sites’. *Land Use Policy* 84 (2019) 114-126.

Swart, J., *In Land(schaps)belang. Een interdisciplinair onderzoek naar landschap en erfgoed van militaire oefen- en schietterreinen in Nederland tussen 1815 en heden (aangevuld met een beheervisie militair erfgoed)*. Groningen 2019 (masterscriptie).

Sypesteyn, Jhr. J.W. van, *Het leven van Menno van Coehoorn, beschreven door zijnen zoon Gosewijn Theodoor van Coehoorn*. Leeuwarden 1860.

Temmerman, S., G. Govers, S. Wartel & P. Meire, ‘Modelling estuarine variations in tidal marsh sedimentation: response to changing sea level and suspended sediment concentrations’. *Maritime Geology* 212 (2004) no. 1–4, 1–19.

Termote, J., ‘Het ontstaan en de stadsontwikkeling van Damme’. In: Welvaert, F. & F. Dierickx-Vischers (red.), *2000 jaar Zwinstreek*. Knokke 1985, 102-115.

Termote, J. & A. Swaenepoel, *Forten en verdedigingswerken in het Oost- en West-Vlaamse krekengebied*. Brugge 2004.

Terryn, C., ‘De Gentse Lieve-atlas als bron voor de studie van de Lievebermen in Damme’. *Rond de Poldertorens* 45/2 (2014) 35-67.

Terryn, C. & R. Pillen, ‘Damme’. In: Hutsebaut, J. & P. Lombaerde (red.), *Bastions zonder grenzen. Damme-Sluis-IJzendijke*. 2020, 127-192.

Thiron, J., ‘Het kaartenboek van Klein-Sinaai rond 1670’. *d’Euzie* 26/1 (2007) 4-17.

Thiron, J., ‘De bouw van Fort Sint-Jan te Kemseke. De Bedmarlinie te Stekene en Kemseke’. *d’Euzie* 34/1 (2015) 27-40.

Thiron, J., *Het ‘Caertbouck van Steekenen’ (1668-1674) en zijn kadastrale kaarten*. Gent 2019.

Thoen, H., *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd*. Brussel 1978.

Thoen, E., Borger, G.J., De Kraker, A., Soens, T., Tys, D., Vervaet, L., Weerts, H.J.T. (red.), *Landscapes or seascapes? The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered*. Turnhout 2013.

Thoen, E., ‘Zeeuwse landbouw en Vlaamse landbouw vanaf de Middeleeuwen: antipoden of complementariteit?’ *Nehalennia* 126 (2000) 8-19.

Thoen, E. &. T. Soens, ‘Waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte in de Late Middeleeuwen en het Ancien Régime. Van landschapsgeschiedenis naar ecologische geschiedenis. In: *Jaarboek voor ecologische geschiedenis* 2001 (2003) 1-24.

Thomas, J.A., ‘The Exquisite Corpses of nature and History: The Case of the Korean DMZ’. In: Pearson, C., P. Coates & T. Cole (red.), *Militarised Landscapes: From Gettysburg to Salisbury Plain*.. London 2010, 151-168.

Tieleman, ‘De naam Meetjesland’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* 1 (1949) 29-42.

Tirez, L., ‘De vaartoctrooien van 1628 en 1637’. *d’Euzie* 34/2 (2015) 91-106.

Tirez, L., ‘Rond de slag van de kiekenhaag’. *d’Euzie* 30/1 (2011) 2-7.

Tivers, J., ‘The home of the British Army’: The iconic construction of military defence landscapes’. *Landscape Research* 24 (1999) 303–319.

Trachet, J. S. Delefortrie, K. Dombrecht, J. Dumoleyn, W. Leloup, E. Thoen, M. Van Meirvenne & W. De Clercq, ‘Turning Back the Tide: The Zwindebate in perspective. A historiographical review of the mediaval port systems northeast of Brugges’. In: *Revue du Nord* vol. 413/5 (2015) 305-321.

Trimpe Burger, J.A., *De Romeinen in Zeeland: onder de hoede van Nehalennia*. Middelburg 1997.

Troost, W., *Stadhouder-Koning Willem III: een politieke biografie.* Hilversum 2001.

Tuchman, B., *A distant mirror*. New York 1978.

Tys, Dries, *Landschap als materiële cultuur. De interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap. Kamerlings Ambacht, 500-1200/1600*. Brussel 2003 (Doctoraatsverhandeling).

Tys, Dries, ‘The medieval embankment of coastal Flanders in context’. In: Thoen, E., Borger, G.J., De Kraker, A., Soens, T., Tys, D., Vervaet, L., Weerts, H.J.T. (red.), *Landscapes or seascapes? The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered*. Turnhout 2013, 199-240.

Tytgat, J.-P. (red.), *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland*. Leuven 2002.

Underwood, J.R. jr. & P.L. Guth (red.), *Military geology in war and peace*. Boulder1998.

Valk, A. van der & W. Korthals Altes, 'Ruimtelijke ordening en cultuurhistorie: een instrumenteel en planologisch perspectief'. In: Bosma, K. & J. Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen 2010, 114-139.

Vandermaessen, M, M. Ryckaeet & M. Coornaert, *De Witte Kaproenen: de Gentse opstand (1379-1385) & de geschiedenis van de Brugse Leie*. Gent 1979.

Vanslembrouck, N., 'Het reconstrueren van verdronken middeleeuwse landschappen: een utopie? Een methodologische bijdrage toegepast op een deel van westelijk Zeeuws-Vlaanderen. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 14/2 (2005) 69-78.

Verbraeken, M.H., 'Geschiedenis der gemeente Melsele'. In: *Annalen Oudheidkundige Kring Land van Waas* 13 (1891) 105-113.

Verbruggen, C., 'Venen en moeren. Een fysisch-geografische benadering'. In: Kraker, A.M.J. de, H. Van Royen & M.E.E. De Smet (red.), *"Over den Vier Ambachten" 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, 61-65.

Vereecken, T., 'Speuren naar de Parmavaart in Stekene. Historisch-geografisch onderzoek naar een 'verdwenen' waterweg. *d'Euzie* 35/2 (2016) 44-54.

Verelst, D., *Geschiedenis van Zwijndrecht en Burcht. Deel 1: Landschap, heerlijkheid, dorpsbestuur, bevolking, economie, ontspanning voor 1795*. Zwijndrecht 1990.

Verelst, D., *Geschiedenis van Zwijndrecht en Burcht. Deel 2: Politieke en militaire geschiedenis tot en met 1815*. Zwijndrecht 1993.

Verelst, D., *Geschiedenis van volk en Land van Beveren. Politieke en institutionele geschiedenis*. Beveren 1984.

Verelst, D., 'De slag van Kallo in 1638', *Het Land van Beveren*, 31/4 (1988) 119-130.

Verelst, D., 'Het Land van Beveren en de Scheldepolders.' In: Derez, M., M. Nelissen & J.-P. Tytgat (red.), *Arenberg in de Lage Landen, een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland*. Leuven 2002, 252-261.

Verhoef, C.E.H.J., *Nieuwpoort. De bekendste slag uit de Tachtigjarige Oorlog*. Soesterberg 2000.

Verhoeve, A. & C. Verbruggen, 'Het Meetjesland. Bodem en landschap in historisch perspectief'. *Belgeo* 7/3 (2006) 205-218.

Verhoustraete, A., 'Over de scheepvaart op het kanaal van Gent naar Brugge en over de marktschepen in het bijzonder'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 7 (1955-56) 225-230.

Verhulst, A., 'Oud en nieuw in het 'kouter'-debat'. *Historisch Geografisch Tijdschrift* 19/2 (2001) 33-41.

Vermeersch, A., 'Watermiserie aan de Blauwe sluis'. *Rond de Poldertorens* 4/4 (1962) 155-159.

Vermeir, R., 'De grens verlegd. Het Zuiden zonder Sluis tijdens de Tachtigjarige Oorlog, 1604-1648'. In: *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*. Middelburg 2004, 49-60.

Vermeir, R. & S. De Smet, 'Kiezen zonder verliezen. Hoogbaljuw Servaes van Steelant en het Land van Waas, 1562 - 1585'. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. nr. 66 (2012) 93-118.

Vermeulen, S., *Antwerpen bouwt bruggen 1914-2014*. Antwerpen 2014.

Verstraete, D., ‘Parochiaal leven in de XVIIe en XVIIIe eeuw’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 7 (1955-1956) 73-103.

Verstraete, D., ‘Watervliet in de XVI eeuw’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 11 (1960) 249-271.

Verstraete, D., ‘De kerk van Watervliet in de 17^e en de 18^e eeuw’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 12 (1961) 158-180.

Vijver, H.A.M. van de, ‘De Hofsteden van Sluis’. *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 16 (1987).

Vleesschauwer, M. de, *Het Vrije van Sluis. Polders en waterschappen in West-Zeeuws-Vlaanderen 1600-1999*. Utrecht 2013.

Vleesschauwer, M. de, *Van water tot land. Polders en waterschappen in midden-Zeeuws-Vlaanderen 1600-1999*. Utrecht 2013.

Vleesschauwer, M. de, ‘Over het ontstaan en de ondergang van de “Zwarte Sluis”. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 43 (1992) 241-254.

Vleesschauwer, M. de, ‘Zandstraat 150 jaar jong’. In: *Kroniek Stichting Heemkundige Kring Sas van Gent* nr. 31 (1996) 3137-3148.

Vlietinck, Edw. *Het oude Oostende en zijne driejarige belegering (1601-1604): opkomst bloei en ondergang met de beroerten der XVIe eeuw*. Oostende 1897 (Anastatische herdruk 1975 van Vlaamse Vereniging voor Familiekunde Oostende).

Vooren, G.A.C. van, ‘Kolonel Albert Spindler, verdediger en commandant van Aardenburg in 1672’, In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* (1961/1962).

Vooren, G.A.C. van, ‘Aardenburg na de afscheiding van Vlaanderen’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 13 (1962) 256-289.

Vooren, G.A.C. van, ‘Aardenburg en zijn betrekkingen met Vlaanderen na de tachtigjarige oorlog (1646-1666)’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 14 (1963) 69-105.

Vooren, G.A.C. van, ‘Middelburg in Vlaanderen toevluchtsoord voor Staatse katholieken’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 15 (1964) 5-44.

Vooren, G.A.C. van, ‘Middelburg in Vlaanderen en de Hollandse Missie (1678-1700)’. In: *Appeltjes van het Meetjesland* 16 (1965) 5-58.

Vooren, G.A.C. van, ‘De Franse inval in 1794 (dagboekaantekeningen Elias Vermere) I. In: *Jaarboek 1965/1966 Heemkundige Kring West-Zeeuwsch-Vlaanderen*, 84-103.

Vooren, G.A.C. van, ‘De Franse inval in 1794. Naar het “Memoriaal” van Elias Vermere te Aardenburg, II’. In: *Jaarboek 1967/1968 Heemkundige Kring West-Zeeuwsch-Vlaanderen*, 94-117.

Vooren, G.A.C. van, ‘Dramatische overtocht over de Linie’. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 4 (1976) 59-62.

Vorsterman van Oyen, G.A., *De berenning van Aardenburg in 1672*. Schoonhoven 1871.

Vos, P. & F.D. Zeiler, 'Overstromingsgeschiedenis van Zuid-west Nederland, interactie tussen natuurlijke en antropogene processen’. *Grondboor & Hamer* 62/3-4 (2008) 86-95.

Vos, P.C. & R.M. van Heeringen, ‘Holocene geology and occupation history of the Province of Zeeland’. In: Fischer, M.M. (red.), *Holocene evolution of Zeeland (SW Netherlands)*. Haarlem 1997, 5-109.

Vos, P.C., J. Bazelmans, H.J.T. Weerts & M.J. van der Meulen (red.), *Atlas van Nederland in het Holoceen*. Amsterdam 2011.

De Vos, L. (red.), *Burchten en forten en andere versterkingen in Vlaanderen*. Leuven 2002.

De Vos, L. & F. Decat, *België in de Tweede Wereldoorlog, deel 10 mei 1940, van Albertkanaal tot Leie*. Kapellen 1990.

De Vos, L., 'Het beleg van Oostende, 1601-1604'. In: De Vos, L. (red.), *Veldslagen in de Lage Landen*. Leuven 1995, 79-87.

De Vos, A., 'De Strijd tegen de vrijbuiters binnen de kasselrij van de Oudburg (1584-1609)'. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. nr. 11 (1957) 131-170.

De Vos, A., 'Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 12 (1961) 158-180.

De Vos, A., 'Rodenhuize'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 18 (1967) 234-245.

De Vos, A., 'Krijgsverrichtingen in en om Zuid-Meetjesland tijdens de laatste fase van de 80-jarige oorlog (1621-1648)'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 8 (1957) 127-154.

De Vos, A., 'Franse invallen in Zuid-Meetjesland'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 9 (1958) 135-150.

De Vos, A., 'De middeleeuwse loop van de Durme en haar bijrivier de Poeke'. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. nr. 12 (1958) 31-46.

Vries, D. de, 'Roem en ellende. Een cartografische beeldkroniek van de strijd om Sluis in 1604'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 32 (2004) 33-77.

Vries, D. de, '"Cartografie van en in Aardenburg in vroeger eeuwen'. In: *Geleefde tijd: Liber amicorum G.A.C. van Vooren (Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen)* nr. 23 (1995) 95-112.

Vroon J., K. Storm & J. Coosen, *Westerschelde, stram of struis?* 1997 (Rapport RIKZ-97.023).

Waard, C. de, *Rijksarchief van Zeeland. Inventaris van kaarten en tekeningen*. Middelburg 1916.

Waesberghe, J. van, 'De oorlog in Staats-Vlaanderen van 1583 tot 1585'. In: *Jaarboek 1958/59 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*. Hulst 1959, 54-79.

Wajer, Th.A.J.W. de & B.P.F. Huenges Wajer, 'Het Zeeuwse geslacht de Waeyer uit Scherpenisse, deel II Iman de Waier, dijkgraaf en militair ingenieur in Zeeland en Staats-Vlaanderen'. *De Nederlandsche Leeuw* 134/2 (2019) 78-91.

Wang, C. & S. Temmerman, 'Does biogeomorphic feedback lead to abrupt shifts between alternative landscape states?: An empirical study on intertidal flats and marshes'. *Journal of Geophysical Research: Earth Surface* 118/1 (2013) 229-240.

Warnke, M., *Political Landscape: The Art History of Nature*. London 1994.

Waterbouwkundig Laboratorium, *Evolutie van het Verdronken Land van Saaftinge. Tijoverzichtsmodule van de Westerschelde*. Borgerhout 1993.

Weber, C.E., *Der Wiener Frieden von 1864. Wahrnehmungen durch die Zeitgenossen in den Hertogtümern Schleswig und Holstein bis 1871*. Frankfurt am Main 2015.

Wesseling, J., *De geschiedenis van Axel*. Groningen 1966.

Wesseling, J., *De geschiedenis van Terneuzen*. Terneuzen 1962.

Wessels, A.M., *Zeeland in den Patriottentijd*. Goes 1947.

Westing, A., *Ecological Consequences of the Second Indochina War*. Stockholm 1976.

Westing, A., *Weapons of Mass Destruction and the Environment*. London 1977.

Westing, A., *Warfare in a Fragile World: Military Impact on the Human Environment*. London 1980.

Westra, F., *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige oorlog, 1573-1604*. Alphen aan den Rijn 1992.

Westra, F., 'Bestaan er getekende militair-topografische kaarten of vestingplannen van Simon Stevin?'. *Caert-Thresoor* 12 (1993) 82-86.

Westra, F., 'Samuel Crop, ingenieur in Staatse dienst te Aardenburg'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 22 (1994) 10-16.

Westra, F., *Bouwers van Sterke Werken. Nederlandse ingenieurs in het tweede tijdperk van de tachtigjarige oorlog, 1605-1648*. Utrecht 2010.

Westra, F., 'Twee kaarten met betrekking tot de herovering van Sluis in 1587'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 32 (2004) 9-16.

Van Wichelen, P., 'Lokeren tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog'. *De Souvereinen* 43/3 (2012) 129-159.

Van Wichelen, P., *Het lelijke eendje en de keizerlijke adelaar. De hervormingen van, en het beleid ten overstaan van, de nationale regimenten*, 1713-1763. Gent 2004 (licentiaatverhandeling).

Wijn, J.W., 'Krijgsbedrijven onder Frederik-Hendrik'. In: Houtte, J.H. van, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel VI (Utrecht 1953).

Wilderom, M.H., *Tussen Afsluitdammen en Deltadijken, deel IV Zeeuws-Vlaanderen*. Vlissingen 1970.

Will, Chris, *Sterk water. De Hollandse waterlinie*. Utrecht 2002.

Willeboordse, A., 'Oorlogh ende beroerte in Aerdenburgh. Een krijgs- en vestingbouwkundige geschiedenis van Aardenburg'. In: *Appeltjes van het Meetjesland* nr. 53 (2002) 5-36.

Willeboordse, A. & J. Hutsebaut, 'Sluis'. In: Hutsebaut, J. & P. Lombaerde (red.), *Bastions zonder grenzen. Damme-Sluis-IJzendijke*. 2020, 193-212.

Willemsen, Rinus, 'Biervliet in en na het rampjaar 1672'. *TijdSchrift* 7/4 (2012) 17-23.

Winnepenninckx, 'Rond het graven van de coupure te Gent'. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. nr. 10 (1956) 115-151.

Wintein, W., 'Het ontstaan van Dudzele'. *Rond de Poldertorens* 9 (1967) 1-35.

Wintein, W., 'Het Land van Groede, staalkaart van de landschapsevolutie in de Zwinstreek'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* nr. 32 (2004) 175-214.

Wintein, W., 'De historisch-geografische kwaliteiten van het landschap in West-Zeeuws-Vlaanderen'. *TijdSchrift* 2/4 (2007) 12-32.

Witte, E., *De constructie van België*. Leuven 2006.

Wolters, M.J., *Recueil de lois, arrêtés, règlements etc. cocernant l'administration des eaux et polders de la Flandre Orientale*. 3e ed. augmentée et complétée jusqu'en 1869, I-II. Gent 1869-74. (1e ed. 1840-41).

Wolters-Noordhoff Atlasprodukties (red.), *Grote Historische Provinciale Atlas 1:25.000. Zeeland* 1856-1858. Groningen 1992.

Wolters-Noordhoff Atlasprodukties (red.), *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000. 4 Zuid-Nederland 1838-1857*. Groningen 1990.

Woltjer, J.J., *Op weg naar tachtig jaar oorlog. Het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond*. Amersfoort 2011.

Van Wonterghem, E., Neyt & Vanpaemel, *Een kanaal met een lange geschiedenis*. 2004.

Woodward, R. *Defended Territory: The Otterburn Training Area and the 1997 Public Inquiry*. Newcastle 1998.

Woodward, R., '"Khaki Conservation": An Examination of Military Environmentalist Discourse in the British Army". *Journal of Rural Studies* 17 (2001) 201-217.

Woodward, R., *Military Geographies*. Oxford 2004.

Woodward, R., 'Military Landscapes / Militære Landskap: The military landscape photography of Ingrid Book and Carina Hedén'. In: Pearson, C., P. Coates & T. Cole (red.), *Militarised Landscapes: From Gettysburg to Salisbury Plain*. London 2010, 21-38.

Woodward, R., 'From Military Geography to militarism's geographies: disciplinary engagements with the geographies of militarism and military activities'. *Progress in Humran Geography* 29/6 (2005) 718-740.

Woodward, R., 'Military landscapes: Agendas and approaches for future research'. *Progress in Human Geography* 38/1 (2014) 40–61.

Woodward R., 'Looking at Military Landscapes: Definitions and Approaches'. In: Bellais, R. & J. Droff (red.), *The Evolving Boundaries of Defence: An Assessment of Recent Shifts in Defence Activities*. Newcastle 2014, 141-155.

Woodward, R., 'Military geography'. In: D. Richardson, N. Castree, M.F. Goodchild, A. Kobayashi, W. Liu & R.A. Marston (red.), *The International Encyclopedia of Geography*. Hoboken (USA) 2017.

Woodward, R., T. Winter & K.N. Jenkings, 'Heroic Anxieties: The Figure of the British Soldier in Contemporary Print Media'. *Journal of War and Culture Studies* 2/2 (2009) 211-223.

Woodward, R. & K.N. Jenkings, '"This Place Isn't Worth the Left Boot of One of Our Boys": Geopolitics, Militarism and Memoirs of the Afghanistan War'. *Political Geography* 31 (2012) 495-508.

Wupperman, W.E.A., *De geschiedenis van den Tiendaagschen Veldtocht*. 's-Gravenhage 1881.

Wylie, J., *Landscape*. London 2007.

Zagwijn, W.H., *Nederland in het Holoceen*. 's-Gravenhage 1986.

Zijlmans, R., *Troebele betrekkingen: Grens-, scheepvaart- en waterstaatskwesties in de Nederlanden tot 1800*. Hilversum 2017.

Van Zuylen van Nyevelt, baron A., 'Voorstel tot overstroming van het oost-Vrije in de Geuzentijd (1573)'. *Biekorf* 28 (1929) 323-335.

Bijlagen

Bijlage 1
Verklarende woordenlijst **(zeer beknopt en alleen voor woorden zoals gebruikt in dit boek, zie ook de figuren 1, 2 en 3)**[1]

Acces	toegangsweg over water of over land
Ader	een waterloop, vaak half-natuurlijk
Approche	loopgraaf, verdedigingssleuf die is gegraven door en voor soldaten om er dekking in te zoeken, meestal zigzagvormig
Avancée	buitenwerk voor de uitgang van een stadspoort of voor een brug
Banquet	of banket of barbette, een doorgaande ophoging achter de borstwering van een vestingwal of in een loopgraaf, voor infanterie om over de borstwering te kunnen schieten
Bastion	vijfhoekige uitbouw in een vestingwal, speciaal ter bestrijding van een dode hoek
Batterij	groep geschut van hetzelfde kaliber dat als een eenheid vuur geeft, of een plaats waar deze kanonnen worden opgesteld
Bedekte weg	doorlopende weg om een vesting heen, gedekt door een extra vestingwal of door een glacis
Beer	waterkering van steen of aarde die op een punt is gewerkt (de ezelsrug) ter voorkoming van passage. Igv aarde is deze veelal met een houten kap bedekt.
Begin	wijk in een polder
Berm	smalle strook grond aan de voet van het talud of de escarpe van de hoofdwal, glacis of dam
Bevers(ch)en	van een (zomer)dijk of kade voorzien, droogleggen
Bolwerk	bastion en bolwerk worden vaak door elkaar gebruikt maar een bolwerk is eigenlijk een veelal ronde uitbouw van een vestingmuur
Borstweer	dichte, lage muur of afgestoken wal tot borsthoogte, ter verdediging van de mensen die zich op de vestingwal bevinden
Bunder	oppervlaktemaat, 3 gemeten of ca 1,29ha in Z-Vl (weinig gebruikt)
Buys of buis	duiker, klepduiker of duikersluis
Circumvallatie	verdedigbare vaak geretrencheerde linie rondom een belegerde stad, ter voorkoming van ontzettingspogingen
Conduit	of syphon. (veelal) houten duiker onder een kanaal door (aquaduct)
Contrefort	zijwaartse versterking loodrecht op de sluismuren, o.a. t.p.v. de dorpels
Contregarde	dekkingswal langs de facen van een bastion, dat niet door de punt wordt gedekt
Contrescarp	talud van een gracht tegenover de vestingwal, soms bekleed talud van een bedekte weg, soms het buitentalud van een gracht
Corps de guarde	wachthuis
Coup de main	snelle verrassingsaanval
Coupure	doorsnijding/doorgraving in een dijk, dam of weg
Courtine	de rechte wal tussen twee bastions in
Cuesta	een asymmetrische heuvel waarvan de ene helling steiler is dan de ander wat ontstaan is door erosie van zwakhellende lagen met een verschillende erosiegevoeligheid
Dagmaat	de binnenmaat of doorlaatbare breedte en/of hoogte
Donkere kamer	de ruimte in een zeesluis tussen de stellen deuren
Dossering	mate van helling van het dijktalud

[1] Deels ontleend aan: https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_vaktermen_in_de_vestingbouwkunde.

Duikeldam	verlaagde, meest geplasbermde, dijk of dam waar, bij te hoog water, overtollig water over weg kan vloeien
Ebdeur	sluisdeuren die bij eb tegen het zoete front sluiten
El	lengtemaat, vanaf 1725 is ’s lands el = 0,694m. Na 1820 gelijk aan 1 meter
Enveloppe	rond de hoofdgracht gelegen beschermingswal, vaak voorzien van een bedekte weg
Escarpe	talud
Face	de twee naar buiten gerichte zijden van een bastion, ravelijn, redan of lunet die samenkomen in de meest naar buiten gerichte punt (saillant) van het werk
Fascines	ook fasynen. zie sasynen = bossen rijshout ter versterking van een borstwering
Flank	zijkant van een bastion, ravelijn, redan of lunet, vanwaar men de naastgelegen courtine en de facen van een naastgelegen werk kan bestrijken
Fort	klein zelfstandig aan alle kanten te verdedigen vestingwerk ter verdediging van strategisch gelegen gebieden en accessen
Gat	een geul ontstaan bij een doorbraak van een dijk
Geleidedam	meestal een dam van aarde en rijs, evenwijdig aan een vaarwater of met een geringe hoek in de stroom meelopend, om de stroom te leiden
Gemet	oppervlaktemaat, meestal 300 vierkante roeden. Een Rijnlands gemet komt overeen met 0,425ha, een Gents gemet met ca. 0,4425ha
Geretrancheerd	(liniedijk b.v.) van uitspringende versterkingen (bastions, redans) voorzien.
Glacis	flauw aflopend talud, gelegen buiten een vesting
Gordijn	zie courtine
Halve maan	los vooruitgeschoven verdedigingswerk voor de punt of saillant van een bastion, zie ook ravelijn
Herdijken	bedijking binnen de oorspronkelijke dijken
Hoornwerk	een buitenwerk bestaande uit twee halve bastions met een courtine ertussen
Houwer	synoniem voor spuiboezem of spuikom
Jokdorpel	zware afsluitdorpel van het storte- en het ontvangbed van een sluis
Kat	vrijstaande, boven de wal uitstekende opstellingsplaats voor geschut, aan de binnenzijde van de stadswal
Kazemat	"bomvrij" onderkomen voor huisvesting van geschut, manschappen of voorraden, ingegraven in bastions en andere bolwerken
Klepduiker	afsluitbare duiker met een horizontaal of verticaal draaiende klep, die bij een suatieduiker aan de zoute kant zit en bij een inundatieduiker aan de zoete kant
Kloeten	met spade gestoken kleibrokken (meestal schorklei)
Kofferdam	dubbele damwand van paalplanken, vaak gevuld met vette klei of metselwerk
Komtragel	een verkorting of tragel die een nog te bedijken kom of compartiment begrensd
Kooypaal	houten paaltje dat wordt ingeheid om rijswerk (plasberm) vast te zetten
Kraagdijk	(of vingerling) de ringdijk om een sluisput of de halfcirkelvormige dijk om een gat in een dijk heen, een zoute vingerling aan de zeezijde en de zoete vingerling aan de landzijde
Kreekrug	ook wel (getij-)inversierug, is een hoger gelegen zone in een voormalig wadgebied. Ze zijn gevormd door in geulen afgezet zand dat i.t.t. het omringende kleigebied, al dan niet met veen eronder, niet is ingeklonken.
Kroonwerk	buitenwerk bestaande uit twee halfbastions met een heel bastion ertussen
Lee of leed	gegraven vaart, meestal ter afwatering maar ook voor vervoer van turf
Lunet	klein verdedigingswerk met twee facen en veelal korte flanken, doorgaans met open keel maar kan gesloten zijn, kan zelfstandig zijn maar ook deel uitmaken van een linie
Meers	van moer/moeras: vochtige weide aan de waterkant als hooiland in gebruik
Moernering	turfwinning
Moervaart	turfvaart

Monnik	puntig rond torentje geplaatst als obstakel op een (stenen) beer om te voorkomen dat die kan worden overgestoken
Motte	synoniem met kasteelberg, een relatief hoge door mensenhanden opgeworpen heuvel met een tamelijk steil talud en een houten, later stenen verdedigingstoren en palissade
Ontvangbed	sluisvloer tussen de vleugels aan de zijde waar het water in de sluis vloeit, meestal de zoete kant, wordt ook vaak stortebed genoemd.
Palissade	aaneengesloten rij van aan de bovenzijde gepunte palen als verdediging die met horizontale gordingen zijn verbonden
Pionier	of spalier = grondwerker
Plasberm	lage dam of oeversterking opgebouwd uit met kooypalen en vlechtwerk vastgezette lagen rijsbundels met daartussen lagen van aangestampte kleibrokken of kloeten. zie figuur 1
Potpolder	polder met bressen in de dijk zodat onder invloed van het getij water in- en uit kan stromen
Pré-Carré	een dubbele linie van Franse vestingsteden die de grens met de Nederlanden bewaakten
Rabat of rabo(d)t	keersluis, een sluis die het water keert, m.a.w. stuwt of ophoudt, d.m.v. een verticaal (met een spil) bewegende deur
Ravelijn	los vooruitgeschoven verdedigingswerk in een vestinggracht voor een courtine
Redan	klein vestingwerk bestaande uit twee wallen en een open keel
Redoute	meestal een vierkant aardenwerk rondom een versterkte (wacht)toren
Reduit	laatste vluchtplek
Retranchement	of retrenchement, lijnvormig verdedigingswerk zonder vaste grondvorm met uitspringende delen (redans). Een dijk kan zijn geretrancheerd (gebastioneerd).
Roede	een lengtemaat van meestal 12-14 voet en per streek verschillend. De Gentse roede is 14 voet (3,854m), de Blooise roede is 12 voet (3,61m), de Rijnlandse roede is een Gelderse maat van 14 voet (3,76) en de Putse roede is een Zuid-Hollandse maat van 12 voet (4,07m) van elk 13 duim (2,61cm). Een vierkante Putse roede is 16,56m2. Meertens.knaw.nl/mgw/889
Rijs(hout)	bundels tenen/twijgen (meestal van wilgen), vroeger verdeeld in groot dijk- of zinkrijs van ca. 3-3,5m lang dat tamelijk rond en goed gevuld was gebonden met een omtrek bij de kopband van 0,5m en een kleiner soort bossen, bekend als klein- of bestekrijs van ca. 1,5 m lang en een omtrek van 0,35m bij de kopband
Saillant	punt waar twee muren die de punt van een bastion vormen, elkaar raken
Sas	scheepvaartsluis, meestal bestaande uit twee sluizen met een kom
Sasynen	zie fascines = bundels rijshout
Sauvegarde	vrijgeleide of vrijbrief
Schaft	de inhoud van 1 vierkante roede bij 1 voet
Scheepszate	ligplaats op bij laagwater droogvallend slik langs de kade van een getijhaven
Scheurbroek	of cloux clode, ijzeren pen die op de gording tussen 2 palissaden werd geplaatst
Schipbrug	een brug die deels is opgebouwd uit een vlonder over naast elkaar liggende scheepjes die met elkaar zijn verbonden
Schootsveld	het gebied dat door een vuurwapen bestreken wordt, meestal van artillerie
Schor	kwelder = begroeid buitendijks gebied
Schotbalk	zware balken die men in twee tegenoverliggende sleuven van een sluis, verlaat of coupure kan laten zakken om water op te houden
Schuif	of schof, een houten sluisdeur die met een spil (of tandheugel in modernere versies) kan worden neergelaten en opgetrokken in een duiker of sluis.
Slikken	wadden = onbegroeid buitendijks gebied
Slingerkade	lange kade of tragel die zich om het te beschermen land slingert
Spalier	of pionier = grondwerker

Sperfort	een versterking (redoute) waarmee een acces kon worden afgesloten
Speye	in getijdengebieden twee deuren (rabotten) in een geul op 200-300m achter elkaar. De ruimte tussen de speyen fungeerde mogelijk als een spuikom.
Spijs	als bedijkersterm: klei en zoden
Spilsluis	of rabot, een sluis waarbij een schof of sluisdeur met een spil verticaal wordt bewogen
Springdeuren	deze zijn synoniem aan tol- en spuideuren. Kruyff noot 70 meende dat er kruisende deuren, die tegen hoogwater in geopend konden worden mee werden bedoeld (Arends, *Sluizen en stuwe*n, 99-102; Stevin, *Nieuwe Maniere*) maar die. zijn in Staats-Vlaanderen nooit toegepast
Spui	of spuij, een sluis of duiker die wordt gebruikt om vanuit een bassin een voorliggende geul op diepte te houden door schuring
Staand water	permanent met (meestal zee-)water gevuld inundatiebekken
Stelle	buitendijks opgeworpen heuvel waarop vee (schapen) zich bij hoogwater kunnen terugtrekken
Stortebed	tegen uitspoeling met steen en een rijsbed versterkte sluisvloer tussen de vleugels aan de kant waar de sluis loost, meestal de zeekant, zie ook ontvangbed
Sueren/suatie	lozen/lozing, afwatering
Tenaille	aarden wal onder de courtine en de aangrenzende flanken, die dit gedeelte van de omwalling moest beschermen tegen vijandelijk vuur
Terreplein	plein of ruimte binnen een bastion of fort
Toldeur	een kleine klep- of schuifdeur in een grote sluisdeur, vaak te bedienen van bovenop die sluisdeur
Tonrondendam	(meestal lage) aardendam die halfrond is afgewerkt met zoden of kloeten
Tragel	kade, kadijkje
Travers	aarden wal of andere beschutting die haaks op de hoofdwal staat om manschappen en geschut tegen vijandig flankvuur te beschermen
Trenchee	of tranchee, een lijnvormige verschansing bestaande uit een greppel tot 1,7m diep en 0,9m breed op de bodem, met erlangs een 1,7m hoge, aan de top 1,2m brede, met rijs versterkte. borstwering en banquet. Het geheel was ±5,8m breed
Verkorting	lage kaden of tragels, tijdens een bedijking aangelegd om de komberging te verkleinen voor het laatste sluitgat, die een zomerhoogwater kunnen keren
Verlaat	balksluis, overlaat of een stuw, soms ook een lager dijkgedeelte voorzien van een overlaatkade (plasberm)
Veltkloet	met een spade gestoken brokken zware klei, zie ook kloeten.
Vingerling	zie bij kraagdijk
Vletgrond	vette schorklei of spijs, gebruikt voor de dijkenbouw, met vletten aangevoerd
Vloeddeur	deur in een automatisch werkende zeesluis die zich sluit tegen puntstukken bij de opkomende vloed
Wachtsluis	sluis op enige afstand achter de zeesluis die dient om bij een ongeval met de hoofdsluis suatie mogelijk te houden en schade in het achterland te beperken
Wantij	plek achter een eiland waar de getijstromen tegen elkaar aanlopen
Wastine	woeste gronden die overblijven na moernering
Waterhouwer	omkaad, meestal buitendijks gelegen, spuiboezem
Watering	afwateringsgebied of waterschap
Werf	lage door mensen opgeworpen buitendijkse heuvel of terp voor bewoning
Winterdijk	verzwaarde zomerdijk of verkorting die voor 1 winter de winterstormen moet kunnen keren en een voortgaande bedijking de winter door moet helpen
Wolfskuil	put of kuil met op de bodem puntige palen, in groepen aangelegd
Zidelinge	een kade ter plaatse van een natuurlijke verhoging tussen twee wateringen
Zonnewachter	stempel (zware horizontale houten balk) tussen de twee vleugels van een sluis
Zomerdijk/-kade	lage dijk van 3 tot 4 voet hoog die alleen gedurende de zomermaanden waterkerend is maar geen partij is voor de winterstormen

1A: OUDE PLASBERM DOOR VOORMALIG WIEL IN DE PERKPOLDER

FOTO: M. BUISE

LEGENDA

1.	restanten van rijsbundels (fascinen)
2.	kooipalen
3.	voormalige houten golfbrekers (palen) van zoute glooiing

1B: PLASBERM OUDE HAVEN HULST BIJ HET HAVENFORT

FOTO: E. COPPENS

BOVENAANZICHT RIJSHOUT MET VLECHTWERK EN KOOIPALEN

1C: PLASBERM OUDE HAVEN HULST BIJ HET HAVENFORT

FOTO: E. COPPENS

GETRAPTE DOORSNEDE DOOR TWEE LAGEN MET KOOIPALEN VASTGEZETTE RIJSHOUTBUNDELS MET DAARTUSSEN AANGESTAMPTE KLEIBROKKEN (KLOETEN EN ZODEN)

1D: PLASBERM OUDE HAVEN HULST BIJ HET HAVENFORT

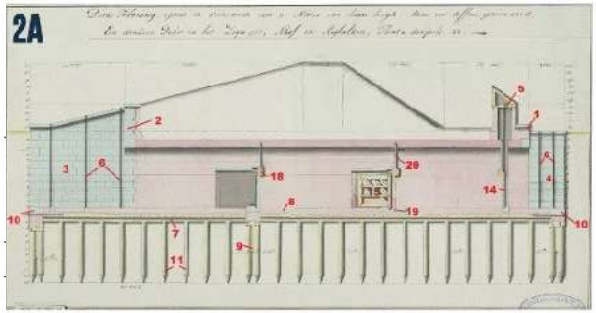

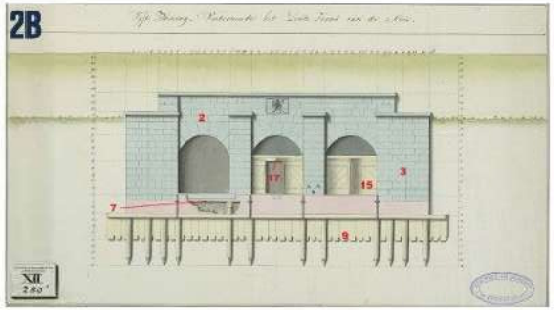
FOTO: E. COPPENS

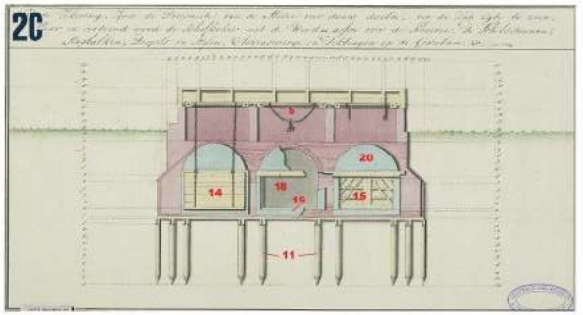
DETAIL VAN FIGUUR 1B. TWEE KOOIPALEN MET VLECHTWERK OM DE RIJSBUNDELS VAST TE ZETTEN

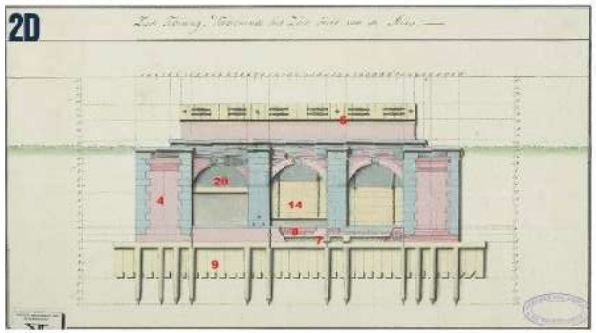
FIGUUR 1: PLASBERM

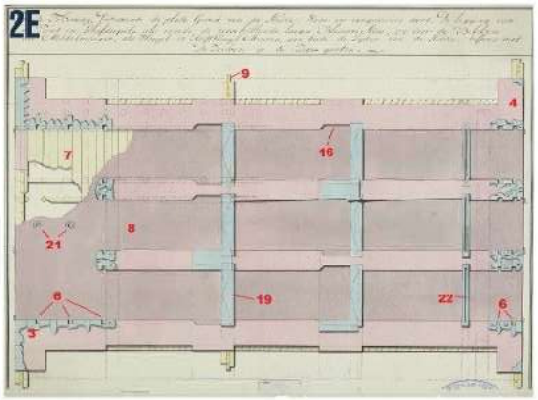
FIGUUR 2: BENAMINGEN ONDERDELEN VAN EEN GECOMBINEERDE SUATIE- EN INUNDATIESLUIS

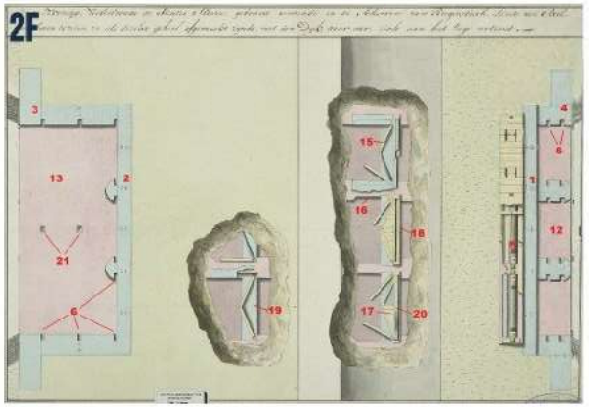

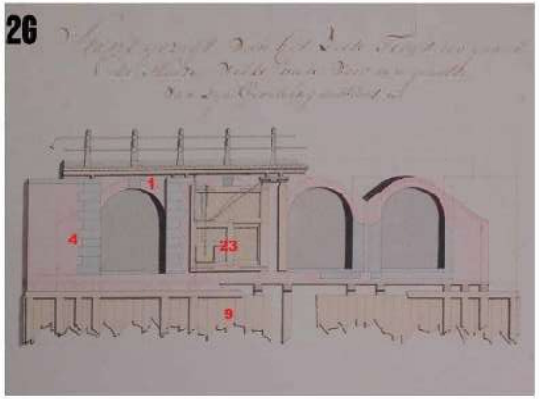

2A T/M 2F = SLUIS REIGERSBOSCH, ZEEUWS ARCHIEF, *TOEGANG 295*, NRS A-F

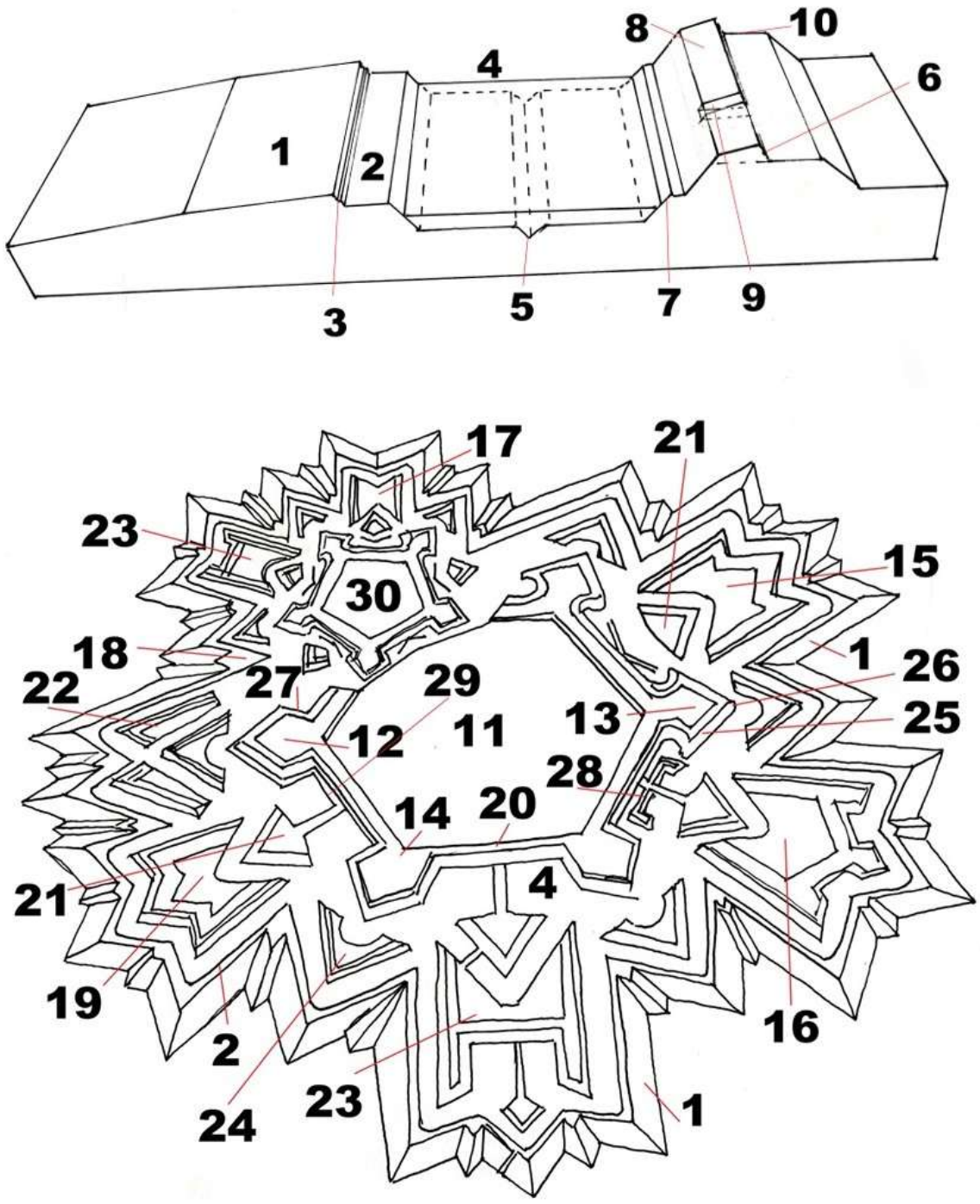
2G = SLUIS PAS SAS VAN GENT, NATIONAAL ARCHIEF, *4.OPG*, NR. S14

LEGENDA

1.	zoete front
2.	zoute front
3.	zoute vleugel
4.	zoete vleugel
5.	windwerk schof
6.	sleuven voor schotbalken
7.	houten vloer
8.	gemetselde stenen vloer
9.	damplankenwand
10.	jokdorpel

11.	heipalen
12.	zoet ontvangbed
13.	zout stortebed
14.	schuif of schof
15.	slagdeur
16.	zoggat of deurkas
17.	puntstuk
18.	slagbalk
19.	slagdorpel
20.	schildsteen

21.	pot voor opbouwen kisdam van schotbalken
22.	schofdorpel
23.	ebdeur

1.	glacis
2.	bedekte weg
3.	contrescarpe
4.	gracht
5.	cunette
6.	banket
7.	escarpe
8.	plongee
9.	embrassure
10.	onderwal

11.	terreplein
12.	bastion (Oud Nederlands Vestingstelsel)
13.	bastion (Nieuw Hollands Vestingstelsel)
14.	keel
15.	dubbele tenaille (als voorwerk)
16.	kroonwerk
17.	tenaille (als buitenwerk)
18.	wapenplaats
19.	papenmuts
20.	courtine

21.	ravelijn
22.	contre garde
23.	hoornwerk
24.	halve maan
25.	face
26.	saillant
27.	flank
28.	tenaille (als verdediging van de courtine)
29.	onderwal
30.	citadel

FIGUUR 3: FICTIEVE VESTING MET BENAMINGEN VAN DE ONDERDELEN

Bijlage 2
Kaartenlijst en tabel kaarten per paragraaf

Kaartenlijst

Kaart 01: Situering onderzoeksgebied binnen de Benelux
Kaart 02: Onderzoeksgebied met ‘geografische sub-gebieden’
Kaart 03: Begrenzing ‘inundatiegebied’ en de ligging van de ‘kanalenlinies’
Kaart 04: Inundatiedeelgebieden gehanteerd in de tabellen
Kaart 05: Geomorfologische kaart (P. Kiden, Geopark Scheldedelta)
Kaart 06: Hoogtekaart (Geopark Scheldedelta)
Kaart 07: De ligging van de dekzandruggen (Van Rummelen, 1977; Van Gerven, 1977)
Kaart 08: Polders in Noord-Vlaanderen
Kaart 09: Verdwenen en huidige nederzettingen
Kaart 10: Gebruikte toponiemen en de kastelen
Kaart 11: Dijken, kaden, kreken en (verdwenen) waterlopen
Kaart 12: (Verdwenen) waterlopen, vestingen en linies
Kaart 13: Forten en linies
Kaart 14: Sluizen, verlaten, sassen en rabatten
Kaart 15: Basiskaart periode 1488-1583
Kaart 16: Landaanwinst en -verlies 1488-1583
Kaart 17: Basiskaart periode 1583-1587
Kaart 18: Inundaties in 1583-1586
Kaart 19: Basiskaart periode 1587-1609
Kaart 20: Inundaties in 1604
Kaart 21: Landaanwinst en -verlies 1587-1609
Kaart 22: Basiskaart periode 1609-1621
Kaart 23: Landaanwinst en -verlies 1609-1621
Kaart 24: Basiskaart periode 1623-1648
Kaart 25: Inundaties in 1621 en 1622
Kaart 26: Inundaties in 1644
Kaart 27: Landaanwinst en -verlies 1623-1648
Kaart 28: Basiskaart periode 1648-1672
Kaart 29: Basiskaart periode 1671-1678
Kaart 30: Inundaties in 1672
Kaart 31: Inundaties in 1673
Kaart 32: Inundaties in 1678
Kaart 33: Landaanwinst en -verlies 1648-1672
Kaart 34: Landverlies 1671-1678
Kaart 35: Basiskaart periode 1678-1701
Kaart 36: Basiskaart periode 1702-1713
Kaart 37: Landaanwinst en -verlies 1678-1701
Kaart 38: Plan Menno van Coehoorn, 1699 (NA, *4.OSK*, V15, bewerkt)
Kaart 39: Inundaties in 1688-1689
Kaart 40: Inundaties in 1701
Kaart 41: Inundaties in 1702
Kaart 42: Inundaties in 1703
Kaart 43: Inundaties in 1704
Kaart 44: Inundaties in 1708
Kaart 45: Landaanwinst en -verlies 1702-1713
Kaart 46: Basiskaart periode 1712-1748
Kaart 47: Generaal verdedigingsplan van Wiltschut 1736 (hoofdstuk 10, noot 42)
Kaart 48: De vesting Sluis en omgeving circa 1746 (ZA, *293*, nr. 285)
Kaart 49: Plan Wiltschut voor de Passegeule (NA, *4.OSK*, nr. V89)
Kaart 50: Plan vesting Philippine en omgeving 1750 (ZA, *293*, nr. 408)

Kaart 51: Plan vesting Sas van Gent en directe omgeving circa 1750 (ZA, *293*, nr. 412)
Kaart 52: Plan vesting Hulst en directe omgeving circa 1750 (ZA, *293*, nr. 466)
Kaart 53: Kaart Kieldrechtschorren met oude en nieuwe bedijkingsplannen, circa 1738 (NA, *4.VTH*, nr. 3011)
Kaart 54: Inundaties in najaar 1744-45
Kaart 55: Inundaties in 1746
Kaart 56: Inundaties in 1747
Kaart 57: Landaanwinst en -verlies 1712-1748
Kaart 58: Basiskaart periode 1748-1783
Kaart 59: Plan Charles Dumoulin 1775 (NA, *1.01.19*, nr. 2190III, bewerkt)
Kaart 60: Schorren en inundatiewerken ten westen van Hulst, 1767 (RAK, *21-22*, nr. 114)
Kaart 61: Inundatiewerken en plan tot bedijking Kieldrechtschorren, circa 1783 (NA, *4.VTH*, nr. 3013)
Kaart 62: Inundaties in 1784
Kaart 63: Inundaties in 1785
Kaart 64: Landaanwinst en -verlies 1748-1783
Kaart 65: Basiskaart periode 1783-1794
Kaart 66: Nieuw-Passegeulepolder in 1788 (ZA, *3510*, nr. K331)
Kaart 67: Generale bedijking Sas van Gent tot Boerenmagazijn (NA, *4.OSK*, nr. V43)
Kaart 68: Inundaties in 1794
Kaart 69: Landaanwinst en -verlies 1783-1794
Kaart 70: Basiskaart periode 1794-1839
Kaart 71: Inundaties in 1809 en 1814
Kaart 72: Versterkingen en inundatiebekkens Napoleon 1800-1812 (details naar Van Gerven 1977, SHAT, A.I.G. art. 14 Anvers C4 nr. 7, NA, *4.OPV*, nrs. 285 & 290)
Kaart 73: Inundaties in 1833
Kaart 74: Landaanwinst en -verlies 1794-1839
Kaart 75: Basiskaart periodes 1840-1944
Kaart 76: De vesting Terneuzen 1847 (NA, *4.OPV*, nr. N69)
Kaart 77: Inundaties 1914
Kaart 78: Inundaties in 1944
Kaart 79: Landaanwinst en -verlies 1840-1944

Tabel 17.1
Kaarten per paragraaf

paragraaf	kaartnrs	paragraaf	kaartnrs	paragraaf	kaartnrs
1.1.	01	8.4.4.	36, 39-45	11.4.	46-57
1.2.	02, 03	8.5.2.	35-37, 45	12.3.	58, 59
1,7.	04	8.5.3.	35-38, 40-45	12.4.	58, 59
3.2.1.	05-07	8.5.4.	35-38, 40-45	12.5.	58, 59, 62-65, 69
3.3.	08-14	8.5.5.	35-45	12.6.2.	58, 59, 62-65, 69
4.2.	15	8.5.6.	35-45	12.6.3.	58, 59, 65
4.4.	15	8.6.	35-45	12.6.4.	58, 59, 62-65, 69
4.5.	15	9.2.2.	35-38, 41	12.7.2.	58, 59, 62-65
4.6.	15	9.2.3.	35-38, 40-44	12.7.3.	58, 59, 62-65, 69
4.7.	15, 16	9.2.4.	35-45	12.7.4.	58, 59, 64, 65
4.9.	15, 16	9.2.5.	35-38	12.7.5.	58-60, 64, 65, 69
5.3.	15, 16	9.3.2.	35, 37	12.7.6.	58, 59, 61, 65, 69
5.4.3.	17, 18	9.3.3.	35, 37, 38	12.8.	58, 62, 63, 69
5.4.4.	19, 20	9.3.4.	35, 38	12.9.2.	62-65
5.4.5.	17, 19	9.3.5.	36, 40-45	12.9.3.	62-65
5.5.2.	17, 18	9.4.2.	35, 37	12.9.4.	63-65, 69
5.5.3.	17, 18, 21	9.4.3.	36	12.10.	58-65, 69
5.5.4.	17, 18	9.4.4.	36, 41-45	13.3.	65, 66, 69
5.5.5.	19, 21	9.5.	35-45	13.4.	61, 65, 67, 69
5.5.6.	17, 18	10.3.	46, 47	13.5.	58, 65, 67, 69
5.5.7.	19, 21	10.4.2.	46	13.6.	65. 67, 69
5.5.8.	17-19, 21	10.4.3.	46, 57	13.7.	65
5.6.	16-21	10.4.4.	46, 54-57	13.9.	65, 68, 69
6.3.2.	22, 23	10.5.2.	46, 57	14.3.1.	70, 71
6.4.2.	24, 25, 27	10.5.3.	46, 48, 57	14.3.2.	70, 74
6.4.3.	24, 27	10.5.4.	46, 54-57	14.3.3.	70, 72
6.4.4.	24, 27	10.5.5.	46, 57	14.3.4.	70, 71, 74
6.4.5.	24, 27	10.5.6.	46, 57	14.4.2.	70
6.5.2.	24, 27	10.5.7.	46, 57	14.4.3.	70, 74
6.5.3.	24, 26, 27	10.5.8.	46, 49, 57	14.5.2.	70
6.5.4.	24, 27	10.5.9.	46, 49	14.5.3.	70
6.5.5.	24, 27	10.5.10.	46, 49	14.5.4.	70, 73
6.6.	24, 27	10.5.11.	46, 49	14.5.5.	70, 73
6.7.	22-27	10.5.12.	46, 49	14.5.6.	70, 73
7.3.	28, 29-34	10.5.13.	46, 54-57	14.6.	70-74
7.4.2.	28, 33	10.6.	46-49, 54-57	15.3.	75, 79
7.4.3.	29-32, 34	11.2.2.	46, 54-56	15.4.	75, 79
7.5.	2, 29, 33	11.2.3.	46, 50, 54-57	15.5.1.	75, 76, 79
7.6.2.	28, 33	11.2.4.	46, 51, 54-57	15.5.2.	75, 79
7.6.3.	29-32, 34	11.2.5.	46, 47, 52, 57	15.6.	75, 79
7.7.2.	28, 33	11.2.6.	46, 57	15.7.	75, 79
7.7.3.	29-32, 34	11.2.7.	46, 53, 57	15.8.2.	75, 78
7.8.	28-34	11.2.8.	54-57	15.8.3.	75, 78
7.9.	28-34	11.3.2.	46	15.8.4.	75, 78
8.3.	35, 37, 38	11.3.3.	46, 57	15.8.5.	75, 78
8.4.2.	38, 39	11.3.4.	46, 54, 55	15.8.6.	75, 78
8.4.3.	35, 37, 45	11.3.5.	46, 56	15.9.	75-79

Bijlage 3
Lijsten van figuren en tabellen

Lijst van figuren

Figuur 1a-d Plasberm (foto's: E. Coppens en auteur).
Figuur 2a-f Benaming onderdelen van een gecombineerde suatie- en inundatiesluis (ZA, *295*, nr. 2300a-f; NA, *4.OPG*, nr. 614).
Figuur 3 Fictieve vesting met benamingen van de onderdelen.

Lijst van tabellen

Tabel 3.1. Benaderde gemiddelden van hoogwater, laagwater en de getijslag in 1900 en 1945 te Liefkenshoek in meters ten opzichte van NAP bij springtij, gemiddeld tij en dood tij, en de vertraging in minuten tussen Vlissingen en Antwerpen.
Tabel 5.1. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1583–1621 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.
Tabel 6.1. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1621-1648 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.
Tabel 7.1. Militaire eisen vermeld in enkele bedijkingsoctrooien naar Cau.[2]
Tabel 7.2. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1648-1678 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.
Tabel 7.3. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die in 1672, 1673 en 1678 op verschillende manieren waren geïnundeerd, met de totalen.
Tabel 9.1. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1678-1701 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.
Tabel 9.2. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1701-1713 verloren gingen door inundatie en of werden bedijkt, met de totalen..
Tabel 9.3. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die in 1701, 1702, 1703, 1704 en 1708 op verschillende manieren waren geïnundeerd, met de totalen.
Tabel 11.1. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1614-1748 waren bevloeid en of bedijkt, met de totalen.
Tabel 11.2. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die in 1745, 1746 en 1747 op verschillende manieren waren geïnundeerd, met de totalen.
Tabel 12.1. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1648-1678 waren bevloeid en of bedijkt, met de totalen.
Tabel 12.2. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die in 1784 en 1785 op verschillende manieren waren geïnundeerd, met de totalen.
Tabel 13.1. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1684-1795 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.
Tabel 14.1. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1795-1840 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.
Tabel 15.1. Oppervlakten in hectaren per deelgebied die gedurende de periode 1840-1945 waren geïnundeerd en of bedijkt, met de totalen.
Tabel 16.1. Overzicht van de militaire bedijkingen.
Tabel 16.2. Overzicht inundaties tachtigjarige oorlog.
Tabel 16.3. Procentueel aandeel van elk der vijf inundatietypen.
Tabel 16.4. Procentueel aandeel inundaties op totaaloppervlak.
Tabel 17.1. Kaarten per paragraaf.
Tabel 17.2. Oppervlaktes in hectaren van inundaties gespecificeerd naar inundatietype
Tabel 17.3. Materiaal, afmetingen (in meters) en inrichting van sluizen (1567-1884).
Tabel 17.4. Technische gegevens van dijklichamen in de militaire bedijking tussen Sas van Gent en Hulst (1783-1790).

[2] Mr. Cornelis Cau, *Groot Plackaet-Boeck* dl 1 t/m 10.

Tabel 17.5. Technische gegevens van de dammen in de militaire bedijking tussen Sas van Gent en Hulst (1783-1790).
Tabel 17.6. De begroting van het Plan Wiltschut.
Tabel 17.7. De gemaakte kosten uitvoer delen Plan Wiltschut: 1735 t/m 1738.
Tabel 17.8. De gemaakte kosten latere uitvoer delen Plan Wiltschut: 1762 t/m 1770.
Tabel 17.9. Kosten ‘generale bedijking’ Hulst-Sas van Gent 1783-1784 en 1787-1793.

Bijlage 4
Geïnundeerde oppervlaktes en inundatietypen in Noord-Vlaanderen: 1583-1945

In tabel 17.2. die de tabellen van de hoofdstukken 4 tot en met 13 samenvat, tonen de kolommen een tijdlijn (conflict / jaar), het oppervlak dat telkens is bedijkt binnen het buitendijkse inundatiegebied (bedijkt), de omvang van het buitendijkse inundatiegebied (buitendijks), dat van het 'binnendijkse' inundatiegebied (polders), dat van het droogblijvende gebied (droog) en het totaal geïnundeerd liggende gebied (inundatie totaal), ofwel de som van alle geïnundeerde gebieden bij elkaar opgeteld.

De kolom 'droog' omvat dus ook het oppervlak dat is bedijkt buiten het inundatiegebied zoals bijvoorbeeld het noorden van Hulsterambacht en het Eiland van Cadzand. Het buitendijkse inundatiegebied is onderverdeeld in bestaand (oud) inundatiegebied aan het begin van een periode en wat gedurende de betreffende periode is toegevoegd (nieuw) en waar het getij jaren achtereen de overhand heeft. Het zogenaamd 'oud inundatiegebied' in 1583 omvat aldus de Braakman of *Zuutzee* (14.200 hectaren) en het Zwin met het Sluissegat, (2.400 hectaren) doch niet de huidige polders in het toen onbedijkte land ten noorden van Zaamslag (zoals de Eendragt- en Groote Huissenspolder) en in de 'kop van Ossenisse' (zoals de Wilhelmus- en Hooglandpolder). Dit 'oud inundatiegebied' werd door de toenmalige militaire bevelhebbers ook als zodanig gezien.

De som van 'droog' en 'inundatie totaal' is de totale omvang van het toenmalige Noord-Vlaanderen dat in principe kon worden geïnundeerd indien men dat wenselijk zou vinden, of dat nu wel of niet is gebeurd in de loop van de geschiedenis. Deze som loopt in de periode 1586 tot 1945 op door de toevoeging van nieuwe bedijkingen buiten het oorspronkelijke inundatiegebied van 1586, Eendragtpolder, Wilhelmuspolder etc. Anderzijds ging bij Breskens oorspronkelijk inundatiegebied verloren door erosie vanuit de Westerschelde. Het eiland Wulpen is buiten beschouwing gelaten.

Onder de noemer 'getij-totaal' wordt de totale omvang verstaan van de inundatie die aan getij onderhevig was: dat wil zeggen de som van het buitendijks inundatiegebied en de geïnundeerde polders met een getijregime ('polders-getij') uit de volgende kolom.

De kolom 'polders-getij' omvat die polders waarvan de zeedijk op een of meer plaatsen is doorgestoken – al dan niet met plasbermen in de coupures – maar die binnen korte tijd (telkens) werden drooggemaakt zonder structurele schade. We zien die als een beheerste overstroming.

In de kolom 'polders-zout' zijn de poldergebieden – inclusief de zuidelijke Scheldepolders met lichtbrak water – ondergebracht die door sluizen werden gevuld.

De zoetwaterbekkens zijn onder 'polders-zoet' opgenomen. 'Polders-combi' betreft de zoetwaterinundaties die zijn afgetopt met zeewater en zeewaterinundaties op met zoetwater gevulde sloten en kreken.

De vetgedrukte cursieve getallen geven een indicatie van het landverlies door stormvloeden en doorstekingen om niet-militaire redenen.

De oppervlakten in de tabel zijn niet absoluut maar zijn benaderingen ook al doen de (schijnbare precieze) getallen anders vermoeden. Het betreft optellingen van oppervlakten van polders waarvan bekend is dat die geïnundeerd zijn geweest waarbij alleen de hoge zandruggen buiten beschouwing zijn gelaten.

Waar mogelijk zijn de, tijdens de inundaties door opgeworpen bekadingen, enigszins gevrijwaarde polderdelen buiten de inundaties gelaten voor zover ook die delen alsnog niet werden geïnundeerd.

De oppervlakten in de tabel zijn berekend aan de hand van opmetingen in de diverse topografische kaarten 1:25.000 en aan:

Wilderom, *Tussen afsluitdammen en Deltadijken*, 79-187,

De Kraker, *Reconstructie van het stroomgebied van de Westerschelde tussen 1500 en 2000 aan de hand van kaarten en de bedijkingsgeschiedenis*.

Encyclopedie van Zeeland delen 1, 2 en 3.

Tabel 17.2.
Oppervlaktes in hectaren van inundaties gespecificeerd naar inundatietype

jaar	bedijkt	buitendijks			getij	polders (binnendijks)					droog	inundatie
		totaal	oud	nieuw	totaal	getij	zout	zoet[3]	combi	totaal		totaal
Tachtigjarige oorlog												
1583-86		89.423	16.425	72.998	89.423						15.203	89.423
1590-1621	40.626	49.823									55.955	49.823
1604[4]				2.597								
1621/22		56.052	49.823	6.229	56.457	405				405	49.321	56.457
1625				***650***								
1622-48	10.649	45.941									59.803	45.941
1644				257		520	824			1.344		
1648-72	21.034	24.907									80.837	24.907
Hollandse Oorlog												
juli 1672		36.850	24.907	11.943[5]	40.810	4.003	74	1.231		5.308	63.586	42.158
vj 1673		37.241	24.907	12.334[6]	45.479	8.531	155	1.231		9.667	58.922	46.908
apr 1678		36.016	24.907	11.109	41.595	5.579	2.614	1.913		10.106	59.622	46.122
1672-78		34.400		9.493[7]							71.344	34.400
1678-1701	9.624	25.600									80.817	25.600
1682				***824***								
Negenjarige oorlog												
1688/89					25.857	818				818		
Spaanse Successieoorlog												
1701							360	1.957	2.176	4.493		
1702	432	26.399	25.168	1.231	26.399		10.120	9.054	2.673[8]	21.847	58.171	48.246
1703		26.399	25.168	1.231	29.886	3.487	14.026	6.841	874	25.228	54.790	51.627
1704		26.399	25.168	1.231	28.544	2.145	683	3.700	467	6.995	73.023	33.394
1708	1.116	25.715	24.484	1.231	28.287	2.572	4.408	1.140	3.256	11.376	69.326	37.091
1702-13[9]	1.447	25.384									82.333	25.384
1714-48	1.732	25.457								.	82.522	25.457
1715				***1.069***								
1719				***104***								
1736				143[10]								
Oostenrijkse Successieoorlog												
1745		25.457	24.864	593	27.183	1.726	4.677	6.276	5.642	18.321	64.201	43.778
1746		25.457	24.864	593	26.094	637	3.467	8.705	3.091	15.900	66.622	41.357
1747		25.457	24.864	593	26.094	637	3.685	3.800	7.340	15.462	67.060	40.919
1748-84	3.394	22.167									85.812	22.167
1749				***104***								
Keteloorlog												
1784		22.760	22.167	593	22.850	90	5.291	3.420	1.303	10.104	75.562	32.864
1785		22.760	22.167	593	22.850	90	4.758	3.420	2.122	10.390	75.276	33.150
1784-94	7.487	15.273									93.423	15.273
Franse Bezetting												
1794		15.273			15.273		6.942	334	4.567	11.843	81.580	27.116
1794-1839	2.168	13.105									95.591	13.105
Belgische Opstand												
1831-33		13.105	13.105		14.555	1.448	5.179	3.380	6.813	16.820	78.771	29.925
1840-1944	7.658	5.497									103.381	5.497
1844		***+50***										
Eerste Wereldoorlog												
1914		5.841					4.200			4.200	98.705	10.041
Tweede Wereldoorlog												
1944		5.497					7.484	13.180	3.204	23.864	79.467	29.361

[3] Exclusief 3.700 ha van de meersen door de Fransen in de Moervaartdepressie.
[4] De Waterlanden.
[5] Inclusief de Beoosteree-Bezuidenpolder waar via coupures het getij jarenlang overheerste en geulen uitsleet.
[6] In 1673 en 1678 exclusief de bekade polderdelen bij Aardenburg. Die in het Overkwartier zijn inclusief daar er geen indicatie is van de omvang. Inclusief de Ferdinanduspolder om de reden vermeld in noot 5.
[7] Netto nieuw geïnundeerd polderland gedurende de periode 1672-1678 dat eind 1678 nog dreef.
[8] Twijfelachtig is of de Bewestereepolders volledig geïnundeerd zijn geweest zodat dit getal aan de hoge kant is.
[9] Dit betreft alleen nieuw bedijkte en definitief herdijkte polders in deze periode.
[10] Doorgraving Passegeule (plan Wiltschut).

Bijlage 5
Bijzonderheden van waterstaatswerken die (ook) voor de defensie werden toegepast

Sluizen en stuwen of verlaten

De houten zogenaamde automatische suatiesluizen werden opgebouwd door een aantal gebinten achter elkaar te plaatsen op een fundering.[11] Kleine sluizen werden soms als één stuk vervaardigd en op de fundering bevestigd. Die fundering bestond uit rijen palen die in de grond waren geheid ter plaatse van de wanden, de fronten, de slagdeuren, de schuifdeuren en de rand van de stortebedden waarop de jokdorpels moesten komen. Loodrecht op die paalrijen werden paalplanken geheid die enkele damwanden vormden. Hun functie was de onderloopsheid en daardoor het wegspoelen van de sluizen tegen te gaan. Op de palen werd met kepen en pennen een zware balkconstructie bevestigd bestaande uit slik- en kruishouten. Tevens werden zowel aan de zoete als de zoute zijde van de sluis aansluitend op de fronten vleugels aangelegd om afkalving te verhinderen bij het in- en uitstromen van het water en een goede overgang naar de omringende zeedijk te garanderen. Die konden van hout zijn en waren dan gefundeerd op palen maar konden ook bestaan uit een rijswerk, meestal een combinatie van beide. Daartussen lag dan een zware houten vloer, versterkt met een rijsbedding en puin. Aan de landzijde heette die vloer het ontvangbed en aan de zeezijde het stortebed. De vleugels werden tegen het wegdrukken beschermd door er een zware houten balk tussen te bevestigen, de zonnewachter. Afhankelijk van de dagmaat waren er enkele of dubbele slagdeuren en een of twee schuifafdichtingen.

Inundatiesluizen hadden een identieke uitvoering maar waren een stuk robuuster. Bovendien werd hier ook het ontvangbed extra versterkt daar het bij het stellen van een inundatie als stortebed fungeerde. De slagdeuren konden met een balkconstructie worden vastgezet zodra het water in de polder hoger stond dan het zeewaterniveau. Het laten zakken van een schuif aan de zeezijde (als bij een spilsluis) of aan beide zijden bij een dubbel schovensysteem (zout en zoet schof), waren andere opties. De sluizen in de nieuw te leggen dammen binnen het plan Van Coehoorn uit 1699 dienden van goed eikenhout te zijn vervaardigd en zouden allemaal drie kokers krijgen. Van die bij Sas van Gent werd dat terug gebracht naar twee kokers. De dagmaat van de sluizen is niet bekend maar van de nieuwe dubbele houten sluis van de Moerbekepolder uit 1699 bedroeg die ruim 5,5 meter.[12] Aanvankelijk moesten de dorpels ongeveer één meter boven de laagwaterlijn komen (tegen een al te grote slibaanvoer?) maar dat werd veranderd in dezelfde hoogte als de bestaande suatiesluizen in de omgeving.[13]

Gemetselde suatie- en inundatiesluizen hadden eenzelfde fundament, alleen zwaarder uitgevoerd.[14] Bovenop de houten vloer werd nog eens een vaak tot 0,3 meter dikke stenen vloer gemetseld van lagen moppen of gebakken klinkerstenen. Daarop kwamen de tot 1,3 meter hoge muren te staan die het tongewelf van de kokers droegen en de stenen vleugels. De muren waren door middel van een aantal stenen contreforten of steunberen met het dijklichaam verbonden. De boogvormige sluitsteen boven het schof en of de deuren, de dekstenen van de deurkassen, de deurstijlen en de slagdorpels waren altijd en de jokdorpels meestal van hardsteen. In de loop van de achttiende eeuw werd vaak het hele zoute fort met de bijbehorende vleugels in hardsteen uitgevoerd en van enkele kleinere sluizen ook de gehele vloer. De deuren, het schof en de slagbalken waren in eikenhout uitgevoerd evenals het timmerwerk van de waterdichte puntstukken boven de puntdeuren. Soms sloten de vleugels aan een kant van de sluis aan op die van een stenen beer. In de vleugels werden twee tot drie sponningen opgenomen waarin men schotbalken kon laten zakken om de inundatie te regelen. Ebdeuren sloten door de ebstroom tegen het zoete front maar lieten op de vloed zeewater in. Ze konden worden vastgezet als ze niet werden gebruikt en werden bewogen met kaapstanders en een hefboomstelsel.[15] Spring- of toldeuren werden opgenomen in sasdeuren en ebdeuren. Dergelijke deuren waren meestal uitgevoerd als schuiven van 0,6 x 0,6 meter

[11] Tekeningen en bestekken in NA, *4.OPG*, nr. H334; ZA, *361.1*, nr. 220 sub B4b; RAG, *P8*, nr. 227; *P27*, nr. 772-774, 778.
[12] NA, *4.OMM*, nr. 221 sub V26.
[13] NA, *1.10.42*, nrs. 129 & 135.
[14] Voor bestekken en tekeningen zie o.a. ZA, *361.1*, nrs. 248 & 249; NA, *4.OPG*, nrs. B37, B356, H33, H333, P4, S18, S51, S53.
[15] Tekeningen: NA, *4.OPG*, nrs. S14 & S51.

met een windwerk op de deur.[16] Opmerkelijk is dat de sluizen in de dijken van de Scheldepolders of ze nu van hout of steen waren zelden op palen waren gefundeerd.

In de niet aangelegde sluiscomplexen (in steen) die in 1719 waren gepland om de schorren en slikken van Absdale en Ferdinandus op diepte te houden, in de suatie te voorzien en tegelijkertijd de scheepvaart te dienen bij Hulst en het voormalig fort Sint-Andries waren drie open kokers voorzien, de middelste met een dagmaat van 7,44 meter en de twee andere kokers met een dagmaat van elk 3,41 meter. De middelste koker was als een enkel sas uitgevoerd met één stel eb- en één stel vloeddeuren van 6,6 meter hoog (plus schotbalkafdichting), de andere twee waren voorzien van twee schotbalkafdichtingen. De aansluitende dijken moesten 3,7 meter hoog worden met een gelijke kruinbreedte.[17]

De houten klepbuizen die gedurende de achttiende eeuw werden gebruikt in de spuiboezems op de schorren hadden 0,55 meter dagmaat met aan de binnenkant van de kade een houten klep, van een platte veer voorzien, die zodra de eb intrad door het drukverschil sloot. Meestal werden telkens een twaalftal van dergelijke klepbuizen aangelegd op korte afstand van elkaar met elk een eigen toevoergeul van 1,1 meter breed op de bodem en een eigen afvoergeultje naar een centraal, veelal gegraven afvoerkanaal dat ter schuring diende. Geulen die het water wegleiden van de centrale afvoergeul werden afgedamd. Dergelijke klepbuizen waren met diverse rijen paalplanken, vleugels en frames goed in de klei van de kade of tragel verankerd. De klepbuizen van de Sint-Anthonijpolder maten bijna 0,3 meter dagmaat (binnenwerks) en hadden kleppen aan de zoute kant. De stenen schepsluizen waren open aan de bovenzijde met een set ebdeuren die op de vloed openstonden en water inlieten achter de kade en op de eb sloten. De doorlaat van elke schepsluis in de tragel op de Kieldrechtschorren was 3,25 meter. Om onderloopsheid en het uitspoelen te verhinderen was de fundering zwaar met vele tientallen heipalen en vijf rijen paalplanken (damwanden). Van dit soort sluizen werden er daar zes aangelegd. In de tragel die op het Zuiddiepeschor aan de oostzijde van de Passegeulelinie lag, waren er dat drie.[18] Deze schepsluizen hadden altijd een schotbalkafdichting om indien gewenst de doorstroming te regelen, bijvoorbeeld alleen tijdens de top van de vloed ter beperking van het sediment transport. Zowel aan de binnen- als buitenzijde waren ze voorzien van een zonnewachter. Elke schepsluis had een aanvoerkanaal vanuit een hoofdgeul van 3,25 meter breed op de bodem en 4,85 meter op schorhoogte.

Verlaten of stuwen waren vrijwel altijd in hout uitgevoerd op een zwaar fundament van rijen palen en damplanken met daarop een houten vloer, zoals bij een stenen beer of sluis. Met houten vleugels sloten ze aan op de kade of de dam waarin ze lagen. Aan beide zijden van zo'n verlaat lag een breed houten stortebed dat in enkele gevallen met stortsteen werd bekleed. Soms lag er een wegneembare brug naast. Enkele bestekken zijn te vinden in het Zeeuws Archief.[19] Van het stenen verlaat Amelia bij Sas van Gent dat diende om een deel van de Albertuspolder met zeewater vanuit het Sassegat te inunderen bevinden zich tekeningen in het Nationaal Archief.[20]

Stenen beren waren er in meerdere soorten maar een algemeen kenmerk was de zich verjongende zware muur die massief kon zijn maar ook hol en die aan de bovenzijde was uitgevoerd met een ezelsrug. De stenen beren bij de dubbele suatie- en inundatiesluizen in de Kapitale Dam en Bakkersdam waren extra voorzien van een monnik (soort torentje) om de passage extra te bemoeilijken. Deze twee beren waren 5,6 meter hoog boven hun fundatie en 11,2 meter lang. Stenen beren konden tot 30 meter lang zijn. De fundatie van zo'n stenen beer week niet veel af van die van een zeesluis en was opgebouwd uit een aantal rijen palen in de lengte onder de beer en de stortebedden aan weerszijde. Daartussen waren kofferdammen van damplanken aangebracht om uitspoelen te voorkomen. De stenen vleugels waren veelal voorzien van contreforten ter versteviging en voor de verankering in het dijklichaam. Sommige beren kregen een monnik op de ezelsrug als extra hindernis. Ook werden beren voorzien van mijnen om ze te laten springen in geval van nood of werden ze hol uitgevoerd. In enkele beren waren sluisjes opgenomen zoals in de havenbeer van Sluis. Stenen beren werden toegepast bij het Boerenmagazijn, aan weerszijden van Philippine, aan weerszijden van de Nieuw-Passegeulepolder, tussen beide sluizen bij Aardenburg en bij de Oostsluis, de Westpoort en het kasteel van Sluis. In de negentiende eeuw werd de

[16] Toegepast bij de grote sluis in het Paswater en die naast het Pas bij Sas van Gent. Tekeningen: NA, *4.OPG*, nrs. B37 & S51.
[17] NA, *1.01.19*, nr. 1916-I. met tekeningen.
[18] GAH, *HA*, nr. 615; NA, *4.OPG*, nrs. S57 & Z46; *4.OSK*, nr. V118.
[19] ZA, *361.1*, nr. 249 sub 71.
[20] ZA, *295*, nr. 2304; NA, *4.VTH*, nr. 3467 & 3468; *4.OPG*, nr. S21.

vesting Terneuzen nog met drie stenen beren uitgerust om een afscheiding te krijgen tussen het kanaalwater en de vestinggrachten. Tekeningen en bestekken van stenen beren bevinden zich in het Nationaal Archief en Zeeuws Archief.[21] Een goedkopere variant was de aarden of houten beer die zeven tot tien meter lang kon zijn. De basis bestond uit beervormig dus verjongend opgewerkte grond die aan de bovenkant met een houten kap in de vorm van een ezelsrug en zware houten delen in de zijden werd bekleed. Dergelijke houten beren kennen we van de Langeweg bij Zwartenhoek en nabij de Westsluis van Sluis.

Binnen de militaire bedijkingen op het eind van de achttiende eeuw waren over de kreken en hoofdwatergangen binnen de kleine inundatie wegneembare bruggen voorzien. De gemiddelde brug-lengte in de achttiende-eeuwse kleine inundaties bedroeg 15,5 meter.

Tabel 17.3.
Materiaal, afmetingen (in meters) en inrichting van sluizen (1567-1884)

Locatie	jaar	hout steen	kokers	B	L	H	schof	donkere deuren	eb-deuren	schot-balken	bron
								per koker			
Doelpolder	1567	h	2	18	96	8					Vierling, *Tractaet*
Hoeke	1589	h		7'							Coornaert & Tilleman,
Rommerswale	1599	h			43'						RAB, *INV15/16*, nr. 1837 & 1850
Crekeldijk	1599	h			43						RAB, *INV15/16*, nr. 1837 & 1840
Sint-Marcus	1599	h			43						RAB, *INV15/16*, nr. 1837 & 1850
Liefkenshoek Kallokant	1612	h		8			2	1		x	ZA, *511*, nr. 87500
Liefkenshoek Doelkant	1612	h		9			2	1		x	ZA, *511*, nr. 87500.
Zwartesluis St.-Albert	1612	h	2	18			2	2x2			RAG. *AR160*, nr. 1355a
Hans Vrieseschans	1615	h	1	6	24						ZA, *3552*, nr. 1
Moerschans sluis	1616	h	2?	9'1,5"							NA, *1.01.19*, nr. 1600, vj 1713
Zwarte sluis St.-Frederik	1617	h	2	18							NA, *4.OMM*, nr. 122 sub 26
sluis bij St.-Jacob	1634	h	2	15	96	8	2	2x1			ZA, *3716*, nr. 102
'blauwe' sluis St.-Job	1642	h	2	15	80						RAB, *328*, nr. 30
beersluis St.-Albert/SvG	1642	s	1	1,5		2	1				ARA, *A 127-02*, port 499
Campen	1644	h	2	14		7	2	2			GAH, *HA*, nr. 590 sub 12, doc 180 & 193
2x rabat Zuiddorpe	1645	s	1	24	2x 24		2	2x1			ARA, *A 127-02*, port 501
sas St.-Isabel	1645	s	1	16	120	17	1	2x2	2x2		RAB, *INV 44/1*, nr. 288
sas Moerschans	1648	s	1								
Schanssluis	1653	h	2	17	106	7,5	1	2x1			RAG, *P8*, nr. 227
Beoostenblij-Benoorden	1653	h	1	8	78	5	1	2			ZA, *3717*, nr. 217
sas Zandberg	1654	s	1								
sluis Zandberg	1654	h	2	13							NA, *4.VTH*, nr. 3011
'blauwe sluis' St.-Job	1658	h	1	6,9	100						RAB, *INV 328*, nr. 30
2x rabat Valeiskreek	1662	h	1	13							GAS, *ASA*, nr. 1095
Melselesluis	1672	h	1				1	?			ARA, *T580*, nr. 407
Stekensedijk	1680	h	1	2,5		3	1?				RAG, *AR 7*, nr. 3134
Oostsluis Philippine	1681	h	2	18				2x2			RAG, *AR160*, nr. 950.
Melkader - redoutesluis	1682	h	2	10	90	7	1	1			RAG, *P8*, nr. 227.
Langendam	1682	h	1	5		4	1				GAH, *HA*, nr. 589 doc 7
Oud-Arenberg	1688	h	1	6	75	6	2				RAG, *P14*, nr. 106
2x spui Zuiddiepe	1688	h	1	6							ZA, *470*, nr. 84.3
Westsluis Philippine	1690	h	2	13'2"							NA, *1.01.19*, nr. 1586 & 1593
duiker Elderschans vaart	1690	h	1	11	16						ZA, *3522*, nr. 304
sluis Waterdijjk Boek-houte	<1690	h	1	9							NA, *1.01.19*, nr. 1593, nj 1698
sluis Watervliet Boek-houte	<1690	h	1	6,5							NA, *1.01.19*, nr. 1593, nj 1698
sluis Waterdijk Boek-houte	1690	h	1	7							NA, *1.01.19*, nr. 1593, nj 1698
Westbatterij Sluis	<1691	h	2	10,5							
Oostsluis Sluis	1691	h	2	18							ZA, *3521*, nr. 306
zeecontrescharp. Sluis	1691	h	1	8							NA, *1.01.19*, nr. 1588, vj 1692
Philippine/Isabella	1693	h	1	7	60						NA, *1.01.19*, nr. 1589, nj 1692
Waterdijk Boekhoute	1694	h	1	9							NA, *1.01.19*, nr. 1586 & 1593
contrescarp Moerschans	1693	h	1	3	66						
zeecontrescarp Hulst	1693	h	1								NA, *1.01.19*, nr. 1589, nj 1683

[21] NA, *4.OPG*, nrs. B37, H34, H35, P3-P5, P9, S53, S15, S17, S49, S51, S53.

Nieuwendam	1695	h	2								
Vogelfort	1697	s	1								in situ
Rodesluis	1699	h	2	18,5							NA, *1.01.19*, nr. 1864
St.-Jorispolder	1700	h	1	8	87		1	2x1			ZA, *3568*, nr. 377
Generale Vrije	1700	h		9'9"	106	7	1				ZA, *3568*, nr. 377
Sint-Donaas	1702	h	1								RAB, *INV 44/1*, nr. 346
Sint-Donaas	1705	s	2	9				x	x		RAB, *INV 44/1*, nr. 346
Zandberg	1713	h	2	16				2x2	1		NA, *1.01.19*, nr. 1601
Holeken	1716	h	1	9	52						RAG, *AR 160,* nr. 906
Kranssluis De Peerel	1716	h	2	17	62		2	2			RAG, *P27*, nr. 773
Henricus Reep	1719	s	1	4,5	60	5,5	1	2x1			ZA, *3552*, nr. 246
sas Nassau/St.-Andries	1719	s	3	24+2x10			1+2x2	1x2	1x2		NA, *1.01.19*, nr. 1916-I
Westsluis Philippine	1719	s	2	14		7,5	2	2x2			RAG, *AR160*, nr, 906; NA, nr. 1600 & 1601
Redoutesluis Kallo	1719	h	2		62		2x2	1			RAG, *P27*, nr. 774
Beoostereede-Bezuiden	1720	h		11	68	7,5	2	1x2?			ZA, *3523*, nr. 336
Westsluis Sluis	1723	h	2	11'4"	78		1	2x1			ZA, *3521*, nr. 306
St.-Pietersdk Bewes-teree	1726	h	1	7	36	5					ZA, *3522*, nr. 301
buis St.-Lievens	1726	h	1	5	57	6	1				ZA, *3568*, nr. 377
Oostsluis Sluis	1727	h	2	12		7		1	1		ZA, *470*, nr. 84.1
Isabella-benoorden nrd	1728	h	1	6	76,5	6	2				ZA, *3520*, nr. 286
zeecontrescarp Philip-pine	1729	s	1	4	86	5	2	2		x	NA, *1.01.19*, nr. 1916 II
contrescarp Bagijnepoort	1733	s	1	4	90	5,5	2				NA, *1.01.19*, nr. 1916-I
Brugsevr/Grotegat	1737	h	1	2			1				ZA, *3557*, nr. 120
Holeken	1737	s	1	9?							RAG, *AR 160,* nr. 906
Elderschans Aarden-burgsevaart duiker	1739	s	1	11	16	9					ZA, *3522*, nr. 305
Campen	1739	s	2	16		<10					
zeecontrescarp Hulst	<1740	h	1	6'3"							1734 al slecht
verlaat oostkade Canis-vliet	1740	s	1	12'3"						x	NA, *1.01.19*, nr. 1608, vb 1739
spui houwer W-Hendrik	1741	h	2	12			2	2			NA, *4.OMM*, nr. 127, sub V92
sluis duiventoren	1741	s	1	6,5	50	10	1				NA, *4.OPG*, nr. S52
Oostsluis Sluis	1744	s	2	14			2	2x2	2		ZA, *470*, nr. 84.1; NA, *4.OPG*, nr. S51 & S55; *4.OPV*, nr. S101
Ameliasluis	1744	s	1	13						x	NA, *4.OMM*, nr. 118, sub S1; ZA, *6030*, nr. 297
punt Orange	1744	s	1	13						x	ZA, *6030*, nr. 297
sluis havenfort Hulst	1745	s	2	14	85	11,5	2	2x2			NA, *4.OPG*, nr. H333
Blauwe sluis Lapschuere	1746	s	2	13'2"							RAB, *INV 325*, nr. 150
Oostsluis Philippine	1749	s	2				1	2x2	1		RAG, *AR160*, nr. 909
Nieuwesluis Breskens	1750	s	2	12							ZA, *3543*, nr. 525
Hans Vriezeschans	1750	s	1	5	24						ZA, *3552*, nr, 272
St.-Pieters Kallo	1752	s	2	20			2	2x2			RAG, *P8*, nr. 228
Ameliasluis	1752	s	1	13			1	1x2	1x2	x	NA, *4.VTH*, nr. 3467 & 3468; *4.OPG*, nr. S74
Westsluis Philippine	1754	s	2	14	88	7,5	2	2x2			NA, *4.OPG*, nr. P4, ZA, *140*, nr. 1
St.-Eloij	1754	h	1	3	88	3	1	2			RAG, *AR 12*, nr. 180
Passluis	1756	s	4	32	62	10,5	2	2x2	1		NA, *4.OPG*, nr. S51
St.-Paulus Kallo	1756	s	2				2	2x2			RAG, *P8*, nr. 229
St.-Jorispolder	1757	s	1	8	78		1	2x1			ZA, *3568*, nr. 377
Clarapolder	1762	s	1	4							
St.-Livinus	1763	s	1	3		5	2	1			situ
Hulsternieuwland	1764	s	1	3,5	83	7,5	1	2x1			ZA, *3820*, nr. 77
Schepsluizen Zuiddiepe	1766	s	1	13,5	27,5	10,5		1x2	1x2	x	NA, *4.OPG*, nr. S57
beersluis haven Sluis	1767	2	1	2,5	9	3					NA, *4.OPG*, nr. S53
Isabella-benoorden nrd	1769	s	1	5	71	4	1	2x1			ZA, *3520*, nr. 286
Moerspui	1769	s	2	14							ZA, *361.1*, nr. 220 sub B4b
Boekhouterhaven	1772	s			54						RAB, *INV 114*, nr. 1514
Kareltjesgat	1772	s	1	4,5							ZA, *2*, nr. 205
Klein-Ferdinandus	1775	s	1	4	72	6					ZA, *107*, nr. 45, sub 49
contrescarp Moerschans	1775	s	1	2	50	2,5					NA, *1.01.19*, nr. 2508
Oudenburgsesluis	1775	s	3	21							De Maesschalck, 'Over Moeren'
zeecontrescarp Hulst	1775	s	1	4,5	110	5'2"	2	2x1			NA, *4.OPG*, nr. H33
Klein-Ferdinandus	1776	s	1	4	72	6					ZA, *2*, nr. 207 & 210
Klein-Cambron	1779	s	1	3,5	80						GAH, *HA*, nr. 78
Hoofdplaat	1779	s	2				2x2	2x2		x	NA, *4.OPG*, nr. H333 & H335
Quapertsgat	1781	h	1	6		5					NA, *1.01.19*, nr. 569
Biesendijk Oudenpolder	1782	s	1	4	55						NA, *4.OMM*, nr. 123, sub V38, nr. 14
Passluis Sas van Gent	1785	s	4	28	45	9,5	1	2x2	1	x	NA, *4.OPG*, nr. S14; ZA, *295*, n. 2305

Boerenmagazijn	1783	s	2	12	60	6	1	2x2	1	x	ZA, *361.1*, nr. 249; NA, *4.OPG*, nr. S51
Hazegras (open sluis)	1784	s	2	28			1	1x2		x	NA, *4.OSPV*, nr. S4; RAB, *INV 113*, nr. 349
Bakkersdam	1787	s	2	14	80	6	1	2x2	2	x	NA, *4.OPG*, nr. B37
Magdalena	1787	s	2	14	80	6	1	2x2	2	x	NA, *4.OPG*, nr. B37
Generale Vrijepolder	1788		1	7							NA, *4.OMM*, nr. 123, sub V38, dc. 23
verkortingbuis Canisvliet	1788	h	1	4	24	3					ZA, *361.1*, nr. 249, sub 1
1e verkorting St.-Jacob	1788	h	1	6							ZA, *33.1*, nr. 699
Zandkreek G-P-Willem	1789	h	1	10,5	88						ZA, *3556*, nr. 499 & 500
Zwartenhoek	1789	s	3	24						x	ZA, *361.1*, nr. 249 sub 19
sas Luntershoek	1788	s	1	25				2x2	2x2	x	NA, *4.OPG*, nr. L13-L16
Reigersbosch	1789	s	3	24						x	ZA, *361.1*, nr. 248.1
sas Koegors	1790	s	1	25				2x2	2x2		ZA, *361.1*, nr. 248;
Zwartenhoek inundatie	1790	s	2	8						x	NA, *4.OPV*, nr. S23a
verkorting Passegeule	1794	h	1	6			1				NA, *1.01.19*, nr. 384
Eversdam	1796	h	2	12							ZA, *3819*, nr. 252
Derde verkorting	1796	h	2	12							ZA, *3819*, nr. 251
Steensedijk	1796	h	2	12							*ZA, 3838*, nr. 3
Aardenburg	1803	s	4	21	65						Plan: ZA, *3523*, nr. 339; RAG, *AR118*, nr. 1826
VerlorenCost Zw.-hoek	1804	h	1	8		5					ZA, *361.1*, nr. 220 sub B4b
Noordzeedijk Papeschor	1806	s	1	4	60	6	1	2x1		x	ZA, *3710*, nr. K057
Nieuw-Passegeule	1808	s	2								
Conservatie Passegeule	1808	s	3								In situ
Grotegat St.-Kruis	1811	s	1	4			1				ZA, *3523*, nr. 340
VerlorenCost Zwarten-hoek	1819	h	1	8		5					ZA, *361.1*, nr. 220, *3719*, nr. 199
sluis Nummer Een	1837	s			23 el	1,8 el	2	1			ZA, *361.1*, nr. 368
sluis Leopoldkanaal Heist	1850	s	5	4 el				2x2	1		RAB, *INV113*, nr. 1303
sluis westbeer Tern.	1845	s	3	8,1 el	9 el	3,1 el	1	2x2		x	ZA, *361.1*, nr. 368
sluis oostbeer Terneuzen	1845	s	3	8,1 el	9 el	3,1 el	1	2x2		x	ZA, *361.1*, nr. 368
Centensluis Melkader	1878	s	3	10,5 m			2	2x2		x	Van Gerven 'Kallo II', 69
sluis Galgenweel	1884	s	3	7,5 el							RAB, *INV113*, nr. 1227

Aardenwerken

De aardenwerken die werden aangelegd ten dienste van de defensie kunnen we grofweg verdelen in fortificaties en werken ten behoeve van de waterstaat. Binnendijks werd die laatste groep gevormd door kaden of lage dijken, grachten en kanalen, dammen en plasbermen. Buitendijks ging het eveneens om een heel scala van werken zoals verhoogde wegen, trenchees, kaden, duikeldammen, afdammingen en grachten. Verreweg het meest karakteristiek binnen de inundatiestrategie waren de kaden, lage dijken die steevast tragels werden genoemd. Andere namen die passeren zijn zomerkade, tonronde dam en verkorting. Qua uitvoering weken die weinig van elkaar af maar er was meestal wel een verschil in functie alhoewel er enige overlap was. Zomerdijken waren doorgaans kades om een stuk schor zoveel mogelijk buiten het getij te houden. Verkortingen waren de veelal kaarsrechte dammen of kaden die werden aangelegd om het bedijken van een polder te vergemakkelijken. Al deze werken konden worden uitgevoerd als een tonronde dam, een term die meer zegt over de vorm.

Al deze kaden weken wat formaat en uitvoering betreft, afgezien van een enkel detail, doorheen de eeuwen weinig van elkaar af. Gemiddeld waren ze tot 1,2 meter hoog met een gelijke kruinbreedte en een dossering van twee. Inundatietragels werden zowel binnen- als buitendijks aangelegd. Die binnen de generale bedijking tussen Sas van Gent en Hulst waren 1,24 meter hoog en werden deels gevormd door de verkortingen die waren opgeworpen tijdens het bedijken. Die waren voor het afvlakken ervan 1,36 meter hoog. Dergelijke tragels dienden om het inundatiebekken te begrenzen. Buitendijkse tragels hadden eveneens de functie tot begrenzing van het te inunderen gebied na het doorsteken van de dijken. Zo werd een stuk van de Doelpolder (Hogen Doel) reeds in 1593 met een kade (zomerdijk genoemd) omringd van 1,1 tot 1,4 meter hoog.[22] Maar ook werden tragels gebruikt om buitendijkse spuiboezems op de schorren te omringen. Dat gebeurde veelvuldig gedurende de achttiende eeuw. Deze kades waren doorgaans maar 0,4 tot 0,55 meter hoog en tonnenrond en met in verband aangebrachte schorzoden afgewerkt.[23]

[22] Wolters, *Recueil de lois 2*, 42-47.
[23] NA, *1.01.19*, nr. 2184II.

De Spanjaarden legden op de schorren verhoogde, met 'vergroeyde decksooden' beklede wegen aan van drie tot vijf meter breed, een hoogte van ongeveer 0,3 meter en met een talud aan weerszijden van 1 op 3. De wallen aan weerszijde van de weg tussen Kieldrecht en Clinge waren 0,6 meter hoog en opgebouwd uit vette aarde met zoden bekleed en een dossering van 1 op 3. Later werd de weg ertussen tot 1,2 meter opgehoogd.[24] De houten bruggen in dergelijke tragels konden tot 165 meter lang zijn zoals die bij Absdale.[25]

Naast dergelijke verbindingswegen legden de Spanjaarden ook trenchees aan. Dat waren geen loopgraven in de letterlijke zin maar een soort verschansingen bestaande uit ruim twee meter hoge borstweringen, vervaardigd van aarde, fascinen (bundels rijshout) en zoden, met een tot 1,8 meter diepe gracht erlangs. Ze werden ook bovenop de dijken aangelegd zoals in 1631 tussen Burcht en het Vlaams Hoofd. Om verkeer mogelijk te maken, waren in de trenchees verankerde houten poorten opgenomen. Bij Kallo was zo'n poort 2,2 meter breed en 2,75 meter hoog.[26]

Plasbermen (figuur 1) die in een coupure werden toegepast en ook als afdichting van een sluitgat in een nieuw gelegde dijk, waren opgebouwd uit lagen rijshoutbundels, fascines genoemd. Deze werden met korte palen (kooypalen) vastgeslagen waartussen tenen waren gevlochten om de bundels aangedrukt te houden. Tussen twee lagen fascines werd telkens een laag kloeten of brokken vette schorklei aangebracht van 0,3 tot 0,6 meter dik die laag voor laag stevig werd aangestampt.

Tabel 17.4.
Technische gegevens van dijklichamen in de militaire bedijking tussen Sas van Gent en Hulst (1783-1790)

	kruin		beloop		bermbreedte		dijk	benodigde
	hoogte	breedte	binnen	buiten	binnen	buiten	lengte	vletgrond
slotdijk Luntershoek	3,1	1,86	1,5	3,05	3,05	6,12	2075	16.690
slotdijk Koegors	3,1	1,86	1,5	4	3,05	6,12	2987	
Eversdam als winterdijk	3,05	1,36	1,5	2,5	2,71	1,36	2727	10.728
winterdijk op Axel	2,8	2,71	1,5	2,5				
2e verkorting	1,36	1,36	2	2			2707	2.680
3e verkorting	1,36	1,36	2	2			1803	1.772
Komtragel tot winterdijk	2,71	1,36	1	2	1,02	1,02	6105	
Komtragel	1,36	1,36	2	2			6309	2.324
Vissersverkorting	1,36	1,36	2	2			2218	2.218
Molenverkorting	1,36	1,36	2	2			2747	2.686
Sassegat	3,4	1,36	1,5	4	3,05	6,12	285	
1e verkorting als winterdijk	3,05	1,36	1,5	2,5	2,71		2605	1.0562
8e verkorting	1,36	1,36	2	2			1058	1.078
Eversdam-Verkensputten	1,70	1,36	1,5	2,5			3492	4.116
Absdale verkorting	1,70	1,36	2	2			2247	2.298
verkorting Hulstervlakte	1,70	2,03	1,5	3	4,07	4,07		
Nassaukreek 1719	3,1/3,3	3,3	1,5	3	3,3	3,3		

Maten in meters[27] *van een aantal dijklichamen – kruin, beloop, bermbreedte en lengte – met de geschatte totaal benodigde hoeveelheden rijshout en vletgrond in schachten (circa 5,5m³)*[28]*. Boven de dammen door de geulen werd steeds een kruinhoogte aangehouden die ongeveer 0,3 meter hoger was dan van het dijkdeel dat over schorren liep. De hoogtes zijn ten opzichte van het zogenaamde meijland.*

[24] ADN, *RK*, nr. 988; ARA, *A127-03*, port 486; RAG, *INV 15/16*, nr. 1837, fol. 30-30v. Afmetingen berekend vanuit Brabantse voeten van 0,2868 m.
[25] RAB, *INV 15/16*, nrs. 1838, 1839, 1841 & 1848.
[26] ADN, *RK*, nr. 788bis.
[27] Berekend vanuit Rijnlandse voeten van 0,3140m.
[28] ZA, *361.1*, nr. 249.

Het plan van Van Coehoorn uit 1699 betekende de aanleg van een groot aantal dammen door de hoofdgeulen. In verband met de te verwachten klink moesten deze dammen bijna 0,6 meter hoger worden dan de aangrenzende zeedijken, met een kruinbreedte van 2,85 tot 3,45 meter, een buitendossering van drie, een binnendossering van twee en een berm van 3,45 meter breed. Er werd dus rekening gehouden met klink en dat zien we ook nadien telkens terug. Een van de weinige dammen die daadwerkelijk is aangelegd was die door de Galghekreek bij de Amaliapolder (Biervliet). Deze mat ongeveer drie meter op de kruin en had een buitendossering van drie, een binnendossering van twee en een berm van 3,5 meter. De bekadingen in de buitendijks gebrachte Passegeulelinie waren ontworpen op 1,1 meter hoogte boven het schor, 1,1 meter kruinbreedte en een dossering van twee.

Het graven van kanalen of grachten gebeurde zowel binnen- als buitendijks. De binnendijkse gracht voor de Linie van de Nieuwe Vaart uit 1644 mat 11,4 meter op de bodem en was 1,7 meter diep. De binnendijkse gracht voor de liniedijk in de Beoostenblij-Benoordenpolder was twee meter diep. Buitendijkse grachten waren die uit 1640 door de Spanjaarden bij Hulst gegraven, de een circa 2.770 meter en de ander bijna drie kilometer lang met een breedte van 4,35 meter en een diepte van twee meter. Deze diepte was waarschijnlijk ten opzichte van het meijland (schorhoogte/maaiveld) en niet ten opzichte van de laagwaterlijn.

Tabel 17.5.
Technische gegevens van de dammen in de militaire bedijking tussen Sas van Gent en Hulst (1783-1790)

Aard-/rijsdam door sluitgaten	kruin				gemiddelde diepte	benodigde vletgrond
	hoogte	breedte	beloop	lengte		
Sassegat	0,3	31,9	2	30		7.674
Eversdam	0,6	5,4	2	166		544
Molenverk Bruggracht	0,3	10,2	2	69		732
Molenverk Molenkreek	0,3	10,2	2	191		882
Molenverk Garnaalkreek	0,3	8,1	2	81		321
Vissersverk Bruggracht	0,3	10,2	2	102		869
Vissersverk Molenkreek	0,3	10,2	2	228		1.732
Vissersverk Garnaalkreek	0,3	8,1	2	110		810
Sint-Andriesgat	0,3	21,6	2	20	1,36	137
Quapertsgat	0,3	16,3		73	1,02	230
3e verkorting kreek	0,3	8,8	2	146	1,02	252
2e verkorting kreken	0,3	16,3	2	134	2,03	2.092
1e verkorting kreken	0,3	16,3	2	700		3.781
8e verkorting kreek	0,3	16,3	2	407	5,09	2.915
Nassaukreek Hulst	0,3	16,3	2	183		909
Luntershoek	0,3	29,8	2	224		9.059
Den Auwer	0,3	29,8	2	61		3.405
Spletkreek	0,3	10,2	2	114		444
Papalekreek	0,3	10,2		138	2,38	770
Koegors	0,3	29,8	2	533		15.102
Kreek Zwartenhoek	0,3	29,8	2	226		7.784

Maten in meters[29] *van een aantal dammen door kreken en de sluitgaten met de geschatte totaal benodigde hoeveelheden rijshout en vletgrond in schachten (circa 5,5m*^{3}*). Waar voorhanden is ook de gemiddelde geuldiepte gegeven beneden het 'meylant' (de schorhoogte).*[30] *Deze dammen werden altijd ongeveer 0,3 meter hoger opgetrokken dan het omringende schor.*

[29] Berekend vanuit Rijnlandse voeten van 0,3140m.
[30] ZA, *361.1*, nr. 249.

Bijlage 6
Plan Wiltschut

Tabel 17.6.
De begroting van het Plan Wiltschut[31]

De letters tussen haakjes corresponderen met kaart nr. 49.
Deze begroting omvatte de navolgende werken. Bedragen in guldens en afmetingen in Rijnlandse roeden en voeten van respectievelijk 0,314 en 3,768m.

nr.	werk	bedrag
1	Leggen van een rijsbol (Z) in de Braakman.	6.816
2	Opwerpen van een tragel langs de Clarapolder met in het midden een sluisje waarvan de vloer een voet dieper dan de bodem van het kanaal ligt. Dit is vanwege de minimale winst geschrapt.	300
3	Delven van een kanaal – 310 roeden lang, 8 roeden breed boven, 4 voet breed in de bodem en 11 voet diep – vanaf het Rijs- of Schephoofd door de schorren tot aan de Oostdijk (X-Z). Van de aarde moet aan de noordzijde een dijk komen in de vorm van een linie. Dit werk werd aangenomen voor een diepte van 9 voet.	20.460
4	Delven van een kanaal van de Oostdijk door het Zuiddiepe tot aan de Jufferschans over een lengte van 932 roeden met dezelfde afmetingen, doch 7 voet diep (X-T). Van de aarde diende aan de noordzijde een liniedijk te worden gemaakt (14-15-17). Daarbij moet de Westdijk worden doorgraven. Dit traject werd aangenomen voor een diepte van 8 voet.	42.872
5	Doorgraven van de dam voor de Jufferschans (T) over 15 roeden met enkele kleinigheden aan de linie tot aan de Nieuwendam (O).	500
6	Weggraven van de Nieuwendam (O) over 15 roeden.	666
7	Doorgraven en afsnijden in de Generale Prins Willempolder (K-L) over 200 roeden en het leggen van een zeedijk.	8.400
8	Doorgraven en afsnijden door het Eyland (H-J), over 160 roeden en leggen van een zeedijk aan weerszijden.	6.720
9	Weggraven van twee door de ingelanden van de Generale Prins Willempolder aangelegde dammetjes op het voorliggende schor.	1.000
10	Weggraven van de tragel en dam aan de monding van het kanaal tegen de Braakman en uitbreken van het sluisje.	222
11	Leggen van een tragel vanaf de Clarapolder evenwijdig aan het kanaal, van (Q-W) 690 roeden lang. In feite kwam het er op neer dat de doorgaande geul door de Grote Jonkvrouwpolder geheel afgetrageld moest worden.	8.000
11a	Tevens moest tussen ‘t Schaapstal en de Nieuwendam (O-Q) een doorgraving door het schor worden gemaakt van 2 voet diep.	p.m.
12	Leggen van een *Leyhoofd* op de plaat in de Braakman voor de Clarapolder is voorlopig niet opgevoerd.	14.870
13	Doorsnijding schor Dierkensteen (F-G) voorlopig niet opgevoerd evenals het leggen van een dijk en de inkoop van land.	9.840
		120.666

[31] ZA, *470*, nr. 84.3; NA, *4.VTH*, nr. 2949.

Tabel 17.7.
De gemaakte kosten uitvoer delen Plan Wiltschut: 1735 t/m 1738[32]
De bedragen zijn in guldens

jaar	kunstwerken	bedrag
1735	Eerste aanbesteding in 18 percelen.	104.466
	Geschrapte tragel Westdijk tot Clarapolder (in mindering).	2.560
1736	Herstel rijshoofd na storm.	2.900
	Stormschade aan kanaal en linie.	3.000
	Versterking dijken.	6.270
	Bekleding linie.	6.560
	Extra dam door geul bij redoute ‘t Schaapstal.	1.095
	Doorsteken en slechten Nieuwendam.	790
1737	Bezodingen.	2.013
	Doorgebroken dam bij redoute Schaapstal.	>500
1738	Bezodingen etc.	1.820
	Reparatie bermen.	465
	Dichten Oostdijk, 2x	2.400
	Aankoop van 62 gemet land in Zuiddiepepolder à fl 66 per gemet.	4.092
	Aankoop ± 100 gemet in Grote Jonkvrouwpolder à fl 54 – fl 66 per gemet.	6.000
1739	Oostdijk veranderen in rijspakberm.	1.850
	Wachthuis.	400
totaal		142.061

Tabel 17.8.
De gemaakte kosten latere uitvoer delen Plan Wiltschut: 1762 t/m 1770[33]
De bedragen zijn in guldens

jaar	kunstwerken	bedrag
1762	Schor Zuiddiepe 12 buizen en tragel etc.	6.300
	Stenen sluis Clarapolder	4.150
	Kapitalen dam en 2 verkortingen	12.000
	Verwijderen verkorting en verdiepen Passegeule	11.600
1763	Wachthuis	700
1765	3 stenen schepsluizen	14.400
	Verhogen tragel	14.400
1767	Schepsluis en kanaal	12.600
1768	Kanaal schor ‘t Schaapstal	37.542
	Generale Prins Willemdam en houten sluis	27.500
	Doorgraving Sint-Joris- en Passegeulepoldedr	45.500
	Sluis Sint-Jorispolder	767
totaal		141.959

[32] NA, *1.01.19*, nr. 235, fol. 601, nr. 239, fol. 784-784v, nr. 240, fol. 129-132, nr. 241, fol. 678-678v, 758-759, 961v, nr. 242, fol. 453-453v, nr. 1608, vb 1736, fol. 5v-8; nr. 1609, vb 1737, fol. 2v-20v; *1.10.42*, nr. 135; ZA, *470*, nr. 84.1.

[33] NA, *1.01.19*, nr. 305, fol. 1157v-1158, nr. 306, fol. 231, nr. 307, fol. 974, nr. 319, fol. 894-896v, nr. 326, fol. 606-606v, nr. 1612 vb 1762, fol. 11 & vb 1766, fol. 8v, nr. 2184II,; *4.VTH*, nr. 2939, 2942, 2943 & 2975; *4.OMM*, nr. 123 nr. V38 doc 7; *4.OSK*, nr. V40A, V65, V89, V118; *4.OPG*, nr. Z46; ZA, *3568*, nr. 377.

Bijlage 7
Kosten 'generale bedijking' tussen Hulst en Sas van Gent

Tabel 17.9.
Kosten gedurende de perioden 1783-1784 en 1787-1793[34]
(cursief de kosten van de kleine inundatie)
Bedragen in guldens. Zie ook de kaart 67 en de tabellen 17.3., 17.4. en 17.5.

jaar	kunstwerken	bedrag
1783	Vingerling Pas.	1.500
	Vingerling Koegors.	950
	Vingerling Luntershoek.	1.300
1784	Zeesluis Pas.	26.000
	Eversdam opruimen klepbuizen.	1.200
1787	Verhogen Eversdam	14.900
	Canisvlietpolder: 2 verkortingen en slotdijk.	97.000
	Kapersgat dichten.	19.500
	Kareltjesgat dichten.	2.900
	Vingerling Luntershoek.	5.450
	Schutsluis Luntershoek (fl 80.000 + fl 1.200).	81.200
	Eerste vingerling Reigersbosch.	1.640
	Eerste zeesluis Reigersbosch.	27.000
	Nooddam Reigersbosch.	400
	Tweede vingerling Reigersbosch.	1.288
	Tweede zeesluis Reigersbosch.	29.700
	Sluiskil Reigersbosch.	4.000
1788	Canisvlietpolder: slechten verkortingen (fl 1.000 + fl 1.050).	2.050
	Canisvlietpolder: bermsloten.	5.504
	Canisvlietpolder: bruggen.	6.800
	Rijswerk Passluis.	4.200
	Winterdijk Axel (fl 43.333 + fl 43.333).	86.666
	Winterdijk 1e verkorting (fl 12.800 + fl 1.500)	14.300
	Absdalepolder, verkorting.	7.000
	Plattendijk.	7.400
	Komtragel verzwaren tot winterdijk.	19.500
	Slotdijk Luntershoek, 1e fase	113.166
	Slotdijk Luntershoek, 2e fase	270.000
	Vingerling Koegors.	5.400
	Schutsluis Koegors (fl 69.500 + fl 1.398 + fl 7.2920.	78.190
	Vingerling Zwartenhoek.	825
	Sluis Zwartenhoek.	27.000
	Suatiekanaal Reigersbosch.	44.800
	Trekpad Luntershoek (fl 5.300+ fl 1.533 + fl 1.074).	7.907
1789	Afwatering via Stoppeldijkpolder.	11.330
	Afwatering Moerspuipolder (fl 4.950 + fl 27 + fl2.006).	6.983
	Slechten verkortingen	10.113
	Aanleg rijweg Hulst	500
	Graven waterleiding Hulst..	8.500
	Bruggen.	7.400

[34] ZA, *33.1*, nr. 699; *361.1*, nr. 249; NA, *1.01.19*, nr. 348-378, nr. 480-481, nr. 2190III; *3.20.04.01*, nr. 37; *4.OPG*, nr. L13-16 & S14; *4.OPV*, nr. H828 & S25; *4.OMM*, nr. 123 sub V38.

	Wegen Ferdinanduspolder.	1.400
	Tragel Verkensputten en slotdijk Koegors.	321.000
1790	*Kleine inundatie Hulst.*	*12.892*
	Bruggen Absdalepolder.	3.300
	Suatiekanaal Moerspui.	35.000
	Trekpad Koegors (fl 5.000 + fl 1.000).	6.000
	Inundatietragels Sas van Gent tot 2e verkorting	*3.029*
1791	Slechten verkortingen en afwerking.	32.565
	Werken kleine inundatie.	*39.655*
	Ferdinanduspolder suatie.	860
1793	Havenfort: aanpassing sluis etc.	6.300
	Vissersverkorting, kleine inundatie.	*4.300*
	Slechten 8e verkorting.	*392*
totaal	*Kleine inundatie.*	*60.268*
totaal	Bedijking.	1.467.887

Bijlage 8
De tijdsduur benodigd tot het stellen van militaire inundaties

In de geraadpleegde bronnen zijn over de tijdsduur benodigd voor het stellen van militaire inundaties nauwelijks kwantitatieve gegevens gevonden. Het uitgaan van de inundatieorders of van de orders tot de voorbereidingen is veelal vastgelegd in een of meer resoluties van de Raad van State. Over de uitvoering staan in de rapportages en de doorgenomen correspondentie zelden exacte gegevens vermeld. Men kwam bijna nooit ter zake maar grossierde (vaak achteraf) in vage termen. Het bleek onmogelijk van de inundaties per deelgebied te bepalen wanneer ze werden gestart en wanneer ze op peil waren. Evenmin bleek het mogelijk te bepalen wanneer ze werden beëindigd. Dat laatste was slechts indirect af te leiden uit een hernieuwde inundatieorder het voorjaar erna.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog was met het doorsteken van de dijken op zich weinig voorbereiding- en uitvoeringstijd gemoeid. Binnen enkele dagen nam het getij bezit van het achterliggende gebied waardoor de bij laagwater met water doordrenkte bodems de hinderniswaarde bepaalden. Zodra het getij bezit had genomen van de polder ontstond al snel een zich versterkende wisselwerking tussen de omvang van de geulen en de komberging. Bij de doorsteek van de zeedijk bij Saeftinghe in februari 1584 duurde het enige dagen alvorens het getij tot in de verste uithoeken was doorgedrongen. Bij Campen en Othene werkten in juli de wind en het getij tegen en duurde het aanzienlijk langer. De ligging noordoostelijk van Axel van een reeks polders die op een kreekrug waren bedijkt werkte evenmin mee maar zoals voorzien maakten de daaropvolgende winterstormen het werk af. Dat gebeurde ook met enkele binnendijken bij Saeftinghe waardoor een verbinding ontstond met de inundatie van de Wase Scheldepolders.

Het graven van coupures met de aanleg van een plasberm erin kon met voldoende mankracht en materiaal binnen een getijcyclus worden gerealiseerd. Dat leverde enig tijdverlies op ten opzichte van een gewone dijkdoorsteek maar men kreeg er wel een beheerste inundatie mee. Op de vloed vulde bij zo'n beheerste inundatie het water de polder maar op de eb bleef tot de hoogte van de plasberm water achter. Voor het eerst is dit gedocumenteerd bij Philippine in 1702 maar het werd toen al vaker toegepast.

Het fixeren van de coupure in de zeedijk van de Groot-Kieldrechtpolder in juni 1745 kon binnen een of twee getijcyclussen worden gedaan. De bekleding met rijs en steen verhinderde het breder uitschuren van de coupure.

Het vullen van de eerste binnendijkse inundatiebekkens met sluizen gebeurde wanneer de lokale bevelhebbers dat nodig vonden en dat was al vroegtijdig in het voorjaar. In het najaar werden de inundaties afgelaten. Over de tijdsduur van vullen is geen informatie. Ze stonden dus niet continu onder water, wat met regelmaat de Bewesteree-Benoorden- en Kleine Jonkvrouw-Benoordenpolder overkwam.

Om tijd te winnen en vanwege een tekort aan zoetwater verliep het ophouden en inlaten van water met sluizen vanaf 1700 in fasen met een voorbereidingspeil en een volledig inundatiepeil.[35] Dat werken met fasen was een gevolg van het generale plan van Van Coehoorn met zeer grote zoetwaterbekkens voor een generale dijk van west naar oost door Staats-Vlaanderen. Vanwege onvoldoende beschikbaarheid van zoetwater werd overgegaan tot gecombineerde inundaties van zoutwater op zoetwater. In 1702 was de inundatie in het zuiden van Hulsterambacht op die manier binnen enkele dagen op peil.

Gedurende de Oostenrijkse Successieoorlog schatte Van Doeveren de vultijd van de meeste inundatiebekkens tijdens fase 2 met zoutwater al dan niet op zoetwater bij Sluis, Philippine, in de Beoostenblij-Benoordenpolder en bij Hulst op twee tot vier dagen afhankelijk van de oppervlaktegrootte. In de praktijk bleek het meestal langer. Westelijk van Sluis schatte hij eind 1744 dat vier dagen nodig zouden zijn, mits tevoren door het dichten van de twee sluizen bij Sint-Donaas, het zoetwaterpeil in het lage zuiden 0,5 tot 0,7 meter was opgezet. De vloed kon dan het ongeveer 1,2 meter hoger liggende land voor de Pasforten vanuit het Paswater inunderen. Vijf dagen dacht hij nodig te hebben om kort voor springtij de met zeewater gecontamineerde inundatiebekkens aan de oostzijde van Sluis met zoetwater uit de Aardenburgsevaart te verversen en de zeewaterinundatie er omheen te herstellen. Het 88 hectaren

[35] Dat werd in de Hollandse Waterlinie door aanpassingen vanwege de angst dat het inunderen niet snel genoeg zou verlopen tussen 1860 en 1880 teruggebracht van 26 naar 4 tot 12 dagen eveneens door het werken in drie fasen met een voorbereidingspeil, een voorlopig inundatiepeil en een volledig inundatiepeil. Will, *Sterk water*, 83-84.

grote inundatiebekken in de Beoostenblij-Benoordenpolder kon in twee maal 24 uur op peil worden gebracht door een inlaatsluisje. Vier tot vijf dagen dacht hij in 1744 nodig te hebben bij Hulst via de sluizen bij Zandberg en de zeecontrescarp mits het zoete winterwater was opgehouden. Onder dezelfde condities was de inundatie rondom Philippine in drie tot vier etmalen te stellen doch in 1747 bleken acht dagen nodig te zijn.

Naast de schattingen is er een berekening van Wiltschut over het inlaten in 1743 van zeewater door twee zeesluizen met een gezamenlijke doorlaat van 6,6 vierkante meter tot een hoogte van bijna 0,6 meter in de Bewesteree-Benoordenpolder van 900 hectaren met als resultaat een tijdsduur van twee hoogwaters. De afloop is onbekend.

In 1775 schatte directeur Van Suchtelen dat met een giertij het zoutwaterbekken rondom Sluis bij geopende Aardenburgsehaven en opgeblazen Havenfort, binnen 24 uur onbegaanbaar en in acht dagen op niveau zou zijn. Dat zou rondom Philippine niet anders zijn. Het inlaten van zoutwater in de tot zeewaterbekken veranderde Passegeule in september 1785 tot op het inundatiepeil duurde twee dagen. Het stellen van een inundatie binnen de generale bedijking tussen Sas van Gent en Hulst in 1794 zou volgens directeur De Freijtag afhankelijk van het getij circa veertien dagen duren. In de Beoosten- en Bewesten-blijpolder duurde dit in werkelijkheid vanwege de droogte en lage getij een viertal weken. Elders duurde het ongeveer twee weken. Voor Canisvliet was een giertij nodig en toen waren de kreken in drie dagen vol. Tussen Zwartenhoek en Hulst werkte het ophouden van het oppervlaktewater matig. Begin juli gingen alle inundatiesluizen open maar het duurde tot de springtijdperiode rond 28 juli alvorens de inundatie op peil was. Die tussen Sas van Gent en Philippine en rond Sluis waren binnen enkele weken op hoogte. Die oostelijk van Hulst was binnen tien dagen gevormd. In de Scheldepolders kwamen de inundaties niet van de grond. Aangenomen werd dat het inundatiebekken rondom het Vlaams Hoofd door drie sluizen in 60 uur kon worden gevuld. Of dat daadwerkelijk lukte, is onbekend.

Ledel ondervond vanaf augustus 1830 weinig problemen met de waterinlaat via de sluizen en het doorsteken van enkele kanaalkaden. Het duurde overal slechts een of twee dagen. Vanuit de Ee en Eeklosevaart stond het aangrenzende poldergebied binnen een dag circa 0,4 meter onder water. In 1914 wisten de Belgische ingenieurs, ondanks hun beperkte middelen, binnen dertien dagen door de sluizen de inundatiebekkens (4.200 ha) op de linker Scheldeoever te vullen.

Het stellen van inundaties in de kleipolders van Noord-Vlaanderen kon een moeizame operatie zijn. Gedurende de achttiende eeuw verliep het zelden op de manier zoals dat de Raad van State was voorgespiegeld. In de regel waren ter bespoediging aanvullende werken nodig zoals in 1794 in de Beoosten en Bewestenblijpolder en duurde het dubbel zo lang. Vaak werd men geconfronteerd met oponthoud. Dat oponthoud kon worden veroorzaakt door het verkeerd inschatten door het militair opperbevel van de situatie. Zo sloeg in 1794 prins Frederik van Oranje alle adviezen van zijn deskundige raadgevers in de wind waardoor het voor de Fransen een peulenschil was de Passegeulelinie over te steken aldus Stuij.[36] Het getij en de weersomstandigheden konden tegenwerken en daarmee werd onvoldoende rekening gehouden. Tijdens een doodtijperiode en een aanhoudende oostenwind was het hoogwaterniveau in de Westerschelde te laag. Ook de geringe zoetwatertoevoer vanaf de zandgronden gaf tijdens langdurige droogte problemen. Een ander oponthoud werd veroorzaakt door omkoping en sabotage door de ingelanden en of ingezetenen. Om de inundatie van hun landerijen te verhinderen, probeerden polderbesturen en ingelanden de militaire bevelhebbers of de lagere uitvoerende officieren om te kopen. Daarnaast was er lijdzaam verzet van de ingezetenen. Een vierde oponthoud kwam door veronachtzaming en gebrek aan onderhoud in tijd van vrede. De goede werking van een inundatiesysteem viel of stond bij de goede werking van alle onderdelen. Daaraan markeerde het veelvuldig. Inundatiekaden werden beweid met hoornvee dat de zode vertrapte. Ze werden als transportweg gebruikt wat eveneens erosie veroorzaakte. En soms groeven de boeren er coupures door om gemakkelijk te kunnen passeren. Met hetzelfde doel legden ze dammen aan door kreken en watergangen. Dat alles ondermijnde de werking. Was het zover dat tot inunderen moest worden overgegaan dan behoorde alles gecontroleerd en hersteld te worden, wat overredingskracht en tijd kostte, dus opnieuw oponthoud. Vaak speelden meerdere van de genoemde factoren gelijktijdig wat tot aanzienlijke vertraging kon leiden.

[36] Stuij, ‘De Passegeule linie’, ‘De verdediging’.